EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

3. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi : 7

Kitabın Adı : EL-KEŞŞÂF 'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL
VE 'UYÛNİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL
Keşşâf Tefsiri 3. Cilt; (6 Cilt)

Müellifi : Ebu'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed
el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)

Özgün Dili : Arapça

Çeviri : Doç. Dr. Muhammed Coşkun [Tevbe, Yûsuf, İbrâhim, Hicr, İsrâ]
Prof. Dr. Adil Bebek [Yûnus, Hûd, Nahl 37-128]
Prof. Dr. Abdulaziz Hatip [Ra'd]
Prof. Dr. Murat Sülün [Nahl 1-36]

Editör : Prof. Dr. Murat Sülün
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi

Yayın Hazırlık : Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd.
No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul
Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2017

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî
ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3916-2 (3. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

3. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun - Adil Bebek
Abdulaziz Hatip - Murat Sülün

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

TEVBE SÛRESİ 8
YÛNUS SÛRESİ 226
HÛD SÛRESİ 356
YÛSUF SÛRESİ 518
RA‘D SÛRESİ 716
İBRÂHİM SÛRESİ 782
HİCR SÛRESİ 868
NAHL SÛRESİ 930
İSRÂ SÛRESİ 1060

DİZİN 1207

EL-KEŞŞÂF

'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL

VE 'UYÛNİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU'L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

TEVBE SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 129 ayettir.

[1] Birçok ismi vardır: Berâ'e, Tevbe, *el-Mukaşkışa* (süpürüp atan), *el-Muba'sira* (saçıp döken), *el-Muşerride* (def eden), *el-Muhziye* (perişan eden), *el-Fâdıha* (rezil eden), *el-Musîra* (ortaya çıkaran, deşen), *el-Hâfira* (kazan), *el-Münekkile* (ibretlik eden), *el-Müdemdime* (başlarına yıkan), *Sûretü'l-Azâb* (azap sûresi) isimleri bunlardan bazılarıdır. Zira bu sûrede müminlere yönelik *tövbe* söz konusudur. Sûre nifakı süpürüp atmakta, yani nifaktan berî olunduğunu ifade etmekte, münafıkların sırlarını saçıp dökmekte, onların derin sırlarını kazıp açığa çıkartmakta, onları rezil-rüsva ve ibretlik etmekte, onları ürkütmekte, uzaklaştırıp def etmekte ve başlarına azap indirmektedir. Huzeyfe b. el-Yemân (r.a.) [v. 36/656] şöyle demiştir: "Siz bu sûreyi 'Tevbe sûresi' olarak isimlendiriyorsunuz, ama aslında o azap sûresidir; vallahi, tenkit etmedik kimse bırakmamıştır!"

[2] **Şayet** "Diğer sûreler gibi buna da *besmele* ile başlansa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Bunu İbn Abbâs, Hazret-i Osman'a (r.a.) sormuş o da şöyle demiş: "Peygamber (s.a.), kendisine bir sûre veya ayet inzâl edildiği zaman, 'Bunu falan mevzunun zikredildiği yere koyun.' derdi. Vefat ettiği zaman bu sûreyi nereye koyacağımızı beyan etmemişti. Sûrenin anlattıkları da Enfâl sûresinde anlatılanlara benziyordu. Bu sebeple iki sûreyi bir arada yazdım. Bunların ikisi *el-karîneteyn* diye isimlendirilirlerdi." [*Tirmizî,* "Tefsir", 10] Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] ise, "Onların böyle düşünmelerinin sebebi Enfâl sûresinde ahitlerden, Tevbe sûresinde ise ahitlerin bozulmasından söz edilmiş olmasıdır." dediği nakledilmiştir. Bu husus Süfyân b. Uyeyne'ye [v. 196/811] sorulmuş; "Allah'ın ismi barış ve emandır anlaşma feshedilip, savaş ilan edilirken yazılmaz. Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman, iyice araştırın da size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek 'Sen mümin değilsin!' demeyin" [Nisâ 4/94] buyurmuştur" demiştir. Bunun üzerine kendisine "Peygamber (s.a.) kendileri ile savaş durumunda olduğu kimselere mektup yazdığında *bismillâhirrahmânirrahîm* ifadesine yer vermiştir." denince şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.)'in bu yazısı, onlara ilk kez davet yapıldığı zaman idi. Bu yüzden onlara savaş ilanı yapmamıştır; herhangi bir anlaşmayı feshetmiş değildi.

سورة التوبة

مدنية وآياتها تسع وعشرون ومائة

[١]لها عدة أسماء؛ براءة، التوبة، المقشقشة، المبعثرة، المشردة، المخزية، الفاضحة، المثيرة، الحافرة، المنكّلة، المدمدمة، سورة العذاب؛ لأن فيها التوبة على المؤمنين، وهي تقشقش من النفاق، أي تبرئ منه، وتبعثر عن أسرار المنافقين تبحث عنها وتثيرها وتحفر عنها وتفضحهم وتنكلهم وتشرد بهم وتخزيهم وتدمدم عليهم. وعن حذيفة ﵁: إنكم تسمونها سورة التوبة، وإنما هي سورة العذاب. والله ما تركت أحدًا إلا نالت منه.

[٢]فإن قلت: هلا صدرت بآية التسمية كما في سائر السور؟ قلت: سأل عن ذلك عبد الله بن عباس عثمان رضي الله عنهما فقال: إن رسول الله ﷺ كان إذا نزلت عليه السورة أو الآية قال: اجعلوها في الموضع الذي يذكر فيه كذا وكذا، وتوفي رسول الله ﷺ ولم يبين لنا أين نضعها، وكانت قصتها شبيهة بقصتها، فلذلك قرنت بينهما، وكانتا تدعيان القرينتين. وعن أبي بن كعب: إنما توهموا ذلك لأن في الأنفال ذكر العهود وفي براءة نبذ العهود. وسئل ابن عيينة رضي الله عنه فقال: اسم الله سلام وأمان فلا يكتب في النبذ والمحاربة؛ قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ [النساء: ٩٤]. قيل: فإن النبي ﷺ قد كتب إلى أهل الحرب: بسم الله الرحمن الرحيم. قال: إنما ذلك ابتداء يدعوهم ولم ينبذ إليهم.

Dikkat edersen, Peygamber (s.a.) bu mektubunda “*Selâm* (esenlik ve barış) doğru yola gelenler üzerinedir!” diye yazmıştır. Allah’a çağrılıp da icabet eden, cizye vermeye çağrılıp icabet eden kimse doğru yola gelmiş demektir.” [*Müslim,* “Cihâd”, 74] *Antlaşma*nın feshi (*nebz*) ise son ihtar ve lânettir. Savaşılması söz konusu olan düşmana (*ehl-i harb*) selam verilmez; *lâ tefrak* (korkma), *lâ tehaf* (korkma), *meters* (emân)[1], *lâ be’s*^{e} (sorun yok) gibi eman ifadeleri kullanılmaz.

[3] Enfâl ve Tevbe sûrelerinin tek bir sûre olduğu da söylenmiştir, her ikisi de savaşla ilgili olarak indirilmiş olup yedi uzun sûrenin (*seb-‘i tuvel*) yedincisi sayılırlar. Bundan sonraki sûreler ise yaklaşık 100 ayetlik (*mi’ûn*) sûreleridir. Bu görüş oldukça açık ve güçlüdür; çünkü bu iki sûre birlikte değerlendirildiği zaman iki yüz altı ayet ederler; böylece bir uzun sûre ebadında olurlar. Sahâbe bu konuda ihtilâfa düşmüş; bazıları "Enfâl ve Berâ’e sûreleri tek bir sûredir." derken diğer bazıları “Bunlar iki ayrı sûredir.” demişlerdir. İki ayrı sûre oldukları görüşüne istinaden birbirinden ayrı yazılmışlar; ikisinin tek bir sûre olduğu görüşüne istinaden de aralarına *besmele* yazılmamıştır.

1. Antlaşma yaptığınız Müşriklere Allah ve Resûlünden son ihtar:

2. Yeryüzünde dört ay (daha) serbestçe dolaşın. Ama bilin ki, Allah’ı âciz bırakamazsınız. Allah, inkârcı nankörleri kesinlikle rezil-rüsva edecektir!

[4] [i] *Berâ’et*^{ün} (son ihtar) ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, *hâzihî berâet*^{ün} (Bu son ihtardır.) şeklinde. *Mina’llâh*^{i} (Allah’tan) ifadesindeki Min, başlangıç ifade eder ve sıla *beri’tü mine’d-deyn*^{i} (Borçtan kurtuldum.) ifadesinde olduğu gibi [mevsûl] değildir; hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder. Anlam, “Bu, Allah ve Resûlünden antlaşma yaptığınız Müşriklere ulaşan son ihtardır.” şeklindedir. Tıpkı “Bu falanca*dan* filancaya yazılmış bir mektuptur.” ifadesi gibi. [ii] *Berâ’et*^{ün} ifadesinin, sıfatı ile hususileştirilmiş olduğu için mübteda olması, haberinin de “anlaşma yaptığınız Müşriklere” ifadesi olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı, *racül*^{ün} *min benî temîm fi’d-dâr* (Temim oğullarından bir adam, evdedir.) ifadesi gibi olur [Yani “Allah ve Resûlünden gelen son ihtar, antlaşma yaptığınız Müşrikleredir.” mealinde]. [iii] Mansup olarak *berâ’et*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam “Son ihtarı dinleyin.” şeklindedir. Necranlılar *mina’llâhi* ifadesini Nun’un kesresi ile *mini’llâh*^{i} şeklinde okumuşlardır. Lâm-ı tarif olduğunda daha uygunu, -sık kullanıldığından- [harekelerin en hafifi] *fetha* ile olandır [*mina’llâh*^{i}].

---

[1] *Meters* kelimesi Farsçadır. / çev.

ألا تراه يقول: سلام على من اتبع الهدى فمن دعي إلى الله عز وجل فأجاب ودعي إلى الجزية فأجاب فقد اتبع الهدى. وأما النبذ فإنما هو البراءة واللعنة وأهل الحرب لا يسلم عليهم ولا يقال: لا تفرَق ولا تخف ومَتَرْس ولا بأس. هذا أمان كله.

[٣]وقيل: سورة الأنفال والتوبة سورة واحدة، كلتاهما نزلت في القتال تعدان السابعة من الطُّوَل وهي سبع وما بعدها المئون. وهذا قول ظاهر لأنهما معًا مائتان وست فهما بمنزلة إحدى الطول. وقد اختلف أصحاب رسول الله ﷺ فقال بعضهم: الأنفال وبراءة سورة واحدة. وقال بعضهم: هما سورتان فتركت بينهما فرجة لقول من قال: هما سورتان؛ وتركت بسم الله الرحمن الرحيم لقول من قال: هما سورة واحدة.

١-﴿بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

٢-﴿فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ﴾

[٤] {بَرَاءَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هذه براءة و{مِنْ} لابتداء الغاية، متعلق بمحذوف وليس بصلة، كما في قولك: برئت من الدَّين. والمعنى: هذه براءة واصلة من الله ورسوله {إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}. كما يقال: كتاب من فلان إلى فلان. ويجوز أن يكون {بَرَاءَةٌ} مبتدأ لتخصيصها بصفتها، والخبر {إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}. كما تقول: رجل من بني تميم في الدار. وقرئ «براءة» بالنصب، على: اسمعوا براءة. وقرأ أهل نجران «مِنِ الله» بكسر النون. والوجه الفتح مع لام التعريف لكثرته.

[5] Anlam, "Allah ve Resûlü Müşriklerle yapmış olduğunuz antlaşmadan berîdir, o antlaşma feshedilmiştir" şeklindedir. **Şayet** "Neden berî olma durumu Allah ve Resûlüne isnat edilmiştir, oysa antlaşmayı yapan Müslümanlardır?" **dersen şöyle derim:** Öncelikle, Müşriklerle antlaşma yapma iznini Allah vermiştir. Sonra Müslümanlar Peygamber (s.a.) ile ittifak içinde hareket etmiş ve Müşriklerle antlaşma yapmışlar, fakat Müşrikler antlaşmayı bozunca Allah Teâlâ antlaşmanın feshedildiğinin onlara bildirilmesini zorunlu kılmış; böylece Müslümanlara bu husus yeniden ifade edilmiş ve "Biliniz ki Allah ve Resûlü, Müşriklerle yapmış olduğunuz antlaşmadan berîdir!" denilmiştir.

[6] Rivayete göre Müslümanlar hem Mekke Müşrikleri ile hem de diğer Müşriklerle antlaşma yapmışlar fakat Damre oğulları ve Kinâne oğulları haricinde diğerleri antlaşmaya ihanet etmiştir. Antlaşmanın feshi de sadece ihanet edenlere yönelik olarak ilan edilmiş ve onlara bölgede dört ay boyunca diledikleri yere güvenli bir şekilde gidebilecekleri, bu dönemde herhangi bir saldırıya uğramayacakları bildirilmiştir ki bunlar, "Haram aylar sona erince" [Tevbe 9/5] ayetinden de anlaşılacağı üzere, haram aylardır. Bu haram ayların öldürme ve savaş gibi fiillerden muhafaza edilmesi içindir.

[7] Bu ayetin inzâli hicretin dokuzuncu senesinde, Mekke'nin fethi ise sekizinci senesinde olmuştur. O sırada Mekke'de Attâb b. Esîd [v. 13/634] vali bulunuyordu. Peygamber (s.a.) Hazret-i Ebû Bekr (r.a.)'ı dokuzuncu yılın hac mevsimi için emir olarak görevlendirmişti. Onun ardından Hazret-i Ali (r.a.)'ı kendi devesi olan Adbâ'ya bindirerek Mekke'ye göndermiş ve hacılara bu sûreyi okumasını istemiştir. Kendisine, "Sûreyi Ebû Bekr'e göndersen [de o okusa olmaz mı]?" diye sorulmuş; "Benim nihaî ihtarımı ancak benim soyumdan biri bildirebilir!" buyurmuştur. Ali (r.a.) yaklaştığında Ebû Bekr (r.a.) onun devesinin sesini işiterek "Bu, Peygamber (s.a.)'in devesinin sesidir." demiş; geldiğinde ise kendisine, "Amir olarak mı geldin yoksa memur olarak mı?" diye sormuş; o da "Memur olarak geldim." demiştir.

[8] Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr yolun bir kısmını alınca Cebrâil gelmiş ve "Ey Muhammed! Senin mesajını sakın senden başka biri tebliğ etmesin; Ali'yi gönder." demiş. Hazret-i Ebû Bekr de yoldan geri dönmüş ve "Ya Resûlallah! Semâdan bir şey mi inzâl edildi?" diye sormuş. O da "Evet, hac kafilesinin başında sen yoluna devam et; ayetleri Ali duyuracak." buyurmuştur.

[٥] والمعنى: أن الله ورسوله قد برئا من العهد الذي عاهدتم به المشركين، وأنه منبوذ إليهم. فإن قلت: لم علقت البراءة بالله ورسوله والمعاهدة بالمسلمين؟ قلت: قد أذن الله في معاهدة المشركين أوّلًا فاتفق المسلمون مع رسول الله ﷺ وعاهدوهم، فلما نقضوا العهد أوجب الله تعالى النبذ إليهم، فخوطب المسلمون بما تجّدد من ذلك فقيل لهم: اعلموا أنّ الله ورسوله قد برئا مما عاهدتم به المشركين.

[٦] وروي أنهم عاهدوا المشركين من أهل مكة وغيرهم من العرب، فنكثوا إلا ناسًا منهم وهم بنو ضمرة وبنو كنانة، فنبذ العهد إلى الناكثين، وأمروا أن يسيحوا في الأرض أربعة أشهر آمنين أين شاؤا لا يتعرض لهم، وهي الأشهر الحرم في قوله {فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الحُرُمُ}. وذلك لصيانة الأشهر الحرم من القتل والقتال فيها.

[٧] وكان نزولها سنة تسع من الهجرة، وفتح مكة سنة ثمان. وكان الأمير فيها عتّاب بن أسيد، فأمّر رسول الله ﷺ أبا بكر رضي الله عنه على موسم سنة تسع، ثم أتبعه عليًّا رضي الله عنه راكب العضباء ليقرأها على أهل الموسم. فقيل له: لو بعثت بها إلى أبي بكر رضي الله عنه؟ فقال: لا يؤدي عني إلا رجل مني، فلما دنا عليّ سمع أبو بكر الرغاء، فوقف. وقال: هذا رغاء ناقة رسول الله ﷺ. فلما لحقه قال: أمير أو مأمور؟ قال: مأمور.

[٨] وروي أن أبا بكر لما كان ببعض الطريق هبط جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، لا يبلغنّ رسالتك إلا رجل منك، فأرسل عليًّا، فرجع أبو بكر رضي الله عنهما إلى رسول الله ﷺ فقال: يا رسول الله، أشيء نزل من السماء؟ قال: نعم، فسر وأنت على الموسم، وعليّ ينادي بالآي.

Terviye gününden bir gün önce Hazret-i Ebû Bekr kalkıp insanlara konuşma yapmış ve hac menâsikinden söz etmiş; Ali (r.a.) da bayram günü Akabe cemresinin yanında kalkıp "Ey İnsanlar! Ben Peygamber (s.a.)'in size gönderdiği elçisiyim." demiş. İnsanlar "Peygamber (s.a.) seni ne ile gönderdi?" diye sorunca onlara sûrenin otuz / kırk ayetini -Mücâhid'den [v. 103/721] nakledildiğine göre ise on üç ayetini- okumuştur. Sonra "Bana dört şey emredildi: Bu yıldan sonra hiçbir Müşrik Allah'ın 'ev'ine yaklaşmayacak. Kâbe çıplak olarak tavaf edilmeyecek. Cennete sadece iman edenler girecek. Antlaşma yapılanlar hakkında anlaşma maddelerine sonuna kadar riayet edilecek." demiş. Bunun üzerine, "Ey Ali! Amcaoğluna bildir. Biz yapmış olduğumuz antlaşmayı fesh ettik. Artık bizimle onun arasında hiçbir antlaşma yoktur, sadece mızrak ve kılıç darbesi vardır!" demişlerdir. Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) adına sadece kendi soyundan bir kimsenin bu uyarıyı duyurmasının emredilmesinin sebebi, Arapların antlaşmaları feshederken bu işi daima kabile adına o kabileden birinin üstlenmesi şeklinde bir âdetlerinin olmasıdır. Bu işi Hazret-i Ebû Bekr üstlenecek olsaydı o zaman, "Bu, bizim antlaşmayı feshetme âdetimize aykırı bir davranıştır." diyebilirlerdi. Dolayısıyla, bu görevi Ali (r.a.)'ın üstlenmesiyle bu mazeretleri de ortadan kaldırılmış oldu.

[9] **Şayet** "Bu dört ay hangileridir?" **dersen şöyle derim:** İbn Şihâb ez-Zührî'den [v. 124/742] nakledildiğine göre Berâ'e sûresi Şevvâl ayında inzâl edilmiştir; söz konusu dört ay da Şevvâl, Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem aylarıdır. Bunların Zilhicce'nin yirmi günü, Muharrem, Safer, Rebiülevvel ve Rebiülahir'in on günü olduğu da söylenmiştir. Bunlar 'haram ay' kabul edilmiştir; çünkü bu aylarda onlara eman / güvence verilmiş, öldürülmeleri ve kendileri ile savaşılmaları haram kılınmıştır. Ya da "haram aylar" ifadesi tağlib gereği zikredilmiştir. Zira mezkûr aylar içerisinde Zilhicce ve Muharrem [Arapların öteden beri *haram* kabul ettiği] aylardandır [Safer ve Rebiülevvel ise tağlib gereği haram aylardan sayılmıştır]. Bu dört ayın Zilka'de'nin onundan başlayıp Rebiülevvel'in onuna kadar devam ettiği de söylenmiştir; çünkü Arapların uyguladıkları "haram ayların yerlerini değiştirme (*nesî*)" âdeti gereği, o sene hac mevsimi bu döneme denk gelmişti. Bir sonraki sene ise Zilhicce'ye geldi.

[10] **Şayet** "Allah Teâlâ haram ayları savaştan koruduğu halde, âlimlerin çoğunluğunun bu aylarda Müşriklerle savaşmayı câiz görmelerinin sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Haram ayların korunmasının gerekliliğine dair emir daha sonra neshedilmiş ve bu aylarda Müşriklerle savaşmak mubah kılınmıştır, demekteler.

فلما كان قبل التروية خطب أبو بكر رضي الله عنه وحدثهم عن مناسكهم، وقام علي رضي الله عنه يوم النحر عند جمرة العقبة فقال: يا أيها الناس، إني رسول رسول الله إليكم. فقالوا: بماذا؟ فقرأ عليهم ثلاثين أو أربعين آية. وعن مجاهد رضي الله عنه ثلاثة عشرة آية، ثم قال: أمرت بأربع: «أن لا يقرب البيت بعد هذا العام مشركٌ، ولا يطوف بالبيت عريان، ولا يدخل الجنة إلا كل نفس مؤمنة، وأن يتم إلى كل ذي عهد عهده». فقالوا عند ذلك يا علي، أبلغ ابن عمك أنا قد نبذنا العهد وراء ظهورنا، وأنه ليس بيننا وبينه عهد إلا طعن بالرماح وضرب بالسيوف! وقيل: إنما أمر أن لا يبلغ عنه إلا رجل منه؛ لأنّ العرب عادتها في نقض عهودها أن يتولى ذلك على القبيلة رجل منها، فلو تولاه أبو بكر رضي الله عنه لجاز أن يقولوا هذا خلاف ما يعرف فينا من نقض العهود، فأزيحت علتهم بتولية ذلك عليًا رضي الله عنه.

[٩] فإن قلت: الأشهر الأربعة ما هي؟ قلت: عن الزهري رضي الله عنه أنّ براءة نزلت في شوال، فهي أربعة أشهر: شوّال، وذو القعدة، وذو الحجة، والمحرّم. وقيل هي عشرون من ذي الحجة، والمحرّم، وصفر، وشهر ربيع الأوّل، وعشر من شهر ربيع الآخر. وكانت حرُمًا، لأنهم أُومنوا فيها وحرّم قتلهم وقتالهم؛ أو على التغليب، لأنّ ذا الحجة والمحرّم منها. وقيل: لعشر من ذي القعدة إلى عشر من ربيع الأول، لأنّ الحج في تلك السنة كان في ذلك الوقت للنسيء الذي كان فيهم، ثم صار في السنة الثانية من ذي الحجة.

[١٠] فإن قلت ما وجه إطباق أكثر العلماء على جواز مقاتلة المشركين في الأشهر الحرم وقد صانها الله تعالى عن ذلك؟ قلت: قالوا قد نسخ وجوب الصيانة وأبيح قتال المشركين فيها.

[11] “Allah’ı âciz bırakamazsınız” O’ndan kaçamazsınız. Size mühlet vermiş olsa da neticede sizi perişan eder. Yani dünyada öldürülmek sûretiyle, âhirette de azaba uğratarak zillete düşürür.

3. Büyük hac günü insanlara “Allah ve Resûlünün artık Müşriklerden berî olduğuna dair” Allah ve Resûlünden bir bildiri: İmdi; eğer dönüş yaparsanız, bu sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, Allah’ı âciz bırakacak değilsiniz. Can yakıcı bir azapla müjdele nankörce inkâr edenleri!

[12] وَأَذَانٌ (bir bildiri) ifadesi, بَرَاءَةٌ [Tevbe 9/1] ifadesinin merfû‘ olması gibi merfû‘dur. Ondaki iki ihtimal bunda da geçerlidir. Yine bu cümle kendisi gibi bir cümleye ma‘tûftur. *Zeyd*^{ün} *kā’im*^{un} *ve ‘Amr*^{un} *kā‘id*^{ün} (Zeyd ayaktadır ve Amr oturmaktadır.) cümlesinde Amr’ın Zeyd’e ma‘tūf olduğu söylenemeyeceği gibi, bu cümlenin *berâ’et*^{ün} ifadesine ma‘tūf olduğunu söylemenin de haklı bir izahı yoktur. Tıpkı *emân* ve *’atā* kelimeri, *îmân* ve *i‘tā* anlamlarında olduğu gibi *ezân* da *îzân* yani bildirmek anlamındadır.

[13] **Şayet** “İlk cümle ile ikinci cümlenin anlamı arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** İlkinde [Allah ve Resûlünün Müşriklerden] berî oldukları kesinleştirilmekte ikincide ise sabit olan bu durumun bildirilmesi gerektiği haber verilmektedir.

[14] **Şayet** “Neden [Allah ve Resûlünün üşriklerden] berî olduklarına dair nihaî ihtar kendileri ile antlaşma yapılan Müşriklerle ilişkilendirilmiş de bildiri “insanlar” ile ilişkilendirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü nihaî ihtar (*berâ’e*), kendileri ile antlaşma yapılmış olan kimselere, onlar içerisinde antlaşmayı bozmuş olanlara mahsus bir durumdur. Bildiri (*ezân*) ise antlaşma yapılsın yapılmasın, antlaşmayı bozsun bozmasın bütün insanlar için geçerlidir.

[15] “Büyük hac” günü, arefe günüdür. Kurban bayramının ilk günü olduğu da söylenmiştir, çünkü hac ibadeti, bu ibadetin tavaf, kurban kesme, tıraş olma, taş atma gibi çoğu fiili o gün tamamlanmaktadır. Nakledildiğine göre adamın biri Ali (r.a.)’ın devesinin yularını tutmuş ve ona, “Büyük hac günü nedir?” diye sormuş; o da, “Bu gündür. Rahat bırak hayvanımı!” demiş. İbn Ömer’den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) veda haccı esnasında kurban bayramının ilk günü *cemerât*ta durmuş ve “Bugün *büyük hac* günüdür.” buyurmuştur [*İbn Mâce*, “Menâsık”, 66].

[١١] ﴿غَيْرُ مُعْجِزِي اللهِ﴾ لا تفوتونه وإن أمهلكم، وهو مخزيكم، أي مذلُّكم في الدنيا بالقتل، وفي الآخرة بالعذاب.

٣-﴿وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

[١٢] ﴿وَأَذَانٌ﴾ ارتفاعه كارتفاع ﴿بَرَاءَةٌ﴾ على الوجهين، ثم الجملة معطوفة على مثلها، ولا وجه لقول من قال: إنه معطوف على ﴿بَرَاءَةٌ﴾، كما لا يقال: عمرو معطوف على زيد، في قولك: زيد قائم، وعمرو قاعد. والأذان: بمعنى الإيذان وهو الإعلام، كما أنّ الأمان والعطاء بمعنى الإيمان والإعطاء.

[١٣] فإن قلت: أي فرق بين معنى الجملة الأولى والثانية؟ قلت: تلك إخبار بثبوت البراءة، وهذه إخبار بوجوب الإعلام بما ثبت.

[١٤] فإن قلت: لم علقت البراءة بالذين عوهدوا من المشركين وعلق الأذان بالناس؟ قلت: لأنّ البراءة مختصة بالمعاهدين والناكثين منهم، وأمّا الأذان فعام لجميع الناس من عاهد ومن لم يعاهد، ومن نكث من المعاهدين ومن لم ينكث.

[١٥] ﴿يَوْمَ الْحَجِّ الأَكْبَرِ﴾ يوم عرفة. وقيل: يوم النحر؛ لأنّ فيه تمام الحج ومعظم أفعاله، من الطواف. والنحر، والحلق، والرمي. وعن علي رضي الله عنه: أن رجلًا أخذ بلجام دابته فقال: ما الحج الأكبر؟ قال يومك هذا؛ خل عن دابتي. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: أنّ رسول الله ﷺ وقف يوم النحر عند الجمرات في حجة الوداع فقال: هذا يوم الحج الأكبر.

[16] Haccın “büyük” olarak nitelendirilmesinin sebebi, umrenin “küçük hac” olarak isimlendirilmesidir. Ya da Arafat’ta yapılan vakfe büyük hacdır, çünkü vakfe hac görevlerinin en büyüğüdür. Zira vakfe yapılmadığı zaman hac yapılmamış olmaktadır. Yine, bu gün ile kurban bayramının ilk günü kastediliyorsa, bunun sebebi, o gün yapılan fiillerin hac görevlerinin çoğunu teşkil etmesidir. Bu yüzden o gün, ‘büyük hac’ olmaktadır. Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre ise “büyük hac” günü olarak isimlendirilmesinin sebebi, o gün Müslümanlarla Müşriklerin bir araya gelmeleri ve o günün Ehl-i Kitab’ın bayramlarına denk düşmesidir. O tarihten önce veya sonra bunlar hiç aynı güne denk düşmemiştir. Bu yüzden o güne, mümin kâfir herkes tazim etmiştir.

[17] *Ezân* kelimesinin geçişliliğini sağlayan Bâ’nın Enne’den [normalde بأن الله بريء iken] hazfedilmesi, hafiflik sağlamak içindir. İfade *inna’llāh* şeklinde kesre ile de okunmuştur; çünkü *ezân* kelimesi *kavl* (söz) anlamındadır.

[18] وَرَسُولُهُ [ve Resûlü] kelimesi, ya *berîün* (berîdir) ifadesinde niyet edilen mânaya ya da -kesreli- İnne ve isminin mahalline ma‘tūftur. أنَّ’nin ismine ma‘tūf olarak ya da Vâv’ın *ma‘a* (birlikte) anlamında olması düşüncesiyle [وَرَسُولَهُ şeklinde] mansup da okunmuştur. Bu durumda mâna, “O’nunla birlikte Resûlü de onlardan berîdir.” şeklinde olur. İfade kendisine en yakın ifade [المشركين] mecrur olduğu için mecrur da okunmuştur. Mecrur okunuşun, *le-‘amruke* (“Senin hayatın üzerine yemin ederim ki!” [Hicr 15/72]) gibi [“Resûlü üzerine yeminle Allah onlardan berîdir.” anlamında] kasem olması sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Anlatıldığına göre bir bedevi, adamın birinin kelimeyi [“Allah, müşriklerden ve Resûlünden…” anlamına gelecek şekilde] mecrur okuduğunu işitince “Allah, Resûlünden berî ise ben de berîyim!” demiş. Adam, bedevinin yakasına yapışıp Ömer (r.a.)’ın huzuruna götürmüş. Bedevi o kişinin okuyuşunu Hazret-i Ömer’e anlatınca, Hazret-i Ömer adama Arap dilini iyi öğrenmesini emretmiş.

[19] İnkârdan ve haince davranmaktan “dönüş yaparsanız[1], *bu* sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirir” de tövbe etmeye yanaşmazsanız ya da İslâm’dan ve antlaşmaya sadakatten yüz çevirmeye devam eder iseniz o zaman bilin ki Allah’ı geçemez, O’nun yakalamasından ve azabından kurtulamazsınız.

---

[1] “Tevbe ederseniz” şeklinde de ifade edilebilir; Müslüman, işlediği hataya / günaha tevbe eder; ancak Türkçede, insan hayatındaki ‘din değiştirme’ gibi çok köklü değişiklikler için dönüş yapma tabiri kullanılmaktadır. / ed.

[١٦] ووصف الحج بالأكبر، لأنّ العمرة تسمى الحج الأصغر، أو جعل الوقوف بعرفة هو الحج الأكبر، لأنه معظم واجباته؛ لأنه إذا فات فات الحج. وكذلك إن أريد به يوم النحر، لأن ما يفعل فيه معظم أفعال الحج فهو الحج الأكبر. وعن الحسن رضي الله عنه: سمي يوم الحج الأكبر لاجتماع المسلمين والمشركين فيه وموافقته لأعياد أهل الكتاب، ولم يتفق ذلك قبله ولا بعده، فعظم على قلب كل مؤمن وكافر.

[١٧] حذفت الباء التي هي صلة الأذان تخفيفًا. وقرئ «إنّ الله» بالكسر، لأنّ الأذان في معنى القول.

[١٨] {وَرَسُولُهُ} عطف على المنوي في {بَرِيٓءٌ}، أو على محل إن المكسورة واسمها. وقرئ بالنصب، عطفًا على اسم إنّ؛ أو لأنّ الواو بمعنى مع، أي بريء معه منهم؛ وبالجرّ على الجوار. وقيل: على القسم، كقوله: لعمرك. ويحكى أن أعرابيًا سمع رجلًا يقرؤها فقال: إن كان الله بريئًا من رسوله فأنا منه بريءٌ! فلببه الرجل إلى عمر، فحكى الأعرابي قراءته، فعندها أمر عمر رضي الله عنه بتعلم العربية.

[١٩] {فَإِن تُبْتُمْ} من الكفر والغدر {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِن تَوَلَّيْتُمْ} عن التوبة، أو ثبتم على التولي والإعراض عن الإسلام والوفاء فاعلموا أنكم غير سابقين الله تعالى ولا فائتين أخذه وعقابه.

4. Yalnız, antlaşma yaptığınız Müşriklerden size karşı antlaşmayı bozmayan ve aleyhinizde kimseye yardım etmeyenler müstesna. Bunların antlaşmalarını sonuna kadar tamamlayın. Allah elbette müttakîleri sever.

[20] **Şayet** "Yalnız antlaşma yaptığınız Müşriklerden' ifadesi 'ne'den istisnadır?" **dersen şöyle derim:** Uygun olan, bu ifadenin "yeryüzünden dolaşın" ifadesinden istisna olmasıdır. Zira ayette Müslümanlara hitap edilmekte olup mâna şu şekildedir: "Bu, Allah ve Resûlünden antlaşma yaptığınız Müşriklere son ihtardır; onlara 'Yeryüzünden dolaşın.' deyin *ama* onlardan antlaşma yaptıklarınız ve sonra bu antlaşmayı bozmamış olanlarla antlaşma sonuna kadar antlaşmaya riayet edin." Buradaki istisna, önceki ifadeye ilave bir hususun zikredilmesi (*istidrâk*) şeklindedir; adeta, önce antlaşmayı bozanlarla ilgili emir verilmiş, daha sonra, "Ama antlaşmayı bozmayanlara karşı antlaşmayı devam ettirin, onlara diğerleri ile aynı muameleyi yapmayın, yaşla kuruyu karıştırmayın." buyrulmuştur. "Allah elbette müttakîleri sever." Yani takva, bu iki grubu bir tutmamakla ortaya çıkar, bu konuda Allah'tan korkun.

[21] "Size karşı antlaşmayı bozmayan" yani sizden hiç kimseyi öldürmeyen ve size hiç zarar vermemiş olan, "aleyhinizde kimseye" düşmanlarınıza "yardım etmeyenler" onlara destek olmayanlar müstesna. Nitekim Bekr oğulları kabilesi, Peygamber (s.a.)'in koruması altında olan Huzâʿa kabilesine saldırmış, Kureyşliler de onlara silah desteği vermişlerdi. Neticede Huzâʿa kabilesinden Amr b. Sâlim Peygamber (s.a.)'in yanına gelip şu beyti okudu:

> Muhammed! Allah'ın adı hürmetine sana hatırlatıyorum
> atalarımız ile atalarının kurduğu paktı!
> Doğrusu Kureyş sana ettiği vaatte durmadı
> seninle sıkıca bağladığı antlaşmanın bağını çözdü
> [Kâbe'nin içi sayılan] Hatīm'de ibadet ederken gece gece üzerimize çullandı da
> rükûda iken, secdede iken katletti bizleri!..

Bunu üzerine Peygamber *Aleyhisselâm* "Size yardım etmezsen muzaffer olmayayım!" buyurdu.

[22] لَمْ يَنْقُصُوكُمْ Dāt ile *lem yenkudūkum* şeklinde de okunmuştur ki, "Sizinle yaptıkları antlaşmayı bozmamışlar." anlamındadır. فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ ifadesi "Antlaşmayı onlara tam olarak uygulayın." anlamına gelir. İbn Abbâs, "Kinâne kabilesinin bir kolu dokuz ay boyunca antlaşmaya sadık kalmış ve bu süre boyunca onlarla olan antlaşmaya riayet edilmiştir." demiştir.

٤-﴿إلا الَّذينَ عاهَدْتُم مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

[٢٠] فإن قلت: مم استثنى قوله {إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}؟ قلت: وجهه أن يكون مستثنى من قوله {فَسِيحُوا فِى الْأَرْضِ} [التوبة: ٢] لأن الكلام خطاب للمسلمين. ومعناه: براءة من الله ورسوله إلى الذين عاهدتم من المشركين؛ فقولوا لهم سيحوا، إلا الذين عاهدتم منهم ثم لم ينقضوا، فأتِموا إليهم عهدهم. والاستثناء بمعنى الاستدراك، وكأنه قيل بعد أن أمروا في الناكثين، ولكن الذين لم ينكثوا فأتموا إليهم عهدهم، ولا تجروهم مجراهم، ولا تجعلوا الوفيَّ كالغادر. {إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ}، يعني أنّ قضية التقوى أن لا يسوّي بين القبيلين فاتقوا الله في ذلك.

[٢١] {لَمْ يَنقُصُوكُمْ شَيْئًا} لم يقتلوا منكم أحدًا ولم يضروكم قط، {وَلَمْ يُظَاهِرُوا} ولم يعاونوا {عَلَيْكُمْ} عدوًّا، كما عدت بنو بكر على خزاعة عَيْبة رسول الله ﷺ، وظاهرتهم قريش بالسلاح حتى وفد عمرو بن سالم الخزاعي على رسول الله ﷺ فأنشد:

لَاهُمَّ إِنِّي نَاشِدٌ مُحَمَّدَا حِلْفَ أَبِينَا وَأَبِيكَ الأَتْلَدَا
إن قُرَيْشًا أَخْلَفُوكَ الْمَوْعِدَا وَنَقَضُوا ذِمَامَكَ الْمُؤَكَّدَا

هُمْ بَيَّتُونَا بِالْحَطِيمِ هُجَّدا وَقَتَلُونَا رُكَّعًا وَسُجَّدَا

فقال عليه الصلاة والسلام: لا نصرت إن لم أنصركم!

[٢٢] وقرئ «لم ينقضوكم»، بالضاد معجمة، أي لم ينقضوا عهدكم. ومعنى {فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ} فأدّوه إليهم تامًّا كاملًا. قال ابن عباس رضي الله عنه: بقي لحيّ من كنانة من عهدهم تسعة أشهر، فأتمّ إليهم عهدهم.

5. Haram aylar sona erince, o Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün. Onları yakalayın, sıkıştırın, bütün gözetleme yerlerine oturup onları gözetleyin. Eğer dönüş yaparlar, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirlerse (yani, bu iki temel ilkeyi kabul ederlerse), yollarını açın. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[23] *İnselehaş-şehr*^{u} (ay çıktı) ifadesi *inceradeş-şehr*^{u} (ay tamamlandı, çıktı) ve *senet*^{ün} *cerdâ'*^{u} (tam, eksiksiz sene) ifadeleri gibidir. "Haram aylar" yani antlaşmayı bozanlara yeryüzünden dolaşmaları için süre verilen aylar… "Müşrikleri öldürün" yani antlaşmayı bozan ve size karşı düşmana yardım eden Müşrikleri ister Harem'de ister harem dışında "bulduğunuz yerde" öldürün, "yakalayı"p esir edi"n". *el-Ahīz* esir demektir. "Muhasara edin, sıkıştırın" bağlayın, ülkede istedikleri gibi hareket etmelerini engelleyin. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Onların sıkıştırılması, muhasara edilmeleri, Mescid-i Harâm'a girmelerinin engellenmesidir." dediği nakledilmiştir.

[24] "Bütün gözetleme yerlerine" yani güzergâhtaki geçiş yerlerinde, kavşaklarda onları gözetleyin. *Külle* (her) kelimesinin mansup olması, zarf olması sebebiyledir. Benzer bir durum, لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَكَ الْمُسْتَقِيمَ (onlar[ı azdırmak]için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!) [A'râf 7/16] ayetinde de söz konusudur [Burada da على صراطك denmemiştir].

[25] "Yollarını açın" esir alma, kuşatma ve sıkıştırmanın ardından onları salıverin ya da onlara ilişmeyin, onlardan geri durun. Tıpkı şairin dediği gibi:

Aç yolu, oraya fener kulesi inşa edene!

İbn Abbâs'ın [v. 68/688] bu ifadeyi "Onları bırakın Mescid-i Harâm'a gelsinler." şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." Onların geçmişteki küfür ve ihanetlerini bağışlar.

6. Müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver (güvenliğini temin et) ki Allah kelâmını dinlesin. Sonra da onu emin olacağı yere kadar ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir toplum olmaları sebebiyledir.

[26] أَحَدٌ (herhangi biri) ifadesi, gizli olup da anlamı açık [*istecârake* fiili] sayesinde yeterince anlaşılan şart fiili ile merfû'dur. Cümlenin takdiri *ve ini'stecârake ahad*^{ün} (… herhangi biri senden aman dilerse) şeklindedir. Merfû' oluşu mübtedalıktan değildir, çünkü İn (eğer) edatı fiillerin başına gelen âmillerden olup fiil dışındaki kelimelerin başına gelmez. Anlam şöyledir:

٥-﴿فَإِذَا انْسَلَخَ الأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٣] انسلخ الشهر، كقولك انجرد الشهر، وسنة جرداء. و{الأَشْهُرُ الْحُرُمُ} التي أبيح فيها للناكثين أن يسيحوا. {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} يعني الذين نقضوكم وظاهروا عليكم {حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} من حلٍّ أو حرم، {وَخُذُوهُمْ} وأسروهم، والأخيذ الأسير؛ {وَاحْصُرُوهُمْ} وقيدوهم وامنعوهم من التصرف في البلاد. وعن ابن عباس رضي الله عنه: حصرهم أن يحال بينهم وبين المسجد الحرام.

[٢٤] {كُلَّ مَرْصَدٍ} كلّ ممرّ مجتاز ترصدونهم به، وانتصابه على الظرف كقوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} [الأعراف: ١٦]

[٢٥] {فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ} فأطلقوا عنهم بعد الأسر والحصر، أو فكفّوا عنهم ولا تتعرّضوا لهم كقوله:

خَلِّ السَّبِيلَ لِمَنْ يَبْنِي الْمَنَارَ بِهِ

وعن ابن عباس رضي الله عنه: دعوهم وإتيان المسجد الحرام. {إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر لهم ما سلف من الكفر والغدر.

٦-﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٢٦] {أَحَدٌ} مرتفع بفعل الشرط مضمرًا يفسره الظاهر، تقديره: وإن استجارك أحد استجارك ولا يرتفع بالابتداء، لأنّ إن من عوامل الفعل لا تدخل على غيره. والمعنى:

“Belirtilen aylar geçtikten sonra aranızda antlaşma ve sözleşme bulunmayan Müşriklerden herhangi biri sana gelir ve davet ettiğin tevhid inancını ve Kur’ân’ı dinlemek, senin peygamber olarak gönderilme sebebini anlamak isterse ve bunun için senden güvence isterse ona güvence ver ki “Allah kelâmını dinlesin”; onu düşünsün ve işin hakikatinden haberdar olsun. “Sonra onu … ulaştır” bundan sonra onu, eğer Müslüman olmazsa, kendini güvende bulacağı beldesine ulaştır; sonra da eğer istersen onunla hıyanet ve aldatma olmaksızın, [mertçe] savaş. Bu hüküm her zaman için sabittir. Hasan-ı Basrî’nin “Bu, kıyamete kadar muhkemdir.” dediği; Sa‘îd b. Cübeyr’in de şöyle dediği nakledilmiştir: Müşriklerden biri Ali (r.a.)’a gelmiş ve “İçimizden biri bu sürenin bitiminden sonra Allah kelâmını dinlemek için ya da başka bir ihtiyacı için Muhammed’in yanına gelecek olsa öldürülecek mi?” diye sormuş; “Hayır, çünkü Allah Teâlâ ‘Müşriklerden biri senden aman dilerse ona eman ver ki Allah kelâmını dinlesin. Sonra da onu emin olacağı yere kadar ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir toplum olmaları sebebiyledir.’ buyurmuştur.” demiştir. Süddî [v. 127/745] ve Dahhâk’ın [v. 105/723] ise, bu ayetin “Müşrikleri öldürün.” [Tevbe 9/5] ayeti ile neshedildiğini söyledikleri nakledilmiştir.

[27] “Bu” yani bu durum; onlara güvence verme emri, “onların cahil bir kavim olmaları” ve İslâm nedir “bilmemeleri”, kendilerini davet ettiğin şeyden habersiz olmaları “sebebiyledir.” Bu yüzden, kendilerine güvence vermek gerekmektedir ki dinleyip gerçeği anlasınlar.

7. Allah yanında ve Resûlü yanında o Müşriklerin nasıl bir ahitleri olabilir ki?!.. Mescid-i Harâm’ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna. Onlar size karşı dürüst davrandıkça siz de onlara karşı dürüst davranın. Allah elbette müttakîleri sever.

8. Evet, nasıl olabilir ki! Şayet onlar size galip gelseydi, sizin hakkınızda ne bir yemin ne de bir sorumluluk gözetirlerdi!.. Kalpleri şiddetle imtina ettiği halde, sizi ağızlarıyla razı etmeye çalışıyorlar. Çoğu da fâsık!..

[28] “Nasıl” ifadesi, kalpleri kin ve düşmanlıkla dolu olan Müşriklerin Peygamber (s.a.) nezdinde bir ahitlerinin olması durumuna dair inkâr ve yadırgama anlamında bir soru ifadesidir. Yani burada, “Bu kimselerin ahitlerinin olması muhaldir, böyle bir şeyi asla beklemeyin, aklınızdan geçirmeyin, onları öldürme konusunda hiç düşünmeyin, tereddüt etmeyin!” buyrulmaktadır.

وإن جاءك أحد من المشركين بعد انقضاء الأشهر لا عهد بينك وبينه ولا ميثاق، فاستأمنك ليسمع ما تدعو إليه من التوحيد والقرآن، وتبين ما بعثت له فأمّنه {حَتَّى يَسْمَعَ كَلاَمَ اللهِ} ويتدبره ويطلع على حقيقة الأمر، {ثُمَّ أَبْلِغْهُ} بعد ذلك داره التي يأمن فيها إن لم يسلم. ثم قاتله إن شئت من غير غدر ولا خيانة. وهذا الحكم ثابت في كل وقت. وعن الحسن رضي الله عنه: هي محكمة إلى يوم القيامة. وعن سعيد بن جبير: جاء رجل من المشركين إلى عليّ رضي الله عنه فقال: إن أراد الرجل منا أن يأتي محمدًا بعد انقضاء هذا الأجل يسمع كلام الله، أو يأتيه لحاجة قتل؟ قال: لا، لأنّ الله تعالى يقول: {وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ} الآية. وعن السُدّي والضحاك رضي الله عنهما: هي منسوخة بقوله تعالى {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} [التوبة: ٥].

[٢٧] {ذَلِكَ} أي ذلك الأمر، يعني الأمر بالإجارة في قوله {فَأَجِرْهُ}. {بِـ} سبب {أَنَّهُمْ} قوم جهلة {لاَ يَعْلَمُونَ} ما الإسلام وما حقيقة ما تدعو إليه، فلا بدّ من إعطائهم الأمان حتى يسمعوا ويفهموا الحق.

٧-﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

٨-﴿كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلًّا وَلا ذِمَّةً يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَى قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٢٨] {كَيْفَ} استفهام في معنى الاستنكار والاستبعاد لأن يكون للمشركين عهد عند رسول الله ﷺ، وهم أضداد وغرة صدورهم. يعني: محال أن يثبت لهؤلاء عهد، فلا تطمعوا في ذلك، ولا تحدثوا به نفوسكم ولا تُفْكِروا في قتلهم.

[29] Sonra istisna yapılarak “Mescid-i Haram’ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna” denilmiştir, yani içlerinden Mescid-i Harâm’ın yanında antlaşma yaptıklarınız ve Kinâne oğulları ile Damre oğullarının yaptığı gibi bir ihanet kendilerinden sadır olmayanlar bu hükmün dışındadır; onları gözetletin, durumlarını inceleyin, fakat kendileri ile savaşmayın. “Size karşı dürüst oldukları sürece” yani antlaşmaya sadık kaldıkları sürece “siz de onlara dürüst davranın” onlara misliyle mukabele edin. “Allah elbette müttakîleri sever.” Yani [savaşmayıp] gözetlemek, müttakîlerin amellerindendir.

[30] “Nasıl” ifadesiyle Müşriklerin herhangi bir ahdinin olma ihtimalini tekrar yadırgamaktadır. Burada fiil, zaten malum olduğu için hazfedilmiştir. Benzeri şairin şu satırlarında da vardır:

> Bana ölümün sadece kentlerde olduğunu bildirdiniz, ikiniz;
> Tümsek ve kör kuyuyken buraları nasıl [öldü benim kardeşim]?!

Şair “Nasıl” derken, “Nasıl öldü peki?!” anlamını kasdetmiştir. Âyetteki “nasıl” da, “Bunların nasıl bir ahdi olabilir ki?!” anlamındadır. Zira onların durumu şudur: “Şayet onlar size galip gelseydi” daha önce o kadar söz verip yemin etmiş oldukları hâlde hiçbir antlaşma ve ahde bakmazlar, antlaşmayı sürdürmezlerdi. “Sizin hakkınızda ne bir yemin ne de bir sorumluluk gözetirlerdi!” Hiçbir antlaşmayı gözetmezlerdi. Bir görüşe göre buradaki *ill*^{en} ifadesi akrabalık, yakınlık anlamındadır. Hassân b. Sâbit (r.a.)’a [v. 60/680] ait şöyle bir şiir okunmuştur:

> Hayatın üzerine yemin ederim ki, senin Kureyş’e yakınlığın,
> Ancak deve yavrusunun devekuşu yavrusuna yakınlığı kadar!

İll^{en} kelimesinin *ilâh*^{en} anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu kelime *îl*^{en} şeklinde de okunmuştur ki yine ilâh anlamındadır. *Cebrâ-îl* ve *Cebre-il* kelimelerinin de bu kelimeden geldiği söylenir. Yine, *rahim* kelimesi *rahmân*dan türediği gibi, yakınlık anlamındaki *el-âl*^{ü} kelimesinin de *îl*den türediği söylenmiştir. En uygun olan, antlaşma anlamındaki *ill*in sesi yükseltmek anlamında *ill*den türemiş olmasıdır. Çünkü Araplar bir antlaşma yaptıkları zaman seslerini yükseltir ve bunu duyururlardı. Yine *le-hû elîl* (Onun iniltisi, çığlığı var.) denilir. Buradaki *elîl* kelimesi, sesi yükseltme anlamında *enîn* ile aynı anlamdadır. Kadın feryad u figan ettiğinde, *de‘at elelehâ* (Velvele yaptı.) denilir. Daha sonra her türlü antlaşma ve sözleşme için *ill* denilmiştir. Akrabalık da iki adam arasında sözleşmenin kurmadığı kadar güçlü bir bağ kurduğu için, ona da *ill* denilmiştir.

[٢٩] ثم استدرك ذلك بقوله {إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ }، أي ولكن الذين عاهدتم منهم {عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ولم يظهر منهم نكث، كبني كنانة وبني ضمرة، فتربصوا أمرهم ولا تقاتلوهم؛ {فَمَا استقاموا لَكُمْ} على العهد {فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ} على مثله. {إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ}، يعني أن التربص بهم من أعمال المتقين.

[٣٠] {كَيْفَ} تكرار لاستبعاد ثبات المشركين على العهد. وحذف الفعل لكونه معلومًا، كما قال:

وَخَبَّرْتُمَانِي أَنَّمَا الْمَوْتُ بِالْقُرَى   فَكَيْف وَهَاتَا هَضْبَةٌ وَقَلِيبُ

يريد: فكيف مات، أي كيف يكون لهم عهد {و} حالهم أنهم {إِنَّهُمْ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ} بعد ما سبق لهم من تأكيد الأيمان والمواثيق، لم ينظروا في حلف ولا عهد ولم يبقوا عليكم {لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلًّا} لا يراعوا حلفًا، وقيل: قرابة. وأنشد لحسان رضي الله عنه:

لَعَمْرُكَ إِنَّ إِلَّكَ مِنْ قُرَيْش   كَإِلِّ السَّقْبِ مِنْ رَأْلِ النَّعَامِ

وقيل: {إِلًّا} إلها. وقرئ «إيلا»، بمعناه. وقيل: جبرئيل، وجبرئل من ذلك. وقيل: منه اشتق الآل بمعنى القرابة، كما اشتقت الرحم من الرحمن. والوجه ان اشتقاق الإلّ بمعنى الحلف، لأنهم إذا تماسحوا وتحالفوا رفعوا به أصواتهم وشهروه، من الأل وهو الجؤار، وله أليلٌ، أي أنين يرفع به صوته. ودعت أَلَلَيْها، إذا ولولت، ثم قيل لكل عهد وميثاق: إلّ. وسميت به القرابة، لأن القرابة عقدت بين الرجلين ما لا يعقده الميثاق.

[31] “Sizi razı etmeye çalışıyorlar.” Bu yeni bir cümle başlangıcı olup, içleri ile dışlarının bir olmayışını nitelemekte, ahde vefa gösterip antlaşmada sebat etmiş olabileceklerine dair yadırgamayı onaylamaktadır. “Kalplerin imtina etmesi” ise içlerindeki kinin dillerinden dökülen güzel sözlere aykırı olması demektir.

[32] “Çoğu da fâsık” inatçı, ahde vefasız / sadakatsiz! Yani -bazı kâfirlerde yalan ve ihanetten uzak durma, ırza leke sürecek ve hakkında kötü konuşulmasına sebep olacak şeylerden kaçınma gibi özellikler bulunduğu halde- bunlarda kendilerini alıkoyacak güzel nitelikler ya da engelleyecek bir karakter bulunmamaktadır!

9. Allah’ın ayetlerini az bir pahaya değişerek O’nun yolundan uzaklaştılar. Bu yapageldikleri şey gerçekten çok kötü!

10. (Yaptığı antlaşma ile kendini güvence altına alan) bir mümin hakkında ne yemin ne de sorumluluk gözetirler. Bunlardır işte, saldırganlar!.

[33] “Allah’ın ayetlerini” yani Kur’ân’ı ve İslâm’ı “az bir pahaya” -ki bu, heva ve şehvet peşinde koşmaktır- “değişerek” *-iştirâ* / satma, *istibdâl* / değiştirme anlamındadır- “O’nun yolundan uzaklaştılar” kendileri döndüler ya da başkalarını engellediler. Bunların, Ebû Süfyân’ın [v. 31/652] toplayıp, yedirip içirdiği bedeviler olduğu da söylenmiştir. “Bunlardır işte, saldırganlar!” yani zulüm ve şirretlik konusunda nihaî sınırı aşanlar.

11. Eğer dönüş yaparlar, namazı dosdoğru kılıp zekâtı verirlerse, din kardeşlerinizdirler. Biz bu ayetleri, bilen bir toplum için açıklıyoruz.

[34] “Eğer” küfürden ve antlaşmayı bozmaktan “dönüş yaparlarsa” onlar sizin “din kardeşlerinizdirler.” Mübteda [hum / “onlar”] tıpkı فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ (“Babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, o takdirde, [bunlar] sizin din kardeşlerinizdir.” [Ahzâb 33/5]) ayetindeki gibi hazfedilmiştir.

[35] “Biz bu ayetleri açıklıyoruz” yani açıkça beyan ediyoruz. Bu ifade, antlaşma yapılan Müşriklerle ilgili hükümleri iyice düşünüp anlamaya ve bu hükümleri muhafazaya sevk ve teşvik kabilinden bir ara cümle olup, adeta şöyle denmektedir: Asıl bilen, bu hükümlerin açıkça beyan edilmesi üzerinde düşünen kimsedir.

[٣١] {يُرْضُونَكُم} كلام مبتدأ في وصف حالهم من مخالفة الظاهر الباطن، مقرّر لاستبعاد الثبات منهم على العهد. وإباء القلوب مخالفة ما فيها من الأضغان، لما يجرونه على ألسنتهم من الكلام الجميل.

[٣٢] {وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ} متمرّدون خلعاء لا مروءة تزعهم، ولا شمائل مرضية تردعهم، كما يوجد ذلك في بعض الكفرة، من التفادي عن الكذب والنكث، والتعفف عما يثلم العرض ويجرّ أحدوثة السوء.

٩-﴿اشْتَرَوْا بِئَايَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٠-﴿لا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلًّا وَلا ذِمَّةً وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ﴾

[٣٣] {اشْتَرَوْا} استبدلوا {بِئَايَاتِ اللَّهِ} بالقرآن والإسلام {ثَمَنًا قَلِيلًا}، وهو اتباع الأهواء والشهوات {فَصَدُّوا عَن سَبِيلِهِ} فعدلوا عنه أو صرفوا غيرهم. وقيل: هم الأعراب الذين جمعهم أبو سفيان وأطعمهم. {هُمُ الْمُعْتَدُونَ} المجاوزون الغاية في الظلم والشرارة.

١١-﴿فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[٣٤] {فَإِن تَابُوا} عن الكفر ونقض العهد {فَإِخْوَانُكُمْ فِى الدِّينِ} فهم إخوانكم، على حذف المبتدأ، كقوله تعالى {فإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ} [الأحزاب: ٥].

[٣٥] {وَنُفَصِّلُ الآيَاتِ} ونبينها. وهذا اعتراض، كأنه قيل: وإن من تأمّل تفصيلها فهو العالم؛ بعثًا وتحريضًا على تأمّل ما فصل من أحكام المشركين المعاهدين، وعلى المحافظة عليها.

12. Söz verdikten sonra yine yeminlerini bozup dininize taan ederlerse, küfrün liderleri ile savaşın! -Çünkü onlar için yemin söz konusu değildir.- Belki son verirler.

[36] "Dinize ta'n ederlerse" yani dininiz hakkında ileri geri konuşur, dininizi ayıplarlarsa, "küfrün liderleri ile savaşın!" "Onlarla" demek yerine, açıkça "küfrün liderleri ile" buyrularak, bunların Müşrik iken antlaşmayı bozmakla, Araplar arasındaki vefakâr, değerli insanların âdetlerini bir kenara atıp inatçı ve azgın bir şekilde davranmış oldukları [belirtilmiş olmakta] ardından, iman edip namazı kılıp zekâtı vererek Müslümanların din kardeşi haline geldikleri, ama daha sonra gerisingeri dönüp İslâm'dan çıktıkları, böylece, söz verdikleri iman ve ahde vefa konusunda da antlaşmayı bozdukları, bir de kalkıp Allah'ın dinine taan ederek "Muhammed'in dini kayda değer bir şey değil!" dedikleri, dolayısıyla "küfrün liderleri" oldukları, yani inkârda önde gelen öncüler oldukları, hiçbir kâfirin onları geçemeyeceği ifade edilmiş olmaktadır.

[37] Şöyle demişlerdir: Müslüman toplum içinde vatandaş olarak yaşayan bir gayrimüslim (*zimmî*), İslâm'a açıkça taan etse öldürülebilir; çünkü kendisi ile yapılan [vatandaşlık antlaşması / *zimmet*], dine taan etmemesini de içermektedir. Taan ederse ahdini bozmuş ve *zimmet*ten çıkmış olur.

[38] "Çünkü onlar için *yemin* söz konusu değildir." *Eymân*, *yemîn*in çoğuludur. [لَا أَيْمَانَ لَهُمْ ifadesi] *Lâ îmâne le-hum* şeklinde de okunmuştur ki "Onların imanları -yani *islâm*ları- yoktur." ya da "Dinden dönüp antlaşmayı bozduktan sonra onlara *eman* verilmez, bunun yolu yoktur." anlamındadır.

[39] **Şayet** "Onlar hakkında nasıl önce "eğer yeminlerini bozarlarsa" denilerek yeminlerinin bulunduğu ifade edilmiş, daha sonra da yeminlerinin bulunmadığı söylenmiştir?" **dersen şöyle derim:** İlk ifadede onların zahiren ettikleri yeminler kastedilmiş, daha sonra da "Hakikatte onların gerçek bir yeminleri yoktur, yeminleri yemin değildir." denilmiştir. Ebû Hanîfe [v. 150/767] kâfirlerin yeminlerinin yemin olarak kabul edilmeyeceği konusunda bu ayeti delil göstermiştir. Şâfi'î'ye [v. 204/819] göre ise kâfirin yemini geçerlidir. Mâna, "Onlar yeminlerine vefa göstermezler." şeklindedir. Bunun delili ise, onların yeminlerinin "bozulmuş" olmakla nitelenmiş olmasıdır.

[40] "Belki son verirler" ifadesi "küfrün liderleri ile savaşın" ifadesi ile ilişkilidir. Yani böylesine ağır bir suç kendilerinden sadır olduktan sonra [bile], bunlarla savaşma amacınız, savaşın onları vazgeçirmesi olmalıdır [silah bıraktıkları anda savaş terk edilir]. Bu, Yüce Allah'ın ikram ve fazlının sınırsızlığından ve -dönüş yaptığı her seferinde- kötülük edene O'nun da rahmetiyle dönmesinden kaynaklanmaktadır.

١٢-﴿وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ﴾

[٣٦] {وَطَعَنُوا فِى دِينِكُمْ} وثلبوه وعابوه. {فقاتِلوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ} فقاتلوهم، فوضع أئمة الكفر موضع ضميرهم إشعارًا بأنهم إذا نكثوا في حال الشرك تمرّدًا وطغيانًا وطرحًا لعادات الكرام الأوفياء من العرب، ثم آمنوا وأقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وصاروا إخوانًا للمسلمين في الدين، ثم رجعوا فارتدوا عن الإسلام ونكثوا ما بايعوا عليه من الإيمان والوفاء بالعهود، وقعدوا يطعنون في دين الله ويقولون: ليس دين محمد بشيء، فهم أئمة الكفر وذوو الرياسة والتقدم فيه، لا يشق كافر غبارهم.

[٣٧] وقالوا: إذا طعن الذمي في دين الإسلام طعنًا ظاهرًا جاز قتله؛ لأن العهد معقود معه على أن لا يطعن، فإذا طعن فقد نكث عهده وخرج من الذمّة.

[٣٨] {إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ} جمع يمين. وقرئ «لا إيمان لهم»، أي لا إسلام لهم؛ أو لا يعطون الأمان بعد الردّة والنكث، ولا سبيل إليه.

[٣٩] فإن قلت: كيف أثبت لهم الأيمان في قوله {وَإِن نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ} ثم نفاها عنهم؟ قلت: أراد أيمانهم التي أظهروها، ثم قال: لا أيمان لهم على الحقيقة، وأيمانهم ليست بأيمان. وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله على أن يمين الكافر لا تكون يمينًا. وعند الشافعي رحمه الله: يمينهم يمين. وقال: معناه أنهم لا يوفون بها، بدليل أنه وصفها بالنكث.

[٤٠] {لَعَلَّهُمْ يَنتَهُونَ} متعلق بقوله {فقاتِلوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ}، أي ليكن غرضكم في مقاتلتهم بعد ما وجد منهم ما وجد من العظائم أن تكون المقاتلة سببًا في انتهائهم عما هم عليه. وهذا من غاية كرمه وفضله وعوده على المسيء بالرحمة كلما عاد.

[41] “*E’imme* (أئمة) nasıl bir kelimedir?” **dersen şöyle derim:** Hemze’nin ardından bir başka Hemze gelmiştir ve bu, Hemze mahreci ile Yâ mahreci arasından (*beyne beyne*) telaffuz edilir. Her iki Hemze’nin açıkça belirtilerek okunuşu (*tahkik*) de, Basra dilcilerine göre makbul olmasa da, meşhur bir kıraattir. Yâ’yı [*eyimme* şeklinde] açıkça seslendirmek ise kıraat değildir; böyle okumak câiz de değildir, kim açıkça böyle okursa dilbilgisi bakımından hata etmiş; kelimeyi bozmuş olur.

13. Yeminlerini bozan, Peygamberi yurdundan çıkarmaya yeltenen bir toplum ile savaşmayacak mısınız siz (ey müminler)?! Kaldı ki, düşmanlığı önce onlar başlatmışlardır. Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Müminseniz, asıl korkmanız gereken, Allah’tır.

[42] أَلَا تُقَاتِلُونَ (savaşmayacak mısınız?) ifadesinde, لَا تُقَاتِلُونَ ifadesinin başına, savaşmanın olumsuzlanışını onaylamak üzere Hemze getirilmiştir. Anlam, müminleri etkili bir şekilde savaşa teşvik etmektir. Antlaşmada ettikleri “yeminlerini bozan, Peygamberi yurdundan çıkarmaya yeltenen…” Darunnedve’de istişare edip onu Mekke’den çıkarmaya çalışmışlar fakat sonunda Allah’ın hicret izni vermesi neticesinde kendisi hicret etmiştir. “Düşmanlığı önce onlar başlatmışlardır” yani savaşı başlatan kendileridir. Zira Peygamber (s.a.) onlara aydınlatıcı bir kitap getirmiş, onlara meydan okumuş, ama Kur’ân’ın benzerini ortaya koymaktan âciz kaldıkları için onunla boy ölçüşmekten yüz çevirip, savaş başlatmışlardır. Dolayısıyla, savaşı başlatan onlardır ve ilk başlatan daha zalimdir. O halde, onlara misliyle mukabele etmekten sizi alıkoyan nedir? Onlar size kötülük ettiği gibi sizi de onlara aynı şekilde karşılık vermekten alıkoyan nedir?!

[43] Allah Teâlâ müminleri bunlarla savaşmamaları konusunda kınamış, onları savaşa teşvik etmiş ve sonra, savaşı niçin teşvik ettiğini anlatmış; böylesine yemin bozan, peygamberi yurdundan çıkaran, hiçbir sebep yokken savaş başlatan kimselerin cevapsız, karşılıksız bırakılmaması gerektiğini, bunu yapmaktan geri duranların kınanacağını ifade etmiştir.

[44] “Yoksa onlardan korkuyor musunuz?” Bu ifade, korktuklarını onaylamakta ve bu konuda onları kınamaktadır. “Müminseniz, asıl korkmanız gereken, Allah’tır.” O halde, Allah’ın düşmanları ile savaşın, yani sahih bir imanın gereği, müminin sadece Rabbinden korkması, O’ndan başka hiçbir şeyi umursamamasıdır. Bu, “O’ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler…” [Ahzâb 33/39] ayetinde de ifade edilmiştir.

[٤١] فإن قلت: كيف لفظ أئمة؟ قلت: همزة بعدها همزة بين بين، أي بين مخرج الهمزة والياء. وتحقيق الهمزتين قراءة مشهورة، وإن لم تكن بمقبولة عند البصريين. وأما التصريح بالياء فليس بقراءة، ولا يجوز أن تكون قراءة، ومن صرح بها فهو لاحن محرف.

١٣-﴿أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَءُوكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[٤٢] {أَلَا تُقَاتِلُونَ} دخلت الهمزة على {لَا تُقَاتِلُونَ} تقريرًا بانتفاء المقاتلة. ومعناه: الحضّ عليها على سبيل المبالغة. {نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ} التي حلفوها في المعاهدة {وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ} من مكة حين تشاوروا في أمره بدار الندوة، حتى أذن الله تعالى له في الهجرة، فخرج بنفسه {وَهُم بَدَءُوكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ}، أي وهم الذين كانت منهم البداءة بالمقاتلة، لأن رسول الله ﷺ جاءهم أولًا بالكتاب المنير وتحداهم به، فعدلوا عن المعارضة لعجزهم عنها إلى القتال؛ فهم البادءون بالقتال. والبادئ أظلم، فما يمنعكم من أن تقاتلوهم بمثله، وأن تصدموهم بالشرّ كما صدموكم؟

[٤٣] وبّخهم بترك مقاتلتهم وحضَّهم عليها، ثم وصفهم بما يوجب الحضّ عليها. ويقرر أن من كان في مثل صفاتهم من نكث العهد وإخراج الرسول والبدء بالقتال من غير موجب، حقيق بأن لا تترك مصادمته، وأن يوبخ من فرط فيها.

[٤٤] {أَتَخْشَوْنَهُمْ} تقرير بالخشية منهم وتوبيخ عليها {فَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَوْهُ} فتقاتلوا أعداءه {إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ}، يعني أن قضية الإيمان الصحيح أن لا يخشى المؤمن إلا ربه، ولا يبالي بمن سواه، كقوله تعالى {وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ} [الأحزاب: ٣٩].

14. Onlarla savaşın da Allah sizin ellerinizle onlara azap etsin, onları rüsvâ etsin, onlara karşı sizi galip getirsin, (zamanında onların gadrine uğrayan) bir mümin topluluğun içlerini ferahlatıp

15. kalplerindeki hıncı gidersin... Bununla birlikte, Allah dilediğinin tövbesini kabul ediyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[54] Allah Teâlâ savaşmadıkları için müminleri kınadıktan sonra, onlara açıkça savaşma emri vererek "Onlarla savaşın." buyurmuş ve kalpleri sebat bulsun ve niyetleri sahih olsun diye onlara, düşmanlarını onların elleriyle öldürerek azap edeceğini, esir ederek perişan edeceğini ve onlara zafer ve galibiyet nasip edeceğini vaat etmiştir. "Bir mümin topluluğun içlerini ferahlatıp müminlerden bir topluluğun…" -Bu topluluk Huzâ'a kabilesidir. İbn Abbâs şöyle demiştir: Bunlar Sebe'den, Yemen'den birkaç sülale olup, Mekke'ye gelerek Müslüman olmuşlar, Mekkelilerden şiddetli eziyet görmüşler, sonra Peygamber (s.a.)'e adam gönderip şikâyette bulunmuşlar, o da onlara, "Müjdeler olsun! Kurtuluş yakındır!" buyurmuştur.- "…kalplerindeki hıncı gidersin" onlardan gördüğünüz kötülüklerden dolayı kalplerinizde oluşan öfkeyi gidersin. *Allah Teâlâ bütün bu vaat ettiği hususları gerçekleştirmiştir. Bu da O'nun elçisi olan Peygamber (s.a.)'in peygamberliğinin sıhhatine delildir.*

[46] "Allah dilediğinin tövbesini kabul ediyor." Bu ifade yeni bir söz başlangıcı olup Allah Teâlâ Mekkelilerden bazılarının küfürden tövbe edeceğini haber vermektedir. Gerçekten de böyle olmuş, Mekke'den bazı kimseler Müslüman olmuş, hatta gayet iyi Müslümanlar olmuşlardır. *Yetûbu* ifadesi başında bir "En" gizli olduğu ve tövbenin, mâna itibariyle [savaş] emrin[in] ortaya çıkartacağı şeyler arasına girdiği [yani "Savaşın ki Allah … ve bazılarının tövbesini kabul etsin." anlamında olduğu] düşünülerek, *ve yetûbe* şeklinde mansup da okunmuştur.

[47] "Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir." Olanları bildiği gibi olacakları da bilir, ancak hikmetin gerektirdiğini yapar.

16. Yoksa siz, içinizden 'cihâd eden, Allah'tan, Resûlünden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyen' kimseler (ile böyle olmayanları) Allah ortaya çıkarmadan, kendi halinize bırakılacağınızı mı sanmıştınız?! Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

١٤-﴿قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ﴾

١٥-﴿وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٤٥] لما وبّخهم الله على ترك القتال، جرّد لهم الأمر به فقال: { قَاتِلُوهُمْ} ووعدهم - ليثبت قلوبهم ويصحح نياتهم - أنه يعذبهم بأيديهم قتلًا، ويخزيهم أسرًا، ويوليهم النصر والغلبة عليهم. {وَيَشْفِ صُدُورَ} طائفة من المؤمنين، وهم خزاعة، قال ابن عباس رضي الله عنه: هم بطون من اليمن وسبأ قدموا مكة فأسلموا، فلقوا من أهلها أذى شديدًا، فبعثوا إلى رسول الله ﷺ يشكون إليه، فقال: أبشروا فإن الفرج قريب. {وَيُذْهِبْ غَيْظَ} قلوبكم لما لقيتم منهم من المكروه. وقد حصّل الله لهم هذه المواعيد كلها، فكان ذلك دليلًا على صدق رسول الله ﷺ وصحة نبوته

[٤٦] {وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ} ابتداء كلام، وإخبار بأن بعض أهل مكة يتوب عن كفره، وكان ذلك أيضًا، فقد أسلم ناس منهم وحسن إسلامهم، وقرئ «ويتوب» بالنصب بإضمار أن ودخول التوبة في جملة ما أجيب به الأمر من طريق المعنى.

[٤٧] {واللَّهُ عَلِيمٌ} يعلم ما سيكون كما يعلم ما قد كان، {حَكِيمٌ} لا يفعل إلاّ ما اقتضته الحكمة.

١٦-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلا رَسُولِهِ وَلا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[48] *Em* (yoksa) önceki ifadeden bağımsızdır (*munkatı*‘). Hemze ise böyle sanılmış olmasını kınamaktadır. Mâna şöyledir: İçinizden halis olanlar, yani Allah yolunda sırf Allah rızası için cihâd eden ve Peygamber (s.a.)'i ve mü'minleri engellemeye çalışanları içli dışlı dost, yani sırdaş edinmeyen kimselerin -Allah bunlardan razı olsun- kimler olduğu ortaya çıkıncaya kadar, elbette olduğunuz hal üzere bırakılacak değilsiniz!

[49] *Lemmâ* beklenti ifade eder ve bütün bunların açığa çıkmasının beklendiğini, dinlerini Allah'a halis kılamayan kimselerin muhlislerden ayırt edileceğini ifade eder.

[50] وَلَمْ يَتَّخِذُوا (ve edinmeyen) ifadesi, جَاهَدُوا (cihâd eden) cümlesine ma‘tūf olup onunla aynı sıla ifadesinin kapsamındadır. Sanki "Allah içinizden ihlaslı olup cihâd eden ve Allah'tan gayrı sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarıncaya kadar" denilmiştir. *Velîce* kelimesi, tıpkı *dehīle*nin *dehale* fiilinden türemesi gibi *velece* fiilinden *fe‘île* vezninde türetilmiştir. [Mot-a-mot "Henüz Allah *bilmeden*" ifadesindeki] "bilgi yokluğu"ndan maksat, bilinenin yokluğudur. Tıpkı, *mâ ‘alima'llāhu minnî mâ kīle fiyye* (Hakkımda söylenenleri Allah benim hakkımda bilmemektedir.) ifadesi gibi ki "Hakkımda söylenenler benden sadır olmamıştır." demektir.

17. Kendi nankörlük ve inkârlarına kendileri şahitken Müşriklerin Allah'ın mescitlerinin bakımını üstlenme hakları yoktur. Bunların amelleri boşa gitmiştir ve onlar Ateş'te temelli kalacaklardır!

[51] "Müşriklerin hakkı yoktur" yani "Allah'ın mescidini onların imar etmesi" doğru olmaz. "Allah'ın mescidi" ifadesi ile Mescid-i Harâm kastedilmiştir. Bunun delili, "ve Mescid-i Harâm'ın imarı…" [Tevbe 9/19] ayetidir. *Mescid*in çoğul okunuşunun ise iki izahı vardır. İlkine göre [mescitler" ifadesi ile] Mescid-i Harâm kastedilmiş, fakat burası bütün mescitlerin kıblesi olduğu için, çoğul olarak *mesâcid* kelimesi kullanılmıştır. Buna göre, orayı imar eden kimse, bütün mescitleri imar etmiş gibi olmaktadır. Ayrıca Mescid-i Harâm'ın her bir parçası secde yeridir [*mesâcid* / secde yerleri]. İkincisine göre ise *mesâcid* ile cins kastedilmiştir. Buna göre Müşrikler *mescid* cinsini imar etmeye uygun değillerse, bu cinsin öncüsü ve ilki olan Mescid-i Harâm'ı imar etmeye uygun olmayışları haydi haydi bu hükmün kapsamına girer. Zira bu ifadede kinaye üslubu kullanılmıştır. Nitekim "Falanca Allah'ın kitaplarını okumaz." dediğin zaman, onun Kur'ân okumasını, "Kur'ân okumaz" demekten daha etkili bir şekilde olumsuzlamış olursun.

[٤٨] {أَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيها التوبيخ على وجود الحسبان. والمعنى: أنكم لا تتركون على ما أنتم عليه، حتى يتبين الخلَّص منكم، وهم الذين جاهدوا في سبيل الله لوجه الله، ولم يتخذوا وَلِيجة، أي بطانةً، من الذين يضادّون رسول الله ﷺ والمؤمنين رضوان الله عليهم.

[٤٩] {وَلَمَّا} معناها التوقع، وقد دلّت على أن تبين ذلك، وإيضاحه متوقع كائن، وأن الذين لم يخلصوا دينهم لله يميز بينهم وبين المخلصين.

[٥٠] وقوله {وَلَمْ يَتَّخِذُوا} معطوف على جاهدوا، داخل في حيز الصلة، كأنه قيل: ولما يعلم الله المجاهدين منكم المخلصين غير المتخذين وليجة من دون الله. والوليجة: فعيلة من ولج، كالدخيلة من دخل. والمراد بنفي العلم نفي المعلوم، كقول القائل: ما علم الله مني ما قيل فيّ، يريد: ما وجد ذلك مني.

١٧- ﴿مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ﴾

[٥١] {مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ} ما صحّ لهم، ما استقام {أَن يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ} يعني المسجد الحرام، لقوله {وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ}. وأما القراءة بالجمع ففيها وجهان؛ أحدهما أن يراد المسجد الحرام، وإنما قيل مساجد، لأنه قبلة المساجد كلها وإمامها؛ فعامِره كعامر جميع المساجد، ولأن كل بقعة منه مسجد. والثاني: أن يراد جنس المساجد، وإذا لم يصلحوا لأن يعمروا جنسها، دخل تحت ذلك أن لا يعمروا المسجد الحرام الذي هو صدر الجنس ومقدمته؛ وهو آكد، لأنّ طريقته طريقة الكناية، كما لو قلت: فلان لا يقرأ كتب الله، كنت أنفى لقراءته القرآن من تصريحك بذلك.

[52] *Şâhidîne* (şahitken) ifadesi *yaʿmurû* (imar ederler) fiilindeki Vav'dan haldir. Mâna, "Onların iki zıt şeyi bir arada bulundurmaları, yani bir taraftan Allah'a ibadet mekânlarını imar ederken diğer taraftan da Allah'ı ve O'na ibadeti inkâr etmeleri olacak şey değildir." şeklindedir. Kendi inkârlarına şahitlik etmelerinin anlamı ise, küfürlerinin açık seçik ortada olması, putlarını Kâbe'nin etrafına dikmiş olmaları, "İçerisinde günah işlemiş olduğumuz kıyafetlerle tavaf etmeyiz." deyip, Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri ve tavafın her bir *şavt*ında putlara secde etmeleridir. Kendi inkârlarına şahitlik etmelerinin, [Kâbe'nin çevresinde] "Buyur Allah'ım buyur! Senin ortağın yoktur! Bir tek ortağın vardır; o da, onun sahip oldukları da yine Senin mülkündür!" demeleri olduğu da söylenmiştir.

[53] Söylendiğine göre Ensâr ve Muhacirler Bedir esirlerine yönelip şirk koşmaları sebebiyle onları kınamışlar. Ali (r.a.) da [henüz müslüman olmayan ve Bedir esirleri içinde yer alan] Abbâs'ı, Peygamber (s.a.) ile savaşmakla ve akrabalık bağlarını koparmakla suçlamış, kendisine oldukça ağır sözler söylemiş. Bunun üzerine Abbâs, "Bizim sadece kötülüklerimizi anıyor, fakat iyiliklerimizi gizliyorsunuz!" demiş. Ali (r.a.) da "Sizin iyilikleriniz de mi var?!" diye sorunca [esir Müşrikler] "Evet, biz sizden daha çok ödüle layığız! Zira biz Mescid-i Harâm'ı imar eder, Kâbe'nin muhafızlığını yapar, hacılara su dağıtır, darda kalana el uzatırız." demişler. Ayet bunun üzerine inzâl edilmiştir.

[54] "Bunların" Mescid-i Harâm'ı imar etmek, Kâbe'nin muhafızlığını yapmak, hacılara su dağıtmak ve darda kalana el uzatmak gibi "amelleri boşa gitmiştir." İnkâr -ya da büyük günah- böylesine sabit ve sağlam amelleri bile bunları *takiben* yapıldığında boşa çıkardığına göre bunlarla *birlikte* yapıldığında ne olur bir düşün! Nitekim Allah Teâlâ "kendi kâfirliklerine şahitlik ederek" ifadesinde [alenî inkârı] onların hali kılarken buna işaret etmiş; "Mescid-i Harâm'ı imar etmek" ile "kendi kâfirliğine şahitlik etmek" fiillerini [güya] aynı anda kendilerinde bulundurduklarını, oysa böyle bir şeyin imkânsız ve yanlış olduğunu göstermiştir.

18. Allah'ın mescitlerinin bakımını ancak Allah'a ve 'Son Gün'e iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başka hiç kimseden korkmayan kimseler üstlenebilir. İşte bunların, doğru yolda gidenlerden olmaları umulur.

[٥٢] و{شَاهِدِينَ} حال من الواو في {يَعْمُرُوا}. والمعنى: ما استقام لهم أن يجمعوا بين أمرين متنافيين؛ عمارة متعبدات الله مع الكفر بالله وبعبادته، ومعنى شهادتهم على أنفسهم بالكفر. ظهور كفرهم وأنهم نصبوا أصنامهم حول البيت، وكانوا يطوفون عراة ويقولون: لا نطوف عليها بثياب قد أصبنا فيها المعاصي، وكلما طافوا بها شوطًا سجدوا لها. وقيل: هو قولهم: "لبيك لا شريك لك إلاّ شريك هو لك، تملكه وما ملك."

[٥٣] وقيل: قد أقبل المهاجرون والأنصار على أسارى بدر فعيروهم بالشرك، فطفق عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه يوبخ العباس بقتال رسول الله ﷺ وقطيعة الرحم، وأغلظ له في القول. فقال العباس: تذكرون مساوينا وتكتمون محاسننا! فقال: أو لكم محاسن؟ قالوا: نعم، ونحن أفضل منكم أجرًا؛ إنا لنعمر المسجد الحرام، ونحجب الكعبة، ونسقي الحجيج، ونفك العاني، فنزلت.

[٥٤] {حَبِطَتْ أعمالهم} التي هي العمارة والحجابة والسقاية وفك العناة. وإذا هدم الكفر أو الكبيرة الأعمال الثابتة الصحيحة إذا تعقبها، فما ظنك بالمقارن؟ وإلى ذلك أشار في قوله {شاهدين} حيث جعله حالًا عنهم ودلّ على أنهم قارنون بين العمارة والشهادة بالكفر على أنفسهم في حال واحدة، وذلك محال غير مستقيم.

١٨-﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾

[55] "Allah'ın mescit*ler*inin bakımını ancak… üstlenebilir." *Mesâcida'llâhi* ifadesi tekil olarak *mescida'llâhi* şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Mescitlerin bakımını ancak şu kimselerin yapması doğru olur; ancak bunların yaptığı imar ve bakım kayda değer." şeklindedir. Mescitlerin *i'mârı*, tamir gereken yerlerin tamir edilmesini, süpürülüp temizlenmesini, kandillerle aydınlatılmasını, tazim edilmesini, ibadet ve zikirle ihya edilmesini ihtiva eder ki zikrin kapsamına ilim tedrisi de girer. Hatta ilim tedrisi zikrin en büyük ve önemli olanıdır. Mescitlerin boş konuşmalardan ve mescitlere yakışmayacak sözlerden arındırılması da bu kapsamdadır.

[56] Peygamber (s.a.)'in, "Ahir zamanda ümmetimden öyle kimseler gelecek ki mescitlere gidecekler, halkalar kurup oturacaklar fakat tüm konuşmaları dünya ve dünya sevgisi üzerine olacak. Onlarla birlikte oturmayın. Zira Allah'ın onlara ihtiyacı yoktur!" buyurduğu nakledilmiştir. Yine "Mescitlerde konuşmak tıpkı hayvanın kuru otu [hızlı ve kolayca] yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yiyip bitirir." buyrulmuştur. Peygamber (s.a.) buyurmuştur ki: "Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Benim yeryüzünde evlerim mescitlerdir. Beni orada ziyaret edenler, oraları imar edenlerdir. Kendi evinde temizliğini yapıp sonra evimde beni ziyaret eden kimseye müjdeler olsun! Zira ziyaretçiye ikramda bulunmak ziyaret edilene düşen bir borçtur." Yine Peygamber (s.a.)'in "Kim mescide ısınır, orada rahat ederse Allah da ona *ısınır.*" buyurduğu nakledilmiştir. Ayrıca "Bir kimsenin düzenli olarak mescide gittiğini görürseniz, mümin olduğuna şahitlik ediniz." [*İbn Mâce*, "el-Mesâcid ve'l-cemâ'ât", 19] buyurmuştur. Enes b. Mâlik (r.a.) [v. 93/712] Peygamber (s.a.)'in "Kim bir mescitte bir kandil yakarsa, o kandilin ışığı o mescidi aydınlatmaya devam ettikçe melekler ve *Hamele-i Arş*[1] onun için istiğfarda bulunurlar." buyurduğunu nakletmiştir.

[57] **Şayet** "[Neden ayette sadece 'Allah'a iman' şartı konulmuş da Peygambere imandan söz edilmemiştir.] Peygambere iman şartı da konulsa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Peygambere imanın Allah'a imanın ayrılmaz bir parçası olduğu gayet net ve yaygın olarak bilindiği için böyle denilmiştir. Zira kelime-i şehadet, ezan, kāmet ve diğer iman ifadeleri bu iki imanı birbirinden ayrılmaz iki parça olarak, sanki tek bir şeymiş gibi birlikte ifade etmektedirler. İşbu sebeple, ayette zikredilen Allah'a imanın kapsamına, Peygamber (s.a.)'e iman da girmektedir. Ayette namazın kılınmasından ve zekâtın verilmesinden söz edilmiş olmasının, Peygambere imana zaten delâlet ettiği de söylenmiştir.

---

[1] Arş'ı taşıyan melekler. Taht anlamındaki Arş, Allah Teala'nın evren üzerindeki mutlak hâkimiyetinin sembolü ise, *hamele-i arş* da kâinatta ilâhî hükümranlığın nüfuz ve işleyişini sağlayan melekleri ifade ediyor demektir. Hûd 11/7'ye göre Arş evrenin daha ilk aşamasında kâinat 'su'dan ibaret iken mevcuttu ve Hâkka 69/17'ye göre, son aşamasında da mevcut olacaktır. / ed.

[٥٥] {إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ} وقرئ بالتوحيد، أي إنما تستقيم عمارة هؤلاء وتكون معتدًّا بها. والعمارة تتناول رمّ ما استرمّ منها، وقمّها وتنظيفَها، وتنويرها بالمصابيح، وتعظيمها، واعتيادها للعبادة والذكر؛ ومن الذكر درس العلم، بل هو أجلّه وأعظمه؛ وصيانتَها مما لم تبن له المساجد من أحاديث الدنيا فضلًا عن فضول الحديث.

[٥٦] وعن النبي ﷺ: «يأتي في آخر الزمان ناس من أمتي يأتون المساجد فيقعدون فيها حلقًا ذكرهم الدنيا وحب الدنيا لا تجالسوهم فليس لله بهم حاجة». وفي الحديث: «الحديث في المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش». وقال عليه السلام: «قال الله تعالى: إن بيوتي في أرضي المساجد، وإن زوّاري فيها عمَّارها، فطوبى لعبد تطهر في بيته ثم زارني في بيتي، فحق على المزور أن يكرم زائره». وعنه عليه السلام: «من ألف المسجد ألفه الله». وقال عليه السلام: «إذا رأيتم الرجل يعتاد المساجد فاشهدوا له بالإيمان». وعن أنس رضي الله عنه: "من أسرج في مسجد سراجًا لم تزل الملائكة وحملة العرش تستغفر له ما دام في ذلك المسجد ضوؤه."

[٥٧] فإن قلت: هلاّ ذكر الإيمان برسول الله ﷺ؟ قلت: لما علم وشهر أن الإيمان بالله تعالى قرينته الإيمان بالرسول عليه السلام، لاشتمال كلمة الشهادة والأذان والإقامة وغيرها عليهما مقترنين مزدوجين كأنهما شيء واحد غير منفكّ أحدهما عن صاحبه، انطوى تحت ذكر الإيمان بالله تعالى الإيمان بالرسول عليه السلام. وقيل: دلّ عليه بذكر إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة.

[58] **Şayet** “Ayette nasıl ‘Allah’tan başkasından korkmazlar’ de.nilmiştir, zira mümin de tehlikelerden korkar; korkmaktan kendini alamaz?” **dersen şöyle derim:** Bu, dinî konulardaki korku ve takvadır. Müminin herhangi bir korku sebebiyle Allah rızasını başkasının rızasına tercih etmemesi, karşısına biri Allah hakkı diğeri kendi nefsinin hakkı olan iki durum çıktığında Allah’tan korkması ve Allah hakkını kendi hakkına tercih etmesidir. [İlk müminlerin hâlâ] putlardan korktukları ve onlardan bir şey umdukları, bu yüzden korkularını gidermek murat edildiği de söylenmiştir.

[59] “İşte bunların, doğru yolda gidenlerden olmaları umulur.” Bu, Müşriklerin hidayet konumundan uzak olduklarını ifade etmekte; büyük gördükleri, övündükleri ve sonucunda mükâfat umdukları amellerinden faydalanma beklentilerini bitirmektedir. Zira burada buyrulmaktadır ki; iman edip de *-haşyet* ve takva hisleri ile dolu bir mümin olarak- şeriata uygun amel eden kimselerin doğru yolda gidiyor olmaları bile *ʿasâ* (ola ki) ile *leʿalle* (belki) arası bir durumdayken, Müşrikler nasıl olur da kendilerinin doğru yolda oldukları ve Allah katında en güzel karşılığa nail olacakları konusunda böylesine emin olabilirler?! Bu ve benzeri ifadelerde müminlere yönelik de bir lütuf bulunmaktadır. Zira burada korku ümide üstün tutulmuş ve [ilâhî rahmete tamah edip korkuyu terkederek] Allah’a karşı aldanmak reddedilmiştir.

19. (Ey Müşrikler!) Hacılara su vermeyi ve Mescid-i Harâm’ın bakımını üstlenmeyi, Allah’a ve ‘Son Gün’e iman ederek Allah yolunda cihâd eden (Hazret-i Ali gibi bir) kişi(nin yaptıkları) ile bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah katında bir değillerdir. Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[60] *Sikāye* (su ikramı) ve *ʿimâre* (imar, bakım) kelimeleri *sekā* ve *ʿamere* fiillerinden mastardır; *es-sıyâne* ve *el-vikāye* (koruma) kelimelerine benzerler. Burada hazfedilmiş bir ifade olmalıdır ki o da, *e-ceʿaltüm ehl*^{e} *sikāyeti’l-hâcc*^{i} *ve ʿimârati’l-mescidi’l-harâm*^{i} *ke-men âmene bi’llâh*^{i} (Hacılara su veren ve Mescid-i Harâm’ın bakımını yapan kimseleri iman eden… kişiyle bir mi tutuyorsunuz?!) şeklindedir. Nitekim İbnü’z-Zübeyr [v. 73/692] ve -kurrâdan- Ebû Vecze es-Saʿdî’nin [v. 130/747] *sükāte’l-hâcc*^{i} *ve ʿamerate’l-mescidi’l-harâm*^{i} (hacılara su veren ve Mescid-i Harâm’ın bakımını yapanlar) şeklinde okumuş olmaları bu anlamı doğrulamaktadır. Burada anlam, Müşriğin mümine benzerliğini reddetmek, Müşriklerin boş amellerinin müminlerin sabit amelleri ile benzeşmediğini, bir ve eşit olmadığını ifade etmektir. Yine ayette onların bu ikisini birbirine eşit tutmaları, küfür şeklindeki zulümlerinin ardından ikinci bir zulüm olarak ifade edilmiştir.

[٥٨] فإن قلت: كيف قيل: {وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ} والمؤمن يخشى المحاذير، ولا يتمالك أن لا يخشاها؟ قلت: هي الخشية والتقوى في أبواب الدين، وأن لا يختار على رضا الله غيره لتوقع مخوف، وإذا اعترضه أمران؛ أحدهما حقّ الله، والآخر حق نفسه أن يخاف الله، فيؤثر حقّ الله على حقّ نفسه. وقيل: كانوا يخشون الأصنام ويرجونها، فأريد نفي تلك الخشية عنهم.

[٥٩] {فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ} تبعيد للمشركين عن مواقف الاهتداء وحسم لأطماعهم من الانتفاع بأعمالهم التي استعظموها وافتخروا بها وأملوا عاقبتها، بأن الذين آمنوا وضموا إلى إيمانهم العمل بالشرائع مع استشعار الخشية والتقوى، اهتداؤهم دائر بين عسى ولعل، فما بال المشركين يقطعون أنهم مهتدون ونائلون عند الله الحسنى. وفي هذا الكلام ونحوه لطف للمؤمنين في ترجيح الخشية على الرجاء ورفض الاغترار بالله تعالى.

١٩-﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٠] السقاية والعمارة: مصدران من سقى وعمر، كالصيانة والوقاية. ولا بدّ من مضاف محذوف تقديره: {أَجَعَلْتُمْ} أهل سِقَايَة الحاج وَعِمَارَةِ المسجد الحرام كَمَنْ آمن بالله. تصدقه قراءة ابن الزبير وأبي وجزة السعدي، وكان من القراء، «سُقَاةَ الحاج وعَمَرَةَ المسجد الحرام». والمعنى إنكار أن يشبه المشركون بالمؤمنين، وأعمالهم المحبَطة بأعمالهم المثبَتة، وأن يسوي بينهم. وجعل تسويتهم ظلمًا بعد ظلمهم بالكفر.

[61] Rivayete göre Müşrikler Yahudilere, "Biz hacılara su ikram eder, Mescid-i Harâm'ın bakımını yaparız. Şimdi biz mi daha faziletliyiz yoksa Muhammed ve beraberindekiler mi?" diye sormuşlar; onlar da "Siz daha faziletlisiniz." diye cevap vermişlerdir.

[62] Söylendiğine göre Hazret-i Ali (r.a.) [Mekke'deki] Abbâs'a "Amca! Hicret edip, Peygamber (s.a.)'in yanına gelsenize!" demiş; o da, "Biz hicretten daha faziletli bir konumda değil miyiz? Allah'ın evini ziyaret eden hacılara su ikram eder, Mescid-i Harâm'ın bakımını yaparız!" diye cevap vermiş. Bu ayet inince de "Artık *sikāye* görevini terketmemiz gerektiğini düşünüyorum." demiş. Peygamber (s.a.) ise "*Sikāye*ye devam edin, bu görevde sizin için hayır var." buyurmuştur.

20. İman edip hicret edenler, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler, Allah katında derece bakımından elbette daha büyüktürler... ki felaha erecekler de bunlardır.

21. Rableri onları, kendinden bir rahmet ve rıza ile içinde kalıcı nimetlerin bulunduğu kendilerine ait cennetlerle müjdeler.

22. Hem de ebediyen kalıcı oldukları halde... Şüphesiz, Allah katında büyük bir mükâfat vardır.

[63] Bunlar "Allah katında" *sikāye* ve *imâre* görevlerini yapanlardan "daha hayırlıdır ki felaha erecekler de bunlardır." Kurtuluş size değil bu kimselere mahsustur. يُبَشِّرُهُمْ (Onları müjdeler.) ifadesi şeddeli de şeddesiz de okunmuştur [*yubşiruhum* / *yubeşşiruhum*]. Müjdeye konu olan şeyler [yani *rahmet*, *rıdvân* ve *cennât*], her türlü nitelemenin ve tarifin ötesinde hususlar olduğu için nekire olarak ifade edilmiştir. Bu müjdenin hususan muhacirler hakkında olduğu İbn Abbâs'tan nakledilmiştir.

23. Ey iman edenler! Eğer inkârı imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi (bile) velî edinmeyin. İçinizden her kim onları velî edinirse, bunlardır işte, zalimler!

24. De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, elde ettiğiniz mal-mülk, kesada uğramasından endişe ettiğiniz ticaret, hoşunuza giden yerleşkeler, size Allah ve Resûlünden ve Allah yolunda cihâd etmekten daha sevimliyse, o zaman, Allah, (azap) emrini getirinceye kadar bekleyedurun! Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[٦١] وروي أن المشركين قالوا لليهود: نحن سقاة الحجيج وعُمَّار المسجد الحرام، أفنحن أفضل أم محمد وأصحابه؟ فقالت لهم اليهود: أنتم أفضل.

[٦٢] وقيل: إن عليًّا ﵁ قال للعباس: يا عمّ ألا تهاجرون، ألا تلحقون برسول الله ﷺ. فقال: ألست في أفضل من الهجرة؛ أسقي حاجّ بيت الله، وأعمر المسجد الحرام؟ فلما نزلت قال العباس: ما أراني إلاّ تارك سقايتنا. فقال عليه السلام: أقيموا على سقايتكم، فإن لكم فيها خيرًا.

٢٠-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

٢١-﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ﴾

٢٢-﴿خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[٦٣] هم {أَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ} من أهل السقاية والعمارة عندكم {وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ} لا أنتم؛ والمختصون بالفوز دونكم. وقرئ «يبشرهم» بالتخفيف والتثقيل، وتنكير المبشر به لوقوعه وراء صفة الواصف وتعريف المعرّف. وعن ابن عباس ﵁: هي في المهاجرين خاصة.

٢٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

٢٤-﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

[64] Mekke'nin fethinden önce, iman etmiş kimselerin imanı ancak hicret edip kâfir akrabaları ile irtibatını koparmakla tamamlanmış oluyordu. Bu yüzden, Müslümanlar "Ya Resûlallah! Eğer din konusunda bize muhalif olanları terk edersek o zaman ana-babalarımızı, evlatlarımızı, aşiretlerimizi bırakacağız, ticaretimiz elimizden gidecek, mallarımız heba olacak, evlerimiz tahrip edilecek ve perişan olacağız!" demişler; ayet bunun üzerine nâzil olmuş, onlar da hicret etmişlerdir. [Hicret ettiklerinde] evlatları, babaları, kardeşleri ya da diğer bazı akrabaları yanlarına gelir, fakat onlar bu yakınlarına iltifat etmez, onları ağırlamaz ve onlara infakta bulunmazlardı. Daha sonra kendilerine bu konuda ruhsat verilmiştir. Bu ayetin irtidat edip Mekke'ye geri dönen dokuz kişi hakkında nâzil olduğu, Allah Teâlâ 'nın işbu kimselerle işbirliği yapmayı, onları velî edinmeyi yasakladığı da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'in "Hiçbiriniz Allah için sevip, Allah için buğzetmedikçe, kendine en uzak insanı Allah için sevip kendisine en yakın insana Allah için buğzetmedikçe imanın tadını alamaz." buyurduğu nakledilmiştir.

[65] عَشِيرَتُكُمْ kelimesi *'aşîratükum* ve *'aşîrâtükum* şeklinde okunmuştur. Hasan-ı Basrî *'aşâ'irukum* okumuştur.

[66] "O zaman, Allah, (azap) emrini getirinceye kadar bekleyedurun!" Bu ifade bir tehdit olup İbn Abbâs'tan, burada Mekke fethinin kastedildiği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den ise, "Bu dünyada veya âhiretteki bir cezadır". görüşü nakledilmiştir. Bu ayet, daha şiddetlisini göremeyeceğin kadar şiddetli bir tehdittir; [sımsıkı bağladıkları] din *akt*ını gevşetmek ve dinin kesin olan 'ip'i üzerinde yalpalamak gibi durumlarını adeta insanların yüzüne vurmaktadır. En takvalı, en vera'lı olan bile elini vicdanına koyup düşünsün, acaba Allah'ın zâtı[nı tenzih] ve O'nun dinine sıkıca bağlanma konusundaki *salâbet-i diniyye*si, dinin hoşlandığı şeyleri ana-babasına, evlatlarına, kardeşlerine, yakınlarına, malına, yerine-yurduna ve diğer tüm dünyalıklarına tercih edecek, bütün bunlardan din için vazgeçecek kadar sağlam ve güçlü müdür, yoksa en basit bir maslahatı bile kendisini Allah'tan alıkoymakta, 'hangi tarafının daha uzun olduğunu' bilemez halde şaşakalmakta, Şeytan kendisini aldatıp, dinî nailiyetlerin en büyüklerinden mahrum ettiği halde, 'sanki burnuna bir sinek konmuş da onu uzaklaştırıyormuşçasına' hiçbir şeyi umursamamakta mıdır!?

[٦٤] وكان قبل فتح مكة من آمن لم يتمّ إيمانه إلاّ بأن يهاجر ويصارم أقاربه الكفرة ويقطع موالاتهم. فقالوا: يا رسول الله، إن نحن اعتزلنا من خالفنا في الدين قطعنا آباءنا وأبناءنا وعشائرنا وذهبت تجارتنا وهلكت أموالنا وخربت ديارنا، وبقينا ضائعين، فنزلت؛ فهاجروا، فجعل الرجل يأتيه ابنه أو أبوه أو أخوه أو بعض أقاربه فلا يلتفت إليه ولا ينزله ولا ينفق عليه، ثم رخص لهم بعد ذلك. وقيل: نزلت في التسعة الذين ارتدّوا ولحقوا بمكة فنهى الله تعالى عن موالاتهم. وعن النبيّ ﷺ: «لا يطعم أحدكم طعم الإيمان حتى يحبّ في الله ويبغض في الله؛ حتى يحبّ في الله أبعد الناس، ويبغض في الله أقرب الناس إليه».

[٦٥] وقرئ «عشيرتكم»، و«عشيراتكم». وقرأ الحسن «وعشائركم».

[٦٦] ﴿فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ﴾ وعيد؛ عن ابن عباس: هو فتح مكة. وعن الحسن: هي عقوبة عاجلة أو آجلة. وهذه آية شديدة لا ترى أشدّ منها، كأنها تنعى على الناس ما هم عليه من رخاوة عقد الدين، واضطراب حبل اليقين؛ فلينصف أورع الناس وأتقاهم من نفسه، هل يجد عنده من التصلب في ذات الله والثبات على دين الله ما يستحب له دينه على الآباء والأبناء والإخوان والعشائر والمال والمساكن وجميع حظوظ الدنيا ويتجرد منها لأجله؟ أم يزوي الله عنه أحقرُ شيء منها بمصلحته فلا يدري أي طرفيه أطول؟ ويغويه الشيطان عن أجلّ حظ من حظوظ الدين، فلا يبالي كأنما وقع على أنفه ذباب، فطيَّره؟

25. Gerçek şu ki sizi birçok savaş meydanında (olduğu gibi), Huneyn gününde de Allah zafere erdirmiştir. Hani, sayısal çokluğunuz böbürlenmenize yol açmıştı da, (bu çokluğun) size bir faydası olmamıştı, bütün genişliği ile yeryüzü, size dar gelmişti. Sonra arkanızı dönüp kaçmıştınız!..

26. Daha sonra Allah, o sükûnet verici rahmetini Resûlünün ve müminlerin üzerine indirmişti, sizin görmediğiniz ordular indirmiş ve nankörce inkâr edenlere azap etmişti... ki budur inkârcı nankörlerin cezası!

27. Sonra Allah, bunun ardından dilediklerinin tövbesini kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[67] *Mevâtınu'l-harb*, çeşitli savaş sahneleri, savaş pozisyonlarıdır. Şair şöyle demiştir:

Nice savaş hengâmı var ki ben olmasaydım yuvarlanıp gitmiştin!
Eşyasıyla birlikte dağın başından yuvarlandığı gibi insanın.

*Mevâtın*ın gayr-i munsarif olması, çoğul olmasından ve tekili olmayan bir formda olmasındandır. Âyette ifade edilen "birçok savaş meydanı" ifadesinden maksat, Bedir, Kurayza, Nadîr, Hudeybiye, Hayber ve Mekke fethi olaylarıdır. **Şayet** "Zaman ve mekân ifadesi yani *yevme Huneyn*^{in} (Huneyn günü) ayette nasıl *mevâtın* kelimesine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Ve yevme Huneyn*^{in} derken, *ve mevtınu yevmi Huneyn*^{in} (Huneyn günündeki savaş meydanı) ya da *fî eyyâm*^{i} *mevâtıne kesîrat*^{in} *ve yevme huneyn*^{in} (birçok savaş meydanı *günleri* ve Huneyn *günü*) kastedilmektedir. *Mevâtın* ile vaktin kastedilmiş olması da mümkündür; tıpkı *maktelü'l-Huseyn* ifadesiyle Hazret-i Hüseyin'in öldürüldüğü günün kastedilmesi gibi. Ancak *yevme Huneyn*in bu açıktaki kelime [*fî*'deki zarfiyet] ile değil, gizli bir fiille mansup olması gerekir. Bunu gerektiren de *iz a'cebetküm* (Hani kendinizi beğenmenize yol açmıştı.) ifadesinin *yevme Huneyn*den bedel olmasıdır. Zira *iz a'cebetküm* ifadesini nasp eden şeyin de bu durum [zarfiyet] olduğunu düşünürsen doğru olmaz, çünkü bütün bu savaş meydanlarında müminlerin kendilerini beğenmesine sayı çoklukları sebep olmuş değildi, zaten savaşların tamamında sayıca fazla değillerdi. Bu durumda, geriye bu ifadeyi nasp edenin ona mahsus bir fiil olması kalmaktadır. Tabiî, *iz* (hani) ifadesini gizli bir *üzkur* (hatırla) fiili ile nasp edersen başka.

٢٥-﴿لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ﴾

٢٦-﴿ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾

٢٧-﴿ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٧] مواطن الحرب: مقاماتها ومواقفها قال:

وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طُحْتَ كَمَا هَوَى   بِأَجْرَامِهِ مِنْ قُلَّةِ النِّيقِ مُنْهَوِي

وامتناعه من الصرف لأنه جمع، وعلى صيغة لم يأت عليها واحد. والمواطن الكثيرة وقعات بدر، وقريظة، والنضير، والحديبية، وخيبر، وفتح مكة. فإن قلت: كيف عطف الزمان والمكان وهو {يَوْمَ حُنَيْنٍ} على المواطن؟ قلت: معناه وموطن يوم حنين، أو في أيام مواطن كثيرة ويوم حنين. ويجوز أن يراد بالموطن الوقت كمقتل الحسين، على أنّ الواجب أن يكون يوم حنين منصوبًا بفعل مضمر لا بهذا الظاهر. وموجب ذلك أنّ قوله {إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ} بدل من {يَوْمَ حُنَيْنٍ}، فلو جعلت ناصبه هذا الظاهر لم يصحّ؛ لأنّ كثرتهم لم تعجبهم في جميع تلك المواطن ولم يكونوا كثيرًا في جميعها، فبقي أن يكون ناصبه فعلًا خاصًّا به، إلاّ إذا نصبت إذ بإضمار اذكر.

[68] Huneyn, Mekke ile Tāif arasında bir vadidir. Bu savaş, Mekke fethine katılan on bin kişilik gruba Mekkeli olup da fetihten sonra azat edilerek mümin olan iki bin kişilik grubun (*tulekā*) da katılmasıyla oluşan İslâm ordusu ile -diğer Arapların da katıl[arak sayıyı arttır]dığı- dört bin kişilik Hevâzin ve Sakīf ordusu arasında gerçekleşmiştir. İslâm ordusu çok kalabalık imiş, hatta iki ordu karşılaştığı zaman, Müslümanlardan biri "Bugün asla sayı azlığından dolayı yenilmeyiz!" demiş, fakat bu söz Peygamber (s.a.)'in hoşuna gitmemiştir. Bunu Peygamber (s.a.)'in dediği de Hazret-i Ebû Bekr'in dediği de söylenmiştir. İşte "Hani, sayısal çokluğunuz böbürlenmenize yol açmıştı." ifadesi bu olaydan söz etmektedir. İki ordu şiddetli bir çarpışmaya girmiş, Müslümanlar sayılarının çokluğuna aldanmışlar ve zaferi verenin asker çokluğu değil Allah olduğunu unutmuşlar, sonuçta hezimete uğramışlar ve ordunun dağılan parçaları soluğu Mekke'de almışlardı. Bir tek Peygamber (s.a.) karargâhında sarsılmadan kalmıştır. Yanında da sadece devesinin yularını tutan amcası Abbâs [v. 32/653] ve amcaoğlu Ebû Süfyân b. el-Hâris [v. 20/641] vardı. Tek başına bu durum bile onun cesaret ve sükûnetinin ne kadar fazla olduğunu göstermeye yeter ki bu da onun peygamberliğinin delillerinden biridir. O esnada Peygamber *Aleyhisselâm* "Ya Rabbi! Vaat ettiğin şeyi bana ver." diye dua ediyor ve gür sesli bir zât olan Abbâs'a, "İnsanlara duyuru yap." diyordu. O da önce boy boy, kabile kabile Ensârîleri çağırmış, daha sonra "Ey Hudeybiye'de o ağaç altında biat edenler! Ey Bakara sûresinin sonunda övülenler!" diye bağırmış, sonuçta bütün Müslümanlar tekvücut olarak Peygamber (s.a.)'in çevresinde "Lebbeyk! Lebbeyk!" nidalarıyla toplanmışlar ve melekler alaca atlar üzerinde beyaz kıyafetlerle inmişler. Peygamber (s.a.) de Müslümanların nasıl [canla başla] savaştıklarına bakarak "İşte şimdi kızıştığı andır tandırın!" demiş ve eline bir avuç toprak alıp düşmana doğru fırlatmış ve "Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki yenilecekler!" buyurmuştur. [Daha sonra olayı anlatan] Hazret-i Abbâs "Şu anda bile Peygamber (s.a.)'in onların peşinden devesini nasıl mahmuzladığını görür gibi oluyorum!" demiştir.

[69] بِمَا رَحُبَتْ (bütün genişliği ile) ifadesinde Mâ, mastar Mâ'sıdır, Bâ ise *ma'a* (beraber) anlamındadır; "bütün genişliği ile birlikte" demektir. Hakiki anlamı ise, *mültebiset*^{en} *bi-ruhbihâ* (genişliğini kuşanmış olarak) şeklindedir. Zira burada câr ve mecrûr [*bi-mâ*] hal konumundadır ve bu kullanım tıpkı *dehaltü 'aleyhi bi-siyâbi's-sefer* (Onun yanına sefer elbisesi ile girdim.) ifadesinin *mültebis*^{en} *bi-hâ lem ehullehâ* (sefer elbisesi üzerimde olduğu halde, onu çıkarmadan) anlamında kullanılması gibidir. Âyette mâna, "Son derece korktuğunuz için kaçacak yer bulamadınız; adeta yeryüzü size dar geldi!" şeklindedir. "Sonra arkanızı dönüp kaçmıştınız" yani hezimete uğramıştınız!

[٦٨] وحنين: وادٍ بين مكة والطائف، كانت فيه الوقعة بين المسلمين وهم اثنا عشر ألفًا الذين حضروا فتح مكة، منضمًّا إليهم ألفان من الطلقاء، وبين هوازن وثقيف وهم أربعة آلاف فيمن ضامّهم من إمداد سائر العرب فكانوا الجمّ الغفير، فلما التقوا قال رجل من المسلمين: لن نُغلَب اليوم من قلة! فساءت رسول الله ﷺ. وقيل: قائلها رسول الله ﷺ. وقيل: أبو بكر ﵁. وذلك قوله {إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ}. فاقتتلوا قتالًا شديدًا وأدركت المسلمين كلمة الإعجاب بالكثرة، وزلّ عنهم أن الله هو الناصر لا كثرة الجنود فانهزموا حتى بلغ فلهم مكة. وبقي رسول الله ﷺ وحده وهو ثابت في مركزه لا يتحلحل، ليس معه إلاّ عمه العباس رضي الله تعالى عنه آخذ بلجام دابته وأبو سفيان بن الحرث ابن عمه، وناهيك بهذه الوحدة شهادة صدق على تناهي شجاعته ورباطة جأشه ﷺ، وما هي إلاّ من آيات النبوة وقال: يا ربي ائتني بما وعدتني. وقال ﷺ للعباس، وكان صيتًا: صيح بالناس؛ فنادى الأنصار فخذًا فخذًا، ثم نادى: يا أصحاب الشجرة، يا أصحاب البقرة، فكرّوا عنقًا واحدًا وهم يقولون: لبيك لبيك، ونزلت الملائكة عليهم البياض على خيول بلق، فنظر رسول الله ﷺ إلى قتال المسلمين فقال: هذا حينَ حمِيَ الوَطيس، ثم أخذ كفًّا من تراب فرماهم به ثم قال: انهزموا ورب الكعبة! فانهزموا. قال العباس: لكأني أنظر إلى رسول الله ﷺ يركض خلفهم على بغلته.

[٦٩] {بِمَا رَحُبَتْ} ما مصدرية، والباء بمعنى مع، أي مع رحبها. وحقيقته ملتبسة برحبها، على أن الجارّ والمجرور في موضع الحال، كقولك: دخلت عليه بثياب السفر، أي ملتبسًا بها لم أحلها، تعني مع ثياب السفر. والمعنى: لا تجدون موضعًا تستصلحونه لهربكم إليه ونجاتكم لفرط الرعب، فكأنها ضاقت عليكم. {ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ} ثم انهزمتم.

[70] سَكِينَتَهُ ifadesi, müminleri sayesinde sükûnet ve güvene ulaştıkları ilâhî rahmet anlamındadır. “Ve müminlerin” yani hezimete uğrayanların “üzerine…” Bunların, herkes kaçarken Peygamber (s.a.) ile birlikte kalıp sebat gösterenler olduğu da söylenmiştir. “Ordular” yani melekler “indirmiştir.” Bunlar sekiz bin melek imiş. Beş bin olduğu veya on altı bin melek olduğu da söylenmiştir. “Ve nankörce inkâr edenlere” ölüm, esaret, kadın ve çocukların köleleştirilmesi şeklinde “azap etmişti.”

[71] “Sonra Allah, bunun ardından dilediklerinin tövbesini kabul eder” yani bundan sonra düşman içerisinden bazı kimseler Müslüman olmuşlardır. Rivayete göre bunlardan bazıları gelip müslüman olarak Peygamber (s.a.)’e biat etmişler ve “Ya Resûlallah! Sen insanların en hayırlısı, en iyisisin. Bizim ailelerimiz ve evlatlarımız esir edilip köleleştirildi, mallarımız alındı!” demişlerdi. -Söylendiğine göre o gün altı bin kişi esir edilip köleleştirilmiş, sayısız deve ve koyun da ganimet alınmıştı.- Peygamber (s.a.) de “Benim sahip olduğum, işte şu gördüğünüzdür; sözün en hayırlısı en doğru olanıdır. Şimdi seçim yapın! Ya köleleştirilen eşleriniz ve çoluk çocuğunuz ya da mallarınız.” buyurmuş, onlar da “Biz soyumuzu hiçbir şeye değişmeyiz.” demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) kalkıp [Müslümanlara hitaben]: “Bu kimseler Müslüman olup yanımıza gelmiş bulunmaktalar. Ben de onları köleleri ya da malları alma konusunda muhayyer bıraktım, fakat onlar nesillerine hiçbir şeyi değişmeyeceklerini söylediler. Şimdi, kimin elinde ne varsa ve vermeyi arzu ederse versin, kim de vermek istemezse bize borç olarak versin, sonuçta biz ganimet elde edince onun yerine veririz!” buyurmuş. Onlar da “Razı olduk, kabul ettik.” demişler. Peygamber (s.a.), “Bilmiyorum, belki içinizden razı olmayanlar vardır, gidin büyüklerinize haber verin, kararı bize bildirsinler.” demiş, sonuçta büyükleri de razı oldukları yönünde karar bildirmişlerdir [*Buhârî,* “Itk”, 12].

28. Ey iman edenler! Müşrikler şüphesiz pistir. Onun için, bu yıllarından sonra Mescid-i Harâm’a yaklaşmasınlar. (Hac, umre vb. amaçlarla Mekke’ye gelemeyecekleri için) fakir kalmaktan korkarsanız, Allah -dilerse- yakında kendi lütfu ile sizi zenginleştirir. Allah gerçekten ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Alîm, Hakîm).

[٧٠] {سَكِينَتَهُ} رحمته التي سكنوا بها وآمنوا. {وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ} الذين انهزموا. وقيل: هم الذين ثبتوا مع رسول الله ﷺ حين وقع الهرب {وَأَنزَلَ جُنُودًا} يعني الملائكة، وكانوا ثمانية آلاف. وقيل: خمسة آلاف، وقيل: ستة عشر ألفًا {وَعذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا} بالقتل والأسر، وسبي النساء والذراري.

[٧١] {ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ}، أي يسلم بعد ذلك ناس منهم. وروي أن ناسًا منهم جاؤوا فبايعوا رسول الله ﷺ على الإسلام وقالوا: يا رسول الله، أنت خير الناس وأبرّ الناس وقد سبي أهلونا وأولادنا وأخذت أموالنا. قيل: سبي يومئذ ستة آلاف نفس، وأخذ من الأبل والغنم ما لا يحصى. فقال: إنّ عندي ما تروون، إنّ خير القول أصدقه، اختاروا: إما ذراريكم ونساءكم، وإما أموالكم. قالوا: ما كنا نعدل بالأحساب شيئًا، فقام رسول الله ﷺ فقال: إنّ هؤلاء جاؤوا مسلمين، وإنا خيرناهم بين الذراري والأموال فلم يعدلوا بالأحساب شيئًا، فمن كان بيده شيء طابت نفسه أن يردّه فشأنه، ومن لا فليعطنا وليكن قرضًا علينا حتى نصيب شيئًا فنعطيه مكانه. قالوا: رضينا وسلمنا. فقال: إني لا أدري لعل فيكم من لا يرضى، فمروا عرفاءكم فليرفعوا ذلك إلينا، فرفعت إليه العرفاء أن قد رضوا.

٢٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[72] *Neces* (pislik) kelimesi mastardır, *necise neces*^{en}*, kazire kazer*^{an} şeklinde ifade edilir. Anlamı “pislik sahibi” demektir. Çünkü Müşrikler şirk koşmaktadırlar; şirk de pislik konumundadır. Ayrıca onlar temizlenmez, gusletmez, diğer necasetlerden de arınmazlardı, necasetler onların ayrılmaz parçası (elbisesi) gibiydi. Ya da onların pis olarak nitelenmelerinde mübalağa maksadıyla bizzat kendileri *pislik* olarak nitelenmiştir. “Bunlar bir bütün olarak (*bi-a‘yânihim*), tıpkı köpek ve domuz gibi necistir.” dediği İbn Abbâs’tan nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin de, “Kim bir Müşrikle el sıkışırsa abdest alsın.” dediği nakledilmiştir. Ancak mezhep imamları bu iki görüşün aksini benimsemişlerdir.

[73] *Neces* kelimesi Nûn’un kesresi ve Cîm’in sükûnu ise *nics* şeklinde de okunmuştur ki bu okunuşta mevsûf hazfedilmiş olup adeta, *inneme’l-müşrikûne cins*^{ün} *nics*^{ün} (Müşrikler pis bir cinstir.) ya da *darb*^{un} *nics*^{un} (Pis bir türdür.) şeklindedir. *Nics* genelde *rics* (pislik) kelimesine tâbi olarak kullanılır; yani *kebid*den türeyen *kibd* gibi, *necis*in hafifletilmişi olarak.

[74] “Onun için, bu yıllarından sonra” yani bu yıl yapacakları hacdan sonra “Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar” Cahiliye döneminde yaptıkları gibi hac ve umre yapmasınlar. Bu, Hazret-i Ebû Bekr’in hac emîri olarak görevlendirildiği hicretin dokuzuncu yıl haccı olup, Ebû Hanife ve arkadaşlarının görüşü budur. Ali (r.a.)’ın Müşriklere nihaî ihtarı [*berâ’e*] okuduğu sırada söylediği “Dikkat edin! Bu senemizden sonra artık hiçbir Müşrik hac yapmayacak!” şeklindeki sözü de buna delâlet eder. Bu görüş sahiplerine göre Müşriklerin Mescid-i Harâm’a ve diğer mescitlere girmelerine engel olunmaz. Şâfi‘î *Rahimehu’llâh*’a [v. 204/820] göre sadece Mescid-i Harâm’a girmelerine engel olunur. Mâlik *Rahimehu’llâh*’a göre [v. 179/795] hem Mescid-i Harâm’a hem diğer mescitlere girmelerine engel olunur. Atā b. Ebû Rebâh’tan [v. 114/732] “Mescid-i Harâm’dan maksat harem bölgesidir ve Müslümanlar Müşriklerin buraya girmelerine izin vermemelidir. Müşriklerin buraya yaklaşmalarını yasaklamanın anlamı, müminlerin onları buraya sokmamalarıdır.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir. Kastedilenin, Mescid-i Harâm’ı sahiplenmekten, oranın işlerini yapmaktan alıkonulmaları, bu görevlerden el çektirilmeleri olduğu da söylenmiştir.

[٧٢] النجس: مصدر، يقال: نجس نجسًا، قذر قذرًا. ومعناه ذوو نجس؛ لأنّ معهم الشرك الذي هو بمنزلة النجس، ولأنّهم لا يتطهرون ولا يغتسلون ولا يجتنبون النجاسات، فهي ملابسة لهم. أو جعلوا كأنهم النجاسة بعينها، مبالغة في وصفهم بها. وعن ابن عباس رَضِيَٱللَّهُعَنْهُ: أعيانهم نجسة كالكلاب والخنازير. وعن الحسن: من صافح مشركًا توضأ. وأهل المذاهب على خلاف هذين القولين.

[٧٣] وقرئ «نجس»، بكسر النون وسكون الجيم على تقدير حذف الموصوف، كأنه قيل: إنما المشركون جنس نِجْس، أو ضرب نجس، وأكثر ما جاء تابعًا لرجس وهو تخفيف نَجِس، نحو: كِبْد، في كَبِد.

[٧٤] {فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ} فلا يحجوا ولا يعتمروا، كما كانوا يفعلون في الجاهلية {بَعْدَ عَامِهِمْ هَٰذَا} بعد حجّ عامهم هذا. وهو عام تسع من الهجرة حين أمّر أبو بكر على الموسم. وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه، ويدلّ عليه قول عليّ كرمّ الله وجهه حين نادى ببراءة: ألا لا يحجّ بعد عامنا هذا مشرك. ولا يُمنعون من دخول الحرم والمسجد الحرام وسائر المساجد عندهم. وعند الشافعي: يمنعون من المسجد الحرام خاصة. وعند مالك: يمنعون منه ومن غيره من المساجد. وعن عطاء رَضِيَٱللَّهُعَنْهُ أن المراد بالمسجد الحرام: الحرم، وأن على المسلمين أن لا يمكِّنوهم من دخوله، ونهي المشركين أن يقربوه راجع إلى نهي المسلمين عن تمكينهم منه. وقيل: المراد أن يمنعوا من تولي المسجد الحرام والقيام بمصالحة ويعزلوا عن ذلك.

[75] “Fakir kalmaktan korkarsanız” yani Müşriklerin hac yapmalarına engel olunması sebebiyle fakir düşmekten, onların gelmesiyle elde ettiğiniz kazançtan mahrum kalmaktan korkarsanız, “Allah -dilerse- yakında kendi lütfu ile sizi zenginleştirir” yani fazl u ihsanı ile bir başka yoldan sizi zenginleştirir; gökyüzünden bereket yağdırır, onunla zenginliğinizi çoğaltır. Nitekim [Yemen bölgesinden] Tebâle ve Cüraş beldelerinin halkı Müslüman olmuş, Mekke’ye erzak ve sair şeyler getirmişler ve bu, müminler için, Müşriklerin getirmemeleri sebebiyle fakirleşmekten korktukları maldan çok daha fazlasını sağlamıştır. İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre şeytan müminlerin kalplerine korku salarak “Peki, nereden bulup da yiyeceksiniz?” demiş; sonuçta Allah Teâlâ Ehl-i Kitap ile savaşmayı emretmiş ve müminleri *cizye* ile zenginleştirmiştir. Allah’ın onları çeşitli beldelerin fethi ve ganimetlerle zenginleştirdiği de söylenmiştir.

[76] *Aylet*^{en} (fakirlik) kelimesi *â’ilet*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ya *el-âfiye* gibi mastar anlamında ya da *hâl*^{en} *â’ilet*^{en} (zorluk / sıkıntı veren hal) anlamındadır.

[77] Allah “dilerse” yani, hikmet sizi zenginleştirmeyi gerektirirse ve bunda dininiz açısından size maslahat olursa. “Allah gerçekten" haliniz hakkında mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” Ancak hikmet gereği ve doğru olarak verir ya da vermez.

29. Kendilerine kitap verilmiş olanlardan Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeyenlerle, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayanlarla ve hak dini din edinmeyenlerle, cizyeyi kendi elleriyle küçülerek verinceye kadar savaşın.

[78] مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ (Kendilerine kitap verilmiş olanlardan) ifadesi, الذين ve kapsamındaki ifadelerin [“Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeyenlerle, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayanlarla ve hak dini din edinmeyenlerle” ifadesinin] beyanı mahiyetindedir. Burada Allah Teâlâ onların Allah’a imanlarını yok hükmünde kabul etmiştir, çünkü Yahudiler iki ilaha, Hristiyanlar ise üç ilaha inanmaktadır. Onların âhirete imanlarını da yok hükmünde kabul etmiştir, çünkü âhirete olması gerektiğinin aksi bir şekilde inanmaktadırlar. Onların Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymadıklarını da bildirmiştir, çünkü Kitap ve Sünnet’te haram kılınanları haram kabul etmemektedirler. -Ebû Ravk’dan [‘Atıyye b. Hâris el-Hemedânî; v.150/767] “Onlar Tevrat ve İncil ile amel etmiyorlardı.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir.-

[٧٥] {وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً}، أي فقرًا بسبب منع المشركين من الحجّ وما كان لكم في قدومهم عليكم من الأرفاق والمكاسب {فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ} من عطائه أو من تفضله بوجه آخر. فأرسل السماء عليهم مدرارًا، فأغزر بها خيرهم وأكثر ميرهم وأسلم أهل تَبَالة وجُرَش فحملوا إلى مكة الطعام وما يعاش به، فكان ذلك أعود عليهم مما خافوا العيلة لفواته. وعن ابن عباس ﵄: ألقى الشيطان في قلوبهم الخوف وقال: من أين تأكلون؟ فأمرهم الله بقتال أهل الكتاب وأغناهم بالجزية. وقيل: بفتح البلاد والغنائم.

[٧٦] وقرئ «عائلة»، بمعنى المصدر كالعافية، أو حالًا عائلة.

[٧٧] ومعنى قوله {إِنْ شَاءَ} الله إن أوجبت الحكمة إغناءكم وكان مصلحة لكم في دينكم. {إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ} بأحوالكم، {حَكِيمٌ} لا يعطي ولا يمنع إلاّ عن حكمة وصواب.

٢٩-﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلا بِالْيَوْمِ الآخِرِ وَلا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾

[٧٨] {مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} بيان للذين مع ما في حيزه؛ نفى عنهم الإيمان بالله، لأنّ اليهود مثنية والنصارى مثلثة. وإيمانهم باليوم الآخر، لأنهم فيه على خلاف ما يجب وتحريم ما حرّم الله ورسوله؛ لأنهم لا يحرمون ما حرم في الكتاب والسنة. وعن أبي روق: لا يعملون بما في التوراة والإنجيل،

Onların, hak dini din edinmediklerini belirtmiştir, çünkü kendisinden başka tüm dinlerin bâtıl olduğu hak din olan İslâm dinini benimsememektedirler. Dîne'l-hakk ifadesinden maksadın "Allah'ın dini [Hakk'ın dini]" olduğu da söylenmiştir. Nitekim bir kimse bir dini benimseyip din olarak ona inandığı zaman, *fülân^ün^ yedînu bi-kezâ* denilir.

[79] [Ehl-i Kitap'tan alınan vergiye] *cizye* denmesinin sebebi, zimmet ehli tarafından ödenmesi gereken miktarın bir *cüz*'ü (parçası) olması ya da kendilerini öldürmeyip affeden kimselere bir *cezâ'* (*karşılık*) olarak vermiş olmalarıdır.

[80] عَنْ يَدٍ ifadesiyle ya veren kimsenin eli ya da alan kimsenin eli kastedilmiştir. Veren kişinin elinin murat edilmesi durumunda *hattâ yuʿtūhâ ʿan yed^in^* (cizyeyi kendi elleriyle verinceya kadar) ifadesi, sakınır bir elle yani titreyerek değil, gönüllü olarak vermeleri anlamındadır. Zira vermek istemeyen, vermekten imtina eden kimsenin eli 'vermemiş' olur. Oysa itaat edip boyun eğen kimsenin eli vermiş olur. Bu sebeple, bir kişi boyun eğerek verdiği zaman *aʿtā bi-yedihî* (Eliyle / gönlüyle verdi.) denilir. Nitekim *nezeʿa yedehû ʿani't-tāʿat*[1] ifadesi, "Elini / gönlünü itaatten çekti." anlamındadır. Benzer şekilde, *haleʿa ribkate't-tāʿati ʿan ʿunukihî* (İtaat bağını boynundan çıkardı.) denilir. *Hattâ yuʿtūhâ ʿan yed^in^* ifadesi, onu ertelemeden, bir başka eli araya koymadan, doğrudan, elden vermeleri anlamında da olabilir. [ii] [عَنْ يَدٍ ifadesiyle] alan kimsenin elinin kastedilmiş olması halinde ise anlam, "Ezip [kendilerini] ele geçiren [güçlü] *el*den dolayı vermeleri" ya da "onlara nimet bahşeden [şefkatli] *el*den dolayı [minnettarlık duyarak] vermeleri" anlamındadır. Çünkü *cizye* kabul edilerek canlarının alınmaması, onlar için büyük bir nimettir.

[81] وَهُمْ صاغِرُونَ (küçülerek) yani bu cizye onlardan zillet içerisinde ve küçülmüş oldukları halde alınır. Bu da cizyeyi binek üzerinde değil, yaya olarak getirmeleri ve teslim alan kimse oturur vaziyetteyken teslim edenin ayakta olması, cizye verirken iyice sarsılması, zaten verecek olsa bile tepelenerek yakasına yapışılıp "Ver cizyeyi!" denilmesidir.

[82] Ebû Hanîfe'ye göre *cizye*, ihtida edip Müslüman olanın üzerinden düşer, ama arazi vergisi (haraç) düşmez. Cizyenin kimden alınacağında ihtilaf edilmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre zimmîlerden, Mecûsîlerden, Sābi'îlerden, savaş durumundaki düşmanlardan (*ehl-i harb*), yani bütün kâfirlerden cizye alınır. Bunun tek istisnası Müşrik Araplardır. İbn Şihâb ez-Zührî'nin [v. 124/742] naklettiğine göre Peygamber (s.a.) putperestlerle cizye ödemeleri karşılığı barış yapmış, sadece putperest Arapları bundan istisna tutmuş ve Mekkelilere

وأن يدينوا دين الحق، وأن يعتقدوا دين الإسلام الذي هو الحق وما سواه الباطل. وقيل: دين الله، يقال: فلان يدين بكذا إذا اتخذه دينه ومعتقده.

[٧٩] سميت جزية؛ لأنها طائفة مما على أهل الذمة أن يجزوه، أي يقضوه، أو لأنّهم يجزون بها من منّ عليهم بالإعفاء عن القتل.

[٨٠] {عَنْ يَدٍ} إما أن يراد يد المعطي أو الآخذ؛ فمعناه على إرادة يد المعطي حتى يعطوها عن يد، أي عن يد مؤاتية غير ممتنعة، لأنّ من أبى وامتنع لم يعط يده، بخلاف المطيع المنقاد، ولذلك قالوا: أعطى بيده، إذا انقاد وأصحب. ألا ترى إلى قولهم: نزع يده عن الطاعة، كما يقال: خلع ربقة الطاعة عن عنقه؛ أو حتى يعطوها عن يد إلى يد نقدًا غير نسيئة، لا مبعوثًا على يد أحد، ولكن عن يد المعطي إلى يد الآخذ. وأما على إرادة يد الآخذ فمعناه: حتى يعطوها عن يد قاهرة مستولية، أو عن إنعام عليهم، لأنّ قبول الجزية منهم وترك أرواحهم لهم نعمة عظيمة عليهم.

[٨١] {وَهُمْ صَاغِرُونَ} أي تؤخذ منهم على الصَّغار والذل. وهو أن يأتي بها بنفسه ماشيًا غير راكب، ويسلمها وهو قائم - والمتسلم جالس، وأن يتلتل تلتلة ويؤخذ بتلبيبه، ويقال له: أدّ الجزية، وإن كان يؤدّيها ويزخ في قفاه.

[٨٢] وتسقط بالإسلام عند أبي حنيفة، ولا يسقط به خراج الأرض. واختلف فيمن تضرب عليه، فعند أبي حنيفة: تضرب على كل كافر من ذمي ومجوسي وصابئي وحربي، إلاّ على مشركي العرب وحدهم. روى الزهري: أنّ رسول الله ﷺ صالح عبدة الأوثان على الجزية، إلاّ من كان من العرب، وقال لأهل مكّة:

“Söylediğinizde bütün Arapların size boyun eğeceği, *‘acem*lerin de size cizye ödeyeceği bir dâvaya var mısınız?” demiştir. Şâfi‘î’ye göre ise Araplar dışındaki (*‘acem*) Müşriklerden de cizye alınmaz. Ebû Hanîfe’ye göre cizye her senenin başında alınır. Geliri olan fakirlerden on iki dirhem, orta ölçekli zenginlerden bunun iki katı, çok zengin olanlardan ise bunun da iki katı, yani kırk sekiz dirhem alınır. Geliri olmayan fakirlerden alınmaz. Şâfi‘î *Rahimehu’llāh*’a göre ise senenin sonunda, zengin olsun fakir olsun, geliri olsun olmasın herkesten bir dinar alınır.

30. Yahudiler, “Üzeyir Allah’ın oğludur.” dediler. Hristiyanlar da “Mesih Allah’ın oğludur.” dediler. Bu, onların -nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ederek- ağızlarıyla söyledikleri kendi sözleridir! Allah kahretsin bunları! Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?!

[83] “Üzeyir Allah’ın oğludur.” Bu ifade tıpkı “Mesih Allah’ın oğludur.” ifadesi gibi mübteda ve haberden oluşan bir cümledir. *‘Uzeyr* kelimesi tıpkı Âzer, Îzâr, Azrâ’îl^{u} gibi yabancı bir isimdir. Yabancı isim olması ve marife olması sebebiyle de gayr-i munsariftir. Kelimeyi tenvinli [*‘Uzeyr*^{un}] okuyanlar, kelimenin Arapça olduğunu düşünmüşlerdir. Tenvinin düşmesinin, -tıpkı [*ehad*ün *Allāh*u (İhlâs 112/1-2) ifadesinin] *ehadulllāhu* şeklinde okunması gibi- iki sakin harfin bir arada olmasından kaynaklandığı ya da *ibn*^{un} (oğlu) kelimesinin sıfat olup haberin hazfedilmiş olması ve bu hazfedilmiş ifadenin *ma‘bûdunâ* olması (yani “Allah’ın oğlu Üzeyir, bizim mabudumuzdur.” şeklinde) görüşü ise, kolay kolay kabul edilemeyecek bir kurnazlıktan ibarettir!

[84] Bu [“Üzeyir Allah’ın oğludur.” ifadesi], Medine’deki bazı Yahudilerin sözü olup bütün Yahudilerin sözü değildir. İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre Selâm b. Mişken, Nu‘mân b. Evfâ, Şâs b. Kays ve Mâlik b. es-Sayf Peygamber (s.a.)’e gelmiş ve ona bu sözü söylemişler. Bu sözün Finhâs’a ait olduğu da söylenmiştir. Söyleme sebebi ise şudur: Yahudiler Mûsâ *Aleyhisselâm*’dan sonra peygamberleri öldürmüşler, Allah da onlardan Tevrat’ı alıp kalplerinden silmiş, daha sonra Üzeyir ortalıkta dolaşan küçük bir çocuk iken Cebrâil ona gelmiş ve “Nereye gidiyorsun?” diye sormuş; o da “ilim tahsiline” demiş. Cebrâil de kendisine Tevrat’ı ezberletmiş. Bir harf dahi hata olmaksızın bütün Tevrat’ı ona ezberden yazdırmış. Yahudiler de “Allah mademki o daha bir çocukken Tevrat’ı ona ezberletti; demek ki o Allah’ın oğludur.” demişler. Bu sözün bunlar tarafından söylendiğinin delili ise, ayet onlara okunduğu, onlar da Kur’ân’ı yalanlamak için çırpındıkları halde, bunu yalanlamamış, karşı çıkmamış olmalarıdır.

هل لكم في كلمة إذا قلتموها دانت لكم بها العرب وأدّت إليكم العجم الجزية. وعند الشافعي لا تؤخذ من مشركي العجم. والمأخوذ عند أبي حنيفة في أوّل سنة من الفقير الذي له كسب: اثنا عشر درهمًا. ومن المتوسط في الغني: ضعفها، ومن المكثر: ضعف الضعف ثمانية وأربعون، ولا تؤخذ من فقير لا كسب له. وعند الشافعي: يؤخذ في آخر السنة من كل واحد دينار، فقيرًا كان أو غنيًا، كان له كسب أو لم يكن.

٣٠-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

[٨٣] {عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ} مبتدأ وخبر، كقوله: المسيح ابن الله. وعزير: اسم أعجمي كعازر وعيزار وعزرائيل. ولعجمته وتعريفه: امتنع صرفه. ومن نوّن فقد جعله عربيًّا. وأمّا قول من قال: سقوط التنوين لالتقاء الساكنين، كقراءة من قرأ «أحدُ اللهُ» [الإخلاص: ١، ٢]؛ أو لأنّ الابن وقع وصفًا والخبر محذوف وهو معبودنا، فتمحُّلٌ عنه مندوحة.

[٨٤] وهو قول ناس من اليهود ممن كان بالمدينة، وما هو بقول كلهم. عن ابن عباس ﵁: جاء رسول الله ﷺ سلامُ بن مشْكم ونعمان بن أوفى وشاس بن قيس ومالك بن الصيف، فقالوا ذلك. وقيل: قاله فنحاص. وسبب هذا القول أنّ اليهود قتلوا الأنبياء بعد موسى عليه السلام، فرفع الله عنهم التوراة ومحاها من قلوبهم، فخرج عزير وهو غلام يسيح في الأرض، فأتاه جبريل عليه السلام فقال له: إلى أين تذهب؟ قال: أطلب العلم، فحفَّظه التوراة؛ فأملاها عليهم عن ظهر لسانه لا يخرم حرفًا، فقالوا ما جمع الله التوراة في صدره وهو غلام إلاّ لأنه ابنه. والدليل على أنّ هذا القول كان فيهم: أنّ الآية تليت عليهم، فما أنكروا ولا كذبوا؛ مع تهالكهم على التكذيب.

[85] **Şayet** “Her söz *ağız*la söylenir. O halde ‘Bu onların ağızlarıyla söyledikleri sözleridir.’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre burada onların söyledikleri sözün burhan ile desteklenmemiş bir söz olduğu, altında hiçbir mâna olmayan, tıpkı hiçbir anlama delâlet etmeyen zil sesi ve nağmeler gibi sadece dil ile telaffuz edilen bir söz olduğu kastedilmiştir. Zira belli bir mânaya delâlet eden sözün lafzı ağızla söylenir, anlamı da kalpte etki bırakır. Ama anlamı olmayan söz, sadece ağızla söylenmekten ibaret kalır. İkincisine göre *kavl* (söz) kelimesi ile görüş/mezhep anlamı kastedilmiştir. Nitekim “Ebû Hanîfe’nin kavli” dendiğinde, onun ve görüşlerini kabul edenlerin mezhebi kastedilir. Âyette adeta “Onların sadece ağızları ile ifade ettikleri fakat kalben inanmadıkları görüşleri, dinleri budur; çünkü bunun delili yoktur, [asılsız olduğu konusunda] hiçbir şüphe içermediği için kalplere tesir etmez.” denilmiştir. Zira Allah’ın eşi olmadığını itiraf etmişlerdir, dolayısıyla O’nun evladı da olmadığı konusunda herhangi bir şüphe kalmamıştır.

[86] *Yudâhûne*[1] (benzeşirler) ifadesinde bir muzâfın hazfedilmiş olması gerekir ki takdir, “Bunların *söz*leri inkârcıların sözleriyle benzeşir.” şeklindedir. Sonra muzâf hazfedilmiş ve muzâfun ileyh olan zamir onun yerine geçmiş ve merfû‘ olmuştur. Anlam, “Peygamber (s.a.) dönemindeki Yahudi ve Hristiyanların sözleri atalarının sözlerine benzemektedir.” şeklindedir. Yani onları sözleri yeni değil, kadim bir küfürdür. Ya da “Onların sözleri Müşriklerin -hâşa!- ‘Melekler Allah’ın kızlarıdır.’ şeklindeki sözlerine benzemektedir.” anlamı kastedilmiştir. Zamirin Hristiyanlara racî olduğu da söylenmiştir. Buna göre anlam şöyledir: Hristiyanların ‘Mesih Allah’ın oğludur.’ şeklindeki sözleri, Yahudilerin ‘Üzeyir Allah’ın oğludur.’ şeklindeki sözlerine benzer, zira Yahudiler Hristiyanlardan daha kadimdir.

[87] Bu kelime Hemze ile *yudâhi’ûne* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta kelime, “hayız görmediği için erkek gibi olan kadın” anlamındaki *imra’et*^{ün} *dahye*^{u} (ضهيأ) ifadesinden *fey‘al* vezninde türemiştir. Hemze, tıpkı *ğirkı*^{un} (غرقئ; yumurta zarı) kelimesinde olduğu gibi, ilavedir.

[88] “Allah kahretsin bunları!” Yani bunlar, söylediklerinin berbatlığına şaşırma ifadesi olarak bu sözün kendileri hakkında söylenmesini hak etmekteler. Tıpkı berbat işlere imza atanlar hakkında “Allah kahretsin bunları! Ne acayip iş yapmışlar!” denildiği gibi… “Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?!” Nasıl da haktan döndürülüyorlar?!

---

[1] Hafs rivayeti يُضَاهِؤُنَ olmakla birlikte, müfessir *yudâhûne* kıraatini esas almaktadır. / ed.

[٨٥] فإن قلت: كل قول يقال بالفم فما معنى قوله {ذَلِكَ قَوْلُهُم بأَفْوَاهِهِمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد أنه قول لا يعضده برهان، فما هو إلاّ لفظ يفوهون به، فارغ من معنى تحته كالألفاظ المهملة التي هي أجراس ونغم لا تدلّ على معان. وذلك أن القول الدال على معنى لفظه مقول بالفم ومعناه مؤثر في القلب؛ وما لا معنى له مقولٌ بالفم لا غير. والثاني: أن يراد بالقول المذهب، كقولهم: قول أبي حنيفة، يريدون مذهبه وما يقول به. كأنه قيل: ذلك مذهبهم ودينهم بأفواههم لا بقلوبهم، لأنه لا حجة معه ولا شبهة حتى يؤثر في القلوب، وذلك أنهم إذا اعترفوا أنه لا صاحبة له لم تبق شبهة في انتفاء الولد.

[٨٦] {يُضَاهُونَ} لا بدّ فيه من حذف مضاف تقديره يضاهي قولهم قولهم، ثم حذف المضاف وأقيم الضمير المضاف إليه مقامه، فانقلب مرفوعًا. والمعنى: أن الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ من اليهود والنصارى يضاهي قولهم قول قدمائهم، يعني أنه كفر قديم فيهم غير مستحدث. أو يضاهي قول المشركين: "الملائكة بنات الله"؛ تعالى الله عنه. وقيل: الضمير للنصارى، أي يضاهي قولهم: "المسيح ابن الله" قول اليهود: "عزير ابن الله"، لأنهم أقدم منهم.

[٨٧] وقرئ «يضاهؤن»، بالهمز من قولهم: امرأة ضَهْيَأ على فَعْيَل، وهي التي ضاهأت الرجالَ في أنها لا تحيض، وهمزتها مزيدة كما في غِرْقئ.

[٨٨] {قاتَلَهُمُ اللَّهُ} أي هم أحقاء بأن يقال لهم هذا، تعجبًا من شناعة قولهم، كما يقال لقوم ركبوا شنعاء: قاتلهم الله، ما أعجب فعلهم! {أَنَّى يُؤْفَكُونَ} كيف يصرفون عن الحق؟!

31. Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryem Oğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti; (o Tanrı ki) kendisinden başka tanrı yoktur, şirk koştukları şeylerden münezzehtir.

[89] [Yahudi ve Hristiyanların] "bunları *rab* edinmesi" -tıpkı ilahların emrine itaat edildiği gibi- [haham ve rahiplerin] günaha yönelik emirlerine ve haramı helâl, helâli haram kılmalarına itaat etmeleridir. Bunun benzeri, şeytanın verdiği vesveselere 'tâbi olanlar'ın 'onun kulları' olarak isimlendirilmesidir. Nitekim "Bunlar cinlere tapıyorlardı." [Sebe' 34/41] ve [İbrâhim'den naklen] "Babacığım! Şeytana tapma!" [Meryem 19/44] buyrulmuştur. Adî b. Hâtim (r.a.)'tan [v. 67/686] şöyle nakledilmiştir: Bir gün boynumda altın bir haç bulunduğu halde Peygamber (s.a.)'in yanına vardım. ["Biz Ehl-i Kitap olarak haham ve rahiplerimizi *rab* edinmiyoruz ki" dediğimde] bana "Onlar Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını da helâl sayıyorlar ve siz de onların helâl ve haram saymalarını kabul etmiyor musunuz?" buyurdu. Ben "Evet, öyle" deyince "Bunlara *kulluk* etmek budur işte!" buyurdu [*Tirmizî*, "Tefsir", 10]. Fudayl b. İyâz'ın [v. 187/803] "Ha Yaratıcıya isyanın söz konusu olduğu yerde bir mahlûka itaat etmişim, ha kıbleden başka bir yöne doğru namaz kılmışım; bence aralarında bir fark yok!" dediği nakledilmiştir. Mesih'e gelince, onu Allah'ın oğlu kabul edince, kulluk edilmeye lâyık görmüş olmuşlardır. Dikkat edersen, Allah Teâlâ "De ki: Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, (ona) tapanların ilki ben olurdum!" [Zuhruf 43/81] buyurmuştur.

[90] "Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti." Onlara bunu hem aklın delilleri hem İncil'deki naslar hem de bizzat "Kim Allah'a şirk koşarsa, Allah ona tabiî ki Cennet'i haram kılar" [Mâide 5/72] diyen Mesih *Aleyhisselâm* emretmiştir. سُبْحَانَهُ (Hâşâ! O, münezzehtir!) ifadesi, Allah'ı şirkten tenzih etmekte, O'na şirk koşmanın ne kadar akıldışı olduğunu göstermektedir. وَما أُمِرُوا (onlara emredilmemişti) ifadesindeki zamirin, *rab* edinilenlere işaret ediyor olması da mümkündür. Şöyle ki: Onların rab olarak gördüğü bu kimselere aslında sadece Allah'a kulluk etmeleri, O'nu birlemeleri emredilmişti. Bunların kendileri, tıpkı diğerleri gibi kulluk eden ve emir alan kimseler oldukları halde rab olmaları nasıl mümkün olabilir?!

٣١-﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لا إِلَهَ إِلا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٨٩] اتخاذهم أربابًا أنهم أطاعوهم في الأمر بالمعاصي وتحليل ما حرَّم الله وتحريم ما حلّله، كما تطاع الأرباب في أوامرهم. ونحوه تسميته أتباع الشيطان فيما يوسوس به عبادَه: {بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ} [سبأ: ٤١]؛ {يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ} [مريم: ٤٤]. وعن عديّ بن حاتم رضي الله عنه: انتهيت إلى رسول الله ﷺ وفي عنقي صليب من ذهب، فقال: «أليسوا يحرّمون ما أحلّ الله فتحرمونه، ويحلّون ما حرّمه الله فتحلونه؟» قلت: بلى. قال: «فتلك عبادتهم». وعن فضيل رضي الله عنه: «مَا أبالي أطعت مخلوقًا في معصية الخالق، أو صليت لغير القبلة.» وأمّا المسيح فحين جعلوه ابنًا لله فقد أهَّلوه للعبادة. ألا ترى إلى قوله {قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ} [الزخرف: ٨١].

[٩٠] {وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا} أمرتْهم بذلك أدلّة العقل والنصوصُ في الإنجيل والمسيحُ عليه السلام {إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ} [المائدة: ٧٢]. {سُبْحَانَهُ} تنزيه له عن الإشراك به، واستبعاد له. ويجوز أن يكون الضمير في {وَمَا أُمِرُوا} للمتخذين أربابًا، أي وما أمر هؤلاء الذين هم عندهم أرباب إلاّ ليعبدوا الله ويوحدوه، فكيف يصحّ أن يكونوا أربابًا وهم مأمورون مستعبدون مثلهم.

32. Allah'ın nûrunu (o küçücük) ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa Allah, nurunu tamamlamaktan başka hiçbir seçeneği kabul etmez. İnkârcı nankörlerin işine gelmese de...

33. Resûlünü; rehberliğiyle ve hak din ile onu gönderen O'dur. Böylece, Müşrikler hoşlanmasalar da onu bütün dinlere galip getirecektir.

[91] Bunların Peygamber (s.a.)'in nübüvvetini inkâr ederek çürütmeye çalışırken düştükleri halleri Allah Teâlâ, ufuklardan yayılan ve Allah'ın artıra artıra en nihai parlaklık ve aydınlatma seviyesine yükseltmeyi murat ettiği güçlü bir ışığı [o küçücük ağzıyla] *üfleyerek* söndürmeye çalışan kimsenin haline benzeterek anlatmaktadır.

[92] لِيُظْهِرَهُ yani böylece, Peygamber (s.a.)'i bütün dinlere -yani din mensuplarına- galip getirecektir; ya da hak dini bütün 'din'lere galip kılacaktır.

[93] **Şayet** "[Dilbilimsel olarak] *ebâ'llâh*^{u} *illâ kezâ* (Allah *şu*ndan başkasını asla kabul etmez.) nasıl denilebilir, bu nasıl câiz olabilir? Zira *kerihtu / ebğaztu illâ Zeyd*^{en} (Zeyd hariç hoşlanmadım / buğzettim.) denmez." **dersen şöyle derim:** Burada *ebâ* (asla kabul etmedi) fiili *lem yurid* (murad etmedi) yerine kullanılmıştır. Dikkat edersen, "söndürmek isterler" ifadesi, *ye'ballâh*^{u} ifadesiyle karşılanmış ve bu ifade "Allah da nurunu tamamlamaktan başka bir şey istemez." ifadesi yerine kullanılmıştır.

34. Ey iman edenler! Doğrusu, haham ve rahiplerin çoğu, insanların malını kesinlikle bâtıl gerekçelerle yiyorlar ve Allah yolundan (kendileri uzaklaştığı gibi, başkalarını da) uzaklaştırıyorlar... Altını ve gümüşü biriktirerek bunları Allah yolunda harcamayanları can yakıcı bir azapla müjdele.

35. Cehennem ateşinde bunların iyice kızdırılıp alınlarının, böğürlerinin ve sırtlarının bunlarla dağlanacağı gün... "İşte, kendiniz için biriktirdikleriniz!.. Tadın bakalım şu biriktirip durduğunuz şeyleri(n vebâlini)!"

[94] Mal yeme iki şekilde yorumlanabilir. Ya yeme ifadesi -isti'âre olarak- alma anlamında kullanılmıştır. Nitekim *ehaze't-ta'âme ve tenâvelehû* (Yemeği alıp yedi.) kullanımı bu şekildedir. Ya da yiyecekler mal [para] ile alındığından mal, yemenin sebebi / aracı olmaktadır ki şair bu mânada şöyle demiştir:

> [Bizim birtakım zayıf eşeklerimiz var ki] her gece palan yerler.

Şair ["palan yerler" derken], palan / semer paraları ile alınan yemleri kasdetmiştir. "Bâtıl gerekçelerle yemelerinin" anlamı da, hüküm verirken rüşvet almaları ve bunun karşılığında şeriatta birtakım gevşetmeler, hafifletmeler yapmalarıdır.

٣٢-﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾

٣٣-﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾

[٩١] مثل حالهم في طلبهم أن يبطلوا نبوّة محمد ﷺ بالتكذيب، بحال من يريد أن ينفخ في نور عظيم منبثٍّ في الآفاق، يريد الله أن يزيده ويبلغه الغاية القصوى في الإشراق، أو الإضاءة. ليطفئه بنفخه ويطمُسه.

[٩٢] {لِيُظْهِرَهُ} ليظهر الرسول عليه السلام {عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} على أهل الأديان كلهم؛ أو ليظهر دين الحق على كل دين.

[٩٣] فإن قلت: كيف جاز أبى الله إلاّ كذا، ولا يقال: كرهت أو أبغضت إلا زيدًا؟ قلت: قد أجرى «أبى» مجرى «لم يرد». ألا ترى كيف قوبل {يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا} بقوله {وَيَأْبَى اللَّهُ} وكيف أوقع موقع ولا يريد الله إلاّ أن يتمّ نوره.

٣٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٣٥-﴿يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لأَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ﴾

[٩٤] معنى أكل الأموال على وجهين؛ إما أن يستعار الأكل للأخذ، ألا ترى إلى قولهم: أخذ الطعام وتناوله؛ وإمّا على أن الأحوال يؤكل بها فهي سبب الأكل. ومنه قوله:

إِنَّ لَنَا أَحْمِرَةً عِجَافَا   يَأْكُلْنَ كُلَّ لَيْلَةٍ إِكَافَا

يريد: علفًا يشترى بثمن إكاف. ومعنى أكلهم بالباطل: أنهم كانوا يأخذون الرشا في الأحكام، والتخفيف والمسامحة في الشرائع.

[95] “Biriktirenler” ifadesi bu çok sayıdaki haham ve rahibe işaret ediyor olabilir; böylece onlarda iki kötü hasletin bulunduğuna delâlet etmiş olur ki biri rüşvet almak, diğeri de malları biriktirip hayır yolunda infak etmeksizin depolamaktır. Burada mal biriktirip infak etmeyen müminler de kastedilmiş olabilir ki bu durumda ayette bu kimseler ile Yahudi ve Hristiyanlardan rüşvet alanlar birlikte zikredilmiş; böylece infak etmeyen müminlerin durumunun ne kadar kötü olduğu ifade edilmiş; “Bunların rüşvet alanları ile sizin malının iyisini infak etmeyenleriniz, acı azap müjdesine muhatap olma konusunda aynı durumdadır.” denilmiş olmaktadır.

[96] Zekât ayetinin bu ayeti nesh ettiği[1] söylenmiştir; yine ayetin sabit olduğu, Allah yolunda infak etmemekle kastedilenin ise zekât vermemek olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)’in “Zekâtı verilen mal gizli de olsa depolanmış mal (*kenz*) değildir; buna karşılık zekât zamanı geldiği halde içerisinden zekâtı verilerek arındırılmamış olan mal ise, açıkta olsa da *kenz*dir.” buyurduğu nakledilmiştir. Rivayete göre adamın biri satmış olduğu bir arazi ile ilgili olarak Ömer (r.a.)’a sormuş, o da “Aldığın parayı iyi muhafaza et, hanımının yastığının altına koy.” demiş; adam “İyi ama, bu *kenz* olmaz mı?” diye sorunca “Zekâtı verilen mal *kenz* değildir.” demiş. Yine İbn ‘Ömer’in [v. 73/692] “Zekâtını verdiğin hiçbir mal *kenz* değildir, isterse yedi kat yerin dibinde gizli olsun; zekâtını vermediğin mal ise, Allah’ın zikrettiği *kenz*dir, isterse yerin hemen üzerinde [göz önünde] olsun.” dediği nakledilmiştir.

[97] “İyi de, Sâlim b. Ebu’l-Ca‘d’ın naklettiği üzere, bu ayet inzâl edildiğinde Peygamber (s.a.) üç kez ‘Yok olsun altın, yok olsun gümüş!’ demiş; kendisine, ‘Hangi malları edinelim?’ diye sorulduğunda da ‘Zikreden bir dil, Allah’tan korkan bir kalp, size dininiz konusunda yardımcı olacak eşler edinin.’ buyurmuştur [*Tirmizî,* “Tefsir”, 10]. Ayıca Peygamber (s.a.) ‘Kim geriye bir altın ya da gümüş bırakırsa, bunlar ateşte kızdırılır ve sahibi bunlarla dağlanır!” buyurmuştur. Yine, adamın biri vefat ettiğinde mirasında bir dinar bulunmuş; Peygamber (s.a.) bunu görünce ‘Ona vurulacak bir damga!’ buyurmuş; daha sonra bir başkası ölüp de mirasında iki dinar bulununca, ‘Ona vurulacak iki damga!’ buyurmuştur; bütün bunlara ne diyorsun?” **dersen şöyle derim:**

---

[1] Bu anlayışa göre, malının zekâtını ödedikten sonra kişi dilediği kadar biriktirebilir. / ed.

[٩٥] {وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ} يجوز أن يكون إشارة إلى الكثير من الأحبار والرهبان، للدلالة على اجتماع خصلتين مذمومتين فيهم: أخذ البراطيل، وكنز الأموال، والضنّ بها عن الإنفاق في سبيل الخير. ويجوز أن يراد المسلمون الكانزون غير المنفقين، ويقرن بينهم وبين المرتشين من اليهود والنصارى، تغليظًا ودلالة على أن من يأخذ منهم السحت، ومن لا يعطي منكم طيب ماله؛ سواء في استحقاق البشارة بالعذاب الأليم.

[٩٦] وقيل: نسخت الزكاة آية الكنز. وقيل: هي ثابتة، وإنما عني بترك الإنفاق في سبيل الله منع الزكاة. وعن النبي ﷺ: ما أدّي زكاته فليس بكنز وإن كان باطنًا، وما بلغ أن يزكى فلم يزك فهو كنز وإن كان ظاهرًا. وعن عمر رضي الله عنه أنّ رجلًا سأله عن أرض له باعها فقال: أحرز مالك الذي أخذت، احفر له تحت فراش امرأتك. قال: أليس بكنز؟ قال: ما أدّي زكاته فليس بكنز. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: كل ما أدّيت زكاته فليس بكنز وإن كان تحت سبع أرضين، وما لم يؤدّ زكاته فهو الذي ذكر الله تعالى، وإن كان على ظهر الأرض.

[٩٧] فإن قلت: فما تصنع بما روى سالم بن أبي الجعد رضي الله عنه أنها لما نزلت قال رسول الله ﷺ: «تبًّا للذهب تبًّا للفضة!» قالها ثلاثًا. فقالوا له: أيّ مال نتخذ؟ قال: «لسانًا ذاكرًا، وقلبًا خاشعًا، وزوجة تعين أحدكم على دينه.» وبقوله عليه الصلاة والسلام: «من ترك صفراء أو بيضاء كوي بها.» وتوفي رجل فوجد في مِئْزَره دينار، فقال رسول الله ﷺ «كية»؛ وتوفي آخر فوجد في مئزره ديناران، فقال: «كيتان». قلت:

Bunlar zekâtın farz kılınmasından öncedir; zekât farz kılındıktan sonra ise [durum farklıdır, zira] Yüce Allah'ın kuluna izin verdiği yoldan mal kazanma imkânı bahşedip, kulun da bu malın *hakk*ını eda etmesi durumunda Allah onu cezalandırmayacak kadar âdil ve kerem sahibidir. Abdurrahman b. Avf [v. 32/653], Talha b. Ubeydullah [v. 36/656] gibi birçok sahabî mal sahibi idi; malları üzerinde tasarrufta bulunurlardı ve mal sahibi olmaktan imtina edenlerden hiçbiri onları bu sebeple ayıplamazdı. Çünkü mal sahibi olmaktan imtina etmek demek, daha faziletli olana talip olmak, dünyadan elini çekmek ve takvaya daha fazla sarılmak demektir. Mal sahibi olmak ise mubahtır, helâldir; böyle yapan kişi kınanmaz. Her şeyin bir haddi-hududu vardır. Ali (r.a.)'dan nakledilen, "Ancak dört bin dinar biriktirilebilir, ötesi infak edilir; bundan fazla biriktirilirse *kenz* olur." şeklindeki söz, 'daha faziletli' olanın beyanı hakkındadır.

[98] **Şayet** "Ayette iki şey [altın, gümüş] zikredildiği halde, neden '*O*nu infak etmezler.' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Burada zamir, lafız değil mâna esas alınarak kullanılmıştır. Çünkü bunlardan her biri yeterli bir miktar, oldukça büyük bir sayıda dinarlar ve dirhemlerden ibarettir. Bu ifade tıpkı وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا ("Şayet müminlerden *iki* grup çatışır*lar*sa" [Hucurât 49/9]) ayetindeki gibidir. Bu çoğul zamiri ile 'hazineler'in kastedildiği de, 'mallar'ın kastedildiği de söylenmiştir. Yine, "Onları ve altınları infak etmezler." şeklindedir de denilmiştir. Nitekim

> Muhakkak ben ve [atım] Kayyâr, yabancıyım orada ben

ifadesinde "Kayyar da öyle" anlamındadır.

[99] **Şayet** "Neden birçok mal arasında hususen altın ve gümüş zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ikisi mal edinmenin aslı ve diğer eşyaların bedeli olarak kullanılan şeylerdir. Bunları ancak diğer ihtiyaçlarını giderip fazla mal sahibi olanlar biriktirir. Bunlara, biriktirecek kadar çok sahip olan kimseler diğer mallara ihtiyaç duymazlar. Dolayısıyla bunların zikredilmesi, diğerlerini de kapsamış olmaktadır.

[100] **Şayet** "يُحْمَىٰ عَلَيْهَا (Üzerinde kızdırılır.) denilmiştir, bunun yerine –sadece- *tuhmâ* (Bunlar kızdırılır.) denemez miydi? Zira *hamiye'l-mîsem*^{u} *ve ahmeytühû* (Şiş kızdı, onu kızdırdım.) denilir, fakat *ahmeytu 'ale'l-hadîd* (Demirin üzerine kızdırdım.) denmez?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Ateş bunların üzerinde alevlendirilip kızdırılır, yani son derece kızgın ve sıcak bir şekilde tutuşturulur." anlamındadır. Tıpkı نَارٌ حَامِيَةٌ ("Kızgın Ateş!.." [Kāri'a 101/11]) ayetinde olduğu gibi.

كان هذا قبل أن تفرض الزكاة، فأمّا بعد فرض الزكاة، فالله أعدل وأكرم من أن يجمع عبدُه مالًا من حيث أذن له فيه، ويؤدّي عنه ما أوجب عليه فيه، ثم يعاقبه. ولقد كان كثير من الصحابة كعبد الرحمن بن عوف وطلحة بن عبيد الله ﵃ يقتَنُون الأموال ويتصرفون فيها، وما عابهم أحد ممن أعرض عن القنية، لأنّ الإعراض اختيار للأفضل، وإلاّ دخل في الورع والزهد في الدنيا، والاقتناء مباح موسَّع لا يذمّ صاحبه، ولكل شيء حدّ. وما روي عن علي ﵁: "أربعة آلاف؛ فما دونها نفقة، فما زاد فهو كنز" كلام في الأفضل.

[٩٨] فإن قلت: لم قيل: ولا ينفقونها، وقد ذكر شيئان؟ قلت: ذهابًا بالضمير إلى المعنى دون اللفظ، لأن كل واحد منهما جملة وافية وعدة كثيرة ودنانير ودراهم، فهو كقوله {وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} [الحجرات: ٩]. وقيل: ذهب به إلى الكنوز، وقيل: إلى الأموال. وقيل: معناه ولا ينفقونها والذهب، كما أن معنى قوله:

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبُ

وقيار كذلك.

[٩٩] فإن قلت: لم خصّا بالذكر من بين سائر الأموال؟ قلت: لأنهما قانون التمول وأثمان الأشياء، ولا يكنزهما إلاّ من فضلا عن حاجته، ومن كثرا عنده حتى يكنزهما لم يعدم سائر أجناس المال، فكان ذكر كنزهما دليلًا على ما سواهما.

[١٠٠] فإن قلت: ما معنى قوله {يُحْمَى عَلَيْهَا}؟ وهلا قيل: تحمى، من قولك: حَمِي المِيسَم وأحمَيتُه، ولا تقول: أحميت على الحديد؟ قلت: معناه أن النار تحمى عليها، أي توقد ذات حمى وحرّ شديد، من قوله {نَارٌ حَامِيَةٌ} [القارعة: ١١]،

Eğer *yevme tuhmâ* denilseydi bu anlamı vermemiş olurdu. “Kızdırılma ifadesi ateş için kullanılmışsa, o zaman [*nâr* / ateş müennes olduğu halde] neden fiil müzekker kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ifade car ve mecrura [*ʿaleyhâ*] isnat edilmiştir. İfadenin aslı *yevme tuhme'n-nâr*^{u} *ʿaleyhâ* (ateşin onun üzerinde kızdırıldığı gün) şeklindedir. Ancak *nâr* hazfedilmiş ve fiilin isnadı *nâr*dan *ʿaleyhâ*ya intikal etmiş olduğu için, *yuhmâ ʿaleyhâ* denmiştir. Aynı durum *rufi'ati'l-kıssat*^{u} *ile'l-emîr* (Mesele emîre arz edildi.) ifadesinde de söz konusudur. Bunu *kıssa* kelimesini kullanmadan ifade edecek olsan *rufiʿ**a** ile'l-emîr* dersin. İbn Âmir'in [v. 118/736] bu fiili Tâ ile *tuhmâ* okuduğu nakledilmiştir. Ebû Hayve [v. 203/818] de *fe-tükvâ* ifadesini Yâ ile *fe-yukvâ* şeklinde okumuştur.

[101] **Şayet** “Neden hususen bu uzuvlar zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü -Allah yolunda infak etmedikleri- mallarıyla sadece dünyevi maksatlara ulaşmayı hedeflemişlerdir ki, insanlar nezdinde itibar sahibi olmak, önder olmak isteği; itibarlarının yüksek, onur ve şereflerinin mahfuz olması, insanlar tarafından güzel karşılanma, izzet-ikram görme, şaşaa ve debdebe ile ağırlanma, boğazına kadar yiyip-içme, zamane zenginlerinde gördüğün üzere sırtlarından sarkıtacakları gösterişli ve müreffeh giysiler giyinme istekleri bu maksatlar arasında sayılabilir. İşte, onların mallarıyla ulaşmak istedikleri bunlar idi; yoksa Peygamber (s.a.)'in “Servet sahipleri [zekât ve infaklarıyla] büyük sevabı almışlardır.” [*Müslim,* “Zekât”, 16] sözünü akıllarına bile getirmiyorlardı! [Sadece bu uzuvların zikredilme sebebinin], fakirleri gördükleri zaman *surat* asmaları, fakir bir kimse ile aynı mecliste bulundukları zaman ondan yüz çevirip *yan*larını dönmeleri ve uzaklaşmaları olduğu da söylenmiştir. İfadenin, önlerinden, artlarından ve her yanlarından olmak üzere dört bir yanlarından dağlanacakları anlamında olduğu da söylenmiştir.

[102] “İşte, kendiniz için biriktirdikleriniz!” Yani sırf nefsinizin faydalanması, zevk alması, yanıp tutuştuğu heveslerine ulaşması için biriktirdiğiniz -fakat- size zarar verecek, azaba ve kınanmaya yol açacağını bilmediğiniz şeyler… -Bu ifadenin başında “Onlara denilir ki:” ifadesi düşünülmelidir.- “Tadın bakalım şu biriktirip durduğunuz şeyleri!” تَكْنِزُونَ Nûn'un zammesi ile *teknuzûne* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Tadın bakalım, şu biriktirdiğiniz malların vebalini” ya da “biriktirici olmanızın vebalini!” şeklindedir.

ولو قيل: يوم تحمى، لم يعط هذا المعنى. فإن قلت: فإذا كان الإحماء للنار، فلم ذكر الفعل؟ قلت: لأنه مسند إلى الجار والمجرور، أصله: يوم تحمى النار عليها، فلما حذفت النار قيل: يحمى عليها، لانتقال الإسناد عن النار إلى {عَلَيْهَا}، كما تقول: رفعت القصة إلى الأمير، فإن لم تذكر القصة قلت: رفع إلى الأمير. وعن ابن عامر أنه قرأ «تحمى» بالتاء. وقرأ أبو حيوة «فيكوى» بالياء.

[١٠١] فإن قلت: لم خصّت هذه الأعضاء؟ قلت: لأنهم لم يطلبوا بأموالهم - حيث لم ينفقوها في سبيل الله - إلاّ الأغراضَ الدنيوية، ومن وجاهة عند الناس، وتقدّم، وأن يكون ماء وجوههم مصونًا عندهم، يتلقون بالجميل، ويحيون بالإكرام، ويبجلون ويحتشمون، ومن أكل طيبات يتضلعون منها وينفخون جنوبهم، ومن لبس ناعمة من الثياب يطرحونها على ظهورهم، كما ترى أغنياء زمانك هذه أغراضهم وطلباتهم من أموالهم، لا يخطرون ببالهم قول رسول الله ﷺ: ''ذهب أهل الدثور بالأجور''. وقيل: لأنهم كانوا إذا أبصروا الفقير عبسوا، وإذا ضمهم وإياه مجلس ازوروا عنه وتولوا بأركانهم وولوه ظهورهم. وقيل: معناه يكون على الجهات الأربع مقاديمهم ومآخيرهم وجنوبهم.

[١٠٢] {هذا مَا كَنَزْتُمْ} على إرادة القول. وقوله {لأَنفُسِكُمْ}، أي كنزتموه لتنتفع به نفوسكم وتلتذ وتحصل لها الأغراض التي حامت حولها وما علمتم أنكم كنزتموه لتستضر به أنفسكم وتتعذب وهو توبيخ لهم {فَذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْنِزُونَ}. وقرئ «تكنزون»، بضم النون، أي وبال المال الذي كنتم تكنزونه، أو وبال كونكم كانزين.

36. Şüphesiz, gökleri ve yeri yarattığı günden beri Allah'ın kitabında ayların sayısı on ikidir; bunlardan dördü de 'haram'dır. Doğru din budur... O halde, bu (haram ayların saygınlığına halel getirerek o)nlarda nefsinize zulmetmeyin. Ama Müşrikler nasıl (haram-helâl gözetmeden) topluca sizinle savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın. Ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.

[103] "Allah'ın kitabında" yani Allah'ın sabit ve gerekli kıldığı, hikmet ve doğru olarak gördüğü hükümlerinde. "Levh-i Mahfuz'da" olduğu da söylenmiştir. "Dördü haram'dır" bunların üçü -Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem- art arda gelir; biri -Receb ayı- ise onlardan ayrıdır. Peygamber (s.a.)'in Veda haccındaki hutbesinde söylediği "Dikkat edin, zaman [ayların düzeni] artık Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü haline döndü. Sene on iki aydır; bunlardan dördü haram aydır. Haram ayların üçü art arda gelir; Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem. [Dördüncüsü ise] Cemaziyelahir ve Şaban arasında bulunan ve Mudar [kabilesinin haram ayı olan] Receb ayıdır." [*Buhārî*, "el-Edāhî", 5] sözü de bu mânadadır. Peygamber (s.a.)'in sözünün mânası, "Aylar başlangıçta olduğu hale dönmüştür. Cahiliyedeki *nesî'* âdeti[1] iptal edilmiş ve hac tekrar Zilhicce ayına dönmüştür." şeklindedir. Nitekim Veda haccı da Zilhicce ayına tevafuk etmiştir. Bir önceki sene Hazret-i Ebû Bekr'in hac emiri olduğu hac ibadeti ise Zilka'de ayında yapılmıştır.

[104] "Doğru din budur" yani dört ayın haram ay kabul edilmesi doğru olan *din*dir; İbrâhim ve İsmâil peygamberlerin dinidir. Araplar bu iki peygamberden tevarüs ederek bu kurala bağlı kalmışlar, haram aylara tazim etmişler, bu aylarda savaşmayı yasak kabul etmişlerdir. Hatta bu aylarda kişi babasının katili ile dahi karşılaşsa ona saldırmamıştır. Receb ayını [hiçbir feryat ve imdat sesi duyulmadığı için] *el-esamm* (sağır ay) ve *munsılu'l-esinne* (mızrak bıraktıran) olarak isimlendirmişlerdir. Fakat sonunda *nesî'* âdetini ihdas etmiş ve bu kuralı değiştirmişlerdir.

[105] "O halde, bunlarda" yani haram aylarda bu ayların haramlığını helâl sayarak, saygınlığını ihlal ederek "nefsinize zulmetmeyin." Atā b. Ebû Rebâh'ın [v. 114/732] "Allah'a yemin olsun ki, insanların haram aylarda ve harem bölgesinde savaşmaları helâl değildir; ancak kendileri ile savaşılırsa başka… Ve bu [haramiyet], neshedilmemiştir." dediği nakledilmiştir.

---

[1] Cahiliye döneminde; haram aylarda savaşa izin verebilmek ve hac mevsimini sabitlemek için "kamerî takvimi şemsî takvime dönüştürüp ikisini eşitlemek" ve "bu işlem sırasında eklenen ay veya gün sayısı." ("Nesi" md., *DİA*) 37. ayet tefsir edilirken açıklanacaktır. / ed.

٣٦-﴿إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

[١٠٣] {فِي كِتَابِ اللَّهِ} فيما أثبته وأوجبه من حكمه ورآه حكمة وصوابًا. وقيل: في اللوح. {أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ} ثلاثة سرد؛ ذو القعدة وذو الحجة والمحرّم، وواحد فرد، وهو رجب. ومنه قوله عليه السلام في خطبته في حجة الوداع: «ألا إنَّ الزمان قد استدار كهيئة يوم خلق السموات والأرض» والسنة اثنا عشر شهرًا؛ منها أربعة حرم، ثلاث متواليات؛ ذو القعدة وذو الحجة، والمحرّم؛ ورجبُ مضرَ الذي بين جُمادى وشعبان. والمعنى: رجعت الأشهر إلى ما كانت عليه، وعاد الحج في ذي الحجّة، وبطل النسىء الذي كان في الجاهلية، وقد وافقت حجّة الوداع ذا الحجّة، وكان حجّة أبي بكر رضي الله عنه قبلها في ذي القعدة.

[١٠٤] {ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ}، يعني أنّ تحريم الأشهر الأربعة هو الدين المستقيم، دين إبراهيم وإسماعيل. وكانت العرب قد تمسكت به وراثة منهما، وكانوا يعظمون الأشهر الحرم ويحرّمون القتال فيها، حتى لو لقي الرجل قاتِلَ أبيه أو أخيه لم يهِجْه. وسمَّوا رجبًا الأصمَّ ومُنصِل الأسنة، حتى أحدثت النسىء فغيروا.

[١٠٥] {فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ} في الحرم {أَنفُسَكُمْ}، أي لا تجعلوا حرامها حلالًا. وعن عطاء: تالله ما يحلّ للناس أن يغزوا في الحرم ولا في الأشهر الحرم إلاّ أن يقاتلوا، وما نسخت.

Buna karşılık, Atā el-Horasânî'nin [v. 135/752] "Haram aylarda savaşmayı *Berâ'et*^{ün} *minallāh*^{i} [Tevbe 9/1] ayeti helâl kıldı." dediği nakledilmiştir. Bu ifadenin [فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ] anlamının "Haram aylarda günah işlemeyin." şeklinde olduğu da söylenmiştir ki bu durumda "O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse, artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve tartışmak yoktur." [Bakara 2/197] ayetinde -her ne kadar bu fiiller diğer aylarda da haram olsa da- hac aylarının saygınlığı beyan edildiği gibi, burada da bu ayların saygınlığı beyan edilmiş olmaktadır. *Kâffet*^{en} (topluca) ifadesi fâ'ilin ya da mef'ûlün halidir. "Allah müttakîlerle beraberdir," onların yardımcısıdır. Allah Teâlâ takva ehline zaferi garanti etmek sûretiyle onları takvaya teşvik etmiştir.

37. Nesî' nankörce inkâr edenlerin şaşırtıldığı katmerli bir küfürden ibarettir. Allah'ın haram kıldığının sayısını tutturabilmek için bunu bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar ve Allah'ın haram kıldığını (güya) helâl yapmış oluyorlar. Amellerindeki kötülük kendilerine cazip gösterildi. Oysa inkârcı nankör bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[106] *Nesî'*, bir ayın haramlığının bir başka aya ertelenmesidir. Zira [Cahiliye Arapları] sık sık savaşan, baskın yapan kimselerdi. Haram aylar, savaşa devam ettikleri sırada geldiğinde savaşı bırakmak ağırlarına giderdi. Bu yüzden de o ayı helâl sayar, onun yerine bir başka ayı haram sayarlardı. Sonuçta özellikle dört haram ayın haramlık özelliğine sahip olmasını, haramlık özelliğinin bu aylara mahsus olmasını reddeder oldular. Artık senenin ayları içerisinde istedikleri dört ayı haram ay olarak kabul ediyorlardı. İşte, ayetteki "Allah'ın haram kıldığının sayısını tutturabilmek için" ifadesi buna işaret eder, yani onlar haram ayların sayısı olan 'dörd'ü tutturmak, buna muhalefet etmemek için böyle yaparlar, ama haram aylar konusunda yapılması gereken iki vazifeden bir olan "haram ayları malum dört aya tahsis etme" emrine muhalefet ederlerdi. Bazen de kendileri için geniş zaman kazanmak maksadıyla aylara ilave yaparlar; yılın toplam ay sayısını on üç veya on dört yaparlardı. Bu sebeple, Allah Teâlâ "Allah katında ayların sayısı on ikidir." yani ilave ettikleri 'artık ay'lar olmaksızın sadece on ikidir, buyurmuştur.

وعن عطاء الخراساني رضي الله عنه: أحلّت القتالَ في الأشهر الحرم {بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١]. وقيل: معناه لا تأثموا فيهن، بيانًا لعظم حرمتهن، كما عظم أشهر الحجّ بقوله تعالى {فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ الحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ} الآية [البقرة: ١٩٧]. وإن كان ذلك محرّمًا في سائر الشهور. {كَافَّةً} حال من الفاعل، أو المفعول {مَعَ الْمُتَّقِينَ} ناصر لهم، حثّهم على التقوى بضمان النصر لأهلها.

٣٧-﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٠٦] والنسيء: تأخير حرمة الشهر إلى شهر آخر. وذلك أنهم كانوا أصحاب حروب وغارات، فإذا جاء الشهر الحرام وهم محاربون شقّ عليهم ترك المحاربة، فيحلّونه ويحرّمون مكانه شهرًا آخر، حتى رفضوا تخصيص الأشهر الحرم بالتحريم، فكانوا يحرّمون من شقّ شهور العام أربعة أشهر. وذلك قوله تعالى {لِيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ}، أي ليوافقوا العدّة التي هي الأربعة ولا يخالفوها وقد خالفوا التخصيص الذي هو أحد الواجبين. وربما زادوا في عدد الشهور فيجعلونها ثلاثة عشر أو أربعة عشر ليتسع لهم الوقت. ولذلك قال عزّ وعلا {إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِندَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا} [التوبة: ٣٦] يعني من غير زيادة زادوها.

[107] “Onu bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar.” ifadesindeki zamir *nesî*’ye râcidir, yani bir sene haram aylardan birini helâl saydıkları zaman, ertesi yıl onu haram sayıyorlardı. Rivayete göre bu hadise Kinâne kabilesinde yaşanmıştı. Zira yoksuldular; baskın ve talana ihtiyaç duyuyorlardı. Cahiliye döneminde Cünâde b. Avf el-Kinânî sözüne itaat edilen bir kişiydi hac mevsiminde [‘Arafat’ta] ayağa kalkar ve olanca sesiyle “İlâhlarınız Muharrem ayını size helâl kıldı, siz de helâl kılın!” der, ertesi yıl yine kalkar ve “İlahlarınız Muharrem ayını size haram kıldı, siz de haram kılın!” derdi.

[108] *Nesî’*, katmerli bir inkârcılık olarak nitelenmiştir. Çünkü kâfir her bir günah işledikçe küfrü kat-be-kat artmış olur. Nitekim “Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar.” [Tevbe 9/125] denilmiştir. Buna karşılık mümin de ibadet ve itaatte bulundukça imanı artar. Bu hususta da Allah Teâlâ , “İman edenlerin imanını artırır ve onlar müjdeleşirler.” [Tevbe 9/124] buyurmuştur.

[901] يضل fiili meçhul formda (“saptırılır” anlamında *yudallu*) okunduğu gibi, Yâ ve Dāt’ın fethası ile *yadallü* şeklinde ve fiilin Yüce Allah’a isnadıyla *yudıllü* (saptırır) şeklinde de okunmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742] لِيُواطِؤُا ifadesini şedde ile *li-yuvettı’û* şeklinde okumuştur.

[110] *Nesî’*, *nese’ehû* (erteledi) fiilinin mastarıdır. Bu fiil *nese’ehu nes*$^{’en}$ *ve nesâ*$^{’en}$ *ve nesî*$^{’en}$ şeklinde kullanılır. Bu tıpkı *messehû* (ona temas etti) fiilinin *messehû mess*^{en}, *mesâs*^{en} ve *mesîs*^{en} şeklinde kullanılmasına benzer. Âyetteki kelime bu şekillerin tamamı ile okunmuş, bunlardan başka *en-nediyy*^{ü} vezninde *en-nesiyy*^{ü} şeklinde ve *en-nehy*^{ü} vezninde *en-nesy*^{ü} şeklinde de okunmuştur ki bu ikisi *en-nesî*$^{’ü}$ ve *en-nes*$^{’ü}$ kelimelerinin hafifletilmiş halidir.

[111] **Şayet** “‘Allah’ın haram kıldığını helâl sayarlar.’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Haramlığı, malum dört ayın bizzat kendisine tahsis etmeksizin sadece haram ayların sayısı olan dördü tutturmaya çalışarak Allah’ın haram kıldığı savaşı -ya da haramlığı, malum dört ayın bizzat kendisine tahsis et*me*meyi- helâl sayarlar.” şeklindedir.

[112] “Amellerindeki kötülük kendilerine cazip gösterildi.” Yani Allah onları nimetinden mahrum bırakmış; onlar da çirkin amellerini güzel zannetmişlerdir. “Allah doğru yola getirmez.” Yani onlara lütufta bulunmaz, aksine lütfundan mahrum eder. İfade malum fiil şeklinde *zeyyene le-hum sû’e a‘mâlihim* (Amellerindeki kötülüğü kendilerine cazip gösterdi.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda süsleme fiilinin fâ‘ili Yüce Allah’tır.

[١٠٧] والضمير في {يُحِلُّونَهُ}، و{وَيُحَرِّمُونَهُ} للنسيء، أي إذا أحلّوا شهرًا من الأشهر الحرم عامًا، رجعوا فحرّموه في العام القابل. وروي أنه حدث ذلك في كنانة، لأنهم كانوا فقراء محاويج إلى الغارة، وكان جنادة بن عوف الكناني مطاعًا في الجاهلية، وكان يقوم على جمل في الموسم فيقول بأعلى صوته: إنّ آلهتكم قد أحلّت لكم المحرم فأحِلُّوه، ثم يقوم في القابل فيقول: إنّ آلهتكم قد حرمت عليكم المحرم فحرِّموه.

[١٠٨] جعل النسيء زيادة في الكفر، لأن الكافر كلما أحدث معصية ازداد كفرًا، {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إلى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥]، كما أن المؤمن إذا أحدث الطاعة ازداد إيمانًا {فَزَادَتْهُمْ إيمانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ} [التوبة: ١٢٤].

[١٠٩] وقرئ «يُضَل» على البناء للمفعول، و«يَضَل» بفتح الياء والضاد، و{يُضِلُّ} على أن الفعل لله عزّ وجلّ. وقرأ الزهري «ليوطِّئوا» بالتشديد.

[١١٠] والنسيء مصدر نسأه، إذا أخره، يقال نسأه نسأ ونساء ونسيئًا، كقولك: مسه مسًّا ومساسًا ومسيسًا. وقرئ بهنّ جميعًا. وقرئ «النَسَى» بوزن الندى، و«النَّسْي» بوزن النهي، وهما تخفيف النسيء والنسء.

[١١١] فإن قلت: ما معنى قوله {فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ}؟ قلت: معناه فيحلوا بمواطأة العدة وحدها من غير تخصيص ما حرّم الله من القتال، أو من ترك الاختصاص للأشهر بعينها.

[١١٢] {زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ} خذلهم الله فحسبوا أعمالهم القبيحة حسنة {واللَّهُ لَا يَهْدِى} أي لا يلطف بهم، بل يخذلهم. وقرئ «زيَّن لهم سوءَ أعمالهم» على البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ.

38. Ey iman edenler! Sizin neyiniz var ki, size “Allah yolunda seferber olun.” denildiğinde, yere çakılıp kaldınız?! Yoksa âhireti bırakıp da dünya hayatına mı razı oldunuz?! Oysa dünya hayatının zevki âhirete göre çok azdır.

39. Seferber olmazsanız, O size can yakıcı bir azapla azap eder ve sizi başka bir toplumla değiştirir. Ve siz O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir.

40. Siz ona yardım etmezseniz, (biliyorsunuz) ona Allah yardım etmişti. Hani, nankörce inkâr edenler onu ikinin ikincisi olarak (Mekke’den) çıkarmışlardı... Hani, o ikisi mağarada idiler... Hani o, arkadaşına “Üzülme, Allah kesinlikle bizimledir.” diyordu... Allah da ona o sükûnet verici rahmetini indirmiş, onu sizin görmediğiniz ordularla destekleyerek nankörce inkâr edenlerin davasını alçaltmıştı. En yüce olan, Allah’ın davasıdır. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz, Hakîm).

41. Gerek hafif olarak gerekse ağır olarak seferber olun, mallarınızla ve canlarınızla cihâd edin. (Cihâdın maddî-manevî faydalarını) biliyorsanız, o sizin için daha hayırlıdır.

[113] اثَّاقَلْتُمْ (çakılıp kaldınız) ifadesi *tesâkaltüm* anlamındadır; nitekim el-A‘meş [v. 148/765] böyle okumuştur. Mânası, “Ağırlaştınız, tembelleştiniz.” şeklinde olup meyletmek, yere çakılıp kalmak anlamlarını da içerir. Bu yüzden İlâ harf-i cerri ile mef‘ûl almıştır. Dünyaya ve onun arzularına meylettiniz, yolculuğun zorluk ve meşakkatlerini hoş karşılamadınız anlamındadır. Benzer bir kullanım, أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ (Yere meyletti ve arzularına tâbi oldu. [A‘râf 7/176]) ayetinde de söz konusudur. Anlamın “Memleketinizde ve evlerinizde oturmaya meylettiniz” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu kelime, inkâr ve azarlama anlamında soru ifadesi olarak *essâkaltüm* şeklinde de okunmuştur.

[114] **Şayet** “*İzâ*nın âmili nedir? Zira soru harfi *issâkaltüm* fiilinin zarf üzerinde amel etmesini engeller.” **dersen şöyle derim:** Âmil, اثاقلتم fiilinin anlamı ya da مَالَكُمْ (sizin ne’niz var ki) ifadesindeki fiil mânasıdır. Sanki burada “Size … dendiğinde ne yapıyorsunuz?” denilmiş olmaktadır. Bu ifade tıpkı *mâ leke kā’im*^{en} (Neyin var da ayaktasın?) cümlesinde hal ifadesini âmil olarak kullanman gibidir.

٣٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الآخِرَةِ إِلا قَلِيلٌ﴾

٣٩-﴿إِلا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلا تَضُرُّوهُ شَيْئًا وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٤٠-﴿إِلا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٤١-﴿انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

Türkiye

[١١٣] {اثَّاقَلْتُمْ} تثاقلتم، وبه قرأ الأعمش، أي تباطأتم وتقاعستم. وضمن معنى الميل والإخلاد فعدي بإلى. والمعنى: ملتم إلى الدنيا وشهواتها، وكرهتم مشاقَّ السفر ومتاعبه. ونحوه: {أَخْلَدَ إِلَى الأَرْضِ واتَّبَعَ هَوَاهُ} [الأعراف: ١٧٦]. وقيل: ملتم إلى الإقامة بأرضكم ودياركم. وقرئ «أَثَّاقلتم»؟ على الاستفهام الذي معناه الإنكار والتوبيخ.

[١١٤] فإن قلت: فما العامل في {إِذَا}، وحرف الاستفهام مانعة أن يعمل فيه؟ قلت: ما دلّ عليه قوله {اثَّاقَلْتُمْ}، أو ما في {مَا لَكُمْ} من معنى الفعل. كأنه قيل: ما تصنعون إذا قيل لكم؛ كما تعمله في الحال إذا قلت: مالك قائمًا.

[115] Bu olay, hicretin onuncu senesinde Tebük gazvesinde yaşanmıştır. Müslümanlar Tāif'ten döndükten sonra oldukça zor bir dönemde, bir kıtlık ve yokluk zamanında sefere çağrılmışlardı. Üstelik seferde kat edilecek mesafe çok zor ve uzun, düşman da sayıca çok fazla idi. Bu sebeple sefere çıkmak müminlere zor geldi. Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) çıktığı her seferde hangi istikamete sefer düzenleyeceğini gizleyip seferin bir başka istikamette düzenleneceği bilgisini yaymış [düşmanın haberdar olmaması için sefer güzergâhını ve bilgilerini, hedefi gizli tutmuş] fakat Tebük seferinde insanlar iyice hazırlıklarını tamamlasınlar diye böyle yapmamış, seferle ilgili bilgileri önceden vermiştir [*Müslim,* "Tevbe", 53].

[116] مِنَ الْاٰخِرَةِ (âhireti bırakıp da), yani âhiretin karşısında. Min harf-i cerri لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلٰٓئِكَةً (sizin yerinizi tutacak melek'ler) [Zuhruf 43/60] ayetinde de bu şekilde kullanılmıştır. *fi'l-Âhirati* "âhirete göre / onun yanında" demektir.

[117] "Seferber olmazsanız…." Bu, seferden geri kalanlara yönelik çok büyük bir ilâhî hışmı ifade etmektedir. Zira onları her iki diyarın azabını da içerecek mutlak bir acı azap ile tehdit etmiş, onları helâk edeceğini ve yerlerine kendilerinden daha hayırlı ve itaatkâr bir toplum getireceğini bildirmiş; dinin muzaffer kılma konusunda onlara ihtiyacı olmadığını, onların yere çakılıp ağırdan almalarının dinin muzaffer olmasına herhangi bir zarar vermeyeceğini ifade etmiştir.

[118] Buradaki zamirin Peygamber'e râci olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam, "Ona zarar veremezsiniz, zira Allah onu insanlardan koruyacağına ve muzaffer kılacağına dair söz vermiştir. Allah'ın verdiği söz de kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir." şeklindedir. "Sizin dışınızda bir kavim" ifadesi ile Yemenlilerin -ayrıca- Farslıların kastedildiği söylenmiştir. Ancak ifadenin açık anlamı, herhangi bir tahsise ihtiyaç duymamaktadır.

[119] **Şayet** "فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ (Allah yardım etmişti.) ifadesi nasıl şart cümlesinin cevabı olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: İlkine göre anlam, "Siz ona yardım etmezseniz, bilin ki yanında sadece bir kişiden başka hiç kimse yokken de ona yardım eden, etmişti… ki bir kişiden daha da azı olmaz." şeklindedir. Bu durumda "Allah ona yardım etmişti." ifadesi o zaman nasıl yardım ettiyse gelecekte de yardım edecektir anlamına gelir. İkincisine göre ise anlam, "Allah ona yardımı zorunlu kılmış, onu o zaman muzaffer kılmıştır. Dolayısıyla, ondan sonra da onu asla terk etmeyecektir." şeklindedir.

[١١٥] وكان ذلك في غزوة تبوك في سنة عشر بعد رجوعهم من الطائف. استنفروا في وقت عسرة وقحط وقيظ مع بعد الشقة وكثرة العدو، فشقّ عليهم. وقيل: ما خرج رسول الله ﷺ في غزوة إلاّ ورّى عنها بغيرها، إلاّ في غزوة تبوك ليستعدّ الناس تمام العُدة.

[١١٦] {مِنَ الآخرة} أي بدل الآخرة، كقوله: {لَجَعَلْنَا مِنكُمْ مَلَائِكَةً} [الزخرف: ٦٠]. {فِي الآخِرَةِ} في جنب الآخرة.

[١١٧] {إِلَّا تَنفِرُوا} سخط عظيم على المتثاقلين حيث أوعدهم بعذاب أليم مطلق يتناول عذاب الدارين، وأنه يهلكهم ويستبدل بهم قومًا آخرين خيرًا منهم وأطوع، وأنه غني عنهم في نصرة دينه، لا يقدح تثاقلهم فيها شيئًا.

[١١٨] وقيل: الضمير للرسول، أي ولا تضروه، لأنّ الله وعده أن يعصمه من الناس وأن ينصره، ووعد الله كائن لا محالة. وقيل: يريد بقوله {قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [التوبة: ٣٩] أهل اليمن. وقيل: أبناء فارس، والظاهر مستغن عن التخصيص.

[١١٩] فإن قلت: كيف يكون قوله {فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ} جوابًا للشرط؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما إلاّ تنصروه فسينصره من نصره حين لم يكن معه إلاّ رجل واحد ولا أقل من الواحد، فدلّ بقوله {فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ} على أنه ينصره في المستقبل، كما نصره في ذلك الوقت. والثاني: أنه أوجب له النصرة وجعله منصورًا في ذلك الوقت، فلن يخذل من بعده.

[120] Tıpkı “Seni -seni sürüp çıkaran- şehrinden daha güçlü nice şehirler gelip geçti.” [Muhammed 47/13] ayetinde olduğu gibi, bu ayette de Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)’in yurdundan çıkarılması fiilini kâfirlere isnat etmiştir, çünkü onlar onu yurdundan çıkarmaya yeltendikleri zaman Allah ona çıkma, hicret etme izni vermiştir. Dolayısıyla onu onlar çıkarmış olmuşlardır.

[121] ثَانِيَ اثْنَيْنِ yani iki kişiden biri. Bu, tıpkı “üçün üçüncüsü” [Mâide 5/73] ifadesi gibidir. Bu iki kişi Peygamber (s.a.) ve Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.)’tır. Rivayete göre Cebrâil *Aleyhisselâm* ona çıkma emri verdiği zaman “Benimle birlikte kim çıkacak?” demiş; o da “Ebû Bekr” demiş. İfadenin mansup oluşu, hal olmasından dolayıdır. Sükûn ile *sâni’sneyni* şeklinde de okunmuştur.

[122] إِذْ هُمَا (hani o ikisi) ifadesi *iz ehraçehû* (Hani onu çıkarmışlardı.) ifadesinden bedeldir. *el-Gâr*^{u} (mağara), Sevr dağının zirvesindeki bir oyuktur. Bu dağ, Mekke’nin sağ tarafında üç molalık bir saat yürüme mesafesindedir. Peygamber (s.a.) ve Hazret-i Ebû Bekr orada üç gün kalmışlardır. إِذْ يَقُولُ (Hani diyordu) ifadesi ikinci bir bedeldir. Anlatıldığına göre Müşrikler mağaranın kapısına dayanmışlar. Hazret-i Ebû Bekr, “Eğer bugün başına bir şey gelirse Allah’ın dini yok olup gider!” diye Peygamber (s.a.) için endişelenmiş. Peygamber de “Üçüncüleri Allah olan iki kişiyi ne sanırsın sen?!” buyurmuş [*Müslim,* “Fedâ’ilü’s-sahâbe”, 1]. Söylendiğine göre mağaraya girdiklerinde Allah Teâlâ iki güvercin göndermiş ve bu güvercinler mağaranın hemen aşağı tarafına yumurtlamışlar, bir örümcek de mağaranın ağzını örmüş. Peygamber (s.a.) de “Allah’ım! Görme kabiliyetlerini al şunların!” diye dua etmiş. Böylece Müşrikler mağaranın etrafında dolaştıkları halde, onların içeride olduğunu fark edememişler. Allah onların görme kabiliyetlerini almış, görmelerine engel olmuştur. Hazret-i Ebû Bekr’in sahabîliğini inkâr eden birinin, Allah kelâmını inkâr etmiş sayılacağı için kâfir olduğunu söylemişlerdir. Bu durum diğer sahabîler için söz konusu değildir.

[123] *Sekînet*, Allah’ın insanın kalbine verdiği ve onun sükûn bulmasını, düşmanın asla kendisine ulaşamayacağını bilmesini sağlayan emniyet ve güvendir. “Ordular”dan maksat, Bedir, Ahzâb ve Huneyn savaşlarındaki meleklerdir.

[١٢٠] وأسند الإخراج إلى الكفار كما أسند إليهم في قوله {مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِى أَخْرَجَتْكَ} [محمد: ١٣]، لأنهم حين هموا بإخراجه أذن الله له في الخروج؛ فكأنهم أخرجوه.

[١٢١] {ثَانِيَ اثْنَيْنِ} أحد اثنين، كقوله {ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ} [المائدة: ٧٣]. وهما رسول الله ﷺ وأبو بكر الصديق رضي الله عنه. يروى أن جبريل عليه السلام لما أمره بالخروج قال: من يخرج معي؟ قال: أبو بكر. وانتصابه على الحال. وقرئ «ثاني اثنين» بالسكون.

[١٢٢] و{إِذْ هُمَا} بدل من {إذ أَخْرَجَهُ}. والغار: ثقب في أعلى ثور، وهو جبل في يمين مكة على مسيرة ساعة، مكثا فيه ثلاثًا {إِذْ يَقُولُ} بدل ثان. وقيل: طلع المشركون فوق الغار فأشفق أبو بكر رضي الله عنه على رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم فقال: إن تُصب اليوم ذهب دين الله! فقال عليه الصلاة والسلام: ”ما ظنك باثنين الله ثالثهما؟“ وقيل: لما دخلا الغار بعث الله تعالى حمامتين فباضتا في أسفله، والعنكبوتَ فنسجت عليه. وقال رسول الله ﷺ: ”اللَّهم أعم أبصارهم!“ فجعلوا يتردّدون حول الغار ولا يفطنون. وقد أخذ الله بأبصارهم عنه. وقالوا: من أنكر صحبة أبي بكر رضي الله عنه فقد كفر، لإنكاره كلام الله، وليس ذلك لسائر الصحابة.

[١٢٣] {سَكِينَتَهُ} ما ألقى في قلبه من الأمنة، التي سكن عندها وعلم أنهم لا يصِلون إليه، والجنود الملائكة يوم بدر، والأحزاب وحنينٍ.

[124] “Nankörce inkâr edenlerin davasını” yani onların küfre çağrılarını alçaltmıştı. “En yüce olan, Allah’ın davasıdır” yani Allah’ın İslâm’a davetidir. *Kelimetullāh* ifadesi mansup olarak, *kelimetallāh* şeklinde de okunmuştur. Ama merfûʿ okunuş daha uygundur. *Ve kelimetullāhi hiye’l-ʿulyâ* ifadesindeki *hiye*, fasıl zamiri ya da mübtedadır. Burada Allah’ın davasının sahip olduğu üstünlük pekiştirilmekte ve üstünlük ismine diğer davaların değil, özellikle Allah davasının sahip olduğu bildirilmektedir.

[125] “Gerek hafif olarak gerekse ağır olarak” yani sefer konusunda canlı ve istekli oluşunuz sebebiyle hafif (kolay) bir şekilde veya seferin size zor ve ağır gelmesi sebebiyle ağır aksak bir şekilde “seferber olun.” İfade; yüklerinizin hafifliği sebebiyle hafif şekilde veya yüklerinizin ağırlığı sebebiyle ağır ağır seferber olun. Ayrıca, ağır teçhizat ve mühimmat ile ya da hafif mühimmat ile; yayan veya binekli olarak; genç veya yaşlı olarak; zayıf veya güçlü olarak; sağlıklı veya hasta olarak anlamlarına da gelir. İbn Ümmü Mektûm’dan [v. 15/636] nakledildiğine göre kendisi Peygamber (s.a.)’e, “Benim de sefere çıkmak gerekiyor mu?” diye sormuş, o da “Evet” demiş, fakat “Köre vebal yoktur.” [Fetih 48/17] ayeti nâzil olunca İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre ise, “Güçsüzler, hastalar ve (seferberlik için) infak edecek bir şey bulamayanlar açısından Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları takdirde herhangi bir sakınca yoktur; ihsan üzere hareket edenlere herhangi bir sorumluluk yoktur.” [Tevbe 9/91] ayetiyle neshedilmiştir. Safvân b. Amr’ın [v. 155/771] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Humus valisi iken Şamlı bir yaşlı gördüm. Kolu kanadı kırılmış, perişan bir haldeydi. Ama bineğine binmiş, sefere çıkmak istiyordu. Kendisine, “Dayı! Allah seni mazur görmüştür.” dedim; kollarını kaldırdı ve “Yeğenim! Allah bize gerek hafif gerekse ağır bir şekilde sefere çıkmayı emretti. Şunu bil ki Allah kimi severse onu belalarla imtihan eder!” dedi. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742] de şöyle demiştir: Saʿîd b. el-Müseyyeb [v. 94/712] bir gözünü kaybetmiş halde sefere katılmıştı. Kendisine, ‘Sen özürlüsün, mazursun.’ denildi. Dedi ki: Allah bize gerek hafif gerek ağır bir şekilde sefere çıkmayı emretti; savaşamasam da eşyaları korurum, asker sayısının fazla görünmesine katkıda bulunurum.

[126] “Mallarınızla ve canlarınızla cihâd edin.” ifadesi, mümkünse her ikisiyle de cihat etmenin; mümkün değilse, imkân ve ihtiyaçlara göre bunlardan biri ile cihat etmenin zorunlu olduğunu bildirir.

[١٢٤] و{كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا} دعوتهم إلى الكفر؛ {وَكَلِمَةُ اللَّهِ} دعوته إلى الإسلام. وقرئ «كلمةَ الله» بالنصب، والرفع أوجَه. و{هِيَ} فصل أو مبتدأ. وفيها تأكيد فضل كلمة الله في العلوّ، وأنها المختصة به دون سائر الكلم.

[١٢٥] {خِفَافًا وَثِقَالًا} خفافًا في النفور لنشاطكم له، وثقالًا عنه لمشقته عليكم، أو خفافًا لقلة عيالكم وأذيالكم، وثقالًا لكثرتها؛ أو خفافًا من السلاح وثقالًا منه؛ أو ركبانًا ومشاة؛ أو شبابًا وشيوخًا؛ أو مهازيل وسمانًا؛ أو صحاحًا ومراضًا. وعن ابن أمّ مكتوم أنه قال لرسول الله ﷺ: أعليّ أن أنفر؟ قال: نعم، حتى نزل قوله {لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ} [الفتح: ١٧]. وعن ابن عباس: نسخت بقوله {لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى} [التوبة: ٩١]. وعن صفوان بن عمرو: كنت واليًا على حمص، فلقيت شيخًا كبيرًا قد سقط حاجباه، من أهل دمشق، على راحلته يريد الغزو؛ فقلت: يا عمّ، لقد أعذر الله إليك. فرفع حاجبيه، وقال: يا ابن أخي استنفرنا الله خفافًا وثقالًا، إلا أنه من يحبه الله يبتله. وعن الزهري: خرج سعيد بن المسيب إلى الغزو، وقد ذهبت إحدى عينيه، فقيل له: إنك عليل صاحب ضرر، فقال: استنفرنا الله الخفيف والثقيل، فإن لم يمكنّي الحرب كثَّرت السواد وحفظت المتاع.

[١٢٦] {وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ} إيجاب للجهاد بهما إن أمكن، أو بأحدهما على حسب الحال والحاجة.

42. Kolay bir kazanç ve orta yollu bir sefer olsaydı, elbette senin peşinden gelirlerdi!.. Fakat güçlükle aşılacak mesafe onlara uzak geldi... Şimdi, “Gücümüz yetseydi, herhalde biz de sizinle beraber çıkardık!” diye kendilerini tüketircesine yemin edecekler... Allah bunların yalancı olduklarını kesinlikle biliyor!

[127] *el-‘Arad*^{u} sana arz edilen dünya menfaati demektir. Bu mânada *ed-dünyâ ‘arad*^{un} *hâdır*^{un} *ye’külü minhe’l-berr*^{u} *ve’l-fâcir*^{u} (Dünya hazır, sunulmuş bir menfaattir; ondan iyi de yer, kötü de!) denilmiştir. Âyet, “Çağrıldıkları şey kolayca elde edilecek bir ganimet olsaydı...” anlamındadır. *Sefer*^{an} *kāsıd*^{en}, yani orta yollu, yakın bir sefer olsaydı. *eş-Şukkat*^{u} zor ve çetin mesafe demektir. ‘Îsâ b. Ömer [v. 149/766], بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ifadesini Ayn ve Şın’ın kesresi ile *ba‘idet ‘aleyhimü’ş-şikkat*^{u} şeklinde okumuştur. Şairin şu ifadesinde de böyledir:

Hem ‘uzak olma’ derler hem de defnederler!
Halbuki mezar taşlarının gizlediğinden gayrı uzaklık mı vardır!

[128] بِاللهِ (Allah adına) ifadesi سَيَحْلِفُونَ (yemin edecekler) ifadesine taalluk eder. Ya da bu, onların sözlerinin bir parçası olabilir; her iki durumda da *billâhi*nin bir söz olarak söylenmiş olduğu kastedilmektedir. Anlam ya “Tebük gazvesinden döndüğün zaman geri kalmış olanlar özür beyan ederek senin yanına gelecek ve ‘*Billâhi!* Gücümüz yetseydi seninle çıkardık!’ diye yemin edecekler.” şeklinde ya da “[*billâhi* diyerek] Allah adına yemin edecek ve ‘gücümüz yetseydi seninle çıkardık.’ diyeceklerdir.” şeklindedir. لَخَرَجْنَا (elbette çıkardık) ifadesi, kasemin iki cevabından biri yerine hem de *lev* (eğer) ifadesinin cevabı yerine geçmektedir. Burada, seferden döndükten sonra olacaklar, yani yemin edip özür beyanında bulunacakları haber verilmektedir ki tam da haber verildiği gibi olmuştur. Bu da mucizelerden biridir. “Gücümüz yetseydi.” ifadesinin mânası, hazırlığımız, donanımınız yetseydi ya da fiziksel olarak yeterli olsaydık şeklindedir. İkinci ihtimale göre adeta hasta rolü yapıyorlardı. لَوِ اسْتَطَعْنَا ifadesi; Vav’ın, *fe-temennevu’l-mevte* (O halde ölümü temenni edin.) [Bakara 2/94] ayetindeki gibi çoğul Vav’ına benzetilerek zamme okunmasıyla, *levu’steta‘nâ* şeklinde de okunmuştur.

[129] يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ (kendilerini helâk edercesine) ifadesi ya سَيَحْلِفُونَ (yemin edecekler) ifadesinden bedeldir ya da “helak edilmişçesine” anlamında haldir. Anlam, “hem savaştan geri kalarak hem de böyle yalan yere yemin ederek nefislerini helâke sürükleyecekler.” şeklindedir.

٤٢-﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[١٢٧] العرض: ما عرض لك من منافع الدنيا. يقال: الدنيا عرض حاضر يأكل منه البَر والفاجر، أي لو كان ما دعوا إليه غنمًا قريبًا سهل المنال {وَسَفَرًا قَاصِدًا} وسطًا مقاربًا. {الشُّقَّةُ} المسافة الشاقّة. وقرأ عيسى بن عمر «بعِدت عليهم الشقة» بكسر العين والشين؛ ومنه قوله:

يَقُولُونَ لَا تَبْعِدْ وَهُمْ يَدْفِنُونَه   وَلَا بُعْدَ إلَا مَا تُوَارِي الصَّفَائِحُ

Türkiye Yazma Eserleri Kurumu

[١٢٨] {بِاللَّهِ} متعلق بـ{سَيَحْلِفُونَ}، أو هو من جملة كلامهم. والقول مراد في الوجهين، أي سيحلفون يعني المتخلفين عند رجوعك من غزوة تبوك معتذرين يقولون: بالله {لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ} أو سيحلفون بالله ويقولون: لو استطعنا. وقوله {لَخَرَجْنَا} سدّ مسدّ جوابي القسم و{لَوِ} جميعًا، والإخبار بما سوف يكون بعد القفول من حلفهم واعتذارهم؛ وقد كان من جملة المعجزات. ومعنى الاستطاعة: استطاعة العدّة، أو استطاعة الأبدان، كأنهم تمارضوا. وقرئ «لو استطعنا»، بضم الواو تشبيهًا لها بواو الجمع في قوله {فَتَمَنَّوا الْمَوْتَ} [البقرة: ٩٤].

[١٢٩] {يُهْلِكُونَ أَنفُسَهُمْ} إما أن يكون بدلًا من {سَيَحْلِفُونَ}، أو حالًا بمعنى مهلكين. والمعنى: أنهم يوقعونها في الهلاك بحلفهم الكاذب وما يحلفون عليه من التخلف.

لَخَرَجْنَا (çıkardık) ifadesinden hal olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “Kendimizi helâk edecek de olsak sizinle çıkardık, bu seferde karşılaşacağımız zorluklarla kendimizi tehlikeye atardık.” şeklindedir. Bu durumda onların dilinden nakledildiği için üçüncü şahıs kipi formunda ifade edilmiştir. Dikkat edersen, *se-yahlifûne billâhi levi'stetāʿû le-haracû* (Güç*leri* yetse çıkacak*ları*na dair Allah adına yemin ederlerdi.) denilseydi, bu da doğru olurdu. Zira *halefe billâhi le-yefʿalenne* (Kesinlikle yapacağına dair Allah adına yemin etti.) denildiği gibi *halefe billâhi le-efʿalenne* (‘Kesinlikle yapacağım.’ diye Allah adına yemin etti.) de denilir. Burada üçüncü şahıs kipi, nakil/ihbar konumundadır; birinci şahıs kipi de üçüncü şahıs kipi yerine kullanılır.

43. (Resûlüm!) Hay Allah affedesice!.. Doğru söyleyenler senin açından tamamen ortaya çıkıp yalancıları öğrenmeden neden onlara izin verdin ki?!

[130] “Hay Allah affedesice!..” ifadesi, işlenmiş bir suçtan kinayedir. Çünkü af, suçu takiben söz konusu olur. Anlamı da, “Hata ettin, ne kötü yaptın!” şeklindedir. “Neden onlara izin verdin ki?!” ifadesi de, affa konu olan ve kinayeli bir şekilde söz edilen şeyin beyanı mahiyetindedir. Anlam,“Neden onlara savaştan geri kalma konusunda izin verdin de, senden izin alıp, bahane sunup geri kaldılar; izin vermek için biraz bekleyip de inceleseydin ya!” şeklindedir. “Senin için ayan beyan ortaya çıkmadan” yani mazeretinde doğru olanlar, yalan söyleyenlerden iyice ayrılmadan.

[131] Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) Allah’tan emir almadan iki şey yapmış; biri münafıklara izin vermek, diğeri de esir almak ki Allah kendisini bu konuda da azarlamıştır.[1]

44. Allah’a ve ‘Son Gün’e iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihâd etmekten kaçmak için senden izin istemezler. Allah, müttakîleri bilir.

[132] “Senden izin istemezler” müminlerin cihattan geri durmak için senden izin istemek gibi bir âdetleri yoktur. Muhacirlerden ve Ensārdan samimi müminler “Peygamberden asla izin istemeyiz, malımızla, canımızla sonsuza dek onunla birlikte cihâd edeceğiz.” derlerdi. أَنْ يُجَاهِدُوا ifadesi, *fî en-yücâhidû* (cihâd etmek konusunda) anlamında ya da *kerâhete en yücâhidû* (cihat etmek istemedikleri için) anlamındadır. “Allah, müttakîleri bilir.” ifadesi onların müttakîler zümresine dâhil olduklarına dair tanıklık ve kendilerine en büyük ödülün verileceğine dair vaat mahiyetindedir.

---

[1] Bkz. Enfâl 8/67-68 / ed.

ويحتمل أن يكون حالًا من قوله {لَخَرَجْنَا}، أي لخرجنا معكم، وإن أهلكنا أنفسنا وألقيناها في التهلكة بما نحملها من المسير في تلك الشقة. وجاء به على لفظ الغائب، لأنه مخبر عنهم. ألا ترى أنه لو قيل: سيحلفون بالله لو استطاعوا لخرجوا، لكان سديدًا؛ يقال: حلف بالله ليفعلنّ ولأفعلنّ، فالغيبة على حكم الإخبار، والتكلم على الحكاية.

٤٣-﴿عَفَا اللَّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٣٠] {عَفَا اللَّهُ عَنكَ} كناية عن الجناية، لأن العفو رادف لها، ومعناه: أخطأت وبئس ما فعلت! و{لِمَ أَذِنتَ لَهُمْ} بيان لما كنى عنه بالعفو، ومعناه: مالك أذنت لهم في القعود عن الغزو حين استأذنوك واعتلوا لك بعللهم وهلاّ استأنيت بالإذن {حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ} من صدق في عذره ممن كذب فيه.

[١٣١] وقيل: شيئان فعلهما رسول الله ولم يؤمر بهما؛ إذنه للمنافقين وأخذه من الأسارى فعاتبه الله تعالى.

٤٤-﴿لا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾

[١٣٢] {لَا يَسْتَأْذِنُكَ} ليس من عادة المؤمنين أن يستأذنوك في أن يجاهدوا، وكان الخلص من المهاجرين والأنصار يقولون: لا نستأذن النبي أبدًا، ولنجاهدنّ أبدًا معه بأموالنا وأنفسنا. ومعنى {أَنْ يُجَاهِدُوا} في أن يجاهدوا، أو كراهة أن يجاهدوا. {وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ} شهادة لهم بالانتظام في زمرة المتقين، وعدة لهم بأجزل الثواب.

45. Senden ancak, Allah'a ve ʻSon Gün'e iman etmeyenler; gönüllerine kuşku düştüğü için kuşkuları içinde bocalayanlar izin isterler.

46. Sefere çıkmak isteselerdi, bunun için elbette bir hazırlık yaparlardı. Fakat Allah, onların işe atılmalarını istemediği için kendilerini alıkoydu ve (bunlara) "Oturanlarla beraber oturun!" denildi.

47. Zaten, aranızda sefere çıksalardı, aranızda fesat ve şerden başka hiçbir şeyi artırmazlardı; aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı! Çünkü içinizde bunlara kulak kesilenler var... Allah bu zalimleri iyi bilir!

48. Aslında bunlar daha önce de fitne çıkarmak istemiş ve sana karşı o işleri çevirmişlerdi! Ama sonunda, -onlar istemese de- gerçek gelmiş ve Allah'ın emri ortaya çıkmıştı...

[133] "Senden ancak … izin ister." Burada münafıklar kastedilmektedir. Bunlar otuz dokuz kişiydiler. يَتَرَدَّدُونَ (bocalarlar), hayret ve şaşkınlıklarını ifade etmektedir, çünkü nasıl basiret sahibi kişinin normal hali sebat ve kararlılıksa, bocalamak da şaşkın duruma düşen kişinin normal halidir.

[134] عُدَّةً ifadesi *ʿuddehû* şeklinde de okunmuş olup, *ʿuddetehû* (hazırlığını) anlamındadır.

> Ve caydılar sana vaat ettikleri şeyden!

diyen kişinin *el-ʿidet*^{ü} kelimesinde yaptığı şeyi bu kāri *ʿuddet*^{un} kelimesinde yapmıştır, yani müenneslik Tâ'sını hazfedip muzāfun ileyhi onun yerine getirmiştir. Ayın'ın kesresi ile izâfetsiz olarak *ʿiddet*^{un} şeklinde ve izâfet ile *ʿiddet*^{ü} şeklinde de okunmuştur.

[135] **Şayet** "İstidrak harfinin [*Lâkin*] konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** "Çıkmak isteselerdi" ifadesi onların çıkmadıkları ve gazaya hazırlık yapmadıkları anlamını verdiği için, "*fakat* Allah onların işe atılmalarını istemedi." denilmiştir. Burada sanki "Onlar çıkmadılar, fakat harekete geçmek istemedikleri için sefere çıkmaktan geri kaldılar." denilmiş olmaktadır. Bu ifade tıpkı *mâ ahsene ileyye Zeyd*^{ün} *ve lâkin esâ'e ileyye* (Zeyd bana ihsanda bulunmadı, fakat kötülük yaptı.) ifadesine benzer. "Ve onları alıkoydu" yani onları tembelleştirdi, geri bıraktı, işe koyulma isteklerini zayıflattı.

٤٥ -﴿إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ﴾

٤٦ -﴿وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾

٤٧ -﴿لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلا خَبَالا وَلأَوْضَعُوا خِلالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

٤٨ -﴿لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ﴾

[١٣٣] {إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ} يعني المنافقين، وكانوا تسعة وثلاثين رجلًا {يَتَرَدَّدُونَ} عبارة عن التحير، لأنّ التردد ديدنُ المتحير، كما أن الثبات والاستقرار ديدن المستبصر.

[١٣٤] وقرئ «عُدَّه»، بمعنى عدّته فعل بالعدّة ما فعل بالعدة من قال:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَ الأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا

من حذف تاء التأنيث، وتعويض المضاف إليه منها. وقرئ «عِدة» بكسر العين بغير إضافة، و«عدة» بإضافة.

[١٣٥] فإن قلت: كيف موقع حرف الاستدراك؟ قلت: لما كان قوله {وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ} معطيًا معنى نفي خروجهم واستعدادهم للغزو قيل: {وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَه}. كأنه قيل: ما خرجوا ولكن تثبطوا عن الخروج لكراهة انبعاثهم، كما تقول: ما أحسن إليَّ زيد، ولكن أساء إليّ. {فَثَبَّطَهُمْ} فكسلهم وخذلهم وضعف رغبتهم في الانبعاث.

[136] “Oturanlarla beraber oturun!’ denildi.” Yüce Allah’ın onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması, onlara verilmiş oturma emri olarak ifade edilmiştir. Bir görüşe göre bu şeytanın vesvese ile onlara söylediği sözdür. Bir diğer görüşe göre bu onların kendi kendilerine söyledikleri bir söz; diğer bir görüşe göre ise, onlara Peygamber (s.a.)’in geri kalma (oturmak) için vermiş olduğu izindir.

[137] **Şayet** “Allah’ın onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması nasıl mümkün olabilir? Zira bu çirkin bir fiildir; Allah Teâlâ ise çirkin fiilleri insanlara ilham etmekten münezzehtir.” **dersen şöyle derim:** Onların sefere çıkmaları, bozulmaya yol açacak bir durumdu [*mefsedet*]. Zira Allah Teâlâ , “Zaten, aranızda sefere çıksalardı, size sorun çıkarmaktan başka katkıları olmazdı; aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı!” buyurmuştur. Dolayısıyla, onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması, güzel bir fiil olup insanların da çıkarınadır [*maslahat*]. “O zaman, neden Peygamber (s.a.)’in onlar açısından *maslahat* olan bir iş [yani geride kalmaları] için izin vermiş olması hata sayılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Peygamber (s.a.) onlara bu maslahat açısından izin vermiş değildi. Zaten bu işte bir maslahat olduğunu da ancak seferden döndükten sonra Allah’ın kendisine bildirmesi ile öğrenmişti. Onlara izin vermesinin sebebi, kendisine mazeret beyan edip izin istemiş olmaları idi. Oysa ona düşen, onların sundukları mazeretlerin künhünü iyice araştırmak ve kabul etmemekti. O azarlama kendisine işbu sebeple gelmiştir. Ayrıca, Allah onları zaten alıkoyacakken Peygamber (s.a.)’in onlara izin ver*me*mesi, bir başka maslahat içeriyor olabilirdi ki [belki de] bunlara izin verdiği için bu maslahat kaybedilmiştir. Şöyle ki: Allah bunları zaten alıkoyacakken *kendileri* harekete geçmedikleri zaman [yerlerinde] oturup kalmaları, Peygamber (s.a.)’den izinsiz gerçekleşmiş olacak ve bu durum aleyhlerine delil olacak, mazeretleri kalmayacaktı. Neyse ki Allah Teâlâ sırlarını ifşa edip münafık olduklarına, Allah’a ve âhirete inanmadıklarına şehadet edince [Peygamber (s.a.)’in onlara izin ver*me*si ile ortadan kalkan] bu maslahatı telafi etmiş oldu.

[138] **Şayet** “‘Oturanlarla birlikte’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade onlara yönelik bir kınama ve taciz olup, sürekli evde oturan ve [savaştan] geri kalan kadınlar, çocuklar ve müzmin hastalık sahipleri ile bunları aynı kefeye koymaktadır. Nitekim “Aslında geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı!.” [Tevbe 9/87, 93] ayeti bunu beyan etmiştir.[1]

---

[1] Burada, ‘geri kalanlar’ı ifade eden kelime yani الخوالف müennestir; tefsir edilen ayetteki القاعدين ise müzekkerdir. / ed.

[١٣٦] {وَقِيلَ اقْعُدُوا} جعل إلقاء الله في قلوبهم كراهة الخروج أمرًا بالقعود. وقيل: هو قول الشيطان بالوسوسة. وقيل: هو قولهم لأنفسهم. وقيل: هو إذن رسول الله ﷺ لهم في القعود.

[١٣٧] فإن قلت: كيف جاز أن يوقع الله تعالى في نفوسهم كراهة الخروج إلى الغزو وهي قبيحة، وتعالى الله عن إلهام القبيح؟ قلت: خروجهم كان مفسدة، لقوله {لَوْ خَرَجُوا فِيكُم مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا}. {لَوْ خَرَجُوا فِيكُم مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا}. فكان إيقاع كراهة ذلك الخروج في نفوسهم حسنًا ومصلحة. فإن قلت: فلم خطأ رسول الله ﷺ في الأذن لهم فيما هو مصلحة؟ قلت: لأنّ إذن رسول الله ﷺ لهم لم يكن للنظر في هذه المصلحة ولا علمها إلا بعد القفول بإعلام الله تعالى، ولكن لأنهم استأذنوه في ذلك واعتذروا إليه، فكان عليه أن يتفحص عن كنه معاذيرهم ولا يتجوّز في قبولها، فمن ثم أتاه العتاب. ويجوز أن يكون في ترك رسول الله ﷺ الإذن لهم مع تثبيط الله إياهم مصلحة أخرى، فبإذنه لهم فقدت تلك المصلحة. وذلك أنهم إذا ثبطهم الله فلم ينبعثوا وكان قعودهم بغير إذن من رسول الله ﷺ قامت عليهم الحجّة ولم تبق لهم معذرة. ولقد تدارك الله ذلك حيث هتك أستارهم وكشف أسرارهم وشهد عليهم بالنفاق، وأنهم لا يؤمنون بالله واليوم الآخر.

[١٣٨] فإن قلت: ما معنى قوله {مَعَ الْقَاعِدِينَ}؟ قلت: هو ذمّ لهم وتعجيز، وإلحاق بالنساء والصبيان والزمنى الذين شأنهم القعود والجثوم في البيوت، وهم القاعدون والخالفون والخوالف. ويبينه قوله تعالى {رَضُوا بِأَن يَكُونُوا مَعَ الخَوَالِفِ} [التوبة: ٨٧، ٩٣].

[139] إِلاَّ خَبَالاً [fesat ve şerden başka] ifadesi bazı kimselerin söyledikleri gibi munkatı‘ istisnâ değildir, çünkü munkatı‘ istisnâ; istisna edilen şeyin, istisna edildiği şeyden [*müstesnâ minh*den] ayrı bir cins olması durumunda söz konusu olur. Sözgelimi *mâ zâdûküm hayr*^{an} *illâ habâl*^{en} [size hiçbir hayır ilave etmezlerdi, sadece fesat ilave ederlerdi] ifadesi munkatı‘ bir istisnâdır. Oysa âyette *müstesnâ minh* hiç zikredilmemiştir. Bu sebeple de istisnâ, en umumi ifade olan *şey*den yapılmış olmaktadır ki bu durumda da yapılan istisnâ, muttasıl istisna olur; çünkü *habâl* umumi ifadenin kapsamına girer. Sanki ayette "Aranızda fesat ve şerden başka hiçbir *şey*i artırmazlardı." buyrulmaktadır. *Habâl*; bozma ve şer anlamındadır.

[140] "Aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı!" Yani dedikodu ederek, lâf getirip götürerek aranızı bozmaya çalışırlardı. *Vada‘a'l-be‘îr*^{u} *vad‘*^{an} (Deve iyice hızlandı.) ve *evda‘tühû ene* (Onu ben hızlandırdım.) gibi ifadeler kullanılır. Anlam, *ve le-evda‘û rakâ'ibehum beynekum* (Elbette binitlerini aranızda koştururlardı!) şeklinde olup, süratle dedikodu yapacakları anlatılmak istenmektedir. Çünkü binek üzerindeki kişi, yayadan daha hızlıdır. İbnü'z-Zübeyr [v. 94/713] *ve le-erkasū* şeklinde okumuştur. Bu kelime deve hızlandığında kullanılan *rakasati'n-nâkatü raks*^{an} ve onu hızlandırdığında söylediğin *erkastuhâ* ifadelerinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

Hızla Mina'ya ve [kurban kesim yeri olan] Ğabğab'a koşanlar

وَلَأَوْضَعُوا ifadesi *ve le-evfadū* (Elçi misali mesaj taşır dururlardı.) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Bu kelime mushaf hattında nasıl araya bir Elif ziyade edilerek وَلَاأَوْضَعُوا şeklinde yazılmış?" **dersen şöyle derim:** Arap hattından önce fetha, Elif olarak yazılıyordu; Arap yazısı Kur'ân'ın nüzûlüne çok yakın bir dönemde icat edildi ve eski yazı sisteminden bu Elif, yeni yazıya da geçen bir tesir olarak kaldı. Bu yüzden, Hemze'yi Elif olarak yazdılar. Üzerindeki fethayı da bir diğer Elif'le yazarak ifade ettiler. Benzeri, لَاأَذْبَحَنَّهُ (Muhakkak onu keseceğim.) [Neml 27/21] ifadesinde de söz konusudur.

[141] يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ aranızda ihtilaf çıkartmaya çalışarak sizi saptırmak, gazadaki niyetlerinizi bozmak isterler. "Çünkü içinizde bunlara kulak kesilenler" yani bunların sözlerini dinleyip size ulaştıran dedikoducular "var." Ya da sizin içinizden bir grup var ki münafıkları dinleyip onlara itaat ederler.

[١٣٩] {إِلَّا خَبَالًا} ليس من الاستثناء المنقطع في شيء كما يقولون، لأنَّ الاستثناء المنقطع هو أن يكون المستثنى من غير جنس المستثنى منه، كقولك: ما زادوكم خيرًا إلاّ خبالا، والمستثنى منه في هذا الكلام غير مذكور، وإذا لم يذكر وقع الاستثناء من أعمّ العام الذي هو الشيء، فكان استثناء متصلًا؛ لأنّ الخبال بعض أعمّ العام. كأن قيل: ما زادوكم شيئًا إلا خبالًا، والخبال الفساد والشر.

[١٤٠] {ولَاأَوْضَعُوا خِلالَكُمْ} ولسعوا بينكم بالتضريب والنمائم وإفساد ذات البين. يقال: وضع البعير وضعًا إذا أسرع وأوضعته أنا. والمعنى: ولأوضع ركائبهم بينكم، والمراد الإسراع بالنمائم؛ لأنّ الراكب أسرع من الماشي. وقرأ ابن الزبير ﵁ «ولأرقصوا»، من رقصت الناقة رقصًا، إذا أسرعت، وأرقصتها. قال:

وَالرَّاقِصَاتِ إِلَى مِنًى فَالْغَبْغَبِ

وقرئ «ولأوفضوا». فإن قلت: كيف خطّ في المصحف: ولاأوضعوا، بزيادة ألف؟ قلت: كانت الفتحة تكتب إلفًا قبل الخط العربي، والخط العربي اخترع قريبًا من نزول القرآن، وقد بقي من ذلك الألف أثر في الطباع، فكتبوا صورة الهمزة ألفًا، وفتحتها ألفًا أخرى، ونحو {أَوْ لَاأَذْبَحَنَّه} [النمل: ٢١].

[١٤١] {يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ} يحاولون أن يفتنوكم بأن يوقعوا الخلاف فيما بينكم ويفسدوا نياتكم في مغزاكم {وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ}، أي نمامون يسمعون حديثكم فينقلونه إليهم، أو فيكم قوم يسمعون للمنافقين ويطيعونهم.

[142] "Aslında bunlar fitne çıkarmak istemişlerdi" yani zorluk çıkartmak istemişler, senin başına gaileler açmışlar ve tıkırında giden işlerinin sarpa sarması için gayret etmiş, ashâbını senden koparmaya çalışmışlardı. Tıpkı Abdullah b. Übeyy'in [v. 9/631] Uhud günü beraberindekilerle ayrılıp giderken yaptığı gibi. İbn Cüreyc'den [v. 150/767] nakledildiğine göre bunlar on iki kişiydi ve "daha önce" yani Tebük seferinden evvel, Akabe biatinin yapıldığı gece tepede konumlanarak Peygamber (s.a.)'e suikast düzenlemeye çalışmışlardı. "Ve sana karşı o işleri çevirmişlerdi;" çareler araştırmış, stratejiler geliştirmiş, kumpaslar kurmuş; davanı nasıl boşa çıkartabileceklerine dair görüş alış verişinde bulunmuşlardı. *Kallebû* tahfif ile *kalebû* şeklinde de okunmuştur. "Ama sonunda, -onlar istemese de- gerçek gelmiş" -ki bu, senin Allah tarafından desteklenmen ve muzaffer olmandır.- "ve Allah'ın emri ortaya çıkmıştı." Yani dini galip gelmiş, şeriatı üstün olmuştu.

49. Bunlardan bir kısmı da "Bana izin ver, beni fitneye düşürme!" diyordu. Bakınız! Asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir! Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır.

[143] Oturmam, yani geri kalmam için "bana izin ver; beni fitneye düşürme" yani izin vermeyerek beni fitneye, günaha düşürme. Çünkü eğer iznin olmadan geri kalırsam, günaha düşmüş olurum. Bu ifadenin "Beni helâke atma, çünkü eğer seninle birlikte sefere çıkarsam malım ve ailem helâk olur." anlamına geldiği de söylenmiştir. Söylendiğine göre Cedd b. Kays "Ensâr bilir ki ben kadınlara düşkünümdür; beni sarışın Rum kızlarıyla fitneye düşürme; ama sana malımla yardım ederim; beni bırak!" demiş. Nitekim *efteneden ve lâ tüftinnî* (Fitneye düşmeme sebep olma!) şeklinde de okunmuştur.

[144] أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا (Bakınız! Zaten fitnenin içine düşmüşler!) yani "Asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir, yani seferberlikten kaçma fitnesi!.." Übeyy b. Kâ'b mushafında *sekatū* fiili, tekil olarak *sekata* şeklindedir. Zira *men*, lafız olarak tekil, anlam olarak çoğuldur. "Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır." Yani cehennem kıyamet günü onları kuşatacaktır ya da "Şu anda onları kuşatmış bulunmaktadır." Zira cehennemin onları kuşatmış olmasının sebepleri onlarda mevcuttur, sanki şu anda cehennemin ortasındadırlar.

[١٤٢] و{لَقَدْ ابتَغَوُا الْفِتْنَةَ}، أي العنتَ ونصبَ الغوائل والسعي في تشتيت شملك وتفريق أصحابك عنك؛ كما فعل عبد الله بن أبيّ يوم أحد حين انصرف بمن معه. وعن ابن جريج رضي الله عنه: وقفوا لرسول الله ﷺ على الثنية ليلة العقبة وهم اثنا عشر رجلًا ليفتكوا به. {مِن قَبْلُ} من قبل غزوة تبوك. {وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ} ودبروا لك الحيل والمكايد، ودوَّروا الآراء في إبطال أمرك. وقرئ؛ «وقلَبوا» بالتخفيف. {حَتَّى جَاءَ الحَقُّ} وهو تأييدك ونصرك. {وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ} وغلب دينه وعلا شرعه.

٤٩-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلا تَفْتِنِّي أَلا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾

[١٤٣] {ائْذَنْ لِي} في القعود {وَلَا تَفْتِنِّي} ولا توقعني في الفتنة وهي الإثم، بأن لا تأذن لي فإني إن تخلفت بغير إذنك أثمت. وقيل: ولا تلقني في الهلكة، فإني إذا خرجت معك هلك مالي وعيالي. وقيل: قال الجدّ بن قيس: قد علمت الأنصار أني مستهتر بالنساء فلا تفتني ببنات الأصفر، يعني نساء الروم، ولكني أعينك بمال، فاتركني. وقرئ «ولا تُفتِني» من أفتنه.

[١٤٤] {أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا}، أي إنّ الفتنة هي التي سقطوا فيها، وهي فتنة التخلف. وفي مصحف أبيّ رضي الله عنه «سقط»؛ لأنّ مَن، موحد اللفظ مجموع المعنى. {لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ} يعني أنها تحيط بهم يوم القيامة؛ أو هي محيطة بهم الآن، لأنّ أسباب الإحاطة معهم فكأنهم في وسطها.

Türkiye

50. Sana bir iyilik erişirse, hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise “(İyi ki) tedbirimizi önceden almışız!” derler ve şen-şakrak çekip giderler.

[145] Bir savaşta “sana bir iyilik” zafer veya ganimet “erişirse hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise” yani bir yenilgi ya da Uhud savaşında olduğu gibi bazı savaşlarda şiddetli zorluklar yaşarsan, senden uzakta olma hallerinden memnuniyet duyarlar. “‘[İyi ki] tedbirimizi önceden almışız!’ derler.” Yani “Biz daima dikkatli, teyakkuz halindeyiz; olanlar olmadan önce tedbirimizi aldık.” derler ve konuşmayı bırakıp “şen-şakrak bir halde” sevinç içinde ailelerine dönerler. Bu ifadenin, [“ailelerine dönerler” değil de] “Peygamberden yüz çevirirler [çekip giderler].” anlamında olduğu da söylenmiştir.

51. De ki: Allah’ın bizim için yazdığından başkası başımıza gelmez... ki O, bizim ‘mevlâ’mızdır. O halde müminler sadece Allah’a güvenip dayansın.

[146] İbn Mes‘ûd [v. 32/653] قُلْ لَنْ يُصِيبَنا ifadesini *kul hel yusībunâ* (De ki: Hiç başımıza gelir mi?) şeklinde; Talha b. Musarrıf [v. 112/730] ise Ya’nın şeddesi ile *hel yusayyibunâ* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşun izahı, kelimenin *yufa‘ilu* vezninde değil, *yufay‘ilu* vezninde olmasıdır. Çünkü kelimede Vav vardır; nitekim [aynı kökten geldiği] *es-savâb* (doğru) kelimesinde ve *sābe’s-sehm^{u} yesūbu* (Ok isabet etti, ediyor.) ifadesinde ve *musībet*in çoğulu olan *mesāvib*de de Vav’ı görmek mümkündür. Dolayısıyla, bu kökten *yufa‘ilu* vezninde türeyen kelimenin *yusavvibu* şeklinde olması gerekir. *Savvebe ra’yehû* (Görüşünü tasvip etti.) ifadesinde nasıl kullanıldığına dikkat et. Tabiî, bazı lehçelerde *sābe’s-sehm^{ü} yasību* (Ok isabet etti, ediyor.) şeklinde bir kullanım varsa başka. Nitekim şair [Kümeyt (v.126/744)] şöyle demiş:

İsabetlidir oklarım, hedefinden şaşmaz

[147] إِلَّا ما كَتَبَ اللَّهُ لَنا (Allah’ın bizim için yazdığından başka) ifadesinde [*Le-nâ*daki] Lâm, ihtisas ifade eder; adeta “Allah’ın hususen bize tahsis etmiş olduğu şeylerin, yani bizim hakkımızda yazmış olduğu zafer ya da şehitliğin dışında hiçbir şey bize isabet etmez.” denmektedir. Nitekim هُوَ مَوْلانا (ki O, bizim ‘mevlâ’mızdır.) ifadesi,

٥٠-﴿إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ﴾

[١٤٥] {إِنْ تُصِبْكَ} في بعض الغزوات {حَسَنَةٌ} ظفر وغنيمة {تَسُؤْهُمْ وَإِن تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ} نكبة وشدّة في بعضها نحو ما جرى في يوم أحد يفرحوا بحالهم في الإنحراف عنك، و{يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا}، أي أمرنا الذي نحن متسمون به من الحذر والتيقظ والعمل بالحزم. {مِن قَبْلُ} من قبل ما وقع. وتولوا عن مقام التحدّث بذلك والاجتماع له إلى أهاليهم {وَهُمْ فَرِحُونَ} مسرورون. وقيل: تولوا: أعرضوا عن رسول الله ﷺ.

٥١-﴿قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٤٦] قرأ ابن مسعود ﵁ «قل هل يصيبُنا». وقرأ طلحة ﵁ «هل يصيّبنا»، بتشديد الياء. ووجهه أن يكون يفعيل، لا يفعل، لأنه من بنات الواو، كقولهم: الصواب، وصاب السهم يصوب، ومَصاوب في جمع مصيبة، فحقّ يفعل منه يصوّب. ألا ترى إلى قولهم: صوّب رأيه، إلاّ أن يكون من لغة من يقول: صاب السهم يصيب. ومن قوله:

أسْهُمي الصائباتُ والصَّيّبُ

[١٤٧] واللام في قوله {إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا} مفيدة معنى الاختصاص، كأنه قيل: لن يصيبنا إلاّ ما اختصنا الله به بإثباته وإيجابه من النصرة عليكم، أو الشهادة. ألا ترى إلى قوله {هُوَ مَوْلَانَا}،

“Bizi velî edinen, bizim de kendisini velî edindiğimiz O’dur.” anlamına gelir. Bu hususu Allah Teâlâ “Çünkü iman edenlerin, ‘mevlâ’sı Allah iken, inkârcı nankörlerin [kendilerine sahip çıkacak] bir mevlâları yoktur!..” [Muhammed 47/11] buyurarak ifade etmiştir. “O halde, müminler sadece Allah’a güvenip dayansın” yani müminlerin üzerine düşen görev, Allah’tan gayrısına tevekkül edip güvenmemektir. O halde, onlar da hakları olan, üzerlerine düşen şeyi yapsınlar.

52. De ki: Siz bizim için (ölüm beklerken) iki güzel şeyden birini mi bekliyorsunuz? Biz ise sizler için Allah’ın, ya kendi katından ya da bizim ellerimizle size bir azap getirmesini bekliyoruz. Öyleyse, bekleyin bakalım! Şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!

[148] “Aslında iki güzel şeyden birini” yani her biri akıbetlerin en güzeli olan iki akıbetten birini, yani zafer veya şehitliği “mi bekliyorsunuz? Biz ise sizler için” iki kötü akıbetten birini; “ya kendi katından” bir azap getirmesini -ki bu da tıpkı Âd ve Semûd kavimlerinin başına geldiği gibi gökten gelip kapınızı çalacak bir azaptır- “ya da size bizim ellerimizle” kâfir olarak öldürülmek şeklinde “bir azap getirmesini bekliyoruz. Öyleyse, bekleyin bakalım” söz ettiğimiz akıbetleri gözetleyin; “şüphesiz, biz de sizinle beraber beklemedeyiz!” Akıbetinizin ne olacağını bekliyoruz, her birimiz beklediğine muhakkak ulaşacaktır, onu geçemeyecektir.

53. De ki: İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin artık sizden kabul edilmeyecek. Siz, gerçekten fâsık bir topluluksunuz.

[149] “İster gönüllü olarak ister kerhen” ifadesi hal konumundadır, yani gönüllü ya da gönülsüz halde “infak edin” yani Allah yolunda ve iyilik yolunda. **Şayet** “Nasıl onlara önce infak emri verilmiş, sonra da ‘artık sizden kabul edilmeyecek’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu haber anlamında bir emirdir. Tıpkı “De ki: Her kim dalâlette ise Rahman onlara (refah ve ömürlerini) istediği kadar uzatsın.” [Meryem 19/75] ayetinde olduğu gibi. Anlam “Gönüllü olarak da infak etseniz de kerhen de infak etseniz sizden kabul edilmeyecek.” şeklindedir. Bunun benzeri “Onların bağışlanması için ister dua et, ister etme.” [Tevbe 9/80] ayetinde ve şu şiirde söz konusudur:

Azze Hatun! İster kötü davran bize ister iyi; kınanacak değilsin!

أي الذي يتولانا ونتولاه، {ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ} [محمد: ١١]. {وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} وحق المؤمنين أن لا يتوكلوا على غير الله، فليفعلوا ما هو حقهم.

٥٢- ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلا إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ أَنْ يُصِيبَكُمُ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ أَوْ بِأَيْدِينَا فَتَرَبَّصُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ﴾

[١٤٨] {إِلا إِحْدَى الحُسْنَيَيْنِ} إلاّ إحدى العاقبتين اللتين كل واحدة منهما هي حسن العواقب، وهما النصرة والشهادة {وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ} إحدى السوأتين من العواقب، إمّا {أَن يُصِيبَكُمُ اللهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِندِهِ} وهو قارعة من السماء، كما نزلت على عاد وثمود. {أَوْ} بعذاب {بِأَيْدِينَا} وهو القتل على الكفر؛ {فَتَرَبَّصُوا} بنا ما ذكرنا من عواقبنا. {إِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ} ما هو عاقبتكم، فلا بدّ أن يلقى كلنا ما يتربصه لا يتجاوزه.

٥٣- ﴿قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

[١٤٩] {أَنفقُوا} يعني في سبيل الله ووجوه البر. {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا} نصب على الحال، أي طائعين أو مكرَهين. فإن قلت: كيف أمرهم بالإنفاق ثم قال: {لَن يُتَقَبَّلَ مِنكُمْ}؟ قلت: هو أمر في معنى الخبر، كقوله تبارك وتعالى: {قُلْ مَن كَانَ فِى الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا} [مريم: ٧٥]. ومعناه: لن يتقبل منكم أنفقتم طوعًا أو كرهًا. ونحوه قوله تعالى {اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ} [التوبة: ٨٠]. وقوله:

أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لَا مَلُومَةً

[Ayette] “Allah onları asla bağışlamayacak; sen onlar için istiğfarda bulunsan da bulunmasan da farkmez.”; [şiirde] “seni kınamayacağız; bize kötülük de etsen iyilik de etsen farketmez.” denmektedir. **Şayet** “Böyle bir kullanım ne zaman câiz olur?” **dersen şöyle derim:** Bu kullanım, sözün anlama yeterince delâlet ettiği durumlarda câiz olur. Nitekim *rahimallāh^u^ Zeyd^en^ ve ğafera le-hû* (Allah Zeyd’e rahmet etsin ve onu bağışlası.n) cümlesinde olduğu gibi bunun tam aksi kullanım da câiz olur. **Şayet** “Neden bu şekilde bir kullanıma başvurulur?” **dersen şöyle derim:** Bu kullanımda bir nükte söz konusudur. Şöyle ki: [Beytin sahibi] Küseyyir [v. 105/723; sevgilisi] Azze’ye adeta “Senden ne kadar hoşlandığımı, seni ne kadar güçlü duygularla sevdiğimi anlamak için beni dene; bana bir iyi, bir de kötü davran ve bana iyi ve kötü davrandığın zamanlarda sana olan davranışlarımın değişip değişmediğini-gözlemle.” demektedir. Şairin şu sözü de bu mânadadır:

> Kardeşin, o kimsedir ki boynunu vurmak için elindeki kılıçla tepesine dikilsen
> Yine de sana olan sevgisindeki saflığı bozmak istemez

İşte ayette de anlam, “İnfak edin ve bakın bakalım, sizden kabul edilecek mi?” şeklinde ve “Onlar için istiğfar et veya etme ve bak bakalım; istiğfarın varlığı ve yokluğu durumunda değişen bir şey olacak mı?” şeklindedir.

[150] **Şayet** “İnfaklarının kabul edilmemesinden maksat nedir? Peygamberin bu infakları teslim almaması ve kendilerine iade etmesi midir, yoksa bu infakların Allah katında makbul sayılmayıp sevapsız kalması, boşa gitmesi midir?” diye soracak olursan “Her ikisi de söz konusudur.” derim.

[151] “İster gönüllü olarak ister kerhen” ifadesi [i] “Gönüllü olarak, yani Allah ve Resûlünce *ilzâm* edilmeksizin ya da ilzâm edilerek” anlamında olabilir. *İlzâm*ın [yani lüzumlu görmenin] zorlama diye isimlendirilmesinin sebebi, bu kimselerin münafık olması ve infaka ilzâm edilmelerinin kendileri için adeta bir zorlama olmasıdır. [ii] Anlam, “gönüllü olarak, yani liderlerinizden ikrah görmeksizin” -Çünkü münafık liderleri, gördükleri bir maslahat sebebiyle münafıkları infaka teşvik ediyorlardı.- “ya da onlar tarafından zorlanarak” şeklinde de olabilir. Rivayete göre ayet Tebük seferinden geri kalan ve Peygamber (s.a.)’e “İşte malım, sana malımla yardım edeyim, ama beni bırak.” diyen Cedd b. Kays hakkında nâzil olmuştur.

أي لن يغفر الله لهم، استغفرت لهم أم لم تستغفر لهم، ولا نلومك أسأت إلينا أم أحسنت. فإن قلت: متى يجوز نحو هذا؟ قلت: إذا دلّ الكلام عليه كما جاز عكسه في قولك: رحم الله زيدًا وغفر له. فإن قلت: لم فعل ذلك؟ قلت: لنكتة فيه، وهي أنّ كثيرًا كأنه يقول لعزَّةَ: امتحني لطفَ محلك عندي وقوّةَ محبتي لك؛ وعامليني بالإساءة والإحسان، وانظري هل يتفاوت حالي معك مسيئة كنت أو محسنة؟ وفي معناه قول القائل:

أَخُوكَ الَّذِي إِنْ قُمْتَ بِالسَّيْفِ عَامِدا لِتَضْرِبَهُ لَمْ يَسْتَغِشَّكَ فِي الْوُدِّ

وكذلك المعنى: أنفقوا وانظروا هل يتقبل منكم؟ واستغفر لهم أو لا تستغفر لهم، وانظر هل ترى اختلافًا بين حال الاستغفار وتركه؟

[١٥٠] فإن قلت: ما الغرض في نفي التقبل؟ أهو ترك رسول الله ﷺ تقبله منهم وردّه عليهم ما يبذلون منه أم هو كونه غير مقبول عند الله تعالى ذاهبًا هباء لا ثواب له؟ قلت: يحتمل الأمرين جميعًا.

[١٥١] وقوله {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا} معناه طائعين من غير إلزام من الله ورسوله أو ملزَمين. وسمي الإلزام إكراهًا، لأنهم منافقون، فكان إلزامهم الإنفاق شاقًّا عليهم كالإكراه. أو طائعين من غير إكراه من رؤسائكم، لأن رؤساء أهل النفاق كانوا يحملون على الإنفاق لما يرون من المصلحة فيه. أو مكرهين من جهتهم. وروي أنها نزلت في الجدّ بن قيس حين تخلف عن غزوة تبوك وقال لرسول الله ﷺ: هذا مالي أعينك به، فاتركني.

[152] “Siz, gerçekten fâsık bir topluluksunuz!” Bu ifade, onların infakının red gerekçesini bildirmektedir. *Fısk*tan maksat, inatçılık ve azgınlıktır.

54. İnfak namına yaptıkları harcamaların bunlardan kabul edilmesini engelleyen tek şey, Allah ve Resûlünü inkâr etmeleri, namaza tembel tembel gelmeleri ve mallarını kerhen infak etmeleridir.

[153] أَنَّهُمْ ifadesi, *mene‘a* (engelledi) fiilinin fâ‘ilidir. أَنْ تُقْبَلَ (kabul edilmesini) ifadesi ise bu fiilin mef‘ûlüdür. Bu ifade meçhul formda; Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. نَفَقَاتُهُمْ (infakları) ifadesi ise hem bu şekilde çoğul olarak hem de *nefekatuhum* şeklinde tekil olarak okunmuştur. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî [v. 73/692] fiili Allah’a atfederek *en yakbele minhum nefekātihim* (harcamalarını Allah’ın bunlardan kabul *et*mesini) şeklinde okumuştur. كُسَالَى (tembel tembel) ifadesi *keslân*^{u} kelimesinin çoğulu olup, zamme ile de fetha ile de [*kesâlâ*] okunmuştur; *sekrân*^{u} (sarhoş) kelimesinin çoğulunun *sükârâ*, *gayrân*^{u} (kıskanç) kelimesinin çoğulunun *ğayârâ* olması gibi.

[154] Tembelliklerinden maksat, namaz kılarken bir sevap ummamaları, kılmazken de cezasından korkmamaları, bu sebeple namazın kendilerine çok ağır gelmesidir. Nitekim Allah Teâlâ, “Namaz gerçekten ağırdır ama, huşû sahiplerine değil.” [Bakara 2/45] buyurmuştur. Peygamber (s.a.)’in bir müminin “Tembelleştim” demesini hoş görmediğini bir rivayette okumuştum ki Peygamber (s.a.) adeta bu ayete gönderme yapmaktadır. Çünkü tembellik münafıkların sıfatlarından biridir. Bu sebeple müminin, bu sıfatı kendisine atfetmemesi gerekir.

[155] **Şayet** “Gönülsüzlük gönüllülüğün aksidir. Allah Teâlâ ‘İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin.’ [Tevbe 9/53] ayetinde, münafıkların gönüllü infaklarından da söz etmişti, burada ise onların ancak kerhen infak edeceklerini söylüyor?” **dersen şöyle derim:** Gönüllü olmalarından maksat, mallarını Peygamber ya da liderlerinin *ilzâm*ı olmaksızın vermeleridir, ama bu da kerhen ve zoraki bir veriştir; gönülden gelerek ve isteyerek verme değildir.

55. O halde, bunların mallarına da çocuklarına da imrenme. Allah’ın istediği, bunlar yüzünden dünya hayatında onlara azap etmek ve nankör bir inkârcı olarak can çekişe çekişe ölmelerinden başka bir şey değil...

[١٥٢] {إِنَّكُمْ} تعليل لردّ إنفاقهم. والمراد بالفسق: التمرّد والعتوّ.

٥٤-﴿وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلا يَأْتُونَ الصَّلاةَ إِلا وَهُمْ كُسَالَى وَلا يُنْفِقُونَ إِلا وَهُمْ كَارِهُونَ﴾

[١٥٣] {أَنَّهُمْ} فاعل منع؛ و{هُمْ}، و{أَنْ تُقْبَلَ} مفعولاه. وقرئ «أن تقبل»، بالتاء والياء على البناء للمفعول؛ و«نفقاتهم»، و«نفقتهم»، على الجمع والتوحيد. وقرأ السلمي «أن يَقْبل منهم نفقاتِهم» على أن الفعل لله عزّ وجلّ. {كُسَالَى} بالضم والفتح، جمع كسلان، نحو سكارى وغيارى، في جمع سكران وغيران.

[١٥٤] وكسلهم لأنهم لا يرجون بصلاتهم ثوابًا، ولا يخشون بتركها عقابًا، فهي ثقيلة عليهم؛ كقوله تعالى {وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ} [البقرة: ٤٥]. وقرأت في بعض الأخبار: أنّ رسول الله ﷺ كره للمؤمن أن يقول: كسلت، كأنه ذهب إلى هذه الآية، فإنّ الكسل من صفات المنافقين، فما ينبغي أن يسنده المؤمن إلى نفسه.

[١٥٥] فإن قلت: الكراهية خلاف الطواعية وقد جعلهم الله تعالى طائعين في قوله {طَوْعًا} ثم وصفهم بأنهم لا ينفقون إلاّ وهم كارهون. قلت: المراد بطوعهم أنهم يبذلونه من غير إلزام من رسول الله ﷺ أو من رؤسائهم، وما طوعهم ذاك إلاّ عن كراهية واضطرار، لا عن رغبة واختيار.

٥٥-﴿فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

[156] Bir şeye imrenmek, ondan razı olan, güzelliğinden hoşnut olan kimsenin sevincine benzer şekilde sevinmek demektir. Anlam, "Onlara verilen dünya ziynetlerini güzel görme, onlara aldanma." şeklinde olup "Bunlardan bazısına sırf denemek için verdiğimiz dünya hayatının güzelliğine sakın gözlerini dikme." [TāHâ 20/131] ayetinde olduğu gibidir. Zira Allah onlara verdiklerini azap için vermiştir. Çünkü onların mallarını sizlere ganimet ve esir olmaya namzet kılmıştır. Ayrıca o mallara afet ve musibetler vererek onları imtihan etmiş, onları mallarını hayır kapılarında infak etmekle mükellef tutmuş, istemeseler de burunları sürte sürte infak etmelerini emretmiş, onlara o malları kazanıp biriktirme uğrunda ve evlatlarını yetiştirme yolunda türlü külfetler tattırmıştır.

[157] **Şayet** "Haydi, azap etmenin 'Yüce' Allah'ın iradesine bağlanması doğrudur diyelim, peki bunların 'inkârcı olarak' can çekişe çekişe ölmelerini nasıl istemiş olabiliyor Allah!?" **dersen şöyle derim:** Kastedilen, onların nimetlerle yavaş yavaş azaba çekilmeleridir. Bu husus, "Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz." [Âl-i İmrân 3/178] ayetinde de ifade edilmiştir. Burada adeta, "Nimet içinde yüzmekten akıbetini düşünmeye fırsat bulamamış birer kâfir olarak ölecekleri zamana kadar bunlara nimetini devam ettirmek istemekte." buyrulmaktadır.

56. 'Gerçekten sizinle birlikte olduklarına' dair Allah adına and içiyorlar. Oysa sizden değiller, ama korkak bir topluluklar!..

57. Öyle ki, bir sığınak veya mağara ya da bir delik bulsalar, sür'atle oraya yönelirler...

[158] "Gerçekten sizinle birlikte olduklarına" yani Müslümanlar cümlesinden olduklarına "dair." "Korkak bir topluluklar!" Öldürülmekten ve Müşriklere yapılan muameleye uğramaktan korkuyorlar; bu sebeple de takiye yaparak Müslüman kisvesine bürünüyorlar.

[159] "Bir sığınak" yani dağ başı, kale, ada gibi sığınacakları, korunacakları bir mekân "veya mağara…" Bu ifade Mîm'in zammesi ile [*muğârât*^{in}] de okunmuştur, *eğâra'r-racul*^{u} ve *ğâra* (Adam derin bir yere [*ğavr*] girdi.) ifadesinden türemedir. İfadenin *ğâra'ş-şey*^{u} (Saklandı.) ve *eğartühû* (Onu sakladım.) fiilinin geçişli hali olduğu da söylenmiştir; kastedilen, gizlenebilecekleri mekânlardır. Yine, *eğâra's-sa'leb*^{u} (Tilki hızla kaçtı.) ifadesinden türemiş olarak, "kaçılacak, gizlenilecek yerler" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٥٦] الإعجاب بالشيء: أن يسرّ به سرور راض به متعجب من حسنه. والمعنى: فلا تستحسن ولا تفتتن بما أوتوا من زينة الدنيا، كقوله تعالى {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ} [طه: ١٣١] فإن الله تعالى إنما أعطاهم ما أعطاهم للعذاب، بأن عرضه للتغنم والسبي، وبلاهم فيه بالآفات والمصائب، وكلفهم الإنفاق منه في أبواب الخير، وهم كارهون له على رغم أنوفهم، وأذاقهم أنواع الكلف والمجاشم في جمعه واكتسابه وفي تربية أولادهم.

[١٥٧] فإن قلت: إن صحّ تعليق التعذيب بإرادة الله تعالى، فما بال زهوق أنفسهم {وَهُمْ كَافِرُونَ}؟ قلت: المراد الاستدراج بالنعم، كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا} [آل عمران: ١٧٨]، كأنه قيل: ويريد أن يديم عليهم نعمته إلى أن يموتوا وهم كافرون، ملتهون بالتمتع عن النظر للعاقبة.

٥٦- ﴿وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ﴾

٥٧- ﴿لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَئًا أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدَّخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ﴾

[١٥٨] {لَمِنكُمْ} لمن جملة المسلمين {يَفْرَقُونَ} يخافون القتل وما يفعل بالمشركين، فيتظاهرون بالإسلام تقية.

[١٥٩] {مَلْجَئًا} مكانًا يلتجئون إليه متحصنين به من رأس جبل أو قلعة أو جزيرة {أَوْ مَغَارَاتٍ} أو غيرانًا. وقرئ بضم الميم، من أغار الرجل وغار، إذا دخل الغور. وقيل: هو تعدية غار الشيء، وأغرته أنا؛ يعني أمكنة يغيرون فيها أشخاصهم. ويجوز أن يكون من أغار الثعلب، إذا أسرع، بمعنى مهارب ومفارّ.

[160] “Ya da bir delik” yani gizlenebilecekleri bir oyuk, bir tünel. *Müddehal*^{en} kelimesi, *dühûl* (girme) kelimesinden müfte‘al vezninde türemiştir. *Dehale* (girdi) fiilinden *medhal*^{en} şeklinde ve *edhale* (soktu / girdirdi) fiilinden *mudhal*^{en} şeklinde de okunmuştur ki, kendilerini sokacakları bir mekân anlamına gelir. Übeyy b. Kâ‘b *mütedehhal*^{en} şeklinde okumuştur. لَوَلَّوْا إِلَيْهِ ifadesi, “Kesin oraya sığınırlardı.” anlamında *le-ve’elû ileyhi* şeklinde de okunmuştur. يَجْمَحُونَ “Hızlıca yönelirler, hiçbir şey onları döndüremez.” anlamında olup *el-feresü’l-cemûh* (hızlı at, gem ile durdurulamayan at) kelimesinden türemiştir. Enes b. Mâlik [v. 93/712] *yecmizûne* şeklinde okumuş, kendisine neden böyle okuduğu sorulunca “*Yecmehûne*, *yecmizûne* ve *yeşteddûne* aynı anlama gelir.” demiştir.

58. İçlerinde, zekât malları hakkında sana dil uzatanlar da var. Ondan kendilerine verildiğinde hoşlarına gider, verilmediğinde ise bir de bakarsın kızıp köpürmüşler.

[161] “Sana dil uzatanlar” zekât mallarının taksimi konusunda seni ayıplayan, sana taan edenler. Bunların, zekât verilerek kalpleri İslâm’a ısındırılmaya çalışılan kimseler [*müellefe-i kulûb*] olduğu; ayrıca Haricilerin başı İbn Zi’l-Huveysıra olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) Huneyn ganimetlerini taksim ederken “Âdil ol Ya Resûlallah!” demiş. O da, “Yazık sana! Ben de âdil değilsem artık kim âdil olabilir ki?!” buyurmuştur [*Müslim*, “Zekât”, 47]. Bu zâtın münafıklardan Ebu’l-Cevvâz (أبو الجواظ) isimli bir kişi olduğu da söylenmiştir. Bu adam, “Gördünüz mü arkadaşınızı! Zekâtlarınızı koyun çobanlarına dağıtıyor, bir de âdil olduğunu iddia ediyor!” demiş; Peygamber (s.a.) de “Hay babasız kalasıca!.. Mûsâ da çoban değil miydi? Dâvûd da çoban değil miydi?!” diye çıkışmış, adam gidince de “Bu adama dikkat edin, çünkü o ve arkadaşları münafıktır!” buyurmuştur. يَلْمِزُكَ ifadesi zamme ile *yelmüzüke*, şeddeli olarak *yülemmizüke* ve *müfâ‘ale*den mübalağalı ifade tarzında *yülâmizüke* şeklinde de okunmuştur.

[162] Daha sonra Allah Teâlâ bu kimseleri, “kızgınlıkları ve rızaları din için ya da din müntesiplerinin faydası için değil, sırf kendi nefisleri için olan kimseler” şeklinde nitelemiştir. Çünkü Peygamber (s.a.) o gün Mekkelilerin kalplerini kazanmak için kendilerine bol ganimet vermiş, münafıklar ise bunu yaygara konusu etmişlerdir.

[١٦٠] {أَوْ مُدَّخَلًا} أو نفقًا يندسّون فيه وينجحرون، وهو مفتعل من الدخول. وقرئ «مَدخلًا» من دخل، و«مُدخلًا» من أدخل؛ مكانًا يدخلون فيه أنفسهم. وقرأ أبيّ بن كعب رضي الله عنه «متدخلًا». وقرئ «لوَألُوا إليه»، لالتجؤا إليه. {يَجْمَحُونَ} يسرعون إسراعًا لا يردّهم شيء؛ من الفرس الجموح، وهو الذي إذا حمل لم يردّه اللجام. وقرأ أنس رضي الله عنه «يجمزون»؛ فسئل فقال: يجمحون ويجمزون ويشتدّون واحد.

٥٨-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ﴾

[١٦١] {يَلْمِزُكَ} يعيبك في قسمه الصدقات ويطعن عليك. قيل: هم المؤلفة قلوبهم. وقيل: هو ابن ذي الخُوَيصِرة رأس الخوارج، كان رسول الله ﷺ يقسم غنائم حنين فقال: اعدل يا رسول الله! فقال صلوات الله عليه وسلامه: "ويلك! إن لم أعدل فمن يعدل؟!" وقيل: هو أبو الجواظ، من المنافقين، قال: ألا ترون إلى صاحبكما إنما يقسم صدقاتكم في رعاة الغنم، وهو يزعم أنه يعدل! فقال رسول الله ﷺ: «لا أبالك! أما كان موسى راعيًا؟! أما كان داود راعيًا؟!» فلما ذهب قال عليه الصلاة والسلام: «احذروا هذا وأصحابه فإنهم منافقون!» وقرئ «يلمزك» بالضم، و«يلمّزك» و«يلامزك»؛ التثقيل والبناء على المفاعلة مبالغة في اللمز.

[١٦٢] ثم وصفهم بأن رضاهم وسخطهم لأنفسهم، لا للدين وما فيه صلاح أهله، لأن رسول الله ﷺ استعطف قلوب أهل مكة يومئذ بتوفير الغنائم عليهم فضجر المنافقون منه.

[163] *İzâ* ansızın gerçekleşme anlamı verir. Mâna, “Kendilerine verilmediğinde ise bir bakarsın ki kızıp köpürmüşler!” şeklindedir.

59. Keşke Allah ve Resûlünün kendilerine verdiklerine rıza gösterselerdi de “Bize Allah yeter. Yakında bize, Allah da lütfundan verecektir Resûlü de... Biz sadece Allah’a bel bağlarız.” deselerdi...

[164] *Lev*in cevabı mahzuf olup takdiri, *lev ennehum radū le-kâne hayr*^an^ *le-hum* (Rıza gösterselerdi, kendileri için elbette daha iyi olurdu.) şeklindedir. Yani, Peygamberin kendilerine vermiş olduğu ganimet payına razı olsalardı, payları az olsa dahi gönülleri bununla hoş olsaydı ve “Allah’ın ihsanı ve nimeti bize yeter, payımıza ne düştüyse bize yeter; Allah bize daha nice ganimetler nasip edecek, o zaman Peygamber (s.a.) bize bugün verdiğinden daha fazlasını verecektir. Biz, ganimet ihsan etmesi ve fazlından ikram etmesi konusunda sadece Allah’a bel bağlarız.” deselerdi, daha hayırlı olurdu.

60. Zekâtlar, sadece fakirlere, düşkünlere, zekât memurlarına, kalpleri (İslâm’a) ısındırılmaya çalışılanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolundakilere ve yolda kalanlara aittir. Allah’tan gelen bir emir olarak... Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir (‘Alîm, Hakîm)

[165] “Zekâtlar, sadece fakirlere...” Bu ifade sadaka cinsinin sayılan sınıflara mahsus olduğunu, onlardan başkasına verilemeyeceğini bildirmekte olup ayette adeta, “Zekât başkalarına değil, ancak onlara aittir.” buyrulmaktadır. *İnnemeʼl-hilâfet*^u^ *li-Kureyş* (Hilafet Kureyş’e aittir.) ifadesi bunun bir benzeridir. Zira burada hilafetin Kureyş’ten başkasına verilmeyeceği kastedilmektedir. Elbette zekât burada sayılan sınıfların tamamına verilebileceği gibi bu sınıflardan bazılarına da verilebilir. Ebû Hanife *Rahimehuʼllāh*’ın görüşü böyledir. Huzeyfe [v. 36/656], İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] ve diğer bazı sahabîlerin ve tâbi‘î âlimlerin “Zekâtı bu sınıfların hangisine verirsen ver câizdir.” görüşünde oldukları nakledilmiştir. Sa‘îd b. Cübeyr’in [v. 94/713] ise “Fakir, fakat istemekten çekinen bir Müslüman aileye zekâtı vermen benim daha çok hoşuma gider.” dediği nakledilmiştir. Şâfi‘î *Rahimehuʼllāh*’a göre de zekâtın bu sınıflara sarfedilmesi zorunludur. İkrime’den [v. 105/723] “Zekât bu sekiz sınıfa paylaştırılır.” görüşü nakledilmiş; İbn Şihâb ez-Zührî’nin [v. 124/742] ise Ömer b. Abdülaziz’e [v. 101/720], zekât mallarını sekiz gruba paylaştırması yönünde yazılı görüş bildirdiği nakledilmiştir.

[166] “Zekât memurlarına” yani zekâtı toplamak için çalışanlara;

[١٦٣] وإذا للمفاجأة، أي وإن لم يعطوا منها فاجؤا للسخط.

٥٩-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ﴾

[١٦٤] جواب «لو» محذوف تقديره: لو أنهم رضوا لكان خيرًا لهم. والمعنى: ولو أنهم رضوا ما أصابهم به الرسول من الغنيمة وطابت به نفوسهم وإن قلّ نصيبهم وقالوا: كفانا فضل الله وصنعه، وحسبنا ما قسم لنا سيرزقنا الله غنيمة أخرى فيؤتينا رسول الله ﷺ أكثر مما أتانا اليوم؛ {إِنَّا إِلَى اللَّهِ} في أن يغنمنا ويخولنا فضله لـ{رَاغِبُونَ}.

٦٠-﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٦٥] {إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ} قصر لجنس الصدقات على الأصناف المعدودة وأنها مختصة بها، لا تتجاوزها إلى غيرها، كأنه قيل: إنما هي لهم لا لغيرهم. ونحوه قولك: إنما الخلافة لقريش، تريد لا تتعداهم ولا تكون لغيرهم. فيحتمل أن تصرف إلى الأصناف كلها وأن تصرف إلى بعضها؛ وعليه مذهب أبي حنيفة رضي الله عنه. وعن حذيفة وابن عباس وغيرهما من الصحابة والتابعين رضي الله عنهم أنهم قالوا: في أي صنف منها وضعتها أجزاك. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: لو نظرت إلى أهل بيت من المسلمين فقراء متعففين فجبرتهم بها كان أحبّ إليّ. وعند الشافعيّ رضي الله عنه: لا بدّ من صرفها إلى الأصناف الثمانية. وعن عكرمة رضي الله عنه: أنها تفرق في الأصناف الثمانية. وعن الزهري: أنه كتب لعمر بن عبد العزيز تفريق الصدقات على الأصناف الثمانية.

[١٦٦] {وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا} السعاة الذين يقبضونها.

Türkiye Yazma Eserleri Kurumu

- “Kalpleri (İslâm’a) ısındırılmaya çalışılanlara.” Bunlar Arapların eşrafından bazı kimseler olup Peygamber (s.a.) bu kimselerin Müslüman olmaları için kalplerini kazanmaya çalışıyor; Müslümanların sayıca az olduğu dönemlerde onlara zekât mallarından az bir miktar pay veriyordu.
- “Kölelere” bunlar belli bir bedel karşılığında özgür olmak üzere sahipleri ile antlaşma [*mükâtebe*] yapmış olan ve söz konusu bedeli ödemekte zorluk çeken kölelerdir. Bu ifade ile normal kölelerin kastedildiği söylenmiş; “Zekât payı ile köleler satın alınır ve azat edilir.” de denmiştir.
- “Borçlulara” borç altına girmiş olan ve borcuna karşılık gelen malları dışında nisap miktarı malı olmayanlara. Bunların, [başkalarına ait diyet, borç vb.] ağır sorumlulukları yüklenip borç altına girmiş olan kimseler olduğu da söylenmiştir.
- “Allah yolundakilere” yani gazaya çıkmış olan fakirlere ve yolda kalmış hacılara;
- “Yolda kalanlara” yani malından uzak bir şekilde yolculuk eden, vatanında zengin olsa da bulunduğu yerde fakir olan kimselere “aittir.”

[167] فَرِيضَةً (bir emir olarak) ifadesi tekit için kullanılmış mastar anlamındadır, çünkü ayetin başındaki “Zekâtlar; sadece fakirleredir” ifadesi, “Allah sadakaların bu kimselere verilmesini farz kılmış, emretmiştir” anlamına gelir. İfade ayrıca merfû‘ olarak *farîdat*^{ün} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda başında bir *tilke* (işte bunlar) kelimesi takdir edilir.

[168] **Şayet** “Zekât verilecek sınıfların ilk dördünde Lâm harf-i cerri kullanılmışken son dördünde neden *fî* harf-i cerri kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Söz konusu sınıfların önceki dört sınıfa göre zekâtı daha çok hak ettiklerini ifade etmek için kullanılmıştır. Çünkü *fî* harf-i cerri kapsama, kuşatma anlamı verir. Böylece bu sınıfların sadaka verilmeye daha lâyık kimseler olduğuna dikkat çekilmiş, bu sınıfların sadakanın doğal yerleri oldukları ifade edilmiştir. Çünkü sahibi ile özgürlük antlaşması yapmış bir köleye ya da esire veya borç batağındaki bir borçluya zekât verildiği zaman, o kişi mevcut durumundan kurtarılmış olacaktır.

{والمؤلفة قُلُوبُهُمْ}: أشراف من العرب كان رسول الله ﷺ يستألفهم على أن يسلموا فيرضخ لهم شيئًا منها حين كان في المسلمين قلة.

و{الرِّقَاب}: المكاتبون يعانون منها، وقيل: الأسارى. وقيل: تبتاع الرقاب فتعتق.

{وَالْغَارِمِينَ}: الذين ركبتهم الديون ولا يملكون بعدها ما يبلغ النصاب. وقيل: الذين تحملوا الحمالات فتداينوا فيها وغرموا.

{وَفِى سَبِيلِ اللَّهِ}: فقراء الغزاة والحجيج المنقطع بهم.

{وَابْنِ السَّبِيلِ}: المسافر المنقطع عن ماله، فهو فقير حيث هو غنيّ حيث ماله.

[١٦٧] {فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ} في معنى المصدر المؤكد، لأن قوله إنما الصدقات للفقراء معناه: فرض الله الصدقات لهم. وقرئ «فريضة»، بالرفع على تلك فريضةٌ.

[١٦٨] فإن قلت: لم عدل عن اللام إلى «في» في الأربعة الأخيرة؟ قلت: للإيذان بأنهم أرسخ في استحقاق التصدق عليهم ممن سبق ذكره، لأن «في» للوعاء، فنبه على أنهم أحقَّاء بأن توضع فيهم الصدقات ويجعلوا مظنة لها ومصبًّا، وذلك لما في فكّ الرقاب من الكتابة أو الرقّ أو الأسر، وفي فكّ الغارمين من الغرم من التخليص والإنقاذ،

Yine gazaya çıkmış bir fakir ve yolda kalmış bir hacı, hem fakirlik ve ibadet ehli olma özelliğine birlikte sahiptir. Aynı şekilde, yolda kalmış olan kimse de hem fakirlik hem ailesinden ve malından uzaklık, gariplik özelliklerine birlikte sahiptir [bu sebeple, zekâta daha lâyıktırlar]. وَفِي سَبِيلِ اللهِ وَابْنِ السَّبِيلِ (Allah yolunda olanlara ve yolda kalmış olanlara) ifadesinde *fî* harf-i cerrinin tekrar edilmiş olmasında ise bu iki grubun kendileri ile birlikte son dört grup içinde yer alan borçlular ve kölelere nazaran daha öncelikli olduğu anlamı bulunmaktadır.

[169] **Şayet** "Bu ayet münafıkların ve tuzaklarının tâdat edildiği bir bağlam içinde nasıl yer alabiliyor?" **dersen şöyle derim:** Ayet, zekâtın sadece sayılan sınıflara verileceğini, bunlardan başkasına verilmeyeceğini ifade etmiş olmakla, bu sınıfların münafıklardan olmadığına delâlet etmiş, münafıkların zekât mallarına yönelik heveslerini kursaklarında bırakmış, onların zekât mallarından mahrum bırakılmaları gerektiğini, onu hiç hak etmediklerini hissettirmiş, adeta "Bunların zekâtta ne hakları olabilir, zekât hakkında ne cür'etle konuşabilirler, zekâtı taksim eden Peygamber (s.a.)'e nasıl dil uzatabilirler?!" buyurmuş olmaktadır.

61. İçlerinde "O, (her işittiğine inanan) bir kulaktır!" diyerek Peygambere eziyet edenler de var. De ki: O, sizin için bir hayır kulağıdır; Allah'a iman eder ve müminlere güvenir, aranızdaki imanlılar için de bir rahmettir. Can yakıcı bir azaptır Peygamber (s.a.)'e eziyet edenlerin hakkı!..

[170] *el-Üzün* "her duyduğu şeyi onaylayan, herkesin sözünü kabul eden kişi" demektir. Bu tür kimselerin, duyma organı olan kulak ismiyle isimlendirilmesinin sebebi, sanki o kişinin bütününün işiten bir kulaktan ibaret olması [yani adeta işitmekten başka bir şey yapmaması] sebebiyledir. Bunun bir benzeri de öncü birliklere 'göz' (*'ayn*) denmesidir. Onların Peygamber (s.a.)'e eziyetleri de ona "kulak" demeleridir. أُذُنُ خَيْرٍ (hayır kulağı) ifadesi ise tıpkı *raculü sıdk*^{in} (doğruluk adamı) şeklinde bir ifade olup "Evet, o işiten bir kulaktır, fakat ne kadar güzel bir kulaktır!" denilmek istenmiştir. Ayrıca, "O hayır ve hakkı işiten, işitmesi ve kabul etmesi gereken şeyleri işiten bir kulaktır; bundan başkasını işiten bir kulak değildir." anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Hamza b. ez-Zeyyât'ın [v. 156/773] وَرَحْمَةٌ ifadesini *hayr*^{in} kelimesine atfederek *ve rahmet*^{in} şeklinde okumuş olması da buna delâlet eder.

ولجمع الغازي الفقير أو المنقطع في الحج بين الفقر والعبادة. وكذلك ابن السبيل جامع بين الفقر والغربة عن الأهل والمال. وتكرير «في» في قوله {وَفِى سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ} فيه فضل ترجيح لهذين على الرقاب والغارمين.

[١٦٩] فإن قلت: فكيف وقعت هذه الآية في تضاعف ذكر المنافقين ومكايدهم؟ قلت: دلّ بكون هذه الأصناف مصارف الصدقات خاصة دون غيرهم على أنهم ليسوا منهم، حسمًا لأطماعهم وإشعارًا باستيجابهم الحرمان، وأنهم بعداء عنها وعن مصارفها، فما لهم وما لها؟ وما سلطهم على التكلم فيها ولمز قاسمها صلوات الله عليه وسلامه؟

٦١-﴿وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٧٠] الأذن: الرجل الذي يصدق كل ما يسمع، ويقبل قول كل أحد. سمي بالجارحة التي هي آلة السماع كأن جملته أذنٌ سامعة. ونظيره قولهم للربيئة: عين. وإيذاؤهم له: هو قولهم فيه {هُوَ أُذُن}. وأذنُ خيرٍ كقولك: رجل صدق، تريد الجودة والصلاح. كأنه قيل: نعم، هو أذن، ولكن نعم الأذن! ويجوز أن يريد: هو أذن في الخير والحق وفيما يجب سماعه وقبوله، وليس بأذن في غير ذلك. ودلّ عليه قراءة حمزة «ورحمةٍ» بالجرّ عطفًا عليه،

Zira bu okuyuşta anlam, “O hayır ve rahmet kulağıdır, bunlardan başkasını dinleyip kabul etmez.” şeklindedir. Sonra Allah Teâlâ onun hayır kulağı olmasını şöyle açıklamaktadır: “O elindeki delillerle ‘Allah’a iman eder’, halis mümin olan muhacirlerle Ensārın dediklerini dinleyip kabul eder. Ey münafıklar! ‘O, aranızdaki imanlılar’ yani iman eder görünenler ‘için de rahmettir.’ Çünkü sizi dinler; bu göstermelik imanınızı kabul eder, sırlarınızı orta yere dökmez, sizi rezil rüsva etmez, Müşriklere yaptığı muameleyi size yapmaz, sizi ortadan kaldırmama konusunda Allah’ın bir maslahat görmüş olmasına riayet ederek böyle yapar. Hâsılı o, dediğiniz gibi ‘kulak’tır, fakat sizin için hayır kulağıdır, şer kulağı değil!” Böylece, Allah onların Peygamber (s.a.) hakkındaki “kulak” nitelemelerini kabul etmiştir; onlar bunu Peygamber (s.a.)’i zemmetmek, onun fetānet ve zekâsını kusurlu göstermek istemiş, bunu kasdetmiş olsalar da Allah Teâlâ bu ifadeyi Peygamber (s.a.) hakkında bir meth u senâ olacak şekilde, onun kalb-i selîm ve izzet sahibi olduğu anlamına gelecek şekilde yorumlamıştır.

[171] Söylendiğine göre münafıklardan bir grup Peygamber (s.a.)’i zemmetmişler, bu onun kulağına varınca da endişeye düşmüşler. Bunun üzerine içlerinden bazıları, “Dert etmeyin canım! O her konuşanın sözünü dinleyen bir kulaktan ibarettir. Gider, özür beyan ederiz, bizim özrümüzü de dinler ve razı olur!” demişler. Bunun üzerine “O sizin için hayır kulağıdır.” buyrulmuş.

[172] Bu ifade *üzün*^{ün} *hayr*^{un} *lekum* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *üzün*^{ün} ifadesi de *hayr*^{un} ifadesi de hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olurlar. Yani, *o* bir kulaktır ve *o* sizin için hayırlıdır. Eğer dediğiniz gibi bir kulak bile olsa, sizin için hayırlıdır; çünkü mazeretlerinizi kabul eder, içinizin kötülüğüne aynı kötülükle mukabele etmez. Nâfi‘ [v. 169/785] bu ifadeyi Zel’i hafifleterek *üznü* şeklinde okumuştur.

[173] **Şayet** “Neden Allah’a iman ifade eden iman fiili Bâ harf-i cerri ile geçişli yapılırken [yani nesnesini Bâ ile alırken] müminlerle ilgili olarak kullanılan iman fiili Lâm harf-i cerri ile geçişli yapılmış?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah’a iman ifadesi ile, küfrün zıddı olan tasdik kastedilmiş; bu yüzden bu ifade [*îmân* köküne tasdik anlamı veren] Bâ harf-i cerri ile geçişli yapılmıştır. Fakat müminlerle ilgili olarak kullanılan iman ifadesinde, onlara kulak verme, onları dinleme, onları doğru kimseler olarak gördüğü için söylediklerini tasdik etme anlamı kastedildiği için bu ifade [*îmân* köküne teslimiyet ve kabul anlamı veren] Lâm ile geçişli kılınmıştır.

أي هو أذن خير ورحمةٍ لا يسمع غيرهما ولا يقبله. ثم فسر كونه أذن خير بأنه يصدق بالله، لما قام عنده من الأدلة ويقبل من المؤمنين الخلَّص من المهاجرين والأنصار، وهو رحمة لمن آمن منكم، أي أظهر الإيمان أيها المنافقون حيث يسمع منكم ويقبل إيمانكم الظاهر، ولا يكشف أسراركم ولا يفضحكم، ولا يفعل بكم ما يفعل بالمشركين، مراعاة لما رأى الله من المصلحة في الإبقاء عليكم؛ فهو أذن كما قلتم، إلاّ أنه أذن خير لكم لا أذن سوء؛ فسلم لهم قولهم فيه، إلا أنه فسر بما هو مدح له وثناء عليه، وإن كانوا قصدوا به المذمّة والتقصير بفطنته وشهامته، وأنه من أهل سلامة القلوب والغرّة.

Türkiye

[١٧١] وقيل: إنّ جماعة منهم ذمّوه صلوات الله عليه وسلامه وبلغه ذلك، فاشتغلت قلوبهم فقال بعضهم: ”لا عليكم، فإنما هو أذن سامعة قد سمع كلام المبلّغ فأذِن، ونحن نأتيه ونعتذر إليه فيسمع عذرنا أيضًا فيرضى“، فقيل: هو أذن خير لكم.

[١٧٢] وقرئ «أذنٌ خيرٌ لكم»، على أن أذنٌ خبر مبتدإ محذوف؛ وخير كذلك، أي هو أذن، هو خير لكم. يعني إن كان كما تقولون فهو خير لكم، لأنه يقبل معاذيركم ولا يكافئكم على سوء دخلتكم. وقرأ نافع بتخفيف الذال.

[١٧٣] فإن قلت: لم عدّي فعل الإيمان بالباء إلى الله تعالى، وإلى المؤمنين باللام؟ قلت: لأنه قصد التصديق بالله الذي هو نقيض الكفر به، فعدّي بالباء وقصد السماع من المؤمنين، وأن يسلم لهم ما يقولونه ويصدّقه، لكونهم صادقين عنده، فعدّي باللام.

Nitekim buna benzer bir durum وَما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا وَلَوْ كُنَّا صادِقِينَ (Şimdi biz ne kadar doğru söylüyor olsak da sen yine de bize inanmazsın!) [Yusûf 12/17] ayetinde de vardır. Dikkat edersen, burada *îmân* kökü Bâ ile kullanılmamıştır. Aynı şekilde; فَما آمَنَ لِمُوسى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ (Kavminden bir soy dışında hiç kimse Mûsâ'ya iman etmedi.) [Yûnus 10/83]; أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ (Sana en aşağı tabakadan kimseler uymuşken, sana iman edip bağlanır mıyız biz!?) [Şu'arâ 26/111]; آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ (Ben size izin vermeden onu kabul ettiniz hâ!?) [TāHâ 20/71] ayetlerinde de benzer bir kullanım vardır.

[174] **Şayet** "İbn Ebî Able'nin [v. 151/768] وَرَحْمَةٌ ifadesini nasp ile *ve rahmet*^{en} (acıyarak) şeklinde okumasının sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, gerekçelendirdiği şey hazfedilmiş bir gerekçelendirme ifadesi olup, *ve rahmet*^{en} *le-küm ye'zenü le-küm* (ve size -size acıyarak- kulak vermektedir.) şeklinde takdir edilir. *Üzünü hayr*^{in} *le-küm* ifadesi buna delâlet ettiği içindir ki hazfedilmiştir.

62. Sizi razı etmek için Allah adına and içiyorlar. Oysa müminseler, asıl Allah ve Resûlünü razı etmeleri gerekirdi...

[175] "Sizi razı etmek için..." Burada hitap Müslümanlaradır. Münafıklar [Peygamber hakkında] taan edici konuşmalar yapıyorlar, cihattan geri kalıyorlar, sonra da müslümanların yanına gelip onların kendilerini mazur görmeleri ve razı olmaları için mazeret beyan edip mazeretlerini yeminlerle destekliyorlardı. Bu yüzden onlara, "İddia ettiğiniz gibi müminseniz, o zaman esas razı etmeniz gereken, Allah ve Resûlüdür ki onları da itaatle ve muvafakatle razı edebilirsiniz [muhalefet ederek değil]." buyrulmuştur.

[176] [أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ ifadesinde] zamirin tekil olmasının sebebi, Allah'ın rızası ile Resûlünün rızası arasında bir fark olmaması ve bu ikisinin aynı rıza hükmünde olmasıdır. Tıpkı, *ihsânu Zeyd*^{in} *ve icmâlühû na'aşenî ve cebera minnî* (Zeyd'in ihsanı ve güzel davranışı beni güçlendirmiş, yaramı onarıp, iyileştirmiştir.) ifadesi[nde fiillerin tekil kullanılması] gibidir. Ya da anlam, "Allah, razı etmelerine daha lâyıktır, peygamberi de öyledir." şeklindedir.

63. Bilmezler mi ki Allah ve Resûlü ile hudut koyma yarışına girenleri ebedi kalacakları Cehennem ateşi beklemekte?! Ki büyük rüsvalık budur!

ألا ترى إلى قوله {وَما أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ} [يوسف: ١٧] ما أنبأه عن الباء. ونحوه: {فما آمَنَ لِمُوسَى إلاّ ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ} [يونس: ٨٣]، {أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ} [الشعراء: ١١١]، {آمَنتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ ءَاذَنَ لَكُمْ} [طه: ٧١].

[١٧٤] فإن قلت: ما وجه قراءة ابن أبي عبلة ورحمةً، بالنصب؟ قلت: هي علة معللها محذوف تقديره: ورحمة لكم يأذن لكم، فحذف، لأنّ قوله {أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ} يدلّ عليه.

٦٢-﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[١٧٥] {لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ} الخطاب للمسلمين؛ وكان المنافقون يتكلمون بالمطاعن أو يتخلفون عن الجهاد، ثم يأتونهم فيعتذرون إليهم ويؤكدون معاذيرهم بالحلف ليعذروهم ويرضوا عنهم، فقيل لهم: إن كنتم مؤمنين كما تزعمون فأحق من أرضيتم الله ورسوله بالطاعة والوفاق.

[١٧٦] وإنما وحد الضمير لأنه لا تفاوت بين رضا الله ورضا رسوله ﷺ، فكانا في حكم مرضيّ واحد، كقولك: إحسان زيد وإجماله نعشني وجبر مني؛ أو والله أحقّ أن يرضوه، ورسوله كذلك.

٦٣-﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ﴾

[177] *el-Muhâddetü*, tıpkı *şakk* kökünden gelen *el-müşâkkatü* gibi, *hadd* kökünden *müfâ'ale* babında türemiştir. فَأَنَّ لَهُ haberin hazfedilmiş olduğu bir ifadedir. Yani *fe-hakk*^{un} *enne le-hû nâra cehennem* (Şu gerçektir ki onun için cehennem ateşi var.) Mânanın, *fe-le-hû* şeklinde olup *enne*nin tekrar mahiyetinde olduğu da söylenmiştir; çünkü [daha önce geçen] أَنَّهُ ifadesinin tekidi söz konusudur. فَأَنَّ لَهُ ifadesinin أَنَّهُ ifadesine ma'tûf olması da mümkündür. Zira *men*in cevabı hazfedilmiş olup takdiri şöyledir: *e-lem ya'lemû ennehû men yuhâdidillâhe ve rasûlehu yehlik fe-enne le-hu nâra cehennem* (Bilmezler mi ki her kim Allah ve Resûlü ile hudut koyma yarışına girerse helâk olur ve ona cehennem ateşi vardır?) أَلَمْ يَعْلَمُوا ifadesi, *e-lem ta'lemû* (Bilmez misiniz ki?) şeklinde de okunmuştur.

64. Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekiniyorlar. De ki: Siz alay edin! O çekindiklerinizi Allah yakında ortaya çıkaracak!

[178] Münafıklar İslâm'la ve Müslümanlarla alay ediyorlar, fakat Allah'ın haklarında vahiy indirerek kendilerini rezil etmesinden de çekiniyorlardı. Nihayet içlerinden biri, "Valla, bana göre biz Allah'ın yarattığı en kötü insanlarız! İsterdim ki [Peygamber'in huzuruna] çıkarılayım da sırtıma yüz değnek vurulsun. Yeter ki hakkımızda bizi rezil rüsva edecek bir şey inmesin!" demişti.

[179] عَلَيْهِمْ (kendilerine) ve تُنَبِّئُهُمْ (onlara haber verecek) ifadelerindeki zamir müminlere, قُلُوبِهِمْ (kalplerindeki) ifadesindeki zamir ise münafıklara râcidir, çünkü anlam bunu gerektirmektedir. Ancak tüm zamirlerin münafıklara raci olması da mümkündür. Çünkü *sûre* onları anlatacak şekilde indiği zaman, "onların üzerine / onlar hakkında" inmiş olur. Bu durumda, "Onlara kalplerindekini haber verecek." ifadesi, "Onlara adeta kalplerinizde şu şu var diyecek." anlamına gelir. Yani, sûre sırlarını ifşa eder ve onlar, sırlarını fâş edilmiş haliyle işitirler, böylece sûre kendi sırlarını onlara haber vermiş olur.

[180] يَحْذَرُ (çekiniyorlar) ifadesinin çekinme emri anlamında olduğu da söylenmiştir, yani "Çekinsin bu münafıklar!" **Şayet** "Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekiniyorlar' ifadesinde, onların bir sûre indirilmesinden çekindikleri ifade edilmiştir. O halde, ['Çekindiğiniz o sûreyi Allah yakında indirecek.' denileceğine] 'O çekindiğiniz şeyleri Allah yakında ortaya çıkaracak!' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, "Allah sûrenin inzâlini mutlaka gerçekleştirecek, o sûreyi ortaya koyacak." şeklinde ya da "Allah o çekindiğiniz şeyi, yani açığa çıkartacağından çekindiğiniz münafıklığınızı ortaya koyacak." şeklindedir.

[١٧٧] المحادّة مفاعلة من الحدّ كالمشاقّة من الشقّ. {فَأَنَّ لَهُ} على حذف الخبر، أي فحق {أَنَّ لَهُ نَار جَهَنَّمَ}. وقيل: معناه فله، وأنّ: تكرير؛ لأن في قوله {أَنَّهُ} تأكيدًا. ويجوز أن يكون {فأَنَّ لَهُ} معطوفًا على أنه، على أن جواب {مَنْ} محذوف، تقديره: ألم يعلموا أنه من يحادد الله ورسوله يهلك فأن له نار جهنم. وقرئ «ألم تعلموا»، بالتاء.

٦٤-﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ﴾

[١٧٨] كانوا يستهزئون بالإسلام وأهله، وكانوا يحذرون أن يفضحهم الله بالوحي فيهم؛ حتى قال بعضهم: والله لا أرانا إلاّ شرّ خلق الله، لوددت أني قدمت فجلدت مائة جلدة؛ وأن لا ينزل فينا شيء يفضحنا.

[١٧٩] والضمير في {عَلَيْهِمْ} و{تُنَبِّئُهُمْ} للمؤمنين، وفي {قُلُوبِهِمْ} للمنافقين. وصحّ ذلك لأن المعنى يقود إليه. ويجوز أن تكون الضمائر للمنافقين؛ لأن السورة إذا نزلت في معناهم فهي نازلة عليهم. ومعنى {تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ} كأنها تقول لهم: في قلوبكم كيت وكيت، يعني أنها تذيع أسرارهم عليهم حتى يسمعوها مُذاعة منتشرة؛ فكأنها تخبرهم بها.

[١٨٠] وقيل: معنى {يَحْذَرُ} الأمرُ بالحذر، أي ليحذر المنافقون. فإن قلت: الحذر واقع على إنزال السورة في قوله {يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ}، فما معنى قوله {مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ}؟ قلت: معناه محصل مبرز إنزال السورة؛ أو أنّ الله مظهر ما كنتم تحذرونه، أي تحذرون إظهاره من نفاقكم.

65. Onları sorgulayacak olsan “eğlenip oyalanıyorduk.” derler. De ki: Yoksa, Allah’la, O’nun ayetleriyle ve Resûlüyle mi alay ediyordunuz?!

66. Hiç mazeret üretmeyin! Siz, imanınızdan sonra nankörce inkâr ettiniz! İçinizden bir topluluğu affetsek de -suç işlemeyi alışkanlık haline getirmiş oldukları için- bir topluluğa azap edeceğiz!

[181] Tebük seferi esnasında münafıklardan bir grup Peygamber (s.a.)’in önünde ilerliyorlar ve “Şu adama bakın hele, Şam’ın kalelerini, saraylarını fethetmek istiyormuş! Vah vah!” diye konuşuyorlardı. Allah Teâlâ onların bu konuşmalarını Peygamber (s.a.)’e bildirdi. O da, [münafık grubu kastederek] “Şu grubu durdurun!” buyurdu ve yanlarına gelip “Şöyle şöyle dediniz!” buyurdu. Onlar ise, “Ya Resûlallah! Hayır, vallahi! Ne senin ne de ashâbın hakkında konuşuyorduk! Sırf yolculuk çabuk geçsin diye aramızda eğleniyorduk!” dediler.

[182] “Yoksa, Allah’la, O’nun ayetleriyle ve Resûlüyle mi alay ediyordunuz?!” Allah Teâlâ onların mazeretlerine itibar etmemiştir. Çünkü onlar yalan söylemişlerdir. Bu yüzden de adeta alay ettiklerini itiraf etmiş oldukları kabul edilmiş ve alaya konu olan şeyi seçme hususunda hata etmiş olmakla kınanmışlardır. Zira ifadede [أ بالله...] alaya konu edilen şey, takrir harfini takiben gelmiştir ki böyle bir ifadeyi kullanmak ancak alay edilmiş olduğunun sübut bulmasından sonra doğru olur.

[183] “Hiç mazeret üretmeyin!” Yalan mazeretler sunmakla uğraşmayın, çünkü sırrınız ortaya çıktıktan sonra artık bunların faydası yoktur! “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz;” başta imanlıymış gibi gözüktüğünüz halde, alay ederek nankör bir kâfir olduğunuzu fâş etmiş oldunuz! Şimdi O, içinizden bir grubu tövbe edip münafıklıktan sonra halis mümin oldukları için affetse de diğer bir grup suçlu oldukları ve tövbe etmeyip münafıklıkta ısrar ettikleri için azap görecek! Ya da, Peygamber (s.a.)’e eziyet etmeyen, onunla alay etmeyen bir grubu bu dünyada âcilen cezalandırmayı affedecek olsak da, Peygamber (s.a.)’e eziyet eden, onunla alay eden diğer günahkâr / suçlu topluluk bu dünyada cezalandırılacak!

٦٥-﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ قُلْ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ﴾

٦٦-﴿لا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ﴾

[١٨١] بينا رسول الله ﷺ يسير في غزوة تبوك وركب من المنافقين يسيرون بين يديه فقالوا: انظروا إلى هذا الرجل يريد أن يفتتح قصور الشام وحصونه، هيهات هيهات! فأطْلع الله نبيه عليه السلام على ذلك فقال: احبسوا عليّ الركب، فأتاهم فقال: قلتم كذا وكذا، فقالوا: يا نبي الله، لا والله، ما كنا في شيء من أمرك ولا من أمر أصحابك، ولكن كنا في شيء مما يخوض فيه الركب ليقصر بعضنا على بعض السفر.

[١٨٢] {أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ}؟! لم يعبأ باعتذارهم لأنهم كانوا كاذبين فيه، فجعلوا كأنهم معترفون باستهزائهم، وبأنه موجود منهم، حتى وبِّخوا بأخطائهم موقع الاستهزاء، حيث جعل المستهزأ به يلي حرف التقرير، وذلك إنما يستقيم بعد وقوع الاستهزاء وثبوته.

[١٨٣] {لَا تَعْتَذِرُوا} لا تشتغلوا باعتذاراتكم الكاذبة، فإنها لا تنفعكم بعد ظهور سركم {قَدْ كَفَرْتُمْ} قد ظهر كفركم باستهزائكم {بَعْدَ إِيمَانِكُمْ} بعد إظهاركم الإيمان. {إِنْ نَعْفُ عَن طَائِفَةٍ منْكُمْ} بإحداثهم التوبة وإخلاصهم الإيمان بعد النفاق {نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ} مصرين على النفاق غير تائبين منه. أو إن نعف عن طائفة منكم لم يؤذوا رسول الله ﷺ ولم يستهزئوا فلم نعذبهم في العاجل نعذب في العاجل طائفة بأنهم كانوا مجرمين مؤذين لرسول الله ﷺ مستهزئين.

[184] Mücâhid b. Cebr [v. 103/721, إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ (bir grubu affetsek de) ifadesini] meçhul formda ve fiili müennes yaparak, *in tuʿfe ʿan tāʾifet*^{in} (bir grup affedilse de) şeklinde okumuştur. Ancak daha uygun olan, fiilin müzekker okunmasıdır, çünkü fiilin isnat edildiği kelime zarftır. Nitekim *sîra biʾd-dâbbet*^{i} (Binekle yolculuk yapıldı.) denilir, fakat aynı ifade *sîrat biʾd-dâbbet*^{i} şeklinde kullanılmaz. Fakat Mücâhid kıraatinde anlam esas alınmış ve ifade adeta *in turham tāʾifet*^{ün}(bir gruba merhamet edilse de) şeklinde takdir edilmiş ve bu yüzden de fiil müennes kılınmıştır. Ancak bu kullanım gariptir. Çoğunluğun *in yuʿfe ʿan tāʾifet*^{in} (Bir grup affedilse de) ifadesinde fiili müzekker yaparak; *tuʿazzeb tāʾifet*^{ün} (bir diğer gruba azap edilir.) ifadesinde ise fiili müennes yaparak okuyuşları daha iyidir. Bir başka okuyuşta ise fiil malum formda; *in yaʿfu ʿan tāʾifet*^{in} *minküm yuʿazzib tāʾifet*^{en} (O, içinizden bir grubu affetse de diğer bir gruba azap edecektir) şeklindedir ki, bu durumda fâʿil, Yüce Allah'tır.

67. Münafık erkeklerle, münafık kadınlar birbirlerindendirler; münkeri emredip mârufu yasaklarlar ve (cimrilikten) ellerini sımsıkı tutarlar... Onlar Allah'ı unutmuş, Allah da onları nisyâna terketmiştir! Gerçekten, fâsıkın ta kendisidir münafıklar!

68. Allah münafık erkeklerle münafık kadınları ve inkârcı nankörleri, ebedi kalacakları Cehennem ateşi ile tehdit etmektedir. -Bunların üstesinden ancak o gelir!- Ayrıca, Allah onları lânetlemiştir. Ebedi bir azaptır bunların hakkı!..

[185] "Birbirlerindendirler" ifadesi ile onların müminlerden olmaları olumsuzlanmış ve "Sizden olduklarına dair Allah adına yemin ederler." [Tevbe 9/60] ayetinde ifade edilen sözleri yalanlanmış; "Sizden değildirler." [Tevbe 9/56] ayetindeki husus tekit edilmiştir. Daha sonra onları, hallerinin müminlerin halinin tam aksi olduğunu gösterecek ifadelerle nitelemiştir: "Münkeri emredip mârufu yasaklarlar," küfrü ve günahları emredip iman ve itaati yasaklarlar; "ellerini sımsıkı tutarlar," hayır, sadaka ve Allah yolunda infak konusunda cimri oldukları için böyle yaparlar.

[186] "Onlar Allah'ı unutmuş" yani O'nu zikretme konusunda gaflete düşmüş; "Allah da onları nisyâna terketmiştir!" Onları rahmet ve ihsanından mahrum bırakmıştır. "Gerçekten, fâsıkın ta kendisidir münafıklar!"

[١٨٤] وقرأ مجاهد «إن تُعفَ عن طائفة»، على البناء للمفعول مع التأنيث، والوجه التذكير: لأنّ المسند إليه الظرف، كما تقول: سِير بالدابة. ولا تقول: سيرت بالدابة، ولكنه ذهب إلى المعنى، كأنه قيل: إن ترحم طائفة، فأنث لذلك وهو غريب، والجيد قراءة العامّة «إن يعف عن طائفة»، بالتذكير، و«تعذب طائفة»، بالتأنيث. وقرئ «إن يَعف عن طائفة ... يعذِّب طائفة»، على البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ.

٦٧-﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٦٨-﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

[١٨٥] {بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} أريد به نفي أن يكونوا من المؤمنين، وتكذيبهم في قولهم: {وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ} [التوبة: ٥٦]، وتقرير قوله {وَمَا هُمْ مِنْكُمْ} [التوبة: ٥٦]. ثم وصفهم بما يدلّ على مضادة حالهم لحال المؤمنين؛ {يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ} بالكفر والمعاصي، {وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ} عن الإيمان والطاعات، {وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ} شحًّا بالمَبارّ والصدقات والإنفاق في سبيل الله.

[١٨٦] {نَسُوا اللَّهَ} أغفلوا ذكره {فَنَسِيَهُمْ} فتركهم من رحمته وفضله {هُمُ الْفَاسِقُونَ}

Yani küfürde inatçılık etmek ve her türlü hayırdan uzaklaşmak demek olan fâsıklık konusunda zirve noktadadırlar. Allah Teâlâ'nın münafıkları kıyasıya zemmedip, şu çirkin *fâsık* ismi ile nitelemesi, "Tembel tembel kalkarlar." [Nisâ 4/142] ayetinde münafıklar hakkında *tembel* nitelemesinin kullanılması sebebiyle Peygamber (s.a.)'in de müminin "Tembelleştim." demesini hoş karşılamamasını bir an olsun düşünmek, mümini (fâsıklıktan) uzaklaştırmak için yeter de artar bile! *[Peygamber münafıklar hakkında kullanılan tembel ifadesini dahi hoş görmezken] fâsıklık ifadesini kullanmanın halini var sen düşün artık!..*

[187] "Ebedi kalacakları" kalış sürelerinin ebedî olacağı anlamındadır. "Üstesinden ancak o gelir!" Bu ifade cehennem azabının ne kadar muazzam olduğuna, ondan daha büyük bir azap olmadığına, daha fazlasının olamayacağına delâlet eder. *Gazabından ve azabından Allah'a sığınırız!* "Allah onları lânetlemiştir" azap ile birlikte onları alçaltmış, lânetli şeytanlar zümresine dâhil etmiş, kınanmış kimseler kılmıştır. Buna karşılık cennet ehlini tazim etmiş ve onları değerli melekler zümresine dâhil etmiştir. "Ebedi bir azaptır bunların hakkı!.." Onlar için ateşe yaslanma dışında bir tür azap daha vardır ki o da, ateş azabı gibi daimidir. Ayrıca burada "Onlar için dünyada asla kurtulamayacakları bir azap vardır." anlamının kastedilmiş olması mümkündür ki bu azap, onların Müslümanlardan korkmaları sebebiyle takındıkları ikiyüzlü tavırdan, içleri ile dışlarının birbirine uygun olmamasından [yani her iki tarafı da idare etmeye çalışmaktan] dolayı çektikleri sıkıntılar ve sırlarının açığa çıkıp da rezil rüsva olmalarından, başlarına bir azap inmesinden sürekli duydukları korku ve endişelerdir.

69. Tıpkı sizden öncekiler gibi... Onlar kuvvet bakımından sizden daha yaman; mal ve evlât bakımından daha çok idiler. Onlar kendi paylarından faydalandılar... Sizden öncekiler kendi paylarından faydalandığı gibi, siz de kendi payınızdan faydalandınız ve onların daldığı şeyin benzerine siz de daldınız. Bunların yaptıkları, dünyada da Âhirette de boşa gitmiştir; bunlardır işte hüsrana uğrayanlar.

[188] [كَالَّذِينَ'deki] Kâf, ref' mahallindedir, zira ifade, *entüm mislü'llezîne min kabliküm* (Siz tıpkı sizden öncekiler gibisiniz.) anlamındadır. İfadenin *fe'altüm misle fi'li'llezîne min kabliküm* (Sizden öncekilerin yaptığına benzer şeyler yaptınız.) yani "Tıpkı onlar gibi faydalandınız, onların daldığı şeye siz de daldınız." anlamında olması durumunda Kâf, nasb mahallinde olur. Nemir'in[1] şu sözü de buna benzer:

---

[1] Şiir Evs b. Hacer'in [v. 620 m.] divanında yer almaktadır. Ve aslında Zemahşerî de gerek *el-Mufassal*'ında gerekse Vâkı'a 56/65'in tefsirinde bu şiiri Evs b. Hacer'e isnat etmektedir. / ed.

هم الكاملون في الفسق الذي هو التمرّد في الكفر والانسلاخ عن كل خير، وكفى المسلمَ زاجرًا أن يلمَّ بما يُكسبه هذا الاسمَ الفاحش الذي وصف الله به المنافقين حين بالغ في ذمهم. وإذا كره رسول الله ﷺ للمسلم أن يقول كسلتُ، لأن المنافقين وصفوا بالكسل في قوله {كُسَالَى} [النساء: ١٤٢] فما ظنك بالفسق؟!

[١٨٧] {خَالِدِينَ فِيهَا} مقدّرين الخلود؛ {هِيَ حَسْبُهُمْ} دلالة على عظم عذابها، وأنه لا شيء أبلغ منه، وأنه بحيث لا يزاد عليه، نعوذ بالله من سخطه وعذابه! {وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ} وأهانهم من التعذيب، وجعلهم مذمومين ملحقين بالشياطين الملاعين، كما عظم أهل الجنة وألحقهم بالملائكة المكرمين. {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} ولهم نوع من العذاب سوى الصلي بالنار، مقيم دائم كعذاب النار. ويجوز أن يريد: {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} معهم في العاجل لا ينفكون عنه، وهو ما يقاسونه من تعب النفاق، والظاهر المخالف للباطن، خوفًا من المسلمين وما يحذرونه أبدًا من الفضيحة ونزول العذاب إن اطلع على أسرارهم.

٦٩-﴿كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَاقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلَاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلَاقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٨٨] الكاف محلها رفع، على: أنتم مثل الذين من قبلكم؛ أو نصب، على: فعلتم ما فعل الذين من قبلكم وهو أنكم استمتعتم وخضتم كما استمتعوا وخاضوا. ونحوه قول النمر:

Bugünkü gibi ne bir av [gördüm] ne de avlanma

Şair burada *lem era* (görmedim) ifadesini hazfetmiştir.

[189] "Onlar kuvvet bakımından sizden daha yaman idiler." ifadesi bunların öncekilere benzetilmesinin, davranışlarının onlarınkine benzer olduğunun ifade edilmesinin izahıdır. *el-Halâk* nasip, pay, insan için yaratılmış, takdir edilmiş olan şey, hayır anlamına gelir. Bu mânayı ifade etmek için *kasm* ve *nasīb* kelimeleri de kullanılır; zira insanın payı kendisi için taksim edilmiş ve onun için dikilmiş, var edilmiş, nasbedilmiştir. *el-Havd*, bâtıla ve oyun-eğlenceye dalmak demektir.

[190] كَالَّذِي خَاضُوا ifadesi, *ke'l-fevc ellezî hādū* (dalmış olan grup gibi) ya da *ke'l-havdillezî hādūhu* (daldıkları dalış gibi) anlamındadır.[1] **Şayet** "Sizden öncekiler kendi paylarından faydalandığı gibi' ifadesi anlamı yeterince ifade ettiğine göre 'kendi paylarından faydalandılar' demenin faydası nedir? Yine, 'onların daldığı şeyin benzeri' ifadesi, 'Daldılar; siz de onların daldığı şeyin benzerine daldınız.' denmesine gerek bırakmamaktadır [yani burada bir tekrar yok mu?]" **dersen şöyle derim:** İfadenin bu şekilde kullanılması ile; öncekilerin kendilerine verilmiş olan dünyalık paylarından faydalanmış ve buna razı olmuş, fani arzularına boğulup gitmiş, akıbetleri hakkında hiç düşünmemiş, uhrevî kurtuluşu talep etmemiş olmaları kınanmış, faydalanma ve dünyalık paya rıza gösterme hali bayağılıkla nitelenmiş, sonra da muhatapların hali bu kimselerin hallerine benzetilmiştir. Örneği: Zalim bir kimseye, yaptığı şeyin ne kadar çirkin olduğunu göstermek istediğin zaman, "Tıpkı Firavun gibisin! Firavun da suçsuz yere insanları öldürür, işkence eder, zorbalık yapardı. Sen de onun yaptığı gibi yapıyorsun!" dersin. [Ayetteki ifade de buna benzer.] "Siz de onların daldığı gibi daldınız." ifadesi ise, öncesindeki ifadeye ma'tūf olup ona isnat edilmiştir. Bu sebeple, [önceki cümlenin başında yer alan] girizgâh ifadesinin burada tekrarlanmasına gerek yoktur.

[191] "Bunların yaptıkları, dünyada da âhirette de boşa gitmiştir!" Bu ifade, "... Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik, ama o âhirette de sâlihlerdendir." ['Ankebût 29/27] ayetinde belirtilen durumun tam aksini ifade etmektedir.

---

[1] Zemahşerî, sıla cümlesinde müfred *ellezî* ile çoğul *hādū* arasındaki zahirî uyumsuzluğu gidermeye çalışmaktadır. / ed

كَالْيَوْمِ مَطْلُوبًا وَلَا طَلَبَا

بإضمار «لم أر».

[١٨٩] وقوله {كَانُوا أَشَدَّ مِنكُمْ قُوَّةً} تفسير لتشبيههم بهم، وتمثيل فعلهم بفعلهم. والخلاق: النصيب وهو ما خلق للإنسان، أي قدّر من خير، كما قيل له قَسْم لأنه قُسم. ونصيب، لأنه نصب، أي أثبت. والخوض: الدخول في الباطل واللّهو.

[١٩٠] {كَالَّذِي خَاضُوا} كالفوج الذين خاضوا، وكالخوض الذي خاضوه. فإن قلت: أي فائدة في قوله {فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَاقِكُمْ} وقوله {كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ بِخَلاقِهِمْ} مغنٍ عنه كما أغنى قوله {كَالَّذِي خَاضُوا} عن أن يقال: وخاضوا فخضتم كالذي خاضوا؟ قلت: فائدته أن يذمّ الأوّلين بالاستمتاع بما أوتوا من حظوظ الدنيا ورضاهم بها، والتهائهم بشهواتهم الفانية عن النظر في العاقبة وطلب الفلاح في الآخرة، وأن يخسّس أمر الاستمتاع ويهجن أمر الرضى به، ثم يشبه بعد ذلك حال المخاطبين بحالهم، كما تريد أن تنبه بعض الظلمة على سماجة فعله فتقول: أنت مثل فرعون، كان يقتل بغير جرم ويعذب ويعسف وأنت تفعل مثل فعله. وأما {وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا} فمعطوف على ما قبله مستند إليه مستغنٍ باستناده إليه عن تلك التقدمة.

[١٩١] {حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} نقيض قوله {وآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [العنكبوت: ٢٧].

70. Kendilerinden öncekilere; Nûh kavmine, Âd ve Semud'a, İbrâhim kavmine, Medyenlilere ve ters yüz edilenlere ait haberler bunlara gelmedi mi? Peygamberleri onlara apaçık delillerle gelmişlerdi... Allah onlara zulmetmiş değildi, ama onlar kendilerine zulmediyorlardı.

[192] *Ashâbu Medyen* Medyenliler demektir; bunlar da Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın kavmidir. "Ters yüz edilenler" ise Lût kavminin şehirleridir. Lût, Hûd ve Sâlih kavimlerinin şehirleri olduğu da söylenmiştir. Ters yüz edilmeleri ise, hallerinin hayırdan şerre tebdil edilmesidir. "Allah onlara zulmetmiş değildi." Allah'ın onlara zulmetmesi söz konusu değildi, çünkü Allah hikmet sahibidir, O'nun çirkin fiiller işlediğini, bunları suçsuzken cezalandırdığını düşünmek câiz değildir. Fakat "onlar" Allah'ı nankörce inkâr ederek "kendilerine zulmediyorlardı;" Allah'ın verdiği cezaya bu sebeple müstahak olmuşlardır.

71. Mümin erkekler ve mümin kadınlar da birbirlerinin velîleridir. (Ama onlar gerçek dindarlar olarak) mârufu emredip münkeri yasaklarlar, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlüne itaat ederler. Allah, işte bunlara rahmet edecektir. Allah gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

72. Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde güzelim meskenler va'detmektedir. Ama Allah rızası daha büyüktür... ki büyük başarı da budur.

[193] "Birbirlerinin velîleridir." ifadesi, [67. ayette münafıklar hk. kullanılan] "birbirlerindendirler" ifadesinin mukabilidir.

[194] سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ (Allah, işte bunlara rahmet edecektir.) ifadesindeki Sîn, [yani gelecek zaman kipi] rahmetin muhakkak var olduğu anlamına gelmekte olup bu vaadi tekit eder. Tıpkı *se-entekımu minke yevm^{en}* (Er ya da geç elbet bir gün senden intikam alacağım!) ifadesindeki tehdidin Sîn ile tekit edilmiş olması gibi. Benzer ifadeler şu ayetlerde de vardır; "İman edip sâlih amel işleyenler için, Rahman muhakkak bir sevgi meydana getirecektir." [Meryem 19/96]; "Rabbin sana verecek ve razı olacaksın." [Duhâ 93/5]; "… Bunlara da Allah mükâfatlarını ileride muhakkak verecektir." [Nisâ 4/152].

٧٠- ﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ أَتَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٩٢] {وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ} وأهل مدين وهم قوم شعيب، {والمُؤْتَفِكَاتِ} مدائن قوم لوط. وقيل: قريات قوم لوط وهود وصالح. وائتفاكهنّ: انقلاب أحوالهنّ عن الخير إلى الشر {فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ} فما صحّ منه أن يظلمهم وهو حكيم لا يجوز عليه القبيح وأن يعاقبهم بغير جرم، ولكن ظلموا أنفسهم حيث كفروا به فاستحقوا عقابه.

Türkiye

٧١- ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٧٢- ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٩٣] {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} في مقابلة قوله في المنافقين: {بَعْضُهُم من بَعْضٍ}.

[١٩٤] {سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ} السين مفيدة وجود الرحمة لا محالة، فهي تؤكد الوعد، كما تؤكد الوعيد في قولك: سأنتقم منك يومًا، تعني أنك لا تفوتني وإن تباطأ ذلك. ونحوه {سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا} [مريم: ٩٦]، {وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى} [الضحى: ٥]، {سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ} [النساء: ١٥٢].

[195] *ʿAzîz* yani her şeye galip, her şeye kādir, sevap vermeye de ceza vermeye de kadir; *Hakîm* yani her şeyi lâyıkıyla ifade eden, kelâmını her şeyin hakkını verecek şekilde kullanan.

[196] "Güzelim meskenler." Hasan-ı Basrî'den bunların "inciden, kızıl yakuttan ve zebercetten yapılmış saraylar" olduğu görüşü nakledilmiştir. *ʿAdn*^{in} özel isimdir, zira "Rahman'ın, kullarına gâipten vaʿdettiği Adn Cennetlerine" [Meryem 19/61] ayeti buna delâlet etmektedir. Yine Ebu'd-Derdâ'nın [v. 32/653] Peygamber (s.a.)'den rivayet ettiği "Adn, Allah'ın öyle bir diyarıdır ki onun gibisini gözler görmemiştir, hiç kimsenin aklına da gelmemiştir, oraya peygamberler, sıddıklar ve şehitlerden başka kimse giremeyecektir. Allah Teâlâ bu cennete hitaben 'Sana girene ne mutlu!' buyurmuştur." şeklindeki hadis-i şerif de buna delâlet etmektedir. *ʿAdn*'in cennette bir şehir olduğu, ayrıca bahçeleri dört bir yanını kuşatan bir nehir olduğu da söylenmiştir.

[197] "Ama Allah rızası daha büyüktür." *İlahi rıza*nın cüz'î bir parçası dahi bütün bunlardan büyüktür. Çünkü her tür saadet ve kurtuluşun sebebi, O'nun rızasıdır. Yine müminler Allah'ın kendilerinden razı olması sayesinde O'nun tazim ve ikramına nail olurlar ki Allah'ın ikramı sevap türlerinin en büyüğüdür. Ayrıca kul, mevlâsının kendisinden razı olduğunu bildiği zaman, bu durum onun için diğer bütün nimetlerden çok daha kıymetli olur. Diğer nimetler zaten Allah'ın rızası ile elde edilen şeylerdir. Benzer şekilde kul Allah'ın kendisine öfkelendiğini bilirse nimetler ona zehir gibi olur; en büyük nimetlerden dahi lezzet alamaz. Bizim âlimlerimizden keskin görüşlü, himmeti âlî bir zâtın[1] şöyle dediğini duymuştum: "Allah'ın saygınlık ve ikram diyarında vereceğini vaat ettiği nimetlerden hiçbirini, O'nun rızasına nail olmak ve kendi katında rızasına nail olmuş hidayet ehli içerisinde haşredilmek kadar arzulamam, bu ikisine göz diktiğim kadar hiçbirine dikmem."

[198] "Budur" ifadesi Yüce Allah'ın vaat ettiklerine ya da O'nun rızasına işaret etmektedir. Anlam "Büyük başarı, insanların başarı saydıkları şey değil, sadece budur." şeklindedir. Rivayete göre Allah Teâlâ cennettekilere "Razı oldunuz, memnun kaldınız mı?" diyecek; "Nasıl memnun kalmayalım ki! Sen bizlere yarattığın hiçbir varlığa vermediklerini verdin!" diyecekler. Bunun üzerine Yüce Allah "Size bundan daha faziletlisini de veririm." diyecek. "Bundan daha faziletli olan ne olabilir ki?" dediklerinde ise, "Sizden memnun olmam ve ebediyen size öfkelenmemem." buyuracaktır. [*Müslim,* "el-Cenne ve sıfetu neʿîmihâ ve ehlihâ", 9]

---

[1] Yani Abdusseyyid el-Hatîbî'nin… (Tıybî'den) / ed.

[١٩٥] {عَزِيزٌ} غالب على كل شيء، قادر عليه، فهو يقدر على الثواب والعقاب، {حَكِيمٌ} واضع كلّا موضعَه على حسب الاستحقاق.

[١٩٦] {وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً} عن الحسن: قصورًا من اللؤلؤ والياقوت الأحمر والزبرجد. و{عَدْنٍ} علم، بدليل قوله {جناتِ عَدْنٍ التى وَعَدَ الرَّحْمنُ} [مريم: ٦١]. ويدلّ عليه ما روى أبو الدرداء ﵁ عن رسول الله ﷺ: «عدن دار الله التي لم ترها عين ولم تخطر على قلب بشر، لا يسكنها غير ثلاثة؛ النبيون، والصدّيقون، والشهداء. يقول الله تعالى طوبى لمن دخلك!» وقيل: هي مدينة في الجنة. وقيل: نهر جناتُه على حافّاته.

[١٩٧] {وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ} وشيء من رضوان الله أكبر من ذلك كله، لأنّ رضاه هو سبب كل فوز وسعادة، ولأنهم ينالون برضاه عنهم تعظيمه وكرامته، والكرامة أكبر أصناف الثواب، ولأن العبد إذا علم أن مولاه راض عنه فهو أكبر في نفسه مما وراءه من النعم، وإنما تتهنأ له برضاه، كما إذا علم بسخطته تنغصت عليه، ولم يجد لها لذة وإن عظمت. وسمعت بعض أولى الهمة البعيدة والنفس المرّة من مشايخنا يقول: "لا تطمح عيني ولا تنازع نفسي إلى شيء مما وعد الله في دار الكرامة، كما تطمح وتنازع إلى رضاه عني، وأن أحشر في زمرة المهديين المرضيين عنده."

[١٩٨] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما وعد الله، أو إلى الرضوان، أي هو {الْفَوْزُ الْعَظِيمُ} وحده دون ما يعدّه الناس فوزًا. وروي أن الله عزّ وجلّ يقول لأهل الجنة هل رضيتم؟ فيقولون: وما لنا لا نرضى وقد أعطيتنا ما لم تعط أحدًا من خلقك؟ فيقول: أنا أعطيكم أفضل من ذلك؟ قالوا: وأي شيء أفضل من ذلك؟ قال: أُحِلُّ عليكم رضواني فلا أسخط عليكم أبدًا."

73. Ey peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihâd et, onlara karşı tavizsiz ol. Sığınakları Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[199] "İnkârcı nankörlerle" kılıçla, "münafıklarla" ise delille "cihâd et; onlara karşı tavizsiz ol." Her iki cihatta da tavizsiz ol, onlara sevgi besleme. Bu hüküm kendisinde bir itikat bozukluğu olduğu bilinen herkese yöneliktir. Böyle kimselere karşı delillerle cihat edilir, mümkün olduğunca kendisine karşı sert ve tavizsiz davranılır. İbn Mes'ûd'un, "Eliyle cihat etmeye gücü yetmezse diliyle, ona da gücü yetmezse yüzünü asıp somurtarak, ona da gücü yetmezse kalbi ile cihat etmelidir." dediği nakledilmiştir. Kalp ile cihattan maksat, hoş görmemek, buğzetmek ve ondan teberri etmek, uzak olmaktır. Hasan-ı Basrî de "münafıklarla cihâd"ı, şartları ortaya çıktığı [yani suçu işledikleri sübut bulduğu] zaman onlara hukuki yaptırımları uygulamak olarak tefsir etmiştir.

74. Öyle söylemediklerine dair Allah adına ant içiyorlar... Oysa gerçek şu ki Müslüman olduktan sonra inkâr edip küfür sözünü söylemişler ve asla başaramayacakları bir işe girişmişlerdir. Allah ve Resûlü onları lütfuyla zenginleştirdiği için öç almaya(!) kalktılar. Dönüş yaparlarsa, kendilerinin hayrına olur; ama yüz çevirirlerse, Allah onları dünya ve Âhirette can yakıcı bir azaba uğratacak ve yeryüzünde bir dost ve yardımcı olmayacaktır kendileri için!

[200] Peygamber (s.a.) Tebük seferinde iki ay kalmış, bu süreçte kendisine Kur'ân ayetleri nâzil olmuş, bu ayetler savaştan geri kalanları kınamış, çevresindekiler de bu ayetleri işitmişlerdi. İşitenler içerisinde Cülâs b. Süveyd de vardı ve "Muhammed'in, geride bıraktığımız kardeşlerimiz hakkında söyledikleri doğruysa, onlar bizim efendilerimiz, eşrafımız olduğuna göre, demek ki bizler eşeklerden daha kötüyüz!" demiş. Bunun üzerine Ensâr'dan Âmir b. Kays da ona, "Evet, vallahi Muhammed doğru söylüyor; sen eşekten daha kötüsün!" demiş. Olay Peygamber (s.a.)'in kulağına gidince ikisini da yanına çağırmış. Cülâs o sözleri söylemediğine dair yemin edince Âmir de ellerini açıp "Allah'ım! [Yemin ettiği için] doğru kabul edilen kişinin yalancı olduğunu ve asıl benim doğru söylediğimi gösteren bir vahiy indir Kulun ve Resûlün olan Muhammed'e" diye dua etmiş. Bunun üzerine işbu "Öyle söylemediklerine dair Allah adına and içiyorlar!.." ayeti nâzil olmuştur. Daha sonra Cülâs, "Ya Resûlallah! Allah bana tövbe etmemi buyurdu. Vallahi, ben o sözleri söylemiştim; Âmir doğru söylüyordu." demiş; daha sonra tövbe etmiş ve tövbesinde samimiyet göstermiştir.

٧٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٩٩] {جَاهِدِ الْكُفَّارَ} بالسيف {وَالْمُنَافِقِينَ} بالحجّة {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} في الجهادين جميعًا، ولا تحابّهم. وكل من وقف منه على فساد في العقيدة فهذا الحكم ثابت فيه؛ يجاهد بالحجة، وتستعمل معه الغلظة ما أمكن منها. وعن ابن مسعود: إن لم يستطع بيده فبلسانه، فإن لم يستطع فليَكْفَهِرّ في وجهه فإن لم يستطع فبقلبه. يريد الكراهة والبغضاء والتبرأ منه. وقد حمل الحسن جهاد المنافقين على إقامة الحدود عليهم إذا تعاطوا أسبابها.

٧٤-﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٢٠٠] أقام رسول الله ﷺ في غزوة تبوك شهرين ينزل عليه القرآن، ويعيب المنافقين المتخلفين فيسمع من معه منهم، منهم الجُلَاس بن سويد. فقال الجُلاس: والله لئن كان ما يقول محمد حقًّا لإخواننا الذين خلفناهم وهم ساداتنا وأشرافنا، فنحن شرّ من الحمير! فقال عامر بن قيس الأنصاري للجلاس: أجل، والله إنّ محمدًا لصادق وأنت شرّ من الحمار. وبلغ ذلك رسول الله ﷺ، فاستحضر فحلف بالله ما قال، فرفع عامر يده فقال: اللّهم أنزل على عبدك ونبيك تصديق الكاذب وتكذيب الصادق، فنزلت {يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا}؛ فقال الجلاس: يا رسول الله، لقد عرض الله عليّ التوبة، والله لقد قلته وصدق عامر. فتاب الجلاس وحسنت توبته.

[201] "Müslüman olduktan sonra inkâr edip küfür sözünü söylemişler;" önce zahiren Müslüman görüntüsü verirken daha sonra açıkça inkâr etmişler "ve asla başaramayacakları bir işe girişmişlerdir." Yani Peygamber (s.a.)'in canına kıymaya kalkışmışlardır. Tebük seferi dönüşü, münafıklardan on beş kişi aralarında konuşup geceleyin sarp yamaç yola girdikleri sırada Peygamber (s.a.)'i bineğinin üzerinden itip uçuruma yuvarlamaya karar vermişlerdi. [Yamaca geldiklerinde] Ammâr b. Yâsir [v. 37/657] Peygamber (s.a.)'in devesinin dizginini tutmuş, ön taraftan onu çekiyor, Huzeyfe [v. 36/656] de arkadan deveyi sürüyordu. Tam o esnada Huzeyfe develerin ayak seslerini ve kılıç tıkırtılarını duydu. Arkasını dönüp, münafıkları görünce "Geri çekilin ey Allah'ın düşmanları! Geri çekilin!" diye haykırdı. Onlar da kaçtılar. [Bu suikastin ne idüğü bağlamında] münafıkların, Cülâs'a cevap verdiği için Âmir b. Kays'ı öldürmeye çalıştıkları; ayrıca, Peygamber (s.a.) razı olmasa da Abdullah b. Übeyy'e taç giydirip başlarına lider yapmak istedikleri de söylenmiştir.

[202] "Öç almaya kalkışmalarının sebebi" yani inkârlarının ve ayıplamalarının sebebi "Allah ve Resûlünün onları lütfuyla zenginleştirmesidir!" Zira onlar Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiği zaman geçim sıkıntısı yaşıyorlardı. Ata binemiyor, ganimet alamıyorlardı. Derken, ganimetlerle zenginleştiler. Hatta Cülâs'ın bir yakını öldürülmüş, Peygamber (s.a.) de diyetini on iki bin [dirhem] olarak belirlemiş, Cülâs da böylece zenginleşmişti.

[203] "Dönüş yaparlarsa kendilerinin hayrına olur." İşte Cülâs'ın tövbesine sebep olan ayet budur. "Dünya ve âhirette can yakıcı bir azaba" dünyada öldürülme azabına, âhirette ise ateş azabına.

75. İçlerinde "O bize lütuf ve kereminden ihsan ederse, kesinlikle tasadduk edeceğiz ve mutlaka sâlihlerden olacağız!" diye Allah'a and vermiş olanlar da var.

76. Ama Allah lütuf ve kereminden kendilerine ihsan edince, cimrilik ettiler ve yüz çevirerek çekip gittiler.

77. O da (ölüp) kendisiyle karşı karşıya gelecekleri güne kadar kalplerine nifak soktu; kendisine verdikleri sözü tutmadıkları ve yalanı âdet edindikleri için...

[٢٠١] {وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلامِهِمْ} وأظهروا كفرهم بعد إظهارهم الإسلام {وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا} وهو الفتك برسول الله ﷺ، وذلك عند مرجعه من تبوك. تواثق خمسة عشر منهم على أن يدفعوه عن راحلته إلى الوادي إذا تَسَنَّمَ العقبةَ بالليل، فأخذ عمار بن ياسر بخطام راحلته يقودها وحذيفة خلفها يسوقها، فبينما هما كذلك إذ سمع حذيفة بوقع أخفاف الإبل وبقعقعة السلاح، فالتفت فإذا قوم متلثمون! فقال: إليكم إليكم يا أعداء الله! فهربوا. وقيل: همّ المنافقون بقتل عامر لردّه على الجُلاس. وقيل: أرادوا أن يتوّجوا عبد الله بن أبيّ وإن لم يرض رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم.

[٢٠٢] {وَمَا نَقَمُوا} وما أنكروا وما عابوا {إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ} وذلك أنهم كانوا حين قدم رسول الله ﷺ المدينة في ضنك من العيش لا يركبون الخيل ولا يحوزون الغنيمة، فأثروا بالغنائم؛ وقتل للجلاس مولى، فأمر رسول الله ﷺ بديته اثني عشر ألفًا فاستغنى.

[٢٠٣] {فَإِن يَتُوبُوا} هي الآية التي تاب عندها الجُلاس {فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} بالقتل والنار.

٧٥-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٧٦-﴿فَلَمَّا آتاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

٧٧-﴿فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

[204] Rivayete göre [Bedir gazilerinden] Sa‘lebe b. Hâtıb; “Ya Resûlallah! Allah’a dua et de bana mal-mülk ihsan etsin.” demiş; Peygamber (s.a.); “Sa‘lebe! Bak, şükrünü eda edeceğin az mal, şükrünü eda edemeyeceğin çok maldan daha hayırlıdır.” diye cevap vermişti. Fakat Sa‘lebe tekrar aynı istekte bulunup “Seni hak ile gönderen Allah’a yemin olsun ki eğer bana mal-mülk nasip ederse her hak sahibine hakkını mutlaka vereceğim!” diye yemin etmiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) onun için dua etmişti. Sonunda Sa‘lebe bir koyun almış ve o koyun mantar gibi çoğalmış, neredeyse Medine’ye sığmayacak bir sürüye dönüşmüş. Sa‘lebe de sürüsünü bir vadiye taşımış ve giderek cemaatten kopmuş, cumalara dahi gelmez olmuştu. Bir ara Peygamber (s.a.) onu sorunca “Malı çoğaldı, vadilere sığmaz oldu.” demişler, o da, “Yazık oldu Sa‘lebe’ye!” buyurmuştu. Daha sonra Peygamber (s.a.) zekâtları toplamak üzere iki kişi görevlendirmiş, insanlar bu görevlilere zekâtlarını vermişler, fakat Sa‘lebe’nin yanına varıp ondan zekât istedikleri ve kendisine Peygamber (s.a.)’in zekâtla ilgili fermanını okudukları zaman, “Bu cizyeden başka bir şey değil! Bu cizyenin benzerinden başka bir şey değil!” demiş ve görevlilere “Siz şimdi gidin, ben bir düşüneyim.” deyip onları göndermişti. Görevliler Peygamber (s.a.)’in yanına geldiklerinde, daha onlar konuşmadan o iki kez art arda; “Yazık oldu Sa‘lebeye!” buyurmuş, ardından bu ayet nâzil olmuştur. Daha sonra Sa‘lebe zekâtını getirmiş, fakat Peygamber *Aleyhisselâm*; “Allah senden zekât almamı yasakladı!” diye cevap vermiş; o başına topraklar saçıp pişmanlık ifade etse de Peygamber *Aleyhisselâm* “Bu senin amelin, ben sana söylemiştim, ama sen dinlemedin!” buyurmuştur. Peygamber (s.a.) vefat ettikten sonra Sa‘lebe zekât malını Hazret-i Ebû Bekr’e getirmiş, fakat o da kabul etmemiş; daha sonra halifeliği döneminde Hazret-i Ömer (r.a.)’a getirmiş, o da kabul etmemiş ve Sa‘lebe Hazret-i Osman’ın halifeliği döneminde ölmüştür.[1]

[205] لَنَصَّدَّقَنَّ (kesinlikle tasadduk edeceğiz) ve لَنَكُونَنَّ (mutlaka olacağız) ifadeleri sonlarındaki Nûn hafifletilerek *le-nessaddeka**n*** ve *le-nekûne**n*** şeklinde de okunmuştur. “Sâlihlerden…” İbn Abbâs sâlihlerden olma ifadesi ile hac ibadetini yapmanın kastedildiği söylemiştir.

---

[1] “Sa‘lebe hadisi” adıyla ünlenen bu kıssanın içeriği İslâmiyet’in *tevbe* ve *recâ*ya bakışı açısından sorunlu olup, bunun üstelik bir Bedir gazisine isnat edilmesi düşündürücüdür. Kütüb-i Sitte’de yer almamaktadır. / ed.

[٢٠٤] روي أن ثعلبة بن حاطب قال: يا رسول الله، ادع الله أن يرزقني مالًا، فقال ﷺ: يا ثعلبة، قليل تؤدّي شكره خير من كثير لا تطيقه. فراجعه وقال: والذي بعثك بالحقّ لئن رزقني الله مالًا لأعطينّ كل ذي حقّ حقّه. فدعا له، فاتخذ غنمًا فنمت كما ينمى الدود حتى ضاقت بها المدينة، فنزل واديًا وانقطع عن الجماعة والجمعة، فسأل عنه رسول الله ﷺ فقيل: كثر ماله حتى لا يسعه واد. قال: يا ويح ثعلبة! فبعث رسول الله ﷺ مصدّقين لأخذ الصدقات، فاستقبلهما الناس بصدقاتهم، ومرّا بثعلبة فسألاه الصدقة وأقرآه كتاب رسول الله ﷺ الذي فيه الفرائض، فقال: ما هذه إلاّ جزية! ما هذه إلاّ أختُ الجزية! وقال: ارجعا حتى أرى رأيي، فلما رجعا قال لهما رسول الله ﷺ قبل أن يكلماه: «يا ويح ثعلبة!» مرّتين، فنزلت. فجاءه ثعلبة بالصدقة، فقال: إنّ الله منعني أن أقبل منك، فجعل التراب على رأسه فقال: هذا عملك قد أمرتك فلم تطعني؛ فقُبض رسول الله ﷺ، فجاء بها إلى أبي بكر رضي الله عنه فلم يقبلها، وجاء إلى عمر رضي الله عنه في خلافته فلم يقبلها، وهلك في زمان عثمان رضي الله عنه.

[٢٠٥] وقرئ «لنصدّقنْ ولنكوننْ»، بالنون الخفيفة فيهما {مِنَ الصَّالِحِينَ}. قال ابن عباس رضي الله عنه: يريد الحجّ.

[206] “O da … kalplerine bir nifak soktu” ifadesinde Hasan-ı Basrî ve Katâde b. Di‘âme es-Sedûsî’ye [v. 117/735] göre fâ‘il cimrilik olup فَأَعْقَبَهُمْ ifadesi, “Cimrilik onların kalplerine nifak soktu.” anlamındadır. Çünkü kalplerindeki nifakın sebebi cimriliktir. Ancak cümlenin açık anlamına göre bu zamir Yüce Allah’a işaret eder ve anlam, “Allah onları lütfundan mahrum bıraktı. Sonuçta münafık oldular ve nifak kalplerinde iyice yerleşti, onlar Allah’a verdikleri tasadduk etme ve sâlih olma sözlerinde durmadıkları ve yalancı oldukları için hayatlarının sonuna kadar bu nifak onlardan ayrılmaz olacaktır.” şeklindedir. Bu ayetten hareketle, sözden dönmenin münafıklığın üçte biri olduğu ifade edilmiştir.

[207] يكذبون (yalanı âdet edindikleri için) ifadesi şedde ile *yükezzibûne* (yalanlamayı âdet edindikleri için) şeklinde; [aşağıdaki] أَلَمْ يَعْلَمُوا (Bilmezler mi ki?) ifadesi de Hazret-i Ali (r.a.)’dan *e-lem ta‘lemû* (Bilmez misiniz ki?) şeklinde nakledilmiştir.

78. Bilmezler mi ki onların sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını Allah bilmektedir; Allah bütün gaypları hakkıyla bilir (Allâmü’l-guyûb)?!

[208] “Sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını” yani gizledikleri münafıklıklarını, verdikleri sözün aksi istikametteki kararlarını, kendi aralarında gizlice fısıldaşarak din hakkında konuştukları ağır sözleri, zekâtı *cizye* diye isimlendirmelerini ve insanları zekât vermekten alıkoymak için yaptıkları plânları…

79. [Ordu teçhizi için verilmesi istenen] **sadakalar hususunda gönüllü hareket eden müminleri ve zar zor verebildikleri dışında verecek bir şey bulamayan müminleri çekiştirerek onlarla dalga geçenleri Allah maskaraya çevirmiştir... Bunların hakkı, can yakıcı bir azaptır.**

[209] الَّذِينَ يَلْمِزُونَ (çekiştirenler) ifadesi, kınama olarak ya nasb ya da ref‘ mahallindedir. [78. ayette geçen] “sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını” ifadesindeki zamirden bedel olarak cer mahallinde olması da mümkündür. Zamme ile *yelmüzûne* şeklinde de okunmuştur.

[210] “Gönüllü hareket edenleri” yani gönülden infak eden, bağış yapanları. Rivayete göre Peygamber (s.a.) insanları zekât vermeye teşvik etmiş, bunun üzerine Abdurrahman b. Avf [v. 32/653] kırk okka altın -bir görüşe göre ise, dört bin dirhem- getirmiş ve “Sekiz bin dirhemim var. Dört binini Rabbime borç veriyorum, dört binini de ailem için ayırdım!” demiş; Peygamber (s.a.) de; “Verdiğine de, ailene sakladığına da Allah bereket versin.” buyurmuştur.

[٢٠٦] {فَأَعْقَبَهُمْ} عن الحسن وقتادة رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ: أن الضمير للبخل، يعني: فأورثهم البخلُ {نِفَاقًا} متمكنًا {فِى قُلُوبِهِمْ}، لأنه كان سببًا فيه وداعيًا إليه. والظاهر أن الضمير لله عزّ وجلّ. والمعنى: فخذلهم حتى نافقوا وتمكن في قلوبهم نفاقهم فلا ينفك عنها إلى أن يموتوا بسبب إخلافهم ما وعدوا الله من التصدّق والصلاح وكونهم كاذبين. ومنه: جعل خلف الوعد ثلُث النفاق.

[٢٠٧] وقرئ «يكذبون»، بالتشديد، و«ألم تعلموا»، بالتاء عن عليّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ.

٧٨-﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

[٢٠٨] {سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ} ما أسرّوه من النفاق والعزم على إخلاف ما وعدوه وما يتناجون به فيما بينهم من المطاعن في الدين وتسمية الصدقة جزية وتدبير منعها.

٧٩-﴿الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢٠٩] {الذين يَلْمِزُونَ} محله النصب أو الرفع على الذمّ. ويجوز أن يكون في محل الجرّ بدلًا من الضمير في {سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ} [التوبة: ٨٧]. وقرئ «يلمزون»، بالضم.

[٢١٠] {الْمُطَّوِّعِينَ} المتطوّعين المتبرعين. روي أن رسول الله ﷺ حثّ على الصدقة فجاء عبد الرحمن بن عوف بأربعين أوقية من ذهب، وقيل: بأربعة آلاف درهم؛ وقال: كان لي ثمانية آلاف، فأقرضت ربي أربعة، وأمسكت أربعة لعيالي. فقال رسول الله ﷺ: بارك الله لك فيما أعطيت وفيما أمسكت.

Nitekim Peygamber (s.a.)'in dua ettiği gibi olmuş, Allah onun malını öylesine bereketlendirmiştir ki hanımı Temâdur'u [تماضر] malının sekizde birinin çeyreği [%3,125'i] olan seksen bin dirhem karşılığında almıştır.[1] Âsım b. Adiyy [v. 45/665] yüz sepet hurma getirmiş, Ebû Akīl' el-Ensārî [v. 12/633] de bir ölçek hurma getirmiş ve "Gece sabaha kadar deve yuları ördüm ve karşılığında iki ölçek hurma aldım. Birini aileme bıraktım, diğerini getirdim." demiş; Peygamber (s.a.) de onun getirdiği hurmanın sadakalara dâhil edilmesini emretmişti. Bunun üzerine münafıklar bağışta bulunan müminleri çekiştirmişler ve "Abdurrahman ve Âsım sırf gösteriş için veriyor; Ebû Akīl'in verdiği o mala ise ne Allah'ın ne de Resûlünün ihtiyacı olabilir! Ama o nam yapmak istiyor ki kendisine ganimet verilsin!" demişler; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur.

[211] إِلاَّ جُهْدَهُمْ ifadesi "zar zor verebildikleri dışında" anlamında olup [Cîm] fetha ile de zamme ile de okunmuştur.

[212] سَخِرَ اللّٰهُ مِنْهُمْ (Allah onlarla alay eder.) beddua değil, "Asıl Allah onlarla dalga geçiyor!" [Bakara 2/15] ayeti gibi haber ifadesidir. Dikkat edersen, devamında "Bunların hakkı, can yakıcı bir azaptır." denilmiş [*Müslim*, "Fedā'ilü's-sahâbe", 25].

80. Onların bağışlanması için ister dua et, ister etme. Bağışlanmaları için yetmiş kere bile dua etsen, Allah onları bağışlamayacak... ki bu, Allah ve Resûlünü nankörce inkâr etmelerindendir. Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[213] Abdullah b. Übeyy'in [v. 9/631] oğlu olan ve sâlih, samimi bir mümin olan Abdullah [v. 12/633], babası hastalandığı zaman Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve ondan babası için dua etmesini istemişti. O da dua etti. İşbu ayet, bunun üzerine nâzil oldu. Peygamber (s.a.), "Allah bana ruhsat verdi, ben de yetmişten fazla dua edeceğim!" demişti ki, "Onların bağışlanması için dua etsen de, etmesen de fark etmez, Allah onları asla bağışlamayacak!" [Münâfikūn 63/6] ayeti nâzil oldu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere buradaki emir, haber anlamında olup adeta "Bağışlanmaları için dua etsen de, etmesen de Allah onları kesinlikle affetmeyecek!" buyrulmaktadır. Orada, bu tür ifadelerde bir şart anlamı bulunduğunu da belirtmiş, bunun emir lafzıyla anlatılmış olmasındaki nükteyi izah etmiştik.[2] "Yetmiş" çokluktan kinayedir. Ali (r.a.) da şöyle demiştir:

---

[1] Bu durumda toplam malı 2.560.000 dirhem olmaktadır. / çev.

[2] Bkz. Tevbe 9/53'teki *"De ki: İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin; artık sizden kabul edilmeyecek."* ifadesinin tefsiri. / ed.

فبارك الله له حتى صولحت تماضرُ امرأتُه عن ربُع الثمُن على ثمانين ألفًا؛ وتصدّق عاصم بن عديّ بمائة وسق من تمر، وجاء أبو عقيل الأنصاري ﵁ بصاع من تمر فقال: بتّ ليلتي أجرّ بالجرير على صاعين، فتركت صاعًا لعيالي، وجئت بصاع. فأمره رسول الله ﷺ أن ينثره على الصدقات، فلمزهم المنافقون وقالوا: ما أعطى عبد الرحمن وعاصم إلاّ رياء، وإن كان الله ورسوله لغنيين عن صاع أبي عقيل، ولكنه أحبّ أن يذكر بنفسه ليعطى من الصدقات، فنزلت.

[٢١١] {إِلَّا جُهْدَهُمْ} إلاّ طاقتهم. قرئ بالفتح والضم.

[٢١٢] {سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ} كقوله {اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ} [البقرة: ١٥] في أنه دعاء. ألا ترى إلى قوله {وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ}.

٨٠- ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

[٢١٣] سأل عبد الله بن عبد الله بن أبيّ رسول الله ﷺ، وكان رجلًا صالحًا، أن يستغفر لأبيه في مرضه ففعل، فنزلت. فقال رسول الله ﷺ: إنَّ الله قد رخص لي فسأزيد على السبعين، فنزلت {سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ} [المنافقون: ٦]. وقد ذكرنا أن هذا الأمر في معنى الخبر، كأنه قيل: لن يغفر الله لهم أستغفرت لهم أم لم تستغفر لهم، وأن فيه معنى الشرط، وذكرنا النكتة في المجيء به على لفظ الأمر. والسبعون جارٍ مجرى المثل في كلامهم للتكثير؛ قال عليّ بن أبي طالب ﵁:

Sabah baskın yapacağım şu ‘âsi’ oğlu ‘âsi’ye[1]
Atının yelesini bağlamış yetmiş bin süvariyle!..

[214] **Şayet** “Arapların söz sanatlarını ve ifade üsluplarını en iyi bilen ve en fasih Arap olan Peygamber *Aleyhisselâm* bu sayıdan çok af dilemenin kastedilmiş olduğunu nasıl anlamamış da, ‘Rabbim bana ruhsat verdi, ben de yetmişten fazla af dileyeceğim!’ demiş olabilir?! Üstelik, ayetin devamında ‘ki bu, nankörce inkâr etmelerindendir.’ denilmekte; onların affedilmesine engel olan şeyin ne olduğu da beyan edilmekte yani” **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.) bunu anlamamış değildir. Fakat tıpkı İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın “Bana karşı gelen kimse için de şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin.” [İbrâhim 14/36] demesi gibi o da peygamber olarak gönderildiği insanlara olan engin şefkat ve merhametinden ötürü, kullanılan ifadeden kastedilen mânayı değil, lafızdaki sayı anlamını esas alarak böyle söylemiştir. Peygamber (s.a.)’in şefkat ve merhamet göstermesi ümmeti için bir lütuf olup onlara birbirlerine karşı merhametli olmaları yönünde bir çağrı mahiyetindedir.

81. Peygamber’in ardından geride bırakılanlar, oturup kaldıkları için sevinmişler; mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd etmek işlerine gelmemişti; “Bu sıcakta seferber olmayın!” demişlerdi... “Cehennem ateşi daha sıcaktır” de. Keşke bilselerdi!..

[215] “Geride bırakılanlar” Peygamber (s.a.)’den izin isteyen münafıklardır. Peygamber (s.a.) onlara izin vermiş ve Tebük seferinde onları geride bırakmıştır. Ya da onları geride bırakan şey tembellikleri, nifakları ve şeytandır. “Oturup kaldıkları için” yani gazaya çıkmayıp geride oturdukları için.

[216] خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ ifadesi, Peygamber’in ardından anlamına gelir. Nitekim *ekāme hilâfe’l-hayy* (Kavminin ardından o kaldı.) “Onlar ayrıldı ama o ayrılmadı.” demektir. Ebû Hayve’nin [v. 203/818] bu ifadeyi *halfe rasûlillâh* şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Bu ifadenin muhalefet anlamına geldiği de söylenmiştir, zira Peygamber (s.a.) harekete geçtiğinde onlar oturup kalarak ona muhalefet etmişlerdir. Bu ifadenin mansup olması *mef‘ûlün leh* olmasından ya da hâl olmasındandır. Yani anlam, “Ona muhalefet etmek için oturdular.” ya da “Ona muhalefet ederek oturdular.” şeklindedir.

---

[1] Yani el-‘Âsī b. Vâ‘il’in oğlu Amr b. Âs’a… el-‘Âsī b. Vâ‘il, Kur’ân’ın *ebter* diye tavsif ettiği azılı müşriklerden biriydi; el-‘Âsī [isyancı] kelimesi hafifletilerek el-‘Âs [isyancı] şeklinde de telaffuz ediliyordu. İşte, Halife Ali kendisine isyan eden Amr b. Âs’ı bu sebeple “isyancı oğlu isyancı” diye nitelemektedir. / ed.

لأصْبَحَنَّ الْعَاصَ وَابْنَ الْعَاصِي   سَبْعِينَ أَلْفًا عَاقِدِي النَّوَاصِي

[٢١٤] فإن قلت: كيف خفي على رسول الله ﷺ، وهو أفصح العرب وأخبرهم بأساليب الكلام وتمثيلاته، والذي يفهم من ذكر هذا العدد كثرة الاستغفار، كيف وقد تلاه بقوله {ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا} الآيَةَ، فبين الصارف عن المغفرة لهم حتى قال: «قد رخص لي ربي فسأزيد على السبعين»؟ قلت: لم يخفَ عليه ذلك، ولكنه خيل بما قال إظهارًا لغاية رحمته ورأفته على من بعث إليه، كقول إبراهيم عليه السلام {وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} [إبراهيم: ٣٦]. وفي إظهار النبي ﷺ الرأفة والرحمة: لطف لأمّته ودعاء لهم إلى ترحم بعضهم على بعض.

٨١-﴿فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ﴾

[٢١٥] { الْمُخَلَّفُونَ } الذين استأذنوا رسول الله ﷺ من المنافقين فأذن لهم وخلفهم في المدينة في غزوة تبوك، أو الذين خلفهم كسلُهم ونفاقهم والشيطان {بِمَقْعَدِهِمْ} بقعودهم عن الغزو.

[٢١٦] {خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ} خلفه. يقال: أقام خلاف الحي، بمعنى بعدهم؛ ظعنوا ولم يظعن معهم، وتشهد له قراءة أبي حيوة «خلف رسول الله». وقيل: هو بمعنى المخالفة لأنهم خالفوه حيث قعدوا ونهض، وانتصابه على أنه مفعول له أو حال، أي قعدوا لمخالفته أو مخالفين له.

[217] “Mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd etmek” ifadesi müminlere yönelik bir gönderme olup onların Allah rızası için çok büyük zorluklara göğüs gerdiklerine, bu yolda mallarını harcamış, canlarını feda etmiş, bütün bunları rahatça oturmaya tercih etmiş olmalarına işarettir. Münafıklar ise böyle yapmaya yanaşmamışlardır. Kaldı ki müminlerin gönlünde bulunan ve onları harekete geçiren iman ve yakîn onlarda yokken buna nasıl yanaşabilirlerdi ki?!

[218] “Cehennem ateşi daha sıcaktır’ de.” Bu ifade ile onlar cahil yerine konulmaktadır, çünkü kısa bir anlık zorluktan kendini koruyarak kendini ebedî meşakkate düşüren biri, bütün cahillerden daha cahildir. Nitekim şair[1] şöyle demiştir:

> Sonunda tek bir kötü gün olan huzurlu bir ömrün balı bile acı ota benzerken,
> Bir an huzurlu olup, ardından kötü bir ömür geçirsen nasıl olur bir düşün?!

82. Artık az gülsünler, çok ağlasınlar! Yaptıklarının cezası olarak...

[219] İfade, “Ceza olarak, az gülecekler; çok ağlayacaklar!” anlamındadır. Ancak bu hususun kesin olduğunu, başka türlü olamayacağını göstermek için emir formunda söylenmiştir. Rivayete göre münafıklar cehennem ateşinde, dünyadaki ömürleri kadar ağlayacaklar, bu süre boyunca ne gözyaşları dinecek ne de gözlerine uykudan bir sürme çekebilecekler [yani uyuyabilip gözlerini rahatlatacaklar]!

83. Allah, seni onlardan bir topluluğa geri döndürür de senden sefere çıkmak için izin isterlerse de ki: Benimle beraber asla çıkmayacak; benim yanımda asla bir düşmanla savaşmayacaksınız! Çünkü siz ilk keresinde oturup kalmaya razı oldunuz. Öyleyse, şimdi de geride kalanlarla birlikte oturun.

[220] Yüce Allah’ın “onlardan bir topluluğa” demesinin sebebi, münafıklardan bazılarının nifaktan tövbe etmiş, geride bırakıldıkları için pişmanlık duymuş ya da sahih bir mazeret beyan etmiş olmalarıdır. Seferden geri kalanların tamamının münafık olmadığı söylenmektedir. Nitekim “onlardan bir topluluğa” ifadesi ile içlerindeki münafıklar kastedilmiştir. “Senden savaşa çıkmak için izin isterlerse” yani Tebük seferinden sonra başka bir sefere katılmak için izin isterlerse. “İlk keresinde” yani Tebük seferine çıkma konusunda.

---

[1] Bu şiir Zemahşerî’nin kendisine aittir. / çev.

[٢١٧] {أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ} تعريض بالمؤمنين وبتحملهم المشاقّ العظام لوجه لله تعالى وبما فعلوا من بذل أموالهم وأرواحهم في سبيل الله تعالى وإيثارهم ذلك على الدعة والخفض؛ وكره ذلك المنافقون. وكيف لا يكرهونه وما فيهم ما في المؤمنين من باعث الإيمان وداعي الإيقان.

[٢١٨] {قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا} استجهال لهم، لأنّ من تصوّن من مشقة ساعة فوقع بسبب ذلك التصوُّن في مشقة الأبد، كان أجهل من كل جاهل. ولبعضهم:

مَسَرَّةُ أَحْقَابٍ تَلَقَّيْتُ بَعْدَهَا   مَسَاءَةَ يَوْمٍ أَرْيُهَا شِبْهُ الصَّابِ
فَكَيْفَ بِأَنْ تَلْقَى مَسَرَّةَ سَاعَةٍ   وَرَاءَ تَقَضِّيهَا مَسَاءَةُ أَحْقَابِ

٨٢-﴿فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٢١٩] معناه: فسيضحكون قليلًا، ويبكون كثيرًا {جَزَاءً}، إلاّ أنه أخرج على لفظ الأمر للدلالة على أنه حتم واجب لا يكون غيره. يروى أن أهل النفاق يبكون في النار عمر الدنيا، لا يرقأ لهم دمع ولا يكتحلون بنوم.

٨٣-﴿فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ﴾

[٢٢٠] وإنما قال {إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ} لأنّ منهم من تاب عن النفاق وندم على التخلف، أو اعتذر بعذر صحيح. وقيل: لم يكن المخلفون كلهم منافقين، فأراد بالطائفة: المنافقين منهم. {فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ} يعني إلى غزوة بعد غزوة تبوك. {أَوَّلَ مَرَّةٍ} هي الخروج إلى غزوة تبوك،

Onların savaşa katılacak gaziler defterinden silinmiş olması, Tebük seferinden geri kalmış olmalarının cezası idi. Allah Teâlâ onların bu savaştan geri kalmalarının tek sebebinin münafıklık olduğunu bilmekteydi. Ancak onların dışındakilerin geri kalma sebepleri başkaydı. “Geride kalanlarla birlikte” ifadesi daha evvel tefsir edildi. Mâlik b. Dînâr [v. 131/748’den önce] *el-hālifîn* kelimesini kasr ile *el-halifîn* şeklinde okumuştur. **Şayet** “*Merrat*^{un} kelimesi nekredir ve [çoğulu] *merrât*^{un} kelimesinin yerine tekil olarak kullanılmıştır. Bundan maksat ise tafsildir.[1] O halde, ona muzāf olan ve ‘kereler’den birine delâlet eden [dolayısıyla da müennes olması gereken] ism-i tafdil [*evvele*] neden müzekker kılınmış?” **dersen şöyle derim:** İki kullanımdan daha yaygın olanı, *Hind*^{ün} *ekberu’n-nisâ*^{i} (Hind kadınların en büyüğüdür.) ve *hiye ekberuhünne* (O, onların en büyüğüdür.) şeklindedir. *Hiye kübrâ imra’et*^{in} (O, kadının en büyüğüdür.) şekli, neredeyse hiç göremeyeceğin nadir bir kullanımdır. Yaygın olan, *hiye ekberu imra’et*^{in}, *evvelü merrat*^{in} (ilk kez), *âhiru merrat*^{in}(son kez) şeklindeki kullanımlardır. Katâde b. Di’âme es-Sedûsî’nin [v. 117/735], “Haklarında bu ifadelerin söylendiği kimselerin, on iki kişi olduğu bize anlatılmıştı.” dediği nakledilmiştir.

84. Onlardan olup da ölen hiç kimse için (cenaze) namaz(ı) kılma, kabrinin başında da durma. Çünkü onlar, Allah ve Resûlünü inkâr ettiler ve fâsık olarak öldüler.

85. Onların mallarına ve çocuklarına imrenme. Allah’ın istediği, bunlar yüzünden dünyada onlara azap etmek ve nankör bir inkârcı olarak can çekişe çekişe ölmelerinden başka bir şey değil...

[221] Rivayete göre Peygamber (s.a.) münafıkların kabirlerinin başında durur, onlar için dua edermiş. Münafıkların lideri olan Abdullah b. Übeyy hastalanınca, yanına gelmesi için Peygamber (s.a.)’e haber göndermiş. Yanına vardığında, “Yahudilere olan sevgin seni helâk etti!” buyurmuş. Bunun üzerine Abdullah b. Übeyy, “Ya Resûlallah! Ben sizi beni kınayasınız diye değil, benim için dua edip istiğfarda bulunasınız diye davet ettim.” demiş ve ondan, kendisini üzerindeki elbise ile [yani Peygamberin tenine temas eden gömlekle] kefenleyip namazını da kıldırmasını rica etmişti. Öldüğü zaman, oğlu Hubâb cenaze için Peygamber (s.a.)’i çağırdı. Peygamber (s.a.) ona ismini sorup öğrenince “Sen Abdullah oğlu Abdullah’sın, Hubâb (aşkım) şeytan ismidir!” buyurdu.

---

[1] Yani *merrât*^{un} [kereler] kelimesindeki her bir *kere*nin *merrat*^{un} [kere] kelimesi ile tek tek ayrıştırılması ve ism-i tafdil olarak kullanılan *evvel*^{e} kelimesinin “kerelerin her birinin ilki” anlamını vermesidir. / çev.

وكان إسقاطهم عن ديوان الغزاة عقوبة لهم على تخلفهم الذي علم الله أنه لم يدعهم إليه إلاّ النفاق، بخلاف غيرهم من المتخلفين. {مَعَ الْخَالِفِينَ} قد مرّ تفسيره. وقرأ مالك بن دينار رحمه الله «مع الخلفين» على قصر الخالفين. فإن قلت: {مَرَّةٍ} نكرة وضعت موضع المرات للتفضيل، فلم ذكر اسم التفضيل المضاف إليها وهو دال على واحدة من المرات؟ قلت: أكثر اللغتين: هند أكبر النساء، وهي أكبرهنّ. ثم إنّ قولك: هي كبرى امرأة، لا تكاد تعثر عليه؛ ولكن هي أكبر امرأة، وأول مرة، وآخر مرة. وعن قتادة: ذكر لنا أنهم كانوا اثني عشر رجلًا قيل فيهم ما قيل.

Türkiye Yazma Eserleri Kurumu

٨٤-﴿وَلا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ﴾

٨٥-﴿وَلا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

[٢٢١] روي أن رسول الله ﷺ كان يقوم على قبور المنافقين ويدعو لهم. فلما مرض رأس النفاق عبد الله بن أبيّ بعث إليه ليأتيه، فلما دخل عليه قال: أهلكك حبّ اليهود. فقال: يا رسول الله، بعثت إليك لتستغفر لي لا لتؤنبني؛ وسأله أن يكفنه في شعاره الذي يلي جلده ويصلّي عليه. فلما مات دعاه ابنه حباب إلى جنازته، فسأله عن اسمه فقال: أنت عبد الله ابن عبد الله. الحباب: اسم شيطان!

Cenaze namazını kıldırmak için harekete geçtiği zaman Hazret-i Ömer (r.a.) ona "Allah düşmanının namazını mı kıldıracaksınız!?" dedi ve bu ayet nâzil oldu. Bir görüşe göre Peygamber *Aleyhisselâm* onun namazını kıldırmak istemiş, fakat tam o sırada Cebrâil onu geri çekmiştir.

[222] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in bir münafığa böyle değer vermesi ve onu kendi elbisesi ile kefenlemesi nasıl câiz olur?" **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.)'in bu davranışı, Abdullah b. Übeyy'in daha önceki bazı hayırhah davranışlarının karşılığı idi. Şöyle ki: Peygamber (s.a.)'in amcası Hazret-i Abbâs [v. 32/653] Bedir'de esir olarak getirildiğinde ona giydirecek bir gömlek bulamamışlardı, çünkü çok uzun boylu bir adamdı. İşte o sırada Abdullah b. Übeyy ona gömleğini giydirmişti. Yine Hudeybiye günü Müşrikler Abdullah b. Übeyy'e, "Biz Muhammed'e [Mekke'ye girip hac yapması için] izin vermeyiz, fakat sana izin veririz!" demişler; o da, "Hayır! Benim için *nümune-i imtisal* Allah Resûlüdür [o ne yaparsa onu yaparım]!" demişti. İşte Peygamber (s.a.) bu davranışlarının karşılığında ona teşekkür etmiş oldu. Ayrıca onun isteğine cevap vermiş olmak için de böyle yapmıştır. Çünkü Peygamber (s.a.) kendisinden istekte bulunan hiç kimseyi geri çevirmezdi. Yüksek karakter sahibi olmanın bütün gereklerine sahipti. Bu sebeple kerem sahiplerinin âdetlerine uygun olarak hareket etmiş ve Abdullah b. Übeyy'in sâlih oğlunun talebine karşılık vermiştir. Nitekim rivayete göre Abdullah b. Übeyy'in oğlu Peygamber (s.a.)'e, "Sizden babamı kendi gömleğinizle kefenlemenizi ve kabrinde durup dua etmenizi istirham ediyorum. Böylece düşmanlar, onun hakkında ileri geri konuşmazlar." demişti. Üstelik, Peygamber (s.a.), onu kendi gömleği ile kefenlemesinin ona küfründen yana bir fayda sağlamayacağını, gömleği ile başka bir kefen arasında hiçbir fark bulunmadığını biliyordu. Hem onu gömleği ile kefenlemiş olmasının başkaları için bir lütuf olmasını istemişti. Nitekim rivayete göre kendisine, "Kâfir olduğu halde neden ona gömleğinizi kefen yapmak sûretiyle teveccühte bulundunuz?" diye sorulunca "Doğrusu, Allah'tan gelecek cezaya karşı benim gömleğimin ona hiçbir faydası olmaz. Ama ben Allah'ın bu sayede birçok insanı İslâm'a sokacağını umuyorum." buyurmuştur. Gerçekten de -rivayete göre- Abdullah b. Übeyy'in Peygamber (s.a.)'in elbisesi ile şifa/kurtuluş talep ettiğini görünce Hazreç kabilesinden bin kişi Müslüman olmuştur. Ayrıca, Peygamber (s.a.)'in ona acıyıp bağışlanması için dua etmesi, birbirine merhamet ve şefkat göstermeye yönelik bir çağrı idi. Çünkü müminler, Peygamber'in dış görünüşü itibariyle Müslüman olan fakat içi dışından farklı olan bir insana bile merhamet gösterdiğini görünce, bu durum onların, kalbi ve dili bir olan kimselere karşı şefkatli olmalarına sebep oluyor; bunu kendi üzerlerine vazife olarak görmelerini sağlıyordu [*Buhârî,* "Cihâd", 139].

فلما همّ بالصلاة عليه قال له عمر: أتصلّي على عدوّ الله!؟ فنزلت وقيل: أراد أن يصلّي عليه، فجذبه جبريل.

[٢٢٢] فإن قلت: كيف جازت له تكرمة المنافق وتكفينه في قميصه؟ قلت: كان ذلك مكافأة له على صنيع سبق له. وذلك أنّ العباس ﵁ عم رسول الله ﷺ لما أخِذ أسيرًا ببدر لم يجدوا له قميصًا وكان رجلًا طوالًا، فكساه عبد الله قميصه. وقال له المشركون يوم الحديبية: إنا لا نأذن لمحمد ولكنا نأذن لك. فقال: لا، إن لي في رسول الله ﷺ أسوة حسنة. فشكر رسول الله ﷺ له ذلك؛ وإجابةً له إلى مسئلته إياه، فقد كان عليه الصلاة والسلام لا يردّ سائلًا، وكان يتوفر على دواعي المروءة ويعمل بعادات الكرام، وإكرامًا لابنه الرجل الصالح. فقد روي أنه قال له: أسألك أن تكفنه في بعض قمصانك، وأن تقوم على قبره، ولا يشمت به الأعداء، وعلمًا بأن تكفينه في قميصه لا ينفعه مع كفره، فلا فرق بينه وبين غيره من الأكفان، وليكون إلباسه إياه لطفًا لغيره. فقد روي أنه قيل له: لم وجهت إليه بقميصك وهو كافر؟ فقال: «إنّ قميصي لن يغني عنه من الله شيئًا، وإني أؤمل من الله أن يدخل في الإسلام كثير بهذا السبب». فيروى أنه أسلم ألف من الخزرج لما رأوه طلب الاستشفاء بثوب رسول الله ﷺ. وكذلك ترحمه واستغفاره كان للدعاء إلى التراحم والتعاطف، لأنهم إذا رأوه يترحم على من يظهر الإيمان وباطنه على خلاف ذلك، دعا المسلم إلى أن يتعطف على من واطأ قلبه لسانه ورآه حتمًا عليه.

[223] **Şayet** “Bir münafığın cenaze namazını kılmak nasıl câiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** Münafıkların cenaze namazını kılma konusunda daha evvel bir yasak konulmuş değildi. Münafıklar da, görünüşte Müslüman oldukları için, maslahat gereği onlara Müslüman muamelesi yapılırdı. İbn Abbâs’ın, “Bu namaz nedir bilmiyorum, ama Peygamber (s.a.)’in kimseyi aldatmadığını çok iyi biliyorum.” dediği nakledilmiştir.

[224] مات (ölen) kelimesi أحد (hiç kimse) kelimesinin sıfatıdır. Mâna gelecek zamana dair olduğu halde *mâte* (öldü) ve *mâtû* (öldüler) ifadelerinin mazi/geçmiş zaman kipi olarak kullanılmasının sebebi, onların öleceklerinin kesin ve kaçınılmaz olmasıdır. “Çünkü onlar inkâr ettiler.” ifadesi de yasağın gerekçesidir.

[225] “Onların mallarına ve çocuklarına imrenme.” ifadesi [55. ayette geçtiği halde] yinelenmiştir; çünkü daha önce inzâl edilen bir ifadenin yeniden inzâli, hem öncekinin takrir ve tekidi mahiyetindedir hem de muhatabın bu hususu unutmaması, bundan gafil kalmaması, bu inzâl edilen şeyle amel etmenin çok önemli olduğunu ve daha fazla dikkat ve özen gerektirdiğini anlamasını sağlar. Hele, aynı ifadenin iki nüzûlü arasında bu konuda bir gevşeklik söz konusu olmuşsa, bu durum daha da kuvvetlenir. Bu durumda sonradan inzâl edilen ifade, konuşanın çok önem verdiği ve konuşması esnasında tekrarladığı, sözün özü olarak tekrar kendisine döndüğü bir ifade gibidir. Bu ayetteki mânanın tekrarlanmış olmasının sebebi ise, sakındırdığı şeyin kuvvetinden kaynaklanmaktadır.

86. “Allah’a iman edin, Resûlü ile birlikte cihâd edin.” diye bir sûre indirildiğinde, bunların içinden gücü ve imkânı olanlar senden izin isteyip “Bizi bırak da oturanlarla birlikte kalalım.” demişlerdi.

87. (Aslında) geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı... Kalplerine mühür vurulmuş olduğundan, anlamazlar.

88. Fakat Peygamber ve onunla beraber iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihâd ettiler. Bunlarındır işte hayırlar... ki felâha erecekler de bunlardır.

89. Onlar için Allah, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler hazırlamıştır... ki büyük başarı budur.

[٢٢٣] فإن قلت: فكيف جازت الصلاة عليه؟ قلت: لم يتقدم نهي عن الصلاة عليهم، وكانوا يجرون مجرى المسلمين لظاهر إيمانهم، لما في ذلك من المصلحة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ما أدري ما هذه الصلاة، إلاّ أني أعلم أنّ رسول الله ﷺ لا يخادع.

[٢٢٤] {مَاتَ} صفة لأحد. وإنما قيل: مات، وماتوا بلفظ الماضي - والمعنى على الاستقبال - على تقدير الكون والوجود؛ لأنه كائن موجود لا محالة. {أَنَّهُمْ كَفَرُوا} تعليل للنهي.

[٢٢٥] وقد أعيد قوله {وَلَا تُعْجِبْكَ}، لأنّ تجدد النزول له شأن في تقرير ما نزل له وتأكيده، وإرادة أن يكون على بال من المخاطب لا ينساه ولا يسهو عنه، وأن يعتقد أن العمل به مهمّ يفتقر إلى فضل عناية به، لا سيما إذا تراخى ما بين النزولين فأشبه الشيء الذي أهم صاحبه، فهو يرجع إليه في أثناء حديثه ويتخلص إليه، وإنما أعيد هذا المعنى لقوته فيما يجب أن يحذر منه.

٨٦-﴿وَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ أَنْ آمِنُوا بِاللَّهِ وَجَاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ أُولُو الطَّوْلِ مِنْهُمْ وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾

٨٧-﴿رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ﴾

٨٨-﴿لَكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

٨٩-﴿أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[226] [“... diye bir sûre indirildiğinde” ifadesindeki] *sûrat*^{un} kelimesi ile sûrenin tamamı kastedilmiş olabileceği gibi bir kısmı da kastedilmiş olabilir. Nitekim *kur’ân* ve *kitâb* kelimeleri Kur’ân’ın tamamına isim olarak kullanıldığı gibi bir kısmı için de kullanılır. Burada Tevbe sûresinin kastedildiği de söylenmiştir. Çünkü bu sûrede iman ve cihâd emri yer almaktadır. “İman edin, Resûlü ile birlikte cihâd edin’ diye” cümlesinde *en âminû*daki *en*, izah edici *en*dir.

[227] أُولُو الطول güç ve imkân sahibi kimseler demek olup *tāle ‘aleyhi tavl*^{en} ifadesinden türemiştir. “Oturanlarla birlikte” yani geride kalma konusunda özür ve gerekçesi bulunanlarla birlikte. “Anlamazlar” cihâdın vesile olacağı başarı ve saadeti ve cihattan geri kalmanın sebep olacağı bedbahtlık ve helâki anlamazlar.

[228] “Fakat Peygamber” yani onlar geri kalsalar da, onlardan çok daha hayırlı, iyi niyetli ve halis inançlı olan kimseler sefer/gaza için seferber olmuşlar, yola koyulmuşlardır. Bu tıpkı, “Şayet bunu inkâr ediyorlarsa Biz onu, artık bunu inkâr etmeyen bir kavme havale etmişizdir.” [En‘âm 6/89]; “Büyüklük taslarlarsa, (bilsinler ki) senin Rabbinin nezdindekiler, gece-gündüz usanmaksızın O’nu tenzih ve takdis ediyorlar.” [Fussilet 41/38] ifadeleri gibidir.

[229] “Bunlarındır işte hayırlar.” *Hayır*, herhangi bir kayıtla sınırlandırılmamış olduğu için dünya - âhiret hayırlarını ihtiva eder. “Huyu güzel suyu güzel hayırlı hatunlar vardır her birinde.” [Rahman 55/70] ayetinin de delâlet ettiği üzere *hayırlılar* ifadesi ile hurilerin kastedildiği de söylenmiştir.

90. O bedeviler (bile) özür beyan ederek kendilerine izin verilsin diye geldikleri halde, Allah ve Resûlüne yalan söyleyenler, oturup kaldılar! Yakında, can yakıcı bir azap isabet edecek bunlar arasındaki nankörce inkâr edenlere!..

[230] الْمُعَذِّرُونَ (özür beyan edenler) ifadesi, “İşte kusur etti, ağırdan aldı, gevşek davrandı.” anlamındaki *‘azzera fi’l-emr*^{i} ifadesinden türemiştir. Hakiki anlamı, kişinin -davranışının herhangi bir özrü olmadığı halde- özrü varmış gibi göstermesidir. Ya da kelime *el-mu‘tezirûne* şeklinde olup Tâ’nın Zel’e idğam edilip harekesinin de Ayın’a nakledilmesiyle türemiş de olabilir. Arap dili açısından, iki sakin harf bir araya gelmiş olduğu için bu Ayın’ın kesre olması ya da Mîm’i takip ettiği için zamme olması da mümkündür. Ancak bu şekilde bir kıraat sabit değildir. *Mu‘tezir*ler, yalandan özür beyan eden kimselerdir. “Yanlarına döndüğünüzde size özür beyan edeceklerdir!”

[٢٢٦] يجوز أن يراد السورة بتمامها، وأن يراد بعضها في قوله {وَإِذَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ} كما يقع القرآن والكتاب على كله وعلى بعضه. وقيل: هي براءة، لأنّ فيها الأمر بالإيمان والجهاد. {أَنْ آمِنُوا} هي أن المفسرة.

[٢٢٧] {أُولُو الطَّوْلِ} ذوو الفضل والسعة، من طال عليه طَولًا. {مَعَ الْقَاعِدِينَ} مع الذين لهم علة وعذر في التخلف. {فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ} ما في الجهاد من الفوز والسعادة، وما في التخلف من الشقاء والهلاك.

[٢٢٨] {لَكِنِ الرَّسُولُ} أي إن تخلف هؤلاء فقد نهد إلى الغزو من هو خير منهم وأخلص نية ومعتقدًا. كقوله {فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا} [الأنعام: ٨٩]، {فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ...} [فصلت: ٣٨].

[٢٢٩] {الخَيْرَاتِ} تتناول منافع الدارين لإطلاق اللفظ. وقيل: الحور، لقوله {فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ} [الرحمن: ٧٠].

٩٠-﴿وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢٣٠] {الْمُعَذِّرُونَ} من عذر في الأمر، إذا قصر فيه وتوانى ولم يجدّ. وحقيقته: أنه يوهم أن له عذرًا فيما يفعل ولا عذر له. أو المعتذرون بإدغام التاء في الذال ونقل حركتها إلى العين. ويجوز في العربية كسر العين لالتقاء الساكنين وضمها لإتباع الميم، ولكن لم تثبت بهما قراءة. وهم الذين يعتذرون بالباطل،

[يعتذرون إليكم... ; Tevbe 9/90] ayetindeki gibi.[1] Kelime; hafifletilerek *el-mu‘zirûne* şeklinde de okunmuştur; bu durumda, özür beyan etmek için çabalayan, kendini paralayanlar demektir. Bunların Esed oğulları ve Gatafan kabilesi olduğu söylenmiştir. Bunlar [Peygamber (s.a.)'e gelerek] “Bizim çoluk çocuğumuz var, işimiz gücümüz var, bize izin ver, sefere gelmeyip geri kalalım.” demişlerdir. Bir diğer görüşe göre bunlar [h.4 / m.625'deki Bi'rima‘ûne faciasının baş sorumlusu] Âmir b. Tufeyl'in[2] [v. 11/632] grubu olup, “Seninle sefere çıkarsak Tayy kabilesinin bedevileri ailelerimize ve sürülerimize baskın yapar!” demişler; Peygamber (s.a.) de “Allah sizi zenginleştirecektir!” buyurmuştur. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] “Bunlar Ğıfâr kabilesinden bir gruptur, özür beyan etmişler, fakat Allah özürlerini kabul etmemiştir.” dediği; Katâde b. Di‘âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] de “Yalandan özür beyanında bulunmuşlardır.” dediği nakledilmiştir.

[231] Kelime; “özür beyan etti” anlamındaki *te‘azzera* kökünden Ayın ve Zel'in şeddesi ile *el-mu‘‘azzirûne* şeklinde de okunmuştur, ancak bu okuyuş sahih değildir. Zira *el-muttavvı‘în, izzekkâ* ve *issaddeka* kelimelerinde Tâ, Tā ve Sād'a idğâm edildiği gibi Ayın'a idğâm edilemez.

[232] Burada gerçek özürlerini beyan edenlerin kastedildiği de söylenmiştir ki *el-mu‘azzirûne* kelimesi ve İbn Abbâs'ın *el-mu‘zirûne* şeklindeki okuyuşu “özür beyanında yanlış yapmayanlar” mânasıyla tefsir edilmiştir.

[233] “Allah ve Resûlüne yalan söyleyenler, oturup kaldılar!” Bunlar gelip özür bile dilemeyen münafık bedevi Araplardır. Bu davranışları, onların mümin olduklarını iddia ederken Allah ve Resûlüne yalan söylediklerini ortaya koymaktadır. Übeyy b. Kâ‘b *kezebû* (yalan söyleyenler) kelimesini şedde ile *kezzebû* (yalanlayanlar) şeklinde okumuştur.

---

[1] Yani “yalan / bâtıl mazeretler üretme” anlamındaki *ta‘zîr*in aksine, *i‘tizâr,* mazeret beyan etmek anlamında ise de bu ayette olduğu gibi “sahte mazeretler üretme” çerçevesinde de kullanılabilir. / ed.

[2] Tebük seferinden sonra Medine'ye gelen Benî Âmir b. Sa‘saa heyeti arasında Âmir b. Tufeyl de vardı. Hz. Peygamber müslüman olmasını teklif edince “Müslüman olursam bana ne vereceksin?” dedi. “Müslümanların faydalandıklarından sen de faydalanacak, onların mükellef tutulduklarından sen de sorumlu tutulacaksın.” cevabını alınca, müslüman olması karşılığında iktidara ortak olmayı veya Peygamber'den sonra idarenin kendisine intikalini teklif etti. Bunun kabul edilmemesi halinde, hücuma geçeceğini söyleyerek Resûlullah'ı tehdit etti. Medine'ye gelmekteki maksadı da Peygamber'e suikast yapmaktı. Başaramayınca kin ve öfkeyle oradan ayrıldı, yolda boynunda çıkan bir çıban yüzünden öldü. (A.Önkal, “Âmir b. Tufeyl” md., *DİA*) / ed.

كقوله {يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ}. وقرئ «المعذرون»، بالتخفيف. وهو الذي يجتهد في العذر ويحتشد فيه. قيل: هم أسد وغطفان. قالوا: إن لنا عيالًا، وإن بنا جهدًا، فائذن لنا في التخلف. وقيل: هم رهط عامر بن الطفيل، قالوا: إن غزونا معك أغارت أعراب طيّ على أهالينا ومواشينا، فقال ﷺ: سيغنيني الله عنكم. وعن مجاهد. نفر من غفار، اعتذروا فلم يعذرهم الله تعالى. وعن قتادة: اعتذروا بالكذب.

[٢٣١] وقرئ «المعَّذِّرون» بتشديد العين والذال، من تعذر بمعنى اعتذر، وهذا غير صحيح؛ لأنّ التاء لا تدغم في العين إدغامها في الطاء والزاي والصاد في المطّوّعين، وأزكى وأصدق.

[٢٣٢] وقيل: أريد المعتذرون بالصحة، وبه فسر المعذِّرون والمعْذِرون، على قراءة ابن عباس رضي الله عنه الذين لم يفرطوا في العذر.

[٢٣٣] {وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ} هم منافقو الأعراب الذين لم يجيئوا ولم يعتذروا، وظهر بذلك أنهم كذبوا الله ورسوله في ادعائهم الإيمان. وقرأ أبيّ «كذبوا» بالتشديد.

[234] “Yakında, can yakıcı bir azap isabet edecek bunlar arasındaki nankörce inkâr edenlere!..” Yani bedeviler arasındaki münkirlere dünyada öldürülme, âhirette de ateş azabı isabet edecek.

91. Güçsüzler, hastalar ve (seferberlik için) infak edecek bir şey bulamayanlar açısından -Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları takdirde- herhangi bir sakınca yoktur; ihsan üzere hareket edenlere herhangi bir sorumluluk yoktur. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

92. Kendilerine bir binek veresin diye sana gelip de “Size binek bulamam” dediğinde, infak edecek bir şey bulamadıkları için üzüntüden gözleri yaş olup akarak geri dönenlere de herhangi bir sorumluluk yoktur.

[235] “Güçsüzler” yaşlı ve müzmin hastalık sahipleri, “infak edecek bir şey bulamayanlar” yani fakirler. Bunların Müzeyne, Cüheyne ve Uzre oğulları olduğu söylenmiştir. “Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları…” Allah ve Resûlüne içten davranmak demek, onlara iman etmek ve gizli açık her durumda onlara itaat etmek, onları *velî* edinmek, tıpkı dostunu çok seven bir dostun yaptığı gibi onlar için sevip onlar için buğzetmektir. “İhsan üzere hareket edenlere” yani içten davranıp özür beyan edenlere “sorumluluk” günah “yoktur;” onları kınamak için bir yol yoktur.

[236] قُلْتَ (dediğinde) ifadesi أَتَوْكَ (sana geldiklerinde) ifadesindeki Kâf’dan (“sana”dan) haldir. Öncesinde olması gereken *kad* ise gizlidir; benzeri أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ (Sizinle savaşmaktan da, kendi kavimleriyle savaşmaktan da içleri daralarak yanınıza gelenler...) [Nisâ 4/90] ayetinde söz konusudur. Yani, sana gelip de kendilerine; ‘[Sizi bindirecek bir şey] bulamıyorum.’ *demenle* gerisingeri dönenler.

[237] Allah Teâlâ seferden geri kalma konusunda mazur olan, yani bedenleri güçsüz olan ve sefere çıkmak için gerekli teçhizata sahip olmayan, bu konuda yardım isteyen, ama onu da bulamayan kimseleri saymıştır. Binek isteyenlerin Ebû Mûsâ el-Eşʿarî [v. 42/663] ve arkadaşları olduğu; yine, gözü yaşlı ağlayan kimselerin ise, Ensār’dan altı kişi olduğu söylenmiştir.

[٢٣٤] {سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ} من الأعراب {عَذَابٌ أَلِيمٌ} في الدنيا بالقتل، وفي الآخرة بالنار.

٩١- ﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلا عَلَى الْمَرْضَى وَلا عَلَى الَّذِينَ لا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٩٢- ﴿وَلا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ﴾

[٢٣٥] الضُّعَفَاء: الهرمى والزمنى. والذين لا يجدون: الفقراء. وقيل: هم مُزينة وجُهينة وبنو عذرة. والنصح لله ورسوله: الإيمان بهما، وطاعتهما في السرّ والعلن. وتوليهما، والحبّ والبغض فيهما كما يفعل الموالي الناصح بصاحبه. {عَلَى الْمُحْسِنِينَ} على المعذورين الناصحين، ومعنى: لا سبيل عليهم: لا جناح عليهم، ولا طريق للعاتب عليهم.

[٢٣٦] {قُلْتَ لَا أَجِدُ} حال من الكاف في {أَتَوْكَ} وقَدْ قبله مضمرة، كما قيل في قوله {أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} [النساء: ٩٠] أي إذا ما أتوك قائلًا لا أجد {تَوَلَّوا}.

[٢٣٧] ولقد حصر الله المعذورين في التخلف الذين ليس لهم في أبدانهم استطاعة، والذين عدموا آلة الخروج، والذين سألوا المعونة فلم يجدوها. وقيل: «المستحملون» أبو موسى الأشعري وأصحابه. وقيل: البكاؤون، وهم ستة نفر من الأنصار.

[238] تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ ifadesi, *tefîdu dem*$^{‘an}$ (Gözleri yaş olup akıyor.) ifadesi gibi olup *yefîdu dem‘uhâ* (Gözündeki yaş akıyor.) ifadesinden daha etkilidir. Çünkü ilk ifadede gözün sanki tamamı akan yaş gibi ifade edilmiştir. [*Mine'd-dem‘*ideki] Min, *ufdîke min racül*^{in} (Senin gibi adama kurban olayım!) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir. Câr ve mecrurun i‘rabda mahalli, temyiz olarak *nasb*tır. أَلَّا يَجِدُوا ifadesi, *li-ellâ yecidû* (bulamadıkları için) anlamında olup *mef‘ûlün leh* olarak nasp mahallindedir; nasp eden ise, *mef‘ûlün leh* olan *hazen*^{en} (hüzünle) ifadesidir.

93. Sorumluluk sadece, zengin oldukları halde senden izin isteyenleredir. Aslında geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı!.. Kalplerine mühür vurulmuş olduğu için bilmezler.

94. Yanlarına döndüğünüzde size özür beyan edeceklerdir. De ki: Boşuna özür dilemeyin, size asla inanmayacağız. Doğrusu Allah, sizinle ilgili birtakım haberleri bize bildirmiş bulunuyor. Allah da Resûlü de eyleminizi görecek. Sonra hepiniz, gaybı da aşikârı da bilene döndürüleceksiniz ve O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecek!..

[239] **Şayet** "رَضُوا (râzı oldular) ifadesinin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümledir, sanki "Zengin oldukları halde neden izin isterler ki?" diye sorulmuş, cevaben de "Geride kalan kadınlar içerisinde, düşük ve alçak bir konumda kalmaya razı oldular." denilmiştir. "Kalplerine mühür vurulmuş olduğu için" yani onların izin istemelerinin sebebi hem aşağılığa razı olmaları hem de Allah'ın kendilerini mahrum bırakmış olmasıdır. "Peki, [92. ayetteki] 'Size binek bulamam, dedin' ifadesinin de bunun gibi yeni bir cümle olması, yani adeta ayette 'Onları bindiresin diye geldiklerinde dönüp gittiler.' denilmiş de, buna karşılık 'Neden ağlayarak dönüp gittiler?' diye sorulmuş ve buna cevaben; 'Size binek bulamam dedin.' buyrulmuş olması; -ancak 'Size binek bulamam dedin' ifadesi şart ve cevap cümlesi arasına bir ara cümle gibi girmiş olacaktır.- bu mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Evet, mümkündür ve bu şekilde değerlendirmek gayet güzel olur.

[240] "Size asla inanmayacağız!" ifadesi, özür dilemenin neden yasaklandığını göstermektedir. Zira özür dileyenin amacı, mazeretinin kabul edilmesi, kendisine bu konuda inanılmasıdır. Fakat kendisine inanılmayacağını bildiği zaman artık mecburen özür dilemekten vazgeçecektir. "Doğrusu Allah, sizinle ilgili birtakım haberleri bize bildirmiş bulunuyor." ifadesi

[٢٣٨] {تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ} كقولك: تفيض دمعًا، وهو أبلغ من يفيض دمعها، لأنّ العين جعلت كأن كلها دمع فائض، و«من» للبيان كقولك: أفديك من رجل. ومحل الجار والمجرور النصب على التمييز. {أَلَّا يَجِدُوا} لئلا يجدوا. ومحله نصب على أنه مفعول له، وناصبه المفعول له الذي هو حزنًا.

٩٣-﴿إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

٩٤-﴿يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ قُلْ لا تَعْتَذِرُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ وَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٣٩] فإن قلت: {رَضُوا} ما موقعه؟ قلت: هو استئناف، كأنه قيل: ما بالهم استأذنوا وهم أغنياء؟ فقيل: رضوا بالدناءة والضعة والانتظام في جملة الخوالف. {وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ} يعني أن السبب في استئذانهم رضاهم بالدناءة وخذلان الله تعالى إياهم. فإن قلت: فهل يجوز أن يكون قوله {قُلْتَ لَا أَجِدُ} استئنافًا مثله، كأنه قيل: إذا ما أتوك لتحملهم تولّوا، فقيل: ما لهم تولوا باكين؟ فقيل: قلتَ لا أجد ما أحملكم عليه؛ إلاّ أنه وسط بين الشرط والجزاء كالاعتراض؟ قلتُ: نعم ويحسن.

[٢٤٠] {لَن نُّؤْمِنَ لَكُمْ} علة للنهي عن الاعتذار؛ لأن غرض المعتذر أن يصدق فيما يعتذر به، فإذا علم أنه مكذب وجب عليه الإخلال. وقوله {قَدْ نَبَّأَنَا اللهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ}

ise onların söylediklerine inanılmayacak olmasının gerekçesidir. Zira Allah Teâlâ Resûlüne onlarla ilgili bilgileri, onların gönüllerindeki şer ve fesadı vahiy yoluyla bildirince, artık onların mazeretlerinin kabul edilmesi söz konusu olmaz. “Allah da, Resûlü de eyleminizi görecek;” tövbe edip dönüş mü yapacaksınız yoksa küfrünüzde sebat mı edeceksiniz; bunu görecek. “Sonra hepiniz” O’na “döndürüleceksiniz” ki O, gaybı da aşikârı da sırrı da aleni olanı da bilmektedir. Sizlere de buna göre karşılık verecektir.

95. Yanlarına döndüğünüzde onlara ilişmeyesiniz diye Allah’a yemin edecekler... O halde, ilişmeyin onlara! Çünkü murdarlar!.. Sığınakları da cehennemdir yaptıklarının karşılığı olarak...

[241] “Onlara ilişmeyesiniz diye” yani onları kınamayasınız, azarlamayasınız diye… “O halde, ilişmeyin onlara” taleplerini karşılayın, “çünkü murdarlar!..” Bu ifade neden artık kınanmamaları gerektiğini açıklamaktadır. Mümin en küçük bir hata yaptığında bu hatasından dolayı kınanır ki bu kınama onu tövbe ve istiğfara sevk etsin ve temizlenmesine vesile olsun. Bu kimseler ise murdardırlar, temizlenmelerinin hiçbir yolu yoktur. “Sığınakları da cehennemdir.” Yani onlara azarlama ve kınama olarak cehennem yeter. O halde siz onları kınayarak kendinizi yormayın, hiç uğraşmayın.

96. Kendilerinden razı olasınız diye size yemin ederler. Siz onlardan razı olsanız da, o fâsık kavimden Allah kesinlikle razı olmaz.

[242] “Kendilerinden razı olasınız diye” yani Allah adına yeminler ederken amaçları sizin rızanızı kazanmak, böylece dünyada sizin rızanızdan faydalanmaktır. “Siz onlardan razı olsanız da” Allah onlara öfke duyduğu müddetçe sadece sizin onlardan razı olmanız onlara kâr etmez; onlar bu durumda dünyada ve âhirette ilâhî cezaya maruz kalmaya namzet olurlar. Böyle denmesinin sebebinin, hiç kimsenin müminlerin rızasının Allah’ın rızasını gerektireceği yanılgısına kapılmamasını sağlamak olduğu söylenmiştir. Bu kimselerin Cedd b. Kays, Mu‘attib b. Kuşeyr ve arkadaşlarından oluşan sekiz münafık olduğu söylenmektedir ki Peygamber (s.a.) Medine’ye hicret ettiği zaman “Bunlarla oturup kalkmayın, konuşmayın bunlarla!” buyurmuştur. Abdullah b. Übeyy’in Peygamber (s.a.)’in yanına gelerek, hiçbir seferde onu yalnız bırakmayacağına dair yemin ettiği de söylenmiştir.

علة لانتفاء تصديقهم، لأنّ الله عزّ وجلّ إذا أوحى إلى رسوله الإعلام بأخبارهم وما في ضمائرهم من الشرّ والفساد، لم يستقم مع ذلك تصديقهم في معاذيرهم. {وَسَيَرَى اللهُ عَمَلَكُمْ} أتُنيبون أم تَثبتون على كفركم {ثُمَّ تُرَدُّونَ} إليه وهو عالم كل غيب وشهادة وسرّ وعلانية، فيجازيكم على حسب ذلك.

٩٥-﴿سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ إِنَّهُمْ رِجْسٌ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٢٤١] {لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ} فلا توبخوهم ولا تعاتبوهم {فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ} فأعطوهم طلبتهم. {إِنَّهُمْ رِجْسٌ} تعليل لترك معاتبتهم، يعني أنّ المعاتبة لا تنفع فيهم ولا تصلحهم، إنما يعاتَب الأديم ذو البشرة، والمؤمن يوبخ على زلة تفرط منه، ليطهره التوبيخ بالحمل على التوبة والاستغفار، وأما هؤلاء فأرجاس لا سبيل إلى تطهيرهم. {وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ} يعني وكفتهم النار عتابًا وتوبيخًا، فلا تتكلفوا عتابهم.

٩٦-﴿يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

[٢٤٢] {لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ}، أي غرضهم في الحلف بالله طلب رضاكم لينفعهم ذلك في دنياهم. {فَإِن تَرْضَوْا عَنْهُمْ} فإن رضاكم وحدكم لا ينفعهم إذا كان الله ساخطًا عليهم؛ وكانوا عُرضة لعاجل عقوبته وآجلها. وقيل: إنما قيل ذلك لئلا يتوهم متوهم أن رضا المؤمنين يقتضي رضا الله عنهم. وقيل: هم جدّ بن قيس ومعتّب بن قُشير وأصحابهما، وكانوا ثمانين رجلًا منافقين. فقال النبي ﷺ حين قدم المدينة: لا تجالسوهم ولا تكلموهم! وقيل: جاء عبد الله بن أبيّ يحلف أن لا يتخلف عنه أبدًا.

97. Bedeviler küfür ve nifak bakımından daha yaman ve Allah'ın, Resûlüne indirdiklerinin hududunu bilmemeye daha müsaittirler. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[243] "Bedeviler" yani çölde yaşayanlar, yerleşik hayattakilere göre "küfür ve nifak bakımından daha yamandırlar." Çünkü kaba saba, haşin ve yabani insanlardır. Âlimlerden de, Kitap ve Sünnet bilgisinden de uzak yetişmişlerdir. Dinin sınırlarını, Allah'ın inzâl ettiği yasa ve hükümleri "bilmemeye daha müsaittirler." Bu mânada Peygamber *Aleyhisselâm*; "Sertlik ve kabalık, avazı çıktığı kadar bağıranlarda [yani çobanlarda ve toprakla uğraşanlarda] görülür." [*Buhârî*, "Menâkıb", 2] buyurmuştur. "Allah mutlak bilgi sahibidir;" bedevi olsun yerleşik olsun herkesin halini bilir; onlara isabet ettirdiği musibetlerde ve bahşettiği güzelliklerde de "mutlak hikmet sahibidir."

98. Öyle bedeviler vardır ki, infak edeceği şeyi angarya sayar ve başınıza belalar gelmesini beklerler. Bela kendi başlarına!.. Allah işitir, mutlak ilim sahibidir (Semî', 'Alîm).

99. Bedevilerden öyleleri de vardır ki Allah'a ve 'Son Gün'e iman eder, infak ettiği şeyi Allah katında yakınlığa ve Resûlün duasına nail olmaya vesile sayarlar. Bakınız! Muhakkak bunlar kendileri için gerçek bir yakınlıktır. Allah onları yakında rahmetine sokacaktır. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[244] مَغْرَمًا kelimesi; *ğarâmet*^{en} ve *hüsrân*^{en} (yani zarar ziyan ve angarya olarak) anlamındadır. *el-Ğarâmet*^{ü} kişinin zorunlu olmadığı halde yaptığı infak demektir. Zira münafık, Allah rızası ve Allah nezdinde sevap kazanmak için değil, sadece Müslümanlara gösteriş yapmak için ve takiyye amacıyla infak eder. "Başınıza belalar gelmesini beklerler." *Devâ'iru'z-zemân*; zamanla yaşanan [galibiyet ve mağlubiyet] nöbet ve aşamaları demektir. Kastedilen, "Üzerlerindeki galibiyetinizin sona ermesini, böylece [zekât, infak gibi] tasadduklarda bulunmaktan kurtulmayı beklerler." şeklindedir.

[245] "Bela kendi başlarına!" ifadesi, bir beddua cümlesi olup ara cümledir; onlara kendi sözleri ile cevap verilmiştir. Tıpkı "Yahudiler, 'Allah'ın eli *bağlıdır.'* dediler!.. Bu söylediklerinden ötürü kendi elleri *bağlandı.*" [Mâide 5/64] ayetinde olduğu gibi. *es-Sev'*^{i} kelimesi zamme ile *es-sû'*^{i} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, *seyyi'et*^{ün} gibi azap anlamına; *es-sev'*^{i} okuyuşunda ise belaların kınanması anlamına gelir. Sözgelimi *raculü sıdk*^{in} (doğru adam) ifadesinin karşıtı olarak *racülü sev'*^{in} (kötü adam) ifadesi kullanılır.

٩٧-﴿الأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٢٤٣] {الأَعْرَابُ} أهل البدو {أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا} من أهل الحضر لجفائهم وقسوتهم وتوحشهم، ونشئهم في بعد من مشاهدة العلماء ومعرفة الكتاب والسنّة. {وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا} وأحقّ بجهل حدود الدين وما أنزل الله من الشرائع والأحكام. ومنه قوله ﷺ: «إنّ الجفاء والقسوة في الفدّادين». {وَاللَّهُ عَلِيمٌ} يعلم حال كل أحد من أهل الوبر والمدر {حَكِيمٌ} فيما يصيب به مسيئهم ومحسنهم ومخطئهم ومصيبهم من عقابه وثوابه.

٩٨-﴿وَمِنَ الأَعْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٩٩-﴿وَمِنَ الأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٤٤] {مَغْرَمًا} غرامة وخسرانًا. والغرامة: ما ينفقه الرجل وليس يلزمه، لأنه لا ينفق إلاّ تقية من المسلمين ورياء، لا لوجه الله عزّ وجلّ وابتغاء المثوبة عنده. {وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَائِرَ}، دوائر الزمان؛ دُوَله وعُقَبه لتذهب غلبتكم عليه ليتخلص من إعطاء الصدقة.

[٢٤٥] {عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ} دعاء معترض، دعا عليهم بنحو ما دعوا به، كقوله عزّ وجلّ: {قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ} [المائدة: ٦٤]. وقرئ «السُّوء»، بالضم وهو العذاب، كما قيل له سيئة. والسوء بالفتح، وهو ذمّ للدائرة، كقولك: رجلُ سَوء، في نقيض قولك: رجلُ صدقٍ،

Çünkü kötülük kimin başına deveran etmişse, onun için kınama olur. “Allah işitir” sadaka vermek durumunda kaldıklarında söylediklerini işitmektedir; “mutlak ilim sahibidir” gönüllerinde gizli olanı da bilir.

[246] Bunların Esed oğulları, Ğatafan ve Temîm oğulları bedevileri olduğu söylenmiştir.

[247] قُرُبَاتٍ (yakınlık) kelimesi يَتَّخِذُ (edinir) fiilinin ikinci mef‘ûlü olup anlam, “İnfak ettiği şey Allah katında yakınlık elde etme sebebidir.” şeklindedir. “Resûlün duasına” çünkü peygamber sadaka verenlere hayır ve bereket duasında bulunur; onların bağışlanması için dua ederdi. Nitekim “Allah’ım! Ebû Evfâ ailesini destekle.” diye dua etmiştir; Allah da “Onlar için dua et.” [Tevbe 9/103] buyurmuştur. [*Müslim,* “Zekât”, 176] İşte müminin infakı Peygamber duasına vesile olduğu için, “infak ettiği şeyi … Resûlün duasına nail olmaya vesile sayarlar.” denilmiştir. “Bakınız! Muhakkak bunlar…” ifadesi, Allah tarafından bir tanıklık olup, sadaka veren bu kimselerin düşüncelerinin doğru olduğunu, infaklarının Allah katında yakınlığa vesile olacağını ifade etmekte; onların ümitlerini, beklentilerini doğrulamaktadır. Bu cümle yeni başlayan bir ifade tarzında olup durumun sabit ve mümkün olduğunu ifade eden tenbih ve tahkik harfleri ile [*e-lâ* (bakınız) ve *inne* (muhakkak) kelimesiyle] başlamıştır. Aynı şekilde سَيُدْخِلُهُمُ (Allah onları yakında sokacaktır.) ifadesindeki Sîn de, vaat edilen şeyin muhakkak gerçekleşeceğini belirtir. Bu ifadenin Allah’ın sadaka veren kimselerden razı olduğuna ve sadakanın halis bir niyetle verildiği zaman kişiyi ilâhî rızaya erdireceğine delâleti aşikârdır. *Kurbet*^{ün} kelimesi Râ’nın zammesi ile *kurubet*^{ün} şeklinde de okunmuştur.

[248] Bunların, Abdullah Zü’l-bicâdeyn [çifte kuşak sahibi; v.9/630] ve ekibi olduğu söylenmiştir.

100. Muhacirlerle Ensārîlerden önde gelen ‘ilk’ler ile bunlara en güzel bir şekilde uyanlardan Allah razı olmuştur, -onlar da Allah’tan razıdırlar.- ayrıca, onlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler hazırlamıştır ki büyük başarı budur.

[249] “Muhacirlerin önde gelen ‘ilk’leri”, her iki kıbleye doğru da namaz kılmış olanlardır. Bedir savaşına katılanlar oldukları da söylenmiştir. Hudeybiye biatine, yani iki hicret arasındaki Rıdvan biatine katılanlar olduğu görüşü de Şa‘bî’den [v. 104/722] nakledilmiştir. “Ensārîler”in önde gelen ‘ilk’leri ise, ilk Akabe biatine katılan yedi kişi, ikinci Akabe biatine katılan yetmiş kişi ve Ebû Zürâre Mus‘ab b. Umeyr’in [v. 3/625] Medine’ye geldiği dönemde Müslüman olup, kendisinden Kur’ân öğrenenlerdir.

لأنّ من دارت عليه ذامّ لها. {واللَّهُ سَمِيعٌ} لما يقولون إذا توجهت عليهم الصدقة، {عَلِيمٌ} بما يضمرون.

[٢٤٦] وقيل: هم أعراب أسد وغطفان وتميم.

[٢٤٧] {قُرُبَاتٍ} مفعول ثان لـ{وَيَتَّخِذُ}، والمعنى: أنّ ما ينفقه سبب لحصول القربات عند الله {وَصَلَوَاتُ الرَّسُولِ}، لأنّ الرسول كان يدعو للمتصدقين بالخير والبركة ويستغفر لهم، كقوله: اللَّهم صلّ على آل أبي أوفى. وقال تعالى: {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٣]. فلما كان ما ينفق سببًا لذلك قيل: يتخذ ما ينفق قربات وصلوات. {أَلَا إِنَّهَا} شهادة من الله للمتصدق بصحة ما اعتقد من كون نفقته قربات وصلواتٍ وتصديقٌ لرجائه على طريق الاستئناف، مع حرفي التنبيه والتحقيق المؤذنين بثبات الأمر وتمكّنه، وكذلك {سَيُدْخِلُهُمُ} وما في السين من تحقيق الوعد. وما أدلَّ هذا الكلامَ على رضا الله تعالى عن المتصدقين؛ وأن الصدقة منه بمكان إذا خلصت النية من صاحبها. وقرئ «قُرُبة»، بضم الراء.

[٢٤٨] وقيل: هم عبد الله ذو البجادين ورهطه.

١٠٠-﴿وَالسَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٢٤٩] {وَالسَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ} هم الذين صلّوا إلى القبلتين. وقيل: الذين شهدوا بدرًا. وعن الشعبي: من بايع بالحديبية وهي بيعة الرضوان ما بين الهجرتين. {و} من {الأَنْصَارِ} أهل بيعة العقبة الأولى، وكانوا سبعة نفر، وأهل العقبة الثانية وكانوا سبعين، والذين آمنوا حين قدم عليهم أبو زرارة مصعب بن عمير فعلمهم القرآن.

[250] Hazret-i Ömer (r.a.) bu kelimeyi وَالسَّابِقُونَ kelimesine atfen merfû‘ yaparak *el-ensār*^{u} şeklinde okumuştur. Yine onun وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ (ve en güzel bir şekilde bunlara uyanlar) ifadesini *el-Ensār*ın sıfatı olarak; arada Vav olmaksızın, *el-Ensāru'llezîne'ttebe‘ûhum bi-ihsân*^{in} (ve önde gelen ilk muhacirlere en güzel bir şekilde uyan Ensārîler) şeklinde okuduğu; bir gün Zeyd b. Sâbit'in [v. 45/665] kendisine bu ifadenin Vav'lı olduğunu söylediği; onun da "Bana Übeyy'i getirin." dediği; [Übeyy'in de Ömer'e] şöyle dediği rivayet edilmiştir:

* Cum‘a sûresinin başındaki وَآخَرِينَ مِنْهُمْ (Bunların içinden … daha başkalarına da) [Cum‘a 62/3],
* Haşr sûresinin ortasındaki وَالَّذِينَ جَاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ (Onlardan sonra gelenler) [Haşr 59/10] ve
* Enfâl sûresinin sonundaki وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ (Daha sonra iman edenler) [Enfâl 8/75]

ifadeleri kelimenin Vav'lı olduğunun delilidir."

[251] Rivayete göre Hazret-i Ömer bir adamın bu ifadeyi Vav'lı okuduğunu duymuş ve "Sana kim okuttu?" diye sormuş; o da "Übeyy" deyince Übeyy b. Kâ‘b'ı çağırtmış. Übeyy de ona "Sen Bakī'de [yapıştırıcı yapılan] hurma yaprağı satarken Peygamber (s.a.) bana bunları öğretiyordu!" demiş; Hazret-i Ömer de "Doğru söylüyorsun. Hatta dileseydin 'Biz kelime-i şahadet getirip şehit olarak sizi destekledik, siz ise ortadan kayboldunuz; biz yardım ettik siz yüz üstü bıraktınız, biz barındırdık siz kovdunuz!' da diyebilirdin." demiş. Ömer "Ben zannederdim ki biz muhacirler bizden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir makama yükselmişiz [meğer Ensārîler de bizimle aynı konumda imiş]!" sözünü de işbu vesileyle söylemiş.

[252] السَّابِقُونَ kelimesi mübteda olarak merfû‘dur, haberi ise "Allah onlardan razı olmuştur." ifadesidir; yani, amellerinden dolayı Allah onlardan razı olmuştur. "Onlar da Allah'tan razıdırlar" kendilerine bahşettiği dinî ve dünyevî nimetlerden dolayı O'ndan memnundurlar.

[253] ["Altlarından akar" anlamındaki تَجْرِي تَحْتَهَا ifadesi] Mekkelilerin mushaflarında *tecrî min tahtihâ* (Altlarından akar.) şeklinde olup -ki İbn Kesîr'in [v. 120/737] okuyuşu böyledir- sair mushaflarda ise Min'siz تَجْرِي تَحْتَهَا şeklindedir.

[٢٥٠] وقرأ عمر ﵁ «والأنصارُ»، بالرفع عطفًا على {السَّابِقُونَ}. وعن عمر أنه كان يرى أن قوله {وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ} بغير واو صفة للأنصار، حتى قال له زيد: إنه بالواو، فقال: ائتوني بأبيّ، فقال: تصديق ذلك

في أول الجمعة {وَآخَرِينَ مِنْهُمْ} [الجمعة: ٣]،

وأوسط الحشر {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ} [الحشر: ١٠]،

وآخر الأنفال {وَالَّذِينَ آمَنُوا مِن بَعْدُ} [الأنفال: ٧٥].

[٢٥١] وروي أنه سمع رجلًا يقرؤه بالواو، فقال: من أقرأك؟ قال: أبيّ، فدعاه؛ فقال: أقرأنيه رسول الله ﷺ، وإنك لتبيع القرظ بالبقيع! قال: صدقت، وإن شئت قلت: شهدنا وغبتم، ونصرنا وخذلتم، وآوينا وطردتم! ومن ثم قال عمر: لقد كنت أرانا رفعنا رفعة لا يبلغها أحد بعدنا.

[٢٥٢] وارتفع السابقون بالابتداء، وخبره {رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ}. ومعناه: رضي عنهم لأعمالهم {وَرَضُوا عَنْهُ} لما أفاض عليهم من نعمته الدينية والدنيوية.

[٢٥٣] وفي مصاحف أهل مكة «تجري مِنْ تحتِها»، وهي قراءة ابن كثير، وفي سائر المصاحف: {تحتَها}، بغير من.

101. Çevrenizdeki bedeviler arasında da münafıklar var, Medineliler arasında da... ki bunlar nifakta ustadırlar. Onları siz bilmezsiniz, Biz biliriz onları!.. Onlara yakında iki kez azap edeceğiz, sonra da muazzam bir (uhrevî) azaba döndürülecekler!

[254] "Çevrenizdeki" yani beldenizin, Medine'nin çevresindeki "münafıklar…" Bunlar Cüheyne, Eslem, Eşca' ve Ğıfâr kabileleridir ki Medine'nin çevresinde yerleşmiş bulunmaktaydılar. "Medineliler arasında da…" Bu ifade mübtedanın haberine, yani مِمَّنْ حَوْلَكُمْ (çevrenizdeki) ifadesine ma'tûftur. Cümleyi *ve min ehli'l-Medîneti kavm*^{un} *meradû 'ale'n-nifâk* (Medinelilerden de öyle bir kavim vardır ki münafıklıkta ustadır hani.) şeklinde takdir edersen, bu ifadenin mübteda ve haber[den müteşekkil cümley]e atfı da mümkün olur. Bu durumda *meradû* (ustadırlar) kelimesi hazfedilmiş bir kelimenin sıfatı olur. Bunun benzeri şairin;

> Anlaşmazlıkları çözen [bir adam]ın oğluyum ben!

ifadesinde de söz konusudur [ibare *ene'bnu racul*^{in} *celâ* şeklindedir.]. İlk ihtimale göre cümle ya yeni başlayan bir ifadedir ya da *münâfikûn* (münafıklar) ifadesinin sıfatı olup aralarına habere atfedilmiş ifade girmiştir. ["Nifak konusunda ustadırlar" anlamındaki] مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ ifadesi, *merane fülân*^{ün} *'alâ 'amelihî* (Falanca, işinde alıştırmalıdır.) ve *merade 'aleyhi* (Işinde mahirdir.) ifadelerinden türemiştir. Bunların münafıklık konusunda mahir ve usta olduklarının delili, "Onları siz bilmezsiniz." ifadesidir. Bu ifade, "Sen o kadar fetanet, feraset ve zekâ sahibi olduğun halde onlar haklarında şaibeye neden olacak, üzerlerine şüphe çekecek şeylerden ustalıkla korundukları için, size gizli kalırlar." anlamına gelmektedir. Sonra Allah Teâlâ , "Biz biliriz onları!" buyurmuştur. Yani onları sadece Allah bilir, sırlarına sadece Allah vâkıftır. Çünkü onlar küfrü kalplerinin en karanlık yerlerinde gizlice saklarlar, sana karşı ise görünüşte tıpkı halis müminler gibi görünürler, imanlarından hiç şüpheye düşmezsin, çünkü münafıklıkta ustadırlar, bu konuda ellerine su dökülmez.

[255] "Onlara yakında iki kez azap edeceğiz!" Bu iki azap öldürülme ve kabir azabıdır; rezil rüsva olmak ve kabir azabı oldukları da söylenmiştir. İbn Abbâs'dan nakledildiğine göre [sahabîler] bu iki azap konusunda ihtilafa düşmüş, sonra kendisi şöyle demiş: "Peygamber (s.a.) cuma günü hutbeye kalktı ve 'Kalk ey falan! Sen münafıksın, çık dışarı! Ey Falan, sen münafıksın!..' diyerek birtakım kimseleri dışarı çıkardı ve onları rezil rüsva etti. İşte bu, onların ilk azabı idi. İkincisi ise kabir azabıdır." Mallarından zekât alınması ve bedenlerinin bitkin düşürülmesi görüşü de Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.

١٠١-﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَى عَذَابٍ عَظِيمٍ﴾

[٢٥٤] {وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ} يعني حول بلدتكم، وهي المدينة، {مُنَافِقُونَ}؛ وهم جهينة وأسلم وأشجع وغفار؛ كانوا نازلين حولها. {وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ} عطف على خبر المبتدإ الذي هو {مِمَّنْ حَوْلَكُمْ}. ويجوز أن يكون جملة معطوفة على المبتدإ والخبر إذا قدّرت: ومن أهل المدينة قوم مردوا على النفاق، على أنّ {مَرَدُوا} صفة موصوف محذوف، كقوله:

أَنَا ابْنُ جَلاَ...

وعلى الوجه الأول لا يخلو من أن يكون كلامًا مبتدأ أو صفة لـ{منافقون}، فصل بينها وبينه بمعطوف على خبره {مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ} تمهّروا فيه، من مرن فلان عمله، ومرد عليه، إذا درب به وضرى، حتى لان عليه ومهر فيه. ودّل على مرانتهم عليه ومهارتهم فيه بقوله {لَا تَعْلَمُهُمْ}، أي يخفون عليك مع فطنتك وشهامتك وصدق فراستك، لفرط تنوّقهم في تحامي ما يشكك في أمرهم. ثم قال: {نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ}، أي لا يعلمهم إلاّ الله، ولا يطلع على سرهم غيره، لأنهم يبطنون الكفر في سويداوات قلوبهم إبطانًا، ويبرزون لك ظاهرًا كظاهر المخلصين من المؤمنين، لا تشك معه في إيمانهم. وذلك أنهم مردوا على النفاق وضروا به، فلهم فيه اليد الطولى.

[٢٥٥] {سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ} قيل: هما القتل وعذاب القبر. وقيل: الفضيحة وعذاب القبر. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنهم اختلفوا في هاتين المرّتين، فقال: قام رسول الله ﷺ خطيبًا يوم الجمعة فقال: «اخرج يا فلان، فإنك منافق! اخرج يا فلان، فإنك منافق!» فأخرج ناسًا وفضحهم، فهذا العذاب الأوّل، والثاني عذاب القبر. وعن الحسن: أخذُ الزكاة من أموالهم ونهك أبدانهم.

[256] “Muazzam bir azaba” yani ateş azabına…

102. (Tebük seferinden geri kalanlardan) diğer bir grup ise günahlarını itiraf ettiler... Bunlar iyi ameli kötüsüne katmış karıştırmışlardır. Muhtemelen, Allah bunların tövbesini kabul edecek. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[257] “Günahlarını itiraf ettiler” yani geri kalmaları konusunda diğerleri gibi yalan mazeretlerle bahane uydurmadılar, aksine kendilerini kınadılar; yaptıklarının çok kötü bir şey olduğunu itiraf edip pişman oldular. Bunlar üç kişiydi: Ebû Lübâbe Mervân İbn Abdü’l-Münzir, Evs b. Sa‘lebe ve Vedî‘a b. Harâm. On kişi oldukları ve yedisinin, ‘geride bırakılanlar’ hakkında inzâl edilen ayetleri duyunca kesin helâk olacaklarını düşünerek kendilerini Mescid’in direklerine bağladıkları da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) seferden dönüp mescide girince iki rekât namaz kılmış -ki her sefer dönüşü mescide girip iki rekât namaz kılmak âdeti idi- onları direklere bağlı görünce ne olduğunu sormuş; bu kimselerin Peygamber kendilerini çözünceye kadar orada bağlı kalmaya yemin ettiklerini söylemişler. “Ben de bu konuda (ilâhî) bir emir almadıkça onları çözmeyeceğime dair yemin ederim!” buyurmuş ve nihayet bu ayet nâzil olmuş. Peygamber (s.a.) de özürlerini kabul ederek onları çözüp serbest bırakmış. Demişler ki “Ya Resûlallah! İşte seferde senden geri kalmamıza sebep olan mallarımız! Bunları sadaka olarak kabul et ve bizi temizle!” Peygamber, “Bana sizin malınızdan bir şey almam emredilmedi.” demiş. “Onların mallarından sadaka al da, onları bununla temizleyip arıtmış ol.”[Tevbe 9/104] ayeti bunun üzerine nâzil olmuş.

[258] “Bunlar iyi ameli” yani cihâda çıkma amelini “kötüsüne” yani cihattan geri kalma ameline [katmış karıştırmışlardır (خلطوا)]. Bunların, tövbe ve günah olduğu Hasan-ı Basrî ve Kelbî’den [v. 146/763] nakledilmiştir. **Şayet** “Bunların her biri ‘karıştırılan’ diye nitelendirilmiş. Peki, ‘kendisiyle karıştırılan’ hangisidir?” **dersen şöyle derim:** İkisi de hem ‘karıştırılan’ hem de ‘kendisiyle karıştırılan’dır. Çünkü anlam, her birini yekdiğerine katıp karıştırmaktır. Nitekim *halettu’l-mâ’e ve’l-lebene* (Suyu ve sütü karıştırdım.) derken, bunlardan her birini yekdiğerine karıştırdığını kastedersin. Oysa *halettu’l-mâ’e bi’l-lebeni* (Suyu sütle karıştırdım.) dediğinde aynı anlam çıkmaz. Zira bu durumda ‘karıştırılan’ su, ‘kendisiyle karıştırılan’ ise süttür.

[٢٥٦] {إلى عَذَابٍ عَظِيمٍ} إلى عذاب النار.

١٠٢-﴿وَآخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٥٧] {اعتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ}، أي لم يعتذروا من تخلفهم بالمعاذير الكاذبة كغيرهم، ولكن اعترفوا على أنفسهم بأنهم بئس ما فعلوا، متذممين نادمين. وكانوا ثلاثة: أبو لبابة مروان بن عبد المنذر، وأوس بن ثعلبة، ووديعة بن حرام. وقيل: كانوا عشرة، فسبعة منهم أوثقوا أنفسهم. بلغهم ما نزل في المتخلفين فأيقنوا بالهلاك، فأوثقوا أنفسهم على سواري المسجد، فقدم رسول الله ﷺ، فدخل المسجد فصلى ركعتين - وكانت عادته ﷺ كلما قدم من سفر -فرآهم موثقين، فسأل عنهم، فذكر له أنهم أقسموا أن لا يحلوا أنفسهم حتى يكون رسول الله ﷺ هو الذي يحلهم، فقال: وأنا أقسم أن لا أحلّهم حتى أومر فيهم، فنزلت، فأطلقهم وعذرهم؛ فقالوا: يا رسول الله، هذه أموالنا التي خلفتنا عنك فتصدق بها وطهرنا، فقال: ما أمرت أن آخذ من أموالكم شيئًا، فنزلت: {خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ} [التوبة: ١٠٣].

[٢٥٨] {عَمَلًا صَالِحًا} خروجًا إلى الجهاد {وَآخَرَ سَيِّئًا} تخلفًا عنه. عن الحسن وعن الكلبي: التوبة والإثم. فإن قلت: قد جعل كل واحد منهما مخلوطًا، فما المخلوط به؟ قلت: كل واحد منهما مخلوط ومخلوط به؛ لأنّ المعنى خلط كل واحد منهما الآخر، كقولك: خلطت الماء واللبن، تريد: خلطت كل واحد منهما بصاحبه. وفيه ما ليس في قولك: خلطت الماء باللبن؛ لأنّك جعلت الماء مخلوطًا واللبن مخلوطًا به،

Bu cümleyi [ayetteki gibi] araya Vav koyarak ifade ettiğinde, süt ve suyun her ikisinin de hem karıştırılan hem de kendisiyle karıştırılan olduğunu ifade etmiş, adeta *halettu'l-mâ'e bi'l-lebeni ve'l-lebene bi'l-mâ'i* (Suyu sütle, sütü de suyla karıştırdım.) demiş olursun. Ayrıca, ayetteki ifadenin *bi'tü'ş-şâte şâten ve dirhemen* (Koyunu, bir koyun + bir dirhem***e*** yani bir dirhem *ile* sattım.) anlamında olması da mümkündür.

[259] **Şayet** "Ayette henüz tövbeleri zikredilmemişken nasıl, 'Allah bunların tövbesini kabul edecek.' buyrulmuş?" **dersen şöyle derim:** Günahlarını itiraf etmiş oldukları zikredilmiştir; bu da onların tövbesine delâlet ettiği için, tövbeleri zikredilmiş sayılmaktadır.

103. Onların mallarından sadaka al da onları bununla temizleyip arıtmış ol. Ve onlara dua et! Şüphesiz, senin duan onlar için bir sükûnet vesilesidir. Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

[260] تُطَهِّرُهُمْ (onları temizleyip) ifadesi صَدَقَةً ifadesinin sıfatıdır. Bu ifade *atherahû* (Onu temizledi.) fiilinden *tuthiruhum* şeklinde ve emir fiilinin cevabı olması hasebiyle cezm olarak *tutahhirhum* şeklinde de okunmuştur; ama وَتُزَكِّيهِمْ Yâ'sız okunmuş değildir [*tutahhirhum* gibi]. تُطَهِّرُهُمْ ifadesindeki Tâ, ya muhatab Tâ'sı [onları sen temizlersin], ya da müennes gaib Tâ'sı [onları sadaka temizler] anlamındadır. *Tezkiye*, temizlemenin mübalağalı ifadesi olup tertemiz olmak anlamında ya da malın artması ve bereketlenmesi anlamındadır. "Ve onlara dua et" onlara dua etme lütfunda bulun; onlara merhamet et. Sünnet olan, sadakayı alanın, aldığı zaman sadaka sahibine dua etmesidir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın, "Sadaka alırken memurun 'Allah sadakanın ecrini versin, bunu senin için arınmana vesile kılsın, kalan malına da bereket ihsan etsin.' diye dua etmesini hoş karşılarım." dediği nakledilmiştir.

[261] إِنَّ صَلَوَاتِكَ (senin dua*ları*n) ifadesi, [*inne salâteke* şeklinde] tekil olarak da okunmuştur. "Onlar için bir sükûnet vesilesidir" onunla huzur bulurlar; Allah kendilerini bağışlayıp tövbelerini kabul ettiği için kalpleri mutmain olur. "Allah" onların günahlarını itiraf etmelerini ve dualarını "işitir; mutlak ilim sahibidir;" işledikleri hatalardan yana iç âlemlerindeki pişmanlıktan kaynaklanan kederlerini bilir.

104. Bilmezler mi ki kullarının tövbesini kabul eden ve sadakalarını alan, Allah'tır. Evet, Allah'tır tövbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm)?!

وإذا قلته بالواو وجعلت الماء واللبن مخلوطين ومخلوطًا بهما، كأنك قلت: خلطت الماء باللبن واللبن بالماء، ويجوز أن يكون من قولهم: بعت الشاة شاة ودرهمًا، بمعنى شاة بدرهم.

[٢٥٩] فإن قلت: كيف قيل: {أَن يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} وما ذكرت توبتهم؟ قلت: إذا ذكر اعترافهم بذنوبهم، وهو دليل على التوبة، فقد ذكرت توبتهم.

١٠٣- ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[٢٦٠] {تُطَهِّرُهُمْ} صفة لـ{صَدَقَةً}. وقرئ «تَطهرهم»، من أطهره، بمعنى طهره. و «تطهرْهم»، بالجزم، جوابًا للأمر. ولم يقرأ {وَتُزَكِّيهِم} إلاّ بإثبات الياء. والتاء في {تُطَهِّرُهُمْ} للخطاب أو لغيبة المؤنث. والتزكية: مبالغة في التطهير وزيادة فيه، أو بمعنى الإنماء والبركة في المال. {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ} واعطف عليهم بالدعاء لهم وترحم. والسنّة أن يدعو المصدق لصاحب الصدقة إذا أخذها. وعن الشافعي رحمه الله: أحب أن يقول الوالي عند أخذ الصدقة: أجرك الله فيما أعطيت، وجعله طهورًا، وبارك لك فيما أبقيت.

[٢٦١] وقرئ «إن صلاتك»، على التوحيد {سَكَنٌ لَّهُمْ} يسكنون إليه وتطمئن قلوبهم بأن الله قد تاب عليهم {وَاللَّهُ سَمِيعٌ} يسمع اعترافهم بذنوبهم ودعاءهم؛ {عَلِيمٌ} بما في ضمائرهم، والغمّ من الندم لما فرط منهم.

١٠٤- ﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

105. De ki: amel edin!.. Çünkü Allah da Resûlü de müminler de amelinizi görecek! ‘Gizli-aşikâr her şeyi bilen’e döndürüleceksiniz ve O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecek!

[262] أَلَمْ يَعْلَمُوا (bilmezler mi ki?) ifadesi Yâ ile okunduğu gibi Tâ ile [bilmez misiniz ki?] de okunmuştur. Bu ifadenin iki yorumu vardır. **İlkine** göre kastedilen, tövbeleri kabul edilen kimselerdir, yani onlara henüz tövbeleri kabul edilmeden ve sadakaları alınmadan önce, “Bilmezler mi ki tövbeler eğer sahih olursa ve sadakalar halis niyetle verilirse onları ancak Allah kabul eder.” denilmektedir. *Huve* zamiri tahsis ve tekit ifade eder ve tövbekârların tövbesini kabul etmenin Allah’ın âdeti olduğu anlamını verir. Bir görüşe göre *huve* zamirindeki tahsisin anlamı, “Tövbeleri kabul etmek peygamberin yetkisinde değildir, aksine tövbeleri sadece Allah kabul veya ret eder. Bu sebeple siz O’na yönelin, O’nun rızası için yapın.” şeklindedir. O tövbekârlara “de ki: amel edin!” Zira ameliniz hayır da olsa şer de olsa ne Allah’a ne de müminlere gizli kalacaktır, nasıl siz açık açık amellerinizi görüyorsanız Allah da müminler de görecektir. **İkinci** ihtimale göre kastedilen, tövbe edenlerden başkası olup tövbeye teşvik edilmektedirler. Nitekim rivayete göre tövbekârların tövbesi kabul edildiği zaman, tövbe etmeyenler “Şu tövbe edenler daha düne kadar bizimleydi; onlarla da konuşulmuyor, onlarla birlikte de oturulmuyor [yani toplum tarafından hepimize boykot uygulanıyor]du! Ne oldu ki bunlara!?” demişler; bunun üzerine bu ayet inzâl edilmiştir.

[263] **Şayet** “‘Sadakalarını alan da Allah’tır.’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, O’nun sadakaları *kabul* ettiğini ifade eden bir mecazdır. İbn Mes‘ûd’un, “Sadaka, isteyenin eline düşmeden önce Allah’ın eline düşer.” dediği nakledilmiştir ki anlamı, “Daha isteyenin eline geçmeden önce Allah onu kabul eder ve kat kat karşılığını verir.” şeklindedir. “Allah da, Resûlü de, müminler de amelinizi görecek!” ifadesi onlara yönelik bir tehdit, tövbe etmemekte ısrar etmenin, tövbe konusunda hata etmenin sonucu konusunda bir uyarıdır.

106. Diğerlerinin işi ise Allah’a kalmıştır; onlara azap edebileceği gibi tövbelerini kabul de edebilir. Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir (‘Alîm, Hakîm).

١٠٥-﴿وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٦٢] قرئ: {أَلَمْ يَعْلَمُوا} بالياء والتاء، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يراد المتوب عليهم، يعني: ألم يعلموا قبل أن يتاب عليهم وتقبل صدقاتهم {أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ} إذا صحّت، ويقبل الصدقات إذا صدرت عن خلوص النية، وهو للتخصيص والتأكيد، وأن الله تعالى من شأنه قبول توبة التائبين. وقيل: معنى التخصيص في هو: أن ذلك ليس إلى رسول الله ﷺ، إنما الله سبحانه هو الذي يقبل التوبة ويردّها، فاقصدوه بها ووجهوها إليه. {وَقُلْ} لهؤلاء التائبين {اِعْمَلُوا}، فإن عملكم لا يخفى - خيرًا كان أو شرًا - على الله وعباده كما رأيتم وتبين لكم. والثاني: أن يراد غير التائبين ترغيبًا لهم في التوبة. فقد روي أنهم لما تيب عليهم قال الذين لم يتوبوا: هؤلاء الذين تابوا كانوا بالأمس معنا لا يكلّمون ولا يجالَسون، فما لهم؟! فنزلت.

[٢٦٣] فإن قلت: فما معنى قوله {وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ}؟ قلت: هو مجاز عن قبوله لها، وعن ابن مسعود رضي الله عنه: إن الصدقة تقع في يد الله تعالى قبل أن تقع في يد السائل. والمعنى: أنه يتقبلها ويضاعف عليها، وقوله {فَسَيَرَى اللَّهُ} وعيد لهم وتحذير من عاقبة الإصرار والذهول عن التوبة.

١٠٦-﴿وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[264] مُرْجَوْنَ ifadesi *murce'ûne* şeklinde de okunmuştur; her ikisi de te'hir etme anlamına gelen *erceytühû* ve *erce'tühû*den türemiştir. *Murci'e*[1] de bundan türemiştir. Anlam, “Geri kalanlardan diğer bir grup vardır ki işleri Allah'a kalmıştır, ertelenmiştir.” şeklindedir. Tövbe etmeyip ısrarlarını sürdürürlerse “onlara azap edebileceği gibi,” tövbe ederlerse “tövbelerini kabul de edebilir.” Bunlar üç kişiydiler: Kâ‘b b. Mâlik [v. 50/670], Hilâl b. Ümeyye [v.?] ve Merâre b. er-Rebî‘ [v.?]. Peygamber (s.a.), ashâbına bunlara selam vermemelerini, bunlarla konuşmamalarını emretmişti. Bunlar Ebû Lübâbe ve arkadaşları gibi pişmanlık ve kederlerini açığa vurmamışlar; kendilerini mescidin direklerine bağlamamışlardı. Kimsenin yüzlerine bakmadığını görünce de hallerini Allah'a havale ettiler, niyetlerini halis kıldılar, samimi bir şekilde tövbe ettiler. Allah da onlara merhamet etti. [*Müslim,* “Rakā'ik”, 53] “Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” İbn Mes‘ûd [v. 32/653] kıraatinde bu ifade *ğafûrun rahîm* [bağışlayıcıdır, merhametlidir] şeklindedir. *İmmâ* (Ya şöyle olur ya da böyle olur.) ifadesi ‘Yüce’ Allah için değil, kullar için söz konusu olup “Onlar için azaptan korkun ve onlar için merhamet ümidi taşıyın.” anlamındadır.

107. Zarar vermek, inkâr etmek, müminlerin arasına tefrika sokmak ve daha evvel Allah ve Resûlü ile savaşan kişinin yolunu gözlemek üzere bir ‘mescid’ edinenler, “Biz iyilikten başka bir şey istemedik!” diye yemin edeceklerdir. Allah da şahitlik eder ki onlar kesinlikle yalancıdır.

108. Asla orada (namaz kılmak için) dîvana durma. İlk günden takva üzere kurulmuş olan (Kuba'daki) mescid, içinde dîvana durmanı daha çok hak etmektedir. Orada (maddi-manevi) temizlikten hoşlanan ‘er'ler vardır... ki Allah da böyle tertemiz kişileri sever.

[265] Medinelilerin ve Şamlıların mushafında bu ayetin ilk ifadesi, başında Vav olmaksızın اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا şeklindedir, zira bu ifade müstakil bir anlatıdır. Diğer kıraatlerde ise münafıklara dair Mescid-i Dırâr anlatısı münafıklarla ilgili diğer anlatılara atfedilerek, başında bir Vav'la okunmuştur.

[266] Rivayete göre Amr b. Avf oğulları Kuba mescidini yaptıkları zaman Peygamber (s.a.)'e haber gönderip davet etmişler; o da gelip orada namaz kılmıştı. Ancak bu durum, aynı soyun bir diğer boyu ve akrabaları olan Ğanem b. Avf oğullarını kıskandırmış;

---

[1] Büyük günah işleyenler hakkındaki hükmün Allah'a kalmış, kıyamete tehir edilmiş olduğunu savunan mezhep. / çev

[٢٦٤] قرئ «مرجون» و«مرجؤون»، من أرجيته، وأرجأته، إذا أخّرته. ومنه المرجئة. يعني: وآخرون من المتخلفين موقوف أمرهم؛ {إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ} إن بقوا على الإصرار ولم يتوبوا {وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ} إن تابوا. وهم ثلاثة: كعب بن مالك، وهلال بن أمية، ومرارة ابن الربيع. أمر رسول الله ﷺ أصحابه أن لا يسلموا عليهم ولا يكلموهم، ولم يفعلوا كما فعل أبو لبابة وأصحابه من شدّ أنفسهم على السواري وإظهار الجزع والغمّ، فلما علموا أنّ أحدًا لا ينظر إليهم فوّضوا أمرهم إلى الله تعالى، وأخلصوا نياتهم، ونصحت توبتهم، فرحمهم الله. {وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}. وفي قراءة عبد الله «غفور رحيم». وإمّا للعباد، أي خافوا عليهم العذاب وارجوا لهم الرحمة.

١٠٧-﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

١٠٨-﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ﴾

[٢٦٥] في مصاحف أهل المدينة والشام «اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا» بغير واو، لأنها قصة على حيالها. وفي سائرها بالواو على عطف قصة مسجد الضرار الذي أحدثه المنافقون على سائر قصصهم.

[٢٦٦] روي أن بني عمرو بن عوف لما بنوا مسجد قباء بعثوا إلى رسول الله ﷺ أن يأتيهم، فأتاهم فصلى فيه؛ فحسدتهم إخوتهم بنو غنم بن عوف

onlar da “Biz de bir mescit yapalım da Peygamber’e haber gönderelim, gelsin orada namaz kılsın. Ayrıca, rahip [fâsık] Ebû Âmir de Şam’dan döndüğü zaman burada dua eder.” demişlerdi. Amaçları akrabalarına karşı üstünlük sağlamaktı. Ebû Âmir ismindeki bu kişi ise Peygamber (s.a.)’in kendisi için *fâsık* dediği bir kişiydi. Uhud günü Peygamber (s.a.)’e, “Sana karşı savaşan kimi görsem, gidip onların yanında sana karşı savaşacağım!” demiş, Huneyn savaşına kadar her savaşta Peygamber (s.a.)’e karşı savaşmıştı. Hevâzin yenilgiye uğrayınca da kaçıp Şam’a sığınmış ve oradan münafıklara “Gücünüz yettiğince silah ve kuvvet hazırlayın. Ben de Rum kralına gidip büyük bir ordu getireceğim ve Muhammed ve arkadaşlarını Medine’den çıkaracağım!” diye haber göndermişti. İşte, Kuba mescidinin yanında bir mescit inşa ederek Peygamber (s.a.)’e, “Biz kış gecelerinde, yağmurlu gecelerde [Mecscid-i Nebevî’ye gelemeyen] hastalar ve diğer muhtaçlar için bir mescit inşa ettik, burayı teşrif edip içerisinde namaz kılmanızı, bizler için bereket duasında bulunmanızı çok isteriz!” dediler. Peygamber (s.a.) de “Şu an sefer hazırlığındayım ve çok meşgulüm. İnşâallah sefer dönüşü orada namaz kılarız.” buyurdu. Seferden döner dönmez, kendisine aynı isteği yine ilettiler ve bu ayet nâzil oldu. Bundan sonra, Peygamber (s.a.) Mâlik b. ed-Duhşum, Ma‘n b. Adiyy, Âmir b. es-Seken ve [Hazret-i Hamza’nın katili] Vahşî’yi çağırdı ve onlara “Gidin, şu zalimler tarafından yapılan mescidi yerle bir edin ve yakın!” buyurdu. Onlar da emri yerine getirdiler. Sonra Peygamber (s.a.) oranın leşlerin ve çöplerin atıldığı bir çöplük olarak kullanılmasını emretti. Ebû Âmir ise Şam’da Kınnesrîn denilen yerde öldü.

[267] ضِرارًا (zarar vermek için) yani Kuba mescidini inşa eden kardeşlerine zarar vermek, onlara üstün gelmek, “inkâr etmek” yani nifakı güçlendirmek “ve müminlerin arasına tefrika sokmak için…” Çünkü Müslümanlar Kuba mescidinde birlikte namaz kılıyorlar, mescit Müslümanlarla dolup taşıyordu. Onlar da o mescitten kopmak ve kendi gruplarını ayırmak istediler. “Ve daha evvel Allah ve Resûlü ile savaşan kişinin yolunu gözlemek üzere…” Bu kişi rahip [fâsık] Ebû Amir idi ve mescidi bunun için hazırlamışlardı; maksat buraya gelip dua etmesi ve Peygamber (s.a.)’e muhalefet [için burayı bir merkez olarak kullanması] idi.

[268] Gösteriş, riya, kibir ya da Allah rızası dışında herhangi bir amaçla yapılan veya helâl olmayan malla yapılan her mescidin, Mescid-i Dırâr hükmünün kapsamına gireceği söylenmiştir. Rivayete göre Şakīk-i Belhî [v. 194/810]

وقالوا: نبني مسجدًا ونرسل إلى رسول الله ﷺ يصلّي فيه، ويصلّي فيه أبو عامر الراهب إذا قدم من الشام، ليثبت لهم الفضل والزيادة على إخوتهم، وهو الذي سماه رسول الله ﷺ الفاسق، وقال لرسول الله ﷺ يوم أُحد: لا أجد قومًا يقاتلوك إلا قاتلتك معهم، فلم يزل يقاتله إلى يوم حنين، فلما انهزمت هوازن خرج هاربًا إلى الشام، وأرسل إلى المنافقين. أن استعدّوا بما استطعتم من قوة وسلاح، فإني ذاهب إلى قيصر وآت بجنود ومخرج محمدًا وأصحابه من المدينة. فبنوا مسجدًا بجنب مسجد قباء، وقالوا للنبي ﷺ: بنينا مسجدًا لذي العلة والحاجة والليلة المطيرة والشاتية، ونحن نحبّ أن تصلّي لنا فيه وتدعو لنا بالبركة. فقال ﷺ: إني على جناح سفر وحال شغل؛ وإذا قدمنا إن شاء الله صلّينا فيه. فلما قفل من غزوة تبوك سألوه إتيان المسجد، فنزلت عليه، فدعا بمالك بن الدخشم ومعن بن عديّ وعامر بن السكن ووحشي قاتل حمزة، فقال لهم: انطلقوا إلى هذا المسجد الظالم أهلُه فاهدموه واحرقوه! ففعلوا، وأمر أن يتخذ مكانه كناسة تلقى فيها الجيف والقمامة، ومات أبو عامر بالشام بقِنَّسْرين.

[٢٦٧] {ضِرَارًا} مضارة لإخوانهم أصحاب مسجد قباء ومعازة {وَكُفْرًا} وتقوية للنفاق {وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ} لأنهم كانوا يصلون مجتمعين في مسجد قباء فيغتص بهم، فأرادوا أن يتفرقوا عنه وتختلف كلمتهم {وَإِرْصَادًا} وإعدادًا {لِ} أجل {مَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ}، وهو الراهب. أعدوه له ليصلّي فيه ويظهر على رسول الله ﷺ.

[٢٦٨] وقيل: كل مسجد بني مباهاة أو رياء وسمعة أو لغرض سوى ابتغاء وجه الله أو بمال غير طيب، فهو لاحق بمسجد الضرار. وعن شقيق:

Âmir oğulları mescidinde bir defasında cemaate yetişememişti. Bunun üzerine kendisine, “Falanca oğullarının mescidinde henüz cemaatle namaz kılınmamıştır, oraya yetişebilirsiniz.” denilince, “Orada namaz kılmak istemiyorum, çünkü o, zarar vermek üzere [yani bir *mescid-i dırâr* olarak] yapılmıştır. Zarar, riya, gösteriş amacıyla yapılan her mescidin kökü, varıp Mescid-i Dırar’a dayanır!” demiştir. Atā b. Ebû Rabâh’ın [v. 114/732] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah Teâlâ Ömer (r.a.) eliyle birçok şehrin fethedilmesini nasip edince, Ömer Müslümanlara o şehirlerde mescitler yapmalarını, fakat biri diğerine zarar vermesin diye aynı şehirde iki mescit yapmamalarını emretti.

[269] **Şayet** “وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا ifadesinin iʿrabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı الْمُقِيمِينَ الصَّلاةَ (*hele hele* namazı dosdoğru kılanlar) [Nisâ 4/162] ifadesi gibi *ihtisas* üzere mansuptur. Mübteda olup haberinin hazfedildiği de söylenmiştir. Anlam, “… için işbu mescidi edinenler de, vasıflarını zikrettiklerimiz arasındadır.” şeklindedir. Benzeri, وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ (Hırsız erkek ve kadın [Mâide 5/38]) ifadesidir.

[270] **Şayet** “مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi ne ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, اتَّخَذُوا (edindiler) ifadesiyle ilişkilidir; yani “Bunlar Mescid-i Dırâr’ı münafıklık yaparak seferden geri bırakılmadan evvel yapmışlardı!”

[271] “Biz iyilikten başka bir şey istemedik!” diye yemin edecekler;” biz bu mescidi yapmakla sadece namaz kılmak, Allah’ı zikretmek ve Müslümanların yerlerini genişletmek gibi iyi hasletler istedik, diyeceklerdir.

[272] “İlk günden takva üzere kurulmuş olan mescid, içinde dîvana durmanı daha çok hak etmektedir.” Söylendiğine göre bu Peygamber (s.a.)’in yaptırdığı ve Kuba’da kaldığı süre boyunca içinde namaz kıldığı Kuba mescididir. Nitekim Peygamber *Aleyhisselâm* Pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri orada kalmış, cuma günü yola çıkmıştır. Ayette bu mescidin kastedilmiş olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü ikisi de Kuba’da bulunan iki mescit arasında karşılaştırma yapmak daha etkilidir. Ancak bunun, Peygamber (s.a.)’in Medine’deki mescidi olduğu da söylenmiştir. Ebû Saʿîd el-Hudrî’nin [v. 74/694] şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)’e, takva üzere yapılmış olan mescidin hangisi olduğunu sordum; o da eline çakıl taşları aldı ve yere attı. Sonra “Sizin şu mescidinizdir.” buyurdu. [*Müslim,* “Hac”, 514] “İlk günden” yani var olduğu ilk günden beri.

أنه لم يدرك الصلاة في مسجد بني عامر؛ فقيل له: مسجد بني فلان لم يصلوا فيه بعد. فقال: لا أحبّ أن أصلّي فيه، فإنّه بني على ضرار، وكل مسجد بني على ضرار أو رياء أو سمعة فإنّ أصله ينتهي إلى المسجد الذي بني ضرارًا. وعن عطاء: لما فتح الله تعالى الأمصار على يد عمر رضي الله عنه أمر المسلمين أن يبنوا المساجد وأن لا يتخذوا في مدينة مسجدين يضارّ أحدهما صاحبه.

[٢٦٩] فإن قلت: {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} ما محله من الإعراب؟ قلت: محله النصب على الاختصاص. كقوله {وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ} [النساء: ١٦٢]. وقيل: هو مبتدأ خبره محذوف، معناه: وفيمن وصفنا الذين اتخذوا كقوله {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} [المائدة: ٣٨].

[٢٧٠] فإن قلت: بم يتصل قوله {مِن قَبْلُ}؟ قلت: بـ{اتَّخَذُوا}، أي اتخذوا مسجدًا من قبل أن ينافق هؤلاء بالتخلف.

[٢٧١] {إِنْ أَرَدْنَا} ما أردنا ببناء هذا المسجد {إِلَّا}؛ إلا الخصلة {الْحُسْنَى} أو الإرادة الحسنة، وهي الصلاة، وذكر الله والتوسعة على المصلين.

[٢٧٢] {لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى}. قيل: هو مسجد قباء أسسه رسول الله ﷺ وصلى فيه أيام مقامه بقباء، وهي يوم الاثنين والثلاثاء والأربعاء والخميس، وخرج يوم الجمعة، وهو أولى، لأنّ الموازنة بين مسجدي قباء أوقع. وقيل: هو مسجد رسول الله ﷺ بالمدينة، وعن أبي سعيد الخدري: سألت رسول الله ﷺ عن المسجد الذي أسس على التقوى، فأخذ حصباء فضرب بها الأرض، وقال: هو مسجدكم هذا مسجد المدينة. {مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ} من أول يوم من أيام وجوده.

[273] “Orada temizlikten hoşlanan ‘er’ler vardır.” Söylendiğine göre ayet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) muhacirlerle birlikte Kuba mescidinin kapısına gelip durmuş, orada Ensārdan bir grubun oturduğunu görerek “Siz mümin misiniz?” demiş. Onlar sessiz kalınca aynı soruyu bir daha sormuş; bunun üzerine Hazret-i Ömer (r.a.), “Ya Resûlallah! Onlar mümindir, ben de onlardanım.” demiş. Peygamber (s.a.), “Siz kazāya [ilâhî hükme] rıza gösteriyor musunuz?” demiş; “Evet” demişler. Sonra, “Belalara sabrediyor musunuz?” demiş; “Evet” demişler. “Bollukta şükrediyor musunuz?” demiş, “Evet” demişler. Sonra “ Kâbe’nin rabbine yemin olsun ki bunlar mümindir!” buyurmuş ve yanlarına oturup; “Ey Ensâr topluluğu! Allah Teâlâ sizleri övmüş bulunuyor; söylesenize, def-‘i hâcetten sonra temizlenirken [abdestten önce] ne yapıyorsunuz siz?” diye sormuş; “Ya Resûlallah! Def-‘i hâcetin ardından üç taş ile temizlenir; daha sonra da su ile temizleniriz.” demişler. Peygamber (s.a.) de “Orada temizlikten hoşlanan ‘er’ler vardır.” ayetini okumuş.

[274] يَتَطَهَّرُوا idğam ile *yettahherû* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime bütün necasetlerden temizlenmeyi ifade eden kapsamlı bir kelimedir. Söylendiğine göre geceleyin cünüp uyumazlar, bevlettikten sonra da su ile temizlenirlermiş. Hasan-ı Basrî’den “Bu, günahlardan tövbe ile temizlenmektir.” görüşü de nakledilmiştir. Bunların, günahlarına kefaret olmak üzere hummâya tutulmak istedikleri ve tamamının hummâya tutulduğu da söylenmiştir.

[275] **Şayet** “Bu iki *sevgi*nin [yani temizlik sevgisi ve Allah’ın temizleri sevmesi] ne anlama gelir?” **dersen şöyle derim:** Bunların temizlik sevgisi, temizliği tercih etmeleri, arzu edilecek bir şeyi seven kimsenin onu diğer şeylere tercih etme noktasındaki hırsı gibi temizlik konusunda hırslı ve gayretli olmalarıdır. Allah’ın onları ‘sev’mesi ise tıpkı sevenin sevdiğine yaptığı gibi, onlardan razı olması ve onlara ihsanda bulunmasıdır.

109. Binasını Allah rızası ve takva üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını yıkılmak üzere bulunan bir uçurumun kenarına kurup da onunla birlikte kendisi de Cehennem ateşine yuvarlanacak olan kimse mi? Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[٢٧٣] {فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا} قيل: لما نزلت مشى رسول الله ﷺ ومعه المهاجرون حتى وقف على باب مسجد قباء، فإذا الأنصار جلوس فقال: أمؤمنون أنتم؟ فسكت القوم، ثم أعادها: فقال عمر: يا رسول الله، إنهم لمؤمنون وأنا معهم. فقال ﷺ: «أترضون بالقضاء؟» قالوا: نعم، قال: «أتصبرون على البلاء؟» قالوا: نعم. قال: «أتشكرون في الرخاء؟» قالوا: نعم. قال ﷺ: «مؤمنون ورب الكعبة». فجلس ثم قال: يا معشر الأنصار، إنّ الله عزّ وجلّ قد أثنى عليكم فما الذي تصنعون عند الوضوء وعند الغائط؟ فقالوا: يا رسول الله، نتبع الغائط الأحجار الثلاثة، ثم نتبع الأحجار الماء. فتلا النبي ﷺ {رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا}.

[٢٧٤] وقرئ: «أن يَطَّهَّروا»، بالإدغام. وقيل: هو عام في التطهر من النجاسات كلها. وقيل: كانوا لا ينامون الليل على الجنابة، ويتبعون الماء أثر البول. وعن الحسن: هو التطهر من الذنوب بالتوبة. وقيل: يحبّون أن يتطهروا بالحمى المكفرة لذنوبهم، فحموا عن آخرهم.

[٢٧٥] فإن قلت: ما معنى المحبتين؟ قلت: محبتهم للتطهر أنهم يؤثرونه ويحرصون عليه حرص المحبّ للشيء المشتهي له على إيثاره. ومحبة الله تعالى إياهم: أنه يرضى عنهم ويحسن إليهم، كما يفعل المحبّ بمحبوبه.

١٠٩ - ﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[276] أَسَّسَ بُنْيَانَهُ (binasını kurdu) ifadesi meçhul fiil formunda *üssise bünyânühû* (binası kuruldu) şeklinde ve izâfet tamlaması olarak ***üsüsü** bünyânihî* (binasının temelleri) şeklinde okunmuştur. *Üsüs* kelimesi, *esâs* (temel) kelimesinin çoğuludur. Yine bu ifade *esâsü bünyânihî* ve *isâsü bünyânihî* şeklinde de okunmuştur ki *esâs* ve *isâs* kelimeleri *üss*ün çoğuludur. Yine *üss*ün çoğulu olarak *ef'âl* vezninde *âsâsü bünyânihî* şeklinde ve *üs**sü** bünyânihî* şeklinde de okunmuştur. Söylenen şudur: Dininin binasını muhkem, güçlü bir temel üzerine, yani Allah rızası ve Allah'tan sakınma üzerine tesis eden kimse mi "daha hayırlıdır", yoksa binasının temelini en gevşek, en zayıf ve en çabuk temel üzerine, yani sebat ve dayanıklılık konusunda tıpkı "bir uçurum kenarında" bulunan bir şey gibi olan nifak ve bâtıl üzerine kuran kimse mi!? *Şefâ cüruf*^{in} (uçurum kenarı) ifadesi takvanın karşıtı olarak kullanılmıştır, çünkü takvanın zıddını anlatmak üzere mecaz anlamda kullanılmıştır.

[277] **Şayet** "فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ ifadesi ne anlama gelir?" **dersen şöyle derim:** "Bâtıl onu cehennem ateşine sürükler." anlamına gelir, ancak burada mecaz sanki gerçek anlammış gibi [*terşîh*] kullanılmış ve uçurum için kullanılan "yuvarlanmak" lafzına yer verilmiştir. Böylece, bâtıl taraftarının sanki binasını cehennem vadilerinden birinin uçurumunun kenarına kurmuş olduğu ve binası ile birlikte o cehennem vadisinin dibine yuvarlanıp gittiği tasvirî olarak ifade edilmek istenmiştir.

[278] *eş-Şefâ*, kenar, kıyı anlamına, *curufu'l-vâdi* ise, vadinin -altı su ile oyulmuş, sellerle, akıntılarla yarılmış ve böylece altı boş kalmış- kenarı demektir. *Hâri*^{n} yıkılmaya, devrilmeye yüz tutmuş, yıkılmak üzere olan demektir. *Fe'il*^{ün} vezninde [yani *hevir*^{un}] olup *hâlif* kelimesinin *helif* şeklinde kısaltılması gibi taksir edilmiştir. *Şâ'ik*^{ün} (şüpheci) kelimesin^{in} *şâkk*^{ün} şeklinde, *sâ'it*^{ün} (gürsesli) kelimesinin *sâtt*^{ün} şeklinde taksir edilmesi de buna benzer. Bu kelimelerdeki Elif, *fâ'il* kelimesindeki Elif'e değil, *'aynel-fiil*e [yani orta harfe] tekabül eder. Bunların aslı, *hevir*^{un}, *şevik*^{ün} ve *savit*^{ün} şeklindedir.

[279] Edebi açıdan bu ayet kadar etkilisini; bâtılın hakikatini, gizini bundan daha iyi anlatan bir söz bulamazsın!

[280] *Curuf*^{n} kelimesi Ra'nın sükunu ile *curf*^{n} şeklinde de okunmuştur.

[٢٧٦] قرئ «أسَّس بنيانه» و«أُسِّس بنيانه» على البناء للفاعل والمفعول. و«أُسُس بنيانِه»، جمع أساس على الإضافة، و«أساس بنيانه»، بالفتح والكسر؛ جمع أس؛ و«آساس بنيانه»، على أفعال، جمع أس أيضًا، و«أس بنيانه». والمعنى: أفمن أسس بنيان دينه على قاعدة قوية محكمة وهي الحق الذي هو تقوى الله ورضوانه {خَيْرٌ أَم مَنْ} أسسه على قاعدة هي أضعف القواعد وأرخاها وأقلها بقاء، وهو الباطل والنفاق الذي مثَله مثل {شَفَا جُرُفٍ هَارٍ} في قلة الثبات والاستمساك، وضع شفا الجرف في مقابلة التقوى؛ لأنه جعل مجازًا عما ينافي التقوى.

[٢٧٧] فإن قلت: فما معنى قوله {فَٱنْهَارَ بِهِۦ فِى نَارِ جَهَنَّمَ}؟ قلت: لما جعل الجرف الهائر مجازًا عن الباطل قيل: فانهار به في نار جهنم، على معنى: فطاح به الباطل في نار جهنم، إلا أنّه رشح المجاز فجيء بلفظ الانهيار الذي هو للجرف، وليصور أنّ المبطل كأنه أسس بنيانًا على شفا جرف من أودية جهنم فانهار به ذلك الجرفُ فهوى في قعرها.

[٢٧٨] والشَّفا: الحرف والشفير. وجرف الوادي: جانبه الذي يتحفر أصله بالماء وتجرفه السيول فيبقى واهيًا. والهار: الهائر وهو المتصدع الذي أشفى على التهدم والسقوط. ووزنه فعل، قصر عن فاعل، كخلف من خالف. ونظيره: شاك وصات، في شائك وصائت. وألفه ليست بألف فاعل، إنما هي عينه. وأصله هور وشوك وصوت.

[٢٧٩] ولا ترى أبلغ من هذا الكلام ولا أدلّ على حقيقة الباطل وكنه أمره.

[٢٨٠] وقرئ «جرف»، بسكون الراء.

[281] **Şayet** “Sibeveyhi’nin [v. 180/796] ‘Îsâ b. Ömer’den [v. 149/766] rivayet ettiği *‘alâ takve*^{n} *mina’llâh*^{i} şeklindeki *takvâ*nın tenvinli okunduğu kıraatin gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** [تقوى’daki maksūr] Elif’i, *tetrâ* [peş peşe] kelimesini tenvinli okuyanların *tetra*^{n} okuması gibi müenneslik Tâ’sı değil, ilhâk Tâ’sı olarak [çünkü aslı Vav ile; وَتْرَى’dır] değerlendirmiş ve onu *ca‘fer* gibi [aynı vezinde ve sonu tenvinli] düşünmüştür.

[282] [فَانْهارَ بِهِ ifadesi] Übeyy b. Kâ‘b mushafında *fe’nhârat bi-hî kavâ‘iduhû* (Temelleri yuvarlanır.) şeklindedir. Söylendiğine göre Dırâr mescidinin bir bölümü kazılmış ve aşağıdan bir duman çıktığı görülmüş.

[283] Rivayete göre [münafıkların] Mescid-i Dırar’daki imamları Mücemmi‘ b. Câriye[1] [v. 60/680] imiş. Hazret-i Ömer (r.a.) halife olduğu dönemde Kuba mescidinin cemaat ve mütevellisi olan Amr b. Avf oğulları, gelip Mücemmi‘in mescitlerinde kendilerine namaz kıldırması için izin istemişler. Fakat o; “Hayır! Sizin hatırınız için bile olsa kabul etmem. Mescid-i Dırar’ın imamı değil miydi o?!” demiş. Bunun üzerine Mücemmi‘, “Ey müminlerin emiri! Hakkımda acele karar verme! Tamam onlara namaz kıldırdım, ama Allah biliyor ki, içlerindeki niyeti bilmiyordum. Bilseydim o mescitte onlara namaz kıldırmazdım! O vakitler genç bir delikanlı idim ve Kur’ân okumayı biliyordum; onlar ise yaşlı-başlı adamlardı, ama Kur’ân okuyamıyorlardı.” demiş. Hazret-i Ömer (r.a.) da ona inanmış, özrünü makbul karşılamış ve kavmine namaz kıldırmasını emretmiştir.

110. Yaptıkları bina, kalpleri paramparça oluncaya kadar gönüllerinde bir şüphe kaynağı olmaya devam edecek... Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (‘Alîm, Hakîm).

[284] رِيبَةً dinî kuşku ve nifak demektir. Zira bu kimseler münafık idiler, onları bu mescidi yapmaya sevk eden ise küfür ve nifakları idi. Nitekim Allah Teâlâ “zarar vermek ve küfür için” [Tevbe 9/107] buyurarak bunu ifade etmiştir. Peygamber (s.a.) onların bu mescidini yıktırınca, bu durum çok ağırlarına gittiği ve onları öfkelendirdiği için, münafıklıktaki kararlılıkları ve İslâm’a duydukları öfke daha da artmıştı. Dolayısıyla, “Yaptıkları bina, kalpleri paramparça oluncaya kadar gönüllerinde bir şüphe kaynağı olmaya devam edecek.” ifadesinde şu söylenmektedir: Bu bina*nın yıkılması*, onların şüphe ve nifaklarına ilave bir şüphe ve nifak sebebi olacaktır. Kalpleri parça parça oluncaya kadar izi kalplerinden hiç silinmeyecek, etkisi hiç azalmayacak, ancak kalpleri parçalanınca teselli bulacaklardır.

---

[1] Bu zâtın adı, metinde Mücemma’ b. Hârise şeklinde kayıtlıdır. Biz *DİA*’ya göre yazdık. / ed.

[٢٨١] فإن قلت: فما وجه ما روى سيبويه عن عيسى بن عمر: ''على تقوىً من الله''، بالتنوين؟ قلت: قد جعل الألف للإلحاق لا للتأنيث، كتَتْرًى فيمن نوّن، ألحقها بجعفر.

[٢٨٢] وفي مصحف أبيّ: ''فانهارت به قواعدُه''. وقيل: حفرت بقعة من مسجد الضرار، فرؤي الدخان يخرج منه.

[٢٨٣] وروي أن مجمع بن حارثة كان إمامهم في مسجد الضرار، فكلم بنو عمرو بن عوف أصحاب مسجد قباء عمر بن الخطاب في خلافته أن يأذن لمجمع فيؤمهم في مسجدهم فقال: لا، ولا نعمة عين، أليس بإمام مسجد الضرار؟ فقال: يا أمير المؤمنين، لا تعجل عليّ، فوالله لقد صليت بهم والله يعلم أني لا أعلم ما أضمروا فيه، ولو علمت ما صليت معهم فيه، كنت غلامًا قارئًا للقرآن وكانوا شيوخًا لا يقرؤون من القرآن شيئًا. فعذره وصدّقه وأمره بالصلاة بقومه.

١١٠-﴿لا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٢٨٤] {رِيبَةً} شكًا في الدين ونفاقًا، وكان القوم منافقين، وإنما حملهم على بناء ذلك المسجد كفرهم ونفاقهم، كما قال عزّ وجلّ: {ضِرَارًا وَكُفْرًا} [التوبة: ١٠٧]. فلما هدمه رسول الله ﷺ ازدادوا -لما غاظهم من ذلك وعظم عليهم - تصميمًا على النفاق ومقتًا للإسلام. فمعنى قوله {لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الذى بَنَوْا رِيبَةً فِى قُلُوبِهِمْ} لا يزال هدمه سبب شكّ ونفاق زائد على شكّهم ونفاقهم لا يزول وسمه عن قلوبهم ولا يضمحلّ أثره {إِلَّا أَن تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ} قِطعًا وتفرّق أجزاء، فحينئذٍ يسلُّون عنه.

Kalpleri sağlıklı ve tek parça kaldığı sürece, kuşku orada hep var olacak, kalmaya devam edecektir. “Kalplerinin parça parça olması”ndan söz edilirken, kuşkunun kalplerinden gitme halinin tasviri kastedilmiş olabileceği gibi, kalplerinin gerçekten parçalanması da söz konusu olabilir ki bu da kalplerinin, ya öldürülmekle ya kabirlerinde ya da cehennem ateşinde parçalanmasıyla olabilir.

[285] تُقَطَّعَ (bir bir parçalanmadıkça) ifadesi, Yâ ile *yukatta‘a* şeklinde ve tahfifle *tukta‘a* şeklinde de okunmuştur. Tâ’nın fethası ile *tekatta‘a* da okunmuştur ki bu durumda anlam, *tetekatta‘a* (parça parça oldu) şeklindedir. Ayrıca Peygamber (s.a.)’e hitaben “sen onları öldürerek kalplerini parçalamadıkça” anlamında *tekta‘a kulûbehum* da okunmuştur. Hasan-ı Basrî *illâ en* (…madıkça) ifadesini *ilâ en* (…a dek) şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd mushafında *ve lev kutti‘at kulûbuhum* (kalpleri bir bir parçalansa bile) şeklinde yer alır. İfadenin Peygamber (s.a.)’e ya da bütün muhataplara yönelik bir hitap olarak, *ve lev katta‘te kulûbehum* (kalplerini bir bir parçalasan bile) şeklinde okunduğu da Talha’dan [v. 112/730] nakledilmiştir. Ayrıca, mânanın; “Hatalarından duydukları pişmanlık ve üzüntü sebebiyle kalplerinin parça parça olacağı bir tövbe gerçekleştirmedikçe…” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

111. Allah müminlerin canlarını ve mallarını, şüphesiz Cennet karşılığında satın almıştır. Onlar ki, Allah yolunda savaşırlar, öldürürler de öldürülürler de... Bu, O’nun Tevrat’a, İncil’e ve Kur’ân’a göre kesin gerçekleşecek bir va‘didir. Kim ahdini Allah’tan daha fazla yerine getirebilir ki? Öyleyse yaptığınız alış-verişe sevinin, büyük başarı budur.

[286] Allah Teâlâ müminlerin Allah yolunda canlarını ve mallarını feda etmeleri karşılığında onları cennetle ödüllendirmesini alış veriş temsili ile anlatmış, alışverişe benzetmiştir. Bir rivayete göre Allah Teâlâ bu ticarette onlara müşteri olmuş ve bedel olarak çok yüksek bir fiyat vermiştir. Hazret-i Ömer (r.a.)’ın “Allah Teâlâ her iki işlemi de *onların* lehine kılmıştır [alırken de, satarken de kârı tamamen onlara vermiştir].” dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin ise “Canlar onun yarattığı canlar, mallar da onun rızık olarak verdiği mallardır [bundan kârlı ticaret mi olur].” dediği nakledilmiştir.

وأمّا ما دامت سالمة مجتمعة فالريبة باقية فيها متمكنة، فيجوز أن يكون ذكر التقطيع تصويرًا لحال زوال الريبة عنها. ويجوز أن يراد حقيقة تقطيعها وما هو كائن منه بقتلهم أو في القبور أو في النار.

[٢٨٥] وقرئ «يقطع» بالياء، و«تقطع» بالتخفيف، و«تَقطع» بفتح التاء بمعنى تتقطع؛ و«تقطِّع قلوبهم»، على أن الخطاب للرسول، أي إلاّ أن تقطع أنت قلوبهم بقتلهم. وقرأ الحسن «إلى أن»، وفي قراءة عبد الله «ولو قطِعت قلوبهم». وعن طلحة «ولو قطَّعت قلوبهم» على خطاب الرسول أو كل مخاطب. وقيل: معناه إلاّ أن يتوبوا توبة تتقطع بها قلوبهم ندمًا وأسفًا على تفريطهم.

١١١-﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَاةِ وَالإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٢٨٦] مثل الله إثابتهم بالجنة على بذلهم أنفسهم وأموالهم في سبيله بالشُّرَى. وروي: تاجرهم فأغلى لهم الثمن. وعن عمر رضي الله عنه فجعل لهم الصفقتين جميعًا. وعن الحسن: أنفسًا هو خلقها وأموالًا هو رزقها.

[287] Rivayete göre Ensārîler Akabe biatinde Peygamber (s.a.)'e biat ettikleri zaman Abdullah b. Revâha [v. 8/629], "Rabbin ve kendin adına dilediğin şartı koş." demiş; Peygamber de "Rabbim için, O'na kulluk etmenizi, hiçbir şeyi O'na ortak koşmamanızı; kendim için de canınızı nasıl koruyorsanız beni de öyle korumanızı şart koşuyorum." demiştir. Abdullah b. Revâha, "Peki, bunu yaparsak bize ne var?" diye sormuş; "Cennet." buyurmuştur. Bunun üzerine "Çok kârlı bir alışveriş! Ne cayarız ne de karşı tarafın caymasını isteriz." demişlerdir. Bir keresinde Peygamber (s.a.) bu ayeti okurken yanına bir bedevi gelmiş ve "Bu kimin sözü?" diye sormuş; "Allah'ın sözü" deyince; "Vallahi! Çok kârlı bir alış veriş! Ne cayarız ne de karşı tarafın caymasını isteriz." demiş ve ardından gazaya çıkmış ve şehit düşmüştür.

[288] "Savaşırlar" ifadesinde, tıpkı "Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz; mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihâd edersiniz." [Saf 61/11] ayetinde olduğu gibi, emir anlamı vardır. فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ (öldürürler de, öldürülürler de) ifadesi, ilki malum, ikincisi meçhul olarak okunduğu gibi, aksine [ilki meçhul, ikincisi malum olarak, *fe- yuktelûne ve yaktulûne* (öldürülürler de ölürler de) şeklinde de] okunmuştur.

[289] وَعْدًا kelimesi pekiştirici mastardır; bu ifadeyle Allah Teâlâ , kendi yolunda cihat edenlere ettiği vaadin sabit bir vaat olduğunu, bu sözü "Tevrat'ta ve İncil'de" sabitlemiş olduğu gibi "Kur'ân'da da" sabitlediğini bildirmiş; ardından "Kim ahdini Allah'tan daha fazla yerine getirebilir ki?" buyurmuştur. Çünkü verilen sözden dönmek çirkin bir davranıştır; yaratılmış varlıkların ihtiyaç duydukları için böyle bir şeye başvurmaları câiz olmakla beraber, değerli, saygın kimseler böyle bir şeye başvurmazlar. O halde, çirkin fiil işlediğini düşünmenin asla câiz olmadığı ve hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah nasıl başvurabilir ki!?

[290] Cihâda teşvik konusunda bundan daha güzel ve etkili bir söz göremezsin.

112. (Bunlar) tövbe eden, ibadet eden, hamdeden, yola çıkan, rükû eden, secde eden, mârufu emredip münkeri yasaklayan ve Allah'ın koyduğu sınırları koruyan kimseler(dir). Sen bu müminleri müjdelemeye bak.

[٢٨٧] وروي أن الأنصار حين بايعوه على العقبة قال عبد الله بن رواحة: اشترط لربك ولنفسك ما شئت. قال: أشترط لربي أن تعبدوه ولا تشركوا به شيئًا، وأشترط لنفسي أن تمنعوني مما تمنعون منه أنفسكم. قال: فإذا فعلنا ذلك فما لنا؟ قال: لكم الجنة. قالوا: ربح البيع، لا نقيل ولا نستقيل. ومرّ برسول الله ﷺ أعرابيّ وهو يقرؤها؛ فقال: كلام من؟ قال كلام الله. قال: بيع الله مربح لا نقيله ولا نستقيله، فخرج إلى الغزو فاستشهد.

[٢٨٨] {يُقَاتِلُونَ} فيه معنى الأمر، كقوله {وتُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ} [الصف: ١١]. وقرئ «فيقتلون ويقتلون» على بناء الأوّل للفاعل والثاني للمفعول، وعلى العكس.

[٢٨٩] {وَعْدًا} مصدر مؤكد. أخبر بأن هذا الوعد الذي وعده للمجاهدين في سبيله وعد ثابت قد أثبته {فِي التوراة والإنجيل} كما أثبته في القرآن. ثم قال: {وَمَنْ أوفى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ}، لأنّ إخلاف الميعاد قبيح لا يقدم عليه الكرام من الخلق مع جوازه عليهم لحاجتهم، فكيف بالغني الذي لا يجوز عليه القبيح قط؟

[٢٩٠] ولا ترى ترغيبًا في الجهاد أحسن منه وأبلغ.

١١٢-﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[291] “Tövbe edenler” kelimesi övgü/medh ifadesi olduğu için merfû‘dur. Anlam .“Onlar tövbe edenlerdir.” şeklindedir ki bahsi geçen müminler kastedilmiştir. Nitekim İbn Mes‘ûd [v. 32/653] ve Übeyy b. Kâ‘b’ın bu ifadeleri, *el-hâfizīne* (koruyanlar) ifadesine kadar, övgü ifadesi olarak mansup okumuş olmaları buna delâlet eder. Ayrıca bu ifadenin [bir önceki ayetteki] *el-mü’minîne* ifadesinin sıfatı olarak mecrur olması da mümkündür. Zeccâc [v. 311/923] bu ifadenin mübteda olmasını, haberinin ise hazfedilmiş olmasını, yani cümlenin “Tövbe eden, ibadet eden… kimseler cihâd etmeseler de cennet ehlindendir.” şeklinde olmasını da câiz görmüştür. Bu durumda, mâna tıpkı “Allah o güzeli (yani Cennet’i) her ikisine de vaat etmektedir.” [Nisâ 4/95] ayetindeki gibidir. Bu ifadenin, [önceki ayette geçen] *yukātilûne* (savaşırlar) fiilindeki zamirden bedel olarak merfû‘ olduğu da söylenmiştir. Yine, ifadenin mübteda olması ve haberinin de *el-‘âbidûne* (ibadet edenler) olması ve devamındaki ifadelerin de haberin ardından gelen haber olması, yani anlamın, “Hakiki anlamda küfürden tövbe edenler işbu hasletleri kendilerinde toplayan kimselerdir.” şeklinde olması da mümkündür. Hasan-ı Basrî’nin, “Bunlar şirkten dönüş yapan, nifaktan teberrî eden kimselerdir.” dediği nakledilmiştir.

[292] “İbadet edenler” sadece Allah’a kulluk edenler, kulluğu ona mahsus kılanlar ve ibadette gayretli olanlar. “Yola çıkanlar” yani oruç tutanlar. Bu kimseler şehvetlerinden uzak durdukları için yeryüzünde seyahat edenlere benzetilmiştir. Bunların yeryüzünde dolaşan ve her nerede ilim varsa onun peşinden giden ilim talebeleri olduğu da söylenmiştir.

113. Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra, akraba bile olsalar, Müşrikler için mağfiret dilemek Peygambere ve müminlere yakışmaz.

[293] Rivayete göre Peygamber (s.a.) amcası Ebû Tālib’e, “Sen benin üzerimde en çok hakkı olan, bana en çok ihsanda bulunmuş olan kişisin. Gel bir tek kelime söyle de böylece şefaatim senin için zaruri olsun.” demiş; fakat Ebû Tālib buna yanaşmamış. O da, “Bana yasaklanmadıkça senin bağışlanman için duaya devam edeceğim.” demiş; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuş. Denmiştir ki: Mekke’yi fethettiği zaman ebeveyninden hangisinin daha sonra vefat ettiğini sormuş, “Annen Âmine” denilince, onun Ebvâ’daki kabrini ziyaret etmiş; sonra gözlerinden yaşlar akar halde kalkmış ve “Rabbimden annemin kabrini ziyaret etme izni istedim, bana izin verdi; O’ndan annem için istiğfarda bulunma izni istedim, ama izin vermedi bana.” buyurmuş; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur. [*Buhārî,* “Menâkıbu’l-ensār”, 37]

[٢٩١] {التَّائِبُونَ} رفع على المدح، أي هم التائبون يعني المؤمنين المذكورين. ويدلّ عليه قراءة عبد الله وأبيّ ﵄ «التائبين» بالياء إلى والحافظين، نصبًا على المدح. ويجوز أن يكون جرًّا صفة للمؤمنين. وجوّز الزجاج أن يكون مبتدأ خبره محذوف، أي التائبون العابدون من أهل الجنة أيضًا وإن لم يجاهدوا، كقوله {وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الحُسْنى} [النساء: ٩٥]. وقيل: هو رفع على البدل من الضمير في {يُقَاتِلُونَ}. ويجوز أن يكون مبتدأ وخبره {الْعَابِدُونَ}، وما بعده خبر بعد خبر، أي التائبون من الكفر على الحقيقة الجامعون لهذه الخصال. وعن الحسن: هم الذين تابوا من الشرك وتبرؤا من النفاق.

[٢٩٢] و{الْعَابِدُونَ} الذين عبدوا الله وحده وأخلصوا له العبادة وحرصوا عليها. و{السَّائِحُونَ} الصائمون شبهوا بذوي السياحة في الأرض في امتناعهم من شهواتهم. وقيل: هم طلبة العلم يسيحون في الأرض يطلبونه في مظانه.

١١٣-﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[٢٩٣] قيل: قال ﷺ لعمه أبي طالب: أنت أعظم الناس عليَّ حقًّا، وأحسنهم عندي يدًا، فقل كلمة تجب لك بها شفاعتي، فأبى فقال: لا أزال أستغفر لك ما لم أنهَ عنه، فنزلت. وقيل: لما افتتح مكة سأل أي أبويه أحدث به عهدًا؟ فقيل: أمك آمنة، فزار قبرها بالأبواء، ثم قام مستعبرًا فقال: إني استأذنت ربي في زيارة قبر أمي فأذن لي، واستأذنته في الاستغفار لها فلم يأذن لي، فنزلت.

Bu görüş daha doğrudur, çünkü Ebû Tālib hicretten önce vefat etmiştir; bu ayet ise Medine’de en son nâzil olan ayetlerdendir. Peygamber (s.a.)’in, babası için istiğfarda bulunduğu da söylenmiştir. Müslümanların “İbrâhim babası için istiğfar etmişti. İşte Peygamber (s.a.) de amcası için istiğfarda bulunuyor. O halde bizi atalarımız ve akrabalarımız için istiğfarda bulunmaktan men eden nedir?” dedikleri de söylenmiştir [Nesâî, “Cenâiz”, 96].

[294] “Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra … Peygambere yakışmaz” yani Allah’ın hükmü ve hikmeti gereği, istiğfar etmesi doğru olmaz, çünkü onlar şirk üzere ölmüşlerdir.

114. İbrâhim’in, babası için mağfiret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi. Onun Allah düşmanı olduğu kendisi açısından aşikâr hâle gelince onunla ilişkisini kesti. İbrâhim, çok içli, halîm biriydi.

[295] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] *ve me’steğfera İbrâhîmu li-ebîhi* şeklinde okumuştur. Yine onun *ve mâ yestağfiru İbrâhîmu* (İbrâhim istiğfar etmiyordu.) şeklinde, geçmiş zamanın anlatımı formunda okuduğu da nakledilmiştir. “Sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi.” yani İbrâhim’in babasına ettiği bir vaatten dolayı ki bu da “Senin için istiğfarda bulunacağım.” [Mümtehane 60/4] ifadesidir. Hasan-ı Basrî ve Hammâd er-Râviye’nin [v. 160/777] bu ifadeyi *ve‘adehâ ebâhu* (babasına vaat ettiği) şeklinde okumuş olmaları da buna delâlet eder.

[296] **Şayet** “Kâfir için istiğfarda bulunmanın câiz olmadığını İbrâhim *Aleyhisselâm* nasıl bilememiştir de böyle bir vaatte bulunmuştur?” **dersen şöyle derim:** Kâfirin iman etmesi ümit edilir olduğu müddetçe onun için istiğfarda bulunmanın câiz olduğunu zannetmiş olması mümkündür. Kaldı ki, kâfir için istiğfarda bulunmanın yasak olduğu ancak vahiyle bilinir. Zira Allah’ın kâfiri bağışlaması aklen câizdir. Dikkat edersen, Peygamber (s.a.) de amcası için “Bana yasaklanmadıkça senin için istiğfarda bulunacağım.” demiştir. Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.)’e “Falanca, Müşrik ataları için istiğfarda bulunuyor!” denilmiş; o da “Biz de onlar için istiğfarda bulunuyoruz.” diye cevap vermiş ve bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur. Hazret-i Ali’nin şöyle dediği nakledilmiştir: Müşrik ebeveyni için istiğfar eden bir adam gördüm ve ona bunu sordum. “İbrâhim de istiğfar etmişti.” dedi.

وهذا أصحّ، لأنّ موت أبي طالب كان قبل الهجرة، وهذا آخر ما نزل بالمدينة. وقيل: استغفر لأبيه. وقيل: قال المسلمون ما يمنعنا أن نستغفر لآبائنا وذوي قرابتنا وقد استغفر إبراهيم لأبيه، وهذا محمد يستغفر لعمه. {مَا كَانَ لِلنَّبِيّ} ما صح له الاستغفار في حكم الله وحكمته.

[٢٩٤] {مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أصحابُ الجحيمِ} لأنهم ماتوا على الشرك.

١١٤-﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لأَبِيهِ إِلا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾

[٢٩٥] قرأ طلحة «وما استغفَرَ إبراهيمُ لأبيه»، وعنه «وما يستغفر إبراهيم»، على حكاية الحال الماضية. {إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ}، أي وعدها إبراهيم أباه، وهو قوله {لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [الممتحنة: ٤]. ويدلّ عليه قراءة الحسن وحماد الراوية «وعدها أباه».

[٢٩٦] فإن قلت: كيف خفي على إبراهيم أن الاستغفار للكافر غير جائز حتى وعده؟ قلت: يجوز أن يظن أنه ما دام يرجى منه الإيمان جاز الاستغفار له، على أن امتناع جواز الاستغفار للكافر إنما علم بالوحي، لأنّ العقل يجوّز أن يغفر الله للكافر. ألا ترى إلى قوله عليه السلام لعمه: لأستغفرنّ لك ما لم أنه. وعن الحسن قيل لرسول الله ﷺ: إن فلانًا يستغفر لآبائه المشركين، فقال: ونحن نستغفر لهم، فنزلت. وعن علي رضي الله عنه: رأيت رجلًا يستغفر لأبويه وهما مشركان، فقلت له، فقال: أليس قد استغفر إبراهيم؟

[297] **Şayet** “Onun Allah düşmanı olduğu kendisi açısından aşikâr hâle gelince’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası: “Onun asla iman etmeyeceği, kâfir olarak öleceği ona vahiy yoluyla bildirildi, o da istiğfarda bulunmayı derhal kesti.” şeklindedir. Bu ifade tıpkı “Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra...” [Tevbe 9/113] ayeti gibidir.

[298] أَوَّاهٌ kelimesi *evvehe* fiilinden fa‘‘âl vezninde türemiştir; tıpkı *lü’lü*’den *le’’âl* (inci işiyle uğraşan) kelimesinin türediği gibi. Çok âh çeken kimseye *evvâh* denir. Anlam, “İbrâhim aşırı merhametinden, şefkatinden ve yufka yürekliliğinden dolayı, kendisi için çok zor gelmesine ve babasının ‘Kesinlikle seni taşlarım!’ [Meryem 19/46] demiş olmasına rağmen yine de kâfir babasına acıyor; ona istiğfarda bulunuyordu.” şeklindedir.

115. Allah’ın bir topluma doğru yolu göstererek, sakınacakları şeyleri onlara iyice açıkladığı halde onları saptırması olacak şey değildir. Allah elbette her şeyi bilir.

116. Göklerin ve yerin mülkü Allah’ındır; öldürür, diriltir. Allah’tan başka bir velî ve yardımcı da yoktur sizin için.

[299] Yani Allah, İslâm’ın yolunu gösterdiği kullarını, -Müşriklere istiğfarda bulunmak gibi- sakınılmasını emrettiği şeylerden dolayı sorgulamaz; onlara “sapkın” demez; onları yüz üstü ve mahrum bırakmaz. Ancak söz konusu davranışların sakıncalı olduğu kendilerine açıklandıktan, onlardan sakınmak gerektiğine dair bilgi kendilerine öğretildikten sonra hâlâ bunları yapıyorlarsa, o zaman durum değişir! Fakat haram kılınmadan önce içki içmek ve bir ölçeği iki ölçeğe satmak [*ribâ*] gibi fiilleri yapanlar nasıl sorgulanmıyorsa onlar da kendilerine böyle bir açıklama yapılmadan önce, sorgulanmazlar. Bu ayet, ilgili yasak konulmadan önce Müşriklere istiğfarda bulunduğu için sorguya çekilmekten korkan kimselerin mâzur olduklarının beyanıdır. Ayrıca ayette, asla gaflete düşülmemesi gereken çok önemli bir husus yer almaktadır ki o da kendisine İslâm’ın yolu gösterilmiş ve hidayete nail olmuş kimsenin Allah tarafından yasaklanan şeylere yöneldiği, onları yaptığı zaman, sapkınlar kervanına katılmış olacağıdır.

[300] “Sakınacakları şeyler”den maksat, haram kılındığı için sakınılması gereken şeylerdir. Emaneti geri vermek ve haberdeki doğruluğu tasdik etmek gibi akılla bilinebilecek şeylerden sakınmak için ise ilâhî bildirimin bulunması şart değildir.

[٢٩٧] فإن قلت: فما معنى قوله {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ}؟ قلت: معناه: فلما تبين له من جهة الوحي أنه لن يؤمن وأنه يموت كافرًا وانقطع رجاؤه عنه، قطع استغفاره. فهو كقوله {مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ} [التوبة: ١١٣].

[٢٩٨] {أَوَّاهٌ} فعال من أوّه، كلآّل من اللؤلؤ، وهو الذي يكثر التأوّه. ومعناه أنه لفرط ترحمه ورقته وحلمه كان يتعطف على أبيه الكافر ويستغفر له، مع شكاسته عليه، وقوله «لَأَرْجُمَنَّكَ» [مريم: ٤٦].

١١٥-﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

١١٦-﴿إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السموات وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٢٩٩] يعني ما أمر الله باتقائه واجتنابه كالاستغفار للمشركين وغيره مما نهى عنه وبين أنه محظور لا يؤاخذ به عباده الذين هداهم للإسلام، ولا يسميهم ضلّالًا، ولا يخذلهم إلاّ إذا أقدموا عليه بعد بيان خطره عليهم وعلمهم أنه واجب الاتقاء والاجتناب. وأما قبل العلم والبيان فلا سبيل عليهم، كما لا يؤاخَذون بشرب الخمر ولا ببيع الصاع بالصاعين قبل التحريم. وهذا بيان لعذر من خاف المؤاخذة بالاستغفار للمشركين قبل ورود النهي عنه. وفي هذه الآية شديدة ما ينبغي أن يغفل عنها، وهي أنّ المهديّ للإسلام إذا أقدم على بعض محظورات الله داخل في حكم الإضلال.

[٣٠٠] والمراد بـ{مَا يَتَّقُونَ} ما يجب اتقاؤه للنهي، فأما ما يعلم بالعقل كالصدق في الخبر، وردّ الوديعة فغير موقوف على التوقيف.

117. Gerçek şu ki Allah, Resûlünün ve güçlük anında ona uyan Muhacirlerle Ensārın tövbelerini -içlerinden bir kısmının kalbinin kaymasına ramak kalmışken- kabul etti. Çünkü O, onlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

[301] “Allah, Resûlünün tövbesini kabul etti.” Bu ifade tıpkı “Böylece, Allah senin mazideki ve atideki ‘günah’ını bağışlayacak; sana olan nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru bir yola iletecektir.” [Fetih 48/2] ve “Günahının bağışlanması için dua et.” [Ğâfir 40/55; Muhammed 47/19] ayetleri gibidir. Bu, müminleri tövbeye teşvik mahiyetinde olup Peygamber, muhacirler ve Ensār dâhil hiçbir istisna olmaksızın her müminin tövbe ve istiğfara muhtaç olduğunu bildirmekte; tıpkı sâlih olmanın faziletini ortaya koymak için peygamberlere “sâlih” demesinde olduğu gibi, burada da [peygamberin istiğfarından söz ederek] tövbenin faziletini ve Allah katındaki değerini açıklamakta; çokça Allah’a yönelen tövbekâr kimselerin özelliklerinin peygamberlerin özelliği olduğunu beyan etmektedir. Bu ifadenin tıpkı “Hay Allah affedesice!..” [Tevbe 9/43] ayetinde belirtildiği gibi; “Peygamber (s.a.)’in münafıklara seferden geri kalma konusunda izin vermiş olmasını Allah affetmiştir.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[302] فِي ساعَةِ الْعُسْرَةِ (güçlük anında) yani güçlük vaktinde. *Sâʿat* kelimesi tıpkı *el-ğadât*^{ü}, *el-ʿaşiyyet*^{ü} ve *el-yevm*^{u} kelimeleri gibi, mutlak anlamda zaman anlamında kullanılır. Şu beyitler buna örnektir:

Gün olur Bekr b. Vâil kabilesi su üstüne çıkar [cümle âleme üstün gelir]
[Her beyazı yumurta sanmıştık (kolayca yeneceğimizi düşünmüştük)]
Cüzâm ve Himyer [savaşçıları] ile ansızın karşılaştığımız *akşam*
Zengin olacağım diye geldiği *gün* vârisim
[bir avuç (altın) bulacak; ne tam dolu ne de az]

Güçlük anı, müminlerin Tebük seferindeki halleridir. Nitekim bu seferde Müslümanlar deve sayısı açısından çok darlık çekiyorlardı, on kişiye bir deve düşüyordu. Azık bakımından da çok darlık çekiyorlardı; ellerinde kurtlanmış hurmalar, güvelenmiş arpa ve sıcaktan kokmuş, bozulmuş yağ vardı. Darlık öylesine şiddetlenmişti ki bir hurmayı iki kişi bölüşüyordu. Hatta bazen bir tek hurmayı birçok kişi emiyor; böylece üzerine içtikleri suyun tatlı olmasını sağlıyorlardı. Yine su kıtlığı da çekiyorlardı. Hatta develeri kesip hayvanın midesindeki fışkılardan su çıkarmaya çalışıyorlardı. Hava sıcaklığı, kıtlık, kuraklık gibi şeyler sebebiyle zamanları zorluk içinde geçiyordu.

١١٧-﴿لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[٣٠١] {تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ} كقوله {لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ} [الفتح: ٢] وقوله {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ} [غافر: ٥٥، محمد: ١٩]. وهو بعث للمؤمنين على التوبة، وأنه ما من مؤمن إلا وهو محتاج إلى التوبة والاستغفار حتى النبي والمهاجرون والأنصار؛ وإبانة لفضل التوبة ومقدارها عند الله، وأن صفة التوابين الأوّابين صفة الأنبياء، كما وصفهم بالصالحين ليظهر فضيلة الصلاح. وقيل: معناه تاب الله عليه من إذنه للمنافقين في التخلف عنه، كقوله {عَفَا اللَّهُ عَنكَ} [التوبة: ٤٣].

[٣٠٢] {فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ} في وقتها. والساعة مستعملة في معنى الزمان المطلق، كما استعملت الغداة والعشية واليوم:

غَدَاةَ طَفَتْ عَلْمَاءِ بَكْرُ بْنُ وَائِل

[وَكُنَّا حَسِبْنَا كُلَّ بَيْضَاءَ شَحْمَةً] عَشِيَّةَ قَارَعْنَا جُذَامَ وَحِمْيَرَا

إِذَا جَاءَ يَوْمًا وَارِثِي يَبْتَغِي الْغِنَى [يَجِدْ جُمْعَ كَفٍّ غَيْرَ مَلأَى وَلَا صِفْرا]

والعسرة: حالهم في غزوة تبوك، كانوا في عسرة من الظهر؛ يعتقب العشرة على بعير واحد؛ وفي عسرة من الزاد، تزوّدوا التمر المدود والشعير المسوّس والإهالة الزنخة، وبلغت بهم الشدّة أن اقتسم التمرة اثنان، وربما مصها الجماعة ليشربوا عليها الماء؛ وفي عسرة من الماء، حتى نحروا الإبل واعتصروا فروثها؛ وفي شدّة زمان، من حمارّة القيظ ومن الجدب والقحط والضيقة الشديدة.

[303] “İçlerinden bir kısmının kalbinin kaymasına ramak kalmışken” yani imanda sebat etmekten ya da bu seferde Peygamber (s.a.)’i takip edip ona uymaktan vaz geçmesine ramak kalmışken. Burada *kâde* (neredeyse) fiilinde durum zamiri bulunmaktadır. Sîbeveyhi [v. 180/796] bunu *leyse haleka’l-lāhu mislehû* (Allah benzerini yaratmamıştır.) ifadesindekine benzetmiştir.[1]

[304] [تزيغ fiili] Yâ ile *yezîğu* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes‘ûd’un okuyuşunda *min ba‘di mâ zâğet kulûbu ferîk*^{ın} *minhum* (Onlardan bir grubun kalpleri kaydıktan sonra...) şeklinde yer alır. Bu durumda, savaştan geri kalan Ebû Lübâbe vb. müminler kastedilmiş olur. ثُمَّ تابَ عَلَيْهِمْ (Sonra *onları* bağışladı.) ifadesi tekit için tekrarlanmıştır. Zamirin *ferîk* (grup) kelimesine raci olması da mümkündür. Bu durumda [bağışlananlar Peygamber, Muhacirler ve Ensār değil, kalpleri kaymak üzere olan grup olacaktır ve anlam] “kalplerinin kaymak üzere oluşunu Allah bağışladı.” şeklinde olur.

118. Geride bırakılan o üç kişinin tövbesini de... ki yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş ve iyice içleri daralmıştı ve Allah’a karşı kendisinden başka sığınakları olmadığını anlamışlardı. O da tekrar eski hallerine dönsünler diye tövbelerini kabul etti. Allah’tır çünkü tövbeleri daima kabul eden merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[305] “Üç kişi” Kâ‘b b. Mâlik, Merâre b. er-Rabî‘ ve Hilâl b. Ümeyye’dir. “Geride bırakılan” demek, gaza yolculuğundan geride bırakılan demektir. “Geride bırakılan” ifadesinin, Ebû Lübâbe ve arkadaşlarından geride bırakılanlar anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü tevbeleri, bunlarınkinden sonra kabul edilmiştir. خُلِّفُوا kelimesi *halefû* (geride bıraktılar) şeklinde de okunmuş olup anlam, “Onlar Medine’de gazilerin yerine halef oldular.” ya da bozuculuk ettiler şeklindedir. İlk ihtimale göre kelime *el-hâlife* (yerine geçen) kelimesinden, ikincisine göre ise *hulûfu’l-fem* (kerih ağız kokusu) ifadesinden türemiştir. Ca‘fer-i Sādık *Rahimehu’llāh* [v. 148/765] bu kelimeyi *hālefû* (muhalefet eden) şeklinde, Â‘meş [v. 148/765] ise *‘ale’s-selâseti’l-muhallefîne* şeklinde okumuştur.

[306] بِما رَحُبَتْ yani bütün genişliği ile birlikte. Bu ifade onların şaşkınlıklarını anlatan bir benzetmedir; adeta içlerindeki endişe ve korkudan kaçıp kurtulacakları bir yer bulamamışlardır koca yeryüzünde! “İyice içleri daralmıştı.” yani kalpleri daralmış;

---

[1] Anlam, *leyse’ş-şe’nu haleka’llāhu mislehû* [durum öyle bir haldedir ki Allah onun bir benzerini yaratmamıştır] şeklindedir, aynı şey *kâde* fiilinde de vardır. Anlam, *kâde’ş-şe’nü yezîğu* [durum neredeyse … kayacağı haldeydi] şeklindedir. / çev.

[٣٠٣] {كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ} عن الثبات على الإيمان، أو عن اتباع الرسول في تلك الغزوة والخروج معه. وفي {كَادَ} ضمير الشأن، وشبهه سيبويه بقولهم: ليس خلق الله مثله.

[٣٠٤] وقرئ «يزيغ»، بالياء. وفي قراءة عبد الله «من بعد ما زاغت قلوب فريق منهم»، يريد المتخلفين من المؤمنين كأبي لبابة وأمثاله. {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ} تكرير للتوكيد. ويجوز أن يكون الضمير للفريق؛ تاب عليهم لكيدودتهم.

١١٨-﴿وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٣٠٥] {الثَّلَاثَةِ} كعب بن مالك، ومرارة بن الربيع، وهلال بن أمية. ومعنى {خُلِّفُوا} خلفوا عن الغزو. وقيل عن أبي لبابة وأصحابه حين تيب عليهم بعدهم. وقرئ «خلَفوا»، أي خلفوا الغازين بالمدينة، أو فسدوا، من الخالفة وخلوف الفم. وقرأ جعفر الصادق رضي الله عنه «خالفوا». وقرأ الأعمش «وعلى الثلاثة المخلَّفين».

[٣٠٦] {بِمَا رَحُبَتْ} برحبها، أي مع سعتها. وهو مثل للحيرة في أمرهم، كأنهم لا يجدون فيها مكانًا يقرّون فيه قلقًا وجزعًا مما هم فيه {وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ}، أي قلوبهم،

kalplerine ünsiyet ve sevinç yer almaz olmuştu; çünkü kalplerindeki vahşet ve kederden dolayı ünsiyet ve sevinç oradan çıkmış durumdaydı. "Allah'a" yani öfkesine karşı "kendisinden" yani Allah'ın bağışlamasından "başka sığınakları olmadığını anlamışlardı" öğrenmişlerdi. "O da tekrar eski hallerine dönsünler diye tövbelerini kabul etti." Sonra tövbelerini yeniden kabul etti, onlara bir kez daha merhamet gösterdi ki tövbelerinde istikamet ve sebat sahibi olsunlar. Ya da gelecekte bir hata işlediklerinde, Allah'ın, kendisine yönelip tövbe edenleri bağışladığını bilsinler ve aynı şekilde Allah'a yönelip tövbe etsinler. Günde yüz kere hata etseler de yine de Allah'a yönelip tövbe etsinler…

[307] Rivayete göre müminlerden bazıları Peygamber (s.a.)'den geri kalmışlardı. Bunlardan bazıları daha sonra düşünmüş ve yaptıklarının yanlış olduğunu anlamış, pişman olmuş, gelip Peygamber (s.a.)'e yetişmişlerdi. Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Bana ulaştığına göre [bunlardan] birinin yüz bin dirhemden daha değerli 'etrafı çevrili bir yeri' varmış. Buraya dönüp "Ey benim güzel duvarım [muhteşem bahçem]! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey senin gölgendi, senin meyveni beklemekti. Şimdi git, seni Allah yolunda infak ediyorum!" demiş. Bir diğerinin de ailesinden başka bir şeyi yokmuş. Ailesine dönüp "Ey ailem! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey seni koruyup sakınma gayretidir. Vallahi şimdi kesinlikle bütün geçitleri aşıp Peygamber (s.a.)'e yetişeceğim!" demiş ve bineğine binip Peygamber (s.a.)'e yetişmiş. Bir başkasının ise sadece kendisi varmış, kendi canından başka ne malı ne de ailesi varmış. O da kendisine yönelip "Ey nefsim! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey senin için yaşamaya olan sevgimdi. Vallahi şimdi kesinlikle her türlü zorluğu aşıp Peygamber (s.a.)'e yetişeceğim!" demiş ve azığını koltuğunun altına alıp Peygamber (s.a.)'e yetişmiş. Vallahi, işte mümin böyledir, günahından tövbe eder, onda ısrar etmez.

[308] Rivayete göre Ebû Zer el-Ğıfârî'nin [v. 32/653] sefer esnasında bineği yavaşlamış, o da yükünü kendi sırtına yüklenip Peygamber (s.a.)'in ardında yürüyerek düşmüştür. Peygamber (s.a.) uzaktan onun karaltısını görünce "Keşke Ebû Zer olsa!" buyurmuş; insanlar "evet o" deyince "Allah Ebû Zer'e rahmet eylesin. Yalnız yürür, yalnız ölür ve yalnız haşredilir." buyurmuştur.

لا يسعها أنس ولا سرور؛ لأنها حرجت من فرط الوحشة والغمّ. {وَظَنُّوا} وعلموا {أَن لَا مَلْجَأَ مِنَ} سخط {اللهِ إِلَّا} إلى استغفاره؛ {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا}، ثم رجع عليهم بالقبول والرحمة كرّة بعد أخرى، ليستقيموا على توبتهم ويثبتوا وليتوبوا أيضًا فيما يستقبل إن فرطت منهم خطيئة، علمًا منهم أن الله تواب على من تاب ولو عاد في اليوم مائة مرة.

[٣٠٧] روي أن ناسًا من المؤمنين تخلفوا عن رسول الله ﷺ. منهم من بدا له وكره مكانه فلحق به. عن الحسن: بلغني أنه كان لأحدهم حائط كان خيرًا من مائة ألف درهم فقال: يا حائطاه! ما خلفني إلاّ ظلك وانتظار ثمرك، اذهب فأنت في سبيل الله. ولم يكن لآخر إلاّ أهله فقال: يا أهلاه! ما بطأني ولا خلفني إلاّ الضنّ بك لا جرم، والله لأكابدنّ المفاوز حتى ألحق برسول الله ﷺ، فركب ولحق به. ولم يكن لآخر إلاّ نفسه لا أهل ولا مال، فقال: يا نفس! ما خلفني إلاّ حبّ الحياة لك، والله لأكابدنّ الشدائد حتى ألحق برسول الله، فتأبط زاده ولحق به. قال الحسن: كذلك والله المؤمن يتوب من ذنوبه ولا يصرّ عليها.

[٣٠٨] وعن أبي ذرّ الغفاري أن بعيره أبطأ به فحمل متاعه على ظهره واتبع أثر رسول الله ﷺ ماشيًا، فقال رسول الله ﷺ لما رأى سواده: كن أبا ذرّ، فقال الناس: هو ذاك، فقال: رحم الله أبا ذرّ، يمشي وحده، ويموت وحده، ويبعث وحده.

[309] Rivayete göre Ebû Hayseme'nin güzel bir bahçesi ve güzel bir hanımı varmış. Hanımı kendisi için gölgelik çardakta hasır sermiş ve bir yatak hazırlamış, ona taze meyveler ve soğuk su ikram etmiş. Ebû Hayseme bakmış "muhteşem bir gölgelik, olgun meyveler, soğuk su ve güzel bir kadın; Peygamber (s.a.) ise gündüzün kavurucu sıcağında ve gecenin ayazında… Böylesi hiç hayırlı değil!" demiş ve kalkıp devesini hazırlamış, kılıcını ve mızrağını kuşanmış ve yola koyulup rüzgâr gibi yol almaya başlamış. O sırada Peygamber (s.a.) gözünü yola doğru çevirmiş ve serapla karışık bir görüntü şeklinde bir atlının geldiğini görmüş. "Keşke Ebû Hayseme olsa!" buyurmuş, sonra gelenin o olduğu anlaşılınca çok sevinmiş ve onun için istiğfarda bulunmuştur.

[310] Bu kimselerden bazıları ise geride kalmaya devam etmiş, Peygamber (s.a.)'e katılmamıştır. İşbu üç kişi de onlardandır. Kâ'b b. Mâlik şöyle demiştir: Peygamber (s.a.) seferden geri döndüğünde kendisine selam verdim, o da beni hatırladıktan sonra adeta kızgın bir eda ile selamımı aldı ve "Ka'b'ı seferden geri bırakanın ne olduğunu bilmek isterdim?!" dedi. "Onu geri bırakan, kibrinden ve burnunun büyüklüğünden başka bir şey değil." denildi. Mu'âz b. Cebel [v. 17/638] ise "Vallâhi! Biz onu faziletli bir Müslüman olarak biliriz." dedi. Peygamber *Aleyhisselâm* biz üçümüzle konuşulmasını yasakladı. İnsanlar da bizi tanımazlıktan geldi, uzaktan yakından hiç kimse bizimle konuşmaz oldu. Aradan kırk gece geçince eşlerimizden uzaklaşmamız, onlara yaklaşmamamız emredildi. Elli gece geçtikten sonra bir gece ansızın Sel' tepesinden "Müjdeler olsun ey Kâ'b b. Mâlik!" diye bir ses geldi. Derhal secdeye kapandım, tıpkı Rabbimin nitelemiş olduğu gibi *yeryüzü bütün genişliğine rağmen dar gelmiş, içim iyice daralmıştı.* Müjde tekrar tekrar duyuruldu. Hemen giyindim ve Peygamber (s.a.)'e gittim. Mescitte oturuyordu ve çevresinde müminler vardı, Talha b. Ubeydullah kalkıp koşar adım yanıma geldi ve benimle el sıkıştı, "Allah'ın seni bağışlamış olması mübarek olsun!" dedi. Talha'nın bu iyi davranışını hiç unutmam. Daha sonra Peygamber (s.a.), yüzü adeta Ay gibi parlar şekilde sevinç içinde "Müjde ey Kâ'b! Anandan doğduğundan beri yaşadığın en hayırlı gündür bu!" buyurdu ve ayeti okudu. [*Müslim,* "Tevbe", 53]

[311] Ebû Bekr el-Verrâk'a [v. 280/893] *tevbe-i nasûh* nedir?" diye sorulmuş, "Tövbe edene yeryüzünün bütün genişliği ile dar gelmesi, içinin daralması; Kâ'b b. Mâlik ve arkadaşlarının tövbe ettiği gibi tövbe etmesidir." demiştir.

[٣٠٩] وعن أبي خيثمة أنه بلغ بستانه وكانت له امرأة حسناء، فرشت له في الظلّ، وبسطت له الحصير، وقرّبت إليه الرطب والماء البارد، فنظر فقال: ظلّ ظليل، ورطب يانع، وماء بارد، وامرأة حسناء، ورسول الله ﷺ في الضحّ والريح، ما هذا بخير! فقام فرحل ناقته وأخذ سيفه ورمحه ومرّ كالريح، فمدّ رسول الله ﷺ طرفه إلى الطريق، فإذا براكب يزهاه السراب، فقال: «كن أبا خيثمة»، فكانه، ففرح به رسول الله ﷺ واستغفر له.

[٣١٠] ومنهم من بقي لم يلحق به؛ منهم الثلاثة. قال كعب: لما قفل رسول الله ﷺ سلمت عليه فردّ عليّ كالمغضب بعد ما ذكرني وقال: ليت شعري ما خلف كعبًا؟ فقيل له: ما خلفه إلاّ حسن برديه والنظر في عطفيه. فقال معاذ: والله يا رسول الله ما أعلم إلاّ فضلًا وإسلامًا، ونهى عن كلامنا أيها الثلاثة، فتنكر لنا الناس ولم يكلمنا أحد من قريب ولا بعيد، فلما مضت أربعون ليلة أمرنا أن نعتزل نساءنا ولا نقربهنّ، فلما تمت خمسون ليلة إذا أنا بنداء من ذروة سلع: أبشر يا كعب بن مالك! فخررت ساجدًا وكنت كما وصفني ربي {ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ} وتتابعت البشارة، فلبست ثوبي وانطلقت إلى رسول الله ﷺ، فإذا هو جالس في المسجد وحوله المسلمون، فقام إليّ طلحة بن عبيد الله حتى صافحني وقال: لِتَهْنِكَ توبةُ الله عليك، فلن أنساها لطلحة، وقال رسول الله ﷺ وهو يستنير استنارة القمر: أبشر يا كعب، بخير يوم مرّ عليك منذ ولدتك أمّك، ثم تلا علينا الآية.

[٣١١] وعن أبي بكر الورّاق أنه سئل عن التوبة النصوح، فقال: أن تضيق على التائب الأرض بما رحبت، وتضيق عليه نفسه، كتوبة كعب بن مالك وصاحبيه.

119. Ey iman edenler! Allah'tan sakının da dürüstlerle beraber olun.

120. Peygamber (s.a.)'den geri kalmak ve kendilerini ona tercih etmek ne Medinelilere ne de onların çevresindeki bedevilere yakışır. Çünkü Allah yolunda uğrayacakları bir susuzluk, yorgunluk ve açlık; inkârcı nankörleri kızdıracak bir yere ayak basmaları ya da bir düşmana karşı başarı kazanmaları karşılığında kendilerine mutlaka bir sâlih amel (sevabı) yazılacaktır. İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah elbette zayi etmez.

121. Küçük olsun büyük olsun masraf olarak ne infak ederlerse, ne kadar yol giderler ve ne kadar vadi geçerlerse, bunlar mutlaka onların nâm-ı hesabına yazılır; (yazılır) ki Allah, onları yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırsın.

[312] مَعَ الصَّادِقِينَ (dürüstlerle beraber) ifadesi *mine's-sādıkīn* (dürüstlerden) şeklinde de okunmuştur. Bunlar niyet, söz ve amel olarak Allah'ın dininde sadakat sahibi olanlar ya da Allah ve Resûlüne verdikleri sözde ve imanlarında sadakatli olanlardır. Nitekim Allah Teâlâ, "Müminlerden öyle 'er'ler vardır ki Allah'la yaptıkları ahde sadakat göstermişlerdir." [Ahzâb 33/23] buyurmuştur. Bunların "o üç kişi" olduğu da söylenmiştir ki bu durumda anlam; "dürüstlük ve sebatları konusunda işbu üç kişi gibi olun" şeklindedir. Burada Ehl-i Kitab'tan iman edenlere hitap edildiği, yani "Muhacirlerle ve ensārîlerle birlikte olun; onlara muvafakat edin, onların yanında yer alın, gösterdikleri dürüstlük ve sebatta onlar gibi olun." buyrulduğu İbn Abbâs'dan nakledilmiştir. İfadenin, Tebük gazvesine katılmayan *tulekā*[1] ile ilgili olduğu da söylenmiştir. İbn Mes'ûd'un "Şaka da olsa ciddi de olsa yalan söylemek uygun değildir. İçinizden birinin bir çocuğa bir şey vaat edip sonra onu yerine getirmemesi de doğru değildir, isterseniz 'Dürüstlerle beraber olun.' ayetini okuyun. Bakın orada herhangi bir ruhsat var mı?!" dediği nakledilmiştir.

[313] "Kendilerini ona tercih etmeleri [yakışmaz]." Burada, zorlukta ve kolaylıkta Peygamber (s.a.) ile birlikte olmaları, onun Allah katında en değerli, en saygın kişi olduğunu bilmeleri ve her türlü sıkıntıya büyük bir şevk ve gayretle onunla birlikte göğüs germeleri, onun kendini attığı her tehlikeye onların da kendilerini atmaları emredilmektedir.

---

[1] Yani Mekke fethedildiği gün, katledilebilecek ya da esir edilebilecek iken Peygamber'in hayırhah tutumuyla azat ettiği Mekkelilere. / ed.

١١٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾

١٢٠-﴿مَا كَانَ لأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلا نَصَبٌ وَلا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلا يَطَئُونَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلا إِلا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٢١-﴿وَلا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً وَلا كَبِيرَةً وَلا يَقْطَعُونَ وَادِيًا إِلا كُتِبَ لَهُمْ لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٣١٢] {مَعَ الصَّادِقِينَ} وقرئ «من الصادقين»؛ وهم الذين صدقوا في دين الله نية وقولًا وعملًا، أو الذين صدقوا في إيمانهم ومعاهدتهم لله ورسوله على الطاعة، من قوله {رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٢٣]. وقيل: هم الثلاثة، أي كونوا مثل هؤلاء في صدقهم وثباتهم. وعن ابن عباس رضي الله عنه: الخطاب لمن آمن من أهل الكتاب، أي كونوا مع المهاجرين والأنصار، ووافقوهم وانتظموا في جملتهم، واصدقوا مثل صدقهم. وقيل: لمن تخلف من الطلقاء عن غزوة تبوك. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: لا يصلح الكذب في جدّ ولا هزل، ولا أن يعد أحدكم صبيَّه ثم لا ينجزه. اقرءوا إن شئتم: وكونوا مع الصادقين فهل فيها من رخصة؟

[٣١٣] {وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ} أمروا بأن يصحبوه على البأساء والضراء، وأن يكابدوا معه الأهوال برغبة ونشاط واغتباط، وأن يلقوا أنفسهم في الشدائد ما تلقاه نفسه،

Peygamber (s.a.) Allah katında en değerli, en saygın kişi olmasına rağmen kendisini en zor ve şiddetli durumlara attığına göre, diğer insanların -değil onu takip ve ona eşlik etme konusunda geri durmak ve onun atıldığı tehlikelerden sakınmak, tam aksine- onun atıldığı tehlikelere seve seve atılmaları, asla geri durmamaları, canlarına zerre kadar kıymet vermemeleri, kendileri için canlarının en değersiz ve en basit şey olması gerekir. Bu ifade, hem çok açık ve etkili bir yasaktır hem de böyle yapanların hallerini kınamakta, ne kadar çirkin olduğunu ifade etmekte ve Peygamberi izleme ve koruma konusunda onları teşvik etmektedir.

[314] ذَلِكَ ifadesi, "geri kalmaları yaraşmaz" cümlesinin delâlet ettiği şeye, yani mutlaka Peygamber (s.a.)'in tarafında olmak gereğine işaret etmektedir. Adeta, "İşbu zorunluluk şu sebepten kaynaklanmaktadır: ..." denilmiş olmaktadır. "Allah yolunda uğrayacakları" bir susuzluk, yorgunluk ve açlık; kâfirlerin topraklarından herhangi bir yere atlarının ve bineklerinin toynaklarıyla girmeleri, onların topraklarında onları kızdıracak, içlerini daraltacak bir tasarrufta bulunmaları "ya da bir düşmana karşı başarı kazanmaları" öldürme, esir alma, ganimet elde etme, bozguna uğratma ya da başka bir şekilde düşman karşısında başarı sağlamaları karşılığında "kendilerine mutlaka bir sâlih amel (sevabı) yazılacaktır." Allah katında sevap ve yakınlığa nail olacaklardır ki bu da onların Peygamberin yanında kenetlenmelerini gerektirir.

[315] Burada *el-vat^{u}* (basmak) kelimesi ile ayak ve toynaklarla basmak değil, ele geçirip yerle bir etmek anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim Peygamber (s.a.), "Yüce Allah'ın ele geçirip helâk ettiği son yer [*âhiru vat'et^{in}*, Tâ'if'e bağlı] Vecc'dekidir." buyurmuştur. *el-Mevtı^{u}* ya *el-mevrid^{ü}* gibi mastardır ya da ism-i mekândır. İsm-i mekân ise, o zaman يَغِيظُ الْكُفَّارَ (Kâfirleri öfkelendirir.) ifadesi, "O mekânın elde edilmesi onları öfkelendirir" anlamında olur. *en-Neyl^{ü}* de tekit edici mastar olabileceği gibi *el-menîl^{u}* (elde edilen şey) anlamında da olabilir. Kişi birinden bir şey alıp eksilttiği zaman *nâle minhu* denilir. Bu, onlara zarar verecek, onları üzecek, derinden yaralayacak her şeyi kapsayan umumi bir ifadedir.

[316] Yine burada herhangi bir hayra niyet eden kimsenin o yolda göstereceği her çabanın, oturmak, kalkmak, yürümek ve diğer bütün fiillerin *meşkûr* [yani karşılık görecek] olduğu, aynı durumun kötülük için de söz konusu olduğu konusunda delil bulunmaktadır. Ebû Hanife'nin arkadaşları [yani onun izinden giden âlimler] bu ayeti, savaşın bitiminden sonra gelen yardımcı kuvvetlerin de ganimetten pay alacakları konusunda delil olarak göstermişlerdir,

علمًا بأنها أعزُّ نفس عند الله وأكرمها عليه. فإذا تعرضت مع كرامتها وعزّتها للخوض في شدّة وهول، وجب على سائر الأنفس أن تتهافت فيما تعرّضت له، ولا يكترث لها أصحابها ولا يقيموا لها وزنًا، وتكون أخفّ شيء عليهم وأهونه، فضلًا عن أن يربئوا بأنفسهم عن متابعتها ومصاحبتها ويضنوا بها على ما سمح بنفسه عليه. وهذا نهي بليغ، مع تقبيح لأمرهم، وتوبيخ لهم عليه، وتهييج لمتابعته بأنفة وحمية.

[٣١٤] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما دلّ عليه قوله: ما كان لهم أن يتخلفوا من وجوب مشايعته، كأنه قيل ذلك الوجوب {بـ}سبب {أَنَّهُمْ لا يُصِيبُهُم} شيء من عطش، ولا تعب، ولا مجاعة في طريق الجهاد، ولا يدوسون مكانًا من أمكنة الكفار بحوافر خيولهم وأخفاف رواحلهم وأرجلهم، ولا يتصرفون في أرضهم تصرفًا يغيظهم ويضيق صدورهم {وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلًا} ولا يرزءونهم شيئًا بقتل أو أسر أو غنيمة أو هزيمة أو غير ذلك {إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ} واستوجبوا الثواب ونيل الزلفى عند الله، وذلك مما يوجب المشايعة.

[٣١٥] ويجوز أن يراد بالوطء الإيقاع والإبادة، لا الوطء بالأقدام والحوافر، كقوله عليه السلام: آخر وطأة وطئها الله بوَجٍّ. والموطئ إما مصدر كالمورد وإما مكان فإن كان مكانًا فمعنى {يَغِيظُ الْكُفَّارَ}: يغيظهم وطئه. والنيل أيضًا يجوز أن يكون مصدرًا مؤكدًا، وأن يكون بمعنى المنيل. ويقال: نال منه إذا رزأه ونقصه، وهو عام في كل ما يسؤوهم وينكبهم ويلحق بهم ضررًا.

[٣١٦] وفيه دليل على أن من قصد خيرًا كان سعيه فيه مشكورًا من قيام وقعود ومشي وكلام وغير ذلك، وكذلك الشرّ. وبهذه الآية استشهد أصحاب أبي حنيفة أنّ المدد القادم بعد انقضاء الحرب يشارك لنا الجيش في الغنيمة،

çünkü düşman toprağına ayak basmak onları öfkelendirecek, ağır yaralayacak bir durumdur. Nitekim Peygamber (s.a.), savaşın neticelenmesinden sonra gelen Âmir oğullarına ganimet payı vermiş, Hazret-i Ebû Bekr de Muhâcir b. Ebû Ümeyye [v. 12/633'den sonra], Ziyad b. Lebîd[1] [v. 41/661] ve İkrime b. Ebû Cehil'i [v. 13/634] beş yüz kişilik bir kuvvetle orduya destek olarak göndermiş; fakat onlar fetihten sonra orduya yetişmişler, ama yine de onlara ganimet payı vermiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Cenâiz", 62] Şâfi'î *Rahimehu'l-lāh*'a göre ise destek kuvvetleri ganimet alanlara ortak olamaz.

[317] ʻUbeyd b. Umeyr [v. 74/693] *zame*$^{\text{'un}}$ kelimesini med ile *zamâ*$^{\text{'un}}$ şeklinde okumuştur. Nitekim bu kelime *zami'e - zame'et*^{en} / *zamâ*$^{\text{'en}}$ şeklinde gelir.

[318] "Küçük olsun büyük olsun ne infak ederlerse" yani ister bir tek hurma tanesi ya da kamçı askısı olsun isterse Hazret-i Osman'ın zorluk zamanındaki orduya [Tebük ordusuna] yaptığı infak gibi büyük bir infak olsun; "ne kadar yol giderler ve ne kadar vadi geçerlerse;" sefer esnasında giderlerken ya da gelirlerken hangi arazilerden geçerlerse.- *el-Vâdî*^{n} dağların arasında geçit olan yamaçlara denilir. Bu kelime aslında *vedâ* (aktı) fiilinden *fâ'il* vezninde türemiştir. Yine *el-vedy*^{u} (dere / akarsu) kelimesi de buradan türemiştir. Araplar arasında *vâdî*nin yer, toprak, arz anlamında kullanımı yaygındır, sözgelimi *lâ tusalli fî vâdî ğayrike* "Senden başkasının arazisinde namaz kılma." derler.- "Bunlar mutlaka onların nâm-ı hesabına yazılır" yani bütün bu infaklar ve yol almalar. Buradaki zamirin "sâlih amel"e râci olması da mümkündür. Âyetteki لِيَجْزِيَهُمُ (mükâfatlandırsın) ifadesi كُتِبَ (yazılır) ifadesi ile ilişkili olup "Mükâfat olarak onların amel defterlerine yazılır." anlamındadır.

122. Elbette müminlerin tamamı seferber olacak değil, ama her topluluktan hiç olmazsa bir taifenin, dinlerini iyice öğrenmek ve yanlarına döndüklerinde kavimlerini -belki kendilerine çeki düzen verirler diye- uyarmak için seferber olması gerekmez mi?

[319] [لِيَنْفِرُوا'daki] Lâm olumsuzlamayı pekiştirmek içindir, anlam, "İlim talebi için bütün herkesin vatanlarından ayrılmaları doğru da değildir, mümkün de değildir." şeklindedir. Ayette şuna da işaret vardır: Eğer bu doğru ve mümkün olsa ve herhangi bir fesada yol açmasa, o zaman herkesin ilim talebinde bulunması zorunlu olurdu, çünkü ilim talep etmek erkek-kadın her Müslümana farzdır. "Ama her topluluktan hiç olmazsa bir taifenin seferber olması" yani herkes seferber olamıyorsa, böyle yapmak maslahata uygun değilse, o zaman her gruptan bir taifenin, yani her büyük topluluk içerisinden az bir topluluğun diğerleri adına seferber olması "gerekmez mi?"

---

[1] Metinde زياد بن أبي لبيد şeklinde; tashih *DİA*'dan. / ed.

لأنّ وطء ديارهم مما يغيظهم ويُنكي فيهم. ولقد أسهم النبي ﷺ لابنَي عامر، وقد قدما بعد تقضي الحرب، وأمدّ أبو بكر الصديق رضي الله عنه المهاجر بن أبي أمية وزياد بن أبي لبيد بعكرمة بن أبي جهل مع خمسمائة نفس، فلحقوا بعد ما فتحوا فأسهم لهم. وعند الشافعي: لا يشارك المدد الغانمين.

[٣١٧] وقرأ عبيد بن عمير «ظمَاءٌ»، بالمد، يقال: ظمئ ظماءة وظماءً.

[٣١٨] {وَلَا يُنفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً} ولو تمرة ولو علاقة سوط، {وَلَا كَبِيرَةً} مثل ما أنفق عثمان رضي الله عنه في جيش العسرة {وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا}، أي أرضًا في ذهابهم ومجيئهم، والوادي كل منفرج بين جبال وآكام يكون منفذًا للسيل، وهو في الأصل فاعِل من ودى، إذا سال؛ ومنه الودي. وقد شاع في استعمال العرب بمعنى الأرض. يقولون: لا تصلّ في وادي غيرك. {إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ} ذلك من الإنفاق وقطع الوادي. ويجوز أن يرجع الضمير فيه إلى عمل صالح، وقوله {لِيَجْزِيَهُمُ} متعلق بكتب، أي أثبت في صحائفهم لأجل الجزاء.

١٢٢-﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾

[٣١٩] اللام لتأكيد النفي؛ ومعناه: أن نفير الكافة عن أوطانهم لطلب العلم غير صحيح ولا ممكن. وفيه أنه لو صحّ وأمكن، ولم يؤدّ إلى مفسدة لوجب التفقه على الكافة، ولأنّ طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة. {فَلَوْلَا نَفَرَ} فحين لم يمكن نفير الكافة ولم يكن مصلحة فهلا نفر {مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ}، أي من كل جماعة كثيرة جماعة قليلة منهم يكفونهم النفير.

[320] “Dinlerini iyice öğrenmek” yani onu iyice anlama külfetini üstlenmek, ilmi alıp tahsil etmenin meşakkatlerine göğüs germek “ve -belki kendilerine çeki düzen verirler” yani Allah’tan sakınırlar ve sâlih amel işlerler “diye- kavimlerini uyarmak için…” Dini iyice öğrenmedeki amaçları, hedefleri, kavimlerini uyarmak, onlara yol göstermek, nasihat etmek olsun. Yoksa ilim erbabının meylettiği türden; liderlik, memlekette hâkim olma, giyim-kuşam ve binek konusunda zalimlere benzeme, kendi aralarında rekabete girişme, kıskanç karılar gibi birbirine haset etme, bir başka ilim adamının medresesini veya önünde diz üstü oturan bir grubu gördüğü zaman gözlerini belertip kaşlarını çatma, bütün insanların sadece kendisini önder bilip takip etmesi için can atmak gibi basit emeller olmasın! Bu tür adi hedefler peşinde koşan âlimler, Yüce Allah’ın “Biz o âhiret yurdunu, yeryüzünde böbürlenme ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere veririz.” [Kasas 28/83] ayetinde ifade ettiği durumdan ne kadar da uzaktırlar!

[321] Bir başka yorum da şudur: Peygamber (s.a.) -Tebük seferinden sonra ve seferden geri kalanlar hakkında ağır ifadelerin yer aldığı ayetlerin inmesinin ardından- bir seriye göndereceği zaman son neferine kadar bütün müminler bu sefere katılmak için yarışa girerler, böylece geride kalıp vahyi dinlemek ve dini iyice öğrenmekten topluca uzaklaşmış olurlardı. Bu yüzden onlara, her bir topluluktan bir taifenin cihâda katılması, geri kalanların ise dini iyice öğrenmeleri, böylece büyük cihâd olan dini öğrenme faaliyetinden tamamen kopmamaları emredildi. Çünkü *düşmanla delille cedelleşmek, kılıçla cebelleşmekten çok daha tesirlidir.* Buna göre لِيَتَفَقَّهُوا (dini iyice öğrensinler diye) ifadesindeki zamir, seferber olan taifelerin ardından geride kalan gruplara râci olur. “Ve kavimlerini uyarmak için” ifadesi de, geride kalan grup, seferber olan kavimlerini, döndükleri zaman onlar yokken tahsil ettikleri ilimlerle uyarsınlar diye, anlamına gelir. Birinci ihtimale göre ise zamir, dini iyice öğrenmek için Medine’ye gelen gruba râcidir.

123. Ey iman edenler! İnkârcı nankörlerden sınırlarınıza yakın olanlarla öyle savaşın ki, sizin ne kadar tavizsiz olduğunuzu anlasınlar. Bilin ki Allah, müttakîlerle beraberdir.

[322] “Sınırlarınıza yakın olanlarla” yani size yakın olanlarla. Uzak-yakın bütün kâfirlerle savaşmak gerekir, ancak önce en yakın olandan başlayarak savaşmak daha da gereklidir. Benzeri, “Önce yakın akrabalarını uyar.” [Şu‘arâ 26/214] ayetinde söz konusudur.

[٣٢٠] {لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ} ليتكلفوا الفقاهة فيه، ويتجشموا المشاق في أخذها وتحصيلها {وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ} وليجعلوا غرضهم ومرمى همتهم في التفقه إنذارَ قومهم وإرشادهم والنصيحة لهم، لا ما ينتحيه الفقهاء من الأغراض الخسيسة ويؤمّونها من المقاصد الركيكة، ومن التصدّر والترؤس والتبسط في البلاد، والتشبه بالظَلَمة في ملابسهم ومراكبهم ومنافسة بعضهم بعضًا، وفشوّ داء الضرائر بينهم وانقلاب حماليق أحدهم إذا لمح ببصره مدرسة لآخر، أو شرذمة جثوا بين يديه، وتهالكه على أن يكون موطأ العقب دون الناس كلهم، فما أبعد هؤلاء من قوله عزّ وجلّ: {لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الأرض وَلَا فَسَادًا} [القصص: ٨٣]! {لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ} إرادة أن يحذروا الله فيعملوا عملًا صالحًا.

[٣٢١] ووجه آخر: وهو أنّ رسول الله ﷺ كان إذا بعث بعثًا - بعد غزوة تبوك وبعد ما أنزل في المتخلفين من الآيات الشداد - استبق المؤمنون عن آخرهم إلى النفير وانقطعوا جميعًا عن استماع الوحي والتفقه في الدين، فأمروا أن ينفر من كل فرقة منهم طائفة إلى الجهاد ويبقى أعقابهم يتفقهون، حتى لا ينقطعوا عن التفقه الذي هو الجهاد الأكبر، لأنّ الجدال بالحجّة أعظم أثرًا من الجلاد بالسيف. وقوله {لِيَتَفَقَّهُوا} الضمير فيه للفرق الباقية بعد الطوائف، النافرة من بينهم {وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ} ولينذر الفرق الباقية قومهم النافرين إذا رجعوا إليهم بما حصلوا في أيام غيبتهم من العلوم؛ وعلى الأوّل الضمير للطائفة النافرة إلى المدينة للتفقه.

Türkiye

١٢٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

[٣٢٢] {يَلُونَكُمْ} يقربون منكم، والقتال واجب مع كافة الكفرة قريبهم وبعيدهم، ولكن الأقرب فالأقرب أوجب. ونظيره {وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الأَقرَبِينَ} [الشعراء: ٢١٤]

Peygamber (s.a.) önce kendi kavmi ile savaşmış, ondan sonra diğer Hicaz Arapları ile savaşmış, daha sonra Suriye taraflarına [*Şam*] sefer yapmıştır. Bunların Kurayza oğulları, Nadîr oğulları, Fedek ve Hayber Yahudileri olduğu söylenmiş; Rumlar olduğu da söylenmiştir, çünkü Rumlar Suriye bölgesinde ikamet etmekteydiler ve Suriye bölgesi Irak ve diğer beldelere göre Medine'ye en yakın olan yerdi. İşte bu şekilde her bir belde halkına düşen, kendisine en yakın kâfirlerle savaşmaktır. Tabiî, başka bir beldenin halkı ile savaşma zarureti söz konusu değilse. Nitekim nakledildiğine göre İbn Ömer'e Deylem[1] halkı ile savaşma konusunda soru sorulmuş, o da "Siz Rumlarla savaşın." demiştir.

[323] *Ğılza* (sertlik, tavizsizlik) kelimesi her üç hareke ile de - *şiddet* vezninde *ğılzat*, *duğtat* vezninde *ğulzat* ve *sahtat* vezninde *ğalzat*- okunmuştur. Bu ifade, "Onlara karşı tavizsiz ol." [Tevbe 9/73] ayeti ve "Gevşemeyin." [Âl-i İmrân 3/139] ayetleri ile aynı anlamdadır. *Ğılza* (sertlik ve tavizsizlik) hem cesaretle savaşmayı ve savaşırken sabırlı-sebatlı olmayı hem de düşmanı öldürüp esir alma konusunda sert ve katı olmayı ifade eder. "Bu ikisine [yani *zâni*lere] karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah'ın cezasını uygulamaktan sizi alıkoymasın." [Nûr 24/2] ayeti de buna benzer.

[324] "Allah, müttakîlerle beraberdir." Kendisinden sakınan ve Allah düşmanlarına karşı acıma göstermeyen kimselere yardım eder.

124. Bir sûre indirilince, içlerinden bazıları; "Bu, hanginizin imanını artırdı bakalım?!" derler... İman edenlerin imanını artırır ve onlar (ayetlerin verdiği müjdeli haberlerle) müjdeleşirler.

125. Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir) ve sonuçta nankör bir inkârcı olarak ölüp giderler!

[325] "İçlerinden bazıları" yani münafıklardan bazıları, -inkâr ederek ve müminlerin vahiyle hasıl olan ilmin artmasıyla ve bu ilimle amel edildiğinde, imanın da artacağına dair inançlarıyla alay ederek- diğer bazılarına "der ki: Bu" sûre, "hanginizin imanını artırdı bakalım?!" أَيُّكُمْ (hanginizin) ifadesi mübteda olarak merfû'dur. Ubeyd b. Umeyr [v. 74/693] bunu fetha ile *eyyeküm* şeklinde okumuştur ki bu durumda - زَادَتْهُ (artırdı) ifadesinin tefsir ettiği- gizli bir fiil takdir etmiş olmaktadır. İfadenin takdiri, *eyyeküm zâdet, zâdethu hâzihî imân*^{en} şeklindedir.

---

[1] Maveraünnehir bölgesinde, Kuzey İran tarafında bir bölge. / çev.

وقد حارب رسول الله ﷺ قومه، ثم غيرهم من عرب الحجاز، ثم غزا الشام. وقيل: هم قريظة والنضير وفدك وخيبر. وقيل: الروم، لأنهم كانوا يسكنون الشام، والشام أقرب إلى المدينة من العراق وغيره، وهكذا المفروض على أهل كل ناحية أن يقاتلوا مَن وليهم، ما لم يضطر إليهم أهل ناحية أخرى. وعن ابن عمر رضي الله عنه أنه سئل عن قتال الديلم؟ فقال: عليك بالروم.

[٣٢٣] وقرئ «غلظة» بالحركات الثلاث، فالغلظة كالشدّة، والغلظة كالضغطة، والغلظة كالسخطة. ونحوه {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ٧٣]، {وَلَا تَهِنُوا} [آل عمران: ١٣٩]. وهو يجمع الجرأة والصبر على القتال وشدّة العداوة والعنف في القتل والأسر. ومنه {وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللَّهِ} [النور: ٢].

[٣٢٤] {مَعَ الْمُتَّقِينَ} ينصر من اتقاه فلم يترأف على عدّوه.

١٢٤-﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

١٢٥-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

[٣٢٥] {فَمِنْهُم مَن يَقُولُ} فمن المنافقين من يقول بعضهم لبعض: {أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ} السورةُ {إيمانًا}؟! إنكارًا واستهزاء بالمؤمنين واعتقادهم زيادة الإيمان بزيادة العلم الحاصل بالوحي والعمل به. و{أَيُّكُمْ} مرفوع بالابتداء. وقرأ عبيد بن عمير «أيّكم»، بالفتح على إضمار فعل يفسره {زَادَتْهُ}. تقديره: أيكم زادت زادته هذه إيمانًا.

[326] “Onların imanını artırır” çünkü o sûre yakîn ve sebatı artırır; yüreğe su serper. Ya da onların amellerini artırır, amelin artması ise imanın artmasıdır. Çünkü iman, itikat ve amel üzerine kuruludur.

[327] “Murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir),” küfürlerine küfür ilave eder; çünkü her ne zaman Allah yeni bir vahiy gönderse onlar onu da inkâr ederek yeni bir küfür ve nifak ihdas ederler. Böylece küfürleri artar, cezaları da iyice muhkemleşir, ikiye katlanır!

126. Görmüyorlar mı ki, her yıl bir veya iki kez belaya çarptırılıp deneniyorlar?! Ama yine de ne dönüş yapıyorlar ne de ibret alıyorlar!..

127. Bir sûre indiği zaman, birbirlerine bakıyorlar ve “Birisi sizi görüyor mu?” deyip sonra sıvışıp gidiyorlar!... Allah kalplerini döndürsün onların! Çünkü anlamaz bir kavimdirler!

[328] أَوَلَا يَرَوْنَ (görmüyorlar mı ki?) ifadesi bu şekilde Ya ile okunduğu gibi, *e-ve lâ teravne* (görmez misiniz ki?) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. “Belaya çarptırılıp deneniyorlar” yani Allah’ın verdiği hastalık, kıtlık ve diğer belalara maruz kalıyorlar. Ama yine de münafıklığa son vermiyorlar, hallerine bakarak nifaktan dönmüyor, akıllarını başlarına devşirip ders çıkarmıyorlar! Anlam, “Peygamber (s.a.) ile birlikte cihâda çıkmakla imtihan ediliyorlar, onun durumunu, yani Allah tarafından indirilen destek ve teyidi açıkça görüyorlar.” veya “Şeytan onlar ayarttığından, inkâr edip Peygamberle yaptıkları ahdi bozuyorlar. Sonuçta [müminler] onları öldürüp, ibretlik bir duruma sokacak, ama yine de ders alıp vazgeçmiyorlar!” şeklinde de olabilir.

[329] “Birbirlerine bakıyorlar” vahyi inkâr ve onunla alay maksadıyla birbirlerine kaş göz işareti yapıyorlar ve “Müslümanlardan *biri sizi görüyor mu?* Görmüyorsa çekip gidelim! Zira bunu dinlemeye tahammül edemiyoruz, gülmekten kendimizi alamıyoruz ama aralarında rezil olmaktan da korkuyoruz!” diyorlardı. Ya da “Gizlice sıvışıp kaçmak için birbirleriyle kaş göz işareti yapıyorlar, birbirlerine ‘Birisi siz gördü mü?’ diyorlardı.” şeklinde de olabilir.

[330] Anlamın, “Münafıkların ayıbını ortaya koyan bir sûre indirildiği zaman….” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[٣٢٦] {فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا} لأنها أزيد لليقين والثبات، وأثلج للصدر. أو فزادتهم عملًا، فإن زيادة العمل زيادة في الإيمان، لأنّ الإيمان يقع على الاعتقاد والعمل.

[٣٢٧] {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} كفرًا مضمومًا إلى كفرهم، لأنهم كلما جدّدوا بتجديد الله الوحي كفرًا ونفاقًا، ازداد كفرهم واستحكم وتضاعف عقابهم.

١٢٦-﴿أَوَلا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَلا هُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾

١٢٧-﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ﴾

[٣٢٨] قرئ «أولا يرون»، بالياء والتاء. {يُفْتَنُونَ} يبتلون بالمرض والقحط وغيرهما من بلاء الله، ثم لا ينتهون ولا يتوبون عن نفاقهم، ولا يذكرون، ولا يعتبرون، ولا ينظرون في أمرهم؛ أو يبتلون في الجهاد مع رسول الله ﷺ ويعاينون أمره وما ينزل الله عليه من نصرته وتأييده؛ أو يفتنهم الشيطان فيكذبون وينقضون العهود مع رسول الله ﷺ فيقتلهم وينكِّل بهم، ثم لا ينزجرون.

[٣٢٩] {نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ} تغامزوا بالعيون إنكارًا للوحي وسخرية به قائلين: {هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ} من المسلمين لننصرف، فإنا لا نصبر على استماعه ويغلبنا الضحك، فنخاف الافتضاح بينهم؛ أو ترامقوا يتشاورون في تدبير الخروج والانسلال لواذًا يقولون: هل يراكم من أحد؟

[٣٣٠] وقيل: معناه إذا ما أنزلت سورة في عيب المنافقين.

[331] Anlamaz bir kavim olduklarından, Allah da onların kalplerini döndürüyor. "Allah kalplerini döndürsün onların!" ifadesi, kalpleri İslâm'a ve imana açılmış müminlerinkinde olan şeylerden bunların kalbinin alıkonulması ve mahrum bırakılması yönünde bir bedduadır. "Çünkü anlamaz bir kavimdirler!" Yani bunun sebebi, onların işin önünü arkasını düşünmeyen, dolayısıyla da anlamayan bir kavim olmalarıdır.

128. Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi... Sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelmekte... Size düşkün, müminlere karşı da şefkatli ve merhametlidir.

129. Yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka tanrı yoktur. Ben yalnız O'na güvenip O'na dayandım; O'dur çünkü o ulu 'mutlak hükümranlık tahtı'nın sahibi.

[332] "Kendi içinizden" yani kendi cinsinizden [bir *beşer*] ve kendi nesebinizden, yani sizin gibi bir Kureyşli "bir" Arap "elçi…" Bu ifadenin ardından Allah Teâlâ , Peygamber (s.a.)'in onlarla aynı cins ve nesepten olmasının sonuçlarını "Sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelmekte" diyerek ifade etmektedir. Yani o da sizden biri olduğu için, sizin zor duruma düşmeniz, sıkıntı yaşamanız ona zor ve ağır gelir, sonunuzun kötü olmasından, azaba düşmenizden endişe ediyor. "Size düşkündür" hiçbiriniz kendisini takip etmekten ve getirmiş olduğu hak din ile saadet bulmaktan uzaklaşmasın, bunun dışında kalmasın diye gayret gösterir. "Müminlere" yani gerek size gerekse sizden başka müminlere karşı "şefkatli ve merhametlidir." مِنْ أَنْفُسِكُمْ (kendi içinizden) ifadesi *min enfesiküm* (eşrafınızdan, en faziletlilerinizden) şeklinde de okunmuş; bunun Peygamber (s.a.)'in, Hazret-i Fâtıma'nın ve Hazret-i Âişe'nin [v. 58/678] okuyuşu olduğu söylenmiştir.

[333] Söylendiğine göre Allah Teâlâ *ra'ûf*^{un} *rahîm*^{ün} (şefkatli, merhametli) ifadesinde olduğu gibi, kendi isimlerinden ikisini Peygamber (s.a.) dışında hiç kimse için kullanmamıştır.

[334] "Yüz çevirirlerse" sana iman etmekten yüz çevirir ve karşına dikilirlerse sen de Allah'tan yardım dile, ona havale et. Onların eziyet ve düşmanlıkları karşısında sana Allah yeter, sana hiçbir zarar veremezler, O seni onlara karşı muzaffer kılacaktır.

[335] الْعَظِيمِ ifadesi merfû' olarak da okunmuştur.[1]

---

[1] Bu durumda, anlam; "o ***ulu*** Arş'ın (yani mutlak hükümranlık tahtının) sahibi" iken, "o Arş'ın ***ulu*** sahibi" anlamında olur. / ed.

[٣٣١] {صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُم} دعاء عليهم بالخذلان وبصرف قلوبهم عما في قلوب أهل الإيمان من الانشراح. {بِأَنَّهُمْ} بسبب أنهم {قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} لا يتدبرون حتى يفقهوا.

١٢٨-﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

١٢٩-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾

[٣٣٢] {مِنْ أَنفُسِكُمْ} من جنسكم ومن نسبكم؛ عربي قرشي مثلكم. ثم ذكر ما يتبع المجانسة والمناسبة من النتائج بقوله {عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ}، أي شديد عليه شاقٌّ - لكونه بعضًا منكم - عنتُكم ولقاؤكم المكروه، فهو يخاف عليكم سوء العاقبة والوقوع في العذاب؛ {حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ} حتى لا يخرج أحد منكم عن اتباعه والاستعداد بدين الحقّ الذي جاء به {بِالْمُؤْمِنِينَ} منكم ومن غيركم {رَءُوفٌ رَحِيمٌ}. وقرئ «من أنْفَسِكم» أي من أشرفكم وأفضلكم. وقيل: هي قراءة رسول الله ﷺ وفاطمة وعائشة رضي الله عنهما.

[٣٣٣] وقيل: لم يجمع الله اسمين من أسمائه لأحد غير رسول الله ﷺ في قوله {رَءُوفٌ رَحِيمٌ}.

[٣٣٤] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} فإن أعرضوا عن الإيمان بك وناصبوك فاستعن وفوّض إليه، فهو كافيك معرّتهم ولا يضرونك وهو ناصرك عليهم.

[٣٣٥] وقرئ: «العظيمُ»، بالرفع.

[336] İbn Abbâs'ın "Hiç kimse Arş'ın *kadr*ini[1] tespit edemez." dediği; Übeyy b. Kâ'b'ın ise "En son inzâl edilen ayet, 'Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi...' ayetidir." dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)'in de şöyle buyurduğu nakledilir: Kur'ân bana ayet ayet, harf harf inzâl edildi, sadece Berâ'e ve İhlas sûreleri hariç. Bu ikisi bana yetmiş bin saf melekle beraber inzâl edildi."

---

[1] Yani fizikî büyüklüğünü ve bulunduğu yeri. / ed.

[٣٣٦] وعن ابن عباس رضي الله عنه: العرش لا يقدر أحد قدره. وعن أبيّ ابن كعب: آخر آية نزلت: {لَقَدْ جَاءكُمْ رَسُولٌ منْ أَنفُسِكُمْ}. عن رسول الله ﷺ: ما نزل عليّ القرآن إلاّ آية آية وحرفًا حرفًا، ما خلا سورة براءة وقل هو الله أحد؛ فإنهما أنزلتا عليّ ومعهما سبعون ألف صفّ من الملائكة.

YÛNUS SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 109 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif Lâm Râ. Bunlar hikmetli kitabın âyetleridir.

2. "İnsanları uyar ve iman edenlere, 'Rableri katında kendilerine yüksek bir makam olduğu' müjdesini ver." diye içlerinden birine vahyetmemiz insanların tuhafına mı gitti ki "Bu, apaçık bir büyüdür!" dedi inkârcı nankörler?!

[337] "Elif Lâm Râ" [Müşriklere] meydan okumak üzere tek tek sayılmıştır. "Bunlar kitabın âyetleridir." ifadesi, surenin ihtiva ettiği âyetlere işaret olup *kitâb* sure anlamındadır. اَلْحَكِيم "hikmetli" demektir; çünkü hikmet içermekte ve hikmetle konuşmaktadır. Ya da kendisini yoktan var eden Zat'ın (el-Hakîm) sıfatıyla tavsif edilmiştir. A'şâ şöyle demiştir:

> Hükümdarlara giden öyle hikmetli, öyle garip kasidelerim var
> Ki, sırf "Bunu söyleyen kimmiş?" denilsin diye söylemişimdir bunları

[338] Hemze, elçi göndermenin tuhaf bulunmasını yadırgamakta ve asıl buna hayret edilmesi gerektiğini bildirmektedir. أَنْ أَوْحَيْنا ifadesi كان'nin ismi, عَجَبًا ise haberidir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] *'aceb*^{un} şeklinde okumuş ve nekire olmasına rağmen onu كان'nin ismi; أَنْ أَوْحَيْنا ifadesini de ma'rife olduğu halde haberi yapmıştır. [Hassan b. Sâbit'e ait] şu ifadede olduğu gibi:

> [Adeta Beytu re's'den gelmiş bir üzüm şerbeti gibi] ki bal ve su[1] olur
> karışımında

En güzeli, كان'nin tam fiil kabul edilmesi, أن أوحينا'nın ise عجبٌ'dan bedel yapılmasıdır.

[339] **Şayet** "أَكانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا ifadesindeki Lâm'ın anlamı nedir? Bu ibare ile *e-kâne 'inde'n-nâsi 'aceb*^{en} [insanlar nezdinde şaşılacak bir şey midir?] ibaresi arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, Müşriklerin bunu kendileri için hayret edecekleri enteresan bir şey kabul etmeleri ve yadırgama ve istihzalarını fırlattıkları bir *hedef tahtası* olarak önlerine dikmeleridir. "İnsanlar nezdinde…" ibaresinde ise bu mâna yoktur.

---

[1] عسل ve ماء kelimelerinin ma'rife olması gerekirken, şiirde su ve bal cinsi -yani malum şeyler- kastedildiği için nekre olabilmiştir. (Tıybî'den) / ed.

سورة يونس عليه السلام

مكية وهي مائة وتسع آيات

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾

٢-﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُبِينٌ﴾

[٣٣٧] {الر} تعديد للحروف على طريق التحدي. و{تِلْكَ آياتُ الكتابِ} إشارة إلى ما تضمنته السورة من الآيات؛ والكتابُ السورة. و{الحكيم} ذو الحكمة لاشتماله عليها ونطقه بها؛ أو وصف بصفة محدثه. قال الأعشى:

وَغَرِيبَةٍ تَأْتِي الْمُلُوكَ حَكِيمَةٍ قَدْ قُلْتُها لِيُقالَ مَنْ ذا قَالَهَا

[٣٣٨] الهمزة لإنكار التعجب والتعجيب منه. و{أَنْ أَوْحَيْنَا} اسم كان، و{عجبًا} خبرها. وقرأ ابن مسعود: «عجبٌ»، فجعله اسمًا وهو نكرة و{أَنْ أَوْحَيْنَا} خبرًا وهو معرفة، كقوله:

يَكُونُ مِزَاجَهَا عَسَلٌ وَمَاءُ

والأجود أن تكون كان تامة، و{أَنْ أَوْحَيْنَا} بدلًا من عجب.

[٣٣٩] فإن قلت: فما معنى اللام في قوله {كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا}؟ وما هو الفرق بينه وبين قولك: أكان عند الناس عجبًا؟ قلت: معناه أنهم جعلوه لهم أعجوبة يتعجبون منها، ونصبوه علمًا لهم يوجهون نحوه استهزائهم وإنكارهم، وليس في عند الناس هذا المعنى.

Hayret ettikleri şey ise, bir beşere vahyedilmesi ve bu kişinin, memleketlerinin önde gelen şahsiyetlerinden biri değil de normal bir kişi olmasıdır. Zira “Hayret! Allah Ebû Tālib’in yetiminden başka insanlara gönderecek elçi bulamamış!..” diyorlar; yeniden dirilmekten dem vurarak, kendilerini cennetle müjdelemesine ve cehennemle korkutmasına şaşırıyorlardı. Oysa bunların hiçbiri şaşılacak şeyler değildi, çünkü milletlere gönderilen bütün elçiler onlar gibi birer insandı. Nitekim Allah Teâlâ “De ki: Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik.” [İsrâ 17/95] buyurmuştur. Ayrıca, fakir veya yetimin elçi olarak gönderilmesi de şaşılacak bir şey değildir, çünkü Allah Teâlâ ancak -peygamber seçilmek için gerekli olan tüm özellikleri bizzat taşıdığı için- seçilmeyi hak eden kişiyi seçer. Zenginlik ve *dünyalık*ta ileri olmak ise bu özellikler arasında hiç yer almamaktadır. “Oysa katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır.” [Sebe’ 34/37] İşlenen iyilik ve kötülüklerin karşılığını vermek üzere diriltilmek ise en büyük hikmettir. O halde, nasıl şaşılacak bir şey olur!? Asıl, aklen en çok şaşılacak ve yadırganacak şey, işlenen her şeyin karşılıksız bırakılmasıdır.

[340] “İnsanları uyar diye...” [أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ’daki] En, müfessiredir, çünkü vahiyde ‘söyleme’ mânası vardır. Şeddeli En’in hafifletilmiş hali de olabilir ki aslı *ennehû enziri’n-nâs*^{e}dir. Bu durumda mâna, “Durum, bizim ‘İnsanları uyar.’ dememizdir.” şeklinde olur. *[Bi-]enne le-hum* ifadesinde olması gereken Ba hazfedilmiştir. “Rableri katında kendilerine yüksek bir makam” yani bir öncelik, bir üstünlük ve yüksek bir konum “olduğu…” **Şayet** “Niçin önde olma *kadem* (ayak) kelimesi ile ifade edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** “Koşma ve öne geçme işi ayakla yapıldığı için kendisine koşulup öne geçilen güzel şeye *kadem* denmiştir. Nitekim nimete, el ile verildiği için *yed* (el), sahibi onu kulaçladığı için de *bâ‘* (kulaç) denir. Mesela *li-fulân*^{in} *kadem*^{un} *fi’l-hayr*^{i} (Falanın hayırda ayağı var.) denilir. صدق’a izafe edilmesi faziletinin çokluğuna ve büyük önceliklerden olduğuna işaret eder. Bunun [Kamer 54/55’deki gibi] sıdk makamı olduğu da söylenmiştir.

[341] “Şüphesiz bu” kitap ve Muhammed’in getirdikleri “basbayağı bir büyüdür!” لساحر (büyücü) şeklinde okuyanlara göre, kelime Hazret-i Peygamber (s.a)’e işarettir. -Kur’ân’a büyü derken yalan söylüyorlarsa da- bu ifadeleri, onun karşısında âciz kaldıklarının ve bunu itiraf ettiklerinin delilidir. Übeyy kıraatinde *mâ hâzâ illâ sihr*^{un} (Bu büyüden başka bir şey değil!) şeklindedir.

والذي تعجبوا منه أن يوحى إلى بشر، وأن يكون رجلًا من أفناء رجالهم، دون عظيم من عظمائهم، فقد كانوا يقولون: «العجب أنّ الله لم يجد رسولًا يرسله إلى الناس إلّا يتيم أبي طالب، وأن يذكر لهم البعث وينذر بالنار ويبشر بالجنة!» وكل واحد من هذه الأمور ليس بعجب، لأنّ الرسل المبعوثين إلى الأمم لم يكونوا إلّا بشرًا مثلهم. وقال الله تعالى: {قُل لَوْ كَانَ فِى الأرض ملائكةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم منَ السماء مَلَكًا رَسُولًا} [الإسراء: ٩٥] وإرسال الفقير أو اليتيم ليس بعجب أيضًا، لأنّ الله تعالى إنما يختار من استحق الاختيار، لجمعه أسباب الاستقلال بما اختير له من النبوّة. والغنى والتقدم في الدنيا ليس من تلك الأسباب في شيء. {وَمَا أموَالُكم وَلَا أولادُكم بالتى تُقَرِّبُكُمْ عِندَنَا زُلْفَى} [سبأ: ٣٧] والبعث للجزاء على الخير والشرّ هو الحكمة العظمى، فكيف يكون عجبًا؟ إنما العجب العجيب والمنكر في العقول تعطيل الجزاء.

[٣٤٠] {أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ} أن هي المفسرة؛ لأنّ الإيحاء فيه معنى القول. ويجوز أن تكون المخففة من الثقيلة، وأصله: أنه أنذر الناس، على معنى: أن الشأن قولنا أنذر الناس. و{أَنَّ لَهُمْ} الباء معه محذوف. {قَدَمَ صِدْقٍ عِندَ رَبِّهِمْ} أي سابقة وفضلًا ومنزلة رفيعة. فإن قلت: لم سميت السابقة قدمًا؟ قلت: لما كان السعي والسبق بالقدم، سميت المسعاة الجميلة والسابقة قدمًا، كما سميت النعمة يدًا لأنها تعطى باليد؛ وباعًا لأنّ صاحبها يبوع بها، فقيل: لفلان قدم في الخير. وإضافته إلى صدق دلالة على زيادة فضل، وأنه من السوابق العظيمة. وقيل: مقام صدق.

[٣٤١] {إِنَّ هَذَا} إن هذا الكتاب وما جاء به محمد {لسحرٌ}. ومن قرأ «لساحر»، فـ{هذا} إشارة إلى رسول الله ﷺ. وهو دليل عجزهم واعترافهم به وإن كانوا كاذبين في تسميته سحرًا. وفي قراءة أبيّ «ما هذا إلّا سحر».

3. Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri ‘altı gün’de yaratıp daha sonra, işleri düzenleyerek mutlak hükümranlık tahtına kurulan Allah’tır. (O’nun nezdinde) şefaatçi diye bir şey yoktur. Ancak O izin verdikten sonra... İşte Rabbiniz Allah! O’na kulluk edin. Hâla düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

4. Allah’ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü sadece O’nadır. Çünkü O, yaratmaya başlar, sonra onu bir daha yapar. Ve böylece, iman edip sâlih amel işleyenlere âdilane karşılık verir; nankörce inkâr edenlerin hakkı ise, kaynar sudan bir içki ve can yakıcı bir azaptır; nankörce inkâr edip durdukları için!..

[342] “İşleri” bütün mahlûkâtın işlerini, göklerin, yerin manevi hükümranlık işlerini ve Arş’ın işini “düzenleyerek…” Yani hikmetin gerektirdiği şekilde ölçüp biçip hükme bağlayarak… Sonunda hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşmamak için doğruyu arayan ve işlerin sonunda ne getireceğine dikkat eden biri gibi yaparak...

[343] **Şayet** “Bu cümlenin [âyetin bütünüyle] münasebeti nedir?” **dersen şöyle derim:** Bundan önceki cümle ile Yüce Allah, -bunca yaygınlık ve genişliğine rağmen- gökleri ve yeri kısa bir zamanda yarattığını ve Arş’ına kurulduğunu belirterek şanının ve hükümranlığının azametini gösterdikten sonra, hiçbir şeyin O’nun hüküm ve takdiri haricinde olmadığını, kendisinin o kadar muazzam olduğunu daha fazla göstermek için peşinden bu cümleyi getirmiştir. “[O’nun nezdinde] şefaatçi diye bir şey yoktur, ancak O izin verdikten sonra…” ifadesi de tıpkı “Ruh’un ve meleklerin, (huzurunda) saf durdukları gün konuşamazlar... Rahman’ın izin verdiği doğruyu söyleyenler hariç.” [Nebe’ 78/38] âyeti gibi Allah Teâlâ’nın izzet ve kibriyasına bir delildir.

[344] ذَلِكُم (İşte) kelimesi bu azametle bilinene işarettir; yani sizin Rabbiniz, özellikleri anlatılan bu ‘ulu varlık’tır, sizin kulluğunuza layık olan da O’dur. Dolayısıyla, yalnız “O’na kulluk edin” ve -hiçbir fayda ve zarar vermeyen cansız şeyler bir yana- yaratmış olduğu bir melek ve insanı bile O’na ortak koşmayın! “Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?!” Çünkü birazcık düşünmek, birazcık gözlemlemek, içinde bulunduğunuz durumun yanlışlığını size gösterecektir. “Hepinizin dönüşü sadece O’nadır.” Yani sonunda O’ndan başkasına dönmeyeceksiniz. Bu sebeple O’nunla karşılaşmaya hazırlanın. وَعْدَ اللّٰهِ (Allah’ın vaadi olarak) ifadesi “Hepinizin dönüşü O’nadır.” cümlesini; حَقًّا (gerçek olarak) kelimesi de “Allah’ın vaadi” ifadesini te’kid eden birer masdardır.

٣-﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

٤-﴿إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

[٣٤٢] {يُدَبِّرُ} يقضي ويقدر على حسب مقتضى الحكمة، ويفعل ما يفعل المتحري للصواب الناظر في أدبار الأمور وعواقبها، لئلا يلقاه ما يكره آخرًا. و{الأمر} أمر الخلق كله وأمر ملكوت السموات والأرض والعرش.

[٣٤٣] فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: قد دلّ بالجملة قبلها على عظمة شأنه وملكه بخلق السموات والأرض، مع بسطتها واتساعها في وقت يسير، وبالاستواء على العرش، وأتبعها هذه الجملة لزيادة الدلالة على العظمة وأنه لا يخرج أمر من الأمور من قضائه وتقديره. وكذلك قوله {مَا مِن شَفِيعٍ إِلّا مِن بَعْدِ إِذْنِهِ} دليل على العزة والكبرياء، كقوله {يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ والملائكةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ} [النبأ: ٣٨].

[٣٤٤] و{ذلكم} إشارة إلى المعلوم بتلك العظمة، أي ذلك العظيم الموصوف بما وصف به هو ربكم، وهو الذي يستحق منكم العبادة؛ {فاعبُدُوه} وحده ولا تشركوا به بعض خلقه من مَلك أو إنسان، فضلًا عن جماد لا يضرّ ولا ينفع. {أَفَلَا تَذَكَّرُونَ} فإن أدنى التفكر والنظر ينبهكم على الخطأ فيما أنتم عليه. {إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا} أي لا ترجعون في العاقبة إلّا إليه فاستعدوا للقائه. {وَعْدَ اللهِ} مصدر مؤكد لقوله {إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ}، و{حَقًّا} مصدر مؤكد لقوله {وَعدَ اللهِ}.

[345] “Çünkü O, yaratmaya başlar; sonra onu bir daha yapar.” cümlesi yeni bir cümle olup, Allah’a dönme gerekliliğinin illetini açıklamaktadır. Bu illet de yaratmayı başlatmanın ve onu daha sonra tekrar etmenin maksat ve muktezasının, mükelleflere amellerinin karşılığını vermek olmasıdır. Nitekim أنه يبدؤ الخلق şeklinde de okunmuş olup, *li-ennehû* (Çünkü O…) anlamındadır. وعْدَ اللهِ kelimesini nasbeden fiille de mansub da olabilir, yani *va‘adallāhu va‘d*^{en} *bed’e’l-halk*^{i} *sümme i‘âdetehû* (Allah bir vaatte bulunmuş; *yaratmayı başlatıp sonra onu bir daha yapma*yı vaat etmiştir.). Bu, “yaratmayı başlattıktan sonra bir daha yapmayı” anlamındadır.[1] Zaten, وَعَدَ اللهُ şeklinde fiil formunda da okunmuştur. *Ebde’e*den *yubdi’u* (başlatır) şeklinde de okunmuştur. Keza, *hakk*^{an} lafzını nasbeden **fiille** merfû‘ da olabilir; ***hakka*** *hakk*^{an} *bed’ü’l-halk*^{i} (Yaratmanın başladığı [sonra da tekrarlanacağı] kesin bir gerçektir.) mânasında. Tıpkı şu beyitte olduğu gibi:

> Ey Allah’ın kulları! Üzerimde mutlaka bir gözcü olduğu halde gelip
> gittiğim gerçek mi?

Hakk^{un} *ennehû yebde’u’l-halk*^{a} şeklinde de okunmuş olup, *hakk*^{un} *enne zeyd*^{en} *muntalik*^{un} (Zeyd’in yürüyüp gittiği hakikattir.) cümlesinde olduğu gibidir.

[346] بالقسط adaletle demek olup *yeczî* (karşılığını verir) kelimesine müteallıktır, yani Allah’ın onları adaletle cezalandırması ve mükâfatlarını eksiksiz vermesi için… Ya da (بالقسط) “kendi *kıst*ları sebebiyle” demektir; yani *ıksāt* etmeleri, iman edip amel-i sâlih işlerlerken zulmetmeyip adaletli-ölçülü davranmış oldukları için. Çünkü şirk zulümdür. Allah Teâlâ “Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür.” [Lokman 31/10] buyurmuştur. Âsiler de kendilerine zulmeden kimselerdir. İfadenin (Allah’ın değil de) “kendi *kıst*ları sebebiyle” şeklindeki anlamı, “nankörce inkâr edip durdukları için!..” ifadesine karşılık geldiği için daha uygundur.

5. Güneşi ışık, Ay’ı da aydınlatıcı kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona konak yerleri düzenleyen O’dur. Allah, bunları tamamen gerçek bir gaye ile yaratmıştır. O, bilen insanlar için âyetlerini açıkça bildirir.

---

[1] Yaratmayı başlatma vaadi aslında söz konusu olmadığından, Zemahşerî, vaade konu olan asıl şeyin tekrar yaratmak olduğuna vurgu yapıyor. / ed.

[٣٤٥] {إِنَّهُ يبدؤ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} استئناف معناه التعليل لوجوب المرجع إليه، وهو أنّ الغرض ومقتضى الحكمة بابتداء الخلق وإعادته هو جزاء المكلفين على أعمالهم. وقرئ «أنه يبدؤ الخلق» بمعنى لأنه. أو هو منصوب بالفعل الذي نصب وعد الله، أي وعد الله وعدًا بدأ الخلق ثم إعادته. والمعنى: إعادة الخلق بعد بدئه. وقرئ «وعَد اللهُ»، على لفظ الفعل. ويبدئ، من أبدأ. ويجوز أن يكون مرفوعًا بما نصب حقًا، أي حقّ حقًا بدأ الخلق، كقوله:

أَحَقًّا عِبَادَ اللَّهِ أَن لَسْتُ جَائِيًا وَلَا ذَاهِبًا إِلّا عَلَيَّ رَقِيبُ

وقرئ «حقٌّ أنه يبدؤ الخلق»، كقولك: حق أنّ زيدًا منطلق.

[٣٤٦] {بالقسط} بالعدل، وهو متعلق بـ{يَجْزِيَ}. والمعنى: ليجزيهم بقسطه ويوفيهم أجورهم. أو بقسطهم وبما أقسطوا وعدلوا ولم يظلموا حين آمنوا وعملوا صالحًا؛ لأنّ الشرك ظلم، قال الله تعالى: {إِنَّ الشركَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]. والعصاة: ظُلاّم أنفسهم. وهذا أوجه، لمقابلة قوله {بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ}.

٥-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[347] ضِياءً kelimesindeki Ya, ضِوَاءً’deki Vav’ın bir öncesindeki harf kesreli olduğu için Ya’ya döndürülmesiyle doğmuştur. Son harf orta harften önceye alınıp, Ya Hemze’ye çevrilerek ve iki Hemze arasında Elif olduğu halde ضِئَاءً şeklinde de okunmuştur. Tıpkı (köstek olma anlamındaki) *ʿāka* fiilinde *ʿakā* denmesi gibi. *Zıyâ*, *nur*dan daha kuvvetlidir.

[348] “Onu” Ay’ı “düzenleyen” yani “Ay için birtakım konaklar belirlemişiz.” [YâSîn 36/39] âyetinde ifade edildiği gibi yörüngesini konak yerleri şeklinde veya konak yerlerine sahip olarak düzenleyen. “Hesabı” yani ay, gün ve gecelerin vakitlerini hesabını. “Bunları” ifadesi, zikredilenlere işaret olup “Allah bunları tamamen” eşsiz hikmet olan “gerçek ile” birlikte “yaratmış;” boş yere yaratmamıştır. *Yufassılu* (açıkça bildirir) şeklinde Ya ile de okunmuştur.[1]

6. Gece ile gündüzün gidip gelişinde ve Allah’ın göklerde ve yerde yarattıklarında, sakınan bir toplum için elbette âyetler vardır.

[349] Özel olarak müttakileri zikretmiştir, çünkü onlar akıbetlerinden endişe edip dikkatli hareket ederler ve bu dikkat, onları gözlemlemeye ve ders çıkarmaya iter.

7. Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar, dünya hayatına rıza gösterip onunla tatmin olanlar ve âyetlerimizden gafil bulunanlar;

8. sığınakları Ateş’tir işte bunların! Kendi yaptıklarından dolayı...

[350] “Bizimle karşı karşıya geleceklerini *recâ* etmeyenler…” Yani -kendilerini kaplayan, dünya zevkleriyle ve [ahiretin aksine] ‘hemen’ elde edilene duydukları sevgi yüzünden- hakikatleri kavramalarını engelleyen gafletleri sebebiyle Allah’la karşı karşıya geleceklerinden yana hiçbir endişe taşımayanlar; O’nu akıllarına bile getirmeyenler… Ya da ‘Cennetlik (*saʿîd*) insanlar gibi Bizimle güzel bir şekilde karşı karşıya gelmeyi’ ummayanlar, veya ‘endişe edilmesi gereken Bizimle kötü bir şekilde karşı karşıya gelmekten’ korkmayanlar “ve” “Yoksa Âhireti bırakıp da dünya hayatına mı razı oldunuz?!” [Tevbe 9/38] âyetinde ifade edildiği gibi, Âhiret hayatı yerine “dünya hayatına rıza gösterenler;” fani ve az olanı baki ve çok olana tercih edenler. “Ve onunla tatmin olanlar” yani dünyada ondan yana hiçbir şikâyeti olmayan biri gibi rahat ve tasasız yaşayıp, onunla ilgili uzak hayaller kurarak, ‘yıkılmaz, sağlam’ binalar dikenler…

---

[1] Müfessirin نُفَصِّلُ (açıkça bildiririz) kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[٣٤٧] الياء في {ضِيَاءً} منقلبة عن واو ضوء لكسرة ما قبلها. وقرئ «ضئاء» بهمزتين بينهما ألف على القلب، بتقديم اللام على العين، كما قيل في عاق: عقا. والضياء أقوى من النور.

[٣٤٨] {وَقَدَّرَهُ} وقدّر القمر، والمعنى: وقدّر مسيره {مَنَازِلَ} أو قدّره ذا منازل، كقوله تعالى {والقَمَرَ قدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ} [يس: ٣٩]. {والحسابَ} وحساب الأوقات من الشهور والأيام والليالي. {ذلك} إشارة إلى المذكور، أي ما خلقه إلّا ملتبسًا بالحق الذي هو الحكمة البالغة، ولم يخلقه عبثًا. وقرئ «يفصل»، بالياء.

٦-﴿إِنَّ فِي اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾

[٣٤٩] خصّ المتقين لأنهم يحذرون العاقبة فيدعوهم الحذر إلى النظر والتدبر.

٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ﴾

٨-﴿ أُولَئِكَ مَأْوَاهُمُ النَّارُ بِما كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٣٥٠] {لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا} لا يتوقعونه أصلًا، ولا يخطرونه ببالهم لغفلتهم المستولية عليهم، المذهلة باللذات وحبّ العاجل عن التفطن للحقائق. أو لا يأملون حسن لقائنا كما يأمله السعداء. أو لا يخافون سوء لقائنا الذي يجب أن يخاف {وَرَضُوا بالحياة الدنيا} من الآخرة، وآثروا القليل الفاني على الكثير الباقي، كقوله تعالى {أَرَضِيتُمْ بالحياةِ الدُّنيَا من الآخرةِ} [التوبة: ٣٨]. {واطمأنُّوا بِهَا} وسكنوا فيها سكون من لا يزعج عنها، فبنوا شديدًا وأمّلوا بعيدًا.

9. İman edip sâlih amel işleyenleri ise imanlarına karşılık Rableri doğru yola eriştirir; nimet dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar. 10. Oradaki duaları, “Allah’ım! Sen her tür eksik ve kusurdan münezzehsin!”; dirlik temennileri, “Selâm olsun size!”; dualarının sonu ise “Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah’a!” şeklindedir.

[351] “İmanlarına karşılık Rableri onları doğru yola eriştirir.” yani onları, imanları sebebiyle, mükâfata götürecek yola girip dosdoğru yürümeye muvaffak kılar. Bu sebepledir ki[1] “altlarından ırmaklar akar” ifadesini bunun açıklaması ve tefsiri kılmıştır. Zira mutluluğa götüren ‘arac’a sımsıkı tutunmak mutluluğa ulaşmak gibidir. “Âhirette onlara imanlarının nuru ile cennetin yolunu gösterir.” mânasını murat etmiş olması da caizdir. Tıpkı “Kadın-erkek bütün müminleri, önlerini ve sağlarını nurları hızla aydınlatırken gördüğün gün…” [Hadîd 57/12] âyetindeki gibi. Şu hadis de bu anlamdadır: “Mümin kabrinden çıktığı vakit, ameli güzel bir surete sokularak karşısına çıkarılır; ‘Ben senin amelinim!’ der ve onun için bir nur ve kılavuz olarak onu cennete götürür. Kâfir ise, kabrinden çıktığı zaman ameli ona çirkin bir surete sokularak gösterilir ve ‘Ben senin amelinim!’ dedikten sonra cehenneme girdirinceye kadar onunla birlikte gider.”

[352] **Şayet** “Bu âyet kulun kıyamet günü hidayet, tevfik ve nuru sayesinde hak ettiği imanın mukayyed -yani sâlih amelle birlikte olan- bir iman olduğunu, sâlih amelle birlikte olmayan bir imana sahip biri için herhangi bir tevfik ve nurun söz konusu olmadığını gösteriyor.” **dersen şöyle derim:** “Gerçekten öyle. Nitekim Allah Teâlâ bu âyette sıla cümlesini iman ile amel birlikte olduğu halde zikretmekte; adeta önce ‘iman ve sâlih ameli birlikte gerçekleştirenler’ dedikten sonra “imanları sebebiyle” buyurmaktadır ki, ‘yanına sâlih amel eklenen bu imanları sebebiyle’ demektir. Bu, herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek şekilde nettir, açıktır.

[353] دَعْوَاهُمْ duaları demektir, çünkü *Allāhumme* ifadesi Allah’a nida olup, (*subhâneke* ifadesi) *Allāhumme innâ nusebbihuke* (Allah’ım! Seni gerçekten tesbih ederiz.) anlamındadır; tıpkı kunut duasında kişinin *Allāhumme iyyâke na‘budu ve le-ke nusallî* (Allah’ım! Yalnız sana kulluk eder; sadece sana dua ederiz.) demesi gibi. Ayrıca وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ (“Sizi de -Allah’tan başka- *taptıklarınızı* da terk ediyorum!” [Meryem 19/48]) âyetinde olduğu gibi, *du‘â* ile ibadet mânası kastedilmiş de olabilir.

---

[1] Yani hidayet cennetin yolunu salt “göstermekten” ziyade, cennete “eriştirmek” anlamına geldiğinden. / ed.

٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

١٠-﴿دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[٣٥١] {يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ} يسدّدهم بسبب إيمانهم للاستقامة على سلوك السبيل المؤدّي إلى الثواب، لذلك جعل {تَجْرِى مِن تَحْتِهِمُ الأنهار} بيانًا له وتفسيرًا، لأنّ التمسك بسبب السعادة كالوصول إليها. ويجوز أن يريد يهديهم في الآخرة بنور إيمانهم إلى طريق الجنة، كقوله تعالى {يَوْمَ تَرَى المؤمنين والمؤمناتِ يَسْعَى نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وبأيمانِهِم} [الحديد: ١٢]. ومنه الحديث: «إنّ المؤمن إذا خرج من قبره صُوّر له عمله في صورة حسنة، فيقول له: أنا عملك، فيكون له نورًا وقائدًا إلى الجنة. وأما الكافر إذا خرج من قبره صور له عمله في صورة سيئة فيقول له: أنا عملك، فينطلق به حتى يدخله النار.»

[٣٥٢] فإن قلت: فلقد دلّت هذه الآية على أنّ الإيمان الذي يستحق به العبد الهداية والتوفيق والنور يوم القيامة هو إيمان مقيد، وهو الإيمان المقرون بالعمل الصالح، والإيمان الذي لم يقرن بالعمل الصالح فصاحبه لا توفيق له ولا نور. قلت: الأمر كذلك؛ ألا ترى كيف أوقع الصلة مجموعًا فيها بين الإيمان والعمل، كأنه قال: إنّ الذين جمعوا بين الإيمان والعمل الصالح، ثم قال: بإيمانهم، أي بإيمانهم هذا المضمومِ إليه العملُ الصالح، وهو بين واضح لا شبهة فيه.

[٣٥٣] {دَعْوَاهُمْ} دعاؤهم، لأنّ «اللَّهم» نداء لله، ومعناه: اللَّهم إنا نسبحك، كقول القانت في دعاء القنوت: اللَّهم إياك نعبد ولك نصلّي ونسجد. ويجوز أن يراد بالدعاء: العبادة؛ {وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِن دُونِ اللهِ} [مريم: ٤٨]

Ancak şu mâna ile ki; cennette ne yükümlülük ne de ibadet vardır. Müminlerin oradaki ibadetleri Allah’ı tesbih ve *hamd*den ibarettir. Bu ise ibadet değildir. Müminlere bu ilham edilecek ve herhangi bir külfet söz konusu olmaksızın sırf zevk aldıkları için böyle söyleyeceklerdir. “Beytullah’ın yanındaki duaları da ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir.” [Enfâl 8/35] âyetindeki gibi (Yani bunlara da dua denmez.).

[354] “Dualarının sonu ise” yani tesbihten ibaret olan dualarının sonu ise, “Hamdolsun âlemlerin Rabbi Allah’a!” demeleridir. “Dirlik temennileri ‘Selâm olsun size!’dir.” ifadesinin anlamı, birbirlerini selâmlayarak dirlik temennisinde bulunacak olmalarıdır. Masdar mef‘ûle izafesiyle bu selâmlamanın meleklerin cennettekileri selamlaması olduğu da söylenmiştir. Yine bunun, Allah’ın onları selamlaması olduğu da söylenmiştir. أن şeddelinin hafifletilmişidir; zamir şan zamiri olmak üzere, ibarenin aslı *ennehû el-hamdü li’llâh*^{i} (durum şu ki hamd Allah’a ait) şeklindedir. Tıpkı (A‘şâ’ya ait) şu beyitte olduğu gibi:

> [Alınları Hint kılıcı gibi parlayan gençler arasında… ki bilmekteler] zengin - fakir[1] herkesin bir gün ölüp gideceğini!

[355] Ayet أن şeddelenip, *el-hamd* nasb edilerek أَنَّ الحمدَ لله şeklinde de okunmuştur.

11. Allah insanlara hayrı çarçabuk istedikleri gibi, şerri de hemen veriverseydi, kendilerine tanınan müddet anında bitirilirdi! Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanları Biz işte böyle bocalamaya terk ederiz taşkınlıkları içinde!..

[356] “Hayrı çarçabuk istedikleri gibi” ifadesinin aslı, “Allah insanlara” hayrı hemen verdiği gibi, “şerri de çarçabuk verseydi” şeklindedir. Bu durumda Allah, hayrı kendisinin hemen verdiğini söylemek yerine hayrı onların çarçabuk istedikleri buyurmuş ve böylece, onlara ne kadar süratli cevap vereceğini ve isteklerini âcilen yerine getireceğini hissettirmiştir. Adeta onların hayrı çarçabuk istemeleri o konuda kendisinin acele etmesi imiş gibidir. [İnsanlar derken] Mekkeliler ve “(Bu Kur’ân haksa) o halde, üzerimize gökten taş yağdır!” [Enfâl 8/32] demeleri kastedilmiştir. Anlatmak istediği şudur: Hayır için dua ettiklerinde isteklerini çabucak verdiğimiz gibi, istedikleri şerri de aynı şekilde veriverseydik, “kendilerine tanınan mühlet anında

---

[1] “Yalın ayak” ve “ayakkabılı” anlamındaki bu iki fiil fakirlik ve zenginlikten kinayedir. / ed.

على معنى: أن لا تكليف في الجنة ولا عبادة، وما عبادتهم إلّا أن يسبحوا الله ويحمدوه، وذلك ليس بعبادة، إنما يُلهَمونه فينطقون به تلذذًا بلا كلفة، كقوله تعالى {وَمَا كَانَ صَلاَتُهُمْ عِندَ البيت إِلّا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً} [الأنفال: ٣٥].

[٣٥٤] {وَآخِرُ دَعْوَاهُم} وخاتمة دعائهم الذي هو التسبيح {أَن} يقولوا: {الحمد للهِ رَبّ العالمين}. ومعنى {تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سلامٌ} أنّ بعضهم يُحَيي بعضًا بالسلام. وقيل: هي تحية الملائكة إياهم، إضافة للمصدر إلى المفعول. وقيل: تحية الله لهم. وأن هي المخففة من الثقيلة، وأصله: أنه الحمد لله، على أن الضمير للشأن كقوله:

[في فتيةٍ كسيوف الهند قد علموا] أنْ هالكٌ كلُّ مَنْ يَحْفَي وَيَنْتَعِلُ

[٣٥٥] وقرئ «أَنَّ الحمدَ لله» بالتشديد ونصب الحمد.

١١-﴿وَلَوْ يُعَجِّلُ اللهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ فَنَذَرُ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[٣٥٦] أصله {وَلَوْ يُعَجّلُ اللهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ} تعجيلَه لهم الخير؛ فوضع {استعجالَهم بالخير} موضع تعجيله لهم الخير، إشعارًا بسرعة إجابته لهم وإسعافه بطلبتهم، حتى كأنّ استعجالهم بالخير تعجيل لهم. والمراد أهل مكة، وقولهم: {فأمطر علينا حجارة من السماء} [الأنفال: ٣٢]، يعني ولو عجلنا لهم الشرّ الذي دعوا به كما نعجل لهم الخير ونجيبهم إليه {لَقُضِىَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ} لأميتوا وأهلكوا

bitirilirdi", yani hayatlarına son verilir ve helâk edilirlerdi! [لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ cümlesi] *le-kadā ileyhim ecelehum* (Allah kendilerine tanınan müddeti anında bitirirdi) şeklinde fâ'il Allah olmak üzere malum olarak da okunmuştur ki İbn Mes'ûd'un *le-kadaynâ ileyhim ecelehum* (kendilerine tanınan müddeti anında bitirirdik) şeklindeki okuyuşu bunu desteklemektedir.

[357] **Şayet** "Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanları Biz işte böyle bocalamaya terk ederiz taşkınlıkları içinde!..' cümlesi buna nasıl bağlanabilir; bunun mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** "Allah çarçabuk verseydi…' ifadesi, acele etmeme mânasını içerir. Adeta şöyle buyrulmuştur: Onlara şerri vermekte acele etmeyiz, kendilerine tanınan müddeti anında bitirmeyiz ve "onları taşkınlıkları içinde bırakırız"; yani bize karşı herhangi bir bahaneleri kalmaması için kendilerine mühlet verir, taşkınlıklarına rağmen nimet akıtmaya devam ederiz.

12. İnsanın başına sıkıntı gelince, gerek yatarken gerek otururken gerekse ayaktayken sürekli Bize dua eder. Biz sıkıntısını giderdiğimizde ise -karşılaştığı sıkıntıdan ötürü sanki Bize hiç dua etmemiş gibi- dönüverir! Aşırı gidenlere, yapıp durdukları işte böyle hoş gösterilir!.

[358] لِجَنْبِهِ ifadesi, iki halin kendisine atfedilmiş olması delaletiyle hal mevkiindedir; yani "gerek yatarken gerek otururken gerekse ayakta iken Bize dua eder." **Şayet** "bu halleri zikretmenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Dara düşen biri; yerinden zar-zor kalkabilen, doğrulmaktan âciz biri de olsa, ayağa kalkamayan oturmaya mahkûm biri ya da adım atıp yürüyemeyen ve ancak ayakta durabilen biri olsa uğradığı zarar zâil oluncaya kadar -rahatsızsa tamamen iyileşip büsbütün rahatlayıncaya dek- dua edip durur; hiçbir halinde duaya ara vermez. Şu da murat edilmiş olabilir: Dara düşenler farklı farklı hallerde olurlar; kimi en ağır durumdadır -yani yatalaktır- kiminin durumu biraz daha hafiftir; oturabilmektedir, kimi de ayakta durabilmektedir. Ama *hiçbiri* duadan ve başından o belayı savma arzusundan müstağni değildir; çünkü [ayetteki] "insan" cins ifade eder.

[359] "Dönüverir!" Yani sıkıntıdan önceki davranışına dönüp o meşakkatli zamanları unutuverir! Veya o yakarış ve niyaz halinden çıkar; sanki onunla hiçbir tanışıklığı yokmuş gibi, bir daha da o hale dönmez. كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا ifadesi aslında كَأَنَّهُ لَمْ يَدْعُنَا (sanki bize hiç dua etmemiş gibi) şeklindedir. Nun şeddesiz hale getirilmiş ve şan zamiri hazfedilmiştir. Şair de şöyle demiştir:

وقرئ «لَقَضى إليهم أجلَهم» على البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ، وتنصره قراءة عبد الله: «لقضينا إليهم أجلهم».

[٣٥٧] فإن قلت: فكيف اتصل به قوله {فَنَذَرُ الذين لَا يَرْجُونَ لِقَاءنَا}، وما معناه؟ قلت: قوله {وَلَوْ يُعَجِّلُ اللهُ} متضمن معنى نفي التعجيل، كأنه قيل: ولا نعجل لهم الشرّ، ولا نقضي إليهم أجلهم فنذرهم {فِي طغيانهم} أي فنمهلهم ونفيض عليهم النعمة مع طغيانهم، إلزامًا للحجّة عليهم.

١٢-﴿وَإِذَا مَسَّ الإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرٍّ مَسَّهُ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٣٥٨] {لِجَنبِهِ} في موضع الحال، بدليل عطف الحالين عليه، أي دعانا مضطجعًا {أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا}. فإن قلت: فما فائدة ذكر هذه الأحوال؟ قلت: معناه أنّ المضرور لا يزال داعيًا لا يفتر عن الدعاء حتى يزول عنه الضرّ، فهو يدعونا في حالاته كلها - إن كان مضطجعًا عاجز النهض متخاذل النوء أو كان قاعدًا لا يقدر على القيام، أو كان قائمًا لا يطيق المشي والمضطرب - إلى أن يخف كل الخفة ويُرزق الصحة بكمالها والمسحة بتمامها. ويجوز أن يراد أن من المضرورين من هو أشدّ حالًا، وهو صاحب الفراش. ومنهم من هو أخفّ وهو القادر على القعود؛ ومنهم المستطيع للقيام، وكلهم لا يستغنون عن الدعاء واستدفاع البلاء؛ لأنّ الإنسان للجنس.

[٣٥٩] {مَرَّ} أي مضى على طريقته الأولى قبل مسّ الضرّ، ونسي حال الجهد. أو مرّ عن موقف الابتهال والتضرع لا يرجع إليه، كأنه لا عهد له به {كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا}، كأنه لم يدعنا؛ فخفف وحذف ضمير الشأن. قال:

[Öyle parlak, öyle beyaz bir göğüs ki] iki hokkadır adeta memeleri

[360] “Yapıp durdukları” yani ilahi mesajdan yüz çevirip arzularına tâbi olmaları “aşırı gidenlere işte böyle” hoş gösterildiği gibi “hoş gösterilir!” Yani şeytan, vesvesesiyle hoş gösterir. Veya Allah onları kendi hallerine bırakarak hoş göstermiş olur.

13. Gerçek şu ki; Biz sizden önceki nice nesilleri, zulmettiklerinde helâk etmişizdir; çünkü peygamberleri kendilerine apaçık deliller getirdikleri halde iman etmemişlerdi, edecek de değillerdi... Böyle cezalandırırız işte Biz mücrim bir toplumu!..

14. Sonra, ‘Bakalım siz nasıl davranacaksınız!’ diyerek onların ardından sizi yeryüzüne sahip kıldık.

[361] *Lemmâ* “helâk ettik” lafzının zarfıdır; وجاءتهم (getirdikleri *halde*) ifadesindeki Vav ise hal içindir. Yani, onlara peygamberleri doğru olduklarını gösteren şahit ve deliller -yani mucizeler- getirdikleri halde, onları yalanlayarak zulmettiler.

[362] “İman etmemişlerdi, edecek de değillerdi...” ifadesi “zulmettiler” ifadesine ma‘tūf olabileceği gibi bir ara cümle de olabilir. لِيُؤْمِنُوا ‘daki Lâm ise olumsuzluğu pekiştirmekte olup, “Gerçek anlamda iman etmezler.” demek istemekte ve iman etmeyeceklerini, zîra küfürde ısrar edeceklerini ve imanın kendilerinden çok uzak olduğunu Allah’ın bildiğini vurgulamaktadır. Mâna şöyledir: Bunları helâk etmesinin sebebi, peygamberlerini yalanlamaları ve Allah’ın peygamber göndererek önlerine kesin deliller koyduğu halde kendilerine artık daha fazla mühlet vermekte bir fayda olmadığını bilmesidir. “İşte” bütün mücrimleri “böyle” bu ceza -yani helâk- gibi “cezalandırırız!” Bu ifade, Hazret-i Peygamber’i yalanlayarak cürüm işleyen Mekkeliler için bir tehdittir. [نَجْزِي fiili] Ya ile *yeczî* (cezalandırır) şeklinde de okunmuştur.

[363] “Sonra sizi (...) kıldık.” ibaresinde, Hazret-i Peygamber (s.a.)’in gönderildiği kimselere hitap edilmektedir; yani “Helâk ettiğimiz nesillerden sonra yeryüzüne sizi sahip kıldık.” [denilmiştir.] “Bakalım” hayır mı işleyeceksiniz, şer mi ve amelinize göre size muamele edelim diye. كيف lafzı نَنظُرَ ile değil, تعملون ile mahallen mansubdur; çünkü içerdiği (nasıl) istifham anlamı, âmilinin kendisinin önüne geçmesini engellemektedir.

[ونحرٍ مُشرِقِ اللونِ] كَأَنْ ثَدْيَاهُ حُقّانِ

[٣٦٠] {كذلك} مثلَ ذلك التزيين {زُيّنَ لِلْمُسْرِفِينَ} زيَّن الشيطان بوسوسته، أو الله بخذلانه وتخليته {مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} من الإعراض عن الذكر واتباع الشهوات.

١٣-﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٤-﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلائِفَ فِي الأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾

[٣٦١] {لَمَّا} ظرف لأهلكنا، والواو في {وَجَاءَتْهُمْ} للحال، أي ظلموا بالتكذيب وقد جاءتهم رسلهم بالحجج والشواهد على صدقهم، وهي المعجزات.

[٣٦٢] وقوله {وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} يجوز أن يكون عطفًا على ظلموا، وأن يكون اعتراضًا واللام لتأكيد النفي، يعني ما كانوا يؤمنون حقًا، تأكيدًا لنفي إيمانهم، وأن الله قد علم منهم أنهم يصرون على كفرهم، وأن الإيمان مستبعد منهم. والمعنى: أن السبب في إهلاكهم تكذيب الرسل، وعلم الله أنه لا فائدة في إمهالهم بعد أن أُلزِموا الحجّة ببعثه الرسل. {كذلك} مثل ذلك الجزاء يعني الإهلاك {نَجْزِي} كل مجرم. وهو وعيد لأهل مكة على إجرامهم بتكذيب رسول الله ﷺ. وقرئ «يجزي»، بالياء.

[٣٦٣] {ثُمَّ جعلناكم} الخطاب للذين بعث إليهم محمد ﷺ، أي استخلفناكم في الأرض بعد القرون التي أهلكنا {لِنَنظُرَ} أتعملون خيرًا أم شرًا فنعاملكم على حسب عملكم. و{كَيْفَ} في محل النصب بـ{تعملون}، لا بـ{ننظر}، لأنّ معنى الاستفهام فيه يحجب أن يتقدّم عليه عامله.

[364] **Şayet** “Bakma kavramında bir karşı karşıya oluş söz konusu iken bu kelime nasıl Allah Teâlâ’ya isnad edilebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu, “bir şeyi [gayben veya henüz *ma‘dûm* iken, değil] mevcut olarak bilmek”ten ibaret olan gerçek bilgiden isti‘âredir. Böyle bir bilgi, gerçekliği bakımından bakanın bakmasına ve gözüyle görenin görmesine benzetilmiştir.

15. Açık-seçik âyetlerimiz kendilerine okununca, Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar; “Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir!” dediler. De ki: Benim onu kendiliğimden değiştirmem mümkün değil! Ben sadece, bana vahyolunana uyarım. Rabbime karşı gelirsem, büyük bir günün azabından endişe ederim.

[365] Kur’ân’da putperestliğin kötülenmesi ve müşriklere tehditlerde bulunulması onları öfkelendirmiş ve bunun üzerine; içinde bizi kızdıracak bu gibi şeylerin olmadığı başka “bir Kur’ân getir” de sana tâbi olalım “veya” azap âyeti yerine rahmet âyeti koymak ve ilahlarımızı konu alan, onlara tapmayı kötüleyen ifadeleri çıkarmak suretiyle “onu değiştir.” demişlerdi. Bu sebeple, Peygamber (s.a.)’e -bir insanın yapabileceği bir şey olduğu için- değiştirme talebine cevap vermesi emrolundu ki bu da azap âyetini kaldırıp nazil olanlardan bir rahmet âyetini onun yerine koymak ve putlarına ilişen âyetleri çıkarmaktır. Başka bir Kur’ân getirmek ise insanoğlunun yapabileceği bir şey değildir.

[366] “Benim onu kendiliğimden değiştirmem” –تِلْقَاءِ kelimesi *telkā’i* şeklinde de okunmuştur- yani, Rabbim bana bunu emretmeden “olacak şey değildir!” Benim için gerekli de, helal de değildir. “Hâşa!.. Benim; hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir.” [Mâide 5/116] âyetindeki gibi. “Ben sadece bana vahyolunana uyarım.” Bu istenilene benzer herhangi bir şeyi ancak Allah’ın vahiy ve emirleri üzerine yaparım veya yapmam; bir âyet neshedilirse neshe uyarım, bir âyet kaldırılıp başka bir âyet indirilirse bu değişikliğe uyarım; yani değiştirme ve neshetme yetkisi bende değil. Kendiliğimden bir değiştirme ve nesih yaparak “Rabbime karşı gelirsem, büyük bir günün azabından endişe ederim.”

[367] **Şayet** “Bir insanın Kur’ân’ın benzerini ortaya koyamayacağı bunlar açısından açık ve aşikâr değil miydi ki ‘Bundan başka bir Kur’ân getir.’ diye talepte bulundular?” **dersen şöyle derim:** Elbette öyleydi, ancak âciz olduklarını itiraf etmiyor; “İstesek, bunun gibisini biz de söyleriz!” [Enfâl 8/31] ve “Muhammed Allah’a iftira ediyor!” diyerek, Kur’ân’ı Peygamber (s.a.)’e nispet ediyorlar; onun Kur’ân ve benzeri bir kitap inşa edebileceğini iddia ediyorlardı.

[٣٦٤] فإن قلت: كيف جاز النظر على الله تعالى وفيه معنى المقابلة؟ قلت: هو مستعار للعلم المحقق الذي هو العلم بالشيء موجودًا. شبه بنظر الناظر وعيان المعاين في تحققه.

١٥-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلا مَا يُوحَى إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[٣٦٥] غاظهم ما في القرآن من ذمّ عبادة الأوثان والوعيد للمشركين، فقالوا: {ائْتِ بِقُرْآنٍ} آخر ليس فيه ما يغيظنا من ذلك نتبعك {أَوْ بَدِّلْهُ} بأن تجعل مكان آية عذابٍ آية رحمة، وتسقط ذكر الآلهة وذمّ عبادتها. فأمر بأن يجيب عن التبديل، لأنه داخل تحت قدرة الإنسان، وهو أن يضع مكان آية عذاب آية رحمة مما أنزل، وأن يسقط ذكر الآلهة. وأما الإتيان بقرآن آخر، فغير مقدور عليه للإنسان.

[٣٦٦] {مَا يَكُونُ لِى} ما ينبغي لي وما يحلّ، كقوله تعالى {مَا يَكُونُ لِى أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِى بِحَقّ} [المائدة: ١١٦]؛ {أَنْ أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاء نَفْسِى} من قبل نفسي. وقرئ بفتح التاء؛ من غير أن يأمرني بذلك ربي. {إِنْ أَتَّبِعُ إِلّا مَا يوحى إِلَىَّ} لا آتي ولا أذر شيئًا من نحو ذلك، إلّا متبعًا لوحي الله وأوامره، إن نسخت آية تبعت النسخ، وأن بدِّلت آية مكان آية تبعت التبديل، وليس إليّ تبديل ولا نسخ. {إِنّى أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبّى} بالتبديل والنسخ من عند نفسي {عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ}.

[٣٦٧] فإن قلت: أما ظهر وتبين لهم العجز عن الإتيان بمثل القرآن حتى قالوا: {ائت بِقُرْآنٍ غَيْرِ هذا}؟ قلت: بلى، ولكنهم كانوا لا يعترفون بالعجز، وكانوا يقولون: {لو نشاءُ لقُلنا مثلَ هذا!} [الأنفال: ٣١]. ويقولون: افترى على الله كذبًا، فينسبونه إلى الرسول ويزعمونه قادرًا عليه وعلى مثله.

Oysa Arapların nice fasih ve edipleri olmasına rağmen el ele verip Kur'ân gibi bir eser ortaya koyamadıklarını, dolayısıyla, içlerinden sadece birinin (Hazret-i Muhammed'in) bunu tabiî ki yapamayacağını pekâlâ biliyorlardı!

[368] **Şayet** "Mekkeliler Hazret-i Peygamber (s.a.)'e 'Bundan başka bir Kur'ân getir veya onu değiştir.' diye talepte bulunurken 'Bu Kur'ân'ı vahye dayanarak getirdiğin gibi, yine vahiy yoluyla bize bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir.' demiş olamazlar mı? Peygamber (s.a.) de "Bu benim için olacak şey değil." yani 'Benim için kolay olmaz, bunu değiştiremem.' şeklinde cevap vermiş olamaz mı?" **dersen şöyle derim:** "Rabbime karşı gelirsem, … endişe ederim." ifadesi bunun böyle olamayacağını gösteriyor. **Şayet** "Mekkeliler insanların en zekisi ve en muhalifleri iken ondan böyle bir talepte bulunmalarının amacı nedir öyleyse?" **dersen şöyle derim:** Hile ve entrika. Kur'ân'ın yerine başka bir Kur'ân getirme teklifleri, 'Bunu sen kendin inşa etmiştin ve sen böyle bir eser ortaya koyabilirsin. Dolayısıyla bunun yerine başkasını yap!' anlamı içermektedir. Değiştirme ve başkalaştırma teklifleri ise tamahlarından dolayı idi; şanslarını deniyorlardı. Şayet Peygamber (s.a.)'den herhangi bir değiştirme sādır olursa, ya Allah onu helâk edecek ve ondan kurtulacaklardı veya helâk etmeyecek, bu defa da onunla alay edecek ve bu değiştirmeyi, "Peygamber (s.a.)'in uydurduklarını Allah'a mal ettiğini" doğrulayan bir delil olarak kullanacaklardı.

16. De ki: Allah dileseydi, ben onu size okumazdım; O da onu size bildirmiş olmazdı... Daha önce yıllarca aranızda yaşadım. (Hiç böyle bir iddiam olmuş muydu?!) Hâla, akletmeyecek misiniz?!

[369] "Allah dileseydi onu size okumazdım." Onu okumasının, tamamen Allah'ın dilemesi ile ve Kur'ân'ı olağanüstü ve acaip bir şekilde ihdâs etmesi ile olduğunu kastediyor. Bu olağanüstülük de şudur: Ömrünün hiçbir deminde ne tahsilde bulunmuş ne de birinden bir şey dinlemiş, (yani âlimlerle görüşmemiş), hatta âlimlerin bulunduğu bir memlekette de yetişmemiş okuma yazma bilmeyen biri çıkıyor; insanlara bütün fasih sözlerden daha fasih, manzum ve mensur bütün kitapların fevkinde, usul ve fürûa dair bütün ilimleri içeren, geçmiş ve geleceğe dair haberlerle dolu, ancak Allah'ın bilebileceği gayb bilgileri sunan bir kitap getiriyor… Ki bu kişi kırk yıl aranızda yaşadığı için, onun her halini biliyorsunuz; onun bilmediğiniz hiçbir gizli yanı yok ve daha onun böyle bir tek harf dahi söylediğini işitmiş değilsiniz; onun en yakınındaki, kendisiyle en bağlantılı kimseler dahi böyle bir şey söylediğini bilmiyorlar.

مع علمهم بأنّ العرب مع كثرة فصحائها وبلغائها إذا عجزوا عنه، كان الواحد منهم أعجز.

[٣٦٨] فإن قلت: لعلهم أرادوا: ائت بقرآن غير هذا أو بدّله، من جهة الوحي كما أتيت بالقرآن من جهته. وأراد بقوله {مَا يَكُونُ لِى} ما يتسهل لي وما يمكنني أن أُبدّله. قلت: يردّه قوله {إِنّى أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبّى}. فإن قلت: فما كان غرضهم وهم أدهى الناس وأنكرهم في هذا الاقتراح؟ قلت: الكيد والمكر. أما اقتراح إبدال قرآن بقرآن، ففيه أنه من عندك وأنك قادر على مثله، فأبدل مكانه آخر. وأما اقتراح التبديل والتغيير، فللطمع ولاختبار الحال وأنه إن وجد منه تبديل، فإما أن يهلكه الله فينجو منه، أو لا يهلكه فيسخروا منه، ويجعلوا التبديل حجة عليه وتصحيحًا لافترائه على الله.

١٦ -﴿قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[٣٦٩] {لَوْ شَاءَ اللهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ} يعني أن تلاوته ليست إلّا بمشيئة الله وإحداثه أمرًا عجيبًا خارجًا عن العادات، وهو أن يخرج رجل أميّ لم يتعلم ولم يستمع ولم يشاهد العلماء ساعة من عمره، ولا نشأ في بلد فيه علماء فيقرأ عليهم كتابًا فصيحًا، يبهر كل كلام فصيح، ويعلو على كل منثور ومنظوم، مشحونًا بعلوم من علوم الأصول والفروع، وأخبار مما كان وما يكون، ناطقًا بالغيوب التي لا يعلمها إلّا الله، وقد بلغ بين ظهرانيكم أربعين سنة تطلعون على أحواله، ولا يخفى عليكم شيء من أسراره، وما سمعتم منه حرفًا من ذلك، ولا عرفه به أحد من أقرب الناس منه وألصقهم به.

[370] “O da onu size bildirmiş olmazdı.” Yani benim lisanımla bildirmezdi. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *a‘taytuhû ve erdaytuhu* (Ona verdim ve onu memnun ettim.) anlamında *a‘tātuhû ve erdātuhû* diyenlerin kıraatini takip ederek *ve lâ edrâtüküm bih* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] *ve lâ enzertüküm* şeklindeki okuyuşu da bunu desteklemektedir. (Ancak) Ferrâ [v. 207/822] bu okuyuşu *ve lâ edra’tüküm* şeklinde Hemzeli olarak rivayet etmiş olup, bu da iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, *lebbe’tü bi’l-hacc*^{i} (Hacda *telbiye* yaptım.), *rase’tü’l-meyyit*^{e} (Ölüye ağıt yaktım.) ve *halle’tü’s-sevîk*^{a} (Seviki tatlı yaptım.) örneklerinde olduğu gibi Elif’in Hemze’ye çevrilmesi. Zira Elif ve Hemze aynı karındandır. Nitekim dikkat edersen Elif harekelendiği zaman Hemze’ye dönüşür. İkincisi ise, kelimenin birini def ettiğinde kullanılan *dera’tuhû*dan ve kişiyi def eder hale getirdiğinde kullanılan *edra’tühû*dan gelmiş olmasıdır. Buna göre mâna, “Bu Kur’ân’ı size okumakla sizleri benimle tartışarak beni yalanlayan, beni def etmeye çalışan hasımlar edinmedim.” şeklinde olur. İbn Kesîr [v. 120/737] ise bu kelimeyi *ve le-edrâküm bih* şeklinde, bildirmenin sübûtunu ifade etmek üzere ibtida Lâm’ı ile okumuştur ki buna göre mâna şöyledir: “Allah dileseydi, bunu size ben okumazdım da, Allah onu size benden başka birinin diliyle yine bildirirdi. Fakat Allah dilediği kuluna lütufta bulunmaktadır. Dolayısıyla bu işe başka birini değil, beni lâyık gördü ve bu değerli makamı özel olarak bana verdi.”

[371] “Daha önce aranızda yıllarca yaşadım.” عُمُرًا kelimesi Mim’in sükûnuyla *‘umr*^{an} şeklinde de okunmuştur; yani gençlik ve dinçlik dönemlerimi aranızda geçirdim. Herhangi biriniz ne böyle bir şey söylediğimi gördü ne de benim böyle bir şey yapmaya gücüm vardı; ilim ve edebiyatla da muttasıf değildim ki beni bu kitabı inşa etmekle suçlayabilesiniz! “Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız” ki, bu kitabın benim gibi birinin değil, ancak Allah’ın eseri olabileceğini anlayasınız. Bu, “Bundan başka bir Kur’ân getir.” şeklindeki sözlerinin altında gizledikleri “Hazret-i Peygamber (s.a.)’in bunu uydurup Allah’a mal ettiği” iddiasına cevap vermektedir.

17. O halde, uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden veya O’nun âyetlerini yalanlayandan daha zalimi olabilir mi? Asla felâha eremez mücrimler!

[372] “O halde, uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden” ifadesinde, müşriklerin Allah’ın ortağı ve evladı olduğu tarzındaki iftiralarını murat etmiş olabileceği gibi, Peygamber (s.a.)’e nispet ettikleri iftiradan kaçınmak da olabilir.[1]

---

[1] Bu durumda, Allah’a iftira etmek gibi çirkin bir şeyin Peygamber (s.a.) açısından asla söz konusu olamayacağı -Müşriklere de dokundurularak- genel bir ifade ile anlatılmış olmaktadır. / ed.

[٣٧٠] {وَلا أَدْرَاكُمْ بِهِ} ولا أعلمكم به على لساني. وقرأ الحسن «ولا أدراتُكم به»، على لغة من يقول: أعطاته وأرضاته، في معنى أعطيته وأرضيته. وتعضده قراءة ابن عباس «ولا أنذرتكم به». ورواه الفراء «ولا ادرأتكم به» بالهمز. وفيه وجهان؛ أحدهما أن تقلب الألف همزة، كما قيل: لبأت بالحج، ورثأت الميت، وحلأت السويق. وذلك لأنّ الألف والهمزة من وادٍ واحد. ألا ترى أنّ الألف إذا مستها الحركة انقلبت همزة. والثاني: أن يكون من درأته، إذا دفعته، وأدرأته إذا جعلته دارئًا. والمعنى: ولا جعلتكم بتلاوته خصماء تدرؤونني بالجدال وتكذبونني. وعن ابن كثير: «ولأدراكم به»، بلام الابتداء لإثبات الإدراء؛ ومعناه: لو شاء الله ما تلوته أنا عليكم ولأعلمكم به على لسان غيري، ولكنه يمنّ على من يشاء من عباده، فخصني بهذه الكرامة ورآني لها أهلًا دون سائر الناس.

[٣٧١] {فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا} وقرئ «عمرًا»، بالسكون. يعني فقد أقمت فيما بينكم يافعًا وكهلًا، فلم تعرفوني متعاطيًا شيئًا من نحوه ولا قدرت عليه، ولا كنت متواصفًا بعلم وبيان فتتهموني باختراعه؛ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} فتعلموا أنه ليس إلّا من الله لا من مثلي. وهذا جواب عما دسّوه تحت قولهم: {إِئْتِ بقرآنٍ غيرِ هذا} من إضافة الافتراء إليه.

١٧-﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ﴾

[٣٧٢] {مِمَّنِ افترى عَلَى الله كَذِبًا} يحتمل أن يريد افتراء المشركين على الله في قولهم: إنه ذو شريك وذو ولد، وأن يكون تفاديًا مما أضافوه إليه من الافتراء.

18. Allah'tan başka, kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere tapıyorlar. Ve "Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir." diyorlar. De ki: Göklerde ve yerde kendisinin bilmediği bir şeyi siz mi Allah'a bildiriyorsunuz?! O, bunların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.

[373] "Kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere" yani fayda ve zarar vermeye gücü yetmeyen cansız putlara. Denilmiştir ki; onlara tapsalar kendilerine bir fayda sağlayamazlar, tapmaktan vazgeçseler kendilerine bir zarar veremezler. Oysa tapılan bir varlığın taate karşılık ödüllendiren, masiyet durumunda ise cezalandıran biri olması gerekir. Tâ'ifliler Lât'a, Mekkeliler ise Menat, Hübel, İsâf ve Nâile'ye tapıyorlar ve "Bunlar Allah nezdinde bizim şefaatçilerimizdir." diyorlardı. Nadr b. Hâris'in "Kıyamet günü geldiğinde Lât ve 'Uzzâ bana şefaat edecek." dediği nakledilmiştir.[1]

[374] "Allah'ın *bilmediği* bir şeyi siz mi O'na bildiriyorsunuz!?" Yani Allah nezdinde bunların şefaatçi olduğunu[2] O'na siz mi haber mi veriyorsunuz!? Bu, Allah'ın ilmine konu olmayan bir şeyi haber vermek demektir; bir şey Allah'ın ilmine konu olmuyorsa -ki O, zatıyla bilen ve bilmeye konu olan her şeyi ihata edendir- o *şey* "var" olamaz; çünkü *şey*; bilinen ve kendisinden haber verilen demektir. O halde bu iddia, 'haber verilen'in olmadığı bir 'haber'dir. "Peki, Allah'a bunu nasıl haber vermiş oluyorlar?" **dersen şöyle derim:**"Bu ifade onlarla ve -putların şefaati gibi- muhal bir şeyi iddia etmeleriyle alay etmekte ve haber verdikleri şeyin sahih olmaktan uzak boş bir iddia olduğunu bildirmektedir. Zira güya Allah'a ilminin taalluk etmediği bir şeyi haber vermektedirler! Tıpkı bir kimsenin bir başkasına onun bilmediği bir şeyi haber vermesi gibi. [أَتُنَبِّؤُنَ kelimesi] *e-tünbi'ûne* şeklinde şeddesiz olarak da okunmuştur.

[375] "Göklerde ve yerde" ifadesi nefyi pekiştirmek içindir; çünkü bu ikisinde bulunmayan bir şey, 'yok'tur; sabit değildir.

[376] يشركون fiili Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur (bunların ortak koştuğu şeylerden / sizin ortak koştuğunuz şeylerden). [عمَّا'daki] Mâ ise mevsūle veya masdariyye Mâ'sı olup "Allah'a ortak koştukları 'ortak'lardan" veya "ortak koşmalarından" demektir.

---

[1] Ancak Fussilet 41/5'de belirtildiği üzere, Müşriklerin ahiret inançları yoktur. Baas Müşriklerin en temel inkâr noktasıdır ve Kur'ân'ın kalbî / merkezî meselesidir. Dolayısıyla Nadr'ın; "Sizin dediğiniz olur da, kabirlerimizden kaldırılırsak o gün bunlar bana şefaat ederler!" demiş olması daha muhtemeldir. / ed.

[2] Gülnuş Valide Sultan nüshasındaki (134a) gibi; بكونهم شفعاء şeklinde olmalıdır. بكونكم شفعاء şeklinde olduğunda, Fe'îl sıygası mef'ûl anlamına alınarak "sizin bunların şefaatine nail olacağınızı" anlamına gelmiş olur. / ed.

١٨-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَضُرُّهُمْ وَلا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلا فِي الأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٣٧٣] {مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنفَعُهُمْ} الأوثان التي هي جماد لا تقدر على نفع ولا ضرّ. وقيل: إن عبدوها لن تنفعهم، وإن تركوا عبادتها لم تضرّهم، ومن حق المعبود أن يكون مثيبًا على الطاعة معاقبًا على المعصية. وكان أهل الطائف يعبدون اللات، وأهل مكة العزّى ومناة وهبل وإسافًا ونائلة. {و} كانوا {يَقُولُونَ هَؤُلاء شفعاؤُنا عِندَ اللهِ}. وعن النضر بن الحارث: إذا كان يوم القيامة شفعت لي اللات والعزّى.

[٣٧٤] {أَتُنَبِّئُونَ اللهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ} أتخبرونه بكونهم شفعاء عنده، وهو إنباء بما ليس بالمعلوم لله، وإذا لم يكن معلومًا له وهو العالمُ الذاتِ المحيطُ بجميع المعلومات، لم يكن شيئًا، لأنّ الشيء ما يعلم به ويخبر عنه، فكان خبرًا ليس له مخبر عنه. فإن قلت: كيف أنبئُوا الله بذلك؟ قلت: هو تهكم بهم وبما ادعوه من المحال الذي هو شفاعة الأصنام، وإعلام بأنّ الذي أنبئُوا به باطل غير منطوٍ تحت الصحة، فكأنهم يخبرونه بشيء لا يتعلق به علمه كما يخبر الرجل الرجل بما لا يعلمه. وقرئ «أتنْبئون»، بالتخفيف.

[٣٧٥] وقوله {فِى السموات وَلَا فِى الأرض} تأكيد لنفيه؛ لأنّ ما لم يوجد فيهما فهو منتف معدوم.

[٣٧٦] {يُشْرِكُونَ} قرئ بالتاء والياء؛ وما موصولة أو مصدرية، أي عن الشركاء الذين يشركونهم به، أو عن إشراكهم.

19. İnsanlar tek bir ümmetken sonradan ayrılığa düşmüşlerdir. Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı; ayrılığa düştükleri şeyler hakkında çoktan hüküm verilmiş olurdu.

20. "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!" diyorlar. De ki: Gayb tamamen Allah'a aittir. Dolayısıyla, bekleyin... Doğrusu ben de sizinle birlikte bekleyenlerdenim.

[377] "İnsanlar tek bir ümmetken" herhangi bir ihtilafa düşmeksizin, bir tek dinde ittifak etmiş birer *hanif*ken. Bu durum Hazret-i Âdem döneminde Kābil, Hâbil'i öldürünceye kadar söz konusuydu. Bunun tufandan sonra Allah Teâlâ'nın yeri yurdu olan hiçbir kâfir bırakmadığı dönemde olduğu da söylenmiştir.

[378] "Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı…" Bu söz, aralarında verilecek hükmün kıyamet gününe tehir edilmesidir. "Çoktan aralarında hüküm verilmiş olurdu." Yani, ihtilaf ettikleri konuda derhal hüküm verilir ve hak yoldaki ile bâtıl yoldakiler birbirinden ayrılırdı. Allah'ın daha önceden erteleme tarzında bir hüküm vermesi, bu yurdun yükümlülük, o yurdun ise mükâfat ve ceza diyarı olmasını gerekli kılan bir hikmetten dolayıdır.

[379] "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!' diyorlar." Kastettikleri, kendi önerdikleri mucizelerden birinin gösterilmesidir; çünkü Peygamber (s.a.)'e indirilen daha önce benzeri hiçbir peygambere indirilmemiş çok sayıda mucizeyi kabul etmiyorlardı. Aslında mucizeler arasında farklı, dakik bir özelliği bulunan; çağlar boyu var olacak eşi benzeri olmayan bir mucize olarak Kur'ân kâfi idi. Ama Müşrikler onun nüzûlünü nüzul olarak görmüyor, sanki ona hiç mucize inmemiş gibi "ona Rabbinden bir" tek "mucize indirilse ya!" diyorlardı. Bu da aşırı inatlarından, mütemadiyen temerrüt etmelerinden ve düştükleri sapkınlık yüzündendi.

[380] "De ki: Gayb tamamen Allah'a aittir." yani gaybı bilmek Allah'a özgüdür; bu bilgi O'nun tekelindedir. Ona dair ne bende, ne de başkasında bilgi vardır; yani istenen mucizeleri indirmesine mani olan şey, yalnızca O'nun bildiği gaybî bir durumdur. "Dolayısıyla," istediğiniz mucizenin inmesini "bekleyin; ben de" inadınızdan ve âyetleri bile bile inkâr etmenizden ötürü Allah'ın size ne yapacağını "sizinle beraber bekleyenlerdenim."

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

١٩-﴿وَمَا كَانَ النَّاسُ إلا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

٢٠-﴿وَيَقُولُونَ لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

[٣٧٧] {وَمَا كَانَ الناس إلّا أُمَّةً وَاحِدَةً} حنفاء متفقين على ملة واحدة من غير أن يختلفوا بينهم. وذلك في عهد آدم إلى أن قتل قابيل هابيل؛ وقيل: بعد الطوفان حين لم يذر الله من الكافرين ديَّارًا.

[٣٧٨] {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَبّكَ} وهو تأخير الحكم بينهم إلى يوم القيامة {لَقُضِيَ بِيْنَهُمْ} عاجلًا فيما اختلفوا فيه، ولميز المحق من المبطل، وسبق كلمته بالتأخير لحكمة أوجبت أن تكون هذه الدار دار تكليف، وتلك دار ثواب وعقاب.

[٣٧٩] وقالوا: {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِن رَبِّهِ} أرادوا آية من الآيات التي كانوا يقترحونها، وكانوا لا يعتدّون بما أنزل عليه من الآيات العظام المتكاثرة التي لم ينزل على أحد من الأنبياء مثلها، وكفى بالقرآن وحده آية باقية على وجه الدهر بديعة غريبة في الآيات، دقيقة المسلك من بين المعجزات، وجعلوا نزولها كلا نزول، وكأنه لم ينزل آية قط، حتى قالوا: {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِن رَبِّهُ}، وذلك لفرط عنادهم وتماديهم في التمرّد وانهماكهم في الغيّ.

[٣٨٠] {فَقُلْ إِنَّمَا الغيبُ للهِ} أي هو المختصّ بعلم الغيب المستأثر به لا علم لي ولا لأحد به، يعني أنّ الصارف عن إنزال الآيات المقترحة أمر مغيب لا يعلمه إلّا هو. {فانتظروا} نزول ما اقترحتموه {إِنّى مَعَكُم مِنَ المنتظرين} لما يفعل الله بكم لعنادكم وجحودكم الآيات.

21. Kendilerine dokunan bir sıkıntıdan sonra insanlara bir rahmet tattırdığımızda, hemen âyetlerimizle ilgili tuzak kurmaya başlarlar! De ki: 'Tuzak' kurmada Allah daha hızlıdır; kurduğunuz tuzakları elbette elçilerimiz yazmakta!..

[381] Yüce Allah Mekkelilere yedi yıl süren bir kıtlık musallat etmişti; neredeyse helâk olacaklardı. Sonunda, onlara rahmetiyle muamele etti de hayata döndüler. Ne var ki, Allah kendilerine rahmetle muamele edince Allah'ın âyetlerine saldırmaya ve Peygamber (s.a.)'e düşmanlık edip ona karşı oyun ve entrikalara başladılar. Birinci *izâ* şart anlamı vermektedir, ikinci ise onun cevabı olup beklenmedik bir durum ifade eder. *Mekr* ise tuzağı gizlemek ve örtmek anlamındadır. "[Dolgun sert ve yuvarlak kalçalı] yapısı insana belli olmayan" anlamındaki *el-câriyetü'l-memkûrat*^{u} tabirinden gelmektedir. "Dokunan" ifadesinin anlamı da karşılaştıkları ve kendilerinde kötü etkisini hissettikleri şeklindedir.

[382] **Şayet** "Onları, *hızla* oyuna başvurmakla tavsif etmediği halde 'Tuzak kurmada Allah *daha hızlıdır.*' demesi nasıl sahih olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Elbette vasfetmiştir; buna 'ansızın oluş' anlamı ifade eden *izâ* delalet etmektedir. Adeta şöyle buyurmaktadır: Düştükleri zor durumdan sonra onlara rahmetle muamele ettiğimizde, â! Bir de ne görelim; tuzak kurmaya başlamamışlar mı! Başlarına gelen sıkıntıdan kurtulunca, daha yaralarını sarmadan, henüz çektikleri zorluğu unutacak kadar bile beklemeden tuzak kurmaya koyulmamışlar mı!.. Söylemek istediği şudur: Allah sizi cezalandırmayı plânlamış bulunuyor; siz İslâm nurunu nasıl söndüreceğiz diye plânlar yapmadan, O sizi bu cezaya çarptıracak!..

[383] "Kurduğunuz tuzakları elçilerimiz yazmakta!" ifadesi, sizin gizli kapaklı olduğunu sandığınız şeylerin Allah'a gizli kalmadığını ve sizi mutlaka cezalandıracağını bildirmektedir. تمكرون kelimesi *yemkürûne* şeklinde Tâ ile de okunmuştur (kurduğunuz… / kurdukları…).

[384] 'Tuzak'larının "Üzerimize falanca burç hatırına yağmur yağdı." şeklindeki sözleri olduğu da söylenmiştir. Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Allah bir kavme sabahleyin ve akşamleyin nimet lütfeder; onlardan bir grup ise 'Falanca burç sayesinde yağmur yağdı!' diyerek o nimete nankörlük ederler!" [*Müslim,* "İmân", 71]

٢١- ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ﴾

[٣٨١] سلط الله القحط سبع سنين على أهل مكة حتى كادوا يهلكون، ثم رحمهم بالحياة، فلما رحمهم طفقوا يطعنون في آيات الله ويعادون رسول الله ﷺ ويكيدونه، و«إذا» الأولى للشرط، والآخرة جوابها وهي للمفاجأة. والمكر: إخفاء الكيد وطيه، من الجارية الممكورة المطوية الخلق. ومعنى {مَسَّتْهُمْ} خالطتهم حتى أحسوا بسوء أثرها فيهم.

[٣٨٢] فإن قلت: ما وصفهم بسرعة المكر، فكيف صحّ قوله {أَسْرَعُ مَكْرًا}؟ قلت: بلى دلت على ذلك كلمة المفاجأة، كأنه قال: وإذا رحمناهم من بعد ضراء فاجئوا وقوع المكر منهم، وسارعوا إليه قبل أن يغسلوا رؤوسهم من مسّ الضرّاء، ولم يتلبثوا ريثما يسيغون غصتهم. والمعنى: أنّ الله تعالى دبر عقابكم وهو موقعه بكم قبل أن تدبروا كيف تعملون في إطفاء نور الإسلام.

[٣٨٣] {إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ} إعلام بأنّ ما تظنونه خافيًا مطويًّا لا يخفى على الله، وهو منتقم منكم. وقرئ يمكرون بالتاء والياء.

[٣٨٤] وقيل: مكرهم قولهم سقينا بنوء كذا. وعن أبي هريرة: إنّ الله ليُصَبِّح القوم بالنعمة ويُمَسِّيهم بها، فتصبح طائفة منهم بها كافرين يقولون: مطرنا بنوء كذا.

22. Karada ve denizde sizi yürüten O’dur. Gemide bulunduğunuz sırada, gemi kendilerini hoş bir rüzgârla götürdüğü ve bununla mutlu olduklarında, birden, ona şiddetli bir rüzgâr gelip de dalgalar kendilerini dört bir yandan sardığında; bunlar da çepeçevre kuşatıldıklarını anladıklarında, işte o zaman, (tam bir muvahhit edasıyla) dini tamamen Allah’a özgü kılarak; “Bizi bu tehlikeden kurtarırsan; kesinlikle şükredenlerden oluruz!” diye sadece O’na yalvarırlar.

23. Allah kendilerini kurtarınca da karada haksız yere azmaya başlarlar! Ey insanlar! Azgınlığınız, dünya hayatının (geçici bir) zevki olarak kendi aleyhinizedir; sonra dönüşünüz yalnızca Bizedir. Biz de yaptıklarınızı size bir bir haber veririz.

[385] Zeyd b. Sabit يُسَيِّرُكم kelimesini *yenşuruküm* (sizi dağıtır / yayar) şeklinde okumuştur ki فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ (“Yeryüzüne dağılın!” [Cum’a 62/10]) ve ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ (“Sonra siz yayılan insanlar oluverdiniz.” [Rum 30/20]) âyetlerindeki gibidir.

[386] **Şayet** “Gemilerde olmayı nasıl denizde götürmenin *bir sonu* (gâye) olarak zikretmiştir? Denizde gitmek zaten gemide olmakla mümkündür.” **dersen şöyle derim:** Gemilerde olmayı denizde gitmek için bir son yapmamış; beraberindekilerle birlikte *hattâ*dan sonra gelen şart cümlesinin içeriğini *son* yapmıştır. Adeta şöyle buyrulmuştur: O size yol aldırır, sonunda bu olay vaki olup da şöyle şöyle olunca, yani sert rüzgârlar esip, dalgalar üst üste binip, helâk olacağını düşünme ve kurtarması için dua etme halleri yaşanınca...

[387] “Peki إذا’nın cevabı nedir?” **dersen** “جاءَتْها’dır.” **derim**. “Ya دَعَوا?” **dersen şöyle derim:** O, ظَنُّوا’dan bedeldir; çünkü duaları, helâk olacakları yönündeki kanaatlerinin ayrılmaz bir parçasıdır, yani onunla birliktedir. “Peki, sözü hitap üslubundan gaip üslubuna geçirmenin faydası nedir?” **dersen** mübalağadır **derim**; adeta bunları gıyaplarında başka muhataplara anlatmaya başlamıştır ki -durumlarına hayret etsinler, onları yadırgayıp kınasınlar. **Şayet** “Ümmüdderdâ’nın, nisbet Yâ’sı ile *fi’l-fulkiyy*^{i} okumasının izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu Yâ’nın, *el-hāriciyy*^{u} ve *el-ahmeriyy*^{u} kelimelerindeki gibi zait olduğu söylenmiştir. Ayrıca bununla deniz, ve geminin gidebileceği kadar derin olan su da murat edilmiş olabilir. جَرَيْنَ’deki çoğul zamiri *fülk*e racidir, çünkü *fülk, felek*in cem‘idir; *fe‘al*in kardeşi olan *fu‘l* veznindeki *üsd*(ün, *esed*in çoğulu olması) gibi. Ümmüdderdâ’nın kıraatinde de zamir *fülk*e racidir, çünkü *el-fülkiyy*^{u} kelimesi *fülk*e delalet etmektedir.

٢٢-﴿هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

٢٣-﴿فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٣٨٥] قرأ زيد بن ثابت: «ينشركم» ومثله قوله {فَانْتَشِرُوا فِى الْأَرْضِ} [الجمعة: ١٠]، {ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ} [الروم: ٢٠]

[٣٨٦] فإن قلت: كيف جعل الكون في الفلك غاية للتسيير في البحر، والتسيير في البحر إنما هو بالكون في الفلك؟ قلت: لم يجعل الكون في الفلك غاية التسيير في البحر، ولكن مضمون الجملة الشرطية الواقعة بعد حتى بما في حيّزها، كأنه قيل: يسيركم حتى إذا وقعت هذه الحادثة وكان كيت وكيت من مجيء الريح العاصف وتراكُم الأمواج والظنّ للهلاك والدعاء بالإنجاء.

[٣٨٧] فإن قلت: ما جواب إذا؟ قلت: جَاءَتْهَا. فإن قلت: فدعوا؟ قلت: بدل من ظنوا؛ لأنّ دعاءهم من لوازم ظنهم الهلاك فهو ملتبس به. فإن قلت: ما فائدة صرف الكلام عن الخطاب إلى الغيبة؟ قلت: المبالغة، كأنه يذكر لغيرهم حالهم ليعجبهم منها ويستدعي منهم الإنكار والتقبيح. فإن قلت: ما وجه قراءة أمّ الدرداء «في الفلكي»، بزيادة ياء النسب؟ قلت: قيل هما زائدتان كما في الخارجي والأحمري. ويجوز أن يراد به اللجّ والماء الغمر الذي لا تجري الفلك إلّا فيه. والضمير في {جريْنَ} للفُلْك، لأنه جمع فَلَك كالأسد، في فعل أخي فعل. وفي قراءة أمّ الدرداء للفـُلْك أيضًا؛ لأنّ الفلكي يدلّ عليه.

[388] “Gemi ona” yani hoş bir rüzgâra “gelip” yani onunla karşılaşıp… Buradaki zamirin *fülk*e raci olduğu[1] da söylenmiştir. “Dört bir yandan” yani dalganın geldiği her taraftan “çepeçevre kuşatıldıklarında” yani helâk edildiklerinde. Burada helâk “düşmanın bir kabileyi dört bir yandan kuşatması” ile temsil edilmiştir. “Dini tamamen Allah’a özgü kılarak” O’na şirk koşmaksızın..; çünkü o sırada O’na ilaveten başka birine dua etmezler. “Bizi kurtarırsan” ifadesinde[n evvel, ‘derler ki’ şeklinde] bir deme fiili murat edilebilir veya “dua ederler” ifadesinde bir *söyleme* bulunduğundan [ayrıca buna gerek kalmamıştır.] “Yeryüzünde haksız yere azmaya başlarlar.” yani el ele verip, yeryüzünde bozuculuk yapar, en kötü fesadı büyük bir maharetle çıkartırlar! Bu ifade, yara bedeni bozmaya başladığında kullanılan *bağa’l-curh*^{u} (Yara azdı.) ifadesinden alınmıştır. “Peki, ‘haksız yere’ ifadesinin mânası nedir? Çünkü azmanın haklısı olmaz.” **dersen şöyle derim:** Elbette olur ki bu da, Müslümanların kâfir topraklarını istila etmeleri, evlerini yıkmaları, ekinlerini yakıp ağaçlarını kesmeleridir. Tıpkı [vatana ihanet eden] Kurayza[2] oğullarına Peygamber (s.a.)’in yaptığı gibi… [*Müslim*, “Cihâd”, 62]

[389] مَتاعُ kelimesi *metâ‘a* şeklinde mansub olarak da okunmuştur. **Şayet** “İki okuyuş arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Merfû‘ okursan kelime بغيُكم mübtedasının haberi, على أنفسكم de onun sılası olur. Tıpkı فَبَغَى عَلَيْهِمْ (“Onlara karşı azgınlık etmişti.” [Kasas 28/76]) âyetinde olduğu gibi. Buna göre mâna şöyle olur: Kendinizden olan; cinsleri cinsiniz olan kimselere karşı azmanız, yani birbirinize karşı azmanız, geçici dünya menfaatidir; hiçbir kalıcılığı yoktur. *Metâ*‘ı mansub okursan, o zaman على أنفسكم sıla değil, haber olur. Mâna; “Azgınlığınız, sadece sizi bulacak bir vebaldir.” şeklindedir. Bu durumda, مَتاعَ الْحَياةِ الدُّنْيا ifadesi pekiştirici masdar konumunda olur. Adeta “Dünya hayatının geçici zevkiyle zevkleniyorsunuz.” buyrulmaktadır. Merfû‘ okuyuşun, ifade tamamlandıktan sonra “Bu da dünyanın geçici zevkidir.” anlamında olması da caizdir.[3]

[390] Peygamber (s.a.)’in, bu âyeti okuyarak, “Tuzak kurma ve tuzak kurana yardım etme!. Azgınlık etme ve azgınlık edene yardım etme!. Yeminini bozma ve yeminini bozana yardım etme!” buyurduğu rivayet edilmiştir. Yine Peygamber (s.a.)’in,

---

[1] Bu durumda, جاءتها ifadesi “gemiye hoş bir rüzgâr gelip” anlamında olmaktadır. / ed.

[2] Haşr suresinin 5. ayetinde işaret edildiği üzere, bu olay daha ziyade Nadîr oğullarıyla ilgilidir. / ed.

[3] “Azgınlığınız kendinizedir. Bu, dünya hayatının zevkidir.” İlk ref‘ ihtimalinde ise anlam şöyle idi: “Kendinize / birbirinize karşı azmanız, dünya hayatının zevkidir.” / ed.

[٣٨٨] {جَاءتْهَا} جاءت الريحَ الطيبةَ، أي تلقتها. وقيل: الضمير للفلك. {من كُلّ مَكَانٍ} من جميع أمكنة الموج {أُحِيطَ بِهِمْ}، أي أهلكوا. جعل إحاطة العدوّ بالحي مثلًا في الهلاك {مُخْلِصِينَ لَهُ الدين} من غير إشراك به؛ لأنهم لا يدعون حينئذ غيره معه. {لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا}، على إرادة القول؛ أو لأنّ {دَعَوا} من جملة القول. {يَبْغُونَ فِي الأرض} يفسدون فيها ويعبثون متراقين في ذلك، ممعنين فيه، من قولك: بغى الجُرْح، إذا ترامى إلى الفساد. فإن قلت: فما معنى قوله {بِغَيْرِ الحق} والبغي لا يكون بحق؟ قلت: بلى، وهو استيلاء المسلمين على أرض الكفرة، وهدم دورهم، وإحراق زروعهم وقطع أشجارهم كما فعل رسول الله ﷺ ببني قريظة.

[٣٨٩] قرئ «متاع الحياة الدنيا»، بالنصب. فإن قلت: ما الفرق بين القراءتين؟ قلت: إذا رفعت كان المتاع خبرًا للمبتدإ الذي هو {بَغْيُكُمْ} و{على أَنفُسِكُمْ} صلته، كقوله {فبَغَى عَلَيْهِمْ} [القصص: ٧٦]، ومعناه: إنما بغيكم على أمثالكم والذين جنسهم جنسكم، يعني بغي بعضكم على بعض منفعة الحياة الدنيا لا بقاء لها. وإذا نصبت {فَعَلَى أَنفُسِكُمْ} خبر غير صلة، معناه: إنما بغيكم وبال على أنفسكم. و{متاعَ الحياة الدنيا} في موضع المصدر المؤكد، كأنه قيل: تتمتعون متاع الحياة الدنيا. ويجوز أن يكون الرفع على هو متاع الحياة الدنيا، بعد تمام الكلام.

[٣٩٠] وعن النبي ﷺ أنه قال: «لا تمكر ولا تعن ماكرًا، ولا تبغ ولا تعن باغيًا، ولا تنكث ولا تعن ناكثًا»، وكان يتلوها. وعنه عليه الصلاة والسلام:

“En hızlı ödüllendirilen hayır akrabalık bağlarına riayet (*sıla-i rahim*), en çabuk cezalandırılan günah ise azgınlık ve yalan yere yemin etmektir.” buyurduğu rivayet edilmiştir [*İbn Mâce*, “Zühd”, 23. Benzer lâfızlarla]. Şöyle rivayet edilmiştir: “İki şey vardır ki Allah onların karşılığını dünyada çabucak verir: Azgınlık ve ana-babaya asi gelme.” İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Bir dağ başka bir dağa karşı azgınlık etseydi, azgınlık eden un ufak olurdu!” dediği, Me’mûn *Rahimehu’llāh*’ın [v. 218/833] da şu iki beyitle, kardeşi Emin [v. 198/813] ile kendisinin durumunu[1] anlattığı rivayet edilir:

Sen ey hakkına razı olmayan! Bir çatışma vesilesidir azgınlık.
Sen yumuşak ol; güzel ahlâkın en iyisi, en dengeli olanıdır.
Zira bir gün bir dağ başka bir dağa karşı azacak olursa,
bu yüzden un ufak olur tepeleri de, etekleri de!..

[391] Muhammed b. Kâ‘b’ın da; “Üç şey vardır ki, birinde bulunduğunda aleyhine olur: Azgınlık, verdiği sözden dönme ve tuzak kurma” dediği ve ardından; “Azgınlığınız kendi aleyhinizedir!” âyetini okuduğu rivayet edilmiştir.

24. Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz öyle bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yediği bitkiler onun sayesinde bol bol yetişir; böylece, yeryüzü ziynetini takınıp süslenir; toprak sahipleri artık bunları kesinlikle elde edeceklerini zannederlerken, geceleyin veya gündüzün emrimiz geliverir de orayı, ‘sanki dün orada (ekin namına) hiçbir şey yokmuş gibi kesilip çiğnenmişe çeviririz. İşte Biz, önyargısız düşünen insanlar için âyetlerimizi böyle açıkça bildiririz.

[392] Bu bir mürekkep teşbihtir. Hızla yok olması ve nimetlerinin sana yöneldikten sonra elden çıkması bakımından dünyanın hali, büyüyüp gelişip dal budak sardıktan ve yeşillik ve parlaklığı ile yeryüzünü süsledikten sonra kuruyup giden yeryüzü bitki örtüsüne benzetilmektedir. فَاخْتَلَطَ به yani, su sayesinde dal budak verir ve sonunda bunlar birbirine karışır. “Böylece, yeryüzü ziynetini takınıp süslenir.” Bu çok edebî bir ifadedir. Yeryüzü –temsilen- ‘ziynet ve yaldızını *alıyormuş*’ gibi değerlendirilmekte; ‘rengârenk, kıymetli elbiselerini *alıp* giyinen ve daha başka ziynetlerle süslenen bir gelin’e benzetilmektedir. ازَّيَّنَتْ’in aslı *tezeyyenet* olup idğam edilmiştir.[2] İbn Mes‘ûd [v. 32/652] asıl haliyle okumuştur.

---

[1] Yani baştan Emin’e biat ettiği halde, onun -azarak- kendisini ortadan kaldırmaya niyetlenmesi üzerine giriştikleri saltanat mücadelesinde onu yenişine telmihte bulunduğunu. (Tıybî’den) / ed.

[2] Yani telaffuz zorluğundan, Tâ, Ze’ye dönüştürülmüş; kelimeye sâkin harf ile başlanamayacağından, başına Hemze eklenmiştir. / ed.

«أسرع الخير ثوابًا صلة الرحم، وأعجل الشرّ عقابًا البغي واليمين الفاجرة». وروي: «ثنتان يعجلهما الله تعالى في الدنيا؛ البغي وعقوق الوالدين». وعن ابن عباس رضي الله عنه: لو بغى جبل على جبل لدكّ الباغي. وكان المأمون يتمثل بهذين البيتين في أخيه:

يَا صَاحِبَ الْبَغْيِ إنَّ الْبَغْيَ مَصْرَعَةٌ   فَارْبَعْ فَخَيْرُ فِعَالِ الْمَرْءِ أَعْسَلُهُ
لَوْ بَغَى جَبَلٌ يَوْمًا عَلَى جَبَلٍ   لانْدَكَّ مِنْهُ أَعَالِيهِ وَأَسْفَلُهُ

[٣٩١] وعن محمد بن كعب: ثلاث من كنّ فيه كنّ عليه؛ البغي والنكث والمكر. قال الله تعالى: {إِنَّمَا بَغْيُكُمْ على أَنفُسِكُمْ}.

٢٤-﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالأَنْعَامُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[٣٩٢] هذا من التشبيه المركب، شبهت حال الدنيا في سرعة تقضيها وانقراض نعيمها بعد الإقبال، بحال نبات الأرض في جفافه وذهابه حطامًا بعد ما التفّ وتكاثف، وزين الأرض بخضرته ورفيفه؛ {فاختلط بِهِ} فاشتبك بسببه حتى خالط بعضه بعضًا. {أَخَذَتِ الأرض زُخْرُفَهَا وازَّيَّنت} كلام فصيح؛ جعلت الأرض آخذة زخرفها على التمثيل بالعروس إذا أخذت الثياب الفاخرة من كل لون، فاكتستها وتزينت بغيرها من ألوان الزين. وأصل ازّيَّنت تزينت، فأدغم. وبالأصل قرأ عبد الله.

Ayrıca, *efʿalet* vezninde, *ağyelet*te olduğu gibi fiili bir iʿlâle tâbi tutmaksızın *ezyenet* şeklinde, “Ziynetlendi.” anlamında ve *ibyâddat* vezninde *izyânnet* (İyice süslendi) şeklinde de okunmuştur.

[393] “Tam onu elde edeceklerini” yani ondan yararlanabileceklerini ve meyvesini devşirebileceklerini, gelirini kaldırabileceklerini “zannederlerken, emrimiz geliverir” Bu emir de, ekilen şeyin artık olgunlaştığından iyice emin oldukları sırada bazı âfetlerle vurulmasıdır. “Ve onu” yani bitkiyi “kesilip çiğnenmişe çeviririz” kesilip koparılmış ekine benzetiriz! “Sanki daha dün hiçbir şey yokmuş gibi.” كأنْ لم تغْنَ بالأمسِ ifadesi, *ke-en lem yağne zerʿuhâ* anlamındadır. Bu gibi yerlerde mutlaka mahzuf bir muzaf takdir edilir. Yani, sanki daha önce ekini hiç yokmuş gibi. Aksi halde mâna doğru olmaz. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu *ke-en lem yağne* şeklinde okumuştur. Bu durumda müzekker zamir mahzuf *zer'* kelimesine ait olur. Mervan'ın da, minberde *ke-en lem teteğanne bi'l-ems*^{i} şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki Aʿşâ'nın şu beytindeki gibidir:

> [Bir zamanlar Irak'lı biriydim]
> Uzun süre kalmıştım orada; uzun süre durmuştum.

[394] *Emsi* (daha dün) ifadesi yakın zaman için bir mesel olup adeta *ke-en lem tağne ânif*^{en} (Sanki az önce yokmuş gibi!) buyrulmaktadır.

25. Allah Dârusselâm'a (herkesi) çağırıyor; ama doğru yola dilediklerini getiriyor.

[395] *Dârusselâm*'a yani cennete. Allah Teâlâ burada cennet yurdunun önemini ifade etmek üzere onu kendi (*es-Selâm*) ismine nispet etmiştir. *Selâm*ın selâmet / esenlik anlamında olduğu, zira oraya giren kimselerin arzu edilmeyen her tür şeyden sâlim oldukları da söylenmiştir. Yine, aralarında selâmın yaygın bir davranış olacağı, melekler de kendilerine selâm vereceği için cennete “*selâm* diyarı” denildiği de söylenmiştir. “Yalnızca ‘Selâm!’ ‘Selâm!’ ifadeleri…” [Vâkıʿa 56/26] âyetindeki gibi.

[396] “Diledikleri” -ki bunlar, kendilerine lütfun fayda vereceğini bildiği kimselerdir, çünkü O'nun *meşîet*i hikmetine tâbidir- “doğru yola getiriyor” yani muvaffak kılıyor. Demek istediği şudur: Allah *Dârusselâm*'a bütün kullarını çağırıyor; ancak oraya yalnızca hidayet edilenler giriyor.

وقرئ «وأزيَنت»، أي أفعلت، من غير إعلال الفعل كأغْيَلت، أي صارت ذات زينة. و«ازيانَّت»، بوزن ابياضت.

[٣٩٣] {قَادِرُونَ عَلَيْهَا} متمكنون من منفعتها محصلون لثمرتها، رافعون لعلتها {أَتَاهَا أَمْرُنَا} وهو ضرب زرعها ببعض العاهات بعد أمنهم واستيقانهم أنه قد سلم {فَجَعَلْنَاهَا} فجعلنا زرعها {حَصِيدًا} شبيهًا بما يحصد من الزرع في قطعه واستئصاله {كَأَن لَمْ تَغْنَ} كأن لم يغن زرعها، أي لم ينبت، على حذف المضاف في هذه المواضع لا بدّ منه، وإلاّ لم يستقم المعنى. وقرأ الحسن: «كأن لم يغن»، بالياء على أن الضمير للمضاف المحذوف الذي هو الزرع. وعن مروان أنه قرأ على المنبر: «كأن لم تتغن بالأمس»، من قول الأعشى:

[وكنت امرأ زمنا بالعراق] طويل الثَّوَاء طويل التَّغَنْ

[٣٩٤] والأمس مثل في الوقت القريب، كأنه قيل: كأن لم تغن آنفًا.

٢٥-﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٣٩٥] {دَارُ السلام} الجنة، أضافها إلى اسمه تعظيمًا لها. وقيل السلام السلامة؛ لأنّ أهلها سالمون من كل مكروه. وقيل: لفشوّ السلام بينهم وتسليم الملائكة عليهم {إِلَا قِيلًا سلامًا سلامًا} [الواقعة: ٢٦]

[٣٩٦] {وَيَهْدِى} ويوفق {مَن يَشَآء} وهم الذين علم أنّ اللطف يجدي عليهم، لأنّ مشيئته تابعة لحكمته. ومعناه: يدعو العباد كلهم إلى دار السلام، ولا يدخلها إلّا المهديون.

26. İhsan üzere hareket edenlere daha güzeli vardır, hem de fazlasıyla... Ayrıca, yüzlerini ne toz – gübür kaplar ne de zillet… Bunlardır işte, Cennet'in sahipleri. Temelli kalacaklardır orada!

[397] "Daha güzeli" daha güzel bir mükâfat; "hem de fazlasıyla…" Mükâfatın fazlasıyla ki fazladan vermektir. "Lütfundan daha fazlasını da ihsan edecek" [Nisâ 4/173] âyeti de buna delalet eder. Hazret-i Ali (r.a.)'ın "*Ziyade* tek inciden bir has odadır." dediği rivayet edilmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "*Hüsnâ* hasene yani iyilik sevabıdır, *ziyade* ise bunun on katıdır." dediği; Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "Bunun on kattan yedi yüz kata kadar olduğunu" söylediği; Mücâhid'in "*Ziyade* Allah'ın mağfiret ve rızasıdır." dediği; Yezid b. Şecere'nin de; "*Ziyade* bir bulutun cennettekilerin üzerinden geçip 'Size ne yağdırmamı istersiniz?' diye sorması ve ne isterlerse üzerlerine yağdırmasıdır." dediği nakledilmiştir.

[398] [Allah Teâlâ'yı yarattıklarına benzeten] *Müşebbihe* ile [insanların bir yaprak misali *ilahî cebir* altında olduğunu söyleyen] *Mücbire* ise buradaki *ziyade*nin 'Yüce' Allah'ın 'yüz'üne bakmak olduğunu iddia ederek, bir de (*mer**kū**‘*)[1] hadis yamamışlardır: "Cennet ehli cennete girdiklerinde kendilerine "Ey cennetliler!" diye nida edilir ve perde kaldırılır da, Allah'a bakarlar. Vallahi! Allah daha önce onlara bundan daha çok sevecekleri bir şey vermiş değildir!" [*Tirmizî*, "Tefsir", 10. Benzer lâfızlarla]

[399] "Yüzlerini ne" siyaha çalan bir "toz-gübür kaplar ne de zillet." Yani ne alçalmışlık ne de sukūt-ı hayal belirtisi. Demek istediği; cehennemdekileri kuşatıp bürüyen şeylerin onları bürümeyeceğidir. Böylece, kendilerini rahmetiyle kurtaracağı zorluk ve sıkıntıları onlara hatırlatmaktadır. Dikkat edersen [cehennemlikler hakkında] "Yüzlerini keder bürümüştür." [Abese 80/41] ve "Yüzlerini zillet bürür." [Yûnus 10/27] buyurmaktadır.

27. Kötülükleri kazananlara ise işledikleri kötülük kadar ceza verilir; yüzlerini zillet bürür; kendilerini Allah'tan kurtaracak kimse yoktur. Adeta yüzleri kapkaranlık bir gecenin parçalarıyla örtülmüş gibi!. Bunlar da Ateş'in sahipleridir işte. Temelli kalacaklardır orada!

---

[1] Müfessir merfû‘, yani Peygamber'e kadar ref‘ edilmiş sahih, güçlü bir hadis olarak nakledilen bu ifadenin uydurulmuşboş bir söz olduğunu göstermek için ف'yi ق'a dönüştürerek güzel bir kelime oyunu yapmaktadır. / ed.

٢٦-﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٣٩٧] {الحسنى} المثوبة الحسنى. {وَزِيَادَةٌ} وما يزيد على المثوبة وهي التفضل. ويدلّ عليه قوله تعالى {وَيَزِيدُهُم من فَضْلِهِ} [النساء: ١٧٣]. وعن عليّ رضي الله عنه: الزيادة غرفة من لؤلؤة واحدة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: الحسنى الحسنة، والزيادة عشر أمثالها. وعن الحسن رضي الله عنه: عشر أمثالها إلى سبعمائة ضعف، وعن مجاهد رضي الله عنه: الزيادة مغفرة من الله ورضوان. وعن يزيد بن شجرة: الزيادة أن تمرّ السحابة بأهل الجنة فتقول: ما تريدون أن أمطركم؟ فلا يريدون شيئًا إلّا أمطرتهم.

[٣٩٨] وزعمت المشبهة والمجبرة أن الزيادة النظر إلى وجه الله تعالى، وجاءت بحديث مرقوع: «إذا دخل أهل الجنة الجنة نودوا أن يا أهل الجنة! فيكشف الحجاب فينظرون إليه، فوالله ما أعطاهم الله شيئًا هو أحبّ إليهم منه».

[٣٩٩] {وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ} لا يغشاها {قَتَرٌ} غبرة فيها سواد {وَلَا ذِلَّةٌ} ولا أثر هوان وكسوف بال. والمعنى: لا يرهقهم ما يرهق أهل النار إذكارًا بما ينقذهم منه برحمته. ألا ترى إلى قوله تعالى {تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ} [عبس: ٤١]، {وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} [يونس: ٢٧].

٢٧-﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[400] **Şayet** وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا cümlesinin i‘rabı nasıldır? Bir önceki âyetle ilişkisi nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada şu iki ihtimalden biri mutlaka söz konusudur: Ya “kötülükleri kazananlar” cümlesinin “güzel işler yapanlar” cümlesine ma‘tūf olması… ki “kötülükleri kazananlar için ise, kötülüklerin cezası misli kadardır.” denilmiş olur. Ya da cezalarının, bir kötülüğe karşılık sadece onun kadar bir ceza verilmesi, daha fazla verilmemesi oluşu anlamında şu şekilde takdir edilmesi: “Kötülükleri işleyenlerin *cezası* ise dengi bir kötülükle ceza verilmesidir.” Bu birinciden daha uygundur, çünkü birinci açıklamada, -her ne kadar Ahfeş bunu caiz görse de- bir şeyin iki âmile atfedilmesi söz konusudur. Burada, (26. âyetteki) *ziyade* ile ‘hak ettiğinin fazlasını verme’ anlamının murat edildiğine dair bir delil bulunmaktadır; çünkü burada kötülüğe fazladan bir ceza verilmeyeceğini belirterek adaletli olduğunu gösterdiği gibi, orada fazladan mükâfat vereceğini zikrederek lütfunu göstermektedir.

[401] (ترهَقُهُم kelimesi) *yarhekuhum* şeklinde de okunmuştur.

[402] “Allah’tan kurtaracak…” Yani onları Allah’ın hışmından ve azabından kimse kurtaramaz. Ancak ifadenin; Allah tarafından, Allah katından müminleri koruyanlar olduğu gibi, bunları koruyacak birileri yoktur, anlamına gelmesi de caizdir.

[403] مُظْلِمًا (simsiyah) kelimesi اللَّيْل (gece)den haldir; قِطَعًا’ı *kıt‘a*^{n} şeklinde okuyan, مُظْلِمًا’i onun sıfatı kabul etmiş olur ظ Tıpkı بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ (“gecenin bir bölümünde” [Hûd 11/81]) âyetindeki gibi. Übeyy b. Kâ‘b’ın; *ke-ennemâ yağşa vücûhehum kıt‘u*^{n} *mine’l-leyl*^{i} *muzlim*^{un} (Adeta bir gecenin kapkaranlık parçası yüzlerini kaplamış gibi.) şeklindeki kıraati de bunu desteklemektedir. **Şayet** “مُظْلِمًا kelimesini *leyl*den hal yaptığında, âmili ne olacak?” **dersen şöyle derim:** Ya (“kapkaranlık bir şekilde bürümüş gibi” anlamında) öncesindeki أُغْشِيَتْ âmil olacak veya مِنَ اللَّيْلِ kelimesi (“gecenin kapkaranlık birtakım parçaları” anlamında) قِطَعًا ifadesinin sıfatı yapılacaktır -ki kapkaranlığı mevsūfa iletmekle sıfata iletmek aynı şeydir- ya da âmil, مِنَ اللَّيْلِ’deki fiil mânası olacaktır.

28. Tamamını bir araya getireceğimiz ve daha sonra şirk koşanlara; “Siz ve koştuğunuz ortaklar yerlerinize!” diyeceğimiz gün aralarını açmış oluruz. Koştukları ortaklar da; “Siz bize tapmıyordunuz ki!” derler.

[٤٠٠] فإن قلت: ما وجه قوله {والذين كَسَبُوا السيئاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا} وكيف يتلاءم؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يكون {والذين كَسَبُوا} معطوفًا على قوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} [يونس: ٢٦] كأنه قيل: وللذين كسبوا السيئات جزاء سيئة بمثلها. وإمّا أن يقدّر: وجزاء الذين كسبوا السيئات جزاء سيئة بمثلها، على معنى جزاؤهم أن تجازى سيئة واحدة بسيئة مثلها لا يزاد عليها. وهذا أوجه من الأوّل، لأنّ في الأوّل عطفًا على عاملين وإن كان الأخفش يجيزه. وفي هذا دليل على أنّ المراد بالزيادة الفضل، لأنه دلّ بترك الزيادة على السيئة على عدله، ودلّ ثمة بإثبات الزيادة على المثوبة على فضله.

[٤٠١] وقرئ «يرهقهم ذلة»، بالياء.

[٤٠٢] {مِنَ اللهِ مِنْ عَاصِمٍ} أي لا يعصمهم أحد من سخط الله وعذابه. ويجوز ما لهم من جهة الله ومن عنده من يعصمهم، كما يكون للمؤمنين.

[٤٠٣] {مُظْلِمًا} حال من الليل. ومن قرأ: «قطعًا»، بالسكون من قوله {بِقِطْعٍ مِنَ الليل} [هود: ٨١] جعله صفة له. وتعضده قراءة أبيّ بن كعب «كأنما يَغْشَى وُجُوهَهم قِطَعٌ من الليل مظلمٌ». فإن قلت: إذا جعلت مظلمًا حالًا من الليل، فما العامل فيه؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يكون {أُغْشِيَتْ} من قبل إن {مِنَ الليل} صفة لقوله {قِطَعًا} فكان إفضاؤه إلى الموصوف كإفضائه إلى الصفة، وإمّا أن يكون معنى الفعل في {مِّنَ الليل}.

٢٨- ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَاؤُكُمْ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَاؤُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ﴾

[404] مَكانَكُمْ (yerlerinize) ifadesi *ilzemû mekânekum* anlamında olup, size ne yapılacağını görünceye kadar oradan ayrılmayın demektir. أَنْتُمْ (Siz), *ilzemû* (Ayrılmayın!) kelimesi yerine geçtiği için, مَكانَكُمْ (yerlerinize) kelimesindeki zamiri te'kid için kullanılmıştır. "Ve koştuğunuz ortaklar" anlamına gelen شُرَكاؤُكُمْ da أَنْتُمْ'e atıftır. شُرَكاؤُكُمْ ayrıca, öncesindeki Vav *ma'a* anlamında ve âmil de مَكانَكُمْ'deki fiil mânası olmak üzere *şurakâ'ekum* şeklinde de okunmuştur.

[405] "Aralarını açmış" onları birbirinden ayırmış, dünyada aralarında bulunan bağları kesmiş "oluruz." Veya mahşer yerinde kendilerini bir araya topladıktan ve -"Sonra onlara; 'Allah'dan başka koştuğunuz ortaklar nerede?' denilir; onlar da; 'Bizden uzaklaştılar.' derler." [Ğâfir 40/73-74]) âyetinde ifade edildiği gibi- ortak koştukları şeylerin, onlardan ve kendilerine ettikleri kulluktan teberrî etmelerinden sonra birbirlerinden uzaklaştırırız. [Tef'îl veznindeki فَزَيَّلْنا ifadesi müfâ'aleden] *fe-zâyelnâ beynehum* şeklinde de okunmuştur ki *sâ'ara haddehû* ve *sa''ara haddehû* (Gerdan kırıp yüzünü çevirdi.) ve *kâlemtuhû* ve *kellemtuhû* (Onunla konuştum.) fiillerinde olduğu gibidir.

[406] "Siz bize tapmıyordunuz ki!" Sadece şeytanlara tapıyordunuz! Zira sizden Allah'a ortak edinmenizi istediler; siz de onlara itaat ettiniz [derler].

29. "Sizinle bizim aramızda şahit olarak Allah yeter. Sizin bize tapındığınızdan bizim kesinlikle haberimiz yoktu!.."

30. İşte orada, herkes geçmişte yaptıklarının künhüne erer ve gerçek 'mevlâ'ları Allah'a döndürülürler; uydurdukları şeyler ise kaybolup gider.

[407] إِنْ كُنَّا'daki İn şeddeli iken hafifletilen İn'dir (yani 'kesinlikle' anlamı verir); لَغافِلِينَ'deki Lâm, bunu olumsuzluk bildiren İn'den ayıran fârıka Lâm'ıdır. [Bu sözü söyleyecek olan] 'ortaklar' ise, melekler, Hazret-i Îsâ ve müşriklerin Allah'dan başka taptıkları akıl sahibi varlıklardır. Bunların putlar olduğu, Allah Teâlâ'nın onları konuşturup müşriklerin bel bağladıkları ve mevcudiyetini iddia ettikleri şefaat yerine onlara karşı bu şekilde konuşturacağı da söylenmiştir.

[408] "İşte orada" o makamda veya o durakta ya da -mekân ifade eden bir kelimenin istiare yoluyla zaman bildiren bir kelime yerine kullanılması sonucu olarak- o vakit "herkes geçmişte yaptıklarının" yani amellerinin "künhüne erer;" dener, tadar ve onun nasıl bir şey olduğunu; çirkin mi güzel mi, faydalı mı zararlı mı, makbul mü merdut mu olduğunu anlar.

[٤٠٤] {مَكَانَكُمْ} الزموا مكانكم لا تبرحوا حتى تنظروا ما يفعل بكم. و{أَنتُمْ} أكد به الضمير في {مَكَانَكُمْ} لسدّه مسدّ قوله: الزموا. {وَشُرَكَاؤُكُمْ} عطف عليه. وقرئ «وشركاءَكم»، على أنّ الواو بمعنى مع، والعامل فيه ما في {مَكَانَكُمْ} من معنى الفعل.

[٤٠٥] {فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ} ففرّقنا بينهم وقطعنا أقرانهم والوصل التي كانت في بينهم في الدنيا. أو فباعدنا بينهم بعد الجمع بينهم في الموقف. وتبرؤ شركائهم منهم ومن عبادتهم، كقوله تعالى {ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَمَا كُنتُمْ تُشْرِكُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا} [غافر: ٧٣]. وقرئ «فزايلنا بينهم»، كقولك: صاعر خدّه وصعّره، وكالَمته وكلّمته.

[٤٠٦] {مَا كُنتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ} إنما كنتم تعبدون الشياطين، حيث أمروكم أن تتخذوا لله أندادًا فأطعتموهم.

٢٩- ﴿فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ﴾

٣٠- ﴿هُنَالِكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[٤٠٧] {إِن كُنَّا} هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية، وهم الملائكة والمسيح ومن عبدوه من دون الله من أولي العقل. وقيل: الأصنام ينطقها الله عزّ وجلّ فتشافههم بذلك مكان الشفاعة التي زعموها وعلقوا بها أطماعهم.

[٤٠٨] {هُنَالِكَ} في ذلك المقام وفي ذلك الموقف أو في ذلك الوقت، على استعارة اسم المكان للزمان. {تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ} تختبر وتذوق {مَا أَسْلَفَتْ} من العمل فتعرف كيف هو، أقبيح أم حسن، أنافع أم ضارّ، أمقبول أم مردود؟

Bir kimsenin bir şeyin künhüne vâkıf olmak için onu deneyip tanımaya çalışması gibi. يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ ("Gizlenenlerin ortaya döküldüğü gün…" [Târık 86/9]) âyetinde ifade edildiği gibi. Âsım, [Ebû Bekr rivayetinde] Tâ'nın yerine Nun koyarak, *küll* kelimesini de mansup olarak ***neblû külle*** *nefs*^{in} şeklinde okumuştur ki mâna şöyle olur: "Biz herkesi geçmişte yaptığı amelleri değerlendirmek suretiyle deneriz ve yaptığı şeyleri bilmek suretiyle herkesin durumunu birbirinden ayırırız. Amelleri güzelse cennetlik (*sa'îd* / mutlu), çirkinse cehennemlik (*şakī* / bedbaht) olurlar; yani "'Hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sına[yıp bunu herkese açıkça göster]mek için. [Mülk 67/2]' âyetinde ifade edildiği gibi, amelleri deneyen bir kimsesin yaptığı şeyi yaparız." demek istiyor.[1] "Bütün isyankârları geçmişte işledikleri kötülükler sebebiyle *belâ*ya -yani azaba- duçar ederiz!" mânası murat edilmiş de olabilir. [تَبْلُوا kelimesi] ***tetlû*** şeklinde de okunmuştur; yani geçmişte yaptığına tâbi olur -çünkü insanı cennet veya cehennem yoluna götürecek şey, amelidir- veya geçmişte yaptığı hayır veya şer amellerini defterinde okur.

[409] "Gerçek mevlâlarına" yani 'Rablığı doğru' olan Rablerine -Çünkü müşrikler Rablığı gerçek olmayan şeyleri mevlâları olarak kabul ediyorlardı.- veya onları hesaba çekip mükâfatlandı yetkisine sahip olana; hiç kimseye zulmetmeyen mutlak adalet sahibine... الحق kelimesi رُدُّوا إِلَى اللهِ cümlesini te'kid etmek üzere mansup da okunmuştur. Tıpkı *hâzâ 'abdullāhi el-hakk*^{a} (Bu geçekten Abdullah'tır.) cümlesinde olduğu gibi veya onu methetmek üzere, *el-hamd*^{ü} *lillâhi ehle'l-hamd*^{i} (Hamd, hamde lâyık olan Allah'a mahsustur.) cümlesinde olduğu gibi.

[410] "Uydurdukları şeyler ise kaybolup gider." *Dalle*, *dā'a* anlamındadır, yani Allah'ın ortağı olduğunu iddia ettikleri şeyler kaybolup gider. Veya *batale* anlamındadır, yani uydurdukları yalanların, özellikle 'ilahların şefaat edeceği' yalanının bâtıllığı ortaya çıkar.

31. De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor? Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor? Kim diriyi ölüden çıkarıyor, ölüyü diriden çıkarıyor? İşleri kim plânlıyor? "Allah" diyecekler... Sen de de ki: "O halde hâlâ sakınmayacak mısınız?"

32. İşte gerçek Rabbiniz Allah! Haktan sonra dalâletten başka ne vardır?! O halde, nasıl döndürülüyorsunuz?!

33. Senin Rabbinin fâsıkların iman etmeyeceklerine dair sözü işte böyle gerçekleşti.

---

[1] Çünkü O bir şeyi 'deneyerek' öğrenmekten münezzehtir. / ed.

كما يختبر الرجل الشيء ويتعرّفه ليكتنه حاله. ومنه قوله تعالى {يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ} [الطارق: ٩]. وعن عاصم: نبلو كلَّ نفس، بالنون ونصب كل، أي نختبرها باختبار ما أسلفت من العمل، فنفرق حالها بمعرفة حال عملها؛ إن كان حسنًا فهي سعيدة، وإن كان سيئًا فهي شقية. والمعنى: نفعل بها فعل الخابر، كقوله تعالى {لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [هود: ٧]. ويجوز أن يراد نصيب بالبلاء وهو العذاب كل نفس عاصية بسبب ما أسلفت من الشرّ. وقرئ «تتلو»، أي تتبع ما أسلفت؛ لأنّ عمله هو الذي يهديه إلى طريق الجنة أو إلى طريق النار؛ أو تقرأ في صحيفتها ما قدّمت من خير أو شرّ.

[٤٠٩] {مولاهم الحقِ} ربهم الصادقِ ربوبيتُه؛ لأنهم كانوا يتولون ما ليس لربوبيته حقيقة. أو الذي يتولى حسابهم وثوابهم، العدل الذي لا يظلم أحدًا. وقرئ «الحقَّ»، بالفتح على تأكيد قوله {رُدُّوا إلى الله}، كقولك: هذا عبد الله الحقَّ لا الباطل. أو على المدح كقولك: الحمد لله أهلَ الحمد.

[٤١٠] {وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} وضاع عنهم ما كانوا يدعون أنهم شركاء لله. أو بطل عنهم ما كانوا يختلقون من الكذب وشفاعة الآلهة.

٣١- ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

٣٢- ﴿فَذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلا الضَّلالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ﴾

٣٣- ﴿كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[411] “De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor?” Yani ikisinden birden sizi nasiplendiren, size tek bir cihetten rızık vermeyerek, nimetini bol bol akıtan ve rahmetini genişçe yayan kim? “Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor?” Onları kim yaratabilir ve şu an sahip oldukları muazzam dengede kim şekillendirebilir? Veya uzun zamanlar boyunca gelebilecek çok sayıda afetten onları kim koruyabilir, kim himaye edebilir? Ki onlar son derece hassas iki lâtif özelliktir; en basit bir şey onların yapısına ve korunmasına zarar verir. “İşleri kim planlıyor?” Bütün evrenin işini kim yürütüyor? Hususi meselelere değindikten sonra, burada genellik ifade eden bir konuya geçmiştir. “O halde, hâla sakınmayacak mısınız?” Kendinizi korumayacak, kendiniz hakkında ‘içinde bulunduğunuz dalalet yüzünden Allah’ın azabına duçar olmak’tan sakınmayacak mısınız?

[412] “İşte” kudret ve fiilleri bu düzeyde olan Zat’tır “gerçek Rabbiniz Allah!” Yani, gerektiği şekilde düşünen kimse için Rablığı en ufak bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde sabit olan Varlık. “Haktan sonra dalaletten başka ne vardır?” Demek istiyor ki; hak ve dalalet arasında üçüncü bir alternatif yoktur. Dolayısıyla, hakkı çiğneyip geçen kimse dalalete düşer. “O halde nasıl döndürülüyorsunuz” haktan dalalete, tevhitten şirke, saadetten şakāvete!?

[413] “Senin Rabbinin fâsıklık edenlere” yani küfürlerinde inat edip en aşırı dereceye vardıranlara “dair sözü işte böyle” işbu hakikat gibi, yani hakkın ötesinin dalalet olduğu veya onların haktan döndürüldükleri gerçek olduğu gibi “gerçekleşti.” “İman etmeyecekleri” ifadesi, ‘söz’den (*kelime*) bedeldir, yani iman etmeyeceklerine dair ilahi hüküm ve Allah’ın onların bu durumuna dair ilmi böyle tahakkuk etti. Veya Allah’ın, yüzüstü bırakılan kimseler (*ehl-i hizlân*) olacaklarına ve iman etmeyeceklerine dair sözü [işte böyle] gerçekleşti. Veya *kelime* ile azap tehdidini murat etmiş de olabilir ki bu durumda أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ cümlesi “Çünkü iman etmezler.” anlamında bir gerekçelendirme olur.[1]

34. De ki: Sizin ortak koştuklarınızın arasında ilk yaratmayı gerçekleştiren ve daha sonra bunu tekrar edecek olan biri var mı? De ki: Allah hem ilk yaratmayı gerçekleştirir hem de bunu daha sonra tekrar eder. O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!

---

[1] İlkinde “Allah’ın bunların iman etmeyeceğine dair sözü işte böyle gerçekleşti”; ikincide ise “Allah’ın fasıklar hakkındaki hükmü işte böyle gerçekleşti… Çünkü iman etmiyorlardı.” / ed.

[٤١١] {قُلْ مَن يَرْزُقُكُم منَ السماء والأرض}، أي يرزقكم منهما جميعًا، لم يقتصر برزقكم على جهة واحدة ليفيض عليكم نعمته ويوسع رحمته. {مَنْ يَمْلِكُ السمعَ والأبصارَ} من يستطيع خلقهما وتسويتهما على الحدّ الذي سويا عليه من الفطرة العجيبة. أو من يحميهما ويحصنهما من الآفات مع كثرتها في المدد الطوال، وهما لطيفان يؤذيهما أدنى شيء بكلاءته وحفظه. {وَمَن يُدَبِّرُ الأمرَ} ومن يلي تدبير أمر العالم كله؟ جاء بالعموم بعد الخصوص. {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تقُون أنفسكم ولا تحذرون عليها عقابه فيما أنتم بصدده من الضلال.

[٤١٢] {فَذَلِكُمُ} إشارة إلى من هذه قدرته وأفعاله {رَبُّكُمُ الحق} الثابت ربوبيته ثباتًا لا ريب فيه لمن حقق النظر. {فَمَاذَا بَعْدَ الحقِّ إِلّا الضلال} يعني أن الحق والضلال لا واسطة بينهما، فمن تخطى الحق وقع في الضلال. {فأنى تُصْرَفُونَ} عن الحق إلى الضلال، وعن التوحيد إلى الشرك، وعن السعادة إلى الشقاء.

[٤١٣] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الحق {حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ} أي كما حق وثبت أنّ الحق بعده الضلال، أو كما حق أنهم مصروفون عن الحق، فكذلك حقّت كلمة ربك {عَلَى الذين فَسَقُوا} أي تمرّدوا في كفرهم وخرجوا إلى الحدّ الأقصى فيه، و{أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} بدل من الكلمة، أي حقّ عليهم انتفاء الإيمان، وعلم الله منهم ذلك؛ أو حق عليهم كلمة الله أنهم من أهل الخذلان، وأن إيمانهم غير كائن. أو أراد بالكلمة العدةَ بالعذاب، وأنهم لا يؤمنون تعليل، بمعنى: لأنهم لا يؤمنون.

٣٤-﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

35. De ki: Sizin ortak koştuklarınızın arasında gerçeği gösteren biri var mı? De ki: Hakka Allah iletir. Peki, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır yoksa iletilmeden kendi yolunu bile bulamayan mı?! Sizin 'ne'niz var; nasıl böyle hükmediyorsunuz?!

[414] **Şayet** "İkinci bir yaratmayı kabul etmedikleri halde müşriklere nasıl *'Sizin ortak koştuklarınızın arasında ilk yaratmayı gerçekleştiren ve daha sonra bunu tekrar edecek olan biri var mı?'* diye bir soru tevcih edilmiş?" **dersen şöyle derim:** İkinci yaratılış -delili son derece açık olması hasebiyle- kendisini inkâr edenin *mükâbere* etmiş olacağı; hiç şüphe edilmemesi gereken son derece açık, net bir şeyi reddetmiş olacağı; bunu inkâr etmekle, akıl sahipleri nezdinde kabul gören, itiraf edilen müsellem bir şeyi inatla inkâr etmiş sayılacağı bir konu gibi değerlendirilmiş ve bu mülahaza ile peygamberine (s.a.) "De ki: Allah hem ilk yaratmayı gerçekleştirir hem de bunu daha sonra tekrar eder." buyurarak, onlar adına cevap vermesini emretmiş, inat ve mükâbereleri gerçeği söylemelerine mani olacağı için, 'Onlar adına sen konuş!' demek istemiştir.

[415] *Hedâ* hem *hedâhu li'l-hakkı* hem de *hedâhu ile'l-hakkı* şeklinde kullanılır ki bu âyette her iki kullanıma da yer verilmiştir. Ayrıca kelime, *şerâ* kelimesinin *işterâ* (satın aldı) anlamında kullanılması gibi, *ihtedâ* (hidayete erdi) anlamında olmak üzere *hedâ bi-nefsihî* şeklinde de kullanılır. ("Kendi yolunu bulamayan mı?" anlamında olan) أَمَّنْ لَا يَهِدِّي de *ihtedâ* babındandır. Kelime; Hâ'nın fethası ve kesresiyle, Dal da şeddeli olarak *yeheddî - yehiddî* şeklinde okunmuştur. Aslı yehtedîdir; (Tâ Dal'a) idgam edilmiş; Hâ da Tâ'nın harekesi ile fethalanmış; veya iki sâkin harf bir araya geldiği için kesrelenmiştir. Yâ da, sonrasındaki harfe uydurularak kesrelenmiştir. Ayrıca *hedâhu*dan *illâ en yehdî* şeklinde ve -mübalağa ifade etmek üzere- *heddâhu*dan *illâ en yuheddî* şeklinde de okunmuştur. Arapların *teheddâ* ifadeleri de bundandır. Söylenmek istenen şudur: Mükellefleri -terkiplerine koyduğu akılla, 'önlerine diktiği delilleri gözlemleyebilme' kudretiyle, bahşettiği lütufla, tevfikiyle, ilhamıyla ve akıllarına getirerek, onları ilahi ahkâma vâkıf kılarak- hakka ileten yalnızca Allah'tır. Peki, sizin Allah'a ortak koştuklarınız içinde; melekler, Îsâ Mesih ve Üzeyir gibi en önde gelenlerinden Allah'ın hidayet ettiği gibi hakka ileten biri var mı?

٣٥-﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لا يَهِدِّي إِلا أَنْ يُهْدَى فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

[٤١٤] فإن قلت: كيف قيل لهم {هَلْ مِن شُرَكَائِكُمْ مَنْ يبدأ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} وهم غير معترفين بالإعادة؟ قلت: قد وضعت إعادة الخلق لظهور برهانها موضع ما إن دفعه دافع كان مكابرًا، ردًّا للظاهر البين الذي لا مدخل للشبهة فيه، دلالة على أنهم في إنكارهم لها منكرون أمرًا مسلَّمًا معترفًا بصحته عند العقلاء. وقال لنبيه ﷺ: {قُلِ اللهُ يَبْدَأُ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ}، فأمره بأن ينوب عنهم في الجواب، يعني أنه لا يدعهم لجاجهم ومكابرتهم أن ينطقوا بكلمة الحق فكلم عنهم.

[٤١٥] يقال: هداه للحق، وإلى الحق، فجمع بين اللغتين. ويقال: هدى بنفسه بمعنى اهتدى، كما يقال: شرى بمعنى اشترى. ومنه قوله {أَمَّن لَا يَهِدِّى}. وقرئ «لا يهدّى»، بفتح الهاء وكسرها مع تشديد الدال. والأصل يهتدي، فأدغم وفتحت الهاء بحركة التاء، أو كسرت لالتقاء الساكنين؛ وقد كسرت الياء لاتباع ما بعدها. وقرئ «إلاّ أن يهدى» من هداه وهدّاه للمبالغة. ومنه قولهم: تَهَدَّى. ومعناه أن الله وحده هو الذي يهدي للحق، بما ركب في المكلفين من العقول وأعطاهم من التمكين للنظر في الأدلة التي نصبها لهم، وبما لطف بهم ووفقهم وألهمهم وأخطر ببالهم ووقفهم على الشرائع؛ فهل من شركائكم الذين جعلتم أندادًا لله أحد من أشرفهم كالملائكة والمسيح وعزير، يهدي إلى الحق مثل هداية الله؟!

[416] Bu ifadenin devamında “Peki hakka” bu şekilde “ileten mi tâbi olunmaya daha lâyıktır yoksa Allah onu iletmediği sürece” kendisi “ulaşamayan” veya başkasını iletemeyen “mi?” Mânanın “… yoksa kendi kendine bir yerden bir yere intikal edemeyen, ancak başkası tarafından iletilerek intikal edebilen” veya “Allah kendisini bu durumunda çıkarıp mükellef bir canlıya dönüştürüp hakka iletmediği sürece, kendi kendine ona ulaşamayan put heykelleri mi?” demek olduğu da söylenmiştir. “Sizin ‘ne’niz var? Nasıl” Allah’ın ortakları olduğunu iddia ederek, bâtıla “hükmediyorsunuz!?”

36. Onların çoğu, yalnızca zanna tâbidir. Oysa zan, asla gerçeği ifade etmez. Onların yaptıklarını Allah elbette bilmektedir!

[417] Allah’ın varlığını kabul ederken “onların çoğu, zandan başka bir şeye tâbi olmuyor.” Çünkü bu kabulleri, sahip oldukları kesin bir delile dayanmamaktadır. “Oysa” Allah’ı tanımada “zan asla gerçeği” -yani kesin bilgi- “ifade etmez.” Şu da söylenmiştir: Onların çoğu putların ilah ve Allah nezdinde şefaatçi olduğunu ileri sürerken zandan başka bir şeye tâbi olmuyorlar. Buradaki “çoğu”ndan murat tamamıdır. “Allah elbette bilmektedir!” Bu ifade işledikleri zanna tâbi olma ve ataları taklit fiillerine karşı bir tehdittir. (يَفْعَلُونَ fiili) Tâ ile *tef‘alûne* (sizin yaptıklarınızı) şeklinde de okunmuştur.

37. Bu Kur’ân, Allah’tan başkası tarafından (değildir;) uydurulacak bir şey değildir; aksine, önündekini doğrulamakta ve kitabı açıkça bildirmektedir; onda şüphe yoktur; Âlemlerin Rabbi’ndendir.

38. Yoksa “Onu kendisi uydurmakta!” mı diyorlar? De ki: Doğru söylüyorsanız, -Allah’tan başka- çağırabileceğiniz herkesi çağırın da onunkine benzer bir sûre getirin bakalım!

39. Aslında, tam olarak bilmedikleri bir şeyi yalanlamaktalar. Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil… Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı, ama bak, zalimlerin sonu nasıl oldu?

40. Evet, aralarında buna iman edenler var, fakat aralarında buna iman etmeyenler de var! Ama, bozuculuk yapanları çok iyi bilmekte senin Rabbin!

[418] “Bu Kur’ân Allah’tan başkası tarafından” uydurulup O’na mal edilecek bir şey “değildir. “Aksine, önündekini” yani kendisinden önce indirilmiş kitapları “doğrulamaktadır.” Çünkü o mucizedir, fakat onlar değildir. Bu bakımdan, “O kendisinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen bir gerçektir.”

[٤١٦] ثم قال: أفمن يهدي إلى الحق هذه الهداية أحقّ بالاتباع، أم الذي لا يهدي أي لا يهتدي بنفسه، أو لا يهدي غيره إلّا أن يهديه الله وقيل: معناه أم من لا يهتدي من الأوثان إلى مكان فينتقل إليه {إِلَا أَن يُهدى} إلّا أن ينقل؛ أو لا يهتدي ولا يصحّ منه الاهتداء إلّا أن ينقله الله من حاله إلى أن يجعله حيوانًا مكلفًا فيهديه. {فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ} بالباطل، حيث تزعمون أنهم أندادًا لله.

٣٦-﴿وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

[٤١٧] {وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ} في قرارهم بالله {إِلَا ظَنًّا}، لأنه قول غير مستند إلى برهان عندهم. {إِنَّ الظن} في معرفة الله {لَا يُغْنِى مِنَ الحق} وهو العلم {شَيْئًا}. وقيل: وما يتبع أكثرهم في قولهم للأصنام أنها آلهة وأنّها شفعاء عند الله إلّا الظنّ. والمراد بالأكثر الجميع. {إِنَّ الله عَلِيمٌ} وعيد على ما يفعلون من اتباع الظنّ وتقليد الآباء. وقرئ «تفعلون»، بالتاء.

٣٧-﴿وَمَا كَانَ هَذَا القرآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٣٨-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٩-﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾

٤٠-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ لا يُؤْمِنُ بِهِ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ﴾

[٤١٨] {وَمَا كَانَ هذا القرآن} افتراءً {مِن دُونِ الله ولكن} كان {تَصْدِيقَ الذى بَيْنَ يَدَيْهِ}، وهو ما تقدمه من الكتب المنزلة، لأنه معجز دونها فهو عيار عليها وشاهد لصحتها؛

[Fâtır 35/31] âyetinde ifade edildiği gibi, onlar için bir ölçü ve sıhhatlerini ispat için başvurulacak bir tanıktır. (*Ve lâkin* ***huve*** *tasdîku ve tafsīlu* şeklinde mübteda – haber cümlesi ile ve) "Ancak o, önündekini doğrulamakta; kitabı açıklamaktadır." anlamında *ve lâkin tasdîk**u** 'llezî beyne yedeyhi ve tafsīlu'l-kitâb*^{i} şeklinde de okunmuştur.

[419] "O uydurulacak bir şey değildir!" ifadesinin anlamı şudur: Bunun gibi âli ve iʿcazkâr bir eserin uydurulmuş olması muhaldir; sahih de değildir doğru da değildir.

[420] وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ ifadesi; "yazılan, farz kılınan ahkâmın açıklayıcısı olarak" demektir. Tıpkı كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ ("Allah'ın size emri olarak..." [Nisâ 4/24]) âyetinde olduğu gibi.

[421] **Şayet** "لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ cümlesi ne ile bağlantılıdır?" **dersen şöyle derim:** İstidrak cümlesine dâhil olup adeta şöyle buyrulmuştur: Aksine o, doğrulayan, açıklayan ve âlemlerin Rabbinden olmak üzere kendisinde hiç şüphe olmayan bir kitaptır. Ayrıca "O, âlemlerin Rabbi tarafından bir doğrulama ve açıklamadır; bunda hiçbir şüphe yoktur." mânası murat edilmiş de olabilir. Bu durumda "âlemlerin Rabbinden" ibaresi, doğrulama ve açıklamaya müteallık olur. Veya لَا رَيْبَ فِيهِ ifadesi, tıpkı *Zeyd*^{ün} *lâ şekke fî-hi kerîm*^{un} (Zeyd, şüphe yok ki, âlicenap biridir.) cümlesinde olduğu gibi, bir ara cümle olur. ["Kur'ân –hiç şüphesiz– âlemlerin Rabbindendir."]

[422] "Yoksa 'Onu kendisi uydurmakta!' mı diyorlar?" Hal böyle iken, 'Onu kendisi uydurdu!' mu diyorlar!? (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰاهُ ifadesinde) Hemze takrir[1] için olup, bu iddianın yanlışlığını ispat için kullanılmaktadır. Veya iddialarını yadırgamakta, bunun son derece uzak olduğunu ifade etmektedir. Aslında iki mâna da birbirine yakındır.

[423] "De ki:" Durum iddia ettiğiniz gibiyse, "siz de" uydurarak "onunkine benzer bir sure getirin bakalım!" Zira Arap dili ve fesahati bakımından siz de benim gibisiniz. "Onunkine benzer bir sure" tabiri, (ifadelerinin) belâgat ve güzel diziliş(i) bakımından ona benzer anlamındadır. (بِسُورَةٍ مِثْلِهِ) izafetle *bi-sûrati mislihî* şeklinde de okunmuş olup 'onun gibi bir kitabın tek bir suresini' demektir.

---

[1] Yani "Onu kendisi uydurmakta!' mı diyorlar?" ifadesiyle, böyle bir sözün söylenmediği sorulmamakta; söylendiği fakat nasıl söylenebildiği sorgulanmaktadır. Mealen "Kur'ân'ın Hazret-i Peygamber (s.a.) tarafından uydurduğuna dair birtakım iddialar bulunduğu sabittir, ama bunu nasıl söyleyebiliyorlar hayret?!" buyrulmaktadır. / ed.

كقوله تعالى {هُوَ الحق مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} [فاطر: ٣١]. وقرئ «ولكنْ تصديقُ الذي بين يديه وتفصيلُ الكتاب»، على: ولكن هو تصديق وتفصيل.

[٤١٩] ومعنى {وَمَا كَانَ} أن يُفتَرَى، وما صحّ وما استقام، وكان محالًا أن يكون مثله في علو أمره وإعجازه مفترى.

[٤٢٠] {وَتَفْصِيلَ الكتاب} وتبيين ما كتب وفرض من الأحكام والشرائع، من قوله {كتابَ اللهِ عَلَيْكُمْ} [النساء: ٢٤].

[٤٢١] فإن قلت: بم اتصل قوله {لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَبِّ العالمين}؟ قلت: هو داخل في حيز الاستدراك. كأنه قال: ولكن كان تصديقًا وتفصيلًا منتفيًا عنه الريبُ كائنًا من رب العالمين. ويجوز أن يراد ولكن كان تصديقًا من رب العالمين وتفصيلًا منه لا ريب في ذلك، فيكون {مِن رَبِّ العالمين} متعلقًا بتصديق وتفصيل، أو يكون {لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراضًا، كما تقول: زيد لا شك فيه كريم.

[٤٢٢] {أَمْ يَقُولُونَ افتراه} بل أيقولون: اختلقه؟! على أن الهمزة تقرير لإلزام الحجة عليهم. أو إنكار لقولهم واستبعاد. والمعنيان متقاربان.

[٤٢٣] {قُلْ} إن كان الأمر كما تزعمون {فَأْتُوا} أنتم على وجه الافتراء {بِسُورَةٍ مِثْلِهِ} فأنتم مثلي في العربية والفصاحة. ومعنى {بِسُورَةٍ مِثْلِهِ} أي شبيهة به في البلاغة وحسن النظم. وقرئ «بسورة مثله» على الإضافة، أي بسورة كتاب مثله.

"Allah'tan başka çağırabileceğiniz herkesi" yani onun benzerini getirmek için kendisinden yardım talep etmek üzere O'nun yarattıklarından birini "çağırın!" Yani yalnızca Allah böyle bir eseri ortaya koyabilir; O'ndan başkasının gücü buna yetmez. Dolayısıyla, onun uydurma olduğu tarzındaki iddianızda "doğru söylüyorsanız" bir tek O'ndan yardım dilemeyin ama diğer bütün varlıklardan yardım alabilirsiniz.

[424] "Aksine … yalanlamaktalar." Kur'ân'ı yalanlamaya koşmakta, onu duyar duymaz, daha ne olduğunu anlamadan, mahiyetini kavramadan, önünü arkasını iyice düşünmeden, te'viline ve mânalarına vâkıf olmadan alel'acele tekzibe kalkışmaktalar! Bu da, kendi dinlerine aykırı şeylerden aşırı derecede nefret etmeleri ve atalarının dininden ayrılmaktan ürkmelerinden kaynaklanmaktadır. Tıpkı taklitle büyümüş bir Haşevî gibi, ömür boyu benimseyip sahiplendiği şeylere aykırı bir tek kelime işittiği zaman, sıhhatinin açıklığı ve doğruluğunun netliği bakımından güneşten daha parlak dahi olsa, onu duyar duymaz reddeder, daha duyduğunu idrak edemeden, doğru mu yanlış mı olduğu üzerinde düşünmeden ondan tiksinir! Çünkü gönlüne yalnızca kendi inancının doğru olduğu, onun dışındaki tüm inançların yanlış olduğu fikrinden başka bir şey yerleştirmemiştir!

[425] **Şayet** "Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil...' ifadesindeki beklenti (henüz/tevakku') ifadesinin mânası nedir." **dersen şöyle derim:** Müşrikler; atalarını taklit ederek Kur'ân'ı iyice inceleyip düşünmeden, onun nasıl tevil edileceğini bilmeden alel'acele yalanlamış; üzerinde iyice düşündükten sonra, bu sefer de temerrüt ve inat ederek yalanlamışlardı. İşte Allah Teâlâ onları daha Kur'ân'ı tanımadan alel'acele yalanlamalarından ötürü kınadıktan sonra beklenti ifade eden lemmâ kelimesini kullanmış; böylece, kendilerine defalarca meydan okuduğu için artık Kur'ân'a benzer bir eser ortaya koyamayacaklarını anladıkları ve var güçleriyle çalışmalarına rağmen onunla boy ölçüşemeyeceklerine, bundan âciz olduklarına kesin olarak inandıkları halde, onu azgınlık ve kıskançlıklarından dolayı yalanladıklarını ifade etmektedir. "Onlardan öncekiler de böyle" yani bu yalanlama gibi; peygamberlerin mucizelerine dönüp bakmadan, onlar üzerinde tefekkürde bulunmadan, hiçbir insaf ölçüsüne sığmayacak şekilde yalnızca atalarını taklit ederek ve inatlaşarak "yalanlamışlardı." Bunun şüphe ederek yalanlayanlar hakkında olduğu da söylenmiştir. "Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil…" cümlesi "Oysa içerdiği gaybî haberlerin nice olacağı -yani akıbeti- kendilerine gelmiş değildi ki doğru mu yalan mı olduğu kendilerince netleşmiş olsun." anlamında da olabilir.

{وادعوا} من دون الله {مَنِ استطعتم} من خلقه للاستعانة به على الإتيان بمثله. يعني أنّ الله وحده هو القادر على أن يأتي بمثله لا يقدر على ذلك أحد غيره، فلا تستعينوه وحده، ثم استعينوا بكل من دونه {إِن كُنتُمْ صادقين} أنه افتراء.

[٤٢٤] {بَلْ كَذَّبُوا} بل سارعوا إلى التكذيب بالقرآن، وفاجئوه في بديهة السماع قبل أن يفقهوه ويعلموا كنه أمره، وقبل أن يتدبروه ويقفوا على تأويله ومعانيه. وذلك لفرط نفورهم عما يخالف دينهم وشرادِهم عن مفارقة دين آبائهم، كالناشئ على التقليد من الحشوية، إذا أحسّ بكلمة لا توافق ما نشأ عليه وألِفه - وإن كانت أضوأ من الشمس في ظهور الصحة وبيان الاستقامة - أنكرها في أوّل وهلة، واشمأزّ منها قبل أن يحسّ إدراكها بحاسة سمعه من غير فكر في صحة أو فساد، لأنه لم يشعر قلبه إلّا صحة مذهبه وفساد ما عداه من المذاهب.

[٤٢٥] فإن قلت: ما معنى التوقع في قوله {وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ}؟ قلت: معناه أنهم كذبوا به على البديهة قبل التدبر ومعرفة التأويل، تقليدًا للآباء. وكذبوه بعد التدبر تمردًا وعنادًا؛ فذمهم بالتسرع إلى التكذيب قبل العلم به، وجاء بكلمة التوقع ليؤذن أنهم علموا بعد علو شأنه وإعجازه لما كرّر عليهم التحدّي، ورازوا قواهم في المعارضة واستيقنوا عجزهم عن مثله، فكذبوا به بغيًا وحسدًا. {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك التكذيب {كَذَّبَ الذين مِن قَبْلِهِمْ} يعني قبل النظر في معجزات الأنبياء وقبل تدبرها من غير إنصاف من أنفسهم، ولكن قلدوا الآباء وعاندوا. وقيل: هو في الذين كذبوا وهم شاكون. ويجوز أن يكون معنى {وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ} ولم يأتهم بعد تأويل ما فيه من الإخبار بالغيوب أي عاقبته، حتى يتبين لهم أهو كذب أم صدق،

Demek istiyor ki; Kur'ân iki bakımdan mucizedir; nazmındaki i'câz ve gaybdan haber vermesi. Bunlar ise, onun nazmını ve i'câz sınırına ulaştığını inceleyip görmeden ve verdiği gaybî haberlerin doğru mu yanlış mı olduklarını test etmeden alel'acele yalanlamaktalar!

[426] "Aralarında ona iman edenler var." Onu iç âlemlerinde tasdik edip hak olduğunu bildiği halde, inadına onu yalanlayanlar olduğu gibi, ondan yana şüphe edip onu tasdik etmeyenler de var. Yahut fiil gelecekle ilgili de olabilir, yani aralarında ileride iman edecekler olduğu gibi iman etmemekte ısrar edecek olanlar da var. "Ama bozuculuk yapanları" inatçıları veya yalanlamakta ısrarcı olanları "çok iyi bilmekte senin Rabbin!"

41. Seni yalanlarlarsa; "Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız size; siz benim yaptığımdan berîsiniz, ben de sizin yaptığınızdan berîyim!" de.

[427] "Seni yalanlarlarsa" yani, seni yalanladıkları kesinleşir de, bunların sana icabet edeceklerinden yana hiçbir umudun kalmazsa, onlarla ilişkini kes ve onları kendi haline bırak. Zira artık mâzursun. ["Neden hakkı hakikati iletmedin!" diye hiç kimse seni suçlayamaz.] Tıpkı "Şayet sana karşı gelirlerse de ki: Şüphesiz Ben sizin yaptıklarınızdan uzağım." [Şu'arâ 26/216] âyetinde ifade edildiği gibi. Bunun kılıç âyetiyle [Tevbe 9/5] neshedildiği de söylenmiştir.

42. Aralarında sana kulak verenler de var fakat akıllarını başlarına almıyorlarsa sen mi işittireceksin bu 'sağır'lara?!

43. Aralarında sana bakanlar da var, fakat görmüyorlarsa sen mi yola getireceksin bu 'kör'leri?

[428] "Aralarında sana kulak verenler de var." ifadesinin anlamı şudur: Aralarında öyle kimseler var ki Kur'ân okuyup ilahi hükümleri öğrettiğinde seni dinlerler, fakat dikkat kesilmezler ve kabul de etmezler. Yine aralarında öyleleri var ki, sana bakar; senin gerçek bir peygamber olduğunu ispat eden delilleri ve peygamberlik özelliklerini gözleriyle görürler ama tasdik etmezler.

[429] Devamla şöyle buyurmaktadır: Sen sağırlara, -sağırlıklarına bir de akılsızlığı ekledikleri takdirde- sesini işittirebilmeyi mi umuyorsun? Çünkü akıllı bir sağır, kulağına sesin esintisi ulaştığında aklını kullanarak belki bundan bir mâna çıkartabilir. Ancak hem aklı hem de işitme duyusu bulunmuyorsa, iş bitmiş demektir! Veya yoksa sen -gözünü kaybetmek demek olan körlüklerine ilaveten kalp gözlerini de kaybetmiş olan körleri hakka iletebileceğini mi zannediyorsun?

يعني أنه كتاب معجز من جهتين: من جهة إعجاز نظمه، ومن جهة ما فيه من الإخبار بالغيوب، فتسرعوا إلى التكذيب به قبل أن ينظروا في نظمه وبلوغه حدّ الإعجاز، وقبل أن يخبروا أخباره بالمغيبات وصدقه وكذبه.

[٤٢٦] {وَمِنهُم من يُؤْمِنُ بِهِ} يصدق به في نفسه، ويعلم أنه حق، ولكنه يعاند بالتكذيب. ومنهم من يشكّ فيه لا يصدق به، أو يكون للاستقبال، أي ومنهم من سيؤمن به ومنهم من سيصرّ. {وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بالمفسدين} بالمعاندين، أو المصرين.

٤١-﴿وَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٤٢٧] {وَإِنْ كَذَّبُوكَ} وإن تموا على تكذيبك ويئست من إجابتهم، فتبرأ منهم وخلِّهم فقد أعذرت؛ كقوله تعالى {فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّى بَرِيءٌ} [الشعراء: ٢١٦]. وقيل: هي منسوخة بآية السيف.

٤٢-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لا يَعْقِلُونَ﴾

٤٣-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لا يُبْصِرُونَ﴾

[٤٢٨] {وَمِنهُم مَن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ} معناه: ومنهم ناس يستمعون إليك إذا قرأت القرآن وعلمت الشرائع، ولكنهم لا يعُونَ ولا يقبلون؛ وناس ينظرون إليك ويعاينون أدلة الصدق وأعلام النبوة ولكنهم لا يصدقون.

[٤٢٩] ثم قال: أتطمع أنك تقدر على إسماع الصم ولو انضم إلى صممهم عدم عقولهم؛ لأن الأصم العاقل ربما تفرّس واستدلّ إذا وقع في صماخه دويّ الصوت، فإذا اجتمع سلب السمع والعقل جميعًا فقد تمّ الأمر. وأتحسب أنك تقدر على هداية العُمي ولو انضم إلى العمى - وهو فقد البصر - فقْدَ البصيرة؛

Zira kalp gözü açık bir kör bazen sezebilir, zar zor da olsa bir kanaat oluşturabilir. Ahmaklıkla birlikte olan körlük ise, al başına belayı!.; yani bu Müşrikler, kabul ve tasdik edeceklerine dair umut kalmaması bakımından akıl ve kalp gözünden yoksun körler ve sağırlar gibidirler.

[430] “Sen mi?.. Sen mi?..” ifadeleri, onlara cebren ve zorla işittirip hidayete erdirmeye sadece Allah’ın gücünün yeteceğine delalet etmektedir. Tıpkı aklı olmayan iki kör ve sağırı, ‘net bir şekilde işitip – gören, basbayağı akıllı biri’ haline de Allah’tan başkası getiremeyeceği gibi.

44. Allah asla insanlara zulmetmez; asıl, insanlar kendilerine zulmederler.

[431] “Allah asla insanlara zulmetmez.” Yani, peygamber gönderme ve kitap indirme gibi onların yararına olan hiçbir bir şeyi onlardan esirgemez. Ancak onlar inkâr edip yalanlamak suretiyle kendilerine zulmederler. Bu ifade, peygamberi yalanlayanlar için bir tehdit de olabilir; yani kıyamet günü onların duçar olacakları azap bizzat hak ettikleri, adalete uygun bir şekilde kendilerini bulacaktır. Allah onlara zulmetmiş olmayacak, aksine azaba çarptırılmalarına sebep olan şeyleri işlemek suretiyle kendi kendilerine zulmetmiş olacaklardır.

45. Onları ‘dünyada gündüzün bir saati kadar kalmışlarmış gibi, birbirlerini tanıyacak şekilde’ haşr edeceğimiz gün, Allah’la karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar hüsrana uğrayacaklardır: Â! Meğerse hidayet üzere değillermiş!

[432] “Gündüzün bir saati…” İnsanlar dünyada kaldıkları zamanı -bir rivayete göre de mezarda geçirdikleri süreyi- karşı karşıya oldukları durumun şiddetinden dolayı yakın bulurlar. “birbirlerini tanıyacak şekilde” yani sanki birbirlerinden az önce ayrılmışlar gibi birbirlerini tanıyacakları şekilde. Bu, kabirlerinden çıktıklarında olacak; daha sonra yaşayacakları şeylerin dehşetinden dolayı birbirlerini tanıma durumu ortadan kalkacaktır.

[433] **Şayet** “كَأَنْ لَمْ يَلْبَثُوا ve يَتَعَارَفُونَ ifadelerinin cümle içindeki durumları nedir?” **dersen şöyle derim:** “Birincisi *hum*den hal olup ‘Allah onları yalnızca bir saat kadar kalmış bir kimseye benzer bir halde haşr eder.’ demektir. İkincisi ise, ya zarfa müteallik veya “Sanki ancak bir saat kalmışlar gibi.’ ifadesini açıklayan bir kelimedir; çünkü aradan uzun zaman geçtiğinde tanışıklık kalmaz; onun yerine birbirini tanımama gelir.

لأن الأعمى الذي له في قلبه بصيرة قد يحدس ويتظنن، وأما العمى مع الحمق فجهد البلاء! يعني أنهم في اليأس من أن يقبلوا ويصدقوا، كالصمّ والعمي الذين لا بصائر لهم ولا عقول.

[٤٣٠] وقوله {أَفَأَنتَ... أَفَأَنتَ} دلالة على أنه لا يقدر على إسماعهم وهدايتهم إلّا الله عزّ وجلّ بالقسر والإلجاء، كما لا يقدر على ردّ الأصم والأعمى المسلوبي العقل حديدي السمع والبصر راجحي العقل، إلّا هو وحده.

٤٤-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٤٣١] {إِنَّ اللهَ لَا يَظْلِمُ الناس شَيْئًا} أي لا ينقصهم شيئًا مما يتصل بمصالحهم من بعثة الرسل وإنزال الكتب، ولكنهم يظلمون أنفسهم بالكفر والتكذيب، ويجوز أن يكون وعيدًا للمكذبين، يعني أن ما يلحقهم يوم القيامة من العذاب لاحق بهم على سبيل العدل والاستيجاب. ولا يظلمهم الله به، ولكنهم ظلموا أنفسهم باقتراف ما كان سببًا فيه.

٤٥-﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَنْ لَمْ يَلْبَثُوا إِلا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

[٤٣٢] {إِلَا سَاعَةً منَ النهار} يستقربون وقت لبثهم في الدنيا. وقيل: في القبور، لهول ما يرون. {يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ} يعرف بعضهم بعضًا، كأنهم لم يتفارقوا إلّا قليلًا، وذلك عند خروجهم من القبور، ثم ينقطع التعارف بينهم لشدّة الأمر عليهم.

[٤٣٣] فإن قلت: {كَأَن لَم يَلْبَثُوا} و{يَتَعَارَفُونَ} كيف موقعهما؟ قلت: أما الأولى فحال من «هم»، أي يحشرهم مشبهين بمن لم يلبث إلّا ساعة. وأما الثانية فإما أن تتعلق بالظرف، وإما أن تكون مبينة لقوله {كَأَن لَمْ يَلْبَثُوا إلّا سَاعَةً}، لأنّ التعارف لا يبقى مع طول العهد وينقلب تناكرًا.

[434] “Hüsrana uğrayacaklardır.” ifadesinde mukadder bir söyleme fiili söz konusudur, yani böyle diyerek birbirlerini tanırlar. Veya ifade, Allah’ın onların hüsranlarına tanıklık etmesidir. Demek istediği, alışverişlerinde, inkâr karşılığında imanı satarken zarar etmiş olduklarıdır.

[435] “Â, meğerse” ticareti bilen “doğru yolda”ki kimseler “değillermiş!..” Bu, taaccüp mânası içeren yeni bir cümledir. Adeta “Ne kadar ziyan etmişler!” denilmektedir.

46. Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana göstersek de seni (daha önce) vefat ettirsek de nihaî dönüşleri (nasılsa) Bizedir! Allah şahittir onların yaptıklarına.

[436] “Nihaî dönüşleri Bizedir.” ifadesi “seni vefat ettirsek” ifadesinin cevabıdır. “Sana göstersek” ifadesinin cevabı ise mahzuftur. Adeta “Onlara vaat ettiğimiz şeylerin bir kısmını dünyada sana göstersek cezaları o olur; ama eğer bunu sana göstermeden önce seni vefat ettirecek olursak, bu durumda onu sana ahirette gösteririz.” denilmektedir. **Şayet** “Allah onların yaptıklarına her iki cihanda da tanıktır. O halde, (ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ ifadesindeki) ثم (sonra)nın mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Tanıklık zikredilmiştir, ama onun neticesi ve gereği –yani cezalandırması- murat edilmiştir. Adeta “*Sonra* Allah onları yaptıkları şeylere karşılık cezalandıracaktır.” buyurmaktadır. İbn Ebû Able [v. 151/768] *semme* şeklinde fetha ile okumuştur ki “orada” mânasına gelir. “Derileri, dilleri, el ve ayakları kendi aleyhlerinde birer şahit olarak konuştuğunda, Allah onların fiillerine dair tanıklığını kıyamet günü eda etmiş olacaktır.” mânası da murat edilmiş olabilir.

47. Her ümmetin bir elçisi vardır. Elçileri gelince, aralarında eşitçe hükmedilir ve asla zulme uğratılmazlar.

[437] “Her ümmetin” tevhit konusunda onları uyarmak ve Hakk’ın dinine çağırmak için gönderilmiş “bir elçisi vardır. Elçileri” onlara “gelince,” yani mucizeler getirip de bunlar onları yalanlayarak kendilerine tâbi olmadıklarında, “aralarında” yani peygamberle onu yalanlayanlar arasında “eşitçe” yani adaletle “hükmedilir.” Ve böylece “Biz elçi göndermedikçe azap edici değilizdir.” [İsrâ 17/15] âyetinde ifade edildiği gibi elçi kurtarılır; onu yalanlayanlar ise cezalandırılır. Veya kıyamet günü her ümmetin kendisine nispet edileceği ve adıyla anılacağı bir elçisi olur. Buna göre mâna şöyledir: “Peygamberler ve şehitler getirilir ve aralarında hakça hükmedilir.” [Zümer /69] âyetinde ifade edildiği gibi, peygamberleri onlar hakkında ‘(dünyada) inkâr ettikleri’ veya ‘iman ettikleri’ şeklinde tanıklık etmek üzere mahşer meydanına geldiklerinde…

[٤٣٤] {قَدْ خَسِرَ} على إرادة القول، أي يتعارفون بينهم قائلين ذلك، أو هي شهادة من الله تعالى على خسرانهم. والمعنى: أنهم وضعوا في تجارتهم وبيعهم الإيمان بالكفر.

[٤٣٥] {وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} للتجارة عارفين بها. وهو استئناف فيه معنى التعجب، كأنه قيل: ما أخسرهم!

٤٦-﴿وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ﴾

[٤٣٦] {فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ} جواب {نَتَوَفَّيَنَّكَ}، وجواب {نُرِيَنَّكَ} محذوف، كأنه قيل: وإما نرينك بعض الذي نعدهم في الدنيا فذاك، أو نتوفينك قبل أن نريكه فنحن نريكه في الآخرة. فإن قلت: الله شهيد على ما يفعلون في الدارين، فما معنى ثم؟ قلت: ذكرت الشهادة والمراد مقتضاها ونتيجتها وهو العقاب، كأنه قال: ثم الله معاقب على ما يفعلون. وقرأ ابن أبي عبلة: «ثم» بالفتح، أي هنالك. ويجوز أن يراد: أنّ الله مؤدّ شهادته على أفعالهم يوم القيامة، حين ينطق جلودهم وألسنتهم وأيديهم وأرجلهم شاهدة عليهم.

٤٧-﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

[٤٣٧] {وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ} يبعث إليهم لينبههم على التوحيد، ويدعوهم إلى دين الحق {فَإِذَا جَاءَ}هم {رَسُولُهُمْ} بالبينات فكذبوه، ولم يتبعوه {قُضِىَ بَيْنَهُمْ} أي بين النبيّ ومكذّبيه {بالقسط} بالعدل، فأنجى الرسول وعذّب المكذّبون. كقوله {وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حتى نَبْعَثَ رَسُولًا} [الإسراء: ١٥]. أو لكل أمّة من الأمم يوم القيامة رسول تنسب إليه وتدعى به، فإذا جاء رسولهم الموقف ليشهد عليهم بالكفر والإيمان. كقوله تعالى {وَجِيءَ بالنَّبِيِّينَ والشُّهَدَاءِ وَقُضِىَ بَيْنَهُم بالحقِّ} [الزمر: ٦٩].

48. “Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?” diyorlar.

49. De ki: Ben kendi adıma bir fayda ve zarar verebilecek durumda değilim. Allah dilerse başka… Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince, ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne geçebilirler.

[438] “Ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!” ifadesi, tehdit edildikleri azabın gelmeyeceğini düşünerek hemen olmasına yönelik bir taleptir. “Ben kendi adıma” hastalık veya fakirlik gibi “bir zarar ve” sağlık ve zenginlik gibi “bir fayda” verebilecek durumda değilim.” “Allah dilerse başka” ifadesi istisnâ-i munkatı‘dır, yani bu gibi şeylerden [sadece] Allah’ın diledikleri olur. Dolayısıyla, ben size nasıl bir zarar verebilir ve azaba mâruz bırakabilirim?!

[439] “Her ümmetin bir eceli vardır.” Yani sizin azaba duçar olmanızın Allah nezdinde belirlenmiş bir zamanı ve tayin edilmiş bir süresi vardır. O vakit “geldiğinde” Allah size ettiği tehdidi mutlaka gerçekleştirecektir. Siz şimdi o konuda acele etmeyin. İbn Sîrîn âyeti *fe-izâ câe âcâlühum* (ecelleri geldiğinde) şeklinde okumuştur.

50. De ki: “Ne dersiniz; ya Allah’ın azabı size gecelerken veya gündüzleyin gelirse?” Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?

51. Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz? Şimdi mi? Hani, onu acele acele istiyordunuz!

[440] 52. Sonra, zulmetmiş olanlara şöyle denilir: Tadın şu temelli azabı! Kendi yaptıklarınızdan başkasıyla mı cezalandırılacaktınız! بَيَاتًا (Gecelerken) ifadesi zarf olarak mansup olup gece vakti anlamındadır. **Şayet** “gece*leyin* (ليلا) veya gündüzleyin’ buyrulmalı değil miydi?” **dersen şöyle derim:** (‘Gece*lerken*’ buyrulmuştur) çünkü “Allah’ın azabı size *gecelediğiniz* esnada gelir de, ansızın saldıran düşmanın gece baskını yaptığı gibi, siz gafilken; hiçbir şeyin farkında değilken size gece baskını yaparsa” mânası kastedilmektedir. *Beyât* kelimesi, *selâm*ın *teslim* anlamında oluşu gibi, *tebyît* anlamında (masdar)dır. Keza, *nehâr* da “maişet ve kazancınızı aramakla meşgul olduğunuz sırada” anlamındadır. Tıpkı “geceleyin uyurlarken” [A‘râf 7/97] ve “güpegündüz oyunda-oynaşta iken” [A‘râf 7/98] âyetlerindeki gibi.

٤٨-﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٤٩-﴿قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلا نَفْعًا إِلا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ فَلا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

[٤٣٨] {متى هذا الوعدُ} استعجال لما وعدوا من العذاب استبعادًا له. {لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِى ضَرًّا} من مرض أو فقر {وَلَا نَفْعًا} من صحة أو غنى {إِلَا مَا شَاء اللهُ} استثناء منقطع، أي ولكن ما شاء الله من ذلك كائن، فكيف أملك لكم الضرر وجلب العذاب؟

[٤٣٩] {لِكُلّ أُمَّةٍ أَجَلٌ} يعني أن عذابكم له أجل مضروب عند الله وحدّ محدود من الزمان. {إِذَا جَاء} ذلك الوقت أنجز وعدكم لا محالة، فلا تستعجلوا. وقرأ ابن سيرين: «فإذا جاء آجالهم».

٥٠-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيَاتًا أَوْ نَهَارًا مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ﴾

٥١-﴿أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلْآنَ وَقَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ﴾

٥٢-﴿ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[٤٤٠] {بَيَاتًا} نصب على الظرف، بمعنى: وقت بيات. فإن قلت: هلا قيل ليلًا أو نهارًا؟ قلت: لأنه أريد إن أتاكم عذابه وقت بيات فبيتكم وأنتم ساهون لا تشعرون، كما يبيت العدو المباغت. والبيات بمعنى التبييت، كالسلام بمعنى التسليم، وكذلك قوله {نَهَارًا} معناه في وقت أنتم فيه مشتغلون بطلب المعاش والكسب. ونحوه {بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ} [الأعراف: ٩٨]، {ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ} [الأعراف: ٩٨].

[441] منه (Ondan) kelimesindeki zamir *'azâb*a râci olup âyetin mânası şöyledir: Azabın hiçbir türü istenmez; tadı çok acıdır, kaçmayı gerektirir. O halde siz hangi azabın size hemen verilmesini istiyorsunuz? Oysa acele gelmesini istemeyi gerektiren hiçbir azap türü yoktur! İfadenin anlamı taaccüp de olabilir. Adeta "Acele acele hangi şiddetli, dehşetli şeyi istiyorlar (acaba)?" buyrulmaktadır. Bu durumda Min'in beyan için olması gerekir. (منه'daki) zamirin Allah Teâlâ'ya râci olduğu da söylenmiştir.

[442] **Şayet** "İstifham neye taalluk etmektedir ve şartın cevabı nerededir?" **dersen şöyle derim:** İstifham أرأيتم'e müteallıktır, çünkü mâna "Bana haber verin, günahkârlar ondan alel'acele neyi istiyorlar!?" şeklindedir. Şartın cevabı ise mahzuf olup "Acele ettiğinize pişman olursunuz veya hata ettiğinizi anlarsınız." şeklindedir. "Bu durumda 'ondan alel'acele neyi istiyor*sunuz*?' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile acele etmemelerini gerektiren şeye –günahkârlığa- delalet etmek istenmiştir, çünkü suçlu bir kimse doğal olarak günahına karşılık azap görmekten korkar ve -bir an önce gelmesini istemek şöyle dursun-, gecikse de bir gün ona mâruz kalmaktan çekinir. Ayrıca, "Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?" cümlesi de şartın cevabı olabilir, *İn eteytuke mâzâ tut'imunî* (Sana gelsem bana ne ikram edersin?) ifadesinde olduğu gibi. Ayrıca, cümle أرأيتم'e müteallık; "Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz?" ifadesi şartın cevabı; "Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?" ifadesi de ara cümle olabilir. Mâna şöyledir: "Size O'nun azabı gelirse, o geldikten sonra, imanın kâr etmeyeceği zaman mı iman edeceksiniz?" *Sümme*nin başına istifham edatı gelmesi, أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى (Bu şehirlerin halkı emin miydi ki!.." [A'râf 7/97]) ve أَوَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى (Bu şehirlerin halkı emin miydi ki..!?" [A'râf 7/98]) âyetlerinde Vav ve Fâ harflerinin başına gelmesi gibidir.

[443] "Şimdi mi?" ifadesinde bir söyleme fiili mukadderdir, yani azap vâki olduktan sonra iman ettiklerinde onlara "Şimdi mi ona iman ediyorsunuz?" *denecektir*. "Hani onu acele acele istiyordunuz?" Yani onu yalanlıyordunuz; çünkü onu yalanlayıp inkâr ettikleri için acele acele istiyorlardı. (آلآن) Lâm'dan sonraki Hemze'nin hazfedilip, harekesinin Lâm'a aktarılması ile *âlâne* şeklinde de okunmuştur.

[444] "Sonra zulmetmiş olanlara şöyle *denir.*" cümlesi آلآن'den önceki gizli "söylenir" ifadesine atıftır.

[٤٤١] الضمير في {مِنْهُ} للعذاب. والمعنى: أن العذاب كله مكروه مرّ المذاق موجب للنفار؛ فأي شيء يستعجلون منه وليس شيء منه يوجب الاستعجال. ويجوز أن يكون معناه التعجب، كأنه قيل: أيَّ شيء هولٍ شديد يستعجلون منه!؟ ويجب أن تكون «من» للبيان في هذا الوجه. وقيل: الضمير في {مِنْهُ} لله تعالى.

[٤٤٢] فإن قلت: بم تعلق الاستفهام وأين جواب الشرط؟ قلت: تعلق بـ{أرأيتم}، لأنَّ المعنى: أخبروني ماذا يستعجل منه المجرمون. وجواب الشرط محذوف وهو: تندموا على الاستعجال، أو تعرفوا الخطأ فيه. فإن قلت: فهلا قيل ماذا تستعجلون منه؟ قلت: أريدت الدلالة على موجب ترك الاستعجال وهو الإجرام؛ لأنّ من حق المجرم أن يخاف التعذيب على إجرامه، ويهلك فزعًا من مجيئه وإن أبطأ، فضلًا أن يستعجله. ويجوز أن يكون {مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ المجرمون} جوابًا للشرط، كقولك: إن أتيتك ماذا تطعمني، بما تتعلق الجملة بـ{أرأيتم}، وأن يكون {أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ} جواب الشرط، و{مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ المجرمون} اعتراضًا. والمعنى: إن أتاكم عذابه آمنتم به بعد وقوعه حين لا ينفعكم الإيمان، ودخول حرف الاستفهام على ثم، كدخوله على الواو والفاء في قوله {أَفَأَمِنَ أَهْلُ القرى} [الأعراف: ٩٧]، {أَوَ أَمِنَ أَهْلُ القرى} [الأعراف: ٩٨].

[٤٤٣] {آلآن} على إرادة القول، أي قيل لهم إذا آمنوا بعد وقوع العذاب: آلآن آمنتم به {وَقَدْ كُنتُم بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ}؟! يعني وقد كنتم به تكذبون. لأنّ استعجالهم كان على جهة التكذيب والإنكار. وقرئ «آلان»، بحذف الهمزة بعد اللام وإلقاء حركتها على اللام.

[٤٤٤] {ثُمَّ قِيلَ الذين ظَلَمُوا} عطف على «قيل» المضمر قبل آلآن.

53. “Sahiden gerçek mi bu?” diye senden haber almak istiyorlar. De ki: Evet, Rabbime yemin ederim ki, kesinlikle gerçek... Ve siz O’nu âciz bırak(arak O’nun elinden kurtul)acak değilsiniz.

[445] “Senden haber almak istiyorlar” ve “sahiden gerçek mi bu?” diyorlar. Bu, inkâr ve istihza (alay) anlamında bir sorudur. A‘meş [v. 148/765] (أحقٌّ هو [gerçek mi bu?] ifadesini) *âl-hakku huve* (Gerçek bu mu?) şeklinde okumuştur ki bu kıraat, bâtıl olduğuna[1] tariz anlamını içerdiği için istihzaya daha uygundur; çünkü oradaki Lâm-ı tarif cins ifade eder; adeta “Bâtıl değil de hak olan bu muymuş yani!” veya “Sizin hak dediğiniz şey bu mu?” denilmektedir. ‘Bu’ zamiri ise tehdit edildikleri azaba râcidir. إي kelimesi ise özel olarak yeminlerde *ne‘am* (evet) anlamında kullanılır. Tıpkı *hel*in özel olarak istifhamlarda *kad* (muhakkak) anlamında kullanılması gibi. Nitekim bazı kimselerin bu إي kelimesini tek başına değil de, yemin Vav’ı ile birlikte *î-ve* şeklinde tasdikte kullandıklarını işitmişimdir. “Ve siz O’nu âciz bırak(arak O’nun elinden kurtul)acak değilsiniz.” Yani azabından kurtulacak değilsiniz. O, sizi mutlaka bulacaktır!..

54. Yeryüzünde bulunan her şey nefsine zulmeden herhangi birine ait olsaydı, (bu azaptan kurtulmaya karşılık) tamamını fidye verirdi! Azabı gördükleri zaman pişmanlıklarını gizlerler. Oysa hiçbir haksızlığa uğratılmadan eşitçe hükmolunmuştur aralarında.

55. Bakınız! Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır. Bakınız! Allah’ın vaadi gerçektir, fakat çoğu bilmez.

56. O hayat verir, O öldürür... Yalnızca O’na döndürüleceksiniz.

[446] “Yeryüzünde bulunan her şey” yani bugün dünyada bulunan hazineler, mallar ve bütün menfaatler o çokluklarıyla, zâlim herhangi birine ait olsaydı, -ظَلَمَتْ kelimesi, نَفْسٍ’in sıfatıdır- “tamamını fidye verirdi!” yani bütün bunları o azabın fidyesi yapardı. *Fedâhu* (onu fidye olarak verdi) anlamında *fedâhu fe’ftedâ* (onu fidye olarak verdi, o da fidye oldu) dendiği gibi, *iftedâhu*, *fedâhu* anlamında da kullanılır.

---

[1] Yani Kur’ân’ın verdiği baas ve azap haberlerinin Müşriklerce bâtıl bir şey olarak görüldüğüne… / ed.

٥٣-﴿وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقٌّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

[٤٤٥] {وَيَسْتَنْبِئُونَكَ} ويستخبرونك فيقولون: {أَحَقٌّ هُوَ} وهو استفهام على جهة الإنكار والاستهزاء. وقرأ الأعمش: «آلحق هو»، وهو أدخل في الاستهزاء، لتضمنه معنى التعريض بأنه باطل. وذلك أنّ اللام للجنس، فكأنه قيل: أهو الحق لا الباطل؟ أو أهو الذي سميتموه الحق، والضمير للعذاب الموعود. و{إِى} بمعنى نعم في القسم خاصة، كما كان هل بمعنى قد في الاستفهام خاصة. وسمعتهم يقولون في التصديق: إيوَ، فيصلونه بواو القسم ولا ينطقون به وحده {وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ} بفائتين العذاب، وهو لاحق بهم لا محالة.

٥٤-﴿وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الأَرْضِ لافْتَدَتْ بِهِ وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

٥٥-﴿أَلا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ أَلا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

٥٦-﴿هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٤٤٦] {ظَلَمَتْ} صفة لنفس، على: ولو أنّ لكل نفس ظالمة {مَا فِى الأرض} أي ما في الدنيا اليوم من خزائنها وأموالها وجميع منافعها على كثرتها {لاَفْتَدَتْ بِهِ} لجعلته فدية لها. يقال: فداه فافتدى؛ ويقال: افتداه أيضًا بمعنى فداه.

[447] “Azabı gördükleri zaman pişmanlıklarını gizlerler.” Zira akıllarına gelmeyen, hiç hesaba katmadıkları bir şeyle karşılaştıkları için sus pus olmuşlardır; çünkü yapacak hiçbir şeyin kalmadığını hissettikleri, kendilerini acze düşüren çetin bir durumla karşı karşıya olduklarını gözleriyle görmüşlerdir. O an; kalplerindeki pişmanlık ve yangını gizlemekten başka hiçbir şey yapamamaktadırlar; ne ağlayabilmekte ne çığlık atabilmekte ne de gamlı bir kimsenin yaptıklarını yapabilmektedirler. Hani darağacına çıkarılmak üzere olan biri, veçhesini kapkara karartan bu durumun vahameti sebebiyle bir kelime bile edemez; sessiz ve donuk bir şekilde kalakalır ya, işte öyle…

[448] (ii) Şöyle de denilmiştir: İleri gelenleri, daha önce yoldan çıkardıkları alt tabakadaki tâbilerinden pişmanlıklarını gizlerler, çünkü onlardan utanmakta ve kendilerini suçlayacaklarından çekinmektedirler. (iii) *Eserra*-nın, halisane yapmak anlamına geldiği de söylenmiştir ki ya bir işi gizlemek onu halisane yapmak anlamında olduğundandır ya da bir şeyin en öz kısmına *sirru’ş-şey’* dendiği içindir. Buna göre ifadede böyle içten pişmanlık yaşamanın vaktini ıskaladıkları belirtilerek bunlarla dalga geçilmiş olmaktadır. (iv) Ayrıca, أَسَرُّوا النَّدامَةَ ifadesinin “Nedamet gösterdiler.” anlamına geldiği bunun da kişi bir şeyi istemeye istemeye açığa vurduğunda söylenen *eserra’ş-şey’e* ve *eşerra’ş-şey’e* kullanımından geldiği de söylenmiştir.

[449] “Aralarında” yani zalimlerle mazlumlar arasında “hükmolunmuştur.” *Zulm*ün zikredilmiş olması buna delalet etmektedir.

[450] Ardından Yüce Allah, mülkün tamamen kendisine ait olduğunu, mükâfatlandırıp cezalandıranın kendisi olduğunu, vaad ettiği mükâfatın, tehditte bulunduğu cezanın hak olduğunu, diriltme ve öldürmeye sadece kendisinin kadir olduğunu, bunlara kendisinden başkasının gücünün yetmeyeceğini, sonuçta kendisinin hesap ve cezasıyla mutlaka yüzleşileceğini bildirmeye geçmiştir ki durumun böyle olduğu iyice kavransın, daima korku ile ümit arasında bulunulsun ve kendilerini aldatıp duranlar aldat-a-masınlar!

57. Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, sineler(iniz)de olan (hastalıklar)a bir şifa, müminler için de bir hidayet ve rahmet gelmiş bulunuyor.

58. De ki: Allah’ın lütuf ve rahmetiyle; evet, sadece bununla sevinsinler. O, bütün biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.

[٤٤٧] {وَأَسَرُّوا الندامةَ لَمَّا رَأَوُا العذابَ}، لأنهم بُهتوا لرؤيتهم ما لم يحتسبوه ولم يخطر ببالهم وعاينوا من شدة الأمر وتفاقمه ما سلبهم قواهم وبهرهم فلم يطيقوا عنده بكاء ولا صراخًا ولا ما يفعله الجازع، سوى إسرار الندم والحسرة في القلوب، كما ترى المقدّم للصلب يثخنه ما دهمه من فظاعة الخطب، ويغلب حتى لا ينبس بكلمة ويبقى جامدًا مبهوتًا.

[٤٤٨] وقيل: أسر رؤساؤهم الندامة من سفالتهم الذين أضلوهم حياء منهم وخوفًا من توبيخهم. وقيل: أسروها، أخلصوها، إما لأن إخفاءها إخلاصها، وإما من قولهم: سرّ الشيء، خالصه. وفيه تهكم بهم وبأخطائهم وقت إخلاص الندامة. وقيل: أسروا الندامة: أظهروها، من قولهم: أسر الشيء وأشره إذا أظهره. وليس هناك تجلد.

[٤٤٩] {وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ} أي بين الظالمين والمظلومين، دلّ على ذلك ذكر الظلم.

[٤٥٠] ثم أتبع ذلك الإعلام بأنّ له الملك كله، وأنه المثيب المعاقب، وما وعدوه من الثواب والعقاب فهو حق. وهو القادر على الإحياء والإماتة، لا يقدر عليهما غيره، وإلى حسابه وجزائه المرجع، ليعلم أن الأمر كذلك، فيخاف ويرجئ ولا يغتر به المغترون.

٥٧-﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَتْكُم مَّوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٥٨-﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾

[451] “Size bir öğüt” yani, tevhide dikkat çekme ve öğüt gibi birtakım faydaları barındıran bir kitap “geldi. Ve” o içinizdeki bozuk akideler “için bir şifa” yani bir deva ve hakka davettir. “Ve” içinizden iman edenler için de “bir rahmettir.”

[452] İfade aslında “Allah’ın lütuf ve rahmetiyle *sevinsinler*, evet sadece bununla *sevinsinler.*” şeklindedir. Bu tekrar, te’kid ve takrir için olup, başka dünyevi faydalar sebebiyle değil, yalnızca ilahi lütuf ve rahmet sebebiyle sevinmek gerektiği belirtilmektedir. Cümlede mezkûr olan fiilin delaleti sebebiyle iki fiilden biri hazfedilmiştir. Cümle şart mânası taşıdığı için de فَلْيَفْرَحُوا filinin başına Fâ gelmiştir. Adeta; “Eğer bir şeye sevinecekler*se*, özellikle bu ikisiyle sevinsinler. Zira sevinmeye bunlardan daha değer bir şey yoktur.” buyrulmuştur. İfadeden ayrıca “Allah’ın lütuf ve rahmetine, işte buna önem versinler, sadece bununla sevinsinler!” anlamı da “Size Allah’ın lütuf ve rahmetiyle bir mev‘iza geldi. O halde işbu sebeple, -bunun gelişi sebebiyle- sevinsinler!” anlamı da kastedilmiş olabilir.

[453] [فَلْيَفْرَحُوا ifadesi] *fe’ltefrahû* (Sevinin!) şeklinde Tâ ile de okunmuştur ki kıyasa uygun, asıl kullanım budur ve bir rivayete göre bu, Peygamber (s.a.)’in kıraatidir. Rivayete göre bir gazvede *li-te’huzû madâci‘akum* (Üzerinde uyuyacağınız şeyleri alın!) buyurmuştur. Übeyy kıraatinde de *fe’frahû* (sevinin) şeklindedir. هو ise *zâlikeye* (“*Bu* ikisi” yani ilahi lütuf ve rahmet) râcidir. مِمَّا يَجْمَعُونَ ifadesi Yâ ve Tâ ile okunmuştur (bütün biriktirdik*lerin*den / bütün biriktirdik*leriniz*den).

[454] Übeyy b. Kâ‘b’dan [v. 33/654] Peygamber (s.a.)’in “De ki: Allah’ın lütuf ve rahmetiyle…” âyetini okuduğu ve “Allah’ın kitabı ve İslâmiyetle” diye tefsir ettiği nakledilmiştir. “Allah’ın lütfu”nun İslâm, “rahmeti”nin de ona mukabil yaptığı vaatler olduğu da söylenmiştir.

59. De ki: Allah’ın size indirdiği; sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helâl kıldığınız rızıklar hakkında ne dersiniz? De ki: Bunu size Allah mı bildirdi, yoksa kendi uydurduklarınızı Allah’a mı isnat ediyorsunuz?

60. Uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenler, Kıyamet günü (başlarına gelecekler) hakkında ne düşünüyorlar acaba? Allah, insanlara karşı gerçekten lütufkârdır, fakat çoğu şükretmez.

[٤٥١] {قَدْ جَاءتْكُم مَّوْعِظَةٌ} أي قد جاءكم كتاب جامع لهذه الفوائد من موعظة وتنبيه على التوحيد {و} هو {شِفَآء} أي دواء {لِمَا فِي} صدوركم من العقائد الفاسدة، ودعاء إلى الحق {وَرَحْمَةٌ} لمن آمن به منكم.

[٤٥٢] وأصل الكلام: بفضل الله وبرحمته فليفرحوا، فبذلك فليفرحوا، والتكرير للتأكيد والتقرير وإيجاب اختصاص الفضل والرحمة بالفرح دون ما عداهما من فوائد الدنيا، فحذف أحد الفعلين لدلالة المذكور عليه، والفاء داخلة لمعنى الشرط؛ كأنه قيل: إن فرحوا بشيء فليخصوهما بالفرح، فإنه لا مفروح به أحق منهما. ويجوز أن يراد: بفضل الله وبرحمته فليعتنوا فبذلك فليفرحوا. ويجوز أن يراد: قد جاءتكم موعظة بفضل الله وبرحمته، فبذلك: فبمجيئها فليفرحوا.

[٤٥٣] وقرئ «فلتفرحوا»، بالتاء، وهو الأصل والقياس، وهي قراءة رسول الله ﷺ فيما روي. وعنه: «لتأخذوا مصافكم». قالها في بعض الغزوات. وفي قراءة أبيّ: «فافرحوا». {هُوَ} راجع إلى ذلك. وقرئ «مما تجمعون»، بالياء والتاء.

[٤٥٤] وعن أبيّ بن كعب: أنّ رسول الله ﷺ تلا: {قُلْ بِفَضْلِ اللهِ وَبِرَحْمَتِهِ} فقال: بكتاب الله والإسلام. وقيل: فضله الإسلام، ورحمته ما وعد عليه.

٥٩-﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُم مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُم مِنْهُ حَرَامًا وَحَلالا قُلْ آللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللهِ تَفْتَرُونَ﴾

٦٠-﴿وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَشْكُرُونَ﴾

[455] “Ne dersiniz?” Haber verin… “Allah’ın indirdiği…” Buradaki Mâ, أَنْزَلَ veya أَرَأَيْتُم ile mahallen mansup olup “Bana onu haber verin!” anlamındadır. “… sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helâl kıldığınız” yani Allah hepsini helal olarak indirdiği halde, sizin “Şu şu davarların, şu şu ekinlerin dokunulmazlığı vardır.” [En‘âm 6/138] ve “Şu şu hayvanların karınlarında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir; eşlerimize haramdır.” [En‘âm 6/139] demeleri gibi, bölerek “şu helal, bu haram” dediğiniz rızıklar hakkında ne dersiniz?

[456] “Bunu size Allah mı bildirdi?” ifadesi, أَرَأَيْتُم’a müteallıktır. قُلْ (de ki) ise te’kid için tekraren zikredilmiştir. Mâna şöyledir: “Söyleyin bakalım! Şunu bunu helal ya da haram kılmanızı size Allah bildirdi de O’nun izniyle mi böyle davranıyorsunuz yoksa “Allah şunu helal kıldı, bunu haram kıldı.” derken kendi uydurduklarınızı O’na mı mal ediyorsunuz!? (آللَّهُ’daki) Hemze inkâr anlamında da olabilir (Yani soru sormaksızın, “Nasıl böyle yapabiliyorsunuz!” anlamında). أَم Em-i munkatı‘a olup kendi uydurduklarınızı Allah’a mal ettiklerini vurgulamak üzere onu takip eden cümle ile beraber “Aksine, Allah’a iftira ediyorsunuz!” anlamındadır.

[457] Bu âyet, bir şeyin hükmü sorulduğunda gevşek davranmaktan sakındırma ve kişiyi ihtiyatlı hareket etmeye yönlendirme konusunda kâfi bir uyarıdır; bir konuyu enine boyuna inceleyip emin olmadıkça, hiç kimse “caizdir – caiz değildir” dememeli; emin olmadığı takdirde Allah’dan korkup susmalı, aksi halde Allah’a iftira etmiş olacağını bilmelidir.

[458] يَوْمَ الْقِيامَةِ (Kıyamet gününde) ifadesi *zannu* kelimesiyle mansup olup, o gün hakkında vaki bir zandır. Yani, *eyy*^{u} *şey’in zannu**u**’l-mufterîne fî zâlike’l-yevmi mâ yusne‘u bi-him fî-hi* (Bu iftiracıların, ödül ve ceza günü olan bu gün kendilerine ne yapılacağı hakkındaki kanaatleri nedir?) Bu ifade, konu müphem bırakıldığından, büyük bir tehdit içermektedir. Îsâ b. Ömer ise *ve mâ zanne* şeklinde fiil olarak okumuştur ki bu durumda ***eyye** zann*^{in} *zannû yevme’l-kıyâmet*^{i} (Kıyamet günü hangi zannı besleyecekler?) şeklinde olur. İbarenin mazi sıygası ile gelmesi ise, onun mutlaka olacağı için sanki olmuş gibi kabul edilmesi sebebiyledir.

[459] “Allah, insanlara karşı gerçekten lütufkârdır.” Nitekim onlara akıl nimeti vermiş, ayrıca vahyedip haramı, helali öğreterek onlara rahmetiyle muamele etmiştir. “Fakat çoğu” bu nimete “şükretmez” ve kendilerine edilen hidayete tâbi olmazlar.

[٤٥٥] {أَرَأَيْتُمْ} أخبروني. و{مَا أَنزَلَ الله} ما في موضع النصب، بأنزل، أو بأرأيتم، في معنى: أخبرونيه {فَجَعَلْتُم منْهُ حَرَامًا وَحَلاَلًا} أي أنزله الله رزقًا حلالًا كله فبعضتموه وقلتم: هذا حلال وهذا حرام، كقولهم: {هذه أنعام وَحَرْثٌ حِجْرٌ}، {مَا فِى بُطُونِ هذه الانعام خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ على أزواجنا} [الأنعام: ١٣٨، ١٣٩].

[٤٥٦] {آللهُ أَذِنَ لَكُمْ} متعلق بـ{أرأيتم}، و{قل} تكرير للتوكيد. والمعنى: أخبروني آلله أذن لكم في التحليل والتحريم فأنتم تفعلون ذلك بإذنه، أم تتكذبون على الله في نسبة ذلك إليه. ويجوز أن تكون الهمزة للإنكار، وأم منقطعة، بمعنى: بل أتفترون على الله، تقريرًا للافتراء.

[٤٥٧] وكفى بهذه الآية زاجرة زجرًا بليغًا عن التجوز فيما يسئل عنه من الأحكام، وباعثة على وجوب الاحتياط فيه، وأن لا يقول أحد في شيء جائز أو غير جائز إلّا بعد إيقان وإتقان، ومن لم يوقن فليتق الله وليصمت، وإلاّ فهو مفتر على الله!

[٤٥٨] {يَوْمُ القيامة} منصوب بالظن، وهو ظنّ واقع فيه، يعني أي شيء ظنّ المفترين في ذلك اليوم ما يصنع بهم فيه، وهو يوم الجزاء بالإحسان والإساءة، وهو وعيد عظيم حيث أبهم أمره. وقرأ عيسى بن عمر «وما ظنَّ» على لفظ الفعل. ومعناه: وأي ظنّ ظنّوا يوم القيامة. وجيء به على لفظ الماضي، لأنه كائن فكأن قد كان.

[٤٥٩] {إِنَّ الله لَذُو فَضْلٍ عَلَى الناس} حيث أنعم عليهم بالعقل ورحمهم بالوحي وتعليم الحلال والحرام، {ولكن أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ} هذه النعمة ولا يتبعون ما هدوا إليه.

61. Sen bir durumda olmazsın, Kur'ân'dan hiçbir şey tilâvet etmezsin ve siz herhangi bir iş işlemezsiniz ki siz ona giriştiğiniz zaman Biz size mutlaka şahit olmayalım. Yerde ve gökte hiçbir zerre senin Rabbine gizli kalmaz; bundan daha küçüğü de daha büyüğü de şüphesiz apaçık bir kitaptadır.

[460] وَما تَكُونُ فِي شَأْنٍ (Sen bir durumda olmazsın) ifadesindeki Mâ olumsuzluk ifade etmekte olup, hitap Hazret-i Peygamber (s.a.)'edir. *Şe'n* ise durum anlamındadır. Kelime aslen Hemzeli olup, "onun kastını kasdettiğinde" söylenen *şe'entü şe'nehû* kullanımından gelmektedir. مِنْهُ'daki zamir ise *şe'n*e râcidir ("ve bu durum çerçevesinde bir âyet okusan…" anlamında); çünkü Kur'ân okuma Peygamber (s.a.)'in bir durumu, hatta genel durumudur. Zamir *tenzîle* (yani Kur'ân'a) râci de olabilir; adeta "Kur'ân'dan nazil olan herhangi bir âyeti okusan…" denilmektedir; çünkü Kur'ân'ın her parçası *kur'ân*dır.[1] Mercii zikredilmeden zamirin zikredilmesi ise, (merciin, yani) Kur'ân'ın veya Yüce Allah'ın[2] fahāmet ve azametini göstermek için olur.

[461] "Sizin" hepiniz hangi iş olursa olsun "herhangi bir iş işlemezsiniz ki, siz ona giriştiğiniz zaman Biz size mutlaka" sizi gözetleyen, yaptıklarınızı tek tek sayacak bir "şahit olmayalım." إذ تفيضون فيه (ona giriştiğiniz…) ifadesi, kişi işe koyulduğunda *efâda fi'l-emr*^{i} denmesinden gelmektedir.

[462] "Gizli kalmıyor" uzak da olmuyor, gayb da olmuyor anlamındaki وَما يَعْزُبُ Zâ'nın zamme ve kesresi ile okunmuş olup *er-ravdu'l-âzib* (ırak bahçe) tabirinden gelmektedir. "Şüphesiz bundan daha küçüğü de daha büyüğü de" ifadesindeki *asğar* ve *ekber* kelimeleri Râ'nın nasbı ve ref'iyle okunmuştur. Ancak (büyük-küçük) cinslerini nefyetme[3] anlamında mansup okunmaları daha uygundur. Ref' ise, cümlenin müstakil bir ifade olması için yeni bir cümle kabul edilmesi itibariyle olur. Bu kelimelerin مِنْ مِثْقالِ ذَرَّةٍ ibaresinin (merfû') mahalline atfedilmesinde veya (mecrur) مِثْقالِ ذَرَّةٍ lafzına atfedilerek, (*asğar*^{i} - *ekber*^{i} şeklinde) harekelenmeleri imkânsız olduğundan -mecrur anlamında- meftuh oldukları mülahazasıyla fetha okunmalarında da problem vardır; çünkü *lâ ya'zubu 'anhu şey*^{un} *illâ fî kitâb*^{in} (Allah'dan ırak olan her şey mutlaka bir kitaptadır.) demen[4] sorunludur.

---

[1] Kur'ân ve kitâb kelimeleri cins isimdir, yani mektup çapındaki bir sayfalık yazılı metin de kitâbdır, 40 ciltlik bir ansiklopedi de… Kur'ân vahiylerinin toplamına Kur'ân dendiği gibi, bu vahiylere teker teker de kur'ân denmektedir. Bir mesele hakkında vahiy geldiği zaman Ashâb, "Falanca konu hakkında kur'ân nâzil oldu." derler; hatalı bir davranış sergilediklerinde de "Hakkımda kur'ân inecek diye ödüm koptu." derlerdi. / ed.

[2] Veya Yüce Allah'dan -inzal edilmiş- bir ayet okumazsın ki… / ed.

[3] Bundan daha büyük veya küçük hiçbir şey… / ed.

[4] Yani bu iki kelime gibi 'azb fiilinin faili olan şey'i de *fî kitab* ile irtibatlandırman… / ed.

٦١- ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُو مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إلا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ وَلا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلا أَكْبَرَ إِلا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[٤٦٠] {وَمَا تَكُونُ فِى شَأْنٍ} ما، نافية والخطاب لرسول الله ﷺ، والشأن الأمر، وأصله الهمز بمعنى القصد، من شأنت شأنه، إذا قصدت قصده. والضمير في {مِنْهُ} للشأن، لأن تلاوة القرآن شأن من شأن رسول الله ﷺ، بل هو معظم شأنه؛ أو للتنزيل، كأنه قيل: وما تتلو من التنزيل من قرآن، لأنّ كلّ جزء منه قرآن، والإضمار قبل الذكر تفخيم له؛ أو لله عزّ وجلّ.

[٤٦١] وما {تَعْمَلُونَ} أنتم جميعًا {مِنْ عَمَلٍ} أيّ عمل كان {إِلَا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا} شاهدين رقباء نحصي عليكم {إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ} من أفاض في الأمر إذا اندفع فيه.

[٤٦٢] {وَمَا يَعْزُبُ} قرئ بالضم والكسر؛ وما يبعد وما يغيب، ومنه: الروض العازب. {وَلَا أَصْغَرَ مِن ذلك وَلا أَكْبَرَ} القراءة بالنصب والرفع، والوجه النصب على نفي الجنس، والرفع على الابتداء ليكون كلامًا برأسه، وفي العطف على محل {مِن مِثْقَالِ ذَرَّةٍ} أو على لفظ {مِثْقَال ذَرَّةٍ} فتحًا في موضع الجرّ لامتناع الصرف إشكالٌ، لأنّ قولك: "لا يعزب عنه شيء إلّا في كتاب" مشكلٌ.

[463] **Şayet** “Neden yer gökten önce zikredilmiştir? Oysa Sebe’ suresindeki ‘O, gaybı bilir; göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile O’nun ilmi dışında kalmaz.’ [34/3] âyetinde gök yerden önce zikredilmektedir.” **dersen şöyle derim:** Aslında göğün yerden önce zikredilmesi gerekir. Ancak Allah Teâlâ burada yeryüzünde yaşayanların iş, hal ve amellerine tanık olduğundan bahsederken, akabinde ما يَعْزُبُ (O’ndan gizli kalmıyor.) ifadesine geçince, yeri gökten önce zikretmesi buna münasip düşmüştür. Kaldı ki, Vav ile yapılan atıf *tesniye* (ikileme) hükmündedir.[1]

62. Bakınız! Allah’ın velîleri için (o dehşetli günden yana) hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

63. Onlar ki iman etmişlerdi ve sakınıyorlardı...

64. Dünya hayatında da Âhirette de müjde onların hakkıdır. -Allah’ın sözlerinde değişiklik olmaz.- İşte büyük başarı budur.

[464] “Allah’ın velîleri” kendilerinin itaat ederek O’nu *velî* (sahip ve dost) edinmelerine karşılık, O’nun da kendilerine değer vererek sahip çıktığı kimseler olup, bu durum “Onlar ki iman etmişlerdi ve sakınıyorlardı.” ifadesinde tefsir edilmiştir. Bu ifade, onların Allah’ı velî edinmelerini; “Dünya hayatında da âhirette de müjde onların hakkıdır.” cümlesi ise Allah’ın onları velî edinmesini ifade eder. NitekimSa‘îd b. Cübeyr [v. 94/713], “Allah’ın velîleri kimlerdir?” diye sorulması üzerine Hazret-i Peygamber (s.a.)’in, onların genel durum ve görünüşlerini kastederek “Kendileri görüldüğünde Allah’ın hatırlandığı kimselerdir.” buyurduğunu nakletmiştir. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] ise burada kastedilenin alçakgönüllülük ve dinginlik hali olduğu nakledilmiştir. Ayrıca, bunların birbirini Allah için sevenler olduğu söylenmiştir. Nitekim Ömer (r.a.) şöyle bir rivayette bulunmuştur: “Peygamber (s.a.)’i şöyle derken işittim: ‘Allah’ın öyle kulları vardır ki ne peygamber ne de şehit oldukları halde, Allah katındaki makamlarından ötürü kıyamet günü peygamberler ve şehitler onlara gıpta ederler.’ Oradakiler ‘Ya Rasulâllah! Onların kim olduklarını ve nasıl bir amel işlediklerini bize söyleyin ki, biz de onları sevelim.’ dediler. Bunun üzerine Peygamber (s.a) ‘Onlar aralarında akrabalık bağı ve bir mal alışverişi olmadığı halde Allah rızası için birbirini sevenlerdir. Vallahi! Onların yüzleri nurdur; onlar nurdan minberlerdedirler. İnsanlar korktuğu zaman onlar korkmaz; insanlar üzüldükleri zaman onlar üzülmezler.’ buyurdu sonra da bu âyeti okudu.”

---

[1] Tesniye nasıl iki şeyin bir arada olduğunu ifade etmekte ise, Vav’lı atıf da -örneğimizde- “gök ve yer”in birlikteliğini ifade etmektedir. Bu da “yer ve gök” ile aynı şeydir, birinin önce zikredilmesinde ekstra bir espri olmayabilir. / ed.

[٤٦٣] فإن قلت: لم قدّمت الأرض على السماء، بخلاف قوله: في سورة سبأ {عالم الغيب لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِى السموات وَلَا فِى الأرض} [سبأ: ٣]؟ قلت: حق السماء أن تقدم على الأرض، ولكنه لما ذكر شهادته على شئون أهل الأرض وأحوالهم وأعمالهم، ووصل بذلك قوله {لَا يَعْزُبُ عَنْهُ} [سبأ: ٣] لاءم ذلك أن قدّم الأرض على السماء، على أنّ العطف بالواو حكمه حكم التثنية.

٦٢-﴿أَلا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٦٣-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

٦٤-﴿لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ لا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٤٦٤] {أَوْلِيَاء الله} الذين يتولونه بالطاعة ويتولاهم بالكرامة. وقد فسر ذلك في قوله {الذين آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ} فهم توليهم إياه {لَهُمُ البشرى فِي الحياة الدنيا وَفِى الآخرة}، فهو توليه إياهم. وعن سعيد بن جبير: أنّ رسول الله ﷺ سُئل: من أولياء الله؟ فقال: «هم الذين يذكَر الله برؤيتهم». يعني السمت والهيئة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الإخبات والسكينة. وقيل: هم المتحابون في الله. وعن عمر رضي الله عنه: سمعت النبيّ ﷺ يقول: «إنَّ من عباد الله عبادًا ما هم بأنبياء ولا شهداء، يغبطهم الأنبياء والشهداء يوم القيامة لمكانهم من الله». قالوا: يا رسول الله، خبرنا من هم وما أعمالهم؟ فلعلنا نحبهم، قال: «هم قوم تحابوا في الله على غير أرحام بينهم ولا أموال يتعاطونها، فوالله إن وجوههم لنور، وإنهم لعلى منابر من نور، لا يخافون إذا خاف الناس ولا يحزنون إذا حزن الناس»، ثم قرأ الآية.

[465] الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi mansub veya merfû‘dur; (i) ya [“Hele iman edenler…” anlamında] medih veya [“Onlar ki iman etmişlerdi.” anlamında] أولياء kelimesinin sıfatı olarak (ii) ya da -haberi “Onlara müjde vardır.” cümlesi olmak üzere- mübteda olarak…

[466] (i) Dünyadaki müjde, Allah’ın -kitabının birçok yerinde- müttaki müminlere verdiği müjdedir. Peygamber (s.a.), “O, müslümanın gördüğü veya ona gösterilen sâlih rüyadır.” [*Tirmizî*, “Tefsir”, 10] ve “Nübüvvet gitti, müjdeleyici rüyalar (*mübeşşirât*) kaldı.” [*İbn Mâce*, “Ta‘bîrü’r-ru’yâ”, 1] buyurmuştur. Şöyle de denmiştir: Bu müjde, kişinin insanlarca sevilip, güzel bir şekilde anılmasıdır. Ebû Zer’in Peygamber (s.a.)’e “İnsan ameli Allah için yapar, ama insanlar da o kişiyi severler [öyle mi]?” dediği, Hazret-i Peygamber (s.a.)’in de “İşte, müminin bu dünyadaki müjdesi budur.” buyurduğu nakledilmiştir [*Müslim*, “Birr ve sıla”, 166]. Atâ da bu konuda şöyle demiştir: “Onlara ölüm anında müjde vardır; melekler onlara rahmetle gelirler.” Allah da “(Ölüm esnasında) melekler in(ip inip onları şöyle teselli ederl)er: Korkmayın, üzülmeyin; size vaat edilen Cennet’le neşelenin!” [Fussilet 41/30] buyurmuştur. (ii) Âhiretteki müjde ise meleklerin onları kurtuluş ve kerametle müjdeleyip selâmlayarak karşılamaları, yüzlerinin ak olması, amel defterlerini sağ elleriyle almaları, orada okuyacakları (güzel) şeyler buna benzer müjdelerdir.

[467] “Allah’ın sözlerinde değişiklik olmaz.” yani “Benim huzurumda söz değiştirilmez.” [Kāf 50/29] âyetinde ifade edildiği gibi O’nun sözlerinde değişiklik; vaatlerinde de cayma yoktur. ذلك (Bu), onların her iki cihanda müjdelenmelerine işarettir. Bu iki cümlenin ikisi de ara cümledir.

65. Bunların sözü seni üzmesin, çünkü izzet tamamen Allah’a aittir. O’dur işiten; ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, ‘Alîm).

[468] (“Seni üzmesin” anlamındaki) وَلَا يَحْزُنْكَ ifadesi *ahzenehû kavluhum* (Sözleri onu mahzun etti) sözünden olmak üzere *ve lâ yuhzinke* şeklinde de okunmuştur. Yani, seni yalanlamaları, tehdit etmeleri ve seni ortadan kaldırmak, davanı yok etmek için planlar yapmaları ve senin hakkında ileri geri konuşmaları seni mahzun etmesin. “Çünkü izzet tamamen Allah’a aittir.” ifadesi yeni bir cümle olup gerekçelendirme mânasındadır. Adeta Hazret-i Peygamber “Neden üzülmeyeyim?” diye sormuş ve “Çünkü izzet tamamen Allah’a aittir.” diye cevap verilmiştir.

[٤٦٥] {الذين آمنوا} نصب أو رفع على المدح، أو على وصف الأولياء، أو على الابتداء والخبر لهم البشرى.

[٤٦٦] والبشرى في الدنيا ما بشر الله به المؤمنين المتقين في غير مكان من كتابه، وعن النبي ﷺ: «هي الرؤيا الصالحة يراها المسلم أو ترى له». وعنه عليه الصلاة والسلام: «ذهبت النبوّة وبقيت المبشرات». وقيل: هي محبة الناس له والذكر الحسن. وعن أبي ذرّ: قلت لرسول الله ﷺ: الرجل يعمل العمل لله ويحبه الناس؟ فقال: «تلك عاجل بشرى المؤمن». وعن عطاء: لهم البشرى عند الموت تأتيهم الملائكة بالرحمة. قال الله تعالى: {تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الملئكة أَن لَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بالجنة} [فصلت: ٣٠]. وأمّا البشرى في الآخرة فتلقى الملائكة إياهم مسلّمين مبشّرين بالفوز والكرامة، وما يرون من بياض وجوههم وإعطاء الصحائف بأيمانهم وما يقرءون منها، وغير ذلك من البشارات.

[٤٦٧] {لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللهِ} لا تغيير لأقواله ولا إخلاف لمواعيده، كقوله تعالى {مَا يُبَدَّلُ القول لَدَيَّ} [ق: ٢٩]. و{ذلك} إشارة إلى كونهم مبشّرين في الدارين، وكلتا الجملتين اعتراض.

٦٥-﴿وَلَا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٤٦٨] {وَلَا يَحْزُنكَ} وقرئ «ولا يحزنك»، من أحزنه. {قَوْلُهُمْ} تكذيبهم لك، وتهديدهم وتشاورهم في تدبير هلاكك وإبطال أمرك، وسائر ما يتكلمون به في شأنك. {إِنَّ العزة لِلَّهِ} استئناف بمعنى التعليل، كأنه قيل: ما لي لا أحزن؟ فقيل: إن العزّة لله جميعًا،

Yani, Allah'ın mülkünde galibiyet ve ezici güç tamamen O'na aittir; hiç kimse -ne onlar ne de başkaları- bunlara dair hiçbir şeye sahip değildir. Allah onları yenecek ve onlara karşı sana yardım edecektir. Nitekim "Allah, '*Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz.*' diye yazmıştır." [Mücâdile 58/21] ve "Elçilerimize elbette yardım edeceğiz!" [Ğâfir 40/51] buyrulmuştur.

[469] Ebû Hayve [v. 203/818], ***enne'l-'izzet***^{e} okumuştur ki *li-enne'l-'izzet*^{e} (çünkü izzet…) anlamındagerekçelendirme açıkça belirtilmiştir. Bu okuyuşu *kavluhum*dan bedel yapıp, sonra da bunu beğenmeyip reddeden kişiye[1] gelince asıl yanlış olan, yadırganan kıraat değil, onun zorlama izahıdır.[2]

[470] "O'dur işiten; mutlak ilim sahibi." Yani söylediklerini işitmekte, yaptıklarını ve yapmaya azmettiklerini bilmektedir ve buna dayanarak onlara muamelede bulunacaktır.

66. Bakınız! Göklerde ve yerde kim varsa, hepsi Allah'ındır. Allah'tan başka birtakım şeylere 'ortak' diye yalvaranlar hiçbir mesnede dayanmıyorlar; sadece zanna tâbi oluyorlar… Sadece tahmin yürütüyorlar!

[471] "Göklerde ve yerde kim varsa" yani temyiz vasfını hâiz akıllı varlıklar ki melekler, insanlar ve cinlerdir. Burada özellikle akıl ve temyiz vasfına sahip varlıkların zikredilmesi, bu vasıftaki bütün varlıkların Allah'a ait ve O'nun mülkü olarak, tamamının 'kul' olduğunu, Yüce Allah'ın da onların rabbi olduğunu, dolayısıyla hiçbirinin rab olmaya ve rablıkta O'na ortak olmaya elverişli olmadıklarını ifade etmek ve onların dışındaki akıllı olmayan varlıkların O'na eş ve ortak olmasının söz konusu bile olmadığını, dolayısıyla O'ndan başka -put vb. şeyler şöyle dursun- melek veya bir insanı tanrı olarak kabul eden kişinin deney-gözleme dayalı tefekkürü bir yana bırakıp taklidin peşine düşerek onun götürdüğü yere giden bâtıl taraftarı bir kişi olduğunu ifade etmek içindir.

[472] وما يتبعون شركاء ('Ortak'lara tâbi olmuyorlar.) ifadesinin mânası şudur: Her ne kadar bunlara 'ortak' diyorlarsa da ortağın 'gerçeği'ne tâbi olmuyorlar; çünkü rablıkta Allah'ın ortağının olması muhaldir. "Sadece *zanna*" yani ortak olduğunu zannettiklerine "tâbi oluyorlar… Sadece tahmin yürütüyorlar!" Onların Allah'ın ortağı olduğunu asla zemini ve dayanağı olmayan bir tahmin ve takdirle iddia ediyorlar!

---

[1] Tıybî'de belirtildiğine göre Kuteybe b. Müslim. Ancak bu zat, Maveraunnehr'i fetheden Emevî komutanıdır. Muhtemelen Tıybî müfessir İbn Kuteybe'yi kasdetmektedir. / ed.

[2] Yani gerekçelendirme değil de bedel saymasıdır; buna göre ifade, "Onların 'İzzet tamamen Allah'a aittir' sözleri seni üzmesin" anlamına gelmektedir ki yadırganması doğaldır. / ed.

أي إن الغلبة والقهر في ملكة الله جميعًا، لا يملك أحد شيئًا منها لا هم ولا غيرهم، فهو يغلبهم وينصرك عليهم. {كَتَبَ اللهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِى} [المجادلة: ٢١]، {إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا} [غافر: ٥١].

[٤٦٩] وقرأ أبو حيوة «أن العزة»، بالفتح بمعنى: لأن العزة، على صريح التعليل. ومن جعله بدلًا من {قولهم} ثم أنكره، فالمنكر هو تخريجه، لا ما أنكر من القراءة به.

[٤٧٠] {هُوَ السميع العليم} يسمع ما يقولون ويعلم ما يدبرون ويعزمون عليه، وهو مكافئهم بذلك.

٦٦-﴿أَلا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلا يَخْرُصُونَ﴾

[٤٧١] {مَن فِى السموات وَمَنْ فِى الأرض} يعني العقلاء المميزين، وهم الملائكة والثقلان. وإنما خصّهم، ليؤذن أنّ هؤلاء إذا كانوا له وفي ملكته فهم عبيد كلهم، وهو سبحانه وتعالى ربهم، ولا يصلح أحد منهم للربوبية، ولا أن يكون شريكًا له فيها؛ ما وراءهم مما لا يعقل أحقّ أن لا يكون له ندًّا وشريكًا، وليدلّ على أن من اتّخذ غيره ربًّا من ملك أو إنسي فضلًا عن صنم أو غير ذلك، فهو مبطل تابع لما أدّى إليه التقليد وترك النظر.

[٤٧٢] ومعنى وما يتبعون شركاء، أي وما يتبعون حقيقة الشركاء وإن كانوا يسمونها شركاء، لأنّ شركة الله في الربوبية محال. {إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا} ظنهم أنها شركاء {وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ} يحزرون ويقدرون أن تكون شركاء تقديرًا باطلًا.

[473] وَما يَتَّبِعُ ifadesi istifham anlamında da olabilir. Buna göre mâna “Onlar neye tâbi oluyorlar?” şeklinde; شُرَكاءَ da bu ihtimale göre يَدْعُونَ ile, nefiy olması halinde ise يَتَّبِعُ ile mansub olmuş olur. Bu takdirde cümle *ve mâ yettebi‘u’llezîne yed‘ûne min dûni’llāhi şurakâ‘e şurakâ‘e* (Allah’tan başkasına ortak diye dua edenler, aslında o ortaklara tâbi olmuyorlar.) şeklinde olur ve iki ‘ortak’tan biriyle -öbürüne delalet ettiği için- yetinilmiş olur. Mâ, (مَنْ فِي السَّماواتِ’daki) Men’e ma‘tūf bir ism-i mevsūl de olabilir, adeta “Allah’tan başkasına ortak diye yalvaranların tâbi oldukları şeyler de Allah’ındır.” buyrulmaktadır, yani o ortak koştukları da O’na aittir.

[474] Hazret-i Ali (r.a.) *ted‘ûne* (yalvardıklarınız) şeklinde Tâ ile okumuştur. Bu, وَما يَتَّبِعُ ifadesinin soru kabul edilmesi ile izah edilebilir; yani sizin Allah’ın ortağı dediğiniz melek, peygamber gibi varlıklar neye tâbi oluyorlar? Yani (el-cevap), onlar da Allah’a tâbi olup O’na itaat ediyorlar. O halde, siz neden onların yaptığını yapmıyorsunuz? “Yalvardıkları bu varlıklar Rablerine -hangisi daha yakın olacak diye- vesile ararlar.” [İsrâ 17/57] âyetindeki gibi. Sonra hitap üslubundan üçüncü şahıs üslubuna geçmiş ve “Şu Müşrikler sadece zanna tâbi oluyorlar; melek ve peygamberlerin tâbi oldukları hakka tâbi olmuyorlar.” denilmiştir.

67. Sizin için geceyi dinlenesiniz diye (karanlık), gündüzü de (çalışasınız diye) aydınlık kılan O’dur. Kulak veren bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[475] Daha sonra Allah Teâlâ; kulları gündüz vakitlerinde geçimlerini sağlamak için katlanmak zorunda kaldıkları yorgunluğu gidersinler diye “geceyi onlar için karanlık”, rızık ve kazanç vasıtalarını görebilsinler diye “gündüzü aydınlık kılmak” suretiyle kullarının yalnızca kendisine kulluk etmelerini hak ettiği o herkesi kuşatan nimetine ve yüce kudretine dikkat çekmektedir.

[476] İbret alan ve ders çıkartan birinin dinleyişi gibi “kulak veren bir toplum için…”

68. “Allah, çocuk edindi.” dediler. Hâşa!.. O’nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’na aittir. Bu hususta elinizde hiçbir güçlü kanıt yok. Allah hakkında, bilginize konu olmayan şeyler mi söylüyorsunuz siz?!

[٤٧٣] ويجوز أن يكون {وَمَا يَتَّبِعُ} في معنى الاستفهام، يعني وأي شيء يتبعون؟ و{شُرَكَاء} على هذا نصب بـ{يدعون}، وعلى الأوّل بـ{يَتَّبِعُ}. وكان حقه وما يتبع الذين يدعون من دون الله شركاء شركاء، فاقتصر على أحدهما للدلالة. ويجوز أن تكون ما موصولة معطوفة على من، كأنه قيل: ولله ما يتبعه الذين يدعون من دون الله شركاء، أي وله شركاؤهم.

[٤٧٤] وقرأ علي بن أبي طالب ﵁: تدعون، بالتاء، ووجهه أن يحمل {وَمَا يَتَّبِعُ} على الاستفهام، أي وأي شيء يتبع الذين تدعونهم شركاء من الملائكة والنبيين، يعني أنهم يتبعون الله ويطيعونه، فما لكم لا تفعلون مثل فعلهم؟ كقوله تعالى {أُولَئِكَ الذين يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلى رَبِّهِمُ الوسيلة} [الإسراء: ٥٧]. ثم صرف الكلام عن الخطاب إلى الغيبة فقال: إن يتبع هؤلاء المشركون إلّا الظن، ولا يتبعون ما يتبع الملائكة والنبيون من الحق.

٦٧-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

[٤٧٥] ثم نبه على عظيم قدرته ونعمته الشاملة لعباده التي يستحق بها أن يوحّدوه بالعبادة، بأنه جعل لهم الليل مظلمًا ليسكنوا فيه مما يقاسون في نهارهم من تعب التردّد في المعاش، والنهار مضيئًا يبصرون فيه مطالب أرزاقهم ومكاسبهم.

[٤٧٦] {لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ} سماع معتبر مدّكر.

٦٨-﴿قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ هُوَ الْغَنِيُّ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[477] سُبْحَانَهُ (Hâşa) ifadesi, Allah'ı çocuk edinmekten tenzih ve müşriklerin o akla aykırı iddialarından dolayı hayret ifade etmektedir. "O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur." cümlesi Allah'ın neden çocukla alakasının olamayacağını beyan eder; çünkü babanın kendisi yardımıyla çocuk yapmak istediği şey (eş) de, çocuğu kendisi için istediği şey de ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, ihtiyaçla alakası olmayan bir Zat'ın çocukla da alakası olmaz.

[478] "Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi O'na aittir." Dolayısıyla, onların mâliki olması sebebiyle onlardan birini evlat edinmekten müstağnidir. "Bu hususta elinizde hiçbir güçlü kanıt yok." Yani bu iddianızı dayandıracak hiçbir deliliniz yok. Doğru olan, *kavl* (söz) *sultān*ın (delilin) mekânı kabul edilmek suretiyle (بهذا'daki) Ba'nın إِنْ عِنْدَكُمْ'e müteallık olmasıdır. *Mâ 'indekum bi-ardıkum mevz*^{ün} (Sizin yanınızda, memleketinizde muz yoktur.) sözlerinde olduğu gibi. Adeta "Söylediklerinize dair hiçbir deliliniz yok." buyrulmaktadır.

[479] "Allah hakkında, bilginize konu olmayan şeyler mi söylüyorsunuz siz?!" buyurarak bir delilleri olmadığını belirtince, onları bilgisiz kimseler yapmış ve 'söyleyenin dayandığı bir delilin olmadığı hiçbir iddianın ilim ifade etmeyeceğini' bunun ilim değil, bilgisizlik olduğunu göstermiştir.

69. De ki: Kendi uydurdukları yalanı Allah'a isnat edenler asla iflâh olmaz!

70. Dünyada biraz eğlenirler; ama nihaî dönüşleri Bizedir. Sonra Biz de şiddetli azabı tattırırız onlara, nankörce inkâr edip durdukları için!..

[480] Allah'a çocuk isnat etmek suretiyle "kendi uydurdukları yalanı O'na isnat edenler… Dünyada biraz eğlenirler!" Yani bu iftiralarının faydası, dünyalık az bir şeyden ibarettir; çünkü bu dünyada, kâfirlerin lideri olmayı ve Peygamber'le yürüttükleri mücadeleyi bu iddialarına dayandırmaktadırlar; ancak daha sonra (ahirette) ebedi şakāvete mâruz kalacaklardır.

71. Onlara Nûh'un haberini oku. Hani Nûh, kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! İçinizden (sadece) benim kıyam etmem ve Allah'ın âyetlerini hatırlatarak öğüt vermem size ağır geliyorsa; -ki ben, yalnızca Allah'a güvenip dayanmışımdır- siz ve ortaklarınız toplanıp ne yapacağınızı iyice kararlaştırın -ve bu karar daha sonra içinize dert olmasın-; sonra bana yapacağınızı yapın ve bana mühlet tanımayın!.."

[٤٧٧] {سبحانه} تنزيه له عن اتخاذ الولد، وتعجب من كلمتهم الحمقاء. {هُوَ الغني} علة لنفي الولد، لأنّ ما يطلب به الولد من يلد، وما يطلبه له السبب في كله الحاجة، فمن الحاجة منتفية عنه كان الولد عنه منتفيًا.

[٤٧٨] {لَهُ مَا فِي السموات وَمَا فِي الأرض} فهو مستغن بملكه لهم عن اتخاذ أحد منهم ولدًا. {إِنْ عِندَكُمْ من سُلْطَانٍ بهذا} ما عندكم من حجة بهذا القول. والباء حقها أن تتعلق بقوله {إِنْ عِندَكُمْ} على أن يجعل القول مكانًا للسلطان، كقولك: ما عندكم بأرضكم موز، كأنه قيل: إن عندكم فيما تقولون سلطان.

[٤٧٩] {أَتَقُولُونَ عَلَى الله مَا لَا تَعْلَمُونَ} لما نفى عنهم البرهان جعلهم غير عالمين، فدلّ على أنّ كل قول لا برهان عليه لقائله فذاك جهل وليس بعلم.

٦٩-﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لا يُفْلِحُونَ﴾

٧٠-﴿مَتَاعٌ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُذِيقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدِيدَ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

[٤٨٠] {يَفْتَرُونَ عَلَى الله الكذب} بإضافة الولد إليه. {متاع فِى الدنيا} أي افتراؤهم هذا منفعة قليلة في الدنيا. وذلك حيث يقيمون رياستهم في الكفر ومناصبة النبي ﷺ بالتظاهر به، ثم يلقون الشقاء المؤبد بعده.

٧١-﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَتَذْكِيرِي بِآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلا تُنْظِرُونِ﴾

72. “Yüz çevirirseniz ben sizden (öğütlerime karşılık) bir ücret istemiş değilim; benim ücretimi vermek tamamen Allah’a düşer. Ben O’na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum.”

73. Sonuçta onu yalanladılar. Biz de onu ve gemide beraberinde bulunanları kurtardık; onları (öncekilerin yerine yeryüzüne sahip olan) halefler kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları ise suda boğduk! Bak uyarıl(ıp da aklını başına almay)anların sonu nice oldu!..

[481] كَبُرَ عَلَيْكُمْ (size ağır geliyorsa); vahim, sıkıntı verici ve ağır geliyorsa... وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (“Şüphesiz o, huşu sahipleri dışında (herkes için) ağır bir şeydir.” [Bakara 2/45]) âyetinde ifade edildiği gibi. Nitekim *te‘âzamehu’l-emr* (İş gözünde büyüdü.) denir. مَقَامِي ifadesi konumum, yani kendim demektir. Nitekim *fa‘altü kezâ li-mekâni fulân*^{in} (Bunu falanca için yaptım.) ve *fulân*^{un} *sakīlu’z-zıll*^{i} (Falancanın gölgesi ağırdır.) denir. “Rabbinin *makām*ından (yani bizzat Rabbinden) korkanlar için…” [Rahman 55/46] âyeti de bu kabildendir. Ya da “kalmam” yani aranızda uzun bir süre -950! *sene* [‘Ankebut 29/14]- durmam… Veya “kalkmam” yani size nasihat etmem… Çünkü onlar cemaate vaaz ederken yerleri belli olsun ve sözleri duyulsun diye ayağa kalkarak vaaz ediyorlardı. Nitekim Îsâ (a.s.)’ın oturmakta olan havarilerine ayakta vaaz ettiği nakledilmiştir.

[482] “Siz ve ortaklarınız toplanıp…” أَجْمِعُوا kelimesi, kişi niyetlenip kesin karar verdiği zaman kullanılan *ecma‘a’l-emr*^{a} ve *ezma‘a’l-emr*^{a} ifadesinden alınmıştır.

Bir gün dönecek miyim acaba, durumum kesinken?

وَشُرَكَاءَكُمْ‘daki Vav *ma‘a* anlamındadır ve “Ortaklarınızla beraber toplanın.” demektir. Hasan-ı Basrî bu kelimeyi muttasıl zamire atfederek وَشُرَكَاؤُكُمْ şeklinde merfu okumuştur. Bu atıf, munfasıl bir zamirle te’kid olmadığı halde, sözün uzun olması sebebiyle, fâsıl onun yerine geçtiği için caiz olmuştur. Nitekim (“Zeyd’e vur. Ve Amr’a…” anlamında) *ıdrib zeyd*^{en} *ve Amr*^{un} denilir. فَأَجْمِعُوا kelimesi ayrıca cem’ kökünden olmak üzere *fe’cma‘û* şeklinde okunmuştur ki bu durumda, *şurakâ’ekum* (ve ortaklarınızı) ifadesi mef‘ûle atıfla veya Vav *ma‘a* anlamında olduğu için mansub okunmuş olacaktır. Übeyy b. Kâ‘b ise *fe-ecmi‘û emrakum **ve’d‘û** şurakâ’ekum* (Ortaklarınızı da çağırıp ne yapacağınızı iyice kararlaştırın.) şeklinde okumuştur. “Peki toplanıp karar vermenin ortaklara isnat edilmesi nasıl caiz olmuştur?” **dersen şöyle derim:** “De ki: Ortaklarınızı çağırın sonra da bana karşı tuzak kurun.” [A‘râf 7/195]) âyetinde olduğu gibi onları âciz bırakmak (yani ‘ortak’larının âciz olduklarını bunlara da kavratmak) anlamında caiz olmuştur.

٧٢-﴿فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى اللهِ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

٧٣-﴿فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَجَعَلْنَاهُمْ خَلائِفَ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ﴾

[٤٨١] {كَبُرَ عَلَيْكُمْ} عظم عليكم وشقّ وثقل. ومنها قوله تعالى {وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلّا عَلَى الخاشعين} [البقرة: ٤٥]. ويقال: تعاظمه الأمر. {مَقَامِى} مكاني، يعني نفسه، كما تقول: فعلت كذا لمكان فلان، وفلان ثقيل الظل. ومنه {وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ} [الرحمن: ٤٦] بمعنى خاف ربّه. أو قيامي ومكثي بين أظهركم مددًا طوالًا {أَلْفَ سَنَةٍ إِلّا خَمْسِينَ عَامًا} [العنكبوت: ١٤]. أو مقامي وتذكيري، لأنهم كانوا إذا وعظوا الجماعة قاموا على أرجلهم يعظونهم، ليكون مكانهم بيِّنًا وكلامهم مسموعًا، كما يحكى عن عيسى صلوات الله عليه أنه كان يعظ الحواريين قائمًا وهم قعود.

[٤٨٢] {فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ}، من أجمع الأمر، وأزمعه، إذا نواه وعزم عليه. قال:

هَلْ أَغْدُوَنْ يَوْمًا وَأَمْرِي مُجْمَعُ

والواو بمعنى مع، يعني فأجمعوا أمركم مع شركائكم. وقرأ الحسن: «وشركاؤكم»، بالرفع عطفًا على الضمير المتصل. وجاز من غير تأكيد بالمنفصل، لقيام الفاصل مقامه لطول الكلام، كما تقول: اضرب زيدًا وعمرو. وقرئ «فاجمَعوا»، من الجمع؛ وشركاءكم نصب للعطف على المفعول، أو لأنّ الواو بمعنى مع. وفي قراءة أبيّ: «فأجمعوا أمركم وادعوا شركاءكم». فإن قلت: كيف جاز إسناد الإجماع إلى الشركاء؟ قلت: على وجه التهكم، كقوله {قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ} [الأعراف: ١٩٥].

[483] **Şayet** "İyice kararlaştıracakları durum ile 'içlerine dert olmayacak durum' anlamındaki iki durum (*emr*) ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisi onu yok etme kararlarıdır; yani beni yok etmek için istediğinizi yapın ve bütün güç ve imkânınızı ortaya koyun. Hazret-i Nûh bu sözü, onların yapacağı şeyleri önemsemediğini ve Rabbinin kendisini destekleyip koruyacağına ve onların kendisine herhangi bir zarar veremeyeceğine dair vaadine güvendiğini ifade etmek üzere söylemiştir. İkincisine gelince, burada iki ihtimal vardır. Birincisi, onların kendisiyle mücadeleleri ve ondan dolayı rahatsız olmalarının murat edilmesidir. Yani, sonra benim yüzümden hayatınızın işkence olmaması ve sıkıntı içinde olmamanız için beni helâk edin. غُمَّة kelimesi gam ve tasa anlamında olup *gam – gumme* ikilisi *kerb - kürbe* örneğindeki gibidir. İkincisi ise, bu ikinci emirle de birinci emirle murat edilen mânanın murat edilmesidir. *Ğumme* kelimesi "bir şeyi örttüğünde" kullanılan *ğammehû* ifadesinden örtme anlamındadır. *Lâ ğummete fi ferâ'idıllâh,* yani "Farzlar gizlenmez, aksine göstere göstere yapılır." şeklindeki rivayet de bu mânayı ifade etmektedir. Yani, beni yok etme çabalarınız gizli olmasın. Aksine açıkça, bana göstere göstere yapın.

[484] "Sonra bana yapacağınızı yapın," yani bana yapmak istediğiniz o işi kesinleştirin ve gerçekleştirin. وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ (O işi onun için gerçekleştirdik. [Hicr 15/66]) âyetinde ifade edildiği gibi. Veya kişinin, borçlu olduğu kimseye hakkını ödediği gibi, -size göre- hak ettiğim helâki bana ödeyin. "Bana mühlet vermeyin." ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ ifadesi "Sonra da kötülüğünüzü bana ulaştırın." anlamında *sümme'fdū ileyye* şeklinde Fâ ile de okunmuştur. Bunun, kişi çöl boşluğuna (*el-fezā'*) çıktığı zaman kullanılan *efda'r-racul*^{ü} ifadesinden geldiği de söylenmiştir ki "Karşıma onunla çıkın, onu bana gösterin." anlamındadır.

[485] "Yüz çevirirseniz" yani hatırlatmamı ve nasihatimi reddederseniz, "ben sizden (öğütlerime karşılık) bir ücret istemiş değilim!" Yani, ben sizi kendimden uzaklaştıracak, beni mallarınıza göz dikmek ve size yaptığım nasihatlere karşılık bir ücret istemekle itham etmenize sebep olacak bir şey yapmış değilim. "Benim ücretimi vermek tamamen Allah'a düşer" ki o, ahirette beni mükâfatlandıracağı sevaptır. Yani, ben dünyevi bir maksat için değil, sadece Allah rızası için size nasihat etmekteyim. "Ben teslimiyet gösterenlerden" dini öğretmeye karşılık herhangi bir şey almayan ve dünyalık istemeyen Müslümanlardan "olmakla memurum." Yani bu, İslâm'ın gereği ve her Müslümanın mükellef olduğu bir şeydir.

[٤٨٣] فإن قلت: ما معنى الأمرين؟ أمرهم الذي يجمعونه، وأمرهم الذي لا يكون عليهم غمة؟ قلت: أمّا الأمر الأوّل فالقصد إلى إهلاكه، يعني فأجمعوا ما تريدون من إهلاكي واحتشدوا فيه وابذلوا وسعكم في كيدي. وإنما قال ذلك إظهارًا لقلة مبالاته وثقته بما وعده ربه من كلاءته وعصمته إياه، وأنهم لن يجدوا إليه سبيلًا. وأما الثاني ففيه وجهان؛ أحدهما أن يراد مصاحبتهم له وما كانوا فيه معه من الحال الشديدة عليهم المكروهة عندهم، يعني ثم أهلكوني لئلا يكون عيشكم بسببي غصة وحالكم عليكم {غُمَّةً}، أي غمًّا وهمًّا؛ والغم والغمة، كالكرب والكربة. والثاني أن يراد به ما أريد بالأمر الأوّل، والغمة السترة من غمه إذا ستره. ومنها قوله عليه السلام: ولا غمة في فرائض الله، أي لا تستر، ولكن يجاهر بها. يعني ولا يكن قصدكم إلى إهلاكي مستورًا عليكم، ولكن مكشوفًا مشهورًا تجاهرونني به.

[٤٨٤] {ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ} ذلك الأمر الذي تريدون بي، أي أدّوا إليَّ قطعه وتصحيحه، كقوله تعالى {وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الأمر} [الحجر: ٦٦]. أو أدّوا إليّ ما هو حق عليكم عندكم من هلاكي كما يقضي الرجل غريمه، {وَلَا تُنظِرُونِ} ولا تمهلوني. قرئ «ثم افضوا إليّ»، بالفاء بمعنى: ثم انتهوا إليّ بشرّكم. وقيل: هو من أفضى الرجل، إذا خرج إلى الفضاء، أي أصحروا به إليَّ وأبرزوه لي.

[٤٨٥] {فَإِن تَوَلَّيْتُمْ} فإن أعرضتم عن تذكيري ونصيحتي {فَمَا سَأَلْتُكُم مِنْ أَجْرٍ} فما كان عندي ما ينفركم عني وتتهموني لأجله من طمع في أموالكم وطلب أجر على عظتكم؛ {إِنْ أَجْرِيَ إِلّا عَلَى الله} وهو الثواب الذي يثيبني به في الآخرة. أي ما نصحتكم إلّا لوجه الله، لا لغرض من أغراض الدنيا {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ المسلمين} الذين لا يأخذون على تعليم الدين شيئًا ولا يطلبون به دنيا، يريد: أن ذلك مقتضى الإسلام، والذي كل مسلم مأمور به.

Bu ifade ile Hazret-i Nûh, kendisine inanmayanları ilzam etmekte; kendisinin bir yanlışı olmadığını dile getirerek, kendisinden yüz çevirmelerinin, tebliğ vazifesini icra ederken yapması gereken bir şeyde ihmal ve eksiği olması sebebiyle değil, tamamen kendi inat ve direnişlerinden ötürü olduğunu ifade etmektedir.

[486] "Sonuçta onu yalanladılar!.." Yani onu yalanlayacakları kesinleşti; uzayıp giden sürenin sonunda –ki tufan sebebiyle helak olmalarına ramak kaldığı zamandır- onu yalanlayacak olmaları, onu ilk baştan yalanladıkları gibi [kesin ve net] idi.

[487] "Onları" boğularak helâk olanların yerine geçen "halefler kıldık."

[488] "Bak uyarıl(ıp da aklını başına almay)anların sonu nice oldu!?" Bu tabir onların başına gelen felaketin büyüklüğünü göstermekte; Peygamber (s.a.)'in benzeri bir duruma karşı uyardığı kimseler için ikaz ve Peygamber için teselli ifade etmektedir.

74. Sonra, onun arkasından, kavimlerine peygamberler gönderdik; onlara apaçık âyetlerle geldiler. Fakat daha önce yalanlayıp durdukları şeye iman edemediler. Böyle mühürleriz işte Biz, aşırı gidenlerin kalplerini!

[489] "Onun arkasından" yani Nûh'tan sonra, "kavimlerine peygamberler" yani Hûd, Sālih, İbrâhim, Lût ve Şu'ayb'ı… "Onlara apaçık âyetlerle" yani dâvalarını ispat eden apaçık delillerle "geldiler. Fakat daha önce yalanlayıp durdukları şeye bir türlü iman edemediler." İnkâra sıkı sıkı yapıştıkları ve bunda ısrar ettikleri için, iman etmeleri muhal denilecek kadar zordu. Kendilerine peygamber gönderilmeden önce hakkı yalanlayan cahiliye ehli idiler; peygamber gönderilmeden önceki halleri ile sonraki halleri arasında hiçbir değişiklik olmadı; sanki kendilerine hiç peygamber gönderilmemişti!..[1]

---

[1] Burada, kâfirlerin peygamber gönderilmesinden evvel hakkı inkâr edici oluşlarından ziyade, açık belgeler gelmeden evvelki inkârları kastedilmektedir. Kâfirler, her yönüyle takdir ettikleri mübarek birinin peygamberlik iddiası karşısında, genelde doğru dürüst düşünmeden, önünü ardını hesap etmeden inkârı seçivermektedirler. Hicr 15/11-13'te ve Şu'arâ 26/199-201'de belirtildiği gibi, işittiği bir gerçeği 'ilk anda' yalanlayıveren birinin ona daha sonra inanması çok zor olmaktadır, çünkü inkâra angaje olmakta, ona göre pozisyon almakta, resule ve inananlara düşmanlık etmekte, onlarla cepheleşmekte, böylece 'iman'la arasını iyice açmaktadır. / ed.

والمراد أن يجعل الحجّة لازمة لهم ويبرئ ساحته، فذكر أن توليهم لم يكن عن تفريط منه في سوق الأمر معهم على الطريق الذي يجب أن يساق عليه، وإنما ذلك لعنادهم وتمرّدهم لا غير.

[٤٨٦] {فَكَذَّبُوهُ} فتموا على تكذيبه، وكان تكذيبهم له في آخر المدّة المتطاولة كتكذيبهم في أوّلها، وذلك عند مشارفة الهلاك بالطوفان.

[٤٨٧] {وَجَعَلْنَاهُمْ خَلاَئِفَ} يخلفون الهالكين بالغرق.

[٤٨٨] {كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ المنذرين} تعظيم لما جرى عليهم، وتحذير لمن أنذرهم رسول الله ﷺ عن مثله، وتسلية له.

٧٤-﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ﴾

[٤٨٩] {مِن بَعْدِهِ} من بعد نوح {رُسُلاً إلى قَوْمِهِمْ} يعني هودًا وصالحًا وإبراهيم ولوطًا وشعيبًا، {فَجَاءوهُم بالبينات} بالحجج الواضحة المثبتة لدعواهم؛ {فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} فما كان إيمانهم إلّا ممتنعًا كالمحال لشدّة شكيمتهم في الكفر وتصميمهم عليه، {بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبْلُ} يريد أنهم كانوا قبل بعثة الرسل أهل جاهلية مكذبين بالحق، فما وقع فصل بين حالتهم بعد بعثة الرسل وقبلها، كأن لم يبعث إليهم أحد.

[490] “Böyle” yani bu muhkem mühür gibi “mühürleriz işte Biz, aşırı gidenlerin kalplerini!” Buradaki mühürleme onların inat ve katılıklarından kinayedir, çünkü onu Allah’ın yüz üstü bırakması (*hizlân*) takip eder. Zira Allah Teâlâ onlara aşırı gitme isnat etmiş ve kendilerini onunla nitelemiştir.

75. Sonra, bunların ardından Mûsâ ile Hârûn’u da Firavun ve kurmaylarına mucizelerimizle gönderdik, ama büyüklük tasladılar. Zaten, mücrim bir kavimdiler.

76. Gerçek, tarafımızdan kendilerine geldiğinde “Şüphesiz bu, apaçık bir büyüdür!” dediler.

77. Mûsâ dedi ki: “Size geldiği vakit ‘gerçek’ için böyle mi diyorsunuz?! Bu mu büyü!? Oysa büyücüler iflâh olmaz!”

78. Dediler ki: “Siz ikiniz; atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan bizi çevirmek için ve ülkede büyüklük siz ikinizin olsun diye geldiniz, değil mi? Size iman edip bağlanacak değiliz!”

[491] “Bunların ardından” bu peygamberlerden sonra “Mucizelerimizle” dokuz mucize ile [gönderdik]. Onları kabul etme konusunda “büyüklük tasladılar.” Kibirlerin en büyüğü; bir kulun, efendisinin mesajı ayan beyan ortaya çıktıktan sonra onu hafife alması ve onu kabul etmeyi içine sindirememesidir. “Zaten, mücrim bir kavim idiler;” büyük günahlar işleyen birer kâfir idiler. Kendilerini, işte bu sebeple Rablerinin mesajını kabul edemeyecek kadar büyük görüyorlar ve onu bu yüzden cür’etle reddediyorlardı.[1] “Gerçek, tarafımızdan kendilerine geldiğinde” yani onun Mûsâ ve Hârûn’a ait değil de Allah katından gelen hakkın ta kendisi olduğunu anlayınca, arzu ve isteklerine olan düşkünlükleri sebebiyle; “‘Şüphesiz bu, apaçık bir büyüdür!’ dediler.” Oysa onlar, *hakk*ın ‘göz boyama ve aldatmadan başka bir şey olmayan’ *sihir*den en uzak şey olduğunu pekâlâ biliyorlardı.

[492] **Şayet** “Bunlar ‘Şüphesiz bu, apaçık bir sihirdir.’ derken bunu kesin bir dille söylüyorlardı. Buna rağmen, onlara nasıl ‘Siz bunun sihir olduğunu mu söylüyorsunuz!?’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Burada birkaç ihtimal vardır. Birincisi, أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ ibaresinin “Siz bunu kusurlu bulup ona taan mı ediyorsunuz? Oysa yüceliğini görüp ona saygı göstermeniz gerekirdi” anlamında olmasıdır.

---

[1] Kişinin amelleri, yani sürdüğü hayat tarzı, imza attığı icraatları vs. dinin dünya – ahiret saadetini getirecek o saf ve tertemiz emirlerine aykırı olduğunda, kişi bu emirleri kabul edilemez bulmaktadır. “Cahiliye devrinde hayırlı olanlar İslâmiyet döneminde de hayırlı olmuşlardır.” [Buhârî, “Enbiyâ”, 8; Müslim, “Fedâil”, 168] hadisinde işaret edildiği gibi, iyi ameller genelde imanla, kötü ameller de genelde inkâr ile sonuçlanmaktadır. / ed.

[٤٩٠] {كَذَلِكَ نَطْبَعُ} مثل ذلك الطبع المحكم نطبع {على قُلوبِ المعتدين} والطبع جار مجرى الكناية عن عنادهم ولجاجهم، لأنّ الخذلان يتبعه. ألا ترى كيف أسند إليهم الاعتداء ووصفهم به.

٧٥-﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى وَهَارُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ بِآيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ﴾

٧٦-﴿فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ مُبِينٌ﴾

٧٧-﴿قَالَ مُوسَى أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ أَسِحْرٌ هَذَا وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ﴾

٧٨-﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَلْفِتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنِينَ﴾

[٤٩١] {من بَعْدِهِمْ} من بعد الرسل {بئاياتنا} بالآيات التسع {فاستكبروا} عن قبولها، وهو أعظم الكبر أن يتهاون العبيد برسالة ربهم بعد تبينها، ويتعظموا عن تقبلها. {وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ} كفارًا ذوي آثام عظام، فلذلك استكبروا عنها واجترءوا على ردّها. {فَلَمَّا جَاءهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِندِنَا} فلما عرفوا أنه هو الحق، وأنه من عند الله، لا من قبل موسى وهارون {قالوا} لحبهم الشهوات {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مُبِينٌ} وهم يعلمون أنّ الحق أبعد شيء من السحر الذي ليس إلّا تمويهًا وباطلًا.

[٤٩٢] فإن قلت: هم قطعوا بقولهم {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مُبِينٌ} على أنه سحر، فكيف قيل لهم: أتقولون أسحر هذا؟ قلت: فيه أوجه: أن يكون معنى قوله {أَتَقُولُونَ لِلْحَقّ} أتعيبونه وتطعنون فيه؟! وكان عليكم أن تذعنوا له وتعظموه.

Nitekim Araplar *fulân*^{ün} *yahāfü'l-kālet*^{e} (Falan kötü sözden korkar.) ve insanlar hoşlarına gitmeyen şeyleri birbirlerine söylediklerinde *beyne'n-nâsi tekāvul*^{un} derler. “Bunları diline dolayan (يَذْكُرُهُمْ) bir genç duyduk” [Enbiyâ 21/60] âyetindeki diline dolama (*zikr*) kelimesi de buradaki söyleme (*kavl*) fiili gibidir. Nitekim daha sonra “Bu mu sihir!?” buyurarak, kâfirlerin bu mucizeleri kusurlu bulup onlara taan etme anlamına gelen sözlerini yadırgamıştır. (**İkinci** olarak) أَتَقُولُونَ fiilinin –“Şüphesiz, bu apaçık bir sihirdir.” şeklindeki sözlerinin delalet ettiği- mef'ûlünün hazfedilmiş olmasıdır. Sanki önce onların “Şüphesiz, bu apaçık bir sihirdir.” sözlerini kastederek, “Siz şu söylediklerinizi söylüyor musunuz!?” denildikten sonra, “Bu mu sihir!?” diye sorulmuş olmaktadır. (**Üçüncü** olarak) “Bu mu sihir!? Oysa sihirbazlar iflâh olmaz!” sözüyle onların sözleri hikâye edilmiş de olabilir. Ve adeta kâfirler Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'a “Siz başarı kazanacağınızı umarak mı sihir yaptınız? Oysa sihirbazlar iflâh olmaz!” demiş olurlar. Tıpkı, Hazret-i Mûsâ'nın sihirbazlara “Sizin bu yaptığınız sihirdir. Şüphesiz, Allah onun bâtıl olduğunu gösterecektir.” [Yûnus 10/81] demesi gibi.

[493] “Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan” yani putlara tapmaktan “çevirmek” döndürmek “için” -*Left* ve *fetl* kelimeleri kardeş olup, mutāvîleri *iltifat* ve *infitâl*dir.- “Ve büyüklük” yani egemenlik “siz ikinizin olsun diye…” Çünkü krallar büyüklükle mevsūf olurlar. Bundan dolayıdır ki, krala *cebbâr* denilmiş, başı dik olmakla ve göz ucuyla bakmakla tavsif edilmiştir. Bu sebeple İbn (Kays er-) Rukayyât [v. 75/694] bir şiirinde Mus'ab (b. Zübeyr')i;

Tamamen şefkat hükümdarlığıdır onun hükümdarlığı
Ne zorbalık vardır onda bundan dolayı, ne de büyüklenme!..

diye niteleyerek krallarda bulunan şeylerin onda olmadığını söylemiştir. Mısırlıların bu ifade ile onları zemmetmek istemiş olmaları ve eğer Mısır'a egemen olurlarsa orada halka zulmedeceklerini ve ululuk taslayacaklarını kastetmiş olmaları da mümkündür. Tıpkı o Kıptînin[1], Mûsâ'ya “Sen yeryüzünde bir zorba olmaktan başka bir şey istemiyorsun!” [Kasas 28/19] dediği gibi. “Size iman edip bağlanacak[2] değiliz,” yani getirdiğiniz şeylerde sizi onaylayacak değiliz. (74. âyetteki نَطْبَعُ (mühürler**iz**) ile وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَاءُ ifadeleri) Ya ile *yatba'u* (mühürler) ve *yekûne le-küme'l-kibriyâ*^{u} şeklinde de okunmuştur.

---

[1] Kasas 19'da nakledilen bu söz Kıptîye ait değildir, -Mûsâ'nın 'bir önceki günkü olayda' Kıptîye karşı koruduğu- İbranîye aittir; çünkü dün Mûsâ'nın birinin ölümüne sebebiyet verdiğini bu yaramaz İbranîden başkası bilmiyordu. / ed.

[2] Âmene fiili Bâ ile kullanıldığında, tasdik; Lâm ile kullanıldığında ise tasdike ek olarak teslimiyet ve bağlanma ifade eder. / ed.

من قولهم: فلان يخاف القالة، وبين الناس تقاول، إذا قال بعضهم لبعض ما يسوؤه، ونحو القول: الذكر في قوله {سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٠]؛ ثم قال {أَسِحْرٌ هذا}، فأنكر ما قالوه في عيبه والطعن عليه؛ وأن يحذف مفعول أتقولون، وهو ما دلّ عليه قولهم {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مبِينٌ}. كأنه قيل: أتقولون ما تقولون، يعني قولهم: إن هذا لسحر مبين، ثم قيل: أسحر هذا؟ وأن يكون جملة قوله {أَسِحْرٌ هذا وَلَا يُفْلِحُ الساحرون} حكاية لكلامهم، كأنهم قالوا: أجئتما بالسحر تطلبان به الفلاح؟ {وَلَا يُفْلِحُ الساحرون}، كما قال موسى للسحرة {ما جِئْتُمْ به السِّحْرُ إِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُ} [يونس: ٨١].

[٤٩٣] {لِتَلْفِتَنَا} لتصرفنا. واللفت والفتل أخوان، ومطاوعهما الالتفات والانفتال. {عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءنَا} يعنون عبادة الأصنام، {وَتَكُونَ لَكُمَا الكبرياءُ} أي الملك، لأن الملوك موصوفون بالكبر؛ ولذلك قيل للملك الجبار، ووصف بالصيد والشوس. ولذلك وصف ابن الرقيات مصعبًا في قوله:

مُلْكُهُ مُلْكُ رَأْفَةٍ لَيْسَ فِيه   جَبَرُوتٌ مِنْهُ وَلَا كِبْرِيَاءُ

ينفي ما عليه الملوك من ذلك. ويجوز أن يقصدوا ذمّهما وأنهما إن ملكا أرض مصر تجبرا وتكبرا، كما قال القبطي لموسى عليه السلام {إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا في الأَرْضِ} [القصص: ١٩]. {وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنِينَ} أي مصدّقين لكما فيما جئتما به. وقرئ «يطبع»، «ويكون لكما»، بالياء.

79. Firavun; “Ne kadar usta sihirbaz varsa, bana getirin!” dedi.

80. Sihirbazlar gelince, Mûsâ onlara “(Hüner olarak, ortaya) ne koyacaksanız koyun.” dedi.

81. (Hünerlerini) ortaya koyunca, Mûsâ dedi ki: “Asıl sizin ortaya koyduklarınız, sihirdir. Ve Allah onu kesinlikle boşa çıkaracaktır. Bozucuların yaptıklarını Allah düzeltmez!”

82. “Ve mücrimler istemese de Allah, sözleriyle gerçeğin gerçekliğini ortaya çıkarır.”

[494] ما جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ (Bu ortaya koyduğunuz) cümlesindeki Mâ, ism-i *mevsûl* olup mübtedadır, السِّحْرُ ise haberdir; yani asıl bu ortaya koyduklarınız sihirdir, Firavun ve kavmine mensup kişilerin sihir adını verdikleri mucizeler değil!.. *es-Sihr*^{u} kelimesi *âs-sihr*^{u} şeklinde soru olarak da okunmuş olup, buna göre Mâ soru kelimesi olmakta ve “Siz ne ortaya koydunuz? Sihir mi?” anlamında olmaktadır. Ayrıca İbn Mes‘ûd [v. 32/652] bu ifadeyi *mâ ci’tüm bi-hî sihr*^{un} (Sizin ortaya koyduklarınız sihirdir.) şeklinde okurken Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] [v. 33/654] da *mâ eteytüm bi-hî sihr*^{un} okumuştur. “Benim ortaya koyduklarım değil, (sizin ortaya koyduklarınız sihirdir.)” demektir.

[495] “Ve Allah onu kesinlikle boşa çıkaracaktır.” Yani onu silecektir veya mucizeyi göz yanıltmaya galip getirerek onun asılsız bir şey olduğunu gösterecektir. “Bozucuların yaptıklarını Allah düzeltmez,” kalıcı ve daim kılmaz, aksine onu yokluğa mahkûm eder. “Allah, sözleriyle” yani emir ve hükümleriyle “gerçeğin gerçekliğini ortaya çıkarır;” hakkı kalıcı kılar. (كلماته kelimesi) *kelimetihî* şeklinde de okunmuştur ki “emir ve iradesiyle” anlamındadır.

83. Ama sonuçta Firavun ve kurmaylarının kendilerine işkence edeceği korkusuyla, kavminden genç bir kuşak dışında hiç kimse Mûsâ’ya iman etmedi; çünkü Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmıştı ve gerçekten aşırı gidenlerdendi.

[496] Başlangıçta “kavminden” yani İsrailoğulları soyundan “genç bir kuşak dışında Mûsâ’ya hiç kimse iman etmedi.” Sanki “kavminin gençlerinden bir grup dışında” denilmiştir; çünkü Hazret-i Mûsâ yaşlıları davet etmiş ancak onlar Firavun’dan korkularından dolayı ona olumlu cevap vermemişler; gençlerinden bir grup ise korkmalarına rağmen iman etmişlerdi. Bazıları “*kavmihi*” (kavmi) kelimesindeki zamirin Firavun’a râci olduğunu, “*zürriyet*” (kuşak) kelimesinin ise, Firavun’un adamlarından iman edenler, hanımı Âsiye, hazinedârı, onun hanımı ve kuaförü olduğunu söylemişlerdir.

٧٩-﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ﴾

٨٠-﴿ فَلَمَّا جاءَ السَّحَرَةُ قالَ لَهُمْ مُوسى أَلْقُوا ما أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾

٨١-﴿فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَى مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

٨٢-﴿وَيُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ﴾

[٤٩٤] {مَا جِئْتُمْ بِهِ} ما موصولة واقعة مبتدأ و{السحر} خبر، أي الذي جئتم به هو السحر لا الذي سماه فرعون وقومه سحرًا من آيات الله. وقرئ «آلسحر» على الاستفهام. فعلى هذه القراءة ما استفهامية، أي أيّ شيء جئتم به، أهو السحر؟ وقرأ عبد الله: «ما جئتم به سحر». وقرأ أبيّ: «ما أتيتم به سحر»؛ والمعنى: لا ما أتيت به.

[٤٩٥] {إِنَّ اللهَ سَيُبْطِلُهُ} سيمحقه أو يظهر بطلانه بإظهار المعجزة على الشَّعْوَذة .{لَا يُصْلِحُ عَمَلَ المفسدين} لا يثبته ولا يديمه، ولكن يسلط عليه الدمار. {وَيُحِقُّ اللهُ الحق} ويثبته {بكلماته} بأوامره وقضاياه. وقرئ «بكلمته»، بأمره ومشيئته.

٨٣-﴿فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ أَنْ يَفْتِنَهُمْ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ﴾

[٤٩٦] {فَمَا آمَنَ لموسى} في أوّل أمره {إِلَا ذُرّيَّةٌ مّن قَوْمِهِ} إلّا طائفة من ذراري بني إسرائيل، كأنه قيل: إلّا أولاد من أولاد قومه. وذلك أنه دعا الآباء فلم يجيبوه خوفًا من فرعون، وأجابته طائفة من أبنائهم مع الخوف. وقيل: الضمير في {قومه} لفرعون. والذرية مؤمن آل فرعون، وآسية امرأته، وخازنه، وامرأة خازنه وماشطته.

[497] **Şayet** “وملإهم”deki zamir nereye râcidir?” **dersen şöyle derim:** Firavun’un adamları anlamında olmak üzere Firavun’a râcidir; *Rebî‘a ve Mudar* denildiği gibi. Veya Firavun’un kendisi için çalışan adamları olduğu için. Zamir *zürriyet*e de râci olabilir. Buna göre mâna “gerek Firavun korkusundan gerekse İsrailoğullarının ileri gelenleri korkusundan” şeklinde olur; çünkü ileri gelenler, Firavun’un hem kendilerine hem de tâbilerine zarar vereceğinden korkarak onların Hazret-i Mûsâ’ya iman etmesine mani oluyorlardı. “Onlara işkence edeceğinden” yani, zarar vereceğinden ifadesi de buna delalet etmektedir. “Çünkü Firavun ülkesinde iyice zorbalaşmıştı.” Yani orada son derece üstün ve egemen olmuştu. “Ve o” zulüm ve fesat çıkarmada, rububiyet iddia etmeye kadar vardırdığı kibir ve gururda “aşırı gidenlerdendi.”

84. Mûsâ dedi ki: “Ey kavmim! Gerçekten Allah’a iman etmiş; O’na teslimiyet göstermişseniz, sadece O’na güvenip dayanın.”

85. Onlar da dediler ki; “Biz, sadece Allah’a güvenip dayandık. Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavim için sınanma vesilesi haline getirme (Bizim kötü durumumuza bakarak, inkârlarından memnun olmasınlar).”

86. “Bu inkârcı nankör kavimden, merhametinle bizi kurtar.”

[498] “Gerçekten Allah’a iman etmişseniz,” yani O’nu ve âyetlerini tasdik etmişseniz “sadece O’na güvenip dayanın.” Yani, Firavun’dan kurtulmada işinizi O’na havale edin. Sonra tevekkülün şartı *islâm*, yani kendilerini Allah’a teslim etmeleri, kendilerini şeytanın hiçbir nüfuzunun olmadığı, yalnızca Allah’a ait varlıklar olarak görmeleridir; çünkü bir başkasının da nüfuzu olması halinde tevekkül olmaz. Bu ifadenin benzeri *in darabeke Zeyd*^{ün} *fadribhu* (Zeyd sana vurursa sen de ona vur.) cümlesidir; “gücün yeterse” demektir.

[499] “Biz, sadece Allah’a güvenip dayandık dediler.” Bunu söylediler, çünkü tevekkül ehli kimseler idiler. Bu sebeple, Allah onların tevekkülünü kabul etti; dualarını kabul edip onları kurtardı; korktukları kişiyi helâk etti ve kendilerini onun bölgesine egemen kıldı. Binaenaleyh, Rabbine dayanmaya ve işlerini O’na havale etmeye lâyık olmak[1] isteyen kimse, ihlâsına şaibe bulaştırmayı terk etmelidir.

---

[1] Allah’a güvenebilmen için, sadece O’na kulluk etmen ve O’nun çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket etmen -sözgelimi helal daire içinde elinden geleni önce kendin yapman- gerekir. Aksi takdirde, güvendiğin dağlara kar yağabilir! / ed.

[٤٩٧] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَمَلَإِهِمْ}؟ قلت: إلى فرعون، بمعنى آل فرعون، كما يقال: ربيعة ومضر؛ أو لأنه ذو أصحاب يأتمرون له. ويجوز أن يرجع إلى الذرية، أي على خوف من فرعون وخوف من أشراف بني إسرائيل، لأنهم كانوا يمنعون أعقابهم خوفًا من فرعون عليهم وعلى أنفسهم. ويدلّ عليه قوله {أَن يَفْتِنَهُمْ} يريد أن يعذبهم. {وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الأرض} لغالب فيها قاهرٌ. {وَإِنَّهُ لَمِنَ المسرفين} في الظلم والفساد، وفي الكبر والعتوّ بادعائه الربوبية.

٨٤-﴿وَقَالَ مُوسَى يَا قَوْمِ إِنْ كُنتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ﴾

٨٥-﴿فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا لا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٨٦-﴿ وَنَجِّنا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكافِرِينَ﴾

[٤٩٨] {إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللهِ} صدقتم به وبآياته {فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا} فإليه أسندوا أمركم في العصمة من فرعون. ثم شرط في التوكل الإسلام، وهو أن يسلموا نفوسهم لله، أي يجعلوها له سالمة خالصة لا حظّ للشيطان فيها؛ لأن التوكل لا يكون مع التخليط. ونظيره في الكلام: إن ضربك زيد فاضربه، وإن كانت بك قوّة.

[٤٩٩] {فَقَالُوا على الله تَوَكَّلْنَا} إنما قالوا ذلك، لأن القوم كانوا مخلصين، لا جرم أن الله سبحانه قبل توكلهم، وأجاب دعاءهم، ونجّاهم وأهلك من كانوا يخافونه، وجعلهم خلفاء في أرضه. فمن أراد أن يصلح للتوكل على ربه والتفويض إليه، فعليه برفض التخليط إلى الإخلاص.

[500] “Bizi sınama vesilesi haline getirme,” yani insanların sınanma araçları, dinimizden dolayı bize işkence edecekleri veya bizi bahane ederek “Bunların dinleri hak olsaydı bu duruma düşmezlerdi.” diyerek sapmalarına vesile kılma.

87. Mûsâ ve kardeşine vahyettik ki; kavminiz için Mısır’da (karargâh) evler hazırlayın; evlerinizi (gözünüzün - kulağınızın kendisinde olduğu) birer merkez hâline getirin ve namazı - niyazı dosdoğru yerine getir(erek bu ibadet etrafında ‘cemaat’leş)in. Sen de müminleri müjdele…

[501] *Tebevve’e’l-mekân*^{e} “Orayı karargâh edindi.” demektir; nitekim biri, bir yeri vatan edindiğinde *tevattanehû* dersin. Yani, Mısır’daki bazı evleri kavminiz için karargâh edinin; ibadet etmek ve namaz kılmak için gidip geldiğiniz merkezler yapın. “Ve” bu “evlerinizi kıble yapın.” Yani, kıblesi Kâbe olan mâbetler haline getirin. Hazret-i Mûsâ ve beraberindekiler Kâbe’ye doğru namaz kılıyorlardı. İlk zamanlar; kendilerinin farkına varıp da işkence etmesinler, dinden döndürmeye çalışmasınlar diye evlerinde gizlice namaz kılmakla memur idiler. Tıpkı İslâmiyetin ilk yıllarında müminlerin Mekke’de yaptıkları gibi.

[502] **Şayet** “Neden âyette hitap çeşit çeşit yapılmış; önce tesniye, sonra cemi ve daha sonra müfrede hitap edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Önce, (*tesniye* olarak) Hazret-i Mûsâ ve Hârûn’a bazı evleri kavimleri için karargâh yapıp ibadete tahsis etmeleri hitabında bulunulmuştur ki, bu gibi meseleler peygamberlere havale edilir. Sonra çoğul olarak o ikisine ve kavimlerine hitap edilerek, mabetler yapıp orada namaz kılmaları emredilmiştir. Zira bu, herkesin üzerine farz olan bir ibadettir. En sonunda da müjdenin ve müjdelenen şeyin önemini göstermek için, Hazret-i Mûsâ’ya asıl hedef olan müjde vahyiyle özel *(tekil)* olarak hitap edilmiştir.

88. Mûsâ dedi ki: “Ya Rabbi! Firavun ve kurmaylarına bu dünya hayatında muazzam bir ziynet ve mal-mülk vermişsin… Senin yolundan saptırsınlar diye mi ya Rabbi!? Mallarını – mülklerini ters yüz et, ve kalplerini sık da o can yakıcı azabı görünceye dek iman edemesinler ya Rabbi!..”

[٥٠٠] {لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً} موضع فتنة لهم، أي عذاب يعذبوننا ويفتنوننا عن ديننا. أو فتنة لهم يفتتنون بنا ويقولون: لو كان هؤلاء على الحق لما أصيبوا.

٨٧-﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٥٠١] تبوّأ المكان، اتخذه مباءة، كقولك: توطنه، إذا اتخذه وطنًا. والمعنى اجعلا بمصر بيوتًا من بيوته مباءة لقومكما ومرجعًا يرجعون إليه للعبادة والصلاة فيه، {واجعلوا بُيُوتَكُمْ} تلك {قِبْلَةً} أي مساجد متوجهة نحو القبلة وهي الكعبة، وكان موسى ومن معه يصلون إلى الكعبة، وكانوا في أوّل أمرهم مأمورين بأن يصلوا في بيوتهم خفية من الكفرة، لئلا يظهروا عليهم فيؤذوهم ويفتنوهم عن دينهم، كما كان المؤمنون على ذلك في أوّل الإسلام بمكة.

[٥٠٢] فإن قلت: كيف نوّع الخطاب، فثنى أوّلًا ثم جمع ثم وحد آخرًا؟ قلت: خوطب موسى وهارون عليهما السلام أن يتبوّآ لقومهما بيوتًا، ويختاراها للعبادة، وذلك مما يفوّض إلى الأنبياء، ثم سيق الخطاب عامًّا لهما ولقومهما باتخاذ المساجد والصلاة فيها، لأنّ ذلك واجب على الجمهور، ثم خصّ موسى عليه السلام بالبشارة التي هي الغرض، تعظيمًا لها وللمبشر بها.

٨٨-﴿وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الأَلِيمَ﴾

[503] “Ziynet” kendisiyle süslenilen elbise, takı, yatak ya da ev eşyası vb. şeylerdir. İbn ‘Abbâs (Radıya’llâhu ‘Anh; v. 68/688], Mısır Fustāt’ından Habeşistan’a kadarki dağlarda Mısırlıların altın, gümüş, zebercet ve yakut madenleri bulunduğunu söylemiştir.

[504] **Şayet** “رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** “Tıpkı رَبَّنَا اطْمِسْ (“Ya Rabbi! Ters yüz et[1] ve اشْدُدْ ([iyice katılaşsın diye kalplerini] sık) ifadeleri gibi bu cümle de -emir lafzıyla[2] yapılmış- bir duadır. Şöyle ki: Hazret-i Mûsâ Mısırlılara Allah’ın mucize ve açıklamalarını defalarca arz edip, uzun süre nasihat etmiş, öğüt vermiş ve (inanmadıkları takdirde) kendilerini Allah’ın azap ve gazabının beklediğini hatırlatarak, içinde bulundukları küfür ve dalâletin akıbeti hususunda kendilerini uyarmış; ancak bütün o mucize, uyarı ve nasihatlere rağmen inkâr etmeye, büyüklenmeye ve kulak tıkamaya devam etmişlerdi. Neticede, Hazret-i Mûsâ’nın onlar hakkındaki ümidi tükenmiş, tecrübe ve uzun süreli beraberliği ile onların taşkınlık ve sapıklıktan başka bir şey yapmayacaklarını ve iman etmelerinin gerçekleşmesi mümkün olmayan bir muhal gibi olduğunu anlayınca, -veya Allah bunu kendisine vahyedince- onlara olan öfkesi artmış; onların hallerinden tiksinmesi had safhaya varmıştı. İşte, sonunda başka türlüsünün mümkün olmayacağını bildiği şey için onlara beddua etti. Başka türlü olmayacağını bildiğin için *la‘anellâhu İblîs*e (Allah İblis’e lânet etsin) ve *ahaza’l-lāhu’l-keferat*e (Allah kâfirlerin cezasını versin!) demen gibi. Hazret-i Mûsâ Mısırlılarla ilgili olarak yapabileceği bir şey kalmadığını ve dalâletleriyle başbaşa ne yapacaklarını bilmez bir halde bırakılmaktan başka bir şeye lâyık olmadıklarını görerek, adeta “içinde bulundukları dalâlete devam etsinler ve dalâlette kalsınlar, Allah kalplerini mühürlesin de iman etmesinler! Bana ne bunlardan?! Onlar bunu fazlasıyla hak ettiler!” demiştir. Son derece şefkatli bir babanın, nasihatini kabul etmeyen sevgili yavrusuna sapıtıp nefsine tâbi olmasını istediğinden değil, sırf öğüdünü dinlememekle kaybettiği şeylere teessüf ettiği ve ona öfkelendiği için söylenmesi gibi.

[505] “Kalplerini sıkma”nın mânası, oraya iman girmesin diye onu iyice bağlamaktır. فَلَا يُؤْمِنُوا ifadesi وَاشْدُدْ duasının cevabıdır (“Sık da iman edemesinler!” anlamında) veya nehiy suretinde bir duadır (“İman etmesinler!” anlamında).

---

[1] Yani mallarını – mülklerini ellerinden alıp, izzetlerini zillete çevir. / ed.

[2] Yani “Ya Rabbi! Sapsınlar senin yolundan!” anlamında. Müfessirin, ifadeyi if‘âlden değil de sülasiden لِيَضِلُّوا anlamında düşündüğü anlaşılıyor. / ed.

[٥٠٣] الزينة: ما يتزين به من لباس أو حلي أو فرش أو أثاث أو غير ذلك. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كانت لهم من فسطاط مصر إلى أرض الحبشة جبال فيها معادن من ذهب وفضة وزبرجد وياقوت.

[٥٠٤] فإن قلت: ما معنى قوله {رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِكَ}؟ قلت: هو دعاء بلفظ الأمر، كقوله {رَبَّنَا اطْمِسْ}، {واشْدُدْ}. وذلك أنه لما عرض عليهم أيات الله وبيناته عرضًا مكرّرًا وردّد عليهم النصائح والمواعظ زمانًا طويلًا، وحذرهم عذاب الله وانتقامه، وأنذرهم عاقبة ما كانوا عليه من الكفر والضلال المبين، ورآهم لا يزيدون على عرض الآيات إلّا كفرًا، وعلى الإنذار إلّا استكبارًا، وعن النصيحة إلّا نبوّا، ولم يبق له مطمع فيهم، وعلم بالتجربة وطول الصحبة أنه لا يجيء منهم إلّا الغي والضلال، وأنّ إيمانهم كالمحال الذي لا يدخل تحت الصحة، أو علم ذلك بوحي من الله، اشتد غضبه عليهم، وأفرط مقته وكراهته لحالهم، فدعا الله عليهم بما علم أنه لا يكون غيره. كما تقول: لعن الله إبليس، وأخزى الله الكفرة؛ مع علمك أنه لا يكون غير ذلك، وليشهد عليهم بأنه لم يبق له فيهم حيلة، وأنهم لا يستأهلون إلّا أن يُخذَلوا ويخلّى بينهم وبين ضلالهم يتسكعون فيه، كأنه قال: ليثبتوا على ما هم عليه من الضلال. وليكونوا ضلّالًا، وليطبع الله على قلوبهم فلا يؤمنوا؛ وما عليّ منهم، هم أحقّ بذلك وأحقّ. كما يقوله الأب المشفق لولده الشاطر إذا لم يقبل منه، حسرة على ما فاته من قبول نصيحته، وحردًا عليه، لا أن يريد خلاعتَه واتباعَه هواه.

[٥٠٥] ومعنى الشدّ على القلوب الاستيثاق منها حتى لا يدخلها الإيمان. {فَلَا يُؤْمِنُوا} جواب للدعاء الذي هو {اشْدُدْ}، أو دعاء بلفظ النهي.

[506] لِيُضِلُّوا‘daki Lâm, ta’lil olarak da kabul edilmiş olup; Mısırlıların, Allah’ın verdiği nimetleri -sanki ‘saptırsınlar diye’ verilmiş gibi- birer dalâlet sebebi haline getirdikleri anlatılmış olur. فَلَا يُؤْمِنُوا ifadesi de لِيُضِلُّوا’ya atıf olmaktadır (insanları saptırsınlar da, o can yakıcı azabı görünceye dek iman edemesinler). Bu durumda, “Ya Rabbi! Bunların malını-mülkünü yok et ve kalplerini sık” cümlesi, ma‘tūf ile ma‘tūf aleyh arasında ara cümle şeklinde bir dua olacaktır.

[507] (إِنَّكَ آتَيْتَ kelimesini) Fadl er-Rakāşî istifhami olarak *e-inneke âteyte* (… diye mi verdin?!) şeklinde ve (ve وَاطْمِسْ kelimesini) Mim’in zammesiyle *va’tmus* şeklinde okumuştur.

89. “Her ikinizin duası da kabul olundu. Dolayısıyla, doğru yolda gitmeye devam edin ve sakın bilgisizlerin yolunu tutmayın!” buyurdu.

[508] (دَعْوَتُكُمَا ifadesi) *de‘vâtükümâ* (çağrılarınız / dualarınız) şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre; Hazret-i Mûsâ dua eder, Hazret-i Hârûn da “Âmin!” dermiş. Her ikisinin birlikte dua etmeleri de mümkündür. Mâna şudur: Dualarınız müstecaptır; istediğiniz şeyler olacaktır. Ama zamanı geldiğinde…

[509] “Dolayısıyla, doğru yolda gitmeye devam edin,” yani yapmakta olduğunuz ‘insanları dine davet ve onlara bu hususta deliller sunma’ görevini sürdürün. Nûh Peygamber bin yıla yakın bir süre kavmini davet etmişti; alel’acele istemeyin. İbn Cüreyc [v. 150/767], Hazret-i Mûsâ’nın kavmini dine davet ettikten sonra kırk sene beklediğini söylemiştir.

[510] “Sakın, bilgisizlerin yolunu tutmayın.” Yani Allah’ın, işleri maslahatlara bağlama (yani insanların çıkarına olacak şekilde sonuçlandırma) şeklindeki âdetini bilmeyen kimselerin yolundan gitmeyin. Acele etmeyin! Çünkü acele etmek sizin çıkarınıza değildir. Bu, Hazret-i Nûh’a; “Sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.” [Hûd 11/46] buyurması gibidir.[1]

[511] (وَلَا تَتَّبِعَانِّ ifadesi, sülâsî) *tebi‘a*dan; Tâ ve Nun şeddesiz, ayrıca iki sâkin harfin bir araya gelmesi sebebiyle Nun, tesniye Nun’una benzetilip kesrelenmiş olarak *ve lâ tetbe‘âni* şeklinde de okunmuştur.

90. Ve (sonunda) İsrailoğullarına o deryayı geçirttik. Oysa Firavun ve askerleri onlara haksızlık ve düşmanlık etmek üzere yetişmişlerdi. Nihayet, (Firavun) boğulacağı anda “İsrailoğullarının iman ettiğinden başka tanrı olmadığına iman ettim. Artık ben de O’na teslimiyet gösterenlerdenim!” dedi.

---

[1] Bu hitapta konu, Nûh Aleyhisselâm’ın acele etmesi değil, “ehlinden olduğunu sandığı” oğlunun neden helâk edildiği ile ilgili serzenişi idi. / ed.

[٥٠٦] وقد حملت اللام في {ليضلوا} على التعليل، على أنهم جعلوا نعمة الله سببًا في الضلال، فكأنهم أوتوها ليضلّوا. وقوله {فَلَا يُؤْمِنُوا} عطف على {ليضلوا}. وقوله { رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ} دعاء معترض بين المعطوف والمعطوف عليه.

[٥٠٧] وقرأ الفضل الرقاشي: «أئنك آتيت»، على الاستفهام، «واطمس»، بضم الميم.

٨٩-﴿قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَلا تَتَّبِعَانِّ سَبِيلَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٥٠٨] قرئ «دعواتكما». قيل: كان موسى يدعو وهارون يؤمّن. ويجوز أن يكونا جميعًا يدعوان. والمعنى: إنّ دعاءكما مستجاب، وما طلبتما كائن ولكن في وقته.

[٥٠٩] {فاستقيما} فاثبتا على ما أنتما عليه من الدعوة والزيادة في إلزام الحجّة، فقد لبث نوح عليه السلام في قومه ألف عام إلّا قليلًا ولا تستعجلا. قال ابن جريج: فمكث موسى بعد الدعاء أربعين سنة.

[٥١٠] {وَلَا تَتَّبِعَانّ سَبِيلَ الذين لَا يَعْلَمُونَ}، أي لا تتبعا طريق الجهلة بعادة الله في تعليقه الأمور بالمصالح، ولا تعجلا، فإن العجلة ليست بمصلحة. وهذا كما قال لنوح عليه السلام {إِنّى أَعِظُكَ أَن تَكُونَ مِنَ الجاهلين} [هود: ٤٦].

[٥١١] وقرئ «ولا تَتْبَعَانِ»، بالنون الخفيفة وكسرها، لالتقاء الساكنين، تشبيهًا بنون التثنية، وبتخفيف التاء، من تبع.

٩٠-﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدْوًا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا الَّذِي آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[512] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] (وَجاوَزْنا kelimesini) *ve cevveznâ* şeklinde okumuştur. Ancak A'şâ'nın;

> Bir kabilenin dizginini o hatunun eline verdiğinde
> [bir başka kabilenin dizginini de getirir sana]

beytindeki (tenfiz anlamındaki) *cevveze*den değil, (bir yeri geçmek anlamındaki) *ecâze'l-mekâne*, *cevvezehû* ve *ecâzehû* kullanımlarından olmak üzere. Zira *cevveze*den olsaydı, (kelimeyi müteaddi kılan Bâ olmaksızın) *ve cevveznâ* ***benî*** *isrâ'île* ***fi***'*l-bahri* denilmesi gerekirdi. (Aynı şairin);

> [Yolunu geçirtecek bir komşu lâzım ona]
> Tıpkı çiviyi kapıya geçirdiği gibi marangozun

beytinde olduğu gibi.

[513] فَأَتْبَعَهُمْ "Onlara yetişmişlerdi." *Tebi'tühû hattâ etba'tühû* (Onun peşine düştüm, sonunda ona yetiştim.) denir. Hasan-ı Basrî (*adv*^{en} kelimesini) '*adüvv*^{en} şeklinde okumuştur.

[514] أنّه kelimesi *iman*ın sılası olan Bâ'nın hazfiyle meftuh olarak; ayrıca آمَنْتُ'den bedel yeni bir cümle olmak üzere إنّه şeklinde meksur olarak okunmuştur. Orada yüzüstü bırakılan (Firavun), kabul edilmesini çok istediği için, bir tek mânayı üç defa ve üç ayrı ibare ile ifade etmiş; ancak, vaktinde hata ettiği ve hiçbir seçme imkânının kalmadığı bir sırada söylediği için isteği kabul edilmemiştir. Oysa seçme imkânı bulunduğu ve teklifin devam ettiği bir zamanda olsaydı, bir defa söylemesi bile yeterdi.

91. Şimdi mi?! Oysa daha önce karşı gelmekteydin; bozuculardandın!..

92. Senden sonrakilere 'ayet' olman için bugün senin cesedini kurtaracağız! Gerçi insanların çoğu Bizim âyetlerimizden gafildirler ya...

[515] "Şimdi mi?" Yani şu saatte, boğulmakta olup iradenin kalmadığı ve kendinden ümit kestiğin bir zamanda mı iman ediyorsun!? Denmiştir ki; Firavun bunu canı boğazına geldiğinde, yani tam boğulmak üzere iken söylemiştir. Yine denmiştir ki; bunu, boğulduktan sonra kendi içinden söylemiştir. Nakledildiğine göre, tam "İman ettim." diyecekken Cebrail'in denizden bir miktar balçık alarak Firavun'un ağzını kapatmış olması, imanının kendisine fayda vermeyeceğini bildiği bir zamanda Allah için kâfire olan gazabından dolayıdır. Cebrail'in bunu Allah'ın rahmetinin ona yetişeceği endişesinden dolayı yaptığı şeklindeki iddia ise, Allah'a ve meleklerine iftira edenler tarafından yapılan uydurmalardan olup, iki cehalet içermektedir:

[٥١٢] قرأ الحسن: «وجوزنا»، من أجاز المكان وجوزه وجاوزه، وليس من جوز الذي في بيت الأعشى:

وَإِذَا تُجَوِّزُهَا حِبَال قَبِيلَةٍ

لأنه لو كان منه لكان حقه أن يقال وجوّزنا بني إسرائيل في البحر، كما قال:

كَمَا جَوَّزَ السَّكِّيَّ فِي الْبَابِ فَيْتَقُ

[٥١٣] {فَأَتْبَعَهُمْ} فلحقهم. يقال: تبعته حتى أتبعته. وقرأ الحسن: «وعدوّا».

[٥١٤] وقرئ «أنه»، بالفتح على حذف الباء التي هي صلة الإيمان، وإنه بالكسر على الاستئناف بدلًا من {آمنت}. كرر المخذول المعنى الواحد ثلاث مرات في ثلاث عبارات حرصًا على القبول، ثم لم يقبل منه حيث أخطأ وقته. وقاله حين لم يبق له اختيار قط، وكانت المرّة الواحدة كافية في حال الاختيار وعند بقاء التكليف.

٩١- ﴿آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾

٩٢- ﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ﴾

[٥١٥] {آلآن} أتؤمن الساعة في وقت الاضطرار حين أدركك الغرق وأيست من نفسك. قيل: قال ذلك حين ألجمه الغرق يعني حين أوشك أن يغرق. وقيل: قاله بعد أن غرق في نفسه. والذي يحكى أنه حين قال {آمَنتُ} أخذ جبريل من حال البحر فدسّه في فيه، فللغضب لله على الكافر في وقت قد علم أنّ إيمانه لا ينفعه. وأمّا ما يضم إليه من قولهم: خشية أن تدركه رحمة الله، فمن زيادات الباهتين لله وملائكته. وفيه جهالتان؛

Birincisi, kalple edilen iman sahihtir; nitekim dilsiz bir insanın imanı sahihtir. Dolayısıyla, deniz balçığı imana mani olmaz. İkincisi, kâfirin iman etmesini istemeyip kâfir olarak kalmasını arzu eden kimse kâfir olur. Zira küfre rıza küfürdür.

[516] "Bozuculardan" yani imandan sapan ve saptıranlardan [idin]. Nitekim Allah Teâlâ "İnkâr edip Allah yolundan sapanlara bozuculardan oldukları için azap üstüne azap veririz." [Nahl 16/98]) buyurmuştur.

[517] Rivayete göre Cebrail Firavun'a "Efendisinin malıyla ve onun sağladığı nimetlerle yetiştiği halde, daha sonra ona nankörlük ederek üzerindeki hakkını inkâr eden ve ona karşı efendilik taslayan bir köle hakkında ne dersin?" diye bir fetva sormuş, o da "Ebü'l-Abbâs el-Velid b. Mus‘ab der ki: Efendisine isyan eden ve onun nimetlerini inkâr eden kölenin cezası denizde boğulmaktır!" diye bir fetva yazmış. İşte Firavun boğulmak üzere iken, Cebrail ona kendi yazdığı fetvâyı göstermiş; o da onu tanımış.

[518] "Kurtaracağız." anlamındaki نُنَجِّيكَ şeddeli ve şeddesiz (*nuncîke*) okunmuş olup "Kavminin düştüğü o denizin dibinden seni çıkarırız." demektir. Bunun "Seni bir kara parçasına atarız." anlamında olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, "Seni denizin bir kıyısına atarız." anlamında olmak üzere *nunahhîke* şeklinde de okunmuştur. Nitekim Firavun boğulduktan sonra deniz kenarına çıkarılmıştır. Ka‘b, suyun onu bir boğa gibi sahile attığını söylemiştir.

[519] "bedeninle" anlamındaki بِبَدَنِكَ hal mahallindedir, yani cansız bir halde, sadece bir beden olarak veya hiçbir şeyinin eksilmediği ve hiç değişmemiş tam ve düzgün bir bedenle ya da üzerinde elbise olmayan çıplak bir bedenle yahut da zırhınla. Nitekim ‘Amr b. Ma‘dîkerib [v. 21/642]:

> Ey ‘Âzile!.. Silahım… Zırhım… Kılıcım benim!..
> Ey benim uzun bacaklı, sürüşü kolay atım!..

[beytinde *beden*i zırh anlamında kullanmıştır.] Kendisinin altından mamul bir zırhı vardı; onunla meşhur idi. Ebû Hanîfe *Rahimehullah*, *bi-ebdânike* şeklinde okumuştur ki iki ihtimal vardır: Birincisi, *hevâ bi-ecrâmihî* (Bütün ağırlığıyla düştü.) ifadesi kabilinden, "bütün bedeninle, tüm uzuvlarınla" anlamında veya "üst üste giymiş olduğun zırhlarınla" anlamında.

إحداهما أنّ الإيمان يصحّ بالقلب، كإيمان الأخرس، فحال البحر لا يمنعه؛ والأخرى أنّ من كره إيمان الكافر وأحبّ بقاءه على الكفر فهو كافر، لأن الرضا بالكفر كفر.

[٥١٦] {مِنَ المفسدين} من الضالين المضلين عن الإيمان، كقوله {الذين كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ الله زدناهم عَذَابًا فَوْقَ العذاب بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٩٨].

[٥١٧] وروي أنّ جبريل عليه السلام أتاه بفتيا: ما قول الأمير في عبد لرجل نشأ في ماله ونعمته فكفر نعمته وجحد حقه وادّعى السيادة دونه؟ فكتب فرعون فيه: يقول أبو العباس الوليد بن مصعب: جزاء العبد الخارج على سيده الكافر نعماه أن يغرق في البحر. فلما ألجمه الغرق ناوله جبريل خطه فعرفه.

[٥١٨] {نُنَجّيكَ} بالتشديد والتخفيف، نبعدك مما وقع فيه قومك من قعر البحر. وقيل: نلقيك بنجوة من الأرض. وقرئ «ننحيك»، بالحاء، نلقيك بناحية مما يلي البحر. وذلك أنه طرح بعد الغرق بجانب البحر؛ قال كعب: رماه الماء إلى الساحل كأنه ثور.

[٥١٩] {بِبَدَنِكَ} في موضع الحال، أي في الحال التي لا روح فيك، وإنما أنت بدن؛ أو ببدنك كاملًا سويًّا لم ينقص منه شيء ولم يتغير؛ أو عريانًا لست إلا بدنًا من غير لباس، أو بدرعك. قال عمرو بن معديكرب:

أَعَاذِلَ شكَّتِي بَدَنِي وَسَيْفِي وَكُلُّ مُقَلّصٍ سَلِسُ القِيَادِ

وكانت له درع من ذهب يعرف بها. وقرأ أبو حنيفة رحمه الله: «بأبدانك»، هو على وجهين؛ إما أن يكون مثل قولهم: هوى بأجرامه، يعني ببدنك كله وافيًا بأجزائه. أو يريد: بدروعك كأنه كان مظاهرًا بينها.

[520] “Senden sonrakiler için bir âyet,” yani senin ötendekiler için bir ibret ki onlar da İsrailoğullarıdır. Onlara göreFiravun, boğulamayacak kadar ‘ulu’ biri idi! Rivayete göre; Firavun’un ölmediğini ve asla ölmeyeceğini iddia ediyorlardı. Söylendiğine göre Mûsâ onun öldüğünü söylemiş, fakat onlar bunu kabul etmemişti. Bunun üzerine Allah Teâlâ onu gözleriyle görsünler diye sahile çıkardı. Hatta muhtemelen İsrailoğullarının geçtikleri geçide atılmıştı ve ondan dolayı da “senden sonrakiler için” buyruldu. “Senden sonrakiler için” ifadesinin senden sonraki kuşaklar için anlamında olduğu da söylenmiştir. Firavun’un *âyet* olmasının mânası, onun bir kul ve âciz bir varlık olduğu, iddia ettiği gibi tanrı olmasının imkânsız olduğu, bütün haşmet ve hâkimiyetine rağmen isyanından dolayı görüldüğü şekilde olduğuna göre diğer insanların haydi haydi aynı hâle mâruz kalacağının görülmesidir. Veya kendisinden sonraki milletler ondan ibret alıp da onun durumunu ve Allah nezdindeki değersizliğini işittiklerinde onun cür’et ettiği şeylerin benzerine cür’et etmemeleridir.

[521] (لِمَنْ خَلْفَكَ) Kāf ile *li-men halekake* şeklinde de okunmuştur ki “seni yaratanın diğer mucizeleri gibi bir *mucize* olman için” demektir. Ayrıca bu ifade ile şu mâna da murat edilmiş olabilir. Boğulan diğer kimselerden ayrı tutularak *sadece senin* cesedinin sahile çıkartılması, Allah’dan başka hiç kimsenin yapamayacağı ilahî bir mucize olman içindir; Allah’ın bunu şüpheleri ortadan kaldırmak için yaptığını insanların anlaması içindir; senin vaziyetinin insanlar açısından meçhul kalmaması, yani -ululuk iddiasında bulunduğun için- senin gibi birinin boğulmayacağını ve ölmeyeceğini ileri sürmemeleri içindir.

93. Gerçek şu ki; İsrailoğullarını güzel bir yere yerleştirip tertemiz şeylerden nasiplendirdik. Kendilerine ilim (yani, Tevrat) gelinceye kadar anlaşmazlığa düşmediler. Aralarındaki ihtilâflar hakkında şüphesiz Kıyamet günü senin Rabbin hâkimlik edecektir.

[522] “Güzel bir yer” yani yaşamaya elverişli ve arzu edilen bir yer ki Mısır ve Suriye bölgesidir.

[523] “Anlaşmazlığa düşmediler.” Ancak Tevrat’ı okuyup hak din ile ilgili bilgi elde ettikten; onda sebat etmeleri ve sözbirliği içinde olmaları lüzumu doğduktan ve din konusundaki ihtilâfın ayrılıklara sebep olacağını öğrendikten sonra dinlerinde ihtilâf ettiler ve onda mezheplere ayrıldılar.

[٥٢٠] {لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً} لمن وراءك من الناس علامة، وهم بنو إسرائيل، وكان في أنفسهم أن فرعون أعظم شأنًا من أن يغرق. وروي أنهم قالوا: ما مات فرعون ولا يموت أبدًا. وقيل: أخبرهم موسى بهلاكه فلم يصدّقوه، فألقاه الله على الساحل حتى عاينوه، وكأن مطرحه كان على ممرّ من بني إسارئيل حتى قيل: {لمن خلفك}. وقيل: {لِمَنْ خَلْفَكَ}، لمن يأتي بعدك من القرون. ومعنى كونه آية: أن تظهر للناس عبوديته ومهانته، وأنّ ما كان يدّعيه من الربوبية باطل محال، وأنه مع ما كان فيه من عظم الشأن وكبرياء الملك آل أمره إلى ما ترون، لعصيانه ربه عزّ وجلّ، فما الظنّ بغيره؟ أو لتكون عبرة تعتبر بها الأمم بعدك، فلا يجترئوا على نحو ما اجترأت عليه، إذا سمعوا بحالك وبهوانك على الله.

[٥٢١] وقرئ «لمن خلقك»، بالقاف، أي لتكون لخالقك آية كسائر آياته. ويجوز أن يراد: ليكون طرحك على الساحل وحدك وتمييزك من بين المغرقين لئلا يشتبه على الناس أمرك، ولئلا يقولوا لادّعائك العظمة "إنّ مثله لا يغرق ولا يموت" آية من آيات الله التي لا يقدر عليها غيره، وليعلموا أنَّ ذلك تعمُّدٌ منه لإماطة الشبه في أمرك.

٩٣-﴿وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٥٢٢] {مُبَوَّأَ صِدْقٍ} منزلًا صالحًا مرضيًّا، وهو مصر والشام.

[٥٢٣] {فَمَا اختلفوا} في دينهم وما تشعبوا فيه شعبًا إلّا من بعد ما قرأوا التوراة وكسبوا العلم بدين الحق ولزمهم الثبات عليه واتحاد الكلمة، وعلموا أن الاختلاف فيه تفرّق عنه.

Söylenmiştir ki "bu bilgi Hazret-i Muhammed'e dair bilgi, Ehl-i Kitap olan İsrailoğullarının ihtilâfı ise Peygamber (s.a.)'in sıfat ve ahlâkına dair ve (Tevrat'ta haber verilen şahsın) o olup olmadığı şeklindeki ihtilâflarıdır. (Haber verilen ve sıfat ve naatleri zikredilen şahsın o olduğuna dair) bilgi gelip açıklama yapıldıktan sonra onun hakkında asla şüphe etmemişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu evlatlarını tanıdıkları gibi tanırlar." [Bakara 2/146; En'âm 6/20] buyurmuştur.

94. Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan, senden önceki kitabı okuyanlara sor. Evet, bu gerçek sana Rabbinden gelmiştir, o halde sakın şüphecilerden olma.

95. Sakın Allah'ın âyetlerini yalanlayanlardan olma, yoksa hüsrana uğrayanlardan olursun!

[524] **Şayet** "kâfirler hakkında 'Her ne kadar bundan yana kaygı verici bir şüphe içinde iseler de...' [Hûd 11/110; Fussilet 41/45]) buyrulmuş olmasına rağmen, Hazret-i Peygamber hakkında nasıl 'Sana indirdiğimizden şüphe ediyorsan…' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Kâfirlerin şüphe içinde olduklarını te'kitli şekilde ve kesin olarak ifade eden "Her ne kadar bundan yana kaygı verici bir şüphe içinde iseler de..." âyeti ile, *farazâ* ve *meselâ* kabilinden olmak üzere; "Eğer şüphe ediyorsan" buyrulan âyet arasında büyük fark vardır. Sanki bir misal olmak üzere ve farz ederek "Eğer sana bir şüphe vâki olacak ve şeytan sana bir vesvese verecek olursa, 'kitapları okuyanlara sor.'" denilmiştir. Mâna şöyledir: Allah Teâlâ önce İsrailoğullarından söz ederek –ki bunlar kitap okuyan kimselerdi- onları 'kendilerine ilim gelen kimseler' olarak niteledi; çünkü Hazret-i Muhammed'in durumu yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı idi ve onlar Peygamber (s.a.)'i oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı. Bundan dolayı Allah Teâlâ onların Kur'ân'ın ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğinin gerçek olduğuna dair ilimlerini desteklemek ve bu hususu pekiştirmek isteyerek şöyle buyurdu: "*Farazâ* ve *meselâ,* sana bir şüphe ârız olursa –ki dinle ilgili olarak kendisine şüphe ârız olan kişinin yapması gereken, ya din kurallarına ve delillerine müracaat etmek veya hakka çağıran ulemaya danışmak suretiyle onu derhal halletmeye ve ortadan kaldırmaya çalışmaktır- işte o takdirde, Ehl-i Kitap ulemasına sor. Demek istiyor ki; bunlar sana indirilenin sıhhatine dair kesin bilgiye sahip oldukları için, senin dışındakiler bir yana, (*hātem-i enbiyâ* olan) senin gibi birinin bile müracaat edip soru sormasına elverişlidirler. Dolayısıyla, burada maksat Resulullah'ı şüpheyle tavsif etmek değil, Ehl-i Kitap âlimlerini Peygamber (s.a.)'e indirilen kitabın sıhhatini kesin bir şekilde biliyor olmakla nitelemektir.

وقيل: هو العلم بمحمد ﷺ؛ واختلاف بني إسرائيل وهم أهل الكتاب اختلافهم في صفته ونعته، وأنه هو أم ليس به. بعد ما جاءهم العلم والبيان أنه هو لم يرتابوا فيه. كما قال الله تعالى: {الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} [البقرة: ١٤٦].

٩٤-﴿فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

٩٥-﴿وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[٥٢٤] فإن قلت: كيف قال لرسول الله ﷺ: {فَإِن كُنتَ في شَكٍّ ممَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ} مع قوله في الكفرة {وَإِنَّهُمْ لَفِى شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ}؟ قلت: فرق عظيم بين قوله {إِنَّهُمْ لَفِى شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ} بإثبات الشكّ لهم على سبيل التأكيد والتحقيق، وبين قوله {فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ} بمعنى الفرض والتمثيل. كأنه قيل: فإن وقع لك شك مثلًا وخيّل لك الشيطان خيالًا منه تقديرًا {فَاسْأَلِ الذين يَقْرؤونَ الكتابَ}. والمعنى: أنّ الله عزّ وجلّ قدم ذكر بني إسرائيل وهم قرأة الكتاب، ووصفهم بأنّ العلم قد جاءهم، لأنّ أمر رسول الله ﷺ مكتوب عندهم في التوراة والإنجيل، وهم يعرفونه كما يعرفون أبناءهم، فأراد أن يأكد علمهم بصحة القرآن وصحة نبوّة محمد عليه الصلاة والسلام، ويبالغ في ذلك، فقال: فإن وقع لك شكّ فرضًا وتقديرًا وسبيل من خالجته شبهة في الدين أن يسارع إلى حّلها وإماطتها، إما بالرجوع إلى قوانين الدين وأدلته، وإما بمقادحة العلماء المنبهين على الحقّ، فسل علماء أهل الكتاب، يعني أنهم من الإحاطة بصحة ما أنزل إليك وقتلها علمًا بحيث يصلحون لمراجعة مثلك ومساءلتهم فضلًا عن غيرك، فالغرض وصف الأحبار بالرسوخ في العلم بصحة ما أنزل الله إلى رسول الله، لا وصف رسول الله بالشكّ فيه.

[525] Yüce Allah daha sonra şöyle buyurmuştur: “Evet, bu gerçek sana Rabbinden gelmiştir,” yani sana gelen kitabın hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde hakikat olduğu senin açından mucizeyle ve kesin delillerle sabittir. “O halde sakın şüphecilerden olma. Sakın Allah’ın âyetlerini yalanlayanlardan olma!” Yani (zaten değilsin de,) şüphe etmeme ve Allah’ın âyetlerini yalanlamama halini sürdür ve bunda sebat göster. Bu ifade, teşvik etmek ve heyecan vermek için de olabilir. “O halde sakın kâfirlere arka çıkma. Allah’ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni bu âyetlerden alıkoymasınlar!” [Kasas 28/86-87] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca bu, Peygamber’i iyice desteklemek ve korumak için de olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber bu âyet nazil olunca “Ne şüphe ediyorum ne de soru sorarım! Aksine, onun hak olduğuna şahidim!” buyurmuştur. İbn Abbâs [v. 68/688] da “Hayır! Vallahi! O ne bir an için olsun şüphe etti ne de herhangi bir kimseye soru sordu.” demiştir.

[526] Bu âyette Peygamber (s.a.) zikredilmiş olmakla birlikte, ümmetinin murat edildiği de söylenmiştir. Anlamı; “Size apaçık bir nur indirdik.” [Nisâ 4/174] âyetinde olduğu gibi “Eğer size indirdiğimiz şeyde herhangi bir şüpheniz varsa…” şeklindedir. Burada hitabın, şüphe etmesi mümkün olan bütün dinleyicilere ait olduğu da söylenmiştir. Arapların, *izâ ʿazze ahūke fehun* (Kardeşin [sana karşı] kabardığında, sen alttan al!) ifadeleri gibi. Buradaki *in* kelimesinin nefiy için olduğu ileri sürülmüş olup, buna göre mâna “Sen şüphe içinde değilsin ki sorasın.” şeklindedir; yani biz sana; sormanı, şüphe içinde bulunduğun için emretmiyoruz; Hazret-i İbrâhim’in ölülerin diriltilişini görmekle yakîni arttığı gibi, senin de yakînin artsın diye emrediyoruz.

[527] (فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَؤُنَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ ifadesi) *fesʾelillezîne yakraʾûneʾl-***kütüb**^{e}… (Senden önceki kitapları okuyanlara sor!) şeklinde de okunmuştur.

96-97. Doğrusu, haklarında Rabbinin (azap) sözü kesinleşenler, kendilerine her türlü âyet gelse de, o can yakıcı azabı görünceye kadar iman etmezler!

[528] “Haklarında Rabbinin (azap) sözü kesinleşenler” yani, Allah’ın Levh-i Mahfuz’da haklarında yazdığı hükmün aleyhlerine olarak kesinleştiği ve kâfir olarak öleceklerini meleklerine bildirdiği kimseler. Bundan başkası değil… Bu, ilahi bilgiye konu olan şeyin (*maʿlûm*) yazılması olup, ilahi takdir ve muradın yazılması değildir.[1] Hâşa!.. Allah bundan son derece münezzehtir.

---

[1] Öyle anlaşılıyor ki; müfessir şunu söylemek istiyor: *İlim maʿlûma tâbidir* (Bilgi, bilinen şeye bağlıdır). Meselâ kişi “kâfir olarak öldüğü” için Allah da onu “kâfir” olarak bilmektedir; Allah kâfir bildiği için adam kâfir olarak ölmekte değildir. Onun kâfir oluşunu Allah murad etmiş ezelde plânlayıp programlamış değildir. / ed.

[٥٢٥] ثم قال: {لَقَدْ جَاءكَ الحقُّ مِنْ رَبّكَ}، أي ثبت عندك بالآيات والبراهين القاطعة أنّ ما أتاك هو الحق الذي لا مدخل فيه للمرية {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المُمْتَرِين}، {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الذين كَذَّبُوا بآيات اللهِ}، أي فاثبت ودم على ما أنت عليه من انتفاء المرية عنك والتكذيب بآيات الله. ويجوز أن يكون على طريقة التهييج والإلهاب، كقوله {فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيرًا لِلْكَافِرِينَ وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آياتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ} [القصص: ٨٧] ولزيادة التثبيت والعصمة، ولذلك قال عليه السلام عند نزوله: ولا أشك ولا أسأل بل أشهد أنه الحق. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لا، والله ما شكّ طرفة عين، ولا سأل أحدًا منهم.

[٥٢٦] وقيل: خوطب رسول الله ﷺ والمراد خطاب أمته. فإن كنتم في شكّ مما أنزلنا إليكم؛ لقوله {وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا} [النساء: ١٧٤]. وقيل: الخطاب للسامع ممن يجوز عليه الشكّ، كقول العرب: إذا عزّ أخوك فهن. وقيل: إن للنفي، أي فما كنت في شك فاسأل، يعني لا نأمرك بالسؤال لأنك شاك، ولكن لتزداد يقينًا، كما ازداد إبراهيم عليه السلام بمعاينة إحياء الموتى.

[٥٢٧] وقرئ «فاسأل الذين يقرؤون الكتب».

٩٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٩٧-﴿ وَلَوْ جاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ﴾

[٥٢٨] {حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَةُ رَبّكَ} ثبت عليهم قول الله الذي كتبه في اللوح، وأخبر به الملائكة أنهم يموتون كفارًا، فلا يكون غيره. وتلك كتابة معلوم لا كتابة مقدّر ومراد، تعالى الله عن ذلك.

98. Keşke (o sırada) iman edip de imanı kendisine fayda sağlayan bir şehir (halkı) olsaydı?! Yûnus'un kavmi müstesna..; çünkü bunlar iman edince, dünya hayatındaki alçaltıcı azabı üzerlerinden kaldırmış ve bir vakte kadar kendilerini yaşatmıştık.

[529] فَلَوْلَا كَانَتْ ifadesi فَهَلَّا كَانَتْ anlamındadır. "Keşke" helâk ettiğimiz şehirler arasında inkârından dönmüş ve ölümle yüz yüze gelmeden; teklif henüz devam etmekte iken gerçek anlamda iman etmiş ve bir "şehir" halkı olsaydı da, "imanları" henüz ihtiyarları kendi ellerinde iken meydana geldiğinden Allah kabul ettiği için "kendilerine fayda verseydi!.." Firavun tehir edile edile sonunda boğulduğu gibi, bunlar da tehir edile edile helâke kadar götürülmeselerdi!.. Nitekim Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ve İbn Mes'ûd [v. 32/652] *fe-hellâ kânet* şeklinde okumuşlardır.

[530] "Yûnus'un *kavmi* müstesna" ifadesi, şehirlerden (*el-kurâ*dan) müstesna olup, şehirlerle kastedilen, *halk*larıdır. Bu ifade, "Ancak Yûnus'un kavmi iman etmedi." anlamında olmak üzere munkatı'dır. -Cümle olumsuz anlamda olmak üzere- istisna, muttasıl da olabilir; yani adeta "Helâk edilen şehirlerden hiçbiri iman etmedi; Yûnus'un kavmi hariç." denilmiş olur. *Kavm*^{e} kelimesi istisna kuralınca mansuptur; ayrıca bedel olmak üzere *kavm*^{u} şeklinde merfû' olarak da okunmuştur. Cermî [v. 225/840] ve Kisâî'den [v. 189/805] de böyle rivayet edilmiştir.

[531] Rivayete göre; Hazret-i Yûnus Musul bölgesindeki Ninova halkına peygamber olarak gönderilmişti. Şehir halkı kendisini yalanladı; o da buna öfkelenerek onları terkedip gitti. Halk, onun gitmiş olduğunu anlayınca başlarına felaket geleceğinden korkarak siyah elbiseler giydiler ve kırk gece feryat ettiler. Rivayete göre, Hazret-i Yûnus onlara "Kırk gün süreniz var!" demiş, onlar da "Eğer felaketin gelmekte olduğunu görürsek o anda sana iman ederiz." diye karşılık vermişlerdi. Aradan otuz beş gün geçince gökler korkunç kara bulutlarla kapanmış, şiddetli dumanlar yeryüzünü, bütün ülkelerini kaplamış ve çatıları kapkara olmuş. Bunun üzerine halk siyah elbiselerini giyip, kadın, çocuk ve hayvanlarını da yanlarına alarak ovaya çıkmışlar. Orada kadınlarla çocukları, hayvanlarla yavrularını birbirinden ayırmışlar. Sonunda anneler ve yavruları birbirini arzulamış; ağıtlar, feryatlar göklere yükselmiş, yüksek sesle yeniden iman ve tevbe edip Allah'a yakarmışlar. Bunun üzerine Allah onlara rahmetiyle muamele buyurmuş ve üzerlerindeki musibeti kaldırmış. Bu olay aşureye denk gelen Cuma günü meydana gelmiş.

٩٨-﴿فَلَوْلا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ﴾

[٥٢٩] {فَلَوْلَا كَانَتْ} فهلا كانت {قَرْيَةٌ} واحدة من القرى التي أهلكناها، تابت عن الكفر وأخلصت الإيمان قبل المعاينة وقت بقاء التكليف، ولم تأخر كما أخر فرعون إلى أن أخذ بمخنقه {فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا} بأن يقبله الله منها لوقوعه في وقت الاختيار. وقرأ أبيّ وعبد الله: «فهلا كانت».

[٥٣٠] {إِلَا قَوْمَ يُونُسَ} استثناء من القرى، لأنّ المراد أهاليها، وهو استثناء منقطع بمعنى: ولكن قوم يونس، لما آمنوا. ويجوز أن يكون متصلًا والجملة في معنى النفي، كأنه قيل: ما آمنت قرية من القرى الهالكة إلّا قوم يونس، وانتصابه على أصل الاستثناء. وقرئ بالرفع على البدل، هكذا روي عن الجرمي والكسائي.

[٥٣١] روي أن يونس عليه السلام بعث إلى نِينُوى من أرض الموصل فكذبوه، فذهب عنهم مغاضبًا، فلما فقدوه خافوا نزول العذاب. فلبسوا المسوح، وعجوا أربعين ليلة. وقيل: قال لهم يونس: إن أجلكم أربعون ليلة، فقالوا: إن رأينا أسباب الهلاك آمنا بك، فلما مضت خمس وثلاثون أغامت السماء غيمًا أسود هائلًا يدخن دخانًا شديدًا ثم يهبط حتى يغشى مدينتهم ويسوّد سطوحهم فلبسوا المسوح وبرزوا إلى الصعيد بأنفسهم ونسائهم وصبيانهم ودوابهم، وفرّقوا بين النساء والصبيان، وبين الدواب وأولادها، فحنّ بعضها على بعض، وعلت الأصوات والعجيج، وأظهروا الإيمان والتوبة وتضرعوا، فرحمهم الله وكشف عنهم؛ وكان يوم عاشوراء يوم الجمعة.

[532] İbn Mes'ûd [v. 32/652] demiştir ki: Ninovalılar tevbe işini başkalarının haklarını onlara iade etmeye kadar vardırmıştı. Hatta öyle kimseler oluyordu ki, evinin temeline koymuş olduğu başkasına ait bir taşı oradan çıkarıp sahibine iade ediyordu. Şöyle de denmiştir: Halk, hayatta kalan bir âlime giderek “Başımıza azap geldi. Ne yapmamızı önerirsiniz?” diye sormuşlar, o da *yâ hayyu hîne lâ hayye yâ hayyu muhyi'l-mevtâ yâ hayyu lâ ilâhe illâ ente* (Sen ey hayat sahibi hiçbir şey yokken mutlak hayat sahibi olan! Sen ey ölüleri dirilten Mutlak Hayat Sahibi! Sen ey kendisinden başka ilah olmayan Mutlak Hayat Sahibi!) diye dua edin.” demiş. Halk, bu şekilde dua edince, üzerlerindeki musibet kalkmış. Fudayl b. ‘Iyâz’ın [v. 187/803] da onların; “Allah’ım! Günahlarımız çok büyük. Ama Sen onlardan daha büyüksün. Sen bize, bizim lâyık olduğumuzu değil, Senin lâyık olduğunu lütfet!” diye dua ettiklerini söylemiştir.

99. Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi. O halde senin, mümin oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?

[533] “Senin Rabbin dileseydi,” yani mecbur kılan bir dileyişle dileseydi, “yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi.” Yani bütünü kuşatıp kapsayacak şekilde, tam olarak hiç kimse ihtilâf etmeksizin imanda ittifak etmiş vaziyette. “O halde senin, mümin oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?” Yani onları iman etmeye sen değil, sadece Allah zorlayabilir. İstifham edatının ismin yanında zikredilmesi (أَفَأَنْتَ), insanı imana zorlamanın aslında mümkün olduğunu, meselenin bunu kimin yapabileceği meselesi olup, bunu ancak Allah’ın yapabileceğini, insanların zorunlu olarak iman etmeleri sonucunu verecek olan şeyi onların kalplerinde meydana getirmenin insan kudretinin dışında olduğunu ve buna ancak Allah’ın kadir olduğunu bildirmek içindir.

100. Allah’ın izni olmadıkça hiç kimse iman edemez. Aklını başına almayanların üzerine de Allah murdarlığı boca eder.

[534] “Hiç kimse” yani Allah’ın, iman edeceğini bildiği insanlardan hiçbiri “Allah’ın izni olmadıkça” yani O’nun lütfu demek olan kolaylaştırması olmadıkça “iman edemez. Aklını başına almayanların üzerine de Allah murdarlığı boca eder.” Burada ‘izin verme’ ile ‘murdarlığı boca etme’ -ki yüz üstü bırakılmaktır (*hızlân*)- ve ‘iman edeceği bilinen kişiler’ ile ‘aklını başına almayanlar’ -ki küfürde ısrar edenlerdir- birbirine karşılık getirilmiştir.

[٥٣٢] وعن ابن مسعود: بلغ من توبتهم أن ترادّوا المظالم، حتى إنّ الرجل كان يقتلع الحجر وقد وضع عليه أساس بنائه فيردّه. وقيل: خرجوا إلى شيخ من بقية علمائهم فقالوا: قد نزل بنا العذاب فما ترى؟ فقال لهم: قولوا: «يا حيّ حين لا حيّ، ويا حيّ محيي الموتى، ويا حيّ لا إله إلّا أنت!» فقالوها فكشف عنهم. وعن الفضيل بن عياض قالوا: «اللّهم إن ذنوبنا قد عظمت وجلّت، وأنت أعظم منها وأجلّ، افعل بنا ما أنت أهله، ولا تفعل بنا ما نحن أهله».

٩٩-﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[٥٣٣] {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ} مشيئة القسر والإلجاء {لَآمَنَ مَن فِى الأرض كُلُّهُمْ} على وجه الإحاطة والشمول {جَمِيعًا} على الإيمان مطبقين عليه لا يختلفون فيه. ألا ترى إلى قوله {أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ}. يعني إنما يقدر على إكراههم واضطرارهم إلى الإيمان هو لا أنت. وإيلاء الاسم حرف الاستفهام للإعلام بأن الإكراه ممكن مقدور عليه، وإنما الشأن في المكره، من هو؛ وما هو إلّا هو وحده لا يشارك فيه، لأنه هو القادر على أن يفعل في قلوبهم ما يضطّرون عنده إلى الإيمان، وذلك غير مستطاع للبشر.

١٠٠-﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٥٣٤] {وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ} يعني من النفوس التي علم أنها تؤمن {إِلَا بِإِذْنِ اللهِ} أي بتسهيله، وهو منح الألطاف. {وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الذين لَا يَعْقِلُونَ} قابل بالإذن بالرجس، وهو الخذلان، والنفس المعلوم إيمانها بالذين لا يعقلون، وهم المصرون على الكفر،

“… aklını kullanmayan ‘sağır’lar, ‘dilsiz’ler, ‘kör’ler…” [Bakara 2/171] âyetinde olduğu gibi. Allah tarafından yüz üstü bırakılmaya murdarlık denmesi -ki *azap* anlamına gelmektedir- buna sebebiyet verdiği içindir. الرِّجْسَ (murdarlığı) kelimesi Zâ ile *er-ric**z***^{e} (azabı); *yec‘alu* (boca eder.) fiili de *nec‘alu* (boca ederiz.) şeklinde okunmuştur.

101. De ki: Göklerde ve yerde neler var, bir bakın... Fakat bunca âyet ve uyarı bile fayda vermiyor iman etmeyen bir kavme!

[535] “Göklerde ve yerde neler var” yani ne gibi âyet ve ibretler… “Fakat bunca âyet ve *nüzur*” yani uyarıcı peygamberler veya uyarılar “bile fayda vermiyor iman etmeyen” yani iman edeceği ümit edilmeyen “bir kavme!..” Ki bunlar akıllarını kullanmayanlardır. (وَما تُغْنِي) *ve mâ yuğnî* şeklinde Yâ ile de okunmuştur. Mâ ise nefiy veya istifham içindir.[1]

102. Yoksa bunlar kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini mi bekliyorlar illâ?! De ki: Bekleyin, ben de sizinle beraber beklemekteyim!...

103. Sonunda, peygamberlerimizi de iman edenleri de kurtarırız. Evet, üzerimizdeki bir hak(ları) olarak müminleri kurtarırız.

[536] “Kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini…” Allah’ın onlara yaşattığı önemli olayları [mı bekliyorlar]? Tıpkı (o günlerin içinde yaşanmış) olaylar kastedilerek Arap *devir*leri (*eyyâmü’l-‘arab*) denmesi gibi. “Sonra peygamberlerimizi de kurtarırız…” cümlesi, “kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini” cümlesinin delâlet ettiği bir mahzuf cümleye ma‘tûftur. Sanki geçmiş haller hikâye edilmek suretiyle “Milletleri helâk eder, sonra elçilerimizi kurtarırız.” denilmektedir. “İman edenleri de…” yani onlarla beraber olanları. İşte böyle “müminleri kurtarırız.” Yani bu kurtarış gibi, sizden de iman edenleri kurtarıp, müşrikleri helâk ederiz! “Evet, üzerimizdeki bir hak(ları) olarak…” cümlesi ara cümledir, yani bu bizim üzerimizde onların hakları olmuştur. (نُنْجِ) *nunеccî* (teker teker kurtarırız.) şeklinde de okunmuştur.

104. De ki: Ey insanlar! Benim dinimden şüphede iseniz (benim dinimin özünün şu olduğunu bilin de ona göre hareket edin); ben sizin Allah’tan başka taptıklarınıza tapmam; aksine, sadece sizi vefat ettirecek olan Allah’a kulluk ederim. Ben müminlerden olmakla memurum.

---

[1] İlki “… fayda vermiyor”; diğeri “… ne fayda verecek ki?” anlamındadır. / ed.

كقوله {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} [البقرة: ١٧١]. وسمي الخذلان رجسًا وهو العذاب، لأنه سببه. وقرئ «الرجز»، بالزاي. وقرئ «ونجعل»، بالنون.

١٠١-﴿قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[٥٣٥] {مَاذَا فِى السموات والأرض} من الآيات والعبر {وَمَا تُغْنِى الآيات والنُّذُرُ} والرسل المنذرون، أو الإنذارات {عَن قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ} لا يتوقع إيمانهم، وهم الذين لا يعقلون. وقرئ «وما يغني»، بالياء، وما نافية أو استفهامية.

١٠٢-﴿فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ قُلْ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

١٠٣-﴿ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنْجِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٥٣٦] {أَيَّامِ الذين خَلَوْا مِن قَبْلِهِمْ} وقائع الله تعالى فيهم. كما يقال أيام العرب لوقائعها. {ثُمَّ نُنَجّى رُسُلَنَا} معطوف على كلام محذوف يدلّ عليه قوله {إِلَا مِثْلَ أَيَّامِ الذين خَلَوْا مِن قَبْلِهِمْ}، كأنه قيل: نهلك الأمم ثم ننجي رسلنا، على حكاية الأحوال الماضية. {والذين آمَنُوا} ومن آمن معهم، كذلك {نُنجِ المؤمنين} مثل ذلك الإنجاء ننجي المؤمنين منكم، ونهلك المشركين. و{حَقًّا عَلَيْنَا} اعتراض، يعني حقّ ذلك علينا حقًا. وقرئ «ننجّ»، بالتشديد.

١٠٤-﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[537] “Ey insanlar!” Ey Mekkeliler! “Benim dinimden” yani onun gerçekliği ve doğruluğu hakkında “şüphede iseniz” işte benim dinim budur. Siz de onun niteliklerini dinleyip, aklınıza arz edin ve ona objektif olarak bakın ki, onun asla şüpheye yer olmayan bir din olduğunu anlayasınız. Şahsen, yegâne ilâhınız ve yaratıcınız olan Zat dışında sizlerin taptığı taşlara asla tapmam! “Aksine, sadece sizi vefat ettirecek olan Allah’a kulluk ederim.” Allah’ın, kendisini ‘vefat ettirme’ ile nitelemesi, hiçbir şeye gücü yetmeyenlerin değil, kendisinin korkulup saygı duyulmaya ve kulluk edilmeye lâyık olduğunu göstermek içindir. “Ben müminlerden olmakla memurum.” Yani Allah Teâlâ gerek akıl vererek gerekse kitabında bildirerek bana bunu emretti. Bunun şu mânada olduğu da söylenmiştir: Eğer benim dinim ve onda sebat edip etmeyeceğim hakkında bir şüpheniz varsa, içinizden imkânsız şeyler geçirmeyin; hakkımda şüpheye düşmeyin, benden ümidinizi kesin ve bilin ki, ben sizin Allah’tan başka taptıklarınıza asla tapmam ve hidayeti bırakıp da dalâleti tercih etmem! “De ki: Ey kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza tapmam!” [Kâfirûn 109/1-2] âyetinde ifade edildiği gibi.

[538] “Ben … olmakla memurum.” (أَنْ أَكُونَ) aslında ***bi**-en ekûne*dir. Harf-i cer hazfedilmiştir. Bu hazif, *en* ve *enne* ile birlikte olduğunda harf-i cerin hazfedilmesi anlamındaki muttarid haziflerden olduğu gibi, *emertuk**e’l-hayr***^{a} (Sana hayrı emrettim.) ve فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ (“Sana ne emrediliyorsa onu haykır!” [Hicr 15/94]) âyetinde olduğu gibi gayr-i muttarid haziflerden de olabilir.

105. Bütün varlığını samimi bir muvahhit olarak bu dine yönelt, sakın müşriklerden olma!

[539] **Şayet** “(‘Ben Müslümanlardan olmakla memurum’ ve ‘… yönelt’ şeklinde) أَنْ أَقِمْ’i (104. âyetteki) أَنْ أَكُونَ’ye atfetmek problemlidir; çünkü buradaki *en*, ya ibareyi beyan için veya fiili masdara çevirmek için gelmiştir. Her ne kadar emir, *kavl* mânası içerse de bu *en* beyan için olamaz. Zira onun mevsûleye ma‘tûf olması buna manidir. Onun mevsûle olduğunu kabul etmek de birinci gibidir. Emir lafzı –ki أَقِمْ’dir- buna izin vermez; çünkü sılanın doğru ve yalan olmaya elverişli bir cümle olması gerekir (Bu ise inşaî bir cümledir).” **dersen şöyle derim:** Sîbeveyhi, Arapların muhatap için kullandıkları (“Yapan kişi sensin” mealindeki) *ente’llezî **tef**‘alü*[1] ifadesine benzeterek, En’in emir ve nehiy ile vasledilebileceğini söylemiştir; çünkü maksat, onu kendisiyle olduğunda masdar anlamında olacağı bir şeye vasletmektir. Diğer fiiller gibi emir ve nehiy de masdara delâlet etmektedir.

---

[1] Aslında *ellezî* gaip olduğundan, ifadenin *ente’llezî **yef**‘alu* şeklinde olması beklenir. Ancak muhataba râci olan *ente* zamiri sayesinde haber olan fiil de muhatap yapılabilmiştir. (Tıybî’den) / ed.

[٥٣٧] {يا أَيُّهَا الناس} يا أهل مكة {إِن كُنتُمْ فِى شَكٍّ من دِينِى} وصحته وسداده، فهذا ديني فاسمعوا وصفه، واعرضوه على عقولكم، وانظروا فيه بعين الإنصاف، لتعلموا أنه دين لا مدخل فيه للشكّ؛ وهو أني لا أعبد الحجارة التي تعبدونها من دون من هو إلهكم وخالقكم {ولَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ} وإنما وصفه بالتوفي، ليريهم أنه الحقيق بأن يخاف ويتقي، فيعبدون دون ما لا يقدر على شيء. {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} يعني أنّ الله أمرني بذلك، بما ركب فيّ من العقل، وبما أوحى إليّ في كتابه. وقيل: معناه إن كنتم من ديني ومما أنا عليه؛ ءأثبتُ عليه أم أتركُه وأوافقكم، فلا تحدّثوا أنفسكم بالمحال، ولا تشكوا في أمري، واقطعوا عني أطماعكم، واعلموا أني لا أعبد الذين تعبدون من دون الله، ولا أختار الضلالة على الهدى. كقوله {قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ} [الكافرون: ١-٢].

[٥٣٨] {أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ} أصله: بأن أكون، فحذف الجار؛ وهذا الحذف يحتمل أن يكون من الحذف المطرد الذي هو حذف الحروف الجارّة مع أن وأن، وأن يكون من الحذف غير المطرد، وهو قوله: أمرتك الخير فاصدع بما تؤمر.

١٠٥- ﴿وَأَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[٥٣٩] فإن قلت: عطفُ قوله {وَأَنْ أَقِمْ} على {أَنْ أَكُونَ} فيه إشكال، لأنّ أن لا تخلو من أن تكون التي للعبارة، أو التي تكون مع الفعل في تأويل المصدر؛ فلا يصح أن تكون للعبارة وإن كان الأمر مما يتضمن معنى القول، لأنّ عطفها على الموصولة يأبى ذلك. والقول بكونها موصولة مثل الأولى، لا يساعد عليه لفظ الأمر، وهو {أَقِمْ} لأنّ الصلة حقها أن تكون جملة تحتمل الصدق والكذب. قلت: قد سوّغ سيبويه أن توصل أن بالأمر والنهي، وشبه ذلك بقولهم: أنت الذي تفعل، على الخطاب؛ لأنّ الغرض وصلها بما تكون معه في معنى المصدر. والأمر والنهي دالان على المصدر دلالة غيرهما من الأفعال.

[540] “Bütün varlığını yönelt!” Doğruca ona yönel! Sağa - sola sapma! حَنِيفًا kelimesi, *dîn* veya *vech*den haldir [ilkine göre tevhit dini olarak; diğerine göre ise samimi bir muvahhit olarak].

106. Allah’tan başka, sana fayda ve zarar getirmeyecek olan şeylere dua etme! Yapacak olursan, o zaman şüphesiz sen de zalimlerdensin olursun!..

[541] “Yapacak olursan…” yani Allah’tan başka sana fayda ve zarar vermeyecek varlıklara *dua* edersen -Yapmak fiili (فَعَلْتَ), *dua* etmekten kinaye olarak kullanılmış olmaktadır.- “O zaman şüphesiz sen de zalimlerden olursun!” إِذًا kelimesi, şart cümlesinin cezası ve mukadder bir sualin cevabıdır. Sanki soru soran biri putlara tapmanın doğurduğu sonucu sormuştur. Böyle biri, ‘zalim’lerden kılınmıştır; çünkü şirkten daha büyük *zulüm* yoktur. “Şüphesiz, şirk büyük bir zulümdür.” [Lokman 31/13]

107. Sana Allah bir zarar dokundurursa, onu O’ndan başka kaldıracak yoktur. Senin hakkında O, bir hayır dilese O’nun lütfunu geri çevirecek de yoktur. O bunu kullarından dilediğine veriyor; bağışlayıcı, merhametli yalnızca O’dur.

[542] [106. Âyette] putlara tapmayı yasaklayıp, bunları hiçbir fayda ve zararı olmayan ‘şey’ler olarak niteledikten sonra, asıl fayda ve zarar verenin Allah olduğunu, insanın başına bir musibet gelmesi halinde bunu O’ndan başka herhangi birinin değil, sadece O’nun kaldırabileceğini, şuursuz camit varlıkların bu hususta asla bir şey yapamayacaklarını ifade etmiş; keza, bir hayır murat etmesi halinde de, O’nun bu lütuf ve ihsanına kimsenin mani olamayacağını; putların ise evleviyetle böyle olduklarını, kulluk edilmeye bir başkasının değil, sadece O’nun lâyık olduğunu bildirmiştir. Bu ifade, “(De ki: O’ndan başka taptıklarınızı bir düşünün) Allah bana bir zarar vermek istese, O’nun vereceği zararı giderebilirler mi bunlar?! Ya da O bana bir rahmet dilese, O’nun vereceği rahmeti engelleyebilirler mi (ne dersiniz)?” [Zümer 39/38] âyetinden daha etkilidir.

[543] **Şayet** “Niçin ilkinde *mess* (dokundurma), ikincide ise *irâde* (arzu etme) zikredilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Sanki zarar ve faydanın her birinde arzu etme ve dokunmanın her ikisi de zikredilmek istenmiş; Allah’ın bunlardan herhangi birini arzu etmesi halinde kimsenin buna mani olamayacağı, verdiği hiçbir şeyi kimsenin ortadan kaldıramayacağı ifade edilmek istenmiştir. Bundan dolayı da, zikrettiği ile zikretmediği şeyi de göstermek için birinde dokundurma, diğerinde arzu etme kullanılarak ifadede îcâz yapılmıştır. Nitekim “O bunu *dilediğine* veriyor.” cümlesinde ‘hayır verme’ zikredilmiştir ki bu dileme [*meşîet*] ile, kulun çıkarını esas alan dileme kastedilmiştir.

[٥٤٠] {أَقِمْ وَجْهَكَ} استقم إليه ولا تلتفت يمينا ولا شمالًا. و{حَنِيفًا} حال من الذين، أو من الوجه.

١٠٦-﴿وَلا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَنْفَعُكَ وَلا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذًا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٥٤١] {فَإِن فَعَلْتَ} معناه: فإن دعوت من دون الله ما لا ينفعك ولا يضرّك، فكني عنه بالفعل إيجازًا، {فَإِنَّكَ إِذًا منَ الظالمين} إذًا جزاء للشرط وجواب لسؤال مقدّر، كأن سائلًا سأل عن تبعة عبادة الأوثان. وجُعل من الظالمين، لأنه لا ظلم أعظم من الشرك؛ {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣].

١٠٧-﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا كَاشِفَ لَهُ إِلا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٥٤٢] أتبع النهي عن عبادة الأوثان ووصفها بأنها لا تنفع ولا تضرّ، أنّ الله عزّ وجلّ هو الضارّ النافع، الذي إن أصابك بضرّ لم يقدر على كشفه إلّا هو وحده دون كل أحد، فكيف بالجماد الذي لا شعور به؛ وكذلك إن أرادك بخير لم يرد أحد ما يريده بك من فضله وإحسانه، فكيف بالأوثان؟ فهو الحقيق إذًا بأن توجه إليه العبادة دونها، وهو أبلغ من قوله {إِنْ أَرَادَنِىَ اللهُ بِضُرّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرّهِ أَوْ أَرَادَنِى بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ} [الزمر: ٣٨].

[٥٤٣] فإن قلت: لم ذكر المسّ في أحدهما، والإرادة في الثاني؟ قلت: كأنه أراد أن يذكر الأمرين جميعًا؛ الإرادة والإصابة في كل واحد من الضرّ والخير، وأنه لا رادّ لما يريده منهما، ولا مزيل لما يصيب به منهما، فأوجز الكلام بأن ذكر المسّ، وهو الإصابة، في أحدهما، والإرادة في الآخر؛ ليدلّ بما ذكر على ما ترك، على أنه قد ذكر الإصابة بالخير في قوله تعالى {يُصِيبُ بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ}، والمراد بالمشيئة مشيئة المصلحة.

108. De ki: Ey insanlar! Bu gerçek size şüphesiz Rabbinizden gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, tamamen kendi faydası için gelmiş; kim de saparsa, kendi zararına sapmış olur. Ben sizin üzerinize vekil değilim!

[544] "Bu gerçek size şüphesiz Rabbinizden gelmiştir." Dolayısıyla, artık ne sizin ileri sürecek bir mazeretiniz kalmış, ne de Allah'a karşı ('Şunu neden şöyle yapmadın!' diye çemkirecek) bir kanıt kalmıştır. Binaenaleyh, kim hidayeti ve hakka bağlanmayı tercih ederse bu tercihiyle ancak kendine fayda sağlamış; kim de dalâleti tercih ederse sadece kendine zarar vermiş olur. (لِنَفْسِهِ'deki) Lâm ve (عَلَيْهَا'daki) 'Alâ fayda ve zarar mânasına delâlet etmektedir ("lehine"-"aleyhine"). Yüce Allah, hakkı açıklayıp, önündeki engelleri kaldırdıktan sonra işi insana bırakmıştır. Burada hidayetin tercih edilmesi, dalâletten ise kesinlikle uzak durulması gereği teşvik edilmektedir.

[545] "Ben sizin üzerinize vekil değilim." Yani yönetiminizin bana bırakıldığı, sizi istediğim yere sevk etmekle görevli bir bekçi değilim. Sadece bir müjdeleyici ve uyarıcıyım.

109. Sana vahyedilene uy ve (müşriklerle aranızda) Allah hâkimlik edinceye kadar sabret! Hâkimlerin en hayırlısı O'dur.

[546] "Allah hâkimlik edinceye" yani senin onlara karşı zafer elde etmen ve onlara üstün gelmen için hüküm verinceye "kadar", onları davet etmeye, verdikleri rahatsızlığa ve senden yüz çevirmelerine karşı tahammüllü olma konusunda "sabret."

[547] Rivayete göre âyet nazil olunca Peygamber (s.a.) Ensar'ı toplayarak; "Benden sonra birilerinin size tercih edildiğine tanık olacaksınız. Bana kavuşuncaya kadar sabredin." [*Buhārî*, "Musâkāt", 15; *Müslim*, "İmâre", 11] buyurmuş; yani bu âyette bana kâfirlerden gelen sıkıntılara karşı sabretmem emredildi ve ben de sabrettim. İşte sizler de zalim hükümdarların size vereceği rahatsızlıklara sabredin. (Hadisin râvilerinden olan) Enes "Ancak biz sabredemedik." demiştir. Rivayete göre [Peygamberin cengâver süvarilerinden] Ebû Katâde [v. 54/674], Mu'âviye [v. 60/680] Medine'ye geldiğinde bütün Ensar onu karşıladığı halde biraz gecikerek gelmişti. Mu'âviye "Neden bizi karşılamaya gelmedin?" diye sorunca "Bineğimiz yoktu." dedi. [Ensarın çiftçilerden oluştuğuna gönderme yaparak] "Bahçe sulamada kullandığınız o develere ne oldu?" dedi.

١٠٨ -﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ﴾

[٥٤٤] {قَدْ جَاءَكُمُ الحق} فلم يبق لكم عذر ولا على الله حجّة، فمن اختار الهدى واتباع الحق فما نفع باختياره إلّا نفسه، ومن آثر الضلال فما ضرّ إلّا نفسه؛ واللام وعلى دلّا على معنى النفع والضرّ. وكل إليهم الأمر بعد إبانة الحق وإزاحة العلل. وفيه حثّ على إيثار الهدى واطراح الضلال مع ذلك.

[٥٤٥] {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ} بحفيظ موكول إليّ أمركم وحملكم على ما أريد، إنما أنا بشير ونذير.

١٠٩ -﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

[٥٤٦] {واصبر} على دعوتهم واحتمال أذاهم وإعراضهم {حتى يَحْكُمَ اللهُ} لك بالنصرة عليهم والغلبة.

[٥٤٧] وروي أنها لما نزلت جمع رسول الله ﷺ الأنصار فقال: إنكم ستجدون بعدي أثرة، فاصبروا حتى تلقوني. يعني إني أُمرت في هذه الآية بالصبر على ما سامتني الكفرة فصبرت فاصبروا أنتم على ما يسومكم الأمراء الجورة. قال أنس: فلم نصبر. وروي أنّ أبا قتادة تخلف عن تلقي معاوية حين قدم المدينة وقد تلقته الأنصار، ثم دخل عليه من بعد، فقال له: ما لك لم تتلقنا؟ قال: لم تكن عندنا دواب. قال: فأين النواضح؟

Bunun üzerine Ebû Katâde “Bedir savaşında seni ve babanı kovalarken kesmiştik onları!” dedi ve ekledi: “Peygamber (s.a.), ‘Ey Ensar topluluğu! Siz şüphesiz benden sonra başkalarının size tercih edildiğine şahit olacaksınız.’ buyurdu idi.” demesi üzerine Mu‘âviye “Peygamber başka ne dedi?” diye sordu. “Bana kavuşuncaya kadar sabredin!’ buyurdu.” diye cevap verince Mu‘âviye “Öyleyse sabret!..” dedi. Ebû Katâde de “Peki, sabredelim öyleyse!” diye karşılık verdi. Hassan b. Sabit’in oğlu Abdurrahman [v. 104/723] da şöyle demiştir:

> Sen ey sözlerimin yaydığı haber!
> Zalimlerin emiri ‘harp’ oğlu[1] Mu‘âviye’ye iletiver
> ki, biz gerçekten sabrediyoruz. Ve size mühlet veriyoruz;
> kimin kârlı, kimin zararlı çıktığını anlayacağımız Mahkeme-i Kübra’ya kadar!..

[548] Peygamber (s.a.)’in “Kim Yûnus sûresini okursa kendisine, Yûnus’a iman edenler ve etmeyenler ile Firavun’la beraber boğulanların sayısınca, bire on kat sevap verilir.” buyurduğu nakledilmiştir.

---

[1] Şiir zaruretinden değilse şair bu ifadesiyle Ebû Süfyan’ın oğlu Mu‘âviye’nin dedesi olan Harb’e atıf yaptığı gibi onun dahilî ‘harp’lerdeki -yani Müslümanlar arası savaşlardaki- rolüne de işaret etmekte gibidir. / ed.

قال: قطعناها في طلبك وطلب أبيك يوم بدر، وقال ﷺ: «يا معشر الأنصار، إنكم ستلقون بعدي أثرة». قال معاوية: فماذا قال؟ قال: «فاصبروا حتى تلقوني». قال: فاصبر. قال: إذن نصبر! فقال عبد الرحمن بن حسان:

أَلَا أَبْلِغْ مُعَاوِيَةَ بْنَ حَرْب   أَمِيرَ الظَّالِمِينَ نَثَا كَلَامِي
بِأَنَّا صَابِرُونَ فَمُنْظِرُوكُم   إِلَى يَوْمِ التَّغَابُنِ وَالْخِصَامِ

[٥٤٨] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة يونس أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من صدق بيونس وكذب به، وبعدد من غرق مع فرعون.

HÛD SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 123 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. (Bu,) 'mutlak hikmet sahibi', 'her şeyden haberdar' (Hakîm, Habîr) tarafından âyetleri muhkemleştirilmiş, sonra da açıkça bildirilmiş bir kitap(tır).

[549] "Âyetleri muhkemleştirilmiş," yani sağlam ve muntazam bir bina gibi hiçbir çelişki ve eksik-gedik bulunmayan sapasağlam bir dizilişle (*nazım*la) dizilmiş. Veya (أُحْكِمَتْ'teki) '*hakîm* oldu' anlamındaki –Kâf'ı zammeli- *hakume* fiilinden Hemze vasıtasıyla nakledilerek "hikmet dolu kılınmış" anlamında da olabilir. Allâhü Teâlâ'nın "Hikmet dolu kitabın âyetleri…" [Yûnus 10/1] sözünde olduğu gibi. Binek hayvanının üzerine martingal kayışı (*hakemet*^{un}) koyarak binicisine asi gelmesine mani olduğunda kullandığın *ahkemtü'd-dâbbet*^{e} (Hayvanı dizginledim.) şeklindeki ifadeden olmak üzere "(âyetleri) bozukluktan korunup engellenmiş olan" anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Cerîr,

A Hanîfe oğulları! Gençlerinize mani olun.
Size öfkelenmekten korkuyorum, bak!..

demiştir. Katâde ise "bâtıldan korunmuş" anlamında olduğunu söylemiştir.

[550] "Sonra da açıkça bildirilmiştir." (فُصِّلَتْ yani) gerdanlıktaki inciler aradaki boncuklarla ayrıldığı gibi aralarına tevhit delilleri, ahkâm, mev'iza ve kıssalar getirilmiş; veya sure ve âyetler halinde *fasıl fasıl* yapılandırılmış, peyderpey indirilmiş, bir defada nazil olmamış; ya da kulların ihtiyacı olan şeyler kendisinde *tafsilatlı* bir şekilde beyan edilmiştir. [أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ cümlesi] "Onları ben muhkem kıldım ve sonra da her şeyi açıkça bildirdim." anlamında olmak üzere *ahkemtu âyâtihî sümme fassaltu* şeklinde de okunmuştur. 'İkrime ve Dahhâk da "aYetleri hakla bâtılı birbirinden ayırmıştır." anlamında *sümme fassalet* okumuşlardır.

[551] **Şayet** "ثُمَّ'nin (yani "sonra" demenin) mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası zaman bakımından sonralık değil, aynı anda oluş bildirmektedir. Tıpkı *hiye muhkemet*^{un} *ahsene'l-ihkâm*^{i} *summe mufassalet*^{un} *ahsene't-tafsîl*^{i} (Bu [ayetler] son derece muhkem, ayrıca son derece ayrıntılıdır.) *ve fulân*^{un} *ahsenu'l-asl*^{i} *summe ahsenu'l-fi'l*^{i} (falancanın soyu-sopu asildir, ayrıca kendi davranışları da asildir." demen gibi.

سورة هود عليه السلام

مكية؛ وهي مائة وثلاث وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾

[٥٤٩] {أُحْكِمَتْ آياته} نظمت نظما رصينا محكمًا لا يقع فيه نقض ولا خلل، كالبناء المحكم المرصّف. ويجوز أن يكون نقلا بالهمزة، من حكم، بضم الكاف، إذا صار حكيمًا، أي جعلت حكيمة، كقوله تعالى {آياتُ الْكِتَابِ الحَكِيمِ} [يونس: ١]. وقيل: منعت من الفساد، من قولهم: أحكمت الدابة، إذا وضعت عليها الحَكَمة لتمنعها من الجِماح. قال جرير:

أَبَنِي حَنِيفَةَ أَحْكِمُوا سُفَهَاءَكُم إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُم أَنْ أغْضَبَا

وعن قتادة: أُحكمت من الباطل.

[٥٥٠] {ثُمّ فُصِّلَتْ} كما تفصل القلائد بالفرائد، من دلائل التوحيد والأحكام والمواعظ والقِصص. أو جعلت فصولًا، سورة سورة، وآية آية. وفرقت في التنزيل ولم تنزل جملة واحدة. أو فصل فيها ما يحتاج إليه العباد، أي بين ولخص. وقرئ «أحكمتُ آياته ثم فَصّلتُ»، أي أحكمتها أنا ثم فصلتها. وعن عكرمة والضحاك: ثم فَصلتْ، أي فرّقت بين الحق والباطل.

[٥٥١] فإن قلت: ما معنى ثم؟ قلت: ليس معناها التراخي في الوقت، ولكن في الحال، كما تقول: هي محكمة أحسن الإحكام، ثم مفصلة أحسن التفصيل؛ وفلان كريم الأصل، ثم كريم الفعل.

[552] كِتَابٌ mahzuf bir mübtedânın haberi olup أُحْكِمَتْ onun sıfatıdır, مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ de ikinci sıfattır (“Bu, muhkemleştirilmiş ve ‘mutlak hikmet sahibi, her şeyden haberdar’ tarafından gönderilmiş bir kitaptır” anlamında). Bu cümlenin haberden sonra haber de olup أُحْكِمَتْ ve فُصِّلَتْ’in de onun sılası olması mümkündür; yani bu kitabın muhkemlik ve tafsîli O’nun tarafından yapılmıştır. Burada güzel bir uyum vardır, zira mâna “Onu *hakîm* biri *muhkem* kıldı, her şeyi detaylarıyla bilen, her şeyden haberdar olan bir zat *tafsîl* etti.” şeklindedir.

2. Allah’tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye... Şüphesiz ben, size O’nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim.

3. Ayrıca, sizi bağışlaması için Rabbinize dua edip sonra O’na tevbe edesiniz… O da belli bir süreye kadar sizi güzel bir yaşayışla yaşatsın; fazilet sahibi bütün lütufkârlara fazla fazla versin. Yüz çevirirseniz, başınıza gelecek büyük bir günün azabından sizin adınıza endişe ederim.

4. Dönüşünüz yalnız Allah’adır ve O, her şeye kadirdir.

[553] أَلَّا تَعْبُدُوا mef’ûlün leh olup “kulluk etmeyesiniz diye” anlamındadır. Veya *en* tefsir içindir, zira âyetleri açıklamak *kavl* mânasını içermektedir. Adeta “Allah ‘Sadece Allah’a kulluk edin!’ *dedi.*” veya “Allah yalnızca Allah’a kulluk etmenizi emretti.” buyrulmaktadır. وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا ifadesi de “Size tevhit ve istiğfarı emretti.” anlamındadır. Bununla birlikte, Peygamber (s.a.)’in yalnızca Allah’a kulluk etmeye teşvik için söylediği öncesinden bağımsız, yeni bir söz de olabilir. “Şüphesiz ben, size O’nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim.” ifadesi de buna delâlet eder. Adeta; “Allah kendisinden başkasına kulluğu bırakmanızı emretti. Ben de, size O’nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcıyım!” buyrulmaktadır. Tıpkı “Vurun boyunlarını!” [Muhammed 47/4] âyetinde ifade edildiği gibi. منه’daki zamir Allah’a râcidir. رَسُولٌ مِنَ اللهِ (“Allah tarafından gönderilen bir elçi” [Beyyine 98/2]) ifadesinde olduğu gibi. Veya نَذِيرٌ (uyarıcı) kelimesinin sılasıdır, yani inkâr ederseniz sizi O’nun azabına karşı uyarayım; yok iman ederseniz O’nun mükâfatını size müjdeleyeyim diye [O’nun tarafından gönderilmiş bir elçi].

[554] **Şayet** “Sonra O’na tevbe edin!’ ifadesindeki *sonra*nın mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu kelime “Şirkinizden dolayı O’ndan bağışlanma dileyin, sonra tâatle O’na dönün!” veya “İstiğfar edin -ki istiğfar da tevbedir- sonra samimane olarak tevbe edin ve onda istikamet üzere olun!” anlamındadır. “… *sonra* istikamet üzere oldular.” [Fussilet 41/30; Ahkāf 46/13] âyetlerinde olduğu gibi.

[٥٥٢] و{كتاب} خبر مبتدأ محذوف و{أحكمت} صفة له. وقوله {مِن لدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ} صفة ثانية. ويجوز أن يكون خبرًا بعد خبر، وأن يكون صلة لـ{أحكمت} و{فصلت}، أي من عنده إحكامها وتفصيلها. وفيه طباق حسن، لأنَّ المعنى: أحكمها حكيم؛ وفصلها، أي بيَّنها وشرحها خبير عالم بكيفيات الأمور.

٢-﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا اللَّهَ إِنَّنِي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ﴾

٣-﴿وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾

٤-﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٥٥٣] {أَلّا تَعْبُدُوا} مفعول له على معنى لئلا تعبدوا. أو تكون أن مفسرة؛ لأنّ في تفصيل الآيات معنى القول. كأنه قيل: قال لا تعبدوا إلا الله؛ أو أمركم أن لا تعبدوا إلا الله؛ {وَأَنِ استغفروا} أي أمركم بالتوحيد والاستغفار. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ منقطعًا عما قبله على لسان النبي ﷺ، إغراء منه على اختصاص الله بالعبادة. ويدل عليه قوله {إِنّنى لَكُمْ منْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ} كأنه قال تَرْكَ عبادةِ غير الله إنني لكم منه نذير، كقوله تعالى {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} [محمد: ٤]. والضمير في {مِنْهُ} لله عز وجل، أي إنني لكم نذير وبشير من جهته، كقوله {رَسُولٌ منَ اللهِ} [البينة: ٢]. أو هي صلة لنذير، أي أنذركم منه ومن عذابه إن كفرتم، وأبشركم بثوابه إن آمنتم.

[٥٥٤] فإن قلت: ما معنى ثم في قوله {ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ}؟ قلت: معناه استغفروا من الشرك، ثم ارجعوا إليه بالطاعة؛ أو استغفروا، والاستغفار توبة، ثم أخلصوا التوبة واستقيموا عليها. كقوله {ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [الأحقاف: ١٣].

[555] “Güzel bir yaşayışla yaşatsın.” Yani dünyada güzel, hoş, yararlı şeylerle, bolluk içinde ve daimi nimetlerle uzun süre yaşatsın. “Belli bir süreye” yani sizi vefat ettirinceye kadar. “Ona iyi bir hayat yaşatırız” [Nahl 16/97] âyetinde ifade edildiği gibi. “Fazilet sahibi bütün lütufkârlara fazla fazla versin.” Yani ahirette, dünyada erdemli ve fazla amelleri olana, faziletlerinin karşılığını verir, ondan bir şey eksiltmez veya alacağı karşılıktan fazlasını verir. Zira cennette dereceler taatlerdeki fazlalığa göre farklı farklı olacaktır. (“Yüz çevirirseniz” anlamındaki) وَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi aslında *ve in te**tevellev**dir*. “Büyük günün” yani kıyamet gününün “azabından…” (Kur’ân’da) Kıyamet günü vahamet ve ağırlık ile tavsif edildiği gibi, burada da büyüklükle nitelenmiştir. “*Büyük günün* azabı”, sonunda her şeye kādir öyle bir Zâtın huzuruna varacak olmaları ile açıklanmıştır ki, onlara vermeyi murat ettiğinden çok daha katmerlisini vermeye kadirdir ve hiç kimse O’nu âciz bırakamaz.

[556] (“Yüz çevirirseniz” anlamındaki) وَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi, *vellâ*dan *ve in tuvellû* (eğer çevirirseniz) şeklinde de okunmuştur.

5. Bakınız! ‘O’ndan gizlenmek için iki büklüm oluyorlar. Bakınız! O, onların gizlediklerini ve açığa vurduklarını elbiselerine büründükleri zaman da bilmektedir; çünkü O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[557] “İki büklüm oluyorlar” haktan sapıp uzaklaşıyorlar. –[İki büklüm olmak bu anlamdadır,] çünkü bir şeye yönelen, ona göğsüyle yönelir; bir şeyden sapıp ayrılan ise göğsünü ve yüzünü ondan çevirir.-

[558] “Ondan” yani Allah’tan[1] “gizlenmek için…” Yani O’nun, elçisini ve müminleri günahlarına muttali kılmamasını istiyorlar. “İstiyorlar” ibaresinin, mâna onu gizlemeye sevkettiği için gizlenmesi “Asan ile denize vur (diye vahyettik) ve yarıldı.” [Şu‘arâ 26/63] âyetinde gizlenmesi gibidir; yani *fe-darabe fe’nfeleka* (*O da vurdu* ve deniz ikiye ayrıldı.) demektir.

[559] أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ ifadesinin anlamı; “Bakınız! Elbiselerine büründükleri zaman da, Allah’ın sözlerini duymak istemedikleri için gizlenmek istiyorlar.” şeklindedir. (Bu, Hazret-i Nûh’un) “… Parmaklarını kulaklarına tıkadılar, (bana görünmemek için) elbiselerine büründüler!” [Nûh 71/7] ifadesindeki gibidir. Daha sonra buyurdu ki; “O, onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir.”

---

[1] Devamındaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, منه zamirinin Allah’a ircâ edilmesi sorunludur; çünkü burada Müşriklerin uzaktan Peygamber’i gördüklerinde ondan nasıl kaçtıkları tasvir edilmektedir. / ed.

[٥٥٥] {يُمَتِّعْكُمْ} يطوّل نفعكم في الدنيا بمنافع حسنة مرضية، من عيشة واسعة، ونعمة متتابعة {إلى أَجَلٍ مُسَمًّى} إلى أن يتوفاكم، كقوله {فَلَنُحْيِيَنَّهُ حياةً طَيِّبَةً} [النحل: ٩٧]، {وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ} ويعط في الآخرة كل من كان له فضل في العمل وزيادة فيه جزاء فضله لا يبخس منه. أو فضله في الثواب، والدرجات تتفاضل في الجنة على قدر تفاضل الطاعات. {وَإِن تَوَلَّوا} وإن تتولوا {عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ} هو يوم القيامة، وصف بالكبر كما وصف بالعظم والثقل. وبين عذاب اليوم الكبير بأن مرجعهم إلى من هو قادر على كل شيء، فكان قادرًا على أشدّ ما أراد من عذابهم لا يعجزه.

[٥٥٦] وقرئ «وإن تُولُّوا»، من ولَّى.

٥- ﴿أَلا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[٥٥٧] {يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ} يزوَرُّون عن الحق وينحرفون عنه؛ لأن من أقبل على الشيء استقبله بصدره، ومن ازورّ عنه وانحرف ثنى عنه صدره، وطوى عنه كَشْحه.

[٥٥٨] {لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ} يعني ويريدون ليستخفوا من الله، فلا يطلع رسوله والمؤمنين على ازورارهم. ونظير إضمار يريدون - لقود المعنى إلى إضماره - الإضمار في قوله تعالى {اِضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ} [الشعراء: ٦٣] معناه: فضرب فانفلق.

[٥٥٩] ومعنى {أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ} ويريدون الاستخفاء حين يستغشون ثيابهم أيضًا، كراهة لاستماع كلام الله تعالى. كقول نوح عليه السلام {جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِى آذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ} [نوح: ٧]. ثم قال: {يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ}

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Yani, gizli gizli yapmaları ile açıkça yapmaları arasında, O'nun ilmi açısından bir fark yoktur. Dolayısıyla, gizlenmekle elde etmek istedikleri şeyi elde etmeleri mümkün değildir. Allah onların iki büklüm olmalarına da elbiselerine bürünmelerine de muttalidir. Onların kendilerini gizlemeleri O'na gizli değildir.

[560] Rivayete göre âyet Ahnes b. Şerīk hakkında nazil olmuştur. Bu şahıs, Peygamber (s.a.)'e sevgi gösterisinde bulunurmuş, tatlı dilli, hoş sohbet bir adammış. Peygamber (s.a.) onunla oturup sohbet etmekten hoşlanırmış. Ancak Ahnes'in içi dışa vurduklarından farklıymış. Âyetin münafıklar hakkında nazil olduğu da söylenmiştir.

[561] (يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ) *tesnevnî sudûr**u**hum* şeklinde de okunmuştur. *İsnevnâ* fiili, *halâve*den türeyen *ihlevlâ* gibi *seny* kökünden türemiş olup, mübalağa babıdır. Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur (*tesnevnî - yesnevnî*). İbn Abbâs'ın [v. 68/688] bunu *li-tesnevniye sudûrahum* şeklinde okuduğu rivayet edilir. (يَثْنُونَ) *tesne**vinnu*** şeklinde de okunmuştur ki aslı *-senn* (الثَّنّ) kökünden ve *tef'av'ilu* vezninde- *tesne**vnin**udur* ve yere dökülen ve kuruyup zayıflayan yaprak anlamındadır. Yani, silkelenen yaprak nasıl mecburen yere dökülüyorsa bunların göğüsleri de bu 'bükülme'ye anında itaat etmektedir. Bu ifade ile imanlarının zayıf, kalplerinin hasta oluşu da murat edilmiş olabilir. (يَثْنُونَ) *ifâlle* kalıbından *tesne'innu* şeklinde de okunmuştur; *ibyâddat ve idhâmmet* kelimelerindeki sâkin Elif Hemze'ye çevrilerek *ibye'addat* ve *idhe'emmet* haline geldiği gibi, *ifâlle* ve *isnânne* kelimeleri de *ifalelle* ve *isne'enne* şeklini almıştır. (يَثْنُونَ) ayrıca *ter'avî* vezninde *tesnevî* şeklinde de okunmuştur.

6. Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın. Onların karar kılacağı nihai yeri de, emaneten durdukları yeri de O bilir; hepsi apaçık bir kitaptadır.

[562] **Şayet** "Nasıl عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا (Rızkı Allah'a aittir.) şeklinde vücub ifade eden bir üslup kullanılmıştır? Oysa Allah'ın rızık vermesi tamamen O'nun bir lütfudur." **dersen şöyle derim:** Evet Allah, rızkı tamamen bir lütuf olarak vermektedir, ancak O, mahlukatına lütfedeceğini garanti ettiği için bu lütuf vacibe dönüşmüştür; tıpkı kulların adakları gibi…[1]

---

[1] Adaklar, baştan o çerçevede herhangi bir mecburiyet yokken, adamaya bağlı olarak farziyet kazanmaktadır. / ed.

يعني أنه لا تفاوت في علمه بين إسرارهم وإعلانهم، فلا وجه لتوصلهم إلى ما يريدون من الاستخفاء، والله مطلع على ثنيهم صدورهم واستغشائهم ثيابهم، ونفاقهم غير نافق عنده.

[٥٦٠] روي أنها نزلت في الأخنس بن شريق، وكان يظهر لرسول الله ﷺ المحبة، وله منطق حلو وحسن سياق للحديث، فكان يعجب رسول الله ﷺ مجالسته ومحادثته، وهو يضمر خلاف ما يظهر. وقيل: نزلت في المنافقين

[٥٦١] وقرئ «تَثْنَوْنِي صدورُهم»، واثنونى من الثني، كاحلولى من الحلاوة، وهو بناء مبالغة. قرئ بالتاء والياء. وعن ابن عباس «لتثنوني صدورَهم». وقرئ تَثْنَوِنُّ، وأصله تثنوْنِنُ، تفعوعل من الثن وهو ما هش وضعف من الكلأ، يريد: مطاوعة صدورهم للثني، كما ينثني الهش من النبات. أو أراد ضعف إيمانهم ومرض قلوبهم. وقرئ «تثنئن» من اثنأن، افعال منه، ثم همز كما قيل: ابيأضت، وادهأمت. وقرئ «تثنَوِي» بوزن ترعوي.

٦-﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ إِلا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[٥٦٢] فإن قلت: كيف قال {عَلَى اللهِ رِزْقُهَا} بلفظ الوجوب، وإنما هو تفضل؟ قلت: هو تفضل إلا أنه لما ضمن أن يتفضل به عليهم، رجع التفضل واجبًا كنذور العباد.

[563] “Karar kılacağı nihai yer” canlının dünyadaki mekân ve meskeni, “emaneten durdukları yer” ise karar kılmazdan önce geçici olarak konuldukları yerdir: Babanın beli, ana rahmi ve yumurta gibi. وَمُسْتَوْدَعَهَا yani her bir canlı, canlının rızkı, nihai olarak kalacağı ve emaneten duracağı yer Levh’tedir; yani orada zikredilmiş, açıklanmıştır.

7. Arş’ı ‘su’yun üzerinde iken, hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sınamak için gökleri ve yeri ‘altı gün’de yaratan O’dur. “Öldükten sonra kesinlikle diriltileceksiniz!” desen, nankörce inkâr edenler mutlaka “Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!” derler.

[564] “Arş’ı ‘su’yun üzerinde iken…” Yani gökleri ve yeri yaratmadan ve gökleri yerin üstünde yükseltmeden evvel Arş’ın altında sudan başka bir şey yoktu. Bu ifade, Arş ve suyun gökler ve yerden önce yaratıldığına delildir. “Su rüzgârın sırtındaydı.” da denilmiştir. Ancak bu konuda en doğru bilgi Allah’a aittir. Durum her ne idiyse, onların hepsini Allah kudretiyle tutmaktaydı. *Cirim*ler[1] çoğaldıkça Allah’a ve O’nun tutmasına olan ihtiyaç da artmıştır.

[565] لِيَبْلُوَكُمْ ifadesi خَلَقَ’ya müteallıktır, yani Allah onları, kullarına mesken yapmak, onlara çeşitli nimetler vermek ve onları tâat işleyip günahtan kaçınmakla mükellef kılmak; şükredip tâat işleyenleri ödüllendirmek ve inkâr edip masiyette bulunanları cezalandırmak gibi yüce hikmetler *için yarattı*. Bu durum, imtihan eden birinin imtihanına benzediği için de “sizi sınamak için” buyurmuştur, yani durumunuzu öğrenmek isteyen birinin, sizin nasıl davranacağınızı görmek için yaptığı şeyi size yapmak için [yarattı].

[566] “Peki, *belvâ* (imtihan) fiilinin amelinin askıya alınması (*ta‘lîk*) nasıl caiz olmuş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü denemede bilme mânası vardır, zira deney kişiyi bilgiye götüren bir yoldur; dolayısıyla, birbirinden ayrılmazlar (İbarenin takdiri *li-yebluvekum fe-ya‘leme eyyukum ahsenu ‘amel*^{en} şeklindedir). Nitekim “Onların hangisinin yüzünün daha güzel olduğuna bak, hangisinin sesinin daha güzel olduğunu dinle!” denilir, çünkü bakma ve dinleme bilmenin aracıdır.

[567] **Şayet** “Nasıl أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (Hanginiz daha güzel amel sergileyecek?) denilmiştir? Oysa güzel ve daha güzel şeklinde ancak müminlerin amelleri derecelenir. Mümin ve kâfirlerin amelleri ise, güzel ve çirkin şeklinde ayrılırlar.” **dersen şöyle derim:** Ameli ‘daha güzel’ olanlar müttakilerdir. Bunlar ise Allah’ın, kullarından istediği şeyi elde etmeye koşan kimselerdir.

---

[1] Yani varlıkların cismani hacim ve ağırlıkları. / ed.

[٥٦٣] والمتستقرّ: مكانه من الأرض ومسكنه؛ والمستودع: حيث كان مودعًا قبل الاستقرار، من صلب أو رحم أو بيضة. {وَمُسْتَوْدَعَهَا} كل واحد من الدواب ورزقها ومستقرّها ومستودعها في اللوح، يعني ذكرها مكتوب فيه مبين.

٧-﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتَ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[٥٦٤] {وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الماء} أي ما كان تحته خلق قبل خلق السموات والأرض وارتفاعِه فوقها إلَّا الماء. وفيه دليل على أنّ العرش والماء كانا مخلوقين قبل السموات والأرض. وقيل: وكان الماء على متن الريح، والله أعلم بذلك، وكيفما كان فالله ممسك كل ذلك بقدرته، وكلما ازدادت الأجرام كانت أحوج إليه وإلى إمساكه.

[٥٦٥] {لِيَبْلُوَكُمْ} متعلق بخلق، أي خلقهن لحكمة بالغة، وهي أن يجعلها مساكن لعباده، وينعم عليهم فيها بفنون النعم، ويكلفهم الطاعات واجتناب المعاصي، فمن شكر وأطاع أثابه، ومن كفر وعصى عاقبه. ولما أشبه ذلك اختبار المختبر قال: ليبلوكم. يريد: ليفعل بكم ما يفعل المبتلي لأحوالكم كيف تعملون.

[٥٦٦] فإن قلت: كيف جاز تعليق فعل البلوى؟ قلت: لما في الاختبار من معنى العلم؛ لأنه طريق إليه فهو ملابس له، كما تقول: انظر أيهم أحسن وجهًا، واسمع أيهم أحسن صوتًا؛ لأنّ النظر والاستماع من طريق العلم.

[٥٦٧] فإن قلت كيف قيل {أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا}، وأعمال المؤمنين هي التي تتفاوت إلى حسن وأحسن، فأمّا أعمال المؤمنين والكافرين فتفاوتها إلى حسن وقبيح؟ قلت: الذين هم أحسن عملا هم المتقون،

İşte, Allah da onları yüceltmek ve bunların, katındaki derecelerine dikkat çekmek için onları özel olarak zikretmiş ve onların dışında kalanları söz konusu etmemiştir. Allah Teâlâ bunun dinleyenlere bir lütuf ve bu makama talip olmaları için bir teşvik olmasını murat etmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.)'in "Yani hanginizin daha akıllı, Allah'ın haram kıldığı şeylere karşı daha dikkatli ve O'na itâate daha fazla koşar olduğunuzu sınamak için…" buyurduğu rivayet edilmiştir.

[568] وَلَئِنْ قُلْتَ أَنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ şeklinde Hemze meftuh olarak *da* okunmuştur. Şöyle ki bu ifade *i'ti's-sûka* ***'an****neke teşterî le-nâ lahm*^{en} *ve* ***en****neke teşterî* (Çarşıya git! Belki bize et alırsın ve sen satın alırsın.) demelerine benzer ki *'anneke, 'alleke* demektir; yani sen onlara; "Belki yeniden diriltilirsiniz!" - yeniden diriltileceğinize dair bir beklentiniz olsun; buna da ihtimal verin, onu kesin bir şekilde reddetmeyin- diyecek olsan "nankörce inkâr edenler" bunun asılsız bir şey olduğuna kesin bir dille hükmederek "Mutlaka; 'Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!' derler." Ayrıca قُلْتَ kelimesinin *zekerte* (bahsetsen) mânası taşıyor olması da mümkündür (ki o zaman, cümle *enne* ile başlayabilir). Onların "Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!" şeklindeki sözleri, "Sihir bâtıl bir şeydir, dolayısıyla *ba's* da sihir gibi bâtıldır." anlamındadır. Veya "bu" ile Kur'ân'a işaret etmişlerdir, çünkü öldükten sonra dirilmeden Kur'ân söz etmektedir. Kur'ân'ı sihir olarak kabul edince bu yolla, öldükten sonra dirilme ve benzeri hususlar da inkâr edilmiş olmaktadır.

[569] (إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ cümlesi) Hazret-i Peygamber kastedilerek *in hâzâ illâ* ***sâhir***^{un} (Bu apaçık bir *büyücü*den başka bir şey değil) şeklinde de okunmuştur ki *büyücü*, bâtıl peşinde olan yalancı anlamındadır.

8. Belli bir süreye kadar üzerlerinden azabı kaldırarak erteleyecek olsak, mutlaka; "Onu alıkoyan ne?!" derler. Bakınız! O geldiği gün asla onlardan dönecek değildir (çünkü ok yaydan çıkmıştır), eğlence konusu edip durdukları şey kendilerini zaten çepeçevre kuşatmış bulunuyor!

[570] "Azabı" yani ahiret azabıdır. Bunun Bedir Gazvesi'ndeki azap olduğu da söylenmiş; Cebrail'in Hazret-i Peygamber'le alay edenleri katlettiği İbn 'Abbâs'dan [v. 68/688] nakledilmiştir.

[571] ("Belli bir süreye kadar" mealindeki) إِلى أُمَّةٍ ifadesi "zaman parçalarının oluşturduğu bir *topluluğ*a kadar" demektir.

وهم الذين استبقوا إلى تحصيل ما هو غرض الله من عباده، فخصهم بالذكر واطَّرح ذكر من وراءهم تشريفًا لهم وتنبيهًا على مكانهم منه، وليكون ذلك لطفًا للسامعين، وترغيبًا في حيازة فضلهم. وعن النبي ﷺ: ليبلوكم أيكم أحسن عقلًا، وأورع عن محارم الله وأسرع في طاعة الله.

[٥٦٨] قرئ «ولَئَنْ قلت أنكم مبعوثون»، بفتح الهمزة. ووجهه أن يكون من قولهم: ائت السوق عَنَّكَ تشتري لنا لحمًا، وأنك تشتري؛ بمعنى علَّك، أي ولئن قلت لهم لعلكم مبعوثون، بمعنى: توقعوا بعثكم وظُنوه، ولا تبتوا القول بإنكاره، لقالوا: {إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} باتّين القول ببطلانه. ويجوز أن تضمن {قلت} معنى ذكرت، ومعنى قولهم: {إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} أنّ السحر أمر باطل، وأن بطلانه كبطلان السحر تشبيهًا له به. أو أشاروا بهذا إلى القرآن، لأن القرآن هو الناطق بالبعث، فإذا جعلوه سحرًا فقد اندرج تحته إنكار ما فيه من البعث وغيره.

[٥٦٩] وقرئ «إن هذا إلا ساحر»، يريدون الرسول، والساحر: كاذب مبطل.

٨-﴿وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[٥٧٠] {العذاب} عذاب الآخرة. وقيل عذاب يوم بدر. وعن ابن عباس: قتل جبريل المستهزئين.

[٥٧١] {إلى أُمَّةٍ} إلى جماعة من الأوقات.

[572] "Onu alıkoyan ne?" Yani, bu azabı inmekten alıkoyan ne!? Yalanlama ve alay etme yollu, azabın bir an önce gelmesini istiyormuş gibi yapıyorlardı. يَوْمَ يَأْتِيهِمْ (O geldiği gün) cümlesi, لَيْسَ'nin haberi olarak mansuptur. لَيْسَ'nin haberinin kendisinden önce gelebileceğini savunanlar bunu delil getirmişlerdir. Zira لَيْسَ'ninhaberinin ma'mûlünün ondan önce gelmesi caiz ise haberinin ondan evvel gelmesi de caizdir; çünkü ma'mûl âmile tâbidir ve ancak âmilin bulunduğu yerde bulunur.

[573] "Ve eğlence konusu edip durdukları şey" yani gelivermesini isteyip durdukları azap, "onları çepeçevre kuşatmış" çevrelemiştir. *Yesta'cilûne* (gelivermesini istedikleri) yerine يَسْتَهْزِؤُنَ (eğlence konusu edip durdukları) fiilinin kullanılması, acelelerinin sırf alay etme amaçlı olması sebebiyledir. وَحاقَ بِهِمْ ibaresi *ve yahîku bi-him* anlamında olup, Allah Teâlâ'nın haberlerindeki âdetine uygun olarak (adeta olmuş-bitmiş gibi mazi fiille) gelmiştir.

9. Biz insana tarafımızdan bir rahmet tattırıp sonra onu kendisinden geri alsak, tam bir kötümser nankör haline gelir.

10. Başına gelen bir sıkıntıdan sonra ona bir nimet tattırsak, "Oh!.. Kötülükler başımdan gitti!" der ve şen – şakrak, böbürlenir durur.

11. Sadece sabredip sâlih amel işleyenler hariç... Bunların hakkı, mağfiret ve büyük bir ecirdir.

[574] "İnsana" yani insan cinsine "bir rahmet" yani sağlık, güvenlik ve bolluk gibi bir nimet… "Sonra onu kendisinden geri alsak," o nimeti yok etsek, elinden alınan o nimetin bir benzerinin kendisine geri gelmesinden yana tam bir ümitsizliğe kapılır; sabırsız, Allah'ın takdirine teslimiyetsiz ve her şeyin Allah'a ait olup sonunda O'na dönüleceğini düşünmeksizin, Allah'ın lütfunun genişliğinden ümidini keser ve "tam bir kötümser nankör haline gelir." Geçmişte sahip olduğu ilahi nimetlere karşı büyük bir nankörlük ve unutma içine girer. "Kötülükler," yani beni üzen musibetler "başımdan gitti…" "Ve şen-şakrak," şirret bir şımarık olarak, kendisine Allah'ın tattırdığı nimetler sebebiyle insanlara karşı "böbürlenir durur." Şımarıklığı ve böbürlenmesi onu şükürden alıkoyar. "Sadece" iman edenler "hariçtir." Çünkü onların âdeti, bir nimete mazhar olduklarında şükretmek, sahip oldukları bir nimeti kaybettiklerinde ise sabretmektir.

[٥٧٢] {مَا يَحْبِسُهُ} ما يمنعه من النزول استعجالًا له، على وجه التكذيب والاستهزاء. و{يَوْمَ يَأْتِيهِمُ} منصوب بخبر ليس، ويستدل به من يستجيز تقديم خبر ليس على ليس، وذلك أنه إذا جاز تقديم معمول خبرها عليها، كان ذلك دليلًا على جواز تقديم خبرها؛ إذ المعمول تابع للعامل، فلا يقع إلا حيث يقع العامل.

[٥٧٣] {وَحَاقَ بِهِم} وأحاط بهم {مَا كَانُوا بِهِ يستهزئون} العذاب الذي كانوا به يستعجلون. وإنما وضع {يستهزئون} موضع يستعجلون؛ لأنّ استعجالهم كان على جهة الاستهزاء. والمعنى: ويحيق بهم إلا أنه جاء على عادة الله في أخباره.

٩- ﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَا الإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَئُوسٌ كَفُورٌ﴾

١٠- ﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ﴾

١١- ﴿إِلا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

[٥٧٤] {الإنسان} للجنس {رَحْمَةً} نعمة من صحة وأمن وجدة؛ {ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ} ثم سلبنا تلك النعمة؛ {إنه ليؤوس} شديد اليأس من أن تعود إليه مثل تلك النعمة المسلوبة. قاطع رجاءه من سعة فضل الله من غير صبر ولا تسليم لقضائه ولا استرجاع؛ {كَفُورٌ} عظيم الكفران لما سلف له من التقلب في نعمة الله نَسَّاءٌ له. {ذَهَبَ السيئات عَنّي} أي المصائب التي ساءتني. {إِنَّهُ لَفَرِحٌ} أشِرٌ بطِر {فَخُورٌ} على الناس بما أذاقه الله من نعمائه، قد شغله الفرح والفخر عن الشكر. {إِلَّا الذين} آمنوا، فإنّ عادتهم إن نالتهم رحمة أن يشكروا، وإن زالت عنهم نعمة أن يصبروا.

12. (Resulüm! Müşriklerin, senin gıyabında) “Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” demelerinden ötürü için daralacak ve belki de sana vahyolunanların bir kısmını terk edeceksin! Oysa sen sadece bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekîldir.

[575] Müşrikler hakikati elde etmek için değil, inatlarından dolayı Peygamber (s.a.)’den bazı mucizeler istiyorlardı; çünkü hakikati arıyor olsalardı Peygamber (s.a.)’in getirdiği bir tek mucize dahi hakikati görmeleri için kâfi idi. Müşriklerin önerilerinden bazıları da “Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” demeleriydi. Onlar Kur’ân’ı mucize olarak kabul etmiyor; onu ve Peygamber (s.a.)’in getirdiği diğer delilleri yetersiz buluyorlardı. Müşriklerin kabul etmeyip, dalga geçecekleri(ni bildiği) âyetleri onlara okumak Peygamber (s.a.)’i rahatsız ediyordu. Allah Teâlâ bunun üzerine onu peygamberlik görevini yapmaya teşvik etti ve onlara bunu okuyacağın vakit “Ona bir hazine indirilmeli değil miydi?!” Yani ondan istediğimiz hazine ve melek mucizelerini bize göstermeli değil miydi? Niçin bizim istemediğimiz ve kendisinden beklemediğimiz şeyleri getiriyor ki!? “demelerinden ötürü” yani diyecekleri endişesiyle “için daralacak ve belki de sana vahyolunanların bir kısmını terk edeceksin!?” Yani muhtemelen, reddedecekleri ve küçümseyecekleri endişesiyle âyetleri onlara okumayı, iletmeyi bırakacaksın“!?” buyurarak, onların alay, öneri ve retlerini önemsememesini istedi.

[576] Daha sonra “sen sadece bir uyarıcısın” yani vazifen, yalnızca sana vahyedilenle onları uyarmak ve tebliğ etmekle emrolunduğun şeyleri kendilerine tebliğ etmektir. Onların reddetmeleri veya küçümsemeleri ya da senden bir şey istemeleri seni ilgilendirmez. “Allah her şeye vekildir.” Onların dediklerini saklar ve yapılması gerekeni onlara yapar. Sen O’na tevekkül et, işini O’na bırak; onların büyüklenmelerine bakmadan, adiliklerine ve alaylarına aldırmadan, açık bir zihinle ve rahat bir gönülle vahyi onlara tebliğ et.

[577] **Şayet** “Neden (daha etkili bir kelime olan) *dayyık* yerine ضَائِقٌ kelimesi kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Buradaki darlığın sürekli değil, bir an için ârız olan bir darlık olduğunu ifade etmek için; çünkü Hazret-i Peygamber insanların gönlü en rahat olanıydı. Nitekim sabit ve daimi bir alicenaplık ve cömertlik kastedildiği zaman *Zeyd*^{ün} *seyyid*^{ün} *ve cevâd*^{un} denir; bunların belli bir zamana ait olduğu kastedildiği zaman ise *Zeyd*^{ün} *sâ’id*^{ün} *ve câ’id*^{ün} denir. (كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ifadesinin) bir kıraatte كَانُوا قَوْمًا عَامِينَ (“Onlar körlük eden bir toplum idi.” [A‘râf 7/64]) şeklinde okunması gibi. Semherî el-‘Ukelî’nin şu beytinde de bu üslup söz konusudur:

١٢-﴿فَلَعَلَّكَ تارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

[٥٧٥] كانوا يقترحون عليه آيات تعنتًا لا استرشادًا، لأنهم لو كانوا مسترشدين لكانت آية واحدة مما جاء به كافية في رشادهم. ومن اقتراحاتهم {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ}. وكانوا لا يعتدّون بالقرآن ويتهاونون به وبغيره مما جاء به من البينات، فكان يضيق صدر رسول الله ﷺ أن يلقي إليهم ما لا يقبلونه ويضحكون منه، فحرّك الله منه وهيّجه لأداء الرسالة وطرح المبالاة بردّهم واستهزائهم واقتراحهم بقوله {فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يوحَى إِلَيْكَ} أي لعلك تترك أن تلقيه إليهم وتبلغه إياهم مخافة ردّهم له وتهاونهم به {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} بأن تتلوه عليهم {أَن يَقُولُوا} مخافة أن يقولوا {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ}، أي هلا أنزل عليه ما اقترحنا نحن من الكنز والملائكة، ولِم أنزلَ عليه ما لا نريده ولا نقترحه؟

[٥٧٦] ثم قال: {إِنَّمَا أَنتَ نَذِيرٌ} أي ليس عليك إلا أن تنذرهم بما أوحي إليك وتبلغهم ما أمرت بتبليغه، ولا عليك ردّوا أو تهاونوا أو اقترحوا {والله على كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ} يحفظ ما يقولون، وهو فاعل بهم ما يجب أن يفعل، فتوكل عليه وكِّل أمرك إليه، وعليك بتبليغ الوحي بقلب فسيح وصدر منشرح، غير ملتفت إلى استكبارهم ولا مبال بسفههم واستهزائهم.

[٥٧٧] فإن قلت: لم عدل عن ضيّق إلى {ضائق}؟ قلت: ليدل على أنه ضيق عارض غير ثابت، لأنّ رسول الله ﷺ كان أفسح الناس صدرًا. ومثله قولك: زيد سيد وجواد، تريد السيادة والجود الثابتين المستقرين، فإذا أردت الحدوث قلت: سائد وجائد. ونحوه {كَانُوا قَوْمًا عَامِينَ} [الأعراف: ٦٤] في بعض القراآت. وقول السمهري العكلي:

Öyle bir menzilde ki, alt tabaka semirirken orada
saygın insanların yüzlerinden belli olur arıklığı

13. Yoksa “Onu kendisi uydurmakta!” mı diyorlar? De ki: Doğru söylüyorsanız, haydi Allah’tan başka yalvaracaklarınıza da yalvarın ve onun benzeri on tane uydurma sûre getirin. (Öyle ya, siz dil üstadlarısınız!)

[578] أَمْ münkatı’dır; افْتَرَاهُ‘daki zamir ise Peygamber (s.a.)’e vahyolunana aittir. Allah Teâlâ müşriklere önce on sure, sonra da bir tek sure ile meydan okumuştur. Kendi yazısını daha güzel bulan birinin, arkadaşına önce “Benim yazdığım gibi on satır yaz.” deyip de sonra onun kendisi gibi yazamadığı iyice anlaşılınca “Bir satır yaz, o da yeter.” demesi gibi.

[579] مِثْلِهِ (Onun benzeri) yani -bu on sureden her birinin Kur’ân’a denk olacağı varsayımından hareketle- benzer*ler*i. “Uydurma” kelimesi ‘on sure’nin sıfatıdır, çünkü “Kur’ân konusunda yalan söylüyorsun, onu sen uydurdun! O, Allah katından değil!” diyorlardı. Allah da dizginlerini gevşeterek onların bu iddiasına uygun bir ifade ile Peygamber (s.a.)’in; “Farz edin ki Kur’ân’ı ben uydurdum. Kur’ân bana vahyolunmadı. Tamam, sizin dediğiniz gibi olsun. O halde haydi, siz de onun gibi bir söz uydurup söyleyin. Siz de benim gibi fasih Araplarsınız. Benim söyleyebildiğim sözün benzerini söylemekten âciz olamazsınız!” demesini istedi.

[580] **Şayet** “Müşriğin söyleyeceği bir söz nasıl Kur’ân’ın dengi olabilir? Zira onların söyleyeceği bir söz kendi sözleri olduğu halde Kur’ân Peygamber (s.a.)’in kendi sözü değildir.” **dersen şöyle derim:** Bu, uydurma da olsa ifade ve diziliş / *beyan* ve *nazım* bakımından Kur’ân’a denk olan demektir.

14. Size cevap veremezlerse bilin ki; tamamen Allah’ın ilmiyle indirilmiştir o... Ve O’ndan başka tanrı yoktur. Artık (hakkı) teslim edersiniz herhalde?!

[581] **Şayet** “Önce ‘Söyle!’ dedikten sonra ‘size… biliniz!’ diyerek, müfredden cem-‘i muhatap sıygasına geçilmesinin izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Eğer sana ve müminlere olumlu cevap vermezlerse…” şeklindedir; çünkü Peygamber (s.a.) ve müminler onlara meydan okuyorlardı. Nitekim başka bir yerde “Eğer sana icabet etmezlerse bil ki…” [Kasas 28/50] buyurulmuştur. Ayrıca, Peygamber (s.a.)’i yüceltmek için de cemi’ sıygası kullanılmış da olabilir.

بِمَنْزِلَةٍ أَمَّا اللَّئِيمُ فَسَامِنٌ بِهَا وَكِرَامُ النَّاسِ بَادٍ شُحُوبُهَا

١٣-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٥٧٨] {أَمْ} منقطعة والضمير في {افتراه} لما يوحى إليك. تحداهم أوّلا بعشر سور، ثم بسورة واحدة، كما يقول المخاير في الخط لصاحبه: اكتب عشرة أسطر نحو ما أكتب، فإذا تبين له العجز عن مثل خطه قال: قد اقتصرت منك على سطر واحد.

[٥٧٩] {مِثْلِهِ} بمعنى أمثاله، ذهابًا إلى مماثلة كل واحدة منها له {مُفْتَرَيَاتٍ} صفة لعشر سور لما قالوا: افتريت القرآن واختلقته من عند نفسك وليس من عند الله، قاودهم على دعواهم وأرخى معهم العنان وقال: هبوا أني اختلقته من عند نفسي ولم يوح إلي وأنّ الأمر كما قلتم، فأتوا أنتم أيضًا بكلام مثله مختلق من عند أنفسكم، فأنتم عرب فصحاء مثلي لا تعجزون عن مثل ما أقدر عليه من الكلام.

[٥٨٠] فإن قلت: كيف يكون ما يأتون به مثلَه، وما يأتون به مفترًى وهذا غير مفترًى؟ قلت: معناه مثله في حسن البيان والنظم وإن كان مفترًى.

١٤-﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[٥٨١] فإن قلت: ما وجه جمع الخطاب بعد إفراده، وهو قوله {لَكُمْ فاعْلَموا} بعد قوله {قُلْ}؟ قلت: معناه فإن لم يستجيبوا لك وللمؤمنين، لأنّ رسول الله ﷺ والمؤمنين كانوا يتحدّونهم، وقد قال في موضع آخر: {فَإِن لَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ} [القصص: ٥٠]. ويجوز أن يكون الجمع لتعظيم رسول الله ﷺ، كقوله:

İster*sen*, *siz*den başka kadınları haram kılarım kendime[1]

ifadesi gibi. Bir ihtimal de hitabın müşriklere; "Eğer icabet etmezlerse" cümlesindeki zamirin ise "gücünüzün yettiği kimseler"e (مَنِ اسْتَطَعْتُمْ [Hûd 11/13]) râci kabul edilmesidir; yani eğer Hazret-i Peygamber (s.a.)'e karşı Kur'ân'dakilere benzer bir sure ortaya koyabilmek için Allah'tan başka yardıma çağırdıklarınız -bunu yapmaktan âciz olduklarını bildikleri ve güçlerinin bu hususta yetersiz olduğunu bildikleri için- size yardıma gelmezlerse "bilin ki tamamen Allah'ın ilmiyle indirilmiştir o." Yani o, yaratılmışları âciz bırakan *nazmı* ve onların ulaşamayacakları gayb bilgilerini haber vermesiyle Allah'tan başkasının bilmediği bir özellikle indirilmiştir. Bu durumda bilin ki; "O'ndan başka tanrı yoktur;" O, birdir. O'nu tek kabul etmek (tevhid) gerekmektedir. O'na şirk koşmak ise büyük bir zulümdür. "Artık" bu kesin delilden sonra "(hakkı) teslim eder," teslimiyet göstererek biat eder"siniz herhalde!" Bu, (yani لكم'deki hitabın Müslümanlara değil, Müşriklere ait oluşu) ibarenin akışıyla da uyumlu, güzel bir izahtır. Burada Müslümanlara hitap edildiği kabul edilirse, o zaman mâna şöyle olur: Sahip olduğunuz bilgide sebat gösterin. Kur'ân'ın Allah katından nazil olduğu ve Allah'ın tek olduğu inancında sebat ve yakîninizi arttırın. ("Artık (hakkı) teslim edersiniz herhalde?!") anlamındaki فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ cümlesi de "artık ihlâslı olursunuz herhalde!" mânasına gelmiş olur.

15. Kim dünya hayatını ve onun ziynetini isterse, ona çalışmasının karşılığını burada tastamam öderiz ve bu hususta hiçbir zarara uğratılmaz.

16. (Ama) bunlar o kimselerdir ki Âhirette kendilerine Ateş'ten başka bir pay yoktur. Ve orada sergiledikleri 'ustalık'lar işe yaramayacaktır ve o yapıp durdukları şeyler zaten boştur.

[582] "Tastamam öderiz" yani amellerinin karşılığını onlara dünyada iken tam ve eksiksiz olarak veririz ki o da kendilerine verilen sağlık ve rızık gibi şeylerdir. Şöyle de denmiştir: Bunlar riyakâr kimselerdir. Bunların Kur'ân'ı güzel okuyanlarına; "Sen 'Falan, kārîdir.' denilmesini isterdin, nitekim denildi (alacağını aldın)!" buyrulur. Sıla-i rahim yapan ve tasadduk edenlere; "Sana şöyle şöyle denilsin diye böyle davranırdın, nitekim denildi…"; savaşıp öldürülenlere; "Sana 'Falanca ne cesur!' denilsin diye savaştın; öyle de denildi…" buyrulur.

---

[1] Bkz. Bakara 2/249 hk.

فَإِنْ شِئْتِ حَرَّمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمُو

وووجه آخر: وهو أن يكون الخطاب للمشركين، والضمير في {لَمْ يَسْتَجِيبُوا} لـ{من استطعتم}، يعني فإن لم يستجب لكم من تدعونه من دون الله إلى المظاهرة على معارضته لعلمهم بالعجز عنه وأن طاقتهم أقصر من أن تبلغه {فاعلموا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ الله}، أي أنزل ملتبسًا بما لا يعلمه إلا الله، من نظم معجز للخلق، وإخبار بغيوب لا سبيل لهم إليه، {و} اعلموا عند ذلك {أَن لَا إله إِلاَّ} الله وحده، وأن توحيده واجب والإشراك به ظلم عظيم. {فَهَلْ أَنتُم مُسْلِمُونَ} مبايعون بالإسلام بعد هذه الحجة القاطعة. وهذا وجه حسن مطرد، ومن جعل الخطاب للمسلمين فمعناه: فاثبتوا على العلم الذي أنتم عليه، وازدادوا يقينًا وثبات قدم على أنه منزل من عند الله وعلى التوحيد. ومعنى {فَهَلْ أَنتُم مُسْلِمُونَ} فهل أنتم مخلصون؟

١٥-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ﴾

١٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٥٨٢] {نُوَفِّ إِلَيْهِمْ} نوصل إليهم أجور أعمالهم وافية كاملة من غير بخس في الدنيا، وهو ما يرزقون فيها من الصحة والرزق. وقيل: هم أهل الرياء. يقال للقراء منهم: أردت أن يقال: فلان قارئ، فقد قيل ذلك؛ ولمن وصل الرحم وتصدّق: فعلتَ حتى يقال، فقيل؛ ولمن قاتل فقتل، قاتلت حتى يقال فلان جريء، فقد قيل.

[583] Enes b. Mâlik'in [v. 93/712] şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar Yahudi ve Hıristiyanlardır. Sadaka isteyen birine yardım edecek veya bir sıla-i rahimde bulunacak olsalar, bu davranışlarının karşılığı onlara daha dünyada iken rızıklarını genişletme ve sağlık verme şeklinde sağlanır. Söz konusu kişilerin Hazret-i Peygamber'le beraber cihada katılıp kendilerine ganimetten pay verdiği münafıklar olduğu da söylenmiştir.

[584] (نُوَفِّ) fiil Allah'a ait olmak üzere *yuveffi,* fiil meçhul olarak *tuveffe ileyhim a'mâluhum* ve Hasan-ı Basri'nin kıraatinde *nûfî* şeklinde (merfû') okunmuştur. Bu, şart cümlesinin mazi olması sebebiyledir. (Züheyr'in;)

> [Yanına bir dostu gelse, açlık gününde]
> Ne 'Malım kayıp.' der ne de 'Bende de yok!..'

mısraındaki (يَقُولُ) gibi.

[585] "Ve orada sergiledikleri 'ustalık'lar işe yaramayacaktır." (Mâ'nın mevsūle veya masdariyye oluşuna göre) dünyada iken sergiledikleri o ustalıklar -veya ustaca yaptıkları- bir işe yaramayacak; yani bunlar için iyi bir karşılık söz konusu olmayacaktır; çünkü bu davranışlarıyla ahireti değil, yalnızca dünyevi yararları amaçlamışlardır, amaçladıkları şey de kendilerine eksiksiz verilmiştir.

[586] "O yapıp durdukları şeyler zaten boştur." yani amelleri haddizatında boştur, çünkü doğru bir amaçla yapılmamıştır. Boş işe ücret verilmez! (وَباطِلٌ) fiil olarak *ve batale* şeklinde de okunmuştur. (Ebû Bekr'e göre) 'Âsım'ın da bu kelimeyi mansūb olarak *ve bâtıl*^{en} şeklinde okuduğu rivayet edilir. Bunda iki ihtimal vardır: Birincisi, buradaki Mâ'nın ibham için ve *ya'melûne* ile mansūb olması, mânasının da "Bâtıl, hem ne bâtıl ameller işliyorlardı!.." şeklinde olması; ikincisi ise Mâ'nın masdariyye olup cümlenin "Yapıp durdukları, müthiş bir *butlān* ile bâtıldır." anlamında olmasıdır.

17. (Bunlar, hiç) Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan -ve 'o'ndan gelen bir şahidin bu kanıtı izlediği- kimse gibi olabilirler mi? Ki, (şahit olarak) ondan önce de Mûsâ'nın önder ve rahmet olan kitabı vardır. Bunlar, ona iman ederler. Hangi hizip onu inkâr ederse, varacağı yer Ateş'tir. O halde bundan yana şüpheye düşme! Şüphesiz, Rabbinden gelen bir gerçektir o… Ama insanların çoğu iman etmez.

[٥٨٣] وعن أنس بن مالك: هم اليهود والنصارى، إن أعطوا سائلًا أو وصلوا رحمًا، عجل لهم جزاء ذلك بتوسعة في الرزق وصحة في البدن. وقيل: هم الذين جاهدوا من المنافقين مع رسول الله ﷺ فأسهم لهم في الغنائم.

[٥٨٤] وقرئ «يوفّ»، بالياء على أن الفعل لله عز وجل. و«توفَّ إليهم أعمالُهم»، بالتاء على البناء للمفعول. وفي قراءة الحسن: «نُوفي»، بالتخفيف وإثبات الياء، لأنّ الشرط وقع ماضيًا، كقوله:

[وإن أتاه خليلٌ يومَ مَسْغَبَةٍ] يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرِمُ

[٥٨٥] {وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا} وحبط في الآخرة ما صنعوه، أو صنيعهم، يعني لم يكن له ثواب لأنهم لم يريدوا به الآخرة، إنما أرادوا به الدنيا، وقد وفي إليهم ما أرادوا.

[٥٨٦] {وباطلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} أي كان عملهم في نفسه باطلًا، لأنه لم يعمل لوجه صحيح، والعمل الباطل لا ثواب له. وقرئ «وبطل»، على الفعل. وعن عاصم: وباطلا بالنصب، وفيه وجهان؛ أن تكون ما إبهامية وينتصب بـ{يعملون}، ومعناه: وباطلًا، أيّ باطل كانوا يعملون. وأن تكون بمعنى المصدر، على: وبطل بطلانًا ما كانوا يعملون.

١٧-﴿أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ فَلا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[587] “(Bunlar, hiç) Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan…” Yani dünya hayatı peşinde koşan kişi, açık bir kanıt üzere bulunan biri gibi olabilir mi? Bunlar makam bakımından onları takip edemezler ve onlara yaklaşamazlar; yani iki grup arasında büyük bir fark ve apaçık bir zıtlık vardır. Bu kişilerle, Yahudilerden iman eden Abdullah b. Selâm gibiler kastedilmektedir. “Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan” yani İslâm dininin hak olduğuna dair Allah’tan bir burhan ve apaçık bir beyana sahip olan… ki akıl delilidir. “Ve ‘o’ndan gelen bir şahidin bu kanıtı izlediği…” Yani kendisine tâbi olduğu… ki o da bunun sıhhatine şahitlik eden Kur’ân’dır. “Ondan” Allah’dan demektir. Ya da az evvel yukarıda geçtiği gibi, شَاهِدٌ مِنْهُ ifadesindeki zamir Kur’ân’a râcidir [Kur’ân âyetlerinin şahitlik ettiği kanıt].

[588] “Ki, ondan” yani Kur’ân’dan “önce Mûsâ’nın kitabı” Tevrat… Yani Kur’ân’dan önce Mûsâ’nın kitabı da o kanıtı takip etmektedir. (كِتَابُ مُوسى ifadesi) *kitâb^{e} mûsâ* şeklinde mansûb olarak da okunmuştur. Buna göre mâna şöyledir: Rabbinden bir kanıt üzere bulunan kişi -ki o, Kur’ân’ın hak olduğunun kanıtıdır- işte bu zat ve bu kanıt üzere bulunanlardan bir şahit Kur’ân’ı okur. Tıpkı “İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerine şahitlik edip inandığı halde…” [Ahkâf 46/10] ve “De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitabın bilgisi olan (peygamber) yeter.” [Ra‘d 13/43] âyetlerinde olduğu gibi. Bu durumda, “Ondan önce de Mûsâ’nın kitabı vardır.” ifadesi şu anlama gelmiş olacaktır: Bu zat, *ondan* yani Kur’ân’dan *önce Mûsâ’nın önder* -dinde kendisine tâbi olunan- *ve* kendilerine indirilenler için büyük bir *rahmet* –nimet- *olan kitabını*, yani Tevrat’ı *okurdu*.

[589] “Bunlar” yani kanıt sahipleri “ona” Kur’ân’a “iman ederler.” Mekkelilerden ve Peygamber (s.a.)’e karşı olup onlara katılanlardan “hangi hizip onu inkâr ederse, varacağı yer Ateş’tir! O halde bundan” yani Kur’ân’dan veya ahiret randevusundan “yana şüpheye düşme!” (مِرْيَةٍ) *muryet^{in}* şeklinde de okunmuştur; ikisi de şüphe anlamındadır.

18. Uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden daha zalimi olabilir mi?! Bunlar Rablerine arz edilirler ve şahitler, “Rableri adına yalan uyduranlar işte bunlardır!” derler. Bakınız, Allah’ın lâneti zalimlerin üzerinedir!

19. O zalimler ki Allah yolunda eğrilik arayarak o yoldan (hem kendileri uzaklaşırlar hem de başkalarını) uzaklaştırırlar!.. Âhireti nankörce inkâr edenler de sadece onlardır.

[٥٨٧] {أَفَمَن كَانَ على بَيّنَةٍ} معناه: أمّن كان يريد الحياة الدنيا كمن كان على بينة، أي لا يعقبونهم في المنزلة ولا يقاربونهم، يريد أنّ بين الفريقين تفاوتًا بعيدًا وتباينًا بينًا، وأراد بهم من آمن من اليهود كعبد الله بن سلام وغيره، كان على بينة {من رَبّهِ}، أي على برهان من الله وبيان أنّ دين الإسلام حق، وهو دليل العقل. {وَيَتْلُوهُ} ويتبع ذلك البرهان {شَاهِدٌ منْهُ}، أي شاهد يشهد بصحته، وهو القرآن؛ {مِنْهُ} من الله. أو {شَاهِدٌ منْهُ} للقرآن، فقد تقدّم ذكره آنفًا.

[٥٨٨] {وَمِن قَبْلِهِ} ومن قبل القرآن {كِتَابُ موسى}، وهو التوراة، أي ويتلو ذلك البرهان أيضًا من قبل القرآن كتاب موسى. وقرئ «كتابَ موسى»، بالنصب، ومعناه: كان على بينة من ربه وهو الدليل على أنّ القرآن حق. {وَيَتْلُوهُ}: ويقرأ القرآن {شَاهِدٌ منْهُ} شاهد ممن كان على بينة. كقوله {وَشَهِدَ شَاهِدٌ من بَنِي إسرائيلَ عَلَى مِثْلِه} [الأحقاف: ١٠]، {قُلْ كَفَى بِاللهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الكتابِ} [الرعد: ٤٣]. {وَمِن قَبْلِهِ كِتَابُ موسى} ويتلو من قبل القرآن التوراة {إِمَامًا} كتابًا مؤتما به في الدين قدوة فيه {وَرَحْمَةً} ونعمة عظيمة على المنزل إليهم.

[٥٨٩] {أولئك} يعني من كان على بينة {يُؤْمِنُونَ بِهِ} يؤمنون بالقرآن. {وَمَن يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الأحزاب} يعني أهل مكة ومن ضامهم من المتحزّبين على رسول الله ﷺ {فالنار مَوْعِدُهُ فَلَا تَكُ فِى مِرْيَةٍ} وقرئ «مُرية»، بالضم وهما الشك؛ {مِنْهُ} من القرآن، أو من الموعد.

١٨-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَى رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

١٩-﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

20. Bunlar, yeryüzünde (Allah'ı) âciz bırak(ıp O'nun elinden kurtulacak) değillerdir. Allah'a karşı duracak bir velîleri de yoktur. Azapları katmerlenecektir! Çünkü işit(meye tahammül ed)emezlerdi, göremezlerdi!..

21. Bunlardır işte, kendilerini hüsrana uğratanlar! (Velî ve şefaatçi diye) uydurup durdukları şeyler de kaybolup gitmiştir.

22. Hiç de değil!.. Âhirette en çok hüsrana uğrayacaklar asıl bunlardır.

[590] "Rablerine arz edilirler." Yani bekleme yerinde alıkonulurlar, amelleri gösterilir ve Melek ve peygamberlerden oluşan "şahitler" 'Allah evlat ve ortak edindi.' derken tam bir yalancı oldukları konusunda aleyhlerine tanıklık ederler. Ve şöyle buyrulur: "Bakınız; Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir!" ***Allah'ım! Bu ne rezilliktir, ne rüsvâlıktır!..*** (الأشهاد) *şâhid* veya *şehîd*in çoğuludur; (*sāhib* -) *ashâb*, (*şerîf* -) *eşrâf* gibi.

[591] "Allah yolunda eğrilik arayarak…" yani dosdoğru olduğu halde eğri diye niteleyerek veya ona tâbi olanların dinden çıkmak suretiyle eğrilmesini isteyerek…

[592] İkinci هم, ahireti sadece ve sadece bunların inkâr ettiğini vurgulamak için pekiştirme amacıyla getirilmiştir.

[593] "Bunlar, yeryüzünde (Allah'ı) âciz bırak(ıp O'nun elinden kurtulacak) değillerdir." Yani Allah onları dünyada iken cezalandırmak isteseydi, bu hususta O'nu âciz bırakacak değillerdi ve onların kendilerini sahiplenip Allah'a karşı koruyacak ve azap etmesine mani olacak bir kimse de yoktu. Ancak Allah, onlara süre vermek ve azaplarını bugüne ertelemek istedi. Bu, şahitlerin sözlerinin bir bölümüdür. "Azapları katmerlenecektir" cümlesindeki يُضَاعَفُ kelimesi (şedde ile) *yuda"afu* şeklinde de okunmuştur.

[594] "Çünkü işit(meye tahammül ed)emezlerdi; göremezlerdi." Hakka karşı sağır gibi davranmaları ve gerçeklerden hoşlanmamaları sebebiyle, hakkı işitmeye tahammül edemediklerini anlatmak istiyor.

[595] Şimdi, Mücbire'den birileri bu ifadeye muttali olduklarında muhtemelen, bunun üzerine atlayacaklar ve bununla Ehl-i Adl'e karşı afkuracaklardır.[1] Sanki insanların; "Bu, benim duymaya tahammül edemediğim bir sözdür." ve "Bu, kulağımın dayanamadığı bir şeydir." dediklerini hiç duymamışlar gibi!.. (Bu itiraza cevap bağlamında) şu da muhtemeldir ki; "Allah'a karşı duracak bir velîleri de yoktur." ifadesi ile

---

[1] Yani istitā'at meselesinde: "Baksanız a, isteseler de hakkı dinleyemiyor; gerçeği göremiyorlar. Buna istitā'atleri yok demek ki; özgür iradeleriyle hareket edemiyorlar." / ed.

٢٠-﴿أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ يُضَاعَفُ لَهُمُ الْعَذَابُ مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ﴾

٢١-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٢٢-﴿لا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الآخِرَةِ هُمُ الأَخْسَرُونَ﴾

[٥٩٠] {يُعْرَضُونَ على رَبّهِمْ} يحبسون في الموقف وتعرض أعمالهم ويشهد عليهم {الأشهاد} من الملائكة والنبيين بأنهم الكذابون على الله بأنه اتخذ ولدًا وشريكًا، ويقال {أَلَا لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظالمين} فواخزياه، ووافضيحتاه! والأشهاد: جمع شاهد أو شهيد، كأصحاب أو أشراف.

[٥٩١] {وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا} يصفونها بالاعوجاج وهي مستقيمة، أو يبغون أهلها أن يعوجوا بالارتداد.

[٥٩٢] و{هم} الثانية لتأكيد كفرهم بالآخرة واختصاصهم به.

[٥٩٣] {أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الأرضِ} أي ما كانوا يعجزون الله في الدنيا أن يعاقبهم لو أراد عقابهم، وما كان لهم من يتولاهم فينصرهم منه ويمنعهم من عقابه، ولكنه أراد إنظارهم وتأخير عقابهم إلى هذا اليوم، وهو من كلام الأشهاد {يُضَاعَفُ لَهُمُ العذاب}. وقرئ «يضعف».

[٥٩٤] {مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السمع} أراد أنهم لفرط تصامّهم عن استماع الحق وكراهتهم له، كأنهم لا يستطيعون السمع.

[٥٩٥] ولعل بعض المجبرة يتوثب إذا عثر عليه فيوعوع به على أهل العدل، كأنه لم يسمع الناس يقولون في كل لسان هذا كلام لا أستطيع أن أسمعه، وهذا مما يمجه سمعي. ويحتمل أن يريد بقوله {وَمَا كَانَ لَهُم منْ دون الله أَوْلِيَاء}

bunların, Allah'ı bırakıp putlarını velî edindikleri, oysa putların velîliği diye bir şey olmadığı, dolayısıyla hakikatte velî olmadıkları belirtilmek istenmiş; sonra da "Çünkü işitemiyor, göremiyorlardı; peki o halde, nasıl velî olacaklardı!?" buyrularak, putların velî olamayacağını belirtmek istemiş de olabilir. Buna göre, "Azapları katmerlenecektir!" cümlesi tehdit ifade eden bir ara cümle olur.

[596] "Kendilerini hüsrana uğratanlar" Allah'a kulluğu verip karşılığında putlara kulluğu satın almışlardı. Nitekim bu ticaretlerinde uğradıkları zarar daha büyüğü olmayan bir zarar oldu ki, bu da kendi kendilerini zarara uğratmalarıdır. Satın aldıkları şey, yani uydurup durdukları ilahlar ve şefaatleri "kaybolup" yok olup "gitmiştir;" bâtıl / boş bir şey oldukları ortaya çıkmıştır

[597] ("Hiç de değil!" anlamındaki) لَا جَرَمَ kelimesi bir başka yerde[1] açıklanmıştır. "Daha fazla hüsrana uğrayacaklar" Onlardan daha açık bir hüsrana uğrayan bir başka kişi göremezsin.

23. İman edip sâlih amel işleyen ve büyük bir alçakgönüllülükle Rablerine boyun eğenler; bunlardır işte, Cennet'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada.

[598] "Ve büyük bir alçakgönüllülükle Rablerine boyun eğenler." O'na teslim olanlar, kendilerini huşu ve tevazu ile O'na ibadete verenler. [أَخْبَتُوا kelimesi] düz ve alçak yer anlamına gelen *habt* kökünden türemiştir. Araplar da alçak şeye *habît* derler. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Tertemiz helâl -az- bir rızık fayda verir
> [haram karışmış] adi -çok- rızık ise fayda vermez

Bu kelimenin Ta'sının aslında peltek Se olduğu da söylenmiştir.[2]

24. Bu iki zümrenin durumu, 'kör ve sağır' ile 'gören ve işiten'in durumuna benzer. Bu ikisinin durumu bir olur mu hiç?! Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

[599] Kâfirler topluluğunu kör ve sağıra, müminler grubunu ise gören ve işitene benzetmektedir. Burada *leffuneşir* ve *tıbak* sanatı vardır. Ayrıca iki anlam söz konusudur; birincisi, İmru'ü'l-Kays'ın [v. tkr. 540], kuşların kalplerini aynı anda hünnaba ve kuru hurmaya benzetişi[3] gibi, grupları iki teşbih ile[4] benzetmek; ikincisi, grupları 'körlükle sağırlığı bir arada taşıyan birine' ya da 'görme ile işitmeyi bir arada taşıyan birine' benzetmektir.

---

[1] Bkz. Gâfir 40/43. / ed.

[2] Nitekim Kur'ân'da da habîs tayyibin karşısında getirilmektedir. / ed.

[3] كأنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا ويابِسًا لَدَى وَكْرِها العُنَّابُ والحَشَفُ البالِي (Kartal) yuvaya girdiğinde, kuşların –didiklediği- yaş ve kuru vaziyetteki kalpleri adeta adi birer hurma ve hünnap meyvesi gibiydi. / ed.

[4] Yani kâfiri hem sağır hem de kör olan birine, mümini ise hem gören hem de işiten birine / ed.

أنهم جعلوا آلهتهم أولياء من دون الله، وولايتها ليست بشيء، فما كان لهم في الحقيقة من أولياء، ثم بين نفي كونهم أولياء بقوله {مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ}، فكيف يصلحون للولاية؟! وقوله {يُضَاعَفُ لَهُمُ العذاب} اعتراض بوعيد.

[٥٩٦] {خَسِرُوا أَنفُسَهُم} اشتروا عبادة الآلهة بعبادة الله، فكان خسرانهم في تجارتهم ما لا خسران أعظم منه، وهو أنهم خسروا أنفسهم {وَضَلَّ عَنْهُم} وبطل عنهم وضاع ما اشتروه، وهو {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من الآلهة وشفاعتها.

[٥٩٧] {لَا جَرَمَ} فسِّر في مكان آخر. {هُمُ الأخسرون} لا ترى أحدًا أبين خسرانًا منهم.

٢٣-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَى رَبِّهِمْ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٥٩٨] {وَأَخْبَتُوا إلى رَبّهِمْ} واطمأنوا إليه وانقطعوا إلى عبادته بالخشوع والتواضع، من الخبت وهي الأرض المطمئنة. ومنه قولهم للشيء الدنيء الخبيتُ. قال:

يَنْفَعُ الطَّيِّبُ الْقَلِيلُ مِنَ الرِّزْ　　قِ وَلَا يَنْفَعُ الْكَثِيرُ الْخَبِيتُ

وقيل: التاء فيه بدل من الثاء.

٢٤-﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالأَعْمَى وَالأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

[٥٩٩] شبه فريق الكافرين بالأعمى والأصم، وفريق المؤمنين بالبصير والسميع، وهو من اللف والطباق. وفيه معنيان؛ أن يشبه الفريق تشبيهين اثنين، كما شبه امرؤ القيس قلوب الطير بالحشف والعناب، وأن يشبهه بالذي جمع بين العمى والصمم، أو الذي جمع بين البصر والسمع.

Bu durumda وَالْأَصَمِّ ve وَالسَّمِيعِ kelimelerindeki Vav;

> Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak geri dönen [babam…]

ifadesinde olduğu gibi, sıfatın sıfata atfedilmesi kabilinden olmuş olacaktır.

[600] “Bu iki”sinin yani iki “grubun durumu” teşbihi “bir olur mu hiç?!”

25. Gerçek şu ki Nûh’u da kavmine Biz göndermiştik: “Şüphesiz ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım.”

26. “Allah’tan başkasına kulluk etmeyin. Doğrusu, sizin hakkınızda can yakıcı bir günün azabından endişe ediyorum.”

[601] İfade[1] aslında أَرْسَلْنا نُوحًا إِلى قَوْمِهِ بِأَنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ olup “Onu bu sözle, yani -kesreli olarak- إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ (Ben sizin için bir uyarıcıyım.) mesajıyla birlikte göndermiştik.” denmektedir. إِنِّي’nin başına harf-i cer gelince, (بِأَنِّي şeklinde) meftuh olmuştur. Tıpkı *ke-enne*de meftuh olduğu gibi; bu kelimeye evvelinde harf-i cer yokmuş ve *enne* değil de *inne* imiş gibi, *inne Zeyd*^{en} *ke’l-esed*^{i} mânası verilir. إِنِّي kelimesi, evvelinde bir söyleme fiili olduğu düşünülerek, kesreli de okunmuştur.

[602] “Kulluk etmeyin!” ifadesi “Ben sizin için bir uyarıcıyım.” cümlesinden bedeldir, yani “Allah’tan başkasına” kulluk etmeyin diye... Veya أَنْ لا تَعْبُدُوا cümlesindeki *en,* أَرْسَلْنا’ya veya نَذِير’e müteallık olup, tefsir içindir.

[603] “Gün”ün ‘canı yanmak’la nitelenmesi, canın yanışının o gün gerçekleşmesinden dolayı, mecazî bir isnattır. “Peki ya ‘canı yanmak’la [gün değil de] *azap* nitelenseydi, o zaman ne olurdu? **dersen şöyle derim:** Yine mecazî olurdu, çünkü gerçekte azap insanın canını *yakar*. Bu ikisinin benzerleri *nehâruke sâ’im*^{un} ve *cedde ciddubû* cümleleridir.[2]

27. Bunun üzerine, kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri dediler ki: “Biz senin ancak bizler gibi bir insan olduğunu görüyoruz. Şunu da görüyoruz ki, ‘ilk bakışta en aşağı’ olanlarımızdan başkası sana bağlanmış değil! (Bu dine girmiş olmakla) bizden üstün (hâle gelmiş) bir yanınızı da görmüyoruz. Aksine, yalancı olduğunuz kanaatindeyiz.”

---

[1] Müfessir, ayeti أَرْسَلْنا نُوحًا إِلى قَوْمِهِ أَنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ şeklinde düşünerek tefsir etmektedir. / ed.

[2] Elîm, aslında “canı yanan” anlamında olup, azabın değil ‘acı çeken’ kişinin niteliğidir. İlk cümle “Senin günün hep oruçludur.” anlamında olup, orucu tutan aslında kişidir, fakat fiil zarfa / güne isnat edilmiştir. İkinci cümle ise “çalışası geldi” anlamında olup, ciddiyet kişide gerçekleştiği halde masdara isnat edilmiştir. / ed.

على أن تكون الواو في {والأصم} وفي {والسميع} لعطف الصفة على الصفة، كقوله:

الصَّابِحِ فَالْغَانِمِ فَالآيِبِ

[٦٠٠] {هَلْ يَسْتَوِيَانِ} يعني الفريقين {مَثَلًا} تشبيهًا.

٢٥- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٢٦- ﴿أَنْ لا تَعْبُدُوا إِلا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ أَلِيمٍ﴾

[٦٠١] أي أرسلنا نوحًا بأني لكم نذير. ومعناه: أرسلناه ملتبسًا بهذا الكلام، وهو قوله {إِنِّى لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ} بالكسر، فلما اتصل به الجارّ فتح كما فتح في كَأَنَّ؛ والمعنى على الكسر، وهو قولك: إنّ زيدًا كالأسد. وقرئ بالكسر على إرادة القول.

[٦٠٢] {أَن لَا تَعْبُدُوا} بدل من {إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ} أي أرسلناه بأن لا تعبدوا {إِلَّا اللهَ} أو تكون أن مفسرة متعلقة بـ{أرسلنا} أو بـ{نذير}.

[٦٠٣] وصف اليوم بأليم من الإسناد المجازي لوقوع الألم فيه. فإن قلت: فإذا وصف به العذاب؟ قلت: مجازي مثله، لأنّ الأليم في الحقيقة هو المعذب. ونظيرهما قولك: نهارك صائم، وجدّ جدّه.

٢٧- ﴿فَقَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا نَرَاكَ إِلا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلا الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّأْيِ وَمَا نَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ كَاذِبِينَ﴾

[604] “İleri gelenleri” yani eşrafı. *Mele’* tabiri, kişinin bir şeye gücü yettiğinde kullanılan *fulân*^{un} *melî’*^{un} *bi-kezâ* ifadesinden gelmektedir. Eşrafa *mele’* denmektedir çünkü iktidarda onlar vardı, zira siyasî işlerden anlayan muktedir kimseler idiler (*melu’û*). Veya birbirleriyle dayanışma içindeydiler, birbirlerine arka çıkıyorlardı (*yetemâle’ûne*). Ya da insanların kalbini korkuyla, meclisleri de saygıyla dolduruyorlardı (*yemle’ûne*). Yahut hayallerle ve sapık görüşlerle dolu idiler (*milâ’*^{un}).

[605] “Biz senin ancak bizler gibi bir insan olduğunu görüyoruz.” Bu sözde, kendilerinin peygamberliğe daha lâyık olduklarına, dolayısıyla Allah’ın bir insanı elçi kılmayı murat etmesi halinde kendilerini kılacağına bir tariz vardır. Buna göre şöyle demektedirler: Farz et ki, sen de eşraftan birisin ve onlarla aynı seviyedesin. Bu durumda, peygamberliğe seni daha lâyık kılan nedir? “Bizden üstün bir yanınızı da görmüyoruz.” cümlesinde ifade ettikleri gibi. Yahut da bu sözleriyle, peygamberin insan değil melek olması gerektiğini murat etmişlerdir. (“En aşağı olanlar” anlamındaki) أَرَاذِلُ *erzel*in çoğuludur. Tıpkı أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا (Her kentin *ekâbir*ini oranın mücrimleri (kılmışız). [En‘âm 6/123]) ve أَحَاسِنُكُم أَخلاقًا (ahlâken en güzel olanlarınız) hadisinde (*ekâbir ekber*in, *ehâsin* de *ahsen*in çoğulu) olduğu gibi.

[606] بادِئَ الرَّأْيِ terkibi, (*bâdi’e’r-ra’y*^{i} ve *bâdiye’r-ra’y*^{i}) şeklinde Hemze’li ve Hemze’siz okunmuştur. Mânası; “İlk akıllarına geldiğinde…” veya “sığ bir düşünceyle sana tâbi olanlar” şeklindedir. *Bâdi’e* zarf olduğu için mansūbtur. Aslı, *vakte hudûsi evveli ra’yihim* veya *vakte hudûsi zāhiri ra’yihim* şeklindedir. Bu ifade hazfedilmiş ve muzāfun ileyh yerine ikame edilmiştir. Nûh kavminin eşrafı bu sözleriyle “Bunların sana ittibâ etmesi herhangi bir akılları olduğundan değil önünü ardını düşünmeden bir anda oluvermiş bir şeydir.” demek istiyorlardı. Müminleri (genelde) fakir oldukları ve dünyevi şeylerde geri oldukları için aşağılıyorlardı, çünkü müminler bilgisiz kimselerdi, dünya hayatına dair bazı yüzeysel şeylerden başka bir şey bilmiyorlardı. Onlara göre eşraf demek itibarı ve malı olan kimse demekti. -Tıpkı bugün Müslüman sıfatı taşıyan birçok kimsenin, benzer bir inançla, birini değerli veya değersiz görürken bunu esas alması gibi.- Bu tip kimseler, dünyevî şeylerde ileri düzeyde olmanın, peygamber seçilmek ve buna ehil olmayı sağlamak şöyle dursun, hiç kimseyi Allah’a yaklaştırmadığını, aksine uzaklaştırdığını; kimsenin değerini yükseltmediğini, aksine düşürdüğünü unutuyorlar.

[٦٠٤] {الملأ} الأشراف من قولهم: فلان مليء بكذا، إذا كان مطيقًا له، وقد ملئوا بالأمر؛ لأنهم ملؤوا بكفايات الأمور واضطلعوا بها وبتدبيرها. أو لأنهم يتمالؤن أي يتظاهرون ويتساندون أو لأنهم يملؤن القلوب هيبة والمجالس أبهة أو لأنهم ملاء بالأحلام والآراء الصائبة.

[٦٠٥] {مَا نَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا} تعريض بأنهم أحق منه بالنبوة، وأنّ الله لو أراد أن يجعلها في أحد من البشر لجعلها فيهم؛ فقالوا: هب أنك واحد من الملأ ومواز لهم في المنزلة، فما جعلك أحق منهم؟ ألا تري إلى قولهم {وَمَا نرى لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ}. أو أرادوا أنه كان ينبغي أن يكون ملكًا لا بشرًا. والأراذل جمع الأرذل. كقوله {أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا} [الأنعام: ١٢٣]، «أحاسِنُكم أخلاقًا».

[٦٠٦] وقرئ «بادي الرأي»، بالهمز وغير الهمز، بمعنى: اتبعوك أوّل الرأي أو ظاهر الرأي. وانتصابه على الظرف، أصله: وقت حدوث أوّل رأيهم، أو وقت حدوث ظاهر رأيهم. فحذف ذلك وأقيم المضاف إليه مقامه. أرادوا: أن اتباعهم لك إنما هو شيء عنّ لهم بديهة من غير روية ونظر. وإنما استرذلوا المؤمنين لفقرهم وتأخرهم في الأسباب الدنيوية، لأنهم كانوا جهالًا ما كانوا يعلمون إلا ظاهرًا من الحياة الدنيا، فكان الأشرف عندهم من له جاه ومال، كما ترى أكثر المتسمين بالإسلام يعتقدون ذلك ويبنون عليه إكرامهم وإهانتهم، ولقد زلّ عنهم أن التقدّم في الدنيا لا يقرب أحدًا من الله وإنما يبعده، ولا يرفعه بل يضعه، فضلًا أن يجعله سببًا في الاختيار للنبوّة والتأهيل لها،

Kaldı ki peygamberler *aleyhimu'sselâm* insanları, asıl ahiret peşinde koşarak dünyaya ve dünyevî nimetlere fazla değer vermemeye teşvik eden; dünyaya ve dünyalığa saplananların değersizliğini göstermeye çalışan kimseler olarak gönderilmiştir. Onların hali, kişiyi Allah'tan uzaklaştıran bir özellikle nitelenmekten ve O'nun nezdinde hiçbir işe yaramayan bir şeyle şerefleniyormuş gibi yapmaktan ne kadar uzaktır!..

[607] "Bir üstünlük" yani, sizi peygamberliğe lâyık hale getirecek seni şerefçe bize üstün kılacak bir fazlalık. "Aksine," iddia ettiğiniz hususlarda "yalancı olduğunuz kanaatindeyiz."

28. Nûh dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbimden (verilmiş) bir kanıt üzere isem; O, katından bana bir rahmet ihsan etmiş de o size gizli kalmışsa?! İstemediğiniz halde bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?!"

29. "Ey kavmim! Ben buna karşılık sizden mal istemiyorum; benim ücretim tamamen Allah'a aittir. İnanan (gariban)ları kovacak da değilim; çünkü onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerdir.* Fakat ben sizin cahillik eden bir toplum olduğunuzu görüyorum."

30. "Ey kavmim! Onları kovarsam, beni Allah'a karşı kim savunur? Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?"

31. "Ben size; 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır.' demem. Gaybı da bilmem. "Ben meleğim.' de demem. Gözlerinizin hor gördüğü kimseler için 'Allah bunlara hiçbir iyilik vermeyecektir!' de demem. Onların içindekini en iyi bilen Allah'tır. Yoksa ben de zalimlerden olurum şüphesiz."

[608] "Ne dersiniz" bana haber verin "ya ben, Rabbim (tarafından) verilmiş" kesin "bir kanıt üzere isem." Ve dâvamın doğruluğuna tanıklık eden O'nun tarafından verilmiş bir tanık varsa "ve O, bana" kanıt vermekle "katından bana bir rahmet ihsan etmişse…" Ki aslında kanıtın kendisi bir rahmettir. Burada *beyyine* kelimesiyle mucize; *rahmet* ile de peygamberlik murat edilmiş de olabilir. **Şayet** "(*Rahmet* ve *beyyine*nin aynı şey sayıldığı) ilk ihtimale göre *fe-ʿamiyet*[1] fiili rahat anlaşılmaktadır. Peki, ikinciye göre nasıl izah edilebilir? Çünkü buna göre *fe-ʿamiyetâ* (ve bu ikisi size gizli kalmışsa) buyrulmalı değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda mâna, cümlenin *fe-ʿamiyet baʿde'l-beyyine* (kanıttan sonra bu rahmet size gizli kalmışsa) şeklinde takdir edilmesine ve daha önce bir kez zikredildiği için hazfedilmiş olmasına göre olur.

---

[1] Müfessir kelimeyi *fe-ʿummiyet* değil, *fe-ʿamiyet* kıraatine göre tefsir etmektedir. / ed.

على أن الأنبياء عليهم السلام بعثوا مرغبين في طلب الآخرة ورفض الدنيا، مزهدين فيها، مصغرين لشأنها وشأن من أخلد إليها، فما أبعد حالهم من الاتصاف بما يبعد من الله، والتشرف بما هو ضعة عند الله!

[٦٠٧] {مِن فَضْل} من زيادة شرف علينا تؤهلكم للنبوّة، {بَلْ نَظُنُّكُمْ كاذبين} فيما تدّعونه.

٢٨- ﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ﴾

٢٩- ﴿وَيَا قَوْمِ لا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُو رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾

٣٠- ﴿وَيَا قَوْمِ مَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

٣١- ﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِي أَنْفُسِهِمْ إِنِّي إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٠٨] {أَرَءيْتُمْ} أخبروني {إِن كُنتُ على بَيّنَةٍ} على برهان {من رَبّى} وشاهد منه يشهد بصحة دعواي {وآتانِي رَحْمَةً مِنْ عِندهِ} بإيتاء البينة على أن البينة في نفسها هي الرحمة. ويجوز أن يريد بالبينة المعجزة، وبالرحمة النبوّة. فإن قلت: فقوله {فَعُمّيَتْ} ظاهر على الوجه الأوّل، فما وجهه على الوجه الثاني؟ وحقه أن يقال فعميتا. قلت: الوجه أن يقدّر فعميت بعد البينة، وأن يكون حذفه للاقتصار على ذكره مرة.

Amiyet fiili, *hafiyet* (gizli oldu) anlamındadır. Fiil *'ummiyet* de okunmuştur; bunun mânası ise "gizli bırakıldı" şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde ise *fe-ammâhâ 'aleyküm* (ve O, bunu size gizli bırakmışsa) tarzındadır.

[609] **Şayet** "Bunun hakikat anlamı nedir (yani kanıta nasıl körlük nispet edilebilmiş)?" **dersen şöyle derim:** Kanıtlar, gören ve gösteren şeklinde ifade edildikleri gibi, kör olarak da zikredilirler. Zira körler kendileri görmediği gibi başkalarına da gösteremezler. Dolayısıyla mâna şöyle olmaktadır: Kanıt sizi görmedi ve size yolu göstermedi. Tıpkı çölde bir topluluğu rehberleri görmediği zaman, rehbersiz kal(ıp doğru yolu bulama)maları gibi. "Peki Übeyy kıraatinin (yani onlara kanıtın Allah tarafından gizlenmesinin) izahı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Nûh'un kavmi yüz çevirmeye kesin bir şekilde karar vermişti. Allah da onları bu kesin kararlarıyla başbaşa bıraktı; işte bu başbaşa bırakmaya "kanıtın O'nun tarafından gizlenmesi" tabir edildi. Bunun delili de şu ifadedir: "Bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?" Yani siz istemediğiniz ve tercih etmediğiniz ve dinde de zorlama olmadığı halde, sizi onu kabule, onun gösterdiği yoldan gitmeye biz mi zorlayacağız?

[610] (أَنُلْزِمُكُمُوهَا'da) iki mef'ûl zamiri de muttasıl olarak gelmiştir. İkinci mef'ûl *e-nülzimukum iyyâhâ* şeklinde munfasıl olarak da gelebilirdi. فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ (Onlara karşı sana Allah yeter. [Bakara 2/137]) ifadesinde olduğu gibi burada da *fe-seyekfîke iyyâhum* denilebilirdi. (Öte yandan) Ebû 'Amr'ın [v. 154/771] Mim'i *e-nülzi**m**kumûhâ* şeklinde sükûn ile okuduğu nakledilmiştir ki izahı şöyledir: Bu harfin harekesi zayıf ve belli belirsiz olduğu için, ravi onu sükûn sanmıştır. Zira İmam Halil'e, Sîbeveyhi'ye ve Basralı dilcilerin otorite olanlarına göre sükûnun açık bir şekilde telaffuzu hatadır; çünkü i'rab harekesinin atılması şiir zarureti dışında caiz değildir.

[611] "*Buna* karşılık sizden istemiyorum." cümlesindeki *bu* zamiri, onlara söylediği "Şüphesiz ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım... Allah'tan başkasına kulluk etmeyin." [Hûd 11/25-26] ifadesine râcidir.

[612] ("İman edenleri kovacak değilim." mânasındaki) وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi, وَمَا أَنَا بِطَارِدٍ الَّذِينَ آمَنُوا (İman edenleri hiçbir zaman kovmam.) şeklinde aslına uygun olarak tenvin ile de okunmuştur.

ومعنى عميت خفيت؛ وقرئ «فعميت» بمعنى أخفيت. وفي قراءة أبي «فعماها عليكم».

[٦٠٩] فإن قلت: فما حقيقته؟ قلت: حقيقته أن الحجة كما جعلت بصيرة ومبصرة جعلت عمياء، لأنّ الأعمى لا يهتدي ولا يهدي غيره، فمعنى فعميت عليكم البينة فلم تهدكم، كما لو عمي على القوم دليلهم في المفازة بقوا بغير هاد. فإن قلت: فما معنى قراءة أبي؟ قلت: المعنى أنهم صمموا على الإعراض عنها فخلاهم الله وتصميمَهم، فجعلت تلك التخلية تعمية منه. والدليل عليه قوله {أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنتُمْ لَهَا كارهون} يعني أنكرهكم على قبولها ونقسركم على الاهتداء بها، وأنتم تكرهونها ولا تختارونها، و{لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ} [البقرة: ٢٥٦]؟

[٦١٠] وقد جيء بضميري المفعولين متصلين جميعًا. ويجوز أن يكون الثاني منفصلًا، كقولك: أنلزمكم إياها. ونحوه {فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ} [البقرة: ١٣٧]. ويجوز: فسيكفيك إياهم. وحكي عن أبي عمرو إسكان الميم. ووجهه أنّ الحركة لم تكن إلا خلسة خفيفة، فظنها الراوي سكونًا. والإسكان الصريح لحن عند الخليل وسيبويه وحذاق البصريين؛ لأن الحركة الإعرابية لا يسوغ طرحها إلا في ضرورة الشعر.

[٦١١] والضمير في قوله {لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ} راجع إلى قوله لهم {إِنِّى لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ أَن لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ} [هود: ٢٥].

[٦١٢] وقرئ «وما أنا بطاردٍ الذين آمنوا»، بالتنوين على الأصل.

[613] **Şayet** “Çünkü onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerdir.’ sözünün anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Onlar Allah ile karşı karşıya gelecekler, O da kendilerini kovan kimseleri cezalandıracaktır. Veya onlar Allah ile karşı karşıya gelecekler ve Allah onları kalplerindeki sahih ve mevcut olan ve benim de tanık olduğum, kendilerinde aksi bir hal görmediğim imana binen ya da sizin onlara isnat ettiğiniz onların imanlarının sığ ve tefekküre dayanmayan bir iman olduğuna binaen onları değerlendirecektir.” şeklindedir. Ben onların kalplerini yarıp, gizli hallerini görüp eğer durum iddia ettiğiniz gibi ise kendilerini yanımdan kovacak değilim! Bunun benzeri “Rablerine dua edenleri kovma.” [En’âm 5/52] âyetidir. Mâna, “Onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerini kabul eder ve O’nunla mutlaka karşı karşıya geleceklerini kesin bir şekilde bilirler.” şeklinde de olabilir.

[614] “Cahillik eden” yani müminlere adice muamele eden ve onların değersiz kişiler olduklarını iddia eden. Bu kelime, (‘Amr b. Külsûm’un);

Hoop! Kimse bize karşı cahillik etmesin!..
[Valla biz, cahillerin cahilliğinden daha fazla cahillik ederiz!..]

beytindeki anlamındadır. تَجْهَلُونَ fiili “Rabbi ile karşı karşıya geleceğini bilmeyen” ya da “müminlerin kendilerinden daha hayırlı olduğunu bilmeyen (bir topluluk)…” anlamında da olabilir.

[615] “Onları kovarsam, beni Allah’a karşı kim savunur?” Kim korur beni O’nun cezalandırmasından!? Nûh’un kavmi ona iman etmek için, bir arada ve kendileriyle eşit seviyede bulunmak istemedikleri müminleri yanından kovmasını talep ediyorlardı.

[616] “Gaybı biliyorum.” cümlesi “Yanımda Allah’ın hazineleri vardır.” cümlesine ma‘tûftur; yani ‘Yanımda Allah’ın hazineleri var demiyorum’ ve ‘Ben gaybı biliyorum demiyorum.’ demektir. Ben size “Yanımda Allah’ın hazineleri var.” demiyorum ki zenginlik bakımından sizden daha ileri olduğumu iddia etmiş olayım ve siz de bunun üzerine “Biz sizin bizden üstün bir yanınızı görmüyoruz!” diyerek üstünlüğümüze itiraz etmiş olasınız. Ayrıca ben, gaybı bildiğimi de iddia etmiyorum ki, bana yalan ve iftira isnadında bulunasınız veya bana tâbi olanların kafalarında olanlara ve kalplerindeki gizli hallerine muttali olayım. “Ben size melek olduğumu da söylemiyorum” ki, “Sen de tamamen bizim gibi bir insansın.” diyesiniz. Yine, fakir oldukları için hakir gördüğünüz müminlere Allah’ın -sizin iddia ettiğiniz gibi- sizin aklınıza uyup, onları değersiz bularak size yardım olsun diye dünyada ve ahirette hiçbir hayır vermeyeceğine de hükmetmiyorum.

[٦١٣] فإن قلت: ما معنى قوله {إنهم ملاقو رَبِّهِمْ}؟ قلت: معناه أنهم يلاقون الله فيعاقب من طردهم، أو يلاقونه فيجازيهم على ما في قلوبهم من إيمان صحيح ثابت؛ كما ظهر لي منهم وما أعرف غيره منهم. أو على خلاف ذلك مما تقرفونهم به من بناء إيمانهم على بادئ الرأي من غير نظر وتفكر. وما علي أن أشق عن قلوبهم وأتعرّف سر ذلك منهم حتى أطردهم إن كان الأمر كما تزعمون. ونحوه {وَلَا تَطْرُدِ الذين يَدْعُونَ رَبَّهُمْ} الآية [الأنعام: ٥٢]. أو هم مصدقون بلقاء ربهم موقنون به عالمون أنهم ملاقوه لا محالة.

[٦١٤] {تَجْهَلُونَ} تتسافهون على المؤمنين وتدعونهم أراذل. من قوله:

أَلَا لَا يَجْهَلَنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا

أو تجهلون بلقاء ربكم، أو تجهلون أنهم خير منكم.

[٦١٥] {مَن يَنصُرُنِى مِنَ اللهِ} من يمنعني من انتقامه {إِن طَرَدْتُهُمْ} وكانوا يسألونه أن يطردهم ليؤمنوا به، أنفة من أن يكونوا معهم على سواء.

[٦١٦] {أَعْلَمُ الغيب} معطوف على {عِندِى خَزَائِنُ اللهِ} أي لا أقول عندي خزائن الله، ولا أقول أنا أعلم الغيب. ومعناه: لا أقول لكم عندي خزائن الله فأدعي فضلا عليكم في الغنى، حتى تجحدوا فضلي بقولكم {وَمَا نرى لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ} [هود: ٢٧]؛ ولا أدعي علم الغيب حتى تنسبوني إلى الكذب والافتراء، أو حتى أطلع على ما في نفوس أتباعي وضمائر قلوبهم؛ {وَلا أَقُولُ إِنِّى مَلَكٌ} حتى تقولوا لي ما أنت إلا بشر مثلنا، ولا أحكم على من استرذلتم من المؤمنين لفقرهم أن الله لن يؤتيهم خيرًا في الدنيا والآخرة لهوانهم عليه، كما تقولون، مساعدة لكم ونزولًا على هواكم.

[617] “Yoksa” yani bunlardan herhangi birini söyleyecek olsam, “ben de zalimlerden olurum şüphesiz!” إِزْدِرَاء masdarı “Onu ayıpladı.” anlamındaki *zerâ ʿaleyhi* ve “Onda kusur buldu.” anlamındaki *ezrâ bi-hî*den ifti‘âl bâbındandır. *İzderathu ʿaynuhû* ve *iktehamethu ʿaynuhû* (Gözü onu küçük gördü, küçümsedi.) denmektedir.

32. Dediler ki: “Ey Nûh! Bizimle mücadele edip durmaktasın; bu mücadeleyi çok fazla uzattın! Doğru söyleyenlerdensen, haydi getir şu bizleri tehdit ettiğin şeyi!”

33. Dedi ki: “Onu size -dilediği takdirde- ancak Allah getirir; O’nu âciz bırakacak değilsiniz.”

34. “Sizi Allah azdırmak istedikten sonra, ben size öğüt vermek istesem de bunun size faydası olmaz. Rabbiniz O’dur ve O’na döndürüleceksiniz.”

[618] “Bizimle mücadele edip durmaktasın; bu mücadeleyi çok fazla uzattın!” Demek istiyorlar ki; bizimle mücadele etmek istedin, buna başladın ve iyice uzattın yani!.. *Câde fulân*^{un} *fe-eksera ve etâbe* (Adam cömertlik etti; bunu sürekli yaptı, çok da iyi yaptı!) sözünde olduğu gibi. “Haydi getir şu bizleri tehdit ettiğin şeyi” yani dünya azabını!.. “Onu size ancak Allah verir.” Yani azabı getirmek bana ait değildir; o ancak inkâr ve isyan ettiğiniz zata mahsustur. “Eğer dilerse” yani, hikmeti onu size acele olarak getirmeyi gerektirirse. İbn Abbâs [v. 68/688] *fe-ekserte cedelenâ* (Bizimle yürüttüğün *cedel*i fazla uzattın.) şeklinde okumuştur.

[619] **Şayet** “Ayette neden iki şart cümlesi birlikte kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** “Sizi Allah azdır(ıp sonuçta helâk et)mek istedikten sonra” cümlesinin ceza cümlesi “Öğüt vermek istesem de bunun size faydası olmaz.” cümlesinin delâlet ettiği bir cümledir ki delâlet eden bu cümle delâlet ettiği cümle hükmünde olduğu için şartla kayıtlanmıştır. *İn ahsente ileyye ahsentü ileyke in emkenenî* (Bana iyilik edersen ben de sana iyilik ederim, imkânım olursa.) sözünde ceza cümlesi ikinci bir şartla kayıtlandığı gibi.

[620] “**Peki** ‘Sizi Allah azdırmak istedikten sonra’ cümlesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Şudur: Eğer Allah kâfirin küfürde ısrar edeceğini bilirse, onu kendi haline bırakır ve iman etmeye zorlamaz. İşte buna ‘azdırma’ ve ‘saptırma’ (*iğvâ - ıdlâl*) denir. Tıpkı Yüce Allah, kulunun tevbe edip güzel bir şekilde cehaletten döneceğini bildiği zaman ona *lütf*ettiği ve buna ‘doğruyu gösterme’ ve ‘yol gösterme’ (*irşad - hidayet*) denildiği gibi.

[٦١٧] {إِنّى إِذًا لَمِنَ الظالمين} إن قلت شيئًا من ذلك. والازدراء: افتعال من زري عليه، إذا عابه. وأزرى به، قصر به. يقال ازدرتْه عينه، واقتحمته عينه.

٣٢-﴿قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٣٣-﴿قَالَ إِنَّمَا يَأْتِيكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شَاءَ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٣٤-﴿وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٦١٨] {جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا} معناه: أردت جدالنا وشرعت فيه فأكثرته، كقولك: جاد فلان فأكثر وأطاب. {فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا} من العذاب المعجل. {إِنَّمَا يَأْتِيكُم بِهِ اللهُ} أي ليس الإتيان بالعذاب إليّ، إنما هو إلى من كفرتم به وعصيتموه. {إِن شَاء} يعني إن اقتضت حكمته أن يعجله لكم. وقرأ ابن عباس ﵁ «فأكثرت جدَلَنا».

[٦١٩] فإن قلت: ما وجه ترادف هذين الشرطين؟ قلت: قوله {إِن كَانَ اللهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ} جزاؤه ما دلّ عليه قوله {لَا يَنفَعُكُمْ نُصْحِى}. وهذا الدال في حكم ما دلّ عليه، فوصل بشرط كما وصل الجزاء بالشرط في قولك: إن أحسنت إليّ أحسنت إليك إن أمكنتني.

[٦٢٠] فإن قلت: فما معنى قوله {إِن كَانَ اللهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ}؟ قلت: إذا عرف الله من الكافر الإصرار فخلاه وشأنه ولم يلجئه، سمي ذلك إغواء وإضلالًا، كما أنه إذا عرف منه أنه يتوب ويرعوي فلطف به سمي إرشادًا وهداية.

[621] أَنْ يُغْوِيَكُمْ kelimesinin, deve ve inek yavrusu sütten kesildikten sonra fazla otlayıp da telef olduğu zaman *ğaviye'l-fasîlü ğave*^{n} (Yavru telef oldu.) sözünden olmak üzere *en yuhlikeküm* (sizi helâk etmek) anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna şöyle olur: Eğer siz küfürde ısrar kararlılığında, Allah'ın dersleri, uyarıları ve diğer lütufları fayda etmeyecek bir durumda iseniz, benim nasihatim size nasıl fayda verecek!?

35. (Resulüm!) Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar?! De ki: Bunu ben uydurduysam vebali banadır. Sizin işlediğiniz suçlardan uzağım ya!..

[622] فَعَلَيَّ إِجْرَامِي ifadesi, *icrâmî* ve *ecrâmî* şeklinde olup, ilkinde "vebalim", ikincide "günahlarım banadır." anlamındadır. والله يعلم اسرارهم [Muhammed 47/26] âyeti de *isrârahum* ve *esrârahum* şeklinde okunmuş olup "Allah onların gizli-kapaklı konuşmasını" veya "sırlarını bilmektedir." anlamındadır. *Cürm - ecrâm, kufl - akfâl* gibidir. İlk müfessirlerin, bu kelimeyi "günahlarımı" diye tefsir etmesi, *ecrâmî* şeklini desteklemektedir. Sonuçta söylemek istediği şudur: Eğer Kur'ân'ı kendi uydurduğum doğru ve sabitse, *icrâm*ımın yani bu uyduruşumun cezası banadır. Dolayısıyla benden yüz çevirmenizi ve hep birlikte bana düşmanlık etmenizi hak etmiş olurum. Oysa "ben uzağım" yani bu kesin ve sabit değil; benim bununla alakam yok! Bu durumda مِمَّا تُجْرِمُونَ ifadesi, Kur'ân'ı uydurduğumu iddia ederek işlediğiniz günahtan, demektir. Dolayısıyla, benden yüz çevirip, bana düşmanlık etmeniz için bir sebep yoktur.

36. Nihayet, Nûh'a vahyolundu ki; kavminden iman etmiş olanlar dışında hiç kimse iman etmeyecek. Dolayısıyla, yapageldikleri şeye üzülme.

37. Bizim gözetimimiz altında, vahyimizle gemiyi yap. Zulmedenler için Benimle muhatap olma! Çünkü kesinlikle suda boğulacaklar!

[623] "İman etmiş olanlar dışında" yani iman etmesi beklenenlerden kendisinde imanın gerçekleştiği kimseler dışında -Burada قَدْ bekleme anlamında olup, cuk oturmuştur.- "Hiç kimse iman etmeyecek" cümlesi, onların imanından ümit kestirmekte ve bunun gerçekleşmesi asla beklenemeyecek muhal bir şey olduğunu ifade etmektedir. "Dolayısıyla;" zor durumdaki gariban ve düşkünlerin üzüldükleri gibi "üzülme." Şair [Uhayha b. Culah] şöyle demiştir:

Tanrı taksimini kabul ederim, ondan yana hiç üzülmeden;
Gönlü-hoş olarak işime bakarım efendi gibi.

[٦٢١] وقيل: {أَن يُغْوِيَكُمْ} أن يهلككم، من غوِيَ الفصيل غوًى، إذا بشم فهلك، ومعناه: أنكم إذا كنتم من التصميم على الكفر بالمنزلة التي لا تنفعكم نصائح الله ومواعظه وسائر ألطافه، كيف ينفعكم نصحي؟

٣٥-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ فَعَلَيَّ إِجْرَامِي وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تُجْرِمُونَ﴾

[٦٢٢] {فَعَلَيَّ إِجْرَامِى} وإجرامي بلفظ المصدر والجمع، كقوله: والله يعلم إسرارهم وأسرارهم [محمد: ٢٦]. ونحو جُرْم وأجرام قفل وأقفال. وينصر الجمع أن فسره الأولون بآثامي. والمعنى: إن صح وثبت أني افتريته، فعلي عقوبة إجرامي، أي افترائي؛ وكان حقي حينئذ أن تعرضوا عني وتتألبوا عليّ. {وَأَنَا بَرِىءٌ} يعني ولم يثبت ذلك وأنا بريء منه. ومعنى {مِمَّا تُجْرِمُونَ} من إجرامكم في إسناد الافتراء إليّ، فلا وجه لإعراضكم ومعاداتكم.

٣٦-﴿وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

٣٧-﴿وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾

[٦٢٣] {لَن يُؤْمِنَ} إقناط من إيمانهم، وأنه كالمحال الذي لا تعلق به للتوقع {إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ} إلا من قد وجد منه ما كان يتوقع من إيمانه. وقد للتوقع وقد أصابت محزها. {فَلَا تَبْتَئِسْ} فلا تحزن حزن بائس مستكين. قال:

مَا يَقْسِمُ اللَّهُ فَاقْبَلْ غَيْرَ مُبْتَئِسٍ   مِنْهُ وَاقْعُدْ كَرِيمًا نَاعِمَ الْبَالِ

[624] Demek istediği şudur: (Ey Nûh!) kavminin sana yaptıklarından; yalanlama, eziyet ve düşmanlık etme gibi davranışlarından ötürü mahzun olma! Zira onları senin için cezalandırmanın zamanı geldi.

[625] بِأَعْيُنِنَا ifadesi hal konumunda olup, “onu korunmuş olarak ustaca yap” demektir; yani gözlerimizle temas halinde; sanki yanında Allah’ın gözleri varmış da, onun gemiyi yaparken hata etmesine ve düşmanlarından birilerinin onu yapmasını engellemesine mani oluyormuş gibi.

[626] “Vahyimizle,” yani onu nasıl inşa edeceğini vahiy ve ilham ederek göstereceğiz. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Hazret-i Nûh gemi yapmayı bilmiyormuş. Allah ona gemiyi kuş göğsü şeklinde inşa etmesini vahyetmiş.

[627] “Zulmedenler için benimle muhatap olma!” Yani kavminin durumu, yani şefaat ederek kendilerini azaptan korumaya çalışma konusunda bana dua etme. “Çünkü kesinlikle suda boğulacaklar.” Suda boğulmalarına hükmedilmiş bulunuyor! Bu husus kesinleşmiş, kesin hükme bağlanmış, kalem kurumuştur; değişmesi imkânsızdır. “Ey İbrâhim! Bundan vazgeç, zira Rabbinin fermanı gelmiş bulunuyor. Onlara asla geri çevrilmeyecek bir azap gelmekte!..” [Hûd 11/76] âyetindeki gibi.

38. O, gemiyi yapıyor, kavminin ileri gelenleri de yanına uğradıkça onunla alay ediyorlardı... Dedi ki: “Bizimle alay ediyorsanız, sizin alay ettiğiniz gibi biz de yakında sizinle alay edeceğiz!”

39. “Rüsvay edici azabın kime geleceğini, kalıcı azabın kime ineceğini yakında göreceksiniz!”

[628] “O, gemiyi yapıyordu…” cümlesi geçmiş hâlin hikâyesidir. “Onunla” yani onun gemi yapmasıyla “alay ediyorlardı.” Hazret-i Nûh, gemiyi ıssız bir çölde, sudan en uzak bir yerde ve suyun en az olduğu bir zamanda inşa ediyordu. Kavmi de onunla alay ediyor ve “Nûh! Peygamber olduktan sonra, şimdi de marangoz mu oldun!?” diyorlardı. Şu an “sizin alay ettiğiniz gibi biz de yakında” yani ileride “sizinle alay edeceğiz!” Yani dünyada boğulduğunuz ve ahirette de yandığınız zaman, sizin şimdi bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz!

[٦٢٤] والمعنى: فلا تحزن بما فعلوه من تكذيبك وإيذائك ومعاداتك، فقد حان وقت الانتقام لك منهم.

[٦٢٥] {بِأَعْيُنِنَا} في موضع الحال، بمعنى: اصنعها محفوظًا، وحقيقته: ملتبسًا بأعيننا، كأن لله معه أعينا تكلؤه أن يزيغ في صنعته عن الصواب، وأن لا يحول بينه وبين عمله أحد من أعدائه.

[٦٢٦] {ووَحْينا} وأنا نوحي إليك ونلهمك كيف تصنع. عن ابن عباس رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: لم يعلم كيف صنعة الفلك، فأوحى الله إليه أن يصنعها مثل جؤجؤ الطائر.

[٦٢٧] {وَلَا تخاطبنى فِى الذِينَ ظَلَمُوا} ولا تدعني في شأن قومك واستدفاع العذاب عنهم بشفاعتك، {إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ}، إنهم محكوم عليهم بالإغراق، وقد وجب ذلك وقضي به القضاء وجفّ القلمُ، فلا سبيل إلى كفه. كقوله {يا إبراهيم أَعْرِضْ عَنْ هذا إِنَّهُ قَدْ جاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ} [هود: ٧٦].

٣٨-﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلأٌ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾

٣٩-﴿فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

[٦٢٨] {وَيَصْنَعُ الفُلْكَ} حكاية حال ماضيةٍ {سَخِرُوا مِنْهُ} ومن عمله السفينةَ، وكان يعملها في برية بهماء في أبعد موضع من الماء، وفي وقت عزَّ الماء فيه عزة شديدة، فكانوا يتضاحكون ويقولون له: يا نوح، صرت نجّارًا بعد ما كنت نبيًّا! {فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنكُمْ} يعني في المستقبل {كَمَا تَسْخَرُونَ} منا الساعة، أي نسخر منكم سخرية مثل سخريتكم إذا وقع عليكم الغرق في الدنيا والحرق في الآخرة.

[629] Şu mâna da verilmiştir: Eğer siz bizi bu işi yaptığımız için cahil buluyorsanız, biz de sizleri küfre, Allah'ın gazap ve azabına doğru gittiğiniz için cahil buluyoruz. Siz bizden daha çok cahil bulunacak durumdasınız. Veya eğer bizi cahil buluyorsanız, biz de sizi bizleri cahil bulma hususunda cahil buluyoruz; çünkü siz işin hakikatini bilmeden ve dış görünüşe bakarak bizi cahillikle itham ediyorsunuz. Nitekim bu durum, hakikatlerden uzak kalmada cahillerin âdetidir.

[630] Rivayete göre Hazret-i Nûh gemiyi iki senede tamamlamıştı. Geminin uzunluğu üç yüz, genişliği elli, yüksekliği de otuz arşın idi. Tik (*tectona grandis*) ağacından yapılan gemi üç katlıydı. Hazret-i Nûh alt kata vahşi hayvanları, yırtıcı kuş ve haşeratı, orta kata davarları ve ehli hayvanları yerleştirmiş; üçüncü kata ise kendisi ve beraberindekiler yerleşmişler ve erzaklarını da aynı kata koymuşlardı. Hazret-i Nûh Hazret-i Âdem'in cesedini de yanında taşıyordu; onu kadınlarla erkeklerin arasına bir sütre gibi koymuştu. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] geminin uzunluğunun bin iki yüz, genişliğinin ise altı yüz arşın olduğunu söylemiştir.

[631] Söylendiğine göre; bir gün Havariler Hazret-i Îsâ'ya "Keşke Nûh'un Gemisini görmüş birini diriltsen de bize ondan bahsetse!" demişler. Bunun üzerine Hazret-i Îsâ onları alıp bir kum tepeciğinin yanına götürmüş. Bir avuç toprak alarak "Bunun kim olduğunu biliyor musunuz?" diye sormuş. "Allah ve Resulü daha iyi bilir." demişler. Hazret-i Îsâ "Bu, Kâ'b b. Hâm'dır." dedikten sonra elindeki toprağa asasıyla vurmuş ve "Allah'ın izniyle kalk!" demiş. Kâ'b bir anda ayağa kalkmış ve başındaki toprakları temizlemeye başlamış. Saçı-başı ağarmış vaziyette imiş. Hazret-i Îsâ ona "Sen vefat ettiğinde böyle miydin?" diye sorunca "Hayır! Öldüğümde gençtim. Sen 'kalk' deyince kıyamet koptu sandım. Saçım onun için ağardı." demiş. Hazret-i Îsâ "Bize Nûh'un gemisinden bahset." deyince "Uzunluğu bin iki yüz, genişliği altı yüz arşın idi. Üç kat idi; bir kat davar ve vahşi hayvanlar için, bir kat insanlar, bir kat da kuşlar içindi." diye cevap vermiş. Daha sonra Hazret-i Îsâ "Allah'ın izniyle eski haline geri dön." demiş ve o da tekrar toprak olmuş.

[632] ("Kime geleceğini" anlamındaki) من يأتيه ifadesi تعلمون fiili ile mahallen mansûbdur. "Rüsva edecek olan azabın geleceği kimseleri yakında bileceksiniz." demektir. "… geleceği kimse" ile onları, "azap" ile de dünya azabını kasdetmektedir ki bu azap boğulmadır. "Kalıcı azabın" yani ahiret azabının, kurtulması imkânsız olan borç ve hakkın inmesi gibi "kime ineceğini [yakında öğreneceksiniz]!.."

[٦٢٩] وقيل: إن تستجهلونا فيما نصنع فإنا نستجهلكم فيما أنتم عليه من الكفر والتعرّض لسخط الله وعذابه، فأنتم أولى بالاستجهال منا. أو إن تستجهلونا فإنا نستجهلكم في استجهالكم، لأنكم لا تستجهلون إلا عن جهل بحقيقة الأمر، وبناء على ظاهر الحال كما هو عادة الجهلة في البعد عن الحقائق.

[٦٣٠] وروي أنّ نوحًا عليه السلام اتخذ السفينة في سنتين، وكان طولها ثلاثمائة ذراع، وعرضها خمسون ذراعًا، وطولها في السماء ثلاثون ذراعًا، وكانت من خشب الساج وجعل لها ثلاثة بطون، فحمل في البطن الأسفل الوحوش والسباع والهوامّ، وفي البطن الأوسط الدواب والأنعام، وركب هو ومن معه في البطن الأعلى مع ما يحتاج إليه من الزاد، وحمل معه جسد آدم عليه السلام وجعله معترضًا بين الرجال والنساء. وعن الحسن: كان طولها ألفًا ومائتي ذراع، وعرضها ستمائة.

[٦٣١] وقيل: إنّ الحواريين قالوا لعيسى عليه السلام: لو بعثت لنا رجلًا شهد السفينة يحدّثنا عنها، فانطلق بهم حتى انتهى إلى كثيب من تراب، فأخذ كفا من ذلك التراب فقال: أتدرون من هذا؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: هذا كعب بن حام. قال: فضرب الكثيب بعصاه فقال: قم بإذن الله، فإذا هو قائم ينفض التراب عن رأسه وقد شاب، فقال له عيسى عليه السلام: هكذا أهلكت؟ قال لا، مت وأنا شاب، ولكنني ظننت أنها الساعة فمن ثَمَّ شبت. قال: حدثنا عن سفينة نوح. قال: كان طولها ألف ذراع ومائتي ذراع، وعرضها ستمائة ذراع، وكانت ثلاث طبقات: طبقة للدواب والوحوش، وطبقة للإنس، وطبقة للطير. ثم قال له: عد بإذن الله كما كنت، فعاد ترابًا.

[٦٣٢] {مَن يَأْتِيهِ} في محل النصب بـ{تعلمون}، أي فسوف تعلمون الذي يأتيه عذاب يخزيه، ويعني به إياهم، ويريد بالعذاب عذاب الدنيا، وهو الغرق. {وَيَحِلُّ عَلَيْهِ} حلول الدين والحق اللازم الذي لا انفكاك له عنه {عَذَابٌ مُقِيمٌ} وهو عذاب الآخرة.

40. Nihayet buyruğumuz gelip tandır kaynamaya başlayınca, “Her şeyden ikişer eş / birer çift, -hakkında hüküm verilmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye bindir.” dedik. Kendisiyle beraber zaten pek az kimse iman etmişti...

41. Dedi ki: “Gemiye binin... Onun hareketi de, demirlemesi de Allah’ın adıyladır; çünkü benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).”

[633] حَتّٰى (Nihayet) kelimesi kendisinden sonra söze başlanılan, şart ve ceza cümlesinin başında yer alan bir kelimedir. **Şayet** “Bu kelime neyin nihayetini ifade etmektedir?” **dersen şöyle derim:** “Gemiyi yapıyordu.” [Hûd 11/38] cümlesinin sonrasını ifade etmektedir; yani cümle “Nûh gemiyi inşa ediyordu, nihayet kararlaştırılan zaman geldi.” şeklindedir. **Şayet** “حَتّٰى kelimesi يَصْنَعُ (yapıyordu) cümlesi ile alakalı ise, iki kelime arasında geçen cümlenin konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** يَصْنَعُ’dan haldir. Adeta “Nûh onu, kavminin ileri gelenlerinin her oradan geçişlerinde onunla alay ettikleri bir halde yapıyordu,” denilmiş olur. “Peki كُلَّمَا (her ne zaman) ifadesinin cevabı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu hususta iki şey yapabilirsin: Ya سَخِرُوا (Alay ediyorlardı. [Hûd 11/38]) fiilini cevap yapıp, قَالَ’yi -birinin bir soru sorduğunu takdir ederek- yeni bir söz başı kabul edersin veya سَخِرُوا’yu مَرَّ’den bedel ya da مَلَأٌ kelimesinin sıfatı ve قَالَ’yi de cevap yaparsın.

[634] وَأَهْلَكَ kelimesi اِثْنَيْنِ kelimesine ma‘tûftur. مَنْ آمَنَ ifadesi de böyledir; yani “aileni ve diğer müminleri gemiye bindir.” Denilmiş ve ailesinden olup da daha önce cehennemlik olacağına hükmedilenler Nûh’un ailesinden istisna edilmiştir. Ancak Allah –hâşa- bu kimseler için cehennemlik olmayı takdir ettiği ve öyle olmasını istediği için değil, sağlıklarında küfrü tercih edeceklerini bildiği için cehennemlik olacaklarına hükmetmiştir. Dahhâk’e göre; aileden istisna ettiği kişilerle Allah, Hazret-i Nûh’un oğlu ile hanımını kastetmektedir.

[635] “Pek az kimse…” Peygamber (s.a.)’den “Bunlar sekiz kişiydiler: Nûh ve hanımı, üç oğlu ve onların hanımları.” dediği rivayet edilmiş, Muhammed b. İshak da “Beşi erkek, beşi kadın on kişiydiler.” Demiştir. Ayrıca yetmiş iki erkek ve kadın, Nûh’un oğulları Hâm, Sâm ve Yâfes ile bunların hanımlarıdır da denilmiştir. Bu durumda, yarısı kadın, yarısı erkek olmak üzere toplam yetmiş sekiz kişi olmaktadırlar.

٤٠-﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلا قَلِيلٌ﴾

٤١-﴿وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٣٣] {حتى} هي التي يبتدأ بعدها الكلام، دخلت على الجملة من الشرط والجزاء. فإن قلت: وقعت غاية لماذا؟ قلت: لقوله {ويصنع الفلك}، أي وكان يصنعها إلى أن جاء وقت الموعد. فإن قلت: فإذا اتصلت «حتى» بـ{يصنع} فما تصنع بما بينهما من الكلام؟ قلت: هو حال من {يصنع}، كأنه قال: يصنعها والحال أنه كلما مرّ عليه ملأ من قومه سخروا منه. فإن قلت: فما جواب {كلما}؟ قلت: أنت بين أمرين: إما أن تجعل {سخروا} جوابًا و{قال} استئنافًا، على تقدير سؤال سائل، أو تجعل {سخروا} بدلًا من {مرّ} أو صفة {لملأ} و{قال} جوابًا.

[٦٣٤] {وَأَهْلَكَ} عطف على {اثنين}، وكذلك {وَمَنْ آمَنَ} يعني واحمل أهلك والمؤمنين من غيرهم. واستثنى من أهله من سبق عليه القول أنه من أهل النار، وما سبق عليه القول بذلك إلا للعلم بأنه يختار الكفر، لا لتقديره عليه وإرادته به، تعالى الله عن ذلك. قال الضحاك: أراد ابنه وامرأته.

[٦٣٥] {إِلَا قَلِيلٌ} روي عن النبي ﷺ أنه قال: كانوا ثمانية؛ نوح وأهله، وبنوه الثلاثة، ونساؤهم. وعن محمد بن إسحاق: كانوا عشرة؛ خمسةُ رجال وخمس نسوةٍ. وقيل: كانوا اثنين وسبعين رجلًا وامرأة، وأولاد نوح سام وحام ويافث ونساؤهم. فالجميع ثمانية وسبعون؛ نصفهم رجال ونصفهم نساء.

[636] ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللَّهِ مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا cümlesi bir tek söz / ifade olabileceği gibi iki söz de olabilir. (i) Tek kabul edildiğinde, بِسْمِ اللَّهِ ifadesi ارْكَبُوا ile ilintili ve ondaki cemi' Vav'ından hâl olur. Mâna da; "Gemi hareket ettiği ve demir attığı zaman *Allah'ın ismini anarak* –ya da *bismillâh* diyerek- gemiye binin." şeklinde olur. Zira *mecrâ* ve *mursâ* kelimeleri ya zaman içindir veya *icrâ* ve *irsâ* şeklinde birer masdardır ve kendilerine muzāf olan *vakit* kelimesi hazfolunmuştur (*vakte irsâ'ihâ ve icrâ'ihâ*). Tıpkı *hufû**ka**'n-necm*^{i} (yıldızın kayboluşu) ve *makdeme'l-hâcc*^{i} (hacının gelişi) ifadeleri gibi. Bu iki kelime ile geminin "hareket etme yeri" ve "demir atma yeri" de murat edilmiş olabilir. Buna göre bu kelimelerin mansūb oluşu, *bismillâh*da bulunan fiil (binerim) veya *kavil* (derim) mânası iledir. (ii) İki ayrı ifade kabul edildiğinde ise, بِسْمِ اللَّهِ مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا ifadesi ("binin" ile bağlantılı olmayıp), *bismillâhi icrâ'uha ve irsâ'uhâ* (Geminin hareket etmesi de demir atması da Allah'ın adıyladır.) anlamında, mübteda ve haberden oluşan **yeni** bir cümle olur. Rivayete göre Hazret-i Nûh gemiyi yüzdürmek istediği zaman *bismillâh* der, o da yüzermiş; durmasını istediğinde ise yine *bismillâh* der ve gemi dururmuş. Ayrıca, (ölmek üzere bulunan Lebîd b. Rebî'a el-'Âmirî'nin, kızlarına söylediği):

> [Bir yıla kadar sürer bu…] Sonra 'es-selâmu aleykumâ!' ifadesi!..[1]
> [Ölümümden sonra kim tam bir yıl ağlarsa, mâzur sayılır.]

beytindeki gibi, (*bismillâhi*deki) *ismin* fazla bir kelime olarak değerlendirilip doğrudan, *bi'llâhi icrâ'uhâ ve irsâ'uhâ* (Onun yüzmesi de durması da Allah sayesindedir.) yani "O'nun kudret ve emri iledir." mânasının murat edilmesi de mümkündür.

[637] (مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا) her ikisi de zaman veya mekân ya da masdar olmak üzere, *mecrâhâ ve mersâhâ* şeklinde *cerâ* ve *rasâ* kelimelerinden türemiş ve Mim meftuh olarak da okunmuştur. Mücâhid ise, ism-i fâ'il, mahallen mecrur ve Allah'ın iki sıfatı olmak üzere *mucrîhâ ve mursîhâ* (Gemiyi yüzdüren ve durduran Allah'ın adıyla…) şeklinde okumuştur

[638] **Şayet** "Yeni bir cümle (dedin; bu) ne demek?" **dersen şöyle derim:** Şu demek: Hazret-i Nûh onlara gemiye binmelerini emretmiş, sonra da geminin hareket etmesinin de demirlemesinin de Allah'ın ismini anmakla veya O'nun emir ve kudretiyle olduğunu söylemiştir. Ancak hal olmak suretiyle, yeni bir cümle olmayabilir de. Şairin;

---

[1] Yani bir yıl matem tutarsınız, sonra; "Haydi ikinize de güle güle!" Burada ism kelimesi olmasa da olabilir. / ed.

[٦٣٦] ويجوز أن يكون كلامًا واحدًا وكلامين؛ فالكلام الواحد: أن يتصل {بِسْمِ اللَّهِ} بـ{اركبوا} حالا من الواو، بمعنى: اركبوا فيها مسمين الله، أو قائلين بسم الله وقت إجرائها ووقت إرسائها؛ إما لأن المجرى والمرسى للوقت، وإما لأنهما مصدران كالإجراء والإرساء، حذف منهما الوقت المضاف، كقولهم خفوقَ النجم، ومقدمَ الحاج. ويجوز أن يراد مكانَا الإجراءِ والإرساء، وانتصابهما بما في {بِسْمِ اللَّهِ} من معنى الفعل، أو بما فيه من إرادة القول. والكلامان: أن يكون {بِسْمِ اللهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا} جملةً من مبتدأ وخبر مقتضبة، أي بسم الله إجراؤها وإرساؤها. يروى أنه كان إذا أراد أن تجري قال: بسم الله، فجرت، وإذا أراد أن ترسو قال: بسم الله، فرست. ويجوز أن يقحم الاسم، كقوله:

[الى الحول] ثُمَّ اسمُ السلام عليكما [ومن يبك حولا كاملا فقد اعتذرْ]

ويرادَ بالله إجراؤها وإرساؤها، أي بقدرته وأمره.

[٦٣٧] وقرئ {مَجْرَاهَا وَمَرْسَاهَا}، بفتح الميم، من جرى ورسى، إما مصدرين أو وقتين أو مكانين. وقرأ مجاهد {مُجرِيها ومُرسِيها} بلفظ اسم الفاعل، مجروري المحل، صفتين لله.

[٦٣٨] فإن قلت: ما معنى قولك "جملة مقتضبة"؟ قلت: معناه أن نوحًا عليه السلام أمرهم بالركوب، ثم أخبرهم بأن مجراها ومرساها بذكر اسم الله، أو بأمره وقدرته. ويحتمل أن تكون غير مقتضبة بأن تكون في موضع الحال كقوله:

Bize karşı ‘öfkeli’ olarak gelmişlerdi yanımıza.
Gün ışıdığında ise, ayıldı ‘sarhoş’lar [kızgınlıkları gitti]

beytinde (بهم سكَرٌ علينا ifadesi Vav’sız hal) olduğu gibi. Bu durumda, iki kelime müstakil yeni bir cümle değil, bir önceki cümlenin fazla cümlelerinden biri ve فُلْك’e ait zamirin hali olmak üzere mansūb olur. Adeta takdir edilmiş bir kelime mânasıyla; “O, Allah’ın adıyla hareket edip durdurulduğu halde ona binin” denilmiştir. فادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (Artık ebedi kalmak üzere girin oraya. [Zümer 39/73]) âyetinde olduğu gibi.

[639] “Çünkü benim Rabbim geçekten bağışlayıcı ve merhametlidir.” Yani O’nun sizi bağışlaması ve size merhameti olmasaydı sizi kurtarmazdı.

42. Gemi, dağ gibi dalgaların içinde onları götürürken, Nûh (kendisinden) ayrı kalmış bulunan oğluna: “Gel bizimle beraber (gemiye) bin, inkârcı nankörlerle birlikte olma!” diye seslendi.

43. Oğlu, “Şimdi bir dağa sığınacağım, o beni sudan kurtarır.” deyince, Nûh, “Kendisinin merhamet ettikleri hariç, bugün Allah’ın (helâk) emrinden kurtaracak bir şey yoktur!” dedi. Sonuçta, aralarına dalga girdi ve o da boğulanlardan oldu.

[640] **Şayet** “‘Gemi onları götürürken’ cümlesi ne ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** (41. âyetteki) ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللّٰهِ cümlesinin delâlet ettiği mahzuf bir cümleyle ilişkilidir. Adeta “*Bismillâh* diyerek gemiye bindiler.” denilmiştir. “Gemi onları götürürken”, yani onlar gemide olduğu halde gemi onları götürürken.

[641] “Dağ gibi dalgaların içinde” ifadesiyle tufan dalgaları kastedilmektedir. Tufanın her bir dalgası birikme ve yükselme bakımından dağa benzetilmiştir. **Şayet** “Dalga suyun sıkışıp yükseldiği zaman yüzeyin üstünde yükselen şeydir. (Tufanda) yer ve gök suları birbirine karışmış, yerle göğün arasını doldurmuştu. Gemi, suyun içinde balığın yüzdüğü gibi gidiyordu. Bu durumda, ‘suyun dalgaların içinde gitmesi’ ne anlama gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadede söz konusu edilen şey sular her tarafı kaplamadan, dağları örtmeden önceydi. Nitekim Hazret-i Nûh’un oğlu “Şimdi bir dağa sığınacağım; o beni sudan kurtarır.” demişti.

وجاءونا بهم سكَرٌ علينا [فأجلى اليومُ والسكرانُ صاحِ]

فلا تكون كلامًا برأسه، ولكن فضلة من فضلات الكلام الأوّل، وانتصاب هذه الحال عن ضمير الفلك، كأنه قيل: اركبوا فيها مجراة ومرساة بسم الله، بمعنى التقدير، كقوله تعالى {فادْخُلُوها خَالدينَ} [الزمر: ٧٣].

[٦٣٩] {إِنَّ رَبِّى لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} لولا مغفرته لذنوبكم ورحمته إياكم لما نجَّاكم.

٤٢-﴿وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ﴾

٤٣-﴿قَالَ سَآوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ﴾

[٦٤٠] فإن قلت: بم اتصل قوله {وَهِىَ تَجْرِى بِهِمْ}؟ قلت: بمحذوف دل عليه {اركبوا فِيهَا بِسْمِ اللهِ} [هود: ٤١]، كأنه قيل: فركبوا فيها يقولون بسم الله، {وَهِىَ تَجْرِى بِهِمْ}، أي تجري وهم فيها.

[٦٤١] {فِى مَوْجٍ كالجبال} يريد موج الطوفان، شبه كل موجة منه بالجبل في تراكمها وارتفاعها. فإن قلت: الموج: ما يرتفع فوق الماء عند اضطرابه وزخيره، وكان الماء قد التقى وطبق ما بين السماء والأرض، وكانت الفلك تجري في جوف الماء كما تسبح السمكة، فما معنى جريها في الموج؟ قلت: كان ذلك قبل التطبيق، وقبل أن يغمر الطوفان الجبال. ألا ترى إلى قول ابنه {سَآوِي إلى جبلٍ يَعْصِمُني من الماء}.

[642] Hazret-i Nûh'un bu oğlunun adının Kenan olduğu da, Yâm olduğu da söylenmiştir. (ابنَه kelimesini) Hazret-i Ali, zamir Hazret-i Nûh'un hanımına gitmek üzere *ibnehâ* şeklinde okumuş; Muhammed b. 'Ali ve 'Urve b. Zübeyr de Hâ fethalı olarak ve Elif yerine fethayla iktifa ederek, hanımının oğlu olduğu kastıyla *ibnehe* (ابنَهَ) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş, Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] görüşünü destekler: Katâde demiştir ki: Bir defasında kendisine sordum; bana "Vallahi o, Nûh'un oğlu değildir!" diye cevap verdi. "Allah onun 'Oğlum benim ailemin bir ferdidir.' dediğini anlatıyor; sen ise 'Onun oğlu değil!' diyorsun! Ayrıca, Ehl-i Kitap da 'onun Nûh'un oğlu' olduğu hususunda hemfikir." dedim. Bunun üzerine "Kim dinini Ehl-i Kitap'tan öğrenir ki!?" dedi. O bu hususta Hazret-i Nûh'un *minnî* (benden biri) değil de من أهلي (ailemden biri) demesi ile istidlâl etmektedir. Ancak bu oğulun annesine nispet edilmesinin iki izahı olabilir. Birincisi, Ömer b. Ebû Seleme'nin [v. 83; Ümmü Seleme'nin oğlu] Peygamber (s.a.)'in üvey evladı olması gibi bu çocuğun da Hazret-i Nûh'un üvey oğlu olması; ikincisi ise, öz oğlu olmasıdır. Fakat böyle bir şey, peygamberlerin kendisinden korundukları bir kusurdur.

[643] Süddî de bu ibareyi nüdbe ve ağıt tarzında *yâ ibnâh!* mânasında *ve nâdâ Nûh*^{un} *ibnâh* ("Nûh 'Ah benim oğluum!.." diye seslendi.") şeklinde okumuştur.

[644] مَعْزِل kelimesi "Onu uzaklaştırdı." anlamındaki *'azelehû 'anhu* ifadesinden olup, *mef'il* veznindedir. Buna göre mâna "Nûh'un oğlu, babasından da müminlerin bindiği şeyden de kendini uzaklaştırdığı bir yerde idi." şeklinde olur. "O, babasının dininden uzakta idi." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[645] يا بُنَيِّ ifadesi, izafet Ya'sı yerine Yâ'nın kesresi ile yetinilerek *yâ bu*___*neyyi*___ şeklinde; ayrıca izafet Ya'sından çevrilmiş *-ya buneyyâ* dediğimizde bulunan- Elif hazfedilerek, ona işareten fetha ile *yâ buneyye* şeklinde okunmuştur. Veya (يا بُنَيِّي ارْكبْ - يا بُنَيَّا ارْكبْ şeklinde olmakla birlikte) izafet Ya'sı da Elif de; -kendilerinden sonraki Râ sâkin olduğu için- iki sâkin harfin bir araya gelmesi sebebiyle düşmüştür.

[646] (إِلَّا مَنْ رَحِمَ ifadesi) Merhamet eden -yani Allah- hariç. Veya Allah'ın merhamet ettiklerinden başka; yani "Benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." [Hûd 11/41]) âyetinde ifade edildiği üzere, Allah'ın merhamet ettiği, kendileri için bağışlayıcı ve merhametli olduğu müminlerin bulunduğu yerden başka [bugün tufana karşı koruyucu bir şey yoktur.] Hazret-i Nûh'un oğlu dağın kendisini suya karşı koruyacağını söylediği için, "Bugün suya karşı korunabileceğin dağ ve benzeri hiçbir yer yoktur; sadece bir korunak vardır, o da Allah'ın merhamet edip kurtardığı kimselerin bulundukları yer, yani gemidir." buyurmuştur.

[٦٤٢] قيل: كان اسم ابنه: كنعان، وقيل: يام. وقرأ علي رضي الله عنه: ابنها، والضمير لامرأته. وقرأ محمد بن علي وعروة بن الزبير: ابنهَ، بفتح الهاء، يريدان "ابنها"، فاكتفيا بالفتحة عن الألف، وبه ينصر مذهب الحسن. قال قتادة: سألته فقال: والله ما كان ابنه؛ فقلت: إن الله حكى عنه إن ابني من أهلي، وأنت تقول: لم يكن ابنه، وأهل الكتاب لا يختلفون في أنه كان ابنه، فقال: ومن يأخذ دينه من أهل الكتاب؟! واستدل بقوله {مِنْ أَهْلِى} [هود: ٤٥]، ولم يقل: مني. ولنسبته إلى أمّه وجهان؛ أحدهما أن يكون ربيبًا له، كعمر بن أبي سلمة لرسول الله ﷺ، وأن يكون لغير رشدة. وهذه غضاضة عُصمت منها الأنبياء عليهم السلام.

[٦٤٣] وقرأ السدي «ونادى نوح ابناه» على الندبة والترثي، أي قال: يا ابناه!

[٦٤٤] والمعزل: مفعل، من عزله عنه، إذا نحاه وأبعده، يعني وكان في مكان عزل فيه نفسه عن أبيه وعن مركب المؤمنين. وقيل: كان في معزل عن دين أبيه.

[٦٤٥] {يابنى} قرئ بكسر الياء اقتصارًا عليه من ياء الإضافة، وبالفتح اقتصارًا عليه من الألف المبدلة من ياء الإضافة في قولك «يا بنيا»، أو سقطت الياء والألف لالتقاء الساكنين؛ لأنّ الراء بعدهما ساكنة.

[٦٤٦] {إِلَا مَن رَحِمَ} إلا الراحم، وهو الله تعالى. أو لا عاصم اليوم من الطوفان إلا من رحم الله، أي إلا مكان من رحم الله من المؤمنين، وكان لهم غفورًا رحيمًا في قوله {إِنَّ رَبّى لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [هود: ٤١]. وذلك أنه لما جعل الجبل عاصمًا من الماء قال له: لا يعصمك اليوم معتصم قط من جبل ونحوه سوى معتصم واحد، وهو مكان من رحمهم الله ونجاهم، يعني السفينة.

لا عاصم ifadesinin; “Allah’ın merhamet ettiklerinden başka korunaklı (*zâ ʿısmet*^{in}) kimse yoktur.” anlamında olduğu da söylenmiştir. ماء دافق (Atılan bir sudan… [Târık 86/6]) ve عِيشة راضية (Hoşnut kalacağı bir hayat. [Hâkka 69/21]) ifadelerinde (fâʿil kalıpları mefʿûl anlamında) olduğu gibi, (etken fiil de edilgen anlamındadır). إلاَّ مَنْ رَحِمَ cümlesinin istisnâ-i munkatı olduğu da söylenmiştir. Bu durumda adeta *illâ men rahime**hû** fe-huve’l-maʿsûm* (Sadece Allah’ın merhamet ettikleri, işte bunlar koruma altındadır.) buyrulmuş olur. Tıpkı مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ (Bu hususta zanna uymak dışında hiçbir bilgileri yoktur. [Nisâ 4/157] âyetinde olduğu gibi.[1] إلاَّ مَنْ رَحِمَ cümlesi, *illâ men ruhime* şeklinde meçhul olarak da okunmuştur (merhamet edilenler hariç).

44. “Ey yer! Suyunu yut! Ey gök! Sen de tut!” buyruldu… Su çekildi; iş bitirildi… Gemi Cudi’de karar kıldı. “Defolup gitti zalim kavim!” denildi…

[647] Yere ve göğe akıllı bir canlıya seslenir gibi, ona özel bir kelimeyle ve diğer mahlukat arasından seçilerek “Ey yer! ve “Ey gök!” şeklinde bir hitapla yönelmek ve sonra onlara akıl ve idraki olan birine yapılan “Suyunu yut!” ve “Suyunu tut!” diye emretmek, hitap sahibinin kudretinin büyüklüğüne, göklerin, yerin ve şu büyük cisimlerin O’nun kendilerinde dilediğini yapmasına, sanki iyiyi - kötüyü ayırabilen akıllı varlıklarmış da O’nun azamet ve yüceliğini, mükâfat ve azabını, *mümkin* olan her şeyi var etmeye kādir olduğunu biliyorlarmış ve O’na itaat edip emrine boyun eğmenin kendileri için kesin bir vecîbe olduğunu net bir şekilde biliyorlarmış gibi boyun eğdiklerine, O’ndan korktuklarına, emir ve iradesine derhal, asla gecikmeden teslim olma ve imtisal etmekte geri kalmaktan kaçındıklarına ve O’na karşı gelmediklerine, Allah’ın kendilerine emri söz konusu olur olmaz herhangi bir kaçınma ve gecikme olmaksızın emredilen şeyi yerine getirdiklerine delâlet eder.

[648] البَلْع (tufan sularının iyice toprağa işlemesinden kinaye olarak) yutmak, الإقلاع ise tutmak anlamındadır. *Aklaʿa’l-matar*^{u} (yağmur tuttu) ve *aklaʿati’l-hummâ* (sıtma tuttu) denir. غِيضَ (çekildi) ise, “Onu eksiltti.” mânasına gelen *ğâdahu*dan gelmektedir. “İş bitirildi” yani Allah’ın Nûh’a yönelik ‘Kavmin helâk edilecek!’ vaadi yerine getirildi ve اسْتَوَتْ yani “gemi Cudi’de karar kıldı.” *Cudi* Musul’da bir dağdır. “‘Defolup gitti…’ denildi.” *Baʿude buʿd*^{en} ve *baʿad*^{en} denir ve bununla helâk, ölüm ve benzeri şeylerle çok uzaklara gitmek kastedilir. Bu sebeple de *buʿd*^{en} yalnızca beddua için kullanılır.

---

[1] Yani zan bilgi olmadığı gibi, korunan (maʿsûm) da koruyanın (ʿâsımın) cinsinden değildir. / ed.

وقيل: لا عاصم، بمعنى: لا ذا عصمة إلا من رحمه الله، كقوله {مَاءٍ دَافِقٍ} [الطارق: ٦]، و{عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ} [الحاقة: ٢١]. وقيل: {إلا من رَحِمَ} استثناء منقطع، كأنه قيل: ولكن من رحمه الله فهو المعصوم، كقوله {مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ} [النساء: ١٥٧]. وقرئ «إلا من رُحِم»، على البناء للمفعول.

٤٤-﴿وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٤٧] نداء الأرض والسماء بما ينادى به الحيوان المميز على لفظ التخصيص والإقبال عليهما بالخطاب من بين سائر المخلوقات، وهو قوله: {يا أرض}، و{يا سماء}؛ ثم أمرهما بما يؤمر به أهل التمييز والعقل من قوله: {ابْلَعِي ماءَكِ} و{أَقْلِعِي} من الدلالة على الاقتدار العظيم، وأن السموات والأرض وهذه الأجرام العظام منقادة لتكوينه فيها ما يشاء غير ممتنعة عليه، كأنها عقلاء مميزون قد عرفوا عظمته وجلالته وثوابه وعقابه وقدرته على كل مقدور، وتبينوا تحتّم طاعته عليهم وانقيادهم له، وهم يهابونه ويفزعون من التوقف دون الامتثال له والنزول على مشيئته على الفور من غير ريث، فكما يرد عليهم أمره كان المأمور به مفعولًا لا حبس ولا إبطاء.

[٦٤٨] والبلع: عبارة عن النشف. والإقلاع: الإمساك. يقال: أقلع المطر وأقلعت الحمى. {وَغِيضَ الماءُ} من غاضه، إذا نقصه؛ {وَقُضِىَ الأمر} وأنجز ما وعد الله نوحًا من هلاك قومه. {واستوت} واستقرّت السفينة {عَلَى الجودي} وهو جبل بالموصل؛ {وَقِيلَ بُعْدًا} يقال بعد بعدا وبعدا، إذا أرادوا البعد البعيد من حيث الهلاك والموت ونحو ذلك، ولذلك اختص بدعاء السوء.

[649] Âyette ilahi haberlerin edilgen fiillerle yer alması, Allah Teâlâ'nın azamet ve kibriyasına, bu büyük işlerin ancak muktedir bir fâʻilin fiili ve güçlü bir var edicinin var etmesiyle olacağına ve bütün bunları yapanın, fiillerinde kimsenin kendisine ortak olmadığı bir *tek* var edici olduğuna delâlet etsin de, artık hiç kimse, O'ndan başka birinin "Ey yer, suyunu yut! Ve ey gök sen de tut!" diyebileceğini, o büyük emri bir başkasının verdiğini, O'nun karar kıldırması olmadan geminin Cudi üzerinde demirleyip karar kılabileceğini düşünmesin.

[650] Zikrettiğimiz bu mâna ve inceliklerden ötürü Beyan âlimleri bu âyetin fesahati üzerinde çok durmuş ve ona hayran kalmışlardır; ancak (sadece) "yut" ve "tut" anlamına gelen ابلَعِي ve أقْلِعِي kelimelerindeki cinas için değil. Zira her ne kadar bu cinas da ifadeye güzellik katmakta ise de kendileri iç / öz, diğerleri dış / kabuk durumunda olan o güzellikler karşısında dönüp bakılacak türden değildir.

[651] Katade şöyle demiştir: Gemi, içindekilerle Recep ayının onunda suya açılmış; yüz elli gün su üzerinde kaldıktan sonra, bir ay Cudi'nin üzerinde durmuş ve aşure günü içindekileri karaya indirmiştir. Rivayete göre gemi Kâbe'ye giderek, etrafında yedi kez tavaf etmiş ve bunun üzerine Allah onları boğulmaktan azat etmiştir. Bir başka rivayete göre de gemiden indikleri gün Hazret-i Nûh Allah'a şükran olarak oruç tutmuş ve beraberindekilere oruç tutmalarını emretmiş; onlar da tutmuşlardır.

45. Nûh Rabbine seslenerek "Ya Rabbi! Şüphesiz, oğlum da benim ailemdendi. Senin vaadin de haktır. Sen hükmedenlerin hükmedenisin (o halde neden helâk oldu)?!" dedi.

46. Buyurdu ki: "Ey Nûh! O senin 'aile'nden değildi; çünkü yaramaz bir amel(e sahip) idi. Öyleyse, hakkında bilgin bulunmayan şeyi Benden isteme. Sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim!"

[652] Hazret-i Nûh'un Rabbine seslenmesi O'na dua etmesidir. Bu dua da *Rabbi* diye başlayan ve Allah'ın, onun ailesini kurtaracağına dair vaadini yerine getirmesini isteyen sözleridir.

[653] **Şayet** "Seslenme, *Rabbi* diye başlayan bir dua ise, فقالَ رَبِّ ibaresi Fâ kullanılarak نادى lafzına nasıl atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Âyetteki seslenme lafzıyla seslenmeyi murat etme kastedilmiştir. Eğer seslenmenin kendisi murat edilmiş olsaydı, إِذْ نَادَا رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ (Hani o, Rabbine gizli bir seslenişle seslenmiş ve demişti ki… [Meryem 19/3-4]) ifadesinde olduğu gibi Fâ olmadan zikrederdi.

[٦٤٩] ومجيء أخباره على الفعل المبني للمفعول للدلالة على الجلال والكبرياء، وأنّ تلك الأمور العظام لا تكون إلا بفعل فاعل قادر، وتكوين مكوّن قاهر، وأنّ فاعلها فاعل واحد لا يشارك في أفعاله، فلا يذهب الوهم إلى أن يقول غيره: {يا أرضُ ابْلَعِي ماءَكِ ويا سماءُ أقْلِعِي}، ولا أن يقضي ذلك الأمر الهائل غيره، ولا أن تستوي السفينة على متن الجودي وتستقر عليه إلا بتسويته وإقراره.

[٦٥٠] ولما ذكرنا من المعاني والنكت استفصح علماء البيان هذه الآية ورقصوا لها رؤوسهم، لا لتجانس الكلمتين، وهما قوله: «ابلعي» و«أقلعي». وذلك وإن كان لا يخلي الكلام من حسن، فهو كغير الملتفت إليه بإزاء تلك المحاسن التي هي اللب وما عداها قشور.

[٦٥١] وعن قتادة: استقلت بهم السفينة لعشر خلون من رجب، وكانت في الماء خمسين ومائة يوم، واستقرت بهم على الجودي شهرًا، وهبط بهم يوم عاشوراء. وروي أنها مرت بالبيت فطافت به سبعًا، وقد أعتقه الله من الغرق. وروي أنّ نوحًا صام يوم الهبوط وأمر من معه، فصاموا شكرًا لله تعالى.

٤٥- ﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ﴾

٤٦- ﴿قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

[٦٥٢] نداؤه ربه دعاؤه له، وهو قوله {رَبِّ} مع ما بعده من اقتضاء وعده في تنجية أهله.

[٦٥٣] فإن قلت: فإذا كان النداء هو قوله: «رَبِّ» فكيف عطف {قال رب} على {نادى} بالفاء؟ قلت: أريد بالنداء إرادة النداء، ولو أريد النداء نفسه لجاء كما جاء قوله {إِذْ نادَى رَبَّهُ نِداءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ} [مريم: ٣] بغير فاء.

[654] “Şüphesiz, oğlum da ailemdendi.” Yani ailemin bir parçasıydı; çünkü o, kendi soyundan veya üvey oğluydu ve dolayısıyla ailesinin bir parçasıydı. “Senin vaadin de haktır,” yani Senin vaad ettiğin her vaat, yerine getirileceğinde ve ona uyulacağında hiçbir şüphe olmayan bir hakikattir. Sen de bana ailemi kurtaracağını vaad etmiştin. Peki, oğlum benim ailemden değil mi!? “Sen hükmedenlerin hükmedenisin.” Yani hükmedenlerin en âlimi ve en adaletli olanısın. -Çünkü bir hükmeden, diğerinden ancak ilim ve adaletle üstün olabilir. Senin yaşadığın dönemde yönetime gelmiş cehalet ve zulme batmış nice kimse vardır ki, kendisine *akda'l-kudāt* ünvanı verilmiştir ki, bunun anlamı “hükmedenlerin hükmedeni”dir. O halde, ibret al, ders çıkart.

[655] (الحاكمين) nispet anlamında *-hâkim-* olmak üzere, *hikmet* kelimesinden gelmiş de olabilir. Halil'in görüşüne uygun olarak; *dir'* kökünden *dâri'* (zırhlı; *hayd* ve *talk* köklerinden) *hâ'id* ve *tālık* (hayızlı ve boşanmış) denildiği gibi (işini hikmetle yapanların en iyisi Sensin).

[656] “O *yaramaz bir amel* idi.” ifadesi, oğlunun neden onun ailesinden olmadığını anlatmaktadır. Bu ifade, din yakınlığının, soy yakınlığından önce geldiğini gösterir. Seninle aynı inanca sahip olup da nesep bakımından senden uzak olan bir dindaşın, o Habeşli, sen Kureyşli olsan da en yakının ve has adamındır. Senin dininde olmayan ise, soy bakımından en yakın akraban da olsa sana en uzak kişidir. Kınamada mübâlağa olması için, adamın kendisine “yaramaz amel” denilmiştir. Şairin;

> Tek yaptığı bir ileri gitmek, bir geri![1]

beytinde olduğu gibi.

[657] إنّه'daki zamirin Hazret-i Nûh'un seslenişine râci olup ibarenin “şüphesiz -o değil- senin bu seslenişin uygunsuz bir iş!” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[658] **Şayet** “*İnnehû 'amel^{un} fâsid* (o, bozuk/yaramaz bir 'iş'tir) denilmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Oğlunun, ailesinden olmadığını zikrettiği için nefyedilen lafzın mânasının devam edeceği bir nefy kelimesi (غير) kullanmak suretiyle, oğlundan ailenin sıfatını (صالح) da nefyetmiş ve bununla, ailesinden helâk olmaktan kurtardığı kimseleri akraba ve aileden oldukları için değil, sâlih oldukları için kurtardığını ve bu oğlun, kendisinde salah sıfatı bulunmadığı için, babasının peygamber olmasının ona fayda vermediğini bildirmiştir.

---

[1] Bkz. Bakara 2/177 hk. / ed.

[٦٥٤] {إِنَّ ابنى مِنْ أَهْلِى} أي بعض أهلي، لأنه كان ابنه من صلبه، أو كان ربيبًا له، فهو بعض أهله. {وَإِنَّ وَعْدَكَ الحقُّ} وأن كل وعد تعده فهو الحق الثابت الذي لا شك في إنجازه والوفاء به، وقد وعدتني أن تنجي أهلي، فما بال ولدي؟ {وَأَنتَ أَحْكَمُ الحاكمين}، أي أعلم الحكام وأعدلهم؛ لأنه لا فضل لحاكم على غيره إلا بالعلم والعدل. ورب غريق في الجهل والجور من متقلدي الحكومة في زمانك قد لقب أقضى القضاة، ومعناه أحكم الحاكمين فاعتبر واستعبر!

[٦٥٥] ويجوز أن يكون من الحكمة على أن يبني من الحكمة حاكم بمعنى النسبة كما قيل: دارع من الدرع، وحائض وطالق، على مذهب الخليل.

[٦٥٦] {إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صالح} تعليل لانتفاء كونه من أهله. وفيه إيذان بأن قرابة الدين غامرة لقرابة النسب، وأنّ نسيبك في دينك ومعتقدك من الأباعد في المنصب وإن كان حبشيًا وكنت قرشيًا لصيقُك وخصيصك. ومن لم يكن على دينك - وإن كان أمس أقاربك رحمًا - فهو أبعد بعيد منك، وجعلت ذاته عملًا غير صالح، مبالغة في ذمّه، كقولها:

فَإِنَّمَا هي إِقْبَالٌ وَإِدْبَارُ

[٦٥٧] وقيل: الضمير لنداء نوح، أي إنّ نداءك هذا عمل غير صالح؛ وليس بذاك.

[٦٥٨] فإن قلت: فهلا قيل: إنه عمل فاسد؟ قلت: لما نفاه عن أهله نفى عنه صفتهم بكلمة النفي التي يستبقي معها لفظ المنفي، وآذن بذلك أنه إنما أنجى من أنجى من أهله لصلاحهم، لا لأنهم أهلُك وأقاربك. وإنّ هذا لما انتفى عنه الصلاح لم تنفعه أبوّتك،

“Bu ikisi (yani Nûh’un karısı ile Lût’un karısı), Bizim iki sâlih kulumuzun nikâhı altında iken onlara hainlik etmişlerdi de Allah’tan gelen (felâket)e karşı, (peygamber kocaları) kendilerine hiçbir fayda sağlamamıştı.” [Tahrim 66/10] âyetinde ifade edildiği gibi.

[659] عَمَلٌ غَيْرُ صالِح ifadesi, “Sâlih olmayan amel işledi.” anlamında olmak üzere *‘amile ğayra sālihⁱⁿ* şeklinde de okunmuş; ayrıca فَلا تَسْئَلْنِي ifadesi Nûn’un kesresiyle ve izafet Yâ’sı olmaksızın (*fe-lâ tes’elni*) okunduğu gibi, Yâ’lı ve Yâ’sız olarak şeddeli Nûn ile de okunmuştur (*fe-lâ tes’elenni - fe-lâ tes’elennî*); yani bir şeyin doğru mu yanlış mı olduğunu bilmeden, aslına vâkıf olmadan hiçbir matlubunu bana arz etme veya benden hiçbir talepte bulunma.

[660] Burada “isteme”den söz edilmesi, Hazret-i Nûh’un seslenmesinin oğlu henüz boğulmadan önce ve boğulmasından endişe ettiği bir zamanda gerçekleştiğine delâlet etmektedir.

[661] **Şayet** “Neden Hazret-i Nûh’un seslenmesine ‘isteme’ denilmiştir? Oysa Hazret-i Nûh bir istekte bulunmamıştır.” **dersen şöyle derim:** Hazret-i Nûh’un duası, açıkça zikredilmemiş olsa da bir ‘isteme’ içermektedir; çünkü Hazret-i Nûh, oğlunun boğulmak üzere olduğunu görmesi üzerine, Allah’ın kendisine ailesini kurtaracağı vaadini dile getirmek suretiyle O’ndan sözünü yerine getirmesini istemiş olmaktadır. Allah Teâlâ bunun üzerine mahiyetini bilmediği bir şeyi istemenin cahillik ve akılsızlık olduğunu bildirmiş ve ona bir daha böyle bir istekte bulunmaması ve cahillerin davranışlarını sergilememesini öğütlemiştir.

[662] **Şayet** “Yüce Allah ona ailesini koruyacağını vaad etmişti. O ise, oğlunun kendi dininden olmadığını bilmiyordu. Oğlunun boğulmak üzere olduğunu görünce kuşkulandı; çünkü daha önce kendisine söz verilmişti ve Allah’ın *hakîm* olduğunu, çirkin bir iş yapmasının ve sözünden dönmesinin caiz olmadığını biliyordu. Bunun üzerine, düştüğü şüpheden kurtulmak istedi. -Çünkü şüpheyi ortadan kaldırmak gerekir.- Hazret-i Nûh bunu yapınca Allah neden onu menetti ve böyle bir isteğe ‘cahillik’ adını verdi?” **dersen şöyle derim:** Yüce Allah, daha önce, içlerinden haklarındaki hüküm kesinleşmiş olanları istisna ederek ailesini kurtaracağını Hazret-i Nûh’a söz vermişti. Dolayısıyla onun; ailesi içinde -sâlih amel sahibi olmadığı için- dünyevi azabı hak etmiş olanların bulunduğunu, onların tamamının kurtulamayacağını bilmesi ve oğlunun boğulmak üzere olduğunu görünce, onun ‘kendilerinden istisna edilen’ kişilerden değil, ‘istisna edilen’ kişilerden olduğu hususunda şüpheye düşmemesi gerekirdi. Dolayısıyla o, karıştırılmaması gereken bir konuyu karıştırdığı için *itâb*a uğradı (azarlandı).

كقوله {كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صالحين فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللهِ شَيْئًا} [التحريم: ١٠].

[٦٥٩] وقرئ «عمِلَ غير صالح»، أي عمل عملا غير صالح. وقرئ «فلا تسئلنّ»، بكسر النون بغير ياء الإضافة وبالنون الثقيلة بياء وبغير ياء، يعني فلا تلتمس مني ملتمسًا أو التماسًا لا تعلم أصواب هو أم غير صواب، حتى تقف على كنهه.

[٦٦٠] وذكر المسألة دليل على أنّ النداء كان قبل أن يغرق حين خاف عليه.

[٦٦١] فإن قلت: لم سمي نداؤه سؤالًا، ولا سؤال فيه؟ قلت: قد تضمن دعاؤه معنى السؤال وإن لم يصرح به، لأنه إذا ذكر الموعد بنجاة أهله في وقت مشارفة ولده الغرق فقد استنجز وجعل سؤال ما لا يعرف كنهه جهلًا وغباوة، ووعظه أن لا يعود إليه وإلى أمثاله من أفعال الجاهلين.

[٦٦٢] فإن قلت: قد وعده أن ينجي أهله، وما كان عنده أن ابنه ليس منهم دينًا، فلما أشفى على الغرق تشابه عليه الأمر، لأن العدة قد سبقت له وقد عرف الله حكيمًا لا يجوز عليه فعل القبيح وخلف الميعاد، فطلب إماطة الشبهة؛ وطلبُ إماطة الشبهة واجب، فلم زجر وسمي سؤاله جهلًا؟ قلت: إن الله عز وعلا قدّم له الوعد بإنجاء أهله مع استثناء من سبق عليه القول منهم، فكان عليه أن يعتقد أن في جملة أهله من هو مستوجب للعذاب لكونه غير صالح، وأن كلهم ليسوا بناجين، وأن لا تخالجه شبهة حين شارف ولده الغرق في أنه من المستثنَيْنَ لا من المستثنى منهم، فعوتب على أن اشتبه عليه ما يجب أن لا يشتبه.

47. “Ya Rabbi! Bilgi sahibi olmadığım bir şeyi Senden istemekten Sana sığınırım. Bana acıyıp beni bağışlamazsan, hüsrana uğrayanlardan olacağım.” dedi.

[663] “Senden istemekten,” yani bana öğrettiğin edebe uyarak ve ettiğin nasihati kabul ederek gelecekte doğru olduğunu bilmediğim bir şeyi Senden istemekten. “Beni” yani bu hususta işlediğim kusuru “bağışlamazsan ve” tevbemi kabul ederek “bana acımazsan, hüsrana uğrayanlardan” yani amelleri boşa gidenlerden “olacağım!”

48. “Ey Nûh! Sana ve seninle beraber bulunanlardan gelecek ümmetlere tarafımızdan verilen bir esenlikle ve bereketlerle (gemiden) in. Ama (senin neslinden gelenlerin arasında) öyle ümmetler de olacak ki, onları bir süre yaşatacağız; sonra onlara tarafımızdan can yakıcı bir azap dokunacak!” denildi.

[664] (يا نُوحُ اهْبِطْ ifadesi) Ba’nın zammesiyle *yâ Nûhu’hbut* şeklinde de okunmuştur. “Tarafımızdan verilen bir esenlikle” yani tarafımızdan korunmuş olarak veya sana esenlik ve değer verilmiş olarak. “Ve bereketlerle” Sana bereketler verilmiş olarak. بَرَكاتٍ sürekli artan hayırlar demektir. Kelime müfred olarak *beraketen* şeklinde de okunmuştur. وَعَلى أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ cümlesindeki Min, beyan için olabilir ki bu durumda gemide onunla beraber bulunan ümmetler murat edilmiş olur (“Ve birtakım ümmetlere, yani seninle beraber bulunanlara” şeklinde); çünkü onlar gruplar halindeydiler veya daha sonra ortaya çıkan ümmetler onlardan çoğaldığı için oradakilere ‘ümmet’ler denilmiştir. Min, başlangıç için de olabilir ki o zaman mâna “senin yanında bulunanlar*dan* türeyecek olan ümmetlere” şeklinde olur. Bu ümmetler kıyamete kadar gelecek olan ümmetlerdir. Doğrusu da budur.

[665] وَأُمَمٌ (milletler) kelimesi mübteda olarak merfû‘ olup, سَنُمَتِّعُهُمْ da onun sıfatıdır ve haber mahzuftur. Buna göre mukadder cümle *ve mimmen ma‘ake umemun se-numetti‘uhum* (Seninle beraber olanlardan kendilerini bir süre yaşatacağımız ümmetler var.) şeklindedir; çünkü *mimmen ma‘ake* ibaresi buna delâlet etmektedir. Mâna şöyledir: Tarafımızdan verilen esenlik ve bereketler, sana ve seninle birlikte bulunanlardan türeyecek olan mümin ümmetleredir. Ancak seninle birlikte olanlardan türeyecek öyle topluluklar da vardır ki, bunlar bir süre dünyada *yaşatılacak*, fakat ahirette cehenneme gideceklerdir. Hazret-i Nûh, peygamberlerin babası idi. Tufandan sonra gelen insanlar onun ve onunla birlikte gemide olanların nesilleridir.

Türkiye

٤٧-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَإِلا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[٦٦٣] {أَنْ أَسْأَلَكَ} من أن أطلب منك في المستقبل ما لا علم لي بصحته، تأدبًا بأدبك واتعاظًا بموعظتك {وَإِلَّا تَغْفِرْ لِى} ما فرط مني من ذلك {وَتَرْحَمْنِى} بالتوبة عليّ {أَكُن منَ الخاسرين} أعمالًا.

٤٨-﴿قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَى أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٦٦٤] وقرئ «يا نوح اهبُط»، بضم الباء. {بسلامٍ منَّا} مسلمًا محفوظًا من جهتنا، أو مسلمًا عليك مكرّمًا. {وبركاتٍ عَلَيْكَ} ومباركًا عليك، والبركات الخيرات النامية. وقرئ «وبركةٍ»، على التوحيد. {وعلى أُمَمٍ ممَّن مَعَكَ} يحتمل أن تكون من للبيان، فيراد الأمم الذين كانوا معه في السفينة؛ لأنهم كانوا جماعات. أو قيل لهم أمم، لأنّ الأمم تتشعب منهم؛ وأن تكون لإبتداء الغاية، أي على أمم ناشئة ممن معك، وهي الأمم إلى آخر الدهر؛ وهو الوجه.

[٦٦٥] وقوله {وَأُمَمٌ} رفع بالابتداء، و{سَنُمَتِّعُهُمْ} صفة، والخبر محذوف، تقديره: وممن معك أمم سنمتعهم. وإنما حذف، لأنّ قوله {ممَّن مَعَكَ} يدل عليه. والمعنى: أنّ السلام منا والبركات عليك وعلى أمم مؤمنين ينشؤون ممن معك، وممن معك أمم ممتعون بالدنيا منقلبون إلى النار. وكان نوح عليه السلام أبا الأنبياء، والخلق بعد الطوفان منه وممن كان معه في السفينة.

[666] Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî[1] [v. 108/726] şöyle demiştir: 'Esenliğin' kapsamına kıyamete kadar gelecek olan kadın erkek bütün müminler dâhildir; daha sonra *yaşatılıp* azaba mâruz kalacak olanlar ise bütün kâfirlerdir. İbn Zeyd'in "Nûh'un gemisinden inerlerken Allah hepsinden razı idi. Fakat daha sonra onlardan öyle nesiller türedi ki, bazıları Allah'ın rahmetine mazhar olurken, bazıları da azabına mâruz kaldılar." dediği nakledilmiştir. Yine, 'bir süre dünyada *yaşatılacak* kimseler' ile Hûd, Sâlih, Lût ve Şu'ayb peygamberlerin kavimlerinin kastedildiği de söylenmiştir.

49. (Resûlüm!) Bunlar gayb haberlerindendir, onları sana Biz vahyediyoruz. Yoksa bunları daha evvel ne sen ne de kavmin biliyordunuz. Öyleyse sabret! Çünkü şüphesiz, müttakîlerindir akıbet.

[667] تِلْكَ zamiri Nûh kıssasına işaret olup, mübteda olarak mahallen merfû'dur ve ondan sonra gelen cümleler de onun haberleridir; yani "Bu kıssa gayb haberlerinden bir haberdir, sana vahyolunmuştur ve sen de kavmin de onu bilmiyordunuz." demektir.

[668] "Bundan önce" yani ben sana onu vahyedip de haber vermeden önce veya vahiyle elde ettiğin bu bilgiden önce ya da bu vakitten önce [sen de kavmin de onu bilmiyordunuz].

[669] "Öyleyse" İlahi mesajı tebliğ etmeye ve kavminin sana verdiği ezaya Nûh'un sabrettiği gibi "sabret." Nûh ve kavminin başına sardırılan şeyi, kendin için ve seni yalanlayanlar için de bekle. "Şüphesiz" kurtuluş, zafer ve üstün olma bakımından "akıbet, müttakîlerindir."

[670] "Ne de kavmin" ifadesinin anlamı şudur: Senin de dâhil olduğun kavmin, çokluklarına ve sayıca fazlalıklarına rağmen bu durumda iseler, bunları duymamış ve bilmiyorlarsa, içlerinden sadece biri onu nasıl bilsin!? Tıpkı "Bunu ne Abdullah bildi ne de memleketindekiler." demen gibi.

50. 'Âd'a da kardeşleri Hûd'u (gönderdik). Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin; çünkü O'ndan başka tanrınız yok; (o 'tanrı'ları) tamamen kendiniz uydurmaktasınız!"

51. "Ey kavmim! Ben sizden bunun için bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, tamamen beni yaratana aittir. Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?"

---

[1] Metinde "Kâ'b Muhammed el-Kurazî" şeklinde. / ed.

[٦٦٦] وعن محمد بن كعب القرظي: دخل في ذلك السلام كل مؤمن ومؤمنة إلى يوم القيامة، وفيما بعده من المتاع والعذاب كل كافر. وعن ابن زيد: هبطوا والله عنهم راض ثم أخرج منهم نسلا، منهم من رحم ومنهم من عذب. وقيل: المراد بالأمم الممتعة: قوم هود وصالح ولوط وشعيب.

٤٩-﴿تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ﴾

[٦٦٧] {تِلْكَ} إشارة إلى قصة نوح عليه السلام، ومحلها الرفع على الابتداء، والجمل بعدها أخبار، أي تلك القصة بعض أنباء الغيب موحاة إليك، مجهولة عندك وعند قومك.

[٦٦٨] {منْ قَبْلِ هذا} من قبل إيحائي إليك وإخبارك بها، أو من قبل هذا العلم الذي كسبته بالوحي، أو من قبل هذا الوقت.

[٦٦٩] {فاصبر} على تبليغ الرسالة وأذى قومك، كما صبر نوح وتوقع في العاقبة لك ولمن كذبك نحو ما قيّض لنوح ولقومه. {إِنَّ العاقبة} في الفوز والنصر والغلبة {لِلْمُتَّقِينَ}.

[٦٧٠] وقوله {وَلَا قَوْمُكَ} معناه: إنّ قومك الذين أنت منهم على كثرتهم ووفور عددهم إذا لم يكن ذلك شأنهم ولا سمعوه ولا عرفوه، فكيف برجلٍ منهم؟! كما تقول: لم يعرف هذا عبد الله ولا أهل بلده.

٥٠-﴿وَإِلَى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلا مُفْتَرُونَ﴾

٥١-﴿يَا قَوْمِ لا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِي أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

52. “Ey kavmim! Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O’na tevbe edin ki size gökten bol bol yağmur göndersin, gücünüze güç katsın. Birer mücrim olarak, sırtınızı dönmeyin.”

[671] “Kardeşleri” yani onlardan biri. أَخَاهُمْ kelimesi أَرْسَلْنَا نُوحًا [Hûd 11/25] cümlesine ma‘tūf olarak mansūbdur. “Hûd” kelimesi ise, atf-ı beyandır. Ref’ ile okunan غَيْرُهُ car ile mecrurun (مِنْ إِلٰهٍ) *mahallinden* sıfattır. Ayrıca (إِلٰهٍ’den) sıfat olarak *lafzan* mecrur da okunmuştur.

[672] “(O ‘tanrı’ları) tamamen kendiniz uydurmaktasınız!” Yani putları Allah’a ortak kabul etmek suretiyle O’na iftira ediyorsunuz. Her peygamber kavmine bu sözü mutlaka söylemiştir; çünkü onların işi nasihat etmekti. Nasihat de hakkıyla; ‘ancak tamahlardan umudunu kesmekle’ gerçekleştirilebilir; herhangi bir çıkara yönelik bir tamah vehmi söz konusu olduğu sürece nasihat kâr etmez; fayda vermez. “Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız!?” Zira hiç kimseden -Allah’dan ahirette sevap ummaktan başka- bir ücret istemeyen birinin nasihatini reddediyorsunuz! Oysa peygamber olmama töhmetini bundan daha çok kaldıran bir şey yoktur.

[673] Denilmiştir ki: “Allah’tan mağfiret dileyin” O’na iman edin. “Sonra” O’ndan başkasına ibadet ettiğiniz için “O’na tevbe edin.” Çünkü tevbe, ancak imandan sonra yararlı olabilir.

[674] *Midrâr* kelimesi, *miğzâr* gibi olup “bol bol yağan” demektir. Hazret-i Hûd, kavmini bol yağmur ve ziyade *kuvvet* vaadiyle imana meylettirmek istiyordu; çünkü bağlara - bahçelere, güzelim yerleşim merkezlerine sahip, tarımla geçinen kimselerdi ve bunların (iyi ürün vermesi için) üzerlerinde titriyorlardı; bu sebeple suya çok ihtiyaçları vardı. Ayrıca, kendilerine verilen güç - *kuvvet*, kudret, cesaret, savaş ve zafer becerisi ile düşmanlarına karşı koyan ve her yana korku salan kimselerdi. -*Kuvvet*in mal ve erkeklik gücü olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre o sırada üç yıldır bir damla yağmur yağmıyordu; hanımları da çocuk doğuramıyordu. Rivayet edilir ki Hazret-i Ali’nin oğlu Hasan (r.anhuma) bir defasında Mu‘âviye’yi ziyaret etmişti. Dışarı çıkınca yaverlerinden biri yanına gelerek “Ben zengin bir adamım. Ancak çocuğum olmuyor. Bana öyle bir şey öğret ki o sayede Allah bana bir evlat nasip etsin.” demiş. Hazret-i Hasan da “Allah’a çok istiğfar et!” diye karşılık vermiş. Adam da bol bol istiğfarda bulunmuş; bir günde yedi yüz defa *estağfirullah* dediği oluyormuş. Sonunda on tane oğlu olmuş. Bu durumu öğrenen Mu‘âviye “Keşke bunu neye dayanarak söylediğini de sorsaydın.” demiş.

٥٢-﴿وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ﴾

[٦٧١] {أخاهم} واحدًا منهم، وانتصابه للعطف على {أرسلنا نوحا}؛ و{هُودًا} عطف بيان. و{غَيْرُهُ} بالرفع صفة على محل الجار والمجرور. وقرئ «غيره»، بالجرّ صفة على اللفظ.

[٦٧٢] {إِنْ أَنتُمْ إِلَّا مُفْتَرُونَ} تفترون على الله الكذب باتخاذكم الأوثان له شركاء. ما من رسول إلا واجهَ قومه بهذا القول، لأنّ شأنهم النصيحة، والنصيحة لا يمحِّصها ولا يمحِّضها إلا حسْمُ المطامع، وما دام يتوهم شيء منها لم تنجع ولم تنفع. {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} إذ تردّون نصيحة من لا يطلب عليها أجرًا إلا من الله، وهو ثواب الآخرة، ولا شيء أنفى للتهمة من ذلك.

[٦٧٣] قيل: {استغفروا رَبَّكُمْ}، آمنوا به، {ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ} من عبادة غيره، لأن التوبة لا تصلح إلا بعد الإيمان.

[٦٧٤] والمدرار: الكثير الدرور، كالمغزار. وإنما قصد استمالتهم إلى الإيمان وترغيبهم فيه بكثرة المطر وزيادة القوّة؛ لأنّ القوم كانوا أصحاب زروع وبساتين وعمارات، حرّاصًا عليها أشد الحرص، فكانوا أحوج شيء إلى الماء. وكانوا مُدِلّين بما أوتوا من شدّة القوّة والبطش والبأس والنجدة، مستحرزين بها من العدوّ، مَهِيبين في كل ناحية. وقيل: أراد القوّة في المال؛ وقيل: القوّة على النكاح؛ وقيل: حبس عنهم القطر ثلاث سنين وعقمت أرحام نسائهم. وعن الحسن بن علي رضي الله عنهما أنه وفد على معاوية، فلما خرج تبعه بعض حجابه فقال: إني رجل ذو مال ولا يولد لي، فعلمني شيئًا لعلّ الله يرزقني ولدًا، فقال: عليك بالاستغفار. فكان يكثر الاستغفار حتى ربما استغفر في يوم واحد سبعمائة مرة، فولد له عشرة بنين. فبلغ ذلك معاوية فقال: هلا سألته ممَّ قال ذلك،

Bir başka gelişinde, adamın bunu sorması üzerine Hazret-i Hasan [v. 50/670], "Sen Hazret-i Hûd'un '(İstiğfar ederseniz) gücünüze güç katar.' [Hûd 11/52] ve Hazret-i Nûh'un '(İstiğfar ederseniz) mal ve evlatlarla size yardım eder.' [Nûh 71/12] dediğini işitmedin mi?" diye cevap vermiş.

[675] "Birer mücrim olarak" yani suç ve günahlarınızda ısrar ederek bana ve sizi davet ve teşvik ettiğim şeylere "sırtınızı dönmeyin."

53. Dediler ki: "Ey Hûd! Sen bize apaçık bir kanıt getirmiş değilsin! Senin sözünle ilahlarımızı terk edecek değiliz. Sana asla bağlanmayacağız!"

[676] "Apaçık bir kanıt getirmiş değilsin" ifadesi, Hazret-i Hûd'a karşı yalan ve iftiradır. Tıpkı Kureyşlilerin, Peygamber (s.a.) hakkında; -kanıtları sayılamayacak kadar çok olmasına rağmen- "Ona Rabbinden bir kanıt indirilmeli değil miydi?" [Yûnus 10/20] dediği gibi.

[677] عَنْ قَوْلِكَ (senin sözünle) ifadesi, تَارِكِي آلِهَتِنَا (ilâhlarımızı terk edecek değiliz) cümlesindeki zamirden haldir. Adeta "senin sözüne *dayanarak* ilahlarımızı terk edecek değiliz." demektedirler. Sana asla bağlanmayacağız!" Yani bizim gibilerin, senin gibi birine kendilerini davet ettiğin konuda güvenmesi olacak şey değil!.. -Bununla, kendisine olumlu cevap vermeyecekleri hususunda ümidini tamamen kesmeye çalışmaktadırlar.-

54-55. "Söyleyebileceğimiz tek şey şu ki ilahlarımızdan biri seni çarpmış!" Dedi ki: "Doğrusu, ben Allah'ı şahit tutuyorum; siz de şahit olun ki ben sizin O'na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. O halde, hep birlikte bana bir tuzak kurun, Sonra mühlet de vermeyin!"

[678] "Seni fena çarpmış" (anlamındaki اعْتَرَاكَ) نَقُولُ'nün mef'ûlü olup, إِلَّا *lağv*dır[1], yani şu sözümüzden başka bir şey söylemeyiz: "İlahlarımızdan biri seni çarpmış!" Yani kendisine hakaret ettiğin, insanları uzaklaştırdığın ve düşmanlık ettiğin için, senin bu kötü tutumuna karşılık seni cezalandırmak için, çarpıp deli etmiş. Bundan dolayı deli gibi konuşuyor ve *zâtülcenp*li biri gibi hezeyanlarda bulunuyorsun.

[679] Aslında, onların tevbe ve istiğfara akıl bozulması ve delilik demeleri şaşılacak bir şey değildir; çünkü onlar inkâr ululları ve şirk direkleri olan 'Âd'lılardır. Asıl şaşılacak olan, Müslümanım diye ortada dolaşan bazılarının, günahından tevbe edenlere 'deli'; Rablerine dönüş yapanlara da 'aklını yitirmiş' dediklerini duymamızdır.

---

[1] Yani anlama katkısı olsa da lafzan amel etmemektedir. (Tıybî'den) / ed.

فوفد وفدة أخرى، فسأله الرجل فقال: ألم تسمع قول هود عليه السلام {وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلى قُوَّتِكُمْ} وقول نوح عليه السلام: {وَيُمْدِدْكُمْ بأموال وَبَنِينَ} [نوح: ١٢].

[٦٧٥] {وَلَا تَتَوَلَّوا} ولا تعرضوا عني وعما أدعوكم إليه وأُرغبكم فيه {مُّجْرِمِينَ} مصرّين على إجرامكم وآثامكم.

٥٣-﴿قَالُوا يَا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[٦٧٦] {مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ} كذبٌ منهم وجحود، كما قالت قريش لرسول الله ﷺ: {لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ} [يونس: ٢٠]، مع فوت آياته الحصر.

[٦٧٧] {عَن قَوْلِكَ} حال من الضمير في {تاركي آلهتنا}، كأنه قيل: وما نترك آلهتنا صادرين عن قولك؛ {وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ} وما يصح من أمثالنا أن يصدقوا مثلك فيما يدعوهم إليه، إقناطًا له من الإجابة.

٥٤-﴿إِنْ نَقُولُ إِلا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ قَالَ إِنِّي أُشْهِدُ اللَّهَ وَاشْهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾

٥٥-﴿مِنْ دُونِهِ فَكِيدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لا تُنْظِرُونِ﴾

[٦٧٨] {اعتراك} مفعول نقول، وإلا لغو. والمعنى: ما نقول إلا قولنا اعتراك بعض آلهتنا بسوء، أي خبلك ومسَّك بجنون لِسبِّك إياها وصدّك عنها وعداوتك لها. مكافأة لك منها على سوء فعلك بسوء الجزاء، فمن ثم تتكلم بكلام المجانين وتهذي بهذيان المبرسمين.

[٦٧٩] وليس بعجب من أولئك أن يسموا التوبة والاستغفار خبلا وجنونًا وهم عاد أعلام الكفر وأوتاد الشرك. وإنما العجب من قوم من المتظاهرين بالإسلام سمعناهم يسمون التائب من ذنوبه مجنونًا والمنيب إلى ربه مخبلا،

Ki bunların, o tevbekârlara cahiliye dönemlerinde gösterdikleri dostluk ve sevginin onda birini bile gösterdiklerini görmüyoruz! Bu da ancak, tap tap atmaktan başka çare bulamayan bir ilhad damarından ve deliğinden -keler misali- baş çıkartmaktan başka seçeneği olmayan bir kin ve nefretten dolayıdır.

[680] “Âd’lıların Hazret-i Hûd’a verdikleri yukarıdaki cevaplar, onların katı kalpli ve sert tabiatlı, iftira atmaktan korkmayan, nasihate dönüp bakmayan, dizginlenip kolay kolay yola getirilemeyen kimseler olduklarını göstermekte idi. Bu son iddiaları ise, bunların son derece cahil ve aptal olduklarına delâlet etmektedir. Zira bir taş parçasının yardım edip intikam alacağına inanıyorlar; hatta cezalandırdıklarına inandıklarına göre ödüllendirmelerini de mümkün görüyorlardı!

[681] (إِنِّي أُشْهِدُ اللّٰهَ) Bir tek adamın, toplu halde kendisine ok atan kanına susamış bir topluma, Rabbine güvendiği, O’nun kendisini koruyacağını bildiği ve dolayısıyla onların pençelerinin kendisine işlemeyeceğini bildiği için böyle bir sözle karşı çıkması (onun hak olduğuna dair) en büyük kanıtlarından biridir. Hazret-i Nûh’un, kavmine “Sonra hakkımda hükmünüzü verin ve bana süre vermeyin.” [Yûnus 10/71] demesi de buna benzer. Hazret-i Hûd, kavminin ilahlarından ve şirklerinden uzak olduğunu kesin bir dille ifade etmekte ve bunu, insanların, işlerini Allah’ı ve kulları şahit göstererek güçlendirme şeklindeki âdetleriyle te’kit etmektedir. Zira insanlar “Allah şahittir ki ben bunu yapmam.” ve insanlara dönerek “Siz şahit olun ki ben onu yapmayacağım.” derler.

[682] “Bu durumda, ‘Ben Allah’ı ve sizi şahit kılıyorum.’ denmesi gerekmez miydi (Neden “… siz de şahit olun ki…’ buyrulmuş)?” **dersen şöyle derim:** Çünkü şirkten uzak olduğuna Allah’ı şahit kılmak, O’nun tekliğini güçlendirmek ve tevhid *akîde*sinin *ukde*lerini sağlamlaştırmak (yani iyice düğümlemek) anlamında doğru ve geçerli bir şahit kılmadır. Kavmini şahit tutmak ise, onların dinlerini değersiz bulmaktan ve onlara çok az önem vermekten başka bir şey değildir. Bu sebeple, iki şahit kılma arasında böyle bir farklılık olduğu için, ikincide birincinin lafzı terk edilmiş ve ‘şahit olun ki’ ifadesi tercih edilmiştir. Tıpkı kişinin, bir türlü sevemediği/içinin bir türlü ısınmadığı birine -onu küçümseyerek ve değersizleştirerek- “***Sen*** şahidim ol ki seni sevmiyorum!” demesi gibi.

ولم نجدهم معه على عشر مما كانوا عليه في أيام جاهليته من المُوادَّة. وما ذاك إلا لعرق من الإلحاد أبى إلا أن ينبض، وضب من الزندقة أراد أن يطلع رأسه.

[٦٨٠] وقد دلت أجوبتهم المتقدّمة على أنّ القوم كانوا جفاة غلاظ الأكباد، لا يبالون بالبهت ولا يلتفتون إلى النصح، ولا تلين شكيمتهم للرشد. وهذا الأخير دال على جهل مفرط وبلهٍ متناهٍ، حيث اعتقدوا في حجارةٍ أنها تنصر وتنتقم، ولعلهم حين أجازوا العقاب كانوا يجيزون الثواب.

[٦٨١] من أعظم الآيات أن يواجه بهذا الكلام رجل واحد أمّة عطاشا إلى إراقة دمه؛ يرمونه عن قوس واحدة، وذلك لثقته بربه وأنه يعصمه منهم، فلا تنشب فيه مخالبهم. ونحو ذلك قال نوح عليه السلام لقومه: {ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ} [يونس: ٧١]، أكد براءته من آلهتهم وشركهم ووثقها بما جرت به عادة الناس من توثيقهم الأمور بشهادة الله وشهادة العباد، فيقول الرجل: الله شهيد على أني لا أفعل كذا، ويقول لقومه: كونوا شهداء على أني لا أفعله.

[٦٨٢] فإن قلت: هلا قيل: إني أشهد الله وأشهدكم؟ قلت: لأنّ إشهاد الله على البراءة من الشرك إشهاد صحيح ثابت في معنى تثبيت التوحيد وشدّ معاقده، وأمّا إشهادهم فما هو إلا تهاون بدينهم ودلالة على قلة المبالاة بهم فحسب، فعدل به عن لفظ الأوّل لاختلاف ما بينهما، وجيء به على لفظ الأمر بالشهادة، كما يقول الرجل لمن يبس الثرى بينه وبينه: اشهد علي أني لا أحبك، تهكما به واستهانة بحاله.

[683] مِمَّا تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِهِ ifadesi “O’ndan başka ilahları ortak koşmanızdan” veya “O’ndan başka ortak koştuğunuz şeylerden” demektir; yani Allah kendisine ortak etmediği ve ortak ettiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmadığı halde siz onları O’na koşuyorsunuz!

[684] “O halde” siz ve ilahlarınız “hep birlikte bana bir tuzak kurun;” hiç beklemeden, yapabileceğiniz en acele tuzağınızı kurun. Ne sizi ve ne de tuzağınızı önemsiyorum! Ne kadar güçlü olursanız olun, isterseniz birbirinize yardım da edin, sizin öfkenizden korkmuyorum. Hal böyle iken, cansız, ne zarar ne de fayda veren ‘ilâh’larınız bana nasıl zarar verebilir!? Onlara iliştiğim ve kulluk etmediğim zaman beni çarpıp aklımı almak suretiyle benden nasıl intikam alabilirler!?

56. “Çünkü ben sadece, benim ve sizin Rabbiniz olan Allah’a güvenip dayanmaktayım; çünkü hiçbir canlı yoktur ki, O onun alnından tutmasın. Benim Rabbim, şüphesiz, dosdoğru bir yol üzeredir.”

57. “Yüz çevirirseniz (çevirin, ama şunu bilin ki) ben size ne ile gönderildiysem onu iletmiş bulunuyorum. Rabbim, yerinize sizden başka bir toplum getirecek ve siz O’na hiçbir zarar veremeyeceksiniz. Benim Rabbim, şüphesiz, her şey üzerinde bekçidir (Hafîz).”

[685] Hazret-i Hûd Allah’a tevekkülünü ve kavminin oyunlarına karşı O’nun kendisini koruyacağına olan güvenini zikredince, akabinde O’nu bu tevekkülün gerekleriyle tavsif etti; Allah’ın onların da, kendisinin de Rabbi/Efendisi olduğunu, tüm canlıların O’nun idaresi, hâkimiyet ve iktidarı altında olduğunu zikretti. -“Canlıların *alnından* tutma” tabiri bu saydıklarımızı sembolize eder.- “Benim Rabbim şüphesiz, dosdoğru bir yol üzeredir.” Yani hükümranlığında hak ve adalet yolunu izler, hiçbir zalim O’nun elinden kurtulamaz, O’na sığınan hiç kimse yitip gitmez.

[686] فَإِنْ تَوَلَّوْا aslında *fe-in tetevellev* (yüz çevirirseniz) şeklindedir. **Şayet** “Hazret-i Hûd’un tebliği, yüz çevirmelerinden önceydi. Hal böyleyken, nasıl şartın cezası olarak vâki olmuş (ve فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ ما أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ denebilmiş)tir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası “Eğer yüz çevirirseniz, tebliğde bir eksiğim olduğu için kınanmam. Aksine, peygamber olarak gönderilmiş olduğum bilgisi size ulaştığı halde benim peygamberliğimi yalanlamak ve peygambere düşmanlık etmekten başka bir şey yapmadığınız için siz suçlu durumda olursunuz!” şeklindedir.

[٦٨٣] {مِمَّا تُشْرِكُونَ به مِن دُونِهِ} من إشراككم آلهة من دونه، أو مما تشركونه من آلهة من دونه؛ أي أنتم تجعلونها شركاء له، ولم يجعلها هو شركاء، ولم ينزل بذلك سلطانًا.

[٦٨٤] {فَكِيدُونِى جَمِيعًا} أنتم وآلهتكم أعجل ما تفعلون، من غير إنظار؛ فإني لا أبالي بكم وبكيدكم، ولا أخاف معرَّتكم وإن تعاونتم عليّ وأنتم الأقوياء الشداد، فكيف تضرني آلهتكم، وما هي إلا جماد لا تضر ولا تنفع، وكيف تنتقم مني إذا نلت منها وصددت عن عبادتها، بأن تخبلني وتذهب بعقلي.

٥٦-﴿إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٥٧-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلا تَضُرُّونَهُ شَيْئًا إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ﴾

[٦٨٥] ولما ذكر توكله على الله وثقته بحفظه وكلاءته من كيدهم، وصفه بما يوجب التوكل عليه من اشتمال ربوبيته عليه وعليهم من كون كل دابة في قبضته وملكته وتحت قهره وسلطانه. والأخذ بنواصيها تمثيل لذلك. {إِنَّ رَبِّى على صراطٍ مُسْتَقِيمٍ} يريد أنه على طريق الحق والعدل في ملكه، لا يفوته ظالم، ولا يضيع عنده معتصم به.

[٦٨٦] {فَإِن تَوَلَّوا} فإن تتولوا. فإن قلت: الإبلاغ كان قبل التولي، فكيف وقع جزاء للشرط؟ قلت: معناه فإن تتولوا لم أعاتب على تفريط في الإبلاغ، وكنتم محجوجين بأنّ ما أرسلت به إليكم قد بلغكم فأبيتم إلا تكذيب الرسالة وعداوة الرسول.

[687] “Ve yerinize getirecek” ibaresi yeni bir sözdür, yani Allah sizi helâk edecek ve memleketinizde ve mallarınızda yerinize geçecek başka bir kavim getirecek “ve siz” O’ndan yüz çevirmek suretiyle “O’na *hiçbir zarar* veremeyeceksiniz; çünkü O’nun hakkında fayda ve zarar söz konusu değildir. Siz ancak kendinize zarar verebilirsiniz. İbn Mes‘ûd (r.a.), وَيَسْتَخْلِفُ ve وَلَا تَضُرُّونَهُ ifadelerini فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ cümlesinin mahalline atfederek meczum okumuştur. Mâna şöyledir: Eğer yüz çevirirseniz, O beni mazur görür ve yerinize başka bir kavim getirir ve siz ancak kendinize zarar vermiş olursunuz.

[688] “Her şey üzerinde bekçidir,” yani gözetleyicidir, egemendir. Dolayısıyla, amelleriniz O’na gizli kalmaz ve sizi muâhaze etmekten gaflet etmez. Veya her şeyi gözetleyici, koruyup - kollayıcı olan ve her şeyin zararlardan korunmak için kendisine muhtaç olduğu “Bir” varlığa sizin gibiler asla zarar veremez!

58. Vaktâki emrimiz geldi, Hûd’u ve beraberindeki müminleri tarafımızdan bir rahmetle kurtardık… Onları sert bir azaptan kurtarmıştık…

[689] “Ve beraberindeki müminler…” Rivayete göre dört bin kişiydi.

[690] **Şayet** “*Kurtarma*nın iki kez zikredilmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Önce düşmanlarını helâk ettiğinde onları kurtardığı zikredilmiş; sonra “Onları şiddetli bir azaptan kurtarmıştık.” buyrularak, bunun şiddetli bir azaptan kurtarma olduğu bildirilmiştir. Zira Allah Teâlâ onlara zehir göndermişti; burunlarından girip makatlarından çıkıyor; tek tek bütün uzuvlarını harap ediyordu. İkinci kurtarma ile ahiret azabından kurtarmanın murat edildiği de söylenmiştir. Zira ondan daha sert, daha şiddetli bir azap yoktur.

[691] “Tarafımızdan bir rahmetle,” yani kendisine *tevfik* ederek lütfettiğimiz iman sebebiyle.

59. İşte, Rablerinin âyetlerini bile bile inkâr eden, peygamberlerine karşı çıkarak bütün inatçı zorbaların emrine uyan ‘Âd (kavmi)!

60. Bu dünyada da Kıyamet gününde de lânet peşlerini bırakmadı. Bakınız! ‘Âd (kavmi), Rablerini nankörce inkâr etmişti… Bakınız! Hûd’un kavmi olan ‘Âd da defolup gitti!..

[٦٨٧] {وَيَسْتَخْلِفُ} كلام مستأنف، يريد: ويهلككم الله ويجيء بقوم آخرين يخلفونكم في دياركم وأموالكم. {وَلَا تَضُرُّونَهُ} بتوليكم، {شَيْئًا} من ضرر قط، لأنه لا يجوز عليه المضارّ والمنافع، وإنما تضرون أنفسكم. وفي قراءة عبد الله «وَيَسْتَخْلِفْ»، بالجزم. وكذلك «ولا تضروه»، عطفًا على محل {فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ}؛ والمعنى: إن يتولوا يعذرني ويستخلف قومًا غيركم ولا تضروا إلا أنفسكم.

[٦٨٨] {على كُلِّ شَيْء حَفِيظٌ} أي رقيب عليه مهيمن، فما تخفى عليه أعمالكم ولا يغفل عن مؤاخذتكم. أو من كان رقيبًا على الأشياء كلها حافظًا لها وكانت مفتقرة إلى حفظه من المضارّ، لم يضر مثلَه مثلُكم.

٥٨-﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

[٦٨٩] {والذين آمَنُوا مَعَهُ} قيل: كانوا أربعة آلاف.

[٦٩٠] فإن قلت: ما معنى تكرير التنجية؟ قلت: ذكر أولا أنه حين أهلك عدوهم نجاهم، ثم قال: {وَنَجَّيْنَاهُمْ منْ عَذَابٍ غَلِيظٍ} على معنى: وكانت تلك التنجية من عذاب غليظ، وذلك أنّ الله عز وجل بعث عليهم السَّموم فكانت تدخل في أنوفهم وتخرج من أدبارهم فتقطعهم عضوًا عضوًا. وقيل: أراد بالثانية التنجيةَ من عذاب الآخرة، ولا عذاب أغلظ منه وأشدّ.

[٦٩١] وقوله {برحمةٍ منا}، يريد: بسبب الإيمان الذي أنعمنا عليهم بالتوفيق له.

٥٩-﴿وَتِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾

٦٠-﴿وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ﴾

[692] "İşte ʻÂd" ifadesi, onların mezar ve eserlerine işarettir. Sanki "Yeryüzünde dolaşın ve ona bakıp ibret alın." denilmekte; sonra onların halleri anlatılmaya başlanmakta ve "Rablerinin âyetlerini bile bile inkâr eden ve peygamber*ler*ine karşı çıkan" denilmektedir; çünkü Allah'ın bir peygamberine karşı çıkınca bütün peygamberlerine karşı çıkmış olmaktaydılar. "O'nun peygamberlerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız." [Bakara 2/285] âyetinde olduğu gibi. Rivayete göre ʻÂd kavmine sadece Hazret-i Hûd peygamber olarak gönderilmiştir.

[693] "Bütün inatçı zorbaların" yani başkanların, büyüklerin ve onları peygamberleri yalanlamaya davet eden davetçilerin. Onların emrine uyma ise, onlara itaat etme anlamındadır.

[694] "ʻÂd kavmi, peygamberlere değil de diğer önderlerinin peşine takıldıkları için, lânet de dünya ve ahirette kendilerini Allah'ın azabına uğratacak şekilde peşlerine takıldı."

[695] "Bakınız" buyrulması, bunun iki kez söylenmesi ve peşinden inkârları zikredilerek beddua edilmesi, durumlarının ne kötü ve feci olduğunu ortaya koymakta; bunlardan ders alınmasını ve onların durumuna düşmekten kaçınılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

[696] **Şayet** "بُعْدًا (defolup gitme) lafzı helâk duasıdır. Zaten helâk olduklarına göre, bunlara defolup gitmeleri için bir daha beddua etmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı onların buna lâyık olduklarını göstermektir. Şairin;

> "Kardeşlerim! Asla helâk olup gitmeyin" [denildi;]
> ama bakın, hepsi helâk olup gitti işte!..

beytinde olduğu gibi.

[697] قَوْمِ هُودٍ ifadesi عادٍ'ın atf-ı beyânı (olup, "Hûd'un kavmi olan ʻÂd" anlamında)dır. **Şayet** "Bu olmadan da mâna net olduğu halde, bu *beyân*ın faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Beyânın faydası, onların bu beddua ile damgalanmaları, onun kendileri için hiçbir şekilde şüphe edilemeyecek bir sonuç olduğunun bildirilmesidir. Ayrıca, iki tane ʻÂd vardır; biri Hazret-i Hûd'un kavmi olan kadim ʻÂd'dır ki kıssa onlar hakkındadır. Diğeri ise İrem'dir.

61. Semud'a da kardeşleri Sâlih'i (gönderdik.) Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrınız yok. Sizi topraktan yaratıp yeryüzünü imar etmenizi sağlayan O'dur. O halde, sizi bağışlaması için O'na dua edip sonra da O'na tevbe edin. Şüphesiz Rabbim size yakındır; (dualara) icabet eder."

[٦٩٢] {وَتِلْكَ عَادٌ} إشارة إلى قبورهم وآثارهم، كأنه قال: سيحوا في الأرض فانظروا إليها واعتبروا، ثم استأنف وصف أحوالهم فقال: {جَحَدُوا بآيات رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ}، لأنهم إذا عصوا رسولهم فقد عصوا جميع رسل الله، {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ من رُسُلِهِ} [البقرة: ٢٨٥]. قيل: لم يرسل إليهم إلا هود وحده.

[٦٩٣] {كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ} يريد رؤساءهم وكبراءهم ودعاتهم إلى تكذيب الرسل. ومعنى اتباع أمرهم: طاعتهم.

[٦٩٤] ولما كانوا تابعين لهم دون الرسل جعلت اللعنة تابعة لهم في الدارين تكبهم على وجوههم في عذاب الله.

[٦٩٥] و{ألا} وتكرارها مع النداء على كفرهم والدعاء عليهم، تهويل لأمرهم وتفظيع له، وبعث على الاعتبار بهم والحذر من مثل حالهم.

[٦٩٦] فإن قلت: {بُعْدًا} دعاء بالهلاك، فما معنى الدعاء به عليهم بعد هلاكهم؟ قلت: معناه الدلالة على أنهم كانوا مستأهلين له. ألا ترى إلى قوله:

إِخْوَتي لَا تَبْعَدُوا أبدَا   وَبَلَى وَاللهِ قَدْ بَعِدُوا

[٦٩٧] {قَوْمِ هُودٍ} عطف بيان لـ{عادٍ}. فإن قلت: ما الفائدة في هذا البيان والبيان حاصل بدونه؟ قلت: الفائدة فيه أن يوسموا بهذه الدعوة وسمًا، وتجعل فيهم أمرًا محققًا لا شبهة فيه بوجه من الوجوه، ولأنّ عادًا عادان؛ الأولى القديمة التي هي قوم هود والقصة فيهم؛ والأخرى إرم.

٦١- ﴿وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ﴾

62. Dediler ki: "Ey Sâlih! Sen daha önce bizim aramızda, umut vaad eden biriydin. Şimdi kalkıp da atalarımızın taptığına tapmayı mı bize yasaklıyorsun?! Doğrusu, senin bizi çağırdığın şeyden yana endişe verici bir kuşku içerisindeyiz."

63. Dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz, ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere bulunuyorsam ve O bana bir rahmet vermişse?! Bu durumda, O'na karşı gelirsem Allah'a karşı beni kim savunacak (siz mi)?! Siz benim sadece hüsranımı artırırsınız!"

64. "Ey kavmim! İşte size kanıt olarak da Allah'ın devesi! Bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Ona kötülük etmeyin, yoksa pek yakın bir azap sizi yakalayıverir!"

65. Buna rağmen, onu hunharca kesip devirdiler... "Yurdunuzda üç gün daha yaşayın. Bu, yalan söylenmemiş (kesinlikle gerçekleşecek) bir sözdür!" dedi.

66. Vaktâki emrimiz geldi, Sâlih'i ve beraberindeki müminleri tarafımızdan bir rahmetle azaptan ve o günün rüsvaylığından kurtardık. Senin Rabbindir, şüphesiz 'mutlak izzet sahibi', kuvvetli (Kavî, 'Azîz).

67. O gümbürtü zulmedenleri yakaladı ve oldukları yerde diz üstü çökekaldılar!

68. Sanki orada hiç yaşamamışlardı... Bakınız! Semud (kavmi) Rablerini nankörce inkâr etmişti... Bakınız! Semud da defolup gitti!

[698] "Sizi topraktan" O'ndan başkası değil "O yarattı" ve orayı imar etmek üzere O'ndan başkası yerleştirmedi sizi buraya. İnsanların topraktan yaratılması, 'Âdem'in topraktan yaratılmasıdır. "Yeryüzünü imar etmenizi sağlayan," yani imar faaliyetleriyle orayı şenlendirmenizi emreden... Yeryüzünü imar etmenin durumu yerine göre vacip, mendup, mubah ve mekruhtur. Pers kralları yeryüzünde su kanalları açıp ağaç dikiyorlardı. Halka zulmetmelerine rağmen, bunlara oldukça uzun süren bir hâkimiyet bahşedilmişti. O dönemin peygamberlerinden biri Allah'a onların böyle uzun ömürlü olmalarının sebebini sorunca Allah, "Çünkü onlar benim ülkemi imar etmekteler ve oralarda Benim kullarım yaşamakta." diye vahyetmiştir.

[699] Rivayete göre Mu'âviye b. Ebû Süfyan [v. 60/680], hükümdarlığının sonlarına doğru toprakları ihya etmeye başlamıştı. Birileri bunun sebebini sorunca şöyle dedi: Beni bunu yapmaya sevk eden şairin şu sözleridir:

٦٢-﴿قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَإِنَّنَا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ﴾

٦٣-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ﴾

٦٤-﴿وَيَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ قَرِيبٌ﴾

٦٥-﴿فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ﴾

٦٦-﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾

٦٧-﴿ وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

٦٨-﴿كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ﴾

[٦٩٨] {هُوَ أَنشَأَكُمْ منَ الأرض} لم ينشئكم منها إلا هو، ولم يستعمركم فيها غيره. وإنشاؤهم منها خلق آدم من التراب. {واستعمركم فِيهَا} وأمركم بالعمارة، والعمارة متنوعة إلى واجب وندب ومباح ومكروه، وكان ملوك فارس قد أكثروا من حفر الأنهار وغرس الأشجار، وعمروا الأعمار الطوال، مع ما كان فيهم من عسف الرعايا، فسأل نبي من أنبياء زمانهم ربه عن سبب تعميرهم، فأوحى إليه: إنهم عمروا بلادي فعاش فيها عبادي.

[٦٩٩] وعن معاوية بن أبي سفيان أنه أخذ في إحياء الأرض في آخر أمره، فقيل له، فقال: ما حملني عليه إلا قول القائل:

Adam değildir; kendisinden ışık alınamayan;
yeryüzünde bıraktığı bir eseri olmayan…

[700] وَاسْتَعْمَرَكُمْ ifadesinin, *-bakā*dan *istebkāküm* (Size kalıcılık verdi.) dendiği gibi- *ʿumur*dan geldiği de söylenmiştir; kaydıhayat anlamına gelen *ʿumrâ*dan geldiği de söylenmiştir. Burada iki ihtimal vardır: Birincisi, *ehlekehû* (Onu helâk etti.) anlamında *istehlekehû* denildiği gibi, *istaʿmera*nın da *aʿmera* (Ömür verdi.) anlamında olması ve âyetin; "O size dünyada ömür verdi, sonra, ömrünüz bittiğinde onu sizden geri alacaktır." anlamında olmasıdır. İkincisi ise, kelimenin "O sizi dünyada 'ülkesini imar eden' kimseler kıldı." anlamında olmasıdır; çünkü insan, yurdunu kendisinden sonra birine miras bıraktığı zaman, onu bir nevi onun için imar etmiş olmaktadır; çünkü o yurtta ömrü boyunca yaşar, sonra da onu başkasına bırakır.

[701] قَرِيبٌ rahmeti yakın, istemesi kolay; مُجِيبٌ kendisine dua edip isteyene cevap verir. فِينَا (içimizde) yani "aramızda, ümit vaad eden biriydin" yani, sende hayır görülüyor, akıl emareleri ışıldıyordu. Bu sebeple, senden yararlanacağımızı, yönetim ve diğer işlerde kendisine danışılan biri olacağını umuyorduk. Şimdi sen böyle konuşunca senden ümidimiz kesildi, sende hayır olmadığını anladık. İbn Abbâs'ın [v. 68/688]; "Sen bizim aramızda değerli bir insandın, seni hepimizden önde görürdük." dediği nakledilmiştir. Bunun mânasının "Biz senin dinimize gireceğini ve bizimle aynı inancı paylaşacağını ümit ediyorduk." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[702] "Atalarımızın taptığı" ifadesi geçmiş halin hikâyesidir. "Endişe verici" anlamında olan *mürîb* kelimesi, kişiyi *rîbe*ye düşürdüğünde -ki *rîbe*, zihnin çalkalanması ve *yakîn*e dair tam güvenin yok olması demektir.- söylenen *erâbehû*dan; veya mecazî bir isnatla, "kişi şüphe sahibi olduğunda" kullanılan *erâbe'r-racul*^{u} ifadesinden gelmektedir.

[703] "Ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere bulunuyorsam" ifadesinde, açık bir kanıt üzere olduğu halde şüphe ifade eden bir dil kullanılmıştır; çünkü kanıtı olduğunu kabul etmeyenlere hitap etmektedir. Sanki "Farz edin ki benim Rabbimden açık bir kanıtım var ve ben gerçek bir peygamberim. Düşünün; buna rağmen ben size tâbi olur ve Rabbimin emirlerine karşı gelirsem beni O'nun azabından kim koruyabilir?" demiştir.

[704] Öyleyse, o zaman "siz bana zarar vermekten başka ne arttırırsınız!?" Yani amellerime zarar verir ve onları geçersiz hale getirirsiniz. Ya da bana söylediğiniz ve beni sevk ettiğiniz şeylerle, sizi *tahsîr* etmekten, yani sizi hüsrana nispet etmekten başka bir şey sağlamazsınız bana. Ve ben de; "Siz kesin hüsrandasınız!" derim.

لَيْسَ الفَتَى بِفتَي لاَيسْتَضَاءُ بِه   وَلَا تَكُونُ لَهُ في الأَرْضِ آثَارُ

[٧٠٠] وقيل: استعمركم من العمر، نحو استبقاكم من البقاء؛ وقد جعل من العمرى، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون استعمر في معنى أعمر، كقولك: استهلكه، في معنى أهلكه. ومعناه: أعمركم فيها دياركم، ثم هو وارثها منكم عند انقضاء أعماركم. والثاني أن يكون بمعنى جعلكم معمِّرين ديارَكم فيها، لأنّ الرجل إذا ورّث داره من بعده فكأنما أعمره إياها، لأنه يسكنها عمره ثم يتركها لغيره.

[٧٠١] {قَرِيبٌ} داني الرحمة سهل المطلب، {مُجِيبٌ} لمن دعاه وسأله. {فِينَا} فيما بيننا {مَرْجُوًّا} كانت تلوح فيك مخايل الخير وأمارات الرشد، فكنا نرجوك لننتفع بك، وتكون مشاورًا في الأمور ومسترشدًا في التدابير؛ فلما نطقتَ بهذا القول انقطع رجاؤنا عنك وعلمنا أن لا خير فيك، وعن ابن عباس: فاضلًا خيرًا نقدّمك على جميعنا. وقيل: كنا نرجو أن تدخل في ديننا وتوافقنا على ما نحن عليه.

[٧٠٢] {يَعْبُدُ آبَاؤُنَا} حكاية حال ماضية. {مُرِيبٍ} من أرابه، إذا أوقعه في الريبة وهي قلق النفس وانتفاء الطمأنينة باليقين. أو من أراب الرجل، إذا كان ذا ريبة، على الإسناد المجازي.

[٧٠٣] قيل: {إِن كُنتُ على بَيِّنَةٍ من رَّبِّى} بحرف الشك وكان على يقين أنه على بينة، لأنّ خطابه للجاحدين، فكأنه قال: قدّروا أني على بينة من ربي، وأني نبيّ على الحقيقة، وانظروا إن تابعتكم وعصيت ربي في أوامره، فمن يمنعني من عذاب الله؟

[٧٠٤] {فَمَا تَزِيدُونَنِى} إذن حينئذ {غَيْرَ تَخْسِيرٍ} يعني تخسرون أعمالي وتبطلونها. أو فما تزيدونني بما تقولون لي وتحملونني عليه غير أن أخسِّركم، أي أنسبكم إلى الخسران وأقول لكم: إنكم خاسرون.

[705] آيَةً kelimesi, hal olmak üzere mansūb olup kendisinde, ism-i işaretin delâlet ettiği fiil mânası amel etmiştir. “Peki, لَكُمْ neye taalluk ediyor?” **dersen şöyle derim:** -Kendisinden önce gelmiş- hali olan آيَةً’e taalluk ediyor. آيَةً kelimesi لَكُمْ’den sonra zikredilseydi (“size ait bir kanıt” şeklinde) onun sıfatı olacaktı; ondan önce zikredilince (“size kanıt olarak” şeklinde) hal olmak üzere mansūb oldu.

[706] “Pek yakın bir azap” yani alelacele. Siz ona zarar verdikten sonra ancak pek az bir gecikmeyle gelir ki, o süre de üç gündür. Sonra azaba duçar olursunuz.

[707] “Yurdunuzda” yani ülkenizde “yaşayın” yaşama nimetini tadın. Bazen, ülkeye yurt (*dâr - diyâr*) denir, çünkü orada dolaşılmakta (*yudâru*), yani işler çekip çevrilmektedir. Ülkelerine *diyâru bekr* denir. Mekke civarındaki Araplar da “Bu memleketin Araplarındanız.” anlamında *nahnu min ‘arabi’d-dâr* derler. (فِي دِيَارِكُمْ ifadesinin) “dünya yurdunda” anlamında olduğu da söylenmiştir. Deveyi Çarşamba günü kestikleri, cumartesi günü de helâk oldukları söylenmektedir.

[708] غير مَكذوب ifadesi kendisin***de*** yalan bulunmaksızın, demektir. Zarf (فيه) hazfedilip, mef‘ûlün bih haline getirilmek suretiyle zarfta genişletmeye gidilmiştir.

Öyle bir gün ki [Süleym’i de] gördük [Âmir’i de…]

beytindeki kullanımdan gelen *yevm*^{un} *meşhûd*^{un} (kendisi görülen değil de, ‘kendisin***de*** görülen gün’) tabiri gibi. Veya burada mecaz vardır. Sanki vaade; “Seni yerine getireceğiz.” denilmiş; yerine getirince de, ona doğru söylemiş, yalan söylememiş olmaktadır (“Kendisi***ne*** yalan söylenmeyen vaat” anlamında). Ya da *va‘d*^{un} *gayru kezib*^{in} (yalan olmayan bir vaat) takdirindedir, yani *mekzûb* kelimesi masdardır. Tıpkı *meclûd* ve *ma‘kūl* kelimeleri ile *sıdk* mânasına gelen *masdûka* kelimesi gibi.

[709] وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ(o günün rüsvaylığından) ibaresinde Mim meftuh olarak *yevmeizin* şeklinde de okunmuştur; çünkü gayr-i mütemekkin olan *iz* zarfına muzāftır. (Nâbiga ez-Zübyânî’nin):

> Nefsimi ihtiyarlığıma rağmen gençlik eğilimleri gösterdiği için kınadığım
> [ve “hâlâ uyanmadın! Oysa ak saçlar engelleyicidir.” dediğim halde…]

beytinde olduğu gibi.[1]

---

[1] Yani حين kelimesi ‘alâdan dolayı hîni olması gerekirken, hîne olduğu gibi. / ed.

[٧٠٥] {آيَةً} نصب على الحال قد عمل فيها ما دلّ عليه اسم الإشارة من معنى الفعل. فإن قلت: فبم يتعلق {لَكُمْ}؟ قلت: بـ{آيَةً} حالًا منها متقدّمة؛ لأنها لو تأخرت لكانت صفة لها، فلما تقدمت انتصبت على الحال.

[٧٠٦] {عَذَابٌ قَرِيبٌ} عاجل لا يستأخر عن مسكم لها بسوء إلا يسيرًا، وذلك ثلاثة أيام، ثم يقع عليكم.

[٧٠٧] {تَمَتَّعُوا} استمتعوا بالعيش {فِي دَارِكُمْ} في بلدكم. وتسمى البلاد الديار؛ لأنه يدار فيه، أي يتصرف. يقال: ديار بكر، لبلادهم. وتقول العرب الذين حوالي مكة: نحن من عرب الدار، يريدون من عرب البلد. وقيل: في دار الدنيا. وقيل: عقروها يوم الأربعاء وهلكوا يوم السبت.

[٧٠٨] {غَيْرُ مَكْذُوبٍ} غير مكذوب فيه، فاتسع في الظرف بحذف الحرف واجرائه مجرى المفعول به، كقولك: يوم مشهود، من قوله:

ويومٌ شهدناه [سُليمًا وعامرًا]

أو على المجاز، كأنه قيل للوعد: نفـِي بك، فإذا وفى به فقد صدق ولم يكذب. أو وعد غير كذب، على أنّ المكذوب مصدر كالمجلود والمعقول، وكالمصدوقة بمعنى الصدق.

[٧٠٩] {وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ} قرئ مفتوح الميم، لأنه مضاف إلى إذ، وهو غير متمكن، كقوله:

على حِينَ عاتبتُ المَشيبَ على الصِّبا [فقلت ألما تَصْحُ والشِّيبُ وازعُ]

[710] “Peki bu (وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ) neye ma‘tūftur?” **dersen şöyle derim:** نَجَّيْنَا’ya ma‘tūftur; çünkü ibare *ve necceynâhum min hızyi yevmiiz*^{in} şeklinde takdir edilir. Nitekim kurtarmanın o günün *hızy*inden, yani zillet, rezalet, rüsvalık ve utandırmasından olduğu anlamında “Onları şiddetli bir azaptan kurtarmıştık.” [Hûd 11/58] buyurmuştu. Allah’ın gazap ve cezalandırmasıyla helâk olan bir kimsenin rüsvaylığından daha büyük bir rüsvaylık yoktur. “O gün” kelimesiyle kıyamet günü de murat edilmiş olabilir. Tıpkı [Hûd 11/58’deki] عَذابٍ غَلِيظٍ (sert azap) ibaresi ahiret azabı olarak açıklandığı gibi.

[711] إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلا بُعْدًا لِثَمُودَ ifadesindeki *Semûd* kelimeleri, hem munsarif hem de gayr-i munsarif olarak okunmuştur. Munsarif okunması, mahalle veya ilk ata esas alındığı için; gayr-i munsarif okunması ise, malum kabilenin adı olarak ma‘rife oluşu ve müennesliği sebebiyledir.

69. Gerçek şu ki İbrâhim’e elçilerimiz müjde ile gelmiş; “Selâm!” demişlerdi. O da “Selâm!” demiş ve çok geçmeden, onlara bir buzağı çevirmesi getirmişti.

70. Ellerinin ona uzanmadığını görünce onları yadırgadı, içine bir korku düştü. “Korkma! Biz Lût’un kavmine gönderildik” dediler.

71. Karısı ayakta idi... Bunun üzerine gülümsedi. Biz de ona İshak’ı, İshak’ın ardından da Yakub’u müjdeledik.

72. “Vay başıma gelenleeer! Ben bir kocakarı, şu kocam da bir ihtiyar iken doğuracakmışım hâ?! Bu, gerçekten şaşılacak bir şey!” dedi.

73. Dediler ki: “Allah’ın işine mi şaşıyorsun?! (Bir peygamberin) hane halkı olarak Allah’ın rahmet ve bereketi sizlerin üzerindedir. Şüphesiz O, ‘bizatihî hamde lâyık’tır, şanlıdır-şereflidir (Hamîd, Mecîd).”

[712] “Elçilerimiz” yani melekler. İbn Abbâs’tan [v. 68/688], yanında iki melekle birlikte Cebrail’in geldiği rivayet edilmiştir. “Gelenler Cebrail, Mikail ve İsrafil’di.” denildiği gibi, “Dokuz kişiydiler.” de denilmiştir. Süddî’den ise on bir kişi oldukları nakledilmiştir.

[713] “Müjde ile” Bu, çocuk müjdesiydi. Lût kavminin helâk edileceği müjdesi olduğunu söyleyenler de olmuşsa da doğrusu çocuk olduğudur. “Selâm!’ diyerek” Yani *sellemnâ ‘aleyke selâm*^{en} (Sana selâm veriyoruz.) diyerek… سَلَامٌ ifadesi *emrukum selâm*^{un} (İşiniz selâmettedir.) şeklinde olup, yine *selâm* anlamında *fe-kālû silm*^{en} *kāle silm*^{un} şeklinde de okunmuştur. *Silm*^{un}*-selâm*^{un} kelimelerinin *hirm*^{un}*-harâm*^{un} örneğindeki gibi olduğu söylenmiş ve şu şiir inşat edilmiştir:

[٧١٠] فإن قلت: علام عطف؟ قلت: على {نجينا}، لأنّ تقديره ونجيناهم من خزي يومئذ، كما قال {وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ} [هود: ٥٨] على: وكانت التنجية من خزي يومئذ، أي من ذله ومهانته وفضيحته؛ ولا خزي أعظم من خزي من كان هلاكه بغضب الله وانتقامه. ويجوز أن يريد بيومئذ يوم القيامة، كما فسر العذاب الغليظ بعذاب الآخرة.

[٧١١] وقرئ «ألا إن ثمود»، و«لثمود» كلاهما بالصرف وامتناعه؛ فالصرف للذهاب إلى الحيّ أو الأب الأكبر، ومنعه للتعريف والتأنيث، بمعنى القبيلة.

٦٩-﴿وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلامًا قَالَ سَلامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ﴾

٧٠-﴿فَلَمَّا رَأَى أَيْدِيَهُمْ لا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ﴾

٧١-﴿وَامْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ﴾

٧٢-﴿قَالَتْ يَا وَيْلَتَا أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ﴾

٧٣-﴿قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَتُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾

[٧١٢] {رُسُلُنَا} يريد الملائكة. عن ابن عباس: جاءه جبريل عليه السلام وملكان معه. وقيل: جبريل وميكائيل وإسرافيل. وقيل: كانوا تسعة. وعن السدي: أحد عشر.

[٧١٣] {بالبشرى} هي البشارة بالولد، وقيل: بهلاك قوم لوط، والظاهر الولد. {سلامًا} سلمنا عليك سلامًا. {سلامٌ}، أمركم سلام. وقرئ «فقالوا سِلْمًا قال سِلْم»، بمعنى السلام. وقيل: سِلْم وسلام، كحِرْم وحرام، وأنشد:

> Uğradık ve “Merhaba! Anlat bakalım…” dedik.
> Hatun öyle bir selâm verdi ki, parladı ortalık; bulut şimşekle
> parladığı gibi

[714] “Çok geçmeden getirmişti…” Yani getirmekte gecikmemiş, aksine acele etmişti veya getirmesi gecikmemişti.

[715] عِجل buzağıdır. Seratlıların dilinde buna *hasîl* ve *habîş* denmektedir. Hazret-i İbrâhim’in mal varlığı sığırdı. حَنِيذٍ ‘tandırda çevrilerek pişirilmiş’ demektir. ‘Yağı damlayan’ anlamında olduğu; üzerine semer vurulan atın terlemesini anlatan *haneztü’l-feres*^{e} kullanımından geldiği de söylenmiştir. “*Yağlı* bir buzağı” [Zâriyât 51/26] ifadesi de buna delâlet etmektedir.

[716] *Nekirahû, enkerahû* ve *istenkerahû* denir. Arapçada *menkûr* -ki *ene enkeruke* sözleri de böyledir- az kullanıldığı halde, *munker, mustenker* ve *unkiruke* çok kullanılır. Nitekim A‘şâ şöyle demiştir:

> [Sevgilim] beni tanıyamadı, fakat yadırgaması haberlerden değil,
> ihtiyarlıktan; saçlarımın dökülmesinden idi

[717] Rivayete göre Hazret-i İbrâhim ücra bir yerde yaşıyordu; kendisine bir zarar verecekleri endişesine kapıldı. Söylendiğine göre hanelerinde konaklayan birinin, yemeklerini yemesi halinde ondan yana emin olma, yememesi halinde ise endişe etme gibi bir âdetleri vardı. Fakat anlaşılan o ki, Hazret-i İbrâhim onların *melek* olduklarını hissetmiş ve bu gelişi yadırgamıştı; çünkü onların Allah’ın, kendisinde onaylamadığı bir şeyden dolayı veya kavmini cezalandırmak için gelmiş olmalarından endişe etmişti. Nitekim melekler “Korkma, biz Lût’un kavmine gönderildik!” dediler. Bu söz ise, ancak kendilerini tanıyan fakat kime gönderildiklerini bilmeyen bir kişiye söylenebilir.

[718] “Ve içine bir korku düştü…” أَوْجَسَ fiili “(Korkusunu) belli etmedi.” anlamındadır. Melekler Hazret-i İbrâhim’e “korkma” demişlerdi; çünkü yüzündeki korkuyu ve değişimi görüyorlardı veya bunu Allah’ın bildirmesiyle anlamışlardı. Ya da onun, onların melek olduğunu bilmesinin endişeyi mûcip bir şey olduğunu biliyorlardı, çünkü azaptan başka bir amaçla inmiyorlardı.

[719] “Karısı ayakta idi.” Söylendiğine göre; sütrenin arkasında ayakta duruyordu ve onların konuşmalarını işitiyordu. Yine, yanlarında ayakta durup onlara hizmet ettiği de söylenmiştir. Nitekim İbn Mes‘ûd [v. 32/652] mushafında bu ibare *ve’mra’etühu kâ’imet*^{ün} *ve huve kâ‘id*^{un} (Hanımı ayakta idi, kendisi ise oturuyordu.) şeklindedir.

مَرَرْنَا فَقُلْنَا إِيهِ سِلْمٌ فَسَلَّمَت   كَمَا اكْتَلَّ بِالبَرْقِ الْغَمَامُ اللَّوَائِحُ

[٧١٤] {فَمَا لَبِثَ أَن جَاءَ} فما لبث في المجيء به، بل عجل فيه، أو فما لبث مجيئه.

[٧١٥] والعجل: ولد البقرة، ويسمى الحسيل والخبش بلغة أهل السراة، وكان مال إبراهيم عليه الصلاة والسلام البقر. {حَنِيذٍ} مشويّ بالرضف في أخدود. وقيل: {حَنِيذٍ} يقطر دسمه، من حنذت الفرس، إذا ألقيت عليها الجل حتى تقطر عرقًا، ويدل عليه {بِعِجْلٍ سَمِينٍ} [الذاريات: ٢٦].

[٧١٦] يقال: نكِره وأنكَره واستنكره؛ ومنكور قليل في كلامهم، وكذلك: أنا أنكَرك، ولكن منكر ومستنكر، وأنكرك. قال الأعشى:

وَأَنْكَرَتْنِي وَمَا كَانَ الَّذِي نَكِرَتْ   مِنَ الْحَوَادِثِ إِلّا الشَّيْبَ والصَّلَعَا

[٧١٧] قيل: كان ينزل في طرف من الأرض فخاف أن يريدوا به مكروهًا. وقيل: كانت عادتهم أنه إذا مسّ من يطرقهم طعامهم أمنوه، وإلا خافوه. والظاهر أنه أحسّ بأنهم ملائكة، ونكِرَهم لأنه تخوّف أن يكون نزولهم لأمر أنكره الله عليه، أو لتعذيب قومه. ألا ترى إلى قولهم: {لا تخف إنا أرسلنا إلى قوم لوط}، وإنما يقال هذا لمن عرفهم، ولم يعرف فيم أرسلوا.

[٧١٨] {فَأَوْجَسَ} فأضمر. وإنما قالوا {لَا تَخَفْ}، لأنهم رأوا أثر الخوف والتغير في وجهه؛ أو عرفوه بتعريف الله، أو علموا أن علمه بأنهم ملائكة موجب للخوف، لأنهم كانوا لا ينزلون إلا بعذاب.

[٧١٩] {وامرأته قَائِمَةٌ} قيل: كانت قائمة وراء الستر تسمع تحاورهم. وقيل: كانت قائمة على رؤسهم تخدمهم. وفي مصحف عبد الله «وامرأته قائمة وهو قاعد».

[720] “Gülümsedi” yani endişesi zâil olduğu için sevincinden veya o adi eylemin sahiplerinin sonunda helâk olacaklarını anladığı için. Ya da gülümsemesi azapları gelip çattığı halde ondan habersiz olmalarını yadırgadığı içindi. Rivayete göre (karısı), Hazret-i İbrâhim’e “Yeğenin Lût’u yanına al, ben o kavmin başına bir felaket geleceğini biliyorum.” diye salık veriyormuş. İşte olayların kendisinin beklediği gibi gerçekleştiğini görünce sevincinden gülmüş. فَضَحِكَتْ kelimesinin *fe-hâdat* (hayız gördü) anlamına geldiği de söylenmiştir. Muhammed b. Ziyad el-A‘râbî, Hâ’sı meftuh olarak *fe-dahaket* şeklinde okumuştur.

[721] وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ ibaresinde *Ya‘kūb*^{u} mübteda olarak merfû‘dur.[1] Adeta şöyle denmektedir: “İshak’ın ardından -yani ondan sonra- da Yaku**p** “doğmuştur veya var olmuştur.” (“Sonra / art” anlamında olan) *Verâ’* ın torun anlamına geldiği de söylenmiştir. Şa‘bî’ye “Bu senin oğlun mu?” diye sormuşlar; “Evet, öteden.” diye cevap vermiş. -Çocuk, torunu imiş.- *Ya‘kūb*^{e} şeklinde mansūb da okunmuş; sanki “Ona İshak’ı verdik; İshak’ın ardından da Yakub’**u**” denilmiştir. Şairin;

> Uğursuzlar… Bir aşirete faydaları yok; [kargaları da] sırf [ayrılış bildirmek için] öter!

beytinde olduğu gibi.[2]

[722] يَا وَيْلَتَا ifadesindeki Elif, izafet Ya’sından bedeldir; tıpkı *yâ lehf*^{en} ve *yâ ‘aceb*^{en} kelimelerinde olduğu gibi. Nitekim Hasan-ı Basrî, aslına uygun olarak *yâ veyletî* şeklinde okumuştur. وَهٰذَا بَعْلِي شَيْخًا (Şu da ihtiyar kocam iken) ifadesi ism-i işaretin delâlet ettiği bir âmille mansūbdur. Kelime, mahzuf bir mübtedanın haberi olarak ve “Şu kocam da ihtiyardır.” anlamında olmak üzere *şeyh*^{un} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda; بَعْلِي mübtedadan bedel (şu kocam), *şeyh*^{un} ise haber veya her ikisi de haber olabilir (şu, kocamdır; yaşlıdır). Rivayete göre bu müjde alındığında kadın doksan sekiz, Hazret-i İbrâhim yüz yirmi yaşındaymış.

[723] “Bu” yani iki ihtiyardan çocuk dünyaya gelmesi “gerçekten şaşılacak bir şey!” Bu sözüyle, Allah’ın âdeti bakımından bunu aklen uzak görmüş olmaktadır. Melekler Hazret-i İbrâhim’in hanımının bu hayretini yadırgayarak “Sen *Allah’ın* işine mi şaşıyorsun!?” dediler;

---

[1] *Ya‘kūb*^{u} kelimesi Âsım’ın Hafs rivayetinde وَهَبْنَا fiilinin mef‘ûlü olarak mansūbdur. / ed.

[2] İfade aslında leysû bi-muslihîne şeklinde olup, *nâ‘ib*^{in} buna göre mecrur kılınmıştır. Şiirde, ‘olmayan’ bir harf esas alınarak ona atfedilen kelime mecrur yapıldığı gibi, ayette de -tersine- Yakup ortada olmadığı halde, İbrâhim’e hibe edilmiş bulunan İshak’a atfedilmiş; onun da İbrâhim’e -sanki aynı anda- verilmiş olduğu söylenmiştir. (Tıybî’den) / ed.

[٧٢٠] {فَضَحِكَتْ} سرورًا بزوال الخيفة أو بهلاك أهل الخبائث. أو كان ضحكها ضحك إنكار لغفلتهم وقد أظلهم العذاب. وقيل: كانت تقول لإبراهيم: اضمم لوطًا ابن أخيك إليك فإني أعلم أنه ينزل بهؤلاء القوم عذاب، فضحكت سرورًا لما أتى الأمر على ما توهمت. وقيل ضحكت فحاضت. وقرأ محمد بن زياد الأعرابي «فضحكت»، بفتح الحاء.

[٧٢١] {يَعْقُوب} رفع بالابتداء، كأنه قيل: ومن وراء إسحاق يعقوبُ مولود أو موجود، أي من بعده. وقيل الوراء: ولد الولد. وعن الشعبي أنه قيل له: أهذا ابنك؟ فقال نعم، من الوراء، وكان ولد ولده. وقرئ «يعقوبَ»، بالنصب، كأنه قيل. ووهبنا لها إسحاق، ومن وراء إسحاق يعقوبَ، على طريقة قوله:

... مَشائيمَ لَيْسُوا مُصْلِحينَ عَشِيرةً ولا ناعِبٍ ...

[٧٢٢] الألف في {يا ويلتا} مبدلة من ياء الإضافة، وكذلك في «يالهفًا» و «ياعجبًا». وقرأ الحسن: «يا ويلتي»، بالياء على الأصل. و{شَيْخًا} نصب بما دلّ عليه اسم الإشارة. وقرئ «شيخ»، على أنه خبر مبتدأ محذوف، أي هذا بعلي هو شيخ. أو {بعلي} بدل من المبتدأ، و«شيخٌ» خبر، أو يكونان معًا خبرين. قيل: بشرت ولها ثمان وتسعون سنة، ولإبراهيم مائة وعشرون سنة.

[٧٢٣] {إِنَّ هذا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ} أن يولد ولد من هرمين، وهو استبعاد من حيث العادة التي أجراها الله. وإنما أنكرت عليها الملائكة تعجبها فـ{قالوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ الله}،

çünkü o, âyetlerin nazil olduğu, mucize ve harikulâdeliklerin yaşandığı bir evde yaşıyordu. Dolayısıyla, soğukkanlı olması ve peygamber evi olmayan bir evde yaşayan kadınları sarsan bir olayın onu sarsmaması ve bu haber karşısında şaşmak yerine Allah'ı tesbih ve ta'zim etmesi gerekirdi. Nitekim melekler de "(Bir peygamberin) hane halkı olarak Allah'ın rahmet ve bereketi sizin üzerinizedir." yani "Ey peygamber hanesindekiler! Bu ve benzeri şeyler, Yüce Allah'ın size özgü olarak lütfettiği şeylerdir. Orası hayret etme yeri değildir." diyerek bu hususa işaret etmişlerdir. أمر الله (Allah'ın işi) kudret ve hikmeti demektir. "Allah'ın rahmet ve bereketi sizlerin üzerinedir." cümlesi yeni bir söz olup şaşmalarını neden yadırgadığını göstermekte ve adeta "Sakın şaşma! Bu rahmet ve bereketin benzeri şeyler sizde çok olur." denilmektedir. Şu da söylenmiştir: "*Rahmet* peygamberlik ve *berakât* da İsrailoğulları olan torunlardır; çünkü peygamberler onlardan gelmiş olup, tamamı İbrâhim'in çocuklarıdır."

[724] *Hamîd,* "kullarının kendisine hamdetmesini gerektiren şeyleri yapan", *Mecîd* "onlara ihsanı çok olan ve cömert olan" demektir.

[725] أهلَ الْبَيْتِ nida veya ihtisas sebebiyle mansûbdur; çünkü "hane halkı" tabiri onları övmektedir, zira bununla "Halîlü'r-Rahmân'ın -yani Allah dostu İbrâhim'in- hane halkı" murat edilmiştir.

74. Müjde İbrâhim'e ulaşıp da korkusu geçince, (bu sefer) Lût'un kavmi hakkında Bizimle tartışmaya başladı.

75. Doğrusu İbrâhim ağırbaşlı, içli ve kendini Allah'a vermiş biriydi.

[726] "Korkusu" yani misafirlerini yadırgadığında içten içe yaşadığı korku. Yani, korkudan sonra aldığı müjde ile kalbi mutmain olup endişe yerine sevinçle dolunca "tartışmaya başladı."

[727] **Şayet** "لَمَّا'nın cevabı nerede?" **dersen şöyle derim:** فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا ("Onu götürüp de … kararlaştırınca" [Yûsuf 12/15]) âyetinde olduğu gibi, mahzuftur. يُجادِلُنا cümlesi ise, yeni bir söz olup cevaba delâlet etmektedir; cevap da (sadece mazi bir fiil olarak) şöyle takdir edilebilir: İşte o zaman bizimle tartışacak cesareti kendinde buldu (اجترأ). Veya Bizimle cedelleşebileceğini anladı (فطن). Ya da şöyle şöyle dedi (قال). Sonra söze başlayarak şöyle buyurdu: يُجادِلُنا فِي قَوْمِ لُوطٍ (Lût'un kavmi hakkında bizimle tartışmaya başladı). يُجادِلُنا kelimesinin لَمَّا'nın cevabı olduğu ve hâli hikâye etmek için muzari olarak geldiği söylenmiştir.

لأنها كانت في بيت الآيات ومهبط المعجزات والأمور الخارقة للعادات، فكان عليها أن تتوقر، ولا يزدهيها ما يزدهي النساء الناشئات في غير بيوت النبوة، وأن تسبح الله وتمجده مكان التعجب. وإلى ذلك أشارت الملائكة صلوات الله عليهم في قولهم: {رَحْمَتُ اللهِ وبركاتُه عَلَيْكُمْ} أرادوا أن هذه وأمثالها مما يكرمكم به رب العزة ويخصكم بالإنعام به يا أهل بيت النبوّة، فليست بمكان عجب. و{أمر الله} قدرته وحكمته. وقوله {رَحْمَتُ اللهِ وبركاتُه عَلَيْكُمْ} كلام مستأنف علل به إنكار التعجب، كأنه قيل: إياك والتعجبَ، فإنّ أمثال هذه الرحمة والبركة متكاثرة من الله عليكم. وقيل: الرحمة النبوة، والبركات الأسباط من بني إسرائيل، لأنّ الأنبياء منهم، وكلهم من ولد إبراهيم.

[٧٢٤] {حَمِيدٌ} فاعل ما يستوجب به الحمد من عباده، {مجِيدٌ} كريم كثير الإحسان إليهم.

[٧٢٥] و{أهلَ البيت} نصب على النداء أو على الاختصاص، لأن {أَهْلَ البيت} مدح لهم؛ إذ المراد: أهل بيت خليل الرحمن.

٧٤- ﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ﴾

٧٥- ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ﴾

[٧٢٦] {الروع} ما أوجس من الخيفة حين نكِر أضيافه. والمعنى: أنه لما اطمأن قلبه بعد الخوف وملئ سرورًا بسبب البشرى بدل الغم، فرغ للمجادلة.

[٧٢٧] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: هو محذوف كما حذف قوله {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا} [يوسف: ١٥]. وقوله {يجادلُنا} كلام مستأنف دال على الجواب. وتقديره: اجترأ على خطابنا، أو فطن لمجادلتنا، أو قال: كيت وكيت؛ ثم ابتدأ فقال: {يجادلُنا فِي قَوْمِ لُوطٍ}. وقيل في {يجادلنا}: هو جواب لما، وإنما جيء به مضارعًا لحكاية الحال:

إن maziyi muzariye çevirdiği gibi, لَمَّا’nın da muzariyi maziye çevirdiği de söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: İfadenin mânası, “Bizimle tartışmaya *başladı.*” ve “Bizimle tartışmaya *yöneldi.*” şeklindedir. “Bizimle tartışma” ise, elçilerimizle tartışma demektir. Hazret-i İbrâhim’in meleklerle olan tartışması şöyle cereyan etmiştir: Melekler “Biz bu şehir ahalisini helâk edeceğiz” [Ankebut 29/31] demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i İbrâhim “Orada elli tane mümin olsa da mı orayı helâk edeceksiniz!?” diye sorunca “Hayır” diye cevap verdiler. Hazret-i İbrâhim “Kırk mümin olsa?” diye devam etti, onlar yine “Hayır” dediler. “Peki, otuz kişi olsa?” dedi, yine “Hayır” dediler. Sonunda sayı ona kadar indi. Melekler yine “Hayır” diye cevap verdiler. En sonunda Hazret-i İbrâhim “Ya sadece bir tek Müslüman bulunsa orayı helâk eder misiniz?” diye sorup da onlardan yine “Hayır” cevabını alınca “Orada Lût var?” dedi. Onlar da “Orada kimin olduğunu çok iyi biliyoruz, onu ve ailesini kurtaracağız.” dediler. [Ankebut 29/32].

[728] فِي قَوْمِ لُوطٍ (Lût’un *kavmi içinde*, değil) onlar *hakkında*” demektir. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] ; “Meleklerin Hazret-i İbrâhim’e ‘Orada namaz kılan beş kişi olursa helâk olmaktan kurtulurlar.’ dedikleri”; Katâde’den ise “İçinde on tane hayırlı insanın olmadığı bir toplum iyi toplum değildir.” dediği nakledilmiştir. Şehirde dört milyon insan olduğu söylenmektedir.

[729] “Doğrusu İbrâhim” kendisine kötü davranan hiç kimse hakkında acele etmeyen “ağırbaşlı,” günahlarından çok rahatsızlık duyan “içli ve kendini Allah’a vermiş” O’nun sevip razı olduğu amellerle O’na yönelen “biriydi.” Bu sıfatlar kalp hassasiyetine, şefkat ve merhamete delâlet eder. Söylendiğine göre bu durumun, onu babasının bağışlanması için dua etmeye ittiği gibi, Lût kavmi hakkında azaplarının kaldırılması ve tevbe edip Allah’a dönmeleri ümidiyle kendilerine mühlet verilmesi yolunda meleklerle tartışmaya da sevk eden âmillerden olduğu beyan edilmiştir.

76. “Ey İbrâhim! Gel bundan vazgeç, zira Rabbinin fermanı gelmiş bulunuyor. Onlara asla geri çevrilmeyecek bir azap gelmekte!..” (dediler.)

[730] “Ey İbrâhim!” Burada bir deme murat edilmiş olması söz konusudur. Yani, melekler şöyle dediler: “Gel, bundan” yani tartışmaktan “vazgeç.” Merhamet senin âdetin ise de burada faydası yoktur. “Zira Rabbinin fermanı” yani, O’nun sadece doğruluk ve hikmetten sādır olan hüküm ve kazası “gelmiş bulunuyor: Kesinlikle azaba mâruz kalacaklar! Bu, tartışma, dua ve başka hiçbir şeyle geri çevrilemez.

وقيل: إن لَمَّا، ترد المضارع إلى معنى الماضي، كما ترد إنْ الماضي إلى معنى الاستقبال. وقيل: معناه أخذ يجادلُنا، وأقبل يجادلُنا. والمعنى: يجادل رسلنا. ومجادلته إياهم أنهم قالوا: {إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هذه القريةِ} [العنكبوت: ٣١] فقال: أرأيتم لو كان فيها خمسون رجلًا من المؤمنين أتهلكونها؟ قالوا: لا، قال: فأربعون؟ قالوا: لا، قال: فثلاثون؟ قالوا: لا، حتى بلغ العشرة. قالوا: لا. قال: أرأيتم إن كان فيها رجل واحد مسلم، أتهلكونها؟ قالوا: لا، فعند ذلك قال: {إِنَّ فِيهَا لُوطًا} [العنكبوت: ٣٢]؛ {قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ} [العنكبوت: ٣٢].

[٧٢٨] {فِي قَوْمِ لُوطٍ} في معناهم. وعن ابن عباس: قالوا له إن كان فيها خمسة يصلون رفع عنهم العذاب. وعن قتادة: ما قوم لا يكون فيهم عشرة فيهم خير. وقيل: كان فيها أربعة آلاف ألف إنسان.

[٧٢٩] {إِنَّ إبراهيم لَحَلِيمٌ} غير عجول على كل من أساء إليه {أَوَّاهٌ} كثير التأوّه من الذنوب، {مُنِيبٌ} تائب راجع إلى الله بما يحب ويرضى. وهذه الصفات دالة على رقة القلب والرأفة والرحمة، فبين أنّ ذلك مما حمله على المجادلة فيهم رجاء أن يرفع عنهم العذاب، ويمهلوا لعلهم يحدثون التوبة والإنابة، كما حمله على الاستغفار لأبيه.

٧٦-﴿يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ﴾

[٧٣٠] {يا إبراهيم} على إرادة القول، أي قالت له الملائكة: {أَعْرِضْ عَنْ هذا} الجدالِ وإن كانت الرحمة ديدنَك، فلا فائدة فيه، {إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ} وهو قضاؤه وحكمه الذي لا يصدر إلا عن صواب وحكمة، والعذاب نازل بالقوم لا محالة، لا مردّ له بجدال ولا دعاء ولا غير ذلك.

77. Elçilerimiz Lût'a gelince, onlardan yana endişeye düştü, içi daraldı ve "Çok çetin bir gün!" dedi.

[731] Hazret-i Lût'un endişelenmesi ve içinin daralması gelenleri insan sandığı içindi. Kavminin onlara kötülük etmek istemelerinden ve kendisinin de onlara karşı koyup misafirlerini koruyamayacak olmaktan endişe etmişti. Rivayete göre Allah Teâlâ meleklere "Lût onlar hakkında dört şahitlikte bulunmadan onları helâk etmeyin." demişti. Hazret-i Lût meleklerle beraber evine doğru giderken onlara "Siz bu şehir halkının durumunu biliyor musunuz?" diye sordu. Melekler "Onların durumu da neymiş?" diye karşılık verince, dört defa "Allah şahittir ki, o dünyada bir şehir halkında olabilecek en kötü şey!" dedi. Bunun üzerine evine girdiler. Kimse onların oraya girdiklerini bilmiyordu. Hanımı dışarı çıkarak onları halka haber verdi.

[732] Bir kimse diğerini çektiği zaman *ʿasabehû* denilmesinden hareketle, bir gün çetin şeyler yaşandığında *yevm*^{un} *ʿasīb* ve *ʿasavsab* denir.

78. Kavmi koşa koşa ona geldi... -Daha önce iğrenç şeyler yapıyor (erkeklerle eşcinsel ilişkiye giriyor)lardı.- "Ey kavmim! İşte kızlarım... Sizin için onlar daha nezih. Allah'tan sakının, misafirlerimin önünde beni rezil etmeyin. İçinizde aklı başında bir adam yok mu sizin?!" dedi.

79. Dediler ki: "Senin kızlarında bir hakkımızın olmadığını (yani, kadınlara karşı pek cinsel meylimizin olmadığını) pekâlâ biliyorsun. Sen bizim ne istediğimizi iyi bilirsin!"

[733] "Koşa koşa" yani bir yerden itiliyormuşçasına hızla. "*Daha önce* iğrenç işler yapıyorlardı." Yani o vakitten evvel sürekli o yüz kızartıcı iğrenç işleri yapıyorlardı; buna iyice alışmışlardı; bunu çirkin bir iş olarak görenler azınlıktaydı. Bu sebeple, niyetlerini belli ederek, hiç utanmadan koşa koşa geldiler. Mânanın "Hazret-i Lût, bunların çirkin şeyler yapma alışkanlıklarını *daha önce* bildiği" şeklinde olduğu da söylenmiştir.-

[734] "İşte kızlarım!" Hazret-i Lût misafirlerini kızlarıyla korumak istiyordu ki bu, son derece alicenap bir davranıştı. "İşte kızlarım! Onlarla evlenin…" demek istiyordu. O zaman Müslüman hanımların kâfir erkeklerle evlenmeleri caizdi. Nitekim Hazret-i Peygamber, biʿsetten önce, iki kızını ʿUtbe b. Ebû Leheb ve Ebü'l-Âs b. *Vâil*[1] ile evlendirmişti ki ikisi de kâfirdi. "Şehirde, sözü dinlenen iki önder şahsiyet bulunduğu; Hazret-i Lût'un da iki kızını bunlarla evlendirmek istediği" de söylenmiştir.

---

[1] Doğrusu: Sonradan Müslüman olup, Medine'ye hicret eden Ebu'l-'Âs b. er-Rebîʿ [v. 12/634]. / ed.

٧٧-﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ﴾

[٧٣١] كانت مساءة لوط وضيق ذرعه لأنه حسب أنهم إنس، فخاف عليهم خبثَ قومه وأن يعجز عن مقاومتهم ومدافعتهم. روي أنّ الله تعالى قال لهم: لا تهلكوهم حتى يشهد عليهم لوط أربع شهادات، فلما مشى معهم منطلقًا بهم إلى منزله قال لهم: أما بلغكم أمر هذه القرية؟ قالوا: وما أمرهم؟ قال: أشهد بالله إنها لشرُّ قرية في الأرض عملًا، يقول ذلك أربع مرات، فدخلوا معه منزله ولم يعلم بذلك أحد، فخرجت امرأته فأخبرت بهم قومها.

[٧٣٢] يقال: يوم عصيب، وعصوصب، إذا كان شديدًا؛ من قولك: عصبه، إذا شدّه.

٧٨-﴿وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ﴾

٧٩-﴿قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتَ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّ وَإِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا نُرِيدُ﴾

[٧٣٣] {يُهْرَعُونَ} يسرعون كأنما يدفعون دفعًا {وَمِن قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السيئاتِ} ومن قبل ذلك الوقت كانوا يعملون الفواحش ويكثرونها، فضرَوْا بها ومرَنُوا عليها وقل عندهم استقباحها، فلذلك جاؤا يهرعون مجاهرين لا يكفهم حياء. وقيل معناه: وقد عرف لوط عادتهم في عمل الفواحش قبل ذلك.

[٧٣٤] {هؤلاء بَنَاتِى} أراد أن يقي أضيافه ببناته، وذلك غاية الكرم، وأراد: هؤلاء بناتي فتزوّجوهنّ وكان تزويج المسلمات من الكفار جائزًا، كما زوّج رسول الله ﷺ ابنتيه من عتبة بن أبي لهب وأبي العاص بن وائل قبل الوحي وهما كافران. وقيل: كان لهم سيدان مطاعان، فأراد أن يزوجهما ابنتيه.

[735] İbn Mervan هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ ibaresini *hunne ethar**a** le-küm* şeklinde mansūb okumuşsa da Sîbeveyhi “İbn Mervan bu hatalı okuyuşuyla kelimenin canına okumuştur.” diyerek, bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ [v. 154/771] da “Bu ibareyi *hunne ethar**a*** şeklinde mansūb okuyan kimse kelimenin canına okumuş olur” demiştir; çünkü bu kelimenin mansūb oluşu ya هَذَا بَعْلِي شَيْخًا [Hûd 11/72] ifadesinde olduğu gibi, هؤُلاءِ kelimesinde bulunan fiil mânasının amel etmesiyle hal yapılmak suretiyle olur ya da هؤُلاءِ gizli bir fiille mansūb olup *huzû hâülâ’i* (bunları alın) denilmiştir ki bu durumda, بَنَاتِي (“Bu kızlarımı [alın]” şeklinde) bedel olur. Bu gizli fiil de halde amel eder. هُنَّ de fasıl zamiri olur. Ancak bu, caiz değildir; çünkü fasıl bir cümlenin iki parçası arasında olabilir; hal ile zilhâl arasında değil. Bunun هُنَّ’nin fasıl olmadığı bir çözümü de vardır. O da هؤُلاءِ’nin mübteda ve بَنَاتِي هُنَّ’nin mübtedanın haberi konumunda bir cümle olmasıdır. *Hâzâ ahî huve* gibi. Bu durumda, *ethar**a*** kelimesi de hal olur.

[736] Kızları erkeklere tercih ederek “Allah’tan sakının ve beni rezil etmeyin!” ولا تخزوني ifadesi; -rezil etme anlamına gelen *hizy*den- “beni küçük düşürmeyin, rezil etmeyin”; utanma anlamındaki *hazâyet*ten- “beni utandırmayın” anlamındadır. فِي ضَيْفِي “misafirlerim hakkında” demektir. Zira insanın misafiri veya komşusu utandırıldığında kendisi utandırılmış olur. Bu, kişinin alicenaplığı ve asaleti gereğidir. “İçinizde bir tane aklı başında adam yok mu sizin!?” Yani doğru yolu bulacak, kötü işlerden el çekip iyi davranacak bir ‘adam!’ (ولا تخزوني ifadesi) Ya’sı atılarak ولا تخزونِ şeklinde de okunmuştur.

[737] Hazret-i Lût’un da onlar da kavmi ile kendi ailesi arasında bir evlenme söz konusu olmadığını bildikleri halde, Lût’un onlara kızlarını teklif etmesi onlara karşı tevazuundan, kendisinden istedikleri şeyden dolayı çok kızdığından dolayı öyle davrandıkları için utanacaklarını ve işitince insafa geleceklerini ve misafirlerine ilişmeyeceklerini ümit etmesindendir. Nitekim bunu bilmesini gerekçe göstererek “Kızlarında bir hakkımızın olmadığını pekâlâ biliyorsun, çünkü sen bizim evlenmemizi caiz görmezsin. Bu tamamen dil ucuyla yapılmış bir teklif!” dediler. Şu da söylenmiştir: Halk, erkeklerle ilişkiye girmekte uzlaşarak, bunu bir ‘*din* / âdet’ ve ‘*mezhep* / yol’ gibi gördükleri için, hakkın bu olduğuna, kadınlarla birlikte olmanın ise bâtıl olduğuna inanıyorlardı. Bunun için de “Senin kızlarında bizim hiçbir hakkımız yok! Çünkü kadınlarla ilişki, bize ters!..” diyorlardı. Bu sözü, *‘alâ vechi’l-halâ‘a*[1] da söylemiş olabilirler. Asıl maksatları ise kadınlara ilgi duymadıklarını ifade etmektir.

---

[1] Yani, sanki o kızlarla birlikte olma hakları varmış da, bundan feragat ediyorlarmış edasıyla... / ed.

[٧٣٥] وقرأ ابن مروان «هنّ أطهر لكم»، بالنصب، وضعفه سيبويه وقال: احتبى ابن مروان في لحنه. وعن أبي عمرو بن العلاء: من قرأ «هنّ أطهرَ» بالنصب فقد تربّع في لحنه، وذلك أنّ انتصابه على أن يجعل حالا قد عمل فيها ما في {هؤلاء} من معنى الفعل، كقوله {هذا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٧٢]. أو ينصب {هؤلاء} بفعل مضمر، كأنه قيل: خذوا هؤلاء، و{بناتي} بدل، ويعمل هذا المضمر في الحال، و«هنّ» فصل. وهذا لا يجوز، لأنّ الفصل مختص بالوقوع بين جزأي الجملة، ولا يقع بين الحال وذي الحال، وقد خرّج له وجه لا يكون {هُنَّ} فيه فصلا، وذلك أن يكون {هؤلاء} مبتدأ و{بَنَاتِى هُنَّ} جملة في موضع خبر المبتدأ، كقولك: هذا أخي هو، ويكون أَطْهَرَ حالًا.

[٧٣٦] {فاتقوا الله} بإيثارهن عليهم. {وَلَا تخزوني} ولا تهينوني ولا تفضحوني، من الخزي، أو ولا تخجلوني، من الخزاية وهي الحياء. {فِى ضَيْفِى} في حق ضيوفي، فإنه إذا خزي ضيف الرجل أو جاره فقد خزي الرجل؛ وذلك من عراقة الكرم وأصالة المروءة. {أَلَيْسَ مِنكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ} رجل واحد يهتدي إلى سبيل الحق وفعل الجميل، والكف عن السوء. وقرئ «ولا تخزونِ»، بطرح الياء.

[٧٣٧] ويجوز أن يكون عرض البنات عليهم مبالغة في تواضعه لهم وإظهارًا لشدّة امتعاضه مما أوردوا عليه، طمعًا في أن يستحيوا منه ويرقّوا له إذا سمعوا ذلك، فيتركوا له ضيوفه مع ظهور الأمر واستقرار العلم عنده وعندهم أن لا مناكحة بينه وبينهم. ومن ثمّ {قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتَ} مستشهدين بعلمه {مَا لَنَا فِى بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّ}، لأنك لا ترى مناكحتنا، وما هو إلا عرض سابري. وقيل: لما تخذوا إتيان الذكران مذهبًا ودينًا لتواطؤهم عليه، كان عندهم أنه هو الحق، وأنّ نكاح الإناث من الباطل، فلذلك قالوا: ما لنا في بناتك من حق قط؛ لأنّ نكاح الإناث أمر خارج من مذهبنا الذي نحن عليه. ويجوز أن يقولوه على وجه الخلاعة، والغرض نفي الشهوة.

[738] “Sen bizim ne istediğimizi iyi bilirsin!” Bu ifadeleriyle erkekleri ve asıl onlara ilgi duyduklarını kastediyorlardı.

80. “Keşke size karşı bir gücüm olsaydı!.. Ya da sağlam bir kaleye sığınabilseydim!” dedi.

[739] لَوْ’in cevabı mahzuftur. ولو أن قرآنا سُيِّرَتْ به الجبال (Kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur’ân olsaydı. [Ra‘d 13/31]) âyetinde olduğu gibi[1]; yani size gücüm yetseydi, size yapardım yapacağımı!.. *Mâ lî bi-hî kuvvet*^{ün} (Ona karşı gücüm yok.) ve *mâ lî bi-hî tākat*^{ün} (Ona tâkatim yetmez.) denir. لَا قِبَلَ لَهم بِهَا (asla karşı koyamayacakları.. [Neml 27/379]) ifadesi gibi. *Mâ lî bi-hî yedâni* (Ona iki elim de ermez.) de denir; “Ona gücüm yetmez, tek başıma yapamam” anlamındadır. Yani, size tek başıma gücüm yetseydi veya kendisine dayanacağım ve kendisiyle korunacağım -beni sizden koruyacak- bir güce dayansaydım. (إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ ifadesinde) güçlü - kuvvetli kişi, gücü ve koruması bakımından dağ yamacına benzetilmektedir. Nitekim (Allah’ı unutuyormuşçasına söylediği bu sözünden dolayı) ona içerleyen melekler “Senin yamacın kuvvetlidir.” demişlerdir. Hazret-i Peygamber de “Kardeşim Lût’a Allah rahmet eylesin; aslında çetin bir güce dayanıyordu.” buyurmuştur [*Müslim,* “Fedâ’il”, 151].

[740] (أَوْ آوِي) *ev âviye* şeklinde gizli bir *en* ile mansûb olarak da okunmuştur. Sanki “Size karşı gücüm veya sığınmam olsaydı…” denilmiştir. [Meysun bnt. Bahdel’in]

Çul giyip de mutlu olabilmek
[(mutsuz mutsuz) ipekli giyinmekten daha iyidir bence]

beytinde olduğu gibi.

[741] (إِلَى رُكْنٍ) iki zamme ile *ilâ rukün*^{in} şeklinde de okunmuştur.

[742] Rivayete göre Hazret-i Lût halk evine geldiği zaman kapıyı kapamış ve Allah Teâlâ’nın zikrettiği sözleri söyleyerek onlarla tartışmış. Halk da bunun üzerine duvarlara tırmanmışlar.

---

[1] Lev şart edatının cevabı le-kâne hâze’l-kur’âne (böyle bir okuma mümkün olsaydı bu, olsa olsa Kur’ān-ı Kerim olurdu) şeklinde tefsir edilmektedir. Oysa burada, zaten Kur’ān gibi bir hayat rehberinden ve onun tebliğcisi olmak dışında olağanüstü bir gücü bulunmayan Hazret-i Peygamberden ayetteki olağanüstülüklerin beklenmesi reddedilmektedir; yani “Şâyet bir okuyuşla dağlar yürütülebilse veya yer yarılabilse yahut ölülerle konuşulabilse idi” şeklinde bir şart cümlesi yoktur, aksine, bu yöndeki isteklerin boş temennîler olduğuna dikkat çekilmektedir. Mâna şöyledir:

Keşke bir okuyuşla dağlar yürütülebilse,
veya yer yarılabilse,
yahut ölülerle konuşulabilse idi!.
Ne alâkası var!..
Bütün bunları gerçekleştirecek buyruğu ancak Allah verebilir. / ed.

[٧٣٨] {لَتَعْلَمُ مَا نُرِيدُ} عنوا إتيان الذكور وما لهم فيه من الشهوة.

٨٠-﴿قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾

[٧٣٩] جواب لو محذوف، كقوله تعالى {وَلَوْ أَنَّ قرآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الجبالُ} [الرعد: ٣١]، يعني لو أنّ لي بكم قوّة لفعلت بكم وصنعت. يقال: ما لي به قوّة، وما لي به طاقة. ونحوه {لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا} [النمل: ٢٧]، وما لي به يدان؛ لأنه في معنى لا أضطلع به ولا أستقلّ به. والمعنى: لو قويت عليكم بنفسي، أو أويت إلى قويّ أستند إليه وأتمنع به فيحميني منكم. فشبه القويّ العزيز بالركن من الجبل في شدّته ومنعته، ولذلك قالت الملائكة - وقد وجدت عليه -: إنّ ركنك لشديد. وقال النبي ﷺ: رحم الله أخي لوطًا، كان يأوي إلى ركن شديد.

[٧٤٠] وقرئ «أو آوىَ»، بالنصب بإضمار «أن»، كأنه قيل: لو أن لي بكم قوّة أو أويا، كقولها:

لَلَبْسُ عَبَاءَةٍ وَتَقَرَّ عَيْنِي

[٧٤١] وقرئ «إلى رُكُن»، بضمتين.

[٧٤٢] وروي أنه أغلق بابه حين جاؤوا وجعل يرادّهم ما حكى الله عنه ويجادلهم، فتسوّروا الجدار.

81. “Ey Lût!” dediler, “Biz senin Rabbinin elçileriyiz. Onlar asla sana ilişemezler. Gecenin bir diliminde, aileni yola çıkar ve hiçbiriniz geri bakmasın. Karın hariç..; çünkü onların başına gelecek olan, mutlaka onun başına da gelecek. Helâkleri için sabaha randevu verilmiştir. Sabah da yakın, değil mi?”

[743] Melekler Hazret-i Lût’un yaşadığı sıkıntıyı görünce, ‘Ey Lût! Senin dayanacağın güç büyüktür.’ “Biz senin Rabbinin elçileriyiz. Onlar asla sana ilişemezler.” ‘Sen kapıyı aç ve bizi onlarla baş başa bırak.’ dediler. Bunun üzerine Hazret-i Lût kapıyı açtı ve halk içeri girdi. Cebrail Rabbinden onları cezalandırmak için izin istedi ve Allah Teâlâ da ona izin verdi. Bunun üzerine Cebrail asıl suretinde göründü ve kanadını açtı. Cebrail’in iki kanadı, dizilmiş incilerden oluşan bir kemeri vardı, dişleri parlıyordu. Kanadıyla oradakilerin yüzlerine çarparak, “Biz de kör ettik gözlerini!” [Kamer 54/37] âyetinde belirtildiği gibi gözlerinin ışığını aldı ve onları kör etti. Artık gidecekleri yolu göremiyorlardı. “Kaçın, kaçın! Lût’un evinde sihirbazlar var!” diyerek dışarı çıktılar.

[744] “Onlar sana asla ilişemezler.” cümlesi bir önceki cümleyi izah etmektedir; çünkü melekler Allah’ın elçileri olduklarına göre halk asla Hazret-i Lût’a ilişemeyecek ve ona bir zarar veremeyecekti.

[745] فَأسرِ kelimesi Hemze’si hem katı’ hem de vasıl olarak, إلَّا امْرَأتك ise merfû‘ ve mansūb olarak okunmuştur.

[746] Rivayete göre Hazret-i Lût meleklere “Onları ne zaman helâk edeceksiniz?” diye sormuş; onlar da “sabah vakti” diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Lût “Daha erken olmasını istiyorum!” demiş; melekler de “Sabah da yakın değil mi?” demişlerdi. *Subh* iki dammeli olarak *subuh* şeklinde de okunmuştur.

[747] **Şayet** “إلَّا امْرَأَتَكَ şeklinde mansūb olarak okuyanın bu okuyuşunun izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Böyle okuyan kişi kelimeyi فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ’den istisna etmektedir. İbn Mes‘ûd’un; *fe-esri bi-ehlike mine’l-leyli ille’mra’eteke* (Gecenin bir diliminde, aileni yola çıkar. Karın hariç) şeklinde okuması da bunu gösterir. لَا يَلْتَفِتْ’den müstesna olarak da mansūb olabilir (Hiçbiriniz geri bakmasın. Karın hariç.” mealinde). Ancak fasihi, bedel olmasıdır; yani bir kıraatte olduğu gibi merfû‘ olup, أَحَدٌ’den bedel yapılmasıdır. (Yalnız, ikinci ihtimalde kadının da yola çıkmış olması gerekir. İşte) Hazret-i Lût’un karısının onunla beraber çıkıp çıkmadığı konusunda iki rivayet vardır.

٨١-﴿قَالُوا يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلا امْرَأَتَكَ إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ﴾

[٧٤٣] فلما رأت الملائكة ما لقي لوط من الكرب {قالوا يا لوط}، إن ركنك لشديد؛ {إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَن يَصِلُوا إِلَيْكَ}، فافتح الباب ودعْنا وإياهم، ففتح الباب فدخلوا، فاستأذن جبريل عليه السلام ربه في عقوبتهم فأذن له، فقام في الصورة التي يكون فيها فنشر جناحه - وله جناحان وعليه وِشاح من درّ منظوم وهو برَّاق الثنايا - فضرب بجناحه وجوههم فطمس أعينهم فأعماهم، كما قال الله تعالى {فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ} [القمر: ٣٧]، فصاروا لا يعرفون الطريق، فخرجوا وهم يقولون: «النجاءَ النجاء! فإن في بيت لوط قومًا سحرة!»

[٧٤٤] {لَن يَصِلُوا إِلَيْكَ} جملة موضحة للتي قبلها، لأنهم إذا كانوا رسلَ الله لم يصلوا إليه ولم يقدروا على ضرره.

[٧٤٥] قرئ {فَأَسْرِ} بالقطع والوصل. و{إِلَّا امرأتك} بالرفع والنصب.

[٧٤٦] وروي أنه قال لهم: متى موعد هلاكهم؟ قالوا: الصبح. فقال: أريد أسرع من ذلك. فقالوا: {أَلَيْسَ الصبح بِقَرِيبٍ} وقرئ «الصُبُح»، بضمتين.

[٧٤٧] فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ {إِلَا امرأتك} بالنصب؟ قلت: استثناها من قوله {فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ}. والدليل عليه قراءة عبد الله «فأسر بأهلك بقطع من الليل إلا امرأتك». ويجوز أن ينتصب عن {لا يلتفت}، على أصل الاستثناء وإن كان الفصيح هو البدل، أعني قراءة من قرأ بالرفع، فأبدلها عن {أحدٌ}. وفي إخراجها مع أهله روايتان؛

Bir rivayete göre Hazret-i Lût onu kendisine iman edenlerle beraber şehrin dışına çıkarmış ve -karısı dışında- herkese geriye dönüp bakmamalarını emretmiş. Daha sonra karısı azabın gürültüsünü duyunca geriye dönüp bakmış ve “Vah kavmîm!” diye feryat etmeye başlamış. O anda bir taş da ona isabet ederek onu öldürmüş. Bir başka rivayete göre ise Hazret-i Lût’a karısını kavminin yanında şehirde bırakması emredilmiş. Kadının gönlü onlarla beraber olduğu için, Hazret-i Lût onu beraberinde götürmemiş. İşte buradaki kıraat farkı bu rivayet farkından kaynaklanmaktadır.

82. Vaktâki (azap) emrimiz geldi, oranın altını üstüne getirdik ve üzerine yığın yığın topraksı taşlar yağdırdık.

83. Rabbinin katında teker teker işaretlenmiş olarak... Burası (Mekkeli müşrik) zalimlerden de uzakta değildir.

[748] “Oranın altını üstüne getirdik.” Cebrail kanadını oranın altına koydu ve sonra onu göğe kaldırdı. Öyle ki, gök halkı köpeklerin havlamasını ve horozların ötmesini duyuyorlardı. Cebrail daha sonra onu insanların üzerine ters çevirdi. Ve akabinde üzerlerine gökten taş yağdırıldı.

[749] سِجّيل’in (Farsça) *senk-i kil* (taşlaşmış çamur) kelimesinden mu‘arreb olduğu, “çamurdan bir taş...” [Zâriyât 51/33] ifadesinin de buna delâlet ettiği söylenmiştir. Kelimenin, ‘gönderdi’ anlamındaki *escele*den geldiği de söylenmektedir; zira bunlar zalimlere *gönderilmektedir*. Nitekim “onların üzerine bir taş göndermek için” [Zâriyât 51/33] âyeti buna delâlet eder. سِجّيل’in *sicill*^{un} ve *seccele li-fulân*^{in} (Falan için kaydetti.) kullanımından geldiği, ifadenin de “Allah’ın, azap edileceğini yazdığı şeyden” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[750] “Yığın yığın” yani gökte azap için yığılıp hazırlanmış. “Birbiri ardından, peş peşe gönderilen” anlamında olduğu da söylenmiştir. “İşaretlenmiş olarak” yani azap için işaretlenmiş olarak. Hasan-ı Basrî’ye [v. 110/728] göre taşlar beyaz ve kırmızı olarak işaretlenmiş idi. Söylendiğine göre bu taşların üzerinde, onların dünya taşı olmadıklarının anlaşıldığı bir yüz varmış. Yine, her taşın üzerine onun kime atılacağı yazılı olduğu da söylenmiştir.

[751] وما هي yani bu taşlar hiçbir zalimden “uzak değildir.” Bu ifadede Mekkelilere bir tehdit söz konusudur. Rivayete göre Hazret-i Peygamber Cebrail’e bunun mânasını sormuş. O da “Senin ümmetinin zalimleridir. Onlardan her zalim bir zaman gelir, üzerine mutlaka bir taş düşmesine mâruz kalır.” demiş. Zamirin (o luti) şehirlere râci olduğu da söylenmiştir;

روي أنه أخرجها معهم، وأمر أن لا يلتفت منهم أحد إلا هي. فلما سمعت هدّة العذاب التفتت وقالت: يا قوماه! فأدركها حجر فقتلها. وروي أنه أمر بأن يخلفها مع قومها، فإن هواها إليهم، فلم يسر بها. واختلاف القراءتين لاختلاف الروايتين.

٨٢-﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ﴾

٨٣-﴿مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ﴾

[٧٤٨] {جَعَلْنَا عاليها سَافِلَهَا} جعل جبريل جناحه في أسفلها، ثم رفعها إلى السماء حتى سمع أهل السماء نباح الكلاب وصياح الديكة، ثم قلبها عليهم وأتبعوا الحجارة من فوقهم.

[٧٤٩] {من سِجّيلٍ} قيل: هي كلمة معربة من سَنْكْكِلْ، بدليل قوله {حِجَارَةً مِنْ طِينٍ} [الذاريات: ٣٣]. وقيل: هي من أسجله، إذا أرسله، لأنها ترسل على الظالمين. ويدل عليه قوله {لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً} [الذاريات: ٣٣]. وقيل: مما كتب الله أن يعذب به من السجل، وسجل لفلان.

[٧٥٠] {مَنْضُودٍ} نضد في السماء نضدًا معدًّا للعذاب. وقيل: يرسل بعضه في أثر بعض متتابعًا. {مُسَوَّمَةً} معلمة للعذاب. وعن الحسن كانت معلمة ببياض وحمرة. وقيل: عليها سِيمًى يعلم بها أنها ليست من حجارة الأرض. وقيل: مكتوب على كل واحد اسم من يرمى به.

[٧٥١] {وَمَا هِىَ} من كل ظالم بـ{بعيد}. وفيه وعيد لأهل مكة. وعن رسول الله ﷺ أنه سأل جبريل عليه السلام، فقال: يعني ظالمي أمّتك، ما من ظالم منهم إلا وهو بعرض حجر يسقط عليه من ساعة إلى ساعة. وقيل: الضمير للقرى،

وما هي yani burası, Mekke zalimlerine yakındır, yolculuklarında buralardan geçmektedirler. بِبَعِيدٍ irrasyonel (aklen çok uzak) bir şey değil, anlamındadır; “Orası uzak bir yer değildir.” denilmek istemiş de olabilir; çünkü taşlar her ne kadar uzak bir yer olan semada ise de oradan düştükleri zaman hedeflerine en hızlı bir şekilde ulaştıkları için yakın bir mekândaymış gibidirler.

84. Medyen’e de kardeşleri Şu‘ayb’ı… (gönderdik. Onlara) dedi ki: “Ey kavmim! Sadece Allah’a kulluk edin! O’ndan başka tanrınız yok. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Görüyorum ki bu gün itibariyle iyisiniz, ama sizi dört bir yandan kuşatmış bulunan bir günün azabından endişe ediyorum.”

85. “Ey kavmim! Ölçmeyi de tartmayı da herkese eşit olarak eksiksiz yapın, insanların eşyasını eksiltmeyin, bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın.”

86. Allah’ın bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır. Tabiî, iman etmişseniz… Ben başınıza dikilmiş bir bekçi değilim (Bu gibi konularda, iman ve hesap endişesi kadar güçlü bir bekçi yoktur).

[752] “Bugün itibariyle iyisiniz.” yani bugün için sizi hile yapmaya muhtaç etmeyecek kadar geniş servetiniz var. Veya Allah size bu yaptığınızdan daha farklı davranmanızı gerektirecek nimetler vermiş. Ya da iyi durumdasınız. O halde, bu şekilde davranarak onu değiştirmeyin. Firavun’un ailesinden olup da iman eden kişinin “Ey kavmim! Bugün ülkeye hâkim kimseler olarak hükümranlık sizin. Ama Allah’ın azabı gelip çatınca bize kim yardım eder?” [Ğâfir 40/29] dediği gibi.

[753] “Dört bir yandan kuşatmış” helâk edici “bir gün…” مُحِيط kelimesi وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ (Derken onun serveti kuşatılıp yok edildi. [Kehf 18/42]) ifadesi kabilinden olup, ‘düşman kuşatması’ndan gelmektedir. **Şayet** “Kuşatma ile ‘azab’ı tavsif etmek mi daha beliğdir, yoksa ‘bu gün’ü mü?” **dersen şöyle derim:** Bu günü tavsif etmek daha beliğdir, çünkü ‘bu gün’ birçok olayı içerir. Dolayısıyla, ‘gün’ kişiyi azabıyla kuşattığı zaman, azaba uğrayan için o günün içinde gerçekleşen şeyler bir araya gelmiş olur. Nimetleriyle kuşattığı zamanki gibi.

[754] **Şayet** “Eksiltmeyi yasaklamak, zaten tam yapılmasını emretmek demektir. Bu durumda, “Tam yapın!” diye emretmenin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** (i) Bunlara önce yapmakta oldukları eksik ölçme ve eksik tartma kabahati yasaklanmıştır;

أي هي قريبة من ظالمي مكة يمرون بها في مسايرهم. {بِبَعِيدٍ} بشيء بعيد. ويجوز أن يراد: وما هي بمكان بعيد؛ لأنها وإن كانت في السماء وهي مكان بعيد، إلا أنها إذا هوت منها فهي أسرع شيء لحوقًا بالمرمى، فكأنها بمكان قريب منه.

٨٤-﴿وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ وَلا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُحِيطٍ﴾

٨٥-﴿وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلا تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

٨٦-﴿بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ﴾

[٧٥٢] {إِنّى أَرَاكُم بِخَيْرٍ} يريد: بثروة واسعة تغنيكم عن التطفيف؛ أو أراكم بنعمة من الله حقها أن تقابل بغير ما تفعلون؛ أو أراكم بخير فلا تزيلوه عنكم بما أنتم عليه، كقول مؤمن آل فرعون: {يَا قومِ لَكُمُ المُلْكُ اليومَ ظاهرين فِى الأرض فَمَن يَنصُرُنَا مِن بَأْسِ اللهِ إِن جَاءَنَا} [غافر: ٢٩].

[٧٥٣] {يَوْمٍ مُحِيطٍ} مهلك، من قوله {وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ} [الكهف: ٤٢]. وأصله من إحاطة العدوّ. فإن قلت: وصف العذاب بالإحاطة أبلغ، أم وصف اليوم بها؟ قلت: بل وصف اليوم بها، لأن اليوم زمان يشتمل على الحوادث، فإذا أحاط بعذابه فقد اجتمع للمعذب ما اشتمل عليه منه كما إذا أحاط بنعيمه.

[٧٥٤] فإن قلت: النهي عن النقصان أمر بالإيفاء، فما فائدة قوله {أوفُوا}؟ قلت: نهوا أولًا عن عين القبيح الذي كانوا عليه من نقص المكيال والميزان،

çünkü çirkin bir şeyi açıkça zikretmek, yasaklanan şeyi kötülemeyi ve ondan dolayı ayıplamayı ifade eder. Âyette sonra, daha ziyade bir teşvik ve yönlendirme için, aklen güzel olan tam yapma emri açık bir lafızla zikredilmiştir. (ii) Ve gereken neyse onu emretmek üzere بِالْقِسْطِ (herkese eşit olarak) diye kayıtlanmıştır, yani bu tam yapış da, fazlalık ve eksiklik olmaksızın, adalet ve eşitlik üzere olsun; çünkü adaletin üstü lütuf olup, güzel görülen bir şeydir. (iii) Bu ifade, bir hakkı verme durumunda olan kişinin verirken eşitliği tam olarak sağlamak düşüncesi ile hareket etmesi gerektiğini gösterir; çünkü tam ödeme (*îfâ*) öyle bir yüzdür ki güzelliği, adalet ve eşitlik sayesindedir. Bunlar, âyetteki üç nüktedir.

[755] (وَلَا تَبْخَسُوا ifadesindeki) *bahs*, eritmek ve eksiltmek demektir; ticarî sahtekârlık (مَكْس) için kullanılır. Nitekim Züheyr bir beytinde;

> [Irak'ın bütün pazarlarında bir haraç mı var]
> Ki sattıkları her şeyde, bir dirhem aşırıyorlar!?

demiştir. -Bu beyit bir rivayette *meks* yerine *bahs* kelimesi iledir.-

Medyen halkı simsarların yaptığı gibi, satılan her şeyden bir miktar komisyon alırlardı. Veya insanları haraca bağlamışlardı. Ya da satın aldıkları malın parasını bir miktar keserek verirlerdi. İşte bu kendilerine yasaklandı.

[756] *el-'Usiyyü fi'l-ard* tabiri, çalma, yağmalama ve yol kesme gibi mânalara gelir. Alışverişte hile yapma ve eksik verme de onların yeryüzünde bozuculuk yapmaları olarak kabul edilebilir.

[757] "Allah'ın bıraktığı (kâr)" yani size haram olanlardan temizlendikten sonra, sizin için geriye kalan helal kısım "sizin için daha hayırlıdır. Tabiî, iman etmişseniz..." Yani iman etmek şartıyla... Ticari sahtekârlığı, para kesmeyi ve bozuculuğu bırakma emri onlar kâfir olmalarına rağmen iman şartına bağlanmıştır.[1] **Şayet** "Allah'ın bıraktığı kâr kâfirler için de hayırlıdır; çünkü bunları yaptıklarında para kesme ve ölçüde hile yapma alışkanlığından onlar da kurtulur. Hal böyle iken, neden iman etmiş olma şartı koşulmuştur?" **dersen şöyle derim:** *Bakıyye*nin 'azaptan kurtularak sevap kazanma' şeklindeki faydası imanla birlikte söz konusu olduğu, iman olmadığında ise *bakıyye* sahibi inkâr bataklığına batacağı için *bakıyye*nin faydası ortadan kalkacağı için.

---

[1] Muhtemelen, "İmanları olmasaydı söz konusu mükellefiyetlerle yükümlü kılınmazlardı, çünkü kâfire herhangi bir emir - yasak yüklenmez." demek istiyor. / ed.

لأنّ في التصريح بالقبيح نعيًا على المنهي وتعييرًا له، ثم ورد الأمر بالإيفاء الذي هو حسن في العقول مصرحًا بلفظه، لزيادة ترغيب فيه وبعث عليه، وجيء به مقيدًا بالقسط، أي ليكن الإيفاء على وجه العدل والتسوية، من غير زيادة ولا نقصان، أمرًا بما هو الواجب، لأن ما جاوز العدل فضل وأمر مندوب إليه. وفيه توقيف على أنّ الموفى عليه أن ينوي بالوفاء بالقسط، لأنّ الإيفاء وجه حسنه أنه قسط وعدل، فهذه ثلاث فوائد.

[٧٥٥] البخس: الهضم والنقص. ويقال للمكس: البخس. قال زهير:

وَفِي كُلِّ مَا بَاعَ امْرُؤٌ بَخْسُ دِرْهَمِ [أ في كل أسواق العراق إتاوَةٌ]

وروي: مَكْسُ درهمٍ.

وكانوا يأخذون من كل شيء يباع شيئًا، كما تفعل السماسرة. أو كانوا يمكسون الناس. أو كانوا ينقصون من أثمان ما يشترون من الأشياء، فنهوا عن ذلك.

[٧٥٦] والعثي في الأرض نحو السرقة والغارة وقطع السبيل. ويجوز أن يجعل التطفيف والبخس عُثِيًّا منهم في الأرض.

[٧٥٧] {بَقِيَّتُ اللهِ} ما يبقى لكم من الحلال بعد التنزه عما هو حرام عليكم {خَيْرٌ لَكُمْ إِن كُنتُم مُؤْمِنِينَ} بشرط أن تؤمنوا. وإنما خوطبوا بترك التطفيف والبخس والفساد في الأرض وهم كفرة، بشرط الإيمان. فإن قلت: بقية الله خير للكفرة، لأنهم يسلمون معها من تبعة البخس والتطفيف، فلم شرط الإيمان؟ قلت: لظهور فائدتها مع الإيمان، من حصول الثواب مع النجاة من العقاب، وخفاء فائدتها مع فقده لانغماس صاحبها في غمرات الكفر.

Bu şart, ayrıca imanın önemini ve yüce değerini ifade etmektedir. Bu şart ile; ‘Eğer benim size söylediğim ve nasihat ettiğim hususlarda beni tasdik ediyorsanız…’ veya ‘*Allah nezdinde bâki kalacak tâatleriniz* sizin için daha hayırlıdır.’ anlamı da kastedilmiş olabilir. Tıpkı “Kalıcı olan iyi şeyler ise Rabbinin katında daha hayırlıdır.” [Kehf 18/46] âyetinde ifade edildiği gibi. (بَقِيَّتُ اللّٰهِ buyrularak) kalıcı olanın Allah’a izafe edilmesi bunun, O’na isnadı caiz olan helal rızık olması bakımındandır. Haram ise, Allah’a izafe edilmez, zaten ona *rızık* da denmez. Bununla (*bâki kalacak*) tâatler murat edildiği zaman ise, (بَقِيَّتُ اللّٰهِ tabiri) tıpkı *tâ‘atullāh* denildiği gibi, caiz olur.

[758] بَقِيَّتُ Ta ile *takıyyetu’llāh* şeklinde de okunmuştur ki, Allah korkusu ve Allah’ın, kişiyi günahlardan ve çirkin şeylerden alıkoyan kontrolü (yani *takva* ve *murâkabe*) demektir.

[759] “Ben başınıza dikilmiş bir bekçi değilim” yani amellerinizi kaydedip karşılıklarını vermek için gönderilmiş değilim. Ben, yalnızca tebliğ etmek ve hayrı gösterip nasihat etmek için gönderildim. Sizi uyardığıma göre de vazifemi yapmış sayılırım.

87. Dediler ki: “Ey Şu‘ayb! Atalarımızın taptıklarını ya da mallarımızda dilediğimiz tasarrufta bulunmayı bırakmamızı sana ‘namaz’ın mı emrediyor? Yoksa sen, salt kendin olarak aklı başında, ağırbaşlı birisindir.”

[760] Hazret-i Şu‘ayb çok namaz kılardı. Kavmi onu namaz kılarken gördüklerinde kaş göz işaretleri yapıp onunla alay ederlerdi. “Sana namazın mı emrediyor?” derken de alay etme ve dalga geçmeyi kastetmişlerdi. “(Namazı dosdoğru kıl) çünkü böyle bir namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar.” [Ankebut 29/45] âyetindeki gibi insana mecazen *yasak* koyduğu gibi, *emr*edebilir de. “Sen iyi ve güzel olana davet eder, yönlendirirsin.” denildiği gibi, “Namaz iyi ve güzel olanı emreder.” demek caizdir. Ancak Medyenliler Hazret-i Şu‘ayb’la alay ediyor ve onun namazını küçümseme amacıyla namazın *emr*etmesinden söz ediyor ve şöyle diyorlardı: Senin putlarımızı bırakmamızı bizden istemene sebep olan şey bâtıldır ve doğru bir şey olmasına imkân yoktur. Öyle bir şey istemeyi senden ne akıl faktörü ister ne de zekâ âmiri. O zaman geriye bir tek şey kalıyor: hezeyan âmiri ve şeytan vesvesesi; yani gece gündüz sürekli kıldığın namazlar!.. Onlara göre, namaz kılmak bir nev-i delilikti; cinlenmiş, vesveseli kimselerin meftun olduğu söz ve davranışlar kabilindendi.

وفي ذلك استعظام للإيمان، وتنبيه على جلالة شأنه. ويجوز أن يراد: إن كنتم مصدقين لي فيما أقول لكم وأنصح به إياكم. ويجوز أن يراد ما يبقى لكم عند الله من الطاعات خير لكم، كقوله {والبَاقِيَاتُ الصالحاتُ خَيْرٌ عِندَ رَبّكَ} [الكهف: ٤٦]. وإضافة البقية إلى الله من حيث أنها رزقه الذي يجوز أن يضاف إليه؛ وأمّا الحرام فلا يضاف إلى الله، ولا يسمى رزقًا، وإذا أريد به الطاعة فكما تقول: طاعة الله.

[٧٥٨] وقرئ «تَقيّتُ الله»، بالتاء وهي تقواه ومراقبته التي تصرف عن المعاصي والقبائح.

[٧٥٩] {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ} وما بعثت لأحفظ عليكم أعمالكم وأجازيكم عليها، وإنما بعثت مبلغًا ومنبهًا على الخير وناصحًا، وقد أعذرت حين أنذرت.

٨٧-﴿ قالُوا يا شُعَيْبُ أَصَلاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ ما يَعْبُدُ آباؤُنا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوالِنا ما نَشَاؤُا إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ﴾

[٧٦٠] كان شعيب عليه السلام كثير الصلوات، وكان قومه إذا رأوه يصلي تغامزوا وتضاحكوا، فقصدوا بقولهم: «أَصَلَوَاتُكَ تَأْمُرُكَ» السخرية والهزء - والصلاة وإن جاز أن تكون آمرة على طريق المجاز، كما كانت ناهية في قوله {إِنَّ الصَلَاةَ تَنْهَى عن الفحشاء والمُنكَر} [العنكبوت: ٤٥] وأن يقال: إنّ الصلاة تأمر بالجميل والمعروف، كما يقال: تدعو إليه وتبعث عليه - إلا أنهم ساقوا الكلام مساق الطنز وجعلوا الصلاة آمرة على سبيل التهكم بصلاته، وأرادوا أنّ هذا الذي تأمر به من ترك عبادة الأوثان باطل لا وجه لصحته، وأنّ مثله لا يدعوك إليه داعي عقل، ولا يأمرك به آمر فطنة، فلم يبق إلا أن يأمرك به آمر هذيان ووسوسة شيطان، وهو صلواتك التي تداوم عليها في ليلك ونهارك، وعندهم أنها من باب الجنون ومما يتولع به المجانين والموسوسون من بعض الأقوال والأفعال.

“Bırakmamızı sana emrediyor.” ifadesinin anlamı, “Bizi atalarımızın taptıklarını bırakmakla yükümlü kılmayı sana emrediyor.” şeklindedir; muzāf yani yükümlü kılma *(teklîf)* ifadesi hazfolunmuştur, çünkü insana başkasının yapacağı şey emredilmez.[1] (صَلَوَاتُكَ) *salâtuke* şeklinde müfred olarak da okunmuştur. İbn Ebû Able [v. 151/768] de (أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوالِنا ما نَشَاؤُا ifadesini) *ev en **t**ef'ale fi emvâlinâ ma **t**eşâ'u* (ya da malları**m**ızda dilediği**n** tasarrufta bulunma**n**ı) şeklinde *nef'al* ve *neşâ'* kelimeleri Tâ'lı olarak okumuştur. Zira Hazret-i Şu‘ayb onlara ölçü ve tartıda hile ve eksik para vermeyi bırakmalarını ve ‘çok, ama haram’ mal yerine, ‘az, fakat helal’ malla kanaat etmelerini emrediyordu. Hazret-i Şu‘ayb’ın, Medyenlileri dinar ve dirhemde hile yapmaktan menettiği de söylenmiştir.

[761] Medyenliler Hazret-i Şu‘ayb’a “Sen, aklı başında, ağırbaşlı birisin!” derken, aslında onun akılsız ve sapkın olduğunu söylüyorlar, fakat onunla alay etmek için aksi ifadede bulunuyorlardı. Tıpkı kimseye bir şey koklatmayan bir cimri ile alay ederken “Hâtem-i Tâî görse sana secde eder.” denilmesi gibi. İfadenin; “Sen aslında halk arasında aklı başında ve ağırbaşlı biri olarak bilinirsin, fakat bu emrettiğin şeyler halk arasında mâruf ve meşhur olduğun hâle uymuyor!” anlamında olduğu da söylenmiştir.

88. Dedi ki: “Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere isem ve O beni katından güzel bir nasiple nasiplendirmişse?! Size yasakladığım şeylere aykırı hareket etmek istemiyorum, gücümün yettiği kadar (insanların eksik ve zaaflarını) düzeltmekten başka bir muradım yok. Başarım, tamamen Allah’a bağlıdır; ben sadece O’na güvenip dayanmaktayım ve sadece O’na yöneliyorum.”

[762] “O beni kendi” katı “ndan güzel bir nasiple nasiplendirmişse.” Bu nasip, Allah’ın ona vermiş olduğu peygamberlik ve hikmettir. “Güzel bir nasib”in sahtekârlık ve hilenin olmadığı helal ve temiz rızık olduğu da söylenmiştir.

[763] **Şayet** “Ne dersiniz? Ya ben … isem (أَرَأَيْتُمْ) cümlesinin cevabı nerede? Neden Nûh ve Lût kıssasında olduğu gibi buna açıkça yer verilmemiş?” **dersen şöyle derim:** Bu cümlenin cevabı mahzuftur. Burada ona açık olarak yer verilmeyişinin sebebi, daha önceki iki kıssada yer verilmesinin ona delâleti ve sözün akışının onu anlatmasıdır. Cümlenin mânası ise, “Eğer açık bir kanıtım ve Rabbimin bana lütfettiği kesin bilgi varsa ve ben gerçekten peygambersem, siz bana söyleyin; benim size putlara tapmayı bırakmanızı ve günahlardan uzak durmanızı emretmekten vazgeçmem mümkün olur mu? Oysa peygamberler ancak bunun için gönderilirler.” şeklindedir.

---

[1] Yani, ‘kâfirlerin, atalarının taptığı şeyleri bırakmaları’ Şu‘ayb Peygamber’e emredil-e-mez; çünkü o kâfirlerin yapacağı bir şeydir; ona, atalarının taptıklarını bırakmakla kâfirleri yükümlü kılması emredilmektedir. / ed.

ومعنى {تأمرك أَنْ نَتْرُكَ} تأمرك بتكليف أن نترك {مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا}، لحذف المضاف الذي هو التكليف، لأنّ الإنسان لا يؤمر بفعل غيره. وقرئ {أصلاتك} بالتوحيد. وقرأ ابن أبي عبلة «أو أن تفعل في أموالنا ما تشاء»، بتاء الخطاب فيهما، وهو ما كان يأمرهم به من ترك التطفيف والبخس، والاقتناع بالحلال القليل من الحرام الكثير. وقيل: كان ينهاهم عن حذف الدراهم والدنانير وتقطيمها.

[٧٦١] وأرادوا بقولهم: {إِنَّكَ لَأَنتَ الحليمُ الرشيدُ} نسبته إلى غاية السفه والغيّ، فعكسوا ليتهكموا به، كما يتهكم بالشحيح الذي لا يبضّ حجره، فيقال له: لو أبصرك حاتم لسجد لك. وقيل: معناه إنك لَلمتواصف بالحلم والرشد في قومك، يعنون أنّ ما تأمر به لا يطابق حالك وما شُهِرت به.

٨٨-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ إِنْ أُرِيدُ إِلا الإِصْلاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

[٧٦٢] {وَرَزَقَنِى مِنْهُ} أي من لدنه {رِزْقًا حَسَنًا} وهو ما رزقه من النبوّة والحكمة. وقيل: {رِزْقًا حَسَنًا} حلالًا طيبًا من غير بخس ولا تطفيف.

[٧٦٣] فإن قلت: أين جواب {أَرَءيْتُمْ}، وما له لم يثبت كما أثبت في قصة نوح ولوط؟ قلت: جوابه محذوف، وإنما لم يثبت لأنّ إثباته في القصتين دلّ على مكانه، ومعنى الكلام ينادي عليه. والمعنى: أخبروني إن كنت على حجة واضحة ويقين من ربي وكنت نبيًّا على الحقيقة، أيصح لي أن لا آمركم بترك عبادة الأوثان والكف عن المعاصي، والأنبياء لا يبعثون إلا لذلك.

[764] Bir kişi, senin döndüğün (yani vazgeçtiğin) bir şeye yöneldiğinde, *ḫālefeni fulân*^{un} *ilâ kezâ* denir. Aksine, eğer o oradan dönüyor ve siz de oraya gidiyorsanız, *ḫālefeni anh*^{u} denir. Biri sudan gelirken sana rastlasa ve ona arkadaşını sorsan *ḫālefenî ile'l-mâ'*^{i} der ki anlamı "Ben gelirken, suya doğru gidiyordu." şeklindedir. İşte, وَما أُرِيدُ أَنْ أُخالِفَكُمْ إِلى ما أَنْهاكُمْ عَنْهُ ifadesi de bu mânaya gelmektedir, yani size yasakladığım o arzu ettiğiniz şeyleri kendim yapmak istemiyorum.

[765] "(İnsanların eksik ve zaaflarını) düzeltmekten başka bir muradım yok." Ben, size vaaz ve nasihat edip, *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* yaparken sadece, sizi ıslah etmek istiyorum. مَا اسْتَطَعْتُ cümlesi zarftır; yani düzeltmeye gücüm yettiği ve imkânım olduğu sürece, bu konuda hiçbir çabayı esirgemeyeceğim. Veya *ıslah* kelimesinden bedeldir; yani gücümün yettiği kadar. Ayrıca burada mahzuf ve mukadder bir muzāf da olabilir, yani *ille'l-ıslāha ıslāha me'steta'tü* (sadece düzeltmeyi, gücümün yettiği düzeltmeyi). Şairin;

> Düşmanın işini bitirmekte zayıftır;
> [zanneder ki kaçmak ecelini geciktirecek.]

beytinde olduğu gibi[1], mef'ûlün leh de olabilir; yani sizin bozuğunuzu düzeltebildiğim kadar düzeltmekten başka bir muradım yok.

[766] "Başarım tamamen Allah'a bağlıdır." Yani yaptığım - yapmadığım her şeyde başarıyla gerçeği bulmam ve işimin Allah rızasına uygun olması tamamen O'nun yardım ve desteğiyledir. Hazret-i Şu'ayb işlerini Rabbinin iradesine uygun yapması için O'ndan muvaffakiyet dilemekte; kendisini desteklemesini ve düşmanına karşı üstün getirmesini istemektedir. Bu ifade zımnen, kâfirlere yönelik bir tehdit ve onların kendisine yönelik ümitlerini kestirme anlamına gelmektedir.

89. "Ey kavmim! Benimle cepheleşmeniz, sakın Nûh kavminin veya Hûd kavminin ya da Sâlih kavminin başına gelenlerin benzerinin sizin de başınıza gelmesine yol açmasın! Lût kavmi de sizden çok uzak değil..."

90. "Sizi bağışlaması için Rabbinize dua edin, sonra O'na tevbe edin. Doğrusu, benim Rabbim merhametlidir, sevgi doludur (Rahîm, Vedûd)."

---

[1] Yani nikâyet masdarının *a'dâ'* kelimesini nasp etmesi gibi. / ed.

[٧٦٤] يقال: خالفني فلان إلى كذا، إذا قصده وأنت مولٍّ عنه؛ وخالفني عنه، إذا ولى عنه وأنت قاصده. ويلقاك الرجل صادرًا عن الماء فتسأله عن صاحبه، فيقول: خالفني إلى الماء، يريد أنه قد ذهب إليه واردًا وأنا ذاهب عنه صادرًا. ومنه قوله تعالى {وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إلى مَا أنهاكم عَنْهُ}، يعني أن أسبقكم إلى شهواتكم التي نهيتكم عنها، لأستبد بها دونكم.

[٧٦٥] {إِنْ أُرِيدُ إِلّا الإصلاحَ} ما أريد إلا أن أصلحكم بموعظتي ونصيحتي وأمري بالمعروف ونهيي عن المنكر. {مَا استطعتُ} ظرف، أي مدّة استطاعتي للإصلاح، وما دمت متمكنا منه لا آلو فيه جهدًا. أو بدل من الإصلاح، أي المقدار الذي استطعته منه. ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف على قولك: إلا الإصلاح إصلاح ما استطعت. أو مفعول له، كقوله:

ضعيفُ النّكايةِ أعدائَهُ [يَخالُ الفرارَ يُراخي الأجَلَ]

أي ما أريد إلا أن أصلح ما استطعت إصلاحه من فاسدكم.

[٧٦٦] {وَمَا توفيقى إلّا بالله} وما كوني موفقًا لإصابة الحق فيما آتي وأذر، ووقوعه موافقًا لرضا الله إلا بمعونته وتأييده. والمعنى: أنه استوفق ربه في إمضاء الأمر على سننه، وطلب منه التأييد والإظهار على عدوّه؛ وفي ضمنه تهديد للكفار وحسم لأطماعهم فيه.

٨٩- ﴿وَيَا قَوْمِ لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ﴾

٩٠- ﴿وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ﴾

[767] *Cerame* fiili, bir ve iki mef'ûle müteaddi olmak bakımından *kesebe*ye benzer. *Cerame zenb*^{en} (günah işledi) ve *kesebehû* (onu işledi) denildiği gibi, *cerramtuhû zenb*^{en} (ona günah işlettim) ve *kessebtühû iyyâhu* (ona onu işlettim) denir. Şair şöyle demiştir:

[Ebû Uyeyne'ye öyle bir darbe indirdim ki]
öfkeden küplere bindirdi Fezâre'lileri

لا يَجْرِمَنَّكُمْ شقاقي أَنْ يُصِيبَكُمْ ifadesinde de aynı durum söz konusudur. Yani, benimle cepheleşmek başınıza azap getirmesin. İbn Kesîr [v. 120/737] kelimeyi *Ya'*nın zammesiyle *ve lâ yucrimennekûm* şeklinde okumuştur. Bu okuma, birine günah işlettiğin, yani *kesb*ettirdiğin zaman kullanılan *ecramtühû zenb*^{en} ifadesinden alınmış olup, bir mef'ûle müteaddi olan *cerame*den aktarılmıştır. *Eksebehu'l-mâl*^{e} ibaresinin *kesebe'l-mâl*^{e}den aktarılması gibi. *Kesebtühû mâl*^{en} ile *eksebtühû mâl*^{en} arasında anlam farkı olmadığı gibi, *ceramtühû zenb*^{en} ile *ecramtühû zenb*^{en} arasında da fark yoktur. Bu iki kıraat mâna bakımında aynıdır, aralarında bir fark yoktur. Ancak *kesebtühû mâl*^{en} ifadesi, *eksebtühû*dan daha fasih olduğu gibi, meşhur kıraatda lafız bakımından daha fasihtir. Bu fasihliğin sebebi de, onun Arapçalarına itimat edilen fasih Arapların dillerinde daha çok yer alması ve daha fazla kullanılmasıdır.

[768] Ebû Hayve [v. 203/818]; مِثْلُ ما أَصابَ (başına gelenlerin benze***ri…*** gelmesin) ifadesini) gayr-i mütemekkin bir kelimeye izafetinden dolayı *misl*in fethası ile *misl*^{e} *mâ esâbe* (Başına gelenlerin benzeri***ni…*** getirmesin.) şeklinde okumuştur ki bu kıraat Nâfi'den [v. 169/785] de rivayet edilmiştir. Şairin şu sözündeki (غيرُ kelimesi[1]) gibi:

Hayvanın oradan su içmesini engelleyen şey, uğultusundan başkası değildi
[budaklı dalların üstündeki bir güvercinin]

[769] "Lût'un kavmi de sizden çok uzak değil." Yani onlar sizin zamanınıza yakın bir zamanda helâk edildiler. Onlar helâk edilenlerin size en yakın olanlarıdır. Veya onlar küfür, günah ve helâk olmayı hak ettiren kötülüklerde sizden daha ileri değiller. **Şayet** "(وَما قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ ifadesinde) Neden بَعِيدٍ kelimesi, *kavm*in lafız veya mâna bakımından gerektirdiği şekilde gelmedi?[2]" **dersen şöyle derim:**

---

[1] Misl ve ğayr kelimeleri mâ ve en / enne kelimelerine izafe edildiklerinde i'râba göre hareke alabildikleri gibi, fetha üzere mebni de olabilirler. (Tıybî'den) / ed.

[2] Yani neden lâfız esas alınarak ba'îdet^{in} veya mâna bakımından ba'îdîne şeklinde değil de müfred - müzekker olarak ba'îd^{in} geldi? / ed.

[٧٦٧] جرم مثل كسب في تعديه إلى مفعول واحد، وإلى مفعولين تقول: جرم ذنبًا وكسبه، وجرمته ذنبًا وكسبته إياه، قال:

[ولقد طعنتُ أبا عيينةَ طعنةً] جرمتْ فزارةَ بعدها أن يَغْضَبُوا

ومنه قوله تعالى {لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِى أَن يُصِيبَكُم}، أي لا يكسبنكم شقاقي إصابة العذاب. وقرأ ابن كثير بضم الياء، من أجرمته ذنبًا، إذا جعلته جارمًا له، أي كاسبًا، وهو منقول من جرم المتعدي إلى مفعول واحد، كما نقل "أكسبه المال" من "كسب المالَ". وكما لا فرق بين كسبته مالًا وأكسبته إياه، فكذلك لا فرق بين جرمته ذنبًا وأجرمته إياه. والقراءتان مستويتان في المعنى لا تفاوت بينهما. إلا أن المشهورة أفصح لفظًا، كما إن "كسبته مالًا" أفصح من أكسبته. والمراد بالفصاحة أنه على ألسنة الفصحاء من العرب الموثوق بعربيتهم أدور، وهم له أكثر استعمالًا.

[٧٦٨] وقرأ أبو حيوة، ورويت عن نافع، «مِثْلَ مَا أَصَابَ»، بالفتح لإضافته إلى غير متمكن، كقوله:

لم يمنعِ الشُّرْبَ منها غيرُ أنْ نطَقتْ [حمامةٌ فوقَ غُصُونٍ ذاتِ أوْقالِ]

[٧٦٩] {وَمَا قَوْمُ لُوطٍ منكُم بِبَعِيدٍ} يعني أنهم أهلكوا في عهد قريب من عهدكم، فهم أقرب الهالكين منكم. أو لا يبعدون منكم في الكفر والمساوي وما يستحق به الهلاك. فإن قلت: ما لـ{بعيد} لم يرد على ما يقتضيه {قومُ} من حمله على لفظه أو معناه؟ قلت:

Burada birkaç ihtimal söz konusudur. Ya “onların helâk edilmeleri uzak değildir.” veya “onlar size uzak bir şey ya da zamanda ya da mekânda değiller.” denilmek istenmiştir. Ayrıca *karîb, ba‘îd, kalîl* ve *kesîr* kelimeleri, -, صَهيل نَهِيق vb. kelimeler gibi- masdar vezninde varit oldukları için müzekkerlik - müenneslik bakımından aynı tutulmuş da olabilirler.

[770] “Merhametlidir, sevgi doludur,” yani tevbe edenler için rahmeti büyüktür; onlara, çok seven birinin sevdiği kişiye yaptığı gibi güzel muamele eder, lütufkâr olur.

91. Dediler ki: “Ey Şu‘ayb! Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Ve seni aramızda gerçekten güçsüz görüyoruz. Sülalenden şu üç beş kişi de olmasa, seni taşlardık. Bizim gözümüzde hiç de ‘şan-şeref ve güç sahibi biri’ değilsin yani!”

92. Dedi ki: “Ey kavmim! Benim sülalemden o 3-5 kişi size göre Allah’tan daha mı üstün ki O’na sırt çevirdiniz?! Doğrusu, Rabbim sizin yaptıklarınızı tüm yönleriyle ihata etmektedir!”

93. “Ey kavmim! Siz elinizden geleni yapın, şüphesiz ben de yapmaktayım... Rüsva edici azabın kime geleceğini ve kimin yalancı olduğunu yakında öğreneceksiniz! Siz (benim sonumu) gözetleyin bakalım; sizinle beraber ben de gözetlemekteyim elbette (sizin başınıza gelecekleri)!”

94. Vaktâki (azap) emrimiz geldi, Şu‘ayb’ı ve beraberindeki imanlıları katımızdan bir rahmetle kurtardık; zulmedenleri ise korkunç bir sarsıntı yakaladı ve oldukları yerde diz üstü çökekaldılar.

95. Sanki orada hiç yaşamamışlardı... Bakınız, Semud defolup gittiği gibi, Medyen de defolup gitti!

[771] -*Fıkh*, *fehm*etme anlamındadır.- “Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz.” (Anlamıyorlardı) çünkü “Fakat onu anlarlar diye kalplerinin üstüne perdeler koyduk.” [En‘âm 6/25] âyetinde ifade edildiği gibi ondan hoşlanmadıklarından, iğrendiklerinden, zihinlerini ona vermiyorlardı. Veya onu anlıyorlar, fakat kabul etmiyorlardı dolayısıyla ‘anlamamış’ oluyorlardı. Bu sözü de onu küçümsemek amacıyla söylüyorlardı. Tıpkı bir kişinin, söylediği sözü önemsemediği bir başkasına “Ne dediğini anlamıyorum.” demesi gibi. Ya da onun sözlerine hezeyan ve sayıklama olarak bakıyor, çoğunun anlamsız sözler olduğunu düşünüyorlardı. Onun sözü onlara nasıl bir fayda sağlamazdı ki, oysa o, peygamberlerin hatibiydi… -Peltek olduğu da rivayet edilmiştir.-

إما أن يراد: وما إهلاكهم ببعيد، أو ما هم بشيء بعيد، أو بزمان أو مكان بعيد. ويجوز أن يسوي في قريب وبعيد، وقليل وكثير، بين المذكر والمؤنث لورودها على زنة المصادر التي هي الصهيل والنهيق ونحوهما.

[٧٧٠] {رَحِيمٌ وَدُودٌ} عظيم الرحمة للتائبين، فاعل بهم ما يفعل البليغ المودّةِ بمن يودّه من الإحسان والإجمال.

٩١- ﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ﴾

٩٢- ﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

٩٣- ﴿وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ﴾

٩٤- ﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

٩٥- ﴿كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ﴾

[٧٧١] {مَا نَفْقَهُ} ما نفهم {كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ}، لأنهم كانوا لا يلقون إليه أذهانهم رغبة عنه وكراهية له، كقوله {وَجَعَلْنَا على قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ} [الأنعام: ٢٥]. أو كانوا يفقهونه ولكنهم لم يقبلوه، فكأنهم لم يفقهوه. وقالوا ذلك على وجه الاستهانة به، كما يقول الرجل لصاحبه إذا لم يعبأ بحديثه: ما أدري ما تقول. أو جعلوا كلامه هذيانًا وتخليطًا، لا ينفعهم كثير منه، وكيف لا ينفعهم كلامه وهو خطيب الأنبياء، وقيل: كان ألثغ.

[772] “Seni aramızda gerçekten güçsüz…” Hiçbir gücün yok, aramızda bir değerin yok; sana kötülük yapmak istesek bize karşı kendini koruyamazsın. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ضَعِيفًا kelimesinin hakir anlamında olduğunu söylemiştir. Bazıları da âmâ mânasına geldiğini, nitekim Himyer kabilesinin âmâ kimseye ضَعِيف ve ضَرِير dediklerini iddia etmişlerdir. Ancak bu mâna doğru değildir; çünkü فِينَا (aramızda) kelimesi bu mânaya izin vermemektedir. Nitekim “Biz seni aramızda âmâ olarak görüyoruz.” deseydiler, söz yine yanlış olurdu. Zira âmâ bir kimse onların yanında da başkalarının yanında da âmâdır. Bunun içindir ki, onun taraftarlarının az olduğunu söylediler ve bunu ifade etmek için de onlara رَهْط dediler; çünkü *raht*, üçten 10’a -bazılarına göre- 7’ye kadar olan insan topluluğudur. Medyenliler “Sülalenden o 3-5 kişi olmasaydı” derken, bunu onların güç ve izzetinden korktukları için değil, kendi dinlerinde olduklarından onlara saygı duyup itibar ettikleri için söylüyorlardı. “Seni taşlardık;” en kötü bir şekilde öldürürdük. “Bizim gözümüzde hiç de ‘şan - şeref ve güç sahibi biri’ değilsin yani!” Bizim için değerli ve saygın biri değilsin ki, seni öldürülmeyecek kadar saygın görelim de taşlayarak katletmekten vazgeçelim. Bizim için sadece senin sülalen değerlidir, çünkü bizim dinimizdendirler. Seni bize tercih etmemiş ve bizi bırakıp senin peşinden gitmemişlerdir. (وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ ifadesinde) nefiy edatından sonra zamir gelmesi, sözün fiil hakkında değil, fâ‘il hakkında olduğuna delâlet etmektedir. Adeta “Bizim için değer taşımayan sadece sensin, yoksa senin sülalen değerlidir bizim için.” demişlerdir. Hazret-i Şu‘ayb da onlara cevaben “Benim sülalemden üç beş kişi size göre Allah’tan daha mı üstün?!” demiştir. Eğer “Bizce değerli biri değilsin.” demiş olsalardı[1], bu şekilde cevap vermesi yanlış olurdu. **Şayet** “O halde söz, Medyenlilerin nazarında değerli olanın Hazret-i Şu‘ayb değil, Hazret-i Şu‘ayb ve sülalesi olduğu hakkındadır. Bu durumda Hazret-i Şu‘ayb, nasıl “Benim sülalemden üç beş kişi size göre Allah’tan daha mı üstün!?” demiştir?” **dersen şöyle derim:** Medyenlilerin Allah’ın elçisi olan Şu‘ayb’ı hakir görmeleri Allah’a karşı bir saygısızlıktır. -Nitekim “Allah’ın resulüne itaat eden, Allah’a itaat etmiştir” [Nisâ 4/80] buyurmaktadır.- Dolayısıyla, Medyenliler Hazret-i Şu‘ayb’ı değil, sülalesini değerli bulunca bu, onlar açısından sülalenin Allah’tan daha değerli olduğu anlamına gelir.

---

[1] Yani vurgu ente (sen) üzerinde değil de, ‘azîz (değerli) kelimesinde olsaydı. / ed.

[٧٧٢] {فِينَا ضَعِيفًا} لا قوة لك ولا عز فيما بيننا، فلا تقدر على الامتناع منا إن أردنا بك مكروهًا. وعن الحسن {ضَعِيفًا} مهينًا. وقيل: {ضَعِيفًا} أعمى؛ وحِميَرُ تسمي المكفوف ضعيفًا، كما يسمي ضريرًا، وليس بسديد؛ لأنّ {فِينَا} يأباه. ألا ترى أنه لو قيل إنا لنراك فينا أعمى، لم يكن كلامًا؛ لأن الأعمى أعمى فيهم وفي غيرهم، ولذلك قللوا قومه حيث جعلوهم رهطًا، والرهط من الثلاثة إلى العشرة، وقيل: إلى السبعة. وإنما قالوا ولولاهم، احترامًا لهم واعتدادًا بهم؛ لأنهم كانوا على ملتهم، لا خوفا من شوكتهم وعزتهم. {لَرَجَمْنَاك} لقتلناك شرّ قتلة. {وَمَا أَنتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ} أي لا تعزّ علينا ولا تكرم، حتى نكرمك من القتل ونرفعك عن الرجم. وإنما يعزّ علينا رهطك، لأنهم من أهل ديننا لم يختاروك علينا ولم يتبعوك دوننا، وقد دلّ إيلاء ضميره حرف النفي على أنّ الكلام واقع في الفاعل لا في الفعل، كأنه قيل: وما أنت علينا بعزيز، بل رهطك هم الأعزة علينا. ولذلك قال في جوابهم: {أَرَهْطِى أَعَزُّ عَلَيْكُم مِنَ اللهِ}. ولو قيل: وما عززت علينا، لم يصح هذا الجواب. فإن قلت: فالكلام واقع فيه وفي رهطه وأنهم الأعزة عليهم دونه، فكيف صح قوله {أَرَهْطِى أَعَزُّ عَلَيْكُم منَ اللهِ}؟ قلت: تهاونهم به - وهو نبيّ الله - تهاون بالله، فحين عز عليهم رهطه دونه كان رهطه أعز عليهم من الله. ألا ترى إلى قوله تعالى {مَنْ يُطِعِ الرسولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ} [النساء: ٨٠].

[773] “O’na sırt çevirdiniz,” yani unuttunuz ve O’nu sırt dönülmüş, önem verilmeyen bir şey gibi yaptınız. ظِهْرِيّ, *z**ah**r*a mensup demektir. Zā’nın meksur olması ise, nispet sıygasının getirdiği değişiklilerdendir. *Emsi*nin nispetinin ***imsiyy*** oluşu gibi. “Doğrusu, Rabbim sizin yaptıklarınızı tüm yönleriyle ihâta etmektedir!” Amellerinizi ilmiyle ihata etmektedir, dolayısıyla hiçbir ameliniz O’na gizli değildir.

[774] (اِعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ ifadesindeki) *mekânet^{un}* ya mekân anlamındadır; *mekân^{un}* - *mekânet^{un}*, *makām^{un}* - *makāmet^{un}* gibi veya *mekûne mekânet^{en} fe-huve mekîn^{un}* gibi masdardır. Mâna da “içinde bulunduğunuz yönde, yani şirk**te** ve benden nefret etme**de** daim kalarak yapacağınızı yapın!” ya da “Bana düşmanlık etme güç ve enerjisine sahip olarak yapacağınızı yapın!” şeklindedir. “Şüphesiz ben de” Allah’ın bana sağladığı imkân ve vereceği yardım ve destek doğrultusunda yapacağımı “yapmaktayım!”

[775] (مَنْ يأتِيهِ ifadesindeki) مَنْ *‘ilm*in amelini ta‘lik eden istifhamî bir kelime olabilir. Sanki; *sevfe ta‘lemûne ey**yu**nâ ye’tîhi ‘azâb^{un} yuhzîhi ve ey**yu**nâ huve kâzib* (Rüsva edici azap hangimize gelecek ve hangimiz yalancıymışız, yakında öğreneceksiniz!) denilmiştir. من, *‘ilm*in kendisinde amel ettiği bir kelime de olabilir. Adeta, *sevfe ta‘lemûne eş-şakıy**ye**’llezî ye’tîhi ‘azâb^{un} yuhzîhi ve’llezî huve kâzib* (Başına rüsva edici azabın geleceği şakiyi de ve yalancı olanı da yakında öğreneceksiniz!) denilmiştir.

[776] **Şayet** “سَوْفَ تَعْلَمُونَ ibaresinin başına Fâ getirmekle getirmemek arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Fâ getirilmesi, aslen *vasl*etmek için konulmuş bir harfle yapılmış açık bir vasıl; getirilmemesi ise mukadder bir suale cevap olan yeni bir cümle olarak itibarî-gizli bir vasıldır. Sanki onlar “Biz yaptıklarımızı yapsak, siz de yaptıklarınızı yapsanız ne olacak?” demişler; o da “Yakında öğrenirsiniz!” demiştir. Belâgatçıların âdeti üzere, meramı farklı şekillerde anlatma sanatına başvurarak, bazan Fâ ile vasletmiş, bazan da yeni bir cümle ile devam etmiştir. İki vaslın daha güçlü ve daha beliğ olanı ise istinaftır. Bu, güzellikleri çok olan Beyan ilminin konularındandır.

[777] “Siz (benim sonumu) gözetleyin bakalım.” Bu sonu ve size söylediklerimi gözetleyin; “ben de sizinle beraber gözetliyorum.” رَقِيب kelimesi, *dārib* ve *sārim anlamında*ki *darîb* ve *sarîm* gibi *rakabehu* fiilinden gelen *râkıb* anlamında veya *‘aşîr* ve *nedîm* gibi *murâkıb* ya da *müftekır* ve *murtefi’* mânasına gelen *fakīr* ve *refî’* kelimeleri gibi *murtekıb* anlamındadır.

[٧٧٣] {واتخذتموه وَرَاءكُمْ ظِهْرِيًّا} ونسيتموه وجعلتموه كالشيء المنبوذ وراء الظهر لا يُعبأ به. والظِّهريّ: منسوب إلى الظَّهر، والكسر من تغييرات النسب. ونظيره قولهم في النسبة إلى أمسِ: إمسيّ. {بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ} قد أحاط بأعمالكم علمًا، فلا يخفى عليه شيء منها.

[٧٧٤] {على مَكَانَتِكُمْ} لا تخلو المكانة من أن تكون بمعنى المكان، يقال: مكان ومكانة، ومقام ومقامة. أو تكون مصدرًا من مكن مكانة فهو مكين. والمعنى: اعملوا قارّين على جهتكم التي أنتم عليها من الشرك والشنآن لي؛ أو اعملوا متمكنين من عداوتي مطيقين لها. {إِنّى عامل} على حسب ما يؤتيني الله من النصرة والتأييد ويمكنني.

[٧٧٥] {مَن يَأْتِيهِ} يجوز أن تكون {مَن} استفهامية، معلقة لفعل العلم عن عمله فيها؛ كأنه قيل: سوف تعلمون أينا يأتيه عذاب يخزيه، وأينا هو كاذب؛ وأن تكون موصولة قد عمل فيها. كأنه قيل: سوف تعلمون الشقي الذي يأتيه عذاب يخزيه والذي هو كاذب.

[٧٧٦] فإن قلت، أي فرق بين إدخال الفاء ونزعها في {سَوْفَ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: إدخال الفاء وصل ظاهر بحرف موضوع للوصل، ونزعها وصل خفي تقديريّ بالاستئناف الذي هو جواب لسؤال مقدّر، كأنهم قالوا: فماذا يكون إن عملنا نحن على مكانتنا وعملت أنت؟ فقال: سوف تعلمون، فوصل تارة بالفاء وتارة بالاستئناف، للتفنن في البلاغة كما هو عادة بلغاء العرب. وأقوى الوصلين وأبلغهما الاستئناف، وهو باب من أبواب علم البيان تتكاثر محاسنه.

[٧٧٧] {وارْتَقِبُوا} وانتظروا العاقبة وما أقول لكم {إِنّى مَعَكُمْ رَقِيبٌ} أي منتظر. والرقيب بمعنى الراقب، من رقبه، كالضريب والصريم بمعنى الضارب والصارم. أو بمعنى المراقب، كالعشير والنديم، أو بمعنى المرتقب، كالفقير والرفيع بمعنى المفتقر والمرتفع.

[778] **Şayet** “Yüce Allah Medyenlilerin de, Hazret-i Şu‘ayb’ın da ellerinden geleni yapmalarından söz ettikten sonra, her iki tarafın da bu icraatının sonunu anlatmaya geçti. Bu durumda, normal olan “Rüsva edici azabın kime geleceğini ve kimin doğru/sadık olduğunu” demesi değil miydi? Böylece, ‘rüsva edici azabın geleceği kimseler’ ifadesi kâfirlerle, ‘doğru olan’ ifadesi de onlara gönderilen ‘peygamber’le ilgili olacaktı.” **dersen şöyle derim:** Normali dediğin gibidir, fakat Medyenliler Hazret-i Şu‘ayb’ın yalan söylediğini iddia ettikleri için “ve kimin *yalancı!* olduğunu” denilmiştir? Yani ‘sizin iddianıza göre…’ buyrularak cahillikleri ortaya konmuş olmaktadır.

[779] **Şayet** “Neden ‘Âd ve Medyen kıssalarının akışı Vav ile, aradaki kıssaların akışı ise Fa ile zikredilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Ortadaki iki kıssa “Onların randevuları sabahtır.” [Hûd 11/81] ve “Bu, yalan söylenmemiş bir sözdür.” [Hûd 11/65] vaatlerinden sonra zikredilmiş; bu sebeple de “Ona vaat ettim, zamanı gelince şöyle şöyle oldu.” demek gibi, sebebiyet ifade eden Fa ile zikredilmiştir. Son kıssalar ise, o şekilde yer almamışlar, mübteda olarak zikredilmişlerdir. Dolayısıyla, bir kıssanın diğer bir kıssaya atfedilmesi gibi, bu iki kıssayı iki önceki kıssayla birleştirecek bir harfle atfedilmeleri gerekmiştir.

[780] “Diz üstü çöken” yani yerinden ayrılamayan, sabit. Yani, Cebrail onlara karşı öyle bir kükredi ki her birinin canı çıktı ve oldukları yere yığılıp kaldılar. “Sanki hiç yaşamamışlardı!..” Yani memleketlerinde iş yapıp dolaşan diri varlıklar olarak hiç oturmamışlardı. بُعْدًا kelimesi *raşed* mânasına gelen *rüşd* kelimesi gibi, helâk anlamında olan *ba‘ad* ile aynı mânadadır. Bunun içindir ki, كَمَا بَعِدَتْ denmiştir. Sülemî bu بَعِدَتْ’i merfû‘ Ayın’la *ba‘udet* şeklinde okumuştur. Her iki okunuşta da mâna birdir; o da yakının zıttıdır. Ancak Araplar helâk olarak uzaklaşma ile diğer anlamındaki uzaklaşmayı birbirinden ayırmak istemiş ve kelimeyi farklı yapılarda kullanmışlardır. Hayır ve şer mânalarını içerecek şekilde farklı farklı *va‘ade* ve *ev‘ade* dedikleri gibi. Sülemî, *bu‘d*u –(helâkle irtibatlı) bu özel mânaya almaksızın- kök anlamı üzere okumuş olmaktadır. Tıpkı ölmek anlamında *zehebe fulân*^{un} *ve madā* (Falanca göçtü, gitti; maziye karıştı.) denilmesi gibi. İfadenin “Semud kavmi Allah’ın rahmetinden uzak kaldığı gibi, bunların da uzak kalması” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[٧٧٨] فإن قلت: قد ذكر عملهم على مكانتهم وعمله على مكانته، ثم أتبعه ذكر عاقبة العاملين منه ومنهم، فكان القياس أن يقول: من يأتيه عذاب يخزيه ومن هو صادق. حتى ينصرف {من يأتيه عذاب يخزيه} إلى الجاحدين، ومن هو صادق إلى النبي المبعوث إليهم. قلت: القياس ما ذكرت، ولكنهم لما كانوا يدعونه كاذبًا قال {وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ}، يعني في زعمكم ودعواكم، تجهيلًا لهم.

[٧٧٩] فإن قلت: ما بال ساقتي قصة عاد وقصة مدين جاءتا بالواو، والساقتان الوسطيان بالفاء؟ قلت قد وقعت الوسطيان بعد ذكر الوعد، وذلك قوله {إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ} [هود: ٨١]، {ذلك وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ} [هود: ٦٥]، فجيء بالفاء الذي هو للتسبيب، كما تقول: وعدته فلما جاء الميعاد كان كيت وكيت. وأما الأخريان فلم تقعا بتلك المثابة، وإنما وقعتا مبتدأتين، فكان حقهما أن تعطفا بحرف الجمع على ما قبلهما كما تعطف قصة على قصة.

[٧٨٠] الجاثم: اللازم لمكانه لا يريم، كاللابد. يعني أن جبريل صاح بهم صيحة فزهق روح كل واحد منهم بحيث هو قعصًا. {كَأَن لَمْ يَغْنَوْا} كأن لم يقيموا في ديارهم أحياء متصرفين مترددين. البعد: بمعنى البعد وهو الهلاك، كالرشد بمعنى الرشد. ألا ترى إلى قوله {كَمَا بَعِدَتْ}؟ وقرأ السلمي «بعدت»، بضم العين، والمعنى في البناءين واحد، وهو نقيض القرب، إلا أنهم أرادوا التفصلة بين البعد من جهة الهلاك وبين غيره، فغيروا البناء كما فرقوا بين ضماني الخير والشر، فقالوا: وعد وأوعد. وقراءة السلمي جاءت على الأصل اعتبارًا لمعنى البعد من غير تخصيص، كما يقال: ذهب فلان ومضى، في معنى الموت. وقيل: معناه بعدًا لهم من رحمة الله كما بعدت ثمود منها.

96-97. Gerçek şu ki; Mûsâ'yı da Firavun ve kurmaylarına mucizelerimizle ve güçlü aşikâr bir kanıtla göndermiştik... Ama Firavun'un emrine uydular (adamları). Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi.

98. O, Kıyamet günü de kavmine öncülük edecek ve onları su diye Ateş'e götürecektir. Ne kötü bir yerdir bu vardıkları 'pınar'!

99. Lânet, ne burada peşlerini bırakır ne de Kıyamet günü... Ne kötü bir ilâvedir bu eklenen! (İş dünyevî lânetle bitmemiş, dünya azabına bir de Âhiret azabı eklenmiştir.)

[781] "Mucizelerimizle ve güçlü âşikar bir kanıtla…" ifadesinde iki ihtimal vardır. Bu mucizeler içinde Mûsâ'nın peygamberliğinin doğruluğunu ispat eden apaçık bir kanıt olduğunun murat edilmesi; ikincisi ise 'apaçık kanıt' ile mucizelerin en açığı olan asa mucizesinin murat edilmesi.

[782] "Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi" ifadesi, düşüncesinde Firavun'a taraftar olan tâbilerinin cehaletini ortaya koymaktadır. Ki o, aklı olan en basit bir kişinin bile anlayabileceği bir sapıklık içindeydi; kendileri gibi bir insan olmasına rağmen tanrılık iddia ediyordu. Firavun, insanlara açıkça şiddet uyguluyor, ancak inatçı bir şeytanın yapabileceği kötülük ve zulmü yapıyordu; zatı ve sıfatları bakımından tanrı olmaktan çok uzaktı. Buna rağmen, ona tâbi olmuşlar, iddiasını kabul etmişler ve ona ittiba etmişlerdi. *el-Emru'r-reşîd,* kendisinde rüşt olan iş demektir. Yani, onun davasında rüşt de yoktu; davası sarih bir azgınlık ve apaçık bir sapıklıktan ibaretti. Akıllı insanlar, ancak kendilerini doğru yola götürecek ve hidayet edecek birine tâbi olurlardı, saptıran ve azdırana değil. Bu ifadeyle, Mısırlıların Hazret-i Mûsâ'nın mucizelerini ve o apaçık kanıtı görüp davasının hak ve doğru olduğunu anladıktan sonra, ona ittiba etmeyip davasında hiçbir doğruluk olmayan birinin peşinden gittikleri dile getirilmektedir. "Kavmine öncülük edecek," yani Firavun Mısırlılara dalâlette öncülük ettiği gibi ahirette de onların önünde cehenneme gidecek ve onlar da onun peşinden gidecekler. "Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi." ibaresiyle, "Akıbeti hayırlı değil!" mânası murat edilmiş; "kavmine öncülük edecek" ibaresinde de bunun tefsir ve izahı mahiyetinde "Akıbeti böyle olan birinin dâvası nasıl doğru olabilir!?" denilmiş de olabilir. *Ğayy* kınanan ve kızılan şeylerde kullanıldığı gibi, *ruşd* de beğenilip övülen ve razı olunan şeylerde kullanılır. *Tekaddemehû* (önüne geçti) anlamında *kademehû* denir ve *kādimetü'r-rahli* (kervanın öncüsü) tabiri de buradan gelir. Nitekim *tekaddemehû* anlamında *kaddemehû* da denir ki, *mukaddimetü'l-ceyş* (ordunun öncüsü) terkibi buradan gelmektedir. *Tekaddeme* anlamında *akdeme* de denilir ki *mukdimu'l-'ayn* (göz pınarı) terkibi de buradan gelmektedir.

٩٦- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

٩٧- ﴿إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ﴾

٩٨- ﴿يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ﴾

٩٩- ﴿وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ﴾

[٧٨١] {بآياتنا وسلطانٍ مُبِينٍ} فيه وجهان؛ أن يراد أنّ هذه الآيات فيها سلطان مبين لموسى على صدق نبوّته، وأن يراد بالسلطان المبين العصا، لأنها أبهرها.

[٧٨٢] {وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ} تجهيل لمتبعيه حيث شايعوه على أمره، وهو ضلال مبين لا يخفى على من فيه أدنى مسكة مِن العقل، وذلك أنه ادّعى الإلهية وهو بشر مثلهم، وجاهر بالعسف والظلم والشر الذي لا يأتي إلا من شيطان مارد، ومثله بمعزل من الإلهية ذاتًا وأفعالًا، فاتبعوه وسلّموا له دعواه، وتتابعوا على طاعته. والأمر الرشيد: الذي فيه رشد، أي وما في أمره رشد، إنما هو غيّ صريح وضلال ظاهر مكشوف، وإنما يتبع العقلاء من يرشدهم ويهديهم، لا من يضلهم ويغويهم. وفيه أنهم عاينوا الآيات والسلطان المبين في أمر موسى عليه السلام، وعلموا أن معه الرشد والحق، ثم عدلوا عن اتباعه إلى اتباع من ليس في أمره رشد قط. {يَقْدُمُ قَوْمَهُ} أي كما كان قدوة لهم في الضلال كذلك يتقدّمهم إلى النار وهم يتبعونه. ويجوز أن يريد بقوله {وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ} وما أمره بصالح حميد العاقبة. ويكون قوله {يَقْدُمُ قَوْمَهُ} تفسيرًا لذلك وإيضاحًا؛ أي كيف يرشد أمر من هذه عاقبته. والرشد مستعمل في كل ما يحمد ويرتضى، كما استعمل الغيّ في كل ما يذم ويتسخط. ويقال: قدمه، بمعنى تقدّمه. ومنه: قادمة الرحل، كما يقال: قدّمه، بمعنى تقدّمه، ومنه مقدِّمة الجيش؛ وأقدم، بمعنى تقدّم. ومنه مُقْدِم العين.

[783] **Şayet** “(يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ yerine, her iki fiil de muzari olacak şekilde) *yakdumu kavmehu… fe-**yûriduhum*** (Kavminin önüne geçer ve onları götürür.) denilmeli değil miydi? Neden ikinci fiil mazi sıygasıyla zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Mazi, olmuş bitmiş ve kesinleşmiş bir şeye delâlet ettiği için. Adeta “Onların önüne geçip, kendilerini mutlaka o ateşe götürecek!” denilmiştir. الوِرْدُ suya varış yeri, المَوْرُودُ ise suya vardıkları yer (pınar / kuyu vs.) anlamındadır. Burada Firavun, kervanın önünden gidip suyu hazırlayan kişiye, ona tâbi olanlar da kervana benzetilmiş; sonra, “Su diye vardıkları yer ne kötü oldu!.. Vara vara Ateş’e vardılar!..” denilmiştir; çünkü suya sırf susuzluğu gidermek ve ciğerleri soğutmak için gidilir. Oysa ateş bunun zıttıdır.

[784] “Lânet ne burada” bu dünyada “bırakır...” Yani dünyada da lânetlenirler ahirette de. “Ne kötü bir ilavedir bu eklenen!” Yani bu yapılan, ne kötü bir yardımdır! Çünkü dünyadaki lânet ahiretteki azaba bir ilave ve destektir. Dünyadaki lânetin peşine bir de ahiretteki lânet takılmıştır. *Bi’se’l-‘atā’u’l-mu‘tā* (Ne kötü bir bahşiştir bu verilen!) denilir.

100. İşte bunlar, çeşitli yerleşim birimlerin(in helâkin)e ilişkin haberlerden bazılarıdır; bunları sana Biz anlatıyoruz. Bir kısmı hâlâ ayakta, bir kısmı ise kökünden biçilmiş...

101. Bunlara Biz zulmetmedik, asıl onlar kendilerine zulmetti... Allah’tan başka taptıkları tanrıları(!) senin Rabbinin emri geldiğinde kendilerine fayda vermedi, kayıplarını artırmaktan başka bir işe yaramadı.

[785] ذٰلِكَ ifadesi mübteda, مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ ifadeleri ise peş peşe iki haberdir; yani işte bu önemli haberler, helâk olan yerleşim birimlerine dair mühim haberlerden bazılarıdır; sana anlatılmıştır. مِنْها’daki zamir yerleşim yerlerine râcidir; yani onların bir kısmı devam ediyor, bir kısmının da izleri silinmiş; ‘dimdik duran ekin’ ile ‘biçilip hasat edilmiş ekin’ gibiler. “Peki, bu cümlenin mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Yeni bir cümledir, mahalli yoktur.

[786] Kendilerini helak ettiğimiz için “Bunlara biz zulmetmedik,” “asıl onlar” helâk edilecekleri işler yapmak suretiyle “kendilerine zulmettiler. Tanrıları kendilerine fayda vermedi;” Allah’ın azabını onlardan çeviremedi. يَدْعُونَ (ibadet ettikleri) ifadesi, geçmiş halin hikâyesidir. لَمَّا kelimesi أَغْنَتْ tarafından nasbedilmiştir. “Rabbinin emri” O’nun azap ve gazabıdır. تَتْبِيبٍ *tahsîr* (zarar verme) anlamındadır. Biri zarara uğradığında *tebbe*, onu bir başkası zarara uğrattığında ise *tebbebehû gayruhû* denir.

[٧٨٣] فإن قلت: هلا قيل: يقدم قومه فيوردهم، ولم جيء بلفظ الماضي؟ قلت: لأن الماضي يدل على أمر موجود مقطوع به، فكأنه قيل: يقدمهم فيوردهم النار لا محالة. و{الورد} المورود، و{المورود} الذي وردوه؛ شبه بالفارط الذي يتقدّم الواردة إلى الماء، وشبه أتباعه بالواردة، ثم قيل: بئس الورد الذي يردونه النارُ! لأنّ الورد إنما يراد لتسكين العطش وتبريد الأكباد، والنار ضدّه.

[٧٨٤] {وَأُتْبِعُوا فِى هذه} في هذه الدنيا {لَعْنَةً}، أي يُلعَنون في الدنيا، ويلعنون في الآخرة. {بِئْسَ الرِّفْدُ المرفود} رفدهم، أي بئس العون المعان. وذلك أنّ اللعنة في الدنيا رفد للعذاب ومدد له، وقد رفدت باللعنة في الآخرة. وقيل: بئس العطاء المعطى.

١٠٠-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ﴾

١٠١-﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ﴾

[٧٨٥] {ذلك} مبتدأ {مِنْ أَنْبَاءِ القرى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ} خبر بعد خبر، أي ذلك النبأ بعض أنباء القرى المهلكة مقصوص عليك. {مِنْهَا} الضمير للقرى، أي بعضها باق وبعضها عافي الأثر، كالزرع القائم على ساقه والذي حصد. فإن قلت: ما محمل هذه الجملة؟ قلت: هي مستأنفة لا محل لها.

[٧٨٦] {وَمَا ظلمناهم} بإهلاكنا إياهم {ولكنْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ} بارتكاب ما به أهلكوا. {فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ} فما قدرت أن ترد عنهم بأس الله. {يَدْعُونَ} يعبدون، وهي حكاية حال ماضية. و{لَمَّا} منصوب بـ{ما أغنت}. {أَمْرُ رَبّكَ} عذابه ونقمته. {تَتْبِيبٍ} تخسير. يقال: تبّ، إذا خسر، وتببه غيره، إذا أوقعه في الخسران.

Türkiye

102. İşte böyledir senin Rabbinin yakalayışı, halkı zalim iken şehirleri yakaladığında... O'nun yakalaması gerçekten can yakıcıdır, şiddetlidir!

[787] (وَكَذٰلِكَ'deki) Kâf, mahallen merfû' olup *ve mislu zâlike'l-ahzi ahzü Rabbike* (İşte böyledir senin Rabbinin yakalayışı) şeklinde takdir edilir. *Ahz* kelimesinin fiil olarak (*ehaze*) okunduğu kıraate göre ise Kâf mansūbdur. İbare, *iz ehaze'l-kurâ* şeklinde de okunmuştur. وَهِيَ ظَالِمَةٌ ifadesi الْقُرٰى'dan haldir.

[788] "Can yakıcıdır, şiddetlidir." Yakalanan için sancılı ve zordur. Bu tabir, Mekke ve diğer şehirlerin kâfirlerinin, hatta bütün zalim toplumların, bir başkasına -veya işlediği bir günahla kendisine- zulmeden herkesin zulmünün vahim sonuna karşı dikkatli olmaya çağırmaktadır. Dolayısıyla, günah işleyen herkes, Rabbinin o can yakıcı, şiddetli yakalayışından sakınıp, vakit kaybetmeden tövbe etmeli ve kendisine verilen mühlete aldanmamalıdır.

103. Âhiret azabından korkanlar için elbette bunda bir âyet vardır. Bu, bütün insanların toplanacağı bir gündür; şahitli bir gündür bu...

[789] "Bunda" ifadesi Allah'ın, günahları yüzünden helâk olan milletlere dair anlattığı kıssalara işarettir. "Korkanlar için elbette bir âyet," yani ibret "vardır." Çünkü o, Allah'ın suçlulara dünyada yaptığı şeylere bakar. Bu cezalar ise, onlara ahirette hazırladıklarının sadece bir numunesidir. Dünyadaki cezanın büyüklüğünü ve şiddetini görünce, ahirette verilecek azabın büyüklüğünü idrak eder. Böylece, dünyevi azap onun için bir ibret, bir ders ve Allah'tan korku ve haşyetinin artması için bir lütuf olur. "Elbette bunda korkan kimseler için büyük bir ibret vardır." [Nâzi'ât 79/26] âyeti de aynı mânayı ifade etmektedir.

[790] (ذٰلِكَ يَوْمٌ ifadesindeki) "bu" kıyamet gününe işarettir; çünkü "ahiret azabı" terkibi buna delâlet etmektedir. النَّاسُ kelimesi مَجْمُوعٌ kelimesinin (naib-i fâ'ili olarak) merfû'dur. Bu kelime, *yucma'u lehu'n-nâs*^{u} örneğinde olduğu gibi, ism-i mef'ûl olduğunda da nâib-i fâ'il alarak onu ref'etmiştir. "Peki neden bu kelimenin fiil sıygası yerine ism-i mef'ûl sıygası tercih edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü ism-i mef'ûl burada gün kelimesindeki toplama mânasının devamlılığına, onun mutlaka insanların toplanacakları kesinleşmiş olan bir miat olduğuna ve günün bu sıfatla ayrılmaz bir sıfat olarak mevsūf olduğuna delâlet eder. İsm-i mef'ûl sıygası, toplanmayı insanlara isnat etmek açısından da daha kesindir.

١٠٢-﴿وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ﴾

[٧٨٧] محل الكاف الرفع، تقديره: ومثل ذلك الأخذ {أَخْذُ رَبِّكَ}، والنصب فيمن قرأ «وكذلك أَخَذَ رَبُّكَ»، بلفظ الفعل. وقرئ «إذ أخذ القرى»، {وَهِىَ ظالمة} حال من القرى.

[٧٨٨] {أَلِيمٌ شَدِيدٌ} وجيع صعب على المأخوذ. وهذا تحذير من وخامة عاقبه الظلم لكل أهل قرية ظالمة من كفار مكة وغيرها، بل لكل من ظلم غيره أو نفسه بذنب يقترفه. فعلى كل من أذنب أن يحذر أخذ ربه الأليم الشديد، فيبادر التوبة ولا يغتر بالإمهال.

١٠٣-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الآخِرَةِ ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ﴾

[٧٨٩] {ذلك} إشارة إلى ما قص الله من قِصص الأمم الهالكة بذنوبهم {لَآيَةً لِمَنْ خَافَ}، لعبرةً له، لأنه ينظر إلى ما أحل الله بالمجرمين في الدنيا، وما هو إلا أنموذج مما أعدّ لهم في الآخرة، فإذا رأى عظمه وشدّته اعتبر به عظم العذاب الموعود، فيكون له عبرة وعظة ولطفًا في زيادة التقوى والخشية من الله تعالى. ونحوه {إِنَّ فِى ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَن يَخْشَى} [النازعات: ٢٦].

[٧٩٠] {ذلك} إشارة إلى يوم القيامة، لأنّ عذاب الآخرة دلّ عليه. و{الناس} رفع باسم المفعول الذي هو {مجموع}، كما يرفع بفعله إذا قلت: يجمع له الناس. فإن قلت: لأي فائدة أوثر اسم المفعول على فعله؟ قلت: لما في اسم المفعول من دلالة على ثبات معنى الجمع لليوم، وأنه يوم لا بدّ من أن يكون ميعادًا مضروبًا لجمع الناس له، وأنه الموصوف بذلك صفة لازمة؛ وهو أثبت أيضًا لإسناد الجمع إلى الناس،

Ayrıca, insanların bu toplanmadan kurtulamayacağına delâlet eder. Birini tehdit eden kişinin ona "*inneke le-menhûb*^{un} *mâlüke mahrûb*^{un} *kavmuke* "(Malın yağmalanacak! Kavminle savaşılacak!) demesi de buna benzer. Bu ifade, fiil sıygasında olmayan bir 'o vasfı taşıma ve kalıcılık' mânasına sahiptir. Nitekim "O, bütün insanların toplanacağı bir gündür." ifadesiyle "Mahşer vaktinde sizi toplayacağı gün..." [Tegâbün 64/9] âyetindeki üslup karşılaştırıldığında bu iddiamızın doğruluğu görülür. (Fiil ile) *yucma'ûne le-hû* ifadesi ise "İnsanlar onda hesap, sevap ve ikap için toplanırlar." anlamındadır.

[791] "Şahitli bir gündür," yani kendisinde şahitlik edilen bir gündür. Mef'ûlün bih gibi kullanılmak suretiyle zarfta müsamaha cihetine gidilmiştir. (Şairin):

Süleym ve Âmir'i gördüğümüz gün...

beytinde de bu kullanım söz konusudur.[1] Yani insanlar o meydanda bulunurlar, kimse oradan başka bir yerde bulunmaz. *Meşhûd*dan murat, şahitleri çok olan demektir. Nitekim *li-fulân*^{in} *meclis*^{un} *meşhûd*^{un} *ve ta'âm*^{un} *mahdûr*^{un} (Falanın meclisinde bulunanlar çoktur, yemeğini yiyenler çoktur.) denir. Ümmü Kays'ın şu beytinde de aynı üslup söz konusudur:

Kavmin büyüklerinin toplandığı, herkesin tanık olduğu nice büyük gün.

[792] **Şayet** "Niçin 'kendisinde (başka şeylere) şahit olunan gün' dedin de – فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ (İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. [Bakara 2/185]) âyetinde olduğu gibi, 'günün kendisi'ne şahit olunduğunu söylemedin?" **dersen şöyle derim:** Burada maksat, o günü dehşet ve büyüklükle tavsif etmek ve onu diğer günlerden ayırmaktır. Şayet يَوْمٌ مَشْهُودٌ ifadesinin 'kendisine tanık olunan gün' anlamında olduğunu söylersek, diğer bütün günler de öyledir. "Kendisinde şahit olunan gün" anlamında kabul ettiğimizde ise Cuma günü, kendisinde şahit olunan haftanın diğer günlerinden ayrıldığı gibi o gün de diğerlerinden ayrılmış olur. Cumanın kendisinin görülmesi caiz olmaz, çünkü o da haftanın diğer günleri gibidir; onlara şahit olan herkes ona da şahit olur. فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ (İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. [Bakara 2/185]) âyeti de böyledir. Burada الشَّهْرَ mef'ûlün bih olarak değil, zarf olarak mansūbdur. فَلْيَصُمْهُ kelimesindeki zamir de böyledir: "Sizden kim ay*da* şahit olursa on*da* oruç tutsun", yani içinizden kim Ramazan ayında memleketinde mukim olarak bulunursa, o ayda oruç tutsun. *Şehr*i mef'ûlün bih olarak nasbedersen o takdirde, seyahatteki de mukim de ay*a* şahit olmaktadır; mukim aya şahit olup da seyahatteki şahit olmuyor değildir.

---

[1] شهدناه ifadesi شهدنا فيه takdirindedir. / ed.

وأنهم لا ينفكون منه. ونظيره قول المتهدد: إنك لمنهوب مالك محروب قومك! فيه من تمكن الوصف وثباته ما ليس في الفعل، وإن شئت فوازن بينه وبين قوله {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الجَمْعِ} [التغابن: ٩] تعثر على صحة ما قلت لك. ومعنى يجمعون له: يجمعون لما فيه من الحساب والثواب والعقاب.

[٧٩١] {يَوْمٌ مَشْهُودٌ} مشهود فيه، فاتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به، كقوله:

وَيَوْم شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعامِرًا

أي يشهد فيه الخلائق الموقف لا يغيب عنه أحد. والمراد بالمشهود: الذي كثر شاهدوه ومنه قولهم: لفلان مجلس مشهود، وطعام محضور. قال:

في مَحْفَلٍ مِنْ نَوَاصِي النَّاسِ مَشْهُودِ

[٧٩٢] فإن قلت: فما منعك أن تجعل اليوم مشهودًا في نفسه دون أن تجعله مشهودًا فيه، كما قال الله تعالى {فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} [البقرة: ١٨٥]؟ قلت: الغرض وصف ذلك اليوم بالهول والعظم وتميزه من بين الأيام، فإن جعلته مشهودًا في نفسه فسائر الأيام كذلك مشهودات كلها، ولكن يجعل مشهودًا فيه حتى يحصل التميز كما تميز يوم الجمعة عن أيام الأسبوع بكونه مشهودًا فيه دونها، ولم يجز أن يكون مشهودًا في نفسه؛ لأنّ سائر أيام الأسبوع مثله يشهدها كل من يشهده. وكذلك قوله {فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} [البقرة: ١٨٥] الشهر منتصب ظرفًا لا مفعولا به، وكذلك الضمير في {فَلْيَصُمْهُ}. والمعنى: فمن شهد منكم في الشهر فليصم فيه، يعني فمن كان منكم مقيمًا حاضرًا لوطنه في شهر رمضان فليصم فيه، ولو نصبته مفعولًا فالمسافر والمقيم كلاهما يشهدان الشهر، لا يشهده المقيم، ويغيب عنه المسافر.

104. Biz onu erteliyoruz, ama bu, sadece belli bir süreye (yani Kıyamet saatine) kadardır.

[793] *Ecel* bütün bir erteleme süresi anlamında kullanıldığı gibi, o sürenin bitişi anlamında da kullanılır. Meselâ *intehe'l-ecel*^{ü} (Süre bitti.) ve *beleğa'l-ecel*^{ü} *âhirahû* (Süre sona erdi.) ve *halle'l-ecel*^{ü} (Zamanı geldi.) derler. Nitekim "Onların eceli geldiğinde…" [A'râf 7/34] buyrulmuştur ki maksat, verilen sürenin sonudur. *'Add* (sayma) ise sürenin sonu ve nihai sınırı için değil, yalnızca süre için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, "Biz onu erteliyoruz, ama bu, sadece belli bir süreye kadardır." âyeti muzāfın hazfiyle, "sadece sayılı bir sürenin *bitimine* kadar" anlamındadır. وَما نُؤَخِّرُهُ ifadesi *ve mâ yu'ahhiruhû* (O, bunu erteliyor.) şeklinde Ya ile de okunmuştur.

105. O geldiğinde, Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Kimi mutsuz, kimi mutludur.

[794] يَوْمَ يَأْتِ ifadesi, sonunda Yâ olmaksızın okunmuştur ki benzeri Arapların *lâ edri* (bilmem) ifadeleri olup bunu Halil ve Sîbeveyhi nakletmiştir. Yâ hazfedilip, kesre ile yetinme Hüzeyl lehçesinde sık görülen bir durumdur. **Şayet** "يَأْتِ'nin fâ'ili nedir?" **dersen şöyle derim:** Fâ'il *Allāh* lafza-i celâlidir. Tıpkı "Galiba, Allah'ın gelmesinden başka bir şey beklemiyorlar?!" [Bakara 2/210], "Veya Rabbinin gelmesini…" [En'âm 6/158] ve "Rabbinin geldiği…" [Fecr 89/22] âyetlerinde olduğu gibi. (Bir önceki âyette geçen) وَما نُؤَخِّرُهُ ifadesinin Yâ ile *ve mâ yu'ahhiruhû* şeklinde okunması ve بِإِذْنِهِ kelimesindeki zamir de bunu teyit eder. Fâ'il "veya kıyametin kopması" [Yûsuf 12/107] âyetinde olduğu gibi, *yevm* zamiri de olabilir ("O gün geldiğinde…" mealinde). "Peki, zarf olan *yevme* ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Ya لَا تَكَلَّمُ ile (O gün geldiğinde kimse konuşamaz.) ya gizli bir *üzkür* ile (O'nun geleceği günü hatırla!) ya da "sadece belli bir süreye kadar" cümlesinde mahzuf olan 'sona erme' fiiliyle mansūbdur. *Yentehi'l-ecel*^{ü} *yevme ye'ti* (Bu süre, o gün geldiğinde sona erer.) anlamında. **Şayet** "Fâ'ili *yevme* râci zamir olarak kabul edersen o zaman 'gün'ü günün geliş vakti yapmış ve bir şeyi yine kendisiyle tarif etmiş olursun." **dersen şöyle derim:** Burada o günden murat, o günün zorluk ve sıkıntılarıdır.

[795] لَا تَكَلَّمُ aslında *lâ tetekellemu*dur. Benzeri, "Rahman'ın izin verdiklerinden başkası konuşamaz" [Nebe' 78/38] âyetidir. **Şayet** "Bu âyetle 'Herkesin; kendisi için cedelleşeceği gün…' [Nahl 16/111] ve 'Bu gündür işte dillerinin tutulacağı gün; kendilerine, bahane üretme izninin verilmeyeceği (gün)…' [Murselât 77/35-36] âyetleri nasıl uzlaştırılabilir?" **dersen şöyle derim:** O gün, birçok konum ve çeşitli durumları olan uzun bir gündür.

١٠٤-﴿وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلا لأَجَلٍ مَعْدُودٍ﴾

[٧٩٣] الأجل يطلق على مدة التأجيل كلها وعلى منتهاها، فيقولون: انتهى الأجل، وبلغ الأجل آخره، ويقولون: حل الأجل. {فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ} [الأعراف: ٣٤] يراد آخر مدة التأجيل، والعدّ إنما هو للمدّة، لا لغايتها ومنتهاها، فمعنى قوله {وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلّا لأَجَلٍ مَعْدُودٍ}: إلا لانتهاء مدة معدودة، بحذف المضاف. وقرئ «وما يؤخره»، بالياء.

١٠٥-﴿يَوْمَ يَأْتِ لا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ﴾

[٧٩٤] قرئ «يوم يأت»، بغير ياء. ونحوه قولهم: لا أدر، حكاه الخليل وسيبويه. وحذف الياء والاجتزاء عنها بالكسرة كثير في لغة هذيل. فإن قلت: فاعل يأتي ما هو؟ قلت: الله عز وجل، كقوله {هَلْ يَنظُرُونَ إِلّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللهُ} [البقرة: ٢١٠]، {أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} [الأنعام: ١٥٨]، {وَجَاءَ رَبُّكَ} [الفجر: ٢٢]. وتعضده قراءة «وما يؤخر» بالياء، وقوله {بِإِذْنِهِ}. ويجوز أن يكون الفاعل ضمير اليوم، كقوله تعالى {أو تَأْتِيَهُمُ الساعةُ} [يوسف: ١٠٧]. فإن قلت: بما انتصب الظرف؟ قلت: إمّا أن ينتصب بـ{لا تكلّمُ}، وإما بإضمار اذكر، وإمّا بالانتهاء المحذوف في قوله {إلّا لأَجَلٍ مَعْدُودٍ} [هود: ١٠٤]، أي ينتهي الأجل يوم يأتي. فإن قلت: فإذا جعلت الفاعل ضمير اليوم، فقد جعلت اليوم وقتًا لإتيان اليوم وحدّدت الشيء بنفسه. قلت: المراد إتيان هوله وشدائده.

[٧٩٥] {لَا تَكَلَّمُ} لا تتكلم. وهو نظير قوله {لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرحمن} [النبأ: ٣٨]. فإن قلت: كيف يوفق بين هذا وبين قوله تعالى {يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَن نفْسِهَا} [النحل: ١١١]، وقوله تعالى {هذا يَوْمُ لَا يَنطِقُونَ وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦]؟ قلت: ذلك يوم طويل له مواقفُ ومواطنُ،

İnsanlar o zamanın bazı durumlarında kendi canlarını kurtarmak için uğraşırlar, bazılarında konuşmalarına engel olunup izin verilmez, bazılarında izin verilir ve konuşurlar ve bazılarında da ağızları mühürlenir ve elleri ve ayakları konuşur.

[796] فَمِنْهُمْ kelimesindeki zamir, -malum oldukları ve لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ (kimse konuşamaz) cümlesi kendisine delâlet ettiği için zikredilmemiş olan- mahşer yerindeki insanlara râcidir. Nitekim "bütün insanların toplanacağı" [Hûd 11/103] âyetinde insanlar zikredilmiştir.

[797] *Şakî* (mutsuz), dünyada yapmış olduğu kötü fiillerden dolayı cehennemi hak eden; *sa'îd* (mutlu) ise dünyada iken güzel iş yaptığı için cenneti hak etmiş olan kimsedir.

106. Mutsuzlar Cehennem'dedirler; burada öyle hırıltılı yüksek sesli bir nefes alış-verişleri vardır ki (korkunçtur)!..

107. Rabbin dilerse başka, ama gökler ve yer durdukça orada kalacaklardır. Senin Rabbin, murad ettiği şeyi mutlaka yapar!

[798] Genel olarak kurrânın شَقُوا şeklinde okuduğu kelimeyi Hasan-ı Basrî [v. 110/728] diğer kelime سُعِدُوا okunduğu gibi, (meçhul sıyga ile) *şukū* (mutsuz kılınanlar) şeklinde okumuştur. زَفِيرٌ nefes verme, شَهِيقٌ ise nefes alma anlamındadır. Nitekim Şemmâh da bir beytinde şöyle demiştir:

> Uzun uzun anırır; çıkardığı ses baştan
> bir hırlamadır; peşinden ise kükreme gelir

[799] "Gökler ve yer durdukça" ifadesinde iki ihtimal vardır. Birincisi; 'gökler ve yer' kelimeleriyle ahiretteki göklerin ve yerin murat edilmesidir ki, onlar daimidirler ve ebedi olarak var olmak için yaratılmışlardır. Âhirette göklerin ve yerin olacağına "Yerin başka bir yerle, göklerin de (başka göklerle) değiştirileceği gün…" [İbrâhim 14/48] ve "Bizi dilediğimiz yerinde oturacağımız bu 'yer'e (cennet yurduna) vâris kılan…" [Zümer 39/74] âyetleri delâlet etmektedir. Ayrıca, ahirette insanların su ihtiyacını sağlayacak ve onları gölgelendirecek bir şeyin olması gerekir. Bu, ya Allah'ın yaratacağı bir sema olacak veya Arş'ın altında gölgeleneceklerdir. Zira insana gölge yapan her şey 'gök'tür. İkincisi ise, bu ibarenin ebediyet ve kesintisizlik ifade etmesidir. Nitekim Araplar *mâ dâme Ti'âr*^{u} (Ti'âr dağı orada durduğu sürece), *mâ ekāme Sebîr*^{u} (Sebir dağı orada olduğu sürece) ve *mâ lâha kevkeb*^{un} (bir yıldız parladığı sürece) vb. kelimeleri ebediyeti ifade etmek için kullanırlar.

ففي بعضها يجادلون عن أنفسهم، وفي بعضها يكفون عن الكلام فلا يؤذن لهم، وفي بعضها يؤذن لهم فيتكلمون، وفي بعضها يختم على أفواههم وتتكلم أيديهم وتشهد أرجلهم.

[٧٩٦] {فَمِنْهُمْ} الضمير لأهل الموقف ولم يذكروا، لأنّ ذلك معلوم، ولأنّ قوله {لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ} يدل عليه، وقد مرّ ذكر الناس في قوله {مَجْمُوعٌ لَهُ النَاسُ} [هود: ١٠٣].

[٧٩٧] والشقى: الذي وجبت له النار لإساءته، والسعيد: الذي وجبت له الجنة لإحسانه.

١٠٦-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ﴾

١٠٧-﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾

[٧٩٨] قراءة العامّة بفتح الشين. وعن الحسن «شُقوا» بالضم، كما قرئ «سعدوا». والزفير: إخراج النفس، والشهيق: ردّه. قال الشماخ:

بَعِيدُ مَدَى التَّطْرِيبِ أَوَّلُ صَوْتِهِ   زَفِيرٌ وَيَتْلُوهُ شَهِيقٌ مُحَشْرَجُ

[٧٩٩] {مَا دَامَتِ السموات والأرض} فيه وجهان؛ أحدهما أن تراد سموات الآخرة وأرضها، وهي دائمة مخلوقة للأبد. والدليل على أن لها سموات وأرضًا قوله تعالى {يَوْمَ تُبَدَّلُ الأرضُ غَيْرَ الأرضِ} [إبراهيم: ٤٨]، وقوله {وَأَوْرَثَنَا الأرض نَتَبَوَّأُ مِنَ الجنةِ حَيْثُ نَشَاءُ} [الزمر: ٧٤]، ولأنه لا بدّ لأهل الآخرة مما يقلهم ويظلهم؛ إمّا سماء يخلقها الله، أو يظلهم العرش، وكل ما أظلك فهو سماء. والثاني أن يكون عبارة عن التأبيد ونفي الانقطاع. كقول العرب: ما دام تِعارُ، وما أقام ثَبير، وما لاح كوكبٌ، وغير ذلك من كلمات التأبيد.

[800] **Şayet** “Cennete ve cehenneme gidenlerin orada ebediyyen kalacakları istisnasız olarak sabit olduğu halde, ‘Rabbinin dilediği müstesna’ diye istisna yapılmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu istisna, cehennem azabının ve cennet nimetlerinin sonsuzluğundan istisnadır. Zira cehennemdekiler sadece orada ateşle azap edilmekte ebedi olmazlar, ayrıca zemherir ve diğer azap türleriyle de azap edilirler. Ki bunların en ağırı, Allah’ın onlara gazap etmesi, onları huzurundan kovması ve onlara değer vermemesidir. Nitekim cennettekiler için de cennetten başka, ondan daha büyük bir nimet vardır ki, o da “Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde güzelim yerleşkeler vaat etmektedir; ama Allah rızası daha büyüktür...” [Tevbe 9/72] âyetinde ifade edildiği gibi, Allah’ın rızasıdır. Ayrıca onlar için, cennet mükâfatından ayrı olarak, mahiyetini O’ndan başkasının bilmediği ilahi lütuflar vardır ki, istisna ile bu kısım murat edilmiştir. Buna delil olarak, [cennet ehlinin nail olacağı nimetler hakkında] “ardı arkası kesilmeyen bir ‘ver’gi olarak” [Hûd 11/108] buyurmuştur. Ayrıca, buna mukabil “Senin Rabbin dilediğini mutlaka yapar.” buyurması da Allah’ın, cennettekilere kesintisiz nimetler verdiği gibi, cehennemdekilere de dilediği azabı vereceği anlamındadır. Bunu iyi düşün, çünkü Kur’ân’ın âyetleri birbirini tefsir eder. Mücbire’nin “İstisnadan murat, büyük günah sahiplerinin cehennemden şefaatle çıkmalarıdır.” şeklindeki iddiaları seni aldatmasın! Çünkü ikinci istisna onların yalan söylediğini haykırmakta ve iftira ettiklerini ilan etmektedir. Sonradan bitmelerden[1] birinin, Amr b. Âs’ın oğlu Abdullah’dan rivâyet ettiği; “Peygamber (s.a.); ‘Cehennem için öyle bir gün gelir ki, kapıları tāp tap açılır; orada kimse kalmaz’ dedi ki bu, orada devirlerce kalmalarından sonra olacaktır.” şeklindeki rivayete dayanarak Allah’ın kitabını arkalarına atan adamlardan başka ne beklenir ki!? İşittiğime göre, dalâlettekiler arasında bu hadîse aldanan ve kâfirlerin (bile) cehennemde ebediyyen kalmayacağına inananlar varmış!.. Allah korusun, bu ve benzeri görüşler apaçık bir *hızlân*dır![2] *Allah hak üzere dosdoğru gidişimizi ve kitabına dair bilgimizi artırsın ve onu anlama hususundaki gayret ve dikkatimizi çoğaltsın.* “Amr b. Âs”ın oğlu Abdullah’dan gelen bu rivayet sahihse ifade, “Cehennemdekiler orada ateşin sıcağından çıkar zemheririn soğuğuna girerler.” anlamındadır ki, ‘cehennem kapılarının tāp tap açılarak boşalması’nı bu da ifade edebilir. Ancak bana göre Abdullah b. Amr’ın iki kılıcındaki ve bunlarla Hazret-i Ali (r.a.) ile savaşmasındaki vebal, onu bu hadisi yürütmekten alıkoyacak derecededir![3]

---

[1] Yani Ehl-i Hadis’in haşvîlerinden. / ed.

[2] Allah bunlardan tevfikini esirgiyor demek ki! / ed.

[3] Zemahşerî, “Dinî açıdan son derece önemli olan bu tür konularda Amr b. ‘Âs’ın oğlundan bilgi alınamaz. O önce Hazret-i Ali (r.a.) Radıya’llāhu ‘Anh ile savaşmasının hesabını versin; ondan sonra bu tür konularda hadis rivayet etmeye kalksın!” demek istiyor. / ed.

[٨٠٠] فإن قلت: فما معنى الاستثناء في قوله {إِلَا مَا شَاء رَبُّكَ} وقدثبت خلود أهل الجنة والنار في الأبد من غير استثناء؟ قلت: هو استثناء من الخلود في عذاب النار، ومن الخلود في نعيم الجنة. وذلك أن أهل النار لا يخلدون في عذاب النار وحده، بل يعذبون بالزمهرير وبأنواع من العذاب سوى عذاب النار، وبما هو أغلظ منها كلها، وهو سخط الله عليهم وخسؤه لهم وإهانته إياهم. وكذلك أهل الجنة لهم سوى الجنة ما هو أكبر منها وأجل موقعًا منهم، وهو رضوان الله، كما قال {وَعَدَ اللهُ المؤمنين والمؤمنات جنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأنهارُ خالدين فِيهَا ومَساكِنَ طَيِّبَةً فِى جَنَّاتِ عَدْنٍ ورضوانٌ منَ اللهِ اَكْبَرُ} [التوبة: ٧٢]، ولهم ما يتفضل الله به عليهم سوى ثواب الجنة مما لا يعرف كنهه إلا هو، فهو المراد بالاستثناء. والدليل عليه قوله {عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ} [هود: ١٠٨]. ومعنى قوله في مقابلته {إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ}: أنه يفعل بأهل النار ما يريد من العذاب، كما يعطي أهل الجنة عطاءه الذي لا انقطاع له؛ فتأمّله فإنّ القرآن يفسر بعضه بعضًا، ولا يخدعنك عنه قول المجبرة: «إنّ المراد بالاستثناء خروج أهل الكبائر من النار بالشفاعة.» فإنّ الاستثناء الثاني ينادي على تكذيبهم ويسجل بافترائهم. وما ظنك بقوم نبذوا كتاب الله لما روى لهم بعض النوابت عن عبد الله بن عمرو بن العاص: «ليأتينَّ على جهنم يوم تصفق فيه أبوابها ليس فيها أحد؛ وذلك بعد ما يلبثون فيها أحقابًا.» وقد بلغني أن من الضلَّال من اغترّ بهذا الحديث، فاعتقد أن الكفار لا يخلدون في النار. وهذا ونحوه، والعياذ بالله، من الخذلان المبين! زادنا الله هداية إلى الحق ومعرفة بكتابه، وتنبيهًا على أن نعقل عنه. ولئن صح هذا عن ابن العاص، فمعناه أنهم يخرجون من حرّ النار إلى برد الزمهرير، فذلك خلوّ جهنم وصفق أبوابها. وأقول: ما كان لابن عمرو في سيفيه، ومقاتلته بهما عليَّ بن أبي طالب رضي الله عنه، ما يشغله عن تسيير هذا الحديث!

108. Mutlulara gelince, onlar da Cennet'tedirler. Rabbin dilerse başka, ama gökler ve yer durdukça (ebediyyen) burada kalacaklardır. Ardı arkası kesilmeyen bir 'ver'gi olarak...

109. (Resulüm!) Öyleyse, şunların taptıkları(nın bâtıllığı) hakkında şüpheye düşme. Sadece, atalarının daha önce taptıkları gibi (körükörüne) tapınıp gidiyorlar! Ama eksiksiz ödeyeceğiz 'pay'larını!

[801] "Ardı arkası kesilmeyen" yani kesintisiz, sonsuza dek uzayıp giden. "Onlar için tükenmeyen bir mükâfat vardır." [Fussilet 41/8; İnşikāk 84/25] âyetlerinde ifade edildiği gibi.

[802] Yüce Allah puta tapanların hallerini ve başlarına gelecek ilahi gazabı ve Allah'ın kendileri için hazırladığı azabı hikâye ettikten sonra, peygamberini teselli etme babında, onları mutlaka cezlandıracağı tehdidinde bulunarak; "(Resulüm!) Öyleyse, şunların taptıkları(nın bâtıllığı) hakkında şüpheye düşme." Yani, sana nazil olan bu kıssalardan sonra onların ibadetlerinin kötü sonu ve daha önce kendileri gibi olanların başına gelen musibetlere onların da mâruz kalacakları hususunda şüpheye düşme, buyurdu. Daha sonra "Sadece, atalarının daha önce taptıkları gibi (körükörüne) tapınıp gidiyorlar!" buyurdu; yani şirk bakımından onların durumu tıpatıp atalarının durumu gibidir. Onların atalarının başına gelenleri öğrendin. Onun aynısı bunların da başına gelecek! Bu (ما يَعْبُدُونَ إِلاَّ كَما يَعْبُدُ آباؤُهُمْ), yeni bir cümle olup, Peygamber (s.a.)'in niçin şüpheye düşmemesi gerektiğini beyan etmektedir.

[803] مِمَّا ve كَما kelimelerindeki Mâ, masdariyye de mevsūle de olabilir; masdariyye olduğunda *min 'ibâdetihim* ve *ke-'ibâdetihim* (şunların tapınmalarından... ataları tapındığı gibi...); mevsūle olduğunda ise, *mimmâ ya'budûne mine'l-evsân*^{i} ve *misle mâ ya'budûne minhâ* (tapındıkları putlardan... ataları onlara tapındığı gibi) takdirinde olur.

[804] "Ama eksiksiz ödeyeceğiz" azap "paylarını!" Tıpkı atalarına paylarını eksiksiz ödediğimiz gibi! **Şayet** "غَيْرَ مَنْقُوصٍ (eksiksiz) ifadesi, nasıl, zaten tam olarak ödenmiş olan payın hali olarak mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Bir şey eksik olduğu halde de 'ödenmiş' olabilir, tam olduğu halde de 'ödenmiş' olabilir. Dikkat edersen *veffeytuhû şatra hakkıhî* (Ona hakkının yarısını ödedim.), *sülüse hakkıhî* (Hakkının üçte birini ödedim.) ve *hakkahu kâmil*^{en} (Hakkını tam olarak ödedim.) ve *nâkıs*^{an} (Eksik olarak ödedim.) denir.

١٠٨- ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالأَرْضُ إِلا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ﴾

١٠٩- ﴿فَلا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلاءِ مَا يَعْبُدُونَ إِلا كَمَا يَعْبُدُ آبَاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ﴾

[٨٠١] {غَيْرَ مَجْذُوذٍ} غير مقطوع، ولكنه ممتدّ إلى غير نهاية؛ كقوله {لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} [فصلت: ٨]

[٨٠٢] لما قصّ قِصص عبدة الأوثان، وذكر ما أحلّ بهم من نقمه، وما أعدّ لهم من عذابه قال: {فَلَا تَكُ فِى مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلاءِ}، أي فلا تشك بعد ما أنزل عليك من هذه القِصص في سوء عاقبة عبادتهم وتعرّضهم بها لما أصاب أمثالهم قبلهم تسلية لرسول الله ﷺ، وعدة بالانتقام منهم ووعيدًا لهم، ثم قال {مَا يَعْبُدُونَ إِلّا كَمَا يَعْبُدُ آباؤهم}، يريد أن حالهم في الشرك مثل حال آبائهم من غير تفاوت بين الحالين، وقد بلغك ما نزل بآبائهم فسينزلنّ بهم مثله؛ وهو استئناف معناه تعليل النهي عن المرية.

[٨٠٣] وما في {مما}، و{كما} يجوز أن تكون مصدرية وموصولة، أي من عبادتهم، وكعبادتهم؛ أو مما يعبدون من الأوثان، ومثل ما يعبدون منها.

[٨٠٤] {وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ}، أي حظهم من العذاب كما وفينا آباءهم أنصباءهم. فإن قلت: كيف نصب {غَيْرَ مَنقُوصٍ} حالًا عن النصيب الموفَّى؟ قلت: يجوز أن يوفى وهو ناقص، ويوفى وهو كامل. ألا تراك تقول: وفَّيتُه شطر حقه، وثلث حقه، وحقه كاملًا وناقصًا.

110. Gerçek şu ki; Mûsâ'ya o kitabı Biz vermiştik; onun hakkında da ihtilâf edilmişti. Rabbinin (kime, ne zaman azap edeceğine dair) daha önce verdiği hüküm olmasaydı, çoktan aralarında hükmedi(lip işleri bitiri)lirdi. Her ne kadar bundan yana 'kaygı verici bir şüphe' içinde iseler de...

[805] "Onun hakkında da ihtilâf edilmişti." Yani ona bir grup iman etmiş, diğer bir grup da onu inkâr etmişti. Tıpkı Kur'ân hakkında ihtilâf edildiği gibi. "Rabbinin daha önce verdiği hüküm" yani kıyamete kadar mühlet verme sözü "olmasaydı, aralarında hükmedilirdi!" Yani Mûsâ'nın kavmi arasında veya senin kavmin arasında. Bu da Peygamber (s.a.)'i teselliye ma'tūf bir ifadedir.

111. Senin Rabbin herkese kendi amelinin karşılığını tastamam ödeyecektir. Yaptıklarınızdan gerçekten haberdardır.

[806] وَإِنَّ كُلًّا'deki tenvin muzāfun ileyhten bedeldir, yani asıl cümle *ve inne küllehum* ve *ve inne cemî'a'l-muhtelifîne fî-hi* (bu konu hakkında ihtilaf edenlerin tamamı) şeklindedir. "Tastamam öder" anlamındaki لَيُوَفِّيَنَّهُمْ mahzuf bir yeminin cevabıdır; لَمَّا'daki Lâm ise bu yemine hazırlık olup Mâ zaittir. Mâna şöyledir: "Senin Rabbin, *vallahi* hepsine paylarını" yani güzel-çirkin, iman-inkâr bütün "amellerinin karşılığını eksiksiz ödeyecektir."

[807] وَإِنَّ كُلًّا ifadesi, şeddesiz İnne'ye şeddeli İnne ameli yaptırılmak suretiyle ve şeddeli aslı esas alınarak *ve in küll*^{en} şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/653], İn'i nâfiye ve *lemmâ*yı *illâ* anlamında kabul ederek; *ve in küll*^{ün} *lemmâ le-yuveffiyennehum* şeklinde okumuştur ki, İbn Mes'ûd'un [v. 32/652] *ve in küll*^{ün} *illâ le-yuveffiyennehum* şeklindeki okuyuşu da bunu teyit eder. Zührî [v. 124/742] ve Süleyman b. Erkam da ibareyi أَكْلًا لَمًّا (haram helal demeden... [Fecr 89/19]) âyetinde olduğu gibi iki tenvinli olarak *ve in küll*^{en} *lemm*^{en} *le-yuveffiyennehum* şeklinde okumuşlardır ki *küll*^{en} *melmûmîne* anlamında olup, adeta "Tamamı, hepsi" denilmiştir. فَسَجَدَ الْمَلَٓئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (Meleklerin tamamı, hepsi secde etti. [Hicr 15/30]) âyetinde olduğu gibi.

112. Öyleyse, sen de sana emredildiği gibi dosdoğru ol, beraberindeki tevbekârlar da (dosdoğru olsunlar)... Azmayın! Yaptıklarınızı O gerçekten görmektedir.

١١٠-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ﴾

[٨٠٥] {فاختلف فِيهِ} آمن به قوم وكفر به قوم، كما اختلف في القرآن {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ} يعني كلمة الإنظار إلى يوم القيامة {لَقُضِىَ بِيْنَهُمْ} بين قوم موسى أو قومك. وهذه من جملة التسلية أيضًا.

١١١-﴿وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[٨٠٦] {وَإِنَّ كُلًّا} التنوين عوض من المضاف إليه، يعني وإنّ كلهم، وإنَّ جميع المختلفين فيه. {لَيُوَفّيَنَّهُمْ} جواب قسم محذوف. واللام في {لَمَّا} موطئة للقسم، و{مَا} مزيدة. والمعنى: وإنّ جميعهم والله ليوفينهم {رَبُّكَ أعمالهم} من حسن وقبيح وإيمان وجحود.

[٨٠٧] وقرئ «وإنْ كلًّا» بالتخفيف، على إعمال المخففة عمل الثقيلة، اعتبارًا لأصلها الذي هو التثقيل. وقرأ أبيّ: «وإنْ كلٌّ لما ليوفينهم» على أنّ إن نافيةٌ، ولما بمعنى إلا؛ وقراءة عبد الله مفسرة لها: «وإنْ كلٌّ إلَّا ليوفينهم». وقرأ الزهري وسليمان بن أرقم «وإن كلًّا لَمًّا ليوفينهم» بالتنوين، كقوله {أَكْلًا لَمًّا} [الفجر: ١٩]. والمعنى: وإن كلا ملمومين، بمعنى مجموعين. كأنه قيل: وإنّ كلا جميعًا، كقوله {فَسَجَدَ الملائكة كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ} [الحجر: ٣٠].

١١٢-﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[808] “Öyleyse, sen de sana emredildiği gibi dosdoğru ol.” Emrolunduğun hak yol üzere, ondan sapmadan dosdoğru ol. “Beraberindeki tevbekârlar da…” anlamındaki وَمَنْ تابَ مَعَكَ cümlesi اسْتَقِمْ’de gizli olan zamire maʽtūftur. Munfasıl bir zamirle tekit edilmeden, müstetir zamire atıf, fâsıl onun yerine geçtiği için caiz olmuştur. Mâna da “Sen de dosdoğru ol, küfürden tevbe edip seninle beraber iman edenler de dosdoğru olsunlar.” şeklindedir. “Azmayın!” Allah’ın sınırlarının dışına çıkmayın. “Yaptıklarınızı O gerçekten görmektedir” yani bilmektedir ve sizi onlardan dolayı hesaba çekecektir. Dolayısıyla O’ndan sakının.

[809] İbn Abbâs’tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre Kur’ân’ın tamamında Peygamber (s.a.)’e bu âyetten daha sert ve daha ağır gelen bir âyet nazil olmamıştır. Onun için Efendimiz “Hûd, Vâkıʽa vb. bazı sureler beni ihtiyarlattı.” [*Tirmizî*, “Tefsir”, 96] buyurmuştur. Rivayete göre, bir defasında ashabı, “Ya Rasûlâllah! Saçların ne kadar hızlı ağarıyor!” demişler; Efendimiz de “Beni Hûd ihtiyarlattı.” buyurmuş. Yine ashaptan biri şöyle anlatmıştır: Peygamber (s.a.)’i rüyamda gördüm ve ona “Ya Râsûlâllah! Senin ‘Beni Hûd suresi ihtiyarlattı.’ dediğin anlatılıyor.” dedim. Efendimiz “Evet” dediler. Bunun üzerine “Bu surede seni ihtiyarlatan şey nedir? Ondaki peygamber kıssaları ve ümmetlerin helâki mi?” diye sordum. Peygamber (s.a.) “Hayır! ‘Emrolunduğun gibi dosdoğru ol’ âyetidir.” buyurdu. Caʽfer-i Sādık (r.a.)’ın da “‘Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!’ ifadesi, ‘sağlam bir azimle Allah’a ihtiyaç duy!’ demektir.” dediği nakledilmiştir.

113. Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin! Yoksa Allah’tan başka velîniz yokken size de dokunur o Ateş!.. Sonra yardım da göremezsiniz.

[810] “Az da olsa meyletmeyin” anlamındaki وَلا تَرْكَنُوا ifadesi *ve lâ ter**künû*** şeklinde de okunmuştur. Ebû ʽAmr [v. 154/771], Temim lehçesine göre *ve lâ tirkenû* şeklinde de okunduğunu rivayet etmiştir; çünkü Temimliler *ʽalime* babından olan fiillerin muzarilik harflerini Yâ dışında meksur okurlar. *Fe **ti**messekümü’n-nâr*^{u} kıraati de buna göredir. İbn Ebû ʽAble [v. 151/768] de kelimeyi “meylettirdi” anlamındaki *erkenehû*dan *ve lâ turkenû* şeklinde meçhul okumuştur.

[811] Âyetteki yasak, onların aklına ve heveslerine uyma, onlara teslim olma, onlarla arkadaşlık etme, aynı meclisi paylaşma, onları ziyaret etme, onlara şirin görünme, yaptıklarına razı olma, onlara benzeme ve onlar gibi hareket etme, sahip oldukları imkânlara göz dikme ve onlar hakkında ‘yüceltme’ anlamına gelen sözler söyleme gibi hususları içerir. وَلا تَرْكَنُوا ifadesine dikkat et.

[٨٠٨] {فاستقم كَمَا أُمِرْتَ} فاستقم استقامة مثل الاستقامة التي أمرت بها على جادّة الحق، غير عادل عنها {وَمَن تَابَ مَعَكَ} معطوف على المستتر في {استقم}. وإنما جاز العطف عليه ولم يؤكد بمنفصل لقيام الفاصل مقامه. والمعنى: فاستقم أنت وليستقم من تاب عن الكفر وآمن معك. {وَلَا تَطْغَوْا} ولا تخرجوا عن حدود الله، {إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} عالم فهو مجازيكم به، فاتقوه.

[٨٠٩] وعن ابن عباس: ما نزلت على رسول الله ﷺ في جميع القرآن آية كانت أشدّ ولا أشقّ عليه من هذه الآية. ولهذا قال: «شيبتني هود والواقعة وأخواتهما». وروي أنّ أصحابه قالوا له: لقد أسرع فيك الشيب. فقال: «شيَّبَتْني هود». وعن بعضهم: رأيت رسول الله ﷺ في النوم فقلت له: روي عنك أنك قلت: "شيبتني هود"، فقال: نعم. فقلت: ما الذي شيبك منها؛ أقِصصُ الأنبياء وهلاك الأمم؟ قال: لا، ولكن قوله {فاستقم كَمَا أُمِرْتَ}. وعن جعفر الصادق رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ {فاستقم كَمَا أُمِرْتَ}، قال: افتقرْ إلى الله بصحة العزم.

١١٣- ﴿وَلا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ﴾

[٨١٠] قرئ {ولا تركنوا}، بفتح الكاف وضمها مع فتح التاء. وعن أبي عمرو: بكسر التاء وفتح الكاف، على لغة تميم في كسرهم حروف المضارعة إلا الياء في كل ما كان من باب علم يعلم. ونحوه قراءة من قرأ {فَتِمَسَّكُمُ النارُ} بكسر التاء. وقرأ ابن أبي عبلة: «ولا تُركَنوا»، على البناء للمفعول، من أركنه إذا أماله.

[٨١١] والنهي متناول للانحطاط في هواهم، والانقطاع إليهم، ومصاحبتهم ومجالستهم وزيارتهم ومداهنتهم، والرضا بأعمالهم، والتشبه بهم، والتزيي بزيهم، ومدّ العين إلى زهرتهم. وذكرهم بما فيه تعظيم لهم. وتأمّل قوله {وَلَا تركَنوا}،

Rukûn az bir meyil demektir. Ayrıca "zulmedenlere" yani, "kendisinden zulüm sâdır olanlara" deniliyor, "zalimlere" denilmiyor.[1] Anlatıldığına göre (Mütevekkil'in oğlu) Muvaffak [v. 278] bir defasında arkasında namaz kıldığı imamın bu âyeti okuması üzerine bayılmış. Ayıldıktan sonra, bunun sebebinin sorulması üzerine; "Bu âyet zulmedenlere azıcık meyleden kimseler hakkındadır. Ya *zalim*ler(in hali nice olur, varın siz düşünün)!?.." demiş.

[812] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] da şöyle demiştir: "Allah, dini iki *lâ* arasına koymuştur: وَلَا تَطْغَوْا (Azmayın') ve وَلَا تَرْكَنُوا (Az da olsa meyletmeyin!).

[813] Tâbiîn âlimlerinden Zührî [meşhur muhaddis; v. 124/742] hükümdarlarla çok düşüp kalkınca bir din kardeşi kendisine şöyle bir mektup göndermiş: "Allah bizi de sen Ebû Bekr'i de *fitne*lerden korusun. Durumun öyle bir hal aldı ki, seni tanıyanın senin için Allah'a dua edip sana acıması gerekir. Büyük bir üstat oldun, Allah'ın -kitabını anlamanı ve nebîsinin sünnetini öğrenmeni sağlayarak- sana verdiği nimetlerin ağırlığı sırtında!.. Ama böyle olmaz! Allah âlimlerden söz almış; "Onu insanlara açıklayasınız diye… Saklamayasınız diye…" [Âl-i 'İmrân 3/187] buyurmuştur. Bilesin ki senin yaptığın, en azından ve en hafifinden şudur: Sen, seni yanına alarak kimseye hakkını vermeyen ve herhangi bir bâtılı terk etmeyen birine yaklaşmak suretiyle zalimin yalnızlığını giderdin; azmasını kolaylaştırdın. Bunlar seni, bâtıl değirmenlerinin etrafında döndüğü bir mil; üzerinden belalarına geçecekleri bir köprü ve sapıklıklarına çıkacakları bir merdiven yaptılar. Seninle cahillerin kalplerine hükmediyor, ulemayı şüpheye düşürüyorlar. Oysa sana kazandırdıkları, sana verdikleri zarar yanında ne kadar az!.. Dinine verdikleri zarar yanında senden aldıkları ne çok!.. Allah'ın, haklarında "Ama onların ardından, arzularına uyarak dindarlık mefhumunun içini boşalt(ıp, şeklî uygulamalardan ibaret görmeye başlay)an bir nesil geldi... Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!" [Meryem 19/59]) buyurduğu kimselerden olmadığından seni emin kılan ne!? Çünkü sen cahil olmayan biriyle karşı karşıyasın ve gafil olmayan biri senin yaptıklarını bir bir kaydediyor! Dinini tedavi etmeye bak! Çünkü dinin hastalanmış. Azığını hazırla! Çünkü uzun bir yolculuğa çıkmak üzeresin. Yerde ve gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz *ve's-selâm*."

---

[1] Bir fiilin sübut ve istimrarını ifade eden isim sıygasıyla "zalimlere…" denmiş olsaydı, daha ehven bir durum hâsıl olurdu. Oysa zulmetmekte çok daha aşağıda olan kişilere bile meyledilmesi yasaklanıyor. / ed.

فإن الركون هو الميل اليسير. وقوله {إِلَى الذين ظَلَمُوا}، أي إلى الذين وجد منهم الظلم، ولم يقل: إلى الظالمين. وحكي أنّ الموفق صلى خلف الإمام فقرأ بهذه الآية فغُشي عليه، فلما أفاق قيل له، فقال: هذا فيمن ركن إلى من ظلم، فكيف بالظالم!؟

[٨١٢] وعن الحسن رحمه الله: جعل الله الدين بين لاءين؛ {وَلَا تَطْغَوْا} [هود: ١١٢]، {وَلَا تَرْكَنُوا}.

[٨١٣] ولما خالط الزهري السلاطين كتب إليه أخ له في الدين: عافانا اللهُ وإياك أبا بكر من الفتن، فقد أصبحت بحال ينبغي لمن عرفك أن يدعو لك الله ويرحمك. أصبحت شيخًا كبيرًا وقد أثقلتك نعم الله بما فهمك الله من كتابه وعلمك من سنة نبيه، وليس كذلك أخذ الله الميثاق على العلماء، قال الله سبحانه {لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} [آل عمران: ١٨٧]. واعلم أنّ أيسر ما ارتكب وأخفّ ما احتملت أنك آنست وحشة الظالم، وسهلت سبيل الغي بدنوّك ممن لم يؤدّ حقًا ولم يترك باطلًا حين أدناك اتخذوك قطبًا تدور عليك رحى باطلهم، وجسرًا يعبرون عليك إلى بلائهم وسلَّمًا يصعدون فيك إلى ضلالهم، يُدخلون الشكّ بك على العلماء، ويقتادون بك قلوب الجهلاء، فما أيسر ما عمروا لك في جنب ما خرّبوا عليك، وما أكثر ما أخذوا منك في جنب ما أفسدوا عليك من دينك، فيما يؤمنك أن تكون ممن قال الله فيهم {فَخَلَفَ مِن بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصلاةَ واتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا} [مريم: ٥٩]، فإنك تعامل من لا يجهل، ويحفظ عليك من لا يغفل، فداو دينك فقد دخله سقم، وهيِّئ زادك فقد حضر السفر البعيد، وما يخفى على الله من شيء في الأرض ولا في السماء، والسلام.

[814] Süfyan "Cehennemde öyle bir vadi var ki orada hükümdarları ziyaret eden hafızlardan başka kimse yoktur." derken, Evzâʿî'nin [v. 157/774]; "Allah, bir valiyi ziyaret eden bir âlimden daha fazla hiç kimseye buğzetmez!" dediği; Muhammed b. Mesleme'nin [v. 43/664] de "Pisliğin üzerindeki bir sinek bunların kapısındaki bir hafızdan daha iyidir!" dediği rivayet edilmiştir. Hazret-i Peygamber'in de "Bir kimse bir zalimin bakası için dua ederse Allah'a mülkünde isyan edilmesini istemiş olur." buyurduğu rivayet edilir. Keza bir rivayette Süfyan'a "Çölde ölmek üzere olan bir zalime su verilir mi?" diye sorulması üzerine "Hayır!" demiş. "Ama adam ölecek?" demişler. "Bırak gebersin!.." demiş.

[815] وَما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ أَوْلِياءَ (Allah'tan başka velîniz yokken) cümlesi فَتَمَسَّكُمُ'den haldir: Siz bu haldeyken, yani Allah'ın azabından sizi koruyabilecek, sizi O'ndan başka azaptan koruyabilecek yardımcılarınız yokken size azap dokunur. "Sonra yardım da göremezsiniz." Sonra size O da yardım etmez, çünkü O'nun hikmeti size azap etmeyi ve sizi baki kılmamayı gerektirmektedir.

[816] **Şayet** "Buradaki *sümme*nin anlamı nedir (yani neden 'sonra' buyrulmuş)?" **dersen şöyle derim:** Aklen uzak olduğu için. Azabı hak etmiş oldukları ve Allah'ın hikmeti onu gerektirdiği için Allah'ın onlara yardım etmesi aklın kabul edebileceği bir şey değildir.

114. Gündüzün iki ucunda ve gecenin yakın saatlerinde namazı dosdoğru kıl. İyilikler kötülükleri giderir. Bu, düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüttür.

[817] "Gündüzün iki ucunda" yani sabah- akşam, "gecenin yakın saatlerinde" yani gecenin bazı saatlerinde ki bunlar, gecenin gündüzün sonuna yakın saatleridir. Kelime "Onu yaklaştırdı ve ona yakın oldu." anlamındaki *ezlefehû*dan gelmektedir. *Salâtü'l-gudve* sabah, *salâtü'l-ʿaşiyye* de öğlen ve ikindi namazıdır; çünkü zevalden sonraki zaman *ʿaşiyy*dir. *Salâtü'z-zülef* ise, akşam ve yatsı namazlarıdır. طَرَفَيِ النَّهارِ vakte muzāf olduğu için zarf olması hasebiyle mansūb olmuştur. *Ekamtü ʿindehû cemîʿ**a**'n-nehâr*^{i} (Bütün gün onun yanında kaldım.), *eteytuhû nısf**e**'n-nehâr*^{i} *ve evvel**e**hû ve âhir**a**hû* (Ona gündüzün ortasında / evvelinde / sonunda geldim.) demek gibi. Bunların hepsinde zarf olan kelimeler, muzāfa muzāfun ileyh hükmü verilmek suretiyle mansūb olmuştur. أَطْرافَ النَّهارِ ("Gündüzün uçlarında" [TāHâ 20/130]) âyetinde olduğu gibi.

[٨١٤] وقال سفيان: في جهنم واد لا يسكنه إلا القرّاء الزائرون للملوك. وعن الأوزاعي: "ما من شيء أبغض إلى الله من عالم يزور عاملًا." وعن محمد بن مسلمة: "الذباب على العذرة، أحسن من قارئ على باب هؤلاء." وقال رسول الله ﷺ: "من دعا لظالم بالبقاء فقد أحب أن يعصى الله في أرضه." ولقد سئل سفيان عن ظالم أشرف على الهلاك في برية، هل يسقى شربة ماء؟ فقال: لا، فقيل له: يموت؟ فقال: دعه يموت!

[٨١٥] {وَمَا لَكُمْ من دُونِ الله مِنْ أَوْلِيَاءَ} حال من قوله {فَتَمَسَّكُمُ}، أي فتمسكم النار وأنتم على هذه الحال. ومعناه: وما لكم من دون الله من أنصار يقدرون على منعكم من عذابه، لا يقدر على منعكم من غيره. {ثُمَّ لا تُنصَرُونَ} ثم لا ينصركم هو، لأنه وجب في حكمته تعذيبكم وترك الإبقاء عليكم.

[٨١٦] فإن قلت: فما معنى ثم؟ قلت: معناها الاستبعاد، لأنّ النصرة من الله مستبعدة مع استيجابهم العذاب واقتضاء حكمته له.

Türkiye Yazma Eserleri Kurumu

١١٤-﴿وَأَقِم الصَّلاةَ طَرَفَي النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ﴾

[٨١٧] {طَرَفَي النهار} غدوة وعشية {وَزُلَفًا مِنَ الليل} وساعات من الليل وهي ساعاته القريبة من آخر النهار، من أزلفه، إذا قربه وازدلف إليه. وصلاة الغدوة الفجر، وصلاة العشية الظهر والعصر؛ لأنّ ما بعد الزوال عشيّ. وصلاة الزلف: المغرب والعشاء. وانتصاب {طرفي النهار} على الظرف، لأنهما مضافان إلى الوقت، كقولك: أقمت عنده جميع النهار، وأتيته نصف النهار وأوله وآخره، تنصب هذا كله على إعطاء المضاف حكم المضاف إليه. ونحوه {وَأَطْرَافَ النهارِ} [طه: ١٣٠].

[818] *Zülef*^{en} kelimesi *zülüf*^{en}, *zülf*^{en} ve -*kurbâ* vezninde- *zülfâ* şeklinde de okunmuştur. Bunlardan *zülef, zulem* kelimesi *zulmet*in çoğulu olduğu gibi, *zülfe*nin çoğuludur; *zülf* ise *büsre-büsr; zülüf* de *büser-büsür* gibidir. *Zülfâ, zülfe* anlamındadır; *kurbâ*nın *kurbe* anlamında oluşu gibi. Bu kelime, gündüzün geceye yakın olan saatlerini ifade eder. وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ ifadesinin *ve kurb*^{en} *mine'l-leyl* anlamını ifade ettiği de söylenmiştir ki buna göre ifadenin hakkı, *salât*a atfedilerek *ve akımi's-salâte tarafeyi'n-nehâri ve akım zülef*^{en} *mine'l-leyl*, yani "gündüzün iki ucunda namazı dosdoğru kıl ve gecenin bir kısmında 'Yüce' Allah'a yakın olacağın namazlar kıl." şeklinde olmasıdır.

[819] "İyilikler kötülükleri giderir." Burada iki ihtimal vardır. Birincisi bununla tâatler sayesinde küçük günahların örtüleceğinin murat edilmesidir. Nitekim hadiste "İki vakit namaz, büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde, aradaki günahlara kefaret olur." buyrulmuştur [*Müslim,* "Tahâret", 14. Benzer lâfızlarla]. İkincisi ise, kişinin hasenatının seyyiâtını gidermesidir ki bu da "(Namazı dosdoğru kıl) çünkü böyle bir namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar" [Ankebut 29/45] âyetinde ifade edildiği gibi, hasenâtın günahları terk etmeye sebep olan birer lütuf olmasıyla gerçekleşir.

[820] Rivayete göre âyet, Ensârî Ebü'l-Yeser 'Amr b. Ğaziyye [v. 55/675] hakkında nazil olmuştur. Bu zat hurma satarmış. Bir gün yanına bir kadın gelmiş. Kadını beğenen Amr "Evde daha iyisi var." diyerek onu eve götürmüş. İçeri girince de ona sarılıp öpmüş. Kadının "Allah'tan kork!" diye tepki göstermesi üzerine kadını bırakmış ve yaptığına pişman olmuş. Ardından gidip olayı Peygamber (s.a.)'e anlatmış. Efendimiz, "Rabbimin emrini bekle!" demiş. İkindi namazından sonra bu âyetin nazil olması üzerine "Evet, şimdi gidebilirsin. Kıldığın bu namaz yaptığın günaha keffarettir." buyurmuş [*Tirmizî,* "Tefsir", 11]. Rivayete göre adam, Hazret-i Ebû Bekr'in yanına gitmiş ve onun kendisine "Bunu kimseye anlatma ve Allah'a tevbe et." demesi üzerine, Hazret-i Ömer (r.a.)'ın yanına gitmiş. Ondan da aynı cevabı alınca Peygamber (s.a.)'e gitmiş. Bunun üzerine bu âyet nazil olmuş. Bu durum karşısında Hazret-i Ömer (r.a.) "Ya Râsulâllah! Bu hüküm sadece buna mı mahsustur, yoksa umumi midir?" diye sorunca Efendimiz "Aksine, herkesi kapsar." buyurmuş. Bir başka rivayete göre Peygamber (s.a.) ona "Kalk, güzel bir abdest al ve iki rekât namaz kıl. *Muhakkak ki, iyilikler kötülükleri giderir.*" buyurmuş.

[821] "Bu" ifadesi, "Dosdoğru ol!" ve daha sonra zikredilen hususlara işarettir. "Düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüt," nasihat kabul edecekler için bir nasihattir.

[٨١٨] وقرئ «زُلُفًا»، بضمتين، و«زلْفًا»، بسكون اللام. و«زلفى» بوزن قربى. فالزلَف جمع زلفة، كظُلَم في ظلمة. والزلف بالسكون نحو بسرة وبسر. والزُّلُف بضمتين نحو بسر في بسر. والزلفى بمعنى الزلفة، كما أن القربى بمعنى القربة. وهو ما يقرب من آخر النهار من الليل. وقيل: {وزلفا من الليل}، وقربا من الليل. وحقها على هذا التفسير أن تعطف على الصلاة، أي أقم الصلاة طرفي النهار، وأقم زلفا من الليل، على معنى: وأقم صلاة تتقرّب بها إلى الله عز وجل في بعض الليل.

[٨١٩] {إِنَّ الحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد تكفير الصغائر بالطاعات، وفي الحديث: إن الصلاة إلى الصلاة كفارة ما بينهما ما اجتنبت الكبائر. والثاني: إن الحسنات يذهبن السيئات، بأن يكُنَّ لطفًا في تركها، كقوله {إن الصلاة تَنْهَى عن الفحشاءِ والمُنكرِ} [العنكبوت: ٤٥].

[٨٢٠] وقيل: نزلت في أبي اليسر عمرو بن غزية الأنصاري، كان يبيع التمر فأتته امرأة فأعجبته، فقال لها: إن في البيت أجود من هذا التمر. فذهب بها إلى بيته فضمها إلى نفسه وقبّلها، فقالت له: اتق الله، فتركها وندم، فأتى رسول الله ﷺ فأخبره بما فعل، فقال ﷺ: أنتظر أمر ربي، فلما صلى صلاة العصر نزلت، فقال: نعم، اذهب فإنها كفارة لما عملت. وروي أنه أتى أبا بكر فأخبره فقال: استر على نفسك وتب إلى الله، فأتى عمر ﵁ فقال له مثل ذلك، ثم أتى رسول الله ﷺ فنزلت، فقال عمر: أهذا له خاصة أم للناس عامة؟ فقال: بل للناس عامة. وروي أنّ رسول الله ﷺ قال له: «توضأْ وضوءًا حسنًا وصلِّ ركعتين؛ {إِنَّ الحسنات يُذْهِبْنَ السيئات}».

[٨٢١] {ذلك} إشارة إلى قوله، {فاستَقِم} فما بعده، {ذكرى لِلذَّاكِرِينَ} عظةٌ للمتعظين.

115. Sabret! İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah zayi etmez.

[822] Allah Teâlâ, öğüdün hatimesi durumunda olan şeyi ifade ettikten (yani “Bu, düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüttür.” dedikten) sonra, sabır öğüdüne geri döndü. –Ki bu dönüş; sabrın yüksek özellik ve meziyetinden dolayı olup böylece sabrın dindeki anlam ve önemine dikkat çekmektedir.- Adeta şöyle buyurdu: Şimdi sana zikrettiğim şeylerden daha önemli ve çok daha tavsiyeye şayan bir şey anlatayım: Sana emrettiğim şeyleri ifa etmek ve yasakladıklarımdan sakınmak hususunda sabır. Zira bunların hiçbiri bu olmadan -tam anlamıyla- gerçekleşmez.

[823] “İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah zayi etmez.” ifadesi; doğruluk-dürüstlük, namazları hakkıyla kılmak, azgınlığa ve zulmedenlere meyletmeye son vermek, sabır ve diğer güzellikleri kapsayacak şekilde gelmiştir.

116. Varlıklı kimseler arasında -Bizim kurtardığımız az sayıda insan hariç- keşke sizden önceki devirlerde de yeryüzünde bozuculuk yapılmasını engelleyen kimseler çıksaydı! Zulmedenler, kendilerini şımartacak refahın peşine düşerek günahkâr oldular.

[824] فَلَوْلَا كانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ (Keşke sizden önceki devirlerde de … olsaydı) ifadesindeki *levlâ* (olmasaydı), *hellâ* (keşke olsaydı) anlamındadır. Halil’in, Sāffât suresindeki[1] hariç, Kur’ân’daki bütün *levlâ*ların *hellâ* anlamında olduğunu söylediği nakledilmiştir. Ancak bu rivayet doğru değildir, çünkü Sāffât suresindekinden başka لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ (“Rabbinin katından ona bir nimet yetişmemiş olsaydı; çıplak bir yere atılacağı kesindi” [Kalem 68/49]), وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ (“mümin erkekler olmasaydı” [Feth 48/25]) ve وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا (“Şayet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin” [İsrâ 17/74]) âyetleri için de durum aynıdır.[2]

[825] “Varlıklı kimseler” yani erdem ve hayır sahipleri. Burada hayır, erdem ve iyiliğe *bakıyye* (kalıcı değer) denilmiştir, çünkü kişi ürettiği şeylerden daha iyi ve daha değerli olanını yanında tutar. Bu mülâhazayla, *bakıyye* kelimesi iyilik ve değerlilik için bir mesel olmuştur. Nitekim *fulân*^{un} *min bakıyyeti’l-kavm*^{i} yani “falanca, toplumun önde gelenlerindendir.” denir. Nitekim Reşîd b. Kesîr et-Tā’î’nin hamâse türündeki;

---

[1] فَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ (“Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım!” (Sāffât 37/57]) / ed.

[2] Yani bu *levlâ*lar da kendi anlamındadır; *hellâ* anlamında değil. / ed. Ayrıca bkz. Furkān 25/7'nin tefsirinde verdiğimiz dip notu. / ed

١١٥-﴿وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٨٢٢] ثم كرّ إلى التذكير بالصبر بعد ما جاء بما هو خاتمة للتذكير، وهذا الكرور لفضل خصوصية ومزية وتنبيه على مكان الصبر ومحله. كأنه قال: وعليك بما هو أهمّ مما ذكرت به وأحق بالتوصية، وهو الصبر على امتثال ما أمرت به والانتهاء عما نهيت عنه، فلا يتم شيء منه إلا به.

[٨٢٣] {فَإِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ المحسنين} جاء بما هو مشتمل على الاستقامة وإقامة الصلوات والانتهاء عن الطغيان والركون إلى الظالمين والصبر وغير ذلك من الحسنات.

١١٦-﴿فَلَوْلا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُو بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الأَرْضِ إِلا قَلِيلا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ﴾

[٨٢٤] {فَلَوْلَا كَانَ مِنَ القرون} فهلا كان. وقد حكوا عن الخليل: كل لولا في القرآن فمعناها هلا، إلا التي في الصافات. وما صحت هذه الحكاية ففي غير الصافات {لَوْلَا أَن تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ من رَبِّهِ لَنُبِذَ بالعَرَاءِ} [القلم: ٤٩]، {وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ} [الفتح: ٢٥]، {وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاك لَقَدْ كِدتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ} [الإسراء: ٧٤].

[٨٢٥] {أُولُوا بَقِيَّتٍ} أولو فضل وخير. وسمى الفضل والجودة بقية لأنّ الرجل يستبقي مما يخرجه أجوده وأفضله، فصار مثلًا في الجودة والفضل. ويقال: فلان من بقية القوم، أي من خيارهم. وبه فسر بيت الحماسة:

> Bir suç işlerseniz; sonra da büyükleriniz [kendi adlarına özür dilemek için]
> bana gelirlerse;
> [işlediğiniz hiçbir suçu cezasız bırakmam!]

beyti de böyle açıklanmıştır. Nitekim Araplar *fi'z-zevâyâ habâyâ ve fi'r-ricâl*^{i} *bakāyâ* (Köşelerde gizli delikler, adamların içinde de erdemliler vardır.) demişlerdir. *Tekıyye, takva* anlamında olduğu gibi *Bakıyye* kelimesi de *bakvâ* (arta kalan) anlamında olabilir ki mâna şöyle olur: Onların arasında keşke kendilerini -Allah'ın gazap ve azabından koruyarak- kalıcı kılanlar olsaydı!.. Kelime, *bakāhu yebkīhi* babından ve gözetleme ve bekleme anlamında olmak üzere *lıkye* vezninde *ülû bıkyet*^{in} şeklinde de okunmuştur. *Bekaynâ Resûlâllāhi* (Peygamber (s.a.) ile birlikte bekledik.) hadisinde de aynı mânada kullanılmıştır. *Bakyet*^{un} de aynı kelimenin merre masdarıdır. Buna göre mâna, "Keşke onlar içinde murakabe ehli olan ve sanki korkularından dolayı onun başlarına geleceğini beklercesine Allah'ın kendilerini cezalandırmasından korkan kimseler olsaydı!" şeklindedir.

[826] "Az sayıda insan hariç..." Buradaki istisna munkatı' olup mâna şöyledir: Ancak önceki ümmetlerden kurtardığımız kişilerden az sayıda insan fesadı yok etmeye çalıştı. Diğerleri ise bunu yapmadı. مِمَّنْ أَنْجَيْنَا'daki *min*in hakkı teb'îz değil, beyan için olmasıdır[1]; çünkü kurtuluş, onların içinden sadece yok etmeye çalışanlar içindir. "... kötülüğü yok etmeye çalışanları kurtardık; zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık!" [A'râf 7/165] âyeti de buna delâlet eder. "Peki, buradaki istisnanın muttasıl kabul edilmesinin imkânı yok mudur?" **dersen şöyle derim:** Bunu kelâmın zahirine uyarak muttasıl kabul edersek mâna yanlış olur; çünkü o takdirde istisna, eşrafı fesadı yasaklamaya teşvik ederken, içlerindeki kurtulanlardan o az grubu teşvik etmemiş olacaktır. Bu, *hellâ kara'e kavmuke'l-kur'ân*^{e} *ille's-sulahâ*^{e} *minhum* (Keşke kavmin Kur'ân okusaydı, sâlih olanları hariç) demek gibi olur; bununla, Kur'ân okumaya teşvik edilen kişiler arasından sâlih olanları hariç tutmayı murat etmiş olursun. "Bunları fesadı yasaklamaya teşvik etmek, işbu özelliğin kendilerinde olmadığını gösterir." dersen o zaman adeta "Önceki devirlerde varlıklı kimseler arasında az bir grup hariç, (fesadı yasaklayan) hiç kimse yoktu." denmiş olurdu ve istisna muttasıl, mâna da sahih olmuş olurdu ve -daha fasihi, bedel olarak ref' edilmesi ise de- müstesna olarak mansūb olurdu.

---

[1] "Kurtardıklarımızdan az sayıda insan hariç" değil de, "kurtardığımız az sayıda insan." / ed.

إنْ تُذْنِبُوا ثم يأتيني بَقِيَّتُكُم [فما عليّ بذنبٍ عندكم فَوْتُ]

ومنه قولهم: في الزوايا خبايا، وفي الرجال بقايا. ويجوز أن تكون البقية بمعنى البقوى، كالتقية بمعنى التقوى، أي فهلا كان منهم ذوو بقاء على أنفسهم وصيانة لها من سخط الله وعقابه، وقرئ «أولو بِقْيَة»، بوزن لقية، من بقاه يبقيه، إذا راقبه وانتظره ومنه: "بقَينا رسولَ الله ﷺ." والبقية المرّة من مصدره. والمعنى: فلو كان منهم أولو مراقبة وخشية من انتقام الله كأنهم ينتظرون إيقاعه بهم لإشفاقهم.

[٨٢٦] {إِلَا قَلِيلًا} استثناء منقطع، معناه: ولكن قليلًا ممن أنجينا من القرون نهوا عن الفساد، وسائرهم تاركون للنهي. و{مِنْ} في {ممَّنْ أَنجَيْنَا} حقها أن تكون للبيان لا للتبعيض؛ لأن النجاة إنما هي للناهين وحدهم، بدليل قوله تعالى {أَنجَيْنَا الذين يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الذين ظَلَمُوا} [الأعراف: ١٦٥]. فإن قلت: هل لوقوع هذا الاستثناء متصلا وجهٌ يحمل عليه؟ قلت: إن جعلته متصلا على ما عليه ظاهر الكلام كان المعنى فاسدًا؛ لأنه يكون تخصيصًا لأولى البقية على النهي عن الفساد، إلا للقليل من الناجين منهم؛ كما تقول: هلا قرأ قومك القرآن إلا الصلحاء منهم، تريد استثناء الصلحاء من المحضَّضين على قراءة القرآن. وإن قلت: في تحضيضهم على النهي عن الفساد معنى نفيه عنهم، فكأنه قيل: ماكان من القرون أولو بقية إلا قليلًا، كان استثناء متصلا ومعنى صحيحًا، وكان انتصابه على أصل الاستثناء، وإن كان الأفصح أن يرفع على البدل.

[827] “Zulmedenler, şımartıldıkları refahın peşine düşerek günahkâr oldular.” Allah burada “zulmedenler” ile münkeri yasaklamayı bırakanları, yani dinin ana direklerinden biri olan *emr-i bi’l-ma‘rûf ve nehy-i ani’l-münker* esasına önem vermeyen, bütün dikkatlerini arzu ve istek duyulan şeylere bağlayan ve bildikleri başkanlık, zenginlik gibi dünya nimetlerine dalmanın, bolluk içinde yaşama ve mutlu bir hayat sürmenin sebeplerinin peşine düşen ve bunlardan başka her şeye sırt çeviren kimseleri murat etmiştir.

[828] Cu‘fî’nin rivayetine göre Ebû ‘Amr [v. 154/771], bu ibareyi *ve ütbi‘allezine zalemû* (Zulmedenlerin peşine takıldı.) şeklinde okumuştur. Yani, daldıkları hayatın cezasına çarptırıldılar. Meşhur kıraate göre mâna, “Şımartıldıkları konforun cezasına çarptırıldılar.” şeklinde de olabilir. Kurtarma daha önce olduğu için bu, daha kuvvetli bir mânadır. Sanki “Onlardan kurtardıklarımızdan az bir grup hariç, diğerleri helâk oldular.” denilmektedir.

[829] **Şayet** “وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا ما أُتْرِفُوا فِيهِ cümlesi neye ma‘tûftur?” **dersen şöyle derim:** Cümlenin mânası “arzularının peşine düşerek” şeklinde olursa gizli bir fiile ma‘tûf olur; çünkü bu durumda mâna “Onlardan kurtardıklarımızdan az bir grup müstesna ki bunlar bozuculuğu yok etmeye çalışmışlardır; zulmedenler ise şehvetlerinin peşine düşmüşlerdir.” şeklindedir. Bu takdirde atıf نَهَوْا (yok etmeye çalışmışlardır) kelimesinedir. Yok, mâna “Şımartıldıkları refahın cezasının peşine düştüler.” şeklinde olursa, bu durumda Vav hal ifade etmiş ve adeta “Zulmedenler cezalarının peşine düştükleri halde, az bir kısmı kurtardık.” buyrulmuş olur. **Şayet** “‘Ve birer günahkâr oldular.’ cümlesi neye ma‘tûftur?” **dersen şöyle derim:** أُتْرِفُوا (şımartıldıkları refahın) kelimesine ma‘tûftur. Yani, kendilerine verilen refahın ve günahkâr oluşlarının peşine takıldılar; çünkü şehvetinin peşine takılan kişi günahlara dalar. “Günahkâr olma” ile şükrü ihmal etmeleri kastedilmiş de olabilir. Yine أُتْرِفُوا “Arzu ve isteklerinin peşine düştüler ve bu sebeple günahkâr oldular.” anlamında *ittebe‘û*ya[1] ma‘tûf da olabilir. وَكانُوا مُجْرِمِينَ ifadesinin, onların günahkâr bir topluluk olduklarına dair bir hüküm ve ara cümle olması da mümkündür.[2]

117. Yoksa (hem kendilerini hem de başkalarını) ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir.

---

[1] Yani اتبع الذين ظلموا ifadesine. / ed.

[2] Yani herhangi bir yere atfedilmemesi. / ed.

[٨٢٧] {واتَّبَعَ الذين ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ} أراد بالذين ظلموا تاركي النهي عن المنكرات، أي لم يهتموا بما هو ركن عظيم من أركان الدين، وهو الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وعقدوا هممهم بالشهوات، واتبعوا ما عرفوا فيه التنعمَ والتترُّف من حب الرياسة والثروة، وطلب أسباب العيش الهنيء، ورفضوا ما وراء ذلك ونبذوه وراء ظهورهم.

[٨٢٨] وقرأ أبو عمرو في رواية الجعفي، «وأُتبع الذين ظلموا»، يعني واتبعوا جزاء ما أترفوا فيه. ويجوز أن يكون المعنى في القراءة المشهورة: أنهم اتبعوا جزاء إترافهم. وهذا معنى قويّ لتقدم الإنجاء، كأنه قيل: إلا قليلًا ممن أنجينا منهم وهلك السائر.

[٨٢٩] فإن قلت: علامَ عطف قوله {واتَّبَع الذين ظَلَمُوا}؟ قلت: إن كان معناه واتبعوا الشهوات، كان معطوفًا على مضمر، لأنّ المعنى إلا قليلًا ممن أنجينا منهم نهَوْا عن الفساد، واتبع الذين ظلموا شهواتهم، فهو عطف على نهوا. وإن كان معناه واتبعوا جزاء الإتراف، فالواو للحال، كأنه قيل: أنجينا القليل وقد اتبع الذين ظلموا جزاءهم. فإن قلت: فقوله {وَكَانُوا مُجْرِمِينَ}؟ قلت: على {أترفوا}، أي اتبعوا الإتراف وكونَهم مجرمين؛ لأن تابع الشهوات مغمور بالآثام؛ أو أريد بالإجرام إغفالهم للشكر؛ أو على اتبعوا، أي اتبعوا شهواتهم وكانوا مجرمين بذلك. ويجوز أن يكون اعتراضًا وحكمًا عليهم بأنهم قوم مجرمون.

١١٧-﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ﴾

[830] كَانَ *sahha* ve *istekāme* (sahih ve doğru değildir) anlamındadır. (لِيُهْلِكَ'deki) Lâm ise olumsuz anlamı pekiştirmek içindir; بِظُلْمٍ de fâ'ilden haldir. Buna göre mâna; "Hikmet açısından, halkının, ıslah etme yönünde çaba gösterdiği" yani ıslahçı olduğu şehir halklarını Allah'ın haksız yere helâk etmesi muhaldir." şeklindedir. Bu ifade, Allah'ın zatını zulümden tenzih etmekte olup, ıslah etmek için çaba harcayanların helâk edilmelerinin *zulüm* olduğunu beyan etmektedir. *Zulm*ün şirk anlamında olduğu ve mânanın "Allah, aralarında hakkı gözeten, kendilerini ve başkalarını ıslah etmeye çalışan, şirklerine başka bir kötülük eklemeyen bir memleketin tamamını halklarının salt şirkleri yüzünden helâk etmez." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

118. Rabbin dileseydi, insanları tek bir ümmet yapardı... Ama ihtilâf edip duracaklardır.

119. Rabbinin merhamet ettikleri müstesna... O, onları bunun için yaratmıştır. Senin Rabbinin; "Şüphesiz Ben Cehennem'i insanlarla ve cinlerle dolduracağım!" şeklindeki sözü böyle böyle gerçekleşmektedir işte.

[831] "Rabbin dileseydi, insanları tek bir ümmet yapardı..." Yani, onları bir tek *ümmet*in, yani İslâm *millet*inin ehli olmaya mecbur ederdi. "Hakikaten bu, bir tek *ümmet* olarak sizin ümmetinizdir." [Enbiyâ 21/92] âyetinde ifade edildiği gibi. Bu ifade, böyle bir zorlamanın olmadığını, Allah'ın insanları 'Hak dini'nde buluşmaya zorlamadığını, aksine onlara yükümlülüğün esası olan seçme imkânını verdiğini ve bazısı hakkı, bazısı da bâtılı seçerek din konusunda ihtilâfa düştüklerini ifade etmektedir. Nitekim şöyle buyurmaktadır: "Ama Rabbinin merhamet ettikleri müstesna," yani Allah hidayet edip lütufta bulunduğu için Hak dininde anlaşmazlığa düşmeden ittifak edenler hariç, insanlar "ihtilâf edip duracaklardır. O, onları 'bu'nun için yaratmıştır." ذَلِكَ (bu) kelimesi, önceki cümlenin delâlet edip zımnen ifade ettiği hususa işarettir. Yani, Allah onları ihtilâfın kaynaklandığı bu imkân ve iradeye sahip olarak yaratmıştır ki, kendi isabetli seçimiyle hakkı tercih edeni ödüllendirsin; yanlış seçimiyle bâtılı tercih edeni de cezalandırsın. "Senin Rabbinin 'Şüphesiz Ben cehennemi insanlarla ve cinlerle dolduracağım!' sözü böyle böyle gerçekleşmektedir işte!" Bu söz Allah'ın, bâtılı seçecek olanların çok olacağını bildiği için meleklere hitaben söylediği bir sözdür.

[٨٣٠] {كَانَ} بمعنى صح واستقام. واللام لتأكيد النفي، و{بِظُلْمٍ} حال من الفاعل. والمعنى: واستحال في الحكمة أن يهلك الله القرى ظالمًا لها {وَأَهْلُهَا} قوم {مُصْلِحُونَ} تنزيهًا لذاته عن الظلم، وإيذانًا بأن إهلاك المصلحين من الظلم. وقيل: الظلم الشرك، ومعناه: أنه لا يهلك القرى بسبب شرك أهلها وهم مصلحون يتعاطون الحق فيما بينهم ولا يضمون إلى شركهم فسادًا آخر.

١١٨-﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ﴾

١١٩-﴿إلا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لأَمْلأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

[٨٣١] {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً}، يعني لَاضطرَّهم إلى أن يكونوا أهل أمّة واحدة، أي ملة واحدة وهي ملة الإسلام، كقوله {إِنَّ هذه أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} [الأنبياء: ٩٢]. وهذا الكلام يتضمن نفي الاضطرار، وأنه لم يضطرهم إلى الاتفاق على دين الحق، ولكنه مكَّنهم من الاختيار الذي هو أساس التكليف، فاختار بعضهم الحق وبعضهم الباطل، فاختلفوا، فلذلك قال: {وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَن رَحِمَ رَبُّكَ}، إلا ناسًا هداهم الله ولطف بهم، فاتفقوا على دين الحق غير مختلفين فيه. {ولذلك خَلَقَهُمْ} ذلك إشارة إلى ما دل عليه الكلام الأوّل وتضمنه، يعني ولذلك من التمكن والاختيار الذي كان عنه الاختلاف خلقهم، ليثيب مختار الحق بحسن اختياره، ويعاقب مختار الباطل بسوء اختياره. {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبّكَ} وهي قوله للملائكة {لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والناسِ أَجْمَعِينَ} لعلمه بكثرة من يختار الباطل.

120. Peygamberlere dair mühim haberlerin sana anlattığımız her biriyle senin kalbini pekiştirmiş oluyoruz. Bu arada, sana gerçek; müminlere de öğüt ve nasihat gelmiş oluyor.

121. İman etmeyenlere de ki: Siz elinizden geleni yapın, biz de yapmaktayız elbette!

122. (Siz bizim sonumuzu) bekleyin bakalım; biz de beklemedeyiz şüphesiz!

[832] كُلًّا’deki tenvin muzāfun ileyhten bedel olup adeta *ve külle nebe'in* denilmektedir. نَقُصُّ عَلَيْكَ ve مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ ibareleri *küll* kelimesini beyan etmektedir; ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ cümlesi de كُلًّا’den bedeldir. Sana anlattığımız her kıssa, sana anlattığımız her nev-‘i kıssa, yani her üsluptaki kıssa anlamında da olabilir; o zaman ما نُثَبِّتُ بِهِ cümlesi نَقُصُّ’nun mefʿûlü olur. Peygamber (s.a.)’in kalbinin pekiştirilmesi ise, yakîninin ve kalbî itminanını sağlayacak şeylerin artırılması anlamındadır; çünkü delillerin çoğalması, kalbi daha çok pekiştirir ve bilgiyi daha sağlam hale getirir. “Bu arada, sana gerçek, müminlere de öğüt ve nasihat gelmiş oluyor.” Yani bu surede veya anlatılan bu kıssalarda gerçek vardır.

[833] “İman etmeyenlere” yani Mekke halkına ve diğerlerine “de ki: Siz” içinde bulunduğunuz hal ve yöneliş itibariyle elinizden geleni “yapın. Biz de yapmaktayız elbette!.. Siz” bizim başımıza gelecekleri “bekleyin bakalım; biz de” Allah’ın naklettiği sizin gibilerin başına gelen felaketlerin benzerlerinin sizin başınıza gelmesini “beklemedeyiz şüphesiz.”

123. Göklerin ve yerin gaybı yalnızca Allah’ındır. Bütün işler O’na döndürülür. Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güvenip dayan. Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değil.

[834] “Göklerin ve yerin gaybı yalnızca Allah’ındır.” Göklerde ve yerde hiçbir şey O’na gizli kalmaz. Dolayısıyla sizin amelleriniz de O’na gizli kalmaz. “Bütün işler O’na döndürülür.” O halde, mutlaka onların ve senin işin de O’na götürülecek ve O, senin için onları cezalandıracaktır. “Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güvenip dayan.” Çünkü O, sana kâfi ve kefildir. “Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değil...” (Bunların yaptıklarından...” anlamındaki يَعْمَلُونَ ifadesi) تَعْمَلُونَ (sizin yaptıklarınızdan) şeklinde de okunmuştur, yani muhatabı gaibe tağlip ederek ‘senin ve onların -yani sizlerin- yaptıklarınızdan…’

١٢٠-﴿وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

١٢١-﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ﴾

١٢٢-﴿وَانْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ﴾

[٨٣٢] {وَكُلًّا} التنوين فيه عوض من المضاف إليه كأنه قيل. وكلَّ نبأ {نَقُصُّ عَلَيْكَ}، و{مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ} بيان لكل. و{مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ} بدل من {كلًّا}. ويجوز أن يكون المعنى: وكلَّ اقتصاصٍ نقصّ عليك، على معنى: وكل نوع من أنواع الاقتصاص نقصّ عليك، يعني على الأساليب المختلفة، و{مَا نُثَبِّتُ بِهِ} مفعول {نقصّ}. ومعنى تثبيت فؤاده: زيادة يقينه وما فيه طمأنينة قلبه، لأن تكاثر الأدلة أثبت للقلب وأرسخ للعلم. {وَجَاءَكَ فِى هَذِهِ الحَقُّ} أي في هذه السورةِ، أو في هذه الأنباء المقتصَّة فيها ما هو حقٌّ {وَمَوْعِظَةٌ وذكرى لِلْمُؤْمِنِينَ}.

[٨٣٣] {وَقُل لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} من أهل مكة وغيرهم {اعملوا} على حالكم وجهتكم التي أنتم عليها {إِنَّا عَامِلُونَ}. {وانتظروا} بنا الدوائر، {إِنَّا مُنتَظِرُونَ} أن ينزل بكم نحو ما اقتص الله من النقم النازلة بأشباهكم.

١٢٣-﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٨٣٤] {وَلِلَّهِ غَيْبُ السموات والأرض} لا تخفى عليه خافية مما يجري فيهما، فلا تخفى عليه أعمالكم {وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الأمرُ كُلُّهُ} فلا بدّ أن يرجع إليه أمرهم وأمرك، فينتقم لك منهم {فَاعْبُدْه وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ} فإنه كافيك وكافلُك. {وَمَا رَبُّكَ بغافلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ}. وقرئ «تعملون»، بالتاء، أي أنت وهم، على تغليب المخاطب.

[835] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Kim Hûd suresini okursa Nûh, Hûd, Sâlih, Şu‘ayb, Lût, İbrâhim ve Mûsâ'ya iman eden ve onları inkâr eden kimselerin sayısının on katı sevap elde eder ve kıyamet günü *inşâallāhu te‘âlâ* cennetliklerden olur.

*

[٨٣٥] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة هود أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من صدّق بنوحٍ ومَن كَذَّبَ به، وهود وصالح وشعيب ولوط وإبراهيم وموسى؛ وكان يوم القيامة من السعداء إن شاء الله تعالى ذلك.

YÛSUF SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, 111 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir.

2. Biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik ki siz akledebilesiniz.

3. Bu sûreyi sana vahyetmekle, kıssayı sana en güzel bir şekilde anlatmış oluyoruz. Sen daha önce elbette bundan habersizdin:

[836] “Bunlar.” Bu zamir sûrenin âyetlerine işaret etmektedir. “Apaçık kitap” ise sûre anlamındadır. Yani, bu sûrede sana inzâl edilmiş olan bu âyetler, Arapları âciz bırakma ve kınama, susturma konusunda hali, durumu çok açık ve bariz olan bir sûrenin âyetleridir. Ya da bu sûre, üzerinde düşünen kimselere kendisinin beşer kelâmı olmayıp Allah tarafından indirildiğini açıkça gösterir, beyan eder. Bir diğer ihtimal ise, anlamın, “kendi dillerinde nâzil olduğu için Araplara anlamları karmaşık gelmeyecek, açık seçik sûre” şeklinde olması ya da “Onda Yahudilerin sormuş oldukları Yûsuf kıssası beyan edilmiştir.” anlamında olmasıdır. Nitekim rivayete göre Yahudi âlimleri müşriklerin ileri gelenlerine, “Muhammed’e Yakub’un Şam’dan Mısır’a neden gittiğini ve Yûsuf kıssasını sorun.” demişlerdir.

[837] “Biz onu” yani içerisinde Yûsuf kıssasının yer aldığı bu kitabı “Arapça bir Kur’ân” halinde indirdik. Kur’ân’ın bir kısmına da Kur’ân ismi verilir, çünkü *kur’ân* kelimesi cins ismi olup tümüne de biz kısmına da verilir. “Ki siz akledebilesiniz” yani onu anlayasınız, mânalarını ihata edebilesiniz, anlamları size karışık gelmesin. Nitekim Allah Teâlâ “Biz onu yabancı dilde bir Kur’ân kılsaydık, hemen, ‘Ayetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi?! (Kitap yabancı dilde, ama muhatap Arap, öyle mi!?’) derlerdi.” [Fussilet 41/44] buyurmuştur.

[838] *Kasas* kelimesi iki türlü anlaşılabilir: (i) İlk olarak bu kelimenin *iktisās* (kıssa anlatma) anlamında mastar olması mümkündür. *Kassa’l-hadîse yekussuhu kasas*^{an} denilir. Bu vezin tıpkı *şellehu yeşulluhû şelel*^{en} (Onu uzaklaştırdı.) fiilinin formuna benzer. İkinci olarak da kelime tıpkı *en-nefd* ve *el-hasb* kelimeleri gibi *mef‘ûl* anlamında *fa‘al*^{en} vezninde olabilir. Nitekim buna benzer şekilde *en-nebe’ü* (önemli haber) kelimesi (mef‘ûl anlamında), haber verilen şey anlamında; *el-haber* kelimesi de haber verilen şey anlamında kullanılır.

سورة يوسف عليه السلام

مكية؛ وهي مائة وإحدى عشرة آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

٢-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

٣-﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا القرآن وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ﴾

[٨٣٦] {تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. و{الكتابُ المبين} السورة؛ أي تلك الآيات التي أنزلت إليك في هذه السورة آيات السورة الظاهر أمرُها في إعجاز العرب وتبكيتهم. أو التي تُبين لمن تدبرها أنها من عند الله، لا من عند البشر. أو الواضحة التي لا تشتبه على العرب معانيها، لنزولها بلسانهم. أو قد أبِين فيها ما سألت عنه اليهود من قصة يوسف. فقد روي أن علماء اليهود قالوا لكبراء المشركين: سلوا محمدًا لم انتقل آل يعقوب من الشام إلى مصر، وعن قصة يوسف.

[٨٣٧] {أنزلناه} أنزلنا هذا الكتاب الذي فيه قصة يوسف في حال كونه {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} وسمى بعض القرآن قرآنا، لأنّ القرآن اسم جنس يقع على كله وبعضه. {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} إرادة أن تفهموه وتحيطوا بمعانيه ولا يلتبسَ عليكم. {وَلَوْ جعلناه قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصّلَتْ آياتُه} [فصلت: ٤٤].

[٨٣٨] {القصص} على وجهين؛ يكون مصدرًا بمعنى الاقتصاص، تقول: قصّ الحديث يقصه قَصَصًا، كقولك: شله يشله شللًا، إذا طرده. ويكون فعلا بمعنى مفعول، كالنفض والحسب. ونحوه النبأ والخبر في معنى المنبأ به والمخبر به.

Yine *kasas* kelimesinin, tıpkı *el-halk* ve *es-sayd* kelimeleri gibi, mef'ûl'ün mastarla isimlendirilmesi türünde bir kullanım olması da mümkündür. Eğer bu kelimeyle mastar mânası kastediliyorsa o zaman âyette anlam, "Biz sana bu Kur'ân'ı vahyetmekle, yani bu sûreyi vahyetmek suretiyle en güzel anlatımla anlatıyoruz." şeklinde olur. Bu durumda أَحْسَنَ (en güzel) kelimesi mastar olarak mansup olur, çünkü mastara izafe edilmiştir. Yine bu durumda kıssa olarak anlatılan şey hazfedilmiş olmaktadır, çünkü "sana bu Kur'ân'ı vahyetmekle" ifadesi ona gerek bırakmamaktadır. هٰذَا الْقُرْآنَ (Bu Kur'ân) ifadesinin, نَقُصُّ (anlatıyoruz) fiili ile mansup olması mümkündür, bu durumda sanki, "Biz sana vahyetmek suretiyle bu Kur'ân'ı en güzel anlatımla anlatıyoruz." denilmiş olmaktadır. En güzel anlatımdan maksat ise, onun en harika yol ve en sıra dışı üslup ile anlatılmış olduğudur. Nitekim bu kıssanın evvelkilerin kitaplarında ve tarih kitaplarında da anlatıldığını görürsün, fakat o kitaplardan herhangi birindeki anlatımının Kur'ân'daki anlatımına yaklaşmasının dahi mümkün olduğunu göremezsin! (ii) *Kasas* kelimesi ile *maksûs* (anlatılan şey) kastediliyorsa, o zaman anlam, "Biz sana, anlatılabilecek en güzel kıssayı anlatıyoruz." şeklindedir. Bu kıssanın en güzel kıssa olmasının sebebi ise diğer kıssalarda yer almayan ibretler, nükteler, hikmetler ve sıra dışılıklar içermesidir. Dolayısıyla, bu kıssanın, kendi alanında anlatılan en güzel kıssa olduğu açıktır. Nitekim bir insan hakkında "O insanların en bilgilisi, en üstünüdür." denildiği zaman, kendi alanında en bilgili ve en üstünü olduğu kastedilir.

[839] **Şayet** "*el-Kasas* kelimesi 'ne'den türemiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime, *kassa eserehû* (İzini takip etti.) ifadesinden türemiştir, çünkü olayı anlatan, kıssa eden kimse, ona dair ezberlediği, aklında tuttuğu şeyi adım adım takip eder. Nitekim Kur'ân okuyan kimse için de *telâ el-Kur'ân*^{e} (Kur'ân'ı tilavet / takip etti.) denilir, çünkü böyle yapan kişi, ezberlemiş olduğu Kur'ân bölümlerini âyet âyet takip ederek okumaktadır.

[840] إِنْ كُنْتَ ifadesindeki İn, İnne'nin muhaffef halidir. (لَمِنَ الْغَافِلِينَ'deki) Lâm ise, bu İn'i olumsuzlayıcı İn edatından ayırt eder. قَبْلِهِ (ondan önce) ifadesindeki zamir, "vahyettiğimiz" ifadesine racidir ve anlam, "Durum şudur ki biz sana vahyetmeden önce sen bundan habersizdin, yani bu konuda cahildin, buna dair hiçbir bilgin yoktun, kulağına bununla ilgili hiçbir şey gelmemişti." şeklindedir.

ويجوز أن يكون من تسمية المفعول بالمصدر، كالخلق والصيد. وإن أريد المصدر، فمعناه: نحن نقص عليك أحسن القصص {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هذا القرآن}، أي بإيحائنا إليك هذه السورة، على أن يكون {أحسنَ} منصوبًا نصب المصدر، لإضافته إليه، ويكون المقصوص محذوفًا؛ لأنّ قوله {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هذا القرآن} مغنٍ عنه. ويجوز أن ينتصب {هذا القرآن} بـ{نقصُّ}، كأنه قيل: نحن نقص عليك أحسن الاقتصاص هذا القرآن بإيحائنا إليك. والمراد بأحسن الاقتصاص أنه اقتصّ على أبدع طريقة وأعجب أسلوب. ألا ترى أنّ هذا الحديث مقتص في كتب الأولين وفي كتب التواريخ، وألا ترى اقتصاصه في كتاب منها مقاربًا لاقتصاصه في القرآن. وإن أريد بالقصص المقصوص فمعناه: نحن نقص عليك أحسن ما يقص من الأحاديث. وإنما كان أحسنَه لما يتضمن من العبر والنكت والحكم والعجائب التي ليست في غيرها. والظاهر أنه أحسن ما يقتص في بابه، كما يقال في الرجل: هو أعلم الناس وأفضلهم، يراد: في فنه.

[٨٣٩] فإن قلت: ممّ اشتقاق القصص؟ قلت: من قصّ أثره، إذا اتَّبعه، لأنّ الذي يقصّ الحديث يتبع ما حفظ منه شيئًا فشيئًا، كما يقال: تلا القرآن، إذا قرأه، لأنه يتلو، أي يتبع ما حفظ منه آية بعد آية.

[٨٤٠] {وَإِن كُنتَ} إن مخففة من الثقيلة، واللام هي التي تفرق بينها وبين النافية. والضمير في {قَبْلِهِ} راجع إلى قوله {ما أوحينا}، والمعنى: وإنّ الشأن والحديث كنت من قبل إيحائنا إليك من الغافلين عنه، أي من الجاهلين به، ما كان لك فيه علم قط ولا طرق سمعك طرف منه.

4. Hani Yûsuf, babasına demişti ki “Babacığım! Rüyamda on bir yıldızla Güneş’i ve Ay’ı gördüm... Gördüm ki bana secde ediyorlar.”

[841] “Hani Yûsuf demişti ki” ifadesi, (önceki âyette geçen) “en güzel anlatım” ifadesinden bedel-i iştimaldir; çünkü (*Hani* kelimesi ile ifade edilen) vakit, anlatımı da kapsamaktadır ki bu da anlatılan şeydir. Bir kıssanın vakti anlatıldığında, kendisi anlatılmış olur. Ya da bu ifadenin başında gizli bir *üzkür* (anlat, zikret, hatırla) ifadesi yer almaktadır.

[842] *Yûsuf* kelimesi İbranca bir isimdir. Arapça olduğu da söylenmiştir. Ancak bu doğru değildir, çünkü Arapça olsaydı o zaman ma‘rifelik dışında gayr-i munsarif olmasını gerektiren hiçbir sebep olmadığı için, munsarif olması gerekirdi. **Şayet** “Bu ismi Sin’in kesresi ile *Yûsif* şeklinde ya da fethası ile *Yûsef* şeklinde okuyanlar hakkında ne dersin; bu okuyuşlara göre kelimenin Arapça olduğunu söylemek mümkün müdür; zira bu durumda kelime *âsefe* (üzüldü, esef duydu) fiilinin muzari formunun malum ve meçhul sıygaları şeklinde olmaktadır, gayr-i munsarif olması ise ma‘rifeliğinden ve fiil vezninde olmasından kaynaklanmaktadır?” **dersen şöyle derim:** Bu mümkün değildir, çünkü meşhur kıraat, *Yûsuf* kelimesinin yabancı olduğuna delâlet etmektedir; dolayısıyla bir kelime bir okunuşta Arapça diğer bir okunuşta yabancı olamaz. *Yûnus* kelimesi de *Yûsuf* kelimesi gibidir, onda da üç farklı okuyuş nakledilmektedir. Ancak buna dayanılarak, yani iki okunuşta (*Yûnis – Yûnes*) kelimenin *ânese* ve *ûnise* fiillerinin muzari formunda olduğu söylenerek Arapça olduğu iddia edilemez.

[843] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “Kerîm (değerli / kerem sahibi) kimdir?” diye sorulduğu zaman ‘Kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm, İbrâhim oğlu İshâk oğlu Yakup oğlu Yûsuf’tur’ deyiniz.” [*Buhârî*, “Enbiya”, 17]

[844] (“Babacığım!” anlamındaki) يا أَبَتِ ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur. “Peki, bu Tâ nedir?” **dersen şöyle derim:** Müenneslik Tâ’sı olup izafet Yâ’sının düşmesinin telafisi olarak gelmiştir. Bunun müenneslik Tâ’sı olduğunun delili, vakıf halinde He’ye dönüşüyor olmasıdır. “Müenneslik Tâ’sının müzekker bir kelimeye birleşmesi nasıl mümkün olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı *hamâmet*^{ün} *zeker*^{ün} (erkek güvercin), *şât*^{ün} *zeker*^{ün} (erkek koyun), *racül*^{ün} *reb‘at*^{ün} (orta boylu adam) ve *ğulâm*^{ün} *yefe‘at*^{ün} (boylu poslu çocuk) ifadeleri gibi caiz olmaktadır. “Peki müenneslik Tâ’sı neden izafet Yâ’sına telafi olarak gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü müenneslik ve izafet özelliklerinin her ikisi de, ismin sonuna eklenme konusunda ortaktırlar.

٤- ﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾

[٨٤١] {إِذْ قَالَ يُوسُفُ} بدل من {أحسنَ القَصَص} [يوسف: ٣]، وهو من بدل الاشتمال، لأن الوقت مشتمل على القصص، وهو المقصوص، فإذا قصَّ وقته فقد قص. أو بإضمار اذكر.

[٨٤٢] ويوسف اسم عبراني. وقيل: عربي، وليس بصحيح؛ لأنه لو كان عربيًّا لانصرف لخلوّه عن سبب آخر سوى التعريف. فإن قلت: فما تقول فيمن قرأ: «يوسِف»، بكسر السين، أو «يوسَف» بفتحها، هل يجوز على قراءته أن يقال: هو عربي؟ لأنه على وزن المضارع المبني للفاعل أو المفعول من آسَفَ؛ وإنما منع الصرف للتعريف ووزن الفعل؟ قلت: لا؛ لأنّ القراءة المشهورة قامت بالشهادة على أن الكلمة أعجمية، فلا تكون عربية تارة وأعجمية أخرى. ونحو يوسف يونسُ، رويت فيه هذه اللغات الثلاث ولا يقال هو عربي، لأنه في لغتين منها بوزن المضارع من آنس وأونس.

[٨٤٣] وعن النبي ﷺ: إذا قيل: من الكريمُ؟ فقولوا: الكريم ابن الكريم ابن الكريم ابن الكريم: يوسف بن يعقوب بن إسحاق بن إبراهيم.

[٨٤٤] {يا أبت} قرئ بالحركات الثلاث. فإن قلت: ما هذه التاء؟ قلت: تاء تأنيث وقعت عوضًا من ياء الإضافة. والدليل على أنها تاء تأنيث قلبُها هاءً في الوقف. فإن قلت: كيف جاز إلحاق تاء التأنيث بالمذكر؟ قلت: كما جاز نحو قولك: حمامة ذكر وشاة ذكر، ورجل ربعة، وغلام يفعة. فإن قلت: فلم ساغ تعويض تاء التأنيث من ياء الإضافة؟ قلت: لأنّ التأنيث والإضافة يتناسبان في أنّ كل واحد منهما زيادة مضمومة إلى الاسم في آخره.

“Peki, bu kesre (*yâ ebeti* ifadesindeki Tâ’nın kesresi) nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, *yâ ebî* (Babacığım!) sözünde Ye’den önce gelen kesredir. Ancak müenneslik Tâ’sının bir öncesindeki harfin fetha olması gerektiği için, Tâ’ya kaydırılmıştır. “O halde neden bu kesre, Tâ’nın gerektirdiği fetha ile düşmemiş de, Tâ sâkin olarak kalmamıştır?” **dersen şöyle derim:** Kelime isim olduğu için bu mümkün olmamıştır, çünkü isimler, iʿrapta asıl konumda olduklarından, harekeli olmak durumundadırlar. (*Yâ ebî* kelimesinde) Ye harfi aslında harekeli olduğu halde, tahfif için sâkin kılınmıştır, çünkü bu lîn (uzatma) harfidir. Tâ ise zamir olan Kâf gibi aslî (sahih / illetsiz) bir harftir, Bu sebeple de harekeli olması gerekmiştir. **Şayet** “Bu Tâ ile bu kesreyi bir araya getirmek tıpkı telafi için getirilen şey ile telafi edilen şeyi bir araya getirmeye benzemektedir, çünkü bu kesre, *yâ ğulâmi* (Evlâdım!) ifadesindeki (düşürülmüş) Ye hükmündedir; dolayısıyla nasıl ki *yâ ebetî* demek caiz değilse, *yâ ebeti* demek de caiz değildir.” **dersen şöyle derim**; Ye harfi ve kesre ikilisinin her ikisinin de öncesinde iki şey bulunmaktadır, Tâ da bu iki şeyden birinin yani Ye’nin telafisidir. Kesre ise telafiye mâruz kalmamaktadır, dolayısıyla telafi olarak gelen ile telafi edilen bir araya gelmiş olmamaktadır. Böyle bir durum sadece Tâ ve Ye’nin birlikte kullanılması durumunda söz konusu olur, başka bir durumda söz konusu olmaz. *Yâ ebetâ* şeklindeki kullanıma dikkat edersen bu kullanımda Elif Tâ’dan bedel olduğu halde yine de nasıl Tâ ile birlikte kullanılmıştır ve bu durum telafi için gelen ifade ile telafi edilen şeyin bir arada kullanılması sayılmamaktadır. (Bu kullanımda böyle sayılmadığına göre) kesrede hiç sayılmaz. **Şayet** “*Yâ ğulâmi* (Evlâdım!) ifadesindeki kesre, izafete delâlet etmektedir, çünkü bu kesre Ye’nin ayrılmaz bir parçası, bitişiğidir. Aynı kesre, *yâ ebeti* (Babacığım!) ifadesinde de buna delâlet ediyorsa, o zaman (*yâ ebeti*deki) Tâ gereksizdir, varlığı yokluğu gibidir.” **dersen şöyle derim:** Aksine, kesrenin burada Tâ ile birlikte olduğundaki hali, tıpkı *yâ ebî* ifadesindeki Ye ile birlikte olduğundaki hali gibidir.

[845] **Şayet** “Peki, bu ifadeyi Tâ’nın fethası ve zammesi ile (*yâ ebete* ve *yâ ebetü* şeklinde) okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** Fetha ile okuyan, *yâ ebetâ* ifadesindeki Elif’i hazfetmiş, öncesindeki fethayı yerinde bırakmış olmaktadır. Onun yaptığı, tıpkı *yâ ğulâmi* ifadesinin sonundaki Ye’yi hazfedenin yaptığı gibidir. Şöyle de denebilir: Böyle okuyan kişi (Tâ’yı), *yâ ebî* ifadesinde telafi edilen Bâ’nın harekesi ile harekelemiştir. Zamme ile okuyan ise kelimenin, sonunda müenneslik Tâ’sı bulunan bir isim olduğunu düşünmüş ve onu sonu Tâ ile biten müennes isimler gibi değerlendirmiş, bu yüzden de tıpkı *yâ sübetü* (ey ahâli!) sözünde olduğu gibi, harekenin izafet Yâ’sının telafisi olduğunu dikkate almaksızın, *yâ ebetü* şeklinde okumuştur.

فإن قلت: فما هذه الكسرة؟ قلت: هي الكسرة التي كانت قبل الياء في قولك: يا أبي، قد زحلقت إلى التاء، لاقتضاء تاء التأنيث أن يكون ما قبلها مفتوحًا. فإن قلت: فما بال الكسرة لم تسقط بالفتحة التي اقتضتها التاء وتبقى التاء ساكنة؟ قلت: امتنع ذلك فيها، لأنها اسم، والأسماء حقها التحريك لأصالتها في الإعراب، وإنما جاز تسكين الياء وأصلها أن تحرّك تخفيفًا، لأنها حرف لين. وأما التاء فحرف صحيح نحو كاف الضمير، فلزم تحريكها. فإن قلت: يشبه الجمع بين التاء وبين هذه الكسرة الجمع بين العوض والمعوّض منه، لأنها في حكم الياء، إذا قلت: يا غلام، فكما لا يجوز ''يا أبتي'' لا يجوز ''يا أبتِ''؟ قلت: الياء والكسرة قبلها شيآن؛ والتاء عوض من أحد الشيئين، وهو الياء والكسرة غير متعرض لها، فلا يجمع بين العوض والمعوض منه إلا إذا جمع بين التاء والياء لا غير. ألا ترى إلى قولهم ''يا أبتا'' مع كون الألف فيه بدلًا من التاء، كيف جاز الجمع بينها وبين التاء، ولم يعد ذلك جمعًا بين العوض والمعوّض منه، فالكسرة أبعد من ذلك. فإن قلت: فقد دلت الكسرة في ''يا غلام'' على الإضافة؛ لأنها قرينة الياء ولصيقتها. فإن دلت على مثل ذلك في ''يا أبت'' فالتاء المعوّضة لغو؛ وجودها كعدمها. قلت: بل حالها مع التاء كحالها مع الياء إذا قلت ''يا أبي''.

[٨٤٥] فإن قلت: فما وجه من قرأ بفتح التاء وضمها؟ قلت: أما من فتح فقد حذف الألف من ''يا أبتا''، واستبقى الفتحة قبلها، كما فعل من حذف الياء في ''يا غلام''. ويجوز أن يقال: حركها بحركة الباء المعوض منها في قولك ''يا أبي''. وأما من ضم فقد رأى اسمًا في آخره تاء تأنيث، فأجراه مجرى الأسماء المؤنثة بالتاء فقال: ''يا أبتُ'' كما تقول: ''يا ثُبَةُ'' من غير اعتبار لكونها عوضًا من ياء الإضافة.

[846] إنيَ رأيتُ (gördüm ki) ifadesi Yâ'nın harekelenmesi ile (*inniye* şeklinde) de okunmuştur. أَحَدَ عْشَرَ (on bir) kelimesi de ʿAyın'ın sükûnu ile *ehada ʿşera* şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşun sebebi, tek bir kelime hükmündeki iki kelimede harekelerin art arda gelmesi sebebiyle, tahfif yapılmış olmasıdır. Aynı durum *isnâ ʿaşera* (on iki) hariç, (on birden) on dokuza (*tisʿate ʿaşera*ya) kadar bütün sayıların isimlerinde söz konusudur, *isnâ ʿaşera* kelimesinde ise iki sâkin harfin yan yana gelmesi durumu oluşacağından, böyle yapılmaz. رأيتُ (gördüm) kelimesi *ru'yet* (görmek) kökünden değil, *rü'yâ* kökünden türemiştir, çünkü anlattığı şeyin rüya olduğu malumdur. Zira eğer Güneş ve Ay, diğer gök cisimleri ile birlikte Yûsuf *Aleyhisselâm*'a uyanıklık halinde secde etmiş olsalar, bu durum Yakub *Aleyhisselâm* için çok büyük bir mucize olurdu ve onun için de diğer insanlar için de gizli kalmazdı.

[847] **Şayet** "Bu gök cisimlerinin (yıldızların) isimleri nelerdir?" **dersen şöyle derim:** Câbir (b. Abdullah) şöyle rivayet etmiştir: Yahudinin biri Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve "Ey Muhammed! Bana Yûsuf'un gördüğü yıldızlardan haber ver?" demiş. Peygamber (s.a.) sessiz kalmış ve daha sonra Cebrail vahiy getirip bunu bildirmiş ve o da Yahudiye "Eğer sana bunları bildirirsem Müslüman olacak mısın?" diye sormuş; Yahudi "evet" deyince, şöyle demiş: "Bu yıldızlar Târık, Zeyyâl, Kâbis, ʿAmûdân, Füleyk, Musbih, Darûh, Ferğ, Vessâb, Zü'l-ketifeyn yıldızlarıdır. Yûsuf bunların ve Güneş ile Ay'ın semâdan inip kendisine secde ettiklerini görmüştür." Bunu üzerine Yahudi, "Evet vallahi, bunlar o yıldızların isimleridir!" demiş.

[848] Güneş ve Ay'ın Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın anne ve babası -bir görüşte ise babası ve teyzesi- olduğu, yıldızların ise ağabeyleri olduğu söylenmiştir.

[849] Vehb (b. Münebbih')in şöyle dediği nakledilmiştir: Yûsuf *Aleyhisselâm* yedi yaşındayken rüyasında on bir uzun *asa*nın yerde bir daire şeklinde dikilmiş olduklarını, aniden küçük bir asanın onları köklerinden söküp attığını görmüş ve bunu babasına anlatmış. O da, "Sakın bunu ağabeylerine anlatma" demişti. Daha sonra on iki yaşına gelince, rüyasında Güneş, Ay ve yıldızların kendisine secde ettiğini gördü. Bunu da babasına anlattı. Babası, "Sakın onlara anlatma, yoksa senin başına iş açarlar." dedi.

[850] Söylendiğine göre; Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın rüyası ile ağabeylerinin, yanına (Mısır'a) gelmeleri arasında kırk senelik bir süre vardı. Bir görüşe göre bu süre seksen sene imiş.

[٨٤٦] وقرئ {إني رأيت} بتحريك الياء. و«أحدَ عْشَرَ»، بسكون العين، تخفيفًا لتوالي المتحركات فيما هو في حكم اسم واحد، وكذا إلى تسعة عشر؛ إلا اثني عشر لئلا يلتقي ساكنان. و{رأيت} من الرؤيا، لا من الرؤية، لأنَّ ما ذكره معلوم أنه منام؛ لأنّ الشمس والقمر لو اجتمعا مع الكواكب ساجدة ليوسف في حال اليقظة، لكانت آية عظيمة ليعقوب عليه السلام، ولما خفيت عليه وعلى الناس.

[٨٤٧] فإن قلت: ما أسماء تلك الكواكب؟ قلت: روى جابر أنّ يهوديًّا جاء إلى النبي ﷺ فقال: يا محمد، أخبرني عن النجوم التي رآهنّ يوسف، فسكت رسول الله ﷺ، فنزل جبريل عليه السلام فأخبره بذلك، فقال النبي ﷺ لليهودي: إن أخبرتك هل تسلم؟ قال: نعم. قال: «جَريان، والطارق، والذيَّال، وقابس، وعمودان، والفُلَيق، والمُصْبح، والضَروح، والفرغ، ووثَّاب، وذو الكتفين رآها يوسف والشمسَ والقمرَ نزلن من السماء وسجدن له». فقال اليهودي: إي والله، إنها لأسماؤها.

[٨٤٨] وقيل: الشمس والقمر أبواه. وقيل: أبوه وخالته. والكواكب: إخوته.

[٨٤٩] وعن وهب أنّ يوسف رأى وهو ابن سبع سنين أنّ إحدى عشرة عصا طوالًا كانت مركوزة في الأرض كهيئة الدارة، وإذا عصا صغير تثب عليها حتى اقتلعتها وغلبتها، فوصف ذلك لأبيه، فقال: إياك أن تذكر هذا لإخوتك! ثم رأى وهو ابن ثنتي عشرة سنة الشمس والقمر والكواكب تسجد له، فقصها على أبيه، فقال له: لا تقصها عليهم، فيبغوا لك الغوائل.

[٨٥٠] وقيل: كان بين رؤيا يوسف ومصير إخوته إليه أربعون سنة. وقيل: ثمانون.

[851] **Şayet** “Ayette neden Güneş ve Ay, yıldızlardan sonra ifade edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** O ikisi ihtisas üslubunca “yıldızlar”a atfedilmiş ve böylece onların diğer gök cisimlerine olan üstünlükleri, meziyetleri beyan edilmek istenmiştir. Benzer bir üslup, önce meleklerin zikredilip ardından Cebrail ve Mikail’in “melekler”e atfen zikredildiği âyettir [Bakara 2/98]. Ayrıca (والشمسَ والقمرَ ifadesindeki) Vav’ın *ma‘a* (beraber) anlamında olması, yani “Ben yıldızları Güneş ve Ay’la birlikte gördüm.” denilmiş olması da mümkündür.

[852] **Şayet** “Ayette رأيتُ (gördüm) ifadesinin tekrar edilmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** O ifade tekrar edilmiş değildir, aksine bir farazî soruya cevaben yeni bir cümle olarak gelmiştir. Sanki Yûsuf *Aleyhisselâm* “Ben on bir yıldız gördüm.” deyince Yakup *Aleyhisselâm* ona, “Onları nasıl gördün?” diye sormuş; o da cevaben, “Onları bana secde ederlerken gördüm.” demiştir.

[853] **Şayet** “Ayetteki رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ (Onları bana secde ederlerken gördüm.) ifadesinde neden yıldızlar akıl sahibi varlıklar yerine konulmuş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü başlangıçta onları akıllı varlıklara mahsus bir ifade ile yani secde etme özelliği ile nitelemiş; bu yüzden de ifadenin devamında onları sanki akıllı varlıklarmış gibi değerlendirmiştir. Bu şekildeki kullanım, yani bir şeyin diğer bir şeye bazı yönlerden benzetilmesi ve bu benzerlik ve mukayesenin sonucunu (tesirini) ortaya koymak üzere ona diğerinin hükmünün verilmesi Arap dilinde oldukça yaygındır.

5. Dedi ki: “Yavrum! Rüyanı ağabeylerine anlatma, sonra sana tuzak kurarlar. Şeytan, insan için gerçekten apaçık bir düşmandır.”

6. “Rabbin seni böylece seçip hazırlayacaktır. O sana rüya yorumlamayı öğretecek ve daha önce ataların İbrâhim’e ve İshak’a nimetini tamamladığı gibi, sana ve Yakup hanedanına da tamamlayacaktır. Senin Rabbin, gerçekten ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).”

[854] Yakup *Aleyhisselâm* rüyanın delâleti ile Yûsuf *Aleyhisselâm*’a Allah’ın hüküm ve hikmet vereceğini, onu hikmetli yöneticiler mertebesine ulaştıracağını, peygamberlik görevi için seçeceğini, tıpkı atalarına yaptığı gibi ona da iki cihan şerefini bahşedeceğini anlamış ve ağabeylerinin onu kıskanıp kendisine kötülük yapmalarından endişe etmiştir.

[٨٥١] فإن قلت: لم أخر الشمس والقمر؟ قلت: أخرهما ليعطفهما على الكواكب على طريق الاختصاص، بيانًا لفضلهما واستبدادهما بالمزية على غيرهما من الطوالع، كما أخر جبريل، وميكائيل عن الملائكة، ثم عطفهما عليها لذلك. ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع، أي رأيت الكواكب مع الشمس والقمر.

[٨٥٢] فإن قلت: ما معنى تكرار {رأيت}؟ قلت: ليس بتكرار، إنما هو كلام مستأنف على تقدير سؤال وقع جوابًا له، كأن يعقوب عليه السلام قال له عند قوله {إِنّى رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا} "كيف رأيتها؟" سائلًا عن حال رؤيتها. فقال: {رَأَيْتُهُمْ لِى سَاجِدِينَ}.

[٨٥٣] فإن قلت: فلم أجريت مجرى العقلاء في {رأيتُهم لي ساجدينَ}؟ قلت: لأنه لما وصفها بما هو خاص بالعقلاء، وهو السجود، أجرى عليها حكمهم، كأنها عاقلة. وهذا كثير شائع في كلامهم أن يلابس الشيء الشيء من بعض الوجوه، فيعطى حكمًا من أحكامه إظهارًا لأثر الملابسة والمقاربة.

٥- ﴿قَالَ يَا بُنَيَّ لا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

٦- ﴿وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٨٥٤] عرف يعقوب عليه السلام دلالة الرؤيا على أن يوسف يبلغه الله مبلغًا من الحكمة، ويصطفيه للنبوّة، وينعم عليه بشرف الدارين، كما فعل بآبائه، فخاف عليه حسد الإخوة وبغيهم.

[855] الرُّؤْيا kelimesi *ru'yet* (görmek) anlamındadır, ancak özelikle uyanıkken değil, uykuda iken görülen şey hakkında kullanılır. Bu ikisini (uyanık halde görme ile uykuda görmeyi) birbirinden ayırt etmek için ise, *el-kurbetü* ve *el-kurbâ* kelimelerinde olduğu gibi, müenneslik harfleri (Tâ ve Yâ) kullanılır.

[856] رُؤْيَاكَ (rüyan) kelimesi Hemze'nin Vav'a dönüştürülmesiyle *rûyâke* şeklinde de okunmuştur. Kisâî [v. 189/805] idğamla ve Râ'nın hem kesresi hem zammesi ile *riyyâke* ve *ruyyâke* şeklinde okunduğunu işitmiştir. Ancak bu okuyuş zayıftır, çünkü Vav, Hemze takdir olunduğu zaman tıpkı *izâr* kelimesinden *ittezere* ve *ecr* kelimesinden *ittecere* kelimelerinin türemesindeki idğamda olduğu gibi, idğam kuvvetli olmaz.

[857] فَيَكِيدُوا (tuzak kurarlar) ifadesi, başında gizli bir En edatı ile mansuptur. Anlam, "Eğer onlara anlatırsan, sana tuzak kurarlar." şeklindedir. **Şayet** "Neden Hûd sûresinde فَكِيدُونِي ("O halde bana tuzak kurun." [Hûd 11/55]) denildiği gibi burada da (Lâm'sız) *fe-yekîdûke* buyrulmadı?" **dersen şöyle derim:** Bu fiil, Lâm ile mef'ûl alan fiil anlamını ihtiva etmekte, böylece hem *keyd* (tuzak) mânâsını, hem de ihtiva ettiği fiil mânâsını ifade etmekte, böylece daha etkili ve tekitli bir korkutma ifadesi olmaktadır. Bu fiil tıpkı *fe-yehtâlû le-ke* (Sana hile yaparlar.) fiili gibidir. (فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا şeklinde) mastarla tekit edilmiş olması da bunu gösterir.

[858] "Apaçık bir düşmandır." düşmanlığı açıktır. Bu hem 'Âdem ve Havvâ'ya yaptığından bellidir hem de "Öyleyse, beni azdırmana karşılık ben de onlar(ı azdırmak) için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!" [A'râf 7/16] âyetinden anlaşılmaktadır. Musallat olduğu kimseleri tuzak, hile ve her türlü kötülüğe sevk etmiştir, yine benzer şeylere sevk etmesi işten bile değildir.

[859] "Rabbin seni böylece" yani bu seçme şekliyle "seçip hazırlayacak" yani nasıl seni şeref, büyüklük ve azamete delâlet eden böylesine büyük bir rüya için seçtiyse, aynı şekilde seni çok muazzam işler için seçecektir. وَيُعَلِّمُكَ (sana öğretecek) ifadesi yeni başlayan bir cümle olup, yukarıdaki benzetmenin (işte böylece.... ifadesinin) kapsamına dahil değildir. Burada adeta "O sana öğretecek, senin üzerindeki nimetini tamamlayacak." denilmiştir. *el-İctibâ* seçmek anlamında olup, bir şeyi kendin için edindiğinde kullandığın *cebeytü'ş-şey^{e}* ve "Suyu havuzda topladım." anlamındaki *cebeytü'l-mâ^{e} fi'l-havd^{i}* ifadesinden ifti'âl babında türemiştir.

[٨٥٥] والرؤيا بمعنى الرؤية؛ إلا أنها مختصة بما كان منها في المنام دون اليقظة، فرق بينهما بحرفي التأنيث كما قيل: القربة والقربى.

[٨٥٦] وقرئ «روياك»، بقلب الهمزة واوًا. وسمع الكسائي: «رُيَّاك» و«رِيَّاك»، بالإدغام وضم الراء وكسرها، وهي ضعيفة؛ لأنّ الواو في تقدير الهمزة فلا يقوى إدغامها كما لم يقو الإدغام في قولهم اتَّزر من الإزار، واتَّجر من الأجر.

[٨٥٧] {فَيَكِيدُوا} منصوب بإضمار أن، والمعنى: إن قصصتها عليهم كادوك. فإن قلت: هلا قيل: فيكيدوك، كما قيل {فَكِيدُونِي} [هود: ٥٥]؟ قلت: ضمن معنى فعل يتعدى باللام، ليفيد معنى فعل الكيد، مع إفادة معنى الفعل المضمن، فيكون آكد وأبلغ في التخويف. وذلك نحو فيحتالوا لك. ألا ترى إلى تأكيده بالمصدر.

[٨٥٨] {عَدُوٌّ مُبِينٌ} ظاهر العداوة لما فعل بآدم وحواء، ولقوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صراطَكَ المستقيمَ} [الأعراف: ١٦]، فهو يحمل على الكيد والمكر وكل شرّ، ليورّط من يحمله، ولا يؤمن أن يحملهم على مثله.

[٨٥٩] {وكذلك} ومثل ذلك الأجتباء {يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ} يعني وكما اجتباك لمثل هذه الرؤيا العظيمة الدالة على شرف وعز وكبرياء شأن، كذلك يجتبيك ربك لأمور عظام. وقوله {وَيُعَلِّمُكَ} كلام مبتدأ غير داخل في حكم التشبيه، كأنه قيل: وهو يعلمك ويتمّ نعمته عليك. والاجتباء: الاصطفاء، افتعال من جبيت الشيء، إذا حصَّلته لنفسك؛ وجبيتُ الماء في الحوض، جمعته.

[860] *el-Ehâdîs* (sözler), rüya demektir, çünkü rüya insana ya nefsi ya melek ya da şeytan tarafından söylenen sözlerdir. Bunların *te'vîl*i ise, tabir ve tefsir edilmesidir. Yûsuf *Aleyhisselâm* insanlar içerisinde en iyi ve doğru rüya yorumlayan kişi idi. *Te'vîlü'l-ehâdîs* ifadesi ile Allah'ın kitaplarını ve peygamberlerin sünnetlerinin anlamları, bunların maksat ve hedefleri konusunda insanlara kapalı gelen şeyler de kastedilmiş olabilir. Buna göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bunları insanlara tefsir edip açıklamış, bunlardaki hikmet noktalarını göstermiştir. Bunların *ehâdîs* olarak isimlendirilmesi ise, "Allah şöyle dedi…", "Peygamber şöyle dedi…" şeklinde Allah'tan ve peygamberlerinden nakledilen sözler olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ da فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ("Bun[a da inanmadık]tan sonra, hangi *söz*e iman edecek bunlar?!" [A'râf 7/185]) ve اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ ("Allah, 'sözün en güzeli'ni; … indirmektedir" [Zümer 39/23]) âyetlerinde Kur'ân'ı *hadîs* / söz olarak isimlendirmiştir. *Ehâdîs* kelimesi *uhdûse*nin çoğulu değil, *hadîs* kelimesinin topluluk ismidir.

[861] Onlar üzerindeki nimetin tamamlanması demek, onlara verilen dünya nimetine ahiret nimetini de eklemek demektir ki bu da onları dünyada peygamber ve hükümdar kılması, oradan da cennette yüksek derecelere intikal ettirmesidir. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ İbrâhim *Aleyhisselâm*'a nimetini, onunla dost olarak, kendisini ateşten ve evladını kurban etmekten kurtararak tamamlamış; İshak *Aleyhisselâm*'a olan nimetini, onu kurban edilmekten kurtarıp yerine büyük bir koç bağışlayarak ve neslinden Yakup *Aleyhisselâm*'ı ve soyundan gelen peygamberleri çıkararak tamamlamıştır. Yine, Yakup *Aleyhisselâm*'ın, yıldızların ışıklarından yola çıkarak Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ve ağabeylerinin peygamber olacağını anladığı, bu sebeple de "Rabbin Yakup ailesine nimetini tamamlayacaktır." dediği de söylenmiştir.

[862] Söylendiğine göre Yûsuf'un ağabeyleri rüyayı duyunca onu kıskanmış ve "Abilerinin kendisine secde etmesi yetmemiş, bir de ebeveyni kendisine secde etmiş!.." demişlerdir. Yine söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf'u diğerlerine tercih eder; hem küçük olduğu hem de kendisinde büyük bir ümit gördüğü için onu daha çok sever ve kendisine daha çok şefkat gösterirdi. ağabeyleri ise onu kıskanırlardı. Yûsuf rüyayı gördüğü zaman babasının ona olan muhabbeti ikiye katlandı. Artık her an onu bağrına basıyordu, ondan uzak kalmaya dayanamıyordu. Böylece, ağabeylerinin kıskançlığı da iyice artıyordu.

[٨٦٠] والأحاديث: الرؤيا، لأنّ الرؤيا إما حديث نفسٍ أو ملك أو شيطانٍ. وتأويلها عبارتها وتفسيرها. وكان يوسف عليه السلام أعبر الناسِ للرؤيا، وأصحَّهم عبارة لها. ويجوز أن يراد بتأويل الأحاديث معاني كتب الله وسنن الأنبياء، وما غمض واشتبه على الناس من أغراضها ومقاصدها؛ يفسرها لهم ويشرحها ويدلهم على مودعات حكمها. وسميت أحاديث، لأنه يحدث بها عن الله ورسله. فيقال: قال الله وقال الرسول كذا وكذا. ألا ترى إلى قوله تعالى {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ} [الأعراف: ١٨٥]، {اللهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الحديثِ} [الزمر: ٢٣]؟ وهو اسم جمع للحديث، وليس بجمع أحدوثة.

[٨٦١] ومعنى إتمام النعمة عليهم أنه وصل لهم نعمة الدنيا بنعمة الآخرة، بأن جعلهم أنبياء في الدنيا وملوكًا، ونقلهم عنها إلى الدرجات العلا في الجنة. وقيل: أتمها على إبراهيم بالخلَّة، والإنجاء من النار، ومن ذبح الولد؛ وعلى إسحاق بإنجائه من الذبح، وفدائه بذبح عظيم، وبإخراج يعقوب والأسباط من صلبه. وقيل: علم يعقوب أنّ يوسف يكون نبيًّا وإخوته أنبياء استدلالًا بضوء الكواكب، فلذلك قال {وعلى آلِ يَعْقُوبَ}.

[٨٦٢] وقيل: لما بلغت الرؤيا إخوة يوسف حسدوه وقالوا: ما رضي أن سجد له إخوته حتى سجد له أبواه! وقيل: كان يعقوب مؤثرًا له بزيادة المحبة والشفقة لصغره ولما يرى فيه من المخايل، وكان إخوته يحسدونه. فلما رأى الرؤيا ضاعف له المحبة فكان يضمه كل ساعة إلى صدره ولا يصبر عنه، فتبالغ فيهم الحسد.

[863] Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm* rüyasını Yakup *Aleyhisselâm*'a anlatınca Yakup *Aleyhisselâm*, "Bu dağınık bir iştir, uzun bir süre sonra Allah bunu senin için derleyip toplayacaktır." demiş.

[864] آل يعقوب Yakup hanedanı demektir. Bunlar hem onun neslinden olanlar hem de diğer kimselerdir. *Âl* kelimesinin aslı *ehl*dir. Bunun delili ise, kelimenin ism-i tasğirinin *üheyl* olarak gelmesidir. Fakat bu kelime sadece önemli kimseler için kullanılır. Sözgelimi *âlü'n-nebiyy* (peygamber hanedanı), *âlü'l-melik* (kralın hanedanı) denilir, ama *âlü'l-haccâm* (hacamatçı hanedanı) ve *âlü'l-hâ'ik* (ayakkabıcı hanedanı) ifadeleri kullanılmaz, bunlar için *ehl* kelimesi kullanılır.

[865] (أَبَوَيْكَ'deki) 'iki baba' ile dede ve dedenin babası kastedilmiştir, çünkü bunlar asalet itibariyle baba hükmündedir; insana, birkaç kuşak öncesindeki dedesine nispet edilerek "falanın oğlu" denilebilmektedir. *İbrâhîm ve İshâk* ifadesi *ebeveyke*nin atfı beyanıdır.

[866] "Senin Rabbin, gerçekten mutlak ilim sahibidir." Kimin seçilmeye lâyık olduğunu bilir "ve mutlak hikmet sahibidir." Nimetini ancak onu hak eden kimselere tamamlar.

7. Aslında, Yûsuf ve ağabeylerinde soranlar için nice âyetler vardır.

[867] "Yûsuf ve ağabeylerinde" yani onların olay ve kıssalarında "soranlar için" onların kıssalarını soran ve bilenler için "nice âyetler" Allah'ın kudretine ve her şeydeki hikmetine dair alâmet ve deliller "vardır." Bu ifadenin, "Bu kıssayı soran Yahudiler için Muhammed'in nübüvvetine dair âyetler vardır, çünkü o, hiçbir kimseden duymadığı ve hiçbir kitap okumadığı halde bu kıssayı doğru bir şekilde haber vermiştir." anlamında olduğu da söylenmiştir. آياتٌ kelimesi *âyet*^{ün} şeklinde de okunmuştur. Bazı mushaflarda bu ifade *'ibret*^{ün} şeklindedir.

[868] Söylendiğine göre Allah Teâlâ Hazret-i Peygamber (s.a.)'e Yûsuf kıssasını ve ağabeylerinin ona olan hasedini, kavminin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e olan hasedini gördüğü için anlatmış; böylece Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı örnek almasını istemiştir.

[869] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ağabeylerinin isimlerinin; Yahuda, Ruben, Şimon, Levi, İssakar, Zevulun, Dan, Naftali, Gad ve Aşer olduğu söylenmiştir. Bunların ilk yedisi Yakup *Aleyhisselâm*'ın teyze-kızı Lea'dan, son dördü ise Zilpa ve Bilha isimli iki cariyeden idi.[1] Lea vefat edince Yakup *Aleyhisselâm* onun kızkardeşi Rahil ile evlenmiş, Bünyamin ve Yûsuf ondan doğmuştu.

---

[1] Ruben, Şimon, Levi, Yehuda, İssakar ve Zevulun (Yakup'un eşi Lea'dan), Dan ve Naftali (Yûsuf ve Bünyamin'in annesi Rahel'in cariyesi olan Bilha'dan), Gad ve Aşer (Lea'nın cariyesi olan Zilpa'dan). / ed.

[٨٦٣] وقيل: لما قص رؤياه على يعقوب قال: هذا أمر مشتت يجمع الله لك بعد دهر طويل.

[٨٦٤] وآل يعقوب أهله، وهم نسله وغيرهم. وأصل آل: أهل، بدليل تصغيره على أُهَيل، إلا أنه لا يستعمل إلا فيمن له خطر. يقال: آل النبي، وآل الملك. ولا يقال: آل الحائك، ولا آل الحجام، ولكن أهلهما.

[٨٦٥] وأراد بالأبوين: الجد، وأبا الجد؛ لأنهما في حكم الأب في الأصالة. ومن ثم يقولون: ابن فلان، وإن كان بينه وبين فلان عدّة. و{إبراهيم وإسحاق} عطف بيان لـ{أبويك}.

[٨٦٦] {إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ} يعلم من يحق له الاجتباء، {حَكِيمٌ} لا يتم نعمته إلا على من يستحقها.

٧-﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلسَّائِلِينَ﴾

[٨٦٧] {فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ} أي في قصتهم وحديثهم {آياتٌ} علامات ودلائل على قدرة الله وحكمته في كل شيء {لِلسَّائِلِينَ} لمن سأل عن قصتهم وعرفها. وقيل: آيات على نبوّة محمد ﷺ للذين سألوه من اليهود عنها، فأخبرهم بالصحة من غير سماع من أحد ولا قراءة كتاب. وقرئ «آية»، وفي بعض المصاحف عبرة.

[٨٦٨] وقيل: إنما قص الله تعالى على النبي عليه الصلاة والسلام خبر يوسف وبغي إخوته عليه، لما رأى من بغي قومه عليه، ليتأسى به.

[٨٦٩] وقيل: أساميهم يهوذا، وروبيل، وشمعون، ولاوي، وزبالون، ويشجر، ودينة، ودان، ونفتالي، وجاد، وآشر. السبعة الأولون كانوا من ليا بنت خالة يعقوب، والأربعة الآخرون من سريتين؛ زلفة، وبلهة. فلما توفيت ليا تزوج أختها راحيل، فولدت له بنيامين ويوسف.

8. Hani, demişlerdi ki: “Yûsuf ile (ana-baba bir) kardeşi (Bünyamin), babamıza kesinlikle bizden daha sevimli geliyor. Oysa biz güçlü bir topluluğuz! Doğrusu, babamız apaçık bir yanılgı içinde!”

[870] قالُوا لَيُوسُفُ (Demişlerdi ki Yûsuf kesinlikle) ifadesindeki Lâm, ibtida Lâm’ı olup cümlenin anlamını tekit ve tahkik vurgusu verir. Ağabeyleri bu cümle ile, babalarının o ikisine olan sevgisinin sabit ve su götürmez bir şey olduğunu söylemek istemişlerdir. “Ve kardeşi” Bünyamin. Aslında hepsi kardeş oldukları halde onu “kardeşi” diye anmalarının sebebi, Yûsuf ile Bünyamin’in aynı anneden doğma kardeşler olmalarıdır. (“Daha sevimli” anlamındaki müfred) أَحَبُّ kelimesinin *iki* kişi için de kullanıldığı söylenmiştir, çünkü ism-i tafdil kalıbı olan *ef‘alu* vezni Min harf-i ceri ile kullanıldığında tekil-çoğul ve müzekker-müennes ayrımı olmadan kullanılır. Bu yüzden de Lâm-ı tarif takısı ile ayırt edilmesi gerekir. Fakat izafet terkibi içerisinde kullanıldığı zaman her iki seçenek de caiz olur.

[871] وَنَحْنُ عُصْبَةٌ (oysa biz güçlü bir topluluğuz) ifadesinin başındaki Vav, hâliyye olup anlam, “babamız o ikisini bize tercih ediyor, daha çok seviyor, *oysa* onlar hiçbir işe yetmeyen ve faydaları olmayan iki küçük çocuk, biz ise tuttuğunu koparan on yetişkin adamız; onun her tür işine koşmaktayız. Dolayısıyla daha faydalı ve çok sayıda olduğumuz için sevgiyi o ikisinden daha çok hak ediyoruz!” şeklindedir. “Doğrusu, babamız apaçık bir yanılgı içinde!” Yani bu konuda doğru yoldan ayrılmış bulunuyor.

[872] *el-’Usbet*^{u} ve *el-’ısâbet*^{ü}, on ve daha fazla kişiden oluşan topluluktur. Kırk kişiye kadar olan topluluğa bu ismin verildiği söylenmiştir. Bunlara bu ismin verilme sebebi, bu sayıda olan topluluk ile işlerin bağlanıp halledebilecek, zorluklarla başa çıkılacak olmasıdır. Nezzâl b. Sebre, Hazret-i Ali (r.a.)’ın nasp ile *ve nahnu ‘usbet*^{en} şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir. Bu okuyuşta anlamın, *ve nahnu nectemi‘u ‘usbet*^{en} (Biz bir *‘usbe* / topluluk olarak toplanırız.) şeklinde olduğu söylenmiştir. İbnü’l-Enbârî’nin, “Bu ifade Arapların *inneme’l-’Âmiriyyü ‘immetehû* (Âmirî dediğin, sarığıdır.) yani *yete‘âhedu ‘immetehû* (Sarığıyla tanınır.) şeklindeki ifadelerine benzer” dediği nakledilmiştir.

9. “Yûsuf’u öldürün veya (kolay kolay bulunamayacak) bir yere atın da babanızın sevgi ve alâkası tamamen size yönelsin. ‘O’ndan sonra (babanızın sevgisine layık) sâlih bir topluluk olursunuz.”

٨-﴿إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَى أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[٨٧٠] {لَيُوسُفُ} اللام للابتداء، وفيها تأكيد وتحقيق لمضمون الجملة؛ أرادوا أنّ زيادة محبته لهما أمر ثابت لا شبهة فيه. {وَأَخُوهُ} هو بنيامين. وإنما قالوا أخوه وهم جيمعًا إخوته، لأنّ أمّهما كانت واحدة. وقيل {أَحَبُّ} في الاثنين، لأن أفعل من لا يفرّق فيه بين الواحد وما فوقه، ولا بين المذكر والمؤنث إذا كان معه من ولا بد من الفرق مع لام التعريف، وإذا أضيف جاز الأمران.

[٨٧١] والواو في {وَنَحْنُ عُصْبَةٌ} واو الحال، يعني أنه يفضلهما في المحبة علينا، وهما اثنان صغيران لا كفاية فيهما ولا منفعة، ونحن جماعة عشرة رجال كفأة نقوم بمرافقه، فنحن أحقّ بزيادة المحبة منهما، لفضلنا بالكثرة والمنفعة عليهما. {إِنَّ أَبَانَا لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍ}، أي في ذهاب عن طريق الصواب في ذلك.

[٨٧٢] والعصبة والعصابة: العشرة فصاعدًا. وقيل: إلى الأربعين. سموا بذلك، لأنهم جماعة تعصب بهم الأمور ويستكفون النوائب. وروى النزال بن سبرة عن عليّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: «ونحن عصبةً»، بالنصب. وقيل: معناه ونحن نجتمع عصبة. وعن ابن الأنباري هذا كما تقول العرب: إنما العامري عمته، أي يتعهد عمته.

٩-﴿اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ﴾

[873] “Yûsuf’u öldürün” ifadesi (8. âyette geçen) “Hani demişlerdi ki:” ifadesinin kapsamındadır. Adeta onlar bu konuda uzlaşmışlar, içlerinden sadece “Yûsuf’u öldürmeyin” (10. âyet) diyen bir tek kişi bunun dışında kalmıştır. “Öldürün” diyenin Şimon olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre bu, Dân’dır. Diğerleri ise bu işe razı olmuşlardır, dolayısıyla sanki onlar da bu emri vermiş; bu sözü söylemiş olarak değerlendirilmiştir.

[874] “Bir yere” bilinmeyen, ücra, ıssız, yerleşimden uzak bir yere “atın.” Bu anlam, *ard*^{an} (bir yere) kelimesinin nekire olarak ve hiçbir sıfat almadan kullanılmış olmasından çıkmaktadır. Kelime böylesine müphem olduğu için de, müphem zarflar gibi mansup olmuştur. “… da babanızın sevgi ve alâkası tamamen size yönelsin;” sizden başkasına yönelmeyip bütünüyle size yönelsin, yani sevgisi tamamen size kalsın; kimse onu sizinle paylaşmasın. Burada *vech* (yüz) kelimesi, babalarının onlara yönelmesini tasvir etmek için zikredilmiştir, çünkü insan bir şeye yöneldiği zaman, yüzünü ona doğru çevirir. Yine burada *vech* (yüz) kelimesi ile zâtın kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim “Celâl ve ikram sahibi Rabbinin *vech*i (zatı) bakidir sadece.” [Rahman 55/27] buyrulmuştur. Bir görüşe göre يَخْلُ لَكُمْ (size has olsun) ifadesi, babanız Yûsuf ile meşgul olmaktan kurtulup size vakit bulsun anlamındadır. “Ondan” Yûsuf’tan “sonra” yani onu öldürmek ya da uzaklaştırmak suretiyle ondan kurtulduktan sonra. Bu zamirin “Onu öldürün veya atın!” ifadesindeki mastara işaret etmesi de mümkündür. “Sâlih bir topluluk olursunuz” işlediğiniz cinayetten Allah’a tövbe edersiniz. Ya da bir özür beyan edip babanızla aranızı düzeltirsiniz. Veya onun ardından babanızın sevgi ve alakası tamamen size has olacağı için işleriniz yoluna girer, dünyanız ıslah olur.

[875] وَتَكُونُوا (hem olursunuz) ifadesi ya يَخْلُ لَكُمْ (size hal olsun) ifadesine atıf olarak meczum ya da başında gizli bir En ile masuptur; Vav da tıpkı وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ (Ve hakkı gizlersiniz. [Bakara 2/42]) ifadesindeki gibi *ma‘a* (hem/birlikte) anlamındadır.

10. İçlerinden biri dedi ki: “Yûsuf’u öldürmeyin; onu (falanca) kuyunun derinliğine bırakın da bir kervan onu (sahipsiz bir varlıkmış gibi) bulup kendine maletsin... Yapacaksanız…”

[876] “İçlerinden biri” yani Yahuda ki, içlerinden Yûsuf hakkında en iyi düşüneni o idi. “Babam bana izin verinceye veya -hükmedenlerin en hayırlısı Allah- hakkımdaki hükmünü verinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım!” [Yûsuf 12/80] diyen de odur. Onlara, “Öldürmek çok ağır bir iştir.” demiştir. “Onu kuyunun derinliğine bırakın.” *Ğayâbe*, kuyunun derinliği, gözle görülmeyen kısımları, karanlık dehlizidir. Şair el-Münehhil şöyle demiştir:

[٨٧٣] {اقتلوا يُوسُفَ} من جملة ما حكى بعد قوله {إذ قالوا} [يوسف: ٨]، كأنهم أطبقوا على ذلك إلا من قال {لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ}. وقيل: الآمر بالقتل شمعون، وقيل: دان، والباقون كانوا راضين، فجعلوا آمرين.

[٨٧٤] {أَرْضًا} أرضًا منكورة مجهولة بعيدة من العمران. وهو معنى تنكيرها وإخلائها من الوصف، ولإبهامها من هذا الوجه نصبت نصب الظروف المبهمة. {يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ} يقبل عليكم إقبالة واحدة لا يلتفت عنكم إلى غيركم. والمراد: سلامة محبته لهم ممن يشاركهم فيها وينازعهم إياها، فكان ذكر الوجه لتصوير معنى إقباله عليهم؛ لأنّ الرجل إذا أقبل على الشيء أقبل بوجهه. ويجوز أن يراد بالوجه الذات، كما قال تعالى {ويَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ} [الرحمن: ٢٧]. وقيل: {يَخْلُ لَكُمْ} يفرغ لكم من الشغل بيوسف. {مِن بَعْدِهِ} من بعد يوسف، أي من بعد كفايته بالقتل أو التغريب؛ أو يرجع الضمير إلى مصدر {اقتلوا}، أو {اطرحوا}. {قَوْمًا صالحين} تائبين إلى الله مما جنيتم عليه؛ أو يصلح ما بينكم وبين أبيكم بعذر تمهدونه؛ أو تصلح دنياكم وتنتظم أموركم بعده بخلوّ وجه أبيكم.

[٨٧٥] و{تَكُونُوا} إمّا مجزوم عطفًا على {يَخْلُ لَكُمْ} أو منصوب بإضمار أن، والواو بمعنى مع، كقوله {وَتَكْتُمُوا الحقَّ} [البقرة: ٤٢].

١٠-﴿قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

[٨٧٦] {قَائِلٌ مِنْهُمْ} هو يهوذا، وكان أحسنَهم فيه رأيا، وهو الذي قال: {فلن أبرح الأرض} [يوسف: ٨٠]. قال لهم: القتل عظيم؛ {وَأَلْقُوهُ فِى غَيَابَةِ الجُبِّ}، وهي غوره وما غاب منه عن عين الناظر وأظلم من أسفله. قال المنخل:

Gün gelir de çukurum [mezarım] beni gözden ırak kılarsa,
Aşiret ve aile konusunda benim yolumu izleyin

Şair burada *ğayâbe* kelimesi ile defnedildiği çukuru kastetmiştir.

Bu kelime çoğul olarak *ğayâbât* şeklinde ve şedde ile *ğayyâbât* şeklinde de okunmuştur. ‘Âsım el-Cahderî [v. 129/746] *ğaybet* şeklinde okumuştur. *el-Cübb*, sadece kuyu olarak kazılmış, başka işlem yapılmamış, kenarı örülmemiş olan örtülmemiş kuyudur.

[877] “Bir kervan” yani yoldan geçen bazı kimseler “onu (sahipsiz bir varlıkmış gibi) bulup kendine maletsin” yani alsın. يَلْتَقِطْهُ kelimesi Tâ ile *teltekıthu* şeklinde de okunmuştur, çünkü (müzekker) *ba‘du’s-seyyârat*^{i} (bir kervan) ifadesi (müennes) *seyyâre* ifadesi ile aynı sayılır. Nitekim şair şöyle demiştir:

Tıpkı mızrağın ucu kanla parıldadığı gibi

Arapların *zehebet ba‘d*^{u} *esābi‘ihî* (Bir parmağı gitti/koptu.) ifadelerinde de aynı durum söz konusudur.[1]

[878] “Yapacaksanız,” yani maksadınızın hâsıl olacağı şeyi yapmaya kararlıysanız, o zaman, isabetli görüş budur.

11. Dediler ki: “Ey babamız! Senin ‘ne’n var ki, Yûsuf hakkında bize güvenmiyorsun?! Oysa biz, onun sadece iyiliğini istemekteyiz!”

12. “Yarın onu bizimle beraber gönder de gezsin, oynasın. Şüphesiz biz onu koruruz.”

[879] “Senin ‘ne’n var ki, Yûsuf hakkında bize güvenmiyorsun!?” تَأْمَنَّا her iki Nun da ızhar edilerek (*te’me**nu**nâ*) okunduğu gibi, -işmamlı ve işmamsız- idğam ile de (*te’mennâ*) okunmuştur. Yine hem idğam hem Tâ’nın kesresi ile *tiymennâ* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Biz onun hayrını isterken, onu sever ve ona şefkat gösterirken sen neden onun için bizden endişeleniyorsun?! Oysa bizden onunla ilgili olarak, ona olan sevgi ve şefkatimize ters bir davranış sādır olmuş da değildir!” şeklindedir. Onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*’a tuzak kurmayı planladıkları zaman böyle söyleyerek, babalarını görüşünden vazgeçirmeye, onu kendilerinden koruma yönündeki âdetinden caydırmaya çalışmışlardır. Bu ifade, Yakup *Aleyhisselâm*’ın onlarda Yûsuf’u kendilerine güvenle emanet edememesini gerektiren bir durum hissetmiş olduğunu göstermektedir.

---

[1] *Ba‘d*^{u} ve *sadr* müzekker olduğu halde, izafe edildikleri esābi‘ ve kanât kelimeleri müennes olduğu için, fiil de müennes gelmiştir.

وَإِنْ أَنَا يَوْمًا غَيَّبَتْنِي غَيَابَتِي   فَسِيرُوا بِسَيْرِي فِي الْعَشِيرَةِ والأَهْلِ

أراد غيابة حفرته التي يدفن فيها.

وقرئ «غيابات»، على الجمع، و«غيّابات»، بالتشديد. وقرأ الجحدري «غيبة». والجب: البئر لم تطو، لأن الأرض تجبّ جبًّا لا غير.

[٨٧٧] {يَلْتَقِطْهُ} يأخذه بعض السيارة بعض الأقوام الذين يسيرون في الطريق. وقرئ «تلتقطه» بالتاء على المعنى؛ لأنّ بعض السيارة سيارة، كقوله:

كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

ومنه: ذهبت بعض أصابعه.

[٨٧٨] {إِن كُنتُمْ فاعلين} إن كنتم على أن تفعلوا ما يحصل به غرضكم، فهذا هو الرأي.

١١-﴿قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ﴾

١٢-﴿أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[٨٧٩] {ما لك لَا تَأْمَنَّا} قريء بإظهار النونين، وبالإدغام بإشمام وبغير إشمام. و «تيمَنَّا»، بكسر التاء مع الإدغام. والمعنى: لم تخافنا عليه ونحن نريد له الخير ونحبه ونشفق عليه؟! وما وجد منا في بابه ما يدل على خلاف النصيحة والمقة. وأرادوا بذلك لما عزموا على كيد يوسف استنزاله عن رأيه وعادته في حفظه منهم. وفيه دليل على أنه أحسّ منهم بما أوجب أن لا يأمنهم عليه.

[880] [1]نَرْتَعْ yani, bolca meyve ve diğer şeyler yiyelim. *er-Rat'at*^{ü} kelimesinin asıl anlamı bolluk ve genişliktir. Bu kelime *irte'â - yerte'î*den *nerte'i* şeklinde de okunmuştur. Yine Yâ ile يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ şeklinde ve *erte'a mâşiyetehû* (Hayvanlarını gezdirdi.) ifadesinden, *yurti'* şeklinde de okunmuştur. Alâ b. Seyâbe 'Ayın'ın kesresiyle *yerte'i ve* –müpteda olmak üzere merfû' olarak- *yel'abu*[2] şeklinde okumuştur.

[881] **Şayet** "Yakup *Aleyhisselâm* onların oyun oynamalarını nasıl caiz görmüş ki?" **dersen şöyle derim:** Oynadıkları oyun, eğlence için oynanan türden değil, düşman karşısında savaşa hazır olmak üzere kendilerini eğittikleri yarış ve güreş oyunları idi. Nitekim "Dediler ki: Ey babamız! Yarışmaya gitmiştik." [Yûsuf 12/17] âyeti de buna delildir. Burada bunu oyun olarak isimlendirmelerinin sebebi ise bunun şekil olarak oyun suretinde olmasıdır.

13. Dedi ki: "Onu götürmeniz beni mutlaka mahzun edecek; siz ondan habersizken onu kurdun yemesinden endişe ediyorum."

[882] لَيَحْزُنُنِي (Beni mutlaka mahzun edecek) ifadesindeki Lâm tıpkı وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ (Senin Rabbin onlar arasındaki hükmünü mutlaka verecek. [Nahl 16/124]) âyetindeki gibi, iptida Lâm'ıdır. Bu Lâm'ın fiilin başına gelmesi, Sîbeveyhi'nin, fiili muzari kılan iki sebep olarak gördüğü şeylerden biridir.

[883] Yakup *Aleyhisselâm* onlara iki mazeret bildirmiştir; birincisi, Yûsuf'u götürmelerinin ve ondan ayrı kalmanın kendisini üzecek olmasıdır; çünkü o, Yûsuf'tan uzak olmaya bir an bile dayanamamaktadır. İkincisi ise, onların oyuna ve hayvanlarla ilgilenmeye dalıp Yûsuf'tan gafil kalmaları ya da Yûsuf'u önemsemeyip yeterince korumamaları neticesinde kurt saldırısına uğrayacağından endişe etmesidir.

[884] Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* rüyasında kurdun Yûsuf'a saldırdığını görmüş; rüya onun için bir uyarı olmuş, o da bu yüzden bunu söylemiş ve böylece (istemeyerek) onlara bir gerekçe telkin etmiştir. Arap atasözünde denildiği gibi, "Bela dile bağlıdır."

[885] الذِّئْبُ (kurt) kelimesi aslî bir şekilde Hemze ile okunduğu gibi tahfif ile (*ez-zîb*) de okunmuştur. Bu kelimenin *tezâ'ebeti'r-rîh*^{u} (Rüzgâr dört bir yandan esti.) fiilinden türediği söylenmiştir.

---

[1] Müellifin نرتع kıraatini tefsire esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

[2] *Yerte'i* ifadesi أَرْسِلْهُ'nun cevabı olarak meczum olup يَلْعَبُ yeni bir cümle olarak merfû'dur. / ed.

[٨٨٠] {نرتع} نتسع في أكل الفواكه وغيرها. وأصل الرتعة: الخصب والسعة. وقرئ «نرتع» من ارتعى يرتعي. وقرئ «يرتع ويلعب»، بالياء، ويرتع، من أرتع ماشيته. وقرأ العلاء بن سَيَابة: يرتعِ بكسر العين، ويلعبُ، بالرفع على الابتداء.

[٨٨١] فإن قلت: كيف استجاز لهم يعقوب عليه السلام اللعب؟ قلت: كان لعبهم الاستباق والانتضال؛ ليُضْروا أنفسهم بما يحتاج إليه لقتال العدوّ لا للّهو، بدليل قوله {إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ} [يوسف: ١٧]. وإنما سموه لعبًا، لأنه في صورته.

١٣-﴿قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ﴾

[٨٨٢] {لَيَحْزُنُنِى} اللام لام الابتداء، كقوله {إِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ} [النحل: ١٢٤]. ودخولها أحد ما ذكره سيبويه من سببي المضارعة.

[٨٨٣] اعتذر إليهم بشيئين؛ أحدهما أنّ ذهابهم به ومفارقته إياه مما يحزنه، لأنه كان لا يصبر عنه ساعة. والثاني: خوفه عليه من عدوة الذئب إذا غفلوا عنه برعيهم ولعبهم، أوقلّ به اهتمامهم ولم تصدق بحفظه عنايتهم.

[٨٨٤] وقيل: رأى في النوم أنّ الذئب قد شدّ على يوسف فكان يحذره، فمن ثم قال ذلك؛ فلقنهم العلة، وفي أمثالهم: البلاء موكل بالمنطق.

[٨٨٥] وقرئ «الذئب»، بالهمزة على الأصل وبالتخفيف. وقيل: اشتقاقه من تذاءبت الريح، إذا أتت من كل جهة.

14. Dediler ki: “Biz güçlü bir topluluk iken kurt onu yerse, o takdirde biz kesinlikle hüsrana uğramışız demektir!”

[886] Burada yemin hazfedilmiştir, takdiri; “Dediler ki: Vallahi, onu kurt yerse…” şeklindedir. لَئِنْ أَكَلَهُ (eğer onu yerse) ifadesindeki Lâm, yemin Lâm’ı yerine kullanılmıştır. إِنَّا إِذًا لَخاسِرُونَ (O takdirde, kesinlikle hüsrana uğramışız demektir.) ifadesi ise yeminin cevabı olup, şart cümlesinin cevabı şeklinde gelmiştir. وَنَحْنُ عُصْبَةٌ (biz güçlü bir topluluk iken) ifadesindeki Vav, hâl bildiren Vav’dır. Oğulları Yakup *Aleyhisselâm*’a yemin etmişler; zor işlerin üstesinden gelebilecek ve tehlikelere göğüs gerebilecek ölçüde güçlü bir topluluk oldukları halde, babalarının ‘bir kurdun kardeşlerini aralarından kapıp götüreceği’ şeklindeki endişesi gerçekleşecek olursa, o zaman hüsrana uğramış, yani âcizlik, zayıflık ve perişanlık yüzünden helâk olmuş bir topluluk sayılacaklarını ya da böyle bir durumda helâk edilmeye müstahak olacaklarını, çünkü artık o durumda yaşamalarının hiçbir faydasının kalmayacağını veya kendileri için yıkım ve hüsran bedduasında bulunulmasına, haklarında “Hepsi orada hazır iken içlerinden birini kurt kaptı ya, artık Allah onları hüsrana uğratsın, yıkıp perişan etsin!” şeklinde beddua edilmesine müstahak olacaklarını söylemişlerdir. “Eğer aramızdan birini dahi muhafaza edemezsek, o zaman bütün hayvanlarımız helâk olmuş ve bizler de hüsrana uğramışız demektir.” demek istedikleri de söylenmiştir.

[887] **Şayet** “Yakup *Aleyhisselâm* onlara iki mazeret sunmuş olduğu halde onlar neden bunlardan sadece birine cevap vermişlerdir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu mazeretlerden biri (yani Yûsuf’tan ayrı kalmanın kendisini çok üzecek olması) onları öfkelendiren, ağırlarına giden bir mazeret olduğu için, adeta o mazereti duymazlıktan gelmişler; onun karşısında sağır kesilmişler ve dikkate almamışlardır.

15. Onu götürüp de hep birlikte kuyunun derinliğine bırakmayı kararlaştırdıklarında, Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik: “Sen bunu onlara, kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada bir bir haber vereceksin!”

[888] أَنْ يَجْعَلُوهُ (onu bırakmayı) ifadesi أَجْمَعُوا (kararlaştırdıklarında) fiilinin mef‘ûlü olup *ecme‘a’l-emr*^{a} *ve ezme‘ahû* (İşe karar verdi.) ifadesindeki gibi bir kullanımdır. Benzer bir kullanım فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ (“Ne yapacağınızı iyice kararlaştırın” [Yûnus 10/71]) âyetinde de vardır. [“Kuyunun derinliğine” anlamındaki غَيابَتِ الْجُبِّ] ifadesi *fî ğayâbâti’l-cübb*^{i} (kuyunun derinliklerine) şeklinde de okunmuştur. Bu kuyunun Beyt-i Makdis kuyusu olduğu da, Ürdün’de olduğu da Mısır-Medyen arasında olduğu da Yakup *Aleyhisselâm*’ın evinden üç fersah uzakta olduğu da söylenmiştir.

١٤-﴿قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَخَاسِرُونَ﴾

[٨٨٦] القسم محذوف تقديره: واللهِ {لَئِنْ أَكَلَهُ الذئبُ} واللام موطئة للقسم. وقوله {إِنَّا إِذًا لَخاسِرُونَ} جواب للقسم مجزئ عن جزاء الشرط، والواو في {وَنَحْنُ عُصْبَةٌ} واو الحال؛ حلفوا له لئن كان ما خافه من خطفة الذئب أخاهم من بينهم – وحالهم أنهم عشرة رجال، بمثلهم تعصب الأمور وتكفي الخطوب – إنهم إذًا لقوم خاسرون، أي هالكون ضعفًا وخورًا وعجزًا. أو مستحقون أن يهلكوا، لأنه لا غناء عندهم ولا جدوى في حياتهم. أو مستحقون لأن يدعى عليهم بالخسارة والدّمار، وأن يقال: «خسرهم الله ودمّرهم!» حين أكل الذئب بعضهم وهم حاضرون. وقيل: إن لم نقدر على حفظ بعضنا فقد هلكت مواشينا إذًا وخسرناها.

[٨٨٧] فإن قلت: قد اعتذر إليهم بعذرين، فلم أجابوا عن أحدهما دون الآخر؟ قلت: هو الذي كان يغيظهم ويذيقهم الأمّرين، فأعاروه آذانًا صما ولم يعبؤوا به.

١٥-﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[٨٨٨] {أَن يَجْعَلُوهُ} مفعول {أَجْمَعُوا} من قولك: أجمع الأمر وأزمعه {فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ} [يونس: ٧١]. وقرئ «في غيابات الجب». وقيل هو بئر بيت المقدس. وقيل: بأرض الأردنّ. وقيل: بين مصر ومدين. وقيل: على ثلاثة فراسخ من منزل يعقوب.

[889] لَمَّا’nın cevabı hazfedilmiş olup anlamı, “yapacakları eziyeti yaptılar” şeklindedir. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm*’ı çöle götürdüklerinde ona düşmanca davranmaya, vurmaya ve onu aşağılamaya, itip kakmaya başladılar. Hangisinden yardım dilediyse itilip kakılmak ve darp edilmek şeklinde karşılık buldu. Hatta neredeyse öldürecek noktaya geldiler. O an Yûsuf *Aleyhisselâm* feryat etmeye, “Ah babacığım! Bir bilsen şu cariye çocuklarının evladına neler yaptıklarını!” diye bağırmaya başladı. Bunun üzerine Yahuda, “Onu öldürmeyeceğinize dair bana söz vermemiş miydiniz!?” dedi. Onu kuyuya atmak istediklerinde onların elbiselerinin paçalarına yapıştı, ellerini çekip ayırdılar; bu sefer kuyunun duvarına tutundu, sonunda ellerini bağladılar ve gömleğini çıkardılar. O da, “Abilerim! N’olur, gömleğimi geri verin, örtüneyim.” dedi. Ama onlar gömleğini sahte kana bulayıp babalarını aldatmak için almışlardı, bu yüzden ona, “Şu rüyanda gördüğün Güneş, Ay ve on bir yıldız yok mu, onlara dua et de seni ısıtsınlar!” dediler ve onu kuyuya iple sarkıttılar, yarıya kadar sarkıttıktan sonra ise, ölsün diye ipi bıraktılar. Kuyunun dibinde su vardı, suyun içine düştü, sonra bir kayaya tutunup üzerine çıktı, ağlıyordu... Derken yukarıdan ona seslendiler, merhamete geldiklerini sandı ve onlara cevap verdi, ne var ki amaçları onun yerini tespit edip öldürmek niyetiyle taşla başına vurmaktı. Yahuda onlara engel oldu. Yahuda (zaman zaman) ona yiyecek getirir verirdi.

[890] Rivayete göre İbrâhim *Aleyhisselâm*, elbisesi çıkartılıp ateşe atıldığı zaman, Cebrail ona cennet ipeğinden bir gömlek getirip giydirmiş, daha sonra İbrâhim *Aleyhisselâm* bu gömleği İshak’a, o da Yakup *Aleyhisselâm*’a vermiş, o da gömleği muska yapıp Yûsuf’un boynuna asmıştı. İşte [Yûsuf kuyuda iken] Cebrail yanına gelmiş ve kendisine bu gömleği giydirmiştir.

[891] “Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik:” Bir görüşe göre tıpkı Yahya ve Îsâ Aleyhimesselâm gibi Yûsuf *Aleyhisselâm*’a da çocukken vahyedilmiştir. Bir başka görüşe göre bu olay, Yûsuf *Aleyhisselâm* büluğ/idrak çağına geldiği zaman yaşanmıştır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] , “O zamanlar on yedi yaşındaydı.” dediği nakledilmiştir. “Sen bunu onlara bir bir haber vereceksin.” Bu vahiy ona, o karanlık ve yabani ortamda ünsiyet sağlasın ve işin sonunun iyi olacağı müjdesini alsın diye verilmiştir. Anlam şöyledir: İçinde bulunduğun durumdan mutlaka kurtulacaksın ve “kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada” ağabeylerine bu yaptıklarını tek tek anlatacaksın, yani aradan geçen ve şeklini şemailini değiştiren uzun zamandan, senin çok üstün ve yüce bir makamda bulunmandan ve onların düşündüğü durumdan çok uzak bir noktada olmandan dolayı onlar senin Yûsuf olduğunu bilmedikleri bir sırada anlatacaksın.

[٨٨٩] وجواب {لمَّا} محذوف، ومعناه: فعلوا به ما فعلوا من الأذى. فقد روي أنهم لما برزوا به إلى البرّية أظهروا له العدواة وأخذوا يُهينونه ويضربونه، وكلما استغاث بواحد منهم لم يغثه إلا بالإهانة والضرب، حتى كادوا يقتلونه. فجعل يصيح: "يا أبتاه! لو تعلم ما يصنع بابنك أولادُ الإماء!؟" فقال يهوذا: "أما أعطيتموني مَوثِقًا أن لا تقتلوه؟!" فلما أرادوا إلقاءه في الجب تعلق بثيابهم فنزعوها من يده، فتعلق بحائط البئر فربطوا يديه ونزعوا قميصه، فقال: "يا إخوتاه! ردّوا عليّ قميصي أتَوارى به!" وإنما نزعوه ليلطخوه بالدم ويحتالوا به على أبيهم، فقالوا له: ادع الشمس والقمر والأحد عشر كوكبًا تؤنسك! ودلوه في البئر، فلما بلغ نصفها ألقوه ليموت، وكان في البئر ماء فسقط فيه ثم أوى إلى صخرة فقام عليها وهو يبكي، فنادوه فظنّ أنها رحمة أدركتهم، فأجابهم فأرادوا أن يرضخوه ليقتلوه فمنعهم يهوذا، وكان يهوذا يأتيه بالطعام.

[٨٩٠] ويروى أن إبراهيم عليه السلام حين ألقي في النار وجرّد عن ثيابه أتاه جبريل بقميص من حرير الجنة فألبسه إياه، فدفعه إبراهيم إلى إسحاق، وإسحاق إلى يعقوب، فجعله يعقوب في تميمةٍ علَّقها في عنق يوسف، فجاء جبريل فأخرجه وألبسه إياه.

[٨٩١] {وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ} قيل: أُوحي إليه في الصغر كما أُوحي إلى يحيى وعيسى. وقيل: كان إذا ذاك مدركًا. وعن الحسن: كان له سبع عشرة سنة {لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هذا}. وإنما أُوحي إليه ليؤنس في الظلمة والوحشة، ويبشر بما يؤول إليه أمره. ومعناه: لتتخلصن مما أنت فيه، ولتحدّثن إخوتك بما فعلوا بك {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} أنك يوسف، لعلوّ شأنك وكبرياء سلطانك، وبعد حالك عن أوهامهم، ولطول العهد المبدّل للهيئات والأشكال. وذلك أنهم حين دخلوا عليه ممتارين

Nitekim ağabeyleri sanık olarak yanına girdiklerinde onu tanımamışlar; o ise onları tanımış ve (adamlarından) hükümdar kupasını istemiş, (getirdiklerinde) onu eline alarak, evirip çevirip tınlatmış; sonra da “Şu camın bana haber verdiğine göre, sizin baba bir olan bir kardeşiniz daha varmış, adı da Yûsuf’muş, babanız sizi değil, onu çok seviyormuş. Siz de onu alıp götürmüş ve kuyunu derinliklerine atmışsınız, sonra da babanıza dönüp ‘onu kurt yedi’ demiş, onu üç kuruşa satmışsınız!” demiştir.

[892] “Kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada” ifadesinin “Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik” ifadesine bağlı olması ve anlamın “onlar farkında değilken, onun korku içinde, yapayalnız olduğunu zannederlerken biz vahiyle onun kalbindeki korkuyu izale ettik, onda ünsiyet peyda ettik.” şeklinde olması da mümkündür.

[893] لَتُنَبِّئَنَّهُمْ (onlara bir bir haber vereceksin) ifadesi, onlara yönelik bir tehdit anlamında, Nun ile *le-nunebbi’ennehüm* (Onlara bir bir haber vereceğiz!) şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşa göre “kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada” ifadesi “Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik.” ifadesine bağlı olmaktadır.

16. Akşamüstü ağlaya ağlaya babalarının yanına geldiler.

17. Dediler ki: “Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf’u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık. (Geldik, baktık ki) kurt onu yemiş! Şimdi biz ne kadar doğru söylüyor olsak da sen bize inanmazsın.”

[894] Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] *‘aşiyy* kelimesinin ism-i tasğiri olarak *‘uşeyy*^{en} şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Nitekim *lekıytuhû ‘uşeyy*^{en} *ve ‘uşeyyân*^{en} (Onunla akşamüstü karşılaştım.) denir ki bu ifadeler *usayl*^{en} ve *usaylân*^{en} (akşamüstü) anlamındadır. İbn Cinnî [v. 392/1002], bu kelimeyi ‘Ayın’ın zammesi ve kasrile *‘uşe*^{n} şeklinde rivayet etmiş ve anlamın *‘uşv*^{en} *mine’l-bukâ’i* (ağlamaktan gözleri puslanmış) şeklinde olduğunu söylemiştir. Rivayete göre kadının biri Kādî Şüreyh’e [v. 80/699] müracaat etmiş ve o esnada gözyaşı dökmüş, Şa‘bî de [v. 104/722] ona, “Ey Ebû Ümeyye! Görmez misin, kadın gözyaşı döker?” diye çıkışmış. Bunun üzerine Kādî Şüreyh, “Yûsuf’un ağabeyleri de ağlayarak gelmişlerdi, ama zalimdiler! Hüküm verme makamında olan kişinin kendisine emredildiği şekilde *sünnet-i marziyye*/sahih sünnet ile hükmetmesi, başka türlü hüküm vermemesi gerekir” demiştir.

فعرفهم وهم له منكرون، دعا بالصواع فوضعه على يده، ثم نقره فطنّ، فقال: إنه ليخبرني هذا الجام أنه كان لكم أخ من أبيكم يقال له يوسف، وكان يدنيه دونكم، وأنكم انطلقتم به وألقيتموه في غيابة الجب، وقلتم لأبيكم: أكله الذئب، وبِعتُموه بثمن بخس.

[٨٩٢] ويجوز أن يتعلق {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} بقوله {وَأَوْحَيْنَا}، على أنا آنسناه بالوحي وأزلنا عن قلبه الوحشة، وهم لا يشعرون ذلك ويحسبون أنه مرهق مستوحش لا أنيس له.

[٨٩٣] وقرئ «لننبئنهم» بالنون على أنه وعيد لهم. وقوله {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} متعلق بـ{أوحينا}، لا غير.

١٦-﴿وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ﴾

١٧-﴿قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ﴾

[٨٩٤] وعن الحسن «عُشَيًّا»، على تصغير عشيّ. يقال: لقيته عشيا وعُشَيَّانًا، وأصيلًا وأصيلانًا. ورواه ابن جني: عُشًى، بضم العين والقصر، وقال عشوًا من البكاء. وروي أن امرأة حاكمت إلى شريح فبكت، فقال له الشعبي: يا أبا أمية، أما تراها تبكي؟ فقال: قد جاء إخوة يوسف يبكون وهم ظلمة. ولا ينبغي لأحد أن يقضي إلا بما أمر أن يقضي به من السنة المرضية.

[895] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* onların seslerini duyunca irkilmiş ve “Neyiniz var evlatlarım, sürünün başına bir şey mi geldi?” demiş, onlar, “Hayır” deyince, “O halde neyiniz var, Yûsuf nerede?” diye sormuş. Onlar da “Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf’u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık…” demişlerdir. نَسْتَبِقُ (yarışıyorduk) ifadesi *netesâbeku* anlamındadır, zira *intidâl* ve *tenâdul, irtimâ* ve *terâmî* gibi kelimelerde olduğu üzere, *ifti'âl* ve *tefâ'ul* bapları müşterektirler. Anlam, “koşma yarışı yapıyorduk” ya da “ok atma yarışı yapıyorduk” şeklindedir. Tefsirde, “atışıyorduk / üstünlük tartışması yapıyorduk” şeklinde de varit olmuştur. وَلَوْ كُنَّا صادِقِينَ yani senin nezdinde doğru sözlü ve güvenilir kimseler olsak, Yûsuf’a olan aşırı sevgin yüzünden “bize inanmazsın,” bizi tasdik etmezsin. Hal böyleyken, bir de hakkımızda kötü düşünüyor olmanı, sözlerimize güvenmemeni katınca [artık bize hiç inanmayacağın aşikâr]!..

18. Yûsuf’un gömleğini, yalancı bir kanla getirmişlerdi... Babaları dedi ki: “Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp bir işe sürüklemiş! Bu durumda bana düşen güzelce sabretmektir. Şu anlattıklarınıza karşı yardımına sığınılacak, yalnızca Allah’tır.”

[896] بِدَمٍ كَذِبٍ (yalancı bir kanla) ifadesi *bi-dem*^{in} *zî-kezib* (yalanı olan kanla) anlamındadır. Ya da mübalağa olsun diye *dem* (kan) kelimesi, mastar ile nitelenmiştir; sanki kanın bizzat kendisi yalanmış gibi ifade edilmiştir. Nitekim benzer şekilde, yalancı kimse için, “O yalanın, yalan şahitliğin ta kendisidir!” denilir. Şair de şöyle demiştir:

O konuda kadınlar cömert; siz ise cimrinin ta kendisisiniz!

كَذِبٍ hal olarak mansup *kezib*^{en} şeklinde de okunmuştur; bu durumda anlam, “Yalan söylüyor oldukları halde onu getirdiler.” şeklindedir. Yine mef'ûlün leh olması da mümkündür. Hazret-i Âişe, Dal ile *kedib*^{in} şeklinde okumuştur ki, *kedir*^{in} (bulanık) anlamındadır. Bunun anlamının *tariyy*^{in} (taze) olduğu da söylenmiştir. İbn Cinnî [v. 392/1002], “Bu kelimenin aslı *kedib*dir, o da gençlerin tırnaklarında çıkan ince beyaz zardır.” demiştir; yani sanki kan gömlekte ince bir iz bırakmış anlamındadır. Rivayete göre, bir oğlak keserek, kanını gömleğe bulamışlar, fakat gömleği parçalamak akıllarına gelmemiş…

[897] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf’la ilgili haberi alınca olanca sesiyle feryat etmiş ve “Gömlek nerede?” diye bağırmış. Gömleği alıp yüzüne sürmüş, bütün yüzü gömleğin kanına bulanıncaya kadar ağlamış ve “Hayret vallahi! Bugünkü kurt kadar şefkatlisini görmedim, evlâdımı yemiş, ama üzerindeki gömleği parçalamamış!” demiş.

[٨٩٥] وروي أنه لما سمع صوتهم فزع وقال: ما لكم يا بنيّ؟ هل أصابكم في غنمكم شيء؟ قالوا: لا. قال: فما لكم وأين يوسف؟ {قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ}، أي نتسابق، والافتعال والتفاعل يشتركان كالانتضال والتناضل، والارتماء والترامي، وغير ذلك. والمعنى: نتسابق في العدْو أو في الرمي. وجاء في التفسير: ننتضل. {بِمُؤْمِنٍ لَنَا} بمصدّق لنا {وَلَوْ كُنَّا صادقين} ولو كنا عندك من أهل الصدق والثقة، لشدّة محبتك ليوسف، فكيف وأنت سيء الظن بنا، غير واثق بقولنا؟!

١٨-﴿وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ﴾

[٨٩٦] {بِدَمٍ كَذِبٍ} ذي كذب. أو وصف بالمصدر مبالغة، كأنه نفس الكذب وعينه، كما يقال للكذاب: هو الكذب بعينه، والزور بذاته. ونحوه:

فَهُنَّ بِهِ جُودٌ وَأَنْتُمْ بِهِ بُخْلُ

وقرئ «كذبًا» نصبًا على الحال، بمعنى جاءوا به كاذبين. ويجوز أن يكون مفعولًا له. وقرأت عائشة رضي الله عنها: «كدبٍ»، بالدال غير المعجمة، أي كدر. وقيل: طري. وقال ابن جني: أصله من الكدب وهو الفوف، البياض الذي يخرج على أظفار الأحداث. كأنه دم قد أثر في قميصه. روي أنهم ذبحوا سخلة ولطخوه بدمها، وزلّ عنهم أن يمزقوه.

[٨٩٧] وروي أنّ يعقوب لما سمع بخبر يوسف صاح بأعلى صوته وقال: أين القميص؟ فأخذه وألقاه على وجهه وبكى حتى خضب وجهه بدم القميص، وقال: "تالله ما رأيت كاليوم ذئبًا أحلم من هذا؛ أكل ابني، ولم يمزّق عليه قميصه!"

[898] Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın 'gömleği' üç konuda kanıt olmuştur. Yakup *Aleyhisselâm*'a, oğullarının yalanını gösteren bir kanıt olmuş; onu yüzüne sürdüğünde gözleri açılmış; gömlek arkadan yırtıldığı zaman da, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın suçsuzluğu ortaya çıkmıştır.

[899] **Şayet** "على قميصه (gömleğinde) ifadesinin i'rabtan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Zarf olarak nasp mahallindedir, adeta "Devesinin üzerinde yüklerle geldi." ifadesinde olduğu gibi "Gömleğinin üzerinde kan ile geldiler." denilmiştir. "Peki, bu ifadenin zilhâlin önüne geçmiş, ondan önce zikredilmiş hal olması mümkün değil midir?" **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü mecrur olan kelimenin hali, onun önüne geçmez.

[900] سَوَّلَتْ "kolaylaştırdı" anlamında olup, kolaylık isteme (*istirhâ*) anlamındaki *es-sevel*den türemiştir. "Nefisleriniz sizi aldatıp" büyük, ağır "bir işe" yani Yûsuf ile ilgili işlemiş olduğunuz büyük bir suça "sürüklemiş" bu suçu gözünüzde basit göstermiş. Yakup *Aleyhisselâm* hem onların hasetlerini biliyor olmasından, hem de gömleğin sapasağlam olmasından yola çıkarak, bu işi onların yaptığı sonucuna yormuştur. Ya da onların Yûsuf'un canına kastettikleri kendisine vahyedilmiştir.

[901] "Bu durumda bana düşen güzelce sabretmektir." فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ifadesi haberdir. Sıfatla nitelenmiş olduğu için mübteda da olabilir, yani 'Benim işim güzel bir sabırdır.' veya 'Güzel bir sabır en doğru olanıdır.' şeklinde. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraatinde ise, *fe-sabr*^{an} *cemîl*^{en} şeklindedir. Merfû' bir hadiste *sabr-ı cemîl* "kişinin şikâyetini (Allah'dan başka) hiç kimseye arz etmediği sabır" olarak açıklanmıştır. Dikkat edilirse, "Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah'a açarım." [Yûsuf 12/86] dediği âyette bildirilmiştir. Bu ifadenin, "Size surat asmayacağım, sizinle mutsuz bir yüzle birlikte olmayacağım, aksine size karşı daha önce nasıl idiysem öyle olacağım." anlamında olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm*'ın kaşları gözlerine inmiş, kaşlarını zar zor kaldırabiliyormuş. "Bu halin nedir böyle?" diye sorulduğunda, "Zamanın uzunluğu ve hüzünlerin çokluğu" diye cevap veriyormuş. Bunun üzerine Allah Teâlâ kendisine, "Benden şikâyetin mi var?" diye vahyedince, "Ya Rabbi! Bir hatadır ettim, lütfen beni bağışla!" diye dua etmiş.

[902] "Şu anlattıklarınıza karşı" yani Yûsuf'un ölmüş olmasına dayanma, onu kaybetmiş olmaya sabretme konusunda "yardımına sığınılacak, yalnızca Allah'tır" yani sadece O'ndan yardım diliyorum.

[٨٩٨] وقيل: كان في قميص يوسف ثلاث آيات؛ كان دليلًا ليعقوب على كذبهم، وألقاه على وجهه فارتد بصيرًا، ودليلا على براءة يوسف حين قدّ من دبر.

[٨٩٩] فإن قلت: {على قَمِيصِهِ} ما محله؟ قلت: محله النصب على الظرف، كأنه قيل: وجاءوا فوق قميصه بدم. كما تقول: جاء على جِماله بأحمال. فإن قلت: هل يجوز أن تكون حالا متقدمة؟ قلت: لا، لأنّ حال المجرور لا تتقدم عليه.

[٩٠٠] {سَوَّلَتْ} سهلت، من السول وهو الاسترخاء، أي سهلت {لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا} عظيمًا ارتكبتموه من يوسف، وهوّنته في أعينكم. استدل على فعلهم به بما كان يعرف من حسدهم وبسلامة القميص. أو أُوحي إليه بأنهم قصدوه.

[٩٠١] {فَصَبْرٌ جَمِيلٌ} خبر، أو مبتدأ لكونه موصوفًا، أي فأمري صبر جميل، أو فصبر جميل أمثل، وفي قراءة أبيّ: «فصبرًا جميلًا». والصبر الجميل جاء في الحديث المرفوع أنه الذي لا شكوى فيه إلى الخلق. ألا ترى إلى قوله {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِى إِلَى اللهِ} [يوسف: ٨٦]. وقيل: لا أعايشكم على كآبة الوجه، بل أكون لكم كما كنت. وقيل: سقط حاجبَا يعقوب على عينيه فكان يرفعهما بعصابة، فقيل له: ما هذا؟ فقال: طول الزمان وكثرة الأحزان. فأوحى الله تعالى إليه: يا يعقوب، أتشكوني؟ قال: يا رب، خطيئة فاغفرها لي.

[٩٠٢] {واللهُ المستَعانُ}، أي أستعينه {على} احتمال {مَا تَصِفُونَ} من هلاك يوسف والصبر على الرُّزء فيه.

19. (Bu arada, kuyuya) bir kervan gelmişti. Sucularını gönderdiler, o da kovasını sarkıttı… “Müjdeler olsun! Bir oğlan çocuğu!” dedi… Onu satmak amacıyla gizle(yip hiç kimseye haber verme)diler. Oysa Allah yaptıklarını bilmekte idi!

[903] “Bir kervan” Medyen’den Mısır’a doğru giden bir topluluk “gelmişti.” Bu topluluk Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın kuyuya atılmasından üç gün sonra oradan geçmişti. Yollarını kaybetmişler ve kuyunun yakınında bir yerde konaklamışlardı. Kuyu yerleşim yerlerinden çok uzaktaydı, sadece çobanların geçtiği bir yerdeydi. Söylendiğine göre suyu da tuzlu imiş, ama Yûsuf *Aleyhisselâm* içine atılınca su tatlanmış. “Sucularını gönderdiler” kendileri için kuyudan su alması için adı Mâlik b. Zü’r el-Huzâ‘î olan birini gönderdiler. *Vârid*, topluluğa su almak için kuyuya gelen kişi demektir. “Müjdeler olsun!” Burada lafzan يا بُشْرَى (Ey Müjde!) diye nida edilmiş, sanki “Gel ey müjde, işte bu senin zamanındır.” denilmiştir. Bu kelime, mütekellime izafe edilerek *yâ buşrâye* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve başkalarının kıraatinde bu kelime, Elif’in yerine Yâ konularak *yâ buşriyye* şeklindedir. Bu okuyuşta Yâ, izafet Yâ’sından önceki kesre yerine konulmuştur ki bu, meşhur bir Arap lehçesidir. (Himyer tarafından bir bölge olan) Serv halkının dua ederken *yâ seyyidiyye, yâ mevliyye* dediklerini işitmiştim. Nâfi’nin [v. 169/785] sükûn ile *yâ buşrây* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ancak iki sâkin harfin kural dışı bir şekilde bir araya gelmiş olması sebebiyle bu okuyuş doğru değildir, fakat vakıf hali kastediliyorsa başka.

[904] Söylendiğine göre sucu kuyuya kovasını sarkıttığı zaman Yûsuf *Aleyhisselâm* ipe tutunmuş, çıktığında ise sucu, karşısında ansızın son derece güzel bir çocuk görmüş ve “Müjdeler olsun! Bir oğlan çocuğu!..” diye bağırmıştır. Sucunun onu götürüp, arkadaşlarına yaklaştığı zaman onlara müjde vermek üzere böyle bağırdığı da söylenmiştir.

[905] “Onu gizledi*ler*” ifadesinde zamir, sucu ve arkadaşlarına racidir; onlar Yûsuf’u kervandakilerden saklamışlardır. Onu kuyuda bulduklarını gizledikleri ve onlara “Bunu bize kendi adlarına Mısır’da satalım diye sucular verdi.” dedikleri de söylenmiştir. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre buradaki zamir, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın ağabeylerine racidir ve onlar kervana, “Bu bizim kölemizdir, elimizden kaçtı, onu bizden satın alın.” demişler; Yûsuf da kendisini öldürürler korkusuyla sessiz kalmıştır.

١٩-﴿وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ وَأَسَرُّوهُ بِضَاعَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[٩٠٣] {وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ} رفقة تسير من قبل مدين إلى مصر، وذلك بعد ثلاثة أيام من إلقاء يوسف في الجب، فأخطئوا الطريق فنزلوا قريبًا منه. وكان الجب في قفرة بعيدة من العمران لم يكن إلا للرعاة. وقيل: كان ماؤها ملحًا، فعذب حين ألقي فيه يوسف. {فَأَرْسَلُوا} رجلا يقال له مالك ابن ذعر الخزاعي، ليطلب لهم الماء. والوارد: الذي يرد الماء ليستقي للقوم. {يا بشرى}، نادى البشرى، كأنه يقول: تعالي، فهذا من آونتك. وقرئ «يا بشراي»، على إضافتها إلى نفسه. وفي قراءة الحسن وغيره: «يا بشرِيَّ» بالياء مكان الألف، جعلت الياء بمنزلة الكسرة قبل ياء الإضافة، وهي لغة للعرب مشهورة؛ سمعت أهل السروات يقولون في دعائهم: يا سيدي ومولِيَّ. وعن نافع: «يا بشرايْ»، بالسكون، وليس بالوجه لما فيه من التقاء الساكنين على غير حدّه، إلا أن يقصد الوقف.

[٩٠٤] وقيل: لما أدلى دلوه، أي أرسلها في الجب تعلق يوسف بالحبل، فلما خرج إذا هو بغلام أحسن ما يكون، فقال: {يا بشراي هذا غُلَامٌ}. وقيل: ذهب به، فلما دنا من أصحابه صاح بذلك يبشرهم به.

[٩٠٥] {وَأَسَرُّوهُ} الضمير للوارد وأصحابه؛ أخفوه من الرفقة. وقيل: أخفوا أمره ووجدانهم له في الجب، وقالوا لهم: دفعه إلينا أهل الماء لنبيعه لهم بمصر. وعن ابن عباس أنّ الضمير لإخوة يوسف، وأنهم قالوا للرفقة: "هذا غلام لنا، قد أبق فاشترُوه منا." وسكت يوسف مخافة أن يقتلوه.

[906] بِضَاعَةً hal olarak mansup olup anlam, “Onu ticari bir meta olarak gizlediler.” şeklindedir. *el-Bidâʿa* ticaret için ayrılan maldır. “Oysa Allah yaptıklarını bilmekte idi!” Sırları Allah’a gizli kalmış değildi. Bu ifade onlara yönelik bir tehdittir, zira onlar kendilerine ait olmayan bir şeyi ticaret malı edinmişlerdir. Ya da Allah Yûsuf’un ağabeylerinin babalarına ve kardeşlerine yaptıkları kötülüğü bilmektedir!

20. Onu birkaç dirheme; yok pahasına sattılar. Ona fazla bir değer biçmemişlerdi...

[907] “Onu yok pahasına sattılar” kıymetsiz, değersiz, eksik bir pahaya. Ya da sahte, ölçüsü eksik, ayarı düşük “birkaç dirheme” yani tartıya gelmeyip sayıyla sayılan, birkaç tane -dinara da değil- dirheme “sattılar.” Çünkü onlar sadece bir okka ağırlığında olacak dirhemi tartarlardı ki bu da kırk dirhem idi. Bunun altındakileri sayarlardı. Bu yüzden, az miktarda dirheme “sayılı” denilirdi, çünkü çok sayıdaki dirhemin, sayı çokluğundan dolayı sayılması zordur. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre onu yirmi dirheme satmışlardır. Süddî’den [v. 127/745] ise yirmi iki dirheme sattıkları nakledilmiştir. “Ona fazla bir değer biçmemişlerdi.” Ellerindekinin değerini bilmiyorlardı; bu yüzden onu çok az bir pahaya sattılar. Zira onlar onu bulmuşlardı. Bir şeyi bulan da, ona pek değer vermez, kaça sattığını önemsemez. Üzerinde hak sahibi olan birinin onu bulup da elinden almasından korkar; bu yüzden de bulduğu ilk müşteriye en ucuz fiyattan satar. وَشَرَوْهُ ifadesinin “onu satın aldılar” anlamında olması da mümkündür. Bu durumda mâna, “Kervan onu ağabeylerinden satın aldı.” şeklinde olur. Kervandakilerin ona değer vermemelerinin sebebi ise, onun kaçak bir köle olduğunu düşünmeleri ve onun yüzünden mallarının tehlikeye düşeceğinden korkmalarıdır. Rivayete göre ağabeyleri (onu sattıktan sonra) kervanı takip etmiş ve “Onu sıkıca bağlayın da kaçmasın.” diye tembihlemişlerdir.

[809] فِيهِ kelimesi الزَّاهِدِينَ (değer vermiyorlardı) ifadesi ile ilişkili değildir, çünkü sıla mevsûlün önüne geçmez. Nitekim (“Bunlar Zeyd’e vuranlardandı” anlamında) *ve kânû Zeyd*^{en} *mine’d-dāribîn* demezsin. Aksine, bu ifade beyandır, sanki “Neye değer vermiyorlardı?” diye sorulmuş da cevaben; “Ona değer vermiyorlardı.” denilmiştir.

21. Onu satın alan Mısırlı, karısına, “Ona iyi bak! Ola ki bize faydası dokunur ya da onu evlat ediniriz.” dedi... Böylece, Yûsuf’a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk ve kendisine rüya yorumunu öğrettik. Allah, verdiği emir üzerinde galiptir (olmasını istediği şeyi mutlaka gerçekleştirir, hiç kimse O’nu engelleyemez), fakat insanların çoğu bilmez.

[٩٠٦] و{بضاعةً} نصب على الحال، أي أخفوه متاعًا للتجارة. والبضاعة: ما بضع من المال للتجارة، أي قطع. {والله عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} لم يخف عليه أسرارهم، وهو وعيد لهم حيث استبضعوا ما ليس لهم. أو والله عليم بما يعمل إخوة يوسف بأبيهم وأخيهم من سوء الصنيع.

٢٠-﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ﴾

[٩٠٧] {وَشَرَوْهُ} وباعوه {بِثَمَنٍ بَخْسٍ} مبخوس ناقص عن القيمة نقصانًا ظاهرًا، أو زيف ناقص العيار {دراهمَ} لا دنانير {مَعْدُودَةٍ} قليلة تعدّ عدًّا ولا توزن، لأنهم كانوا لا يزِنون إلا ما بلغ الأوقيَّة، وهي الأربعون، ويعدّون ما دونها. وقيل للقليلة معدودة؛ لأنّ الكثيرة يمتنع من عدّها، لكثرتها. وعن ابن عباس: كانت عشرين درهمًا. وعن السدي: اثنين وعشرين. {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهدين} ممن يرغب عما في يده فيبيعه بما طف من الثمن، لأنهم التقطوه، والملتقط للشيء متهاون به لا يبالي بم باعه، ولأنه يخاف أن يعرض له مستحق ينتزعه من يده فيبيعه من أوّل مساوم بأوكس الثمن. ويجوز أن يكون معنى {وَشَرَوْهُ} واشتروه، يعني الرفقة من إخوته؛ {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهدين}، لأنهم اعتقدوا أنه آبق فخافوا أن يُخطِروا بمالِهم فيه. ويروى أنّ إخوته اتبعوهم يقولون لهم: استوثقوا منه لا يأبق.

[٩٠٨] وقوله {فِيهِ} ليس من صلة {الزاهدين}، لأنّ الصلة لا تتقدّم على الموصول. ألا تراك لا تقول: وكانوا زيدًا من الضاربين، وإنما هو بيان، كأنه قيل: في أي شيء زهدوا؟ فقال: زهدوا فيه.

٢١-﴿وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[909] Söylendiğine göre “onu satın alan” kişinin adı, Kıtfîr ya da Etfîr’dir (Potifar). Bu zat, Mısır hazinelerinin (yani ziraî mahsul depolarının) başında bulunan yetkili (*‘azîz*) kişi idi. O dönemde kral, Amâlika kabilesinden Reyyân b. Velîd idi. Yûsuf *Aleyhisselâm*’a iman etmiş, o hayatta iken vefat etmişti. Ardından Kābûs b. Mus‘ab kral olmuştu. Yûsuf *Aleyhisselâm* bunu İslâm’a davet etmiş, o ise reddetmiştir. Yûsuf’u Aziz on yedi yaşında iken satın almıştı. Yûsuf *Aleyhisselâm* onun evinde on üç sene kaldı. Reyyan b. Velîd onu otuz yaşında vezir yapmış, otuz üç yaşına geldiği zaman Allah Teâlâ kendisine ilim ve hikmet bahşetmiş, yüz yirmi yaşında vefat etmiştir.[1]

[910] Söylendiğine göre bu kral, Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun olup, dört yüz sene yaşamışmış. Delili de “Gerçek şu ki daha önce Yûsuf da size apaçık delillerle gelmişti.” [Ğâfir 40/34] âyeti imiş. Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun’un, Yûsuf *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun’un soyundan olduğu da söylenmiştir.

[911] Yine, Aziz’in onu yirmi dinar, iki çift terlik ve iki beyaz elbise karşılığında satın aldığı -ayrıca- onu pazara götürüp açık artırmaya çıkardıkları, nihayet fiyat bir misk, bir varak ve bir ipek fiyatına ulaşınca Kıtfîr’in onu bu fiyata satın aldığı da söylenmiştir.

[912] “Ona iyi bak” evimizdeki yerini, makamını iyi tut, onu razı et. -“O (eşiniz) benim efendimdir, bana iyi bakmıştır.” [Yûsuf 12/23] ifadesi de bunun delilidir.- Maksat, “Ona iyi davran, ihsanda bulun, bir uşak olarak iyi muamelede bulun ki gönlü bizimle birlikte olmaktan hoşnut olsun; aramızda yaşamakla huzur bulsun.” şeklindedir. Nitekim bir kimsenin yanında konakladığı erkek veya kadın kastedilerek *keyfe ebû mesvâke* (Barınak sahibin nasıl?) ve *keyfe ümmü mesvâke* (Barınak sahiben nasıl?) denilir ve bu ifadelerle, “Onun yanında konaklamaktan gönlün hoşnut mu, senin yanında konaklamanın hakkını gözetiyor mu?” anlamı kastedilir.

[913] لامْرَأَتِهِ (hanımına) ifadesindeki Lâm, اِشْتَرَاهُ fiiline değil, قَالَ fiiline taalluk eder.[2]

---

[1] Bu hesapta, (a) Yûsuf’un zindanda geçirdiği seneler hesaba katılmamış gözüküyor. (b) Yûsuf’a ilim ve hikmet bahşedilmesi zindana girmesinden -dolayısıyla, vezir olmasından- öncedir. / ed.

[2] “Onu karısına satın alan Mısırlı dedi ki: …” değil de, “Onu satın alan Mısırlı, karısına dedi ki: …” şeklinde. / ed.

[٩٠٩] {الذى اشتراه} قيل هو قطفير أو أطفير، وهو العزيز الذي كان على خزائن مصر، والملك يومئذ الريان بن الوليد رجل من العماليق، وقد آمن بيوسف ومات في حياة يوسف، فملك بعده قابوس بن مصعب، فدعاه يوسف إلى الإسلام فأبى، واشتراه العزيز وهو ابن سبع عشرة سنة، وأقام في منزله ثلاث عشرة سنة، واستوزره ريان بن الوليد وهو ابن ثلاثين سنة، وآتاه الله العلم والحكمة وهو ابن ثلاث وثلاثين سنة، وتوفي وهو ابن مائة وعشرين سنة.

[٩١٠] وقيل: كان الملك في أيامه فرعون موسى، عاش أربعمائة سنة؛ بدليل قوله {وَلَقَدْ جَاءكُمْ يُوسُفُ مِن قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ} [غافر: ٣٤]. وقيل: فرعون موسى من أولاد فرعون يوسف.

[٩١١] وقيل: اشتراه العزيز بعشرين دينارًا وزوجي نعل وثوبين أبيضين. وقيل: أدخلوه السوق يعرضونه فترافعوا في ثمنه، حتى بلغ ثمنه وزنه مسكًا وورقًا وحريرًا، فابتاعه قطفير بذلك المبلغ.

[٩١٢] {أَكْرِمِي مَثْوَاهُ} اجعلي منزله ومقامه عندنا كريمًا، أي حسنًا مرضيًّا، بدليل قوله {إِنَّهُ رَبِّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ} [يوسف: ٢٣]. والمراد تفقّديه بالإحسان وتعهديه بحسن الملكة، حتى تكون نفسه طيبة في صحبتنا، ساكنة في كنفنا. ويقال للرجل: ”كيف أبو مثواك، وأم مثواك؟“ لمن ينزل به من رجل أو امرأة، يراد: هل تطيب نفسك بثوائك عنده، وهل يراعى حق نزولك به.

[٩١٣] واللام في {لاِمْرَأَتِهِ} متعلقة بـ{قال}، لا بـ{اشتراه}.

[914] “Ola ki bize faydası dokunur.” Belki yetişip işleri öğrenir de tecrübe sahibi olup işlerin nasıl çekilip çevrildiğini anlarsa yaptığımız işlerin bir kısmında ondan istifade ederiz; güvenilirliği ve yeterliliği ile bize faydası dokunur. Ya da “Onu evlatlık edinir, evlat yerine koyarız.” şeklindedir. Kıtfîr kısır idi; evladı olmuyordu. Feraset sahibi olduğu için Yûsuf’taki rüşdü görmüş ve böyle demiştir. Nitekim şöyle denilmiştir: “İnsanlar içerisinde en ferasetli olan şu üç kişidir: İlki Yûsuf konusunda ferasetli davranan ve hanımına “Ona iyi bak! Ola ki bize faydası dokunur.” diyen Aziz; ikincisi Mûsâ *Aleyhisselâm* hakkında babasına “Babacığım, onu ücretli işçi olarak tut.” [Kasas 28/26] diyen kız; üçüncüsü ise Hazret-i Ömer’i kendisinden sonra halife olarak seçen Hazret-i Ebû Bekr *–Allah her ikisinden de razı olsun-*.” Rivayete göre Aziz Yûsuf *Aleyhisselâm*’dan kendisi hakkında bilgi almak istemiş, o da nesebinden bahsetmiş ve Aziz de onu bu sayede tanımış.

[915] “Böylece” ifadesiyle daha önce geçen şeylere, yani Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın kurtarılması, Aziz’in kalbinin ona şefkat duyması gibi hususlara işaret edilmiştir. (كَذَلِكَ’deki) Kâf mansup olup takdiri, “işbu kurtarma ve şefkat gibi…” şeklindedir. “Yûsuf’a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk.” yani onu kurtarmış ve Aziz’in kalbini ona meylettirmiş olduğumuz gibi, Mısır diyarında ona iyi bir konum sağladık, onu orada emriyle-yasağıyla tasarrufta bulunan bir yetkili kıldık. Onu bu şekilde kurtardık ve kendisine imkân sağladık “ki kendisine rüya yorumunu öğretelim.” Amacımız, akıbeti sadece onun iyi olan ilim ve amel (sahibi olması) idi.

[916] “Allah, verdiği emir üzerinde galiptir,” kendi işine galiptir, dilediği şeye engel olunamaz, irade ve hükmüne kimse karşı çıkamaz. Ya da Yûsuf’un işine galiptir, onu kendi çekip çevirir, başkasına bırakmaz. Ağabeyleri onun hakkında çeşitli şeyler istemişler, fakat sadece Allah’ın istediği ve düzenlediği şey gerçekleşmiştir. “Fakat insanların çoğu” bütün işlerin Allah’ın elinde olduğunu “bilmez.”

22. Gençlik çağına geldiğinde, kendisine hikmet ve ilim vermiştik. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırıyoruz Biz.

[917] *el-Eşüdd* (gençlik çağı) ifadesinin on sekiz yaşını, yirmi yaşını, otuz üç yaşını, kırk yaşını ifade ettiği söylendiği gibi, üst sınırının altmış iki yaş olduğu da söylenmiştir.

[٩١٤] {عسى أَن يَنفَعَنَا} لعله إذا تدرّب وراض الأمور وفهم مجاريها، نستظهر به على بعض ما نحن بسبيله، فينفعنا فيه بكفايته وأمانته. أو نتبناه ونقيمه مقام الولد، وكان قطفير عقيمًا لا يولد له، وقد تفرس فيه الرشد فقال ذلك. وقيل: أفرس الناس ثلاثة: العزيز حين تفرس في يوسف، فقال لامرأته {أَكْرِمِى مَثْوَاهُ عسى أَن يَنفَعَنَا}، والمرأة التي أتت موسى وقالت لأبيها {يا أبَتِ اسْتَأْجِرْهُ} [القصص: ٢٦]، وأبو بكر حين استخلف عمر، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. وروي أنه سأله عن نفسه، فأخبره بنسبه فعرفه.

[٩١٥] {وكذلك} الإشارة إلى ما تقدّم من إنجائه وعطف قلب العزيز عليه. والكاف منصوب تقديره: ومثل ذلك الإنجاء والعطف {مَكَّنَّا} له، أي كما أنجيناه وعطفنا عليه العزيز، كذلك مكّنّا له في أرض مصر وجعلناه ملكًا يتصرف فيها بأمره ونهيه. {وَلِنُعَلّمَهُ مِن تَأْوِيلِ الأحاديث} كان ذلك الإنجاء والتمكين، لأنّ غرضنا ليس إلا ما تحمد عاقبته من علم وعمل.

[٩١٦] {والله غَالِبٌ على أَمْرِهِ} على أمر نفسه، لا يمنع عما يشاء ولا ينازع ما يريد ويقضي. أو على أمر يوسف يدبره لا يكله إلى غيره، قد أراد إخوته به ما أرادوا، ولم يكن إلا ما أراد الله ودبَّره. {ولكن أَكْثَرَ الناس لَا يَعْلَمُونَ} أن الأمر كله بيد الله.

٢٢-﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩١٧] قيل في الأشدّ: ثماني عشرة، وعشرون، وثلاث وثلاثون، وأربعون. وقيل: أقصاه ثنتان وستون.

[918] *Hükm*^{en} hikmet anlamına gelir ki o da amel ile birlikte olan ilim ve bilinmeyen şeyden uzak durmak demektir. Bu kelimenin, insanlar arasında hükmetmek ve anlamak anlamına geldiği de söylenmiştir. “İhsan üzere hareket edenleri, işte böyle mükâfatlandırıyoruz Biz.” ifadesi, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın işinde ihsan üzere hareket ettiğine, gençlik yıllarında dahi Allah korkusuna sahip olduğuna, Yüce Allah’ın da onun bu ihsanına karşılık kendisine hüküm ve ilim verdiğine dikkat çekmektedir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] “Kim gençliğinde Rabbine ibadeti ihsan üzere yaparsa, Allah da olgunluk çağına geldiğinde ona hikmet bahşeder” dediği nakledilmiştir.

23. (Derken) evinde bulunduğu kadın ondan murat almak istedi, kapıları sımsıkı kapattı ve “Haydi gel!” dedi. O ise “Allah’a sığınırım! Doğrusu o (eşiniz) benim efendimdir, bana iyi bakmıştır. Zalimler asla iflâh olmaz!” dedi.

[919] *el-Murâvede* (murat almak istemek), gelip gitmek anlamındaki *râde - yerûdu* fiilinden *müfâ‘ale* babında türemiştir. Sanki “Onu nefsi adına aldattı, yani arkadaşını, elinden çıkmasını istemediği bir şey konusunda aldatan kimsenin yaptığı gibi yaptı; ona galip olmak ve ondan alacağını almak için hile yaptı.” denilmiştir. Bu ifade, onun Yûsuf *Aleyhisselâm*’ı kendisi ile cinsel temasta bulunmaya zorlamış olmasını anlatmaktadır.

[920] “Kapıları sımsıkı kapattı.” Söylendiğine göre bunlar, yedi kapı idi.

[921] هيت (Haydi gel!) ifadesi, her ikisinde de Tâ’nın fethası ile olmak üzere He’nin fethası ile ve kesresi ile yani *eyne* ve *‘iyte* vezinlerinde okunmuştur. Yine bu kelime *ceyri* vezninde *heyti* şeklinde, *haysü* vezninde *heytü* şeklinde ve *teheyye’tü* (hazırlandım) anlamında *hi’tü* şeklinde de okunmuştur. Nitekim tıpkı *câ’e-yecîü* fiili gibi, hazırlandı anlamında, *hâ’e-yehî’u* denilir. Ayrıca bu ifade *hüyyi’tü le-ke* şeklinde de okunmuştur. (Bu *le-ke*deki) Lâm, fiilin sılasıdır. Seslenme durumunda ise Lâm, beyan ifade eder, sanki *helümme le-ke* (Haydi! Sana diyorum.) ifadesinde olduğu gibi, *le-ke ekūlü hâzâ* (Sana söylüyorum bunu.) denilmiştir.

[922] مَعاذَ اللهِ (Allah’a sığınırım!) Zira durum şudur ki “o benim efendimdir;” benim malikim, sahibimdir. Burada Kıtfîr’i kastetmektedir. “Bana iyi bakmıştır.” sana “Ona iyi bak!” [Yûsuf /1221] demiştir. Dolayısıyla bunun karşılığı onun arkasından ailesine kötü davranmam, bu konuda ihanet etmem olamaz. “Zalimler asla iflâh olmaz!” İyiliğe kötülükle karşılık vererek ihanet edenler iflâh olmaz. Burada “zalimler” ifadesi ile zinakârların kastedildiği söylenmiştir; çünkü onlar, nefsine zulmeden kimselerdir. رَبِّي (“Efendim” derken), ‘sebepler sebebi’ olması hasebiyle Yüce Allah’ı kasdettiği de söylenmiştir.

[٩١٨] {حُكْمًا} حكمة وهو العلم بالعمل واجتناب ما يجهّل فيه. وقيل: حكما بين الناس وفقها. {وَكَذَلِكَ نَجْزِى المحسنين} تنبيه على أنه كان محسنًا في عمله، متقيًا في عنفوان أمره، وأنّ الله آتاه الحكم والعلم جزاء على إحسانه. وعن الحسن: من أحسن عبادة ربه في شبيبته آتاه الله الحكمة في اكتهاله.

٢٣-﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[٩١٩] المراودة: مفاعلة من راد يرود، إذا جاء وذهب، كأن المعني: خادعته عن نفسه، أي فعلت ما يفعل المخادع لصاحبه عن الشيء الذي لا يريد أن يخرجه من يده، يحتال أن يغلبه عليه ويأخذه منه، وهي عبارة عن التحمل لمواقعته إياها.

[٩٢٠] {وَغَلَّقَتِ الأبواب} قيل: كانت سبعة.

[٩٢١] وقرئ «هَيت»، بفتح الهاء وكسرها مع فتح التاء، وبناؤها كبناء أين، وعيط؛ وهيتِ كجير، وهيتُ كحيث، وهِئتُ بمعنى تهيأت. يقال: هاء يهيء، كجاء يجيء، إذا تهيأ. وهُيِّئتُ لك، واللام من صلة الفعل. وأما في الأصوات فللبيان، كأنه قيل: لك أقول هذا، كما تقول: هلم لك.

[٩٢٢] {مَعَاذَ اللهِ} أعوذ بالله معاذًا، {إِنَّهُ} إن الشأن والحديث {ربى} سيدي ومالكي، يريد قطفير، {أَحْسَنَ مَثْوَايَ} حين قال لك: أكرمي مثواه، فما جزاؤه أن أخلُفَه في أهله سوء الخلافة وأخُونه فيهم؟! {إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظالمون} الذين يجازون الحسن بالسيئ. وقيل: أراد الزناة لأنهم ظالمون أنفسهم. وقيل: أراد الله تعالى، لأنه مسبب الأسباب.

24. Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti, o da ona yönelip karar vermişti. Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı... Böylece, onu fenalıktan ve fuhuştan uzak tuttuk; çünkü o, (ihlâsı sayesinde) kurtarılan kullarımızdandı.

[923] *Hemme bi'l-emr*^{i} yöneldi, karar verdi anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

> İstedim; yapmadım, az kalsın yapıyordum. Keşke yapsaydım da
> Osman'ın ardından "Eşleri ağlıyor." denilmesini sağlasaydım

Yine bu, *lâ efalü zâlike ve lâ keyd*^{en} *ve lâ hemm*^{en} (Onu yapmaya yaklaşmadım bile, onu yapmayı düşünmedim de.) sözün gibidir. Bu görüşü Sîbeveyhi nakletmiştir. *el-Hemmâm* kelimesi de buradan türemiştir ve bir işe karar verdiği zaman onu yerine getiren, ondan geri durmayan kimse anlamına gelir.

[924] "Kadın ona yönelip karar vermişti." ifadesi, "Onunla birlikte olmaya karar vermişti." anlamında, "O da ona yönelip karar vermişti." ifadesi ise "O da onunla birlikte olmaya karar vermişti." anlamındadır. "Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı..." ifadesinin cevabı hazfedilmiş olup, takdiri, "Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı, onunla birlikte olurdu." şeklindedir. Zira "O da ona yönelip karar vermişti." ifadesi buna delâlet eder. Bu tıpkı, "Onu öldürmeye karar verdim, eğer Allah'tan korkmasaydım." ifadesi gibidir, zira bu ifadede, "Eğer Allah'tan korkmasaydım onu öldürürdüm." anlamı kastedilmektedir. **Şayet** "Allah'ın peygamberinden bir günaha karar verip ona yönelmek gibi bir fiilin sādır olması nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Burada maksat, Yûsuf'un nefsinin onunla birlikte olmayı arzu etmiş, gençlik şehveti ve şiddetli arzu ile hareket etmiş ve tıpkı kadının kendisine yönelmiş olmasına benzeyen ve hem aklı hem kararlılığı neredeyse yok edecek olan böyle bir durumun gerektirdiği bir meyil şeklinde kendisini ona doğru çekmiş olması, fakat Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın bu kendisini kaplamış olan bu hali kırıp aştığı, haramlardan kaçınmanın gerekliliğine dair mükelleflerden alınmış olan söz ve kesin delil üzerinde düşünmek suretiyle bunu reddetmiş olduğudur. Eğer şiddeti sebebiyle *hemm* (karar verip yönelmek) olarak isimlendirilen bu aşırı meyil olmasaydı, o zaman bu meylin sahibinin Allah katında, o meyilden uzak durması sebebiyle övgüye mazhar olması söz konusu olmazdı, çünkü belalara karşı gösterilen sabrın büyüklüğü, belaların büyüklüğü ve şiddetine göredir.

٢٤-﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ﴾

[٩٢٣] همّ بالأمر، إذا قصده وعزم عليه، قال:

همَمْتُ وَلَمْ أفعل وَكِدْتُ وَلَيْتَنِي تَرَكْتُ عَلَى عُثْمانَ تَبْكي
حَلائِلُهْ

ومنه قولك: لا أفعل ذلك ولا كيدًا ولا همًّا، أي ولا أكاد أن أفعله كيدًا، ولا أهم بفعله همًّا؛ حكاه سيبويه. ومنه: الهمّام، وهو الذي إذا همّ بأمر أمضاه ولم ينكُل عنه.

[٩٢٤] وقوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ} معناه: ولقد همت بمخالطته، {وَهَمَّ بِهَا} وهمّ بمخالطتها. {لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ} جوابه محذوف، تقديره: لولا أن رأى برهان ربه لخالطها، فحذف؛ لأنّ قوله {وَهَمَّ بِهَا} يدل عليه، كقولك: هممت بقتله لولا أني خفت الله، معناه لولا أني خفت الله لقتلته. فإن قلت: كيف جاز على نبيّ الله أن يكون منه هم بالمعصية وقصدٌ إليها؟ قلت: المراد أنّ نفسه مالت إلى المخالطة ونازعت إليها عن شهوة الشباب وقرمه ميلًا يشبه الهم به والقصد إليه، وكما تقتضيه صورة تلك الحال التي تكاد تذهب بالعقول والعزائم. وهو يكسر ما به ويردّه بالنظر في برهان الله المأخوذ على المكلفين من وجوب اجتناب المحارم، ولو لم يكن ذلك الميل الشديد المسمى همًّا لشدّته لما كان صاحبه ممدوحًا عند الله بالامتناع؛ لأن استعظام الصبر على الابتلاء على حسب عظم الابتلاء وشدته.

Eğer Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın karar verip yönelmesi kadınınki gibi olsaydı, o zaman Allah Teâlâ onu (ihlası sayesinde kurtarılan) ihlas sahibi kullardan olmakla övmezdi. Ayrıca "O da ona karar verip yönelmişti." ifadesi ile "Neredeyse ona karar verip yönelmek üzere idi." anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı, "Onu öldürürdüm, eğer Allah'tan korkmasaydım." sözü gibi olur ki, bu sözde, öldürmeye yaklaşmak, bu fiili işlemesine ramak kalmak, adeta bu fiile başlamak kastedilir.

[925] **Şayet** "O da ona karar verip yönelmişti' ifadesi, âyetin başında yemin ifadesi olarak gelen 'Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti.' ifadesinin kapsamına dâhil midir değil midir?" **dersen şöyle derim:** Her iki durum da mümkündür, okuyucunun bu ifadeyi kasemin kapsamı dışında tutup, kendi başına müstakil bir ifade olarak değerlendirmesi durumunda "Gerçek şu ki; kadın ona yönelip karar vermişti." ifadesinden sonra vakıf yapıp, daha sonra "O da ona karar verip yönelmişti, Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı." şeklinde devam etmesi mümkündür. Yine bu durumda, iki farklı "karar verip meyletme" fiili arasındaki fark da vurgulanmış olmaktadır.

[926] **Şayet** "Neden لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesinin cevabının hazfedilmiş olduğunu ve 'O da ona karar verip yönelmişti.' ifadesinin bu hazfedilen cevaba delâlet ettiğini söyledin; böyle yapmak yerine, bu ifadenin doğrudan cevabın kendisi olup لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesinden önce gelmiş olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Zira لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesi şart hükmünde olduğundan, cevabı kendisinden önce gelemez; çünkü şart ifadesinin cümlenin başında olması gerekir; çünkü لَوْلَا (ile kurulan şart cümlesi), içerdiği iki cümle ile birlikte tek bir kelime gibidir. Dolayısıyla, bir kelimenin bir kısmının diğer kısmından önce gelmesi caiz değildir. Ama kendisine delâlet eden bir ifadenin bulunması halinde bir kısmı hazfedilebilir.

[927] **Şayet** "Peki, neden لَوْلَا'nın sadece 'O da ona karar verip yönelmişti.' ifadesine taalluk ettiğini söyledin de bu ifadenin aynı zamanda 'Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti.' ifadesine de taalluk ettiğini söylemedin. Zira *hemm* (karar verip yönelmek) cevherlere değil, anlamlara taalluk eder. Dolayısıyla da burada *muhālata* (birlikte olma) ifadesinin takdir edilmesi zorunludur, muhālata ise ancak iki kişiden birlikte sādır olur. Bu durumda sanki 'O ikisi birlikte muhālataya karar verip yönelmişlerdir. Eğer birini bir engel engellememiş olsaydı...' denilmiş olmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Ne güzel söyledin!

ولو كان همه كهمها عن عزيمة، لما مدحه الله بأنه من عباده المخلصين. ويجوز أن يريد بقوله {وَهَمَّ بِهَا} وشارف أن يهم بها، كما يقول الرجل: قتلته لو لم أخف الله، يريد مشارفة القتل ومشافهته. كأنه شرع فيه.

[٩٢٥] فإن قلت: قوله {وَهَمَّ بِهَا} داخل تحت حكم القسم في قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ} أم هو خارج منه؟ قلت: الأمران جائزان، ومن حق القارئ إذا قدّر خروجه من حكم القسم وجعله كلامًا برأسه أن يقف على قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ}، ويبتدىء قوله {وَهَمَّ بِهَا لَوْلا أَن رَّأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ}. وفيه أيضًا إشعار بالفرق بين الهمين.

[٩٢٦] فإن قلت: لم جعلت جواب لولا محذوفًا يدل عليه {همَّ بها}، وهلا جعلته هو الجواب مقدمًا؟ قلت: لأن لولا لا يتقدم عليها جوابها، من قبل أنه في حكم الشرط، وللشرط صدر الكلام وهو مع ما في حيزه من الجملتين مثل كلمة واحدة، ولا يجوز تقديم بعض الكلمة على بعض. وأما حذف بعضها إذا دلّ الدليل عليه فجائز.

[٩٢٧] فإن قلت: فلم جعلت {لولا} متعلقة بـ{همَّ بها} وحده ولم تجعلها متعلقة بجملة قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا} لأن الهمّ لا يتعلق بالجواهر، ولكن بالمعاني، فلا بدّ من تقدير المخالطة، والمخالطة لا تكون إلا من اثنين معًا، فكأنه قيل: ولقد همَّا بالمخالطة لولا أن منع مانعٌ أحدَهما؟ قلت: نعم ما قلت،

Fakat Allah Teâlâ "Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti, o da ona karar verip yönelmişti." buyurarak, iki farklı "karar verip meyletme" fiili arasında ayrım yapmıştır. Bu sebeple, bu ayrımı görmezden gelmek, yok saymak anlamına gelir. Dolayısıyla, cümlenin takdirinin "Kadın Yûsuf ile birlikte olmaya karar vermişti, o da onunla bir olmaya karar verip yönelmişti." şeklinde olması, her iki *muhālata*dan maksadın ise, "kadının ondan şehvetini gidermek suretiyle istediğini alması, onun da kadından şehvetini gidermek şeklindeki isteğini alması" fakat Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Rabbinin burhanını görmesi sayesinde onunla şehvetini gidermeyi terk etmiş olması" olması gerekmektedir. Bu sebeple, لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesi sadece وَهَمَّ بِهَا (O da ona karar verip yönelmişti.) ifadesine taalluk edebilir.

[928] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ona meyletmesi, uçkurunu çözüp cinsel ilişkiye girme konumuna gelmiş olması, kadın sırt üstü uzanmış olduğu halde onun pantolonunun kemerini çözüp uzvuyla avret mahalline temas etmiş olması şeklinde de tefsir edilmiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın gördüğü "kesin delil" ise, onun "Sakın ha! Uzak dur!" şeklinde bir ses duyduğu, fakat buna aldırmadığı, bunun üzerine ikinci kez aynı sesi duyduğu ve yine aldırmadığı, üçüncüsünde de "Ondan yüz çevir!" şeklinde ses duyduğu, fakat yine aldırmadığı, sonunda Yakup *Aleyhisselâm*'ın kendisine parmaklarını ısırır vaziyette göründüğü şeklinde tefsir edilmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* eliyle onun göğsüne vurmuş, böylece şehveti parmaklarından dışarı çıkmıştır. Ayrıca söylendiğine göre; Yakup *Aleyhisselâm*'ın bütün çocuklarının on ikişer çocuğu olmuştur, sadece Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın on bir çocuğu olmuştur, bunun nedeni ise, onun bu kadına yönelmiş olması sebebiyle şehvetinin eksilmiş olması imiş. Yine söylendiğine göre ona "Ey Yûsuf! Güzel tüyleri olup da zina edince tüyleri dökülen bir kuş olma!" diye seslenilmiş. Şu da söylenmiştir: (Tam o esnada) aralarında bilek ya da kolu olmayan bir omuz görünüvermiş, omuzun üzerinde de "Şüphesiz üzerinizde bekçiler var; değerli yazıcılar." [İnfitār 82/10-11] yazılı imiş, fakat Yûsuf *Aleyhisselâm* buna rağmen vazgeçmemiş. Sonra orada "Zinaya yaklaşmayın! Zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da, kötüdür." [İsrâ 17/32] yazılı olduğunu görmüş, yine vazgeçmemiş. Bu sefer de "Öyle bir günden sakının ki o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tam olarak ödenecek, kimseye haksızlık edilmeyecek." [Bakara 2/281] yazılı olduğunu görmüş ama bu da onu vazgeçirmemiş. Ardından Allah Teâlâ Cebrail *Aleyhisselâm*'a, "Hataya düşmeden kuluma yetiş!" buyurmuş; Cebrail *Aleyhisselâm* "Ey Yûsuf! Peygamberler divanında yazılı olduğun halde tutup da sefihlerin, beyinsizlerin amelini mi işleyeceksin!?" diyerek önüne çıkmıştır.

ولكنّ الله سبحانه وتعالى قد جاء بالهمين على سبيل التفصيل، حيث قال {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا} فكان إغفاله إلغاء له، فوجب أن يكون التقدير، ولقد همت بمخالطته وهمَّ بمخالطتها، على أنّ المراد بالمخالطتين توصلها إلى ما هو حظها من قضاء شهوتها منه، وتوصله إلى ما هو حظه من قضاء شهوته منها. {لَوْلا أَن رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ}، فترك التوصل إلى حظه من الشهوة؛ فلذلك كانت {لولا} حقيقة بأن تعلق بـ{همَّ بها} وحده.

[٩٢٨] وقد فسر همّ يوسف بأنه حل الهميان وجلس منها مجلس المجامع، وبأنه حل تكة سراويله وقعد بين شعبها الأربع وهي مستلقية على قفاها؛ وفسر البرهان بأنه سمع صوتًا: إياك وإياها، فلم يكترث له، فسمعه ثانيًا فلم يعمل به، فسمع ثالثًا: أعرض عنها فلم ينجع فيه حتى مثّل له يعقوب عاضًّا على أنملته. وقيل: ضرب بيده في صدره فخرجت شهوته من أنامله. وقيل: كل ولد يعقوب له اثنا عشر ولدًا إلا يوسف، فإنه ولد له أحد عشر ولدًا من أجل ما نقص من شهوته حين همّ. وقيل: صيح به: يا يوسف، لا تكن كالطائر؛ كان له ريش، فلما زنى قعد لا ريش له. وقيل: بدت كف فيما بينهما ليس لها عضد ولا معصم، مكتوب فيها {وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِرَامًا كاتِبِينَ} [الانفطار: ١١]، فلم ينصرف، ثم رأى فيها {وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا} [الإسراء: ٣٢] فلم ينته، ثم رأى فيها {واتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ} [البقرة: ٢٨١] فلم ينجع فيه، فقال الله لجبريل عليه السلام: ”أدرك عبدي قبل أن يصيب الخطيئة“، فانحط جبريل وهو يقول: ”يا يوسف، أتعمل عمل السفهاء وأنت مكتوب في ديوان الأنبياء؟!“

Yine, söylendiğine göre Yûsuf Aziz'in suretini karşısında görmüş, bir başka görüşe göre kadın kalkıp odadaki bir putu örtmüş ve “Bizi görmesinden haya ederim.” demiş; bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* “İşe bak! Sen görmeyen ve işitmeyen bir varlıktan haya ediyorsun, ama ben her şeyi gören, işiten, kalplerde gizli olanı dahi bilen Allah'tan haya etmiyorum!” demiş. Bu gibi görüş ve yorumlar, dinleri Allah'a ve peygamberlerine iftira atmaktan ibaret olan Haşvîlerin ve Cebriyecilerin uydurmalarıdır. Ehl-i ‘Adl ve't-Tevhid (Mu‘tezile) ise -Allah'a hamd olsun ki- onların bu söylenti ve rivayetlerinden uzaktır. Yûsuf *Aleyhisselâm*'dan en küçük bir hata sādır olmuş olsaydı, tıpkı ‘Âdem *Aleyhisselâm*'ın, Nûh *Aleyhisselâm*'ın, Dâvûd *Aleyhisselâm*, Eyyûb *Aleyhisselâm* ve Zünnûn [Yûnus] *Aleyhisselâm*'ın hataları kınanıp tövbeleri zikredilmiş olduğu gibi onun hatası da kınanır ve tövbesi, istiğfarı zikredilirdi. Kaldı ki, Allah Teâlâ Yûsuf *Aleyhisselâm*'a övgüde bulunmuş, onu ‘ihlası sayesinde kurtarılmış biri’ olarak isimlendirmiş; böylece onun ayakların kaydığı bu makamda sabit durduğu, karşı karşıya kaldığı fiilin haramlığına dair delile ve o fiilin çirkinliğine bakarak, güç ve kararlılık sahiplerinin yaptığı gibi nefsine karşı cihad ettiği ve neticede Yüce Allah'ın hem evvelkilerin kitaplarındaki övgüsüne hem de onların tasdik edicisi ve delili olan Kur'ân'daki övgüsüne mazhar olduğu kesin olarak bilinmiştir. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân'da Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın kıssasını (kısaca anlatmakla yetinmeyip) teferruatı ile anlatmış, atası İbrâhim *Aleyhisselâm*'a yaptığı gibi onun da sonrakiler arasında sadakati ile anılması ve zamanın sonuna kadar iffet, namus ve sürçme noktalarında sebat ve kararlılık gösterme konusunda sâlihlere örnek olması için tam bir portresini çizmiştir. Oysa bu kimseler öyle rivayetler, öyle söylentiler nakletmektedirler ki, bu söylenti ve rivayetlerden çıkan neticeye göre sanki Allah'ın -apaçık Arapça kitabı olan Kur'ân'daki- en güzel kıssasını içeren bu sureyi indirmekteki amacı, peygamberlerinden birini; zinakâr bir kadının avret mahalline oturup tenasül uzvunu temas ettirme, önüne çöküp uçkurunu çözme konusunda insanlara örnek göstermek olmaktadır! Yine bu söylenti ve rivayetlerden çıkan neticeye göre sanki Allah'ın peygamberi bu çirkin durumda iken Rabbi kendisini Kur'ân âyetlerinden oluşan uyarılarla üç kez uyardığı, katından kendisine çok büyük bir uyarı ve azarlama nidaları ile seslendiği, eşinden başkasıyla temasta bulunduğu için tüyleri dökülen kuş misalini vererek onu uyardığı halde o yine de hiç aldırmamış, yapmak üzere olduğu işten vazgeçmeye zinhar yanaşmamış, neticede Allah âcilen Cebrail'i gönderip kendisine *cebren* engel olmuştur.

وقيل: رأى تمثال العزيز. وقيل: قامت المرأة إلى صنم كان هناك فسترته، وقالت: ”أستحي منه أن يرانا.“ فقال يوسف: ”استحييت ممن لا يسمع ولا يبصر، ولا أستحي من السميع البصير العليم بذوات الصدور!؟“ وهذا ونحوه مما يورده أهل الحشو والجبر الذين دينهم بهت الله تعالى وأنبيائه، وأهل العدل والتوحيد ليسوا من مقالاتهم ورواياتهم بحمد الله بسبيل. ولو وُجِدَت من يوسف عليه السلام أدنى زلة لنُعِيت عليه وذُكِرَت توبته واستغفاره، كما نُعِيَت على آدم زلته، وعلى داود، وعلى نوح، وعلى أيوب، وعلى ذي النون، وذُكِرت توبتهم واستغفارهم، كيف وقد أثنى عليه وسمي مخلصًا، فعلم بالقطع أنه ثِبَت في ذلك المقام الدحض، وأنه جاهد نفسه مجاهدة أُولي القوّة والعزم، ناظرًا في دليل التحريم ووجه القبح، حتى استحق من الله الثناء فيما أنزل من كتب الأولين. ثم في القرآن الذي هو حجة على سائر كتبه ومصداق لها، ولم يقتصر إلا على استيفاء قصته وضرب صورة كاملة عليها، ليجعل له لسان صدق في الآخرين، كما جعله لجدّه الخليل إبراهيم عليه السلام، وليقتدي به الصالحون إلى آخر الدهر في العفة وطيب الإزار والتثبت في مواقف العثار؛ فأخزى الله أولئك في إيرادهم ما يؤدّي إلى أن يكون إنزال الله السورة التي هي أحسن القصص في القرآن العربي المبين ليقتدي بنبي من أنبياء الله، في القعود بين شعب الزانية وفي حل تكته للوقوع عليها، وفي أن ينهاه ربه ثلاث كرّات ويصاح به من عنده ثلاث صيحات بقوارع القرآن، وبالتوبيخ العظيم، وبالوعيد الشديد، وبالتشبيه بالطائر الذي سقط ريشه حين سفد غير أنثاه، وهو جاثم في مربضه لا يتحلحل ولا ينتهي ولا ينتبه، حتى يتداركه الله بجبريل وبإجباره،

En arsız ve beter bir zinakârın bile, en yüzsüz bir ahlâksızın bile, -Allah'ın peygamberinin karşılaştığı söylenen bu uyarıların en küçüğüne dahi muhatap olmuş olsa- titremedik uzvu, heyecan ve ürpertiden şişmedik damarı kalmaz!.. [Fakat gel gör ki bu rivayetlere göre Allah'ın peygamberi bütün bu uyarılara aldırış bile etmemiştir!] ***Bu ne kadar çirkin bir mezhep, ne kadar açık seçik bir sapkınlıktır böyle!..***

[929] كذلك (Böylece) ifadesindeki Kâf nasp mahallinde olup anlam "İşte bu sebat gibi onu sabit kıldık." şeklindedir. Ya da Kâf merfû' olup anlam "Durum işte bunun gibidir." şeklindedir. "Onu fenalıktan" efendisine ihanet etmekten "ve fuhuştan" yani zinadan "uzak tuttuk; çünkü o, (ihlâsı sayesinde) kurtarılan kullarımızdandı." المخلصين kelimesi (Lâm'ın kesresi ile okunduğunda); "Dinlerini Allah'a halis kılan kimselerdendi." Anlamına; fetha ile okunduğunda ise "İtaati sebebiyle Allah'ın kendilerini koruyup muhafaza ettiği, böylece kurtarmış olduğu kimselerdendi." anlamına gelir. السُّوءَ (fenalık) kelimesi ile fuhşun ön fiillerinden olan şehvetle bakma, öpme ve benzeri şeylerin kastedilmiş olması da mümkündür. "Kullarımızdan" ifadesi, "O kurtarılmış olan kullarımızdan biri idi." ya da "Onların neslindendi." anlamına gelir. Zira Yûsuf *Aleyhisselâm*, haklarında Yüce Allah'ın "Biz onları muazzam bir ihlas ile halis kıldığımız, o Âhiret yurdunu düşünen kimseler kılmıştık." [Sād 38/46] buyurduğu İbrâhim zürriyetinden idi.

25. Her ikisi de kapıya doğru yarıştı ve kadın (yetişip) Yûsuf'un gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında, kadının efendisi ile karşılaştılar. Kadın (büyük bir pişkinlikle), "Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası, zindana atılmaktan veya can yakıcı bir işkenceden başka ne olabilir?!" dedi.

26. (Yûsuf) "Asıl o benden murat almak istedi!" dedi. Kadının ailesinden biri de şahitlik etti ki:"Yûsuf'un gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemektedir, Yûsuf yalancılardandır."

27. "Yok, arkadan yırtılmışsa kadın yalan söylemektedir, Yûsuf doğru söyleyenlerdendir."

28. Aziz gömleğin arkadan yırtılmış olduğunu görünce, dedi ki: "Bu, siz kadınların bir tuzağıdır, gerçekten müthiştir siz kadınların fendi!"

29. "Yûsuf! Sen bunu görmezden gel. Hatun! Sen de günahının bağışlanması için dua et; çünkü gerçekten günahkârlardansın!"

ولو أن أوقح الزُّناة وأشطرهم وأحدَّهم حدقةً وأصلحهم وجهًا لقي بأدنى ما لقي به نبي الله مما ذكروا، لما بقي له عرق ينبض ولا عضو يتحرّك! فيا له من مذهب ما أفحشَه، ومن ضلال ما أبينَه!

[٩٢٩] {كذلك} الكاف منصوب المحل، أي مثل ذلك التثبيت ثبتناه؛ أو مرفوعه، أي الأمر مثل ذلك. {لِنَصْرِفَ عَنْهُ السوء} من خيانة السيد، {والفحشاء} من الزنا. {إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا المخلصين} الذين أخلصوا دينهم لله، وبالفتح؛ الذين أخلصهم الله لطاعته بأن عصمهم. ويجوز أن يريد بالسوء مقدّمات الفاحشة من القبلة والنظر بشهوة، ونحو ذلك. وقوله {مِنْ عِبَادِنَا} معناه: بعض عبادنا، أي هو مخلص من جملة المخلصين؛ أو هو ناشئ منهم، لأنه من ذرية إبراهيم الذين قال فيهم {إِنَّا أخلصناهم بِخَالِصَةٍ} [ص: ٤٦].

٢٥-﴿وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٢٦-﴿قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٢٧-﴿وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٢٨-﴿فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ﴾

٢٩-﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ﴾

[930] “Her ikisi de kapıya doğru yarıştı” kapıya doğru koştular. Burada *İlâ* harf-i ceri hazfedilmiş, fiil doğrudan vasledilmiştir. Bu tıpkı وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ (“Mûsâ kavminden seçti...” [A‘râf 7/155]) ifadesi gibidir. Ya da burada اِسْتَبَقَا fiili, *ibtederâ* (giriştiler) mânasını ihtiva etmektedir. Yûsuf *Aleyhisselâm* ondan kaçmış, dışarı çıkmak için hızla kapıya koşmuş, o da onun çıkışına engel olmak için arkasından koşmuştur. **Şayet** “*Bâb* (kapı) kelimesi, daha önce “Kapıları kilitledi.” [Yûsuf 12/23] şeklinde çoğul olarak kullanıldığı halde burada nasıl tekil kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Burada evin çıkış kapısı, dış kapısı kastedilmiştir; o kapı [Yûsuf *Aleyhisselâm* için] evden çıkıp, bu ayıptan kurtuluş kapısıdır. Kâ‘b’ın rivayet ettiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* kaçtığı zaman kapıların kilitleri birer birer açılıp dökülmüş ve o da kapıları geçip dışarı çıkmış.

[931] “Yûsuf’un gömleğini arkadan yırttı” onu arkadan çekti ve gömleği yırttı, yani Yûsuf *Aleyhisselâm* ondan kaçarken ve o da kendisini engellemek için takip ederken gömlek ortadan yırtıldı. “Kapının yanında, kadının efendisi ile” yani kocası Kıtfîr ile “karşılaştılar.” Kadın kocasına, “Efendim!” diye seslendi. Söylendiğine göre burada “O ikisinin efendisi ile karşılaştılar.” denilmemiş olmasının sebebi, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın köleliğinin gerçek bir kölelik olmaması, Aziz’in onun gerçek efendisi olmamasıdır. Söylendiğine göre onlar kapıda iken, Aziz de tam kapıdan içeri girmek üzere iken onunla karşılaşmışlar. Yine söylendiğine göre o sırada Aziz, kadının amcaoğlu ile otururken karşılaşmışlardır.

[932] Aziz, karısının böyle kuşkulu bir durumda, Yûsuf’a gönül koymuş ve onun tarafından reddedilmiş halde olduğunu anlayınca, kadın derhal her iki amacını da gerçekleştirecek bir hile düşündü. Bu amaçlarından biri, kocası nezdinde suçsuzluğunu ispat etmek, diğeri de Yûsuf’a olan kızgınlığını gidermek, onu elde etmek için korkutmak, tuzağından korkup kendi isteğine râm olmasını, gönüllü olarak kabul etmediği şeyi zorla kabul etmesini sağlamaktı. Nitekim kadın ona, “Eğer emrettiğim şeyi yapmazsa, and içerim ki, ya zindana atılacak ya da sürünenlerden olacak.” [Yûsuf 12/32]) demiştir.

[933] مَا جَزَٓاءُ ifadesindeki Mâ, nâfiye olup anlam. “Onun cezası zindandan başka bir şey *değildir.*” şeklindedir. Mâ’nın istifham Mâ’sı olması ve anlamın, “onu cezası zindandan başka ne olabilir ki?” şeklinde olması da mümkündür. Nitekim buna benzer şekilde *men fi’d-dâri illâ Zeyd*^{ün} (evde Zeyd’den başka kim ola ki?) denilir. **Şayet** “Kadın neden doğrudan Yûsuf’un adını zikretmemiş, kendisi hakkında kötülük murat ettiğini söylememiştir?” **dersen şöyle derim:** Genel bir ifade kullanmış

[٩٣٠] {واسْتَبَقَا البابَ} وتسابقا إلى الباب، على حذف الجارّ وإيصال الفعل، كقوله {واختارَ موسى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. أو على تضمين استبقا معنى ابتدرا. نفر منها يوسف، فأسرع يريد الباب ليخرج وأسرعت وراءه لتمنعه الخروج. فإن قلت: كيف وحّد الباب، وقد جمعه في قوله {وَغَلَّقَتِ الأبوابَ} [يوسف: ٢٣] قلت: أراد الباب البراني الذي هو المخرج من الدار والمخلص من العار. فقد روى كعب أنه لما هرب يوسف جعل فراش القفل يتناثر ويسقط حتى خرج من الأبواب.

[٩٣١] {وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِن دُبُرٍ} اجتذبته من خلفه فانقدّ، أي انشقّ حين هرب منها إلى الباب وتبعته تمنعه. {وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا} وصادفا بعلَها وهو قطفير، تقول المرأة لبعلها: سيدي. وقيل: إنما لم يقل سيدهما، لأنّ ملك يوسف لم يصح، فلم يكن سيدًا له على الحقيقة. قيل: ألفياه مقبلًا يريد أن يدخل؛ وقيل: جالسًا مع ابن عمّ للمرأة.

[٩٣٢] لما اطلع منها زوجها على تلك الهيئة المريبة وهي مغتاظة على يوسف إذ لم يؤاتها جاءت بحيلة جمعت فيها غرضيها، وهُما تبرئة ساحتها عند زوجها من الريبة والغضب على يوسف، وتخويفُه طمعًا في أن يؤاتيها خيفة منها ومن مكرها، وكرها لما أيست من مؤاتاته طوعًا. ألا ترى إلى قولها {وَلَئِن لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ} [يوسف: ٣٢]؟

[٩٣٣] وما، نافية، أي ليس جزاؤه إلا السجن. ويجوز أن تكون استفهامية، بمعنى، أي شيء جزاؤه إلا السجن، كما تقول: مَنْ في الدار إلا زيد. فإن قلت: كيف لم تصرح في قولها بذكر يوسف، وإنه أراد بها سوءًا؟ قلت: قصدت العموم،

ve kötülük isteyen herkesin hakkının zindana atılmak ya da işkence olduğunu söylemek istemiştir; çünkü böyle ifade etmek, onun Yûsuf'u korkutma yönündeki amacı açısından daha etkilidir. Söylendiğine göre burada geçen elim azap (işkence) ifadesi, kırbaçlanmak anlamındadır. Kadın Yûsuf *Aleyhisselâm* hakkında bu fenalığı düşünüp onun için zindan ve işkence cezasını teklif edince, artık onun da kendisini savunması zorunlu halde gelmişti; o da bu yüzden "Asıl o benden kâm almak istedi!" dedi. Aslında bu zorunluluk olmasaydı, Yûsuf *Aleyhisselâm* bunu gizlerdi.

[934] "Kadının ailesinden biri de şahitlik etti ki…" Söylendiğine göre bu kişi, kadının amcasının oğluydu. Yüce Allah'ın bu konudaki şahidin kadının ailesinden biri olmasını sağlamış olmasının sebebi, kadın aleyhine delilin daha sağlam olması, şahitliğin Yûsuf'un suçsuzluğu konusunda daha sağlam olması ve onun üzerindeki töhmeti daha etkili bir şekilde gidermesidir. Söylendiğine göre bu şahit, o ikisi kapıya koştuklarında, kapıda Aziz ile birlikte oturan kişi idi. Bir diğer görüşe göre bu kişi, kralın kendisine sık sık müracaat ettiği, görüşüne başvurduğu bilge bir insandı. Yine kadının ailesinden bir kişinin o sırada evde olması ve onlar fark etmeksizin olanları görmüş olması ve Allah'ın onu Yûsuf lehine öfkelendirip onun lehine şahitlik etmesini, hakkı ikame etmesini sağlamış olması da mümkündür. Bu şahidin, kadının daha beşikte küçük bir bebek olan dayıoğlu olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Dört kişi küçükken konuşmuştur: Firavun'un kuaförünün (*mâşita*) oğlu, Yûsuf'un şahidi, Cüreyc'i kurtarmak için konuşan çocuk ve Îsâ." dediği rivayet edilir.

[935] **Şayet** "Neden şahidin sözü şahitlik olarak isimlendirilmiştir, oysa şahit, şahitlik lafzını kullanmış değildir?" **dersen şöyle derim:** Bu kişi Yûsuf'un sözünü ispat eden ve kadının sözünü çürüten bir şahitlik görevini yerine getirmiş olduğu için, sözü şahitlik olarak isimlendirilmiştir.

[936] **Şayet** "Şart cümlesinin 'şahitlik etti' denildikten sonra nakledilmesi nasıl mümkün olur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü şart cümlesi de bir sözdür ya da başında bir "dedi" ifadesi yer almaktadır. Adeta "Bir şahit şahitlik etti ve şöyle dedi: Eğer gömleği…" buyrulmaktadır.

[937] **Şayet** "Diyelim ki gömleğin arkadan yırtılmış olması kadının yalan söylediğine, onun Yûsuf'u arkadan takip etmiş ve gömleğini çekip yırtmış olduğuna delâlet ediyor, peki, gömleğin önden yırtılmış olması kadının doğru söylediğine ve Yûsuf'un onu takip etmiş olduğuna nasıl delâlet edecekti ki?" **dersen şöyle derim:**

وأنّ كل من أراد بأهلك سوءًا فحقه أن يسجن أو يعذب، لأنّ ذلك أبلغ فيما قصدته من تخويف يوسف. وقيل: العذاب الأليم الضرب بالسياط. ولما أغرت به وعرّضته للسجن والعذاب وجب عليه الدفع عن نفسه فقال: {هِىَ رَاوَدَتْنِى عَن نَّفْسِى} ولولا ذلك لكتم عليها.

[٩٣٤] {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا} قيل: كان ابن عمّ لها؛ إنما ألقى الله الشهادة على لسان من هو من أهلها؛ لتكون أوجب للحجة عليها، وأوثق لبراءة يوسف، وأنفى للتهمة عنه. وقيل: هو الذي كان جالسًا مع زوجها لدى الباب. وقيل: كان حكيمًا يرجع إليه الملك ويستشيره. ويجوز أن يكون بعض أهلها كان في الدار فبصر بها من حيث لا تشعر، فأغضبه الله ليوسف بالشهادة له والقيام بالحق. وقيل: كان ابن خال لها صبيًّا في المهد. وعن النبي ﷺ: تكلم أربعة وهم صغار: ابن ماشطة فرعون، وشاهد يوسف، وصاحب جريج، وعيسى.

[٩٣٥] فإن قلت: لم سمي قوله شهادةً وما هو بلفظ الشهادة؟ قلت: لما أدّى مؤدّى الشهادة في أن ثبت به قول يوسف وبطل قولها سمي شهادة.

[٩٣٦] فإن قلت: الجملة الشرطية كيف جازت حكايتها بعد فعل الشهادة؟ قلت: لأنها قول من القول، أو على إرادة القول، كأنه قيل: وشهد شاهد فقال: إن كان قميصه.

[٩٣٧] فإن قلت: إن دل قدُّ قميصه من دبر على أنها كاذبة، وأنها هي التي تبعته واجتبذت ثوبه إليها فقدّته، فمن أين دل قدّه من قُبل على أنها صادقة، وأنه كان تابعها؟ قلت:

Bu durum (yani gömleğin önden yırtılması) iki açıdan delil olurdu: İlk olarak; eğer Yûsuf onu takip etmiş ve o da onu kendisinden uzaklaştırmaya çalışmışsa, gömleğini ön tarafından kavrayıp itmiş ve gömleği yırtmış olacaktı. İkincisi; kadının arkasından onu yakalamak için hızlıca koşmuş ve tökezleyip düşmüş; gömleği bir yere takılmış ve böylece gömleğinin önü yırtılmış da olabilir.

[938] [مِنْ قُبُلٍ (önden) ve مِنْ دُبُرٍ (arkadan) ifadeleri] muzāfun ileyhin hazfedilip muzāfın gaye kabul edilmesi görüşüne göre, *min kubul*^{u} ve *min dübür*^{u} şeklinde zamme ile de okunmuştur. Anlam, *min kubüli'l-kamîs* (gömleğin önünden) ve *min dübüri'l-kamîs* (gömleğin arkasından) şeklindedir. [*Min kubul*^{in} ve *min dübür*^{in} şeklindeki] nekire okuyuşta ise anlam, "adına ön denen taraftan" ve "adına arka denen taraftan" şeklindedir. İbn İshâk'ın, *min kubul*^{e} ve *min dübür*^{a} şeklinde fetha ile okuduğu, sanki *kubül* ve *dübür* kelimelerini ön ve arka yönlerinin özel isimleri gibi düşündüğü ve hem müennes hem özel isim olmaları sebebiyle de gayr-i munsarif kabul ettiği nakledilmiştir. Yine bu kelimeler ortadaki harfin (Bâ'nın) sükûnu ile (*kubl*^{in} ve *dübr*^{in} şeklinde) de okunmuştur.

[939] **Şayet** "Gelecek zaman için kullanılan İn edatı ile [geçmiş zaman için kullanılan] *kâne*nin birlikte kullanılması nasıl caiz olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü mâna, "Gömleğinin … yırtılmış olduğu bilinirse" şeklindedir. Bunun bir benzeri sana olan ihsanını başına kakan kimseye dediğin *in ahsente ileyye fe-kad ahsentü ileyke min kablü* (Eğer sen bana ihsan ettiysen, ben de sana daha önce ihsan etmiştim.) ifadesine benzer ki burada, "Eğer bana minnet ediyorsan, ben de sana minnet ederim." anlamı söz konusudur.

[940] "Gömleğin arkadan yırtılmış olduğunu görünce" yani Kıtfir bunu görüp de Yûsuf'un suçsuz ve doğru sözlü, kadının ise yalancı olduğunu anlayınca, "dedi ki: Bu" yani senin "Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası, zindana atılmaktan veya can yakıcı bir işkenceden başka ne olabilir?" şeklindeki sözün ya da bu durum -yani Yûsuf'tan kâm almak istemen- "siz kadınların bir tuzağıdır." Burada hitap ona ve cariyesine yöneliktir. Tuzak kurmak erkeklerin işi olduğu halde kadınların tuzağının daha büyük olduğunun ifade edilmesinin sebebi, kadınların daha gizli tuzaklar, daha etkili hileler planlamalarıdır. Nitekim kadınların bu konuda büyük maharetleri söz konusudur ve bu yolla erkeklere galip gelirler. Allah Teâlâ da "düğümlere okuyup üfleyen kadınların şerrinden" [Felak 113/4] buyurmuştur. Hele de kadınlar içerisinde saraylardan yetişenler, diğerlerinin bilmediği dâhiyane tuzaklar, komplolar bilirler.

من وجهين؛ أحدهما أنه إذا كان تابعها وهي دافعته عن نفسها قدت قميصه من قدّامه بالدفع. والثاني: أن يسرع خلفها ليلحقها فيتعثر في مقادم قميصه فيشقه.

[٩٣٨] وقرئ «من قبلُ»، و«من دبرُ»، بالضم على مذهب الغايات. والمعنى: من قبل القميص ومن دبره. وأما التنكير فمعناه من جهة يقال لها قبل، ومن جهة يقال لها دبر. وعن ابن أبي إسحاق أنه قرأ: «من قبلَ»، و«من دبرَ»، بالفتح، كأنه جعلهما علمين للجهتين فمنعهما الصرف للعلمية والتأنيث. وقُرئا بسكون العين.

[٩٣٩] فإن قلت: كيف جاز الجمع بين «إن» الذي هو للاستقبال وبين «كان»؟ قلت: لأنّ المعنى أن يعلم أنه كان قميصه قدّ، ونحوه كقولك: إن أحسنت إليّ فقد أحسنت إليك من قبل، لمن يمتن عليك بإحسانه، تريد: إن تمتن عليّ أمتنّ عليك.

[٩٤٠] {فَلَمَّا رَءَا} يعني قطفير وعلِم براءة يوسف وصدقه وكذبها {قَالَ إِنَّهُ}، إن قولك “مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا” أو إنّ الأمر، وهو طمعها في يوسف {مِن كَيْدِكُنَّ} الخطاب لها ولأمتها. وإنما استعظم كيد النساء، لأنه وإن كان في الرجال، إلا أنّ النساء ألطف كيدًا وأنفذ حيلة. ولهنّ في ذلك نيقة ورفق، وبذلك يغلبن الرجال. ومنه قوله تعالى {وَمِن شَرِّ النفاثات فِى العُقَدِ} [الفلق: ٤]. والقَصْرِيّات من بينهنّ معهنّ ما ليس مع غيرهنّ من البوائق.

Âlimlerden birinin şöyle dediği nakledilir: “Ben şeytandan korktuğumdan çok kadınlardan korkarım, çünkü Allah Teâlâ ‘Şeytanın hilesi gerçekten zayıftır’ [Nisâ 4/76] buyururken, kadınlar için; ‘Gerçekten müthiştir siz kadınların fendi!’ buyurmuştur.”

[941] “Yûsuf!” ifadesinde nida harfi hazfedilmiştir, çünkü seslenilen kişi yakındadır ve konuşulanı anlayacak durumdadır. Bu ifade tarzında Aziz’in Yûsuf’a karşı bir taltifi de söz konusudur. “Sen bunu” yani bu durumu “görmezden gel!” gizle, kimseye anlatma! “Hatun! Sen de günahının bağışlanması için dua et; çünkü gerçekten günahkârlardansın!” Yani kasten günah işleyen kimselerdensin. *Hatı’e* (hata etti) fiili kasten günah işleyen kimseler için de kullanılır. Burada الْخَاطِئِينَ (hata edenler) ifadesinin müzekker olarak kullanılması, erkeklerin hata edenler içerisinde kadınlardan çok olması hasebiyle tağlib kuralının işletilmesindendir.

[942] Aziz yumuşak huylu biri imiş ve rivayete göre pek de kıskanç değilmiş.

30. Şehirde birtakım kadınlar dediler ki: “Aziz’in karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş, onun için yanıp tutuşuyormuş! Görüyoruz ki kesinlikle aşikâr bir sapma içinde...”

31. Kadın, onların dedikodusunu işitince, kendilerine haber yolladı. Onlara yaslanacak şeyler hazırladı ve her birine birer bıçak (ve meyve tabağı) verdi. [Yûsuf’a da;] **“Çık karşılarına!” dedi. Onu görünce kendilerine o kadar önemli, ulu biri gibi gözüktü ki, ellerini doğradılar (da farkında bile olmadılar)! “Allah için! Bu bir beşer olamaz... Hâşa!.. Bu olsa olsa değerli bir melektir!” dediler.**

32. Dedi ki: “İşte kendisi için beni ayıpladığınız kişi o! Gerçekten, ondan kâm almak istedim, ama o kendini korumaya çalıştı. Eğer emrettiğim şeyi yapmazsa ant içerim ki ya zindana atılacak ya da sürünenlerden olacak!”

[943] “Şehirde” yani Mısır’da birtakım “kadınlar” bir kadınlar topluluğu “dedi ki:” Bunlar beş kişi idi; sucunun karısı, fırıncının karısı, hayvan bakıcısı (seyisin) karısı, hapishane muhafızının karısı ve mabeyincinin karısı. *en-Nisve* kelimesi *el-mer’e* (kadın) kelimesinin topluluk isminin tekilidir ve tıpkı *el-lüme* (bir grup kadın) kelimesi gibi, müennes formda olması hakiki değildir. Bu sebeple âyette bu kelime ile ilgili olan fiile müenneslik Tâ’sı eklenmemiştir. Bu kelime, Nun’un kesresi ve zammesi ile olmak üzere iki farklı lehçe olarak telaffuz edilir.

وعن بعض العلماء: أنا أخاف من النساء أكثر مما أخاف من الشيطان! لأنّ الله تعالى يقول: {إِنَّ كَيْدَ الشيطانِ كَانَ ضَعِيفًا} [النساء: ٧٦]، وقال للنساء: {إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ}.

[٩٤١] {يُوسُفُ} حذف منه حرف النداء، لأنه منادى قريب مفاطن للحديث؛ وفيه تقريب له وتلطيف لمحله. {أَعْرِضْ عَنْ هذا} الأمر واكتمه ولا تحدّث به؛ {واستغفرى} أنتِ {لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنتِ مِنَ الخاطئين}، من جملة القوم المتعمدين للذنب. يقال: خطىء، إذا أذنب متعمدًا، وإنما قال {مِنَ الخاطئين} بلفظ التذكير، تغليبًا للذكور على الإناث.

[٩٤٢] وما كان العزيز إلّا رجلًا حليمًا. وروي أنه كان قليل الغيرة.

٣٠-﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

٣١-﴿فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾

٣٢-﴿قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونَنْ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾

[٩٤٣] {وَقَالَ نِسْوَةٌ} وقال جماعة من النساء، وكنّ خمسًا؛ امرأة الساقي، وامرأة الخبّاز، وامرأة صاحب الدواب، وامرأة صاحب السجن، وامرأة الحاجب. والنسوة اسم مفرد لجمع المرأة، وتأنيثه غير حقيقي كتأنيث الُّلمَة، ولذلك لم تلحق فعله تاء التأنيث. وفيه لغتان؛ كسر النون وضمها. {فِى المدينة} في مصر.

[944] “Aziz’in karısı” ifadesindeki Aziz ile Kıtfir kastedilmiştir. Aslında *ʿazîz*, Arapçadaki hükümdar anlamındadır. “Emrindeki delikanlıdan” yani uşağından. فَتَايَ kelimesi uşağım/kölem anlamında, *fetâtî* kelimesi de cariyem anlamında kullanılır. “Onun için yanıp tutuşuyormuş!” Sevgisi kalbinin zarını delmiş ve tâ gönlünün derinliklerine ulaşmış. *eş-Şeğâf* kalbin örtüsü anlamındadır. Bir görüşe göre bu, kalbin dili denilen ince bir zar tabakasıdır. Şair Nâbiğa şöyle demiştir:

> Bundan öte bir dert kalp ile gönül arasına; kalp zarının üstüne girmiştir ki
> [doktorların] parmaklar[ı] onu arar da bulamaz

Kelime ʿAyın ile *şaʿafehâ* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda “Deveyi hazırlayıp (üzerindeki haşereleri temizlemek için) katranla yaktı.” anlamındaki *şaʿafe’l-baʿîr*^{a} ifadesinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

> Tıpkı yağ sürüp yakan adamın, yağlanmış deveyi yaktığı gibi

حُبًّا kelimesi temyiz olarak mansuptur. “Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde...” Doğru yoldan uzaklık ve hata içerisinde.

[945] “Onların dedikodusunu” yani hakkında gıybet ettiklerini, kötü konuştuklarını; “Aziz’in karısı Kenan’lı kölesine âşık olmuş ve köle de (isteğini reddederek) onu kızdırmış.” şeklindeki konuşmalarını... Gıybetin tuzak olarak isimlendirilmesinin sebebi, tıpkı tuzak kuranın yaptığı gibi arkadan ve gizlice yapılmasıdır. Söylendiğine göre Aziz’in karısı onlardan bu sırrı gizli tutmalarını istemiş, ama onlar onun arkasından sırrı ifşa etmişlerdir.

[946] “Kendilerine haber yolladı” onları davet etti. Söylendiğine göre adı geçen beş kadın da içlerinde olmak üzere kırk kadın çağırmış. “Onlara yaslanacak şeyler hazırladı” yaslanacakları yastıklar hazırladı, böylece onların ellerinde bıçaklar varken bu şekilde arkalarına yaslanmış vaziyette Yûsuf’u gördüklerinde dehşete kapılmalarını, kendilerinden geçmelerini, böylece bıçak tutan elleri diğer ellerinin üzerine düşüp ellerini kesmelerini murat etti; çünkü sırtını dayayıp yaslanarak rahat bir şekilde oturan kişi, bir şeye çok şaşırıp afalladığı zaman ellerinin biri diğerinin üzerine düşer. Ayrıca Aziz’in karısının hem Yûsuf’a hem de kadınlara birlikte tuzak kurmayı planlamış olması da mümkündür. Böylece bir yandan hançerler kadınların ellerine düşüp kesecek ve onları delille [Yûsuf’un güzelliği ile] susturmuş olacak, diğer yandan da Yûsuf, ellerinde hançer bulunan kırk kadının huzuruna çıktığı zaman onların kendisine saldıracaklarını zannedecek ve Aziz’in karısının hilesinden korkar olacaktır. مُتَّكَأً kelimesinin yemek yeri, yemek masası anlamında olduğu da söylenmiştir,

[٩٤٤] {امرأت العزيز} يردن قطفير، والعزيز: الملك، بلسان العرب. {فتاها} غلامها. يقال: فتاي وفتاتي، أي غلامي وجاريتي. {شَغَفَهَا} خرق حبُّه شغاف قلبها حتى وصل إلى الفؤاد؛ والشغاف حجاب القلب. وقيل: جلدة رقيقة يقال لها لسان القلب. قال النابغة:

وَقَدْ حَالَ هَمٌّ دُونَ ذَلِكَ وَالِج   مَكَانَ الشّغَافِ تَبْتَغِيهِ الأَصَابِعُ

وقرئ «شعفها»، بالعين، من شعف البعير، إذا هنأه فأحرقه بالقطران، قال:

كَمَا شَعَفَ المَهْنُوءَةَ الرَّجُلُ الطّالِي

و{حَبًّا} نصب على التمييز. {فِى ضَلالٍ مُبِينٍ} في خطأ وبُعدٍ عن طريق الصواب.

[٩٤٥] {بِمَكْرِهِنَّ} باغتيابهنّ وسوء قالتهن، وقولهنّ: امرأة العزيز عشقت عبدها الكنعاني ومقتها. وسمي الاغتياب مكرًا لأنه في خفية وحالِ غَيبة، كما يخفي الماكر مكره. وقيل: كانت استكتمتهنّ سرّها فأفشينه عليها.

[٩٤٦] {أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ} دعتهنّ. قيل: دعت أربعين امرأة منهنّ الخمس المذكورات، {وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَئًا} ما يتكئن عليه من نمارق، قصدت بتلك الهيئة، وهي قعودهنّ متكئاتٍ والسكاكين في أيديهنّ أن يدهشن ويُبْهَتن عند رؤيته، ويشغلن عن نفوسهنّ فتقع أيديهنّ على أيديهنّ فيقطعنها؛ لأن المتكئ إذا بهت لشيء وقعت يده على يده، ولا يبعد أن تقصد الجمع بين المكر به وبهنّ، فتضع الخناجر في أيديهنّ ليقطعن أيديهنّ، فتُبَكِّتهنّ بالحجة، ولتهول يوسف من مكرها إذا خرج على أربعين نسوة مجتمعات في أيديهنّ الخناجر، وتوهمه أنهنّ يثبن عليه. وقيل: متكأ، مجلس طعام،

çünkü onlar konfor içinde yaşayan kimselerin âdeti olduğu üzere, yeme içme esnasında arkalarına yaslanarak otururlardı. Bu sebeple, insanın arkasına yaslanarak yemek yemesi yasaklanmıştır. Aziz'in karısı onlara bıçakları, yemek yerken kullanmak üzere vermiştir. مُتَّكَأً kelimesinin yemek anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim *itteke'enâ 'inde fülân^in^* (Falancanın yanında kurulduk.) sözü, onun yanında yemek yemekten kinayedir; çünkü yemeğe çağırdığın kimseye (önce) yaslanıp oturacağı bir yer hazırlarsın. Şair Cemîl şöyle demiştir:

> Nimetler içinde gölgelenip, kurulduk
> ve fıçılarından bol bol içtik helal şarabı

Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "مُتَّكَأً kelimesi bıçakla kesilerek yenilen yemek anlamındadır." dediği nakledilmiştir. Bu durumda anlam sanki "Bıçakla yenen yiyecekler hazırladı." şeklinde olmaktadır, çünkü kesen kimse, kestiği şeye bıçakla yaslanır, ona kuvvet uygular. Bu kelime Hemze'siz olarak *mütteke^n^* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] Kâf'ın fethasını işbâ yaptığı için med ile, sanki *müfte'âl* veznindeymiş gibi müttekâ'en şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Tıpkı (şairin) *müntezeh* kelimesini *müntezâh* şeklinde ve *yenbe'u* kelimesini *yenbâ'u* şeklinde kullanması gibi. Yine bu kelime *mütk^en^* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı turunç olur. Şair şöyle demiştir;

> Kadın, babasının oğullarına [üvey kardeşlerine] bir turunç hediye etti
> Kaba devenin toynaklarıyla yere sertçe vurarak yürüdüğü [böylece götürdüğü turunç]

[Şairin söz ettiği] kadın, deve üzerinde bir turunç hediye etmiştir. Bu turunç sanki Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde söz ettiği, ikiye bölünüp iki eşit parça halinde deveye yüklendiğini söylediği turunç gibidir. Aziz'in karısının, onlara *zemâverd* (dürüm) ikram ettiği de söylenmiştir. Vehb b. Münebbih'ten nakledildiğine göre bunlar turunç, muz ve karpuzmuş. Bu kelime (yani *mütk^en^*), "Kadın onlara kesilecek şeyler hazırladı." anlamına gelmekte olup, *beteke* (kesti) anlamındaki *meteke'ş-şey^e^* fiilinden türemiştir. Humeyd b. Kays el-A'rec [v. 130/747] de, *teki'e - yetke'ü* (yaslandı) fiilinden, *mef'al^en^* vezninde *metke'^en^* şeklinde okumuştur.

[947] *Ekberne* fiili *a'zamne* anlamındadır[1], yani bu muhteşem güzellik ve olağanüstü cemal karşısında onu gözlerinde öyle büyüttüler ki…

---

[1] "Cismî büyüklük" anlamına gelen kebîrden gelen ekbera fiili, manevi, soyut büyüklük ifade eden 'azamet kökünden gelen i'zâm anlamında olup "önemini kavramak, yüceltmek" demektir; yani "kendilerine o kadar önemli, ulu biri gibi gözüktü ki…" / ed.

لأنهم كانوا يتكئون للطعام والشراب والحديث كعادة المترَفين، ولذلك نهى أن يأكل الرجل متكئًا. وأتتهنّ السكاكين ليعالجن بها ما يأكلن. وقيل: {مُتَّكَئًا} طعامًا، من قولك اتكأنا عند فلان: طعمنا، على سبيل الكناية؛ لأن من دعوته ليطعم عندك اتخذت له تكأة يتكىء عليها. قال جميل:

فَظَلَلْنَا بِنِعْمَةٍ واتَّكَأْنَا وَشَرِبْنَا الحَلَالَ مِنْ قُلَلِهْ

وعن مجاهد {مُتَّكَئًا} طعامًا يحزّ حزّا، كأن المعنى يعتمد بالسكين؛ لأنّ القاطع يتكئ على المقطوع بالسكين. وقرئ «متكًا» بغير همز. وعن الحسن: «متكاء»، بالمدّ، كأنه مفتعال، وذلك لإشباع فتحة الكاف، كقوله بِمُنْتزاحِ، بمعنى بمنتزح. ونحوه يَنْبَاعُ، بمعنى ينبع. وقرئ «متكًا» وهو الأترج، وأنشد:

فَأَهْدَتْ مَتْكَةً لِبَنِي أَبِيهَا تَخُبُّ بِهَا العَثَمْثَمَةُ الْوِقَاحُ

وكانت أهدت أترجة على ناقة، وكأنها الأترجة التي ذكرها أبو داود في سننه أنها شقت بنصفين، وحملا كالعدلين على جمل. وقيل: الزماورد وعن وهب: أترجا وموزًا وبطيخًا. وقيل: أعتدت لهنَّ ما يقطع، من متكَ الشيءَ، بمعنى بتَكَه إذا قطعه. وقرأ الأعرج: {مَتْكَئًا}، مفعلًا، من تكئ يتكأ، إذا اتَّكأ.

[٩٤٧] {أَكْبَرْنَهُ} أعظمنه وهبن ذلك الحسن الرائع والجمال الفائق.

Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın güzellik konusunda diğer insanlara üstünlüğü tıpkı dolunay gecesindeki Ay'ın diğer yıldızlara üstünlüğü gibi imiş. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Sema'ya yükseltildiğim gece Yûsuf'a uğradım, Cebrail'e 'Bu kim?' diye sordum, o da 'Yûsuf' dedi." buyurduğu; bunun üzerine kendisine, "Ya Rasûlâllah! Yûsuf *Aleyhisselâm* nasıl biri, onu nasıl gördünüz?" diye sorulduğu; "Tıpkı dolunay gecesindeki Ay gibi" buyurduğu nakledilmiştir. Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır sokaklarında yürüdüğü zaman tıpkı Güneş ışığının suda yansıması gibi yüzünün parlaklığı duvarlara yansırmış. Yine söylendiğine göre hiç kimse onu niteleyemez, vasfedemezmiş. Söylendiğine göre tıpkı 'Âdem *Aleyhisselâm*'ın ilk yaratıldığı günkü haline benzermiş. Yine söylendiğine göre güzelliğini büyük ninesi [İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın hanımı] Sâre'den almış.

[948] أَكْبَرْنَ (büyüttüler) fiilinin hayız gördüler, yaşlandılar anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu durumda, fiilin sonundaki *hû*, sekte halinde çıkan sesi ifade etmiş olur. Kadın hayız görmeye başladığında *ekberati'l-mer'et^{ü}* (Kadın büyüdü.) denilir; çünkü hayız görmeye başladığında çocukluktan çıkıp yetişkinliğe girmiş olmaktadır. Sanki Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, şu beytinde bu kelimeyi, herhalde kelimenin bu şekilde tefsir edilmesinden esinlenerek kullanmıştır:

> Allah'tan kork ve bu güzelliği [yüzünü] peçeyle ört
> Çünkü açarsan, saray kadınları bile [bu güzellik karşısında] yaşlanırlar

[949] "Ellerini doğradılar" yani yaraladılar. Nitekim "Et keserken elimi kestim." dersin, fakat elini kesip kopardığını değil, yaralamış olduğunu kastedersin.

[950] "Hâşa!" Bu kelime bir şeyi istisna ederken onu diğerlerinden tenzih edip ayırmak için kullanılır. Örneği: *Esâ'e'l-kavm^{u} hâşâ Zeyd^{in}* (Herkes kötülük etti, bir tek Zeyd hariç.) denilir. Şair şöyle demiştir:

> Bir tek Ebû Sevbân hariç… Zira kınanma ve lânetlenmeden azadedir o.

Hâşa, harf-i cer olup tenzih ve ibrâ etmek için kullanılır. Nitekim *hâşa'llâhi* ifadesi Allah'ı tenzih etmek, onun berî olduğunu (*berâ'etu'llâh*) ifade etmek demektir. İbn Mes'ûd'un kıraati bu şekildedir ki bu kıraatte *hâşâ* tıpkı *berâ'et* kelimesi gibi *Allâh* lafzına izafe edilmiştir. *Hâşâ li'l-lâh^{i}* şeklinde okuyan kişinin okuyuşu ise tıpkı *sükyâ le-ke* (Gözün aydın olsun.) ifadesinde olduğu gibidir. Burada sanki önce *berâ'et^{en}* denilmiş, sonra da tenzih ve ibrâ edileni beyan etmek üzere *li'llâh^{i}* denilmiştir.

قيل: كان فضل يوسف على الناس في الحسن كفضل القمر ليلة البدر على نجوم السماء. وعن النبي ﷺ: مررت بيوسف الليلة التي عُرج بي إلى السماء، فقلت لجبريل: من هذا؟ فقال يوسف. فقيل: يا رسول الله، كيف رأيته؟ قال: كالقمر ليلة البدر. وقيل: كان يوسف إذا سار في أزقة مصر يرى تلألؤ وجهه على الجدران، كما يرى نور الشمس من الماء عليها. وقيل: ما كان أحد يستطيع وصف يوسف. وقيل: كان يشبه آدم يوم خلَقَه ربه. وقيل: ورث الجمال من جدّته سارة.

[٩٤٨] وقيل: أكبرن، بمعنى حِضْن، والهاء للسكت، يقال: أكبرتِ المرأة، إذا حاضت. وحقيقته: دخلت في الكبر، لأنها بالحيض تخرج من حدّ الصغر إلى حدّ الكبر، وكأن أبا الطيب أخذ من هذا التفسير قوله:

خَفِ اللهَ وَاسْتُرْ ذَا الْجَمَالَ بِبُرْقُعٍ فَإِنْ لُحْتَ حَاضَتْ فِي الْخُدُورِ الْعَوَاتِقُ

[٩٤٩] {قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ} جرحنها، كما تقول: كنت أقطع اللحم فقطعت يدي، تريد: جرحتها.

[٩٥٠] {حاشا} كلمة تفيد معنى التنزيه في باب الاستثناء. تقول: أساء القوم حاشا زيد. قال:

حَاشَا أَبِي ثَوْبَانَ إِنَّ بِهِ ضَنًّا عَنِ المَلْحَاةِ وَالشَّتْمِ

وهي حرف من حروف الجر، فوضعت موضع التنزيه والبراءة، فمعنى حاشا الله براءةُ الله وتنزيه الله. وهي قراءة ابن مسعود، على إضافة حاشا إلى الله إضافة البراءة. ومن قرأ: «حاشا لله»، فنحو قولك: سقيا لك؛ كأنه قال: براءة، ثم قال: لله، لبيان من يبرأ وينزه.

*Hâşâ*nın mastar konumunda kullanıldığının delili, Ebü's-Semmâl'in bunu tenvin ile *hâş*^{en} *li'llâh*^{i} şeklinde; Ebû 'Amr'ın [v. 154/771] ise sonundaki Elif'i hazfederek *hâş**e** li'llâh*^{i} şeklinde; A'meş'in [v. 148/765] de ilk Elif'i hazfederek *h**a**şâ li'llâh*^{i} şeklinde okumuş olmasıdır. Kelime, Elif'in düşmesi ile fethanın da düşeceği gerekçesiyle, Şın'ın sükûnu ile *hâ**ş** li'llâh*^{i} şeklinde de okunmuştur, ancak bu okuyuş, iki sâkin harfin kural dışı olarak bir araya gelmesine neden olduğu için zayıftır. Ayrıca bu kelime *hâşe'l-**i**lâh*^{i} şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Madem *hâşâ li'llâh*^{i} ifadesi *berâ'et*^{en} *li'llâh*^{i} ile aynı konumdadır, o halde *hâşâ*nın tenvinlenmesi neden caiz olmasın?" **dersen şöyle derim:** Kelimenin aslının harf olduğu gözetildiği için tenvinli okuyuş caiz değildir. Nitekim dikkat edersen *celestü min 'an yemînihî* (Onun sağ tarafında oturdum.) ifadesinde 'An harf-i ceri aslına uygun olarak i'rab kurallarına uydurulmadan kullanılmıştır. Aynı durum غدت من عليه ([kayakuşu] yavrusunu [korumak için onu]n üzerinden uçuyor) ifadesindeki 'Alâ harf-i ceri için de söz konusudur. Burada 'Alâ harf-i ceri zamirle birleştiği için, sonundaki Elif, Yâ'ya dönüşmüştür.[1] Mâna, Yüce Allah'ın acziyet sıfatından tenzih edilmesi, böylesine güzel bir mahlûk yaratmaya olan kudretine hayret edilip hayranlık duyulmasıdır. "'Hâşâ! Allah için! Biz onun bir kötülüğünü görmedik.' dediler." [Yûsuf 12/51] âyetindeki *hâşâ* ise, onun gibi iffetli bir kulu yaratma kudreti karşısındaki hayreti ifade etmektedir.

[951] "Bu bir beşer olamaz!" Kadınlar onun güzelliğinin sıradışılığı ve bilinen güzellik şekillerinden çok uzak oluşu sebebiyle onun beşer olma özelliğini olumsuzlamışlar, melek vasfını ona lâyık görmüş ve bu konuda kesin kararlı olarak konuşmuşlardır. Zira Allah Teâlâ insanların tabiatına, "melekten daha güzel bir varlık, şeytandan daha çirkin bir varlık bulunmadığı" şeklinde bir düşünce yerleştirmiştir. Bu sebeple, güzellikte nihai noktada olan her şey meleğe, çirkinlikte nihai noktada olan her şey de şeytana benzetilir. Yüce Allah'ın böyle bir düşünceyi insanların aklına yerleştirmiş olması da, hakikatin tam da bu şekilde olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, melekten daha hayırlı, şeytandan daha şerli varlık bulunmadığı düşüncesi de akıllara yerleştirilmiştir, ancak şu *cebr* taraftarı bayağı güruhun insanı melekten üstün görme şeklindeki düşüncesi bunun dışındadır. Bunların bu düşünceleri, onların hakikatleri ters yüz etmelerinden, zaruri bilgileri körü körüne reddetmelerinden, her alanda (hakikat karşısında) burnu büyük, kibirli bir tavır takınmalarından kaynaklanmaktadır.

---

[1] Dikkat! Elif'in Yâ'ya dönüşmesi ancak harflerde söz konusu olur.

والدليل على تنزيل حاشا منزلة المصدر قراءة أبي السمال «حاشًا لله» بالتنوين. وقراءة أبي عمرو «حَاشَ لِلَّهِ»، بحذف الألف الآخرة. وقراءة الأعمش «حشا لله»، بحذف الألف الأولى. وقرئ «حاشْ لله» بسكون الشين، على أن الفتحة تبعت الألف في الإسقاط، وهي ضعيفة لما فيها من التقاء الساكنين على غير حدّه. وقرئ «حاشا الإله». فإن قلت: فلم جاز في حاشا لله أن لا ينوّن بعد إجرائه مجرى براءة لله؟ قلت: مراعاة لأصله الذي هو الحرفية. ألا ترى إلى قولهم: “جلست مِنْ عن يمينه”، كيف تركوا «عن» غير معرب على أصله؟ وعلى قوله “غدت مِنْ عليه” منقلب الألف إلى الياء مع الضمير؟ والمعنى: تنزيه الله تعالى من صفات العجز، والتعجب من قدرته على خلق جميل مثله. وأما قوله {حَاشَا لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِن سُوءٍ} [يوسف: ٥١]، فالتعجب من قدرته على خلق عفيف مثله.

[٩٥١] {مَا هذا بَشَرًا} نفين عنه البشرية لغرابة جماله ومباعدة حسنه، لما عليه محاسن الصور، وأثبتن له الملكية وبتتن بها الحكم. وذلك لأن الله عز وجل ركز في الطباع أن لا أحسن من الملك، كما ركز فيها أن لا أقبح من الشيطان، ولذلك يشبَّه كل متناه في الحسن والقبح بهما، وما ركز ذلك فيها إلا لأن الحقيقة كذلك، كما ركز في الطباع أن لا أدخل في الشر من الشياطين، ولا أجمع للخير من الملائكة؛ إلا ما عليه الفئة الخاسئة المجبرة من تفضيل الإنسان على الملك، وما هو إلا من تعكيسهم للحقائق، وجحودهم للعلوم الضرورية، ومكابرتهم في كل باب!

[952] Mâ'nın Leyse gibi amel etmesi, kadim Hicaz lehçesinin bir özelliği olup, Kur'ân da bu kullanıma yer vermiştir. Örneği: مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ (Onlar, anneleri değildir. [Mücadile 58/2]). *Beşer^{an}* kelimesini, doğal dil yetenekleri gereğince okuyan Temim mensupları ise, *beşer^{un}* şeklinde merfû' olarak okumuşlardır ki bu da İbn Mes'ûd'un kıraatidir. Bu ifade *mâ hâzâ bi-şiraⁿ* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam, "Bu, bayağı bir köle değil! Olsa olsa değerli bir melektir!.." şeklinde olur. *Hâzâ bi-şiraⁿ* ifadesi, "Alış verişle hâsıl olmuştur, satın alınmıştır." anlamındadır. Nitekim *hâzâ le-ke bi-şiraⁿ em bi-kiraⁿ?* (Bu, satın alma yoluyla mı yoksa kira yoluyla mı sana ait?) denilir. Doğru olan kıraat ilkidir, çünkü hem mushafa uygundur hem de kelimenin *beşer* şeklinde okunuşu, *melek* kelimesi ile uyumludur.

[953] "Dedi ki: 'İşte kendisi için beni ayıpladığınız kişi o!" Yûsuf *Aleyhisselâm* orada hazır bulunduğu halde kendisine işaret etmek için *hâzâ* (bu) yerine *zâlike* (o) ifadesini kullanmış olmasının sebebi, onun güzellik itibariyle yüksek bir konumda olduğunu, sevmeye, gönül kaptırmaya değer olduğunu, halinin çok yüksek, konumunun çok büyük olduğunu ifade etmektir. Yine bu ifade, kadınların "Kenanlı uşağına âşık olmuş." şeklindeki sözlerine işaret etmekte; "İşte kendi kendinize tasavvur ettiğiniz, sonra da kendisi hakkında beni kınadığınız o Kenanlı uşak budur," demiş olmaktadır ki buna göre, şunu söylemek istemektedir: Siz onu hakkıyla tasavvur edemediniz, eğer şimdi görmüş olduğunuz gibi tasavvur edebilseydiniz ona âşık olduğum için beni mâzur görürdünüz.

[954] *el-İsti'sâm* büyük bir dikkat ve titizlikle korunmaya çalışmak, çok aşırı derecede imtina edip uzak durmak anlamına delâlet eden mübalağa yapısıdır. Buna göre sanki o hem kendini korumakta hem de bu konuda daha fazlasını istemekte, kendini iyice korumaya çalışmaktadır. Benzer şekilde *istemseke* (Sımsıkı tutundu.), *istevse'a'l-fetk^u* (Yarık genişledi.), *istecma'a'r-re'y^u* (Görüşler birleşti.), *istefhale'l-hatb^u* (İş zorlaştı.) ifadelerinde de aynı mübalağa söz konusudur. Bu ifade Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki, artık bunun üzerine söylenecek bir şey, boş kafalı nakilcilerin (*Haşviyye*nin) *hemm* (karar verip yönelme) ve *burhân* (ilahî delil) kelimelerini tefsir sadedinde ona atfettiklerinden berî olduğuna dair getirilecek bundan daha açık ve aydınlatıcı bir delil yoktur.

[955] **Şayet** "آمُرُهُ ifadesindeki zamir ism-i mevsûle (yani مَا'ya) mı yoksa Yûsuf'a mı gidiyor?" **dersen şöyle derim:** İsm-i mevsûle gidiyor; anlam da "emretmiş olduğum şeyi" şeklindedir. Ama burada tıpkı *emertüke'l-hayr^a* (Sana hayrı emrettim.) ifadesinde olduğu gibi harf-i cer hazfedilmiştir.

[٩٥٢] وإعمال "ما" عمل "ليس" هي اللغة القدمى الحجازية وبها ورد القرآن. ومنها قوله تعالى {مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ} [المجادلة: ٢]. ومن قرأ على سليقته من بني تميم، قرأ: «بشرٌ» بالرفع. وهي في قراءة ابن مسعود. وقرئ «ما هذا بِشِرًى»، أي ما هو بعبد مملوك لئيم، {إِنْ هذا إلّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} تقول: هذا بِشِرى، أي حاصل بِشِرًى، بمعنى: هذا مُشتَرًى. وتقول: هذا لك بِشِرًى أم بِكِرًى؟ والقراءة هي الأولى، لموافقتها المصحف؛ ومطابقة بشر لملك.

[٩٥٣] {قَالَتْ فذلكن} ولم يقل: فهذا وهو حاضر، رفعًا لمنزلته في الحسن واستحقاق أن يحب ويفتتن به، وربئًا بحاله واستبعادًا لمحله. ويجوز أن يكون إشارة إلى المعنى بقولهنّ: «عشقت عبدها الكنعاني!» تقول: هو ذلك العبد الكنعاني الذي صوّرتن في أنفسكنّ، ثم لمتنني فيه. تعني أنكن لم تصوّرنه بحق صورته، ولو صوّرتنه بما عاينتن لعذرتني في الافتتان به.

[٩٥٤] الاستعصام: بناء مبالغة يدل على الامتناع البليغ والتحفظ الشديد، كأنه في عصمة وهو يجتهد في الاستزادة منها. ونحوه استمسك واستوسع الفتق، واستجمع الرأي، واستفحل الخطب. وهذا بيان لما كان من يوسف عليه السلام لا مزيد عليه، وبرهان لا شيء أنور منه، على أنه بريء مما أضاف إليه أهل الحشو مما فسروا به الهمّ والبرهان.

[٩٥٥] فإن قلت: الضمير في {آمُرُهُ} راجع إلى الموصول، أم إلى يوسف؟ قلت: بل إلى الموصول. والمعنى: ما آمر به، فحذف الجار كما في قولك: أمرتك الخير.

Ayrıca Mâ'nın mastar Mâ'sı olması ve zamirin Yûsuf'a işaret etmesi, anlamın da "kendisine emrettiğimi; yani emrimin gereğini yapmazsa" şeklinde olması da mümkündür.

[956] وَلَيَكُونًا (kesinlikle olacak) ifadesi şedde ile (*ve le-yekûne**nne***) okunduğu gibi hafifletilerek (*ve le-yekûne**n***) de okunmuştur, tahfif ile okumak daha evladır, çünkü Nun mushafta vakıf hükmünde Elif olarak yazılmıştır, bu ise ancak şeddesiz Nun'da söz konusu olur.

33. "Ya Rabbi!" dedi [Yûsuf]; "Bana göre zindan bu kadınların beni davet ettikleri şeyden daha sevimlidir. Bunların tuzağını benden savmazsan, onlara meyledip cahillerden olacağım."

34. Bunun üzerine, Rabbi, duasına icabet ederek onların tuzaklarını kendisinden savdı; çünkü O'dur gerçekten işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî, Alîm).

[957] السِّجْنُ (zindan) kelimesi mastar olarak fetha ile *es-secn^{ü}* (zindana atılmak) şeklinde de okunmuştur. "Beni davet ettikleri" ifadesinde, davet kadınların tümüne atfedilmiştir, çünkü kadınların tümü Yûsuf'a öğüt vermiş; Aziz'in karısının isteğine boyun eğmesini söylemiş; "Sakın kendini küçük düşürme, hapse attırma!" demişlerdir. Bu durum karşısında Yûsuf *Aleyhisselâm* Rabbine sığınarak "Ya Rabbi! Bana göre zindan bu kadınların beni davet ettikleri şeyden" -günah işlemekten- "daha sevimlidir." demiştir. **Şayet,** "Hapse girmek nefse çok ağır gelen, zor bir durumdur; kadınların onu davet ettikleri şey ise çok büyük bir zevktir. Peki nasıl olur da meşakkat zevkten daha sevimli olur?" **dersen şöyle derim:** Yûsuf *Aleyhisselâm* bu zorluk ve meşakkatlere Allah rızası için katlanmaya razı olduğundan ve günah işlemenin çirkin olmasından ve kendisi bunların her birinin akıbetini düşünmüş olduğundan dolayı onun için daha sevimli ve tercihe şayan olmuştur. Yoksa nefsin hoşlanıp hoşlanmamasına bakarak böyle söylemiş değildir.

[958] "Bunların tuzağını benden savmazsan" ifadesi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Allah'tan kendisini iffetli olmaya ve kendisine sığınmaya mecbur etmesini istemek anlamında değil, bütün peygamber ve sâlih kulların âdeti olduğu üzere, kararlı olduğu ve içine iyice yerleştirdiği sabır konusunda Allah'ın lütuf ve muhafazasına sığınmak anlamındadır. "Onlara meyledip..." *Sabvet* (أَصْبُ fiili) hevaya meyletmek anlamındadır. *es-Sabâ* (sabâ rüzgârı) kelimesi de buradan türemiştir, zira bu rüzgârın tatlı tatlı esintisi gönüllerde hoşluk oluşturur. Bu ifade *es-sabâbe* kökünden *esubbu ileyhinne* şeklinde de okunmuştur. "Cahillerden" yani bildikleri ile amel etmeyenlerden "olacağım." Zira ilminden herhangi bir fayda göremeyen kimse ile bilmeyen biri eşittir.

ويجوز أن تجعل ما مصدرية، فيرجع إلى يوسف، ومعناه: ولئن لم يفعل أمري إياه، أي موجَب أمري ومقتضاه.

[٩٥٦] قرئ «ولَيكونًا»، بالتشديد والتخفيف. والتخفيف أولى، لأنّ النون كتبت في المصحف ألفًا على حكم الوقف، وذلك لا يكون إلا في الخفيفة.

٣٣-﴿قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٣٤-﴿فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٩٥٧] وقرئ «السَّجن»، بالفتح على المصدر. وقال {يَدْعُونَنِى} على إسناد الدعوة إليهنّ جميعًا، لأنهنّ تنصحن له وزيّن له مطاوعتها، وقلن له: إياك وإلقاء نفسك في السجن والصَّغار، فالتجأ إلى ربه عند ذلك وقال: ربِّ نزولُ السجن أحبّ إلي من ركوب المعصية. فإن قلت: نزول السجن مشقة على النفس شديدة، وما دعونه إليه لذة عظيمة، فكيف كانت المشقة أحبّ إليه من اللذة؟ قلت: كانت أحبّ إليه وآثر عنده نظرًا في حسن الصبر على احتمالها لوجه الله، وفي قبح المعصية، وفي عاقبة كل واحدة منهما، لا نظرًا في مشتهى النفس ومكروهها.

[٩٥٨] {وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّى كَيْدَهُنَّ} فزع منه إلى ألطاف الله وعصمته، كعادة الأنبياء والصالحين فيما عزم عليه ووطّن عليه نفسه من الصبر، لا أن يطلب منه الإجبار على التعفف والإلجاء إليه {أَصْبُ إِلَيْهِنَّ} أمل إليهنّ، والصبوة: الميل إلى الهوى. ومنها: الصبا؛ لأنّ النفوس تصبو إليها لطيب نسيمها وروحها. وقرئ «أصبّ إليهنّ» من الصبابة. {مِنَ الجاهلين} من الذين لا يعملون بما يعلمون؛ لأنّ من لا جدوى لعلمه فهو ومن لا يعلم سواء.

Ya da “Akılsızlardan olacağım.” anlamındadır, çünkü hikmet sahibi insan çirkin fiil işlemez. Öncesinde dua fiili yer almadığı halde icabetten söz etmiş olmasının sebebi, “Bunların tuzağını benden savmazsan…” ifadesinin tuzakların ilahi lütufla savılmasının talebi ve dua anlamında olmasıdır. “Çünkü O’dur gerçekten” kendisine sığınanların dualarını “işiten”; onların hallerini ve maslahatlarını bilen “mutlak ilim sahibi.”

35. Nitekim bütün delilleri gördükleri halde, yine de onu bir süreliğine mutlaka zindana atmak kendilerine daha münasip geldi.

[959] (Onlara münasip geldi, uygun göründü anlamındaki) بَدَا لَهُمْ ifadesinin fâ‘ili gizlidir, çünkü “mutlaka zindana atmak” ifadesi bu fâ‘ili yeterince açıklamaktadır. Anlam, “Bu görüş, yani mutlaka zindana atma görüşü onlara münasip geldi.” şeklindedir. لَهُمْ (onlara) ifadesindeki zamir Aziz ve ailesine işaret eder. “Bütün delilleri gördükleri halde” ifadesindeki deliller, Yûsuf’un suçsuzluğuna delâlet eden şahitlerdir.

[960] Bu, kadının kocasını adaletten vazgeçirmesinin, ‘sakinleştirilmeye çalışılan bir deveyi okşarcasına okşayıp’ gönül alıcı sözlerle aldatarak yanlışa sürüklemesinin neticesidir. Zira Aziz, karısına çok düşkün idi, boynu bükük bir deve gibi ‘gem’i karısının elindeydi. O kadar ki bu durum ona, gördüğü bütün kanıtları unutturmuş ve karısının sözüyle hareket edip Yûsuf’u hapsetmeye karar vermiş, -Yûsuf’un kendisine boyun eğmesinden ümit kesen- karısının, onu hapislerde süründürüp zelil etme tehdidinde bulunmasına uygun bir şekilde Yûsuf’u küçük düşürmeyi kararlaştırmıştı. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] kıraatinde bu ifade, *le-tescününnehû* (Onu mutlaka zindana atacaksınız.) şeklinde hitap ifadesi olarak yer alır. Buna göre bu ifadeyi oradakilerden biri Aziz’e ve yanındakilere hitaben ya da sadece Aziz’e hitaben -fakat tazim için çoğul kipi kullanarak- söylemiştir.

[961] “Bir süreliğine” yani bir zamana kadar. Kadın Yûsuf’un ne yapacağını görmek için onun bir süreliğine hapsedilmesini önermiş gibidir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde bu ifade ***‘attâ ‘în***[1] şeklindedir. Bu, Hüzeyl lehçesine göre bir telaffuzdur. Rivayete göre Hazret-i Ömer, birinin *‘attâ ‘în* şeklinde okuduğunu duymuş; “Kim okuttu sana bunu?” diye sormuş. Adam “İbn Mes‘ûd [v. 32/652] okuttu.” deyince Hazret-i Ömer (r.a.) İbn Mes‘ûd’a şöyle yazmıştır: “Yüce Allah bu Kur’ân’ı Arapça olarak ve Kureyş lehçesi ile indirdi, sen de insanlara Kureyş lehçesi ile okut, onlara Hüzeyl lehçesi ile okutma, *vesselâm*!”

---

[1] Müfessir bu kıraati iki cümlede de ‘attâ hîn şeklinde naklediyor. / ed.

أو من السفهاء، لأنّ الحكيم لا يفعل القبيح. وإنما ذكر الاستجابة ولم يتقدّم الدعاء، لأنّ قوله {وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنّى} فيه معنى طلب الصرف والدعاء باللطف. {السميع} لدعوات الملتجئين إليه، {العليم} بأحوالهم وما يصلحهم.

٣٥-﴿ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ﴾

[٩٥٩] {بَدَا لَهُمْ} فاعله مضمر، لدلالة ما يفسره عليه وهو {لَيَسْجُنُنَّه}، والمعنى: بدا لهم بداء، أي ظهر لهم رأي لَيَسْجُنُنَّه، والضمير في {لَهُمْ} للعزيز وأهله. {من بَعْدِ مَا رَأَوُا الآياتِ} وهي الشواهد على براءته.

[٩٦٠] وما كان ذلك إلا باستنزال المرأة لزوجها، وفتلها منه في الذروة والغارب وكان مطواعة لها وجملًا ذلولًا زمامه في يدها، حتى أنساه ذلك ما عاين من الآيات وعمل برأيها في سَجْنه وإلحاق الصَّغار به كما أوعدته به، وذلك لما أيست من طاعته لها، أو لطمعها في أن يُذلِّله السِّجنُ ويسخِّره لها. وفي قراءة الحسن: «لتسجننه»، بالتاء على الخطاب؛ خاطب به بعضُهم العزيزَ ومن يليه، أو العزيزَ وحده على وجه التعظيم.

[٩٦١] {حتى حِينٍ} إلى زمان، كأنها اقترحت أن يسجن زمانًا حتى تبصر ما يكون منه. وفي قراءة ابن مسعود «عتى حين»، وهي لغة هذيل. وعن عمر ﵁ أنه سمع رجلًا يقرأ: «عتى حين»، فقال: من أقرأك؟ قال: ابن مسعود. فكتب إليه: إن الله أنزل هذا القرآن فجعله عربيًّا، وأنزله بلغة قريش، فأقرئ الناس بلغة قريش، ولا تقرئهم بلغة هذيل، والسلام.

36. Onunla beraber, iki genç daha zindana girmişti... Bunlardan biri dedi ki: "Ben rüyamda kendimi şarap sıkarken gördüm." Öbürü de "Ben de başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmek taşıdığımı gördüm. Bize bunların yorumunu bildir; çünkü görüyoruz ki, (rüya tabir etme) işini iyi yapanlardansın." dedi.

[962] *Ma'a* (beraber) ifadesi birliktelik, arkadaşlık anlamı, arkadaşlığın ihdas olması mânası verir. Örneği: *Haractü ma'a'l-emîr* (Komutanla birlikte çıktım.) dersin; bununla, ona eşlik ettiğini ifade etmek istersin. Dolayısıyla, bu iki kişinin hapse girişleri Yûsuf *Aleyhisselâm* ile birlikte olmalıdır. "İki genç" kralın iki uşağıdır; biri fırıncısı, diğeri de içki-içecek işlerine bakan kişidir. Bunların kendisini zehirleyecekleri ihbar edilmiş; o da hapse atılmalarını emretmişti. İşte bunların hapse girişi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın giriş anına denk geldi.

[963] أَرانِي yani rüyamda kendimi gördüm. Bu ifade geçmişte olan bir durumun hikâyesi şeklindedir. "Şarap" yani üzüm "sıkarken." Burada üzüm, sonunda dönüşeceği şey ile isimlendirilmiştir. *Hamr*ın Uman lehçesinde üzüm anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade *a'sıru 'ineb^en^* (üzüm sıkarken) şeklindedir.

[964] مِنَ الْمُحْسِنِينَ ifadesi, rüya tabirini iyi yapanlardansın anlamına gelir. Hapisteki bazı kimselerin ona rüyalarını anlattıklarını onun da bu rüyaları yorumladığını görmüşler, bunu bunun üzerine söylemişlerdir. Ya da bu ifade "Sen âlimlerdensin." anlamına gelir. Bu durumda, Yûsuf'un insanlara öğüt verdiğini görmüş ve bundan onun âlim olduğunu anlamışlardır. İfade, "Hapistekilere ihsanda bulunan, iyilik eden kimselerdensin." anlamına da gelir ki bu durumda "Eğer rüya tabiri konusunda *behre*n varsa bizim rüyamızı da tabir et de kederimizi dağıt. Böylece bize de ihsanda bulun." anlamındadır. Rivayete göre içlerinden biri hasta olduğu zaman Yûsuf *Aleyhisselâm* onun başında bekler, biri dara düştüğü zaman hemen yardım eder, biri muhtaç duruma düşünce ona yardım toplarmış. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] şöyle dediği nakledilmiştir: Hapiste artık dışarı çıkma ümitleri kalmamış ve efkâra gark olmuş kimseler vardı. Yûsuf *Aleyhisselâm* "Müjdeler olsun! Sabredin, karşılığını göreceksiniz, bunun da bir karşılığı mutlaka vardır." diyordu. Onlar da "Allah seni mübarek etsin! Ne kadar güzel yüzlü, ne kadar iyi huylusun! Yanımızda olman bize bereket getirdi, sen kimsin delikanlı?!" dediler. O da "Ben, Allah'ın halîli İbrâhim'in oğlu Allah'a kurban İshak'ın oğlu Allah'ın seçkini Yakup'un oğlu Yûsuf'um." dedi. Hapishane görevlisi, "Elimde olsa seni salıverirdim. Ama hiç olmazsa burada seni rahat ettireyim. Hapishanenin dilediğin odasında kalabilirsin." dedi.

٣٦-﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩٦٢] {مَعَ} يدل على معنى الصحبة واستحداثها، تقول: خرجت مع الأمير، تريد مصاحبًا له، فيجب أن يكون دخولهما السجن مصاحبين له. {فَتَيَانَ} عبدان للملك: خبازه وشرابيه، رقي إليه أنهما يسُمّانه، فأمر بهما إلى السجن، فأدخلا ساعة أدخِل يوسفُ عليه السلام.

[٩٦٣] {إِنّى أَرَانِى} يعني في المنام، وهي حكاية حال ماضية {أَعْصِرُ خَمْرًا} يعني عنبًا، تسمية للعنب بما يؤول إليه. وقيل: الخمر - بلغة عمان - اسم للعنب. وفي قراءة ابن مسعود «أعصر عنبًا».

[٩٦٤] {مِنَ المحسنين} من الذين يحسنون عبارة الرؤيا، أي يُجيدونها. رأياه يقصّ عليه بعض أهل السجن رؤياه فيؤوّلها له، فقالا له ذلك. أو من العلماء، لأنهما سمعاه يذكر للناس ما علما به أنه عالم. أو من المحسنين إلى أهل السجن. فأحسن إلينا بأن تفرّج عنا الغمة بتأويل ما رأينا إن كانت لك يد في تأويل الرؤيا. روي أنه كان إذا مرض رجل منهم قام عليه، وإذا أضاق وسع له، وإذا احتاج جمع له. وعن قتادة: كان في السجن ناس قد انقطع رجاؤهم وطال حزنهم، فجعل يقول: أبشروا اصبروا تؤجروا، إنّ لهذا لأجرًا. فقالوا: بارك الله عليك، ما أحسن وجهك، وما أحسن خلقك! لقد بورك لنا في جوارك، فمن أنت يا فتى؟ قال: أنا يوسف ابن صفي الله يعقوب ابن ذبيح الله إسحاق ابن خليل الله إبراهيم. فقال له عامل السجن: لو استطعت خليت سبيلك، ولكني أحسن جوارك، فكن في أي بيوت السجن شئت.

[965] Rivayete göre bu iki kişi ona “Bizler gördüğümüz günden beri seni sevdik.” demişler, o da şöyle demiştir: “Allah iyiliğinizi versin, sizlere Allah için şunu söyleyeyim ki beni sevmeyin; çünkü *vallahi* kim beni sevdiyse sevgisi yüzünden başım belaya girdi. Halam beni sevdi, başım belaya girdi; babam sevdi başım bu sevgi yüzünden belaya girdi; sonra efendimin hanımı beni sevdi ve onun sevgisi yüzünden başım yine belaya girdi. Allah sizleri mübarek etsin, ne olur beni sevmeyin!..”

[966] Şa‘bî’den nakledildiğine göre bu iki kişi Yûsuf *Aleyhisselâm*’ı denemek için bir rüya uydurmuşlar ve yanına gelmişler. Kralın şarapçısı olan “Ben kendimi bahçemde görüyorum, ama birden bir üzüm asması ve üzerinde üç salkım üzüm görüyorum. Onları toplayıp suyunu sıkıp kralın kadehine koyuyor ve ona ikram ediyorum.” demiş. Fırıncı da “Ben de başımın üstünde üç zincir olduğunu ve bunlarda türlü tatların bulunduğunu, bir anda yırtıcı bir kuşun gelip onu gagaladığını görüyorum.” demiştir.

[967] **Şayet** “‘Bize *bu*nun yorumunu bildir.’ ifadesindeki zamir nereye racidir?” **dersen şöyle derim:** Anlattıkları rüyaya işaret eder. Zamir bu gibi yerlerde ism-i işaret yerine kullanılır. Sanki *nebbi’nâ bi-te’vîli zâlike* (Bize bunun yorumunu bildir.) denilmiştir.

37. Dedi ki: “İkinizin nasipleneceği bir yemeğin size gelmesinden önce ben size onun yorumunu bildiririm. Bu, bana Rabbimin öğrettiği bir şeydir. Şüphesiz ben, Allah’a iman etmeyen bir kavmin dinini terk ettim -ki Âhireti de yalnız onlar inkâr ederler.-”

38. “Ve atalarım İbrâhim, İshak ve Yakup’un dinine uydum. Herhangi bir şeyi Allah’a ortak koşmak bize yakışmaz. Bu, Allah’ın bize ve insanlara lütfundandır, fakat insanların çoğu şükretmez.”

[968] Bu iki kişi Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın iyi rüya yorumcusu olduğunu söyleyip ondan rüyalarını tabir etmesini isteyince Yûsuf *Aleyhisselâm* da bunu fırsat bilmiş ve onlara kendisini âlimden de öte bir nitelikle, yani gaybtan haber verme özelliğiyle nitelemiş, hapiste kendilerine gelecek olan yemeği önceden bileceğini söyleyip yemeğin niteliklerini anlatmış ve “Bugün size şu şu özellikte bir yemek gelecek.” demiş. Gelen yemeğin tam da söylediği gibi olduğunu görmüşler. İşte Yûsuf *Aleyhisselâm*, onlara tevhid inancını anlatmak, kendilerine imanı teklif edip güzelce sunmak, şirki kötü ve çirkin olarak göstermek için bunu fırsat bilmiştir. Bu, bütün ilim sahiplerinin fâsık ve cahiller karşısında kullanmaları gereken bir yoldur.

[٩٦٥] وروي أن الفتيين قالا له إنا لنحبك من حين رأيناك، فقال: أنشدكما بالله أن لا تحباني، فوالله ما أحبني أحد قط إلا دخل عليّ من حبه بلاء؛ لقد أحبتني عمتي فدخل عليّ من حبها بلاء، ثم أحبني أبي فدخل عليّ من حبه بلاء، ثم أحبتني زوجة صاحبي فدخل عليّ من حبها بلاء، فلا تحباني، بارك الله فيكما.

[٩٦٦] وعن الشعبي أنهما تحالما له ليمتحناه فقال الشرابي؛ إني أراني في بستان، فإذا بأصل حبلة عليها ثلاثة عناقيد من عنب، فقطفتها وعصرتها في كأس الملك، وسقيته. وقال الخباز: إني أراني وفوق رأسي ثلاث سلال فيها أنواع الأطعمة، وإذا سباع الطير تنهش منها.

[٩٦٧] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ}؟ قلت: إلى ما قصّا عليه. والضمير يجري مجرى اسم الإشارة في نحوه، كأنه قيل: نبئنا بتأويل ذلك.

٣٧-﴿قَالَ لا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

٣٨-﴿وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ﴾

[٩٦٨] لما استعبراه ووصفاه بالإحسان، افترض ذلك فوصل به وصف نفسه بما هو فوق علم العلماء، وهو الإخبار بالغيب، وأنه ينبئهما بما يحمل إليهما من الطعام في السجن قبل أن يأتيهما ويصفه لهما، ويقول: اليوم يأتيكما طعام من صفته كيت وكيت، فيجدانه كما أخبرهما، وجعل ذلك تخلصًا إلى أن يذكر لهما التوحيد ويعرض عليهما الإيمان ويزينه لهما، ويقبح إليهما الشرك بالله. وهذه طريقة على كل ذي علم أن يسلكها مع الجهال والفسقة،

Biri, âlimlerden fetva istediğinde, önce onlara hidayet yolunu gösterip nasihat ve irşat etmeleri, öğüt vermeleri ve onları istedikleri fetvadan kendileri hakkında daha evlâ ve gerekli olana davet etmeleri, istedikleri fetvayı bundan sonra vermeleri gerekir. Yine, burada bir âlimin ilimdeki konumu bilinmediği zaman, kendisinden din konusunda istifade edilmesi maksadıyla kendisini bu şekilde niteleyip anlatmasının 'kendini temize çıkartma' sayılmayacağına işaret bulunmaktadır.

[969] تَأْوِيلِهِ ifadesi "rüyanın mahiyet ve keyfiyetinin açıklamasını" demektir, çünkü *te'vil* tıpkı müşkil olanı izah edip anlamı açıklamak gibidir.

[970] "Bu" te'vîl ve gayba dair haber verme özelliği "bana Rabbimin öğrettiği" vahyettiği "bir şeydir;" ben bunu kehanet veya müneccimlik yaparak söylemiyorum.

[971] "Şüphesiz ben terkettim…" ifadesi yeni başlayan bir cümle olabileceği gibi, önceki ifadenin gerekçesi de olabilir. Buna göre anlam, "Allah bana bunları vahyen öğretti; çünkü ben bu kimselerin dinini terkedip adı geçen peygamberlerin dinine, yani hanif dine tâbi oldum." şeklindedir. "İman etmeyenler" derken, Mısırlıları, ve rüya yorumunu soran bu iki kişinin, dinleri üzere oldukları toplumu kasdetmiştir. Onların "ahirete iman etmedikleri söylenirken "iman etmezler" ifadesinin tekrar edilmesi, onların hususen ahireti inkâr ettiklerini, diğerlerinin yani İbrâhim dinine tâbi olanların ise ona iman ettiklerini ifade etmek ve onların "uhrevî karşılık" düşüncesini inkâr etmiş olduklarını vurgulamak, böylece onların işlediği zulümlerin ve büyük günahların ancak nihaî karşılık yurdunu (yani ahireti) inkâr eden kimseler tarafından işleneceğine dikkat çekmek içindir. Yine burada Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın başına onlar yüzünden gelmiş olan şeylere, yani o kadar delili gördükleri halde yine de onu hapse atmalarına bir gönderme de söz konusudur ki, böylece bu durumun ancak 'nihaî karşılık yurdu'nu şiddetle inkâr eden kimselerin sergileyeceği bir davranış olduğu ifade edilmektedir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın atalarından söz etmesi ise onlara bildirdiği gayb haberleriyle kendisinin vahiy alan bir peygamber olduğunu ifade etmesinin ardından, bir de nübüvvet ailesinden gelmekte olduğunu bildirmek maksadına yöneliktir ki, böylece onların kendisini daha bir rağbetle dinlemelerini ve sözünü kabul etmelerini hedeflemiştir.

إذا استفتاه واحد منهم أن يقدم الهداية والإرشاد والموعظة والنصيحة أولًا، ويدعوه إلى ما هو أولى به وأوجب عليه مما استفتى فيه؛ ثم يفتيه بعد ذلك. وفيه أنّ العالم إذا جهلت منزلته في العلم فوصف نفسه بما هو بصدده - وغرضه أن يقتبس منه وينتفع به في الدين - لم يكن من باب التزيكة.

[٩٦٩] {بِتَأْوِيلِهِ} ببيان ماهيته وكيفيته؛ لأنّ ذلك يشبه تفسير المشكل والإعراب عن معناه.

[٩٧٠] {ذلكما} إشارة لهما إلى التأويل، أي ذلك التأويل والإخبار بالمغيبات {مِمَّا عَلَّمَنِى رَبِّى} وأوحى به إليّ، ولم أقله عن تكهّن وتنجّم.

[٩٧١] {إِنّى تَرَكْتُ} يجوز أن يكون كلامًا مبتدأ، وأن يكون تعليلًا لما قبله، أي علمني ذلك وأوحى إليّ؛ لأني رفضت ملة أولئك واتبعت ملة الأنبياء المذكورين، وهي الملة الحنيفية. وأراد بأولئك الذين لا يؤمنون؛ أهل مصر ومن كان الفتيان على دينهم. وتكريرهم للدلالة على أنهم خصوصًا كافرون بالآخرة، وأنّ غيرهم كانوا قومًا مؤمنين بها، وهم الذين على ملة إبراهيم؛ ولتوكيد كفرهم بالجزاء تنبيهًا على ما هم عليه من الظلم والكبائر التي لا يرتكبها إلا من هو كافر بدار الجزاء. ويجوز أن يكون فيه تعريض بما مني به من جهتهم حين أودعوه السجن، بعد ما رأوا الآيات الشاهدة على براءته، وأنّ ذلك ما لا يقدم عليه إلا من هو شديد الكفر بالجزاء. وذكر آباءه ليريهما أنه من بيت النبوّة بعد أن عرّفهما أنه نبيّ يوحى إليه، بما ذكر من إخباره بالغيوب ليقوي رغبتهما في الاستماع إليه واتباع قوله.

[972] "Herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmak bize yaraşmaz" yani biz peygamberler için doğru olmaz. İşitemeyen ve göremeyen putları bırakın, melek, insan veya cin türünden varlıkları bile ortak koşmak bize yaraşmaz. "Bu" tevhid inancı, "Allah'ın bize ve insanlara lütfundandır." yani peygamberlere ve ümmetlerine olan lütuflarındandır, çünkü peygamberler ümmetlerine bu konuda yol göstermişlerdir. "Fakat" kendilerine peygamber gönderilmiş olan "insanların çoğu" Allah'ın bu lütfuna "şükretmezler," peygamberlerin uyarı ve irşatlarını dikkate almayıp şirk koşarlar. Bu ifadenin şu mânada olduğu da söylenmiştir: Bu Allah'ın bize bir lütfudur; çünkü o bizim için üzerinde düşünüp nazar ve istidlâlde bulunacağımız deliller var etmiş; bu delilleri hiçbir ayrım gözetmeksizin bütün insanlara vermiştir. Ama insanların çoğu hevâsına uyar, nazar ve istidlalde bulunmaz. Dolayısıyla, şükreden değil, nankörce inkâr eden kimseler olarak kalırlar.

39. "Ey benim iki zindan arkadaşım! Çok sayıda, farklı efendiler mi daha hayırlıdır, yoksa 'mutlak güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr) Allah mı?"

40. "Sizin O'nu bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın takmış oldukları adlardan başka bir şey değildir. Allah, onlar hakkında hiçbir güçlü kanıt indirmemiştir. Mutlak hâkimiyet tamamen Allah'ındır. O, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi emretmiştir. Dosdoğru din budur, ama insanların çoğu bilmez."

[973] يا صاحِبَيِ السِّجْنِ (Ey zindanın iki arkadaşı) ifadesi, *yâ sahibeyye fi's-sicni* (Ey benim zindandaki iki arkadaşım) anlamındadır. Burada tıpkı *yâ sârika'l-leylet*^{i} (ey gece hırsızı) ifadesinde olduğu gibi, iki arkadaş zindana atfedilmiştir. Ancak nasıl, gece 'çalınan' değil, 'hırsızlığın yapıldığı vakit' ise zindan da arkadaş değil, arkadaşlığın mekânıdır. Arkadaş olan Yûsuf *Aleyhisselâm*'dır. Bunun bir benzeri de ("ey benim iki sadık dostum" derken) iki arkadaşına *yâ sâhibeyi's-sıdk*^{i} demen ve onları sadakate nispet etmendir. Bu ifadede iki arkadaşının sadakatin dostları olduğunu ifade etmek istemezsin, aksine tıpkı *raculâ sıdk*^{in} (iki doğruluk adamı) ifadesinde olduğu gibi arkadaşlarını senin dostların olduğu için sadakatin dostları olarak isimlendirmen söz konusudur. Ayrıca يا صاحِبَيِ السِّجْنِ ifadesi ile (Ey zindanın iki sakini) anlamının kastedilmiş olması da mümkündür ki bu kullanım *ashâbu'l-cennet*^{i} (cennetlikler) ve *ashâbu'n-nâr*^{i} (cehennemlikler) ifadelerinde de [Örneği: Haşr 59/20] söz konusudur.

[٩٧٢] {مَا كَانَ لَنَا} ما صحّ لنا، معشرَ الأنبياء {أَن نُشْرِكَ بالله} أي شيء كان من ملك أو جنيّ أو إنسيّ، فضلًا أن نشرك به صنمًا لا يسمع ولا يبصر. ثم قال {ذلك} التوحيد {مِن فَضْلِ الله عَلَيْنَا وَعَلَى الناس}، أي على الرسل وعلى المرسل إليهم؛ لأنهم نبهوهم عليه وأرشدوهم إليه {ولكن أَكْثَرَ الناس} المبعوث إليهم {لَا يَشْكُرُونَ} فضل الله فيشركون ولا ينتبهون. وقيل: إنَّ ذلك من فضل الله علينا، لأنه نصب لنا الأدلة التي ننظر فيها ونستدلّ بها. وقد نصب مثل تلك الأدلة لسائر الناس من غير تفاوت، ولكن أكثر الناس لا ينظرون ولا يستدلون اتباعًا لأهوائهم، فيبقون كافرين غير شاكرين.

٣٩-﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ ءَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

٤٠-﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٩٧٣] {يا صاحبي السجن} يريد يا صاحبيَّ في السجن، فأضافهما إلى السجن، كما تقول: يا سارق الليلة، فكما أن الليلة مسروق فيها غير مسروقة، فكذلك السجن مصحوب فيه غير مصحوب، وإنما المصحوب غيره، وهو يوسف عليه السلام؛ ونحوه قولك لصاحبيك: يا صاحبي الصدق، فتضيفهما إلى الصدق، ولا تريد أنهما صحبا الصدق، ولكن كما تقول رجلا صدق، وسميتهما صاحبين لأنهما صحباك. ويجوز أن يريد يا ساكني السجن، كقوله {أصحاب النار وأصحاب الجنة} [الحشر: ٢٠].

[974] “Çok sayıda, farklı efendiler mi daha hayırlıdır…” مُتَفَرِّقُونَ (dağınık/farklı) kelimesi ile sayı ve çokluk konusunda farklılık kastedilmiştir[1]; yani sizin çok sayıda efendilerinizin olması ve siz ikinizden, bir birinin, bir diğerinin kulluk istemesi mi daha iyidir, yoksa Rablık konusunda ortağı olmayan ve kendisine galip gelinemeyen ‘mutlak güce sahip’ ve daima galip olan bir tek rabbinizin olması mı? Elbette “mutlak güce sahip” daima galip olan tek Rab. Bu, Allah’ın tek Rabb’e kulluk ile putlara kulluğu anlatmak için verdiği bir misaldir.

[975] “Sizin O’nu bırakıp da taptıklarınız…” ifadesi o iki kişiye ve onların dininde olan Mısırlılara hitaptır. “Sizin ve atalarınızın takmış oldukları adlardan başka bir şey değildir.” yani sizler ilah denmeyi hak etmeyen varlıklara *ilâh* ismi vermiş sonra da onlara tapınmaya başlamışsınızdır. Dolayısıyla sanki içi boş olan, altında birer müsemması bulunmayan isimlere tapınıyormuş gibisiniz! سَمَّيْتُمُوهَا ifadesi *semmeytüm bi-hâ* anlamındadır. Bu fiil *semmeytühû bi-Zeyd*^{in} (onu Zeyd olarak isimlendirdim) şeklinde kullanıldığı gibi *semmeytühû Zeyd*^{en} şeklinde de kullanılır. “Allah, onlar”a bu şekilde isim verme “hakkında hiçbir güçlü kanıt indirmemiştir. Mutlak hâkimiyet” ibadet ve din konusunda hüküm “tamamen Allah’ındır.” Bunun ardından Allah’ın hükmünü beyan etmek üzere şöyle demiştir: “O, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi emretmiştir. Dosdoğru” kanıtların delâlet ettiği sabit “din budur.”

41. “Ey benim iki zindan arkadaşım! (İmdi) biriniz efendisine şarap sunacak; diğeri ise asılacak ve kuşlar onun başından yiyecek... İşte, her ikinizin çözüm istediği mesele bu şekilde hükme bağlanmıştır.”

[976] “Biriniz” yani kralın şarapçısı “efendisine şarap sunacak…” İkrime [v. 105/723] فَيَسْقِي رَبَّهُ ifadesini *fe-yuskā rayyehû* -yani “susuzluğu giderilecek”- şeklinde meçhul fiil olarak okumuştur. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bu iki kişiden ilkine, “Gördüğün üzüm ve onun güzelliği kral ve senin onun nezdindeki iyi halin anlamına gelir. Gördüğün üç salkım ise hapiste geçireceğin üç gündür, ondan sonra çıkacak ve eski işine döneceksin.” demiş; ikincisine ise “Gördüğün zincirler hapiste kalacağın üç gündür. Ondan sonra çıkarılacak ve öldürüleceksin.” demiştir.

[977] “Her ikinizin çözüm istediği” yani hakkında soru sorduğu “*mesele* bu şekilde hükme bağlanmış,” kat’i bir şekilde sonuçlanmış, tamamlanmış“tır.”

---

[1] Çok sayıda olmak şartıyla farklı adetlerde, yani 3 tane de, 7 tane de, 40 tane de, 360 tane de olabilir. / ed.

[٩٧٤] {ءَأَرْبَابٌ مُتَّفَرِّقُونَ} يريد التفرّق في العدد والتكاثر. يقول أأن تكون لكما أرباب شتى يستعبدكما هذا ويستعبدكما هذا {خَيْرٌ} لكما {أَمِ} أن يكون لكما رب واحد قهار لا يغالب ولا يشارك في الربوبية، بل هو {القهار} الغالب. وهذا مثل ضربه لعبادة الله وحده ولعبادة الأصنام.

[٩٧٥] {مَا تَعْبُدُونَ} خطاب لهما ولمن على دينهما من أهل مصر {إِلَّا أَسْمَاءً} يعني أنكم سميتم ما لا يستحق الإلهية آلهة، ثم طفقتم تعبدونها، فكأنكم لا تعبدون إلا أسماء فارغة لا مسميات تحتها. ومعنى {سَمَّيْتُمُوهَا} سميتم بها، يقال: سميته بزيد، وسميته زيدًا. {مَا أَنزَلَ اللّٰهُ بِهَا} أي بتسميتها {من سلطان} من حجة {إِنِ الحكمُ} في أمر العبادة والدين {إلّا لِلّٰه} ثم بين ما حكم به فقال {أَمَرَ أَلّا تَعْبُدُوا إلّا إِيَّاهُ ذلك الدين القيم} الثابت الذي دلت عليه البراهين.

٤١-﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا وَأَمَّا الآخَرُ فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ قُضِيَ الأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ﴾

[٩٧٦] {أَمَّا أَحَدُكُمَا} يريد الشرابي {فَيَسْقِي رَبَّهُ} سيده. وقرأ عكرمة «فيُسقَى رَيَّه»، أي يسقي ما يروي به، على البناء للمفعول. روي أنه قال للأوّل: ما رأيت من الكرمة وحسنها هو الملك وحسن حالك عنده؛ وأما القضبان الثلاثة فإنها ثلاثة أيام تمضي في السجن، ثم تخرج وتعود إلى ما كنت عليه. وقال للثاني: ما رأيت من السلال ثلاثة أيام ثم تخرج فتقتل.

[٩٧٧] {قُضِيَ الأمر} قطع وتم ما {تَسْتَفْتِيَانِ} فيه من أمركما وشأنكما.

Şayet “Onların ikisi de aynı şeyi sormamışlardır, aksine iki ayrı şeyi sormuşlardır, o halde neden ikisi aynı şeymiş gibi ifade edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** “İkinizin çözüm istediği *mesele*”den maksat, her ikisinin de kralı zehirlemeye çalışmakla suçlanmaları ve bu sebeple hapse girmeleri ve gördükleri rüyaların başlarına gelen bu olayla ilgili olduğunu düşünmeleridir. Sanki her ikisi de başlarına gelen bu olayın sonucunun kurtuluş mu yoksa helâk mi olduğunu sormuşlar ve kendilerine “Her ikinizin çözüm istediği mesele bu şekilde hükme bağlanmıştır.” denilmiştir; yani bu meselenin sonunun neye varacağı hükme bağlanmıştır ki o da birinizin ölüp diğerinin kurtulacak olmasıdır. Söylendiğine göre onlar bu yorumu reddetmişler ve “Biz rüya falan görmedik!” demişlerdir ki bu, onların rüyayı uydurdukları görüşüne uygundur. Fakat Yûsuf *Aleyhisselâm* onlara, anlattıkları rüyaları ister gerçekten görmüş olsunlar ister uydurmuş olsunlar, her hâlükârda olacak olanın bu olduğunu bildirmiştir.

42. O ikisinden, kurtulacağına kanaat getirdiği kişiye; “Efendinin yanında benden bahset.” dedi, fakat şeytan, efendisine ondan bahsetmeyi kendisine unutturdu. Bu yüzden, (Yûsuf) birkaç yıl daha zindanda kaldı...

[978] “Kurtulacağına kanaat getirdiği…” Eğer yaptığı yorum ictihat ile yapılmışsa o zaman kanaat getiren Yûsuf *Aleyhisselâm*’dır. Yok, bu yorumu vahiy yoluyla yapmışsa, o zaman “kanaat getiren” ifadesi ile kralın şarapçısı kastedilmiştir ve buradaki *zann*, yakîn anlamındadır. “Efendinin yanında benden bahset” kralın yanında benim özelliklerimi bildir; hikâyemi anlat, belki bana acır da bu kötü durumdan kurtarır. “Fakat şeytan, efendisine ondan bahsetmeyi kendisine” kralın şarapçısına “unutturdu.” Bu ifadenin “Yûsuf, işini başkasına havale ettiğinde Şeytan ona Allah’ı zikretmeyi unutturmuştu.” anlamında olduğu da söylenmiştir. بِضْعَ سِنِينَ (Birkaç yıl) ifadesindeki بِضْعَ üç ile dokuz arasında bir sayı ifade eder. Yaygın görüşe göre Yûsuf *Aleyhisselâm* orada yedi yıl kalmıştır.

[979] **Şayet** “Şeytan nasıl insan üzerinde kudret sağlar?” **dersen şöyle derim:** Kula vesvese verir ve onu unutmasına sebep olacak şeylerle meşgul eder; kul da unutur, aklından çıkar. Fakat doğrudan unutturma işine Allah’tan başka kimse güç yetiremez. Nitekim Allah Teâlâ “Biz, bir âyeti nesheder ya da unutturursak…” [Bakara 2/106] buyurmuştur.

فإن قلت: ما استفتيا في أمر واحد، بل في أمرين مختلفين، فما وجه التوحيد؟ قلت: المراد بالأمر ما اتُّهما به من سمّ الملك وما سجنا من أجله، وظنَّا أنّ ما رأياه في معنى ما نزل بهما، فكأنهما كانا يستفتيانه في الأمر الذي نزل بهما أعاقبته نجاة أم هلاك، فقال لهما: قُضي الأمر الذي فيه تستفتيان، أي ما يجرّ إليه من العاقبة، وهي هلاك أحدهما ونجاة الآخر. وقيل: جحدا وقالا: ما رأينا شيئًا، على ما روي أنهما تحالما له، فأخبرهما أن ذلك كائن، صدقتما أو كذبتما.

٤٢-﴿وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنْسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ﴾

[٩٧٨] {ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ} الظانّ هو يوسف إن كان تأويله بطريق الاجتهاد، وإن كان بطريق الوحي فالظان هو الشرابي، ويكون الظنّ بمعنى اليقين. {اذكرنى عِندَ رَبّكَ} صفني عند الملك بصفتي، وقص عليه قصتي لعله يرحمني وينتاشني من هذه الورطة. {فَأَنْسَاهُ الشيطان} فأنسى الشرابيَّ {ذِكْرَ رَبّهِ} أن يذكره لربه. وقيل فأنسي يوسفَ ذكر الله حين وكل أمره إلى غيره. {بِضْعَ سِنِينَ} البضع ما بين الثلاث إلى التسع، وأكثر الأقاويل على أنه لبث فيه سبع سنين.

[٩٧٩] فإن قلت: كيف يقدر الشيطان على الإنسان؟ قلت: يوسوس إلى العبد بما يشغله عن الشيء من أسباب النسيان، حتى يذهب عنه ويزل عن قلبه ذكره، وأما الإنساء ابتداء فلا يقدر عليه إلا الله عز وجل {مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا} [البقرة: ١٠٦].

[980] **Şayet** “Madem *zikr* (bahsetme) ifadesi ile krala bahsedilmesi kastediliyor, o zaman bu ifadenin *rabbihî* (efendi) kelimesine izafe edilmesinin sebebi nedir, zira bu mastarın fâ‘iline ya da mef‘ûlüne izafeti türünden bir izafet değildir?” **dersen şöyle derim:** Burada *fe-ensâhu’ş-şeytânu zikrahû li-rabbihî ev ‘inde rabbihî* (Şeytan ‘efendisine Yûsuf’dan bahsetmeyi’ ya da ‘efendisinin yanında Yûsuf’dan bahsetmeyi’ ona unutturdu.) ifadesindeki gibi bir irtibat söz konusudur. Dolayısıyla *zikr*in *rabb*e izafe edilmesi caizdir, çünkü izafet en ufak bir ilişkiye dayanılarak yapılabilir. Ya da ifadenin takdiri *fe-ensâhu’ş-şeytānü zikra ihbâri rabbihî* (Şeytan ona, efendisine haber verme meselesini hatırlamayı unutturdu.) şeklindedir. Bu durumda muzāf olan *ihbâr* kelimesi hazfedilmiş olmaktadır.

[981] **Şayet** “Neden Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın içinde bulunduğu durumda Allah’tan başkasından yardım istemiş olması yadırganmıştır. Oysa Yüce Allah, ‘İyilik ve takvada yardımlaşın.’ [Mâide 5/2] buyurmuş ve Îsâ *Aleyhisselâm*’dan aktararak ‘Allah uğrunda Benim yardımcılarım kimlerdir?’ [Âl-i ‘İmrân 3/52] buyurmuştur; hadis-i şerifte de ‘Kul mümin kardeşinin yardımında olduğu sürece Allah da onun yardımındadır.’ [*Müslim,* “Zikr ve Duâ”, 38] ve ‘Kim bir müminin bir sıkıntısını giderirse Allah da onun ahiret sıkıntılarından birini giderir.’ [*Müslim,* “Zikr ve Duâ”, 38] buyurulmuş; Hazret-i Aişe’nin de ‘Bir gece Peygamber (s.a.)’i uyku tutmadı ve kendisini koruyacak, bekçilik yapacak birini talep etti, sonunca Sa‘d bekçilik için geldi ve derken Hazret-i Peygamber (s.a.)’in uyuma sesini duyar oldum.’ [*Müslim,* “Fedā’ilü’s-sahâbe”, 39] dediği nakledilmiştir. Kaldı ki, başkasından yardım istemek ilaçlarla tedavi olmak ya da yiyecek ve içecekle kuvvet elde etmek gibi değil midir? Eğer Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın yadırganmasının kralın kâfir olmasından kaynaklandığı söylenecekse, buna karşılık denilebilir ki; zulmün ortadan kaldırılması, boğulma, yangın ve benzeri felaketlerden korunma gibi hususlarda kâfirden yardım dilemenin caiz olduğu konusunda hiçbir ihtilâf yoktur.” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ peygamberlerini nasıl insanlar arasından seçip onlara üstün kılmışsa, onlar için her şeyin en güzelini, en faziletlisini ve en evlâsını tercih etmiştir. Bir peygamber için en güzel ve evla olan, bir bela ve imtihan durumu yaşadığı zaman işini sadece Allaha havale etmek, ondan başkasından destek istememek, hele hele kâfirden hiç destek istememektir. Zira kâfirden destek istediği zaman onların diline düşer ve “Eğer bu adam hak üzere olsaydı ve kendisine yardım edecek bir Rabbi olsaydı bizden yardım dilemezdi!” derler. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] bu âyeti okuduğu zaman ağladığı ve “Başımıza bir dert geldiği zaman hemen feryad u figan edip insanlara koşuyoruz!” dediği nakledilmiştir.

[٩٨٠] فإن قلت: ما وجه إضافة الذكر إلى ربه إذا أريد به الملك؟ وما هي بإضافة المصدر إلى الفاعل ولا إلى المفعول؟ قلت: قد لابسه في قولك: فأنساه الشيطان ذكره لربه، أو عند ربه فجازت إضافته إليه، لأنّ الإضافة تكون بأدنى ملابسة. أو على تقدير فأنساه الشيطان ذكر إخبار ربه، فحذف المضاف الذي هو الإخبار.

[٩٨١] فإن قلت: لم أنكر على يوسف الاستعانة بغير الله في كشف ما كان فيه، وقد قال الله تعالى: {وَتَعَاوَنُوا عَلَى البِرِّ والتقوى} [المائدة: ٢]، وقال حكايةً عن عيسى عليه السلام {مَنْ أَنصَارِيٓ إِلَى ٱللَّهِ} [آل عمران: ٥٢]، وفي الحديث: «الله في عون العبد ما دام العبد في عون أخيه المسلم»، «من فرّج عن مؤمن كربة فرّج الله عنه كربة من كربات الآخرة». وعن عائشة ﵂: أنّ رسول الله ﷺ لم يأخذه النوم ليلة من الليالي، وكان يطلب من يحرسه حتى جاء سعد فسمعت غطيطه»، وهل ذلك إلا مثل التداوي بالأدوية والتقوّي بالأشربة والأطعمة. وإن كان ذلك لأنّ الملك كان كافرًا، فلا خلاف في جواز أن يستعان بالكفار في دفع الظلم والغرق والحرق ونحو ذلك من المضارّ؟ قلت: كما اصطفى الله تعالى الأنبياء على خليقته فقد اصطفى لهم أحسن الأمور وأفضلها وأولاها، والأحسن والأولى بالنبي أن لا يكِل أمره إذا ابتلي ببلاء إلا إلى ربه، ولا يعتضد إلا به، خصوصًا إذا كان المعتضَد به كافرًا؛ لئلا يشمت به الكفار ويقولوا لو كان هذا على الحق وكان له رب يغيثه لما استغاث بنا. وعن الحسن أنه كان يبكي إذا قرأها ويقول: نحن إذا نزل بنا أمر فزعنا إلى الناس.

43. (O arada) Mısır kralı (gördüğü ilginç bir rüyanın ne anlama geldiğini araştırıyordu,) dedi ki: “Rüyamda, (yanında durduğum nehirden önce yedi semiz inek, sonra da yedi arık inek çıktığını ve sazlıkta otlayan bu) yedi semiz ineği, yedi arık ineğin yediğini gördüm; ayrıca yedi yeşil başak, yedi de kuru başak. Efendiler! Rüya tabirinden anlıyorsanız, rüyam hakkında bana bir çözüm sunun.”

[982] Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın hapisten çıkışı yaklaştığı zaman Mısır kralı Reyyân b. Velîd kendisini dehşete düşüren ilginç bir rüya görmüştü. Rüyasında kuru bir nehirden çıkan yedi semiz inek ve yedi de cılız inek vardı. Cılız inekler semiz olanları yiyorlardı. Yine rüyasında taneleri olgunlaşmış yedi yeşil başak ve taneleri toplanmış yedi kuru başak görmüş; kuru başakların yeşil başakları sarıp sarmaladığını, yiyip yuttuğunu görmüş; bu rüyasının tabirini istemiş, fakat kavminden bunu güzel bir şekilde tabir edecek kimse bulamamıştı.

[983] سِمَانٌ kelimesi hem müzekker olan *semîn* (semiz) kelimesinin hem de bunun müennesi olan *semîne*nin çoğuludur. Benzer şekilde *kirâm* (değerli) da hem erkekler hem de kadınlar için kullanılmaktadır. **Şayet** “سِمَانٌ kelimesinin sayı ifadesine (yani 7’ye) değil de sadece sayının temyizi olan “inekler”e sıfat olması ile her ikisine birden sıfat olup *seb‘a bekarât*^{in} *simân*^{en} (semiz halde yedi inek) denilmesi arasında bir fark var mıdır?” **dersen şöyle derim:** سِمَانٌ kelimesini “inekler”e sıfat yaptığın zaman “7” sayısını cins anlamda inek ile değil, sadece bir türde (semiz) inek ile temyiz etmeyi kastetmiş olursun; fakat eğer bu kelimeyi “7”nin sıfatı yaparsan, o zaman “7” sayısını ineklerin semiz olan türüyle değil, cins olarak inek ile nitelemeyi kastetmiş; daha sonra dönüp cins ile temyiz ettiğin şeyi “semiz” diye bir daha nitelemiş olursun. **Şayet** “Burada izafet tamlaması şeklinde *seb‘*^{u} *‘icâf*^{in} (yedi cılız inek) denilse olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Temyiz cinsi beyan etmek için kullanılır. Cılızlık bir nitelik olup tek başına beyan için yeterli değildir. “Araplar *selâset*^{ü} *fürsân*^{in} (üç atlı) ve *hamset*^{ü} *ashâb*^{in} (beş arkadaş) gibi ifadeler kullanıyorlar” **dersen şöyle derim:** *Fâris* (süvari), *sâhib* (arkadaş), *râkib* (binici) gibi kelimeler isim yerine kullanılan sıfatlardır. Bu yüzden de isim hükmünü alırlar ve dolayısıyla diğer sıfatlar için caiz olmayan kullanımlar bu kelimeler için caiz olur. Ama dikkat edersen *‘indî selâsetü dıhâm*^{in} *ve erba‘atü ğilâz*^{in} (Yanımda üç iri var ve dört sert var.) denilmez. **Şayet** “Bu örneklerde anlam problemli hale geliyor, ama bizim konumuz olan örnekte böyle bir anlam problemi söz konusu olmuyor; dikkat edersen âyette *bekarât*^{in} *seb‘*^{in} *‘icâf*^{in} denilmemiştir, çünkü kastedilen şeyin inekler olduğu bilinmektedir.” **dersen şöyle derim:** ‘Asıl olmayan şey’e ihtiyaç yoksa, aslolan kullanımı terk etmek caiz olmaz; âyette de *seb‘*^{un} *‘icâf*^{un} ifadesi kullanılmak suretiyle, senin önerdiğin “sıfatla temyiz yapma”ya ihtiyaç yoktur.

٤٣-﴿وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ يَأَيُّهَا الْمَلأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ﴾

[٩٨٢] لما دنا فرج يوسف، رأى ملك مصر الريان بن الوليد رؤيا عجيبة هالته؛ رأى سبع بقرات سمان خرجن من نهر يابس، وسبع بقرات عجاف، فابتلعت العجافُ السمان. ورأى سبع سنبلات خضر قد انعقد حبها، وسبعًا أخر يابسات قد استحصدت وأدركت، فالتوت اليابسات على الخضر حتى غلبن عليها؛ فاستعبرها فلم يجد في قومه من يحسن عبارتها.

[٩٨٣] {سِمَانٍ} جمع سمين وسمينة، وكذلك رجال ونسوة كرام. فإن قلت: هل من فرق بين إيقاع {سِمَانٍ} صفة للمميز وهو {بقرات} دون المميز وهو {سَبْعَ}، وأن يقال: سبع بقرات سمانًا؟ قلت: إذا أوقعتها صفة لـ{بقرات} فقد قصدت إلى أن تميز السبع بنوع من البقرات وهي السمان منهنّ لا بجنسهنّ؛ ولو وصفت بها السبع لقصدت إلى تمييز السبع بجنس البقرات لا بنوع منها، ثم رجعت فوصفت المميز بالجنس بالسمن. فإن قلت: هلا قيل: سبع عجاف على الإضافة؟ قلت، التمييز موضوع لبيان الجنس، والعجاف وصف لا يقع البيان به وحده. فإن قلت: فقد يقولون ثلاثة فرسان وخمسة أصحاب؟ قلت: الفارس والصاحب والراكب ونحوها صفات جرت مجرى الأسماء فأخذت حكمها وجاز فيها ما لم يجز في غيرها. ألا تراك لا تقول: عندي ثلاثة ضخام وأربعة غلاظ. فإن قلت: ذاك مما يشكل وما نحن بسبيله لا إشكال فيه. ألا ترى أنه لم يقل بقرات سبع عجاف، لوقوع العلم بأنّ المراد البقرات؟ قلت: ترك الأصل لا يجوز مع وقوع الاستغناء عما ليس بأصل، وقد وقع الاستغناء بقولك {سَبْعٌ عِجَافٌ} عما تقترحه من التمييز بالوصف.

[984] *el-’Acef* zayıflığın son sınırı, cılızlık demektir. *Ef‘alü* ve *fa‘lâ*$^{’ü}$ vezninde olan kelimeler *fi‘âl* vezninde çoğul yapılmamasına rağmen âyette bu kelimenin çoğulunun *‘acfâ’ü* şeklinde değil de *‘icâf*^{in} şeklinde gelmesinin sebebi, bu kelimenin *simân*^{in} (semiz) kelimesine hamledilmesi, ona uygun olarak kullanılmasıdır. Zira *cılız*, *semiz*in karşıtı olarak kullanılmıştır. Eş anlamlı ve karşıt anlamlı kelimeleri birbirlerine hamletmek Arapların yaygın uygulamalarındandır.

[985] **Şayet** “Ayette kuru başakların da tıpkı yeşil başaklar gibi yedi tane olduğuna dair bir delil var mıdır?” **dersen şöyle derim:** Burada söz, bu sayıların semiz ineklerde, cılız ineklerde ve yeşil başaklarda yedi adet olması şeklinde geldiği için أُخَرَ (diğer) kelimesinin de “yedi” anlamında olması gerekir. Böylece وَأُخَرَ يابِساتٍ (ve diğer kuru olanlar) ifadesinin *ve seb‘*^{an} *uḫara* (ve diğer *yedi* kuru olan) anlamında olması gerekir. **Şayet** “وَأُخَرَ يابِساتٍ (ve diğer kuru olanlar) ifadesinin سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ (yeşil başaklar) ifadesine atfedilmesi ve mahallen mecrur olması caiz midir?” **dersen şöyle derim:** Bu durum tenâkuza yol açar; zira bu ifadenin سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ ifadesine atfedilmesi bunların da yeşil başakların hükmüne dâhil olmasını, onlar gibi, zikri geçen سبع (yedi)nin temyizi olmasını gerektirir. Oysa *uḫar* (diğer) kelimesi bunların zikri geçen “yedi”nin dışında olmasını gerektirmektedir. Şöyle ki sen, *‘indî seb‘atü ricâl*^{in} *kıyâm*^{in} *ve ku‘ûd*^{in} (Yanımda yedi tane ayakta ve oturan adam var.) der ve *ku‘ûd*^{in} (oturan) kelimesini mecrur kılarsan bu caiz olur, çünkü burada yedi sayısını “adam” kelimesi ile temyiz etmiş, fakat daha önce adam kelimesini, ayakta olmak ve oturmakla nitelemiş olmaktasın. Böylece, bu yedi kişinin bazılarının ayakta, diğer bazılarının oturmakta olduğunu ifade etmiş olmaktasın. Fakat eğer *‘indehû seb‘atu ricâl*^{in} *kıyâm*^{in} *ve âḫarîne ku‘ûd*^{in} (yanında yedi tane ayakta ve diğer oturanlar var) demiş olsaydın, anlam çelişkili ve bozuk olurdu.

[986] يا أَيُّها الْمَلَأُ (Efendiler!) Burada sanki bilgin ve bilgelerin önde gelenlerini kastetmektedir. لِلرُّؤْيَا ifadesindeki Lâm ya وَكانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ (Ona pek değer vermiyorlardı. [Yûsuf 20]) ifadesindeki gibi beyan ifade etmektedir ya da تَعْبُرُونَ fiilinin anlamına dahildir, çünkü mâmul âmilinin (yani mef‘ûl fiilin) önüne geçtiği zaman, âmilin mâmulden önce geldiği zamanki gücünde olmaz. Bu sebeple, tıpkı *huve ‘âbir*^{un} *li’r-ru’yâ* (O rüya tabircisidir.) ifadesindeki ism-i fâ‘il gibi, o da -kuvveti azalmış olduğu için- harf-i cerle desteklenir. Ayrıca burada *li’r-ru’yâ* ifadesinin *kâne*nin (كنتم) haberi olması da mümkündür. Örneği: *Kâne fülân*^{ün} *li-hâze’l-emr*^{i} (Falanca kişi tam bu iş içindir.) yani “Bu işe tahsis edilmiştir, bu işte iyidir.” ifadesinde de böyle bir kullanım vardır.

[٩٨٤] والعجف: الهزال الذي ليس بعده، والسبب في وقوع عجاف جمعا لعجفاء وأفعل وفعلاء لا يجمعان على فعال، حمله على سمان، لأنه نقيضه، ومن دأبهم حمل النظير على النظير، والنقيض على النقيض.

[٩٨٥] فإن قلت: هل في الآية دليل على أنّ السنبلات اليابسة كانت سبعًا كالخضر؟ قلت: الكلام مبني على انصبابه إلى هذا العدد في البقرات السمان والعجاف والسنابل الخضر، فوجب أن يتناول معنى الأخر السبع، ويكون قوله {وَأُخَرَ يابسات} بمعنى وسبعًا أخر. فإن قلت: هل يجوز أن يعطف قوله {وَأُخَرَ يابسات} على {سنبلات خُضْرٍ} فيكون مجرور المحل؟ قلت: يؤدي إلى تدافع، وهو أن عطفها على {سنبلات خُضْرٍ} يقتضي أن تدخل في حكمها فتكون معها مميزًا للسبع المذكورة، ولفظ الأخر يقتضي أن تكون غير السبع بيانه أنك تقول: عندي سبعة رجال قيام وقعود، بالجرّ، فيصح؛ لأنك ميزت السبعة برجال موصوفين بالقيام والقعود، على أنّ بعضهم قيام وبعضهم قعود؛ فلو قلت: عنده سبعة رجال قيام وآخرين قعود، تدافع ففسد.

[٩٨٦] {يا أيها الملأ} كأنه أراد الأعيان من العلماء والحكماء. واللام في قوله {لِلرُّؤْيَا} إما أن تكون للبيان، كقوله {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهِدِينَ} [يوسف: ٢٠] وإما أن تدخل؛ لأنّ العامل إذا تقدّم عليه معموله لم يكن في قوّته على العمل فيه مثله إذا تأخر عنه، فعضد بها كما يعضد بها اسم الفاعل، إذا قلت: هو عابر للرؤيا؛ لانحطاطه عن الفعل في القوة. ويجوز أن يكون {للرؤيا} خبر كان، كما تقول: كان فلان لهذا الأمر، إذا كان مستقلا به متمكنا منه،

Bu durumda تَعْبُرُونَ ifadesi diğer bir haber ya da haldir. Ayrıca bu fiilin Lâm ile geçişli olan bir fiil anlamı içermesi de mümkündür. Sanki *in küntüm tentedibûne li-'ibâreti'r-ru'yâ* (rüya tabiri yapmak üzere çağrıldığınıza göre) denilmiş olmaktadır.

[987] *'Abertü'r-rü'yâ* (Rüyayı tabir ettim.) ifadesinin hakiki mânası, "İşin sonunu, nihayetinde ne olacağını söyledim."dir. Nitekim nehri geçip karşı kıyıya vardığın zaman *'abertü'n-nehr*^{a} dersin. Nehrin karşı kıyısına da *'ibruhû* (nehrin kıyısı, geçilen yeri) denilir. Benzeri *evveltü'r-ru'yâ* ifadesinde söz konusudur. Bunda da rüyanın akıbetini zikretme mânası vardır. Güvenilir âlimlerin tercihi bu ifadenin *'abertü'r-ru'yâ* şeklinde tahfif ile telaffuzudur. Bu âlimlerin *'abbertü* şeklinde şeddeli okunuşu ve [bundan türeyen] *ta'bîr* ve *mu'abber* kelimelerini hoş karşılamadıklarını görmüştüm. Fakat buna karşılık, Müberred'in [v. 286/900] *el-Kâmil* isimli eserinde bedevinin birinin söylediği şöyle bir şiire de rastlamıştım:

Bir rüya gördüm; sonra onu tabir ettim,
Böyle rüyaları hep iyi tabir etmişimdir.

44. "Bu karmakarışık bir rüya! Biz rüyaların yorumunda uzman değiliz." dediler.

[988] أَضْغاثُ أَحْلامٍ yani karman çorman, bâtıl bir rüya, içinde şeytan vesvesesi ve nefis fısıltısı da var. أَضْغَاثٌ kelimesinin aslı, bitkilerden karışık olarak derlenen demet anlamındadır. Tekili *zığs*tır. Burada karmaşık rüyalar anlamında istiare olarak kullanılmıştır. Buradaki izafet tamlaması Min harf-i ceri anlamını verir, yani "rüyalardan karmaşık bir demet" anlamındadır. mâna başında bir *hiye* (o) ifadesi ile "O karmakarışık bir rüyadır." şeklindedir.

[989] **Şayet** "Burada, bir tek rüya söz konusudur; o halde neden karmakarışık rüyalar diyerek çoğul ifade kullanmışlardır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı sadece bir ata binen ve bir sarığı olan kimse için, çoğul kullanıp daha iyi nitelensin diye *fülân*^{ün} *yerkebu'l-hayl*^{e} *ve yelbesü 'amâ'ime'l-hazz*^{i} (Falanca atlara biner ve ipek sarıklar sarar.) demen gibidir. İşte bu kimseler de rüyayı bâtıl olmakla niteleme konusunda ziyadede bulunmuş ve onun 'karmakarışık rüyalar' olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, kralın onlara bu rüya ile birlikte başka rüyalar anlatmış olması da mümkündür.

و{تَعْبُرُونَ} خبر آخر أو حال؛ وأن يضمن {تَعْبُرُونَ} معنى فعل يتعدى باللام، كأنه قيل: إن كنتم تنتدبون لعبارة الرؤيا.

[٩٨٧] وحقيقة ''عبَرتُ الرؤيا''، ذكرت عاقبتها وآخر أمرها، كما تقول: عبَرت النهر، إذا قطعته حتى تبلغ آخر عرضه وهو عبره. ونحوه: أوَّلت الرؤيا إذا ذكرت مآلها وهو مرجعها. وعبرت الرؤيا - بالتخفيف، هو الذي اعتمده الأثبات، ورأيتهم ينكرون ''عبَّرت'' بالتشديد والتعبير والمعبّر. وقد عثرت على بيت أنشده المبرد في كتاب الكامل لبعض الأعراب:

رَأَيْتُ رُؤْيَا ثُمَّ عَبَرْتُهَا وَكُنْتُ للأَحْلاَمِ عَبَّارَا

٤٤-﴿قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الأَحْلامِ بِعَالِمِينَ﴾

[٩٨٨] {أضغاث أَحْلاَمٍ} تخاليطها وأباطيلها، وما يكون منها من حديث نفس أو وسوسة شيطان. وأصل الأضغاث ما جمع من أخلاط النبات وحزم، الواحد ضغث، فاستعيرت لذلك، والإضافة بمعنى من، أي أضغاث من أحلام. والمعنى: هي أضغاث أحلام.

[٩٨٩] فإن قلت: ما هو إلا حلم واحد، فلم قالوا: أضغاث أحلام فجمعوا؟ قلت: هو كما تقول: فلان يركب الخيل، ويلبس عمائم الخَزّ، لمن لا يركب إلا فرسًا واحدًا، وما له إلا عمامة فردة، تزيدا في الوصف؛ فهؤلاء أيضًا تزيدوا في وصف الحلم بالبطلان، فجعلوه أضغاث أحلام. ويجوز أن يكون قد قص عليهم مع هذه الرؤيا رؤيا غيرها.

[990] “Biz rüyaların yorumunda uzman değiliz.” Bu “rüyalar” ifadesi ile hususi olarak bâtıl rüyaları kastetmiş ve “Bunların yorumu bizde değildir, yorum sahih ve sâlih rüyalar için olur.” demiş olmaları mümkün olduğu gibi, kendi kusurlarını itiraf edip rüya tabiri konusunda mahir olmadıklarını söylemiş olmaları da mümkündür.

45. O ikisinden kurtulmuş olan, nice zaman sonra (Yûsuf’u) hatırlayarak şöyle dedi: “Ben size bunun yorumunu bildiririm; hemen gönderin beni.”

[991] وَادَّكَرَ (ve hatırladı) ifadesi Dal ile okunmuştur ki fasih olan okuyuş budur. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] Zâl ile *ve’z-zekera* okuyuşu da nakledilmiştir. Kelimenin aslı *tezekkera*dır (hatırladı); yani o iki kişiden ölümden kurtulmuş olanı Yûsuf’u ve onda gördüklerini “nice zaman sonra” yani uzun bir zaman sonra “hatırladı.” Bu hatırlama, rüyası hakkında kralın yorum talep ettiği ve ileri gelenler rüyayı yorumlama konusunda zorluk çektikleri zaman olmuştur. İşte o zaman, kurtulan kişi Yûsuf’u ve onun rüyaları doğru bir şekilde yorumlamasını, kralın yanında kendisinden bahsetmesi yönündeki talebini hatırlamıştır. el-Eşheb el-‘Ukaylî (بَعْدَ أَمَّةٍ ifadesini) Hemze’nin kesresi ile *ba‘de immet*^{in} şeklinde okumuştur. *el-İmmetü* nimet demektir. Şair Adiyy (b. Zeyd) şöyle demiştir:

> Sonra; kurtuluşun, mülkün ve nimetin ardından
> kabirler orada onları gizleyiverdi.

Yani buna göre âyette, “Kendisine Allah kurtuluş nimetini ihsan ettikten sonra” anlamı kastedilmiştir. Yine bu ifade *ba‘de emeh*^{in} (unutmanın ardından) şeklinde de okunmuştur. *Emihe - ye’mehu - emeh*^{en}, unutmak anlamındadır. Bu kelimeyi Mim’in sükûnu ile okuyan ise hata etmektedir.

[992] “Ben size bunun yorumunu bildiririm” rüya yorumu ilmine sahip olandan öğrenerek, size bunu haber veririm. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] kıraatinde; *ene âtîküm bi-te’vîlihî* (Ben size onun yorumunu getiririm.) şeklindedir. “Hemen gönderin beni.” Beni ona gönderin ki sorayım, bana ondan rüyanın tabirini isteme talimatı verin. İbn Abbâs’tan “hapishane şehirde değildi.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

46. “Yûsuf! Ey özü-sözü doğru kişi!.. (Rüyada görülen) ‘yedi semiz ineği yedi arık ineğin yemesi ve yedi yeşil başakla bir o kadar da kuru başak’ hakkında bize bir çözüm getir. Belki dönüp insanlara haber veririm de (hem rüyanın tabirini hem de senin kadr ü kıymetini) öğrenmiş olurlar.”

[٩٩٠] {وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الأحلام بعالِمين} إما أن يريدوا بالأحلام المنامات الباطلة خاصة، فيقولوا: ليس لها عندنا تأويل، فإن التأويل إنما هو للمنامات الصحيحة الصالحة، وإما أن يعترفوا بقصور علمهم وأنهم ليسوا في تأويل الأحلام بنَحارير.

٤٥-﴿وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ﴾

[٩٩١] قرئ «وادكر»، بالدال وهو الفصيح. وعن الحسن «واذكر»، بالذال المعجمة. والأصل تذكر، أي تذكر الذي نجا من الفتيين من القتل يوسفَ وما شاهد منه {بَعْدَ أُمَّةٍ} بعد مدّة طويلة، وذلك أنه حين استفتى الملك في رؤياه وأعضل على الملأ تأويلها، تذكر الناجي يوسف وتأويله رؤياه ورؤيا صاحبه، وطلبه إليه أن يذكره عند الملك. وقرأ الأشهب العقيلي «بعد إمّة» بكسر الهمزة، والإمّة النعمة. قال عدي:

ثُمَّ بَعْدَ الفَلاحِ وَالْمُلْكِ وَالإِمَّـ ـةِ وَارَتْهُمْ هُنَاكَ القُبُورُ

أي بعد ما أنعم عليه بالنجاة. وقرئ «بعد أمه» بعد نسيان. يقال: أمِهَ يأمه أمهًا، إذا نسي. ومن قرأ بسكون الميم فقد خطئ.

[٩٩٢] {أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ} أنا أخبركم به عمن عنده علمه. وفي قراءة الحسن: «أنا آتيكم بتأويله». {فَأَرْسِلُونِ} فابعثوني إليه لأسأله، ومُروني باستعباره. وعن ابن عباس: لم يكن السجن في المدينة.

٤٦-﴿يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعِ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

[993] Anlam şöyledir: Ve onu Yûsuf'a gönderdiler, o da Yûsuf'a geldi ve şöyle dedi: "Yûsuf! Ey özü-sözü doğru kişi!.. Ey doğrulukta nihai noktada olan zat! Bu kişinin Yûsuf'a böyle hitap etmesinin sebebi onun halini görmüş, kendisinin ve arkadaşının rüyasını ne kadar doğru yorumladığını bizzat yaşamış, yaptığı yorumun aynen çıktığını görmüş olmasıdır. Bu sebeple, ona karşı ihtiyatlı konuşmuş ve "Belki dönüp insanlara haber veririm." demiştir; çünkü döneceğinden kesin olarak emin değildir; bu konuda yakîne sahip değildir. Belki gidip haber vermeden önce ölebilir ya da haber verdiği halde onlar bunu anlamayabilirler; yine de Yûsuf'un kadr ü kıymetini bilmeyebilirler diye, ihtiyatlı konuşmuştur. Ya da "belki öğrenmiş olurlar" ifadesi, belki senin faziletini, ilimdeki konumunu öğrenirler de seni isterler, bu sıkıntından seni kurtarırlar, anlamına da gelebilir.

47. (Yûsuf) dedi ki: "Âdetiniz olduğu veçhile, yedi sene ekip biçeceksiniz... Yiyeceğiniz bir miktar dışında bütün biçtiklerinizi başağında bırakın."

48. "Sonra bunun ardından yedi kurak yıl gelecek ve korumaya aldığınız az miktar dışında o yıllar için hazırladıklarınızı yiyip götürecek."

49. "Sonra bunun ardından öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak ve o sayede (suyu iyice içine çeken meyveler) sıkacaklar."

[994] "Ekip biçeceksiniz" ifadesi tıpkı "Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz." [Saf 61/11] ifadesi gibi, haber formunda emir ifadesidir. Burada emrin haber formunda ifade edilmesinin sebebi, emre konu olan şeyin gerçekleştirilmesi konusunda mübalağa ifade etmek ve sanki emir yerine getirilmiş, iş yapılmış da ondan haber veriliyormuş gibi ifade etmektir. Bunun emir anlamında olduğunun delili ise, "Başağında bırakın!" ifadesidir.

[995] دَأْبًا Hemze'nin sükûnu ile (*de'b*^{en}) ve harekelendirilmesi ile (*de'eb*^{en}) okunmuştur. İki okuyuşta da kelime *de'ebe fi'l-'amel* (İşte kararlılık gösterdi, azmetti.) fiilinin mastarıdır. *De'eb*^{en} kelimesi kendilerine emir verilen kimselerin halidir, yani *dâ'ibîne* (her zaman yaptığınız şekilde) anlamındadır. Bu da ya *ted'ebûne de'eb*^{en} (Âdetiniz olduğu veçhile âdetinizi sürdürürsünüz.) anlamındadır ya da mastarın hal olarak *zevî de'b*^{in} (hal sahipleri) şeklinde kullanılması anlamındadır.

[996] "Başağında bırakın" ki bozulmasın. يَأْكُلْنَ (yiyip götürecek) ifadesi mecazi isnattır, bu yıllar içerisinde yaşayan insanların yemesi, yılların yemesi olarak ifade edilmiştir. تُحْصِنُونَ ifadesi, biriktirdiğiniz, stokladığınız anlamındadır.

[٩٩٣] المعنى: فأرسلوه إلى يوسف، فأتاه فقال: {يُوسُفُ أَيُّهَا الصدِّيق} أيها البليغ في الصدق. وإنما قال له ذلك، لأنه ذاق أحواله وتعرف صدقه في تأويل رؤياه ورؤيا صاحبه حيث جاء كما أوّل، ولذلك كلمه كلام محترز فقال: {لَعَلّي أَرْجِعُ إِلَى الناس لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ}، لأنه ليس على يقين من الرجوع، فربما اخترم دونه، ولا من علمهم، فربما لم يعلموا. أو معنى {لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ} لعلهم يعلمون فضلك ومكانك من العلم، فيطلبوك ويخلصوك من محنتك.

٤٧-﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلا قَلِيلا مِمَّا تَأْكُلُونَ﴾

٤٨-﴿ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْد ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ إِلا قَلِيلا مِمَّا تُحْصِنُونَ﴾

٤٩-﴿ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِك عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ﴾

[٩٩٤] {تَزْرَعُونَ} خبر في معنى الأمر، كقوله {تُؤْمِنُونَ بالله وَرَسُولِهِ وتجاهدون} [الصف: ١١]. وإنما يخرج الأمر في صورة الخبر للمبالغة في إيجاب إيجاد المأمور به، فيجعل كأنه يوجد، فهو يخبر عنه. والدليل على كونه في معنى الأمر قوله {فَذَرُوهُ فِى سُنبُلِهِ}.

[٩٩٥] {دَأَبًا} بسكون الهمزة وتحريكها، وهما مصدرا دأب في العمل، وهو حال من المأمورين، أي دائبين؛ إمّا على تدأبون دأبًا، وإمّا على إيقاع المصدر حالًا، بمعنى: ذوي دأب.

[٩٩٦] {فَذَرُوهُ فِى سُنبُلِهِ} لئلا يتسوس. و{يَأْكُلْنَ} من الإسناد المجازي: جعل أكل أهلهنّ مسندًا إليهنّ. {تحصنون} تحرزون وتخبؤن

[997] “Öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak.” *Yuğâsü* kelimesi *ğavs* (imdat, yardım) ya da *ğays* (yağmur) kelimesinden türemiştir. Bir beldeye yağmur yağdığı zaman *ğiyseti'l-bilâd*^{ü} (Belde yağmurlandı.) denilir. Bedevi bir kadının *ğisnâ mâ şi'nâ* (Dilediğimiz kadar yağmura nail olduk.) ifadesi de bu köktendir. يَعْصِرُونَ (meyve sıkacaklar) fiili hem Yâ ile hem Tâ ile (meyve sıkacaksınız) okunmuştur. Mâna, “Üzüm, zeytin ve susam sıkıp suyunu/yağını çıkaracaklar.” şeklindedir. Bunun “Hayvanlarım memelerinden süt sağacaklar.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Fiil *yu'sarûn* şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. Bu durumda, *'asarahû* (Onu kurtardı.) kökünden türemiş olur ki *iğâse* (kurtarma) anlamına uygundur. Yine fiilin malum okunuşunun da “kurtarılacaklar” anlamında olması mümkündür. Sanki “Öyle bir yıl gelecek ki, o yılda insanlara yardım edilecek, onlar kendilerini kurtaracaklardır; yani Allah onları kurtaracak ve birbirlerini kurtaracaklardır.” denilmiş olmaktadır. يَعْصِرُونَ fiilinin “yağmura kavuşacaklar” anlamına geldiği de söylenmiştir ki bu durumda kelime, *a'sarati's-sehâbet*^{ü} (Bulut, yağdırdı.) fiilinden türemiş olur. Bunun iki yorumu söz konusudur: İlkine göre *a'sarat* fiili *mütırat* (yağmurlandı) mânasını ihtiva eder ve onun gibi geçişli olur; ikincisine göre ise kelimenin aslının *a'sarat 'aleyhim* (Onların üzerine sıktı, yağdırdı.) şeklinde olduğu, fakat sonradan car ve mecrur (*'aleyhim)* hazfedilip fiilin harf-i cersiz vasledildiği söylenebilir.

[998] Yûsuf *Aleyhisselâm* semiz inekleri ve yeşil başakları verimli seneler olarak, cılız inekleri ve kuru başakları ise kuraklık seneleri olarak yorumlamış ve rüyanın yorumunu bitirdikten sonra onlara, sekizinci senenin bereketli ve verimli, bol nimetli bir yıl olacağını vahiy yoluyla bildirmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] “Allah ona fazladan bir senenin daha ilmini vermiştir.” dediği nakledilmiştir. **Şayet** “Kuraklık yıllarının bitişinin ancak verimli bir yıl ile olacağı zaten malumdur, zira aksi olsa zaten kuraklık yılları bitmiş sayılmaz. O halde neden onun bunu vahiy yoluyla bildiğini söyledin?” **dersen şöyle derim:** Bunun böyle olacağı net ve detaylı bir şekilde değil, genel olarak bilinir. Oysa Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın “Öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak ve o sayede (suyu iyice içine çeken meyveler) sıkacaklar.” şeklindeki sözü, o yılın halinin tafsilatlı bir anlatımıdır ki bu da ancak vahiyle bilinebilir.

50. Hükümdar, “Onu bana getirin!” dedi. Fakat elçi yanına gelince Yûsuf, “Efendine dön de sor bakalım, ellerini doğrayan o kadınların derdi neymiş? Haddizatında Rabbim onların fendini bilir!” dedi.

[٩٩٧] {فِيهِ يُغَاثُ الناسُ} من الغوث أو من الغيث. يقال: غيثت البلاد، إذا مطرت. ومنه قول الأعرابية: غثنا ما شئنا. {يَعْصِرُونَ} بالياء والتاء، يعصرون العنب والزيتون والسمسم. وقيل: يحلبون الضروع. وقرئ «يُعصرون»، على البناء للمفعول، من عصره، إذا أنجاه، وهو مطابق للإغاثة. ويجوز أن يكون المبني للفاعل بمعنى ينجون، كأنه قيل: فيه يغاث الناس وفيه يغيثون أنفسهم، أي يغيثهم الله ويغيث بعضهم بعضًا. وقيل: {يَعْصِرُونَ} يمطرون، من أعصرت السحابة. وفيه وجهان؛ إمّا أن يضمن أعصرت معنى مطرت، فيعدّى تعديته، وإمّا أن يقال: الأصل أعصرت عليهم، فحذف الجار وأوصل الفعل.

[٩٩٨] تأوّل البقرات السمان والسنبلات الخضر بسنين مخاصيب، والعجاف واليابسات بسنين مجدبة، ثم بشرهم بعد الفراغ من تأويل الرؤيا بأنّ العام الثامن يجيء مباركًا خصيبًا كثير الخير غزير النعم، وذلك من جهة الوحي. وعن قتادة: زاده الله علم سنة. فإن قلت: معلوم أنّ السنين المجدبة إذا انتهت كان انتهاؤها بالخصب، وإلا لم توصف بالانتهاء، فلم قلت إنّ علم ذلك من جهة الوحي؟ قلت: ذلك معلوم علمًا مطلقًا لا مفصلًا. وقوله {فِيهِ يُغَاثُ الناس وَفِيهِ يَعْصِرُونَ} تفصيل لحال العام، وذلك لا يعلم إلا بالوحي.

٥٠-﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾

51. (Hükümdar da kadınlara) “Yûsuf’tan murat almak isterken haliniz neydi sizin?!” dedi. “Hâşa! Allah için! Biz onun bir kötülüğünü görmedik.” dediler. Azîz’in karısı da dedi ki: “Gerçek şimdi ortaya çıktı. Evet! Asıl ben ondan murat almak istemiştim. O, gerçekten doğru söyleyenlerdendir.”

[999] Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın kralın isteğine icabet konusunda teenni ile hareket edip ağırdan almasının ve önce kadınların durumunu sormasının sebebi, kendisine atılan ve hapse girmesine sebep olan iftiradan bütünüyle kurtulup adının temiz olduğunun ortaya çıkmasını istemesidir ki, böylece hasetçilerin onu kralın yanında karalamalarına, kralın yanındaki mevkiinden onu indirmek için bu meseleyi dillerine dolayıp bahane etmelerine ve “Hapiste yedi yıl kaldığına göre ortada hapsedilmeye, işkenceye uğramaya ve şerrinden emin olunmak için alıkonulmaya değecek kadar büyük bir suç var demektir.” şeklinde konuşmalarına, kendisine dil uzatmalarına engel olmak istemiştir. Burada, ithamları savmak için çaba göstermenin tıpkı töhmet altına girmeye sebep olacak durumlardan uzak durmak gibi zorunlu olduğuna delil bulunmaktadır. Nitekim Peygamber (s.a.), “Allah’a ve ahirete iman eden kimse töhmet altına gireceği yerlerden kesinlikle uzak dursun!” buyurmuştur. Yine Peygamber (s.a.) îtikafta iken yanında hanımlarından biri olduğu zaman, töhmet altında kalmamak için oradan geçen kimselere; “Yanımdaki, falancadır.” diyerek yanındaki kadını tanıtmıştır [*Buhârî,* “Bed’ü’l-halk”, 11]. Yine Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Yûsuf’a, onun keremine ve sabrına hayret ediyorum. Allah kendisini affetsin, kendisine semiz ve cılız inekler sorulduğu zaman, ben onun yerinde olsaydım, beni çıkarmalarını şart koşmadan rüyanın yorumunu haber vermezdim. Yine kralın elçisi ona geldiği zaman ona “efendine dön” demesine de hayret ediyorum. Ben onun yerinde olsaydım ve onun kadar hapiste kalmış olsaydım hemen cevap verir, özür beklemeden hemen kapıya koşardım. Doğrusu, çok vakarlı ve ağırbaşlı imiş.

[0001] Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın “Ondan iste de, kadınların durumunu soruştursun.” demeyip de “Krala kadınların durumunu sor.” demiş olmasının sebebi, soru sormanın insanı harekete geçiren, sorulan konuda araştırmaya sevk eden bir unsur olmasıdır. Böylece Yûsuf *Aleyhisselâm* soruyu ortaya atarak, soruşturmanın yeniden yapılmasını ve hikâyenin hakikatinin ortaya çıkarılmasını, sözün açığa çıkmasını, suçsuzluğunun hakkın bâtıldan ayrılacağı açıklıkta ortaya çıkmasını sağlamak istemiştir. *-en-Nisvet*ü kelimesi Nun’un zammesi ile *en-nüsvet*ü şeklinde de okunmuştur.- Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın keremini ve edebinin güzelliğini gösteren bir husus da, bütün yaptıklarına; kendisinin hapse girip işkenceye mâruz kalmasına sebep olduğu halde, yine de sahibesinin adını vermeyip, sadece ellerini kesen kadınlardan söz etmekle yetinmiş olmasıdır.

٥١-﴿قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ الآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[٩٩٩] إنما تأنى وتثبت في إجابة الملك، وقدّم سؤال النسوة ليظهر براءة ساحته عما قرف به وسجن فيه، لئلا يتسلق به الحاسدون إلى تقبيح أمره عنده، ويجعلوه سلمًا إلى حط منزلته لديه، ولئلا يقولوا ما خلد في السجن سبع سنين إلا لأمر عظيم وجرم كبير حق به أن يسجن ويعذب ويستكف شرّه. وفيه دليل على أنّ الاجتهاد في نفي التهم واجب وجوب اتقاء الوقوف في مواقفها، قال عليه السلام: من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فلا يقفنّ مواقف التهم. ومنه: قال رسول الله ﷺ للمارّين به في معتكفه وعنده بعض نسائه - «هي فلانة» اتقاء للتهمة. وعن النبي ﷺ: لقد عجبت من يوسف وكرمه وصبره - والله يغفر له - حين سئل عن البقرات العجاف والسمان، ولو كنت مكانه ما أخبرتهم حتى أشترط أن يخرجوني. ولقد عجبت منه حين أتاه الرسول فقال: ارجع إلى ربك، ولو كنت مكانه ولبثت في السجن ما لبث لأسرعت الإجابة وبادرتهم الباب ولما ابتغيت العذر، إن كان لحليمًا ذا أناة.

[١٠٠٠] وإنما قال: سل الملك عن حال النسوة ولم يقل: سله أن يفتش عن شأنهن، لأنّ السؤال مما يهيج الإنسان ويحركه للبحث عما سئل عنه، فأراد أن يورد عليه السؤال ليجدّ في التفتيش عن حقيقة القصة وفصّ الحديث حتى يتبين له براءته بيانًا مكشوفًا يتميز فيه الحق من الباطل. - وقرئ «النُسوة»، بضم النون. - ومن كرمه وحسن أدبه أنه لم يذكر سيدته مع ما صنعت به وتسببت فيه من السجن والعذاب، واقتصر على ذكر المقطعات أيديهنّ.

[1001] “Muhakkak Rabbim” Allah Teâlâ “onların fendini bilir.” Bu ifade ile onların tuzaklarının ancak Allah’ın bileceği, başkasının bilmeyeceği kadar derinlikli olduğunu kastetmiştir. Ya da onların tuzak kurmuş olduklarını, kendisinin atılan iftiralardan beri olduğunu ifade etmek için Yüce Allah’ın ilmini şahit göstermiştir. Veya onlara tehditte bulunmuş; “Allah onları tuzaklarını bilir ve onlara bunun karşılığını verecektir!” demek istemiştir.

[1002] “Yûsuf’tan kâm almak isterken durumunuz neydi?” Ondan size yönelik herhangi bir meyil gördünüz mü? “Dediler ki: “Hâşa! Allah için!” Onun iffetinden ve nefsini her türlü şaibeden uzak tutuşundan, nezahetinden duydukları hayreti, hayranlığı böyle ifade etmişlerdir.

[1003] “Azîz’in karısı da dedi ki: Gerçek şimdi ortaya çıktı” yani hakikat sübut buldu, kesin olarak karar kıldı. حَصْحَصَ kelimesi meçhul olarak *hushısa* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime *hashasa’l-ba‘îr*^{u} (Deve çöktü ve kendini tamamen yere saldı/bıraktı.) ifadesinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

> [Deve] sert kayaya çöküp, kendini tamamen salıverdi;
> Sülmâ ile birlikte uzaklaştı ve sağır kesildi [seslenmelerimize aldırmadı]!

Kadınların Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın suçsuzluğuna ve tertemiz oluşuna dair bu şahitliklerinden; atılan iftiraların hiçbirinin gerçek olmadığını bizzat kendilerinin itiraf etmelerinden daha öte bir şahitlik olamaz; çünkü onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın hasımlarıydı. Bir hasım, hasmının haklı, kendisinin ise haksız olduğunu itiraf ettiği zaman, artık başkalarına söz düşmez. Ama boş kafalı nakilciler (Haşvîler) ile *cebir* taraftarları, buna rağmen “Bizim söyleyecek sözümüz var; tertemiz olduğu sabit olan kimsenin yine de başının etini didiklemeliyiz!” demektedirler.

52. (Yûsuf devamla şöyle dedi) “Bu, gıyabında asla kendisine hıyanet etmediğimi ve hainlerin tuzaklarını Allah’ın başarıya erdirmeyeceğini, efendimin de yakînen bilmesi içindi.”

53. “Bununla birlikte, nefsimi temize çıkarmıyorum; çünkü -Rabbimin merhamet ettikleri dışında- nefis, şüphesiz kötülüğü emredip durur. Benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).”

[1004] “Bu, … bilmesi içindi.” ifadesi, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın sözlerine dâhildir, yani suçsuzluğumun açığa çıkması için gösterdiğim bu çaba, Aziz’in “benim kendisine asla ihanet etmediğimi bilmesi içindi.” Yani onun ailesine, mahremine kendisinin yokluğunda ihanet etmediğimi bilsin diyedir. بِالْغَيْبِ ifadesi

[١٠٠١] {إِنَّ رَبّى} إنّ الله تعالى {بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ}، أراد أنه كيد عظيم لا يعلمه إلا الله، لبعد غوره. أو استشهد بعلم الله على أنهنّ كدنه، وأنه بريء مما قرف به. أو أراد الوعيد لهنّ، أي هو عليم بكيدهنّ فمجازيهنّ عليه.

[١٠٠٢] {مَا خَطْبُكُنَّ} ما شأنكنّ {إِذْ رَاوَدتُّنَّ يُوسُفَ} هل وجدتنّ منه ميلا إليكنّ؟ {قُلْنَ حاش لِلَّهِ} تعجبًا من عفته وذهابه بنفسه عن شيء من الريبة ومن نزاهته عنها.

[١٠٠٣] {قَالَتِ امرأت العزيز الأن حصحص الحق} أي ثبت واستقرّ. وقرئ «حُصْحِص»، على البناء للمفعول، وهو من حصحص البعير، إذا ألقى ثفناته للإناخة. قال:

فَحَصْحَصَ في صُمِّ الصَّفَا ثَفِنَاته   وَنَاءَ بِسُلْمَى نَوْءَةً ثُمَّ صَمَّمَا

ولا مزيد على شهادتهنّ له بالبراءة والنزاهة واعترافهنّ على أنفسهنّ بأنه لم يتعلق بشيء مما قرفنه به، لأنهنّ خصومه. وإذا اعترف الخصم بأنّ صاحبه على الحق وهو على الباطل، لم يبق لأحد مقال. وقالت المجبرة والحشوية نحن قد بقي لنا مقال، ولا بدّ لنا من أن ندق في فروة من ثبتت نزاهته.

٥٢-﴿ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ﴾

٥٣-﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلا مَا رَحِمَ رَبِّيَ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٠٠٤] {ذلك لِيَعْلَمَ} من كلام يوسف، أي ذلك التثبت والتشمر لظهور البراءة ليعلم العزيز {أَنّى لَمْ أَخُنْهُ} بظهر الغيب في حرمته. ومحل {بالغيب}

fâʻilin ya da mefʻûlün hali konumunda olup “ben onun uzağında olduğum, gözünün görmediği yerde olduğum halde” ya da “o benim uzağımda ve gözümün görmediği yerde olduğu halde” anlamındadır. Bu ifadenin zarf olması, yani “gayb mekânında” anlamında olması da mümkündür, bu da “yedi kilitli kapının ardında gizli saklı bir yerde” mânasına gelir.

[1005] “Ve hainlerin tuzaklarını Allah’ın başarıya erdirmeyeceğini;” Allah’ın onların tuzaklarının işlemesine müsaade etmeyeceğini bilsin diyedir. Bu ifade, Aziz’in karısına bir gönderme olup, kocasının yokluğunda ona ihanet etmiş olduğuna işaret etmekte, ayrıca Aziz’e de bütün deliller ortaya çıkmış olduğu halde kendisini hapse atma konusunda karısına yardım ettiği için gönderme yapmaktadır. Bu ifadenin Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın güvenilirliğinin tekidi olması, hain olduğu takdirde Allah’ın, tuzağını başarıya ulaştırmayacağının ifadesi olması da mümkündür.

[1006] Sonra Yûsuf *Aleyhisselâm* Allah karşısında tevazu sahibi olmak; nefsini temize çıkarır konumda olmamak ve güvenilir olması ile iftihar edip gurur duymamak için nefsini hazmedip ezmek istemiştir. Bu tıpkı Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Ben Âdemoğullarının efendisiyim, ama iftihar yoktur.” [*Tirmizî*, “Tefsir”, 18] demesi gibidir. Yine Yûsuf *Aleyhisselâm* bu sözüyle, sahip olduğu güvenilirliğin sadece kendisinden değil, Allah’ın lütuf, tevfik ve muhafazası sayesinde olduğunu ifade etmek istemiştir. “Nefsimi temize çıkarmıyorum” yani hatalardan berî saymıyorum; nefsimin bütünüyle suçsuz ve tertemiz olduğuna şahitlik etmiyorum. Bu ifadede, ya sadece bu olayı kastetmiş ya da genel olarak bütün halleri kastetmiştir. Sadece bu olayı kastetmiş olması durumunda, daha önce ifade etmiş olduğumuz *hemm* (karar verip yönelme) durumu kastedilmiştir ki, bu da aslında kasıtlı ve kararlı bir yönelme değil, insanî bir şehvet yoluyla nefsin meyletmesidir. “Nefis, şüphesiz kötülüğü emredip durur!” Burada cins olarak nefis kastedilmiştir, yani bu cins; kötülüğü emreder, arzu ve istekleriyle kötülüğe sevk eder. “Rabbimin merhamet ettikleri dışında” yani melekler gibi bazı varlıklar bunun istisnasıdır ki Rabbin onlara rahmet edip kendilerini muhafaza etmiştir. Ayrıca مَا رَحِمَ ifadesinin zaman anlamında olması ve “Nefis her zaman kötülüğü emreder durur, ancak rabbimin merhamet ettiği zamanlar hariç.” denilmiş olması da mümkündür. Yine bu ifadenin munkatı’ istisna olması, yani “Fakat kötülüğü def edecek olan, sadece Rabbimin merhametidir.” anlamında olması da mümkündür. Bu durumda, ifade tıpkı وَلا هُمْ يُنْقَذُونَ إِلَّا رَحْمَةً (Ne de kurtarılırlardı, Bizim katımızdan bir rahmet ve bir süreliğine yaşamak başka…” [YâSîn 36/43-44]) ifadesi gibi olur. İfadenin (لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ), “Allah benim O’na ihanet etmediğimi bilsin diye” anlamında olduğu da söylenmiştir, çünkü günah da ihanettir.

الحال من الفاعل أو المفعول، على معنى: وأنا غائب عنه خفي عن عينه، أو وهو غائب عني خفي عن عيني. ويجوز أن يكون ظرفًا، أي بمكان الغيب، وهو الخفاء والاستتار وراء الأبواب السبعة المغلقة.

[١٠٠٥] {و} ليعلم {انَّ الله لَا يَهْدِى كَيْدَ الخائنين} لا ينفذه ولا يسدّده، وكأنه تعريض بامرأته في خيانتها أمانة زوجها، وبه في خيانته أمانة الله حين ساعدها بعد ظهور الآيات على حبسه. ويجوز أن يكون تأكيدًا لأمانته، وأنه لو كان خائنًا لما هدى الله كيده ولا سدّده.

[١٠٠٦] ثم أراد أن يتواضع لله ويهضم نفسه لئلا يكون لها مزكيًا وبحالها في الأمانة معجبًا ومفتخرًا، كما قال رسول الله ﷺ: أنا سيد ولد آدم ولا فخر. وليبين أنّ ما فيه من الأمانة ليس به وحده، وإنما هو بتوفيق الله ولطفه وعصمته فقال: {وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي} من الزلل، وما أشهد لها بالبراءة الكلية ولا أزكيها. ولا يخلو، إمّا أن يريد في هذه الحادثة، لما ذكرنا من الهمّ الذي هو ميل النفس عن طريق الشهوة البشرية لا عن طريق القصد والعزم، وإمّا أن يريد به عموم الأحوال. {إِنَّ النفس لَأَمَّارَةٌ بالسُّوء} أراد الجنس، أي إنّ هذا الجنس يأمر بالسوء. ويحمل عليه بما فيه من الشهوات {إِلَا مَا رَحِمَ رَبّى} إلا البعض الذي رحمه ربي بالعصمة كالملائكة. ويجوز أن يكون {مَا رَحِمَ} في معنى الزمن، أي إلا وقت رحمة ربي، يعني أنها أمّارة بالسوء في كل وقت وأوان، إلا وقت العصمة. ويجوز أن يكون استثناء منقطعًا، أي ولكن رحمة ربي هي التي تصرف الإساءة، كقوله {وَلَا هُمْ يُنقَذُونَ إلّا رَحْمَةً} [يس: ٤٣]. وقيل معناه: ذلك ليعلم أني لم أخنه لأنّ المعصية خيانة.

[1007] Bu ifadenin, Aziz'in karısının sözü olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam şöyle olur: "Bu söylediklerim Yûsuf'un, benim kendisine ihanet etmediğimi, o yokken gıyabında hakkında yalan söylemediğimi, sorulduğu zaman doğruyu söylediğimi bilsin diyedir. Bununla beraber, ben nefsimi büsbütün hıyanetten temize de çıkarmıyorum; çünkü ben vaktiyle ona iftira atarken ihanet etmiş ve 'Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası; zindana atılmaktan başka nedir ki!?' diyerek onu hapse attırmıştım." -Kadın bu sözleriyle, yaptıklarından özür dilemek istemektedir.- Allah'ın merhametiyle koruduğu Yûsuf'un nefsi gibi nefisler hariç, her nefsin kötülüğü emrettiğini söylemiş; إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (Benim *efendim* gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.) ifadesiyle de efendisinden bağışlanma dilemiş ve işlediklerinden dolayı onun merhametini talep etmiş olmaktadır.

[1008] **Şayet** "Bu ifadelerin Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözlerinden sayılması nasıl doğru olabilir? Buna dair bir delil yok." **dersen şöyle derim:** Bu sözlerin ona ait sayılmasına delil olarak anlam âyeterlidir. Sözgelimi "Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: Şüphesiz, bu usta bir büyücü!.. Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor." [A'râf 7/109-110] denilmiş; bundan sonra da "O halde, ne dersiniz!" [A'râf 7/110] denilmiştir ki, bu son ifadenin Firavun'un sözü olduğu, onlara hitap edip onlardan görüş istediği, onlarla istişarede bulunduğu anlaşılmaktadır.

[1009] İbn Cüreyc'in [v. 150/767] "Bu, Kur'ân'ın takdim-tehirlerinden biridir." dediği nakledilmiştir. Ona göre; "Bu … bilmesi içindir." [Yûsuf 12/52] ifadesi, "Hükümdar, "Onu bana getirin." dedi. Fakat elçi yanına gelince…" [Yûsuf 12/50] ifadesiyle ilişkilidir.

[1010] Bâtıl taraftarları birtakım uydurma rivayetler nakletmekte ve Yûsuf *Aleyhisselâm* "Ben ona gıyabında ihanet etmedim." [Yûsuf 12/52] dediği zaman Cebrail'in ona, "Kadına meylettiğin zaman da mı ihanet etmedin?" dediğini, yine o sırada Aziz'in karısının "Uçkurunu çözdüğün zaman da mı ihanet etmedin Yûsuf!" dediğini iddia etmişlerdir. Bu, onların Allah'a ve resullerine iftira etmek için yanıp tutuşmalarındandır!

54. Hükümdar, "Onu bana getirin de özel hizmetime alayım." dedi. Onunla konuşunca, dedi ki: "Bundan böyle sen, şüphesiz katımızda mevkî sahibi, güvenilir birisin."

[1011] Bir kimse bir şeyi tamamen kendine ait, tamamen kendine özgü kıldığında *istahlesahû* ve *istehassahû* denilir.

[١٠٠٧] وقيل: هو من كلام امرأة العزيز، أي ذلك الذي قلت ليعلم يوسف أني لم أخنه ولم أكذب عليه في حال الغيبة وجئت بالصحيح والصدق فيما سئلت عنه؛ وما أبرئ نفسي مع ذلك من الخيانة، فإني قد خنته حين قرفته وقلت: ما جزاء من أراد بأهلك سوءًا إلا أن يسجن وأودعته السجن - تريد الاعتذار مما كان منها - إنّ كل نفس لأمّارة بالسوء إلا ما رحم ربي، إلا نفسًا رحمها الله بالعصمة كنفس يوسف. {إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رحِيمٌ} استغفرت ربها واسترحمته مما ارتكبت.

[١٠٠٨] فإن قلت: كيف صح أن يجعل من كلام يوسف ولا دليل على ذلك؟ قلت: كفى بالمعنى دليلًا قائدًا إلى أن يجعل من كلامه. ونحوه قوله {قَالَ الملأ مِن قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هذا لساحر عَلِيمٌ يُرِيدُ أَن يُخْرِجَكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ} [الشعراء: ٣٥]، ثم قال: {فَمَاذَا تَأْمُرُون} [الشعراء: ٣٥] وهو من كلام فرعون يخاطبهم ويستشيرهم.

[١٠٠٩] وعن ابن جريج: هذا من تقديم القرآن وتأخيره، ذهب إلى أن {ذلك لِيَعْلَمَ} [يوسف: ٥٢] متصل بقوله {فَاسأله ما بالُ النسوة اللاتي قَطَّعْنَ أيدِيَهُن} [يوسف: ٥٠].

[١٠١٠] ولقد لفقت المبطلة روايات مصنوعة، فزعموا أن يوسف حين قال: {انّي لَمْ أَخُنْهُ بالغيب} [يوسف: ٥٢] قال له جبريل: ولا حين هممت بها، وقالت له امرأة العزيز: ولا حين حللت تكة سراويلك يا يوسف؟! وذلك لتهالكهم على بهت الله ورسله.

٥٤- ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ﴾

[١٠١١] يقال استخلصه واستخصه، إذا جعله خالصًا لنفسه وخاصًا به

[1012] “Onunla konuşu”p da ondan hiç beklemediği haller müşahede edi“nce, dedi ki:” Ey özü-sözü doğru! “Bundan böyle sen, şüphesiz katımızda mevkî sahibi” yer ve makam sahibi “ve güvenilir birisin” her konuda sana güvenilecektir.

[1013] Rivayete göre elçi Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın yanına geldiği zaman ona “Krala icabet et.” demiş. Hapisten çıkarken, zindandakilere “Allah’ım! Hayır sahiplerinin kalbine onlara karşı şefkat koy; haberlere karşı da gözlerini köreltme.” diye dua etmiş. Onlar da bu duadan sonra olaylardan en haberli kimseler olmuşlar. Zindanın kapısına “Burası sıkıntı evi, dirinin kabri, düşmanın yaygarası, dostların tecrübe edildiği yerdir!” diye yazmış. Sonra gusledip zindan kirlerinden temizlenmiş, yeni elbiseler giymiş, kralın yanına vardığı zaman da “Allah’ım! Hayrın vesilesi ile onun hayrını talep ediyorum, onun şerrinden de senin izzetine ve kudretine sığınıyorum!” diye dua etmiş, sonra ona selâm vermiş ve İbranca olarak onun için dua etmiş. Kral “Bu, hangi dil?” diye sorunca, “atalarımın dili” demiş. Kral yetmiş dilde konuşabiliyormuş. Bu dillerde konuşmuş, Yûsuf *Aleyhisselâm* da bu dillerin tamamında ona cevap verince kral buna hayret etmiş ve “Ey özü-sözü doğru! İsterim ki rüyamı senden dinleyeyim.” demiş. Yûsuf *Aleyhisselâm* da “İnekler gördün.” demiş ve ineklerin renklerini, hallerini, çıktıkları yerleri, başakları tam da kralın gördüğü şekilde nitelemiş; bir tek harf dahi hata etmemiş. Kral da ona “Senin gibisinin hakkı, erzakların devasa depolarda stoklanması ve dört bir diyardan insanların gelip senden erzak temin etmeleri ve hiç kimsenin sahip olmadığı hazinelere sahip olmandır.” demiş.

55. Dedi ki: “(O halde) beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir; ben, (emaneti) iyi koruyan, bilgili biriyimdir.”

[1014] “Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir;” ülkenin hazinelerinden sorumlu kıl. “Ben, (emaneti) iyi koruyan, bilgili biriyimdir;” güvenilir bir adamımdır; uhdeme teslim ettiğin şeyi muhafaza ederim ve nasıl tasarruf edeceğimi, çekip çevireceğimi bilirim. Bu ifadelerle Yûsuf *Aleyhisselâm* kendisini güvenilirlik ve yeterlilik ile nitelemiştir ki bu iki özellik, kralların görev verecekleri kimselerde istedikleri özelliklerdir. Böyle söylemesinin sebebi, bu vesileyle Allah’ın hükümlerini yürürlüğe koymak, hakkı ikame etmek ve adaleti tesis etmek, peygamberlerin kullara gönderiliş amacını gerçekleştirebilme imkânı bulmaktır. Kendisinden başka hiç kimsenin bu görevi yapamayacağını bildiği için de böyle demiştir. Bu görevleri üstlenmeyi de mülk ve dünya sevgisinden dolayı değil, sırf Allah rızası için talep etmiştir.

[١٠١٢] {فَلَمَّا كَلَّمَهُ} وشاهد منه ما لم يحتسب {قَالَ} أيها الصديق {إِنَّكَ اليوم لَدَيْنَا مِكِينٌ} ذو مكانة ومنزلة {أَمِينٌ} مؤتمن على كل شيء.

[١٠١٣] روي أنّ الرسول جاءه فقال: أجب الملك، فخرج من السجن ودعا لأهله: اللهم أعطف عليهم قلوب الأخيار ولا تعم عليهم الأخبار، فهم أعلم الناس بالأخبار في الواقعات. وكتب على باب السجن: هذه منازل البلوى وقبور الأحياء وشماتة الأعداء وتجربة الأصدقاء، ثم اغتسل وتنظف من درن السجن، ولبس ثيابًا جددًا فلما دخل على الملك قال: اللهمّ إني أسألك بخيرك من خيره، وأعوذ بعزتك وقدرتك من شره، ثم سلم عليه ودعا له بالعبرانية، فقال: ما هذا اللسان؟ قال لسان آبائي، وكان الملك يتكلم بسبعين لسانًا، فكلمه بها فأجابه بجميعها، فتعجب منه وقال: أيها الصدّيق، إني أحب أن أسمع رؤياي منك. فقال: رأيت بقرات فوصف لونهنّ وأحوالهنّ ومكان خروجهنّ، ووصف السنابل وما كان منها على الهيئة التي رآها الملك لا يخرم منها حرفًا، وقال له: من حقك أن تجمع الطعام في الأهراء، فيأتيك الخلق من النواحي يمتارون منك، ويجتمع لك من الكنوز ما لم يجتمع لأحد قبلك.

٥٥-﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾

[١٠١٤] {اجعلني على خَزَائِنِ الأرض} ولني خزائن أرضك {إِنّى حَفِيظٌ عَلِيمٌ} أمين أحفظ ما تستحفظنيه، عالم بوجوه التصرف، وصفا لنفسه بالأمانة والكفاية اللتين هما طلبة الملوك ممن يولونه، وإنما قال ذلك ليتوصل إلى إمضاء أحكام الله تعالى وإقامة الحق وبسط العدل، والتمكن مما لأجله تبعث الأنبياء إلى العباد، ولعلمه أنّ أحدًا غيره لا يقوم مقامه في ذلك، فطلب التولية ابتغاء وجه الله لا لحب الملك والدنيا.

Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Allah kardeşim Yûsuf'a rahmet eylesin. Eğer 'Beni ülkenin hazinelerinin başına getir.' demeseydi, Allah onu derhal o göreve getirirdi, fakat bu isteği bir sene tehir edildi." buyurduğu rivayet edilmiştir.

[1015] **Şayet** "Bir kâfirin elinden bir işi alıp üstlenmesi, onun emri ve itaati altına girip ona tâbi olması nasıl caiz olur?" **dersen şöyle derim:** Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] rivayet ettiğine göre bu kral Müslüman olmuştur. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Bu âyet bir insanın zalim bir sultandan iş alıp üstlenmesinin caiz olacağına delildir." dediği nakledilmiştir. Selef âlimleri azgın yöneticilerin kadılık görevlerini üstlenmişler ve bunun caiz olduğunu düşünmüşlerdir. Peygamber veya âlimin, Allah'ın emri ile hükmetmenin ve zulmü def etmenin ancak kâfir ya da fâsık bir kralın verdiği imkân ile mümkün olduğunu, bundan başka yol olmadığını bilmeleri halinde bu yolu kullanması mümkündür. Söylendiğine göre kral Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın emirlerini uygular, hiçbir görüşünde ona itiraz etmezmiş. Adeta ona tâbi olmuş, ona itaat etmiş haldeymiş.

56. Böylece, Yûsuf'u ülkede önemli bir mevkîye getirdik; artık ülkenin istediği yerinde konaklıyordu... Biz, Rahmetimizi dilediğimize veririz; ihsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz.

[1016] "Böylece" işte bu açık imkân veriş sayesinde "Yûsuf'u ülkede" Mısır diyarında "önemli bir mevkîye getirdik." Rivayete göre bu ülke, kırk fersaha kırk fersah büyüklüğündeymiş.

[1017] "Artık ülkenin istediği yerinde konaklıyordu." حَيْثُ يَشَاءُ (dilediği yerinde) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi Nun ile de okunmuştur (dilediği**m**iz yerde); yani "dilediği yere ev, barınak inşa edebiliyordu; bütün ülkeye hakim olduğu, her yer onun hükmü ve egemenliği altında olduğu için kimse kendisine mani olamıyordu." şeklindedir.

[1018] Rivayete göre kral ona teveccüh etmiş ve kendi yüzüğünü ona vermiş, kendi kılıcını onun kınına bağlamış, ona inci ve yakut işlemeli altın bir taht yaptırmıştır. Yine rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* da ona, "Tahta gelince, bununla senin saltanatını sağlamlaştıracağım, yüzük ile senin işlerini çekip çevireceğim, taç ise benim de atalarımın da giysisi değildir, fakat sırf seni tazim etmek ve lütfunu onaylamak için bunu başıma koyuyorum." demiş; tahta oturmuş, bütün krallar ona boyun eğmiştir. Kral da Kıtfîr'i azletmiş ve bütün işlerini ona tevdi etmiştir. Bundan sonra Aziz Kıtfîr ölmüş, kral da Yûsuf'u Kıtfîr'in karısı Züleyha ile evlendirmiş.

وعن النبي ﷺ: «رحم الله أخي يوسف، لو لم يقل اجعلني على خزائن الأرض، لاستعمله من ساعته، ولكنه أخر ذلك سنة».

[١٠١٥] فإن قلت: كيف جاز أن يتولى عملا من يد كافر ويكون تبعًا له وتحت أمره وطاعته؟ قلت: روى مجاهد أنه كان قد أسلم: وعن قتادة. هو دليل على أنه يجوز أن يتولى الإنسان عملًا من يد سلطان جائر، وقد كان السلف يتولون القضاء من جهة البغاة ويرونه. وإذا علم النبي أو العالم أنه لا سبيل إلى الحكم بأمر الله ودفع الظلم إلا بتمكين الملك الكافر أو الفاسق. فله أن يستظهر به. وقيل: كان الملك يصدر عن رأيه ولا يعترض عليه في كل ما رأى، فكان في حكم التابع له والمطيع.

٥٦-﴿وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٠١٦] {وكذلك} ومثل ذلك التمكين الظاهر {مَكَّنَّا لِيُوسُفَ} في أرض مصر. روي أنها كانت أربعين فرسخًا في أربعين.

[١٠١٧] {يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاء} قرئ بالنون والياء، أي كل مكان أراد أن يتخذه منزلًا ومتبوّأ له، لم يمنع منه لاستيلائه على جميعها ودخوله تحت ملكته وسلطانه.

[١٠١٨] روي أنّ الملك توّجه، وختمه بخاتمه، ورداه بسيفه. ووضع له سريرًا من ذهب مكللا بالدرّ والياقوت. روي أنه قال له: أمّا السرير فأشدّ به ملكك. وأمّا الخاتم فأدبر به أمرك، وأمّا التاج فليس من لباسي ولا لباس آبائي. فقال: قد وضعته إجلالا لك وإقرارًا بفضلك. فجلس على السرير ودانت له الملوك، وفوّض الملك إليه أمره وعزل قطفير، ثم مات بعده، فزوّجه الملك امرأته زليخا،

Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* Züleyha'ya "Bu senin istediğin şeyden daha hayırlı değil mi?" demiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm* Züleyha'nın bakire olduğunu görmüş; o da ona İfrâyim ve Mîyşâ isimli iki evlat doğurmuştur. Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır'da adaleti ikame etmiş, kadın-erkek herkes onu çok sevmiş, sayesinde kral ve birçok insan Müslüman olmuştur. Kıtlık senelerinin ilkinde Mısır halkının elindeki bütün dinar ve dirhemler karşılığında onlara yiyecek satmış; onlar bitince de takı ve mücevherat, sonra hayvanlar, sonra da arazi ve emlak karşılığında yiyecek satmış, ardından doğrudan insanların kendilerini satın alıp köleleştirerek onlara yiyecek satmış ve böylece bütün Mısırlıları köleleştirmiş. İnsanlar da "Vallahi, böyle bir gün görmedik, bundan daha yüce bir kral tanımadık!" demişler. Kral da "Allah'ın bana vermiş oldukları konusunda; bana bu yaptığı konusunda ne düşünüyorsun?" diye sormuş. Yûsuf *Aleyhisselâm* "Görüş senin görüşündür." diye cevap verince, "Allah'ı ve seni şahit tutarak söylüyorum ki son neferine kadar bütün Mısır halkını özgür bıraktım, hepsine mülklerini iade ettim." demiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm,* insanlar arasında adaletle davranmak için, kendisinden erzak almak için gelenlere bir deve yükünden fazla erzak satmazmış. Kenan diyarı ve Şam bölgesini de tıpkı Mısır gibi kuraklık vurmuş, Yakup *Aleyhisselâm* da evlatlarını erzak almak için Mısır'a göndermiş, böylece Yûsuf *Aleyhisselâm* Bünyamin'i yanında alıkoymuştur.

[1019] "Biz, Rahmetimizi" dünyada mülk, zenginlik ve diğer nimetlerimizi "dilediğimize veriyoruz." Yani *hikmet* kimi dilememizi gerektiriyorsa ona veriyoruz. "İhsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz" dünyada onlara ecirlerini vermezlik etmeyiz.

57. İman edip takva üzere hareket edenler için âhiret mükâfatı elbette daha hayırlıdır.

[1020] "Âhiret mükâfatı" onlar için "elbette daha hayırlıdır." Süfyân b. 'Uyeyne [v. 198/814] "Mümin dünyada ve ahirette iyiliklerinin sevabını alır. Günahkâra ise dünyada hayırlar derhal verilir, ama ahirette hiçbir nasibi yoktur." demiş ve sonra da bu âyeti okumuştur.

58. (Bîr zaman sonra) Yûsuf'un ağabeyleri gelip huzuruna girdiler. Onlar kendisini tanımıyorlardı, ama o, onları hemen tanıdı.

[1021] Aradan uzun zaman geçmiş ve küçük yaşlarından itibaren ayrılmış olduğu ve onlar Yûsuf'un ölüp gittiğini düşündükleri, onu pek düşünmemeleri ve umursamamaları sebebiyle de akıllarından çıkarmış oldukları için onu tanımamışlardır. Yine Yûsuf *Aleyhisselâm,* vaktiyle onların kuyuda bıraktıkları, üç beş dirheme sattıkları halden çok uzak bir durumda, yüksek bir mülk ve saltanat sahibi konumunda olduğu için onu tanımamışlar;

فلما دخل عليها قال: أليس هذا خيرًا مما طلبت؟ فوجدها عذراء، فولدت له ولدين: إفراثيم وميشا، وأقام العدل بمصر، وأحبته الرجال والنساء، وأسلم على يديه الملك وكثير من الناس، وباع من أهل مصر في سني القحط الطعام بالدنانير والدراهم في السنة الأولى حتى لم يبق معهم شيء منها، ثم بالحلي والجواهر، ثم بالدواب، ثم بالضياع والعقار، ثم برقابهم حتى استرقهم جميعًا، فقالوا: والله ما رأينا كاليوم ملكًا أجل ولا أعظم منه فقال الملك كيف رأيت صنع الله بي فيما خوَّلني فما ترى قال الرأي رأيك: قال: فإني أشهد الله وأشهدك أني أعتقت أهل مصر عن آخرهم، ورددت عليهم أملاكهم، وكان لا يبيع من أحد من الممتارين أكثر من حمل بعير، تقسيطًا بين الناس. وأصاب أرض كنعان وبلاد الشام نحو ما أصاب أرض مصر، فأرسل يعقوب بنيه ليمتاروا واحتبس بنيامين

[١٠١٩] {بِرَحْمَتِنَا} بعطائنا في الدنيا من الملك والغنى وغيرهما من النعم {مَّن نَّشَاء} من اقتضت الحكمة أن نشاء له ذلك {وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ المحسنين} أن نأجرهم في الدنيا.

٥٧- ﴿وَلَأَجْرُ الآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

[١٠٢٠] {ولأَجْرُ الأخرة خَيْرٌ} لهم. قال سفيان بن عيينة: المؤمن يثاب على حسناته في الدنيا والآخرة، والفاجر يعجل له الخير في الدنيا، وما له في الآخرة من خلاق، وتلا هذه الآية.

٥٨- ﴿وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ﴾

[١٠٢١] لم يعرفوه لطول العهد ومفارقته إياهم في سنّ الحداثة، ولاعتقادهم أنه قد هلك، ولذهابه عن أوهامهم لقلة فكرهم فيه واهتمامهم بشأنه، ولبعد حاله التي بلغها من الملك والسلطان عن حاله التي فارقوه عليها طريحًا في البئر، مشريًا بدراهم معدودة،

[1022] hatta akıllarından onun Yûsuf olduğu düşüncesi geçecek olsa kendilerini yalanlayacak hale gelmişlerdir. Nitekim mülk insanın kılık kıyafetini değiştirir; sahibine tanıyanın tanıyamaz hale geleceği ölçüde bir heybet ve azamet verir. Anlatıldığına göre ağabeyleri Yûsuf'u *firavun* (Mısır kralı) kıyafetinde, üzerinde ipek elbiselerle, tahtına kurulmuş, boynunda altından bir gerdanlık, başında taç olduğu vaziyette görmüşler ve onun Yûsuf olduğu akıllarının ucundan bile geçmemiştir. Bir görüşe göre ise onu ancak çok uzaktan, aralarında uzun bir mesafe ve perdeler varken görebilmişler; huzurunda ise ancak ihtiyaç sahiplerinin durduğu gibi (boynu bükük, el pençe divan) durmuşlardır. Yûsuf *Aleyhisselâm* ise onlardan ayrıldığı zaman onlar yetişkin adamlar olduğu için ve şimdiki kıyafetleri o zamanki kıyafetlerine yakın olduğu, ayrıca aklı fikri hep onlarda, onları bulup tanımakta olduğu için dikkatlice bakıp düşünmüş ve onları tanıyabilmiştir. -Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] nakledilen bir görüşe göre, onların kim olduğu ortaya çıkıncaya kadar o da onları tanımamıştır.-

59. Yüklerini hazırlatınca, dedi ki: "Bana (bahsettiğiniz) o, baba-bir kardeşinizi de getirin. Görüyorsunuz; ben ölçeği tastamam yapıyorum ve ağırlayanların en iyisiyim."

60. "Onu bana getirmezseniz, bundan böyle yanımda size verilecek tek bir ölçek yoktur ve bir daha yanıma yaklaşamazsınız!"

[1023] "Yüklerini hazırlatınca" yani yolculuk hazırlıkları olan azıklarını ve yolcunun ihtiyaç duyacağı malzemeleri hazırlatınca ve gelme sebepleri olan erzak yüklerini bineklerine yükleyince. -جَهَازِهِمْ (yükleri) kelimesi Cim'in kesresi ile *cihâzihim* şeklinde de okunmuştur.-

[1024] "'Bana (bahsettiğiniz) o, baba-bir kardeşinizi de getirin.' dedi." Bu sözün öncesinde Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın onlarla konuştuğu başka şeyler olmalıdır ki onları böyle bir talebe çekmiş olsun.

[1025] Rivayete göre; Yûsuf *Aleyhisselâm* onları gördüğünde ve kendileri ile İbranca konuştuğunda;

"-Kimsiniz, neyin nesisiniz, söyleyin bakalım; ben sizi tanımıyorum!" demiş;

"-Bizler Suriye bölgesi halkındanız, hayvancılık yapıyoruz. Kıtlığa mâruz kaldık, bu yüzden erzak almak için geldik." Demişler. Bunun üzerine,

"-Kimbilir, belki de ülkemizin sırlarını öğrenmek üzere casus olarak geldiniz!" demiş;

"-Allah'a sığınırız! Bizler baba-bir kardeşleriz, babamız da doğru sözlü yaşını başını almış biridir; peygamberlerdendir, adı da Yakup'tur." demişler.

[١٠٢٢] حتى لو تخيل لهم أنه هو لكذبوا أنفسهم وظنونهم، ولأنّ الملك مما يبدّل الزيّ ويلبس صاحبه من التهيب والاستعظام ما ينكر له المعروف. وقيل: رأوه على زيّ فرعون عليه ثياب الحرير جالسًا على سرير في عنقه طوق من ذهب وعلى رأسه تاج، فما خطر ببالهم أنه هو. وقيل: ما رأوه إلا من بعيد بينهم وبينه مسافة وحجاب، وما وقفوا إلا حيث يقف طلاب الحوائج، وإنما عرفهم لأنه فارقهم وهم رجال ورأى زيهم قريبًا من زيهم إذ ذاك، ولأنّ همته كانت معقودة بهم وبمعرفتهم، فكان يتأمّل ويتفطن. وعن الحسن: ما عرفهم حتى تعرّفوا له.

٥٩- ﴿وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ أَلا تَرَوْنَ أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾

٦٠- ﴿فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي وَلا تَقْرَبُونِ﴾

[١٠٢٣] {وَلَمَّا جَهَّزَهُم بِجَهَازِهِمْ} أي أصلحهم بعدّتهم وهي عدّة السفر من الزاد وما يحتاج إليه المسافرون وأوقر ركائبهم بما جاؤوا له من الميرة. وقرئ «بجهازهم»، بكسر الجيم

[١٠٢٤] {قَالَ ائتونى بِأَخٍ لَّكُم مّنْ أَبِيكُمْ} لا بد من مقدمة سبقت له معهم، حتى اجترّ القول هذه المسألة.

[١٠٢٥] روي أنه لما رآهم وكلموه بالعبرانية قال لهم: أخبروني من أنتم وما شأنكم؟ فإني أنكركم. قالوا: نحن قوم من أهل الشام رعاة، أصابنا الجهد فجئنا نمتار، فقال؛ لعلكم جئتم عيونا تنظرون عورة بلادي؟ قالوا: معاذ الله، نحن إخوة بنو أب واحد، وهو شيخ صدّيق نبي من الأنبياء، اسمه يعقوب.

“-Peki, kaç kişisiniz siz?” diye sormuş;

“-On iki kişiydik, içimizden biri öldü” demişler;

“-Şu an burada kaç kişisiniz?” diye sormuş;

“-On kişiyiz” deyince,

“-O halde, on birincini nerede?” diye sormuş;

“-O, babasının yanında; babası, ölen kardeşimizin yerine onunla teselli buluyor.” demişler;

“-Peki, sizin casus olmadığınıza ve bütün bu söylediklerinizin doğru olduğuna kim şahitlik edecek, şahidiniz var mı?” diye sormuş;

“-Biz kimsenin bizi tanımadığı ve şahitlik edemeyeceği bir ülkedeyiz.” diye cevap vermişler;

“-O zaman içinizden birini bana rehin bırakın, sonra da gidin babanızdan diğer kardeşinizi alıp getirin, elinde de babanızın bir mektubu olsun. Size ancak o zaman inanırım!” demiş. Bunun üzerine, içlerinden kimi rehin bırakacaklarını belirlemek için aralarında kura çekmişler ve kura, vaktiyle Yûsuf konusunda en olumlu düşüncelere sahip olan Şimon’a[1] çıkmış. Böylece onu Yûsuf’un yanında rehin bırakmışlar. -Yûsuf *Aleyhisselâm* da onları güzelce ağırlayıp misafir etmiştir.-

[1026] وَلَا تَقْرَبُونِ ifadesi iki türlü yorumlanabilir. İlkine göre bu ifade, şart cümlesinin cevabının kapsamına dâhildir ve meczumdur. “Yanımda size verilecek tek bir ölçek bile yoktur.” ifadesinin mahalline atıf olup, sanki “Bana onu getirmezseniz mahrum kalır ve bana yaklaşamazsınız.” anlamına gelmektedir. İkinci yoruma göre ise nehiy anlamındadır (Yanıma yaklaşmayın!).

61. Dediler ki: “Onu getirmek için babasını ikna etmeye çalışacağız; evet, şüphesiz bunu yapabiliriz.”

[1027] “Onu getirmek için babasını ikna etmeye çalışacağız” yani babasını onunla ilgili olarak kandırmaya çalışacağız; bütün gayretimizi ortaya koyarak, bir yolunu bulup onu onun elinden çekip alacağız. “Evet, şüphesiz bunu yapabiliriz.” Buna gücümüz yeter, bundan âciz kalmayız. Ya da bunu muhakkak yapacağız, bu konuda gevşeklik göstermeyecek, geri adım atmayacağız.

62. (Yûsuf) uşaklarına dedi ki: “Sermayelerini de yüklerinin içine koyun; belki ailelerine dönünce, onları tanırlar da geri dönerler.”

---

[1] Müfessir 9. ayette; “Yûsuf’u öldürün!” diyen kardeşin bu olduğuna dair bir görüş nakletmiş; 10. ayette ise “Onu öldürmeyin; falanca kuyunun derinliğine bırakın…” diyen en düşünceli ve müspet kardeşin Yehuda olduğunu söylemişti. / ed.

قال: كم أنتم؟ قالوا: كنا اثني عشر، فهلك منا واحد. قال: فكم أنتم ههنا؟ قالوا: عشرة. قال: فأين الأخ الحادي عشر؟ قالوا: هو عند أبيه يتسلى به من الهالك. قال: فمن يشهد لكم أنكم لستم بعيون وأنّ الذي تقولون حق؟ قالوا: إنا ببلاد لا يعرفنا فيها أحد فيشهد لنا. قال: فدعوا بعضكم عندي رهينة وائتوني بأخيكم من أبيكم، وهو يحمل رسالة من أبيكم حتى أصدقكم، فاقترعوا بينهم فأصابت القرعة شمعون - وكان أحسنهم رأيا في يوسف - فخلفوه عنده، وكان قد أحسن إنزالهم وضيافتهم.

[١٠٢٦] {وَلَا تَقْرَبُونِ} فيه وجهان: أحدهما أن يكون داخلًا في حكم الجزاء مجزومًا، عطفًا على محل قوله {فَلَا كَيْلَ لَكُمْ} كأنه قيل: فإن لم تأتوني به تحرموا ولا تقربوا، وأن يكون بمعنى النهي.

٦١-﴿قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ أَبَاهُ وَإِنَّا لَفَاعِلُونَ﴾

[١٠٢٧] {سنراود عَنْهُ أَبَاهُ} سنخادعه عنه، وسنجتهد ونحتال حتى ننتزعه من يده {وَإِنَّا لفاعلون} وإنا لقادرون على ذلك لا نتعانى به، أو وإنا لفاعلون ذلك لا محالة لا نفرط فيه ولا نتوانى.

٦٢-﴿وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[1028] لِفِتْيَانِهِ (uşaklarına) ifadesi *li-fityetihî* şeklinde de okunmuştur, bu iki kelime de *fete*^{n} kelimesinin çoğuludur. Tıpkı *ah* (kardeş) kelimesinin çoğulunun *ihve* ve *ihvân* şeklinde gelmesi gibidir. (Her ikisi de çoğul kalıbı olan) *fi'let*^{ün} vezni azlık, *fi'lân*^{ün} vezni ise çokluk ifade eder; yani (لِفِتْيَانِهِ ifadesi) 'tartma işine bakan uşaklarına' demektir. "Ailelerine dönü"p yüklerini açı"nca belki onları tanırlar" yani belki onları iade etmemizin, kendilerine hem mallarını hem de istedikleri erzakı vererek ikramda bulunmuş olmamızın hakkını bilirler de, "belki geri dönerler;" belki bunu bilmeleri onları tekrar bize dönmeye sevk eder. Sermayeleri, ayakkabı ve tabakalanmış deri idi. Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* onların babalarının yanlarında tekrar geri dönüp erzak almak için yeterli mal olmamasından endişe etmiş (bu yüzden böyle yapmıştır). Babasından ve ağabeylerinden bedel almayı *kerem*ine yakıştıramamış olduğu da söylenmiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın, onların inancının, (kendilerine habersizce iade ettiği) malları geri getirmelerine sebep olacağını, o malları ellerinde tutmayı helal görmeyeceklerini, bu yüzden de geri geleceklerini biliyor olduğu da söylenmiş ve denmiştir ki: "Belki geri dönerler." ifadesi, "Belki onları geri getirirler." anlamındadır.

63. Babalarına döndüklerinde dediler ki: "Ey babamız! Bundan böyle ölçek bize yasaklandı. Dolayısıyla, kardeşimiz (Bünyamin')i bizimle beraber gönder de zahîremizi alalım. Biz onu kesinlikle koruruz; gerçekten!.."

[1029] "Bundan böyle ölçek bize yasaklandı." Bu söz ile Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın "Onu bana getirmezseniz, bundan böyle yanımda size verilecek tek bir ölçek yoktur." sözünü kastetmektedirler; çünkü onlara ölçek verilmeyeceği şeklinde uyarı yapıldığı zaman, ölçek yasaklanmış olmaktadır. "Zahîremizi alalım" engeli kaldıralım da ihtiyacımız olan erzakı alalım. نَكْتَلْ kelimesi *yektel* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda "Kardeşimiz zahîre alsın da onun zahîresi bizimkilere eklensin." anlamına ya da "Zahîre almamıza sebep olsun, çünkü onun yüzünden ölçek bize yasaklanmıştı." anlamına gelir.

64. Dedi ki: "Daha evvel onun (ana-baba bir) kardeşini size emanet ettiğim gibi bunu da mı size emanet edeyim?! (Hayır! Size değil, Allah'a emanet ederim, çünkü) en iyi koruyucu Allah'tır; merhametlilerin en merhametlisi de O'dur."

[1030] "Bunu da mı size emanet edeyim?!" Yakup *Aleyhisselâm* bu sözü ile onlara şunu demek istemiştir: "Sizler tıpkı şimdi Bünyamin için dediğiniz gibi vaktiyle Yûsuf konusunda da 'Biz onu kesinlikle koruruz.' demiştiniz, ama sonra emanete ihanet ettiniz, şimdi benzer bir konuda size güvenmemi sağlayacak olan şey nedir?!"

[١٠٢٨] {لِفِتْيَانِهِ} وقرئ «لفتيته»، وهما جمع فتى، كإخوة وإخوان في أخ، و”فعلة“ للقلة. و”فعلان“ للكثرة، أي لغلمانه الكيّالين. {لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا} لعلهم يعرفون حق ردّها وحق التكرم بإعطاء البدلين {إِذَا انقلبوا إلى أَهْلِهِمْ} وفرغوا ظروفهم {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} لعل معرفتهم بذلك تدعوهم إلى الرجوع إلينا، وكانت بضاعتهم النعال والأدم. وقيل: تخوّف أن لا يكون عند أبيه من المتاع ما يرجعون به. وقيل: لم ير من الكرم أن يأخذ من أبيه وإخوته ثمنًا، وقيل: علم أن ديانتهم تحملهم على ردّ البضاعة لا يستحلون إمساكها فيرجعون لأجلها. وقيل: معنى {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} لعلهم يردّونها.

٦٣-﴿فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَى أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا نَكْتَلْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[١٠٢٩] {مُنِعَ مِنَّا الكيل} يريدون قول يوسف فإن لم تأتوني به فلا كيل لكم عندي، لأنهم إذا أنذروا بمنع الكيل فقد منع الكيل {نَكْتَلْ} نرفع المانع من الكيل، ونكتل من الطعام ما نحتاج إليه. وقرئ «يكتل»، بمعنى يكتل أخونا، فينضم اكتياله إلى اكتيالنا. أو يكن سببًا للاكتيال فإن امتناعه بسببه.

٦٤-﴿قَالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَى أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

[١٠٣٠] {هَلْ امَنُكُمْ عَلَيْهِ} يريد أنكم قلتم في يوسف {وَإِنَّا لَهُ لحافظون} [يوسف: ١٢ ٦٣] كما تقولونه في أخيه، ثم ختنتم بضمانكم، فما يؤمنني من مثل ذلك.

Daha sonra da onlara “En iyi koruyucu Allah’tır.” demiş ve Bünyamin konusunda Allah’a tevekkül etmiş ve onu onlara vermiştir. حافِظًا (koruyucu) kelimesi tıpkı *huve hayruhum racül*^{en} (O, onların adam olarak en hayırlılarıdır.) ve *li’llâhi derruhû fâris*^{en} (Allah iyiliğini versin, çok iyi at binicisidir.) ifadelerindeki gibi temyizdir. Ayrıca hal de olabilir. Bu kelime *hıfz*^{an} şeklinde de okunmuştur. A‘meş [v. 148/765] *fa’llâhu hayru hâfız*^{in} şeklinde, Ebû Hureyre ise *hayru’l-hâfızîne* şeklinde okumuştur.

[1031] “Merhametlilerin en merhametlisi de O’dur.” Bu sebeple, ben onun beni muhafaza ederek bana nimet ihsan etmesini ve bana iki musibeti birlikte yaşatmamasını ümit ediyorum.

65. Yüklerini açtıklarında, sermayelerinin kendilerine iade edilmiş olduğunu gördüler. Dediler ki: “Ey babamız! Daha ne isteriz? İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş! Ailemize yine zahîre getiririz... Kardeşimizi de koruruz ve bir deve yükü daha fazladan zahîre getiririz. Bu, az bir ölçektir.”

[1032] رُدَّتْ إِلَيْنا (bize iade edilmiş) ifadesi, idğam edilmiş olan Dal’ın kesresinin Râ’ya nakledilmiş olduğu gerekçesiyle, tıpkı *kīle* ve *bî‘a* kelimelerinde olduğu gibi, kesre ile *riddet ileynâ* şeklinde de okunmuştur. Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub [v. 206/821] Râ’nın kesresinin bu harfi sâkin olarak okuyanlar tarafından Dat’a nakledilmesi suretiyle *dırbe Zeyd*^{ün} (Zeyd’e vuruldu.) şeklinde bir ifade nakletmiştir.

[1033] ما نَبْغِي ifadesi olumsuzlama anlamında olup “Abartmıyoruz; kralın ikram ve ihsanı konusunda anlattıklarımızda yalan katmıyoruz.” anlamındadır. Zira onlar “Biz çok hayırlı bir kişinin huzuruna çıktık, bizi ağırladı, öylesine ikramda bulundu ki, Yakup ailesinden biri bile olsa bize o kadar ikramda bulunmazdı.” demişlerdir. Ya da bu ifade, “Bize yaptığı iyiliklerin ötesinde artık daha başka bir şey istemiyoruz.” anlamında veya da soru ifadesi olarak “Bundan öte daha ne isteyelim ki?” anlamında olabilir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde bu ifade Tâ ile *mâ tebğî* (Daha ne istersin ki?) şeklinde Yakup *Aleyhisselâm*a hitap olarak yer almaktadır. Bu durumda anlamı, “Bu ihsan ve iyiliğin ötesinde daha ne istiyorsun?” ya da “Doğru söylediğimize dair daha hangi şahidi istiyorsun ki?” anlamındadır. İfadenin, “Senden bundan öte başka mal da istemiyoruz.” anlamında olduğu da söylenmiştir. “İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş!” ifadesi ما نَبْغِي ifadesini izah etmek üzere gelmiş yeni başlayan bir cümledir, devamındaki cümle ise buna atıf olup, “Metâlarımız bize geri verilmiş, biz de bu metâları da kullanıp yeni erzak alırız.” anlamındadır.

ثم قال {فالله خَيْرٌ حافظا} فتوكل على الله فيه ودفعه إليهم. و{حافظا} تمييز، كقولك: هو خيرهم رجلًا، ولله درّه فارسًا. ويجوز أن يكون حالًا وقرئ «حفظًا»، وقرأ الأعمش: «فالله خير حافظ». وقرأ أبو هريرة: «خير الحافظين».

[١٠٣١] {وَهُوَ أَرْحَمُ الراحمين} فأرجو أن ينعم عليّ بحفظه ولا يجمع عليّ مصيبتين.

٦٥-﴿وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبْغِي هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا وَنَمِيرُ أَهْلَنَا وَنَحْفَظُ أَخَانَا وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ذَلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ﴾

[١٠٣٢] وقرئ «ردت إلينا»، بالكسر، على أن كسرة الدال المدغمة نقلت إلى الراء، كما في: قيل وبيع، وحكى قطرب ضرب زيد. على نقل كسرة الراء فيمن سكنها إلى الضاد

[١٠٣٣] {مَا نَبْغِى} للنفي، أي ما نبغي في القول، وما نتزيد فيما وصفنا لك من إحسان الملك وإكرامه، وكانوا قالوا له: إنا قدمنا على خير رجل، أنزلنا وأكرمنا كرامة لو كان رجلًا من آل يعقوب ما أكرمنا كرامته. أو ما نبتغي شيئًا وراء ما فعل بنا من الإحسان. أو على الاستفهام، بمعنى أي شيء نطلب وراء هذا؟ وفي قراءة ابن مسعود «ما تبغي»، بالتاء على مخاطبة يعقوب، معناه، أي شيء تطلب وراء هذا من الإحسان، أو من الشاهد على صدقنا؟ وقيل: معناه ما نريد منك بضاعة أخرى. وقوله {هذه بضاعتنا رُدَّتْ إِلَيْنَا} جملة مستأنفة موضحة لقوله {مَا نَبْغِى} والجمل بعدها معطوفة عليها، على معنى: إن بضاعتنا ردّت إلينا، فنستظهر بها

Krala tekrar döndüğümüzde "Ailemize yine zahîre getiririz… Kardeşimizi de koruruz." Endişe ettiğin şeylerden hiçbiri onun başına gelmez. Ayrıca kardeşimizin yanımızda olması vesilesiyle, bizim alacağımız birer deve yükü erzaka ilaveten fazladan bir deve yükü daha erzak alırız. Halimizi düzeltecek, elimizi bollaştıracak bu isteklerden başka daha ne isteyelim ki?

[1034] "Bir deve yükü daha fazladan zahîre getiririz" demiş olmalarının sebebi, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın adaleti sağlamak için kişi başı en fazla bir deve yükü erzak veriyor olmasıdır.

[1035] **Şayet** "Bu yorum, (ما نَبْغِي ifadesindeki) *bağy* kelimesini talep anlamında tefsir ettiğin zaman doğru olur; ama bu kelimeyi yalan söylemek, söze ilavede bulunmak, abartmak anlamında tefsir edersen o zaman ilk cümle, yani 'İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş!' cümlesi onların doğru söylediklerinin, sözlerine yalan ve abartı katmamış olduklarının beyanı mahiyetinde olur. Bu durumda sonraki cümleleri nasıl yorumlayacaksın?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda sonraki cümleleri ما نَبْغِي ifadesine atıf yaparım ve anlam; "Ailemize yine zahîre getiririz, şunu şunu yaparız derken abartmıyoruz." şeklinde olur. Ayrıca "Ailemize yine zahîre getiririz!" ifadesinin yeni bir cümle olup "Ailelerimize yeni zahîre getirmemiz gerekir." anlamında olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı "falancanın ihtiyacını karşılamak için çalıştım, amacını gerçekleştirmek için gayret gösterdim, çalışmam gerekir, gayrette kusur etmemem gerekir." demene benzer. Yine burada "kardeşimizin de bizimle birlikte gelip erzak alması konusunda sana sunduğumuz düşüncelerimizde sadece doğru olanı söylüyor ve amaçlıyoruz." mânasının kastedilmiş olması ve ardında da görüşlerinde abartılı olmadıklarını, bu görüşlerin isabetli olduğunu beyan etmek üzere, "İşte metâlarımız; bak bize geri verilmiş, bunları da kullanır ve ailemize yeni zahîre getiririz." demiş olmaları da mümkündür. Bu da gayet açık ve güzel bir yorumdur.

[1036] "Bu, az bir ölçektir;" az bir erzaktır, bize yetmez. Bununla, kendilerine verilen ölçeğin az olduğunu kast ediyorlar, kardeşlerine verilecek ölçekle erzaklarını daha da artırmak istiyorlardı. Ya da bu ifade, "bir deve yükü" ifadesine işaret olup "Bu oldukça az bir erzaktır; kral onu bize verir, bu konuda zorluk çıkarmaz, onun için oldukça kolaydır, çok büyük değildir." demiş olmaları da mümkündür. Yine "Benim ona gıyabında ihanet etmediğimi bilsin diye.." [Yûsuf 12/52] ifadesinin Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözü olmasının mümkün oluşuna benzer şekilde, bu ifadenin, yani "Bu, az bir ölçektir" ifadesinin de Yakup *Aleyhisselâm*'ın sözü olması ve bir deve yükü erzakın çok az olduğunu, böyle az bir erzak için evladını tehlikeye atmaya değmeyeceğini kastetmiş olması da mümkündür.

{وَنَمِيرُ أَهْلَنَا} في رجوعنا إلى الملك {وَنَحْفَظُ أَخَانَا} فما يصيبه شيء مما تخافه، ونزداد باستصحاب أخينا وسق بعير زائدًا على أوساق أباعرنا، فأي شيء نبتغي وراء هذه المباغي التي نستصلح بها أحوالنا ونوسع ذات أيدينا:

[١٠٣٤] وإنما قالوا: {وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ} لما ذكرنا أنه كان لا يزيد للرجل على حمل بعير للتقسيط.

[١٠٣٥] فإن قلت: هذا إذا فسرت البغي بالطلب، فأما إذا فسرته بالكذب والتزيد في القول، كانت الجملة الأولى وهي قوله {هذه بضاعتنا رُدَّتْ إِلَيْنَا} بيانًا لصدقهم وانتفاء التزيد عن قيلهم، فما تصنع بالجمل البواقي؟ قلت: أعطفها على قوله {مَا نَبْغِى} على معنى: لا نبغي فيما نقول {وَنَمِيرُ أَهْلَنَا} ونفعل كيت وكيت. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ، كقولك: وينبغي أن نمير أهلنا، كما تقول: سعيت في حاجة فلان، واجتهدت في تحصيل غرضه، ويجب أن أسعى، وينبغي لي أن لا أقصر. ويجوز أن يراد: ما نبغي وما ننطق إلا بالصواب فيما نشير به عليك من تجهيزنا مع أخينا، ثم قالوا: هذه بضاعتنا نستظهر بها ونمير أهلنا ونفعل ونصنع. بيانًا لأنهم لا يبغون في رأيهم وأنهم مصيبون فيه، وهو وجه حسن واضح

[١٠٣٦] {ذلك كَيْلٌ يَسِيرٌ} أي ذلك مكيل قليل لا يكفينا، يعنون ما يكال لهم، فأرادوا أن يزدادوا إليه ما يكال لأخيهم. أو يكون ذلك إشارة إلى كيل بعير، أي ذلك الكيل شيء قليل يجيبنا إليه الملك ولا يضايقنا فيه، أو سهل عليه متيسر لا يتعاظمه. ويجوز أن يكون من كلام يعقوب، وأن حمل بعير واحد شيء يسير لا يخاطر لمثله بالولد، كقوله {ذلك لِيَعْلَمَ} [يوسف: ٥٢].

66. (Babaları): “Tamamen kuşatılmadıkça onu mutlaka bana getireceğinize dair Allah adına bana sağlam bir söz vermedikçe onu asla sizinle göndermem!” dedi. Onlar da sağlam bir söz verince, “Konuştuklarımıza Allah (şahit ve) vekildir.” dedi.

[1037] “Onu asla sizinle göndermem!” Yani sizin geçmişte yapmış olduklarınızı gördüğüm için, onu sizinle göndermek benim durumuma, halime aykırıdır.

[1038] “Allah adına bana sağlam bir söz vermedikçe” Allah katından bana bir güvence getirmedikçe. Bu ifade ile onların Allah adına yemin etmelerini istemiştir. Allah adına yemin etmenin ondan bir güvence getirmek olarak ifade edilmesinin sebebi, Allah adına yemin etmenin anlaşma ve sözleşmeleri pekiştirip güvence altına alan bir unsur olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ da bu konuda izin vermiştir. Dolayısıyla, Allah adına yemin etmek, Allah’tan izin almak sayılır. “Onu mutlaka bana getireceğinize dair” ifadesi yeminin cevabıdır; çünkü anlam, “onu mutlaka bana getireceğinize dair yemin etmedikçe” şeklindedir.

[1039] “Tamamen kuşatılmadıkça” yani mağlup edilip de onu getirmeye güç yetirememeniz dışında ya da ölmeniz dışında.

[1040] **Şayet** “Bu istisnanın hakikati hakkında bilgi verir misin, çünkü burada bir problem var?” **dersen şöyle derim:** إِلاَّ أَنْ يُحاطَ بِكُمْ (tamamen kuşatılmadıkça) ifadesi mef‘ûlün lehtir. Olumlu bir cümle olan لَتَأْتُنَّنِي بِهِ (onu mutlaka bana getireceğinize dair) ifadesi ise, olumsuz cümle olarak te’vil edilir ve böylece cümlenin anlamı, “Onu getirmekten kendinizi alıkoymayacaksınız! Bu, ancak kuşatılmanız sebebiyle olabilir; yani ancak bir illet sebebiyle onu getirmekten alıkonulabilirsiniz ki o da, kuşatılmanızdır.” şeklindedir. Bu, sebep bildiren nesnenin en umumi olan durumdan istisnasıdır. En umumi olan durumdan istisna ise sadece olumsuz ifadeden istisna şeklinde olabilir. Bu sebeple de, istisna edatı olan *illâ*dan önceki olumlu cümlenin olumsuz cümle olarak tevil edilmesi gerekir. Olumlu cümlenin olumsuz mânada tevil edilmesinin buna benzer bir örneği, *aksemtu bi’llâhi lemmâ fa‘alte ve illâ fa‘alte* (Allah’a yemin ederim ki, *ancak yaptığında* yapmış olacaksın) cümlesidir ki bu cümlede ifade edilmek istenen mâna, “Senden sadece yapmanı istiyorum, başka bir şey istemiyorum!” şeklindedir.[1]

[1041] “Konuştuklarımıza” yani güvence isteme ve vermeye dair konuştuklarımıza Allah “vekildir.” gözetleyicidir, haberdardır.

---

[1] Çünkü *akseme* görünürde yemin olsa da, aslında talep anlamındadır. *Lemmâ* görünürde zaman ifade etse de, aslında burada istisna edatı olarak kullanılmıştır. Devamındaki ifade ise zahirde fiil gibi görünmekle beraber isim hükmündedir. Dolayısıyla cümle, *mâ atlubu minke illâ fi‘leke* (Senden sadece fiilini talep ediyorum.) anlamındadır. (Tıybî’den) / çev.

٦٦-﴿قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾

[١٠٣٧] {لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ} مناف لحالي وقد رأيت منكم ما رأيت - إرساله معكم

[١٠٣٨] {حتى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مّنَ الله} حتى تعطوني ما أتوثق به من عند الله، أراد أن يحلفوا له بالله: وإنما جعل الحلف بالله موثقًا منه لأن الحلف به مما تؤكد به العهود وتشدّد. وقد أذن الله في ذلك فهو إذن منه {لَتَأْتُنَّنِى بِهِ} جواب اليمين؛ لأن المعنى: حتى تحلفوا لتأتنني به

[١٠٣٩] {إِلَا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} إلا أن تغلبوا فلم تطيقوا الإتيان به. أو إلا أن تهلكوا.

[١٠٤٠] فإن قلت: أخبرني عن حقيقة هذا الاستثناء ففيه إشكال؟ قلت: {أَن يُحَاطَ بِكُمْ} مفعول له، والكلام المثبت الذي هو قوله {لَتَأْتُنَّنِى بِهِ} في تأويل النفي. معناه: لا تمتنعون من الإتيان به إلا للإحاطة بكم، أي لا تمتنعون منه لعلة من العلل إلا لعلة واحدة: وهي أن يحاط بكم، فهو استثناء من أعم العام في المفعول له، والاستثناء من أعم العام لا يكون إلا في النفي وحده، فلا بد من تأويله بالنفي. ونظيره من الإثبات المتأوّل بمعنى النفي قولهم: أقسمت بالله لما فعلت وإلا فعلت، تريد: ما أطلب منك إلا الفعل

[١٠٤١] {على مَا نَقُولُ} من طلب الموثق وإعطائه {وَكِيلٌ} رقيب مطلع.

67. Ayrıca dedi ki: "Evlâtlarım! (Mısır'a) hepiniz birden aynı kapıdan girmeyin; ayrı ayrı kapılardan girin. Bununla beraber, Allah karşısında benim size bir faydam olmaz; çünkü mutlak hüküm tamamen Allah'ındır. Ben O'na güvenip dayanmaktayım; güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar."

68. Babalarının kendilerine emrettiği şekilde girdiklerinde, Allah karşısında bunun onlara bir faydası olacak değildi. Ancak Yakup içindeki bir dileği dile getirmiş oluyordu. Şüphesiz o, kendisine Biz öğrettiğimiz için bunu bilmekte idi. Ama insanların çoğu bilmez.

[1042] Yakup *Aleyhisselâm*'ın, evlatlarının tek bir kapıdan girmelerini yasaklamasının sebebi, onların giyimi - kuşamı iyi, güzel görünümlü insanlar olması, ilk gidişlerinde krala yakın olmaları, ondan diğerlerinin görmediği hususi bir izzet ü ikram görmüş olmaları ve bu sebeple Mısır halkı tarafından tanınmış olmaları; bu yüzden de insanların erzak almak için gelen bütün heyetler arasında gözlerini özellikle onlara dikip parmaklarıyla işaret etmelerinin ve "İşte bunlar kralın konuklarıdır; bakın, ne kadar da yakışıklı genç delikanlılar! İzzet ü ikrama ne kadar da lâyıklar!" diye konuşup, kralın onlara ikramda bulunmuş, onları diğer heyetlerden ayrıcalıklı ve üstün tutmuş olması sebebiyle kendilerini dillerine dolmalarının mümkün olmasıdır. İşte Yakup *Aleyhisselâm* onların tek bir grup halinde bir kapıdan girip de güzellikleri ve ihtişamları sebebiyle *nazara* gelmelerinden, başlarına bir kötü işin gelmesinden endişe etmiş ve ilk gidişlerinde ayrı gruplar halinde girmelerini emretmeyip sadece ikinci gidişlerinde emretmiştir; çünkü onlar ilk gidişlerinde tanınmayan, kalabalıklar arasından seçilemeyen kimseler idiler.

[1043] **Şayet** "Göz değmesinin, nazarın aslı var mı?" **dersen şöyle derim:** Bir şeye bakıp onu beğenme esnasında Yüce Allah'ın o şeyde bir noksanlık, bazı açılardan bir kusur yaratması mümkündür ve böyle bir şey Allah'ın kullarına yönelik bir imtihanı, araştırmacı kullar ile boş kafalıların ayırt edilmesine yönelik bir denemesi olur. Zira böyle bir durumda araştırmacı kul, "Bu Allah'ın fiilidir." derken boş kafalı olan, "Bu gözün etkisidir; nazardır." der. Nitekim Yüce Allah, "Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık." [Müddessir 74/31] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in de Hazret-i Hasan [v. 50/670] ve Hazret-i Hüseyin [v. 61/680] için isti'âze duası okuyup, "Siz ikinizi her türlü kınayıcı gözden, her tür şeytandan ve geceleri ortaya çıkan haşerattan Allah'ın eksiksiz kelimelerine havale ediyorum." buyurduğu rivayet edilmiştir [*İbn Mâce*, "Tıbb", 37].

٦٧-﴿وَقَالَ يَا بَنِيَّ لا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾

٦٨-﴿وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ إِلا حَاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَاهَا وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٠٤٢] وإنما نهاهم أن يدخلوا من باب واحد، لأنهم كانوا ذوي بهاء وشارة حسنة، اشتهرهم أهل مصر بالقربة عند الملك والتكرمة الخاصة التي لم تكن لغيرهم، فكانوا مظنة لطموح الأبصار إليهم من بين الوفود، وأن يشار إليهم بالأصابع. ويقال: هؤلاء أضياف الملك، انظروا إليهم ما أحسنهم من فتيان، وما أحقهم بالإكرام، لأمر مّا أكرمهم الملك وقرّبهم وفضّلهم على الوافدين عليه، فخاف لذلك أن يدخلوا كوكبة واحدة، فيعانوا لجمالهم وجلالة أمرهم في الصدور، فيصيبهم ما يسوؤهم؛ ولذلك لم يوصهم بالتفرق في الكرّة الأولى، لأنهم كانوا مجهولين مغمورين بين الناس.

[١٠٤٣] فإن قلت: هل للإصابة بالعين وجه تصحّ عليه؟ قلت: يجوز أن يحدث الله عز وجل عند النظر إلى الشيء والإعجاب به، نقصانًا فيه وخللا من بعض الوجوه، ويكون ذلك ابتلاء من الله وامتحانًا لعباده، ليتميز المحققون من أهل الحشو فيقول المحقق: هذا فعل الله، ويقول الحشوي: هو أثر العين، كما قال تعالى: {وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلّا فِتْنَةً لِّلَّذِينَ كَفَرُوا} [المدثر: ٣١] الآية. وعن النبي ﷺ: «أنه كان يعوّذ الحسن والحسين فيقول: أعيذكما بكلمات الله التامّة، من كل عين لامّة، ومن كل شيطان وهامّة».

[1044] “Allah karşısında benim size bir faydam olmaz.” Yani eğer Allah sizin için bir kötülük murat ettiyse, benim tavsiye ettiğim ayrı ayrı girme yöntemi size bir fayda etmez; o şey mutlaka başınıza gelir. “Çünkü mutlak hüküm tamamen Allah’ındır.”

[1045] Sonra da şöyle buyurmaktadır: “Babalarının kendilerine emrettiği şekilde” yani dağınık olarak “girdiklerinde, Allah karşısında bunun” yani Yakup’un görüşünün; ayrı ayrı girmelerinin “onlara bir faydası olacak değildi.” Zira ayrı ayrı girmelerine rağmen başlarına gelen gelmişti; hırsızlık suçlamasına mâruz kalmışlar, bu yüzden rezil-rüsva olmuşlar, kralın maşrapası kendi yükü içerisinde bulunduğu için kardeşleri alıkonulmuş ve babalarının derdi, kederi ikiye katlanmıştı. “Ancak” ifadesi, istisna-i munkatı’ olup, anlam şöyledir: Fakat “Yakup içindeki bir dileği” evlatlarına olan şefkatini “dile getirmiş oluyordu.” Onlara söyledikleriyle, tavsiyeleriyle dileğini ifade etmiş oluyordu. “Şüphesiz o, kendisine Biz öğrettiğimiz için bunu bilmekte idi.” Burada Yakup *Aleyhisselâm*’ın “Allah karşısında benim size bir faydam olmaz.” şeklindeki sözü ve tedbirin takdir karşısında işe yaramayacağına dair bilgisi kastedilmiştir.

69. Yûsuf’un huzuruna girdiklerinde, (Bünyamin’e gizlice) “Ben senin kardeşinim! Bunların yaptıklarına üzülme” diyerek kardeşini bağrına bastı.

[1046] “Kardeşini bağrına bastı.” Bünyamin’i kendine çekti, bağrına bastı.

[1047] Rivayete göre; Yûsuf’a,

“-İşte kardeşimiz bu! Onu sana getirdik.” demişler;

“-Aferin, doğru yaptınız ve bunun karşılığını göreceksiniz.” demiş ve onları ağırlayıp, izzet ü ikramda bulunmuş; bundan öte onlardan her iki kişiye bir sofra düşecek şekilde kendilerine sofralar hazırlatmış; hepsi ikişerli halde sofralara oturunca Bünyamin tek kalmış ve ağlamaya başlayıp

“-Kardeşim Yûsuf sağ olsaydı beni kendi sofrasına oturturdu.” demiş; bunun üzerine Yûsuf,

“-Bakın kardeşiniz tek kaldı.” demiş ve onu kendi sofrasına oturtmuş. Sonra;

“-Sizler on kişisiniz, ikişerli gruplar halinde odalara yerleşin. Bu kardeşinizin ise birlikte bir odaya yerleşeceği eşi yok! Bu yüzden o benimle kalsın.” demiş. Böylece sabaha dek kardeşini bağrına basıp koklamıştır.

[١٠٤٤] {وَمَا أُغْنِى عَنكُمْ مِّنَ اللهِ مِن شَىْء} يعني إن أراد الله بكم سوءًا لم ينفعكم ولم يدفع عنكم ما أشرت به عليكم من التفرق، وهو مصيبكم لا محالة {إِنِ الحكم إلّا للهِ}.

[١٠٤٥] ثم قال: {وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم} أي متفرقين {مَّا كَانَ يُغْنِى عَنْهُمْ} رأي يعقوب ودخولهم متفرّقين شيئًا قط، حيث أصابهم ما ساءهم مع تفرّقهم، من إضافة السرقة إليهم وافتضاحهم بذلك، وأخذ أخيهم بوجدان الصواع في رحله، وتضاعف المصيبة على أبيهم {إِلَا حَاجَةً} استثناء منقطع. على معنى: ولكن حاجة {فِى نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَاهَا} وهي شفقته عليهم وإظهارها بما قاله لهم ووصاهم به {وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ} يعني قوله {وَمَا أُغْنِى عَنكُمْ} وعلمه بأن القدر لا يغني عنه الحذر.

٦٩- ﴿وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٠٤٦] {آوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ} ضم إليه بنيامين.

[١٠٤٧] وروي أنهم قالوا له: هذا أخونا قد جئناك به، فقال لهم: أحسنتم وأصبتم، وستجدون ذلك عندي، فأنزلهم وأكرمهم، ثم أضافهم وأجلس كل اثنين منهم على مائدة فبقي بنيامين وحده فبكى وقال: لو كان أخي يوسف حيًا لأجلسني معه، فقال يوسف: بقي أخوكم وحيدًا، فأجلسه معه على مائدته وجعل يواكله، قال: أنتم عشرة فلينزل كل اثنين منكم بيتًا، وهذا لا ثاني له فيكون معي، فبات يوسف يضمه إليه ويشم رائحته حتى أصبح،

Bu sırada ona çocuklarını sormuş; o da,

“-On evladım var, hepsinin ismini ölen kardeşimin isminden türeterek koydum.” demiş. Yûsuf da,

“-Ölen kardeşinin yerine ben sana kardeş olayım, ister misin?” diye sormuş;

“-Senin gibi bir kardeşi kim bulabilir ki, fakat ne yazık ki seni Yakup ile Rahel çifti (annem ve babam) doğurmuş değildir.” demiş. Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* gözyaşları içinde kalkıp kardeşinin boynuna sarılmış ve;

“-Ben senin ağabeyin Yûsuf’um, artık onların geçmişte bize yaptıklarına üzülme; çünkü Allah bize ihsanda bulundu, bizi böyle bir hayır (iyi hal) üzere birleştirip bir araya getirdi, sana bu söylediklerimi onlara haber verme.” demiştir.

[1048] İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre ise kardeşi, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ı tanımıştır.

[1049] Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın ona, “Ben kayıp kardeşinin yerine sana kardeş olurum. Artık onlardan gördüğün haset ve eziyetlere üzülme, artık onlara karşı güvendesin.” dediği Vehb b. Münebbih’ten nakledilmiştir.

[1050] Söylendiğine göre

“-Bir daha senden ayrılmayacağım.” demiş, fakat devamında, “Babamın benden ötürü ne kadar kederlendiğini biliyorum, şimdi seni alıkoyarsam kederi iyice artacak. Çare yok, mecburen sana pek de hoş olmayan bir suçlamada bulunacağım (ki seni burada tutabileyim).” demiş. Kardeşi de

“-Benim için uygundur, sen nasıl münasip görüyorsan öyle yap.” demiştir. Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm;*

“-Maşrapamı senin yükünün içine gizleyeceğim, sonra da bağırıp senin onun çaldığını söyleyeceğim. Böylece başta senin onlarla birlikte gönderdiğim halde sonradan dönüp bana gelmenin yolunu hazırlamış olacağım.” demiş. O da

“-Tamam, yap!” demiştir.

70. Onların yüklerini hazırlatırken, maşrapasını kardeşinin yüküne koydurdu... Derken, bir tellal “Ey kafile! Siz kesin hırsızsınız!” diye bağırmaya başladı.

71. Onlara yönelerek “Siz ne arıyorsunuz?” dediler.

72. “Hükümdarın kupasını kaybettik, onu getirene de bir deve yükü (ödül) var. Ben de buna kefilim.” dediler.

وسأله عن ولده فقال: لي عشرة بنين اشتققت أسماءهم من اسم أخ لي هلك، فقال له: أتحب أن أكون أخاك بدل أخيك الهالك؟ قال: من يجد أخا مثلك، ولكن لم يلدك يعقوب ولا راحيل، فبكى يوسف وقام إليه وعانقه وقال له {إِنّى أَنَا أَخُوكَ} يوسف {فَلَا تَبْتَئِسْ} فلا تحزن {بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} بنا فيما مضى، فإن الله قد أحسن إلينا وجمعنا على خير، ولا تعلمهم بما أعلمتك.

[١٠٤٨] وعن ابن عباس: تعرّف إليه.

[١٠٤٩] وعن وهب: إنما قال له: أنا أخوك بدل أخيك المفقود، فلا تبتئس بما كنت تلقى منهم من الحسد والأذى فقد أمنتهم.

[١٠٥٠] وروي أنه قال له: أنا لا أفارقك. قال: قد علمت اغتمام والدي بي، فإذا حبستك ازداد غمه، ولا سبيل إلى ذلك إلا أن أنسبك إلى ما لا يجمل. قال: لا أبالي فافعل ما بدا لك. قال: فإني أدس صاعي في رحلك، ثم أنادي عليك بأنك قد سرقته، ليتهيأ لي ردّك بعد تسريحك معهم. قال: افعل.

٧٠-﴿فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ﴾

٧١-﴿قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ﴾

٧٢-﴿قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ﴾

[1051] *es-Sikāye,* su içilen maşrapa demektir ki bu aynı zamanda ölçek kabıdır. Söylendiğine göre bu, kralın maşrapası iken daha sonradan ölçek olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bunun hem hayvanlara su verilen hem de ölçek olarak kullanılan bir maşrapa olduğu söylenmiştir. Söylendiğine göre bu, silindir şeklinde sürahiye benzer bir maşrapa imiş. Bunun, iki sapı birleşik, acemlerin su içerken kullandıkları türden Pers işi bir maşrapa olduğu da söylenir. Altına bulanmış gümüş bir maşrapa olduğu da, altın maşrapa olduğu da, mücevher süslemeli bir maşrapa olduğu da söylenmiştir.

[1052] "Derken, bir tellal bağırdı;" seslenen biri nida etti. *Âzenehû*, "bildirdi" anlamında; *ezzene* ise "çokça bildirdi" anlamındadır. *Müezzin* de buradan türemiştir ki çok duyuru yapıp bildirimde bulunduğu için böyle denmiştir.

[1053] Rivayete göre kardeşler yola koyulmuşlar, fakat Yûsuf onları biraz bekletmiş, oyalamış, nihayet yola çıktıklarında emir vermiş ve yakalanıp hapse atılmışlar, sonra da kendilerine "Ey kafile! Siz kesin hırsızsınız!" denilmiştir.

[1054] الْعِيرُ yük taşıyan develer; yani kafile demektir. Bunlar gelip gittikleri için, *te'îru* (gelir-gider) ifadesinden bu isim verilmiştir. Bu kelimenin merkep kafilesi anlamında olup daha sonra her tür kafileye bu isim verilmeye başladığı da söylenmiştir. Aslında bu kelime sanki *'ayr* kelimesinin çoğulu olup aslı *fu'ul* veznindedir. Tıpkı *sakf* kelimesinin çoğulunun *sukuf* olması gibi. Daha sonra tıpkı *bîyd*^{in} ve *ğîyd*^{in} gibi ilk harfi kesreye dönüştürülmüştür. Maksat, kafiledeki insanlardır. Bu açıdan tıpkı "Ey Allah'ın atı (binicisi)! Bin!" ifadesi gibidir.

[1055] İbn Mes'ûd [v. 32/652] لَمَّا'nın cevabını hazfedip ***ve*** *ca'ale's-sikāyet*^{e} şeklinde okumuştur. Bu durumda sanki "Onların yüklerini hazırlatıp maşrapayı da kardeşinin yüküne koyuncaya kadar onları bekletti; nihayet yola koyuldular, sonra bir tellal seslendi." denilmiştir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî de [v. 73/692] تَفْقِدُونَ (neyiniz kayboldu) ifadesini, "bir şeyin kaybolduğunu farkettiğin" zaman kullandığın *efkadtuhû* fiilinden *tufkıdûne* (ne kaybettiniz) şeklinde okumuştur. صُوَاعَ Sād'ın fetha ve zammesiyle, hem Sād hem Dāt ile *savâ'a*, *sā'a*, *sû'a*, *sav'a* / *davâ'a*, *dā'a*, *dû'a*, *dav'a* şekillerinde de okunmuştur.

[1056] "Ben de buna kefilim" ifadesini tellal söylemiştir. "Ben bir deve yükü vermeye kefilim, getirene onu vereceğim." demek istemiştir. Deve yükünden maksadı ise, getirene bir deve yükü erzak vermektir.

[١٠٥١] {السقاية} مشربة يسقى بها وهي الصواع. قيل: كان يسقى بها الملك، ثم جعلت صاعًا يكال به. وقيل: كانت الدواب تسقي بها ويكال بها. وقيل: كانت إناء مستطيلًا يشبه المكوك وقيل: هي المكوك الفارسي الذي يلتقي طرفاه تشرب به الأعاجم. وقيل: كانت من فضة مموّهة بالذهب، وقيل كانت من ذهب. وقيل: كانت مرصعة بالجواهر

[١٠٥٢] {ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ} ثم نادى مناد. يقال: آذنه أعلمه. وأذن: أكثر الإعلام. ومنه المؤذن، لكثرة ذلك منه.

[١٠٥٣] روي: أنهم ارتحلوا وأمهلهم يوسف حتى انطلقوا، ثم أمر بهم فأدركوا وحبسوا، ثم قيل لهم ذلك.

[١٠٥٤] والعير: الإبل التي عليها الأحمال، لأنها تعير، أي تذهب وتجيء. وقيل: هي قافلة الحمير، ثم كثر حتى قيل لكل قافلة عير، كأنها جمع عير، وأصلها فعل كسقف وسقف، فعل به ما فعل ببيض وعيد. والمراد أصحاب العير كقوله: «يا خيل الله اركبي».

[١٠٥٥] وقرأ ابن مسعود: «وجعل السقاية»، على حذف جواب لما، كأنه قيل: فلما جهزهم بجهازهم وجعل السقاية في رحل أخيه، أمهلهم حتى انطلقوا، ثم أذن مؤذن. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي: «تفقدون» من أفقدته إذا وجدته فقيدًا. وقرئ «صواع»، و«صاع»، و«صوع»، و«صُوع» بفتح الصاد وضمها، والعين معجمة وغير معجمة

[١٠٥٦] {وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ} يقوله المؤذن، يريد: وأنا بحمل البعير كفيل، أُؤدّيه إلى من جاء به؛ وأراد وسق بعير من طعام جعلا لمن حصله.

73. “Allah’a yemin ederiz -hem siz de gördünüz- ki biz ülke(niz)de bozuculuk yapmaya gelmedik… Hırsız da değiliz!” dediler.

[1057] تَاللّٰهِ (Allah’a yemin ederiz.) yemin ifadesi olmakla beraber kendilerine atfedilen şeyden duydukları hayret mânasını da içerir. “Hem siz de gördünüz ki” diyerek onların da bunu biliyor olmalarını şahit tutmuşlardır; çünkü onlar da bu kimselerin iki kere gelmiş olmalarında ve kralın huzuruna çıkmalarında sergiledikleri güvenilirliği ve dinlerinden anlaşılan hallerini bilmekteydiler. Ayrıca bu kimseler, çarşı pazarda develeri başkalarının ekinlerini, yulaflarını yemesin diye, onların ağızlarını bağlayarak girmişler; ayrıca geçen sefer (erzak almak için getirmiş oldukları fakat tekrar) yüklerinin içine konulmuş olan sermayeleri geri getirmişlerdi. “Hırsız da değiliz!” Asla hırsızlıkla nitelenmiş değiliz, böyle bir şey bizim pozisyonumuza aykırı!

74. “Ya yalancıysanız, bunun cezası nedir?” dediler.

75. “Bunun cezası; çalınan şey kimin eşyasının arasında bulunursa, karşılığı o kişidir (onu çaldığı şeye mukabil alıkoyarız). Biz zalimleri böyle cezalandırıyoruz.” dediler.

[1058] “Ya yalancıysanız,” suçu inkâr ve suçsuzluk iddianızda yalancı iseniz, “bunu” çalmanı“n cezası nedir?” “Dediler ki: Bunun cezası; çalınan şeyin, eşyası arasında bulunduğu kişidir!” Yani onu çalmanın cezası, kimin yükünde bulunduysa bizzat onun alıkonulmasıdır. Yakup ailesi içerisinde hırsızlık yapmanın hükmü, hırsızın bir yıl boyunca köleleştirilmesi idi. Bu yüzden hırsızın cezasının ne olduğu kendilerine sorulmuştur. فَهُوَ جَزَاؤُهُ (Karşılığı o kişidir.) şeklindeki sözleri işbu hükmün onaylanmasıdır; yani hırsızın bizzat kendisinin alınmasıdır bunun cezası, başka bir şey değildir. فَهُوَ جَزَاؤُهُ ifadesi tıpkı *hakku Zeyd*^{in} *en yüksâ ve yut‘ame ve yun‘ame ‘aleyhi fe-zâlike hakkuhû* (Zeyd’in hakkı giydirilmek, yedirilmek, nimete mazhar kılınmaktır. İşte onun hakkı budur!) ifadesi gibidir; *fe-zâlike hakkuhû* (İşte onun hakkı budur.) diyerek, *fe-huve hakkuhû* (Hakkı ‘o’dur.) mânasını kastetmiş; böylece daha önce zikrettiğin üzere onun hak ettiği şeyleri onaylamış olursun.

[1059] (ii) جَزَاؤُهُ (onun cezası) ifadesinin mübteda olması, şart cümlesinin ise haber olması da mümkündür. Bu durumda açık olarak ifade edilen kelime zamir yerine kullanılmış olmaktadır. İfadenin aslı, *cezâ’uhû men vucide fî rahlihî fe-huve huve*, (Bunun cezası çalınan şeyin yükünde bulunduğu kişidir; işte o [ceza] odur.) şeklinde olup

٧٣-﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ﴾

[١٠٥٧] {تالله} قسم فيه معنى التعجب مما أضيف إليهم، وإنما قالوا {لَقَدْ عَلِمْتُمْ} فاستشهدوا بعلمهم. لما ثبت عندهم من دلائل دينهم وأمانتهم في كرّتي مجيئهم ومداخلتهم للملك، ولأنهم دخلوا وأفواه رواحلهم مكمومة لئلا تتناول زرعًا أو طعامًا لأحد من أهل السوق. ولأنهم ردّوا بضاعتهم التي وجدوها في رحالهم {وَمَا كُنَّا سارقين} وما كنا قط نوصف بالسرقة وهي منافية لحالنا.

٧٤-﴿قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ إِنْ كُنْتُمْ كَاذِبِينَ﴾

٧٥-﴿قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِه فَهُوَ جَزَاؤُهُ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٥٨] {فَمَا جَزَاؤُهُ} الضمير للصواع، أي فما جزاء سرقته {إِن كُنتُمْ كاذبين} في جحودكم وادّعائكم البراءة منه. {قَالُوا جَزَاؤُهُ مَن وُجِدَ فِى رَحْلِهِ} أي جزاء سرقته أخذ من وجد في رحله، وكان حكم السارق في آل يعقوب أن يسترقّ سنة، فلذلك استفتوا في جزائه. وقولهم {فَهُوَ جَزَاؤُهُ} تقرير للحكم، أي فأخذ السارق نفسه وهو جزاؤه لا غير، كقولك: حق زيد أن يكسى ويطعم وينعم عليه، فذلك حقه، أي فهو حقه لتقرّر ما ذكرته من استحقاقه وتلزمه.

[١٠٥٩] ويجوز أن يكون {جَزَاؤُهُ} مبتدأ، والجملة الشرطية كما هي خبره، على إقامة الظاهر فيها مقام المضمر. والأصل: جزاؤه من وجد في رحله فهو هو،

cezâ' kelimesi *huve* zamiri konumunda kullanılmıştır. Buna benzer şekilde arkadaşına, *men ahū Zeyd* (Zeyd'in kardeşi kimdir?) dersin, o da *ahūhu men yekʿudü ilâ cenbihî fe-huve huve* (Kardeşi, yanında oturandır, işte o, odur.) der. Burada ilk zamir *men* kelimesine, ikinci zamir ise *ah* kelimesine racidir. Sonra da *fe-huve ahūhu* (İşte o, onun kardeşidir.) der ve açık olan *ahūhu* (kardeşi) kelimesini gizli *huve* (o) zamiri yerine kullanırsın.

[1060] (iii) جَزاؤُهُ ifadesinin hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması da mümkündür. Bu hazfedilmiş mübteda "cezası sorulan kimse" ifadesidir. Bu durumda onlar önce "cezası sorulan kimse:" demiş, sonra da onların sorularına "Kimin yükünde bulunursa, işte cezası/karşılığı odur." diye cevap vermişlerdir. Bu tıpkı kendisine; ihramlı iken avlanan kimsenin durumu sorulan birinin önce; "Bana ihramlı iken avlanan kimsenin cezasını soran kişi: İhramlı iken avlananın cezası…" deyip sonra da "İçinizden her kim bile bile onu öldürürse, cezası; öldürdüğü o hayvanın benzeri bir ehlî hayvandır." [Mâide 5/95] âyetini okumasına benzemektedir.

76. Bunun üzerine, (Yûsuf) kardeşinin eşyasından evvel onların eşyalarından başladı. Sonra, onu kardeşinin eşyasından çıkardı… Yûsuf'a böyle bir tertip öğrettik; yoksa hükümdarın kanunlarına göre, -Allah dilerse başka, ama- kardeşini başka türlü alıkoyma imkânı yoktu. Biz dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz. Her bilgi sahibinin üstünde bir bilen var!

[1061] "Onların eşyalarından başladı." Söylendiğine göre eşyaları kontrol etmekten sorumlu olan kişi onlara, "Eşyalarınızın aranması gerekiyor." demiş ve onları alıp Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın huzuruna getirmiş, o da herhangi bir töhmet söz konusu olmasın diye Bünyamin'in eşyasından önce diğerlerinin eşyalarını kontrol etmiş; nihayet Bünyamin'in eşyasına sıra gelince "Bunun bir şey almış olduğunu sanmıyorum." demiş, ama ağabeyleri; "Vallahi, onun da yüküne bakmadan biz onu salmayız. Böylesi, senin içini de bizim içimizi de daha çok rahatlatır." demişler ve arandığı zaman maşrapayı onun eşyasından çıkarmışlardır.

[1062] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Vav'ın zammesi ile *vuʿâi ahīhi* (kardeşinin eşyası) diye okumuştur ki bu da bir lehçedir. Saʿîd b. Cübeyr de Vav'ı Hemze'ye dönüştürerek *iʿâi ahīhi* şeklinde okumuştur.

فوضع الجزاء موضع هو، كما تقول لصاحبك: من أخو زيد فيقول لك أخوه من يقعد إلى جنبه فهو هو، يرجع الضمير الأول إلى من والثاني إلى الأخ، ثم تقول «فهو أخوه» مقيمًا للمظهر مقام المضمر.

[١٠٦٠] ويحتمل أن يكون جزاؤه خبر مبتدأ محذوف، أي المسؤل عنه جزاؤه، ثم أفتوا بقولهم: من وجد في رحله فهو جزاؤه، كما يقول: من يستفتى في جزاء صيد المحرم جزاء صيد المحرم، ثم يقول: {وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاء مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النعم} [المائدة: ٩٥].

٧٦-﴿فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾

[١٠٦١] {فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ} قيل: قال لهم من وكل بهم: لا بدّ من تفتيش أوعيتكم، فانصرف بهم إلى يوسف، فبدأ بتفتيش أوعيتهم قبل وعاء بنيامين لنفي التهمة حتى بلغ وعاءه فقال: ما أظنّ هذا أخذ شيئًا، فقالوا: والله لا نتركه حتى تنظر في رحله، فإنه أطيب لنفسك وأنفسنا، فاستخرجوه منه.

[١٠٦٢] وقرأ الحسن: «وُعاء أخيه»، بضم الواو، وهي لغة. وقرأ سعيد ابن جبير: «إعاء أخيه»، بقلب الواو همزة.

[1063] **Şayet** "Maşrapa kelimesine giden zamiri defalarca müzekker olarak ifade etmişken neden en sonunda müennes olarak ifade etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Müzekker olarak zikredilen zamirin (aynı mânadaki) *es-sikāye* (su kabı) kelimesine işaret ettiğini ya da *suvâ'* kelimesine işaret ettiği halde müennes olarak kullanıldığını, çünkü bu kelimenin hem müzekker hem müennes olarak kullanılabildiğini söylemişlerdir. Belki de Yûsuf *Aleyhisselâm* onu *sikāye* olarak isimlendiriyordu, uşakları ise *suvâ'* diye isimlendiriyordu. Bu yüzden de söz Yûsuf *Aleyhisselâm* ile ilgili iken buna *sikāye* lafzı esas alınarak işaret edilirken, uşakları ile ilgili iken *suvâ'* lafzı esas alınarak işaret edilmiştir.

[1064] "İşte Yûsuf'a böyle bir tertip öğrettik." Yani işte biz ona böylesine büyük bir tertip öğrettik, bunu ona vahyettik. "Yoksa hükümdarın kanunlarına göre, kardeşini başka türlü alıkoyma imkânı yoktu." Bu ifade tertibin izah ve beyanıdır; çünkü Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır kralının kanunlarına tâbi idi. Bu kanunlarda ise hırsızın cezası, kendisinin alıkonulup köleleştirilmesi değil, çaldığı şeyin iki katı kadar borçlandırılması idi. "Allah dilerse başka, ama" yani Allah'ın dilemesi ve izni dışında, Yûsuf'un onu başka türlü alması mümkün değildi.

[1065] "Biz dilediklerimizin derecelerini yükseltiyoruz." Tıpkı Yûsuf'un ilimdeki derecesini yükseltmiş olduğumuz gibi, dilediğimizi ilimde derece derece yükseltiyoruz. نَرْفَعُ (yükseltiyoruz) ifadesi Yâ ile *yerfe'u* (yükseltiyor) şeklinde, دَرَجَاتِ ifadesi ise tenvin ile okunmuştur.[1]

[1066] "Her bilgi sahibinin üstünde bir bilen var!" Üstünde ondan daha üst ilim mertebesinde olan biri var. Ya da bütün âlimlerin üzerinde "Alîm" olan zat var. O, ilimde onların hepsinin üzerindedir ki o da Yüce Allah'tır.

[1067] **Şayet** "Allah'ın izin vermiş olduğu şeyin güzel olması gerekir, peki bu tertibin güzel olan yanı nedir? 'Siz kesin hırsızsınız!" [Yûsuf 12/70] âyetinde ve 'Dediler ki: eğer yalan söylüyorsanız onun cezası nedir?' [Yûsuf 12/74] âyetinde ifade edildiği üzere, bu durum hırsızlık yapmamış birine iftira atmak, onu hırsızlıkla suçlamaktan, doğru sözlü olanı yalanlamaktan başka bir nedir ki?" **dersen şöyle derim:** Bu şeklen iftira gibi olsa da aslında değildir; çünkü "Siz kesin hırsızsınız!" [Yûsuf 12/70] ifadesi, onların Yûsuf'a yapmış olduklarının hırsızlık olarak nitelendirildiği bir tür *tevriye*dir.[2]

---

[1] "Biz dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz." Müfessirin tenvinsiz kıraati esas aldığı anlaşılıyor; yani "Biz dilediklerimizin derecelerini yükseltiyoruz." / ed.

[2] Çift anlamlı bir sözcük kullanıp, ilk akla gelen anlamı değil de, daha uzak anlamı kastetmek. / çev.

[١٠٦٣] فإن قلت: لم ذكر ضمير الصواع مرّات ثم أنثه؟ قلت: قالوا رجع بالتأنيث على السقاية، أو أنث الصواع لأنه يذكر ويؤنث، ولعلّ يوسف كان يسميه سقاية وعبيده صواعًا، فقد وقع فيما يتصل به من الكلام سقاية، وفيما يتصل بهم منه صواعًا

[١٠٦٤] {كَذَلِكَ كِدْنَا} مثل ذلك الكيد العظيم كدنا {لِيُوسُفَ} يعني علمناه إياه وأوحينا به إليه {مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِى دِينِ الملك} تفسير للكيد وبيان له، لأنه كان في دين ملك مصر، وما كان يحكم به في السارق أن يغرم مثلي ما أخذ، لا أن يلزم ويستعبد {إِلَا أَن يَشَاءَ اللَّهُ} أي ما كان يأخذه إلا بمشيئة الله وإذنه فيه

[١٠٦٥] {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ} في العلم كما رفعنا درجة يوسف فيه. وقرئ «يرفع»، بالياء. ودرجات بالتنوين.

[١٠٦٦] {وَفَوْقَ كُلِّ ذِى عِلْمٍ عَلِيمٌ} فوقه أرفع درجة منه في علمه، أو [و] فوق العلماء كلهم عليم هم دونه في العلم، وهو الله عز وعلا.

[١٠٦٧] فإن قلت: ما أذن الله فيه يجب أن يكون حسنًا، فمن أي وجه حسن هذا الكيد؟ وما هو إلا بهتان، وتسريق لمن لم يسرق، وتكذيب لمن لم يكذب، وهو قوله {إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ} [يوسف: ٧٠]، {فَمَا جَزَاؤُهُ إِن كُنتُمْ كاذبين} [يوسف: ٧٤]؟ قلت: هو في صورة البهتان وليس ببهتان في الحقيقة؛ لأنّ قوله {إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ} [يوسف: ٧٠] تورية عما جرى مجرى السرقة من فعلهم بيوسف.

[1068] Bu sözün, yani “Siz kesin hırsızsınız!” [Yûsuf 12/70] ifadesinin Yûsuf *Aleyhisselâm*’a değil, tellala ait olduğu da söylenmiştir. “Eğer yalan söylüyorsanız” [Yûsuf 12/74] ifadesi ise onların suçsuz olmadıklarını varsaymaktadır. Bir kimsenin yalan söylediğini varsaymak, onu yalancılıkla suçlamak demek değildir. Kaldı ki onlar hakkında açıkça “hırsızsınız” dediği gibi “yalancısınız” da demiş olsaydı bile, bunun da bir gerekçesi vardı. Zira “Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf’u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık. Kurt onu yemiş!” [Yûsuf 12/17] derken yalan söylemişlerdi.

[1069] Ayrıca buradaki ‘tertip’ tıpkı Yüce Allah’ın Eyyûb *Aleyhisselâm*’a, hem sözünü, ahdini bozmamış hem de karısını dövmemiş olması için “Eline bir demet sap alıp (eşine onunla vur da yeminini bozmuş olma).” [Sâd 38/44] buyurmuş olması ve İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın kadını kâfirin elinden kurtarmak için, “O benim kız kardeşimdir.” demiş olması gibi dini menfaat ve maslahatlara ulaşmak için kullanılan hîle-i şer‘iyyeler hükmündedir. Zaten şeriat hükümlerinin tamamı fesada düşmekten muhafaza etme yolları ve maslahatları sağlamak değil midir? Elbette Allah Teâlâ Yûsuf *Aleyhisselâm*’a telkin etmiş olduğu bu hilede çok büyük maslahatlar olduğunu bilmektedir ve bu hileyi o maslahatlara giden bir vesile, bir merdiven kılmıştır. Bu yüzden bu hile de güzel olmuş, bu sebeplerden dolayı çirkinlik vasıflarından arınmıştır.

77. “O çalmışsa, daha evvel kardeşi de çalmıştı!” dediler. Bunu duyan Yûsuf, onlara açmaksızın, gizlice, içinden “Siz daha beter durumdasınız! Bu bahsettiğiniz şeyi Allah daha iyi bilmekte!” dedi.

[1070] “Kardeşi de çalmıştı” derken Yûsuf *Aleyhisselâm*’ı kastetmişlerdir. Rivayete göre görevliler maşrapayı Bünyamin’in yükünden bulup çıkardıkları zaman ağabeylerinin utançtan başları öne eğilmiş, sonra Bünyamin’e dönmüş ve şöyle demişlerdir:

“-Sen ne yaptın böyle?! Rezil ettin bizi! Yüzümüzü kararttın! Ey Rahîl’in evlatları! Başımız sizden yana hiç beladan kurtulmuyor! Ne zaman aldın bu maşrapayı!?” Bunun üzerine o da şöyle demiştir:

“-Demek başınızın hiç beladan kurtulmamasına sebep olan Rahel’in evlatları ha!.. Vaktiyle, kardeşimi siz alıp götürdünüz ve öldürdünüz. Şunu bilin ki bu maşrapayı benim yüküme koyan kişi ile sizin yükünüze erzak almak için bedel olarak getirdiğiniz malları koyan kişi aynıdır!” demiştir.

[١٠٦٨] وقيل: كان ذلك القول من المؤذن لا من يوسف، وقوله {إِن كُنتُمْ كاذبين} [يوسف: ٧٤] فرض لانتفاء براءتهم. وفرض التكذيب لا يكون تكذيبًا، على أنه لو صرَّح لهم بالتكذيب، كما صرّح لهم بالتسريق. لكان له وجه؛ لأنهم كانوا كاذبين في قولهم: {وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِندَ متاعنا فَأَكَلَهُ الذئب} [يوسف: ١٧]

٥ [١٠٦٩] هذا وحكم هذا الكيد حكم الحيل الشرعية التي يتوصل بها إلى مصالح ومنافع دينية، كقوله تعالى لأيوب عليه السلام: {وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا} [ص: ٤٤] ليتخلص من جلدها ولا يحنث، وكقول إبراهيم عليه السلام: هي أختي، لتسلم من يد الكافر. وما الشرائع كلها إلا مصالح وطرق إلى التخلص من الوقوع في المفاسد، وقد علم الله تعالى في هذه الحيلة التي لقنها يوسف مصالح عظيمة فجعلها سلمًا وذريعة إليها، فكانت حسنة جميلة وانزاحت عنها وجوه القبح لما ذكرنا. ١٠

٧٧- ﴿قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ فَأَسَرَّهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ﴾

[١٠٧٠] {أَخٌ لَّهُ} أرادوا يوسف. روي أنهم لما استخرجوا الصاع من رحل بنيامين نكس إخوته رؤوسهم حياء، وأقبلوا عليه وقالوا له:

١٥ ما الذي صنعت؟ فضحتنا وسوّدت وجوهنا، يا بني راحيل ما يزال لنا منكم بلاء، متى أخذت هذا الصاع؟ فقال:

بنو راحيل الذين لا يزال منكم عليهم البلاء، ذهبتم بأخي فأهلكتموه، ووضع هذا الصواع في رحلي الذي وضع البضاعة في رحالكم.

[1071] Yûsuf *Aleyhisselâm*'a hangi konuda hırsızlık atfettikleri hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre çocukluğunda -annesinin babası olan- dedesine ait bir putu alıp kırmış ve onu yolda çöplerin, leşlerin içine atmıştı. Diğer bir görüşe göre bir puthaneye girip oradan insanların tapındıkları küçük bir altın heykel almış ve gömmüştü. Bir başka görüşe göre evdeki bir tavuk ya da oğlağı bir dilenciye vermişti. Bir diğer görüşe göre ise İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bir kemeri vardı ve kendisinden sonra soyundan gelen büyük çocuklara miras kalıyordu. Böylece onu önce İshak *Aleyhisselâm* miras olarak almış, ondan en büyük evladı olan kızına geçmişti. İshak *Aleyhisselâm*'ın bu kızı, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın annesi vefat edince, halası olarak onu bağrına basıyor ve ona çok şefkat gösteriyor; yokluğuna dayanamıyordu. İhtiyarladığı zaman Yakup *Aleyhisselâm* kemeri ondan almak istedi. O da kemeri Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın elbisesinin altına bağlayarak sakladı ve "İshak'ın kemerini kaybettim, bakın bakalım kim almış?" dedi. Arandığı zaman da onu Yûsuf'un beline bağlı olarak buldular. Bunun üzerine halası, "Artık Yûsuf benimdir; dilediğim gibi üzerinde tasarruf ederim." dedi. Yakup *Aleyhisselâm*'da Yûsuf'u onun yanında bıraktı. Yûsuf *Aleyhisselâm* halası ölünceye kadar onun yanında kalmıştır.

[1072] فَأَسَرَّهَا'daki zamir devamındaki ifadeyle açıklanmak üzere kullanılmıştır. Bunu açıklayan cümle ise, أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا (Siz daha beter durumdasınız!) ifadesidir. Zamirin müennes olarak kullanılmasının sebebi ise, "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesinin bir *cümle* -ya da bir söz grubunu *kelime* olarak isimlendirmeleri açısından bakıldığında- *kelime* olmasıdır. Burada sanki; "Yûsuf bu cümleyi ya da kelimeyi içinde tuttu; onlara söylemedi." denilmiştir ki bu cümle ya da kelime de "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesidir. Anlam, "Yûsuf, içinden 'Siz daha beter durumdasınız.' dedi" şeklindedir; çünkü "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesi فَأَسَرَّهَا'dan bedeldir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] kıraatinde zamir *fe-eserrehû* şeklinde müzekker okunmuştur; bu durumda bu zamir ile *kavl* (söz) veya *kelâm* anlamı kastedilmiştir.

[1073] "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesinin anlamı ise, "Sizler hırsızlık konusunda çok daha kötü konumdasınız! Çünkü gerçekten hırsızsınız, kardeşinizi babanızdan çaldınız!" şeklindedir. "Bu bahsettiğiniz şeyi Allah daha iyi bilmekte!" Benim de kardeşimin de hırsızlık yapmamış olduğunu, durumun sizin anlattığınız gibi olmadığını Allah bilmektedir.

78. Dediler ki: "Ey şan-şeref ve güç sahibi (Mısır Azizi)! Bunun çok yaşlı bir babası var; onun yerine içimizden birini alıkoy. Doğrusu, biz seni iyiliksever kimselerden görüyoruz."

[١٠٧١] واختلف فيما أضافوا إلى يوسف من السرقة، فقيل: كان أخذ في صباه صنمًا لجدّه أبي أمّه فكسره وألقاه بين الجيف في الطريق. وقيل: دخل كنيسة فأخذ تمثالًا صغيرًا من ذهب كانوا يعبدونه فدفنه. وقيل: كان في المنزل عناق أو دجاجة فأعطاها السائل. وقيل كانت لإبراهيم عليه السلام منطقة يتوارثها أكابر ولده، فورثها إسحاق ثم وقعت إلى ابنته وكانت أكبر أولاده، فحضنت يوسف - وهي عمته - بعد وفاة أمّه وكانت لا تصبر عنه، فلما شبّ أراد يعقوب أن ينتزعه منها، فعمدت إلى المنطقة فحزمتها على يوسف تحت ثيابه وقالت: فقدت منطقة إسحاق، فانظروا من أخذها، فوجدوها محزومة على يوسف، فقالت: إنه لي سلم أفعل به ما شئت، فخلاه يعقوب عندها حتى ماتت

[١٠٧٢] {فَأَسَرَّهَا} إضمار على شريطة التفسير، تفسيره {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} وإنما أنث لأنّ قوله {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} جملة أو كلمة، على تسميتهم الطائفة من الكلام كلمة، كأنه قيل: فأسرّ الجملة أو الكلمة التي هي قوله {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا}. والمعنى: قال في نفسه: أنتم شر مكانًا؛ لأنّ قوله {قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} بدل من أسرَّها. وفي قراءة ابن مسعود: «فأسرَّه»، على التذكير، يريد القول أو الكلام.

[١٠٧٣] ومعنى {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} أنتم شر منزلة في السرق؛ لأنكم سارقون بالصحة، لسرقتكم أخاكم من أبيكم {واللهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ} يعلم أنه لم يصح لي ولا لأخي سرقة، وليس الأمر كما تصفون.

٧٨- ﴿قَالُوا يَأَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[1074] Babaları Yakup'un hakkını hatırlatarak, onun çok yaşlı bir ihtiyar ya da çok kıymetli bir kimse olduğunu, Bünyamin'in de babası nezdinde kendilerinden daha sevimli olduğunu söyleyerek Yûsuf'tan merhamet dilemişlerdir. Daha önce de babalarının bir evladının ölmüş olduğunu ve hâla onun yasını tuttuğunu, kardeşi Bünyamin ile teselli bulduğunu söylemişlerdir. "Onun yerine içimizden birini alıkoy" rehin ya da köle olarak bizden birini onun yerine al; "doğrusu, biz seni iyiliksever kimselerden görüyoruz." Bize karşı hayırhah olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, bu iyiliğini, ihsanını tamamına erdir. Ya da iyilik ve ihsan senin âdetindir, âdetini sürdür, değiştirme.

79. Dedi ki: "Metâımızı yanında bulduğumuz kimseden başkasını alıkoymaktan Allah'a sığınırız! O zaman, şüphesiz, zalimlerden oluruz."

[1075] "Allah'a sığınırız!" Bu iki anlama gelebilecek bir sözdür. İlk bakışta mânası, "sizin fetvanıza göre maşrapa kimin yükünde bulunduysa onun alıkonulup köleleştirilmesi gerekir; onun yerine başkasını alırsak sizin görüşünüze göre zalim oluruz. O halde neden zulüm olduğunu bildiğiniz bir şeyi bizden istiyorsunuz!?" şeklindedir. Ancak derin mânası, "Yüce Allah bana vahiy yoluyla, kendisinin bildiği bir ya da birçok büyük maslahat gereği Bünyamin'i almamı, onu alıkoymamı emretmiştir; onun yerine başka birini alıkoyarsam vahyin aksine hareket etmiş ve zulmetmiş olurum." şeklindedir.

[1076] مَعاذَ اللّٰهِ أَنْ نَأْخُذَ (Alıkoymaktan Allah'a sığınırız!) ifadesi aslında *ne'ûzu billâhi ma'âz*^{en} *min en ne'huze* şeklindedir. Ancak mastar mef'ûle izafe edilmiş ve Min harf-i ceri hazfedilmiştir. إِذًا (O zaman) ifadesi ise hem onlara verilen cevap hem de şartın cevabıdır; çünkü anlam, "Eğer onun yerine başkasını alırsak zulmetmiş oluruz." şeklindedir.

80. Ondan ümitlerini kesince, bir yana çekilerek fısıldaşmaya başladılar. Büyükleri dedi ki: "Bilmiyor musunuz ki, babanız sizden Allah adına sağlam bir söz aldı!? Daha önce, Yûsuf konusunda da çok büyük kusur işlemiştiniz! Babam bana izin verinceye veya -hükmedenlerin en hayırlısı Allah- hakkımdaki hükmünü verinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım!.."

[1077] اسْتَيْأَسُوا (Ümitlerini kesince) bu aslında *ye'isû* fiilidir; daha önce (32. âyetin tefsirinde) إِسْتَعْصَمَ fiilinde izahı geçtiği üzere, Sîn ve Tâ mübalağa için ilave edilmiştir. *en-Neciyy*^{u} iki mânaya gelir; ilkine göre *el-münâcî* anlamındadır; tıpkı *el-'aşîr* ve *es-semîr* kelimelerinin *el-mu'âşir* (yakınlık kurulan, dost) ve *el-musâmir* (gece sohbeti arkadaşı) anlamında olması gibi.

[١٠٧٤] استعطفوه بإذكارهم إياه حق أبيهم يعقوب، وأنه شيخ كبير السنّ أو كبير القدر، وأنّ بنيامين أحب إليه منهم، وكانوا قد أخبروه بأن ولدًا له قد هلك وهو عليه ثكلان، وأنه مستأنس بأخيه {فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ} فخذه بدله على وجه الاسترهان أو الاستعباد {إِنَّا نَرَاكَ مِنَ المحسنين} إلينا فأتمم إحسانك. أو من عادتك الإحسان فاجْرِ على عادتك ولا تغيرها.

٧٩-﴿قَالَ مَعَاذَ اللهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ﴾

[١٠٧٥] {مَعَاذَ اللهِ} هو كلام موجه، ظاهره: أنه وجب على قضية فتواكم أخذ من وجد الصواع في رحله واستعباده، فلو أخذنا غيره كان ذلك ظلمًا في مذهبكم، فلم تطلبون ما عرفتم أنه ظلم، وباطنه: إنّ الله أمرني وأوحى إليّ بأخذ بنيامين واحتباسه لمصلحة أو لمصالح جمة علمها في ذلك، فلو أخذت غير من أمرني بأخذه كنت ظالمًا وعاملًا على خلاف الوحي.

[١٠٧٦] ومعنى {مَعَاذَ اللهِ أَن نَّأْخُذَ} نعوذ بالله معاذًا من أن نأخذ، فأضيف المصدر إلى المفعول به وحذف من. و{إِذًا} جواب لهم وجزاء؛ لأن المعنى: إن أخذنا بدله ظلمنا.

٨٠-﴿فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

[١٠٧٧] {استيأسوا} يئسوا. وزيادة السين والتاء في المبالغة نحو ما مرّ في استعصم. و النجي على معنيين: يكون بمعنى المناجي، كالعشير والسمير بمعنى: المعاشر والمسامر،

وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا (Gizlice söyleşmek için onu yaklaştırdık. [Meryem 19/52]) âyetinde bu mânada kullanılmıştır. İkincisine göre ise mastar olan *et-tenâcî* (fısıldaşmak) anlamındadır. Nitekim bu mânada *en-necvâ* kelimesi de kullanılır. Buradan türetilerek *kavm*^{ün} *neciyy*^{ün} (fısıldaşan topluluk) denilir. Âyette de mastar nitelik yerine konularak وَإِذْ هُمْ نَجْوَى (Gizlice fısıldaşırlarken de… [İsrâ 17/47]) denilmiştir. Yine *hum sadîk*^{ün} (onlar dostturlar) denildiği gibi *hum neciyy*^{un} (fısıldaşanlardır) denilmesi (yani çoğul için kullanılması) da mümkündür; çünkü bu durumda kelime, mastar veznindedir. Çoğulu ise *enciye* şeklinde gelir. Şair şöyle demiştir:

> Ben ki, topluluk bir kenara çekilip fısıldaşırlarken...

[1078] خَلَصُوا "kenara çekildiler, insanlardan ayrılıp kimsenin kendilerine karışmayacağı yere ayrıldılar" anlamındadır. نَجِيًّا ise *zevî necvâ* (fısıldaşma ehli olarak) ya da *fevc*^{en} *neciyy*^{en} (fısıldaşan bir grup olarak) veya da *münâciy*^{en} (fısıldaşarak) anlamındadır. Zira birbirleriyle fısıldaşmışlardır. Bunlardan daha güzel olan bir yorum ise, ifadenin *temehhedû tenâciy*^{en} (fısıldaşmak üzere kümelendiler) anlamında olmasıdır; çünkü onlar sırf bu iş için toplanmış, büyük bir özen ve gayretle buna yoğunlaşmışlar, sanki bizzat kendileri itibariyle fısıldaşma suretine bürünmüş, fısıldaşmanın kendisi olmuşlardır. Fısıldaşmalarının konusu ise babalarına hangi sıfatla, ne yüzle gidecekleri, kardeşleri konusunda ona ne diyecekleri gibi konuları görüşmektir. Bu durumda, halleri tıpkı başlarına gelen bir sıkıntı dolayısıyla acziyet içine düşmüş ve bu yüzden istişare yapma ihtiyacı hissetmiş bir topluluk gibiydi.

[1079] "Büyükleri" yaşça büyük olanları ki bu, Ruben'dir. Bu ifadenin "reisleri" anlamına geldiği, onun da Şimon olduğu da söylenmiştir. Yine, akıl itibariyle büyükleri, en akıllıları anlamında olduğu da söylenmiştir ki o da Yahuda'dır.

[1080] مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ (Yûsuf konusunda da çok büyük bir kusur işlemiştiniz!) Bu ifade birkaç şekilde yorumlanabilir. (i) Mâ, (مِنْ قَبْلِ هذا şeklinde) sıla olabilir; bu durumda anlam, "Bundan önce Yûsuf konusunda da kusur işlemiştiniz, babanızın sözünü muhafaza edememiştiniz." olur. (ii) Mâ, mastariyye olabilir; bu durumda mastarın konumu mübteda olarak merfû' olup, haberi ise zarf, yani مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi olur. Anlam ise, "Daha önce, Yûsuf konusunda aşırılığınız vâki olmuştu." şeklinde olur. (iii) Veya bu ifade "bilmez misiniz ki" ifadesinin mef'ûlüne, yani "babanız" kelimesine atıf olarak mansup olur;

ومنه قوله تعالى {وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا} [مريم: ٥٢] وبمعنى المصدر الذي هو التناجي، كما قيل النجوى بمعناه. ومنه قيل: قوم نجى، كما قيل {وَإِذْ هُمْ نجوى} [الإسراء: ٤٧] تنزيلا للمصدر منزلة الأوصاف. ويجوز أن يقال: هم نجى، كما قيل: هم صديق، لأنه بزنة المصادر وجمع أنجية. قال:

إِنّى إِذَا مَا الْقَوْمُ كَانُوا أَنجِيَهْ

[١٠٧٨] ومعنى {خَلَصُوا} اعتزلوا وانفردوا عن الناس خالصين لا يخالطهم سواهم {نَجِيًّا} ذوي نجوى أو فوجا نجيًا، أي مناجيًا لمناجاة بعضهم بعضًا. وأحسن منه أنهم تمحضوا تناجيًا؛ لاستجماعهم لذلك، وإفاضتهم فيه بجدّ واهتمام، كأنهم في أنفسهم صورة التناجي وحقيقته، وكان تناجيهم في تدبير أمرهم، على أيّ صفة يذهبون؟ وماذا يقولون لأبيهم في شأن أخيهم؟ كقوم تعايوا بما دهمهم من الخطب، فاحتاجوا إلى التشاور

[١٠٧٩] {كَبِيرُهُمْ} في السنّ وهو روبيل. وقيل: رئيسهم وهو شمعون: وقيل كبيرهم في العقل والرأي وهو يهوذا

[١٠٨٠] {مَا فَرَّطتُمْ فِى يُوسُفَ} فيه وجوه: أن تكون «ما» صلة، أي ومن قبل هذا قصرتم في شأن يوسف ولم تحفظوا عهد أبيكم. وأن تكون مصدرية، على أن محل المصدر الرفع على الابتداء وخبره الظرف، وهو {مِن قَبْلُ} ومعناه: ووقع من قبل تفريطكم في يوسف. أو النصب عطفًا على مفعول {أَلَمْ تَعْلَمُوا} وهو {أَنَّ أَبَاكُمْ}

bu durumda sanki “Babanızın sizden sağlam bir söz aldığını ve daha önce Yûsuf konusunda aşırılığa düştüğünüzü bilmez misiniz?” denilmiş olmaktadır. (iiii) Ya da Mâ’nın ism-i mevsûl olması ve anlamın, “Bundan önce yaptığınız aşırılığı, Yûsuf hakkında işlemiş olduğunuz büyük suçu” şeklinde olması, konumunun ise yukarıdaki iki ihtimale göre ref‘ veya nasb olması mümkündür.

[1081] “Babam bana” yanına gitmem için “izin verinceye veya” buradan çıkma konusunda “Allah hakkımdaki hükmünü verinceye kadar” ya da kardeşimi alan kimseden onu geri almadıkça veya herhangi bir sebeple kardeşim onun elinden kurtulmadıkça “buradan asla ayrılmayacağım!” Mısır toprağını terk etmeyeceğim! “O hükmedenlerin en hayırlısıdır.” Çünkü asla adalet ve hak harici hüküm vermez.

81. “Babanıza dönün ve deyin ki: ‘Ey babamız! Oğlun gerçekten hırsızlık etti. Biz sadece bildiğimize şahitlik etmekteyiz, gaybın bekçisi değiliz.”

[1082] سَرَقَ (hırsızlık etti) ifadesi *surrika* (Kendisine hırsızlık suçlaması yapıldı.) şeklinde de okunmuştur. “Biz sadece bildiğimize şahitlik etmekteyiz;” onun hırsızlığına dair kesin olarak bildiğimiz şeye şahitlik etmekteyiz, çünkü maşrapa onun yükünden çıkarıldı ki, bundan açık bir kanıt olamaz. “Gaybın bekçisi değiliz.” Sana söz verirken onun hırsızlık edeceğini bilemezdik. Ya da Yûsuf konusunda başına gelen musibet gibi onunla ilgili olarak da musibete mâruz kalacağını bilemezdik. *Seraka* (Hırsızlık etti.) ifadesini *surrika* (Kendisine hırsızlık suçlaması yapıldı.) şeklinde okuyan kimselere göre ise mâna, “Sadece hırsızlık konusunda bu bildiklerimize şahitlik ettik, başka bir şey bilmiyoruz; ‘Gaybın bekçisi değiliz.’ Gizli olanı bilmeyiz; gerçekten çaldı mı yoksa maşrapa o fark etmeksizin gizlice yüküne mi saklandı bilemiyoruz.” şeklindedir.

82. “Bulunduğumuz şehrin halkına ve aralarında geldiğimiz kervana da sor. Gerçekten doğru söylüyoruz.”

83. (Bütün bu olup bitenler kendisine haber verilince,) Yakup dedi ki: “Hayır! Nefisleriniz (yine) sizi aldatıp bir işe sürüklemiş. Bu durumda bana düşen, güzelce sabretmek... Umuyorum ki Allah hepsini bana getirecek; çünkü O’dur gerçekten, ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’ (Alîm, Hakîm).

كأنه قيل: ألم تعلموا أخذ أبيكم عليكم موثقًا وتفريطكم من قبل في يوسف، وأن تكون موصولة بمعنى: ومن قبل هذا ما فرطتموه، أي قدّمتموه في حق يوسف من الجناية العظيمة، ومحله الرفع أو النصب على الوجهين.

[١٠٨١] {فَلَنْ أَبْرَحَ الأرض} فلن أفارق أرض مصر {حتى يَأْذَنَ لِى أَبِى} في الانصراف إليه {أَوْ يَحْكُمَ اللهُ لِى} بالخروج منها، أو بالانتصاف ممن أخذ أخي، أو بخلاصه من يده بسبب من الأسباب {وَهُوَ خَيْرُ الحاكمين} لأنه لا يحكم أبدًا إلا بالعدل والحق.

٨١-﴿ارْجِعُوا إِلَى أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ﴾

[١٠٨٢] وقرئ «سرّق»، أي نسب إلى السرقة {وَمَا شَهِدْنَا} عليه بالسرقة {إِلَا بِمَا عَلِمْنَا} من سرقته وتيقناه؛ لأنّ الصواع استخرج من وعائه ولا شيء أبين من هذا {وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ} وما علمنا أنه سيسرق حين أعطيناك الموثق. أو ما علمنا أنك تصاب به كما أصبت بيوسف. ومن قرأ: «سرّق»، فمعناه: وما شهدنا إلا بقدر ما علمنا من التسريق، وما كنا للغيب: للأمر الخفي حافظين، أسرق بالصحة أم دسّ الصاع في رحله ولم يشعر.

٨٢-﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

٨٣-﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

[1083] “Bulunduğumuz şehr”e -ki Mısır’dır- yani şehr“in halkına sor.” Yani şehir halkına birini gönder ve olayın aslını sor. “Aralarında geldiğimiz kervana” yani kervandakilere “de sor.” Kervandakiler Yakup *Aleyhisselâm*’ın komşuları olan Kenanlılar idi. Bir görüşe göre bunlar San‘âlı kimselerdi. Anlam, “Babalarına döndüler ve ona kardeşlerinin (fısıldaştıkları sırada) söylediği şeyi söylediler” şeklindedir. Bunun üzerine Yakup onlara “Hayır! Nefisleriniz (yine) sizi aldatıp bir işe sürüklemiş!” Bunu siz istediniz, yoksa siz kendisine bilgi vermemiş olsaydınız, adam nereden bilsin hırsızlık yapan kimsenin bizzat kendisinin alıkonulacağını?!

[1084] “Hepsini” yani Yûsuf’u, kardeşi Bünyamin’i ve Ruben’i (yani Mısır’da kalan kardeşi). “Çünkü O’dur gerçekten, ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’.” Benim hüzün ve keder içre halimi bilen ve beni bütün bu belalarla sırf bir hikmet ve maslahat gereği imtihan eden O’dur.

84. Yüzünü onlardan çevirdi ve “Ah Yûsuf’um ah!” dedi... Üzüntüden iki gözüne de ak indi; (keder ve öfkesini) içine atıyordu.

[1085] “Yüzünü onlardan çevirdi.” Getirdikleri haber sebebiyle onlardan yüz çevirdi.

[1086] يا أَسَفى (Âh!) *Esef*i, yani şiddetli hüzün ve hayıfı kendisine izafe etmiştir. Kelimenin sonundaki Elif, izafet Yâ’sından bedeldir. *Esef* ve *Yûsuf* kelimeleri arasında öyle hoş bir cinas vardır ki, hem etkilidir hem abartısızdır; açıkça görünür ama göze batmaz. Benzer bir cinas kullanımı اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ (Yere çakılıp kaldınız?! … razı mı oldunuz? [Tevbe 9/38]), وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ (Hem onu yasaklıyorlar hem de kendileri ondan uzak duruyorlar. (En’am 6/26]), يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا (Güzel bir iş yaptıklarını zannederken… [Kehf 18/104]) ve مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ (Sebe’den önemli bir haber… [Neml 27/22]) ifadelerinde de vardır.

[7801] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in de “Muhammed ümmeti dışında, ümmetlerden hiçbirine musibet anında söylemek üzere *innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci‘ûn* (Biz Allah’a aitiz ve biz yalnız O’na döneceğiz.) gibi bir söz verilmiş değildir. Dikkat ederseniz, Hazret-i Yakup, başına musibet geldiği zaman bu âyeti okumayıp *yâ esefâ* diye ‘Âh!’ etmiştir.” buyurduğu nakledilmiştir.

[1088] **Şayet** “Yakup *Aleyhisselâm* nasıl Bünyamin ve diğer kardeş için değil de Yûsuf için hayıflanıp kederlenmiştir? Oysa insana en zor ve en etkili gelen acı, en taze olanıdır?” **dersen şöyle derim:** Bu, onun Yûsuf’tan dolayı duyduğu hüzün ve kederin hiç bitmemiş olduğunun, onu kaybetmenin acısının aradan o kadar zaman geçmesine rağmen içerisinde hâla taptaze olduğunun delilidir. Şair şöyle demiştir:

[١٠٨٣] {القرية التى كُنَّا فِيهَا} هي مصر، أي أرسل إلى أهلها فسلهم عن كنه القصة {والعير التى أَقْبَلْنَا فِيهَا} وأصحاب العير، وكانوا قومًا من كنعان من جيران يعقوب. وقيل من أهل صنعاء، معناه: فرجعوا إلى أبيهم فقالوا له ما قال لهم أخوهم ف: {قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا}. فرجعوا إلى أبيهم فقالوا له ما قال لهم أخوهم ف: {قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا} أردتموه وإلا فما أدرى ذلك الرجل أنّ السارق يؤخذ بسرقته لولا فتواكم وتعليمكم

[١٠٨٤] {بِهِمْ جَمِيعًا} بيوسف وأخيه وروبيل أو غيره {إِنَّهُ هُوَ العليم} بحالي في الحزن والأسف {الحكيم} الذي لم يبتلني بذلك إلا لحكمة ومصلحة.

٨٤-﴿وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ﴾

[١٠٨٥] {وتولى عَنْهُمْ} وأعرض عنهم كراهة لما جاؤوا به

[١٠٨٦] {يا أسفى} أضاف الأسف وهو أشدّ الحزن والحسرة إلى نفسه، والألف بدل من ياء الإضافة، والتجانس بين لفظتي الأسف ويوسف مما يقع مطبوعًا غير متعمل فيملح ويبدع، ونحوه {اثاقلتم إِلَى الأرض أَرَضِيتُم} [التوبة: ٣٨]، {وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ} [الأنعام: ٢٦]. {يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ} [الكهف: ١٠٤]، {مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ} [النمل: ٢٢]

[١٠٨٧] وعن النبي ﷺ: "لم تعط أمة من الأمم إنا لله وإنا إليه راجعون عند المصيبة إلا أمة محمد ﷺ. ألا ترى إلى يعقوب حين أصابه ما أصابه لم يسترجع. وإنما قال يا أسفى"

[١٠٨٨] فإن قلت: كيف تأسف على يوسف دون أخيه ودون الثالث، والرزء الأحدث أشدّ على النفس وأظهر أثرًا؟ قلت: هو دليل على تمادي أسفه على يوسف،

Ondan sonraki en büyük musibetler bile onu bana unutturamadı

[1089] Ayrıca, Yûsuf'u kaybetmenin acısı onun daha sonraki dönemde evlatları konusunda çektiği acıların, başına gelen musibetlerin temeli idi. Bu sebeple de Yûsuf'a hüzünlenmesi, ondan sonrakilere de hüzünlenmesi anlamına geliyordu.

[1090] "İki gözüne de ak indi." Gözyaşı çok olduğu zaman, gözden akan yaş damlaları gözün siyahını yok eder, bulanık tonda bir beyaz renge dönüştürür. Yakup *Aleyhisselâm*'ın gözlerinin kör olduğu da, çok zayıf bir şekilde de olsa gördüğü de söylenmiştir.

[1091] مِنَ الْحُزْنِ (üzüntüden) ifadesi *mine'l-hazen*^{i} şeklinde de okunmuştur.[1] Gözüne ak inmesine yol açan ağlamanın sebebi üzüntü idi; bu bakımdan, o adeta 'üzüntü*den*' [dolayı] ortaya çıkmıştı. Yakup *Aleyhisselâm*'ın gözyaşının Yûsuf *Aleyhisselâm*'dan ayrıldığı günden ona kavuştuğu güne kadar geçen seksen yıl boyunca hiç dinmediği, gözyaşının hiç kurumadığı söylenmiştir. Oysa Allah katında yeryüzünde Yakup'dan daha değerli bir kul yoktu. Rivayete göre Peygamber (s.a.) Cebrail'e, "Yakup Yûsuf'u kaybetmekten ne kadar acı duydu?" diye sormuş; o da "Yetmiş kayıp acısı duymuştur." demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Peki ne kadar ecir aldı?" diye sormuş; o da, "Yüz şehit ecri aldı; çünkü bir an olsun Allah hakkında kötü zan beslemedi." demiştir.

[1092] **Şayet** "Allah'ın peygamberi olan bir kimsenin bu denli feryat etmesi nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** İnsan, çok aşırı hüzün yaşadığı zaman kendini tutama, kendine hâkim olamama tabiatı ile yaratılmıştır. Bu yüzden de sabretmesi ve güzel olmayan bir davranışa meyletmekten kendini alıkoyması, kendine hâkim olması övgüye değerdir. Nitekim Peygamber (s.a.) da evladı İbrâhim'in vefatı üzerine ağlamış ve "Kalp acı duyar, göz yaş akıtır, ama biz Rabbin öfkesini celp edecek bir söz söylemeyiz. Ey İbrâhim! Doğrusu biz seni kaybetmekten ötürü mahzunuz." buyurmuştur. [*Buhârî*, "Cenâiz", 42] Kınanan; cahillerin yaptığı gibi bağırıp çağırmak, feryad ü figân etmek, yüzü ve göğsü tokatlamak, elbiseleri parçalamak şeklinde olandır. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, kızlarından birinin çocuğu ruhunu teslim ederken ağladığı,

---

[1] Hüzün ile hazen aynı kökten olmakla birlikte, hazen daha hafif bir üzüntü ifade etmektedir. Hüzün kıraatinde; Yakup Aleyhisselâm'ın, gözlerine ak inecek derecedeki büyük üzüntüsü hüzün kelimesiyle ifade edilmiş; cennetliklerin Allah tarafından giderilecek üzüntüleri ise الحمد لله الذي أذهب عنا الحزن ayetinde (Fâtır 35/34), "Cennette en hafif bir üzüntülerinin bile kalmayacağı" anlamında hazen kelimesi ile anlatılmıştır. / ed.

وأنه لم يقع فائت عنده موقعه، وأنّ الرزء فيه مع تقادم عهده كان غضًا عنده طريا.

وَلَمْ تُنْسِنِي أَوْفَى الْمُصِيبَاتِ بَعْدَهُ

[١٠٨٩] ولأنّ الرزء في يوسف كان قاعدة مصيباته التي ترتبت عليها الرزايا في ولده، فكان الأسف عليه أسفًا على من لحق به

[١٠٩٠] {وابيضت عَيْنَاهُ} إذا كثر الاستعبار محقت العبرة سواد العين وقلبته إلى بياض كدر. قيل: قد عمي بصره. وقيل: كان يدرك إدراكًا ضعيفًا.

[١٠٩١] قرئ «من الحُزْن»، و«من الحَزَن»؛ الحزن كان سبب البكاء الذي حدث منه البياض، فكأنه حدث من الحزن. قيل ما جفت عينا يعقوب من وقت فراق يوسف إلى حين لقائه ثمانين عامًا، وما على وجه الأرض أكرم على الله من يعقوب. وعن رسول الله ﷺ: أنه سأل جبريل عليه السلام: ”ما بلغ من وجد يعقوب على يوسف؟“ قال: وجد سبعين ثكلى. قال: ”فما كان له من الأجر؟“ قال: ”أجر مائة شهيد، وما ساء ظنه بالله ساعة قط“

[١٠٩٢] فإن قلت: كيف جاز لنبي الله أن يبلغ به الجزع ذلك المبلغ؟ قلت: الإنسان مجبول على أن لا يملك نفسه عند الشدائد من الحزن، ولذلك حمد صبره وأن يضبط نفسه حتى لا يخرج إلى ما لا يحسن، ولقد بكى رسول الله ﷺ على ولده إبراهيم وقال: ”القلب يجزع، والعين تدمع، ولا نقول ما يسخط الرب، وإنا عليك يا إبراهيم لمحزونون“ وإنما الجزع المذموم ما يقع من الجهلة من الصياح والنياحة، ولطم الصدور والوجوه، وتمزيق الثياب. وعن النبي ﷺ. أنه بكى على ولد بعض بناته وهو يجود بنفسه،

o esnada kendisine; “Ya Rasûlâllah! Bize ağlamayı yasaklamıştın, ama sen ağlıyorsun?!” denilince de “Ben size ağlamayı değil, o iki ahmak sesi çıkarmanızı, yani sevinç anında ve hüzün anında iki ahmakça ses çıkarmayı (feryat etmeyi) yasakladım!” buyurduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] de kendi evlatlarından birine ya da bir başkasına ağladığı zaman kendisine bunun yanlış olduğu söylendiği, onun ise, “Yüce Allah’ın Yakup’un hüznünü ayıpladığını görmüyorum.” dediği nakledilmiştir. [*Tirmizî*, “Cenâiz”, 25]

[1093] “İçine atıyordu.” Evlatlarına karşı öfke doluydu, ama onlara kötü bir şey ızhar etmiyordu. كَظِيمٌ kelimesi *mef‘ûl* anlamında *fe‘îyl* veznindedir. Nitekim bu kelime başka bir âyette وَهُوَ مَكْظُومٌ (Hani, içli içli Rabbine seslenmişti. [Kalem 68/48]) şeklinde kullanılmıştır. Bu kelime *kezame’s-sikā’*^{e} (Kırbayı doldurup ağzını bağladı.) ifadesinden türemiştir. Zā’nın fethası ile *el-kezam* kelimesi nefesin çıkış yeri anlamındadır. Nitekim *ehaze bi-ekzâmihî* (Nefesini tuttu.) denilir.

85. Dediler ki: “Vallahi, sen hâla Yûsuf’u anıp duruyorsun! Sonunda, ya bitkin düşeceksin ya da kendini helâk edenlerden olacaksın!”

[1094] تَفْتَؤُا kelimesi ile *lâ tefteü* (bir türlü bırakmadın) mânası kastedilmiş, fakat olumlu hali ile anlamın karışması söz konusu olmadığı için olumsuzlama harfi hazfedilmiştir; çünkü bu fiilin olumlu anlamı kastedilmiş olsa, muhakkak başına Lâm, sonuna Nun gelirdi. Bunun bir benzeri şairin şu ifadesinde vardır:

> Dedim ki Allah’a yemin olsun, oturmaya devam edeceğim

[1095] *Lâ tefte’ü* ifadesinin anlamı, “devam ediyorsun, hâla bırakmadın” şeklindedir. Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] bu ifadeyi *lâ tefteru min hubbihî* (Onu sevmekten hiç vazgeçmiyorsun.) şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Sanki Mücâhid b. Cebr *el-fütû’ü* kelimesi ile *el-fütûru* kelimelerini kardeş (eş anlamlı) kabul etmiştir. Nitekim bu kelime, *mâ feti’e yef‘alü* (yapmaya devam ediyor) şeklinde kullanılır. Şair Evs şöyle demiştir:

> Atlar [atlılar] durmadan feryat etti, yardım dilendi;
> eklenen eklendi onlara; kopan koptu… [Bu yenilgi savaşın sonuna kadar devam etti]

[1096] “Bitkin düşeceksin” hastalıktan ölmek üzere olacaksın. *Ehradahu’l-marad*^{u} (Hastalık onu perişan etti.) demektir. Bu kelimenin tekili, çoğulu, müzekkeri ve müennesi aynıdır, çünkü mastardır. Sıfat hali *harid*^{un} şeklinde olup *denef*^{in}*-denif*^{in} de buna benzer. حَرَضًا her iki vezinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise iki zamme ile *hurud*^{an} şeklinde okumuştur. Bu veznin sıfat olarak benzerleri *racul*^{ün} *cünüb*^{ün}(cünüp adam) ve *racul*^{ün}*gurub*^{ün} (garip adam) ifadeleridir.

فقيل: يا رسول الله، تبكي وقد نهيتنا عن البكاء؟ فقال: "ما نهيتكم عن البكاء وإنما نهيتكم عن صوتين أحمقين: صوت عند الفرح، وصوت عند الترح" وعن الحسن أنه بكى على ولد أو غيره، فقيل له في ذلك، فقال: ما رأيت الله جعل الحزن عارًا على يعقوب

[١٠٩٣] {فَهُوَ كَظِيمٌ} فهو مملوء من الغيظ على أولاده ولا يظهر ما يسوؤهم، فعيل بمعنى مفعول، بدليل قوله {وَهُوَ مَكْظُومٌ} [القلم: ٤٨] من كظم السقاء إذا شدّه على ملئه، والكظم بفتح الظاء: مخرج النفس. يقال: أخذ بأكظامه.

٨٥- ﴿قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ﴾

[١٠٩٤] {تفتؤا} أراد: لا تفتؤ، فحذف حرف النفي لأنه لا يلتبس بالإثبات، لأنه لو كان إثباتًا لم يكن بدّ من اللام والنون ونحوه:

فَقُلْتُ يَمِينَ اللهِ أَبْرَحُ قَاعِدًا

[١٠٩٥] ومعنى لا تفتأ: لا تزال. وعن مجاهد: لا تفتر من حبه، كأنه جعل الفتوء والفتور أخوين يقال: ما فتىء يفعل. قال أوس:

فَمَا فَتِئَتْ خَيْلٌ تَثُوبُ وَتَدَّعِي　　وَيَلْحَقُ مِنهَا لَاحِقٌ وتَقَطَّعُ

[١٠٩٦] {تَكُونَ حَرَضًا} مشفيًا على الهلاك مرضًا، وأحرضه المرض، ويستوي فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث، لأنه مصدر. والصفة: حَرِض، بكسر الراء، ونحوهما: دنف ودنف، وجاءت القراءة بهما جميعًا. وقرأ الحسن: «حُرُضًا»، بضمتين، ونحوه في الصفات: رجل جنب وغرب.

86. Dedi ki: “Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah’a açarım; çünkü ben, Allah sayesinde, sizin bilmediklerinizi biliyorum.”

[1097] *el-Bess*^{ü}*,* insanın tek başına dayanamayacağı ve başka insanlara yayacağı kadar ağır olan dert, keder demektir. Bu fiil *bâssehu emrahû* (Halini açtı, arz etti.) ve *ebessehu iyyâhu* (Kendini ona açtı, bildirdi.) şeklinde kullanılır.

[1098] إِنَّما أَشْكُوا ifadesinin mânası, “Ben sizden birine ya da sizin dışınızda herhangi birine şikâyetimi iletmem, aksine şikâyetimi sadece Rabbime iletirim, ona dua eder ona sığınırım!.. Beni şikâyetimle baş başa bırakın!” şeklindedir. İşte Yakup *Aleyhisselâm*’ın onlardan yüz çevirmesinin mânası da budur; yani onlara şikâyette bulunmayıp, şikâyetini sadece Allah’a arz etmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm*’ın yanına bir komşusu gelmiş ve “Ey Yakup! Sararıp soldun, daha babanın yaşadığı kadar bile yaşamadan bitip tükendin!” demiş. O da beni sarartıp solduran ve bitkin düşüren şey, Allah’ın Yûsuf’un kederi ile bana yaşattığı imtihandır.” demiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ da ona, “Ey Yakup! Yarattıklarıma şikâyet mi arz ediyorsun?!” diye vahyedince “Ya Rabbi! Bir hata işledim, bağışla!” diye dua etmiş; Allah Teâlâ da onu affetmiş. Bundan sonra kendisine ne zaman sorulsa, “Ben hüznümü ve şikâyetimi sadece Allah’a arz ederim.” der olmuştur.

[1099] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm*’a “Size bu sıkıntıyı şunun için yaşattım, çünkü siz bir koyun kurban etmiştiniz. Kapınızda da bir miskin dikilmişti, ama ona yedirmemiştiniz. Doğrusu, yarattıklarım içerisinde bana en sevimli olanlar peygamberlerim, sonra da miskinlerdir. Bu yüzden bir yemek pişir ve miskinleri o yemeğe davet et.” diye vahyedilmiştir. Çocuklu bir cariye satın aldığı, sonra çocuğu sattığı, bunun üzerine cariyenin gözleri kör oluncaya kadar ağladığı da söylenmiştir.

[1100] “Allah sayesinde, sizin bilmediklerinizi biliyorum” yani onun fiilini, rahmetini biliyorum ve hiç beklemediğim yerden beni sıkıntımdan kurtaracağı şeklinde hüsnüzan besliyorum. Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* rüyasında ölüm meleğini görmüş ve ona “Yûsuf’un ruhunu aldın mı?” diye sormuş; o da “Hayır, vallahi o hayattadır, aramaya devam et.” demiş.

[1101] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] iki fetha ile *ve hazenî* şeklinde, Katâde b. Di’âme es-Sedûsî [v. 117/735] ise iki zamme ile *ve hüzünî* şeklinde okumuştur.

٨٦- ﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٠٩٧] البث: أصعب الهم الذي لا يصبر عليه صاحبه، فيبثه إلى الناس أي ينشره. ومنه: باثه أمره، وأبثه إياه.

[١٠٩٨] ومعنى {إِنَّمَا أَشْكُو} إني لا أشكو إلى أحد منكم ومن غيركم، إنما أشكو إلى ربي داعيًا له وملتجئًا إليه، فخلوني وشكايتي. وهذا معنى توليه عنهم، أي فتولى عنهم إلى الله والشكاية إليه. وقيل: دخل على يعقوب جارٌ له فقال: يا يعقوب، قد تهشمت وفنيت وبلغت من السن ما بلغ أبوك! فقال: هشمني وأفناني ما ابتلاني الله به من همّ يوسف، فأوحى الله إليه: يا يعقوب، أتشكوني إلى خلقي؟ قال: يا رب خطيئة أخطأتها فاغفر لي، فغفر له، فكان بعد ذلك إذا سئل قال: إنما أشكو بثي وحزني إلى الله.

[١٠٩٩] وروي أنه أوحي إلى يعقوب: إنما وجدت عليكم لأنكم ذبحتم شاة فقام ببابكم مسكين فلم تطعموه، وإن أحب خلقي إليّ الأنبياء، ثم المساكين، فاصنع طعامًا وادع عليه المساكين. وقيل: اشترى جارية مع ولدها، فباع ولدها فبكت حتى عميت

[١١٠٠] {وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي أعلم من صنعه ورحمته وحسن ظني به أنه يأتيني بالفرج من حيث لا أحتسب. وروي أنه رأى ملك الموت في منامه فسأله: هل قبضت روح يوسف؟ فقال: لا والله هو حيّ فاطلبه.

[١١٠١] وقرأ الحسن «وحزني»، بفتحتين؛ «وحزني»، بضمتين قتادة.

87. “Evlâtlarım! Gidin de Yûsuf’u ve kardeşini arayın. Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.”

[1102] “Yûsuf’u ve kardeşini arayın” ve onlarla ilgili haberlerin peşine düşün, onları bulun. تَحَسَّسُوا (arayın) fiili, -Hucurât suresinde olduğu gibi- Cim ile (*tecessesû*) de okunmuştur. Bu iki fiilden biri, tanımak/anlamak anlamındaki *ihsâs* mastarından *tefa‘ale* vezninde türemiştir. Allah Teâlâ bu fiili, فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ (Ne zaman ki Îsâ onların inkâr edeceğini sezdi. [Âl-i ‘İmrân 3/52]) şeklinde kullanmıştır. Diğeri ise talep anlamındaki *el-cess*^{ü} kelimesinden türemiştir. Nitekim insanın duyu organlarına hem *el-havâss* hem de *el-cevâss* denilir.

[1103] “Allah’ın rahmetinden” onun nefes vermesinden, rahatlatıp kolaya kavuşturmasından. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katâde b. Di’âme es-Sedûsî [v. 117/735] zamme ile *min rûhillâh* (Allah’ın ruhundan) şeklinde okumuşlardır ki bu da “O’nun, kullarını kendisi ile ihya ettiği rahmeti” anlamındadır.

88. (Yûsuf’un) huzuruna girdiklerinde, dediler ki: “Ey şan-şeref ve güç sahibi (Mısır Azizi)! Bizi de ailemizi de geçim sıkıntısı sardı; pek değersiz bir sermaye ile geldik. Sen bize yine tam ölçek ver, bize tasadduk et. Tasadduk edenleri Allah gerçekten mükâfatlandırır.”

[1104] الضُّرُّ (geçim sıkıntısı) açlık ve zorluktan perişan duruma düşmek demektir. مُزْجَاةٍ (değersiz) yani bütün tüccarların değersiz bulup ellerinden çıkarmaya çalıştıkları mal demektir. “Onu def ettim, kovdum.” anlamındaki *Ezceytühû* fiilinden türemiştir. Rüzgârın bulutları önüne katıp sürmesi *er-rîh*^{u} *tüzcî es-sehâb*^{e} (rüzgâr bulutu sürükledi) şeklinde ifade edilir. Bu değersiz malın, bedevilerin yün ve yağ türünden malları olduğu da, yeşil sakız ağacı tanesi ve çam kozalağı olduğu da, reçine püresi ve peynir (lor) olduğu da, ancak değerinin çok altında alınan sahte dirhemler olduğu da söylenmiştir.

[1105] “Sen bize yine tam ölçek ver,” hakkımız olan tam ölçeği ver ve “bize tasadduk et.” Getirdiğimiz malın kötülüğünü görmezden gel, bize biraz esnek davran. Ya da “hakkımızdan fazlasını ver.” Fazla olan ve zorunlu olmayana *sadaka* ismini vermişlerdir, çünkü peygamberlerin sadaka alması yasaktır. Bizim peygamberimiz dışındaki peygamberlere sadaka almanın yasak olmadığı da söylenmiştir. İbn ‘Uyeyne’ye bu konu sorulmuş; o da “‘Bize tasadduk et.’ âyetini duymadın mı?” diye cevap vermiş;

٨٧-﴿يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾

[١١٠٢] {فَتَحَسَّسُوا مِن يُوسُفَ وَأَخِيهِ} فتعرّفوا منهما وتطلبوا خبرهما. وقرئ بالجيم، كما قرئ بهما في الحجرات، وهما تفعل من الإحساس وهو المعرفة {فَلَمَّا أَحَسَّ عيسى مِنْهُمُ الكفر} [آل عمران: ٥٢] ومن الجس، وهو الطلب. ومنه قالوا لمشاعر الإنسان: الحواس، والجواس

[١١٠٣] {مِنْ رَوْحِ اللَّهِ} من فرجه وتنفيسه. وقرأ الحسن وقتادة: «من رُوح الله»، بالضم، أي من رحمته التي يحيا بها العباد.

٨٨-﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَأَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾

[١١٠٤] {الضر} الهزال من الشدّة والجوع. {مُّزْجَاةٍ} مدفوعة يدفعها كل تاجر رغبة عنها واحتقارًا لها، من أزجيته إذا دفعته وطردته، والريح تزجي السحاب، قيل: كانت من متاع الأعراب صوفًا وسمنًا. وقيل: الصنوبر وحبة الخضراء، وقيل: سويق المقل والأقط. وقيل: دراهم زيوفًا لا تؤخذ إلا بوضيعة.

[١١٠٥] {فَأَوْفِ لَنَا الكيل} الذي هو حقنا. {وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا} وتفضل علينا بالمسامحة والإغماض عن رداءة البضاعة، أو زدنا على حقنا، فسموا ما هو فضل وزيادة لا تلزمه صدقة، لأنّ الصدقات محظورة على الأنبياء، وقيل كانت تحل لغير نبينا. وسئل ابن عيينة عن ذلك فقال: ألم تسمع {وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا}

yani onlara sadaka almanın helal olduğunu kastetmiştir. Âyetten açıkça anlaşılan anlam şudur ki onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın huzurunda miskinlik etmiş, fakir rolü yapmışlar ve kendilerinde tasaddukta bulunmasını istemişler; böylece onun kendilerine karşı kalbinin yumuşamasını, merhamete gelmesini sağlamaya çalışmışlardır. Yûsuf *Aleyhisselâm* da kendini onlara tanıtmak zorunda kalmıştır. "Tasadduk edenleri Allah gerçekten mükâfatlandırır." ifadesi onların böyle bir tutum içinde olduklarının şahididir; çünkü burada Allah'ın ve vereceği mükâfatın zikredilmesi bunu gösterir.

[1106] *Sadaka*; verilerek Allah katında sevap umulan şeydir. Anlatıldığına göre Hasan-ı Basrî, adamın birinin "Allah'ım! Bana tasaddukta bulun." diye dua ettiğini görmüş ve "Allah sadaka vermez, sadakayı ancak sevap uman kimse verir. Bu yüzden sen 'Allah'ım bana ver.' veya 'Bana ihsan et.' veya 'Bana rahmet et.' diye dua et." demiştir.

89. "Siz, cahilken Yûsuf'a ve kardeşine ettiğinizi(n ne kadar çirkin olduğunu sonradan) anladınız mı!" dedi.

[1107] "Bildiniz mi?/Anladınız mı?" Yûsuf *Aleyhisselâm* onlara dinî açıdan yaklaşmış, meseleyi bu açıdan ele almıştır. Kendisi çok ağırbaşlı ve Allah tarafından muvaffak kılınmış bir kimse olduğu için onlara, tövbe ehli insanın gözetmesi gereken şeyi, yani (işlediği kötülüğün) çirkinlik yönüne dair bilgiyi sormuş ve "Siz, cahilken Yûsuf'a ve kardeşine ettiğinizi"n ne kadar çirkin olduğunu "sonradan anladınız mı!" demiş; "O zaman siz bunun çirkinliğini bilmiyordunuz. Bu yüzden bu kötülüğü işlediniz, sonradan çirkinliğini öğrendiniz, bildiniz de Allah'a tövbe ettiniz mi?" demek istemiştir; çünkü çirkin olanın çirkinliğinin bilinmesi, onun çirkin olarak görülmesine, ondan tiksinmeye sebep olur ki, bu da insanı tövbe etmeye götürür. İşte böylece Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözleri onlara yönelik kınama ve azarlama şeklinde değil, din konusunda nasihatte bulunma ve şefkat gösterme şeklinde olmuştur; çünkü o, kederlinin rahatladığı, içi daralanın rahat bir nefes aldığı, öfkelinin yatıştığı, intikam ateşiyle yananın sakinleştiği böylesi bir makamda Allah'ın hakkını kendi hakkına tercih etmişti. *Allah için, bakar mısın şu peygamberlerin ahlâkına! Ne kadar güzel ve ne kadar olgundur? Bakar mısın akıllarındaki olgunluk ve erdeme; ne kadar muhteşem ve muazzamdır?!*

[1108] Söylendiğine göre; Yûsuf *Aleyhisselâm* bu sözü ile onların cahil olduklarını kastetmemiştir, çünkü onlar ilim sahibi kimselerdir. Fakat ilmin gerektirdiği şeyi yapmayıp ancak bir cahilin yapacağı işlere yöneldikleri için, onları *cahil* olarak isimlendirmiştir.

أراد أنها كانت حلالًا لهم. والظاهر أنهم تمسكنوا له وطلبوا إليه أن يتصدّق عليهم، ومن ثم رق لهم وملكته الرحمة عليهم، فلم يتمالك أن عرّفهم نفسه. وقوله {إِنَّ اللهَ يَجْزِى المتصدقين} شاهد لذلك لذكر الله وجزائه.

[١١٠٦] والصدقة العطية التي تبتغي بها المثوبة من الله ومنه قول الحسن لمن سمعه يقول اللهم تصدق عليّ: - إن الله تعالى لا يتصدق، إنما يتصدق الذي يبتغي الثواب، قل: اللهم أعطني، أو تفضل عليّ، أو ارحمني.

٨٩-﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ﴾

[١١٠٧] {قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ} أتاهم من جهة الدين وكان حليمًا موفقًا، فكلمهم مستفهمًا عن وجه القبح الذي يجب أن يراعيه التائب، فقال: هل علمتم قبح {مَّا فَعَلْتُم بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنتُمْ جاهلون} لا تعلمون قبحه، فلذلك أقدمتم عليه، يعني هل علمتم قبحه فتبتم إلى الله منه، لأنّ علم القبح يدعو إلى الاستقباح، والاستقباح يجرّ إلى التوبة، فكان كلامه شفقة عليهم وتنصحًا لهم في الدين، لا معاتبة وتثريبًا؛ إيثارًا لحق الله على حق نفسه، في ذلك المقام الذي يتنفس فيه المكروب، وينفث المصدور، ويتشفى المغيظ المحنق، ويدرك ثأره الموتور، فللّه أخلاق الأنبياء ما أوطأها وأسجحها ولله حصًا عقولهم ما أرزنها وأرجحها.

[١١٠٨] وقيل لم يرد نفي العلم عنهم، لأنهم كانوا علماء، ولكنهم لما لم يفعلوا ما يقتضيه العلم ولا يقدم عليه إلا جاهل، سماهم جاهلين.

[1109] Bunun mânasının, “Hani daha çocuktunuz; yetişkinlik ve olgunluk çağına ulaşmamıştınız, aklınız bir karış havadaydı!” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre onlar “Bizi ve ailemizi geçim güçlüğü sardı.” dedikleri ve karşısında boynu bükük bir şekilde durdukları zaman gözleri yaşarmış ve bu sözü söylemiştir. Onların Yûsuf *Aleyhisselâm*’a Yakup *Aleyhisselâm*’ın mektubunu getirdikleri ve mektupta şunların yazılı olduğu da söylenmiştir: “Allah’ın dostu (*halîlullah*) İbrâhim’in oğlu, Allah’a kurban (*zebîhullah*) oğlu Yakup İsrâîl’den Mısır’ın Azizi’ne. İmdi, bizler başını belalar sarmış bir aile halkıyız. Dedem (İbrâhim) elleri ve ayakları bağlanarak ateşe atılmış ve yakılmak istenmiş; fakat Allah onu kurtarmış ve ateş onun için serin ve selâmet kılınmıştır. Atam İshâk’ın boynuna çelik hançer dayanmış ve kurban edilmek üzere olmuş; fakat Allah onu kurtarıp, yerine kurban göndermiştir. Bana gelince, evlatlarım içerisinde en çok sevdiğim çocuğumu ağabeyleri kırsala götürdüler, sonra bana kana bulanmış gömleğini getirdiler ve “Onu kurt yedi!” dediler. Bunun üzerine ona ağlamaktan gözlerimi kaybettim. Sonra… Onun ana-bir kardeşi olan diğer evladımla teselli buluyordum ki onu da alıp götürdüler; sonra dönüp onun hırsızlık yaptığını ve senin bu yüzden onu hapsettiğini söylediler. Şunu bil ki biz asla hırsızlık yapmayan, hırsız doğurmayan bir aile halkıyızdır. Eğer evladımı bana gönderirsen ne alâ! Yoksa sana öyle bir beddua ederim ki, yedi göbek soyuna kadar sirayet eder, *vesselâm*!”

[1110] Yûsuf *Aleyhisselâm* bu mektubu okuyunca artık kendini tutamamış ve bu sözü işte o zaman söylemiştir. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bu mektubu okuduğunda ağlamış ve cevap olarak “(Atalarının) sabrettiği gibi sen de sabret ki onların muzaffer olmaları gibi sen de muzaffer olasın.” diye yazmış.

[1111] **Şayet** “Onların Yûsuf’un kardeşine (Bünyamin’e) yapmış oldukları şey nedir?” **dersen şöyle derim:** Ağabeylerini ‘ana-baba bir’ öz kardeşinden ayırmış, böylece onu gam ve kedere boğmuş; bunun sonucu Bünyamin onlardan hiçbiri ile doğru düzgün konuşamaz olmuştur; onlarla ancak zillet içindeki birinin izzet sahibi biri ile konuşması şeklinde konuşabilmiştir. Yine onlar Bünyamin’e türlü eziyetler etmişlerdir.

90. “Â!.. Yoksa sen Yûsuf musun?” dediler. “Ben Yûsuf’um, bu da kardeşim. Gerçek şu ki Allah bize lûtfetti; çünkü kim sakınıp sabrederse, ihsan üzere hareket edenlerin ecrini Allah kesinlikle zayi etmez.” dedi.

91. “Vallahi, gerçek şu ki Allah seni bizden üstün kılmış... Yanlış yapan gerçekten bizmişiz!” dediler.

[١١٠٩] وقيل: معناه إذ أنتم صبيان في حد السفه والطيش قبل أن تبلغوا أوان الحلم والرزانة. روي أنهم لما قالوا: مسنا وأهلنا الضر، وتضرعوا إليه: ارفضت عيناه، ثم قال هذا القول. وقيل: أدوا إليه كتاب يعقوب: من يعقوب إسرائيل الله بن إسحاق ذبيح الله بن إبراهيم خليل الله، إلى عزيز مصر. أما بعد، فإنا أهل بيت موكل بنا البلاء: أما جدّي فشدّت يداه ورجلاه ورمي به في النار ليحرق فنجاه الله وجعلت النار عليه بردًا وسلامًا، وأما أبي فوضع السكين على قفاه ليقتل ففداه الله. وأمّا أنا فكان لي ابن وكان أحبّ أولادي إليّ فذهب به إخوته إلى البرية ثم أتوني بقميصه ملطخًا بالدم وقالوا قد أكله الذئب، فذهبت عيناي من بكائي عليه، ثم كان لي ابن وكان أخاه من أمّه وكنت أتسلى به، فذهبوا به ثم رجعوا وقالوا: إنه سرق، وأنك حبسته لذلك، وإنا أهل بيت لا نسرق ولا نلد سارقًا، فإن رددته عليّ وإلا دعوت عليك دعوة تدرك السابع من ولدك والسلام.

[١١١٠] فلما قرأ يوسف الكتاب لم يتمالك وعيل صبره، فقال لهم ذلك وروي أنه لما قرأ الكتاب بكى وكتب الجواب: اصبر كما صبروا تظفر كما ظفروا.

[١١١١] فإن قلت: ما فعلهم بأخيه؟ قلت: تعريضهم إياه للغم والثكل بإفراده عن أخيه لأبيه وأمّه، وجفاؤهم به، حتى كان لا يستطيع أن يكلم أحدًا منهم إلا كلام الذليل للعزيز، وإيذاؤهم له بأنواع الأذى.

٩٠-﴿قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

٩١-﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ﴾

92. Dedi ki: “Bugün size hiçbir kınama yok. Allah da sizi bağışlasın; merhametlilerin merhametlisi O’dur.”

93. “Şimdi, şu gömleğimi götürüp babamın yüzüne koyun da gözü eski keskin hâline gelsin. Bütün ailenizi de bana getirin.”

[1112] أَإِنَّكَ (Yoksa sen misin?) ifadesi bu şekilde soru ifadesi olarak okunduğu gibi olumlama ifadesi olarak *inneke* (Muhakkak sensin.) şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ‘b’ın kıraatinde “Yoksa sen gerçekten Yûsuf musun? (Bizim) ‘Yûsuf’ sen misin yoksa?” anlamında *e-inneke ev ente Yûsuf* şeklinde yer alır. İlk *Yûsuf*, ikincisi yeterince delâlet ettiği için, hazfedilmiştir. Bu, duyduğuna inanamayan, hayret içindeki bir insanın karşı taraftan olumlama isteme yünündeki soruyu tekrar tekrar sorma şeklindeki ifadesidir.

[1113] **Şayet** “Onu nasıl tanımışlardır?” **dersen şöyle derim:** Yûsuf *Aleyhisselâm* onlarla konuştuğu zaman onun görünüşünde ve şeklinde kendisinin Yûsuf olduğunu hissettiren şeyler görmüşlerdir; yani sıra onun sözlerinin Mısırlı bir yöneticiden değil, ancak İbrâhim soyundan hanif bir müslümandan sādır olabilecek sözler olduğunu da bildikleri için, onu tanımışlardır. O esnada Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın tebessüm ettiği, bunun üzerine onu dizili inciler gibi olan dişlerinden tanıdıkları da söylenmiştir. Başındaki tacı çıkarıncaya kadar onu tanımadıkları, tacı çıkardığı zaman başının kenarında -benzeri Yakup *Aleyhisselâm*’da ve Sâre’de de bulunan- beyaz bene benzer bir alametin olduğunu gördükleri, onu böylece tanıdıkları da söylenmiştir.

[1114] **Şayet** “(‘Sen Yûsuf musun?’ diye) Yûsuf’a sadece kendisini sordukları halde, o neden onlara hem kendisi hem kardeşi hakkında cevap vermiştir? Kardeşi zaten onlar nezdinde malum değil midir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü kardeşinden söz etmesi, onların sordukları sorunun cevabının beyanı mahiyetindedir.

[1115] “Kim sakınıp” Allah’tan ve onun cezasından korkup, günahlardan uzak durmaya ve itaat üzere olmaya “sabrederse, Allah” onların ecrini “kesinlikle zayi etmez.” Mâna böyle olmakla birlikte âyette, “onların” demek yerine “ihsan üzere hareket edenlerin” buyrulmuştur, çünkü o (*ihsan*) sakınanları da sabredenleri de kapsamaktadır.[1]

---

[1] Zamir yerine ism-i zâhir kullanılarak ittikā ve sabra sahip olanlar özel bir övgüyle, yani ihsan üzere hareket etmiş olma vasfıyla nitelenmişlerdir. Nitekim başka ayetlerde kâfirlerden bahsedildikten sonra “onlar” denilecek yerde, “zalimler” buyrularak da ekstra bir yergi sağlanmaktadır. / ed.

٩٢-﴿قَالَ لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

٩٣-﴿اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١١١٢] قرئ «أئنك»، على الاستفهام. وأنك، على الإيجاب وفي قراءة أبيّ: «أئنك أو أنت يوسف»، على معنى أئنك يوسف أو أنت يوسف، فحذف الأوّل لدلالة الثاني عليه، وهذا كلام متعجب مستغرب لما يسمع، فهو يكرر الاستثبات

[١١١٣] فإن قلت: كيف عرفوه؟ قلت: رأوا في روائه وشمائله حين كلمهم بذلك ما شعروا به أنه هو، مع علمهم بأنّ ما خاطبهم به لا يصدر مثله إلا عن حنيف مسلم من سنخ إبراهيم، لا عن بعض أعزاء مصر. وقيل: تبسم عند ذلك فعرفوه بثناياه وكانت كاللؤلؤ المنظوم. وقيل: ما عرفوه حتى رفع التاج عن رأسه فنظروا إلى علامة بقرنه كانت ليعقوب وسارة مثلها، تشبه الشامة البيضاء.

[١١١٤] فإن قلت: قد سألوه عن نفسه فلم أجابهم عنها وعن أخيه؟ عن أن أخاه كان معلومًا لهم. قلت: لأنه كان في ذكر أخيه بيان لما سألوه عنه

[١١١٥] {مَن يَتَّقِ} من يخف الله وعقابه {وَيَصْبِرْ} عن المعاصي وعلى الطاعات {فَإِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ} أجرهم؛ فوضع المحسنين موضع الضمير لاشتماله على المتقين والصابرين.

[1116] "Allah seni bizden üstün kılmış" yani takva, sabır ve ihsan üzere hareket edenlerin gidişatına (*sîret*) sahip olmakla seni bizden üstün kılmıştır. Bizim durumumuza gelince gerçekten hatalıyız; kasten günah işledik, sakınmadık ve sabretmedik. Kesinlikle Allah seni mülk sahibi kılmakla izzetlendirmiş, bizi ise senin karşında miskin duruma düşürmekle zelil etmiştir.

[1117] "Dedi ki: 'Bugün size hiçbir kınama" ayıplama ve azar "yok." تَثْرِيبَ kelimesinin aslı *es-serb*dir. Bu ise, derinin yanmasından sonra üzerinde biriken büzülmüş yağ tabakası demektir. Dolayısıyla *tesrîb*, bu tabakanın izale edilmesi olmaktadır. Benzer şekilde cildin temizlenip arındırılmasına *teclîd*, (yenidoğan devedeki) kabaran sivilcenin ya da kabuğun soyulup atılmasına da *takrî'* denilir; çünkü kabuk (ya da kabaran, iltihaplanan sivilce) gittiği zaman geriye kalan uzuv olabilecek en zayıf ve cılız hale gelir. İşte bu yüzden hayvanın üzerindeki sivilcenin izale edilmesi, (onun zayıflığını ve kusurlarını ortaya çıkardığı için) insanın yüzünü karartan ve şerefine leke süren şeyleri ifade etmekte darb-ı mesel olarak kullanılır olmuştur.

[1118] **Şayet** "اَلْيَوْمَ (bugün) kelimesi neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** تَثْرِيبَ (kınama) kelimesine ya da عَلَيْكُمْ (size) ifadesindeki istikrar mânasına veya da يَغْفِرُ (bağışlar) fiiline taalluk eder. Anlam, "Bugün, yani kınanacağınızın düşünüleceği bugün bile sizi kınamıyorum, başka gün hiç kınar mıyım?" şeklidedir. Sonra yeni bir ifade olarak "Allah da sizi bağışlasın!" demiş, kusurlarından dolayı bağışlanmaları için onlara dua etmiştir. Dua için mazi formu kullanıldığı gibi muzari formu da kullanılır. Nitekim hapşıran kişiye dua eden kimsenin *yehdîkümu'llâhu ve yuslihu bâleküm* (Allah size hidayet etsin, halinizi iyi etsin.) şeklindeki duasında da muzari fiil dua için kullanılır. Ya da anlam, "Bugün Allah sizi bağışlayacaktır." şeklinde olup, onlar o gün hatalarından pişmanlık duyup tövbe etmiş oldukları için Allah'ın da kendilerini bu dünyada (çabucak) bağışlayacağı şeklinde bir müjdedir.

[1119] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe kapısının iki kanadını kavrayıp Kureyşlilere yönelerek;

"-Bugün size ne yapacağımı düşünüyorsunuz?" demiş; onlar ise,

"-Hayır umuyoruz; çünkü sen değerli bir kardeşsin, değerli bir kardeşin oğlusun, kadrin kıymetin büyüktür." demişler. O da

"-Ben bugün size kardeşim Yûsuf'un dediğini diyorum: *Bugün size konama yok.*" buyurmuştur.

[١١١٦] {لَقَدْ آثَرَكَ اللهُ عَلَيْنَا} أي فضلك علينا بالتقوى والصبر وسيرة المحسنين. وإنّ شأننا وحالنا أنا كنا خاطئين متعمدين للإثم، لم نتق ولم نصبر، لا جرم أنّ الله أعزّك بالملك وأذلنا بالتمسكن بين يديك.

[١١١٧] {لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ} لا تأنيب عليكم ولا عتب. وأصل التثريب من الثرب وهو الشحم الذي هو غاشية الكرش. ومعناه: إزالة الثرب، كما أن التجليد والتقريع إزالة الجلد والقرع، لأنه إذا ذهب كان ذلك غاية الهزال والعجف الذي ليس بعده، فضرب مثلا للتقريع الذي يمزق الأعراض ويذهب بماء الوجوه.

[١١١٨] فإن قلت بم تعلق اليوم؟ قلت: بالتثريب، أو بالمقدر في {عَلَيْكُمْ} من معنى الاستقرار. أو بيغفر. والمعنى: لا أثربكم اليوم، وهو اليوم الذي هو مظنة التثريب، فما ظنكم بغيره من الأيام، ثم ابتدأ فقال {يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ} فدعا لهم بمغفرة ما فرط منهم. يقال: غفر الله لك، ويغفر الله لك، على لفظ الماضي والمضارع جميعًا، ومنه قول المشمت «يهديكم الله ويصلح بالكم»، و{اليوم يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ} بشارة بعاجل غفران الله، لما تجدّد يومئذ من توبتهم وندمهم على خطيئتهم.

[١١١٩] وروي: أن رسول الله ﷺ أخذ بعضادتي باب الكعبة يوم الفتح، فقال لقريش:

ما ترونني فاعلًا بكم؟ قالوا:

نظن خيرًا، أخ كريم وابن أخ كريم؛ وقد قدرت فقال: أقول ما قال أخي يوسف:

لا تثريب عليكم اليوم.

[1120] Yine rivayete göre Ebû Süfyan müslüman olmak üzere gediği zaman Hazret-i Abbâs ona, “Hazret-i Peygamber (s.a.)’in yanına varınca ‘Bugün size kınama yoktur.’ âyetini oku!” demiş; o da öyle yapmış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), “Allah sana da, sana bu duayı öğretene de mağfiret etsin.” buyurmuştur.

[1121] Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın ağabeyleri onu tanıdıkları zaman kendisine haber göndermiş ve “Sen sabah akşam bizleri sofrana çağırıyor, yedirip içiriyorsun ama biz sana karşı hatalarımız yüzünden utanıyoruz!” demişler. O ise şöyle demiş: “Mısır halkı, her ne kadar ben üzerlerinde hâkim ve sultan olsam da bana yine ilk günkü gözle bakıyorlar ve ‘Yirmi dirheme satılan bir köleyi şu duruma yükselten Allah ne yücedir!’ diyorlar. Oysa şimdi ben sizin sayenizde yükseldim; insanların gözünde değerim büyüdü, çünkü insanlar sizin benim ağabeylerim olduğunuzu ve benim İbrâhim’in torunu olduğumu öğrendiler.”

[1122] “Şu gömleğimi götürün.” Söylendiğine göre bu, nesilden nesle tevârüs edilen, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın korunduğu, cennetten gelme bir gömlekmiş. Onu babasına göndermesini Cebrail *Aleyhisselâm* emretmiş; çünkü o gömlekte cennet kokusu bulunmakta imiş ve hangi hastanın üzerine konulsa mutlaka iyileşiyormuş.

[1123] “Babamın yüzüne koyun da gözü eski hâline gelsin” yani görür olsun. Bu ifade tıpkı *câ’e’l-binâ*^{u} *muhkem*^{en} (Bina muhkem haline geldi.) ifadesi gibidir. Kastedilen, “muhkemleşti” mânasıdır. Nitekim “Görür hale geldi.” [Yûsuf 12/96] ifadesi de bunu destekler. Anlam “Yanıma gözleri görür halde gelsin.” şeklinde de olabilir. Bu anlamı pekiştiren de “Bütün ailenizi de bana getirin.” ifadesidir. Yani, “Babanız bana gelsin ve bütün ailesi de topluca bana gelsin.” Söylendiğine göre gömleği taşıyan kişi Yahuda imiş ve “Kanlı gömleği ona götürerek onu hüzne gark eden ben idim; vaktiyle nasıl onu hüzne gark ettiysem şimdi de sevindireceğim.” demiş. Bir görüşe göre ise Yahuda bu gömleği yalın ayak, başıkabak Mısır’dan Kenan’a götürmüştür ki, bu iki yer arasında seksen fersah mesafe vardır.

94. Kafile (Mısır’dan) ayrılınca babaları; “Beni bunaklıkla suçlamazsanız, inanın, Yûsuf’un kokusunu alıyorum.” dedi.

95. Dediler ki: “Vallahi, sen hâla eski şaşkınlığındasın!”

96. Fakat müjdeci gelip de gömleği yüzüne koyunca, gözleri tekrar görür hale geldi ve dedi ki: “Ben size ‘Allah sayesinde sizin bilmediklerinizi biliyorum.’ dememiş miydim?”

[١١٢٠] وروي أنّ أبا سفيان لما جاء ليسلم قال له العباس: إذا أتيت الرسول فاتل عليه {لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ} ففعل، فقال رسول الله ﷺ: «غفر الله لك ولمن علمك»

[١١٢١] ويروى أن إخوته لما عرفوه وأرسلوا إليه: إنك تدعونا إلى طعامك بكرة وعشية، ونحن نستحي منك لما فرط منا فيك، فقال يوسف: إنّ أهل مصر وإن ملكت فيهم، فإنهم ينظرون إليّ بالعين الأولى ويقولون سبحان من بلغ عبدًا بيع بعشرين درهمًا ما بلغ، ولقد شرفت الآن بكم وعظمت في العيون حيث علم الناس أنكم إخوتي. وأني من حفدة إبراهيم.

[١١٢٢] {اذهبوا بِقَمِيصِى هذا} قيل: هو القميص المتوارث الذي كان في تعويذ يوسف، وكان من الجنة، أمره جبريل عليه السلام أن يرسله إليه فإنّ فيه ريح الجنة، لا يقع على مبتلى ولا سقيم إلا عوفي.

[١١٢٣] {يَأْتِ بَصِيرًا} يصر بصيرًا، كقولك: جاء البناء محكمًا، بمعنى صار. ويشهد له {فارتد بَصِيرًا} [يوسف: ٩٦] أو يأت إليّ وهو بصير. وينصره قوله {وَأْتُونِى بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ} أي يأتني أبي، ويأتني آله جميعًا وقيل: يهوذا هو الحامل، قال: أنا أحزنته بحمل القميص ملطوخًا بالدم إليه، فأفرّحه كما أحزنته، وقيل: حمله وهو حاف حاسر من مصر إلى كنعان، وبينهما مسيرة ثمانين فرسخًا.

٩٤-﴿وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلا أَنْ تُفَنِّدُونِ﴾

٩٥-﴿قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلالِكَ الْقَدِيمِ﴾

٩٦-﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[1124] “Kafile ayrılınca” yani “Mısır’ın yerleşim yeri olan bölgesinden çıkınca. Kafile şehrin surlarının dışına çıktığı zaman *fasale mine’l-beledi fusūl*^{en} denilir. İbn Abbâs [v. 68/688] bu ifadeyi *fe-lemme’nfesale’l-’îr*^{u} şeklinde okumuştur.

[1125] “Babaları” torunlarına ve çevresinde bulunan kavmine “dedi ki: İnanın, Yûsuf’un kokusunu alıyorum!” Allah Teâlâ ona gömleğin kokusunu sekiz seyir mesafesi (seksen fersah) uzaktan yola çıktığında aldırmıştır. *Tefnîd*, bir kişiyi bunaklıkla suçlamaktır. *Fened*, yani bunaklık ise yaşlılıktan dolayı aklın gitmesi ve anlamsız konuşmak demektir. *Şeyh*^{un} *mufnid*^{ün} (bunak ihtiyar) ifadesi kullanılır, ama aynı ifadenin müennesi olan *‘acûz*^{ün} *mufnidet*^{ün} ifadesi kullanılmaz, çünkü kadın zaten gençlik çağında da akıl ve rüşd sahibi değildir ki yaşlandığı zaman bunasın. Âyetteki ifadenin anlamı, “Beni bunaklıkla itham etmeseniz, bana inanırdınız.” şeklindedir.

[1126] “Sen hâla eski şaşkınlığındasın!” Yani Yûsuf’a olan aşırı sevginden, sürekli onu anıp durmandan, tekrar ona kavuşma ümidinden dolayı hâla doğrudan uzak olma halindesin. (Böyle söylemişlerdir) çünkü onlara göre Yûsuf ölmüştür.

[1127] “Gömleği yüzüne koyunca” müjdeci gelip de gömleği Yakup’un yüzüne koyunca ya da Yakup gömleği alıp yüzüne sürünce “gözleri tekrar görür hale geldi” görür haline geri döndü. *İrtedde* kelimesi *raddehû fe’rtedde* (Onu döndürdü, o da döndü.) şeklinde ve *irteddehû* (Ona döndü.) şeklinde kullanılır.

[1128] “Ben size dememiş miydim?” Yakup *Aleyhisselâm* bu sözü ile “İnanın, Yûsuf’un kokusunu alıyorum.” sözünü ya da “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin.” sözünü kastetmiştir. Bundan sonra gelen “biliyorum” ifadesi ise, “Ben size dememiş miydim?” ifadesi ile ilgili olmayıp, yeni bir cümledir. Ancak bu ifadeyi “Ben size dememiş miydim?” ifadesi ile ilişkilendirmen de mümkündür. Bu durumda Yakup *Aleyhisselâm*’ın kastettiği şey, “Ben şikâyetimi ve hüznümü yalnız Allah’a açarım ve Allah sayesinde sizin bilmediklerinizi biliyorum.” sözüdür.

[1129] Rivayete göre; Yakup *Aleyhisselâm* müjdeciye,

“-Yûsuf nasıl?” diye sormuş; o da

“-Yûsuf Mısır’a sultan oldu?” deyince,

“-Ne yapayım saltanatı!? Sen ondan ayrılırken hangi din üzere idi asıl onu söyle bana?” demiş, o da

“-İslâm dini üzeredir.” cevabını verince,

“-İşte şimdi nimet tamamlandı.” demiş.

[١١٢٤] {فَصَلَتِ العير} خرجت من عريش مصر، يقال: فصل من البلد فصولًا، إذا انفصل منه وجاوز حيطانه. وقرأ ابن عباس «فلما انفصل العير».

[١١٢٥] {قَالَ} لولد ولده ومن حوله من قومه: {إِنِّى لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ} أوجده الله ريح القميص حين أقبل من مسيرة ثمان. والتفنيد: النسبة إلى الفند، وهو الخرف وإنكار العقل من هرم. يقال: شيخ مفند، ولا يقال عجوز مفندة؛ لأنها لم تكن في شبيبتها ذات رأي فتفند في كبرها. والمعنى: لولا تفنيدكم إياي لصدقتموني.

[١١٢٦] {لَفِى ضلالك القديم} لفي ذهابك عن الصواب قدما في إفراط محبتك ليوسف، ولهجك بذكره، ورجائك للقائه، وكان عندهم أنه قد مات.

[١١٢٧] {ألقاه} طرح البشير القميص على وجه يعقوب. أو ألقاه يعقوب {فارتد بَصِيرًا} فرجع بصيرًا. يقال: ردّه فارتد، وارتده إذا ارتجعه

[١١٢٨] {أَلَمْ أَقُلْ لَّكُمْ} يعني قوله {إِنِّى لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ} أو قوله {وَلَا تيأَسُوا مِن رَّوْحِ الله} [يوسف: ٨٧] وقوله {إِنِي أَعْلَمُ} كلام مبتدأ لم يقع عليه القول، ولك أن توقعه عليه وتريد قوله {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّى وَحُزْنِى إِلَى الله وَأَعْلَمُ مِنَ الله مَا لَا تَعْلَمُونَ} [يوسف: ٨٦]

[١١٢٩] وروي: أنه سأل البشير كيف يوسف؟ فقال:

هو ملك مصر: فقال:

ما أصنع بالملك؟ على أي دين تركته؟ قال:

على دين الإسلام. قال:

الآن تمت النعمة.

97. “Ey babamız! Bizim bağışlanmamız için dua et! Yanlış yapan bizmişiz!” dediler.

98. Dedi ki: “Sizin bağışlanmanız için Rabbime dua edeceğim. Şüphesiz, O’dur bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[1130] “Sizin bağışlanmanız için Rabbime dua edeceğim.” Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* istiğfarı seher vaktine –ya da Cuma gecesine- kadar ertelemiştir. Maksadı ise dualara icabet edilen zamanda istiğfar etmektir. İstiğfarı ertelemekteki maksadının, onların tövbelerinin sadakat ve ihlâsı konusundaki hallerini iyice görüp öğrenmek olduğu söylenmiştir. سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ ifadesinin ise (“Sizin için *daha sonra* istiğfar edeceğim” değil) devamlı olarak dua edecek olmasını kastettiği de söylenmiştir. Nitekim rivayete göre yirmi küsur sene boyunca her Cuma gecesi onlar için dua etmiştir. Söylendiğine göre seher vakti namaza kalkmış, namazını bitirdikten sonra ellerini açarak “Allah’ım! Yûsuf için ettiğim feryattan ve sabrımın azlığından dolayı beni bağışla, evlatlarımın da ağabeylerine ettikleri kötülükleri bağışla!” diye dua etmiş. Bunun üzerine kendisine, “Allah seni ve onların hepsini bağışladı.” diye vahyedilmiştir.

[1131] Rivayete göre onlar, çok pişman ve perişan bir halde gelmişler ve Yakup *Aleyhisselâm*’a “Allah bizi bağışlamadıkça siz ikinizin bizi bağışlaması bize yetmez, eğer bağışlandığımıza dair sana vahiy gelmezse gözlerimiz asla aydın olmaz.” demişler. Bunun üzerine yaşlı Yakup kıbleye yönelmiş ve ayakta dua etmiş, Yûsuf da arkasında durup “Âmin!” demiş, onlar da bu ikisinin arkasında boynu bükük bir şekilde dizilmişler ve bu şekilde yirmi yıl boyunca dua etmişler. Nihayet güçleri, takatleri tükenmiş ve helâk edileceklerini düşünmeye başlamışlar. Bunun üzerine Cebrail *Aleyhisselâm* gelmiş ve “Allah senin evlatların için ettiğin duaya icabet etti, senden sonra nübüvveti devam ettirme yönündeki ağır sorumluluğu üstlenmelerini kararlaştırdı.” demiştir. -Ancak onların peygamber olarak seçilip seçilmedikleri ihtilâflıdır.-

99. Ne zaman ki Yûsuf’un huzuruna girdiler, anne ve babasını bağrına bastı ve “Buyurun, Mısır’a -Allah’ın izniyle- güven içinde girin.” dedi.

100. Ve anne ve babasını tahtının üzerine çıkardı... Hep birlikte secdeye kapandılar. Dedi ki: “Babacığım! İşte, vaktiyle gördüğüm rüyanın nihaî anlamı... Rabbim, onu şu anda gerçekleştirmiş bulunuyor. Benimle ağabeylerimin arasını şeytan açtıktan sonra, O beni zindandan çıkarmakla ve sizleri çölden getirmekle gerçekten bana ihsanda bulunmuştur. Benim Rabbim, -dilediğine karşı- gerçekten lütufkârdır; gerçekten O’dur ‘mutlak hikmet ve ilim sahibi’ (Hakîm, Alîm).”

٩٧- ﴿ قالُوا يا أَبانَا اسْتَغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا إِنَّا كُنَّا خاطِئِينَ﴾

٩٨- ﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّيَ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[١١٣٠] {سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ} قيل: أخر الاستغفار إلى وقت السحر. وقيل: إلى ليلة الجمعة ليتعمد به وقت الإجابة. وقيل: ليتعرّف حالهم. في صدق التوبة وإخلاصها. وقيل أراد الدوام على الاستغفار لهم. فقد روي أنه كان يستغفر لهم كل ليلة جمعة في نيف وعشرين سنة. وقيل: قام إلى الصلاة في وقت السحر، فلما فرغ رفع يديه وقال: اللهم اغفر لي جزعي على يوسف وقلة صبري عنه، واغفر لولدي ما أتوا إلى أخيهم، فأوحى إليه: إنّ الله قد غفر لك ولهم أجمعين.

[١١٣١] وروي أنهم قالوا له وقد علتهم الكآبة: ما يغني عنا عفوكما إن لم يعف عنا ربنا، فإن لم يوح إليك بالعفو فلا قرّت لنا عين أبدًا، فاستقبل الشيخ القبلة قائمًا يدعو، وقام يوسف خلفه يؤمّن، وقاموا خلفهما أذلة خاشعين عشرين سنة. حتى بلغ جهدهم وظنوا أنها الهلكة نزل جبريل عليه السلام فقال: إن الله قد أجاب دعوتك في ولدك، وعقد مواثيقهم بعدك على النبوّة، وقد اختلف في استنبائهم.

٩٩- ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ﴾

١٠٠- ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

[1132] “Ne zaman ki Yûsuf’un huzuruna girdiler.” Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* babasını karşılamak üzere iki yüz atlı hazırlamış ve kral ile birlikte dört bin kişilik bir askeri birlik ve beraberlerinde Mısır’ın bütün ileri gelenleri olduğu halde onu karşılamaya çıkmıştır. Karşılaştıklarında Yakup *Aleyhisselâm* Yahuda’ya dayanarak yürüyormuş ve atlara ve insanlara bakmış, sonra da “Ey Yahuda! Mısır’ın Firavun’u şu mudur?” demiş; o da “Hayır, o senin oğlundur.” demiştir. Buluştuklarında Yakup *Aleyhisselâm* “Selâm üzerine olsun ey hüzünleri gideren!” demiştir. Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* da karşılaştıkları zaman babasına,

“-Babacığım, benim içim gözlerini kaybedecek kadar ağladın, kıyametin bizi buluşturacağını bilmez misin?” demiş; o da

“-Elbet bilirim, ama senin dininden uzaklaşacağını ve aramıza engel konulacağını düşünüp endişelendim.” demiştir.

[1133] Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* ve evlatları Mısır’a kadın-erkek toplam yetmiş iki kişi girmişler, Mûsâ *Aleyhisselâm* ve savaşçıları ile birlikte ise -çok sayıda kadın, çocuk ve yaşlı hariç- altı yüz bin beş yüz yetmiş (600.570) küsur kişi olarak çıkmışlardır. Kadın ve çocukların sayısı ise bir milyon iki yüz bin (1.200.000) kişi imiş.”

[1134] “Anne ve babasını bağrına bastı,” onları kendine çekti, boyunlarına sarıldı. İbn Ebî İshâk [v. 205/821] “O sırada Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın annesi hayattaydı.” demiştir. *Evebeyn*den maksat babası ve teyzesidir; annesi öldükten sonra Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf’un teyzesi ile evlenmiş ve bu yüzden de âyette o, *evebeyn*in biri olarak ifade edilmiştir; çünkü insanı yetiştirmiş olan kadın da ana yerine geçtiği için ona da ana denilir. Ya da nasıl ki amca baba olarak ifade ediliyorsa teyze de anne olarak ifade edilir. Nitekim وَإِلٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحَاقَ (Ve ataların İbrâhim, İsmail ve İshâk’ın ilahına… [Bakara 2/132]) âyetinde *eb* kelimesi bu şekilde kullanılmıştır.

[1135] **Şayet** “Onların Mısır’a girmelerinden önce Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın huzuruna girmeleri ne anlama gelmektedir?” **dersen şöyle derim:** Sanki Yûsuf *Aleyhisselâm* onları karşılamak için şehrin dışına çıkmış ve orada bir karargâh çadırında ya da evde konaklamış, onlar da orada onun huzuruna girmişler ve onları bağrına bastıktan sonra “Allah’ın izniyle Mısır’a güven içinde girin.” demiştir. Mısır’a girip tahtına kurulduktan ve onlar da etrafına toplandıktan sonra evebeynine ikramda bulunmuş, saygı göstermiş ve onları tahtına çıkarmıştır. İşte o zaman onlar da yani on bir kardeşi ve ebeveyni “hep birlikte secdeye kapanmışlardır.”

[١١٣٢] {فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ} قيل وجه يوسف إلى أبيه جهازًا ومائتي راحلة ليتجهز إليه بمن معه. وخرج يوسف والملك في أربعة آلاف من الجند والعظماء وأهل مصر بأجمعهم، فتلقوا يعقوب وهو يمشي يتوكأ على يهوذا، فنظر إلى الخيل والناس فقال: يا يهوذا، أهذا فرعون مصر؟ قال لا، هذا ولدك، فلما لقيه قال يعقوب عليه السلام: السلام عليك يا مذهب الأحزان. وقيل: إن يوسف قال له لما التقيا:

يا أبت، بكيت عليّ حتى ذهب بصرك، ألم تعلم أن القيامة تجمعنا؟ فقال:

بلى، ولكن خشيت أن تسلب دينك فيحال بيني وبينك.

[١١٣٣] وقيل: إنّ يعقوب وولده دخلوا مصر وهم اثنان وسبعون، ما بين رجل وامرأة، وخرجوا منها مع موسى ومقاتلتهم ستمائة ألف وخمسمائة وبضعة وسبعون رجلًا سوى الذرية والهرمى، وكانت الذرّية ألف ألف ومائتي ألف.

[١١٣٤] {آوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ} ضمهما إليه واعتنقهما. قال ابن أبي إسحاق: كانت أمّه تحيى، وقيل: هما أبوه وخالته. ماتت أمّه فتزوّجها وجعلها أحد الأبوين؛ لأنّ الرابة تدعى أمًّا، لقيامها مقام الأمّ، أو لأنّ الخالة أمّ كما أنّ العم أب. ومنه قوله {وإله آبَائِكَ إبراهيم وإسماعيل وإسحاق} [البقرة: ١٣٣]

[١١٣٥] فإن قلت: ما معنى دخولهم عليه قبل دخولهم مصر؟ قلت: كأنه حين استقبلهم نزل لهم في مضرب أو بيت ثم، فدخلوا عليه وضمّ إليه أبويه، ثم قال لهم {ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ}. ولما دخل مصر وجلس في مجلسه مستويًا على سريره واجتمعوا إليه، أكرم أبويه فرفعهما على السرير {وَخَرُّوا لَهُ} يعني الإخوة الأحد عشر والأبوين {سُجَّدًا}

Ayrıca Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın onları karşılamaya çıkarken katırlar üzerinde taşınan bir kral çardağı getirdiği ve evebeyninin ona çıkarılmasını emrettiği, onların işte o kral çardağında Yûsuf'un huzuruna çıkmış olmaları ve orada onları bağrına basıp boyunlarına sarılmış, kendisine yaklaştırmış, sonra da "Mısır'a girin." demiş olması da mümkündür.

[1136] **Şayet** "إِنْ شَاءَ اللّٰهُ (Allah dilerse) ifadesi neyle ilgilidir?" **dersen şöyle derim:** Güven içinde Mısır'a girmekle ilgilidir, çünkü maksat onların şehre girerken güven içinde olmalarıdır. Sanki onlara "Allah'ın izniyle girişinizde emniyet ve selâmet içinde olunuz." denilmiştir. Buna benzer bir şekilde gazaya giden askere; "Sağ salim ve ganimet almış olarak dön *inşâallah.*" denilir. Bu ifadede *inşâallah* kaydı sadece dönmekle değil, selâmet ve ganimet ile dönmekle ilişkilendirilmiştir. Âyetteki ifadenin takdiri, "Mısır'a güven içinde girin; Allah dilerse güven içinde girersiniz." şeklinde olup, şartın cevabı olan cümle, sözün yeterli delâletinden dolayı hazfedilmiş; sonra da hal ve hal sahibi arasına şart cümlesi bir ara ifade olarak eklenmiştir.

[1137] Tefsire sonradan dâhil edilen bid'at yorumlardan biri de إِنْ شَاءَ اللّٰهُ (Allah dilerse) ifadesinde takdîm-tehir bulunduğu; yani bu ifadenin esas yerinin Yakup *Aleyhisselâm*'ın, "Sizin için Rabbimden bağışlanma dileyeceğim." cümlesinden sonrası olduğu şeklindedir. *Bu ve benzeri yorumlar için ne diyeceğimi bilemiyorum!*

[1138] **Şayet** "Onların Allah'tan başkası için secde etmiş (saygıyla eğilmiş) olmaları nasıl caiz olur?" **dersen şöyle derim:** Onlar nezdinde secde tıpkı ayağa kalkma, el sıkışma ve el öpme şeklinde insanlar arasında meşhur ve yaygın olan saygı ifadeleri gibi bir tür selâmlama ve saygı ifadesi idi. Bu secdenin, yüzü yere koymak şeklinde değil, sadece eğilmek şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا (Hep birlikte secdeye kapandılar.) ifadesi bu yoruma imkân vermez. Mânanın "Yûsuf için Allah'a şükür secdesi yaptılar." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak bu yorumda da sıkıntı vardır.

[1139] *Ahsene ileyhi* (ona ihsanda bulundu) denildiği gibi *ahsene bi-hî* de denilir. Aynı şekilde *esâ'e ileyhi* (Ona kötülük etti.) denildiği gibi *esâ'e bi-hî* de denilir. Şair şöyle demiştir:

Hatun, sen bize ister kötülük et, ister iyilik… Kınama yok!

[1140] مِنَ الْبَدْوِ çölden demektir, çünkü onlar çadırlarda yaşıyorlar; hayvancılık yapıyorlar ve sulak ve otlak yerlerde dolaşıyorlardı. *Nezeğa*, aramızı bozdu, ayarttı anlamındadır. Bunun aslı *nehase'r-râ'idu ed-dâbbet*^{e} *ve hamelehâ 'ale'l-cery*^{i} (Hayvan terbiyecisi hayvanı dürttü, onu harekete sevk etti.) ifadesinden gelir. Dürtmek, hızlandırmak için hayvana vurmak anlamında *nezeğahu* ve *neseğahu* ifadeleri kullanılır.

ويجوز أن يكون قد خرج في قبة من قباب الملوك التي تحمل على البغال، فأمر أن يرفع إليه أبواه، فدخلا عليه القبة. فآواهما إليه بالضم والاعتناق وقرّبهما منه، وقال بعد ذلك: ادخلوا مصر.

[١١٣٦] فإن قلت: بم تعلقت المشيئة؟ قلت: بالدخول مكيفًا بالأمن، لأن القصد إلى اتصافهم بالأمن في دخولهم، فكأنه قيل لهم: اسلموا وأمنوا في دخولكم إن شاء الله. ونظيره قولك للغازي: ارجع سالمًا غانمًا إن شاء الله، فلا تعلق المشيئة بالرجوع مطلقًا، ولكن مقيدًا بالسلامة والغنيمة، مكيفًا بهما. والتقدير: ادخلوا مصر آمنين إن شاء الله دخلتم آمنين، ثم حذف الجزاء لدلالة الكلام عليه، ثم اعترض بالجملة الجزائية بين الحال وذي الحال.

[١١٣٧] ومن بدع التفاسير أن قوله {إِنْ شَاءَ اللَّهُ} من باب التقديم والتأخير؛ وأن موضعها ما بعد قوله {سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي} [يوسف: ٩٨] في كلام يعقوب، وما أدري ما أقول فيه وفي نظائره.

[١١٣٨] فإن قلت: كيف جاز لهم أن يسجدوا لغير الله؟ قلت: كانت السجدة عندهم جارية مجرى التحية والتكرمة، كالقيام، والمصافحة وتقبيل اليد. ونحوها مما جرت عليه عادة الناس، من أفعال شهرت في التعظيم والتوقير. وقيل: ما كانت إلا انحناء دون تعفير الجباه، وخرورهم سجدًا يأباه. وقيل: معناه وخرّوا لأجل يوسف سجدًا لله شكرًا. وهذا أيضًا فيه نبوة.

[١١٣٩] يقال: أحسن إليه وبه، وكذلك أساء إليه وبه قال:

أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لا مَلُومَةً

[١١٤٠] {مِنَ الْبَدْوِ} من البادية؛ لأنهم كانوا أهل عمد وأصحاب مواش ينتقلون في المياه والمناجع {نَزَغَ} أفسد بيننا وأغرى، وأصله من نخس الرائض الدابة وحمله على الجري. يقال: نزغه ونسغه، إذا نخسه

[1141] "Rabbim, dilediğine karşı gerçekten lütufkârdır," ona karşı çok lütufkâr ve şefkatlidir, onun işlerini doğruluk ve hikmet üzere yapar.

[1142] Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm,* Yakup *Aleyhisselâm*'ın elini tutmuş ve ona hazinelerini gezdirmiş; sırasıyla para, altın, takı, elbise, silah depolarını ve diğer depoları göstermiş. Sonra onu kâğıt depolarına götürünce babası;

"-Elinde bu kadar kâğıt varken neden bana sekiz mesafe ötesinden mektup yazmadın; seni engelleyen neydi oğlum!?" demiş, o da;

"-Cebrail bana böyle emretti." demiş. Bunun üzerine babası,

"-O zaman Cebrail'den bunun sebebini sorsaydın ya!" demiş, o da

"-Babacığım, sen ona benden daha yakınsın, sen sorsan a!" demiş.

(Sorunca) Cebrail, "Sen vaktiyle "Onu kurt yemesinden korkarım." [Yûsuf 12/13] demiş olduğun için Allah Teâlâ bana bunu emretti ve 'Benden korksaydın ya!' buyurdu." demiş.

[1143] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* oğluyla birlikte yirmi dört sene kalmış, sonra vefat etmiş. Vefat ettiğinde naaşının Suriye bölgesinde babası İshak'ın yanına defnedilmesini vasiyet etmiş. Yûsuf *Aleyhisselâm* da onu bizzat kendi götürüp oraya defnetmiş, sonra Mısır'a dönmüş. Babasının ardından yirmi üç sene yaşamış, görevi tamamlandığında ve artık görevine devam etmeyeceğini anladığında, kendisi için daimi, ebedi mülkü talep etmiş ve ölümü temenni etmiştir. Söylendiğine göre ondan önce de sonra da hiçbir peygamber ölümü temenni etmemiştir. Allah onun canını tertemiz, pür u pak almıştır. Mısırlılar, onun nereye gömüleceği konusunda anlaşmazlığa düşmüş, birbirleriyle yarışmışlardır; herkes onun kendi mahallesine gömülmesini istiyormuş, o kadar ki savaşmayı bile göze almışlar. Ölümünün ardından insanlar onun için bir mermer sanduka yapmayı uygun görmüş ve naaşını ona koymuşlar ve onu Nil kenarında, suyun üzerinden geçerek Mısır'a ulaştığı bir yere defnetmişler. Böylece herkesin ona eşit mesafede olmasını istemişler.

[1144] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın İfrâîm ve Mîşâ isimli iki çocuğu olmuş; İfrâîm'in Nun isimli bir çocuğu, onun da Yûşâ isimli bir çocuğu olmuştur ki Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yanındaki delikanlı odur.[1] Ondan sonra Amâlika kabilesinden gelen firavunlar art arda yönetimi devralarak Mısır'a hükümran olmuşlar; İsrailoğulları da, Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı gönderene kadar, onların kölesi olarak Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ve atalarının dininin kalıntılarına bağlı bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.

---

[1] Hazret-i Mûsâ'nın Yûsuf Aleyhisselâm'dan iki nesil sonra geldiği vehmini uyandıran bu bilgi, İfrâîm'in zürriyetinden Nun; Nun'un zürriyetinden de Yûşâ gelmiştir şeklinde anlaşılmalıdır. / ed.

[١١٤١] {لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ} لطيف التدبير لأجله، رفيق حتى يجيء على وجه الحكمة والصواب.

[١١٤٢] وروي أن يوسف أخذ بيد يعقوب فطاف به في خزائنه، فأدخله خزائن الورق والذهب، وخزائن الحليّ، وخزائن الثياب، وخزائن السلاح وغير ذلك، فلما أدخله خزانة القراطيس قال:

يا بنيّ، ما أعقك: عندك هذه القراطيس وما كتبت إليّ على ثمان مراحل؟ قال: أمرني جبريل. قال: أو ما تسأله؟ قال: أنت أبسط إليه مني فسله. قال جبريل عليه السلام: الله تعالى أمرني بذلك لقولك {وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذئب} [يوسف: ١٣] قال: فهلا خفتني؟

[١١٤٣] وروي أن يعقوب أقام معه أربعًا وعشرين سنة ثم مات. وأوصى أن يدفن بالشام إلى جنب أبيه إسحاق فمضى بنفسه ودفنه ثمة، ثم عاد إلى مصر، وعاش بعد أبيه ثلاثًا وعشرين سنة، فلما تم أمره وعلم أنه لا يدوم له، طلبت نفسه الملك الدائم الخالد، فتاقت نفسه إليه فتمنى الموت. وقيل: ما تمناه نبي قبله ولا بعده، فتوفاه الله طيبًا طاهرًا، فتخاصم أهل مصر وتشاحّوا في دفنه؛ كل يحب أن يدفن في محلتهم حتى هموا بالقتال، فرأوا من الرأي أن عملوا له صندوقًا من مرمر وجعلوه فيه، ودفنوه في النيل بمكان يمرّ عليه الماء ثم يصل إلى مصر ليكونوا كلهم فيه شرعًا واحدًا.

[١١٤٤] وولد له: إفراثيم وميشًا، وولد لإفراثيم نون؛ ولنون يوشع فتى موسى، ولقد توارثت الفراعنة من العماليق بعده مصر، ولم يزل بنو إسرائيل تحت أيديهم على بقايا دين يوسف وآبائه. إلى أن بعث الله موسى ﷺ.

101."Ya Rabbi! Bana bir miktar mülk verdin ve bazı rüyaların yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada da âhirette de benim (yegâne) velîm Sensin. Beni (Sana) teslimiyet göstermiş olarak vefat ettir ve beni sâlihlere kat."

[1145] مِنَ الْمُلْكِ ifadesinde ve مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ifadesinde yer alan Min harf-i ceri ba'ziyet / kısmîlik ifade eder; çünkü ona dünya mülkünün ya da Mısır mülkünün tamamı değil, bir kısmı verilmiş, rüya yorumunun da tümü değil, bir kısmı öğretilmiştir.

[1146] "Benim yegâne velîm sensin" her iki cihanda da bana nimetler ihsan eden, fani mülkün devamı olarak bana bâkî mülkü ihsan eden sensin. "Beni 'sana teslimiyet göstermiş' olarak vefat ettir." ifadesi, İslâm üzere vefat etmeye, son nefesini hayır ve hasenatla vermeye yönelik bir taleptir. Nitekim Yakup *Aleyhisselâm* evlatlarına "Ne yapıp edin, (Allah'a) teslimiyet göstermiş olarak can verin!" [Bakara 2/132] şeklinde vasiyet etmiştir. Ayrıca bu ifade, denildiği gibi, ölüm temennisi de olabilir. "Beni sâlihlere" yani atalarımdan olan sâlihlere ya da umumi olarak sâlihlere "kat!"

[1147] Anlatıldığına göre Meymûn b. Mihrân [v. 117/735] bir keresinde Ömer b. Abdülaziz'in yanında geceyi geçirmiş ve onun çok ağladığını, ölümü temenni ettiğini görmüş. Bunun üzerine kendisine, "Allah senin elinle çokça hayır işlenmesini sağladı, sen birçok sünneti ihya edip birçok bid'ati ortadan kaldırdın, senin yaşaman müslümanlar için hayır ve rahatlıktır." demiş. O da, "Ben de Allah'ın, gözünü aydın edip bütün sevdiklerini başına topladığı vakit 'Allah'ım beni sana teslim olmuş bir şekilde vefat ettir ve sâlihlere kat!' diye dua eden sâlih kul gibi olmayayım mı?!" demiştir.

[1148] **Şayet** "فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ (gökleri yaratan) ifadesi neden mansuptur?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "Ya Rabbi" ifadesinin sıfatı olarak mansuptur. *Ahâ zeyd*^{in} *hasene'l-vechi* (Ey Zeydin güzel yüzlü kardeşi) ifadesi de böyledir. Nidâ olarak mansup olması da mümkündür.

102. (Resûlüm!) Bu, gayb haberlerindendir, onu sana Biz vahyediyoruz. Yoksa onlar, (Yûsuf'a karşı) işbirliği ederek tuzak kurduklarında, sen orada değildin.

[1149] "Bu" zamiri, yukarıda geçen Yûsuf kıssasına işarettir. Hitap Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yöneliktir. İfade, mübteda konumundadır. "Gayb haberlerindendir, onu sana Biz vahyediyoruz." ifadesi ise bu mübtedanın haberidir.

١٠١-﴿رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ﴾

[١١٤٥] من في {مِنَ الْمُلْكِ} و{مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ} للتبعيض، لأنه لم يعط إلا بعض ملك الدنيا، أو بعض ملك مصر وبعض التأويل

[١١٤٦] {أَنتَ وَلِيِّ} أنت الذي تتولاني بالنعمة في الدارين، وبوصل الملك الفاني بالملك الباقي {تَوَفَّنِى مُسْلِمًا} طلب للوفاة على حال الإسلام، ولأن يختم له بالخير والحسنى، كما قال يعقوب لولده {وَلَا تَمُوتُنَّ إِلّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ} [آل عمران: ١٠٢] ويجوز أن يكون تمنيًا للموت على ما قيل {وَأَلْحِقْنِى بالصالحين} من آبائي أو على العموم.

[١١٤٧] وعن عمر ابن عبد العزيز: أنّ ميمون بن مهران بات عنده فرآه كثير البكاء والمسألة للموت، فقال له: صنع الله على يديك خيرًا كثيرًا: أحييت سننًا وأمت بدعا وفي حياتك خير وراحة للمسلمين، فقال: أفلا أكون كالعبد الصالح لما أقرّ الله عينه وجمع له أمره قال: توفني مسلمًا وألحقني بالصالحين.

[١١٤٨] فإن قلت: علام انتصب فاطر السموات؟ قلت على أنه وصف لقوله {رَبِّ} كقولك: أخا زيد حسن الوجه. أو على النداء.

١٠٢-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ﴾

[١١٤٩] {ذلك} إشارة إلى ما سبق من نبأ يوسف، والخطاب لرسول الله ﷺ ومحله الابتداء. وقوله {مِنْ أَنبَآءِ الغيب نُوحِيهِ إِلَيْكَ} خبر إنّ.

Ayrıca *ellezî* anlamında ism-i mevsūl olması da mümkündür ki bu durumda مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ (gayb haberlerindendir) ifadesi onun sıla cümlesi, نُوحِيهِ إِلَيْكَ (Onu sana Biz vahyediyoruz.) ifadesi ise haberi olur. Anlam da, "Bu gayba ait haberler sana ancak vahiy yoluyla gelmiş olabilir; çünkü sen -'Onu kuyunun derinliklerine atmaya karar verdiler.' [Yûsuf 12/15] âyetinde ifade edildiği üzere- Yakup'un çocukları ne yapacaklarını kararlaştırmak için toplandıklarında ve kardeşlerini kuyuya attıklarında orada değildin." şeklindedir. Bu, Kureyşlilere ve Peygamber (s.a.)'i yalanlayan kimselere karşı bir alay ifadesidir; çünkü onu yalanlayanlardan hiçbiri, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bu ve benzeri olayları anlatan, nakleden kimselerden olmadığını, onlardan hiçbiri ile karşılaşmayıp onlardan hiçbir şey duymadığını ve bu tür bilgilerin onun kavminin bildiği şeylerden de olmadığını bilmiyor değillerdi. Bu duruma rağmen Peygamber (s.a.) bu kıssayı, ravilerin, nakilcilerin bile anlatmaktan âciz kalacağı mükemmel bir şekilde anlattığına göre, artık onun kendi uydurması değil, vahiy yoluyla gelen bir bilgi olduğunda hiçbir şüphe kalmamış demektir. Buna rağmen, yine de bunu inkâr ediyorlarsa, o zaman alay edilmeye müstahak olmaktadırlar ve kendilerine "Ey kibirliler! Muhammed'in geçmiş asırlarda yaşamış olan insanları görmediğini, onları müşahede etmediğini biliyorsunuz!" denilmektedir. Bunun benzeri, "Resulüm! Biz, o buyruğumuzu Mûsâ'ya bildirirken, sen (Tūr-i Sînâ'nın) batı yönünde bulunmuyordun." [Kasas 28/44] âyetidir.

[1150] "Tuzak kurduklarında" yani Yûsuf'a tuzak kurduklarına, onun başına işler açtıklarında.

103.Ama sen ne kadar istersen iste, insanların çoğu iman edecek değildir.

104. Oysa sen buna karşı onlardan hiçbir ücret istemiyorsun. O, herkese açık bir öğütten başka bir şey değildir.

[1151] "İnsanların çoğu iman edecek değildir." Burada umumi olarak bütün insanlar kastedilmektedir; "Ama insanların çoğu iman etmez." [Hûd 11/17] âyeti gibidir. İbn Abbâs'tan ise [v. 68/688] "Burada Mekke halkı kastedilmiştir." görüşü nakledilmiştir. Anlam, "onlar iman edecek değildir." şeklindedir.

[1152] "Sen ne kadar istersen iste…" İstersen onlar iman etsin diye kendini helâk edecek ol, [yine de iman etmezler], çünkü inkârda ısrarcı ve inatçıdırlar.

ويجوز أن يكون اسمًا موصولًا بمعنى الذي، و{مِنْ أنبآء الغيب} صلته و{نُوحِيهِ} الخبر. والمعنى: أن هذا النبأ غيب لم يحصل لك إلا من جهة الوحي، لأنك لم تحضر بني يعقوب حين أجمعوا أمرهم وهو إلقاؤهم أخاهم في البئر، كقوله {وَأَجْمَعُوا أَن يَجْعَلُوهُ فِى غَيَابَةِ الجب} [يوسف: ١٥]؛ وهذا تهكم بقريش وبمن كذبه؛ لأنه لم يخف على أحد من المكذبين أنه لم يكن من حملة هذا الحديث وأشباهه، ولا لقي فيها أحدًا ولا سمع منه. ولم يكن من علم قومه. فإذا أخبر به وقصَّ هذا القصص العجيب الذي أعجز حملته ورواته، لم تقع شبهة في أنه ليس منه وأنه من جهة الوحي، فإذا أنكروه تهكم بهم. وقيل لهم: قد علمتم يا مكابرة أنه لم يكن مشاهدًا لمن مضى من القرون الخالية: ونحوه: {وَمَا كُنتَ بِجَانِبِ الغربى إِذْ قَضَيْنَا إلى مُوسَى الأمر} [القصص: ٤٤]

[١١٥٠] {وَهُمْ يَمْكُرُونَ} بيوسف ويبغون له الغوائل.

١٠٣-﴿وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

١٠٤-﴿وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

[١١٥١] {وَمَآ أَكْثَرُ الناس} يريد العموم، كقوله {ولكن أَكْثَرَ الناس لَا يُؤْمِنُونَ} [هود: ١٧] وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. أراد أهل مكة، أي وما هم بمؤمنين

[١١٥٢] {وَلَوْ حَرَصْتَ} وتهالكت على إيمانهم لتصميمهم على الكفر وعنادهم.

[1153] “Onlardan” kendilerine anlattığın şeyler, vermiş olduğun öğüt ve uyarılar karşılığında kıssacı ve hikâyeciler gibi sana bir menfaat sağlamalarını “istemiyorsun. O” istisnasız “herkese açık bir öğütten başka bir şey değildir.” Allah’tan gelen bir nasihattir, peygamberlerinden birinin diliyle onları kurtuluş talebinde bulunmaya teşviktir.

105. Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ki onların yanından yüz çevirerek geçip gidiyorlar!..

[1154] “Nice âyetler” yaratıcıya, onun sıfatlarına ve birliğine dair nice alâmetler, deliller vardır ki “onların yanından geçerler” ve onları müşahede ederler, ama onlardan yüz çevirirler, ibret nazarıyla bakıp ibret almazlar.

[5511] وَالْأَرْضِ (ve yerde) ifadesi mübteda olduğu gerekçesiyle merfû‘ olarak *ve’l-ard*^{u} şeklinde de okunmuştur.[1] Bu durumda يَمُرُّونَ عَلَيْهَا (üzerinden geçerler) ifadesi onun haberi olmaktadır. Süddî [v. 127/745] bu ifadeyi *ve’l-ard*^{a} şeklinde mansup okumuştur. Buna göre ifade, *ve yata’ûne’l-ard*^{a} *yemurrûne ‘aleyhâ* (Üzerinden geçerek yere basarlar.) şeklindedir. İbn Mes‘ûd [v. 32/652] mushafında bu ifade *ve’l-ard*^{u} *yemşûne ‘aleyhâ* (Ve yeryüzü ki onun üzerinde yürürler.) şeklinde, *el-ard*^{u} kelimesi merfû‘ olarak yer almıştır. Kastedilen “Geçmişte helâk edilmiş ümmetlerin izlerine dair gördükleri şeyler ve diğer ibretler vardır.” şeklindedir.

106. Çoğu da Allah’a ancak ortak koşarak iman ediyor!

[6511] وَما يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ Yani çoğu Allah’a, O’nun kendisini, gökleri ve yeri yaratmış olduğuna, ancak putlara ibadet etmek suretiyle şirk koşarak iman edebiliyor. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] “Bunlar Ehl-i Kitap’tır, çünkü onlarda hem iman hem şirk vardır.” görüşü nakledilmiştir. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] da “Bunlar, Allah’ı yarattıklarına benzetenlerdir.” görüşü nakledilmiştir.[2]

107. Peki, bunlar, Allah tarafından kuşatıcı bir azabın kendilerine gelip çatmayacağından ya da o (Kıyamet) saat(i)n(in) hiç farkında değillerken ansızın gelivermeyeceğinden eminler mi?!

[1157] “Kuşatıcı bir azabın” yani onları kendilerinden geçirecek bir intikamın. Bu ifadenin “Onları sarıp sarmalayacak ve kuşatacak bir azap” anlamında olduğu da, “yıldırımlar” olduğu da söylenmiştir.

108. De ki: Benim yolum budur, ben de bana uyanlar da basiret üzere Allah’a davet ediyoruz. Allah’ı tenzih ederim, kesinlikle müşriklerden değilim!

---

[1] Bu kıraatte, gökler ‘üzerinde yürünen yer’den ayrılmış olmaktadır. / ed.

[2] Oysa bu ifadenin öncelikle Mekke putperestlerini kasdettiği aşikâr. / ed.

[١١٥٣] {وَمَا تَسْئَلُهُمْ} على ما تحدثهم به وتذكرهم أن ينيلوك منفعة وجدوى، كما يعطى حملة الأحاديث والأخبار {إِنْ هُوَ إِلّا ذِكْرٌ} عظة من الله {للعالمين} عامة، وحث على طلب النجاة على لسان رسول من رسله.

١٠٥-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ﴾

[١١٥٤] {مِّنْ آيَةٍ} من علامة ودلالة على الخالق وعلى صفاته وتوحيده {يَمُرُّونَ عَلَيْهَا} ويشاهدونها وهم معرضون عنها لا يعتبرون بها.

[١١٥٥] وقرئ «والأرضُ»، بالرفع على الابتداء، ويمرون عليها: خبره، وقرأ السدّي «والأرضَ»، بالنصب على: ويطأون الأرض يمرّون عليها. وفي مصحف عبد الله: والأرض يمشون عليها، برفع الأرض، والمراد ما يرون من آثار الأمم الهالكة وغير ذلك من العبر.

١٠٦-﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلا وَهُمْ مُشْرِكُونَ﴾

[١١٥٦] {وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم} في إقراره بالله وبأنه خلقه وخلق السموات والأرض، إلا وهو مشرك بعبادته الوثن، وعن الحسن: هم أهل الكتاب معهم شرك وإيمان. وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: هم الذين يشبهون الله بخلقه.

١٠٧-﴿أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[١١٥٧] {غاشية} نقمة تغشاهم. وقيل: ما يغمرهم من العذاب ويجللهم وقيل: الصواعق.

١٠٨-﴿قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[1158] “Benim yolum budur.” Yani imana ve tevhide davet yolu olan bu yol benim yolumdur. *es-Sebîl* ve *et-tarîk* kelimeleri müzekker olarak da müennes olarak da kullanılırlar. Daha sonra “Ben de bana uyanlar da basiret üzere Allah’a davet ediyoruz.” sözüyle bu yolu açıklamıştır, yani Allah’ın dinine körü körüne değil, açık delillerle birlikte davet ediyoruz. Burada أَنَا (ben) ifadesi, أَدْعُوا (davet ediyorum) fiilindeki gizli zamirin tekidi, وَمَنِ اتَّبَعَنِي (ve bana uyanlar) ifadesi ise ona atıftır. Anlam, “Bu yola ben de (basiret üzere) davet ediyorum; bana uyanlar da (basiret üzere) davet ediyorlar.” şeklindedir. Yine, أَنَا’nin mübteda olması, عَلَى بَصِيرَةٍ (basiret üzere) ifadesinin öne geçmiş haber olması, وَمَنِ اتَّبَعَنِي ifadesinin ise أَنَا’ye atıf olarak mübteda olması ve böylece cümlenin “kendisinin de beraberindekilerin de, hevalarına değil, delil ve kanıtlara uyduklarını” haber verme mahiyetinde olması da mümkündür. Ayrıca, عَلَى بَصِيرَةٍ (basiret üzere) ifadesinin أَدْعُوا’nun hali olması, âmilinin (fâ‘ilinin) de merfû‘ olan أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي (ben ve bana uyanlar) ifadesi olması da mümkündür.

[1159] سُبْحَانَ اللَّهِ “O’nu ortaklardan tenzih ederim.”

109. Biz senden önce de (melek göndermemiş) yine şehir halklarından birtakım ‘er’lere vahyetmiştik. Hiç yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna baksınlar?! Sakınanlar için Âhiret yurdu elbette daha hayırlıdır. Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1160] “Ancak erlere” yani meleklere değil; çünkü müşrikler “Rabbimiz (elçi göndermeyi) dileseydi, elbette melek indirirdi!” [Fussilet 41/14] diyorlardı. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] “Burada peygamberler içinde kadın yoktur mânası kastedilmiştir.” şeklinde bir görüş de nakledilmiştir. Nitekim peygamberlik iddiasında bulunan Secâh bt. el-Münzir [adlı kadın] hakkında şair şöyle demiştir:

> Allah’ın peygamberleri daime erkek olmuştur

[1161] [Kıraat imamlarının ekserisi *yûhâ ileyhim* (Onlara vahyedilir.) şeklinde okurken] *nûhî ileyhim* (Onlara vahyederiz.) şeklinde Nun ile de okunmuştur.

[1162] “Şehir halklarından” çünkü şehirliler daha bilgili ve ağırbaşlı olurlar. Bedevilerde ise cehalet, sertlik ve kabalık olur.

[1163] “Sakınanlar için” yani Allah’tan korkan ve ona ortak koşmayan, ona isyan etmeyen kimseler için “Âhiret yurdu” kıyamet diyarı ya da ahiret hali “elbette daha hayırlıdır.”

[1164] أَفَلَا تَعْقِلُونَ ifadesi Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur.[1]

---

[1] “Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?!” / “Hâla, akıllarını başlarına almayacaklar mı?!” / ed.

[١١٥٨] {هذه سبيلى} هذه السبيل التي هي الدعوة إلى الإيمان والتوحيد سبيلي. والسبيل والطريق: يذكران ويؤنثان، ثم فسر سبيله بقوله {ادعوا إِلَى الله على بَصِيرَةٍ} أي أدعو إلى دينه مع حجة واضحة غير عمياء. و{أَنَاْ} تأكيد للمستتر في {أدعوا}. {وَمَنِ اتبعنى} عطف عليه. يريد: أدعو إليها أنا، ويدعو إليها من اتبعني ويجوز أن يكون {أَنَاْ} مبتدأ، و{على بَصِيرَةٍ} خبرًا مقدّمًا، {وَمَنِ اتبعنى} عطفًا على {أَنَاْ} إخبارًا مبتدأ بأنه ومن اتبعه على حجة وبرهان، لا على هوى، ويجوز أن يكون {على بَصِيرَةٍ} حالًا من {أَدْعُو} عاملة الرفع في {أَنَا وَمَنِ اتبعنى}

[١١٥٩] {وسبحان الله} وأنزهه من الشركاء.

١٠٩-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلا رِجَالا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَدَارُ الآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[١١٦٠] {إِلَا رِجَالًا} لا ملائكة؛ لأنهم كانوا يقولون {لَوْ شَآءَ رَبُّنَا لأَنزَلَ ملائكة} [فصلت: ١٤] وعن ابن عباس ﵄: يريد ليست فيهم امرأة. وقيل: في سجاح المتنبئة.

وَلَمْ تَزَلْ أَنبِيَاءُ اللّهِ ذُكْرَانَا

[١١٦١] وقرئ «نوحي إليهم»، بالنون.

[١١٦٢] {مّنْ أَهْلِ القرى} لأنهم أعلم وأحلم، وأهل البوادي فيهم الجهل والجفاء والقسوة.

[١١٦٣] {وَلَدَارُ الآخرة} ولدار الساعة، أو الحال الآخرة {خَيْرٌ لّلَّذِينَ اتقوا} للذين خافوا الله فلم يشركوا به ولم يعصوه.

[١١٦٤] وقرئ «أفلا تعقلون»، بالتاء والياء.

110. Peygamber (gönderilen kimse)ler (mâruz kaldıkları ağır baskı ve işkenceler bir türlü sona ermediği için) sonunda ümitsizliğe düşüp (Allah'ın yardımı konusunda) kendilerine yalan söylendiği kanaatine vardıklarında, Bizim yardımımız kendilerine gelmiş ve dilediklerimiz kurtarılmıştır. Bizim sert cezamız mücrim bir kavimden geri çevrilmez!

[1165] حَتَّى (sonunda) ifadesi sözün delâlet ettiği hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder, sanki şöyle denilmiştir: "'Biz senden önce peygamber olarak (melek değil) insan gönderdik.' Onların zaferleri gecikince sonunda zaferden 'ümit kestiler ve kendilerine yalan söylendiğini zannettiler', yani nefislerinin kendilerine mutlaka yardıma mazhar olacaklarını söylerken yalan söylediği ya da ümitlerinin yalan söylediği düşüncesine kapıldılar. Nitekim *racâʾ*^{un} *sādık*^{un} (doğru ümit) ve *racâʾ*^{un} *kâzib*^{ün} (yalancı ümit) ifadeleri kullanılır. Anlam şöyledir: Kâfirlerin onları uzun süre yalanlamaları ve onlara uzun süre düşmanlık etmeleri ve onların Allah'tan yardım bekleme süreleri uzadıkça uzamış; sonunda ümitsizlik hissine kapılmışlar ve dünyada kendilerine yardım edilmeyeceğini vehmetmişler; fakat tam o anda hiç hesapta olmayan bir şekilde yardımımız ansızın gelivermiştir.

[1166] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Zayıf düşüp mağlup oldukları zaman kendilerine vaat edilmiş olan zafer sözünden cayıldığını zannetmişlerdir; çünkü onlar da insandılar." dediği ve "Onları sıkıntı ve darlık sarmakta; öyle bir sarsıntıya uğramaktaydılar ki sonunda peygamber ve beraberindeki müminler, 'Nerede kaldı şu Allah'ın yardımı!?' demeye başlıyordu." [Bakara 2/214] âyetini okuduğu nakledilmiştir. Eğer İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledilen bu rivayet sahih ise o zaman "zannetmişler" ifadesi ile, insanlık gereği olan vesveseye benzer düşüncelere kapılma, nefsin iğvâlarına mâruz kalma, aklına bu tür şeyler gelme mânasını kastetmiş olmalıdır. *Zann* ile 'iki muhtemel seçenekten birini diğerine tercih etme' anlamının kastedilmesi ihtimaline gelince böyle bir şeyi (yani Allah'ın verdiği sözden cayacağını) düşünmek, normal bir Müslüman için bile caiz değildir! Hal böyleyken, Allah'ı en iyi tanıyan, O'nun, verdiği sözden caymaktan ve her türlü kötü fiilden münezzeh olduğunu bilen peygamberlerin durumunu varın siz düşünün!

[1167] Şu da söylenmiştir: Kendilerine peygamber gönderilen kimseler, peygamberlere yalan söylendiğini, yani onlara verilen sözün gerçekleşmeyeceğini zannetmişlerdir. Ya da kendilerine peygamber gönderilenler, peygamber tarafından aldatıldıklarını düşünmüşler, peygamberlerin kendilerine yalan söylediklerini, "kendilerine yardım edileceğini" söylerken doğru söylemediklerini düşünmüşlerdir.

١١٠- ﴿حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١١٦٥] {حَتَّى} متعلقة بمحذوف دلّ عليه الكلام، كأنه قيل: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا} فتراخى نصرهم حتى [إذا] استيأسوا عن النصر {وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا} أي كذبتهم أنفسهم حين حدّثتهم بأنهم ينصرون، أو رجاؤهم لقولهم: رجاء صادق، ورجاء كاذب. والمعنى أنّ مدّة التكذيب والعداوة من الكفار وانتظار النصر من الله وتأميله قد تطاولت عليهم وتمادت، حتى استشعروا القنوط وتوهموا أن لا نصر لهم في الدنيا، فجاءهم نصرنا فجأة من غير احتساب.

[١١٦٦] وعن ابن عباس ﵄: وظنوا حين ضعفوا وغلبوا أنهم قد أخلفوا ما وعدهم الله من النصر وقال: كانوا بشرًا، وتلا قوله {وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ} [البقرة: ٢١٤] فإن صح هذا عن ابن عباس، فقد أراد بالظنّ: ما يخطر بالبال ويهجس في القلب من شبه الوسوسة وحديث النفس على ما عليه البشرية. وأمّا الظن الذي هو ترجح أحد الجائزين على الآخر، فغير جائز على رجل من المسلمين، فما بال رسل الله الذين هم أعرف الناس بربهم، وأنه متعال عن خلف الميعاد، منزه عن كل قبيح؟

[١١٦٧] وقيل: وظن المرسل إليهم أنّ الرسل قد كذبوا، أي أخلفوا. أو: وظنّ المرسل إليهم أنهم كذبوا من جهة الرسل، أي كذبتهم الرسل في أنهم ينصرون عليهم ولم يصدّقوهم فيه.

[1168] كُذِّبُوا ("kendilerine yalan söylendiği") ifadesi şeddeli olarak ("yalanlandıkları" anlamında) okunmuştur ki mâna; "Peygamberler, vaat ettikleri azap ve muzafferiyet konusunda kavimlerinin kendilerini yalanladığını sandılar." şeklindedir. Mücâhid b. Cebr [v. 103/721] bunu malum fiili olarak, şeddesiz *kezebû* (yalan söyledikleri) şeklinde okumuştur. Buna göre mâna, "Peygamberler, kavimlerine söz ettikleri zafer konusunda yalan söylediklerini düşündüler." şeklindedir ki bu da ya İbn Abbâs'ın [v. 68/688] yorumunda olduğu gibidir. Ya da kavimleri, onların belirlemiş oldukları vakitte herhangi bir şey olmadığını gördüklerinde; "Bize yalan söylediniz!" demişlerdir. Böylece kavimleri nezdinde yalancı durumuna düşmüşlerdir. Ya da kendilerine peygamber gönderilmiş olanlar, peygamberlere yalan söylendiğini düşünmüşlerdir. Eğer bu kelime bu şekilde, fakat şeddeli olarak (*kezzebû*) okunmuş olsaydı, mânası, "Peygamberler, kavimlerinin kendilerini vaatleri konusunda yalanladıklarını düşündüler." şeklinde olurdu.

[1169] فَنُجِّيَ kelimesi *encâhu* (Onu kurtardı.) fiilinden türetilerek şeddesiz *fe-nünciye* şeklinde; ve *neccâhu* (Onu kurtardı.) fiilinden türetilerek şeddeli *fe-nünecciye* şeklinde okunduğu gibi meçhul ve mâzi formda *fe-nücciye* şeklinde de okunmuştur. İbn Muhaysın [v. 123/741] bunu *fe-necâ* (ve kurtuldu) şeklinde okumuştur.

[1170] "Dilediklerimiz"den maksat müminlerdir, çünkü Allah'ın kendilerini kurtarmayı dilemesini hak edenler onlardır. Nitekim "Bizim sert cezamız mücrim bir kavimden geri çevrilmez!" ifadesi ile bu durum beyan edilmiştir.

111. Gerçek şu ki bunların anlatılmasında vicdan sahipleri için muazzam bir ders vardır. Bu uydurulmuş bir söz değildir, önündekini doğrulamakta ve her şeyi açık bir dille anlatmaktadır, inanan bir toplum için de hidayet ve rahmet kaynağıdır.

[1171] قَصَصِهِمْ (bunların anlatılmasında) ifadesindeki zamir peygamberlere gider; ifadeyi Kāf'ın kesresi ile *kısasihim* şeklinde okuyanın okuyuşu da bunu teyit eder. Bu zamirin Yûsuf'a ve ağabeylerine raci olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "*Kasas* kelimesini *kısas* şeklinde kesre ile okuyanın okuyuşuna göre 'Bu uydurulmuş bir söz değildir.' ifadesindeki zamir nereye gider?" **dersen şöyle derim:** Kur'ân'a gider, yani "Kur'ân, uydurulmuş bir söz değildir." anlamındadır.

[١١٦٨] وقرئ «كذبوا»، بالتشديد على وظن الرسل أنهم قد كذبتهم قومهم فيما وعدوهم من العذاب والنصرة عليهم. وقرأ مجاهد «كذبوا»، بالتخفيف، على البناء للفاعل، على: وظن الرسل أنهم قد كذبوا فيما حدثوا به قومهم من النصرة، إمّا على تأويل ابن عباس، وإمّا على أنّ قومهم إذا لم يروا لموعدهم أثرًا قالوا لهم: إنكم قد كذبتمونا فيكونون كاذبين عند قومهم. أو وظنّ المرسل إليهم أنّ الرسل قد كذبوا. ولو قرئ بهذا مشدّدًا لكان معناه؛ وظنّ الرسل أن قومهم كذبوهم في موعدهم.

[١١٦٩] وقرئ «فننجى»، بالتخفيف والتشديد، من أنجاه ونجاه. وفنجى، على لفظ الماضي المبني للمفعول، وقرأ ابن محيصن «فنجا».

[١١٧٠] والمراد بـ{مَّن نَّشَاء} المؤمنون، لأنهم الذين يستأهلون أن يشاء نجاتهم. وقد بين ذلك بقوله {وَلا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ}.

١١١-﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لأُولِي الأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١١٧١] الضمير في {قَصَصِهِمْ} للرسل، وينصره قراءة من قرأ: «في قصصهم»، بكسر القاف. وقيل: هو راجع إلى يوسف وإخوته. فإن قلت: فإلام يرجع الضمير في {مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى} فيمن قرأ بالكسر؟ قلت: إلى القرآن، أي ما كان القرآن حديثًا يفترى

[1172] “Fakat” bu Kur’ân “önündekini doğrulamakta” yani kendisinden önceki semavi kitapları doğrulamakta; din konusunda ihtiyaç duyulan “her şeyi açıklamaktadır.”[1] Çünkü aklın delillerinden sonra sünnetin, icmâ ve kıyasın dayandığı kanun odur. لَكِنْ (fakat) ifadesinden sonra gelen cümlenin mansup olması, كَانَ’nin haberine atıf olmasındandır. Bu ifade *ve lâkin huve tasdîku’llezî beyne yedeyhi* (Fakat o, önündekini doğrulayıcıdır.) anlamında merfû‘ olarak da okunmuştur.

[1173] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in, “Kölelerinize Yûsuf suresini öğretiniz; çünkü hangi Müslüman onu okur, ailesine ve elinin altındakilere öğretirse Allah ona ölüm sarhoşluğunu kolaylaştırır ve hiçbir Müslümana haset beslememe konusunda kendisine kuvvet verir.” buyurduğu nakledilmiştir.

---

[1] Yani Arap muhatapları için gayet anlaşılır, açık bir dille anlatmaktadır. / ed.

[١١٧٢] {ولكن} كان {تَصْدِيقَ الذى بَيْنَ يَدَيْهِ} أي قبله من الكتب السماوية {وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَىْء} يحتاج إليه في الدين، لأنه القانون الذي يستند إليه السنة والإجماع والقياس بعد أدلة العقل. وانتصاب ما نصب بعد {لَكِن} للعطف على خبر كان. وقرئ ذلك بالرفع على «ولكن هو تصديق الذي بين يديه».

[١١٧٣] عن رسول الله ﷺ: ''علموا أرقاءكم سورة يوسف، فإنه أيما مسلم تلاها وعلمها أهله وما ملكت يمينه هون الله عليه سكرات الموت، وأعطاه القوّة أن لا يحسد مسلمًا''

RA‘D SÛRESİ

Mekkî mi medenî mi olduğu ihtilâflıdır, 43 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm, Râ. Bunlar kitabın âyetleridir. Rabbinden sana indirilenler haktır, ama insanların çoğu iman etmez.

[1174] تِلْكَ (Bunlar) ifadesi, surenin âyetlerine işaret etmektedir. –*Kitap*tan kasıt suredir.- Yani, bu âyetler kendi alanında mükemmel ve hayranlık uyandırıcı olan bu surenin âyetleridir. Allah sonra şöyle buyurdu: Sadece bu sure değil, tüm Kur’ân’dan sana indirilenler tam anlamıyla ve daha ötesi olmayan *gerçek*lerdir. Bu âyetin üslubunun bir benzeri, Enmarlı kadının söylediği şu sözdür:

> İki ucu [yani nerede başlayıp nerede bittiği] anlaşılmayan, kalıba dökülmüş bilezik gibidirler.

Bununla tamamının[1] mükemmel olduğunu kastediyor.[2]

2. Gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükselten, sonra mutlak hükümranlık tahtına kurulan; her biri belli bir süreye kadar hareket edecek olan Güneş’i ve Ay’ı buyruğu altına alan O’dur. İşleri O yönetiyor. Âyetlerini açık seçik anlatıyor ki Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak iman edesiniz.

3. O’dur Arz’ı (hayata elverişli bir şekilde) uzatıp orada dağlar ve nehirler var eden; orada her mahsülden ikişer eş (yani, birer çift) meydana getiren ve geceyi gündüze bürüyüp saran. Düşünen bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1175] الله mübtedadır. الذي ise [sıla cümlesiyle beraber] onun haberidir. وَهُوَ الَّذِى مَدَّ الْاَرْضَ (O’dur Arz’ı uzatan…) ifadesi böyle olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, الذي’nin sıfat olması ve يُدَبِّرُ الْاَمْرَ يُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ (İşleri yönetiyor, âyetlerini açık seçik anlatıyor.) ifadelerinin de peş peşe iki haber olması da mümkündür. Haberin öncesinde kudret delillerinin zikredilmesi de bu yaklaşımı destekler. [Yani, Allah -ki bu icraatların sahibidir- işleri çekip çeviriyor, âyetlerini açık seçik anlatıyor.]

---

[1] Oğullarının özelliklerini anlatan Fâtıma el-Hurşubî’ye, “Oğullarından hangisi daha üstün?” diye sorulması üzerine, birini birbirine tercih edememiş ve 4 oğlunun da mükemmel olduğunu söylemiştir. (Tıybî’den) / ed.

[2] İşte, Kur’ân’ın da sadece bir suresi değil, tamamı haktır. / ed.

سورة الرعد

مختلف فيها؛ وهي ثلاث وأربعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿المر تِلْكَ آيَات الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١١٧٤] {تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. والمراد بالكتاب السورة، أي تلك الآيات آيات السورة الكاملة العجيبة في بابها، ثم قال: {والذي أُنزِلَ إِلَيْكَ} من القرآن كله هو {الحق} الذي لا مزيد عليه، لا هذه السور وحدها، وفي أسلوب هذا الكلام قول الأنمارية:

هم كالحلقة المفرغة لا يدرى أين طرفاها؟

تريد الكملة.

٢-﴿اللهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لأَجَلٍ مُسَمًّى يُدَبِّرُ الأَمْرَ يُفَصِّلُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ﴾

٣-﴿وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١١٧٥] {الله} مبتدأ، و{الذي} خبره، بدليل قوله {وَهُوَ الذي مَدَّ الأرض} ويجوز أن يكون صفة. وقوله {يُدَبِّرُ الأمر يُفَصّلُ الآيات} خبر بعد خبر. وينصره ما تقدّمه من ذكر الآيات

[1176] رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ifadesinde تَرَوْنَهَا cümlesi müstakil bir ifade olup, gökleri bu şekilde görmeleriyle delil getirilmektedir. (Yani gökleri, direksiz olarak yükseltmiştir, işte görüyorsunuz). Bu cümlenin *'amed* (direk) kelimesinin sıfatı olduğu da söylenmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın *teravnehû* şeklindeki kıraati de bunu destekler. (Yani gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükseltmiştir.)

[1177] عَمَدٍ kelimesi, 'Ayın ve Mim'in zammesiyle *'umud^in^* şeklinde de okunmuştur.

[1178] "İşleri O yönetiyor" hâkimiyet ve rububiyete dair işleri O çekip çeviriyor, indirdiği kitaplarında âyetlerini açık seçik anlatıyor "ki Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak iman edesiniz." Amellerin karşılığının verileceğine ve böylesi çekip çeviren ve âyetlerini açıkça sunan Zâtın huzuruna mutlaka dönüleceğine kesin kanaat getiresiniz.

[1179] يُدَبِّرُ fiilini Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Nun ile *nudebbiru* (Biz yönetiyoruz.) şeklinde okumuştur.

[1180] "Orada her mahsülden ikişer eş meydana getiren." Yeryüzünü ilkin yaydığında Allah orada bütün ürün çeşitlerinden çifter çifter yaratmıştı. Bu çiftler daha sonra çoğalıp, çeşitlendi. -*Zevceyn*den kastın, siya-beyaz, tatlı-ekşi, küçük-büyük vb. muhtelif cinsler olduğu da söylenmiştir.-

[1181] "Geceyi gündüze bürüyüp saran" yani geceyi gündüzün yerine geçirerek o yeri, daha önce beyaz ve aydınlık iken siyah ve karanlığa dönüştüren. يُغَشِّى fiili şeddeli olarak *yuğaşşî* (bürüyüp sardıkça saran) diye de okunmuştur.

4. Arz'da birbirine komşu kara parçaları, üzüm bağları, ekinler ve çatallı-çatalsız hurma ağaçları vardır. Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tat bakımından birbirinden üstün kılmışızdır. Akleden bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1182] "Birbirine komşu kara parçaları" muhtelif bölgeler demektir. Bunlar birbirine komşu ve bitişik olmalarına rağmen kimisi verimli kimisi çorak, kimisi değerli kimisi değersiz, kimisi sert kimisi yumuşak, kimisi ağaca elverişli olmayıp sadece ekine elverişli, kimisi de bunun tersinedir. Oysa hepsi de arazi cinsinden olmak bakımından aynıdır. Bu da O'nun, kudret ve irade sahibi olduğunu, fiillerini dilediği şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde, bu kara parçaları tek bir suyla sulandığı halde, buralarda yetişen ekinler, üzüm bağları ve hurma bahçeleri de cins ve tür bakımından farklı farklıdır; ayrıca meyvelerinin şekil, renk, tat ve koku bakımından birbirinden farklı ve yekdiğerinden üstün olduğunu görüyorsun.

[١١٧٦] {رَفَعَ السموات بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا} كلام مستأنف استشهاد برؤيتهم لها كذلك. وقيل: هي صفة لعمد. ويعضده قراءة أبي «ترونه».

[١١٧٧] وقرئ «عُمُد»، بضمتين

[١١٧٨] {يُدَبِّرُ الأمر} يدبر أمر ملكوته وربوبيته {يُفَصِّلُ} آياته في كتبه المنزلة {لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ} بالجزاء وبأن هذا المدبر والمفصل لا بد لكم من الرجوع إليه.

[١١٧٩] وقرأ الحسن: «ندبر»، بالنون.

[١١٨٠] {جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثنين} خلق فيها من جميع أنواع الثمرات زوجين زوجين حين مدّها، ثم تكاثرت بعد ذلك وتنوعت. وقيل: أراد بالزوجين: الأسود والأبيض، والحلو والحامض، والصغير والكبير، وما أشبه ذلك من الأصناف المختلفة

[١١٨١] {يغشى الليل النهار} يلبسه مكانه، فيصير أسود مظلمًا بعد ما كان أبيض منيرًا. وقرئ «يغشّى» بالتشديد.

٤-﴿وَفِي الأَرْضِ قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الأُكُلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١١٨٢] {قِطَعٌ متجاورات} بقاع مختلفة، مع كونها متجاورة متلاصقة: طيبة إلى سبخة، وكريمة إلى زهيدة، وصلبة إلى رخوة، وصالحة للزرع لا للشجر إلى أخرى على عكسها، مع انتظامها جميعًا في جنس الأرضية. وذلك دليل على قادر مريد، موقع لأفعاله على وجه دون وجه. وكذلك الزروع والكروم والنخيل النابتة في هذه القطع، مختلفة الأجناس والأنواع، وهي تسقى بماء واحد، وتراها متغايرة الثمر في الأشكال والألوان والطعوم والروائح، متفاضلة فيها.

[1183] [قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ ifadesi] bazı Mushaflarda *ve ceʿale* takdiriyle *kıta*^{ʿan} *mütecâvirât*^{in} (Birbirine komşu kara parçaları var ettik.) şeklindedir. وَجَنَّاتٌ kelimesi, (3. âyetteki) زوجين'e atfen mansup veya كُلِّ الثَّمَرَاتِ ifadesine atfen mecrur olarak *ve cennât*^{in} şeklinde de okunmuştur. وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ ifadesi أَعْنَابٍ -veya *cennât*^{in}- kelimesine atfen *ve zer*^{ʿin} *ve nahīl*^{in} şeklinde mecrur da okunmuştur. *es-Sınvân, sınv*^{un} kelimesinin çoğulu olup, kökü bir olmakla beraber iki gövdesi bulunan hurma ağacı demektir. صنوان kelimesi zamme ile de okunmuştur; kesreli okuyuş *(sınvân*^{un}*)* Hicaz lehçesine göre, zammeli okuyuş ise *(sunvân*^{un}*)* Benî Temim ve Benî Kays kabilelerinin lehçesine göredir. يُسْقٰى fiili Yâ ve Tâ ile *tuskā* (sulanır) şeklinde; نُفَضِّلُ fiili Nun'lu ve Yâ'lı olarak *(nufaddilu* [Biz üstün kılmışızdır] *yufaddilu* [Allah üstün kılmıştır] şeklinde); ayrıca (*yufaddalu* (üstün kılınmıştır) şeklinde) mechul olarak da okunmuştur. فِي الْأُكُلِ (tat bakımından) ifadesi de Kâf'ın zammesiyle ve sükûnuyla (*fi'l-ükül*^{i}*- fi'l-ükl*) okunmuştur.

5. (Allah'ın, cansız toprağa hayat verdiğini; ölüden diriyi çıkardığını gösteren bu gibi delillere) şaşırıyorsan, asıl şaşılacak olan "Biz toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?!" demeleridir. Bunlardır işte, Rablerini nankörce inkâr edenler! Bunlardır işte, boyunlarında 'demir halkalar' bulunanlar! Bunlardır işte Ateş'in sahipleri!.. Temelli kalacaklardır orada.

[1184] Ey Muhammed! "Eğer şaşırıyorsan…" yani bunların öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden sözlerine şaşırıyorsan, onların sözleri gerçekten hayret edilmeye değer, tuhaf bir sözdür; çünkü sana saydığımız büyük sanat eserlerini varlık sahnesine çıkarmaya kadir olan, onları yaratmakla bıkıp yorulmayan Zat için bunları yeniden yaratmak çok daha basit ve kolaydır. Dolayısıyla, onların inkârları görülmemiş ve duyulmamış derecede tuhaf bir şeydir.

[1185] ءَاِذَا كُنَّا (Biz …olduktan sonra mı…) ifadesinden itibaren sözlerinin sonuna kadarki kısmın, قولُهُم'dan bedel olarak mahallen merfû' olması veya *kavl* mastarıyla[1] mansup olması mümkündür. *İzâ* zarfı ise ءَاِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (Yeniden mi yaratılacakmışız!?) ifadesinin delâlet ettiği fiille [yani ifadenin sonunda varsayılan *nubʿasu* (diriltilecekmişiz) fiiliyle] mansuptur.

[1186] "Bunlardır işte Rablerini nankörce inkâr edenler!" Bunlardır inkârda zirve yapan ve bunda ısrar edenler! "Bunlardır işte boyunlarında 'demir halka'lar bulunanlar!" Burada, kâfirler ısrarcılıkla nitelenmekte olup, "Biz onların boyunlarına 'halka'lar geçirdik." [YâSîn 36/8]) âyetine benzemektedir.[2] Şu söz de bu kullanıma örnektir:

---

[1] Yani kavlin makūlü olarak. / ed.

[2] Bu halkalar kişinin gerçeği kabul etmesini engelleyen kibir, haset, önyargı, taassup vb. manevî halkalardır. / ed.

[١١٨٣] وفي بعض المصاحف: قطعًا متجاورات على: وجعل وقرئ «وجناتٍ»، بالنصب للعطف على زوجين. أو بالجرّ على كل الثمرات. وقرئ «وزرعٍ ونخيلٍ»، بالجرّ عطفًا على أعناب أو جنات والصنوان: جمع صنو، وهي النخلة لها رأسان، وأصلها واحد. وقرئ بالضم. والكسرُ لغة أهل الحجاز، والضم لغة بني تميم وقيس. {تسقى} بالتاء والياء {وَنُفَضّلُ} بالنون وبالياء على البناء للفاعل والمفعول جميعًا، {فِي الأُكلِ} بضم الكاف وسكونها.

٥-﴿وَإِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَئِذَا كُنَّا تُرَابًا أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ الأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١١٨٤] {وَإِن تَعْجَبْ} يا محمد من قولهم في إنكار البعث، فقولهم عجيب حقيق بأن يتعجب منه؛ لأن من قدر على إنشاء ما عدد عليك من الفطر العظيمة ولم يعي بخلقهن، كانت الإعادة أهون شيء عليه وأيسره، فكان إنكارهم أعجوبة من الأعاجيب

[١١٨٥] {أَءِذَا كُنَّا} إلى آخر قولهم: يجوز أن يكون في محل الرفع بدلا من قولهم، وأن يكون منصوبًا بالقول. وإذا نصب بما دل عليه قوله {أَإِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ}.

[١١٨٦] {أُوْلَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} أولئك الكاملون المتمادون في كفرهم {وَأُوْلَئِكَ الأغلال فِى أعناقهم} وصف بالإصرار، كقوله {إِنَّا جَعَلْنَا فِى أعناقهم أغلالا} [يس: ٨] ونحوه:

Bunların doğru yola gelmelerini engelleyen halkaları, prangaları vardır. Ya da bu ifade onlara yönelik tehdidin bir parçasıdır.[1]

6. Senden, iyilikten önce kötülüğü başlarına getirivermeni istiyorlar. Oysa kendilerinden önce ibret olacak nice cezalar gelip geçmişti! Senin Rabbin, zulmetmelerine rağmen insanlara karşı gerçekten 'mağfiret sahibi'dir; ama cezalandırması da şiddetlidir senin Rabbinin!

[1187] "İyilikten önce kötülüğü…" Âfiyetten ve kendilerine mühlet vererek iyilik edilmesinden önce cezayı "başlarına getirivermeni istiyorlar." Zira uyarılarıyla alay etmek için Peygamber (s.a.)'den kendilerine azap getirmesini istiyorlardı. "Oysa kendilerinden önce ibret olacak nice cezalar" yani kendilerinden önceki yalanlayıcıların cezaları "gelip geçmişti." O halde, hâla bunlardan ibret almayıp alay etmeye nasıl cesaret edebiliyorlar!? *el-Mesulet*^{u}, *es-semuretu* vezninde olup, ceza demektir. Buna *el-mesulet*^{u} denmesinin sebebi, cezayla cezalandırılan suç arasındaki benzerliktir. Nitekim وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا (Kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür. [Şûrâ 42/40]) buyrulmuştur. Ayrıca, *emseltu'r-racul*^{e} *min sāhibihî ve aksastuhû minhu* (Arkadaşından adamın hakkını aldım; onun için arkadaşına kısas uyguladım.) denilir. *el-Misâl*^{u} da kısas demektir. Kelimenin ilk harfi orta harfine tâbi kılınmak suretiyle iki zammeyle *el-musulât*^{u}; Mim'in fethası ve peltek Se'nin sükûnuyla *el-meslât*^{u} şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *es-semratu* denilmesi gibi… İki zammeli olan *musulâtın* hafifletilmiş şekli olarak, Mim'in zammesi ve peltek Se'nin sükûnuyla *el-muslâtu* diye de okunmuştur. *el-Musulât*^{u}, *el-muslet*^{u} kelimesinin çoğuludur; tıpkı *er-rukbet*^{u} - *er-rukubât*^{u} gibi.

[1188] "Zulmetmelerine" yani günah işleyerek nefislerine zulmetmelerine "rağmen insanlara karşı gerçekten mağfiret sahibidir." على ظُلْمِهِمْ ifadesi, "Nefislerine zulmettikleri halde" mânasında hal konumundadır. Bu (mağfiret) birkaç şekilde anlaşılabilir: Büyük günahlardan sakınan kimsenin küçük günahlarının bağışlanması, tövbe etmek şartıyla büyük günahlarının silinmesi ya da "mağfiret" ile günahın örtülmesi ve süre tanınmasıdır. Rivayete göre bu âyet nâzil olunca Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şayet Allah'ın bağışlaması olmasaydı, hayatta herkesin ağzının tadı kaçardı. Yine Allah'ın tehdidi ve cezalandırması olmasaydı, herkes (Allah'ın affına güvenerek) yan gelip yatardı."

7. Nankörce inkâr edenler, "Ona Rabbinden bir mucize gelse ya!" diyorlar. Sen sadece bir uyarıcısın... Ve her kavmin bir kılavuzu vardır.

---

[1] Yani Cehennemde boyunlarına vurulacak ateşten prangalara atıftır. / ed.

لَهُمْ عَنِ الرُّشْدِ أَغْلَالٌ وَأَقْيَادُ

أو هو من جملة الوعيد.

٦-﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلَاتُ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١١٨٧] {بالسيئة قَبْلَ الحسنة} بالنقمة قبل العافية، والإحسان إليهم بالإمهال. وذلك أنهم سألوا رسول الله ﷺ أن يأتيهم بالعذاب استهزاء منهم بإنذاره {وَقَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِمُ المثلات} أي عقوبات أمثالهم من المكذبين، فما لهم لم يعتبروا بها فلا يستهزئوا والمثلة: العقوبة، بوزن السمرة. والمثلة لما بين العقاب والمعاقب عليه من المماثلة، {وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا} [الشورى: ٤٠] ويقال: أمثلت الرجل من صاحبه وأقصصته منه. والمثال: القصاص. وقرئ «المُثُلات»، بضمتين لإتباع الفاء العين. و «المَثْلات»، بفتح الميم وسكون الثاء، كما يقال: السمرة. و «المُثْلات»، بضم الميم وسكون الثاء، تخفيف «المُثُلات»، بضمتين. والمثلات جمع مثلة كركبة وركبات.

[١١٨٨] {لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ على ظُلْمِهِمْ} أي مع ظلمهم أنفسهم بالذنوب. ومحله الحال، بمعنى ظالمين لأنفسهم. وفيه أوجه؛ أن يريد السيئات المكفرة لمجتنب الكبائر. أو الكبائر بشرط التوبة. أو يريد بالمغفرة الستر والإمهال. وروي أنها لما نزلت قال النبي عليه الصلاة والسلام: «لولا عفو الله وتجاوزه ما هنأ أحد العيش، ولولا وعيده وعقابه لاتكل كل أحد «.

٧-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾

[1189] "Ona Rabbinden bir mucize gelse ya!" Peygamber (s.a.)'e indirilen âyetlere inatlarından dolayı itibar etmediler; Hazret-i Mûsâ ve Hazret-i Îsâ'ya verilen; asanın yılana dönüşmesi ve ölülerin diriltilmesi türünden mucizeler göstermesini istediler. Bunun üzerine bu âyetle Rasulullah'a şöyle buyruldu: Sen sadece bunları kötü akıbetlerine karşı korkutan bir uyarıcı ve tıpkı diğer peygamberler gibi onların salt iyiliğini düşünen bir öğüt verici olarak gönderildin. Sana, uyarıcı bir elçi olduğunu kanıtlayacak bir delil getirmekten başka bir şey düşmez. Bunun kanıtlanması ise, herhangi bir mucizenin meydana gelmesiyle de gerçekleşir. Tüm mucizeler peygamberlik iddiasının doğruluğunu ortaya çıkarmak bakımından eşittirler ve aralarında bir fark yoktur. İndinde her şeyin bir ölçüye bağlı bulunduğu Allah Teâlâ her peygambere, insanların maslahatına ilişkin bilgisinin ve buna dair takdirinin gereklerine uygun bir mucize verir.

[1190] "Ve her kavmin *bir* kılavuzu vardır." Yani insanları farklı farklı rehberlik biçimleriyle ve kendilerine özgü mucizelerle dine yönlendirip Allah'a çağıran peygamberler. Allah bütün peygamberlere özel mucizeler içerisinde aynı tarz bir şeriat vermemiştir ki… Başka bir yoruma göre ise anlam şöyledir: Onlar, sana inzal edilenlerin mucize olduğunu bile bile, inatları yüzünden inkâr ediyorlar. Sakın bu seni kaygılandırmasın. Sen sadece bir uyarıcısın. Sana düşen, insanların kalbine imanı yerleştirmek değil, sadece uyarmaktır. Buna zaten gücün yetmez. وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ yani her topluluk için onları zorlayarak da olsa hidayete erdirmeye kadir bir tek Zat vardır; o da Allah Teâlâ'dır.

[1191] Allah Teâlâ, bu ifadenin peşinden getirdiği; ilmine ve varlıkları (*eşyâ*) hikmetinin gereğine göre takdir ettiğine ilişkin delillerle şunu göstermektedir ki her uyarıcıya yekdiğerinden farklı mucizeler vermesi, O'nun her şeye nüfuz eden ilmiyle belirlenmiş, Rabbanî hikmetiyle takdir edilmiş bir durumdur. Şayet inkârcıların (mucize) taleplerine olumlu yanıt vermesinde bir hayır ve yarar olduğunu bilseydi, bu taleplerini kabul ederdi. İkinci yoruma göre ise Allah şunu göstermektedir ki, onlara hidayet etmeye ancak kudreti ve ilmi böylesine engin olan bir Zat'ın gücü yeter; onları hangi yolla hidayete erdireceğini ancak O bilebilir. Başka hiç kimse için böyle bir imkân söz konusu değildir.

8. Allah her bir dişinin neye gebe olduğunu ve rahimlerin neyi eksiltip neyi artırdığını bilir; O'nun katında her şey bir ölçüye göredir.

9. O, gaybı da bilir aşikârı da... Büyüktür, aşkındır (Kebîr, Müte'âl).

[١١٨٩] {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ} لم يعتدوا بالآيات المنزلة على رسول الله ﷺ عنادًا، فاقترحوا نحو آيات موسى وعيسى، من انقلاب العصا حية، وإحياء الموتى، فقيل لرسول الله ﷺ: إنما أنت رجل أرسلت منذرًا ومخوّفًا لهم من سوء العاقبة. وناصحًا كغيرك من الرسل، وما عليك إلا الإتيان بما يصح به أنك رسول منذر، وصحة ذلك حاصلة بأية آية كانت، والآيات كلها سواء في حصول صحة الدعوة بها لا تفاوت بينها، والذي عنده كل شيء بمقدار يعطي كل نبي آية على حسب ما اقتضاه علمه بالمصالح وتقديره لها.

[١١٩٠] {وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ} من الأنبياء يهديهم إلى الدين، ويدعوهم إلى الله بوجه من الهداية، وبآية خص بها، ولم يجعل للأنبياء شرعًا واحدًا في آيات مخصوصة. ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى أنهم يجحدون كون ما أنزل عليك آيات ويعاندون، فلا يهمنك ذلك، إنما أنت منذر، فما عليك إلا أن تنذر، لا أن تثبت الإيمان في صدورهم، ولست بقادر عليه، ولكل قوم هادٍ قادرٌ على هدايتهم بالإلجاء، وهو الله تعالى.

[١١٩١] ولقد دل بما أردفه من ذكر آيات علمه وتقديره الأشياء على قضاء حكمته أن إعطاءه كل منذر آيات خلاف آيات غيره: أمر مدبر بالعلم النافذ مقدّر بالحكمة الربانية، ولو علم في إجابتهم إلى مقترحهم خيرًا ومصلحة، لأجابهم إليه. وأما على الوجه الثاني، فقد دل به على أن من هذه قدرته وهذا علمه، هو القادر وحده على هدايتهم، العالم بأي طريق يهديهم، ولا سبيل إلى ذلك لغيره.

٨-﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ﴾

٩-﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾

[1192] اَللّٰهُ يَعْلَمُ (Allah bilir) ifadesi; *Allāh* lafzının gizli mübtedasıyla birlikte müstakil yeni bir cümle olup, mânanın *huva'llāhu* şeklinde olması mümkündür ki bu durumda, *huva'llāhu* cümlesi (bir önceki âyette geçen) هادٍ (kılavuz) kelimesinin açıklaması olur (Yani, her kavmin bir kılavuzu vardır ve o, Allah'tır.) Sonra yeniden söze başlanarak “O, her bir dişinin neye gebe olduğunu bilir.” denilmiştir.

[1193] (i) Gerek مَا تَحْمِلُ (neye gebe olduğunu) ifadesindeki gerekse وَمَا تَغِيضُ (eksilttiğini) ve وَمَا تَزْدَادُ (artırdığını) ifadelerindeki Mâ, ya ism-i mevsūldür ya da masdariyedir. İsm-i mevsūl ise anlam şöyle olur: O, her gebenin karnında taşıdığı yavrusunun erkeklik-dişilik, tamlık-eksiklik, güzellik-çirkinlik, uzunluk-kısalık vb. açılardan şu an ne durumda olduğunu, ileride de ne durumda olacağını bilir. Rahimlerin neyi eksilttiğini de bilir. تَغِيضُ fiilinin geçişsiz ve geçişli kullanımıyla, *ğâda'l-mâ^{u} ve ğudtuhû ene* (Su azaldı; onu ben azalttım.) denilir. وَغِيضَ الْمَاءُ (Su çekildi. [Hûd 11/44]) ifadesi geçişli kullanıma örnektir. Rahimlerin arttırdığını (تزداد) da bilir. *Ehaztu minhu hakkī ve'zdedtu minhu kezâ* (Ondan hakkımı aldım, hem de şu kadar fazlasıyla…) dersin. وَازْدَادُوا تِسْعًا (9’u daha eklediler [Kehf 18/25]) ifadesi de bu kullanıma örnektir. *Zidtuhû fe-zâde bi-nefsihî ve'zdâde* (Ben onu arttırdım, o da kendiliğinden arttı ve ziyadeleşti.) denilir. Rahmin arttırdığı ve eksildiği şeylerden biri de çocuk sayısıdır. Rahimler (aynı doğumda olmak üzere) bir çocuğu içine alabildiği gibi, iki, üç, dört çocuk da alabilmektedir. Rivayete göre (Tâbi‘în âlimlerinden) Şerik annesinin rahminde dört çocuktan biriymiş. Yine, çocuğun vücudu da bu şeylerden biridir; vücut tam da, eksik de olabilmektedir. Bunlardan biri de doğum süresidir; süre, dokuz aydan az da olabildiği gibi Ebû Hanife *Rahmehu'llāh*'a [v. 150/767] göre iki sene, Şâfi‘î *Rahmehu'llāh*'a [v. 204/820] göre dört sene, İmam Mâlik'e [v. 179/795] göre ise beş seneye kadar da uzayabilir. Söylendiğine göre Dahhâk iki sene sonunda doğmuş. Herim b. Hayyan [v. 70/690?] annesinin karnında 4 sene kalmış. Bu yüzden kendisine yaşlı anlamında *herim* denmiş. Bunun bir örneği de kandır; kan az da olabilmekte, çok da olabilmektedir. (ii) Mâ mastariye ise o zaman mâna şöyle olur: Allah her dişinin hamile kalmasını bilir, rahimlerin azaltmasını ve arttırmasını da bilir. Bunlardan hiçbiri ve bunların vakit ve halleri O'na gizli kalmaz.

[1194] Bununla (yani تغيض ve تزداد fiileri ile bizzat rahimler değil de) rahmin içindekilerin azalıp çoğalması da kastedilmiş olabilir. Fiil gerçekte içindekilere ait olduğu halde rahimlere isnat edilmiştir. Bu durumda her iki fiil de geçişsiz olur. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] şu sözü de bunu desteklemektedir:

[١١٩٢] {اللهُ يَعْلَمُ} يحتمل أن يكون كلامًا مستأنفًا، وأن يكون المعنى: هو الله، تفسيرًا لهاد على الوجه الأخير، ثم ابتدئ فقيل: {يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أنثى}

[١١٩٣] وما في {مَا تَحْمِلُ}، {وَمَا تَغِيضُ}، {وَمَا تَزْدَادُ} إما موصولة، وإما مصدرية. فإن كانت موصولة، فالمعنى: أنه يعلم ما تحمله من الولد على أي حال هو. من ذكورة وأنوثة، وتمام وخداج، وحسن وقبح، وطول وقصر، وغير ذلك من الأحوال الحاضرة والمترقبة، ويعلم ما تغيضه الأرحام، أي تنقصه. يقال: غاض الماء وغضته أنا. ومنه قوله تعالى {وَغِيضَ الماء} [هود: ٤٤] وما تزداده، أي تأخذه زائدًا، تقول: أخذت منه حقي، وازددت منه كذا ومنه قوله تعالى {وازدادوا تِسْعًا} [الكهف: ٢٥] ويقال: زدته فزاد بنفسه وازداد، وما تنقصه الرحم وتزداده عدد الولد، فإنها تشتمل على واحد، وقد تشتمل على اثنين وثلاثة وأربعة. ويروى أن شريكًا كان رابع أربعة في بطن أمه. ومنه جسد الولد، فإنه يكون تاما ومخدجًا. ومنه مدة ولادته، فإنها تكون أقل من تسعة أشهر وأزيد عليها إلى سنتين عند أبي حنيفة، وإلى أربع عند الشافعي، وإلى خمس عند مالك، وقيل: إنّ الضحاك ولد لسنتين، وهرم بن حيان بقي في بطن أمّه أربع سنين، ولذلك سمي هرمًا. ومنه الدم، فإنه يقل ويكثر. وإن كانت مصدرية، فالمعنى أنه يعلم حمل كل أنثى، ويعلم غيض الأرحام وازديادها، لا يخفى عليه شيء من ذلك، ومن أوقاته وأحواله.

[١١٩٤] ويجوز أن يراد غيوض ما في الأرحام وزيادته، فأسند الفعل إلى الأرحام وهو لما فيها، على أنّ الفعلين غير متعدّيين، ويعضده قول الحسن:

Ğaydūda (azalma), annenin yavrusunu sekiz ay veya bundan daha kısa bir sürede dünyaya getirmesidir. *İzdiyad* (çoğalma) ise bu sürenin dokuz ayı aşmasıdır. Yine Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: *Ğayd*, çocuğun gelişimini tamamlamadan düşmesi, *izdiyad* ise gelişimini tamamlayarak dünyaya gelmesidir.

[1195] بِمِقْدَارٍ (Ölçüyle...) Bir miktar ve sınırla olup onu ne aşar ne de eksiltir. Şu âyet de buna örnektir: اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (Şüphesiz, Biz her şeyi bir ölçüyle yaratmışızdır. [Kamer 54/49])

[1196] "Büyüktür" Hiçbir şey O'na erişemez, şanı büyüktür; "aşkındır." kudretiyle her şeyin üstündedir. Ya da sıfatları yaratılmışlarınkinden büyük, aşkın olan O'dur.

10. Herhangi biriniz ister sözünü gizlesin, ister açığa vursun; ister geceye bürünerek gizlensin, ister gündüzün ortaya çıksın (O'nun açısından) fark etmez.

11; çünkü her birinin önünde ve ardında kendisini izleyenler vardır; Allah'ın emriyle onu kollamaktadırlar. Şüphesiz, bir toplum kendindekini değiştirmedikçe Allah o toplumdaki (afiyet ve nimeti) değiştirecek değildir. Ve Allah (uyarılara kulak asmayan) bir kavme bir fenalık dilediğinde artık onun önüne geçilemez, O'na karşı bunlara sahip çıkacak yoktur.

[1197] سَارِبٌ gündüzleyin kendi yolunda ve istikametinde giden demektir. Nitekim *serabe fi'l-'ard^{i} surûb^{en}* (Yeryüzünde kendi yolunu tutup gitti.) denilir. Anlam şöyledir: Gecenin karanlığında gizlenmeye çalışanınız da gündüz herkesin göreceği şekilde meydanda yolunu tutup gideniniz de Allah katında birdir.

[1198] **Şayet** "İfadenin hakkı *ve men huve mustahfi^{n} bi'l-leyl^{i} ve* ***men huve*** *sârib^{un} bi'n-nehâr^{i}...* (Geceleyin gizlenmeye çalışan da, gündüzün açıkta yürüyen de...) şeklinde gelmesiydi, "eşitlik" anlamı gizlenen kişiyi ve gündüzün yol alan kişiyi ancak bu şekilde kapsayabilirdi. Aksi halde, sadece birini kapsamış olacaktır ki o da 'geceleyin gizlenip, gündüzün açıktan yol alan' kişidir." **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki yorum vardır: Birincisi: سَارِبٌ (gündüzün yol alan) kelimesinin, مُسْتَخْفٍ kelimesine değil, مَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ ifadesine atfedilmiş olduğudur. İkincisi: سَارِبٌ kelimesinin مُسْتَخْفٍ'e atfedilmiş; مَنْ'in de 'iki kişi' anlamında olmasıdır. Tıpkı

> Ey kurt! Seninle, ekmeğini bölüşen iki kişi gibi oluruz.[1]

sözünde olduğu gibi. Âyette şöyle denilmiş gibidir: Sizden şu iki kişi eşittir; geceleyin gizlenen ve gündüzün açıktan yol alan.

---

[1] Nekun misle men yâ zi'b^{u} yastahibâni / ed.

الغيضوضة أن تضع لثمانية أشهر أو أقل من ذلك، والازدياد أن تزيد على تسعة أشهر. وعنه الغيض الذي يكون سقطًا لغير تمام، والازدياد ما ولد لتمام.

[١١٩٥] {بِمِقْدَارٍ} بقدر واحد لا يجاوزه ولا ينقص عنه، كقوله {إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خلقناه بِقَدَرٍ} [القمر: ٤٩].

[١١٩٦] {الكبير} العظيم الشأن الذي كل شيء دونه {المتعال} المستعلي على كل شيء بقدرته، أو الذي كبر عن صفات المخلوقين وتعالى عنها.

١٠-﴿سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَّ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ﴾

١١-﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ﴾

[١١٩٧] {سَارِبٌ} ذاهب في سربه - بالفتح - أي في طريقه ووجهه. يقال: سرب في الأرض سروبًا. والمعنى: سواء عنده من استخفى، أي طلب الخفاء في مختبأ بالليل في ظلمته، ومن يضطرب في الطرقات ظاهرًا بالنهار يبصره كل أحد.

[١١٩٨] فإن قلت: كان حق العبارة أن يقال: ومن هو مستخفٍ بالليل ومن هو سارب بالنهار، حتى يتناول معنى الاستواء المستخفي والسارب؛ وإلا فقد تناول واحدًا هو مستخف وسارب قلت: فيه وجهان: أحدهما أنّ قوله {وَسَارِبٌ} عطف على من هو مستخف، لا على مستخف، والثاني أنه عطف على مستخف؛ إلا أن {مَنْ} في معنى الاثنين، كقوله:

نَكُنْ مِثْلَ مَنْ يَا ذِئْبُ يَصْطَحِبَانِ

كأنه قيل: سواء منكم اثنان: مستخف بالليل، وسارب بالنهار.

[1199] لَهُ'daki zamir (10. âyetteki) مَنْ'e râcidir. Adeta, "sözünü gizli söyleyenin de, açık söyleyenin de, gece gizlenenin de, gündüz gidenin de…" buyrulmaktadır.

[1200] مُعَقِّبَاتٌ yani grup grup melek; onları koruyup gözetmede birbirleriyle nöbetleşen melek grupları demektir. Kelimenin aslı مُعْتَقِبَاتٌ olup, Tâ Kāf'a idğam edilmiştir. Tıpkı وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ (Özür dileyenler geldiler. [Tevbe 9/90]) ifadesindeki gibi ki burada da kelime aslında مُعْتَذِرُونَ'dir. 'Ayın'ın kesresiyle *mu'ikkıbâtun* demek de mümkündür. Fakat böyle okuyan olmamıştır. Veya biri, birisini adım adım izlediğinde söylenen *akkabehû* kalıbından *mufa"ilât* vezníndedir. Tıpkı aynı anlamda *kaffâhu* denilmesi gibi; çünkü söz konusu melekler birbiri ardınca gelmektedir. Ya da insanoğlunun konuştuklarını *izleyip* yazmaları sebebiyle kendilerine bu isim verilmiştir.

[1201] يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ (Allah'ın emriyle onu kollamaktadırlar.) ifadesinin her iki kısmı ayrı ayrı sıfatlardır; yoksa مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ *hıfz* fiilinin müteallıkı değildir.[1] Adeta şöyle denilmiştir: Her birinin Allah'ın emriyle takipçileri vardır. Veya melekler onu Allah'ın emrinden dolayı, yani Allah onun korunmasına ilişkin emir verdiği için, korumaktadırlar. Hazret-i Ali [v. 40/661], İbn Abbâs [v. 68/688], Zeyd b. Ali [v. 122/740], Ca'fer b. Muhammed [v. 301/913] ile İkrime'nin (105/723) *yahfazûnehû bi-emrillâhi."* (Onu Allah'ın emriyle korurlar.) şeklindeki okuyuşları da buna delildir. Ya da günah işlediği zaman ona hayır dua ederek ve -tövbe edeceği ve dönüş yapacağı ümidiyle- Rablerinin ona süre tanımasını dileyerek, onu Allah'ın azabından ve cezasından korumaya çalışırlar. "De ki: Geceleyin veya gündüzün gelecek tehlikelere karşı, Rahman'dan sizi kim koruyabilir!?" [Enbiyâ 21/42] âyetindeki gibi.

[1202] مُعَقِّبَاتٌ'dan kastın bir hükümdarın etrafındaki korumalar ve polisler olduğu da söylenmiştir. Kulun zannınca ve kanaatine göre onu Allah'ın hüküm ve musibetinden (مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ) korurlar. Ya da bu, böyle düşünen kimseyle alay etmektir.

[1203] مُعَقِّبَاتٌ kelimesi, *mu'akkıb*^{un} *ve mu'akkıbet*^{un} kelimelerinin çoğulu olarak -kırık çoğul yaparken düşen iki Kāf'dan birini temsilen de Yâ eklenerek- لَهُ مَعَاقِيبُ şeklinde de okunmuştur.

[1204] "Şüphesiz, bir toplum kendindekini" yani -günahlarını çoğaltarak- güzel hallerini "değiştirmedikçe Allah o toplumdaki" afiyet ve nimeti "değiştirecek değildir."

---

[1] Yani melekler insanı Allah'ın emrinden korumaktadırlar demek değildir. / ed.

[١١٩٩] والضمير في {لَهُ} مردود على {مَنْ} كأنه قيل: لمن أسرّ ومن جهر، ومن استخفى ومن سرب.

[١٢٠٠] {معقبات} جماعات من الملائكة تعتقب في حفظه وكلاءته، والأصل: معتقبات، فأدغمت التاء في القاف، كقوله {وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ} [التوبة: ٩٠] بمعنى المعتذرون. ويجوز معقبات، بكسر العين ولم يقرأ به. أو هو مفعلات من عقبه إذا جاء على عقبه، كما يقال: قفاه، لأنّ بعضهم يعقب بعضًا أو لأنهم يعقبون ما يتكلم به فيكتبونه.

[١٢٠١] {يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ} هما صفتان جميعًا وليس {مِنْ أَمْرِ اللَّهِ} بصلة للحفظ، كأنه قيل: له معقبات من أمر الله. أو يحفظونه من أجل أمر الله أي من أجل أنّ الله أمرهم بحفظه. والدليل عليه قراءة علي رضي الله عنه وابن عباس وزيد بن علي وجعفر بن محمد وعكرمة: «يحفظونه بأمر الله». أو يحفظونه من بأس الله ونقمته إذا أذنب، بدعائهم له ومسألتهم ربهم أن يمهله رجاء أن يتوب وينيب، كقوله {قُلْ مَن يَكْلَؤُكُم بالليل والنهار مِنَ الرحمن} [الأنبياء: ٤٢]

[١٢٠٢] وقيل: المعقبات الحرس والجلاوزة حول السلطان، يحفظونه في توهمه وتقديره من أمر الله أي من قضاياه ونوازله، أو على التهكم به.

[١٢٠٣] وقرئ «له معاقيب»، جمع معقب أو معقبة. والياء عوض من حذف إحدى القافين في التكسير.

[١٢٠٤] {إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ} من العافية والنعمة {حتى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ} من الحال الجميلة بكثرة المعاصي.

[1205] “Sahip çıkacak…” yani işlerini üstlenecek ve kendilerini savunacak…

12. Korkmanız ve ümit etmeniz muradıyla size şimşeği gösterip yağmur yüklü bulutları meydana getiren O’dur.

13. Gök gürlemesi hamd ile O’nu takdis ve tenzih eder. Melekler de duydukları saygıdan ötürü O’nu takdis ve tenzih ederler. O yıldırımlar gönderir, onlarla dilediği kimseleri çarpar. Durum bu iken onlar hâla Allah hakkında cedelleşip ileri geri konuşurlar. Oysa O’nun cezası pek çetindir.

[1206] خَوْفًا وَطَمَعًا (Korkarak ve umutla…) kelimelerinin mef‘ûlun leh olması doğru olmaz, çünkü korku ve ümit, gerekçelendirilen fiilin fâ‘ilinin (yani Allah’ın) fiili değildir.[1] Bu, ancak bir muzāf varsayılırsa caiz olabilir, yani ***irâdete** havf^{in} ve tama‘^{in}* (korku ve ümit muradıyla…) veya *ihāfet^{en} ve itmâ‘^{an}* (korkutmak ve ümitlendirmek için) mânasına binaen. الْبَرْق (şimşek) kelimesinin hali olmak üzere mansup kabul edilmeleri de mümkündür ki bu durumda şimşek korku ve ümidin kendisi olmaktadır. Yahut başında bir *zâ* var sayılıp, *zâ-havf^{in} ve zâ-tama‘^{in}* (korkulu-umutlu; yani korku dolu ve ümit dolu olarak) anlamında mansuptürlar. خَوْفًا وَطَمَعًا kelimeleri, *hāifîne ve tāmi‘îne* (sizler korkarak ve ümit ederek) şeklinde, muhatapların hali de olabilir.

[1207] Buradaki korkma ve ummanın anlamı şudur: Şimşek çakarken bir yandan yıldırımların düşmesinden korkulurken, bir yandan da yağmurun yağacağı da ümit edilir. Ebû Tayyip [v. 354/965] şöyle demiştir:

> Karabulut gibi bir delikanlı; endişe de edilir, ümit de beslenir.
> Tıpkı buluttan da; yağmur umulup, yıldırımlarından korkulduğu gibi…

[1208] Denilmiştir ki yağmurdan, zarar görmesi söz konusu olan korkar; yolcu olan, harmanında hurma ve üzümü bulunan ve evinin damı akan kimseler gibi. Öyle ülkeler vardır ki halkı yağmurdan bir fayda sağlamamaktadır. Sözgelimi Mısırlılar… Yağmura, ondan bir çıkarı olan, yağmur sayesinde hayat bulacak olan kimseler tamah ederler.

[1209] السَّحَاب (Bulutlar) cins isim olup tekili *sahâbet^{un}* gelir. الثِّقَالَ (yağmur yüklü) kelimesi, *sakīlet^{un}* kelimesinin çoğuludur; *sehâbet^{un} sakīlet^{un} - sehâb^{un} sikāl^{un}* dersin. Tıpkı *imra’et^{un} kerîmet^{un} ve nisâ’^{un} kirâm^{un}* (asil bir kadın - asil kadınlar) dediğin gibi. Bulutların ağırlaşması da yağmur yüklü olmasındandır.

---

[1] Bu gibi durumlarda, yani mef‘ûl sayılacak eylemi fâ‘il (Allah) değil de mef‘ûl (muhataplar / küm) yaparken, mef‘ûlun leh kavramı gerçekleşmez. / ed.

[١٢٠٥] {مِن وَالٍ} ممن يلي أمرهم ويدفع عنهم.

١٢-﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ﴾

١٣-﴿وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ﴾

[١٢٠٦] {خَوْفًا وَطَمَعًا} لا يصح أن يكونا مفعولًا لهما لأنهما ليسا بفعل فاعل الفعل المعلل إلا على تقدير حذف المضاف، أي إرادة خوف وطمع. أو على معنى إخافة وإطماعًا، ويجوز أن يكونا منتصبين على الحال من البرق، كأنه في نفسه خوف وطمع. أو على: ذا خوف وذا طمع. أو من المخاطبين، أي خائفين وطامعين.

[١٢٠٧] ومعنى الخوف والطمع: أنّ وقوع الصواعق يخاف عند لمع البرق، ويطمع في الغيث. قال أبو الطيب:

فَتَى كالسَّحَابِ الْجُونِ تُخْشَى وَتُرْتَجَى وَيُرْجَى الْحَيَا مِنْهَا
وَيُخْشَى الصَّوَاعِقُ

[١٢٠٨] وقيل: يخاف المطر من له فيه ضرر، كالمسافر، ومن له في جرينه التمر والزبيب، ومن له بيت يكف. ومن البلاد ما لا ينتفع أهله بالمطر كأهل مصر، ويطمع فيه من له فيه نفع، ويحيا به.

[١٢٠٩] {السحاب} اسم الجنس، والواحدة سحابة. و{الثقال} جمع ثقيلة؛ لأنك تقول سحابة ثقيلة، وسحاب ثقال، كما تقول: امرأة كريمة ونساء كرام، وهي الثقال بالماء.

[1210] وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ (*Gök gürlemesi* hamd ile O'nu takdis ve tenzih eder), yani yağmur bekleyen insanlar, gök gürlemesini duyduklarında Allah'ı hamd ederek onu tenzih ederler. Dillerinden *subhânallāh* ve *elhamdulillâh* dökülür. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Her tür kusur ve eksiklikten münezzehtir o Zat ki gök gürlemesi, O'nu överek tesbih eder!" Hazret-i Ali'nin [v. 40/661] de [gök gürlemesini duyduğunda] "Senin tesbih ettiğin Zat ne yücedir!" dediği rivayet edilir. Gök gürlemesi şiddetlendiğinde Peygamber (s.a.) şöyle dua ederdi: "Ya Rabbi! Bizi gazabınla kahretme, azabınla helâk etme; bu duruma gelmeden bize affınla muamele eyle!" [*Tirmizî*, "De'avât", 50]

[1211] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Yahudiler Peygamber (s.a.)'e "Gök gürlemesi [Ra'd] nedir?" diye sormuşlar. O da "Bulutlara nezaret eden ve elinde ateşten bir kamçıyla bulutları sevk eden bir 'melek'tir." buyurmuş [*Tirmizî*, "Tefsir", 13]. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "*Ra'd* melek değil Allah'ın yaratıklarından bir yaratıktır" demiştir. "Gök gürültüsü meleklerin haykırışları, yıldırım hıçkırıkları, yağmur ise ağlamalarıdır." şeklindeki açıklama ise, Tasavvuf erbabının bid'at yorumlarından biridir.

[1212] "Melekler de korkusundan" yani O'nun heybet ve azametinden dolayı tesbih ederler.

[1213] Yüce Allah, her şeyi kuşatan ilmini, açığın ve gizlinin kendi katında eşit olduğunu ve apaçık kudret ve vahdaniyetine delâlet eden hususları belirttikten sonra şöyle buyurdu:

[1214] "Onlar" yani inkârcılar, Allah Resulünü yalanlayanlar ve O'nun kudret delillerini yok sayanlar "Allah hakkında tartışıyorlar." Bu tartışmaları, "Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek!?" [YâSîn 36/78] sözleriyle Peygamber (s.a.)'in Allah'ı öldükten sonra diriltmeye ve mahlûkatı yeniden yaratmaya kadir olmakla nitelemesini inkâr etmeleri; ortaklar ve rakipler varsayarak O'nun birliğini reddetmeleri ve "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyerek, O'nu çoğalabilen bir cisim kabul etmeleridir. İşte *bâtıl* ile (yani mesnetsiz ve boş şeyleri öne sürerek) tartışmaları budur. Şu âyet de bu yaptıklarına örnektir: "Hakkı bâtılla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişlerdi." [Ğâfir 40/5

[١٢١٠] {وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ} ويسبح سامع الرعد من العباد الراجين للمطر حامدين له. أي يضجون بسبحان الله والحمد لله. وعن النبيّ ﷺ أنه كان يقول: «سبحان من يسبح الرعد بحمده». وعن علي رضي الله عنه: سبحان من سبحت له. وإذا اشتدّ الرعد قال رسول الله ﷺ: «اللهمّ لا تقتلنا بغضبك، ولا تهلكنا بعذابك، وعافنا قبل ذلك».

[١٢١١] وعن ابن عباس أنّ اليهود سألت النبي ﷺ عن الرعد ما هو؟ فقال: «ملك من الملائكة موكل بالسحاب، معه مخاريق من نار يسوق بها السحاب». وعن الحسن: خلق من خلق الله ليس بملك. ومن بدع المتصوّفة: الرعد صعقات الملائكة، والبرق زفرات أفئدتهم، والمطر بكاؤهم.

[١٢١٢] {وَالْمَلائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ} ويسبح الملائكة من هيبته وإجلاله.

[١٢١٣] ذكر علمه النافذ في كل شيء واستواء الظاهر والخفي عنده، وما دلّ على قدرته الباهرة ووحدانيته ثم قال:

[١٢١٤] {وَهُمْ} يعني الذين كفروا وكذّبوا رسول الله وأنكروا آياته {يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ} حيث ينكرون على رسوله ما يصفه به من القدرة على البعث وإعادة الخلائق بقولهم {مَنْ يحيى العظام وَهِيَ رَمِيمٌ} [يس: ٧٨] ويردّون الوحدانية باتخاذ الشركاء والأنداد، ويجعلونه بعض الأجسام المتوالدة بقولهم {الملائكة بَنَات الله} فهذا جدالهم بالباطل، كقولهم {وجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ} [غافر: ٥]

[1215] وَهُمْ يُجَادِلُونَ ifadesinin başındaki Vav’ın hâliye olduğu da söylenmiştir, yani “Onlar tartışma halindeyken O, dilediklerini çarpar.” Bunun bir örneği şudur: Lebid b. Rebî‘a el-‘Âmirî’nin kardeşi olan Erbed -‘Âmir b. Tufeyl’le beraber Peygamber (s.a.)’i öldürmek amacıyla yanına geldiklerinde, ki Allah ‘Âmir’e deve taunu gibi bir hastalık vermiş ve [Münafıklarıyla ünlü] Selül’den bir kadının evinde ölmüştü; Allah üzerine bir yıldırım gönderip onu öldürmüştü, çünkü şöyle demişti: “Bize Rabbimizi anlat! Bakırdan mıdır O, yoksa demirden mi?”

[1216] الْمِحَالِ *mumâhale* demektir, yani çetin oyun ve tuzaklar kurma. Biri tuzak kurmaya teşebbüs edip bunun için çalışınca *temahhale li-kezâ* denilmesi de bundan gelir. Yine, biri hakkında komplo yapıp onu hükümdara şikâyet edince *mahale bi-fulân*^{in} denir. *Ve lâ tec‘alhu ‘aleynâ mâhil*^{en} *musaddak*^{an} (Kur’ân’ı hakkımızda sözü kabul edilen *hasım*[1] kılma!) hadisi de buna örnektir.

A‘şâ şöyle demiştir:

> Öyle bir daldır ki o, şan şeref ağacının tepesinde salınır;
> meyveleri boldur; kavgada kullanıldığında da çetindir ‘oyun’u!

[1217] *Şedîdu’l-mihâl* “düşmanlarına karşı hile ve tuzağı çok çetin olup, hiç beklemedikleri yerden onların başına felaket getiren” demektir.

[1218] A‘rec الْمِحَالِ kelimesini Mim’in fethasıyla *mef‘al* vezninde *el-mehâl* diye okumuştur. Bu, kişi hile yaptığında söylenen *hâle - yehûlu - mahâl*^{en} kullanımından alınmıştır. “Hilesi kurdunkinden daha çetin” anlamına gelen *ahvel*^{u} *min zi’b*^{in} deyimi de bu kullanıma örnektir.

[1219] Bu terkibin, *şedîdu’l-fakār* (omurgası güçlü) anlamında olması da mümkün olup bu, kuvvet ve kudret ifade eden bir temsildir. Nitekim “Allah’ın bileği daha güçlü, usturası daha keskindir.” deyimi de kullanılır; çünkü bir hayvanın omurgası kuvvetli olunca o, güçlülükle ve başkasının taşıyamayacağı yükleri taşıyabilmekle nitelenir. Dikkat edilirse, Araplar *fakarethu’l-fevâkır*^{u} (Felaketler belini kırdı.) derler; çünkü *el-fakār*^{u} sırtı ayakta ve kıvamda tutan kemiktir.

14. Gerçek dua sadece O’na yapılandır. O’ndan başka yalvardıkları şeyler, kendilerine hiçbir şekilde cevap veremez. Bunlar da olsa olsa, ‘su ağzına gelsin diye avuçlarını ona sadece açmakla kaldığı için suya bir türlü ulaşamayan kimse’ gibi olabilirler. İnkârcı nankörlerin duası da tamamen boşunadır.

---

[1] Lâfzan “hilekâr” anlamında ise de Kur’ân-ı Kerim söz konusu olduğunda, “Kendisine karşı sergilediğimiz yanlış tutum ve davranışlarımız yüzünden bizi Rabbımızın gözünden düşürecek bir hasım kılma” anlamı kastedilmektedir. / ed.

Türkiye

[١٢١٥] وقيل: الواو للحال. أي فيصيب بها من يشاء في حال جدالهم. وذلك أنّ أربد أخا لبيد ابن ربيعة العامري قال لرسول الله ﷺ - حين وفد عليه مع عامر بن الطفيل قاصدين لقتله فرمى الله عامرًا بغدّة كغدّة البعير وموت في بيت سلولية، وأرسل على أربد صاعقة فقتلته - أخبرنا عن ربنا أمن نحاس هو أم من حديد؟

[١٢١٦] {الْمِحَالِ} المماحلة، وهي شدّة المماكرة والمكايدة. ومنه: تمحل لكذا، إذا تكلف استعمال الحيلة واجتهد فيه، ومحل بفلان إذا كاده وسعى به إلى السلطان. ومنه الحديث: «ولا تجعله علينا ماحلا مصدّقًا». وقال الأعشى:

فَرْعُ نَبْعٍ يَهَشُّ فِي غُصُنِ الْمَجْـ دِ غَزِيرُ النّدَى شَدِيدُ الْمِحَالِ

[١٢١٧] والمعنى أنه شديد المكر والكيد لأعدائه، يأتيهم بالهلكة من حيث لا يحتسبون.

[١٢١٨] وقرأ الأعرج بفتح الميم، على أنه مفعل، من حال يحول محالا إذا احتال. ومنه: أحول من ذئب، أي أشدّ حيلة.

[١٢١٩] ويجوز أن يكون المعنى: شديد الفقار، ويكون مثلا في القوة والقدرة كما جاء: فساعد الله أشدّ، وموساه أحدّ؛ لأن الحيوان إذا اشتدّ محاله، كان منعوتًا بشدّة القوّة والاضطلاع بما يعجز عنه غيره. ألا ترى إلى قولهم: فقرته الفواقر؟ وذلك أن الفقار عمود الظهر وقوامه.

١٤-﴿لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلا كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلا فِي ضَلالٍ﴾

[1220] دَعْوَةُ الْحَقِّ (gerçek dua) ifadesi hakkında iki yorum vardır: Birincisi: *Da'vet*in bâtılın zıttı olan *hakk*a izafe edilmesidir. Tıpkı, *kelime*nin *hakk*a izafe edilerek *kelimetu'l-hak* denmesi gibi. Bu, söz konusu duanın hakla donatılmış ve hakka özgü olduğunun ifadesidir. Böylesi bir duanın bâtılla uzaktan yakından ilişkisi yoktur. Anlam şöyledir: Allah öyle bir zattır ki dua edildiğinde duaya cevap verir. Dua edenin dileğini –şayet yararınaysa- verir. Dolayısıyla böyle bir dua tamamen gerçekleşmiştir; çünkü kendisine dua yöneltilmeye lâyık olan, Allah'tır. Zira çağrılması fayda ve yarar sağlamayan varlıkların aksine, O'na yapılan duada fayda ve yarar söz konusudur. İkincisi: *Da'vet*in Allah Teâlâ anlamındaki *hakk*a muzâf kılınmasıdır. Bu durumda ifade, her şeyi duyan ve cevap veren hak dua merciine yöneltilen dua anlamına gelir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "*Hak* Allah'tır. O'na yöneltilen her dua *da'vetu'l-hak*'tır." dediği nakledilmiştir.

[1221] **Şayet** "Bu iki vasfın (yani "tuzağı çetin" ve "gerçek dua kendisine ait" olma vasıflarının), öncesiyle ("onlar tartışıyorlar" ifadesi ile) ilişkisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Erbed'in (önceki âyetin tefsirinde geçen) hikâyesi göz önünde bulundurulduğunda ilişki açıktır; çünkü yıldırım çarpması -ummadığı yerden yakalamış olması sebebiyle- kendisine Allah tarafından gelmiş bir çeşit hile ve tuzaktır. Nitekim Peygamber (s.a.)[1] buna ve arkadaşına şöyle beddua etmişti: "Allah'ım! Bu ikisini, dilediğin şekilde yerin dibine geçir!" Bu dua her ikisi hakkında da kabul edilmiş ve dua 'gerçek dua' olmuştur. İlk mânaya göre ise bu, Peygamber (s.a.)'le cedelleşmelerinden dolayı şiddetli azabın, beklemedikleri bir yerden kâfirlerin başına geleceğine ve onlara beddua ettiği takdirde mutlaka kabul edileceğine dair bir tehdit olmaktadır.

[1222] "O'ndan başka yalvardıkları" yani kâfirlerin Allah'tan başka dua ettikleri putlar, dilekleri konusunda "kendilerine hiçbir şekilde cevap veremez. Olsa olsa avuçlarını açan kimse gibi…" Yani ancak avuçlarını açan birine suyun verdiği cevap gibi..; yani suyun ağzına gelmesini isteyerek avuçlarını açıp uzatan birine su nasıl icabet etmiyorsa… Çünkü su, cansız olup ne kendisine avuçlarını uzattığının ne susuzluğunun ne de ihtiyacının farkındadır. Ne duasına cevap verebilir ne de ağzına ulaşabilir. İşte dua ettikleri putlar da cansız olup çağrılarını hissetmez, dolayısıyla isteklerine olumlu cevap veremez ve kendilerine herhangi bir fayda sağlayamazlar. Ayrıca, sahte tanrılarına ettikleri duanın faydasızlığı konusunda, 'içmek için iki eliyle suyu avuçlamak isteyen ve bu amaçla parmaklarını açarak avuçlarını uzatan, fakat avuçları hiçbir şekilde suya değmediğinden, su içme amacına ulaşamayan birine' benzetildikleri de söylenmiştir.

---

[1] Yani 'Âmir -güya- dine dair sorular sorarak Peygamber'i meşgul ederken, yoldaşı Erbed de Peygamber'in arkasında durup, tam kılıcını çektiği sırada… / ed.

[١٢٢٠] {دَعْوَةُ الحق} فيه وجهان أحدهما: أن تضاف الدعوة إلى الحق الذي هو نقيض الباطل، كما تضاف الكلمة إليه في قولك: كلمة الحق، للدلالة على أن الدعوة ملابسة للحق مختصة به، وأنها بمعزل من الباطل. والمعنى أن الله سبحانه يدعى فيستجيب الدعوة، ويعطي الداعي سؤاله إن كان مصلحة له، فكانت دعوة ملابسة للحق، لكونه حقيقًا بأن يوجه إليه الدعاء، لما في دعوته من الجدوى والنفع، بخلاف ما لا ينفع ولا يجدي دعاؤه. والثاني: أن تضاف إلى الحق الذي هو الله عز وعلا، على معنى: دعوة المدعوّ الحق الذي يسمع فيجيب. وعن الحسن: الحق هو الله، وكلّ دعاء إليه دعوة الحق.

[١٢٢١] فإن قلت: ما وجه اتصال هذين الوصفين بما قبله؟ قلت أما على قصة أربد فظاهر؛ لأن إصابته بالصاعقة محال من الله ومكرٌ به من حيث لم يشعر. وقد دعا رسول الله ﷺ عليه وعلى صاحبه بقوله: (اللهمّ اخسفهما بما شئت)، فأجيب فيهما، فكانت الدعوة دعوة حق. وأما على الأوّل فوعيد للكفرة على مجادلتهم رسول الله بحلول محاله بهم، وإجابة دعوة رسول الله ﷺ أن دعا عليهم فيهم.

[١٢٢٢] {والذين يَدْعُونَ} والآلهة الذين يدعوهم الكفار {مِنْ} دون الله {لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُم بِشَيْءٍ} من طلباتهم {إِلَا كباسط كَفَّيْهِ} إلا استجابة كاستجابة باسط كفيه، أي كاستجابة الماء من بسط كفيه إليه يطلب منه أن يبلغ فاه، والماء جماد لا يشعر ببسط كفيه ولا بعطشه وحاجته إليه، ولا يقدر أن يجيب دعاءه ويبلغ فاه، وكذلك ما يدعونه جماد لا يحس بدعائهم ولا يستطيع إجابتهم ولا يقدر على نفعهم. وقيل: شبهوا في قلة جدوى دعائهم لآلهتهم بمن أراد أن يغرف الماء بيديه ليشربه، فبسطهما ناشرًا أصابعه، فلم تلق كفاه منه شيئًا ولم يبلغ طلبته من شربه.

[1223] يَدْعُونَ fiili, Tâ ile *ted'ûne* (yalvardıklarınız); كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ de *bâsıt*ın tenviniyle *ke-bâsıt*^{in} *keffeyhi* şeklinde de okunmuştur.

[1224] "Tamamen boşunadır." yani faydasızdır, boşa gitmiştir; çünkü Allah'a dua etseler O kabul etmez; putlara dua etseler, onların da cevap vermeye güçleri yetmez.

15. Göklerde ve yerde kim varsa, gölgeleri ile birlikte sabah-akşam, ister-istemez Allah'a secde etmektedir.

[1225] "Allah'a secde etmektedir." yani Allah'ın kendilerinde meydana getirmeyi dilediği fiillerine isteseler de istemeseler de boyun eğmektedir; O'na karşı direnecek güçleri yoktur. Onların gölgeleri de O'na aynı şekilde boyun eğmektedir; çünkü uzamada kısalmada, görünüp zâil olmada O'nun meşîeti üzere hareket ederler.

[1226] بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ (sabah-akşam) ifadesi, ikindi ve akşam arası anlamına gelen *asīl* vaktine girildiğinde kullanılan *âsalû* fiilinden alınarak *bi'l-ğuduvvi ve'l-îsāl*^{i} (ve akşama girerken) şeklinde de okunmuştur.

16. "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" de... "Allah'tır" de. "Yoksa ne kendilerine gelen bir zararı uzaklaştırmaya ve ne de kendilerine bir fayda sağlamaya gücü yeten sahipler mi edindiniz O'ndan başka?!" de. "Hiç kör ile gören ya da karanlıklarla aydınlık bir midir?" de. Yoksa, Allah'a O'nun gibi yaratabilen ortaklar buldular da bu (iki) yaratış kendilerine aynı mı göründü?! De ki: "Allah'tır her şeyin yaratıcısı; yalnızca O'dur 'ezici güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr)"

[1227] "Allah'tır' de." Bu ifade, onların itiraflarının aktarımı ve aleyhlerinde bir kez daha vurgulanmasıdır; çünkü onlara "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" diye sorduğunda, Allah demekten başka çare bulamamaktadırlar. Nitekim "Yedi kat semanın ve o ulu Arş'ın sahibi kimdir?' de... 'Allah'tır' diyecekler." [Mü'minûn 23/86-87] ifadesinde de böyledir. Bu, tartışan taraflardan birinin diğerine şöyle demesine benzer: "Görüşün bu mu?" O da "Evet görüşüm bu." dediğinde, "Tamam, görüşün bu." der. Aleyhinde kullanmak üzere ve dediğinden emin olmak için bu itirafını tekrar eder. Sonra ona der ki: "İşte bu sözüne göre şunu şunu da kabul etmek zorundasın." -Bu ifade, gerçeği akıllarına iyice yerleştirme amaçlı da olabilir. Şayet cevap veremezlerse onlara sen öğret; bunu kabul etmek zorunda kalırlar; inkâr etmeye mecalleri kalmaz.-

[١٢٢٣] وقرئ «تدعون»، بالتاء. كباسط كفيه، بالتنوين.

[١٢٢٤] {إِلَا فِى ضلال} إلا في ضياع لا منفعة فيه؛ لأنهم إن دعوا الله لم يجبهم، وإن دعوا الآلهة لم تستطع إجابتهم.

١٥- ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾

[١٢٢٥] {وَلِلَّهِ يَسْجُدُ} أي ينقادون لإحداث ما أراده فيهم من أفعاله، شاءوا أو أبوا. لا يقدرون أن يمتنعوا عليه، وتنقاد له {ظلالهم} أيضًا حيث تتصرف على مشيئته في الامتداد والتقلص، والفيء والزوال.

[١٢٢٦] وقرئ «بالغدو والإيصال»، من آصلوا: إذا دخلوا في الأصيل.

١٦- ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لا يَمْلِكُونَ لأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

[١٢٢٧] {قُلِ الله} حكاية لاعترافهم وتأكيد له عليهم؛ لأنه إذا قال لهم: من رب السموات والأرض، لم يكن لهم بدّ من أن يقولوا الله. كقوله {قُلْ مَن رَّبُّ السموات السبع وَرَبُّ العرش العظيم سَيَقُولُونَ لِلَّهِ} [المؤمنون: ٨٦] وهذا كما يقول المناظر لصاحبه: أهذا قولك فإذا قال: هذا قولي قال: هذا قولك، فيحكي إقراره تقريرًا له عليه واستيثاقًا منه، ثم يقول له: فيلزمك على هذا القول كيت وكيت. ويجوز أن يكون تلقينًا، أي إن كعوا عن الجواب فلقنهم، فإنهم يتلقنونه ولا يقدرون أن ينكروه.

[1228] "Yoksa O'ndan başka birtakım sahipler mi edindiniz?!" Yoksa göklerin ve yerin Rabbi olarak Allah'ı tanıdıktan sonra, O'ndan başka birtakım sahipler edindiniz de tevhidi kabullenmenizi sağlayacak bu bilginizi O'na ortak koşma sebebi yaptınız!? Daha kendilerine fayda sağlamaya veya kendi başlarındaki belayı savmaya gücü yetmeyenler başkaları için ne yapabilir ki!? Oysa siz tutup bunları o yaratıcı, rızık verici, mükâfatlandırıcı ve cezalandırıcı Zat'a tercih ediyorsunuz! Ne kadar açık bir yanılgı içindesiniz!.

[1229] أَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ (Yoksa Allah için birtakım ortaklar buldular da…) ifadesi, بَلْ أَجَعَلُوا (Yoksa daha da ileri gidip, birtakım ortaklar mı buldular?) takdirinde olup, istifham Hemze'si yadırgama ifade eder.

[1230] خَلَقُوا fiili, شُرَكَاءَ kelimesinin sıfatıdır, yani (Müşrikler) Allah'a O'nun yarattığı gibi yaratmış olan yaratıcıları ortak koşmadılar ki Allah'ın yaratmasıyla onların yaratması 'birbirine benzer' görünüp; "Allah yaratabildiği gibi bunlar da yaratabiliyor! Dolayısıyla, ibadeti hak ediyorlar! Bunları işbu sebeple Allah'a ortak tutuyoruz! O'na kulluk edildiği gibi bunlara da kulluk ediyoruz! Çünkü bir yaratıcıyla öbür yaratıcı arasında fark yok!.." diyebilsinler. Ne var ki bunlar, Yaratıcı'nın yapabildiklerine gücü yetmek şöyle dursun, yaratılmışların yapabildiği şeylere bile gücü yetmeyen âciz ortaklar edinmekteler!..

[1231] "De ki: Allah'tır her şeyin yaratıcısı." Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Yaratmada ortağı bulunmadığı gibi, ibadette de ortağı yoktur. "Yalnızca O'dur 'ezici güce sahip', 'tek.'" Yani rububiyet O'nun tekelindedir; O'nunla boy ölçüşülmez; O'nun dışındaki her şey O'nun rububiyeti altında ve O'na boyun eğmiş vaziyettedir.

17. Gökten su indirir de dere yatakları istiap hadlerince sel olup akar. Ve sel üste çıkan köpüğü alır götürür... Ziynet eşyası elde etmek veya (kap-kacak, alet vs. yapıp) yararlanmak için ateşte erittikleri madenin üzerinde de buna benzer bir köpük vardır. Köpük uçar gider; insanlara yarar sağlayan ise toprakta kalır. Allah hak ile bâtılı işte böyle bir temsil ile anlatıyor. Allah böyle sembolik anlatımlar yapar.

[1232] Bu, Allah'ın hak ve taraftarları ile bâtıl ve yandaşları hakkında getirdiği bir temsildir. Nitekim bunlar için 'kör ve gören' ile 'karanlıklar ve aydınlığı' da misal olarak getirmişti.[1] Burada hak ve taraftarlarını gökten yağdırdığı yağmura benzetmektedir. Yağmur ki, insanlar için dereler onunla sel olup akar. İnsanlar onunla hayat bulurlar ve kendilerine türlü türlü faydalar sağlarlar.

---

[1] Bkz. Fâtır 35/19-20. Ayrıca Ğâfir 40/58.

[١٢٢٨] {أفاتخذتم مّن دُونِهِ أَوْلِيَاء} أبعد أن علمتموه رب السموات والأرض اتخذتم من دونه أولياء، فجعلتم ما كان يجب أن يكون سبب التوحيد من علمكم وإقراركم سبب الإشراك {لَا يَمْلِكُونَ لأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا} لا يستطيعون لأنفسهم أن ينفعوها أو يدفعوا عنها ضررًا، فكيف يستطيعونه لغيرهم وقد آثرتموهم على الخالق الرازق المثيب المعاقب، فما أبين ضلالتكما

[١٢٢٩] {أَمْ جَعَلُوا} بل أجعلوا. ومعنى الهمزة الإنكار.

[١٢٣٠] و{خَلَقُوا} صفة لشركاء، يعني أنهم لم يتخذوا لله شركاء خالقين قد خلقوا مثل خلق الله {فَتَشَابَهَ} عليهم خلق الله وخلقهم، حتى يقولوا: قدر هؤلاء على الخلق كما قدر الله عليه، فاستحقوا العبادة، فنتخذهم له شركاء ونعبدهم كما يعبد، إذ لا فرق بين خالق وخالق؛ ولكنهم اتخذوا له شركاء عاجزين لا يقدرون على ما يقدر عليه الخلق، فضلًا أن يقدروا على ما يقدر عليه الخالق.

[١٢٣١] {قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ} لا خالق غير الله، ولا يستقيم أن يكون له شريك في الخلق، فلا يكون له شريك في العبادة {وَهُوَ الواحد} المتوحد بالربوبية {القهار} لا يغالب، وما عداه مربوب ومقهور.

١٧-﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ﴾

[١٢٣٢] هذا مثل ضربه الله للحق وأهله والباطل وحزبه، كما ضرب الأعمى والبصير والظلمات والنور مثلًا لهما، فمثل الحق وأهله بالماء الذي ينزله من السماء فتسيل به أودية الناس فيحيون به وينفعهم أنواع المنافع،

Ayrıca insanların sanatkârane ziynet eşyaları üretmede yararlandıkları, çeşitli kap-kacak ve araç-gereçler imal ettikleri cevher madeniyle de örnek getirmektedir. Bu madenlerden büyük bir sertlik ve sağlamlık taşıyan demirden başkası olmasaydı bile yeterdi. Getirdiği bu misaller yeryüzünde daimi olup, herkesin görebildiği bir kalıcılığa sahiptir. Su, sağladığı faydalarıyla kalıcıdır; pınar, kuyu ve sarnıçlardaki tesirleriyle varlığını sürdürmektedir. Bu suyla yeşeren meyveleri insanlar depolayıp saklarlar. Aynı şekilde cevherler de uzun zamanlar boyunca varlıklarını sürdürür. Bâtıl ise çarçabuk dağılıp gitmesi, süratle yok olması ve her türlü faydadan yoksun olması ile selin üzerindeki o atılan köpüğe ve madenler eritilince üzerinde biriken kabarcıklara benzetilmektedir.

[1233] **Şayet** "أَوْدِيَةٌ (dere yatakları) kelimesi neden nekre getirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü yağmur, bölgelere nöbetleşe yağar. Dolayısıyla, yeryüzünün bazı dereleri sel olup akarken diğer bir kısmı böyle değildir. "Peki, بِقَدَرِهَا ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Allah'ın kendilerine yağmur yağdırdığı kimselere zararlı değil faydalı olacağını bildiği bir ölçüyle" demektir. "İnsanlara yarar sağlayan ise..." ifadesi de bu mânayı desteklemektedir. Zira Allah, yağmuru hakka misal olsun diye getirmiştir. Dolayısıyla, bu yağmurun her türlü zarardan uzak, sırf fayda amaçlı olması gerekir. O halde bu, birtakım taşkın, yağmur ve seller gibi olamaz.

[1234] **Şayet** "ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ (ziynet ya da bazı eşyalar yapmak için) ifadesinin mânaya katkısı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun katkısı, بِقَدَرِهَا'nın katkısı gibidir, çünkü faydalı olmak bakımından su ile cevheri وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ (insanlara yarar sağlayan *şey* ise...) ifadesiyle birleştirmiştir; çünkü mâna, "insanlara yarar sağlayan *su ve cevhere* gelince..." şeklindedir; akabinde, ateşe konup eritilen şeyden nasıl istifade edildiğini de zikretmiştir ki, bu istifade yönü de cevherin süse ve diğer eşyalara dönüştürülmesidir.

[1235] "İnsanların ziynet veya bazı eşyalar yapmak için ateşte erittikleri madenlerin de buna benzer köpüğü olur." Bu, bütün madenler için geçerli bir ifadedir. Ama bunu söylerken kibriyasını ızhar ederek söz konusu süs ve araç-gereçlerin, kralların tuğlaya verdiği kadar bile bir değeri olmadığını göstermektedir. Tıpkı pişirilmiş tuğla konusunda Firavun'dan naklettiği فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ ("Ey Haman! Haydi, benim için tuğla ocağını tutuştur." [Kasas 28/38]) ifadesindeki gibi.

وبالفلز الذي ينتفعون به في صوغ الحليّ منه واتخاذ الأواني والآلات المختلفة، ولو لم يكن إلا الحديد الذي فيه البأس الشديد لكفي به، وأن ذلك ماكث في الأرض باق بقاء ظاهرًا، يثبت الماء في منافعه. وتبقى آثاره في العيون والبئار والجبوب، والثمار التي تنبت به مما يدّخر ويكنز، وكذلك الجواهر تبقى أزمنة متطاولة. وشبه الباطل في سرعة اضمحلاله ووشك زواله وانسلاخه عن المنفعة، بزبد السيل الذي يرمي به، وبزبد الفلز الذي يطفو فوقه إذا أذيب.

[١٢٣٣] فإن قلت: لم نكرت الأودية؟ قلت: لأن المطر لا يأتي إلا على طريق المناوبة بين البقاع، فيسيل بعض أودية الأرض دون بعض. فإن قلت: فما معنى قوله {بِقَدَرِهَا}؟ قلت: بمقدارها الذي عرف الله أنه نافع للممطور عليهم غير ضارّ. ألا ترى إلى قوله {وَأَمَّا مَا يَنفَعُ النَّاسَ} لأنه ضرب المطر مثلا للحق، فوجب أن يكون مطرًا خالصًا للنفع خاليًا من المضرة، ولا يكون كبعض الأمطار والسيول الجواحف.

[١٢٣٤] فإن قلت: فما فائدة قوله {ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ}؟ قلت: الفائدة فيه كالفائدة في قوله {بِقَدَرِهَا} لأنه جمع الماء والفلز في النفع في قوله {وَأَمَّا مَا يَنفَعُ النَّاسَ} لأنّ المعنى: وأما ما ينفعهم من الماء والفلز فذكر وجه الانتفاع مما يوقد عليه منه ويذاب، وهو الحلية والمتاع.

[١٢٣٥] وقوله {وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ} عبارة جامعة لأنواع الفلز، مع إظهار الكبرياء في ذكره على وجه التهاون به كما هو هجيرى الملوك، نحو ما جاء في ذكر الآجر {أَوْقِدْ لِي يَاهَامَانُ عَلَى الطِّينِ} [القصص: ٣٨]

[1236] (مِمَّا’daki) Min kendi ‘…den - …dan’ anlamını ifade eder, yani on*dan* suyun üzerindeki köpüğe benzer bir köpük doğar. Min ba‘ziyet/kısmîlik de ifade edebilir ki bu durumda mâna, “*Bir kısmı* selin üzerinde kabartı halinde yükselen bir köpük birikintisi olarak (kalır.)” şeklindedir.

[1237] جُفَاءً yani sel bu köpüğü atar. İfade, *cefe’et el-kıdru bi-zebedihâ* (Tencere köpüğünü attı.) ve *ecfe’e’s-seyl*^{u} *ve ecfele* (Sel köpüğü attı.) ifadelerinden gelmedir. Nitekim Ru’be b. el-’Accâc’ın [v. 145/762] kıraatinde, *cufâl*^{en} şeklindedir. -Ancak Ebû Hâtim’in [v. 277/890], “Ru’be’nin kıraati ile Kur’ân okunmaz, çünkü o köstebek yerdi!” dediği nakledilmiştir.-

[1238] [“Ateşte erittiğiniz” mealindeki *tûkıdûne* ifadesi] يُوقِدُونَ şeklinde Yâ ile de okunmuştur, yani insanların ateşte erittikleri…

18. Rablerine icabet edenler için (mükâfatın) en güzeli vardır; O’na icabet etmeyenler ise, yeryüzünde bulunan her şey ve bir katı daha onların olsa, kurtulmak için onu fidye verirlerdi! Bunların hakkıdır işte, kötü bir şekilde hesaba çekiliş! Varacakları yer de Cehennem’dir. Ne kötü yatak!..

[1239] لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا (Rablerinin çağrısına icabet edenlere…) ifadesindeki *Lâm*, (bir önceki âyette geçen) يَضْرِبُ (misal getirir) fiiline bağlıdır: Allah, çağrısına uyan müminler ve çağrısına icabet etmeyen kâfirler için işte bu şekilde misaller getirir, anlamındadır; yani geçen iki misal her iki grubun da örneğidir. الْحُسْنَى (en güzel) ise اسْتَجَابُوا fiilinin mef‘ûl-i mutlakının sıfatı olup, *istecâbû el-icâbete’l-husnâ* (en güzel icabetle icabette bulunanlar) anlamındadır. لَوْ اَنَّ لَهُمْ (onların olsa) ifadesi Allah’ın, çağrısına olumlu cevap vermeyenler için hazırladığı şeyi belirtmek üzere yeni bir ifadedir. Ayrıca, (17. âyetteki) كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ (Allah böyle misal getirir.) ifadesiyle sözün tamamlandığı ve onu izleyen ifadenin de yeni bir cümle olduğu da söylenmiştir. Buna göre الْحُسْنَى mübteda, لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ onun haberi olur. mâna da “Rablerine icabet edenler için en güzel mükâfat vardır ki o da cennettir.” şeklindedir. وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا (Olumlu cevap vermeyenler) ifadesi de mübteda olup, haberi şart ve cevabıyla birlikte *lev*dir (yani “şayet…” cümlesi).

[1240] سُوءُ الْحِسَابِ hesap esnasında inceden inceye hesaba çekilmeleridir. İbrâhim en-Naha‘î’nin [v. 96/714] şöyle dediği rivayet edilir: “Bu, kişinin her bir günahından dolayı hesaba çekilmesi ve hiçbir günahının bağışlanmaması demektir.”

19. Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen, kör gibi olur mu hiç?! Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkartırlar.

[١٢٣٦] ومن لابتداء الغاية. أي ومنه ينشأ زبد مثل زبد الماء. أو للتبعيض بمعنى وبعضه زبدًا رابيًا منفخًا مرتفعًا على وجه السيل.

[١٢٣٧] [﴿جُفَآءً﴾ يجفؤه السيل:]، أي يرمي به. وجفأت القدر بزبدها، وأجفأ السيل وأجفل. وفي قراءة رؤبة ابن العجاج: جفالا وعن أبي حاتم: لا يقرأ بقراءة رؤبة، لأنه كان يأكل الفأر.

[١٢٣٨] وقرئ «يوقدون»، بالياء، أي يوقد الناس.

١٨-﴿لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَى وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لافْتَدَوْا بِهِ أُوْلَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٢٣٩] ﴿لِلَّذِينَ استجابوا﴾ اللام متعلقة بيضرب، أي كذلك يضرب الله الأمثال للمؤمنين الذين استجابوا، وللكافرين الذين لم يستجيبوا، أي هما مثلا الفريقين. و﴿الحسنى﴾ صفة لمصدر استجابوا، أي استجابوا الاستجابة الحسنى. وقوله ﴿لَوْ أَنَّ لَهُمْ﴾ كلام مبتدأ في ذكر ما أعدّ لغير المستجيبين. وقيل: قد تم الكلام عند قوله ﴿كذلك يَضْرِبُ الله الأمثال﴾ [الرعد: ١٧] وما بعده كلام مستأنف. والحسنى: مبتدأ، خبره ﴿لِلَّذِينَ استجابوا﴾ والمعنى: لهم المثوبة الحسنى، وهي الجنة ﴿والذين لَمْ يَسْتَجِيبُوا﴾ مبتدأ خبره ﴿لَوْ﴾ مع ما في حيزه.

[١٢٤٠] و﴿سُوء الحِسَابِ﴾ المناقشة فيه. وعن النخعي: أن يحاسب الرجل بذنبه كله لا يغفر منه شيء.

١٩-﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[1241] أَفَمَنْ يَعْلَمُ (Bilen kişi… olur mu hiç?!) ifadesinde Fâ’nın başına *inkâr* (yadırgama) Hemze’si getirilerek, “Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu” bilerek O’nun çağrısına uyan kişinin haliyle, basiretsiz davranıp O’nun çağrısına uymayan cahilin durumunun ‘köpükle su, posayla som altın arasındaki muazzam fark’ kadar birbirinden uzak olduğu temsilen anlatıldığı halde, bu fark konusunda hâla şüphe duyulması yadırganmaktadır.

[1242] “Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkartırlar.” Yani akıllarının verdiği hükümler üzerinde çalışıp iyice düşünen ve hakikati görenler…

20. Onlar ki Allah’a verdikleri sözü yerine getirirler; anlaşmayı bozmazlar.

21. Onlar ki Allah’ın koparılmamasını emrettiği (akrabalık) bağları(nı) bitiştirir (‘sıla-i rahim’e riayet eder)ler, Rablerinden korkarlar ve kötü bir şekilde hesaba çekileceklerinden endişe ederler.

22. Onlar ki Rablerinin rızasını kazanmak için sabrederler, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim verdiğimiz rızıktan gizli - açık infak ederler. Kötülüğü iyilikle savarlar. İşte bunlarındır yurdun akıbeti!

23. Yani, Adn Cennetleri... Atalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla birlikte buraya girerler. Melekler de bütün kapılardan yanlarına girmektedir;

24. “Sabretmenize karşılık selâm olsun size! O yurdun akıbeti olarak ne güzeldir burası!” (diyerek...)

[1243] اَلَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللهِ (Onlar ki Allah’a verdikleri sözü yerine getirirler;) cümlesi mübtedadır. أُولٰئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ (İşte onlar içindir bu yurdun [güzel] akıbeti.) cümlesi ise onun haberidir. Tıpkı وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ (Ama Allah’a verdikleri sözü bozanlar;)… - أُولٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ (İşte onlara sadece lânet vardır.) [Ra‘d: 13/25] ifadelerinde olduğu gibi. اَلَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللهِ cümlesinin, (önceki âyetin sonundaki) أُولُوا الْأَلْبَابِ (Akıl sahipleri)nin sıfatı olması da mümkündür. Birinci görüş doğruya daha yakındır.

[1244] Allah’a verdikleri söz: “Onların kendileri hakkında şahitliklerini isteyerek ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ buyurunca, onlar da ‘Elbette!’ diye ikrar etmişlerdi.” [A‘râf 7/172] âyet-i kerimesinin işaret ettiği gibi, Allah’ın rububiyetine tanıklık etme adına kendilerini bağlayıcı biçimde verdikleri sözdür.

[١٢٤١] دخلت همزة الإنكار على الفاء في قوله {أَفَمَن يَعْلَمُ} لإنكار أن تقع شبهة بعد ما ضرب من المثل في أنّ حال من علم {أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَبّكَ الحق} فاستجاب، بمعزل من حال الجاهل الذي لم يستبصر فيستجيب: كبعد ما بين الزبد والماء والخبث والإبريز.

[١٢٤٢] {إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُو الألباب} أي الذين عملوا على قضيات عقولهم، فنظروا واستبصروا.

٢٠-﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾

٢١-﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾

٢٢-﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلانِيَةً وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ﴾

٢٣-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ﴾

٢٤-﴿سَلامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾

[١٢٤٣] {والذين يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ} مبتدأ. و{أُوْلَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ} خبره كقوله: والذين ينقضون عهد الله أولئك لهم اللعنة. ويجوز أن يكون صفة لأولي الألباب، والأوّل أوجه.

[١٢٤٤] وعهد الله: ما عقدوه على أنفسهم من الشهادة بربوبيته {وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١٧٢].

[1245] وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ yani kendilerini bağlayacak biçimde sağlamca söz verip kabul ettikleri *şey*i bozmayanlar ki bu, başta Allah'a iman olmak üzere, gerek kendileriyle Allah arasındaki gerekse kullar arasındaki sözleşmelerdir. Burada, tahsisten sonra ta'mîm söz konusudur.[1]

[1246] مَا أَمَرَ اللّٰهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ (Allah'ın, gözetilmesini emrettiği şeyleri…) yani sıla-i rahim ve akrabalık ilişkilerini. Peygamber (s.a.)'in akrabalarıyla ve müminlerle iman vesilesiyle oluşan manevi yakınlığı sürdürmek de buna dâhildir; çünkü "Müminler ancak kardeştirler." [Hucurât 49/10] Bu manevi ilişki, onlara elden geldiğince iyilikte bulunmak, yardım etmek, onları savunmak, onlara karşı şefkat beslemek, onların hayrını dilemek, kendisiyle onlar arasında tefrikanın oluşmasına meydan vermemek, onlara her vesileyle selâm vermek, hastalarını ziyaret etmek ve cenazelerinde bulunmak ile gerçekleşir. Hatta arkadaşın, hizmetçinin, komşunun, yol arkadaşının ve kedisine-tavuğuna varıncaya kadar ilişkili bulunduğu her canlının haklarını gözetmek de buna dâhildir. Rivayete göre, Mekke'de iken Fudayl b. Iyaz'ın [v. 187/803] ziyaretine bir grup insan gelmiş. Fudayl onlara, "Nerelisiniz?" diye sorunca, "Horasanlıyız." demişler. Bunun üzerine Fudayl şöyle demiş: "Nereli olursanız olun Allah'tan korkun ve bilin ki bir kul her konuda ihsan üzere hareket etse, fakat bir tavuğu bulunup ona kötü davransa ihsan üzere hareket edenlerden sayılmaz."

[1247] "Rablerinden çekinirler" yani O'nun her türlü tehdidine hedef olmaktan endişe ederler. "Özellikle de kötü bir şekilde hesaba çekilmekten korkarlar" ve hesaba çekilmeden önce kendilerini hesaba çekerler.

[1248] "Sabrederler." Bu, canlarına ve mallarına gelecek musibetlere ve tüm yükümlülüklerin zorluğuna karşı sabretmeyi içine alan genel bir ifadedir.

[1249] "Allah'ın rızasını gözeterek…" Yoksa şairin;

> Benim sarsılmaz duruşum musibetime sevinen düşmana karşıdır.
> [Böylece, zamanın felaketleri karşısında sarsılmadığımı gösteriyorum onlara!]

dediği gibi, 'Ne sabırlı adam!', 'Musibetlere karşı ne kadar dayanıklı!', 'Sarsıcı olaylar karşısında ne kadar sarsılmaz biri!' desinler diye değil. Veya 'sızlanıyor diye ayıplanmamak için', 'düşmanlarını kendisine güldürmemek için' de değil… Yine şairin;

---

[1] Yani önce Allah'a verdikleri sözü yerine getirdikleri, daha sonra da genel olarak yaptıkları anlaşmaları bozmadıkları ifade edilmiştir. / çev.

[١٢٤٥] {وَلَا ينقُضُونَ الْمِيثَاقَ} ولا ينقضون كل ما وثقوه على أنفسهم وقبلوه، من الإيمان بالله وغيره من المواثيق بينهم وبين الله وبين العباد، تعميم بعد تخصيص.

[١٢٤٦] {مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ} من الأرحام والقرابات، ويدخل فيه وصل قرابة رسول الله وقرابة المؤمنين الثابتة بسبب الإيمان {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ} [الحجرات: ١٠] بالإحسان إليهم على حسب الطاقة، ونصرتهم، والذب عنهم، والشفقة عليهم، والنصيحة لهم، وطرح التفرقة بين أنفسهم وبينهم، وإفشاء السلام عليهم، وعيادة مرضاهم، وشهود جنائزهم. ومنه مراعاة حق الأصحاب والخدم والجيران والرفقاء في السفر، وكل ما تعلق منهم بسبب، حتى الهرة والدجاجة. وعن الفضيل بن عياض أنّ جماعة دخلوا عليه بمكة فقال: من أين أنتم؟ قالوا: من أهل خراسان. قال: اتقوا الله وكونوا من حيث شئتم، واعلموا أنّ العبد لو أحسن الإحسان كله وكانت له دجاجة فأساء إليها لم يكن من المحسنين.

[١٢٤٧] {وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ} أي يخشون وعيده كله {وَيَخَافُونَ} خصوصًا {سُوء الحِسَابِ} فيحاسبون أنفسهم قبل أن يحاسبوا.

[١٢٤٨] {صَبَرُوا} مطلق فيما يصبر عليه من المصائب في النفوس والأموال ومشاق التكليف.

[١٢٤٩] {ابتغاء وَجْهِ} الله، لا ليقال: ما أصبره وأحمله للنوازل، وأوقره عند الزلازل، ولا لئلا يعاب بالجزع ولئلا يشمت به الأعداء كقوله:

وَتَجَلُّدِي لِلشّامِتِينَ أُرِيهِمُ

ولا لأنه لا طائل تحت الهلع ولا مردّ فيه للفائت، كقوله:

> [Nice sâlih dostlarım var ki mezarını ellerimle hazırlamışımdır.]
> Sabırsızlık göstermeden ve sızlanmadan; çünkü ağlamak en ufak bir
> şeyi geri getirmez!

sözündeki gibi sırf, sızlanmanın faydasızlığından, elden çıkanı geri getiremeyeceği (bilinci)nden dolayı da değil. Her iş başka başka gerekçelerle yapılır. Mümine düşen ise, işini Allah katında onu güzelleştirecek bir niyetle yapmasıdır. Aksi halde, onunla sevabı hak edemez ve hiç yapmamış gibi olur.

[1250] "Verdiğimiz rızıktan" yani helalinden; çünkü haram ne rızık olur ne de Allah'a isnat edilir.

[1251] "Gizlice ve açıkça" ifadesi nafileleri de kapsar -Çünkü nafile sadakanın gizli verilmesi daha faziletlidir.- farzları da kapsar -Çünkü vermiyor ithamına maruz kalmamak için farz sadakaların açıktan verilmesi gerekir.-

[1252] "Kötülüğü iyilikle ortadan kaldırırlar." Onu savarlar. İbn Abbâs'tan "Başkalarının kendilerine yönelen kötü sözlerini güzel sözle savarlar." yorumu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] de şöyle nakledilmiştir: "Kendilerine verilmezse verirler, zulmedilirse affederler, kendileriyle ilişki kesilirse güzel ilişkilerini sürdürürler." İbn Keysan'dan [v. 320/932] da "Günah işlediklerinde tövbe ederler." şeklinde nakledilmiştir. Ayrıca, "Bir kötülük gördüklerinde onun değiştirilmesini emrederler." de denilmiştir.

[1253] عُقْبَى الدَّارِ (yurdun akıbeti) ifadesi dünya hayatının sonu demektir ki cennettir; çünkü Allah'ın dünya hayatının sonu ve dünyadakilerin varacağı yer olmasını murat ettiği yer, burasıdır. "Adn cennetleri" ifadesi, عُقْبَى الدَّارِ (yurdun akıbeti) ifadesinden bedeldir.

[1254] فَنِعْمَ kelimesi, *fe-na'me* diye de okunmuş olup, aslı *na'ime*dir; Nun'u kesreli (yani *ni'me*) okuyanlar, Ayın'ın kesresini Nun'a aktararak okumaktadır; fethalı okuyanlar ise Ayın'ı sâkin okuyup (kesreyi Nun'a) aktarmamışlardır.

[1255] يَدْخُلُونَهَا (Oraya girerler) fiili meçhul olarak *yudhalûnehâ* (oraya girdirilirler) diye de okunmuştur.

[1256] صَلَحَ fiilini İbn Ebû Able [v. 151/768] Lâm'ın zammesiyle *saluha* okumuştur. Fethayla okunması daha fasihtir. Böylece Allah bildirmektedir ki *sâlih amellerden yoksun olanlara akrabalıkları fayda vermez.*

مَا أنْ جَزِعْتُ وَلَا هَلَعْ ... تُ وَلَا يَرُدُّ بُكاي زَنْدَا

وكل عمل له وجوه يعمل عليها، فعلى المؤمن أن ينوي منها ما به كان حسنًا عند الله، وإلا لم يستحق به ثوابًا، وكان فعلا كلا فعل.

[١٢٥٠] {مّمّا رزقناهم} من الحلال؛ لأنّ الحرام لا يكون رزقًا ولا يسند إلى الله.

[١٢٥١] {سِرّا وَعَلاَنِيَةً} يتناول النوافل، لأنها في السر أفضل والفرائض، لوجوب المجاهرة بها نفيًا للتهمة.

[١٢٥٢] {وَيَدْرَءونَ بالحسنة السيئة} ويدفعونها عن ابن عباس: يدفعون بالحسن من الكلام ما يرد عليهم من سيء غيرهم. وعن الحسن: إذا حرموا أعطوا، وإذا ظلموا عفوا، وإذا قطعوا وصلوا. وعن ابن كيسان: إذا أذنبوا تابوا. وقيل: إذا رأوا منكرًا أمروا بتغييره.

[١٢٥٣] {عقبى الدار} عاقبة الدنيا وهي الجنة، لأنها التي أراد الله أن تكون عاقبة الدنيا ومرجع أهلها. و{جنات عَدْنٍ} بدل من عقبى الدار.

[١٢٥٤] وقرئ «فنعم»، بفتح النون. والأصل: نعم فمن كسر النون فلنقل كسرة العين إليها، ومن فتح فقد سكن العين ولم ينقل.

[١٢٥٥] وقرئ «يدخلونها»، على البناء للمفعول.

[١٢٥٦] وقرأ ابن أبي عبلة «صلُح»، بضم اللام، والفتح أفصح، أعلم أنّ الأنساب لا تنفع إذا تجردت من الأعمال الصالحة.

[1257] اٰبَائِهِمْ her birinin ebeveyni demek olup, "Babalarından ve annelerinden" denilmiş gibidir. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ hal konumundadır, çünkü mâna, ya "'Selâm size' diyerek…" ya da "Selâm vererek" şeklindedir. **Şayet** "بِمَا صَبَرْتُمْ ifadesi nereye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** Gizli bir kelimeye ma'tūftur. Açılımı da, *hâzâ bi-mâ sabertum* (Bu, sizin sabretmenize karşılıktır.) şeklindedir. Şöyle demek isterler: *Hâze's-sevâb*^{u} *bi-sebebi sabrikum* (Bu mükâfat, sabrınız sebebiyledir.) Veya katlandığınız sabır meşakkati ve zahmetinin karşılığı işbu lezzet ve nimetlerdir. Mâna şöyledir: Dünyada zahmet çektiyseniz de şu an rahata kavuştunuz. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

> Orada daha evvel bakımlı kadınlar görmeme *karşılık*…

[1258] Rivayete göre Peygamber (s.a.) her yıldönümünde şehitlerin mezarının başına varır ve şöyle dermiş: "Selâm size! Bu mükâfat, sabrınız sebebiyledir."

[1259] بِمَا صَبَرْتُمْ ifadesinin *selâm*^{un} kelimesine atfedilmiş olması da mümkündür, yani bu esenlik ve ikramı size sabrınız sebebiyle yapıyoruz.

25. Allah'a verdikleri sözü, -iyice pekiştirdikten sonra- yerine getirmeyenler, Allah'ın koparılmamasını emrettiği bağları koparanlar ve yeryüzünde bozuculuk yapanlar... İşte, lânet de bunlarındır, yurdun kötüsü de!..

[1260] Allah'a verdikleri sözü "iyice pekiştirdikten" yani -itiraf ve kabul etme anlamında- iyice bağladıktan "sonra…"

[1261] "Yurdun kötüsü" ifadesiyle dünya yurdunun kötü akıbetinin kastedilmiş olması muhtemeldir; çünkü daha önce [22. ve 24. âyetlerde] geçen عقبى الدار (dünya yurdunun güzel akıbeti) ifadesi mukabilinde kullanılmıştır. Ancak *dâr* (yurt) ile cehennem, سُوءُ الدَّارِ (onun kötüsü) ile de cehennemin azabı kastedilmiş de olabilir.

26. Allah rızkı dileklerine genişletmekte, dilediklerine daraltmaktadır. Böyle iken, dünya hayatı ile şımarmaktalar! Oysa Âhiretin yanında dünya hayatı gelip geçici bir zevkten ibarettir.

[1262] "Allah rızkı genişletmektedir." Yani rızkı genişleten ve daraltan yalnızca Allah'tır, başkası değil. Dolayısıyla, Mekkelilerin rızkını genişletip bollaştıran da O'dur.

[١٢٥٧] وآباؤهم جمع أبوي كل واحد منهم، فكأنه قيل من آبائهم وأمهاتهم. {سلام عَلَيْكُمُ} في موضع الحال، لأنّ المعنى: قائلين سلام عليكم أو مسلمين، فإن قلت: بم تعلق قوله {بِمَا صَبَرْتُمْ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: هذا بما صبرتم، يعنون هذا الثواب بسبب صبركم، أو بدل ما احتملتم من مشاق الصبر ومتاعبه هذه الملاذ والنعم والمعنى: لئن تعبتم في الدنيا لقد استرحتم الساعة، كقوله:

بِمَا قَدْ أَرَى فِيهَا أَوَانِسَ بُدَّنَا

[١٢٥٨] وعن النبي ﷺ: أنه كان يأتي قبور الشهداء على رأس كل حول فيقول "السلام عليكم بما صبرتم فنعم عقبى الدار"

[١٢٥٩] ويجوز أن يتعلق بسلام، أي نسلم عليكم ونكرمكم بصبركم.

٢٥-﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾

[١٢٦٠] {مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ} من بعد ما أوثقوه به من الاعتراف والقبول.

[١٢٦١] {سُوءُ الدَّارِ} يحتمل أن يراد سوء عاقبة الدنيا، لأنه في مقابلة عقبى الدار، ويجوز أن يراد بالدار جهنم، وبسوئها عذابها.

٢٦-﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ﴾

[١٢٦٢] {اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ} أي الله وحده هو يبسط الرزق ويقدره دون غيره، وهو الذي بسط رزق أهل مكة ووسعه عليهم.

[1263] “Şımarmaktalar.” Yani Allah’ın, onlara geniş geniş sunduğu dünyalıklar sebebiyle –O’nun lütuf ve ihsanından dolayı mutluluk duyma şeklinde değil- baştan çıkıp şımaracak şekilde sevindiler. Dolayısıyla, ahiret nimetlerini hak etmek için onu şükürle karşılamadılar. Dünya nimetlerinin ahiret nimetleri yanında bir yolcunun azığı misali basit bir şey olduğu gerçeğini fark edemediler. Yolcu azığı ise birkaç tane hurma, birkaç yudum un çorbası vb. şeylerdir.

27. Evet, nankörce inkâr edenler “Rabbinden ona bir mucize indirilse ya?!” diyorlar. De ki: Allah dilediğini saptırıyor, kendisine yönelenleri de doğru yola getiriyor.

28. Onlar ki iman etmekte, kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşmaktadır. Bakınız! Zaten, kalpler de sadece Allah’ı anmakla huzura kavuşur.

29. İman edip sâlih amel işleyenlere hoşlanılacak, güzel bir ‘nihaî dönüş yeri’ vardır.

[1264] **Şayet** “Onların, ‘Rabbinden kendisine bir mucize indirilse ya!’ sözleri, ‘Allah dilediğini saptırıyor.’ sözüyle nasıl bağdaşır?” **dersen şöyle derim:** İlk cümle, onların sözlerinden duyulan hayret yerine geçen bir ifadedir. Şöyle ki, Allah’ın, Resulüne vermiş olduğu apaçık ve çok sayıdaki mucize, kendisinden önce hiçbir peygambere verilmemiştir. Her türlü mucizeden öte tek başına Kur’ân da yeterli idi. Onlar ise bunu bile bile inkâr edip, ona itibar etmeyip sanki ona hiçbir mucize indirilmemiş gibi kabul edince, bu tam hayretlik ve son derece yadırganacak bir durum oldu. Dolayısıyla, onlara sanki şöyle denildi: “Ne inatçısınız! İnkârda ne kadar ısrarcısınız! Allah dilediklerini, yani sizin gibi son derece inat ve ısrarla inkâr etmeyi sürdürenleri saptırır; her tür mucize indirilse bile böylelerinin doğru yolu bulmasına imkân yoktur. Sizin niteliğinizden farklı niteliğe sahip olanları ise “doğru yola getirir.”

[1265] مَنْ أَنَابَ “Gerçeğe yönelenleri…” demektir. *İnâbe*nin hakikat mânası iyilik sürecine girmektir. “İman edenler(i)…” ifadesi “gerçeğe yönelenler”den bedeldir.

[1266] “Kalpleri Allah’ı anmakla” yani, O’nun korkusundan dolayı hisettikleri huzursuzluk ve tedirginlikten sonra rahmet ve bağışlamasını hatırlamakla “huzura kavuşmaktadır.” Şu âyet-i kerimede olduğu gibi: “…sonra, Allah’ın öğüdüne karşı derileri ve kalpleri yumuşar.” [Zümer 39/23] Ya da O’nun birliğini gösteren delilleri hatırlamakla veyahut Kur’ân’la kalpler huzura kavuşur; çünkü Kur’ân, kalpleri sükûnete erdiren ve kalplerde imanı kökleştiren apaçık bir mucizedir.

[١٢٦٣] {وَفَرِحُوا} بما بسط لهم من الدنيا فرح بطر وأشر لافرح سرور بفضل الله وإنعامه عليهم، ولم يقابلوه بالشكر حتى يستوجبوا نعيم الآخرة، وخفي عليهم أن نعيم الدنيا في جنب نعيم الآخرة ليس إلا شيئًا نزرا يتمتع به كعجالة الراكب، وهو ما يتعجله من تميرات أو شربة سويق أو نحو ذلك.

٢٧-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنَابَ﴾

٢٨-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾

٢٩-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ﴾

[١٢٦٤] فإن قلت: كيف طابق قولهم {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ} قوله {قُلْ إِنَّ اللهَ يُضِلُّ مَن يَشَاءُ}؟ قلت: هو كلام يجري مجرى التعجب من قولهم، وذلك أن الآيات الباهرة المتكاثرة التي أوتيها رسول الله ﷺ لم يؤتها نبيّ قبله، وكفى بالقرآن وحده آية وراء كل آية، فإذا جحدوها ولم يعتدّوا بها وجعلوه كأن آية لم تنزل عليه قط، كان موضعًا للتعجب والاستنكار، فكأنه قيل لهم: ما أعظم عنادكم وما أشد تصميمكم على كفركم: إن الله يضل من يشاء ممن كان على صفتكم من التصميم وشدّة الشكيمة في الكفر، فلا سبيل إلى اهتدائهم وإن أنزلت كل آية {وَيَهْدِى إِلَيْهِ مَنْ} كان على خلاف صفتكم.

[١٢٦٥] {أَنَابَ} أقبل إلى الحق، وحقيقته دخل في نوبة الخير، و{الذين آمَنُوا} بدل من {مَنْ أَنَابَ}.

[١٢٦٦] {وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللهِ} بذكر رحمته ومغفرته بعد القلق والاضطراب من خشيته، كقوله {ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللهِ} [الزمر: ٢٣] أو تطمئن بذكر دلائله الدالة على وحدانيته، أو تطمئن بالقرآن لأنه معجزة بينة تسكن القلوب وتثبت اليقين فيها.

[1267] اَلَّذِينَ اٰمَنُوا mübteda, طُوبٰى لَهُمْ ise onun haberidir. *Ellezîne*nin *kulûb*dan bedel olması da mümkün olup, bu durumda muzāfı gizli olur; yani *tatma'innu'l-kulûbu kulûbu'llezîne âmenû* (Kalpler mutmain olur, yani iman edenlerin kalpleri) şeklindedir. طُوبٰى *tābe*den mastardır. *Büşrâ* ve *zülfâ* kelimelerinde olduğu gibi. *Tūbâ le-ke*nin mânası "Hoşlanılacak büyük bir hayra nail oldun." şeklindedir. *Tūbâ le-hum*, mahallen mansup veya merfû'dur. *Tayyib*^{en} *le-ke - tayyib*^{un} *le-ke* ve *selâm*^{en} *le-ke - selâm*^{un} *le-ke* deyimlerinde olduğu gibi. وَحُسْنُ مَاٰبٍ (Güzel bir nihâî dönüş yeri…) *Hüsn* merfû' ve mansup okunmuş olup, bu iki okuyuş طُوبٰى'nın (sözünü ettiğimiz) mahallî i'raplarına delâlet etmektedir.

[1268] لهم'deki Lâm *suky*^{en} *le-ke* (Susuzluk çekmeyesin!) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir.

[1269] طُوبٰى kelimesinin Vav'ı, Tā'nın zammeli olmasına bağlı olarak Yâ'dan dönüşmüştür. Tıpkı مُوقِنٌ ve مُوسِرٌ gibi (aslı: *muykın*^{un} ve *muysir*^{un}). Nitekim Mekvezetü'l-A'râbî, Ya'yı [Vav'a dönüşmekten] korumak için Tā'nın kesresiyle طِيبٰى لَهُمْ şeklinde okumuştur. Tıpkı *biyd*^{un} ve *ma'îşet*^{un} gibi.

30. İşte, seni de böyle, kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği, Rahman'ı nankörce inkâr eder haldeki bir topluluğun arasında gönderdik ki sana vahyettiklerimizi onlara okuyasın. De ki: O benim Rabbimdir; O'ndan başka tanrı yok. Ben yalnızca O'na dayanıp güvendim, dönüşüm de sadece O'nadır.

[1270] "İşte, seni de böyle" -bu gönderme gibi- "gönderdik." Yani, diğer gönderilişlerden daha önemli ve daha faziletli bir gönderişle seni de gönderdik. Sonra Allah onu nasıl gönderdiğini açıklayarak şöyle buyurdu: "Kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği bir topluluğun arasında…" Yani kendilerinden önce çok sayıda ümmetlerin gelip geçtiği, dolayısıyla kendilerinin son ümmet, senin de son peygamber olduğun bir topluluğun arasında gönderdik ki "sana vahyettiğimiz" bu yüce kitab"ı onlara okuyasın."

[1271] "Nankörce inkâr eder haldeki…" Yani bunların hali şuydu; "Rahman'ı" yani rahmeti her şeyi kuşatmış ve kendilerindeki her nimetin kendisinden geldiği rahmeti bol Zât'ı inkâr ediyorlar; kendilerine senin gibi birinin gönderilmesi ve gönderilmiş diğer kitapları tasdik eden Kur'ân-ı Mu'ciz'in kendilerine indirilmesi nimetine nankörlük ediyorlardı.

[١٢٦٧] {الذين آمَنُوا} مبتدأ، و{طوبى لَهُمْ} خبره. ويجوز أن يكون بدلًا من القلوب، على تقدير حذف المضاف، أي تطمئن القلوب قلوب الذين آمنوا، وطوبى مصدر من طاب، كبشرى وزلفى، ومعنى «طوبى لك» أصبت خيرًا وطيبًا، ومحلها النصب أو الرفع، كقولك: طيبًا لك وطيب لك، وسلامًا لك وسلام لك. والقراءة في قوله «وحسن مآب»، بالرفع والنصب تدلك على محليها.

[١٢٦٨] واللام في {لَهُمْ} للبيان مثلها في سقيا لك.

[١٢٦٩] والواو في طوبى منقلبة عن ياء لضمة ما قبلها، كموقن وموسر وقرأ مكوزة الأعرابي: «طيبى لهم»، فكسر الطاء لتسلم الياء، كما قيل: بيض ومعيشة.

٣٠-﴿كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لِتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي لا إِلَهَ إلا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ﴾

[١٢٧٠] {كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ} مثل ذلك الإرسال أرسلناك، يعني أرسلناك إرسالًا له شأن وفضل على سائر الإرسالات، ثم فسر كيف أرسله فقال: {فِى أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهَا أُمَمٌ} أي أرسلناك في أمة قد تقدمتها أمم كثيرة فهي آخر الأمم وأنت خاتم الأنبياء {لِّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الذي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} لتقرأ عليهم الكتاب العظيم الذي أوحينا إليك.

[١٢٧١] {وَهُمْ يَكْفُرُونَ} وحال هؤلاء أنهم يكفرون {بالرحمن} بالبليغ الرحمة الذي وسعت رحمته كل شيء، وما بهم من نعمة فمنه، فكفروا بنعمته في إرسال مثلك إليهم وإنزال هذا القرآن المعجز المصدق لسائر الكتب عليهم.

[1272] "De ki: O benim" ortaklardan son derece münezzeh ve Biricik olan "Rabbimdir. Ben" size karşı beni muzaffer kılması konusunda "yalnızca O'na dayanıp güvendim. Dönüşüm de sadece O'nadır." Sizinle mücadele ve verdiğiniz sıkıntılara sabretme konusunda beni O mükâfatlandıracaktır.

31. Eğer kendisiyle dağların yürütüldüğü veya Arz'ın paramparça edildiği ya da ölülerin konuşturulduğu bir Kur'ân olsaydı, yine bu Kur'ân olurdu. Aksine, bu işlerin tamamı Allah'a aittir. İnananlar hâla anlamadılar mı ki şayet Allah dileseydi, bütün insanları doğru yola eriştirirdi. Allah'ın vaadi gelinceye kadar, nankörce inkâr edenlerin -kendi işlediklerinden dolayı- başından veya yurtlarının yakınından bela eksik olmayacaktır. Allah elbette vaadinden caymaz.

[1273] وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا (Bir Kur'ân olsaydı) şartının cevabı mahzuftur. Tıpkı köleni tehdit ederek; *lev ennî kumtu ileyke…* (Bir kalkarsam ayağa!..) deyip gerisini söylememen gibi. Anlam şöyledir: **Şayet** "dağların yürütüldüğü" yani köklerinden sökülüp yerlerinden uzaklaştırıldığı veya "Arz'ın" çatırdayıp kıta kıta dağılarak "paramparça edildiği ya da ölülerin konuşturulduğu" yani senin sözünü işitip cevap verecek şekilde dile getirildiği bir Kur'ân olsaydı, yine bu Kur'ân olurdu; çünkü Kur'ân, "Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, Allah korkusundan kesinlikle ezilip parçalanmış olduğunu görürdün." [Haşr 59/21] âyetinde belirtildiği gibi, hatırlatmada zirve, uyarma ve korkutmada son noktadır. Bu, benim; "Sana vahyettiğimizi kendilerine okuyasın diye…" [Raʻd 13/30] âyetinde Peygamber (s.a.)'e vahyedilen Kur'ân'ın *yüceltilmesinin* kastedildiği şeklindeki yorumumu desteklemektedir.

[1274] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Şayet dağların yürütülmesi yerkürenin paramparça edilmesi, ölülerin diriltilip konuşturulmasının kendisiyle gerçekleştiği bir Kur'ân olsa yine ona iman etmeyecek ve uyarılarına kulak asmayacaklardı. Şu âyette de söylendiği gibi: "Biz onlara melekleri indirseydik ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik de ölüler kendileriyle konuşsaydı, -Allah dilerse başka, ama- yine de iman etmezlerdi. Fakat çoğu bunu bilmez." [Enʻâm 6/111]

[1275] Ebû Cehil b. Hişam'ın Peygamber'e (s.a.)'e şöyle dediği söylenmiştir: "Tıpkı Davut (a.s)'ın emrine boyun eğdirildiği gibi bizim için de Mekke'den şu dağları Kur'ân'ınla yürüterek uzaklaştır da bize yer açılsın ve orada bağlar, bahçeler, çiftlikler edinelim. İddia ettiğin gibi gerçekten peygambersen, Allah katında Davut'tan daha değersiz değilsindir. Yine, rüzgâr Süleyman'ın emrine verildiği gibi sen de onu bizim emrimize ver ki, binelim; ticaret yapmak üzere aynı gün Şam'a gidip geri dönelim. Bunca uzun mesafeyi *kat* etmek bize çok zor geliyor

[١٢٧٢] {قُلْ هُوَ رَبِّى} الواحد المتعالي عن الشركاء {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} في نصرتي عليكم {وَإِلَيْهِ مَتَابِ} فيثيبني على مصابرتكم ومجاهدتكم.

٣١-﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الأَرْضُ أَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لِلَّهِ الأَمْرُ جَمِيعًا أَفَلَمْ يَيْئَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا وَلا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٢٧٣] {وَلَوْ أَنَّ قرآنا} جوابه محذوف، كما تقول لغلامك: لو أني قمت إليك، وتترك الجواب والمعنى: ولو أن قرآنا {سُيِّرَتْ بِهِ الجبال} عن مقارّها، وزعزعت عن مضاجعها {أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الأرض} حتى تتصدع وتتزايل قطعًا {أَوْ كُلِّمَ بِهِ الموتى} فتسمع وتجيب، لكان هذا القرآن لكونه غاية في التذكير ونهاية في الإنذار والتخويف، كما قال: {لَوْ أَنزَلْنَا هذا القرآن على جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خاشعا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ الله} [الحشر: ٢١] هذا يعضد ما فسرت به قوله {لِّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الذى أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} [الرعد: ٣٠] من إرادة تعظيم ما أوحى إلى رسول الله ﷺ من القرآن.

[١٢٧٤] وقيل: معناه ولو أن قرآنا وقع به تسيير الجبال وتقطيع الأرض وتكليم الموتى وتنبيههم، لما آمنوا به ولما تنبهوا عليه كقوله {وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الملائكة} [الأنعام: ١١١] الآية.

[١٢٧٥] وقيل: إن أبا جهل بن هشام قال لرسول الله ﷺ: سيِّر بقرآنك الجبال عن مكة حتى تتسع لنا فنتخذ فيها البساتين والقطائع، كما سخرت لداود عليه السلام إن كنت نبيًا كما تزعم، فلست بأهون على الله من داود. وسخر لنا به الريح لنركبها ونتجر إلى الشام ثم نرجع في يومنا، فقد شق علينا قطع المسافة البعيدة كما سخرت لسليمان عليه السلام.

Veya onunla atalarımızdan ölüp gitmiş iki-üç kişiyi dirilt; bunlardan biri de Kusayy b. Kilâb olsun." Âyet işte bunun üzerine inmiştir. Bu yaklaşıma göre *takī'u'l-'ard* (yerin paramparça edilmesi) ifadesinin mânası, yol alma ve aşma suretiyle Yer'in *kat* edilmesidir.

[1276] Ferrâ'dan [v. 207/822] şöyle nakledilmiştir: "Şayet kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân olsa" ifadesi bir önceki âyette geçen "Onlar Rahman'ı nankörce inkâr ederler." ifadesine müteallıktır. Bu durumda, anlam "Kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân bile olsa yine Rahman'ı inkâr ederler." şeklinde olur. Diğerleri ise ara ifadedir. Bu, çok da uzak bir yaklaşım değildir.

[1277] قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ ifadesinin, "yer, çâk çâk yarılıp, dereler ve gözeler çıksa..." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1278] "Aksine bu işlerin tamamı Allah'a aittir." Bunun iki mânası vardır: Birincisi: Aksine Allah'ın her şeye gücü yeter. O, kendilerinin önerdiği mucizeleri getirmeye de kadirdir. Ne var ki o tür mucizeleri izhar etmesinin düzeni altüst edeceğini bilmesi bunu yapmasını engellemektedir. İkincisi: Bilakis Allah'ın onları iman etmeye zorlama yetkisi vardır. O, zorlamaya da kadirdir. Ne var ki, yükümlülük işini, insanların seçme özgürlüğü esasına dayandırmıştır. Âyetin devamı olan şu ifadeler de bunu desteklemektedir: "Hâlâ anlamadılar mı ki şayet Allah dileseydi," yani zorlama ve mecbur bırakma şeklindeki bir dilemeyle dileseydi "bütün insanları doğru yola eriştirirdi."

[1279] اَفَلَمْ يَيْـَٔسِ "Hâlâ öğrenemediler mi ki?" demektir. Bu kelimenin Naha' halkının lehçesi olduğu söylenmiştir. Mânasını içermesi sebebiyle *ye's*in ilim anlamında kullanıldığı da söylenmiştir; çünkü bir şeyden ümidini kesen, onun olmayacağını bilir. Tıpkı mânalarını içermeleri sebebiyle ümidin korku anlamında, unutmanın da terk etme anlamında kullanılması gibi. Nitekim Suheym b. Vesîl er-Riyâhî şöyle demiştir:

> Beni bir kumar kazancı gibi aralarında üleşirlerken, dağ geçidinde
> kendilerine diyordum ki; "Benim Zehdem'in binicisinin oğlu
> olduğumu bilmiyor musunuz!?"

[1280] Hazret-i Ali [v. 40/661] ile İbn Abbâs'ın [v. 68/688] ve sahabe ile tâbi'înden bir grubun *e-fe-lem yetebeyyen* (İyice anlamadılar mı?) şeklindeki okuyuşları da bunu desteklemektedir. Bu okuyuş, اَفَلَمْ يَيْـَٔسِ ifadesinin açıklamasıdır. Söylendiğine göre vahiy kâtibi uyuklarken kelimeyi öyle yazmış ki harfin iki dişi eşit olmuş.

أو ابعث لنا به رجلين أو ثلاثة ممن مات من آبائنا: منهم قصي بن كلاب فنزلت ومعنى تقطيع الأرض على هذا: قطعها بالسير ومجاوزتها.

[١٢٧٦] وعن الفراء: هو متعلق بما قبله. والمعنى: وهم يكفرون بالرحمن {وَلَوْ أَنَّ قرآنا سُيّرَتْ بِهِ الجبال} وما بينهما اعتراض، وليس ببعيد من السداد.

[١٢٧٧] وقيل {قُطّعَتْ بِهِ الأرض} شققت فجعلت أنهارًا وعيونًا.

[١٢٧٨] {بَل لله الأمر جَمِيعًا} على معنيين، أحدهما: بل لله القدرة على كل شيء، وهو قادر على الآيات التي اقترحوها؛ إلاّ أنّ علمه بأنّ إظهارها مفسدة يصرفه. والثاني: بل لله أن يلجئهم إلى الإيمان، وهو قادر على الالجاء لولا أنه بنى أمر التكليف على الاختيار. ويعضده قوله {أَفَلَمْ يَاْيْئَسِ الذين آمَنُوا أَن لَّوْ يَشَاء الله} يعني مشيئة الإلجاء والقسر {لَهَدَى الناس جَمِيعًا}

[١٢٧٩] ومعنى {أَفَلَمْ يَاْيْئَسِ} أفلم يعلم. قيل: هي لغة قوم من النخع. وقيل إنما استعمل اليأس بمعنى العلم لتضمنه معناه؛ لأنّ اليائس عن الشيء عالم بأنه لا يكون، كما استعمل الرجاء في معنى الخوف، والنسيان في معنى الترك لتضمن ذلك. قال سحيم بن وثيل الرياحي:

أَقُولُ لَهُمْ بالشِّعْبِ إذْ يَيْسُرُونَنِي أَلَمْ تَيْأَسُوا أَنّي ابْنُ فَارِسِ زَهْدَمِ

[١٢٨٠] ويدل عليه أن عليًا وابن عباس وجماعة من الصحابة والتابعين قرؤا «أفلم يتبين»، وهو تفسير (أفلم ييئس) وقيل: إنما كتبه الكاتب وهو ناعس مستوى السينات،

Bu ve benzeri iddialar, *bâtıl*ın önünden ve ardından kendisine yaklaşamadığı Allah Kitabı hakkında kabul edilemeyecek şeylerdendir! Böylesi bir yanlış, *imam* mushafın iki kapağı arasında hâlâ yer alacak kadar nasıl gözden kaçmış olabilir!? Oysa bu Mushaf, Allah'ın dini konusunda son derece titiz ve dikkatli, onu korumak için ellerinden gelen yapan büyük sahabilerin ellerinde dolaşıyordu. Ve onlar bu dinin küçük büyük hiçbir meselesi konusunda dikkatsiz davranmazlardı. Özellikle, tüm yasaların kaynağı ve dinin dayanağı olan *kānûn* (Kur'ân) hususunda. *Vallâhi* bu hiç kuşku götürmeyen bir iftiradır.

[1281] اَنْ لَوْ يَشَاءُ (Şayet Allah dileseydi…) ifadesinin اٰمَنُوا (iman etiler) ile bağlantılı olması da mümkündür. Bu durumda anlam şöyle olur: Allah'ın –dilerse- tüm insanlara hidayet edebileceğine, dolayısıyla bunları da doğru yola getirebileceğine iman edenler, bu kâfirlerin imanlarından hâla ümit kesmediler mi!? (*âmenû bi-en lev yeşâ'allāhu…*)

[1282] "İşlediklerinden" yani, inkârlarından ve kötü eylemlerinden "dolayı, bela" yani canları, evlatları ve malları konusunda Allah'ın, başlarına türlü bela ve musibetler getirmesi sebebiyle kapılarını çalan felaketler "başlarından eksik olmayacaktır." "Yahut" pek yakında bela "yanıbaşlarına konacak ve Allah'ın vaadi" -ölümleri veya kıyamet- gelinceye kadar" korkup ıstıraba düşecekler, bu belanın kıvılcımları üzerlerinde uçuşacak ve kötülükleri kendilerine dokunacaktır. Şöyle de denilmiştir: Mekke müşriklerinin Peygamber (s.a.)'e yaptıkları sebebiyle başlarına sürekli felaket gelecektir; çünkü Allah Resulü üzerlerine sürekli askerî birlikler gönderir, (bu birlikler) Mekke civarında onlara baskın düzenleyip, mallarını ele geçirirdi. Yahut da "Ey Muhammed! Allah'ın vaadi -yani Allah'ın vaat ettiği Mekke fethi- gelinceye kadar, Hudeybiye'ye gittiğin gibi ordunla yurtlarının yakınına kadar sokulacaksın.

32. Gerçek şu ki senden önce de nice peygamberlerle alay edilmişti… Nankörce inkâr edenlere mühlet verdim, ama onları sonunda mutlaka yakaladım! Nasılmış Benim cezalandırışım?!

[3821] اَمْلَيْتُ fiilinin mastarı olan *el-imlâ'* zaman tanımak, onları bir süre emniyet ve refah içerisinde bırakmak demektir. Tıpkı merada otlamaya bırakılmış [fakat sonunda, kesilecek bir] hayvan gibi.

[1284] Bu âyet, inkârcılar için bir tehdit; Peygamber (s.a.)'den alaylı alaylı mucize istemelerine bir cevap ve Peygamber'e yönelik bir tesellidir.

وهذا ونحوه مما لا يصدق في كتاب الله الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه، وكيف يخفى مثل هذا حتى يبقى ثابتًا بين دفتي الإمام. وكان متقلبًا في أيدي أولئك الأعلام المحتاطين في دين الله المهيمنين عليه لا يغفلون عن جلائله ودقائقه، خصوصًا عن القانون الذي إليه المرجع، والقاعدة التي عليها البناء، وهذه والله فرية ما فيها مرية.

[١٢٨١] ويجوز أن يتعلق {أَن لَّوْ يَشَاء} بآمنوا، على أو لم يقنط عن إيمان هؤلاء الكفرة الذين آمنوا بأن لو يشاء الله لهدى الناس جميعًا ولهداهم.

[١٢٨٢] {تُصِيبُهُم بِمَا صَنَعُوا} من كفرهم وسوء أعمالهم {قَارِعَةٌ} داهية تقرعهم بما يحل الله بهم في كل وقت من صنوف البلايا والمصائب في نفوسهم وأولادهم وأموالهم {أَوْ تَحُلُّ} القارعة {قَرِيبًا} منهم فيفزعون ويضطربون ويتطاير إليهم شرارها، ويتعدى إليهم شرورها {حتى يَأْتِيَ وَعْدُ اللهِ} وهو موتهم، أو القيامة. وقيل: ولا يزال كفار مكة تصيبهم بما صنعوا برسول الله ﷺ من العداوة والتكذيب قارعة؛ لأنّ رسول الله ﷺ كان لا يزال يبعث السرايا فتغير حول مكة وتختطف منهم، وتصيب من مواشيهم. أو تحل أنت يا محمد قريبًا من دارهم بجيشك، كما حل بالحديبية، حتى يأتي وعد الله وهو فتح مكة، وكان الله قد وعده ذلك.

٣٢-﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمْلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾

[١٢٨٣] الإملاء: الإمهال، وأن يترك ملاوة من الزمان في خفض وأمن، كالبهيمة يملي لها في المرعى.

[١٢٨٤] وهذا وعيد لهم وجواب عن اقتراحهم الآيات على رسول الله ﷺ استهزاء به وتسلية له.

33. Peki, O değil mi herkesin kazandıkları üzerinde yegâne gözetmen!? Buna rağmen, O'nun için birtakım ortaklar kabul ediyorlar! De ki, o ortakların isimlerini verin bakalım! Yeryüzünde kendisinin bilmediği(!) bir şey var da O'na bunu siz mi haber veriyorsunuz; yoksa öylesine mi söylüyorsunuz?! Aksine, nankörce inkâr edenlere kendi kurdukları hileler çekici gösterildi ve doğru yoldan alıkonuldular. Allah'ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.

34. Onlara dünya hayatında bir azap var, ama Âhiret azabı daha meşakkatlidir; kendilerini Allah'a karşı koruyacak kimse de yoktur.

[1285] "O değil mi yegâne kayyım!?" Allah'a ortak koşmaları konusunda karşılarına dikilen bir delildir, yani her şey üzerinde kayyım ve gözetleyici, sâlih- fasit "her canlının" hayır ve şer adına "kazandıkları/yaptıkları" üzerinde murakıp; herkese kendi yaptıklarının karşılığını hazırlayan Allah, hiç böyle olmayan biri gibi olur mu?

[1286] Mübteda olan bu kısmın haberi olacak bir ifade varsayılıp, وَجَعَلُوا (kabul ediyorlar) ifadesinin ona atfedilmesi de mümkündür. Şöyle ki: Yoksa bu niteliğe sahip olan Zât'ı -yani yalnızca kendisine kulluk edilmesini hak eden Allah'ı- 'bir' kabul etmiyorlar da O'na ortak mı ihdas ediyorlar?! (*e-fe-men bi-hâzihi's-sıfeti lem yuvahhidûhu ve ce'alû…*)

[1287] "De ki, isimlerini verin…" Yani O'nun için ortaklar meydana getirdiniz. Haydi, bunların isimlerini O'na söyleyin, kimmiş bunlar? Adlarını bildirin. Sonra şöyle buyurdu: "Yoksa O'na … haber mi veriyorsunuz?" اَمْ munkatı'a olup, *bel e* takdirindedir. Tıpkı birine, *kul lî men Zeydu? Em huve ekallu min en yu'rafe?* (De bakalım bana, kimmiş Zeyd? Yoksa o tanınmayacak kadar basit biri mi?) demen gibi. Mâna şöyledir: Yoksa yeryüzünde O'nun *bilmediği* bazı ortaklar [var da onlar]ı O'na siz mi haber veriyorsunuz!? Oysa O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir. O'nun ilmi bunlara taalluk etmediğine göre, onların bilinmeye konu olabilecek bir şey olmadıkları açıktır. Kasıt, O'nun için ortak namına hiçbir şey bulunmadığını bildirmektir. Bunun bir örneği de şu âyettir: "De ki: Siz, göklerde ve yerde kendisinin *bilmediği* bir şeyi mi Allah'a bildiriyorsunuz?!" [Yûnus 10/18]

[1288] "Yoksa öylesine mi söylüyorsunuz?" Yani, hiçbir hakikati bulunmadığı halde içi boş laflarla mı bunlara 'ortak' diyorsunuz? Şu âyetlerde olduğu gibi: "Bu onların kendi ağızlarıyla söyledikleri [asılsız] sözlerden ibarettir." [Tevbe 9/30]; "Siz, O'nu bırakıp ancak sizin ve atalarınızın taktığı birtakım (boş) isimlere tapıyorsunuz." [Yûsuf 12/40]

٣٣-﴿أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لا يَعْلَمُ فِي الأَرْضِ أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

٣٤-﴿لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ﴾

[١٢٨٥] {أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ} احتجاج عليهم في إشراكهم بالله، يعني أفا الله الذي هو قائم رقيب {على كُلِّ نَفْسٍ} صالحة أو طالحة {بِمَا كَسَبَتْ} يعلم خيره وشره، ويعدّ لكل جزاءه، كمن ليس كذلك.

[١٢٨٦] ويجوز أن يقدّر ما يقع خبرًا للمبتدأ ويعطف عليه وجعلوا، وتمثيله: أفمن هو بهذه الصفة لم يوحدوه {وَجَعَلُوا} له وهو الله الذي يستحق العبادة وحده.

[١٢٨٧] {شُرَكَاء قُلْ سَمُّوهُمْ} أي جعلتم له شركاء فسموهم له من هم ونبئوه بأسمائهم، ثم قال: {أَمْ تُنَبِّئُونَهُ} على أم المنقطعة، كقولك للرجل: قل لي من زيد أم هو أقل من أن يعرف، ومعناه: بل أتنبئونه بشركاء لا يعلمهم في الأرض وهو العالم بما في السموات والأرض، فإذا لم يعلمهم علم أنهم ليسوا بشيء يتعلق به العلم، والمراد نفي أن يكون له شركاء. ونحو: {قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِى السَّمَوَاتِ وَلَا فِى الْأَرْضِ} [يونس: ١٨]

[١٢٨٨] {أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ} بل أتسمونهم شركاء بظاهر من القول من غير أن يكون لذلك حقيقة، {ذَلِكَ قَوْلُهُم بِأَفْوَاهِهِمْ} [التوبة: ٣٠]، {مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إلّا أَسْمَاء سَمَّيْتُمُوهَا} [يوسف: ٤٠]

[1289] Bu delillendirme ve sunulduğu hayranlık uyandırıcı yöntemler Kur’ân hakkında son derece açık ve güzel bir dille şu gerçeği haykırıyor: İşi bilen insaf sahibi biri için bu, bir beşer sözü olamaz. *Ne zengin ve cömerttir sanatkârların en güzeli Allah!*

[1290] أَمْ تُنَبِّئُونَهُ ifadesi, şeddesiz olarak *e tunbiûnehû* şeklinde de okunmuştur.

[1291] “Tuzakları” yani ortak koşarak İslâm’a karşı kurdukları komploları.

[1292] وَصُدُّوا (Uzaklaştırıldılar) kelimesi Sād’ın üç harekesi ile de okunmuştur. İbn Ebî İshak [v. 117/735], tenvinle *ve sadd*^{un} diye okumuştur.

[1293] “Allah’ın saptırdığı” yani doğru yola gelmeyeceğini bildiğinden dolayı kendi haline bıraktığı “birini doğru yola getirecek yoktur;” hiç kimse onu doğru yola getiremez. “Onlar için dünya hayatında bir azap vardır.” Bu onların başlarına gelen öldürülme, esaret ve diğer musibetlerdir. Bunlar da başlarına, sırf nankörce inkâr etmelerine karşılık bir ceza olsun diye gelmektedir. Bu sebeple *azâb* diye adlandırılmışlardır. “Onları Allah’a karşı koruyacak kimse de yoktur.” O’nun azabından onları koruyacak yoktur. Yahut Allah tarafından onları -rahmet nâmına- koruyacak hiçbir şey yoktur.

35. Müttakîlere vaat edilen Cennet’in durumu şöyledir: Altından ırmaklar akar, yiyecekleri de gölgeleri de süreklidir. Budur sakınanların akıbeti... İnkârcı nankörlerin akıbeti ise Ateş’tir.

[1294] مَثَلُ الْجَنَّةِ yani Cennetin dillere destan olacak kadar ilginç olan niteliği… *Mesel*^{u} kelimesi mübteda olmak üzere merfû‘dur. Sîbeveyhi’ye [v. 180/796] göre haberi mahzuf olup, açılımı şöyledir: *Fî-mâ kasasnâhu ‘aleykum meselu’l-cenneti* (Size anlattıklarımız arasında cennetin durumu da vardır). Başkaları ise şöyle demişlerdir: Haber, تَجْرِى (akar) diye başlayan cümledir. Tıpkı *sıfatu Zeyd*^{in} *esmeru* (Zeydi’n sıfatı esmerdir.) demen gibi. Zeccâc’a [v. 311/923] göre ise anlam şöyledir: *Meselu’l-cenneti cennet*^{un} *tecrî min tahtihe’l-enhâr*^{u} (Cennetin durumu altından ırmaklar akan bir hasbahçedir.); bizim açımızdan gayb olan bir şeyin gördüğümüz bir örnekle anlatılması amaçlanarak, mevsûf gizlenmiştir. Hazret-i Ali [v. 40/661], çoğul olarak *emsâlu’l-cennet*^{i} diye okumuştur, yani onun nitelikleri.

[1295] “Yiyecekleri de” haklarında “Ne tükenir ne de yasaktır.” [Vâkı‘a 56/33] buyrulduğu gibi, süreklidir, gölgesi de” süreklidir; dünyada güneşe bağlı olarak zâil olduğu gibi ortadan kalkmaz.

[١٢٨٩] وهذا الاحتجاج وأساليبه العجيبة التي ورد عليها مناد على نفسه بلسان طلق ذلق: أنه ليس من كلام البشر لمن عرف وأنصف من نفسه، فتبارك الله أحسن الخالقين.

[١٢٩٠] وقرئ «أتنبئونه»، بالتخفيف.

[١٢٩١] {مَكْرِهِمْ} كيدهم للإسلام بشركهم.

[١٢٩٢] {وَصُدُّوا} قرئ بالحركات الثلاث. وقرأ ابن أبي إسحاق: «وصدٌّ»، بالتنوين.

[١٢٩٣] {وَمَن يُضْلِلِ اللهُ} ومن يخذله لعلمه أنه لا يهتدي {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ} فما له من أحد يقدر على هدايته. {لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} وهو ما ينالهم من القتل والأسر وسائر المحن، ولا يلحقهم إلا عقوبة لهم على الكفر، ولذلك سماه عذابًا {وَمَا لَهُم مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ} وما لهم من حافظ من عذابه. أو ما لهم من جهته واق من رحمته.

٣٥-﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ﴾

[١٢٩٤] {مَثَلُ الْجَنَّةِ} صفتها التي هي في غرابة المثل، وارتفاعه بالابتداء والخبر محذوف على مذهب سيبويه، أي فيما قصصناه عليكم مثل الجنة. وقال غيره: الخبر {تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ} كما تقول: صفة زيد أسمر، وقال الزجاج: معناه مثل الجنة جنة تجري من تحتها الأنهار، على حذف الموصوف تمثيلًا لما غاب عنا بما نشاهد. وقرأ علي رضي الله عنه «أمثال الجنة» على الجمع، أي صفاتها.

[١٢٩٥] {أُكُلُهَا دَائِمٌ} كقوله {لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ} [الواقعة: ٣٣] {وِظِلُّهَا} دائم لا ينسخ، كما ينسخ في الدنيا بالشمس.

36. Kendilerine kitap verdiklerimiz sana indirilenden memnun olurlar ama hiziplerin içinde onun bir kısmını yadırgayanlar da vardır. De ki: Bana sadece Allah’a kulluk etmem ve (kullukta hiçbir şeyi) O’na ortak koşmamam emredildi. Ben, yalnızca O’na çağırıyorum, benim dönüşüm de sadece O’nadır.

[1296] “Kendilerine kitap verdiklerimiz” ifadesiyle Abdullah b. Selâm, Kâ‘bu’l-Ahbâr ve arkadaşları gibi Müslüman olan Yahudileri ve kırkı Necranlı, otuz ikisi Habeşistanlı, sekizi de Yemenli toplam seksen kişi olmak üzere Müslüman olmuş Hıristiyanları kastetmektedir. Onlar “sana indirilenden memnun olurlar. Hiziplerin içinde” yani Ehl-i Kitap grupları arasında “onun bir kısmını yadırgayanlar da vardır.” ki bunlar Peygamber (s.a.)’e karşı düşmanlıkta hizipleşen Kâ‘b b. Eşref ve arkadaşları, Necranlı iki episkopos Seyyid ve ‘Âkib ile yandaşları gibi kâfirlerdir; çünkü Kur’ân’daki bazı kıssaları ve tahrif edilmemiş olarak kitaplarında mevcut bir kısım hüküm ve mânaları yadırgamıyorlardı; İslâm’ın ve Rasulullah’ın özelliklerini ve kitaplarında tahrif edip değiştirdikleri daha nice şeyleri yadırgıyorlardı.

[1297] **Şayet** “‘Bana sadece Allah’a kulluk etmem emredildi.’ ifadesi öncesiyle nasıl ilişkilendirilebilir?” **dersen şöyle derim:** Bu, inkârcılara bir cevap olup anlamı şöyledir: Bana indirilende sadece Allah’a kulluk edip O’na hiçbir şeyi ortak koşmamam emredilmiştir. Sizin bana indirileni yadırgamanız, Allah’a kulluğu ve O’nu bir kabul etmeyi yadırgadığınız anlamına gelir. Siz kendiniz Allah’a kulluk etmek ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmamak gerektiğini iddia ederken neyi yadırgadığınıza bir bakın! “De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah’dan başkasına kulluk etmeyelim; O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah’dan başka Rab edinmesin... Yüz çevirirlerse, o vakit; ‘Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz’ deyin.” [Âl-iİmrân 3/64]

[1298] Ebû Huleyd rivayetinde Nâfi‘ [v. 169/785; وَلَا أُشْرِكَ (ortak koşmamam...) ifadesini] ref‘ ile ve yeni bir cümle olarak *ve lâ uşriku* şeklinde okumuştur. O zaman *ve ene lâ uşriku bi-hî* (Ve ben O’na ortak koşmam.) demiş olur. Hal konumunda olarak mânanın şöyle olması da mümkündür: Bana, hiçbir şeyi ortak koşmamak üzere Allah’a kulluk etmem emredildi. “Ben, yalnızca O’na çağırıyorum” O’ndan başkasına değil özellikle O’na davet ediyorum “ve benim dönüşüm” başkasına değil sadece “O’nadır.” Siz de böyle dediğinize göre yadırgamanızın anlamı yok!

٣٦-﴿وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الأَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَلا أُشْرِكَ بِهِ إِلَيْهِ أَدْعُو وَإِلَيْهِ مَآبِ﴾

[١٢٩٦] {وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} يريد من أسلم من اليهود، كعبد الله بن سلام وكعب وأصحابهما، ومن أسلم من النصارى وهم ثمانون رجلًا: أربعون بنجران، واثنان وثلاثون بأرض الحبشة، وثمانية من أهل اليمن، هؤلاء {يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الأحزاب} يعني ومن أحزابهم وهم كفرتهم الذين تحزبوا على رسول الله ﷺ بالعداوة نحو كعب بن الأشرف وأصحابه، والسيد والعاقب أسقفي نجران وأشياعهما {مَن يُنكِرُ بَعْضَهُ} لأنهم كانوا لا ينكرون الأقاصيص وبعض الأحكام والمعاني [مما] هو ثابت في كتبهم غير محرف، وكانوا ينكرون ما هو نعت الإسلام ونعت رسول الله ﷺ وغير ذلك مما حرّفوه وبدّلوه من الشرائع.

[١٢٩٧] فإن قلت: كيف اتصل قوله {قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ} بما قبله؟ قلت: هو جواب للمنكرين معناه: قل إنما أمرت فيما أنزل إليّ بأن أعبد الله ولا أشرك به. فإنكاركم له إنكار لعبادة الله وتوحيده فانظروا ماذا تنكرون مع ادعائكم وجوب عبادة الله وأن لا يشرك به {قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاء بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَن لا نَعْبُدَ إِلّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا} [آل عمران: ٦٤]

[١٢٩٨] وقرأ نافع في رواية أبي خليد: «ولا أشركُ»، بالرفع على الاستئناف كأنه قال: وأنا [لا] أشرك به. ويجوز أن يكون في موضع الحال على معنى: أمرت أن أعبد الله غير مشرك به {إِلَيْهِ أَدْعُو} خصوصًا لا أدعو إلى غيره {وَإِلَيْهِ} لا إلى غيره مرجعي، وأنتم تقولون مثل ذلك، فلا معنى لإنكاركم.

37. Böylece, onu Arapça bir hüküm olarak indirmiş olduk. Sana gelen bu kesin bilgiden sonra onların arzu ve ihtiraslarına uyarsan, Allah karşısında ne dostun ne de koruyucun olabilir!

[1299] وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ yani tıpkı o indirilişler gibi bunu da, içinde Allah'a kulluk, O'nu bir kabul etme, O'nun dinine davet ve ahiret yurduyla uyarma hususları emredilmiş olarak indirmiş olduk. "Arapça bir hüküm olarak" yani Arap diline tercüme edilmiş Arapça bir *hikmet* olarak [indirdik]. *Hükmen* kelimesinin nasbedilmesi, hal olması dolayısıyladır.

[1300] (Ehl-i Kitap) Peygamber (s.a.)'i kendileriyle uyuşacağı bazı hususlara davet ediyorlardı. Bunlardan biri de, Allah kıbleyi Mescid-i Haram'a çevirmişken kendi kıblelerine yönelerek namaz kılmasıydı. Bu âyetle Peygamber (s.a.)'e, "Şayet elindeki bilgi kesin delil ve gerekçelerle kanıtlandıktan sonra birtakım arzu ve kuruntulardan ibaret bir din konusunda bunlara uyarsan, Allah seni yüzüstü bırakır, sana yardım edecek kimse de olmaz; seni helâk eder, O'ndan seni koruyacak kimse de olmaz." denilmiş oldu. Bu, motivasyon ve heyecana getirme kabilinden olup, dinleyenleri dinde sebat ve kararlılığa sevk etme ve şüphe karşısında ayağı kayacak olanların -delile sarıldıktan sonra- ayaklarının kaymaması gerektiğini bildirmektedir. Yoksa Peygamber (s.a.) boyun eğmeme ve kararlılık yönünden zaten tavizsiz bir konumdaydı.

38. Gerçek şu ki senden önce nice peygamberler gönderdik ve onlara eşler ve çocuklar verdik. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmadan mucize getirmemiştir. Her işin bir vadesi vardır.

39. Allah dilediğini siliyor, dilediğini bırakıyor; ana kitap O'nun katındadır.

[1301] İnkâr edenler, Peygamber (s.a.)'i evlenip çoluk çocuk sahibi olmasından dolayı ayıplıyorlardı. Ayrıca şöyle diyorlardı: Bu ne biçim peygamber ki yemek yiyor!? Öte yandan, birtakım mucizeler getirmesini istiyor; önceki bazı hükümleri kaldırmasını da yadırgıyorlardı. Onlara denildi ki: Bundan önceki peygamberler de tıpkı onun gibi eş ve çoluk çocuk sahibiydiler. Onların da kafalarına göre mucize getirme gücü yoktu, onlar da kendilerine dayatılan şeyleri getirmezlerdi. Dinî hükümler ise durumların ve dönemlerin değişmesiyle değişebilen maslahat esaslı yasalardır. Her dönemin, kullara farz kılınacak hükümleri vardır, yani onlara yararlarına olan şeyler farz kılınıyordu.

٣٧-﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا وَاقٍ﴾

[١٢٩٩] {وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ} ومثل ذلك الإنزال أنزلناه مأمورًا فيه بعبادة الله وتوحيده والدعوة إليه وإلى دينه، والإنذار بدار الجزاء {حُكْمًا عَرَبِيًّا} حكمة عربية مترجمة بلسان العرب، وانتصابه على الحال.

[١٣٠٠] كانوا يدعون رسول الله ﷺ إلى أمور يوافقهم عليها منها أن يصلي إلى قبلتهم بعد ما حوّله الله عنها، فقيل له: لئن تابعتهم على دين ما هو إلا أهواء وشبه بعد ثبوت العلم عندك بالبراهين والحجج القاطعة، خذلك الله فلا ينصرك ناصر، وأهلكك فلا يقيك منه واق، وهذا من باب الإلهاب والتهييج، والبعث للسامعين على الثبات في الدين والتصلب فيه، وأن لا يزلّ زالّ عند الشبهة بعد استمساكه بالحجة، وإلا فكان رسول الله ﷺ من شدّة الشكيمة بمكان.

٣٨-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلا مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ﴾

٣٩-﴿يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾

[١٣٠١] كانوا يعيبونه بالزواج والولاد، كما كانوا يقولون: ما لهذا الرسول يأكل الطعام، وكانوا يقترحون عليه الآيات، وينكرون النسخ فقيل: كان الرسل قبله بشرًا مثله ذوي أزواج وذرية. وما كان لهم أن يأتوا بآيات برأيهم ولا يأتون بما يقترح عليهم، والشرائع مصالح تختلف باختلاف الأحوال والأوقات؛ فلكل وقت حكم يكتب على العباد، أي يفرض عليهم على ما يقتضيه استصلاحهم.

[1302] "Allah dilediğini siliyor." Neshetmeyi doğru bulduklarını neshediyor; maslahatın, kendisini yerinde bırakmakta olduğunu gördüğü şeyi ise sabit kılıyor veya onu *neshedilmemiş* olarak bırakıyordu. (Bu ifadenin tefsirinde) "Kulu izleyen *hafaza* meleklerinin tuttuğu kayıtlardan iyilik ve kötülük sayılmayan şeyleri Allah siliyor, diğerlerini bırakıyordu, çünkü onlar her tür söz ve davranışı yazmakla görevliydiler." denildiği gibi, şöyle de denilmiştir: Tövbe edenlerin tövbesiyle inkâr ve isyanlarını siliyor; iman ve taatlerini ise bırakıyor. Yine denilmiştir ki, insanlardan, diğer hayvan bitki ve ağaçlardan, bazı mahlûkatı, bunların birtakım nitelik ve hallerini yok ediyor, bazılarını ise bırakıyor. *Bu konuda daha çok şey söylenebilir.* "Ana kitap" yani bütün kitapların kaynağı olan Levh-i Mahfuz "O'nun katındadır." Çünkü olacak her şey orada yazılıdır.

[1303] وَيُثْبِتُ (bırakıyor) fiili, *ve yusebbitu* şeklinde de okunmuştur.

40. Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana göstersek de, (göstermeden) seni vefat ettirsek de senin vazifen iletmekten ibarettir, onların hesabını görmek Bize düşer!

[1304] "Sana göstersek de..." İşler nasıl gelişirse gelişsin, yani çarpılıp düşecekleri yerleri ve azaba düçar olacaklarına dair ettiğimiz vaadi sana göstersek de, seni bundan önce vefat ettirsek de senin yapman gereken ilahi mesajı iletmektir, ötesi değil. Onları yaptıklarından dolayı hesaba çekmek ve karşılığını vermek sana değil, bize düşer! Dolayısıyla, yüz çevirmeleri seni üzmesin. Azaplarının hemen gelivermesini de bekleme.

41. Bunlar görmüyorlar mı ki dört bir yanından eksilte eksilte topraklarının üzerine geliyoruz?! Allah hükmeder; O'nun hükmünü geri çevirecek yoktur. Ve O'nun hesabı son derece hızlıdır.

[1305] "Dört bir yanından eksilte eksilte" yani ülkelerini parça parça Müslümanlar eliyle fethedip, küfrün hâkim olduğu toprakları eksiltip İslâm yurduna ekleyerek "topraklarının üzerine" yani küfür diyarına "geldiğimizi görmüyorlar mı!?" Bu, ilahi yardımın ve imanın galip geleceğinin işaretlerindendir. Bunun başka örnekleri de şu âyet-i kerimelerdir: "Ama görmüyorlar mı ki; Biz çevresinden eksilte eksilte topraklarının üzerine yürüyoruz?! Böyleyken, onlar galip gelecek, öyle mi?" [Enbiyâ 21/44]; "[Kur'ân'ın gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılsın diye] yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz." [Fussilet 41/53]

[١٣٠٢] {يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ} ينسخ ما يستصوب نسخه، ويثبت بدله ما يرى المصلحة في إثباته، أو يتركه غير منسوخ، وقيل: يمحو من ديوان الحفظة ما ليس بحسنة ولا سيئة؛ لأنهم مأمورون بكتبة كل قول وفعل {وَيُثْبِتُ} غيره. وقيل يمحو كفر التائبين ومعاصيهم بالتوبة، ويثبت إيمانهم وطاعتهم. وقيل: يمحو بعض الخلائق ويثبت بعضًا من الأناسي وسائر الحيوان والنبات والأشجار وصفاتها وأحوالها، والكلام في نحو هذا واسع المجال {وَعِندَهُ أُمُّ الكتاب} أصل كل كتاب وهو اللوح المحفوظ، لأنّ كل كائن مكتوب فيه.

[١٣٠٣] وقرئ «ويثبت».

٤٠- ﴿وَإِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾

[١٣٠٤] {وَإِنْ مَا نُرِيَنَّكَ} وكيفما دارت الحال أريناك مصارعهم وما وعدناهم من إنزال العذاب عليهم. أو توفيناك قبل ذلك، فما يجب عليك إلا تبليغ الرسالة فحسب، وعلينا لا عليك حسابهم وجزاؤهم على أعمالهم، فلا يهمنك إعراضهم، ولا تستعجل بعذابهم.

٤١- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَاللَّهُ يَحْكُمُ لا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٣٠٥] {أَوَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِى الأرض} أرض الكفر {نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا} بما نفتح على المسلمين من بلادهم، فننقص دار الحرب ونزيد في دار الإسلام، وذلك من آيات النصرة والغلبة ونحوه {أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِى الْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا} [الأنبياء: ٤٤]، {أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الأنبياء: ٤٤]، {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِى الْآفَاقِ} [فصلت: ٥٣]

[1306] Mâna şudur: Sana düşen, üzerine yüklenmiş tebliğ vazifesini ifa etmendir. Bunun ötesini düşünme. Onlara karşı biz sana yeteriz. Sana vaat ettiğimiz zaferi gerçekleştireceğiz! Gecikmesi seni tedirgin etmesin. Bunun sebebi, senin bilmeyip, bizim bildiğimiz birtakım gerekçelerdir.

[1307] Allah, bundan sonra zaferin görünen bazı ilk ışıklarından söz ederek Rasulullah’ın gönlünü hoş etti ve kendisine soluk aldırdı:

[1308] نَنْقُصُهَا (eksiltiyoruz) fiili şeddeli olarak *nunakkısuhâ* (adım adım eksiltiyoruz) diye de okunmuştur.

[1309] لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ (O’nun hükmünü geri çevirecek yoktur.) yani hükmüne engel olacak yoktur. *Mu‘akkıb*, bir şeyin üzerine gidip onu iptal eden demektir. Gerçek anlamı ise, bir şeyi takip eden, yani geri çevirmek ve iptal etmek amacıyla izini sürendir. Alacaklıya *mu‘akkıb* denmesi bu kullanıma örnektir; çünkü hakkını aramak ve almak için borçlusunu takip etmektedir. Lebîd şöyle demiştir:

Israrla hakkını isteyen mazlumun isteyişi gibi

Mâna şöyledir: Allah İslâm için galibiyete ve parlak geleceğe; küfür için ise karanlık bir geleceğe ve gerilemeye hükmetmiştir. “Ve O’nun hesabı son derece hızlıdır;” bunları da çok yakında, dünya azabından sonra ahirette hesaba çekecektir!

[1310] **Şayet** “لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ ifadesinin cümledeki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** Hal olmak üzere mansup bir cümledir. Şöyle denilmiş gibidir: Allah, kararını mutlaka gerçekleştirici olarak hükmetmiştir. Tıpkı başı açık geldiğini kastederek, *câ’enî Zeyd*^{un} *lâ ‘imâmete ‘alâ re’sihî ve lâ kalensüvete* (Zeyd bana başında ne sarık ne de takke bulunduğu halde geldi.) demen gibi.

42. Bunlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı... Oysa bütün ‘tuzak’lar Allah’ındır; O, herkesin neler yaptığını bilmektedir! Nankörce inkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecek!

[1311] “Bunlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı...” Onları tuzak kurmakla nitelendirdi. Ardından onların tuzağının Allah’ınkinin yanında bir hiç olduğunu ifade ederek “Oysa bütün tuzaklar Allah’ındır.” buyurdu ve sonra bunu şu cümleyle açıkladı: “O, herkesin neler yaptığını bilmektedir! İnkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecek!” Çünkü tam ‘tuzak’, herkesin yaptığını bilen ve bunların karşılığını hazırlayan Zât’tır, çünkü ummadıkları yerden ve haklarında ne düşünüldüğünden habersiz bir halde iken onların yakalarına yapışıverir!

[١٣٠٦] والمعنى: عليك بالبلاغ الذي حملته؛ ولا تهتم بما وراء ذلك فنحن نكفيكه ونتم ما وعدناك من الظفر، ولا يضجرك تأخره؛ فإن ذلك لما نعلم من المصالح التي لا تعلمها.

[١٣٠٧] ثم طيب نفسه ونفس عنها بما ذكر من طلوع تباشير الظفر.

[١٣٠٨] وقرئ «ننقصها»، بالتشديد.

[١٣٠٩] {لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ} لا رادّ لحكمه. والمعقب: الذي يكرّ على الشيء فيبطله، وحقيقته: الذي يعقبه أي يقفيه بالردّ والإبطال. ومنه قيل لصاحب الحق: معقب؛ لأنه يقفي غريمه بالاقتضاء والطلب. قال لبيد:

طَلَبُ الْمُعَقِّبِ حَقَّهُ الْمَظْلُومُ

والمعنى: أنه حكم للإسلام بالغلبة والإقبال، وعلى الكفر بالإدبار والانتكاس. {وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} فعما قليل يحاسبهم في الآخرة بعد عذاب الدنيا.

[١٣١٠] فإن قلت: ما محل قوله لا معقب لحكمه؟ قلت: هو جملة محلها النصب على الحال، كأنه قيل: والله يحكم نافذًا حكمه، كما تقول جاءني زيد لا عمامة على رأسه ولا قلنسوة، تريد حاسرًا.

٤٢-﴿وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ﴾

[١٣١١] {وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} وصفهم بالمكر، ثم جعل مكرهم كلا مكر بالإضافة إلى مكره فقال {فَلِلَّهِ المكر جَمِيعًا} ثم فسر ذلك بقوله {يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَسَيَعْلَمُ الكافر لِمَنْ عُقْبَى الدار} لأنّ من علم ما تكسب كل نفس وأعدّ لها جزاءها فهو المكر كله؛ لأنه يأتيهم من حيث لا يعلمون وهم في غفلة مما يراد بهم.

الْكُفَّارُ kelimesi *el-kâfirûn*, *ellezîne keferû* ve -küfür ehli anlamında- *el-kufr*^{u} şeklinde de okunmuştur. Kâfirden kasıt cinstir.[1] Cenah b. Hubeyş, أَعْلَمَهُ’dan *ve se-yu‘lemu’l-kâfir*^{u} (kâfire bildirilecektir) şeklinde okumuştur, yani kendisine haber verilecektir.

43. Nankörce inkâr edenler “Sen, (Allah tarafından) gönderilmiş değilsin!” diyorlar. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitap bilgisi bulunanlar yeter.

[1312] Benim peygamberliğime ilişkin gösterdiği delillerle “şahit olarak Allah yeter. Ve yanlarında kitap bilgisi bulunanlar,”[2] yani yanında Kur’ân bilgisi bulunan ve Kur’ân’ın beşer takatini aşan harikulade söz diziminden haberdar olanlar [yeter]. Şöyle de denilmiştir: Bunlar, kendi kitaplarında Peygamber’in niteliklerini gördükleri için Müslüman olan Ehl-i Kitap âlimleridir. Bundan kastın Allah olduğu da söylenmiştir ki bu durumda *kitâb* Levh-i Mahfuz olur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] “Hayır *vallâhi*! Bununla Allah’tan başkası kastedilmemiştir.” demiştir. Mâna şudur: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter; yani kendisinden başkasının Levh-i Mahfuz bilgisine sahip olmadığı, kulluğu hak eden yegâne Zat... مِن’i harf-i cer kabul ederek *ve min ‘indihî ‘ilmu’l-kitâb*^{i} yani “ki Kitap bilgisi de O’nun katından gelmiştir.” şeklinde okuyanların kıraati de bu görüşü desteklemektedir; çünkü onu bilenin bilgisi Allah’ın ihsan ve lütfundandır. Yine, مِن harf-i cer kabul edilip, *‘ilm* de *‘ulime* şeklinde meçhul okunarak *ve min ‘indihî ‘ulime’l-kitâb*^{u} (ki Kitap O’nun katından öğrenilmiştir.) biçiminde de okunmuştur. Ayrıca *ve bi-men ‘indehû ‘ilmu’l-kitâb*^{i} (ve Kitap bilgisine sahip olan) şeklinde de okunmuştur.

---

[1] Yani, herhangi özel biri değil inkârcı makûlesidir; nankörce inkâr eden herkestir. Dâr kelimesini dünya olarak aldığı anlaşılan müfessire göre anlam böyle ise de bağlama göre, hâkimiyet alanlarını adım adım kaybeden Mekke kâfirlerinin kastedildiği zahirdir. / ed.

[2] Ra‘d 13/43’teki مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ (elinde kitaba dair bilgi bulunan/lar) ve Ahkâf 46/10’daki وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ (ve İsrailoğullarından bir şahit) ifadelerinden bunun İsrailoğulları âlimleri olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân’ın gerçekliği ve vahyin imkânı hususundaki tartışmalarda Şu‘arâ 26/197 gibi Mekkî ayetlerde İsrailoğulları âlimlerinin tanıklığına başvurulurken, Nahl 16/43 ve Enbiya 21/7’de ehl-i zikr denilen kutsal kitap uzmanları Müşriklere karşı imdada çağrılırken, zamanla mezkûr din mensuplarıyla ihtilâf ve düşmanlıkların ortaya çıkması sebebiyle bu terkedilmiş; Fetih 48/28 vb. ayetlerde “Allah’ın şahitliği yeter” buyrulmuştur; çünkü Nisa 4/51’e göre emaneti ehline teslim etmesi gereken bu “âlim”ler, Müşriklere kendilerinin müminlerden daha doğru yolda olduklarını söylemeye -yani yalancı şahitlik etmeye- başlamışlardı. Âl-i ‘İmrân 3/19’da Allah’ın şahitliğini yanında ilim sahiplerinin şahitliğine vurgu yapılırken, “gerçeği söyleyenler” esas alınmış; diğerlerinin şahitliği reddedilmiştir. / ed.

وقرئ «الكفار»، و «الكافرون». و«الذين كفروا». و«الكفر»، أي أهله. والمراد بالكافر الجنس: وقرأ جناح بن حبيش، و«سَيُعلم الكافر»، من أعلمه، أي سيخبر.

٤٣- ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾

[١٣١٢] {كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا} لما أظهر من الأدلة على رسالتي {وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ} والذي عنده علم القرآن وما ألف عليه من النظم المعجز الفائت لقوى البشر. وقيل: ومن هو من علماء أهل الكتاب الذين أسلموا، لأنهم يشهدون بنعته في كتبهم. وقيل: هو الله عز وعلا، والكتاب: اللوح المحفوظ. وعن الحسن: لا والله، ما يعني إلا الله. والمعنى: كفى بالذي يستحق العبادة وبالذي لا يعلم علم ما في اللوح إلا هو، شهيدًا بيني وبينكم. وتعضده قراءة من قرأ: «ومن عنده علم الكتاب» على من الجارّة، أي ومن لدنه علم الكتاب، لأن علم من علمه من فضله ولطفه. وقرئ «ومن عنده علم الكتاب»، على من الجارّة، وعلم على البناء للمفعول وقرئ «وبمن عنده علم الكتاب».

[1313] **Şayet** "عِلْمُ الْكِتَابِ ne ile merfû' olmuştur?" **dersen şöyle derim:** عنده ifadesinin sıla cümlesi olduğu kıraatte, عِلْمُ kelimesi zarftaki fiil mânasının fâ'ili olarak merfû'dur, çünkü zarf, sıla cümlesi olunca ism-i mevsūle dayandığından dolayı fiile fazlaca benzemiş olur; dolayısıyla da fiil gibi amel eder. Tıpkı *merartu bi'llezî fi'd-dâri ahūhu* (Kardeşi evde olan kişiye uğradım.) sözünde olduğu gibi. Burada *ahūhu* kelimesi *fi'd-dâri*nin fâ'ili olup adeta *bi'llezî istekarra fi'd-dâri ahūhu* (Kardeşi evde bulunan…) demiş oluyorsun. عنده kelimesinin sıla olarak yer almadığı (harf-i cerli) kıraatte ise, *el-'ilm*^{u} mübteda olmak üzere merfû'dur.

[1314] Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Her kim Ra'd suresini okursa, kıyamete kadar geçen ve gelecek olan her bulut ağırlığınca kendisine on sevap yazılır. Kıyamet günü de Allah'a verdiği sözü tastamam yerine getirmiş biri olarak diriltilir."

[١٣١٣] فإن قلت: بم ارتفع علم الكتاب؟ قلت: في القراءة التي وقع فيها عنده صلة يرتفع العلم بالمقدّر في الظرف، فيكون فاعلًا؛ لأنّ الظرف إذا وقع صلة أوغل في شبه الفعل لاعتماده على الموصول، فعمل عمل الفعل، كقولك، مررت بالذي في الدار أخوه، فأخوه فاعل، كما تقول: بالذي استقرّ في الدار أخوه. وفي القراءة التي لم يقع فيها عنده صلة يرتفع العلم بالإبتداء.

[١٣١٤] عن رسول الله ﷺ: "من قرأ سورة الرعد أعطي من الأجر عشر حسنات بوزن كل سحاب مضى وكل سحاب يكون إلى يوم القيامة، وبعث يوم القيامة من الموفين بعهد الله"

İBRÂHİM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 52 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. (Bu,) insanları Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa; 'mutlak izzet sahibi'nin, 'bizatihi hamde lâyık'ın (Azîz, Hamîd) yoluna, çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır. 2; yani Allah'ın (yoluna)... ki göklerde ve yerde ne varsa O'nundur... Şiddetli bir azap karşısında vay hâline bu inkârcı nankörlerin! 3. Onlar ki; dünya hayatını âhirete tercih ederler; Allah yolunda eğrilik arayarak ondan uzaklaşırlar. Derin bir sapma içindedir bunlar!".

[1315] كِتابٌ (Bir kitaptır) ifadesi ile sûre kastedilmektedir.

[1316] لِتُخْرِجَ النَّاسَ (insanları çıkarman için) ifadesi *li-yahruce'n-nâs*^{u} (insanların çıkması için) şeklinde de okunmuştur. *Zulumât* (karanlıklar) ve *nûr* (aydınlık) kelimeleri dalâlet ve hidayet anlamında isti'âre olarak kullanılmıştır.

[1317] "Rablerinin izniyle" yani O'nun kolaylaştırması, müyesser kılması ile. Bu ifade, perdenin kaldırılarak işin kolaylaştırılması anlamındaki *izin* ifadesinin isti'âre olarak kullanımıdır. Allah'ın onlara kolaylaştırması ise kendilerine ihsan ettiği lütuf ve muvaffakiyet sayesinde olur. إِلى صِراطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (Mutlak izzet sahibinin, 'bizatihi hamde lâyık'ın yoluna) ifadesi إِلَى النُّورِ (aydınlığa) ifadesinden bedel olup, burada tıpkı قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ (Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, güçsüz görülenlere -yani onların arasındaki müminlere- dediler. [A'râf 7/75]) âyetindeki gibi âmil tekrar edilmiştir. Ayrıca bu cümlenin yeni bir cümle başlangıcı olması da mümkündür. Bu durumda sanki "Hangi aydınlığa?" diye sorulmuş ve buna cevaben "Mutlak izzet sahibinin, bizatihi hamde lâyıkın yoluna" denilmiştir. "Yani Allah'ın (yoluna)..." ifadesi الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ifadesinin atf-ı beyanıdır; çünkü (Mutlak izzet sahibinin, 'bizatihi hamde lâyık anlamındaki) *Azîz* ve *Hamîd* isimleri hususi olarak ve devamlı surette ibadete lâyık yegâne mabud olan Allah için kullanıldığı için, tıpkı (yıldız mânasına gelene) *necm*in hususen Süreyya yıldızının özel ismi gibi kullanılır olmasında olduğu gibi, adeta Yüce Allah'ın özel isimleri haline gelmiş ve bu şekilde kullanılmışlardır. Buradaki *Allāh* lafzı, anlamın "ki o, Allah'tır" anlamında merfû' olarak da okunmuştur.

سورة إبراهيم

مكية؛ و هي خمسة و عشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

٢-﴿اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾

٣-﴿الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ﴾

[١٣١٥] {كِتَابٌ} هو كتاب، يعني السورة.

[١٣١٦] وقرئ «ليخرج الناس». والظلمات والنور: استعارتان للضلال والهدى.

[١٣١٧] {بِإِذْنِ رَبِّهِمْ} بتسهيله وتيسيره، مستعار من الإذن الذي هو تسهيل للحجاب، وذلك ما يمنحهم من اللطف والتوفيق {إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ} بدل من قوله إلى النور بتكرير العامل، كقوله {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] ويجوز أن يكون على وجه الاستئناف، كأنه قيل: إلى أي نور؟ فقيل: إلى صراط العزيز الحميد. وقوله {اللَّهِ} عطف بيان للعزيز الحميد؛ لأنه جرى مجرى الأسماء الأعلام لغلبته واختصاصه بالمعبود الذي تحق له العبادة كما غلب النجم في الثريا. وقرئ بالرفع على: «هو الله».

[1318] وَيْلٌ kurtuluş anlamındaki *ve'l*in zıttıdır. Bu kelime tıpkı *helâk* kelimesi gibi, bir mânanın ismidir. Ancak bu kelimeden fiil türetilmez; sadece *veyl*^{en} *le-hû* (Yazıklar olsun ona!) denilir ve mastarlar gibi nasp edilir. Sonra da devamlılık anlamı vermesi için mastarlar gibi ref' edilir ve *veyl*^{ün} *le-hû* (Yazıklar olsun ona!) denilir. Bu kullanım tıpkı *selâm*^{un} *'aleyke* (Sana selâm olsun!) ifadesi gibidir..

[1319] Yüce Allah burada küfrün karanlıklarından çıkıp imanın aydınlığına ulaşan kimselerden söz edince, bunu takiben kâfirleri *veyl* ile ("Vay hallerine!" diyerek) tehdit etmiştir.

[1320] **Şayet** "مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ (Şiddetli bir azap) ifadesinin *veyl* ile ilişkisi hangi açıdandır?" **dersen şöyle derim:** Burada anlam "Onlar şiddetli azap karşısında *veyl* ederler, ondan dolayı feryat edip *yâ veylâhu* (Vay başımıza gelenleeer!!) diye bağırırlar." şeklindedir. Bu tıpkı "Oracıkta yok oluvermek isterler!" [Furkān 25/13] ifadesi gibidir.

[1321] "Onlar ki dünya hayatını âhirete tercih ederler" ifadesi mübteda olup haberi "derin bir sapma içindedir bunlar." ifadesidir. Ayrıca bu ifadenin "Vay hâline bu inkârcı nankörlerin!" cümlesindeki "inkârcı nankörler"in sıfatı olarak mecrur olması ya da kınama ifadesi olarak mansup olması veya "... tercih edenleri kastediyorum" anlamında ya da "onlardır ... tercih edenler" anlamında merfû' olması da mümkündür.

[1322] *el-İstihbâb* tercih ve seçim anlamında olup *el-mahabbet*^{u} kelimesinden *istif'âl* babında türemiştir. Zira herhangi bir şeyi bir diğerine tercih eden kimse, kendi nefsinden o şeyin diğerinden daha sevimli ve üstün olarak görülmesini talep eder.

[1323] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *yesuddûne* ifadesini Yâ'nın zammesi ve Sād'ın kesresi ile *yusiddûne* şeklinde okumuştur. Nitekim fiil *saddehû 'an kezâ* (Onu falan şeyden alıkoydu.) şeklinde kullanıldığı gibi *esaddehû* şeklinde de kullanılır. Şair şöyle demiştir:

Öyle kimselerdir ki, düşmanı kılıçla savarlar üzerlerinden

[1324] Bu fiildeki Hemze, fiilin geçişsiz hali olan *sadde - sudûden* şeklindeki halinden geçişli haline (*esadde* şeklinde) intikali için dâhil edilmiştir. *Saddehû* ise tıpkı *mene'ahû* (Onu men etti.) fiili gibi geçişlilik için kullanılır. Ancak *esaddehû* şeklindeki kullanım, tıpkı *evkafehû* kullanımı gibi, fasih değildir. Zira fasih dil kullanan insanlar *saddehû* ve *vakafehû* ifadelerini kullanmakla yetinir; geçişlilik için bunların başına Hemze getirmezler.

[١٣١٨] الويل: نقيض الوأل، وهو النجاة اسم معنى، كالهلاك؛ إلا أنه لا يشتق منه فعل، إنما يقال: ويلًا له، فينصب نصب المصادر، ثم يرفع رفعها لإفادة معنى الثبات، فيقال: ويل له، كقوله سلام عليك.

[١٣١٩] ولما ذكر الخارجين من ظلمات الكفر إلى نور الإيمان توعد الكافرين بالويل.

[١٣٢٠] فإن قلت: ما وجه اتصال قوله {مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} بالويل؟ قلت: لأنّ المعنى أنهم يولولون من عذاب شديد، ويضجون منه، ويقولون: يا ويلاه، كقوله {دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا} [الفرقان: ١٣].

[١٣٢١] {الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ} مبتدأ خبره: أولئك في ضلال بعيد ويجوز أن يكون مجرورًا صفة للكافرين، ومنصوبًا على الذمّ. أو مرفوعًا على أعني الذين يستحبون أو هم الذين يستحبون،

[١٣٢٢] والاستحباب: الإيثار والاختيار، وهو استفعال من المحبة؛ لأنّ المؤثر للشيء على غيره كأنه يطلب من نفسه أن يكون أحبّ إليه وأفضل عندها من الآخر.

[١٣٢٣] وقرأ الحسن «ويصِدّون»، بضم الياء وكسر الصاد. يقال: صدّه عن كذا، وأصدّه، قال:

أناس أَصَدُّوا النَّاسَ بِالسَّيْفِ عَنْهُمُ

[١٣٢٤] والهمزة فيه داخلة على صدّ صدودًا، لتنقله من غير التعدّي إلى التعدّي. وأما صدّه، فموضوع على التعدية كمنعه، وليست بفصيحة كأوقفه؛ لأنّ الفصحاء استغنوا بصدّه ووقفه عن تكلف التعدية بالهمزة.

[1325] “Ve Allah yolunda eğrilik arayarak…” Allah yolunda sapma ve eğrilik arayıp, insanlara bu yolun hak yoldan uzak ve yanlış bir yol olduğunu göstermeye çalışarak… Bu ifadenin aslı, *ve yebğûne le-hâ* şeklinde olup harf-i cer hazfedilmiş ve fiil [yebğûnehâ şeklinde] doğrudan nesnesine vasledilmiştir.

[1326] “Derin bir sapma içindedir” yani hak yoldan sapmışlar, ondan fersah fesah uzaklaşmışlardır.

[1327] **Şayet** “Dalâletin uzaklık/derinlik ile nitelendirilmesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu mecazî isnat türünden bir kullanımdır. Hakikatte uzaklık/derinlik sapan, dalâlete düşen kimsenin özelliğidir; çünkü yoldan uzaklaşan odur, ancak onun fiili bu sıfatla nitelendirilmiştir. Bu tıpkı Arapların *cedde ciddhuhû* (Çalışası geldi.) şeklindeki deyişlerine benzemektedir. Ayrıca burada “derinlik/uzaklık ihtiva eden bir dalâlet” mânasının kastedilmiş olması da mümkündür; çünkü dalâlete düşen kişi, doğru yoldan sapmış olmakla beraber ona yakın bir yere sapmış olabileceği gibi, uzak bir yere de sapmış olabilir.

4. Biz her peygamberi mutlaka kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (mesajlarımızı) apaçık anlatsın… Allah da (elçisine verdikleri karşılığa göre) dilediğini saptırsın, dilediğini doğru yola getirsin. O’dur ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm).

[1328] Peygamberin kendilerine olan çağrısını anlasınlar ve Allah’a karşı ellerinde bir delil olmasın, ‘Bize yapılan hitabı anlamadık!’ demesinler diye “mutlaka kendi kavminin diliyle onlara (mesajlarımızı) apaçık anlatsın.” Benzer bir husus “Biz onu yabancı dilde bir Kur’ân kılsaydık, hemen; ‘Ayetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi?!’ derlerdi.” [Fussilet 41/44] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1329] **Şayet** “Peygamber (s.a.) sadece Araplara gönderilmemiştir, aksine bütün insanlara gönderilmiştir. Nitekim ‘De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben; -göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan, kendisinden başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren- Allah’ın hepinize gönderdiği Resulüyüm.’ [A‘râf 7/158]) buyrulmuştur. Hatta Peygamber (s.a.) hem insanlara hem cinlere gönderilmiştir; bunlar ise farklı diller konuşmaktadır. Bu durumda (Kur’ân Arapça gönderildiği için) Arapların elinde Allah’a karşı bir delil kalmamış olsa bile, diğer milletlerin elinde bu delil vardır. Yok eğer bu durumda diğer milletlerin elinde bir delil yoksa o zaman Kur’ân’ın yabancı bir dilde inzal edilmesi halinde de Arapların elinde bir delil bulunmuş sayılmaz.” **dersen şöyle derim:**

[١٣٢٥] {وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا} ويطلبون لسبيل الله زيغًا واعوجاجًا، وأن يدلوا الناس على أنها سبيل ناكبة عن الحق غير مستوية، والأصل: ويبغون لها، فحذف الجار وأوصل الفعل.

[١٣٢٦] {فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ} أي ضلوا عن طريق الحق، ووقفوا دونه بمراحل.

[١٣٢٧] فإن قلت: فما معنى وصف الضلال بالبعد. قلت: هو من الإسناد المجازي، والبعد في الحقيقة للضالّ؛ لأنه هو الذي يتباعد عن الطريق، فوصف به فعله، كما تقول: جدّ جدّه. ويجوز أن يراد: في ضلال ذي بعد. أو فيه بعد: لأنّ الضالّ قد يضلّ عن الطريق مكانًا قريبًا وبعيدًا.

٤-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٣٢٨] {إِلَا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ}، أي ليفقهوا عنه ما يدعوهم إليه، فلا يكون لهم حجة على الله ولا يقولوا: لم نفهم ما خوطبنا به، كما قال: {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَّقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ} [فصلت: ٤٤]

[١٣٢٩] فإن قلت: لم يبعث رسول الله ﷺ إلى العرب وحدهم، وإنما بعث إلى الناس جميعًا {قل يا أَيُّهَا النَّاس إِنّى رَسُولُ الله إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} [الأعراف: ١٥٨] بل إلى الثقلين، وهم على ألسنة مختلفة، فإن لم تكن للعرب حجة فلغيرهم الحجة وإن لم تكن لغيرهم حجة فلو نزل بالعجمية، لم تكن للعرب حجة أيضًا. قلت:

Bu hususta iki ihtimal söz konusudur: Kur'ân ya bütün dillerde inzâl edilecekti ya da diller içerisinde sadece tek bir dille indirilecekti. İlk seçeneğe, yani Kur'ân'ın bütün dillerde inzâline ihtiyaç bulunmamaktadır; çünkü tercüme bu işin yerine geçmekte; Kur'ân'ın tek tek bütün dillerde inzâl edilmesini gereksiz kılmaktadır. Geriye tek bir dille inzâl seçeneği kalmaktadır. Bu durumda diller içerisinde en uygun olan, peygamberin kavminin dilidir; çünkü onlar ona en yakın kimselerdir; peygamberin mesajını anlarlar ve onlardan bu mesaj nakledilip yayılırsa, tercümeler onun beyan edilmesini ve herkese anlatılmasını sağlarlar. Nitekim bugün hepsi aynı kitap üzerinde ittifak eden birbirinden çok uzak ve farklı milletler ve farklı nesiller içerisinde tercümelerin bu işlevi gördüğünü, bütün bu milletlerin o kitabın lafızlarını ve anlamlarını öğrenmek için gayret gösterdiklerini, üstelik buradan çok büyük faydaların hâsıl olduğunu, insanların olanca gayretlerini bu uğurda sarf ederek kendilerini Allah'a yaklaştıracak büyük sevaplar kazanmaya vesile olacak ibadetler yaptıklarını müşahede etmektesin. Hem Kur'ân'ın bu şekilde inzâl edilmiş olması değiştirilmesi ve tahrif edilmesi ihtimalinden en uzak, hakkında ihtilâf ve çekişmeye düşmekten en emin yoldur. Ayrıca o, insanların ve cinlerin konuştuğu o kadar çok ve birbirinden farklı dillerin her birinde ayrı ayrı inzâl edilmiş olsaydı ve bunların her biri müstakil olarak i'câz özelliğine sahip olsaydı, Arap peygamber de -bir mucize olarak- her toplumda o toplumun diliyle, o toplumdan biri gibi konuşarak onlara bu kitabı okusaydı, o zaman bu durum neredeyse insanları imân etmeye zorlamak (onlara inanmaktan başka seçenek bırakmamak) sayılırdı.

[1330] بِلِسَانِ قَوْمِهِ (Kendi kavminin diliyle) ifadesi, "kendi kavminin lügati ile" anlamındadır. Bu ifade *bi-lisni kavmihî* şeklinde de okunmuştur ki *lisn*^{un} ve *lisân*^{un} kelimeleri -*rîş*^{un} ve *riyâş*^{un} gibi olup- aynı anlama, lügat anlamına gelmektedir. Yine Lâm'ın zammesi ve Sin'in sükûnu ile *bi-lüsni kavmihî* şeklinde; Lâm'ın ve Sin'in zammesi ile *bi-lüsüni kavmihî* şeklinde de okunmuştur. *Lüsün* ve *lüsn* kelimeleri *lisân*ın çoğulu olup tıpkı *'imâd*ın çoğulu olan *'umud* ve *'umd* kelimeleri gibidir.

[1331] *Kavmihî*deki zamirin Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm*'a raci olduğu da söylenmiştir. Bu görüşü Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] rivayet etmişlerdir. Buna göre bütün ilahî kitaplar Arapça inzâl edilmiş, daha sonra her peygamber kitabını kendi dili ile tebliğ etmiştir. Ancak bu görüş doğru değildir; çünkü "onlara apaçık anlatsın" ifadesindeki zamir, *kavm*e gider ki onlar da Araplardır. Bu durumda sanki "Yüce Allah Tevrat'ı semâdan Arapça inzal etmiştir ki peygamber (Mûsâ), onu Araplara beyan etsin." şeklinde bir mâna çıkmaktadır ki bu yanlış bir mânadır.

لا يخلو إمّا أن ينزل بجميع الألسنة أو بواحد منها، فلا حاجة إلى نزوله بجميع الألسنة، لأن الترجمة تنوب عن ذلك وتكفي التطويل فبقي أن ينزل بلسان واحد، فكان أولى الألسنة لسان قوم الرسول؛ لأنهم أقرب إليه، فإذا فهموا عنه وتبينوه وتنوقل عنهم وانتشر، قامت التراجم ببيانه وتفهيمه، كما ترى الحال وتشاهدها من نيابة التراجم في كل أمّة من أمم العجم، مع ما في ذلك من اتفاق أهل البلاد المتباعدة، والأقطار المتنازحة والأمم المختلفة والأجيال المتفاوتة، على كتاب واحد، واجتهادهم في تعلم لفظه وتعلم معانيه، وما يتشعب من ذلك من جلائل الفوائد، وما يتكاثر في إتعاب النفوس وكدّ القرائح فيه، من القرب والطاعات المفضية إلى جزيل الثواب، ولأنه أبعد من التحريف والتبديل، وأسلم من التنازع والاختلاف، ولأنه لو نزل بألسنة الثقلين كلها - مع اختلافها وكثرتها، وكان مستقلًا بصفة الإعجاز في كل واحد منها، وكلم الرسول العربي كل أمّة بلسانها كما كلم أمّته التي هو منها يتلوه عليهم معجزًا - لكان ذلك أمرًا قريبًا من الإلجاء.

[١٣٣٠] ومعنى {بِلِسَانِ قَوْمِهِ} بلغة قومه. وقرئ «بلسن قومه». واللسن واللسان: كالريش والرياش، بمعنى اللغة. وقرئ «بلُسن قومه» بضم اللام والسين مضمومة أو ساكنة، وهو جمع لسان، كعماد وعمد على التخفيف.

[١٣٣١] وقيل: الضمير في قومه لمحمد ﷺ، ورووه عن الضحاك. وأن الكتب كلها نزلت بالعربية، ثم أدّاها كل نبيّ بلغة قومه، وليس بصحيح؛ لأنّ قوله ليبين لهم ضمير القوم وهم العرب، فيؤدّي إلى أن الله أنزل التوراة من السماء بالعربية ليبين للعرب، وهذا معنى فاسد.

[1332] “Allah dilediğini saptırsın, dilediğini doğru yola getirsin.” ifadesi tıpkı “Sizi yaratan O’dur; ama kiminiz inkârcı nankör, kiminiz mümin!” [Teğâbün 64/2] âyetindeki gibidir; çünkü Allah Teala ancak asla iman etmeyeceğini bildiği kişiyi saptırır ve ancak iman edeceğini bildiği kişiyi hidayete erdirir. Saptırmaktan maksat, ondan lütfun esirgenmesi ve kişinin yüz üstü bırakılmasıdır. Hidayetten maksat ise lütuf ve tevfiktir. Dolayısıyla, burada ‘Allah’ın saptırması ve hidayete erdirmesi’ iman ve küfürden kinaye olarak kullanılmıştır.

[1333] “O’dur mutlak izzet sahibi,” O’nun dileğine kimse galip gelemez “ve mutlak hikmet sahibi” sadece mahrumiyete müstahak olanları mahrum bırakır, sadece lütfa lâyık olanlara lütfeder.

5. Gerçek şu ki Biz, Mûsâ’yı da ‘Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara, Allah’ın günlerini hatırlat.’ diye belgelerimizle göndermiştik. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, bunda elbette âyetler vardır.

[1334] أَنْ أَخْرِجْ (çıkar diye) ifadesi, *ey ahric* (yani çıkar) anlamındadır; çünkü *irsâl* (gönderme) fiili, söyleme mânasını ihtiva eder. Sanki “Onu gönderdik ve kendisine dedik ki: … çıkar” denilmiştir. Ayrıca أنْ’in fiilinin (“çıkarması” anlamında) nasp edici olması da mümkündür. Fiili nasp eden أنْ’in emir fiilinin başına gelmesi normalde mümkün değil iken burada böyle kullanılmış olmasının sebebi, burada maksadın fiilin ihtiva ettiği mastar mânası ile birleştirilmiş olmasıdır. Haddizatında emir de diğer fiil sıygaları ile fiil olma özelliğinde eşittir. Bu أنْ’in fiili nasp edici olmasının mümkün olduğunun delili, Arapların bu edatı *ev’aze ileyhi bi-en if’al* (Ona yap diye emretti.) şeklinde kullanmaları ve başına harf-i cer getirmeleridir. İşbu âyette de ifadenin takdiri, *bi-en ahric kavmeke* (Kavmini çıkar diye gönderdik.) şeklindedir.

[1335] “Ve onlara, Allah’ın günlerini hatırlat” yani onları kendilerinden önceki ümmetlerin; ‘Âd, Semûd ve Nûh kavmi gibi kavimlerin başlarına gelen vakıaları anlatarak kendilerini uyar. *Eyyâmü’l-’arab* denilen savaş ve önemli olayların yaşandığı günler de bu günlere dâhildir. Sözgelimi [Arapların yabancılara karşı ilk galibiyetlerini aldıkları] *zî-kār* günü, [Haram aylardan Kureyş ve müttefikleri ile diğer bazı kabileler arasında savaşların yaşandığı] *ficâr* günü, *kıdda*[1] günü ve diğer gönler bunlardan bazılarıdır. أَيَّامِ اللَّهِ ifadesinin zahir/açık mânası budur. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] “أَيَّامِ اللَّهِ Allah’ın nimet ve imtihan günleridir. Nimetleri, onlara bulutu gölgelik yapması, üzerlerine bıldırcın ve kudret helvası göndermesi, denizi kendileri için yarmasıdır; imtihanları ise nesilleri helâk etmesidir.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

---

[1] Cesas’ın komşusuna ait bir devenin Kuleyb tarafından katledilmesi ve Kuleyb’in de ona ‘kısasen’ Cesas tarafından katledilmesi ile başlayan ve “Vâiloğulları”ndan iki kabile arasında 40 yıl! sürdüğü söylenen bir savaş. el-Keşşaf’ta taaccub fiili için zaman zaman yer verilen *ve Câratu cesâsin ebe’nâ bi-nâbihâ / kuleyben ğalet nâbun kuleybun bevâ’uhâ* beyti de bu olayla ilgilidir. Ayrıca bkz. Furkan 25/21'in tefsiri.

[١٣٣٢] فَيُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَآءُ وَيَهْدِى مَن يَشَآءُ} كقوله {فَمِنكُمْ كَافِرٌ وَمِنكُم مُّؤْمِنٌ} [التغابن: ٢] لأنّ الله لا يضلّ إلا من يعلم أنه لن يؤمن. ولا يهدي إلا من يعلم أنه يؤمن. والمراد بالإضلال التخلية ومنع الألطاف، وبالهداية: التوفيق واللطف، فكان ذلك كناية عن الكفر والإيمان.

[١٣٣٣] {وَهُوَ العَزِيزُ} فلا يغلب على مشيئته {الحَكِيمُ} فلا يخذل إلا أهل الخذلان، ولا يلطف إلا بأهل اللطف.

٥-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

[١٣٣٤] {أَنْ أَخْرِجْ} بمعنى أي أخرج؛ لأنّ الإرسال فيه معنى القول، كأنه قيل: أرسلناه وقلنا له أخرج، ويجوز أن تكون أن الناصبة للفعل، وإنما صلح أن توصل بفعل الأمر، لأنّ الغرض وصلها بما تكون معه في تأويل المصدر وهو الفعل والأمر، وغيره سواء في الفعلية، والدليل على جواز أن تكون الناصبة للفعل: قولهم أوعز إليه بأن أفعل، فأدخلوا عليها حرف الجر، وكذلك التقدير بأن أخرج قومك.

[١٣٣٥] {وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ} وأنذرهم بوقائعه التي وقعت على الأمم قبلهم: قوم نوح وعاد وثمود، ومنه أيام العرب لحروبها وملاحمها، كيوم ذي قار، ويوم الفجار، ويوم قضة وغيرها، وهو الظاهر، وعن ابن عباس رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: نعماؤه وبلاؤه، فأمّا نعماؤه، فإنه ظلل عليهم الغمام، وأنزل عليهم المنّ والسلوى، وفلق لهم البحر. وأمّا بلاؤه فإهلاك القرون.

[1336] Allah'ın imtihanlarına karşı "gerçekten sabreden ve" O'nun nimetlerine "gerektiği gibi şükreden herkes için…" Allah'ın kendilerine bela ve musibet verdiği milletlerin haberlerini ya da üzerlerine nimetlerini akıttığı ümmetlerin haberlerini işittiği zaman derhal üzerine düşen sabır, şükür ve ibret alma vazifesine dikkat kesilen kimseler için. Burada "her mümin için" mânasının kastedildiği de söylenmiştir. Zira şükür ve sabır onların karakteristiği olup, müminlerin bu hususlara dikkatlerini çekmek için böyle denilmiştir.

6. Hani Mûsâ, kavmine demişti ki: "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi azabın kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi O kurtarmıştı… ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı.

[1337] إِذْ أَنْجَاكُمْ (Hani sizi kurtarmıştı) ifadesi نِعْمَةَ اللّٰهِ ifadesinin zarfıdır. Zira bu nimet, nimeti ihsan etmek (*in'âm*) anlamında olup, "Size o vakitteki nimet ihsan edişini hatırlayın." denilmek istenmiştir. **Şayet** "إِذْ أَنْجَاكُمْ'deki *iz* edatının عَلَيْكُمْ (üzerinizdeki) ile mansup olması mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Ya عَلَيْكُمْ ifadesi anlam olarak, *in'âm* anlamındaki *ni'met*le ilişkilidir [onun *sıla*sıdır] ya da –*ni'met* ile "nimet olarak verilen şey" kastedilirse- değildir. Eğer *ni'met* ile ilişkili ise, o zaman عَلَيْكُمْ onda amel etmez; ama eğer onunla ilişkili değilse ve anlam, "Allah'ın üzerinizde karar kılmış, yerleşmiş olan nimetini hatırlayın." şeklinde ise o zaman عَلَيْكُمْ onda amel eder. Bu iki ihtimal arasındaki fark, نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ ifadesinde daha açık bir şekilde kendini göstermektedir. Zira عَلَيْكُمْ ifadesini ["Allah'ın üzerinizdeki nimeti" şeklinde] *ni'met*in sılası olarak düşünürsen, o zaman cümlenin sonunda "Size akmış olarak" ve benzeri bir ifade getirmedikçe cümle yarım kalır, böyle bir devam ifadesi getirirsen anlam tamamlanmış olur. Ayrıca إِذْ (Hani) ifadesinin نِعْمَةَ اللّٰهِ (Allah'ın nimeti) ifadesinden bedel olması, yani "Sizi kurtardığı zamanı hatırlayın." anlamında bedel-i iştimal olması da mümkündür.

[1338] **Şayet** "Bakara sûresinde [49. âyette] bu kıssa anlatılırken *yuzebbihûne* (Teker teker boğazlıyorlardı.) ifadesi, A'râf sûresinde [141. âyette] *yukattilûne* (Bir bir öldürüyorlardı.) ifadesi, burada ise başında bir Vav ile *ve yuzebbihûne* (Ve teker teker boğazlıyorlardı.) ifadesi kullanılmıştır; aradaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Vav olmadan kullanılan *yuzebbihûne*, işkencenin tefsir ve beyanı mahiyetindedir; Vav ile birlikte kullanıldığı zaman ise [yuzebbihûne] sanki işkencenin izahı değildir de başka bir cinse işaret ediyordur; çünkü bu durumda bu ifade hem azap / işkence cinsine yeterli ölçüde işaret etmekte hem de açıkça ona ilave bir anlam da ifade etmektedir.

[١٣٣٦] {لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ} يصبر على بلاء الله ويشكر نعماءه، فإذا سمع بما أنزل الله من البلاء على الأمم، أو أفاض عليهم من النعم، تنبه على ما يجب عليه من الصبر والشكر واعتبر وقيل: أراد لكل مؤمن، لأنّ الشكر والصبر من سجاياهم، تنبيهًا عليهم.

٦-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[١٣٣٧] {إِذْ أَنجَاكُمْ} ظرف للنعمة بمعنى الإنعام، أي إنعامه عليكم ذلك الوقت. فإن قلت: هل يجوز أن ينتصب بعليكم؟ قلت: لا يخلو من أن يكون صلة للنعمة بمعنى الإنعام، أو غير صلة إذا أردت بالنعمة العطية، فإذا كان صلة لم يعمل فيه، وإذا كان غير صلة بمعنى اذكروا نعمة الله مستقرّة عليكم عمل فيه، ويتبين الفرق بين الوجهين أنك إذا قلت: نعمة الله عليكم، فإن جعلته صلة لم يكن كلامًا حتى تقول فائضة أو نحوها، وإلا كان كلامًا. ويجوز أن يكون «إذ» بدلا من نعمة الله، أي اذكروا وقت إنجائكم، وهو من بدل الاشتمال.

[١٣٣٨] فإن قلت: في سورة البقرة {يُذَبِّحُونَ} وفي الأعراف {يُقَتِّلُونَ} وههنا {وَيُذَبِّحُونَ} مع الواو، فما الفرق؟ قلت: الفرق أنّ التذبيح حيث طرح الواو جعل تفسيرًا للعذاب وبيانًا له، وحيث أثبت جعل التذبيح لأنه أوفى على جنس العذاب، وزاد عليه زيادة ظاهرة كأنه جنس آخر.

[1339] **Şayet** “İsrailoğullarına Firavun hanedanının yaptıkları nasıl Allah’ın bir imtihanı, rablerinden bir bela olabilir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teala Firavun hanedanına imkân ve süre tanımış; onlar da bu yaptıklarını Allah’ın bir imtihanı olarak yapmışlardır. Burada onların kurtarılmasına işaret edilmiş olduğu ve büyük imtihan olan şeyin kurtarılma olduğu da söylenmiştir. Sınama, nimet ile de olur mihnet ile de. Nitekim “Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz.” [Enbiyâ 21/35]) buyrulmuştur. Şair Züheyr de şöyle demiştir:

Allah da o ikisini, insanların sahip olduğu en hayırlı nimetlerle sınadı

7. Hani Rabbiniz, “Şükrederseniz, size elbette daha fazla veririm; ama nankörce inkâr ederseniz Benim azabım çok şiddetlidir!” diye ilan etmişti..

[1340] وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ رَبُّكُمْ (Hani Rabbiniz ilan etmişti.) ifadesi, Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın kavmine söylediği sözler içerisinde yer almaktadır. نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ (Allah’ın üzerinizdeki nimeti [6. Âyet]) ifadesine atıf olarak mansuptur. Sanki, “Hani Mûsâ kavmine ‘Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın, size ilan ettiği zamanı hatırlayın.’ demişti.” denilmiştir. تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ ifadesi *ezine rabbuküm* anlamındadır. *Te’ezzene* ve *ezine* fiillerinin (aynı anlamda kullanılması) tıpkı *teva‘ade* ve *ev‘ade* fiilleri ve *tefeddale* ve *efdale* fiilleri gibidir; ancak *tefa‘ale* kalıbında, *efale*de bulunmayan ilave bir mâna vardır. Sanki, “Hani Rabbiniz artık hiçbir şüpheye yer bırakmayacak, bütün kuşkuları izale edecek açıklıkta ilan etmişti.” denilmiştir. Anlam şöyledir: “Hani Rabbiniz ilan etmiş ve ‘Şükrederseniz…’ demişti.” Ya da *te’ezzene* (ilan etti) ifadesi *kāle* (dedi) fiili yerine kullanılmıştır; çünkü ilan etmek de bir tür sözdür. Nitekim İbn Mes‘ûd’un kıraatinde *ve iz kāle rabbüküm le-in şekertüm* (hani Rabbiniz demişti ki: Şükrederseniz…” şeklindedir.

[1341] Anlam şöyledir: Ey İsrailoğulları! Eğer sizlere ihsan ettiğim kurtarma nimetine ve diğer nimetlere halis iman ve sâlih amel ile şükrederseniz, sizlere nimet üzerine nimet verir, “nimetimi artırırım”, verdiklerimi katbekat çoğaltırım, “ama nankörce inkâr ederseniz” vermiş olduğum nimetleri hakir görürseniz, “Benim” nimetime nankörlük edenlere karşı “azabım çok şiddetlidir!”

8. Mûsâ yine; “Siz ve yeryüzündekilerin tamamı nankörce inkâr etse, Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; ‘bizatihi hamde lâyık’tır (Ganî, Hamîd)” demişti.

[١٣٣٩] فإن قلت: كيف كان فعل آل فرعون بلاء من ربهم؟ قلت: تمكينهم وإمهالهم، حتى فعلوا ما فعلوا ابتلاء من الله. ووجه آخر وهو أن ذلك إشارة إلى الإنجاء وهو بلاء عظيم، والبلاء يكون ابتلاء بالنعمة والمحنة جميعًا، قال تعالى {وَنَبْلُوكُم بالشر والخير فِتْنَةً} [الأنبياء: ٣٥] وقال زهير:

فَأَبْلاَهُمَا خَيرَ البَلاَءِ الذي يَبْلُوا

٧-﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾

[١٣٤٠] {وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ} من جملة ما قال موسى لقومه، وانتصابه للعطف على قوله {نِعْمَةَ الله عَلَيْكُمْ} [البقرة: ٢٣١] كأنه قيل: وإذ قال موسى لقومه اذكروا نعمة الله عليكم، واذكروا حين تأذن ربكم. ومعنى تأذن ربكم: أذن ربكم. ونظير تأذن وأذن: توعد وأوعد، تفضل وأفضل. ولا بدّ في تفعل من زيادة معنى ليس في أفعل، كأنه قيل: وإذ أذن ربكم إيذانًا بليغًا تنتفي عنده الشكوك وتنزاح الشبه. والمعنى: وإذ تأذن ربكم فقال: {لَئِن شَكَرْتُمْ} أو أجرى {تَأَذَّنَ} مجرى، قال: لأنه ضرب من القول. وفي قراءة ابن مسعود: «وإذ قال ربكم لئن شكرتم».

[١٣٤١] أي لئن شكرتم يا بني إسرائيل ما خولتكم من نعمة الإنجاء وغيرها من النعم بالإيمان الخالص والعمل الصالح {لأَزِيدَنَّكُمْ} نعمة إلى نعمة، ولأضاعفن لكم ما آتيتكم {وَلَئِن كَفَرْتُمْ} وغمطتم ما أنعمت به عليكم {إِنَّ عَذَابِى لَشَدِيدٌ} لمن كفر نعمتي.

٨-﴿وَقَالَ مُوسَى إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[1342] “Mûsâ yine demişti ki:” Ey İsrailoğulları! Siz ve bütün insanlar nankörlük etseniz, ancak kendinize zarar vermiş, mutlaka muhtaç olduğunuz ve elde etmeniz gereken bir hayırdan kendiniz mahrum etmiş olursunuz, Allah ise sizin şükrünüzden müstağnidir “Bizatihi hamde lâyıktır” hamd eden kimseler ona hamd etmeseler de O, nimet ve lütuflarının çokluğuyla hamde lâyıktır.

9. Sizden evvelki Nûh, ‘Âd ve Semûd kavimleri ile onlardan sonra gelen -Allah’tan başkasının bilmediği- birtakım kişilerin haberi size gelmedi mi? Peygamberleri onlara âyetlerle gelmişlerdi de (öfkeden) ellerini ağızlarına götürüp; “Biz sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr etmekteyiz! Sizin bizi çağırdığınız şeyden yana ‘kaygı verici bir şüphe’ içindeyiz!” demişlerdi.

[1343] “Onlardan sonra gelen, Allah’tan başkasının bilmediği kimseler.” Bu, mübteda ve haberden müteşekkil bir ifade olup ara cümle şeklinde gelmiştir. Ya da bu cümlenin “onlardan sonra gelenler” kısmı “Nûh kavmi”ne atıftır, “Allah’tan başkası onları bilmez.” ifadesi ise ara cümledir. Bu durumda anlam, “Onlar o kadar çokturlar ki sayılarını Allah’tan başkası bilmez.” şeklindedir. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Adnân ile İsmail *Aleyhisselâm* arasında adı sanı bilinmeyen otuz ata bulunur.” dediği nakledilir. İbn Mes‘ûd’un ise bu âyeti okuduğu zaman, “Nesep bilginleri yalan söylüyorlar; yani nesepleri bildiklerini iddia ediyorlar, oysa Allah bunu kendisinden başkasının bilmediğini söylüyor.” dediği nakledilir.

[1344] “Ellerini ağızlarına götürüp” peygamberlerin getirmiş olduğu şey karşısında öfkeden ellerini ağızlarına götürürler. Bu tıpkı “Size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar!” [Âl-i ‘İmrân 3/119] âyeti gibidir. (ii) Ya da bu ifade, “Gülme, alay etme babında ellerini ağızlarına götürüyorlar.” anlamındadır. Tıpkı gülme dürtüsü baskın gelip de (gülmemek için) eliyle ağzını kapatan kimse gibi. (iii) Yahut “Elleriyle ağızlarına işaret ediyorlar ve daha önce söylemiş oldukları “Bizler sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr ettik.” şeklindeki sözlerini kastediyorlar, yani “size verecek cevabımız budur, bundan gayrı size söyleyecek sözümüz yoktur.” diyorlar ve böylece müminlerin kendilerinin iman edeceklerine yönelik ümitlerini kırmak istiyorlar. Nitekim “Ellerini ağızlarına götürüp ‘Biz sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr etmekteyiz.’ demişlerdi.” denilmektedir. -Bu güçlü bir görüştür.- (iv) İfade; “Ellerini ağızlarına koyuyorlar ve böylece peygamberlere ‘Çenenizi kapatın, susun!’ demiş oluyorlardı.” anlamında da olabilir.

[١٣٤٢] {وَقَالَ مُوسَى} إن كفرتم أنتم يا بني إسرائيل والناس كلهم، فإنما ضررتم أنفسكم وحرمتموها الخير الذي لا بدّ لكم منه وأنتم إليه محاويج، والله غني عن شكركم {حَمِيدٌ} مستوجب للحمد بكثرة أنعمه وأياديه، وإن لم يحمده الحامدون.

٩- ﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ﴾

[١٣٤٣] {وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ} جملة من مبتدأ وخبر، وقعت اعتراضًا: أو عطف الذين من بعدهم على قوم نوح. و{لا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ} اعتراض. والمعنى: أنهم من الكثرة بحيث لا يعلم عددهم إلا الله. وعن ابن عباس ﵄: بين عدنان وإسماعيل ثلاثون أبا لا يعرفون، وكان ابن مسعود إذا قرأ هذه الآية قال: كذب النسابون، يعني أنهم يدّعون علم الأنساب، وقد نفي الله علمها عن العباد.

[١٣٤٤] {فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ} فعضوها غيظًا وضجرًا مما جاءت به الرسل، كقوله {عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ} [آل عمران: ١١٩] أو ضحكًا واستهزاء كمن غلبه الضحك فوضع يده على فيه. أو وأشاروا بأيديهم إلى ألسنتهم وما نطقت به من قولهم {إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ} أي هذا جوابنا لكم ليس عندنا غيره، إقناطًا لهم من التصديق. ألا ترى إلى قوله {فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ} وهذا قول قوي. أو وضعوها على أفواههم يقولون للأنبياء: أطبقوا أفواهكم واسكتوا.

(v) Veya "Ellerini ağızlarına koyarak, peygamberlerin susmasını istiyorlardı." şeklinde (vi) ya da "ellerini onların ağızlarına kapatarak onları susturmak istiyorlar, konuşmalarına fırsat vermiyorlardı." şeklinde de olabilir. (vii) Şu da söylenmiştir: [أيديهم'deki] *el-eydî* nimet anlamındaki *yed*in çoğulu olup *eyâdî* (nimetler) anlamındadır; yani peygamberlerin kendilerine ettikleri nasihatleri, öğütleri, onlara vahyedilmiş olan şeriatı ve âyetleri reddediyorlar; böylece nimetlerin en büyüğünü geri çevirmiş oluyorlardı; çünkü bunları kabul etmeyip yalanladıkları vakit, sanki onları peygamberlerin ağzına geri tepmiş, geldiği yere geri göndermiş oldukları *mesel* yoluyla anlatılmış olmaktadır.

[1345] "Bizi çağırdığınız şeyden" yani Allah'a imandan. تَدْعُونَنَا ifadesi Nun'un idğamı ile *ted'ûnnâ* şeklinde de okunmuştur. "Kaygı verici" insanı kuşkulandıran ya da kuşkulu anlamındaki مُرِيبٍ kelimesi *erâbehû* (Onu kuşkulandırdı.) ve *erâbe'r-racul*^{u} (Adam kuşkulandı.) ifadelerinden türemiştir. *Rayb*, içsel bir endişedir; zihnin tamamen mutmain olamamasıdır.

10. Peygamberleri onlara; "Gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık biçimde yaratan Allah hakkında şüphe edilir mi hiç?! O sizi, birtakım günahlarınızı bağışlayıp sizi adı konulmuş bir süreye kadar geciktirmek için davet ediyor." dediler. Onlar da: "Siz de bizim gibi birer insansınız. Atalarımızın tapageldiği şeylerden bizi vazgeçirmek istiyorsunuz. Öyleyse, bize aşikâr bir güçlü kanıt getirin!" dediler.

[1346] أَفِي اللَّهِ شَكٌّ (Allah hakkında şüphe edilir mi hiç?!) ifadesinde, zarfın başına yadırgama mânası veren Hemze getirilmiştir, çünkü sözün konusu "şüphe" değil, "şüpheye konu olan şey"dir ve bu şeyin açık delillerle ve şahitlikle ispatlanmış olması sebebiyle şüphe taşımasının mümkün olmadığını ifade etmek üzere söylenmiştir. "Sizi, birtakım günahlarınızı bağışlamak için çağırıyor." Yani sizleri bağışlamak için sizi imana davet ediyor. Ya da sizleri bağışlamak için davet ediyor. Bu durumda ifade *de'avtuhû li-yensuranî* (Onu bana yardım etsin diye çağırdım.) ve *de'avtuhû li-ye'küle ma'î* (Onu benimle yesin diye davet ettim.) ifadelerine benzer. Şair de şöyle demiştir:

> Başıma gelenler sebebiyle Misver'i çağırdım yardıma; 'emret' dedi.
> Allah da Misver'in dualarına icabet esin; elini boş çevirmesin!

[1347] **Şayet** "مِنْ ذُنُوبِكُمْ (birtakım günahlarınız) ifadesindeki 'birtakım'ın mânası nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bu tür ifadelerin sadece kâfirlere hitaben kullanıldığını biliyorum. Sözgelimi:

---

[1] Yani dine giren kâfirlerin günahlarının tamamı bağışlanmıyor mu? / ed.

أو ردّوها في أفواه الأنبياء يشيرون لهم إلى السكوت. أو وضعوها على أفواههم يسكتونهم ولا يذرونهم يتكلمون. وقيل: الأيدي، جمع يد وهي النعمة بمعنى الأيادي، أي ردوا نعم الأنبياء التي هي أجل النعم من مواعظهم ونصائحهم وما أوحي إليهم من الشرائع والآيات في أفواههم، لأنهم إذا كذبوها ولم يقبلوها، فكأنهم ردوها في أفواههم ورجعوها [إلى حيثُ جاءت] منه على طريق المثل.

[١٣٤٥] {ممَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ} من الإيمان بالله. وقرئ «تدعونا» بإدغام النون {مُرِيبٍ} موقع في الريبة أو ذي ريبة، من أرابه، وأراب الرجل، وهي قلق النفس وأن لا تطمئن إلى الأمر.

١٠-﴿قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

[١٣٤٦] {أَفِي اللَّهِ شَكٌّ} أدخلت همزة الإنكار على الظرف، لأن الكلام ليس في الشك، إنما هو في المشكوك فيه، وأنه لا يحتمل الشك لظهور الأدلة وشهادتها عليه {يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مّن ذُنُوبِكُمْ} أي يدعوكم إلى الإيمان ليغفر لكم أو يدعوكم لأجل المغفرة كقوله: دعوته لينصرني، ودعوته ليأكل معي، وقال:

دَعَوْتُ لِمَا نَابنِي مِسْوَرا   فَلَبَّى فَلَبَّى يَدَيْ مِسْوَرِ

[١٣٤٧] فإن قلت: ما معنى التبعيض في قوله: من ذنوبكم}؟ قلت: ما علمته جاء هكذا إلا في خطاب الكافرين، كقوله:

- O'ndan sakınasınız ve bana itaat edesiniz; O da bir kısım günahlarınızı size bağışlasın diye..." [Nûh 71/3-4];
- "Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icabet edin ve ona iman edin ki O, günahlarınızdan bir kısmını bağışlasın ve sizi can yakıcı bir azaptan kurtarsın." [Ahkāf 46/31]

gibi âyetlerde kâfirlere hitaben bu şekilde kullanılırken; müminlere hitap eden âyetlerde farklı bir kullanım vardır. Sözgelimi "Ey iman edenler! Sizi, can yakıcı bir azaptan kurtaracak bir alış-veriş göstereyim mi size? Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz,; -Bu sizin için ne kadar hayırlıdır bir bilseniz!- O da sizin günahlarınızı bağışlar; sizi altından ırmakların aktığı cennetlere ve Adn Cennetlerindeki güzelim mekânlara sokar. Büyük başarı da budur..." [Saf 61/10-12] âyeti ve benzeri diğer âyetleri incelersen istikrâ (tümevarım) yoluyla bu sonuca ulaşabilirsin. Bu durum, kâfirlere ve müminlere farklı şekillerde hitap etmek ve bu iki grubun vaatte birbirine eşit tutulmayacağını belirtmek içindir. Şu da söylenmiştir: مِنْ ذُنُوبِكُمْ (birtakım günahlarınız) ifadesi ile onlarla Allah arasında olan günahların bağışlanacağı, bunun aksine onlarla kullar arasında olan haksızlık ve benzeri günahların ise affedilmeyeceği kastedilmiştir.

[1348] "Sizi adı konulmuş bir süreye kadar geciktirmek için" yani Allah'ın adını koyduğu, miktarını beyan ettiği bir süreye kadar. Eğer iman ederseniz Allah size o süreye kadar mühlet verecek, sizi o ecele kadar yaşatacaktır, fakat iman etmezseniz bu vakitten önce sizi helâk edecektir.

[1349] "Siz de bizim gibi birer insansınız"; bizimle sizin aranızda bir üstünlük söz konusu değil, sizin bize bir üstünlüğünüz yok. O halde, neden elçilik için biz değil de siz seçilmiş olasınız ki?! Allah insanlara elçiler gönderecek olsaydı, onlar insanlardan daha üstün bir cinsten seçerdi ki onlarda meleklerdir.

[1350] "Aşikâr bir güçlü kanıt" açık seçik bir delil. Peygamberler onlara delil ve kanıtlar getirmişlerdir, onların aşikâr ve güçlü bir kanıt ifadesiyle kastettikleri şey ise, sırf inat ve inkâr maksadıyla talep ettikleri mucizedir.

11. Peygamberleri onlara dedi ki: "Evet, biz de sizin gibi insanlarız, ama Allah, kullarından dilediğine ihsanda bulunu(p böyle vahyede)r. Tabiî, Allah'ın izni olmadan size güçlü bir kanıt getiremeyiz. O halde, sadece Allah'a güvenip dayansın müminler."

{وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُونِ يَغْفِرْ لَكُم مِّن ذُنُوبِكُمْ} [نوح: ٣ - ٤]

{يا قَوْمنا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِّن ذنوبكم} [الأحقاف: ٣١]

وقال في خطاب المؤمنين: {هَلْ أَدُلُّكمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ} [الصف: ١٠] إلى أن قال {يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ} [الصف: ١٢] وغير ذلك مما يقفك عليه الاستقراء، وكان ذلك للتفرقة بين الخطابين، ولئلا يسوي بين الفريقين في الميعاد، وقيل: أريد أنه يغفر لهم ما بينهم وبين الله، بخلاف ما بينهم وبين العباد من المظالم ونحوها.

[١٣٤٨] {وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى} إلى وقت قد سماه الله وبين مقداره، يبلغكموه إن آمنتم، وإلا عاجلكم بالهلاك قبل ذلك الوقت.

[١٣٤٩] {إِنْ أَنتُمْ} ما أنتم {إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا} لا فضل بيننا وبينكم، ولا فضل لكم علينا، فلم تخصون بالنبوة دوننا، ولو أرسل الله إلى البشر رسلًا لجعلهم من جنس أفضل منهم وهم الملائكة.

[١٣٥٠] {بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ} بحجة بينة، وقد جاءتهم رسلهم بالبينات والحجج، وإنما أرادوا بالسلطان المبين آية قد اقترحوها تعنتًا ولجاجًا.

١١-﴿قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

12. “Hem biz, ne diye Allah’a güvenip dayanmayacakmışız ki! Bizi yolumuza O iletmiştir. Bize yaptığınız eziyetlere elbette sabredeceğiz; güvenip dayanacaklar da yalnız Allah’a güvenip dayansınlar.”

[1351] “Biz de sizin gibi insanlarız” ifadesi, onların “Siz de bizim gibi birer insansınız.” [10. âyet] şeklindeki sözlerinin haklı olduğunu teslim etmek olup, peygamberler bu sözü söyleyerek kendilerinin de beşeriyet vasfında onlarla ortak ve eşit olduklarını, ama bunun dışındaki konularda onlarla eşit olmadıklarını kastetmişler; fakat alçakgönüllü oldukları için üstünlüklerini zikretmeyip, bunun yerine sadece “Allah, kullarından dilediğine” peygamberlik vererek “ihsanda bulunur.” demekle yetinmişlerdir. Zira Allah Teala o kimseleri bu hususiyete lâyık oldukları için seçmiş ve nübüvvet lütfuna mazhar kılmış, kendilerinde mevcut olan özelliklerden dolayı onları hemcinslerine tercih etmiştir.

[1352] “Allah’ın izni olmadan” ifadesiyle peygamberler, “İstediğiniz mucizeleri getirmek bize düşmez, bizim gücümüz dâhilinde değildir; bu iş tamamen Allah’ın dilemesine bağlı bir iştir.” demek istemişlerdir.

[1353] “O halde, sadece Allah’a güvenip dayansın müminler.” Peygamberler bu ifade ile müminlerin tamamına tevekkülü emretmişler, ama öncelikli olarak da kendilerini kastetmişler; kendi nefislerine bu emri vermişlerdir. Adeta şöyle demişlerdir: “Sizin inat ve düşmanlığınıza ve bize reva gördüklerinize karşı sabretme konusunda bize düşen Allah’a tevekkül etmektir.” Nitekim “Hem biz, ne diye Allah’a güvenip dayanmayacakmışız ki” ifadesi “Allah bize hidayet etmişken,” bizi yolumuza iletmişken, yani her birimizi dinde izlenmesi gereken yola sevk edip o yolda muvaffak kılmış, böylece tevekkül etmemiz gereken şeyi yapmışken Allah’a tevekkül etmeme konusunda nasıl bir mazeretimiz olabilir ki?!” mânasına gelir.

[1354] **Şayet** “Tevekkül emrini neden tekrar etmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu emirlerin ilki tevekkülün fiiliyata geçirilmesi içindir; ardından gelen “Güvenip dayanacaklar da yalnız O’na güvenip dayansınlar.” ifadesi ise tevekkül ehli kimseler fiiliyata geçirdikleri tevekküllerinde ve nefislerine tevekkülü emretme konusunda sebat etsinler mânasına gelir.

13. Nankörce inkâr edenler peygamberlerine “Ya bizim dinimize dönersiniz ya da sizi memleketimizden çıkarırız!” deyince, Rableri de onlara şöyle vahyetti: “Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!”

١٢- ﴿وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَى مَا آذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾

[١٣٥١] {إِن نَّحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ} تسليم لقولهم، وأنهم بشر مثلهم، يعنون أنهم مثلهم في البشرية وحدها، فأما ما وراء ذلك فما كانوا مثلهم، ولكنهم لم يذكروا فضلهم تواضعًا منهم، واقتصروا على قولهم {ولكن اللهَ يَمُنُّ على مَن يَشَاء مِنْ عِبَادِهِ} بالنبوّة، لأنه قد علم أنه لا يختصهم بتلك الكرامة إلا وهم أهل لاختصاصهم بها، لخصائص فيهم قد استؤثروا بها على أبناء جنسهم.

[١٣٥٢] {إِلَا بِإِذْنِ اللَّهِ} أرادوا أن الإتيان بالآية التي اقترحتموها ليس إلينا ولا في استطاعتنا، وما هو إلا أمر يتعلق بمشيئة الله.

[١٣٥٣] {وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} أمر منهم للمؤمنين كافة بالتوكل، وقصدوا به أنفسهم قصدًا أوليًا وأمروها به، كأنهم قالوا: ومن حقنا أن نتوكل على الله في الصبر على معاندتكم ومعاداتكم وما يجري علينا منكم. ألا ترى إلى قوله {وَمَا لَنَا أَن لا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللهِ} ومعناه: وأيّ عذر لنا في أن لا نتوكل عليه {وَقَدْ هَدَانَا} وقد فعل بنا ما يوجب توكلنا عليه، وهو التوفيق لهداية كل واحد منا سبيله الذي يجب عليه سلوكه في الدين،

[١٣٥٤] فإن قلت: كيف كرّر الأمر بالتوكل؟ قلت: الأول لاستحداث التوكل، وقوله {فَلْيَتَوَكَّلِ المتوكلون} معناه فليثبت المتوكلون على ما استحدثوا من توكلهم وقصدهم إلى أنفسهم على ما تقدّم.

١٣- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ﴾

14. “Ve onlardan sonra yeryüzüne sizi yerleştireceğiz! Bu, Benim huzuruma çıkacağından ve tehdidimden kork(up ona göre davran)anlar için haktır.”

[1355] “Ya sizi çıkarırız” ve “ya bizim dinimize dönersiniz.” ifadelerinin anlamı şudur: Kaçınılmaz olarak bu iki seçenekten birini seçeceksiniz; bunlardan biri çıkmanız, diğeri ise dinimize dönmenizdir. Bu konuda yemin ediyoruz!

[1356] **Şayet** “Sanki peygamberler daha önce kavimlerinin dinindelermiş de ona döneceklermiş gibi anlaşılıyor.” **dersen şöyle derim**; Hâşa! Asla öyle değildir. Aksine, burada dönmekten kasıt, onların dinine girmeleridir. Bu kullanım tarzı Arap dilinde oldukça sık ve yaygındır. Hatta Arapların *sāra* (oldu) fiilini neredeyse hiç kullanmadıklarını, onun yerine *ʿâde* (döndü) fiilini kullandıklarını görürsün. Sözgelimi *mâ ʿudtu erâhu* (Onu göremez oldum.), *ʿâde lâ yükellimunî* (Benimle konuşmaz oldu.), *mâ ʿâde li-fülân*^{in} *mâl*^{ün} (Falan kimsenin malı kalmadı.) gibi ifadeleri buna örnek verebiliriz. Ya da onlar bu ifade ile bütün peygamberlere ve onlara iman eden kimselere hitap etmişler, fakat hitapta çoğunluğu esas alıp ifadeyi tek kişiye değil, çoğunluğuna durumuna göre seçmişlerdir.

[1357] “Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!” ifadesi bir nakil olup, başında “Dedi ki” ifadesi takdir edilmesini ya da فَأَوْحَى fiilinin söyleme fiili yerinde kullanılmış olmasını gerektirir, çünkü o da bir tür sözdür. Ebû Hayve [v. 203/818] فَأَوْحَى fiilinin üçüncü şahıs kipinde[1] olmasını dikkate alarak, *le-yuhlikenne* (Onları mutlaka helâk edecektir.) ve *le-yuskinenne* (Sizi mutlaka yerleştirecektir.) şeklinde okumuştur. Bu iki farklı okuyuş *akseme Zeyd*^{ün} *le-yahrucenne* (Zeyd kesinlikle çıkacağına yemin etti.) ve *akseme Zeyd*^{ün} *le-ahrucenne* (Zeyd ‘Kesinlikle çıkacağım!’ diye yemin etti.) ifadesi gibidir.

[1358] الأَرْضَ kelimesiyle zalimlerin diyarları kastedilmiştir. “Sürekli hor görülen o kavmi de, bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık.” [A‘râf 7/137] ve “Ve onların *yerlerine yurtlarına*, mallarına ve ayak basmadığınız topraklara sizi vâris kıldı.” [Ahzâb 33/27] âyetlerinde de benzer bir kullanım söz konusudur. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Kim komşusuna eziyet ederse Allah, komşusunu onun yerine yurduna mirasçı kılar!” buyurduğu nakledilmiştir. Ben bu hadis-i şerifte ifade edilen hususu çok yakın bir zamanda bizzat yaşayarak müşahede ettim. Şöyle ki: Benim bir dayım vardı ve bizim köyün ağası ona zulmediyor, bana da sıkıntı çektiriyordu. Bu ağa sonunda öldü ve Allah, mülkünü bana nasip etti. Bir gün dayımın çocuklarının onun evine girip çıktıklarını, uşaklara emirler verip yasaklar koyduklarını gördüm ve Hazret-i Peygamber (s.a.)’in bu sözünü hatırladım. Bunu onlara da söyledim, bunun üzerine hep birlikte Allah’a şükür secdesi yaptık.

---

[1] فَأَوْحَيْنَا şeklinde nefs-i mütekellim ma‘a’l-ğayr (çoğul) değil de… / ed.

١٤-﴿وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ﴾

[١٣٥٥] {لَنُخْرِجَنَّكُمْ}، {أَوْ لَتَعُودُنَّ} ليكونن أحد الأمرين لا محالة، إما إخراجكم إما عودكم حالفين على ذلك.

[١٣٥٦] فإن قلت: كأنهم كانوا على ملتهم حتى يعودوا فيها. قلت: معاذ الله، ولكن العود بمعنى الصيرورة، وهو كثير في كلام العرب كثرة فاشية لا تكاد تسمعهم يستعملون صار، ولكن عاد، ما عدت أراه، عاد لا يكلمني، ما عاد لفلان مال. أو خاطبوا به كل رسول ومن آمن به، فغلبوا في الخطاب الجماعة على الواحد.

[١٣٥٧] {لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ} حكاية تقتضي إضمار القول، أو إجراء الإيحاء مجرى القول، لأنه ضرب منه. وقرأ أبو حيوة: «ليهلكنّ»، «وليسكننكم»، بالياء اعتبارًا لأوحى، وأن لفظه لفظ الغيبة، ونحوه قولك: أقسم زيد ليخرجن ولأخرجن.

[١٣٥٨] والمراد بالأرض أرض الظالمين وديارهم، ونحوه {وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا} [الأعراف: ١٣٧]، {وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ} [الأحزاب: ٢٧]. وعن النبي ﷺ: "من آذى جاره ورثه الله داره." ولقد عاينت هذا في مدة قريبة: كان لي خال يظلمه عظيم القرية التي أنا منها ويؤذيني فيه، فمات ذلك العظيم وملكني الله ضيعته، فنظرت يومًا إلى أبناء خالي يتردّدون فيها ويدخلون في دورها ويخرجون ويأمرون وينهون فذكرت قول رسول الله ﷺ، وحدّثتهم به، وسجدنا شكرًا لله.

[1359] “Bu” yani Allah’ın zalimleri helâk edip müminleri onların diyarına yerleştireceğine dair hükmü, “Benim huzuruma çıkacağından korkanlar” için haktır. مَقَام kelimesi hesap durağında ilahî huzura çıkış anlamında olup bu, kıyamet günü Allah’ın kullarının huzura çıkıp duracakları zamandır. Ya da مَقَام kelimesi zaittir [Çünkü korkulan, makam/huzur değil, Yüce Allah’ın kendisidir]. “Başında Benim dikildiğimden, yani amellerini bir bir yazdığımdan korkan” anlamında olduğu da söylenmiştir ki, buna göre mâna; “Bu, müttakîlerin hakkıdır.” şeklindedir. Nitekim “Akıbet müttakîlerindir.” [A‘râf 7/128] buyrulmuştur.

15. Zafer istediler, sonunda hüsrana uğradı her inatçı zorba!

16. Ötesinde de Cehennem!.. Kanlı-irinli bir su içirilir kendisine!..

17. Onu yutmaya çalışır ama boğazından geçiremez, her taraftan ölüm geldiği halde ölmez; çünkü şiddetli bir azap daha gelecektir arkasından!

[1360] وَاسْتَفْتَحُوا ifadesi, düşmanlarına karşı Allah’tan “zafer istediler” anlamındadır. Bu mânada “Zafer istiyordunuz ya, işte zafer geldi!” [Enfâl 8/19] buyrulmuştur. Ya da bu ifade “Allah’tan hakemlik istiyorlar, aralarında hükmetmesini talep ediyorlardı.” anlamında olup hüküm verme anlamındaki *el-fetâhat^{u}* kökündendir. Bu fiil “Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet (bizim mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar).” [A‘râf 7/89] âyetinde bu mânada kullanılmıştır. Bu durumda ifade, [13. âyetteki] “Rableri de onlara şöyle vahyetti.” ifadesine atıftır.

[1361] وَاسْتَفْتَحُوا ifadesi emir kipinde *ve’steftihû* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, “helâk edeceğiz” ifadesine atıf olup anlam, “Rableri onlara vahyetti ve şöyle dedi: Onları helâk edeceğiz. Ve onlara dedi ki: Siz zafer isteyin…” şeklinde olur.

[1362] وَخابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ Yani onlara yardım edildi ve zafere, felâha erdiler “ve hüsrana uğradı her inatçı zorba!” İnatçı zorbadan kasıt kavimleridir. Kâfirlerin kendilerinin hak üzere olduklarını, peygamberlerin ise bâtıl üzere olduklarını düşünmüş ve onlara karşı zafer talebinde bulunmuş oldukları da söylenmiştir; ama hüsrana uğramıştır her inatçı zorba! Yani zafer talebi kendisinin kurtuluşuna vesile olmamıştır.

[1363] “Ötesinde de” yani önünde de “cehennem!” Şair şöyle demiştir:

Umarım akşamleyin yaşadığın sıkıntının
Önünde yakın bir rahatlama vardır

[١٣٥٩] {ذلك} إشارة إلى ما قضى به الله من إهلاك الظالمين وإسكان المؤمنين ديارهم، أي ذلك الأمر حق {لِمَنْ خَافَ مَقَامِى} موقفي وهو موقف الحساب، لأنه موقف الله الذي يقف فيه عباده يوم القيامة، أو على إقحام المقام. وقيل: خاف قيامي عليه وحفظي لأعماله. والمعنى أنّ ذلك حق للمتقين، كقوله {والْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨].

١٥- ﴿وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾

١٦- ﴿مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ﴾

١٧- ﴿يَتَجَرَّعُهُ وَلا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾

[١٣٦٠] {وَاسْتَفْتَحُوا} واستنصروا الله على أعدائهم {إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ} [الأنفال: ١٩] أو استحكموا الله وسألوه القضاء بينهم من الفتاحة وهي الحكومة، كقوله تعالى {رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ} [الأعراف: ٨٩] وهو معطوف على {أَوْحَى إِلَيْهِمْ}

[١٣٦١] وقرئ «واستفتحوا» بلفظ الأمر. وعطفه على {لَنُهْلِكَنَّ} أي أوحى إليهم ربهم وقال لهم لنهلكنّ وقال لهم استفتحوا.

[١٣٦٢] {وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ} معناه فنصروا وظفروا وأفلحوا، وخاب كل جبار عنيد، وهم قومهم. وقيل: واستفتح الكفار على الرسل، ظنا منهم بأنهم على الحق والرسل على الباطل، وخاب كل جبار عنيد منهم ولم يفلح باستفتاحه.

[١٣٦٣] {مِّن وَرَآئِهِ} من بين يديه. قال:

عَسَى الْكَرْبُ الَّذِي أَمْسَيْتَ فِيهِ يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبُ

[1364] Bununla, böylelerinin dünyadaki hali anlatılmaktadır; çünkü böyle biri cehennem tarafından beklenmekte, gözlenmektedir. Adeta cehennemin hemen önünde, çukurunun yanı başında gibidir. Ya da bu ifadeyle onun ahirette diriltilip ilahî huzura çıkarılacağı zamanki halin anlatılmaktadır.

[1365] **Şayet** "وَيُسْقَى (içirilir) ifadesi neye atıftır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade hazfedilmiş bir ifadeye atıftır ki şöyle takdir edilebilir: "Ötesinde de cehennem vardır; orada karşılaşacağı şeyle karşılaşır ve kendisine kanlı-irinli bir su içirilir!" şeklindedir. Sanki kanlı-irinli su içmek onun çekeceği azabın en şiddetlisidir de bu yüzden "Her taraftan ölüm geldiği halde, ölmez." ifadesiyle birlikte hususen zikredilmiştir. "Peki مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ (kanlı-irinli sudan) ifadesi nedir?" **dersen şöyle derim:** *Sadîd* (kanlı-irinli) ifadesi *mâ'* (su) kelimesinin atf-ı beyanıdır. Önce "bir su içirilir" denilmiş ancak su müphem bırakılmış; sonra da *sadîd* ifadesiyle bu ifade beyan edilmiştir. Bu, cehennem ehlinin derilerinden akan bir sıvıdır.

[1366] "Onu yutmaya çalışır" yutmak için kendini zorlar "ama boğazından geçiremez." وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ ifadesinde *kâde* mübalağa için eklenmiştir. Anlam, "Değil yutmak, onu boğazından geçirmeye yaklaşamaz bile!" şeklindedir. Bu yönüyle bu ifade "Neredeyse onu bile göremez." [Nûr 24/40] ifadesinde de vardır. Burada da "Değil onu görmek, görmeye yaklaşamaz bile!" mânası kastedilmiştir. "Her taraftan ölüm geldiği halde, ölmez." Sanki ölümün sebepleri ve bütün türleri, üzerine çöreklenmiş; onu her yönden kuşatmıştır. Bu ifadeyle onun başına gelecek olan acıların ne kadar feci olduğu anlatılmak istenmektedir. Şu da söylenmiştir: مِنْ كُلِّ مَكَانٍ (her taraftan) ifadesi ayak parmakları dâhil olmak üzere bedeninin her yerinden anlamındadır. "Saçının her bir telinden" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1367] "Ve arkasından" yani hemen peşinden "şiddetli bir azap daha gelecektir" yani gelen her bir an, bir öncekinden daha şiddetli ve sert bir azap onu karşılayacaktır. Fudayl b. 'Iyâz'ın [v. 187/803] "Bu, nefesin kesilip bedende tutulmasıdır." dediği nakledilmiştir.

[1368] Ayetin şu mânaya gelmesi de mümkündür: Mekkeliler Hazret-i Peygamber (s.a.)'in davete başladığı yıllarda mâruz kaldıkları kıtlık senelerinde yağmur duasında çıkmışlar -buna göre *feth* yağmur anlamında olmaktadır- fakat dualarına icabet edilmemiştir. İşte bu âyette Allah Teala bunu zikretmiş ve bütün inatçı zorbaların ümitlerini boşa çıkardığını, bu kimselere dünyada yağmur verilmek yerine cehennemde bir başka 'su'yun, cehennem ehlinin kanlı-irinli suyunun verileceğini ifade etmiştir. Bu yoruma göre وَاسْتَفْتَحُوا (Yağmur istiyordunuz.) ifadesi, daha öncesinde geçen peygamberlerin ve ümmetlerinin sözlerinden bağımsız, yeni bir cümle başlangıcı olur.

[١٣٦٤] وهذا وصف حاله وهو في الدنيا، لأنه مرصد لجهنم، فكأنها بين يديه وهو على شفيرها أو وصف حاله في الآخرة حين يبعث ويوقف،

[١٣٦٥] فإن قلت: علام عطف {وَيُسْقَى}؟ قلت: على محذوف تقديره: من ورائه جهنم يلقى فيها ما يلقى ويسقي من ماء صديد، كأنه أشد عذابها فخصص بالذكر مع قوله {وَيَأْتِيهِ الموت مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ}. فإن قلت: ما وجه قوله تعالى {مِن مَّآءٍ صَدِيدٍ}؟ قلت: صديد عطف بيان لماء، قال: {ويسقى مِن مَّآءٍ} فأبهمه إبهامًا ثم بينه بقوله {صَدِيدٍ} وهو ما يسيل من جلود أهل النار.

[١٣٦٦] {يَتَجَرَّعُهُ} يتكلف جرعه {وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ} دخل كاد للمبالغة. يعني ولا يقارب أن يسيغه، فكيف تكون الإساغة، كقوله {لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا} [النور: ٤٠] أي لم يقرب من رؤيتها فكيف يراها {وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ} كأنّ أسباب الموت وأصنافه كلها قد تألبت عليه وأحاطت به من جميع الجهات، تفظيعًا لما يصيبه من الآلام. وقيل: {مِّن كُلِّ مَكَانٍ} من جسده حتى من إبهام رجله. وقيل: من أصل كل شعرة.

[١٣٦٧] {وَمِن وَرَآئِهِ} ومن بين يديه {عَذَابٌ غَلِيظٌ} أي في كل وقت يستقبله يتلقى عذابًا أشدّ مما قبله وأغلظ. وعن الفضيل: هو قطع الأنفاس وحبسها في الأجساد.

[١٣٦٨] ويحتمل أن يكون أهل مكة قد استفتحوا أي استمطروا - والفتح المطر - في سني القحط التي أرسلت عليهم بدعوة رسول الله ﷺ فلم يسقوا، فذكر سبحانه ذلك، وأنه خيب رجاء كل جبار عنيد وأنه يسقى في جهنم بدل سقياه ماء آخر، وهو صديد أهل النار. واستفتحوا -على هذا التفسير- كلام مستأنف منقطع عن حديث الرسل وأممهم.

18. Rablerini nankörce inkâr edenlerin çaba ve gayretlerinin durumu; fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer. Yapıp ettiklerinden hiçbir şey elde edemezler. Derin sapma budur işte!

[1369] Sîbeveyhi’ye [v. 180/796] göre bu ifade mübteda olup haberi hazfedilmiştir ve cümlenin takdiri, “Sana anlatılanlar içerisinde Rablerini nankörce inkâr edenlerin çaba ve gayretlerinin durumu da vardır.” şeklindedir. Burada *mesel* kelimesi tuhaflık ihtiva eden sıfat anlamında isti‘âre olarak kullanılmıştır. “Onların amelleri küle benzer.” ifadesi de yeni bir cümle olup “Onların durumu nasıldır?” şeklindeki farazi bir soruya cevap olarak söylenmiştir. Anlamın, “Rablerini nankörce inkâr edenlerin amellerinin durumu…” şeklinde olması da mümkündür. Ya da bu cümle bir mübtedanın haberi olabilir. Yani, “Nankörce inkâr edenlerin sıfatı şudur: onların amelleri kül gibidir.” şeklindedir. Bu durumda ifade tıpkı *sıfatu Zeyd*^{in} *‘ırzuhû masûn*^{un} *ve mâlühû mebzûl*^{ün} (Zeyd’in sıfatı şudur: Onun ırzı korunmuştur, malı ise harcanır.) cümlesi gibidir. Veya “onların amelleri” ifadesi “nankörce inkâr edenlerin durumu” ifadesinden bedel olabilir. Bu durumda da anlam, “onların amellerinin misali şöyledir.” şeklinde olur ve “kül gibidir.” ifadesi ise haber olur.

[1370] الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عاصِفٍ (fırtına*lı* bir günde rüzgâr) ifadesi *er-riyâh*^{u} *fî yevm*^{in} *‘âsıf*^{in} şeklinde de okunmuştur. ‘Fırtına’ ‘gün’e atfedilmiştir, oysa fırtına gün içerisinde olan ve *er-rîh* ya da *er-riyâh* olarak ifade edilen rüzgârdır. يَوْمٍ عاصِفٍ (fırtınalı gün) ifadesi *yevm*^{ün} *mâtır*^{ün}, *leylet*^{ün} *sâkirat*^{ün} (yağmurlu gün, sakin gece) ifadeleri gibidir; zira sakin olan gece değil rüzgârdır, rüzgârın esmemesidir. Bu ifade izafet tamlaması olarak *fî yevmi ‘âsıf*^{in} şeklinde de okunmuştur.

[1371] “Kâfirlerin amelleri”nden maksat, onların akrabalık bağlarını gözetme, köle azat etme, esirleri fidye karşılığı salıverme, misafirler için deve kesip ikram etme, imdat dileyene yardıma koşma, garibana arka çıkma gibi iyi amelleridir. Allah Teala onların bu tür amellerinin Allah’ı tanıma, O’na iman etme, O’nun rızası için yapma gibi temellerden yoksun olmaları sebebiyle boşa çıkacak ve toz bulutu gibi uçup gidecek olmasını, fırtınalı bir günde rüzgârın savurup uçurduğu küle benzetmiştir. “Yapıp ettiklerinden hiçbir şey elde edemezler” kıyamet günü amellerinden hiçbir şey elde edemezler; yani rüzgârın uçurduğu külden nasıl hiçbir şey elde edilemiyorsa, onlar da bu amellerinin hiçbir sevabını göremezler. “Derin sapma budur işte!” Bu ifade onların hak yoldan ya da sevap almaktan ne kadar uzak ve sapkın durumda olduklarına işarettir.

١٨-﴿مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ﴾

[١٣٦٩] هو مبتدأ محذوف الخبر عند سيبويه، تقديره: وفيما يقص عليك {مَّثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} والمثل مستعار للصفة التي فيها غرابة وقوله {أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ} جملة مستأنفة على تقدير سؤال سائل يقول: كيف مثلهم؟ فقيل: أعمالهم كرماد. ويجوز أن يكون المعنى: مثل أعمال الذين كفروا بربهم. أو هذه الجملة خبرًا للمبتدأ، أي صفة الذين كفروا أعمالهم كرماد، كقولك صفة زيد عرضه مصون وما له مبذول، أو يكون أعمالهم بدلًا من {مَّثَلُ الذين كَفَرُوا} على تقدير: مثل أعمالهم، وكرماد: الخبر

[١٣٧٠] وقرئ «الرياح» {فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ} جعل العصف لليوم، وهو لما فيه، وهو الريح أو الرياح، كقولك: يوم ماطر وليلة ساكرة. وإنما السكور لريحها وقرئ «في يوم عاصف»، بالإضافة.

[١٣٧١] وأعمال الكفرة المكارم التي كانت لهم، من صلة الأرحام وعتق الرقاب، وفداء الأسارى، وعقر الإبل للأضياف، وإغاثة الملهوفين، والإجارة، وغير ذلك من صنائعهم، شبهها في حبوطها وذهابها هباء منثورًا لبنائها على غير أساس من معرفة الله والإيمان به، وكونها لوجهه: برماد طيرته الريح العاصف {لَا يَقْدِرُونَ} يوم القيامة {مِمَّا كَسَبُوا} من أعمالهم {عَلَى شَيْءٍ} أي لا يرون له أثرًا من ثواب، كما لا يقدر من الرماد المطير في الريح على شيء {ذَلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ} إشارة إلى بعد ضلالهم عن طريق الحق أو عن الثواب.

19. Görmez misin ki, Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır?! Dilerse sizi götürüp yeni bir halk getirir.

20. Ve bu, Allah için hiç de zor değildir.

[1372] "Gerçek bir gâye ile" yani hikmetle, sahih bir amaç ve muazzam bir emirle yaratmış, boşuna ya da sırf öyle arzu ettiği için yaratmamıştır.[1]

[1373] [خَلَقَ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ (Gökleri ve yeri yarattı.) ifadesi] *hâliku's-semâvâti ve'l-ard* (göklerin ve yerin yaratıcısı) şeklinde de okunmuştur.

[1374] "Dilerse, sizi götürüp yeni bir halk getirir" yani O, insanları yok etmeye ve onların yerine onların şeklinde ya da onlara benzemeyen başka varlıklar yaratmaya kadirdir. Bu ifade Yüce Allah'ın varı yok, yoku da var etmeye kadir olduğunu, bir şeye kadir olduğu gibi onun zıt cinsine de kadir olduğunu bildirmektedir. "Bu, Allah için hiç de zor değildir." Aksine, O'nun için gayet kolay ve basittir, çünkü O 'bizatihi kādir'dir; kudreti açısından şu ya da bu şey fark etmez. Bir şeyi var etmesi için yeterli gerekçe, saik onun için mevcutsa ve onu yapmamaya sebep olacağı engeller yoksa onu derhal yapar. Tıpkı seni harekete geçiren bir etken oluşup bir engel de bulunmadığı zaman parmağını oynatman gibi.

[1375] Bu âyetler onların sapkınlık konusunda ne kadar derine dalmış, Allah'ı inkâr noktasında ne kadar büyük bir hata içine düşmüş olduklarının beyanı mahiyetindedir. Zira Yüce Allah'a delâlet eden, O'nun engin kudretini, sonsuz hikmetini gösteren, kulluk edilmeye, ahirette cezasından korkulmaya ve sevabı umulmaya lâyık yegâne mabud olduğunu ortaya koyan deliller, kanıtlar açık seçik ortadadır.

21. Tamamı Allah'ın huzurunda görünürler. Güçsüz görülen (inkârcı nankör)ler, büyüklük taslayanlara "Şüphesiz, bizler size tâbi idik. Peki şimdi, bizi bir parça Allah'ın azabından koruyabilecek misiniz?" derler. Onlar da "Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik. Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez; bizim için kaçacak bir yer yok!" derler.

[1376] Kıyamet günü "tamamı Allah'ın huzurunda görünürler." Geçmiş zaman kipinin (بَرَزُوا) kullanılmış olmasının sebebi, Yüce Allah'ın haber vermiş olması sebebiyle bunun doğru ve adeta olup bitmiş bir iş konumunda olmasıdır. ونَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ (Cennetlikler seslenir. [A'râf 7/44]) ve

---

[1] Bu cümle metinde 18. âyetin tefsiri içerisinde geçmektedir. Ancak *bil'hakki* (gerçek bir gaye ile) ifadesi 19. âyette geçmektedir. Bu nedenle bu cümleyi 19. âyetin tefsiri içerisinde tercüme ettik. / çev.

١٩-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنْ يَشَا يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

٢٠-﴿وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ﴾

[١٣٧٢] {بِالْحَقِّ} بالحكمة والغرض الصحيح والأمر العظيم، ولم يخلقها عبثًا ولا شهوة.

[١٣٧٣] وقرئ «خالق السموات والأرض.»

[١٣٧٤] {إِن يَشَا يُذْهِبْكُمْ} أي هو قادر على أن يعدم الناس ويخلق مكانهم خلقًا آخر على شكلهم أو على خلاف شكلهم، إعلامًا منه باقتداره على إعدام الموجود وإيجاد المعدوم، يقدر على الشيء وجنس ضده. {وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ} بمتعذر، بل هو هين عليه يسير، لأنه قادر الذات لا اختصاص له بمقدور دون مقدور، فإذا خلص له الداعي إلى شيء وانتفى الصارف، تكوّن من غير توقف: كتحريك أصبعك إذا دعاك إليه داع ولم يعترض دونه صارف.

[١٣٧٥] وهذه الآيات بيان لإبعادهم في الضلال وعظيم خطئهم في الكفر بالله، لوضوح آياته الشاهدة له الدالة على قدرته الباهرة وحكمته البالغة وأنه هو الحقيق بأن يعبد، ويخاف عقابه ويرجى ثوابه في دار الجزاء.

٢١-﴿وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ﴾

[١٣٧٦] {وَبَرَزُوا لِلَّهِ} ويبرزون يوم القيامة. وإنما جيء به بلفظ الماضي، لأنّ ما أخبر به عزّ وعلا لصدقه كأنه قد كان ووجد، ونحوه: {وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ}[الأعراف: ٤٤]،

وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ (Cehennemlikler seslenir. [A'râf 7/50]) ifadeleri de bunun gibidir. Herhangi bir şeyin Allah'tan gizli saklı olması mümkün değildir; Allah bundan münezzehtir. Dolayısıyla, onların Allah'ın huzurunda görülmelerinin anlamı, kötülükleri işlerken insanların gözlerinden uzak ve gizli olmaları ve bu durumun Allah'tan da gizli kalacağını zannetmeleri, kıyamet günü geldiğinde ise Allah'ın huzurunda kendi gözleri önünde ayan beyan duruma gelecekleri ve böylece hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmayacağını anlamalarıdır. Ya da anlam, kabirlerinden çıkıp Allah'ın hesabı ve hükmü için onun huzuruna çıkmaları şeklindedir.

[1377] **Şayet** "الضُّعَفٰؤُا kelimesi neden Hemze'den önce gelen bir Vav ile yazılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime Hemze'den önce gelen Elif'i tefhīm ile okuyup Vav'a yakın bir ses çıkacak şekilde imâle edenlerin telaffuzuna göre yazılmıştır. عُلَمَاؤُا بَنِي إِسْرَاءِيلَ (İsrailoğulları âlimleri [Şu'arâ 26/197]) ifadesi gibi.

[1378] "Güçsüz görülenler"den maksat, tâbi olanlar ve avamdır; "büyüklük taslayanlar" ise onları kendilerine tâbi kılıp peygamberleri ve takipçilerini dinlemekten alıkoyan, yoldan çıkaran büyükleri ve efendileridir. إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا (Size tâbi idik.) ifadesindeki تَبَعًا *tâbi'* kelimesinin *tebe'* şeklindeki çoğulu olup *hādim*in *hadem* şeklinde, *ğâib*in de *ğayeb* şeklinde çoğul yapılmasına benzer. Ya da anlam *zevî tebe*^{in} (takip ehli) şeklinde olup تَبَعًا *etbâ'* (takipçiler) anlamındadır. Nitekim ("Ona katıldı, onu izledi." anlamında) *tebi'ahu tebe*^{an} denir.

[1379] **Şayet** "مِنْ عَذَابِ اللَّهِ (Allah'ın azabından) ifadesindeki Min ile مِنْ شَيْءٍ (herhangi bir şey) ifadesindeki Min arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birincisi beyan, ikincisi ise kısmilik ifade eder. Sanki "Sizler Allah'ın azabı olan şeyin bir kısmını üzerimizden savabilecek misiniz?" denilmiştir. Bu iki Min'in her ikisinin de kısmilik ifade etmesi de mümkündür ki bu durumda mâna, "Allah'ın azabının bir parçası olan şeyin bir parçasını üzerimizden savabilecek misiniz?" şeklindedir. Yani, Allah'ın azabının bir kısmının bir kısmını savabilecek misiniz?

[1380] **Şayet** "Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik.' ifadesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Güçsüz görülenlerin söyledikleri, aslında 'kendilerini peşlerine takıp yoldan çıkarmaya çalışmış olmalarına karşılık' liderlerine yönelik bir kınama ve azarlama mahiyetindedir. "Peki, şimdi bizi koruyabilecek misiniz?" sözü de kınama mahiyetindedir; çünkü onlar, büyüklük taslayanların kendilerine hiçbir yarar sağlayamayacaklarını bilmektedirler.

{وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ} [الأعراف: ٥٠] ونظائر له. ومعنى بروزهم لله - والله تعالى لا يتوارى عنه شيء حتى يبرز له - أنهم كانوا يستترون من العيون عند ارتكاب الفواحش، ويظنون أن ذلك خاف على الله، فإذا كان يوم القيامة انكشفوا لله عند أنفسهم وعلموا أنّ الله لا يخفى عليه خافية. أو خرجوا من قبورهم فبرزوا لحساب الله وحكمه.

[١٣٧٧] فإن قلت: لما كتب {الضُّعَفَؤا} بواو قبل الهمزة؟ قلت: كتب على لفظ من يفخم الألف قبل الهمزة فيميلها إلى الواو. ونظيره {عُلَمَؤا بَنِي إِسْرَائِيل} [الشعراء: ١٩٧]

[١٣٧٨] والضعفاء: الأتباع والعوام، والذين استكبروا: ساداتهم وكبراؤهم الذين استتبعوهم واستغووهم وصدوهم عن الاستماع إلى الأنبياء وأتباعهم {تَبَعًا} تابعين: جمع تابع على تبع، كقولهم: خادم وخدم وغائب وغيب أو ذوي تبع. والتبع: الأتباع، يقال: تبعه تبعًا.

[١٣٧٩] فإن قلت: أي فرق بين من في {مِّنْ عَذَابِ اللَّهِ} وبينه في {مِن شَيْءٍ}؟ قلت: الأولى للتبيين، والثانية للتبعيض، كأنه قيل: هل أنتم مغنون عنا بعض الشيء الذي هو عذاب الله. ويجوز أن تكونا للتبعيض معًا، بمعنى هل أنتم مغنون عنا بعض شيء هو بعض عذاب الله، أي بعض بعض عذاب الله.

[١٣٨٠] فإن قلت: فما معنى قوله {لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ}؟ قلت: الذي قال لهم الضعفاء كان توبيخا لهم وعتابًا على استتباعهم واستغوائهم. وقولهم: {فَهَلْ أَنتُمْ مُّغْنُونَ عَنَّا} من باب التبكيت؛ لأنهم قد علموا أنهم لا يقدرون على الإغناء عنهم،

Bu yüzden, liderler de onlara yaptıklarından ötürü özür beyan ederek ‘Allah kendilerini imana hidayet etmiş olsaydı, hidayet ehli olup onları saptırmayacakları’ şeklinde cevap vermişlerdir. Burada bir ihtimal de, onların sapma ve saptırma konusundaki suçlarını Allah’a yüklemek istemeleridir. Nitekim bunların “Dileseydi, biz de atalarımız da şirk koşmazdık.” [En‘âm 6/148] ve “Allah dileseydi, O’ndan başka bir şeye ne biz tapardık ne de atalarımız.” [Nahl 16/35] dedikleri nakledilmiştir. Onlar bu sözü dünyada söyledikleri gibi ahirette de söylerler. Yüce Allah’ın münafıkların hallerini naklettiği “Allah’ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi bir başarı elde edecekleri vehmiyle O’na da yemin ede[rek mazeret ürete]cekleri gün” [Mücâdile 58/18] şeklindeki sözleri de buna delâlet etmektedir. İkinci ihtimal ise anlamın, “Eğer biz lütuf ehli olsaydık ve Rabbimiz bize lütfetmiş olsaydı, o zaman hidayete erer, sizi de imana sevk ederdik.” şeklindedir. Şu da söylenmiştir: Mana, “Eğer Allah bize azaptan kurtuluş yolunu göstermiş olsaydı, biz de size gösterirdik; yani vaktiyle sizi helâk yoluna sokmuş olduğumuz gibi şimdi de sizden azabı savar, sizi kurtuluş yoluna sevk ederdik.” şeklindedir.

[1381] سَواءٌ عَلَيْنا أَجَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا (Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez.) yani sızlanma ve sabretme hali bizim için eşittir. Hemze ve *em* eşitlik ifade eder. Benzeri فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ (İster sabredin, ister sabretmeyin; sizin için fark etmez. [Tûr 52/16]) âyetinde de söz konusudur.

[1382] Rivayete göre “Gelin feryat edelim!” diyecekler ve beş yüz yıl boyunca feryat edecekler, fakat bu onlara hiçbir fayda getirmeyecek. Sonrasında da “Gelin sabredelim!” diyecekler, aynı süre boyunca sabredecekler, sonra da “Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez.” diyeceklermiş.

[1383] **Şayet** “سَواءٌ عَلَيْنا (Bizim için fark etmez.) ifadesinin, önceki ifade ile irtibatı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin öncesiyle irtibatı şöyledir: Güçsüz görünenlerin büyüklük taslayanları kınamaları sebebiyle onlar da içlerinde bulundukları durumdan feryat etmiş, sızlanmışlar ve “Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez.” demişlerdir. Bununla hem kendilerini hem de güçsüz bırakılanları kastetmişlerdir; çünkü beraberce içinde bulundukları sapkınlığın cezasını çekme konusunda müşterektirler. Bu yüzden, “Bu sızlanma ve azarlama neyin nesidir böyle!? Sabretmenin faydası olmadığı gibi sızlanmanın da faydası yok, durum bundan çok daha büyük, vahimdir.” demişlerdir. Ya da “Allah bize kurtuluş yolunu gösterip hidayet etseydi biz de sizi kurtarırdık.” dedikleri zaman, onların kurtuluş ümitlerini kırmışlar; onlar da buna karşılık “Bizim için kaçacak bir yer yok!” demişlerdir, yani “Sabretsek de sızlansak da kaçıp kurtulacak, sığınacak bir yerimiz yok!

فأجابوهم معتذرين عما كان منهم إليهم: بأن الله لو هداهم إلى الإيمان لهدوهم ولم يضلوهم، إما موركين الذنب في ضلالهم وإضلالهم على الله، كما حكى الله عنهم وقالوا {لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا} [الأنعام: ١٤٨]، {لَوْ شَآءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِن دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ} [النحل: ٣٥] يقولون ذلك في الآخرة كما كانوا يقولونه في الدنيا. ويدل عليه قوله حكاية عن المنافقين {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ} [المجادلة: ١٨]. وإما أن يكون المعنى: لو كنا من أهل اللطف فلطف بنا ربنا واهتدينا لهديناكم إلى الإيمان. وقيل: معناه لو هدانا الله طريق النجاة من العذاب لهديناكم، أي لأغنينا عنكم وسلكنا بكم طريق النجاة كما سلكنا بكم طريق الهلكة.

[١٣٨١] {سَوَاء عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا} مستويان علينا الجزع والصبر. والهمزة وأم للتسوية. ونحوه: {فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ} [الطور: ١٦]

[١٣٨٢] وروي أنهم يقولون: تعالوا نجزع، فيجزعون خمسمائة عام فلا ينفعهم، فيقولون: تعالوا نصبر، فيصبرون كذلك ثم يقولون: سواء علينا.

[١٣٨٣] فإن قلت: كيف اتصل قوله سواء علينا بما قبله؟ اتصاله من حيث أنّ عتابهم لهم كان جزعًا مما هم فيه، فقالوا: سواء علينا أجزعنا أم صبرنا، يريدون أنفسهم وإياهم، لاجتماعهم في عقاب الضلالة التي كانوا مجتمعين فيها، يقولون: ما هذا الجزع والتوبيخ، ولا فائدة في الجزع كما لا فائدة في الصبر والأمر من ذلك أطمّ. أو لما قالوا لو هدانا الله طريق النجاة لأغنينا عنكم وأنجيناكم، أتبعوه الإقناط من النجاة فقالوا: {مَا لَنَا مِن مَحِيصٍ} أي منجى ومهرب، جزعنا أم صبرنا،

Ayrıca, bu ifadenin güçsüz görülenler ve büyüklük taslayanların birlikte söyledikleri bir söz olması da mümkündür. Sanki "Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez." sözünü ikisi birden söylemiş olacaklardır. Tıpkı "Benim kendisine gıyabında ihanet etmediğimi efendim de bilsin diye." [Yûsuf 12/52]) ifadesi gibi.[1]

[1384] مَحِيصٌ (kaçacak yer) ifadesi *mağîb* (batış) ve *meşîb* (yaşlanma) kelimeleri gibi mastar da olabilir; *mebît* (geceleme yeri) ve *masīf* (yazlık) kelimeleri gibi ism-i mekân da olabilir. *Hâsa ʿanhu* ve *câda ʿanhu* ifadelerinin ikisi de "Ondan kaçtı." mânasına gelmektedir.

22. Nihaî karar verili(p de herkesin gideceği yer belli olu)nca, Şeytan şöyle der: "Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu; sizi sadece çağırdım, siz de geliverdiniz. O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ne ben sizin imdadınıza yetişebilirim ne de siz benim imdadıma yetişebilirsiniz. Sizlerin daha önce beni Allah'a ortak koşmanızı da reddediyorum!" Can yakıcı bir azaptır zalimlerin hakkı!..

[1385] "Karar verilince" hüküm kesinleşip, hesap sona erince ve iki gruptan biri cennete diğeri de cehenneme girince. Rivayete göre o esnada şeytan, insan ve cinlerin bedbaht olanları içerisinde ayağa kalkıp şöyle der: "Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu" ki o, diriliş ve amellerin karşılıklarının verilmesidir. Allah size vaat ettiği sözü yerine getirdi, "ben de size" bunun aksi istikamette "vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu." Yani üzerinizde bir tasallutum, zorlayıcı bir gücüm yoktu ki sizi küfür ve günahlara zorlayayım, buna mecbur edeyim. "Sizi sadece çağırdım;" sadece vesvesem ile ve cazip göstermek suretiyle sizleri sapkınlığa davet ettim. Oysa davet etmek otorite sahibi olmakla aynı cinsten değildir, *mâ tahiyyetühüm ille'd-darb*^{u} (Dirlik temennileri dövmekten *ibaret*!) demen gibidir.

[1386] "O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın!" Zira siz bana aldandınız, çağırdığımda bana itaat ettiniz, ama Rabbiniz çağırdığında O'na icabet etmediniz. Bu ifade saadet ve bedbahtlığı seçen ve kendisi için hâsıl edenin insanın bizzat kendisi olduğunun, Allah'ın ise sadece ona imkân verdiğinin, şeytanın da sadece cazip gösterdiğinin delilidir.

---

[1] Zemahşerî, bu ifadeyi "Yûsuf Aleyhisselâm'ın da Züleyhâ'nın da sözü olabileceği" düşünülen, yani tefsirlerde bu şekilde iki ihtimalli yorumlanmaya çalışılan malum cümleye benzetmekte ise de "Benim kendisine gıyabında ihanet etmediğimi efendim de bilsin diye" (Yûsuf 12/52] cümlesini Züleyha'nın kurma ihtimali varit değildir; çünkü bu ifadenin geçtiği yerde, yukarıda "Gerçek şimdi ortaya çıktı. Evet, asıl ben ondan murat almak istemiştim. O, gerçekten doğru söyleyenlerdendir." diyerek suçunu, yani ihanetini itiraf etmişti. / ed.

ويجوز أن يكون من كلام الضعفاء والمستكبرين جميعًا، كأنه قيل: قالوا جميعًا سواء علينا، كقوله {ذَٰلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّى لَمْ أَخُنْهُ} [يوسف: ٥٢]

[١٣٨٤] والمحيص يكون مصدرًا كالمغيب والمشيب. ومكانًا كالمبيت والمصيف. ويقال: حاص عنه وجاض، بمعنى واحد.

٢٢-﴿وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الأَمْرُ إِنَّ اللهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٣٨٥] {لَمَّا قُضِىَ الْأَمْرُ} لما قطع الأمر وفرغ منه، وهو الحساب، وتصادر الفريقين ودخول أحدهما الجنة ودخول الآخر النار. وروي أنّ الشيطان يقوم عند ذلك خطيبًا في الأشقياء من الجنّ والإنس فيقول ذلك {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ} وهو البعث والجزاء على الأعمال فوفى لكم بما وعدكم {وَوَعَدتُّكُمْ} خلاف ذلك {فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِىَ عَلَيْكُم مِّنْ سُلْطَانٍ} من تسلط وقهر فأقسركم على الكفر والمعاصي وألجئكم إليها {إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ} إلا دعائي إياكم إلى الضلالة بوسوستي وتزييني، وليس الدعاء من جنس السلطان، ولكنه كقولك: ما تحيتهم إلا الضرب.

[١٣٨٦] {فَلَا تَلُومُونِى وَلُومُوا أَنفُسَكُم} حيث اغتررتم بي وأطعتموني إذ دعوتكم، ولم تطيعوا ربكم إذ دعاكم، وهذا دليل على أنّ الإنسان هو الذي يختار الشقاوة أو السعادة ويحصلها لنفسه، وليس من الله إلا التمكين، ولا من الشيطان إلا التزيين.

Eğer durum cebir taraftarlarının iddia ettikleri gibi olsaydı şeytan, “Beni de kendinizi de kınamayın, çünkü Allah sizin kâfir olmanıza hükmetmiş, sizi buna mecbur etmiştir!” derdi. **Şayet** “Şeytanın sözü bâtıldır, dayanak ve delil olmaz.” **dersen şöyle derim:** Eğer onun bu sözü bâtıl olsaydı Allah Teala bu sözün bâtıl olduğunu beyan eder ve onu açıkça inkâr ederdi. Kaldı ki, bu makamda böyle bâtıl bir sözü dile getirmenin de hiçbir sebebi yoktur. Şeytan, “Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım.” demiş, nasıl da hakkı ve doğruyu söylemiş, dikkat etsene!.. Yine “Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu.” ifadesi de Yüce Allah’ın “Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir gücün olamaz. Sana uyan azgınlar hariç.” [Hicr 15/42] sözüne benzemektedir.

[1387] “Artık ne ben sizin imdadınıza yetişebilirim ne de siz benim imdadıma yetişebilirsiniz” birbirimizi Allah’ın azabından kurtaramayız, birbirimize yardım edemeyiz. بِمُصْرِخِيَّ’deki *ısrāh* yardım etmek mânasına gelir. Yâ’nın kesresi ile *bi-musrihıyyi* şeklinde de okunmuştur, ancak bu zayıf bir kıraattir. Bu okuyuşa delil olarak şairi belli olmayan şu beyti göstermişlerdir:

Adam kadına; “Bre Hatun! Bende gönlün var mı?” dedi;
O da ona “Sen gönül verilecek biri değilsin ki!” dedi.

[1388] Bu okuyuşu benimseyen kişi sanki izafet Yâ’sını sakin kılmış, ondan önce sakin bir Yâ daha olduğunu takdir etmiş ve iki sakin harf bir araya gelmiş olduğu için de ona kesre vermiştir. Ancak bu doğru değildir; çünkü izafet Yâ’sı, *ʿasāye* kelimesinde olduğu gibi, öncesinde Elif olduğu zaman bile sadece fetha alabilir, öncesinde Yâ olduğu zaman nasıl başka türlü olabilir ki?! **Şayet** “İlk Yâ idğam edilmiş olduğu için (illetli harf değil de) sanki sahih bir harfmiş gibi kabul edilmiş, adeta sakin ve sahih bir harfin ardından gelen sakin bir Yâ gibi telakki edilmiştir. Bu sebeple, aslına uygun olarak kesre harekesi almıştır” **dersen şöyle derim:** Bu güzel bir kıyastır, ancak mütevatir haber konumunda olan yaygın kullanım karşısında kıyas ile varılan sonuçlar cılız kalır.

[1389] بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ’deki Mâ, mastariyyedir; مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi ise أَشْرَكْتُمُونِ (beni Allah’a ortak koşmanızı) ifadesi ile ilişkilidir. Mâna, “Bugün sizin daha önce dünyada beni ortak koşmuş olmanızı reddediyorum!” şeklinde olup “Kıyamet günü de kendilerini Allah’a ortak koşmanızı inkâr edeceklerdir.” [Fâtır 35/14] ifadesi gibidir. Şeytanın onların kendisini ortak koşmuş olmalarını reddetmesi ise, bu davranıştan berî olduğunu, bunu yadırgadığını ifade etmesi anlamında olup, “Sizden de, Allah’tan başka taptığınız şeylerden de kesinlikle uzağız, sizi reddettik.” [Mümtehane 60/4] ifadesi gibidir.

ولو كان الأمر كما تزعم المجبرة لقال: فلا تلوموني ولا أنفسكم، فإنّ الله قضى عليكم الكفر وأجبركم عليه. فإن قلت: قول الشيطان باطل لا يصح التعلق به. قلت: لو كان هذا القول منه باطلًا لبين الله بطلانه وأظهر إنكاره، على أنه لا طائل له في النطق بالباطل في ذلك المقام: ألا ترى إلى قوله {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدتُّكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ} كيف أتى فيه بالحق والصدق، وفي قوله {وَمَا كَانَ لِىَ عَلَيْكُم مِنْ سُلْطَانٍ} وهو مثل قول الله تعالى: {إِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَان إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ} [الحجر: ٤٢]

[١٣٨٧] {مَّا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنتُمْ بِمُصْرِخِيَّ} لا ينجي بعضنا بعضًا من عذاب الله ولا يغيثه. والإصراخ: الإغاثة. وقرئ «بمصرخي» بكسر الياء وهي ضعيفة، واستشهدوا لها ببيت مجهول:

قَالَ لَهَا هَلْ لَكِ يَاتَا فِي قَالَتْ لَهُ مَا أَنْتَ بِالمَرْضِي

[١٣٨٨] وكأنه قدّر ياء الإضافة ساكنة وقبلها ياء ساكنة، فحرّكها بالكسر لما عليه أصل التقاء الساكنين، ولكنه غير صحيح، لأنّ ياء الإضافة لا تكون إلا مفتوحة، حيث قبلها ألف في نحو عصاي، فما بالها وقبلها ياء؟ فإن قلت: جرت الياء الأولى مجرى الحرف الصحيح لأجل الإدغام، فكأنها ياء وقعت ساكنة بعد حرف صحيح ساكن، فحرّكت بالكسر على الأصل. قلت: هذا قياس حسن، ولكن الاستعمال المستفيض الذي هو بمنزلة الخبر المتواتر تتضاءل إليه القياسات.

[١٣٨٩] «ما» في {بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ} مصدرية، و{مِنْ قَبْلُ} متعلقة بأشركتموني، يعني كفرت اليوم بإشراككم إياي من قبل هذا اليوم، أي في الدنيا، كقوله تعالى {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ} [فاطر: ١٤] ومعنى كفره بإشراكهم إياه: تبرؤه منه واستنكاره له، كقوله تعالى {إِنَّا بُرَآء مِّنكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ} [الممتحنة: ٤]

[1390] مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesinin كَفَرْتُ ifadesi ile ilişkili olduğu; بِمَا'daki Mâ'nın da ism-i mevsūl Mâ'sı olduğu da söylenmiştir. Anlam, "Âdem'e secde etmeyi reddettiğimde, beni kendisine ortak kıldığınız varlığı, yani Cenab-ı Hak Teala ve Tekaddes'i nankörce inkâr etmiştim." şeklindedir. Nitekim *şeraktu Zeyd*^{en} (Zeyd'e ortak oldum.) dersin, fakat başına bir Hemze getirerek *eşrakenîhi fülân*^{ün} (Falan kimse beni ona ortak kıldı.) dersin. Bu durumda, Mâ tıpkı *subhâne mâ sehharakunne le-nâ* (Ey kadınlar! [Bu dehanıza, bu fendinize rağmen] sizi bize boyun eğdiren şey [yani *güç*] tüm noksan sıfatlardan münezzehtir!) ifadesindeki Mâ gibi olur.[1] Onların şeytanı Allah'a ortak koşmaları ise kendilerine cazip gösterdiği putlara tapma ve benzeri konularda ona itaat etmeleri anlamındadır.

[1391] Bu ifade Şeytanın sözlerinin sonuncusudur. Bundan sonra gelen "Can yakıcı bir azaptır zalimlerin hakkı!" ifadesi Yüce Allah'ın sözüdür. Ancak bu ifadenin de İblis'in sözlerine dâhil olması mümkündür. Bu durumda, Allah Teala şeytanın o esnada söyleyeceği bu sözü dinleyicilere lütuf olsun, akıbetleri konusunda düşünmelerine, bu lutfa nail olmalarını sağlayacak hazırlıkta olmalarına vesile olsun, şeytanın bile bu sözlerini söylediği bu makamı kendi kendilerine düşünsünler ve Allah'tan korksunlar, kendilerini kurtaracak olan amelleri işlesinler diye nakletmiştir.

[1392] فَلَا تَلُومُونِي Yâ ile *fe-lâ yelûmûnî* (beni kınamasınlar) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifadede tıpkı حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ (Gemide bulunduğu**nuz** sırada, gemi *kendilerini* hoş bir rüzgârla götürdüğü ve bununla mutlu olduklarında… [Yûnus 10/22]) ifadesindeki gibi iltifat sanatı kullanılmış olur.

23. Buna karşılık, iman edip sâlih amel işleyenler, altından ırmakların aktığı cennetlere konulurlar ve Rablerinin izniyle orada ebediyen kalırlar. Birbirlerine sağlık temennileri de "Selâm!"dır (her tür tehlikeden uzaktırlar).

[1393] وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا ifadesini Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve 'Amr b. 'Ubeyd [v. 144/761] *ve udhı**lu**'llezîne âmenû* (İman edenleri dâhil ederim.) şeklinde, mütekellim fiiliyle okumuşlardır ki bu da bu ifadenin İblis'in değil, Allah'ın sözü olduğuna delâlet eder. "Rablerinin izniyle" ifadesi أُدْخِلَ (konulurlar) ifadesiyle ilişkili olup anlam, "Melekler onları Allah'ın izni ve emri ile cennete koyarlar." şeklindedir.

---

[1] Yüce Allah için, akıllı varlıklar için kulanılan Men yerine Mâ'nın kullanıldığı çok sayıda ayet vardır. Örneği: قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ [Şu'arâ 26/23], وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى [Leyl 91/3] / ed.

[١٣٩٠] وقيل: {مِنْ قَبْلُ} يتعلق بكفرت. وما موصولة، أي كفرت من قبل حين أبيت السجود لآدم بالذي أشركتمونيه وهو الله عز وجل، تقول: شركت زيدًا، فإذا نقلت بالهمزة قلت: أشركنيه فلان، أي جعلني له شريكًا. ونحو «ما» هذه «ما» في قولهم: سبحان ما سخركنّ لنا. ومعنى إشراكهم الشيطان بالله: طاعتهم له فيما كان يزينه لهم من عبادة الأوثان وغيرها.

[١٣٩١] وهذا آخر قول إبليس، وقوله {إِنَّ الظَّالِمِينَ} قول الله عزّ وجلّ، ويحتمل أن يكون من جملة قول إبليس، وإنما حكى الله عز وعلا ما سيقوله في ذلك الوقت، ليكون لطفًا للسامعين في النظر لعاقبتهم والاستعداد لما لا بدّ لهم من الوصول إليه، وأن يتصوّروا في أنفسهم ذلك المقام الذي يقول الشيطان فيه ما يقول، فيخافوا ويعملوا ما يخلصهم منه وينجهم.

[١٣٩٢] وقرئ «فلا يلوموني»، بالياء على طريقة الالتفات، كقوله تعالى {حَتَّى إِذَا كُنتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ} [يونس: ٢٢].

٢٣-﴿وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ﴾

[١٣٩٣] وقرأ الحسن وعمرو بن عبيد: «وأدخل الذين آمنوا» على فعل المتكلم، بمعنى: وأدخل أنا وهذا دليل على أنه من قول الله، لا من قول إبليس {بِإِذْنِ رَبّهِمْ} متعلق بأدخل، أي أدخلتهم الملائكة الجنة بإذن الله وأمره.

"Peki, 'Rablerinin izniyle' ifadesi bu son okuyuşa göre neyle ilişkilidir. Zira 'Onları ben Rablerinin izni ile cennete *koyarım.'* ifadesi kendi içinde uyumlu değildir?" **dersen şöyle derim:** Bu okuyuşta "Rablerinin izniyle" ifadesi, devamındaki ifadeyle, yani "Dirlik temennileri de 'Selâm!'dır." ifadesi ile ilişkilidir, yani "Melekler onları Rablerinin izni ile selâmlarlar." şeklindedir.

24. Bak, Allah güzel bir sözü (yani, imanı) nasıl misal vermektedir: Kökü sabit, dalı gökte olan öyle güzel bir ağaç ki;

25. Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. İnsanlar düşünüp ders çıkarsınlar diye Allah onlara böyle misaller veriyor.

[1394] أَلَمْ تَرَ ifadesi Râ'nın sükûnu ile *e-lem te**r*** şeklinde de okunmuştur ki bu ifade *men yettaki* (kim sakınırsa) ifadesinin *men yetta**k*** şeklinde okunuşuna benzemektedir. Ancak bu okuyuş zayıftır.

[1395] ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا ifadesi, "Allah *esas* alınacak bir misal ihdas etmektedir." anlamındadır. كَلِمَةً طَيِّبَةً (güzel söz) gizli bir fiil ile mansup olup takdiri, "Güzel bir sözü kılmıştır." şeklindedir. كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ (güzel bir ağaç gibi) ifadesi de ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا ifadesinin tefsiridir. Bu durumda ifade, *şerrafe'l-emîr^{u} Zeyd^{en} kesâhu hullet^{en} ve hamelehû 'alâ feras^{in}* (Emîr, Zeyd'i onurlandırdı; ona hil'at giydirdi, onu bir ata bindirdi.) ifadesi gibi olmaktadır. **Ayrıca** *mesel^{en}* ve *kelimet^{en}* ifadelerinin *darabe* (Örnek olarak verdi.) fiili ile mansup olması; mânanın da "Güzel bir sözü misal olarak verdi, onu misal kıldı." şeklinde olması da mümkündür. Bundan sonra da "güzel bir ağaç" ifadesi gelmektedir ki, bu ifade hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olup anlam, "O (güzel söz), güzel bir ağaç gibidir." şeklinde olmaktadır. "Kökü" yerde "sabit;" kökleri yerin derinliklerine girmiş "dalı" üst tarafı ve tepesi "gökte"dir. Burada, dal (فرع) kelimesinin cins isim olarak kullanılmış olmasına binaen, "dalı" ifadesi ile "dalları" mânasının kastedilmiş olması da mümkündür.

[1396] Enes b. Mâlik [v. 93/712] *ke-şecerat^{in} tayyibet^{in} sâbit^{in} asluhâ* (kökü sabit güzel bir ağaç gibi) şeklinde okumuştur. "Peki, bu iki okuyuş arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Çoğunluğun okuyuşu anlam olarak daha kuvvetlidir; çünkü Enes'in okuyuşunda 'sıfat' [*sâbit^{in}*], 'ağac'a [*şeceratin*] atfedilmiştir. Nitekim *merartü bi-racul^{in} ebûhu kâ'im^{un}* (Babası ayakta olan bir adama uğradım) ifadesi, *merartü bi-racül^{in} kâim^{in} ebûhu* (Öyle bir adama uğradım ki babası ayaktadır.) ifadesinden daha kuvvetlidir; çünkü hakkında haber verilen şey adam değil, babadır.

فإن قلت: فبم يتعلق في القراءة الأخرى، وقولك: وأدخلهم أنا بإذن ربهم، كلام غير ملتئم؟ قلت: الوجه في هذه القراءة أن يتعلق قوله {بِإِذْنِ رَبِّهِمْ} بما بعده، أي {تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ} بإذن ربهم، يعني أن الملائكة يحيونهم بإذن ربهم.

٢٤-﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾

٢٥-﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٩٤] قرئ «ألم تر» ساكنة الراء، كما قرئ «من يتق»، وفيه ضعف.

[١٣٩٥] {ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا} اعتمد مثلًا ووضعه. و{كَلِمَةً طَيِّبَةً} نصب بمضمر، أي جعل كلمة طيبة {كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ} وهو تفسير لقوله {ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا} كقولك: شرّف الأمير زيدًا، كساه حلة، وحمله على فرس. ويجوز أن ينتصب {مثلا} و{كَلِمَةً} بضرب، أي ضرب كلمة طيبة مثلًا، بمعنى جعلها مثلًا ثم قال: {كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ} على أنها خبر مبتدأ محذوف، بمعنى هي كشجرة طيبة {أَصْلُهَا ثَابِتٌ} يعني في الأرض ضارب بعروقه فيها {وَفَرْعُهَا} وأعلاها ورأسها {فِى السَّمَاءِ} ويجوز أن يريد: وفروعها، على الاكتفاء بلفظ الجنس.

[١٣٩٦] وقرأ أنس بن مالك «كشجرة طيبة ثابتٍ أصلُها». فإن قلت: أيّ فرق بين القراءتين؟ قلت: قراءة الجماعة أقوى معنى؛ لأنّ في قراءة أنس أجريت الصفة على الشجرة، وإذا قلت: مررت برجل أبوه قائم، فهو أقوى معنى من قولك: مررت برجل قائمٍ أبوه؛ لأنّ المخبر عنه إنما هو الأب، لا رجل.

[1397] Güzel söz, kelime-i tevhittir. Tesbih, hamd, istiğfar, tövbe, davet gibi bütün güzel sözlerin 'güzel söz' kapsamına girdiği de söylenmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] bunun. "Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmek" olduğu nakledilmiştir. Güzel ağaç ise, hurma, incir, üzüm, nar ve benzeri güzel meyve veren tüm meyveli ağaçları kapsar. İbn Ömer'den [v. 73/692] nakledilmiştir ki: Peygamber (s.a.) bir gün, "Yüce Allah mümini bir ağaca benzetti, söyleyin bakalım bu hangi ağaç?" buyurdu. Bunun üzerine insanlar arazideki bütün ağaçları saymaya başladılar. Ben o sıralar çocuktum. Aklıma bunun hurma ağacı olduğu düşüncesi geldi, ama oradakilerin en küçüğü olarak bunu Hazret-i Peygamber (s.a.)'e söylemekten çekindim. -Bir rivayette ise "Babam Ömer'in orada olması da beni konuşmaktan menetti, zira onun yanında konuşmaya çekiniyordum. Ama (sonradan, babam) Ömer, bana "Evlâdım! Eğer bunu o zaman söylemiş olaydın, bu beni kızıl develere sahip olmaktan daha çok memnun ederdi!" demiştir.- Sonra Peygamber (s.a.), "Bu ağaç hurmadır." buyurdu. [*Buhârî*, "İlim", 13] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] ise, "Bu bir cennet ağacıdır." dediği nakledilmiştir.

[1398] فِي السَّماءِ (gökte) ifadesi üst tarafta, yukarıda anlamındadır; üzerimizi örten malum tavan değil. Nitekim dağ hakkında da *tavîl*^{ün} *fi's-semâ'i* (göğe doğru uzar) denilir ve bununla onun yükseklik ve ihtişamı kastedilir.

[1399] "Her zaman meyvesini verir." Yani Allah'ın meyve vermek için tayin ettiği her vakitte, "Rabbinin izniyle" yani yaratıcısının kolaylaştırması ve yaratmasıyla meyvesini verir. "İnsanlar düşünüp ders çıkarsınlar diye." Çünkü misal vermek daha iyi anlamaya, mânaların daha iyi akla yerleşip tasavvur edilmesine sebep olur.

26. Kötü bir söz (yani, inkârcılık) ise toprağın üzerinden koparılıveren, istikrarı olmayan köksüz, çürük bir ağaca benzer.

[1400] "Çürük ağaç" gibidir; onun niteliklerindedir. وَمَثَلُ كَلِمَةٍ ifadesi 25) طَيِّبَةٍ. âyet) kelimesine atıf olarak nasp ile *ve mesele kelimet*^{in} şeklinde de okunmuştur. Kötü sözden maksat şirktir. Bu ifadenin, her tür kötü sözü kapsadığı da söylenmiştir. Kötü ağaç ise, ebucehil karpuzu, keşut ve benzeri, meyvesi iyi olmayan her ağacı kapsar.

[1401] "Toprağın üzerinden koparılıveren" ifadesi, [önceki âyette] iyi ağaç hakkında kullanılan "kökü sabit" ifadesinin karşıtı olarak kullanılmıştır. اجْتُثَّتْ "kökü çıkarılmış" anlamına gelir. *İctisâs*ın kök anlamı cesedin bütünüyle çekilip çıkarılmasıdır.

[١٣٩٧] والكلمة الطيبة كلمة التوحيد. وقيل: كل كلمة حسنة كالتسبيحة والتحميدة والاستغفار والتوبة والدعوة. وعن ابن عباس: شهادة أن لا إله إلا الله. وأما الشجرة فكل شجرة مثمرة طيبة الثمار، كالنخلة وشجرة التين والعنب والرمّان وغير ذلك وعن ابن عمر أنّ رسول الله ﷺ قال ذات يوم: إن الله ضرب مثل المؤمن شجرة فأخبروني ما هي. فوقع الناس في شجر البوادي، وكنت صبيًا، فوقع في قلبي أنها النخلة، فهبت رسول الله ﷺ أن أقولها وأنا أصغر القوم. وروي: فمنعني مكان عمر واستحييت، فقال لي عمر: يا بنيّ لو كنت قلتها لكانت أحبّ إليّ من حمر النعم، ثم قال رسول الله ﷺ "ألا إنها النخلة" وعن ابن عباس رضي الله عنهما: شجرة في الجنة.

[١٣٩٨] وقوله ﴿فِى السَّمَاءِ﴾ معناه في جهة العلوّ والصعود، ولم يرد المظلة، كقولك في الجبل: طويل في السماء تريد ارتفاعه وشموخه.

[١٣٩٩] ﴿تُؤْتِى أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾ تعطي ثمرها كل وقت وقته الله لإثمارها ﴿بِإِذْنِ رَبِّهَا﴾ بتيسير خالقها وتكوينه ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ لأن في ضرب الأمثال زيادة إفهام وتذكير وتصوير للمعاني.

٢٦-﴿وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾

[١٤٠٠] ﴿كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ﴾ كمثل شجرة خبيثة، أي صفتها كصفتها. وقرئ «ومثل كلمة» بالنصب، عطفًا على كلمة طيبة، والكلمة الخبيثة: كلمة الشرك. وقيل: كل كلمة قبيحة. وأمّا الشجرة الخبيثة فكل شجرة لا يطيب ثمرها كشجرة الحنظل والكشوث ونحو ذلك. وقوله:

[١٤٠١] ﴿اجتثت مِن فَوْقِ الأرض﴾ في مقابلة قوله ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ﴾ [إبراهيم: ٢٤] ومعنى ﴿اجتثت﴾ استؤصلت، وحقيقة الاجتثاث أخذ الجثة كلها.

[1402] “İstikrarı olmayan…” *Karra’ş-şey*^{ü} *karâr*^{en} (Bir şey karar kıldı.) ifadesi *sebete sebât*^{en} (Tam olarak yerleşti.) ifadesi gibi kullanılır. Bu ifadede delil ile desteklenmeyen çürük, mesnetsiz söz, sabit olmayan, istikrarsız bir ağaca benzetilmiştir. Kalıcı olmayan, istikrarsız şey ise, bâtıl olduğu için çok kısa sürece çöküp gider. Nitekim *el-bâtılü leclec*^{ün} (Bâtıl, boşuna geveler.) denilmiştir. Katâde b. Di‘âme es-Sedûsî’den [v. 117/735] nakledildiğine göre âlim zatlardan birine, “*Kötü kelime* hakkındaki görüşün nedir?” diye sorulmuş, o da, “Onun ne yerde bir istikrar mekânı vardır ne de gökte çıkacak bir yeri; sadece sahibinin boynuna yapışır kalır ve kıyamet günü sahibi o sözün karşılığını görünceye kadar öylece durur!” demiştir.

27. Allah, iman edenleri dünya hayatında da Âhirette de bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar; zalimleri ise (yapmaları gerekenin tersini yaptıkları için) saptırır. Evet, Allah dilediğini yapıyor!..

[1403] “Sağlam söz” delil ve kanıtlarla sahibinin aklında iyice sabitlenip sağlamlaşmış olan, sahibinin de tamamen mutmain olarak kabul edip inandığı sözdür. İman edenlerin Allah tarafından dünyada sabit kılınması, tıpkı Ashâb-ı uhdûd gibi, etleri demir taraklarla taranan ve testerelerle doğranan kimseler gibi, Circis, Samson ve diğerleri gibi dinleri konusunda bir fitneye mâruz kaldıklarında sarsılmamaları anlamına gelir. Âhiret hayatında sabit kılınmaları ise, şahitler huzura geldiklerinde (yani *alâ mele’i’n-nâs*), dinleri ve inançları konusunda dillerinin dolanmaması, şaşırıp kalmamaları, mahşer dehşetinden şaşkına dönmemeleri anlamına gelir. Bunun, kabirdeki sorgu sual esnasında sebat sahibi olmaları anlamında olduğu da söylenmiştir. Berâ’ b. ’Âzib (r.a.)’dan nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) müminin ruhunun kabzedilişinden söz etmiş ve “Sonra onun ruhu bedenine iade edilir, ardından iki melek gelip kabirde yanına otururlar ve ona ‘Rabbin kimdir? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?’ diye sorarlar; o da ‘Rabbim Allah’tır, dinim İslâm’dır, peygamberim ise Muhammed’dir.’ diye cevap verir. Bunun üzerine, semâdan bir münadi ‘Kulum doğru söyledi!’ diye nida eder [*Ebû Dâvûd*, “Sünne”, 27]. İşte, Yüce Allah’ın ‘Allah, iman edenleri bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar.’ şeklindeki sözü budur.” buyurmuştur.

[1404] “Allah zalimleri” yani dinleri konusunda hiçbir delile dayanmayan, tıpkı “Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk.” [Zuhruf 43/22] diyen müşrikler gibi sadece büyüklerini ve hocalarını taklit etmekle yetinenleri “saptırır.” Allah’ın onları dünyada saptırması, fitne durumlarında sebat sahibi olamamaları, ayaklarının daha ilk anda kayıvermesi anlamındadır.

[١٤٠٢] {مَا لَهَا مِن قَرَارٍ} أي استقرار. يقال: قرّ الشيء قرارًا، كقولك: ثبت ثباتًا شبه بها القول الذي لم يعضد بحجة، فهو داحض غير ثابت والذي لا يبقى إنما يضمحل عن قريب لبطلانه، من قولهم: الباطل لجلج. وعن قتادة أنه قيل لبعض العلماء: ما تقول في كلمة خبيثة؟ فقال: ما أعلم لها في الأرض مستقرًا، ولا في السماء مصعدًا، إلا أن تلزم عنق صاحبها حتى يوافي بها القيامة.

٢٧-﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾

[١٤٠٣] {بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ} الذي ثبت بالحجة والبرهان في قلب صاحبه وتمكن فيه، فاعتقده واطمأنت إليه نفسه، وتثبيتهم به في الدنيا: أنهم إذا فتنوا في دينهم لم يزلوا، كما ثبت الذين فتنهم أصحاب الأخدود، والذين نشروا بالمناشير ومشطت لحومهم بأمشاط الحديد، وكما ثبت جرجيس وشمسون وغيرهما. وتثبيتهم في الآخرة أنهم إذا سئلوا عند تواقف الأشهاد عن معتقدهم ودينهم لم يتلعثموا ولم يبهتوا، ولم تحيرهم أهوال الحشر. وقيل معناه الثبات عند سؤال القبر. وعن البراء ابن عازب رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ: ذكر قبض روح المؤمن فقال: «ثم يعاد روحه في جسده فيأتيه ملكان فيجلسانه في قبره ويقولان له: من ربك؟ وما دينك؟ ومن نبيك؟ فيقول: ربي الله، وديني الإسلام، ونبيي محمد، فينادي مناد من السماء أن صدق عبدي فذلك قوله: «يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت»».

[١٤٠٤] {وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ} الذين لم يتمسكوا بحجة في دينهم، وإنما اقتصروا على تقليد كبارهم وشيوخهم، كما قلد المشركون آباءهم فقالوا: {إِنَّا وَجَدْنَآ آبَآءَنَا} [الزخرف: ٢٢ - ٢٣] وإضلالهم في الدنيا أنهم لا يثبتون في مواقف الفتن وتزل أقدامهم أوّل شيء،

Âhirette ise onlar çok daha sapkın ve ayakları çok daha kaymış vaziyettedirler. “Allah dilediğini yapıyor.” Yani O, hikmetin gereği olan şeyi yapar; çünkü O’nun *meşîet*i hikmete tâbidir. Müminleri sabit kılıp desteklemek, sebat ve kararlılıkları esnasında onları koruyup muhafaza etmek, zalimleri saptırıp mahrum bırakmak, ayaklarının kaydığı anda onları kendi hallerine terk etmek gibi bütün dilediği şeyler hikmete tâbidir.

28-29. Allah’ın nimetine şükredecek yerde nankörlük eden ve kavimlerini dibini boylayacakları helâk yurdu Cehennem’e sokan kimselere bak!.. Ne kötü karargâh!

30. Allah’ın yolundan saptırmak için O’na denk birtakım şeyler ihdas etmişlerdi! De ki: Hayatın zevkini çıkarın! Kesinlikle Ateş’tir çünkü nihaî dönüş yeriniz!

[1405] “Allah’ın nimetini” yani O’nun nimetlerine şükretmeyi nankörlüğe tebdil eden “kimselere...” Zira onlar Allah’ın nimetlerine şükretme vazifelerinin yerine nankörlüğü ikame etmişler ve böylece, adeta şükrü nankörlükle değiştirmişlerdir. Bunun benzeri, “(Kur’ân’dan) bütün nasibiniz, (onu) yalanlamak mı olacak?!” [Vâkı‘a 56/82] âyetinde söz konusudur; yani burada “Size verilen rızka şükür şeklinde karşılık vereceğinize onun yerine yalanlamayı koydunuz!” denilmektedir. Âyetin bir diğer yorumu da şöyledir: Bu kimseler nimetin bizzat kendisini nankörlüğe tebdil etmişlerdir; nimete nankörlük edince de o nimet ellerinden alınmıştır. Böylece, hem nimetsiz hem de nankör vasfına sahip kimseler olarak kalmışlardır. Bunlar Mekkelilerdir. Allah onları kendi harem beldesinde iskân etmiş, evinin muhafızları yapmış, onları Muhammed *Aleyhisselâm* ile şereflendirmiş, fakat onlar üzerlerine düşen şükür ve tazim vazifesini yapmak yerine Allah’ın nimetine nankörlük etmişlerdir. Ya da Allah onlara yaz-kış ticaret yolculukları ile bolluk, refah bahşederek büyük nimet vermiş, fakat onlar Allah’ın nimetine nankörlük etmişler; Allah da onlara yedi sene kıtlık darbesi indirmiş; böylece, ellerinde nimet yerine nankörlük kalıvermiştir! Yine aynı şekilde Bedir günü öldürüldükleri ve esir edildikleri zaman da nimet ellerinden alınmış; nankörlük ise boyunlarında bağlı olarak kalmıştır.

[1406] Hazret-i Ömer (r.a.)’ın “Bunlar Kureyş’in en fâcir iki boyu olan Muğîre oğulları ile Ümeyye oğullarıdır [yani *emevî*ler]; Muğîre oğullarının hakkından Bedir günü gelinmiştir. Ümeyye oğullarına ise bir süreye kadar mühlet verilmiştir!” dediği nakledilmiştir. Bunların Arapların Hıristiyanlaşmış olanları, yani Cebele b. el-Eyhem ve arkadaşları olduğu da söylenmiştir.

وهم في الآخرة أضل وأذل {وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَآء} أي ما توجبه الحكمة؛ لأن مشيئة الله تابعة للحكمة، من تثبيت المؤمنين وتأييدهم، وعصمتهم عند ثباتهم وعزمهم، ومن إضلال الظالمين وخذلانهم، والتخلية بينهم وبين شأنهم عند زللهم.

٢٨-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ﴾

٢٩-﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾

٣٠-﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾

[١٤٠٥] {بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ} أي شكر نعمة الله {كُفْرًا} لأن شكرها الذي وجب عليهم وضعوا مكانه كفرًا، فكأنهم غيروا الشكر إلى الكفر وبدلوه تبديلًا، ونحوه: {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} [الواقعة: ٨٢]، أي شكر رزقكم حيث وضعتم التكذيب موضعه. ووجه آخر: وهو أنهم بدلوا نفس النعمة كفرًا على أنهم لما كفروها سُلِبوها فبقوا مسلوبي النعمة موصوفين بالكفر، حاصلًا لهم الكفر بدل النعمة، وهم أهل مكة؛ أسكنهم الله حرمه، وجعلهم قوّام بيته، وأكرمهم بمحمد ﷺ، فكفروا نعمة الله بدل ما لزمهم من الشكر العظيم. أو أصابهم الله بالنعمة في الرخاء والسعة لإيلافهم الرحلتين، فكفروا نعمته، فضربهم بالقحط سبع سنين، فحصل لهم الكفر بدل النعمة، كذلك حين أسروا وقتلوا يوم بدر وقد ذهبت عنهم النعمة وبقي الكفر طوقًا في أعناقهم.

[١٤٠٦] وعن عمر رضي الله عنه: هم الأفجران من قريش: بنو المغيرة وبنو أمية، فأما بنو المغيرة فكفيتموهم يوم بدر. وأما بنو أمية فمتعوا حتى حين. وقيل: هم متنصرة العرب: جبلة بن الأيهم وأصحابه.

[1407] "Kavimlerini" kendilerine küfürde tâbi olanları "helâk yurduna" sokmuşladır. *Cehennem, dâru'l-bevâr*'ın atf-ı beyanıdır. [Yani "helâk yurdu Cehennem'e" şeklinde onu açıklamaktadır.]

[1408] لِيُضِلُّوا (saptırmak için) ifadesi Yâ'nın zammesi ile okunduğu gibi ("sapsınlar diye" anlamında) fethası ile de okunmuştur. **Şayet** "Allah'a ortak koşarken bunların maksadı sapkınlık ve saptırma olmadığına göre, لِيُضِلُّوا (saptırmak için) ifadesindeki Lâm ne mânaya gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Sapkınlık ve saptırma, Allah'a ortak koşmalarının neticesi olduğu için böyle denilmiştir. Nitekim *ci'tüke li-tükrimenî* sözünde ikram maksat değil, gelmenin neticesi olmasına rağmen başına Lâm koyarsın; bunu benzetme ve yaklaştırma yoluyla böyle ifade edersin.[1]

[1409] تَمَتَّعُوا (Hayatın zevkini çıkarın!) *emr*i, onların dünya nimetlerine dalmış olduklarını ve bunun ötesini bilmediklerini, onu istemediklerini ve bununla memur olduklarını bildirmektedir. Onlara bunu emreden ise, emrine itaat edilen ve kendisine asla karşı koyamadıkları, ötesinde bir *emr*e malik olmadıkları bir âmir, yani şehvettir. Bu durumda anlam şöyle olur: Eğer şehvete uyma konusunda mevcut halinizi sürdürürseniz, "kesinlikle Ateş'tir nihaî dönüş yeriniz!" Ayrıca burada onların (ilahi lütuftan) mahrum kılınıp, kendi halleriyle baş başa bırakılmaları da kastedilmiş olabilir. قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ (De ki: Küfrünle biraz yaşayadur; şüphesiz, Ateş sahiplerindensin! [Zümer 39/8])

31. Benim iman eden kullarıma söyle de (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılsınlar ve -alışveriş ve dostluğun olmadığı bir gün gelmeden önce- kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli-açık infak etsinler.

[1410] Söylenecek olan şeyin ne olduğu hazfedilmiştir, çünkü "söyle" emrinin cevabı (yani يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا ifadesi) buna delâlet etmektedir. Cümlenin takdiri, "İman eden kullarıma 'Namazı dosdoğru kılın ve infâk edin!' de; onlar da namazı dosdoğru kılsınlar ve infak etsinler." şeklindedir. يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا ifadesinin ***li**-yukīmû ve li-yünfikū* (Namazı dosdoğru kılsınlar ve infak etsinler.) anlamında olduğunu söyleyerek, ifadenin, söylenecek şeyin bizzat kendisi olarak değerlendirilmesini caiz görmüşler ve "Lâm'ın anlamı, emir fiili yani 'söyle' ifadesi tarafından telafi edilmiş olduğu için 'Lâm'ın hazfedilmesini caizdir. Ancak cümlenin başında ('söyle' olmaksızın) يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا denilmiş olsaydı, bu caiz olmazdı." demişlerdir.

---

[1] Yani ifadenin anlamı motamot "Bana ikramda bulunman için yanına geldim." şeklinde ise de "Yanına geldim; eh, sen de bana ikram edersin artık." mealindedir. / ed.

[١٤٠٧] {وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ} ممن تابعهم على الكفر {دَارَ الْبَوَارِ} دار الهلاك. وعطف {جَهَنَّمَ} على دار البوار عطف بيان.

[١٤٠٨] قرئ «ليضلوا» بفتح الياء وضمها. فإن قلت: الضلال والإضلال لم يكن غرضهم في اتخاذ الأنداد فما معنى اللام قلت: لما كان الضلال والإضلال نتيجة اتخاذ الأنداد، كما كان الإكرام في قولك: جئتك لتكرمني، نتيجة المجيء، دخلته اللام وإن لم يكن غرضًا، على طريق التشبيه والتقريب.

[١٤٠٩] {تَمَتَّعُوا} إيذان بأنهم لانغماسهم في التمتع بالحاضر، وأنهم لا يعرفون غيره ولا يريدونه، مأمورون به، قد أمرهم آمر مطاع لا يسعهم أن يخالفوه ولا يملكون لأنفسهم أمرًا دونه، وهو أمر الشهوة. والمعنى: إن دمتم على ما أنتم عليه من الامتثال لأمر الشهوة {فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ}. ويجوز أن يراد الخذلان والتخلية ونحوه. {قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصحاب النار} [الزمر: ٨].

٣١-﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ﴾

[١٤١٠] المقول محذوف، لأن جواب {قُل} يدل عليه، وتقديره {قُل لِّعِبَادِىَ الذين آمَنُوا} أقيموا الصلاة وأنفقوا {يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَيُنْفِقُوا} وجوزوا أن يكون يقيموا وينفقوا، بمعنى: ليقيموا ولينفقوا، ويكون هذا هو المقول، قالوا: وإنما جاز حذف اللام، لأنّ الأمر الذي هو {قُل} عوض منه، ولو قيل: يقيموا الصلاة وينفقوا ابتداء بحذف اللام، لم يجز.

[1411] **Şayet** “سِرًّا وَعَلانِيَةً (gizli-açık) ifadesi ne münasebetle mansup olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade ya “gizlilik ve alenilik sahibi olarak” veya “gizleyerek ve açıklayarak” anlamında hal olduğu için mansuptur ya “gizli vakitte ve açık vakitte” anlamında zarf olarak mansuptur ya da mastar olarak mansuptur ki bu durumda “gizlice edilen infak olarak ve açıktan yapılan infak olarak” anlamındadır. Bununla kastedilen, gönüllü verilen sadakaların gizli verilmesi, farz olan sadakaların ise açıktan verilmesidir.

[1412] خِلالٌ kelimesi *el-muhâlle* (karşılıklı dostluk) anlamındadır. **Şayet** “O gün dostluk ve alışverişin olmayacağı bir gün olarak nitelenmesinin, infak emri ile uyum ve alakası nedir?” **dersen şöyle derim:** Zira insanlar mallarını takas usulü alışverişlerde getirip ortaya koyarlar ve bir benzerini almak için onun bedeli olarak bu mallarını verirler. Yine dostlarla hediyeleşme ve karşılıklı ikramda bulunma durumlarında, bu hediyeleri vererek bunların dengi karşılıkları ya da daha üst şeyleri elde etmek isterler. Yüce Allah’ın “Birinden, karşılığını ödemesi gereken bir iyilik gördüğü için değil, sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için.” [Leyl 92/19-20] âyetinde ifade ettiği salt Allah rızası için gerçekleştirilen infaka gelince, bunu ancak ihlaslı halis müminler yapar. İşte, bu müminler hiçbir alışverişin ve dostluğun olmadığı, yani dostluk ve alışveriş ile hiçbir faydanın temin edilemeyeceği, karşılık bekleyerek ettikleri infakların ve karşılıklı ikramların da hiçbir işe yaramayacağı, sadece Allah rızası için yapılan infakın kâr edeceği o günde bunun karşılığını almak üzere diriltilirler. İfade لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خِلالٌ şeklinde merfû‘ olarak da[1] okunmuştur.

32. Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirerek onunla size rızık olacak meyveler çıkaran, emri gereği denizde aheste aheste gitsinler diye gemileri emrinize veren, nehirleri emrinize veren, Allah’tır.

33. Yörüngelerinden asla ayrılmayan Güneş’i ve Ay’ı emrinize O vermiş, geceyi ve gündüzü emrinize O vermiştir.

34. Yine, istediğiniz şeylerin hepsinden size vermiştir... Allah’ın nimetlerini saymaya kalksanız, bitiremezsiniz. İnsan gerçekten zâlimdir, gerçekten nankördür.

[1413] اللّٰهُ mübteda, الَّذِي خَلَقَ (yaratan) ise haberdir; مِنَ الثَّمَرَاتِ (meyvelerden) ifadesi *rızk*ın beyanıdır, yani “Onunla bir rızık çıkartır ki, meyvelerdir.” anlamındadır. Ayrıca مِنَ الثَّمَرَاتِ ifadesinin فَأَخْرَجَ (çıkarır) fiilinin mef‘ûlü,

---

[1] Bundan, müfessirin İbn Kesir ve Ebû ‘Amr’ın *lâ bey‘a fî-hi ve lâ hilâle* (alışveriş ve dostluk diye bir şeyin olmadığı) kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٤١١] فإن قلت: علام انتصب {سِرّا وَعَلاَنِيَةً}؟ قلت: على الحال، أي ذوي سرّ وعلانية، بمعنى: مسرين ومعلنين. أو على الظرف، أي وقتي سر وعلانية، أو على المصدر، أي إنفاق سر وإنفاق علانية، [و] المعنى: إخفاء المتطوع به من الصدقات والإعلان بالواجب.

[١٤١٢] والخلال: المخالّة. فإن قلت: كيف طابق الأمر بالإنفاق وصف اليوم بأنه {لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خلال} قلت: من قبل أنّ الناس يخرجون أموالهم في عقود المعاوضات، فيعطون بدلًا ليأخذوا مثله، وفي المكارمات ومهاداة الأصدقاء ليستجروا بهداياهم أمثالها أو خيرًا منها. وأمّا الإنفاق لوجه الله خالصًا كقوله تعالى {وَمَا لأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِّعْمَةٍ تَجْزِى إلّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى} [الليل: ١٩-٢٠] فلا يفعله إلا المؤمنون الخلص، فبعثوا عليه ليأخذوا بدله في يوم لا بيع فيه ولا خلال، أي لا انتفاع فيه بمبايعة ولا بمخالة، ولا بما ينفقون به أموالهم من المعاوضات والمكارمات، وإنما ينتفع فيه بالإنفاق لوجه الله، وقرئ «لا بيعٌ فيه ولا خلالٌ»، بالرفع.

٣٢-﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمُ الأَنْهَارَ﴾

٣٣-﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ﴾

٣٤-﴿وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوهَا إِنَّ الإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ﴾

[١٤١٣] {اللَّهُ} مبتدأ، و{الَّذِي خَلَقَ} خبره، و{مِنَ الثَّمَرَاتِ} بيان للرزق، أي أخرج به رزقًا هو ثمرات. ويجوز أن يكون {مِنَ الثَّمَرَاتِ} مفعول أخرج،

رِزْقًا (rızık olarak) ifadesinin de mef'ûlün hali olması ya da "çıkarır" fiilinin mastarı olarak mansup olması da mümkündür; çünkü "çıkarır" fiili "rızıklandırır" anlamındadır. بِأَمْرِهِ (emri gereği) ifadesi ise "O'nun 'ol' sözü gereği" anlamındadır.

[1414] دائِبَيْنِ (yörüngelerinden asla ayrılmayan), yani seyirlerinde daimi; aydınlatma, karanlıkları def etme ve yeryüzünü bitki ve canlılara uygun hale getirme konusundaki görevlerinden asla ayrılmayan. "Güneş'i ve Ay'ı emrinize O vermiştir;" gündüzleri geçiminizi temin edip geceleri dinlenebilmeniz için sürekli art arda gelirler. وَآتاكُمْ مِنْ كُلِّ ما سَأَلْتُمُوهُ (İstediğiniz şeylerin hepsin*den* size vermiştir.) ifadesinde Min kısmîlik anlamı verir, yani istediklerinizin toplamının bir kısmını, maslahatınıza uygun bir şekilde vermiştir. مِنْ كُلٍّ ifadesi tenvin ile *min küll*^{in} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda ما سَأَلْتُمُوهُ ifadesi "Onu istememiştiniz." anlamında hal olarak mansup olur, yani "Siz istemediğiniz halde bunların hepsinden size vermiştir." demektir. Yine bu Mâ'nın ism-i mevsûl Mâ'sı olması ve anlamın "Bunların hepsinden size ihtiyaç duyduklarınızı vermiştir ki geçiminiz ve haliniz ancak bunlarla ıslah olabilir. Sizler sanki bunları lisan-ı hal ile talep etmiş durumdasınız." şeklinde olması da mümkündür.

[1415] "Saymaya kalksanız, bitiremezsiniz" sayıp dökemez, sonuna gelemezsiniz. Kaldı ki bu, insanlar Allah'ın nimetlerini genel olarak (türler şeklinde) saymaya çalıştıklarında böyledir, tafsilatlı bir şekilde onların sayılıp dökülmesi ise Allah'tan başkasının asla güç yetiremeyeceği ve bilemeyeceği bir şeydir.

[1416] "[İnsan] Gerçekten zalimdir." Şükür konusunda gaflete düşerek nimet konusunda zulmeder; nimete karşı "gerçekten nankördür." Bu ifadenin "İnsan darda kalınca zalimdir; çok sızlanır, şikâyet eder; nimet sahibi olduğunda ise nankördür; toplayıp biriktirir, fakat başkasından sakınır." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1417] "İnsan" cins ismidir, dolayısıyla zulüm ve nankörlük konusunda verilen bu haber, bu iki niteliğe sahip olan insanları kapsar.

35. Hani İbrâhim demişti ki: "Ya Rabbi! Bu şehri güvenli kıl, beni de 'oğul'larımı da putlara tapmaktan uzak tut."

36. "Ya Rabbi! Çünkü onlar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmış! Artık bana uyan bendendir; bana karşı gelen kimse için de şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin (Gafûr, Rahîm)."

و{رِزْقًا} حالًا من المفعول، أو نصبًا على المصدر من أخرج، لأنه في معنى رزق {بِأَمْرِهِ} بقوله: كن.

[١٤١٤] {دآئِبَينَ} يدأبان في سيرهما وإنارتهما ودرئهما الظلمات، وإصلاحهما ما يصلحان من الأرض والأبدان والنبات {وَسَخَّر لَكُمُ الَّيْلَ والنَّهارَ} يتعاقبان خلفة لمعاشكم وسباتكم. {وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ} من للتبعيض، أي آتاكم بعض جميع ما سألتموه، نظرًا في مصالحكم. وقرئ «من كلّ» بالتنوين، وما سألتموه نفي ومحله النصب على الحال أي آتاكم من جميع ذلك غير سائليه، ويجوز أن تكون {مَا} موصولة، على وآتاكم من كل ذلك ما احتجتم إليه ولم تصلح أحوالكم ومعايشكم إلا به، فكأنكم سألتموه أو طلبتموه بلسان الحال.

[١٤١٥] {لَا تُحْصُوهَا} لا تحصروها ولا تطيقوا عدها وبلوغ آخرها، هذا إذا أرادوا أن يعدوها على الإجمال. وأمّا التفصيل فلا يقدر عليه ولا يعلمه إلا الله.

[١٤١٦] {لَظَلُومٌ} يظلم النعمة بإغفال شكرها {كَفَّارٌ} شديد الكفران لها. وقيل ظلوم في الشدّة يشكو ويجزع، كفار في النعمة يجمع ويمنع.

[١٤١٧] والإنسان للجنس، فيتناول الإخبار بالظلم والكفران من يوجدان منه.

٣٥-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الأَصْنَامَ﴾

٣٦-﴿رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1418] "Bu şehri" yani harem beldeyi "güvenli" yani güvenlikli "kıl." Allah, *halîl*i İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın orayla ilgili duasına icabet etmiş ve oranın emniyetini artırmış, buraya çullanan bütün zalim ve azgınların üstesinden gelmiştir! **Şayet** "Bakara suresinde geçen رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا آمِنًا (Burayı güvenli bir şehir kıl!' [Bakara 2/126]) ifadesi ile bu âyetteki "Bu şehri güvenli kıl!" ifadesi arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** İlkinde İbrâhim *Aleyhisselâm* orayı, halkı güven içinde yaşayan ve korkmayan şehirlerden biri kılmasını istemiş; ikincisinde ise onu içinde bulunduğu halinden kurtarmasını ve bu halin zıttı olan emniyet haline ulaştırmasını istemiştir; böylece "Burası korkulan, güvende olmayan bir beldedir; sen burayı emin kıl." demiş olmaktadır.[1]

[1419] وَاجْنُبْنِي (beni uzak tut) ifadesi *ve ecnibnî* şeklinde de okunmuştur ki bu kelimede üç farklı lehçe söz konusudur. *Cenebehu'ş-şerr*^{a} (Onu şerden uzak tuttu.) denildiği gibi, *cennebehû* ve *ecnebehû* da denilir. Hicazlılar şedde ile *cennebenî şerrahû* (Beni şerrinden uzak tuttu.); Necid'liler ise *cenebenî şerrahû* ve *ecnebehû* derler. Âyette anlam, "Bizi, onlara kulluk etmekten kaçınma konusunda sabit ve daim eyle!" şeklindedir.

[1420] "Oğullarımı da" ifadesiyle sulbünden gelen evlatlarını, yani neslini kastetmiştir.

[1421] İbn 'Uyeyne'ye "Araplar puta tapmaya nasıl başladılar?" diye sorulmuş, o da "İsmail *Aleyhisselâm*'ın evlatlarından hiçbiri puta tapmamıştır." diyerek "Beni de 'oğul'larımı da putlara tapmaktan uzak tut!" âyetini delil göstermiş ve şunu eklemiştir: Onlar sadece her kavim için dikili olan taşlar edinmişler ve 'Bu taşlar Beytullah'ı temsil eder. Her nereye bunlardan bir tane dikersek orası Beyt konumundadır.' demişler, sonra da bu taşların etrafında dönmeye başlamış ve bunları *ed-duvâr* (etrafında dönülen taş, ziyaret taşı) diye isimlendirmişlerdir. Bu sebeple, Kâbe için *tavaf* etmek ifadesinin kullanılması hoş karşılanmış, 'dönmek' ifadesi kullanılmamıştır.

[1422] "Onlar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmıştır." Bu yüzden beni ve evlatlarımı bundan koruman için sana sığınırım. Putları "yoldan çıkarıcı" olarak nitelemesinin sebebi, insanların onlar sebebiyle yoldan çıkmış olmalarıdır. Bu yüzden, sanki onlar yoldan çıkarmışlar gibi ifade edilmiştir. Nitekim "Dünya onları aldattı, fitneye sürükledi." ifadeleri de böyledir; bu ifadelerde, "Onlar dünyaya aldandılar, onun yüzünden fitneye düştüler." anlamı kastedilir.

---

[1] "Bu şehri güvenli kıl." duası edildiğinde, ortada şehir namına hiçbir şey yoktu; dolayısıyla mecazî bir kullanım söz konusudur. Bakara 2/125-127'te ise aynı dua, *hakikat* anlamıyla "Burayı güvenli bir şehir yap." şeklinde nakledilmiştir. İlkinde, Allah'ın emîn beldesi sayılan Mekke'nin Peygamber ve arkadaşları için hiç de güvenli olmadığına telmihte bulunularak bu yönde dua edilmektedir. / ed.

[١٤١٨] {هذا البلد} يعني البلد الحرام، زاده الله أمنًا، وكفاه كل باغ وظالم، وأجاب فيه دعوة خليله إبراهيم عليه السلام {آمِنًا} ذا أمن. فإن قلت: أي فرق بين قوله {اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا} [البقرة: ١٢٦] وبين قوله {اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا}؟ قلت: قد سأل في الأوّل أن يجعله من جملة البلاد التي يأمن أهلها ولا يخافون، وفي الثاني أن يخرجه من صفة كان عليها من الخوف إلى ضدها من الأمن، كأنه قال: هو بلد مخوف، فاجعله آمنًا.

[١٤١٩] {واجنبنى} وقرئ «وأجنبني»، وفيه ثلاث لغات: جنبه الشر، وجنّبه، وأجنبه؛ فأهل الحجاز يقولون: جنّبني شره، بالتشديد، وأهل نجد جنبني وأجنبني. والمعنى: ثبتنا وأدمنا على اجتناب عبادتها.

[١٤٢٠] {وَبَنِيَّ} أراد بنيه من صلبه.

[١٤٢١] وسئل ابن عيينة: كيف عبدت العرب الأصنام؟ فقال: ما عبد أحد من ولد إسماعيل صنمًا، واحتج بقوله {وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الأَصْنَامَ} إنما كانت أنصاب حجارة لكل قوم، قالوا: البيت حجر، فحيثما نصبنا حجرًا فهو بمنزلة البيت، فكانوا يدورون بذلك الحجر ويسمونه الدوار، فاستحب أن يقال: طاف بالبيت، ولا يقال: دار بالبيت.

[١٤٢٢] {إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ} فأعوذ بك أن تعصمني وبنيَّ من ذلك، وإنما جعلن مضلات؛ لأنّ الناس ضلوا بسببهنّ، فكأنهنّ أضللنهم، كما تقول: فتنتهم الدنيا وغرّتهم، أي افتتنوا بها واغتروا بسببها.

[1423] “Artık bana” yani benim dinime “uyan;” benim gibi hanif ve müslüman olan “bendendir.” benim bir parçamdır, çünkü bana çok yakındır. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Bizi aldatan bizden değildir!” [*Ebû Dâvûd*, “Buyû‘”, 52] sözü de böyledir, yani “Müminlerin bir parçası değildir, zira aldatmak müminlerin fiil ve nitelikleri arasında yer almaz.” anlamındadır. “Bana karşı gelen kimse için de, şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin.” Eğer davranışı üzerinde düşünüp itaat sergilerse, onun bana yönelik geçmişteki isyanını bağışlarsın. Bu ifadenin, “bana şirk dışındaki konularda karşı gelen” anlamında olduğu da söylenmiştir.

37. “Ya Rabbi! Ben, neslimin bir kısmını Senin kutsal evinin yanında çorak, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim; (sözde değil, özde) gerçek birer dindar olsunlar diye ya Rabbi! Sen de birtakım insanların gönüllerini onlara müştak olacak hale getir, onları çeşitli meyvelerle rızıklandır. Belki şükrederler.”

[1424] “Neslimin bir kısmını” bazı evlatlarımı -ki İsmail *Aleyhisselâm* ve ondan çoğalan evlatlarıdır- “çorak, ekinsiz” en ufak bir ekinin bile bulunmadığı “bir vadiye” Mekke vadisine [yerleştirdim.] غَيْرِ ذِي زَرْعٍ (ekinsiz) ifadesi قرآنًا عربيًّا غير ذي عِوَجٍ (Hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur’ân olarak… [Zümer 39/28]) ifadesindeki غير ذي عوج gibidir. Allah’ın evine *muharrem* denilmesinin sebebi, Allah’ın oraya saldırmayı, oranın saygınlığını ihlal etmeyi haram kılmış olması, çevresini de kendisi gibi haram kabul etmesi sebebiyledir. Bu da onun konumu sebebiyle ya da öteden beri her türlü zorbaya heybet salan zorlu, korunmuş bir yerde olması sebebiyledir. Bu sebeple orası, tıpkı uzak durulması gereken haram bir şey gibi ya da saygınlığını ihlal etmenin helal olmadığı muhterem, çok saygın bir mekân gibidir. Bu yüzden ‘haram belde’ olarak anılmıştır. Ya da tufandan korunduğu için bu ismi almıştır. Nitekim tufandan âzade olduğu, tufan esnasında sular orayı basmadığı için *‘atîk* (âzade) ismini de almıştır.

[1425] لِيُقِيمُوا الصَّلاةَ (gerçek birer dindar olsunlar diye) ifadesindeki Lâm, أَسْكَنْتُ (yerleştirdim) fiili ile ilişkili olup anlam şöyledir: Onları her türlü rızık ve faydadan uzak, bu çorak, bomboş vadiye yerleştirmemin tek sebebi, haram evinin yanında namazı dosdoğru kılmaları ve seni zikrederek, sana kulluk ederek o beyti imar etmeleri, senin mescitlerinin ve sana kulluk edilen mabetlerin imar edileceği ibadetleri yapmaları, yani senin diğer bütün topraklara üstün kıldığın bu şerefli toprakların bereketi ile mübarek olmaları, senin değerli komşuluğunla saadet bulmaları, evinin yanı başında daima kendilerini ibadete adayarak, onun çevresinde tavaf ederek, rükû ve secde yaparak sana yakınlaşmaları, harem beldenin sakinlerine lütfettiğin rahmetten istifade ederek yaşamalarıdır.

[١٤٢٣] {فَمَن تَبِعَنِى} على ملتي وكان حنيفًا مسلمًا مثلي {فَإِنَّهُ مِنِّى} أي هو بعضي لفرط اختصاصه بي وملابسته لي، وكذلك قوله: ''من غشنا فليس منا'' أي ليس بعض المؤمنين، على أنّ الغش ليس من أفعالهم وأوصافهم {وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ} تغفر له ما سلف منه من عصياني إذا بدا له فيه واستحدث الطاعة لي. وقيل: معناه ومن عصاني فيما دون الشرك.

٣٧-﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾

[١٤٢٤] {مِن ذُرِّيَّتِى} بعض أولادي وهم إسماعيل ومن ولد منه {بِوَادٍ} هو وادي مكة {غَيْرِ ذِى زَرْعٍ} لا يكون فيه شيء من زرع قط، كقوله {قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِى عِوَجٍ} [الزمر: ٢٨] بمعنى لا يوجد فيه اعوجاج، ما فيه إلا الاستقامة لا غير. وقيل للبيت المحرم، لأنّ الله حرم التعرض له والتهاون به، وجعل ما حوله حرمًا لمكانه، أو لأنه لم يزل ممنعًا عزيزًا يهابه كل جبار، كالشيء المحرم الذي حقه أن يجتنب، أو لأنه محترم عظيم الحرمة لا يحل انتهاكها، أو لأنه حرّم على الطوفان أي منع منه، كما سُمي عتيقًا لأنه أعتق منه فلم يستول عليه.

[١٤٢٥] {لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ} اللام متعلقة بأسكنت، أي ما أسكنتهم هذا الوادي الخلاء البلقع من كل مرتفق ومرتزق، إلا ليقيموا الصلاة عند بيتك المحرم، ويعمروه بذكرك وعبادتك وما تعمر به مساجدك ومتعبداتك، متبركين بالبقعة التي شرفتها على البقاع، مستسعدين بجوارك الكريم، متقربين إليك بالعكوف عند بيتك، والطواف به، والركوع والسجود حوله، مستنزلين الرحمة التي آثرت بها سكان حرمك.

[1426] أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ ifadesi “insan gönüllerinden bazı gönülleri” demektir, bu Min kısmîlik ifade eder. Nitekim Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Eğer burada ‘İnsanların gönülleri’ ifadesi kullanılmış olsaydı Fars’ından Rum’una tüm insanlar buraya doluşurdu.” dediği nakledilmiştir ki bu da bunu teyit etmektedir. Söylendiğine göre eğer burada Min kullanılmayıp, “tüm insanların gönülleri” denilmiş olsaydı, o zaman Rum, Türk, Hind bütün insanlar buraya dolarmış. Ayrıca bu Min’in tıpkı *el-kalb*^{u} *minnî sekîm*^{un} (kalbim hasta) ifadesinde olduğu gibi ibtida anlamında olması, yani anlamın *ef’idete nâs*^{in} (birtakım insanların gönüllerini) şeklinde olması da mümkündür. Bu örnekte muzāfun ileyhi nekire olarak vermemin sebebi, *ef’ide* (gönül) kelimesinin âyette nekire olarak kullanılmış olmasıdır; böylece “bazı gönüller” mânasını kapsamına almış olacaktır.

[1427] أَفْئِدَةً kelimesi *‘âkıdet*^{en} vezninde *âfidet*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda iki vecih sözkonusudur; ya -yer değiştirme yoluyla- *ed’ur*dan *‘âdur*un üretilmesi gibi üretilmiştir ya da “Kervan acele etti.” anlamında kullanılan *efidet er-rıhlet*^{ü} cümlesindeki fiilden türemiş ism-i fâ‘ilin müennes halidir. Bu durumda mâna, “onlara doğru yola koyulan ve aceleyle gelen topluluk ya da topluluklar” şeklinde olur. Kelime *efidet*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda da ya -her ne kadar Hemze’yi atmayıp belli belirsiz (*beyne beyne*) telaffuz etmek suretiyle hafifletmek daha evla olsa da- tahfif için Hemze atılmış olur ya da kelime *efide* kökünden türemiştir.

[1428] تَهْوِي إِلَيْهِمْ (onlara müştak olacak) hızla onların yanına gelecek, onları arzulayarak adeta uçup gelecek hale... Bu ifadenin bir benzeri şairin şu mısralarında vardır:

> Dar geçitlerden, tıpkı bir şahin gibi adeta uçarak iner

[1429] Bu ifade meçhul fiil formunda *tuhvâ ileyhim* şeklinde de okunmuştur. Kelimenin kökü *hevâ ileyhi* ve *ehvâhu ğayruhû* şeklinde kullanılır. Bundan başka *tehvî ileyhim* şeklinde de okunmuştur ki bunun kökü de “sevdi” anlamındaki *heviye - yehvâ* fiili olup *tenzi‘u* (çeker götürür) mânasını içerdiği için *tenzi‘u* gibi [إلى ile] geçişli olmuştur.

[1430] “Onları çeşitli meyvelerle rızıklandır.” hiçbir şeyin yetişmediği bir vadide yerleşmiş olmalarına rağmen, tüm beldelerden oraya insanları celbetmek suretiyle onları rızıklandır; ne bir otun, ne bir ağacın, ne de bir damla suyun bulunduğu bu harap ve bomboş vadide enva-‘i çeşit meyvelerle rızıklanmış olma nimetine “belki şükrederler.”

[١٤٢٦] {فَئِدَةً مِنَ النَّاسِ} أفئدة من أفئدة الناس، ومن للتبعيض، ويدل عليه ما روي عن مجاهد: لو قال أفئدة الناس لزحمتكم عليه فارس والروم، وقيل: لو لم يقل {مِنْ} لازدحموا عليه حتى الروم والترك والهند ويجوز أن يكون {مِنْ} للابتداء، كقولك: القلب مني سقيم، تريد قلبي، فكأنه قيل: أفئدة ناس، وإنما نكرت المضاف إليه في هذا التمثيل لتنكير أفئدة، لأنها في الآية نكرة ليتناول بعض الأفئدة.

[١٤٢٧] وقرئ «آفدة»، بوزن عاقدة. وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون من القلب كقولك: آدر، في أدؤر. والثاني: أن يكون اسم فاعلة من أفدت الرحلة إذا عجلت، أي جماعة أو جماعات يرتحلون إليهم ويعجلون نحوهم. وقرئ «أفدة»، وفيه وجهان: أن تطرح الهمزة للتخفيف، وإن كان الوجه أن تخفف بإخراجها بين بين. وأن يكون من أفد.

[١٤٢٨] {تَهْوِى إِلَيْهِمْ} تسرع إليهم وتطير نحوهم شوقًا ونزاعًا من قوله:

يَهْوِي مَخَارِمَهَا هُوِيَّ الأَجْدَلِ

[١٤٢٩] وقرئ «تُهْوَى إليهم»، على البناء للمفعول، من هوى إليه وأهواه غيره. وتهوى إليهم، من هوى يهوي إذا أحب، ضمن معنى تنزع فعدّى تعديته.

[١٤٣٠] {وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ} مع سكناهم واديًا ما فيه شيء منها، بأن تجلب إليهم من البلاد {لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ} النعمة في أن يرزقوا أنواع الثمرات حاضرة في واد يباب ليس فيه نجم ولا شجر ولا ماء.

[1431] Yüce Allah İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bu duasına elbette icabet etmiş, o beldeyi saygın, kutsal, güvenli bir yer kılmış, her türlü meyvenin katından rızık olarak oraya akmasını sağlamıştır. Hatta her yerden gelen enva-'i çeşit meyvenin orada bulunması ile orayı diğer bütün topraklara, hatta en verimli topraklara bile üstün kılmıştır. Allah'ın sana bu çorak vadide gösterdiği bu olağanüstülükleri dünyanın doğusunda ya da batısında hangi beldede görebilirsin? Yaz meyvesinden kış meyvesine, bahar meyvesinden güz meyvesine bütün meyvelerin en taze halleriyle aynı gün içinde bir yerde toplandığını başka nerede görebilirsin? Bu, Allah'ın nice mucizeleri karşısında bir hiçtir. *Rabbim bizlere hareminde oturmayı nasip etsin! Nimetlerine şükretmeye muvaffak kılsın! İbrâhim Aleyhisselâm'ın duasının kapsamına girme şerefini bizlere her daim bahşetsin! O 'kalb-i selim'in*[1] *selâmetinden bir nebze nasiplenmeyi bizlere de lütfetsin.*

38. "Ya Rabbi! Şüphesiz Sen bizim gizlediklerimizi de açığa vurduklarımızı da bilirsin. Yerdeki ve gökteki hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz."

39. "İhtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bana bahşeden Allah'a hamdolsun! Benim Rabbim duaları mutlaka işitir."

[1432] "Ya Rabbi!" şeklindeki seslenme ifadesinin tekrarlanmış olması Allah'a sığınıp O'nun huzurunda boyun bükme halinin delilidir. "Sen bizim gizlediklerimizi de açığa vurduklarımızı da bilirsin." Aleni olanı bildiğin gibi sır olanı da bilirsin. Bu ikisi arasında senin için bir fark yoktur; çünkü gayba dair hiçbir şey senden gizli kalmaz. Anlam, "Sen bizim halimizi, bizim için daha uygun olanı ve kötü olanı daha iyi bilirsin; bize karşı kendi nefsimizden bile daha merhametlisin. Bizim iyiliğimizi bizden daha çok istersin. Dolayısıyla, aslında dua edip talepte bulunmaya gerek yoktur. Ancak bizler sadece sana olan kulluğumuzu ızhar etmek ve azametin karşısında huşûumuzu, izzetin karşısında zilletimizi ortaya koymak, katında olana muhtaçlığımızı göstermek, nimetlerini elde etme konusunda acele etmek için rahmetine iştiyak içerisinde dua ediyoruz. Tıpkı bir kölenin, kölelerine bol bol ihsanda bulunan efendisinin huzurunda, onun ihsanını bekleyerek el pençe divan durması gibi. Anlatıldığına göre; biri, ihtiyacını cömert bir kişiye iletmiş, fakat cömert bu isteğe derhal icabet etmemiş, aradan bir süre geçtikten sonra isteğini ona hatırlatmak amacıyla şöyle demiş: Sizin gibi cömert bir kişiye kusurundan ya da isteyene cevap vermeyi unutmuş olmasından dolayı hatırlatma yapılmaz; ama ihtiyaç sahibi öylesine muhtaç ki, muhtaçlığı bu konuda susmasına izin vermiyor!

---

[1] "O kalb-i selîmin" derken, muhtemelen, "Kalb-i selîm sahibi İbrâhim'in" demek istiyor. Hazret-i İbrâhim, bir duasında; ahirette insanı malın – mülkün ve evlâdın kurtaramayacağını, ancak Allah'a kalb-i selîm ile gelenlerin kurtuluşa erebileceğini söylemiş ve "Beni o gün rezil rüsva etme ya Rabbi!" diye yakarmıştır [Bkz. Şu'arâ 26/87-89]. / ed.

[١٤٣١] لا جرم أن الله عز وجلّ أجاب دعوته فجعله حرمًا آمنًا تجبى إليه. ثمرات كل شيء رزقًا من لدنه، ثم فضله في وجود أصناف الثمار فيه على كل ريف وعلى أخصب البلاد وأكثرها ثمارًا، وفي أي بلد من بلاد الشرق والغرب ترى الأعجوبة التي يريكها الله بواد غير ذي زرع، وهي اجتماع البواكير والفواكه المختلفة الأزمان من الربيعية والصيفية والخريفية في يوم واحد، وليس ذلك من آياته بعجيب، متعنا الله بسكنى حرمه، ووفقنا لشكر نعمه، وأدام لنا التشرف بالدخول تحت دعوة إبراهيم عليه السلام، ورزقنا طرفًا من سلامة ذلك القلب السليم.

٣٨-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ﴾

٣٩-﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾

[١٤٣٢] النداء المكرر دليل التضرع واللجأ إلى الله تعالى {إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِى وَمَا نُعْلِنُ} تعلم السرَّ كما تعلم العلن علمًا لا تفاوت فيه، لأنّ غيبًا من الغيوب لا يحتجب عنك. والمعنى: أنك أعلم بأحوالنا وما يصلحنا وما يفسدنا منا، وأنت أرحم بنا وأنصح لنا منا بأنفسنا ولها، فلا حاجة إلى الدعاء والطلب، وإنما ندعوك إظهارًا للعبودية لك، وتخشعًا لعظمتك، وتذللا لعزتك، وافتقارًا إلى ما عندك، واستعجالًا لنيل أياديك، وولهًا إلى رحمتك، وكما يتملق العبد بين يدي سيده، رغبة في إصابة معروفه، مع توفر السيد على حسن الملكة. وعن بعضهم: أنه رفع حاجته إلى كريم فأبطأ عليه النجح، فأراد أن يذكره فقال: مثلك لا يذكر استقصارًا ولا توهما للغفلة عن حوائج السائلين، ولكن ذا الحاجة لا تدعه حاجته أن لا يتكلم فيها.

[1433] "Gizlediklerimiz" ifadesinin, "aramızdaki ayrılığın sebep olduğu keder" mânasına, "açığa vurduklarımız" ifadesinin ise "ağlamamız ve duamız" mânasına geldiği de, "ayrılığın sıkıntılarından çektiğimiz acılardan gizlediklerimiz ve açığa vurduklarımız" anlamına geldiği de söylenmiştir. Kastettiği şey ise, hanımı Hacer'le arasında geçen olaydır. Nitekim onu [çölün ortasında] bıraktığı zaman Hacer kendisine:

"-Bizi kime emanet ediyorsun!?" demişti.

"-Sizi Allah'a emanet ediyorum." deyince Hacer;

"-Bunu sana Allah mı emretti?" diye sormuş;

"-Evet!" deyince,

"-O zaman korkmayız, sen bizi her şeye yeterli olana bıraktın." demiştir.

[1434] "Yerdeki ve gökteki hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz." ifadesi Yüce Allah'ın sözü olup İbrâhim *Aleyhisselâm*'ı tasdik mahiyetindedir. Bu açıdan bu ifade, "Evet, böyle yaparlar." [Neml 27/34] ifadesi gibi bir tasdik cümlesidir. Ya da bu ifade İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın sözü olup, "Gaybın ilmine sahip olan Allah'a hiçbir yerde hiçbir şey gizli kalmaz." mânasına gelir. (وَمَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ ifadesindeki) Min, istiğrak (kapsamlılık) ifade eder; adeta, "Ona hiçbir şey gizli kalmaz." denilmektedir.

[1435] عَلَى الْكِبَرِ (İhtiyarlığıma rağmen) ifadesindeki 'Alâ, *ma'a* (birlikte) anlamında olup şairin şu beytindeki kullanıma benzer:

Şu gördüğün ihtiyarlığıma rağmen,
kaburganın neresinden tutulup yenileceğini iyi bilirim

[1436] Bu ifade hal konumunda olup anlam, "Yaşlılık dönemindeki bir ihtiyar olduğum halde bana bahşeden..." şeklindedir. Rivayete göre İbrâhim *Aleyhisselâm* İsmail doğduğunda doksan dokuz , İshak doğduğunda ise yüz on iki yaşında imiş. İsmail doğduğunda altmış dört, İshak doğduğunda ise doksan yaşında olduğu da söylenmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713], "İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın ancak yüz on yedi yaşından sonra çocuğu olmuştur." dediği de nakledilmiştir. İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın yaşlılık halini zikretmiş olmasının sebebi, yaşlı iken evlat nimetine mazhar olmanın çok daha büyük bir nimet olmasıdır. Zira o yaşlarda insanlar çocuk sahibi olma ümidini kaybederler. Ümitsizliğin ardından bir ihtiyaca kavuşmak, kavuşan kimsenin gönlünde diğer bütün nimetlerden değerli olur. Ayrıca o kadar ileri yaşlarda çocuk sahibi olmak İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bir mucizesi de olmuştur.

[١٤٣٣] وقيل: ما تخفي من الوجد لما وقع بيننا من الفرقة، وما نعلن من البكاء والدعاء. وقيل: ما نخفي من كآبة الافتراق، وما نعلن: يريد ما جرى بينه وبين هاجر حين قالت له عند الوداع:

إلى من تكلنا؟ قال:

إلى الله أكلكم. قالت:

الله أمرك بهذا؟ قال: نعم. قالت:

إذن لا نخشى، تركتنا إلى كاف.

[١٤٣٤] {وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِن شَيْءٍ} مَن كلام الله عز وجل تصديقًا لإبراهيم عليه السلام، كقوله {وكذلك يَفْعَلُونَ} [النمل: ٣٤] أو من كلام إبراهيم، يعني وما يخفى على الله الذي هو عالم الغيب من شيء في كل مكان. «ومن» للاستغراق، كأنه قيل: وما يخفى عليه شيء ما.

[١٤٣٥] {عَلَى} في قوله {عَلَى الْكِبَرِ} بمعنى مع كقوله:

إِنِّي عَلَى مَا تَرَيْنَ مِنْ كِبَرِي   أَعْلَمُ مِنْ حَيْثُ تُؤْكَلُ الْكَتِفُ

[١٤٣٦] وهو في موضع الحال، معناه: وهب لي وأنا كبير وفي حال الكبر. روي أنّ إسماعيل ولد له وهو ابن تسع وتسعين سنة، وولد له إسحاق وهو ابن مائة وثنتي عشرة سنة، وقد روي أنه ولد له إسماعيل لأربع وستين. وإسحاق لتسعين. وعن سعيد بن جبير: لم يولد لإبراهيم إلا بعد مائة وسبع عشرة سنة، وإنما ذكر حال الكبر لأنّ المنة بهبة الولد فيها أعظم، من حيث أنها حال وقوع اليأس من الولادة. والظفر بالحاجة على عقب اليأس من أجلّ النعم وأحلاها في نفس الظافر، ولأنّ الولادة في تلك السنّ العالية كانت آية لإبراهيم.

[1437] “Benim Rabbim duaları mutlaka işitir.” İbrâhim *Aleyhisselâm* “Ya Rabbi! Bana sâlihlerden (olacak bir evlat) ihsan et!” [Sāffât 37/100] diye Rabbine dua ederek O’ndan evlat istemişti. İşte, O da kendisine icabet edince bu ikrama karşılık şükretmiş oldu.

[1438] **Şayet** “Yüce Allah, icabet etse de etmese de bütün duaları işitir.” [Öyleyse neden İbrâhim *Aleyhisselâm* O’nun dualara icabet edişini değil de bunları işitmesini söz konusu etmiş?] **dersen şöyle derim:** Bu ifade, kral bir kimsenin sözünü kabul edip önemsediği zaman söylenen *semi‘a’l-melik*^{ü} *kelâme fülân*^{in} (Kral falancanın sözüne kulak verdi.) ifadesi gibidir. Yine *semi‘allāhu li-men hamideh* (Allah kendisine hamd edeni işitmiştir.) ifadesi de bu mânadadır. Hadis-i şerifte de “Yüce Allah ***kur’ân***’ı[1] nağme ile okuyan bir peygambere kulak verdiği kadar hiçbir şeye kulak vermiş değildir.” [*Buhārî*, “Fedā’ilü’l-Kur’ân” 14] buyrulmuştur.

[1439] **Şayet** “لَسَمِيعُ الدُّعاءِ (möt-a-möt ‘duası işiticidir’) terkibinde *semî*’in *du‘â*ya izafe edilmesi ne tür bir izafettir?” **dersen şöyle derim:** Bu, sıfatın mef‘ûlüne izafeti şeklindedir (duaları işiten). İfadenin aslı, *le-semî*$^{‘un}$ *ed-du‘â*^{e} şeklindedir. Sîbeveyhi [v. 180/796] *fe‘îl*^{un} veznini fiil işlevi gören mübalağa vezinleri arasında saymıştır. Sözgelimi *hâzâ darûb*^{un} *Zeyd*^{en} (Bu, Zeyd’e vuran kişidir.), *darâb*^{ün} *ahāhu* (kardeşine vuran), *minhâr*^{un} *ibilehû* (develerini kesip duran), *hazir*^{ün} *ümûr*^{an} (işlerinde dikkatli), *rahîm*^{ün} *ebâhu* (babasına merhametli) ifadeleri böyledir. Ayrıca *fe‘îl* veznindeki ifadenin kendi fâ‘iline muzāf olması da mümkündür. Bu durumda -mecazen- Allah’ın duası işitici olarak nitelendirilmiş olur ki kastedilen “Allah’ın işitmesi”dir.

40. “Ya Rabbi! Beni gerçek bir dindar kıl; neslimden gelenlerden de. Duamı kabul buyur ya Rabbi!”

41. “Ya Rabbi! Hesap (için hassas teraziler) kurul(up da kullarını bir bir sorgulay)acağı(n) gün; beni, anamı-babamı ve müminleri bağışla.”

[1440] “Neslimden gelenlerden de” “zürriyetimden bazı kimseleri” demektir. Bu ifade اجْعَلْنِي (Beni kıl!) ifadesindeki mansup zamire atıftır. Bütün zürriyetini değil de zürriyetinden bazı kimseleri duaya dâhil etmesinin sebebi, onun Allah tarafından kendisine verilen ilim ile, zürriyeti içerisinde kâfirlerin de olacağını biliyor olmasıdır. Nitekim “Benim ahdime zalimler nail olamaz!” [Bakara 2/124]) ifadesi de buna benzer.

---

[1] *Kur’ân* kelimesi cins isim olduğundan, bir ayete de bir sureye de Kur’ân’ın tamamına da *kur’ân* denilebildiği gibi, *kur’ân* kelimesi başka peygamberlere verilen kutsal kitaplar için de kullanılabilmektedir. Örneği: “Allah Dâvûd’a indirdiği *kur’ân*ı hafif tuttu (*Buhari*, 17. surenin tefsiri, 6; Ahmed b. Hanbel, I, 314). Metindeki hadis de bu çerçevede bir kullanımdır. / ed.

[١٤٣٧] {إِنَّ رَبِّى لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ} كان قد دعا ربه وسأله الولد، فقال: رب هب لي من الصالحين، فشكر لله ما أكرمه به من إجابته

[١٤٣٨] فإن قلت: الله تعالى يسمع كل دعاء، أجابه أو لم يجبه. قلت: هو من قولك: سمع الملك كلام فلان إذا اعتد به وقبله ومنه: سمع الله لمن حمده وفي الحديث. "ما أذن الله لشيء كإذنه لنبي يتغنى بالقرآن"

[١٤٣٩] فإن قلت: ما هذه الإضافة إضافة السميع إلى الدعاء؟ قلت: إضافة الصفة إلى مفعولها، وأصله لسميعٌ الدعاءَ. وقد ذكر سيبويه فعيلًا في جملة أبنية المبالغة العاملة عمل الفعل، كقولك: هذا ضروب زيدًا، وضراب أخاه، ومنحار إبله، وحذر أمورًا، ورحيم أباه ويجوز أن يكون من إضافة فعيل إلى فاعله، ويجعل دعاء الله سميعًا على الإسناد المجازي. والمراد سماع الله.

٤٠-﴿رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ﴾

٤١-﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ﴾

[١٤٤٠] {وَمِن ذُرِّيَّتِى} وبعض ذرّيتي، عطفًا على المنصوب في اجعلني، وإنما بعض لأنه علم بإعلام الله أنه يكون في ذرّيته كفار، وذلك قوله {لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} [البقرة: ١٢٤].

[1441] “Duamı” yani kulluğumu “kabul buyur.” وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ (Sizi de Allah’tan başka taptıklarınızı da terk ediyorum! [Meryem 19/48]) âyetinde de *du‘â* fiili kulluk etmek anlamında kullanılmıştır.

[1442] Übeyy b. Ka‘b’in kıraatinde bu ifade ve-li’ebeveyye (ebeveynime) şeklindedir. Sa‘îd b. Cübeyr [v. 94/713] ve-livâlidî (babamı) şeklinde tekil okumuştur. “Anamı-babamı” ifadesi ile babasını kastetmiştir. Hazret-i Ali (r.a.)’ın oğlu Hasan (r.a.), bu ifadeyi *ve li-veledeyye* (iki evlâdımı) şeklinde okumuştur ki, İsmail ve İshak’ı kastetmiş olur. Bu ifade Vav’ın zammesi ile, *ve li-vuldeyye* şeklinde de okunmuştur. *Vuld*, tıpkı *‘udm*, *‘adem* anlamında olduğu gibi, *veled* (çocuk) mânasına gelir. Bu kelimenin, tıpkı *üsd, esed*in çoğulu olduğu gibi, *veled*in çoğulu olduğu da söylenmiştir. Bazı mushaflarda bu kelime *ve-lizürriyyetî* (ve neslimi) şeklindedir.

[1443] **Şayet** “Ana babası kâfir oldukları halde onların bağışlanmasiçin dua etmesi nasıl caiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu, aklın caiz gördüğü; caiz olmadığı ancak ilahî vahiy ile bilinebilecek şeylerdendir. Ana baba ifadesi ile ‘Âdem ve Havvâ’yı kastettiği de söylenmiştir. Müslüman olmaları şartıyla bağışlanmaları için dua ettiği de söylenmiştir. Ama “İbrâhim’in, babasına ‘Senin bağışlanman için dua edeceğim…’ demesi müstesna…” [Mümtehane 60/4] ifadesi bu yorumu imkânsız kılar; çünkü eğer ettiği istiğfarı Müslüman olma şartına bağlasaydı, o zaman bu istiğfar, hakkında hiçbir şey söylenemeyecek sahih bir istiğfar olurdu. Bu durumda, İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın bu sahih istiğfarının [Mümtehane âyetinde] onun örnek alınacak yönlerinden istisna edilmesi nasıl mümkün olabilir ki?

[1444] “Hesap kurulacağı gün” yani hesabın sebat bulacağı, geleceği gün. Bu ifade, ayakları üzerine dayanıp dikilme anlamından isti‘âre olarak kullanılmıştır. Nitekim *kāmeti’l-harb*^{u} *‘alâ sâkihâ* (Savaş ayakları üzerine kalktı/iyice kızıştı.) ifadesi bunun delilidir. Bunun bir benzeri de Güneş doğup ışığı sübut bulunca söylenen *teracceleti’ş-şemsü* (Güneş ayaklandı.) ifadesi olup, güneş sanki ayakları üzerinde ayağa kalkmış gibi söylenmektedir. Ayrıca burada mecazi bir isnatla, hesaba çekilecek olan kimselerin ayağa kalkmalarının hesap kelimesine atfedilmesi veya “Şehre sor.” [Yûsuf 12/82] ifadesindekine benzer bir kullanım olması da mümkündür.

[1445] Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah Teâlâ onun isteğine icabet etmiştir, bu yüzden onun evlatlarından hiçbiri, onun bu duasından sonra, hiçbir puta tapmış değildir. Allah o beldeyi emin kılmış, halkını da meyvelerle rızıklandırmış, İbrâhim *Aleyhisselâm*’ı *imâm* / önder kılmış, zürriyetinden gerçek mânada dindar olan kimseler çıkarmış; ona hac merasimlerini (*menâsik*) göstermiş ve onu bağışlamıştır.

[١٤٤١] {وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ} أي عبادتي {وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ} [مريم: ٤٨].

[١٤٤٢] في قراءة أبيّ «ولأبويّ». وقرأ سعيد بن جبير: «ولوالدي»، على الإفراد، يعني أباه، وقرأ الحسن بن علي رضي الله عنهما: «ولولديّ» يعني إسماعيل وإسحاق. وقرئ «لولدي» بضم الواو. والوُلد بمعنى الولد، كالعُدم والعدم. وقيل: جمع ولد، كأُسد في أسد. وفي بعض المصاحف: ولذرّيتي.

[١٤٤٣] فإن قلت: كيف جاز له أن يستغفر لأبويه وكانا كافرين؟ قلت: هو من مجوّزات العقل لا يعلم امتناع جوازه إلا بالتوقيف. وقيل: أراد بوالديه آدم وحواء وقيل: بشرط الإسلام. ويأباه قوله {إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [الممتحنة: ٤] لأنه لو شرط الإسلام لكان استغفارًا صحيحًا لا مقال فيه، فكيف يستثني الاستغفار الصحيح من جملة ما يؤتسى فيه بإبراهيم

[١٤٤٤] {يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ} أي يثبت، وهو مستعار من قيام القائم على الرجل، والدليل عليه قولهم: قامت الحرب على ساقها. ونحوه قولهم: ترجلت الشمس: إذا أشرقت وثبت ضوؤها، كأنها قامت على رجل. ويجوز أن يسند إلى الحساب قيام أهله إسنادًا مجازيًا، أو يكون مثل {وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]

[١٤٤٥] وعن مجاهد: قد استجاب الله له فيما سأل، فلم يعبد أحد من ولده صنمًا بعد دعوته، وجعل البلد آمنًا، ورزق أهله من الثمرات. وجعله إمامًا، وجعل في ذريته من يقيم الصلاة، وأراه مناسكه، وتاب عليه.

[1446] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Tāif[1] Filistin topraklarının bir parçası imiş. İbrâhim *Aleyhisselâm* "Ya Rabbi! Ben, neslimin bir kısmını Senin kutsal evinin yanında çorak, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim." [İbrâhim 14/37] deyince Allah Teâlâ o şehri yerinden kaldırıp Harem beldeye (Mekke'ye) rızık sağladığı bugünkü yerine yerleştirmiş.

42-43. (Resulüm!) Sakın bu zalimlerin yapıp ettiklerinden Allah'ı gafil sanmayasın! O, onları sadece, öyle bir güne ertelemektedir ki, başlarını bir noktaya dikerek; bakışları kendilerine dönmeyecek şekilde sabit, gönülleri de (başka her türlü düşünceden uzak) bomboş bir vaziyette koştururlarken gözleri dehşetle belermiş olacaktır!..

[1447] **Şayet** "Yüce Allah yanılma ve gafletten münezzehtir, o halde Allah Resûlü, insanların Allah'ı en iyi bileni olduğu halde, nasıl bu husustan gafil olur da kendisine 'Sakın Allah'ı gafil sanmayasın!' denilmiş olur?" **dersen şöyle derim:** (i) Bu ifade Hazret-i Peygamber (s.a.)'e hitap kabul edilirse, o zaman yorumunda iki ihtimal söz konusudur: İlkine göre maksat, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Allah'ın gafil olduğunu düşünmeme hali üzerinde sebat etmesidir. Bu durumda bu ifade tıpkı "Sakın müşriklerden olma!" [En'âm 6/14] ve "O halde, Allah ile beraber bir başka tanrıya daha dua etme! Yoksa azaba uğratılanlardan olursun." [Şuʿarâ 26/213] âyetlerindeki gibi olmuş olur. Yine buna benzer şekilde müminlere verilen "Ey iman edenler! Allah ve Resulüne, O'nun, Resulüne indirmekte olduğu kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara iman edin." [Nisâ 4/136] emrinde de bu durum söz konusudur. İkinci yoruma göre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Allah'ın gafil olduğunu sanmamasının emredilmesinden maksat, O'nun zalimlerin yaptıklarını biliyor olduğunu, hiçbir şeyin O'na gizli kalmayacağını ve O'nun az-çok demeden onların bütün fiillerini cezalandıracağını uyarı ve tehdit yoluyla bildirmektir. Nitekim "Allah yaptıklarınızı bilmektedir!" [Bakara 2/283] âyetinde de böyle bir tehdit maksadı söz konusudur. Ayrıca burada, "Allah'ın onlara, yaptıklarından gafil birinin yapacağı muamele ile muamele edeceğini sakın sanmayasın. Aksine Allah onlara, üzerlerinde gözcü olan, onları en küçük daneye, hatta onun kabuğuna kadar her şeyden hesaba çekecek olan bir hesapçı muamelesi yapacaktır." mânasının kastedilmiş olması da mümkündür. (ii) Yok, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e değil de Allah'ın sıfatları konusundaki cehaletleri sebebiyle O'nun gafil olduğunu düşünmesi mümkün olan kimselere hitap ise, o zaman herhangi bir soru söz konusu olmaz. İbn 'Uyeyne'nin "Bu ifade mazluma teselli, zalime tehdittir." dediği; "Peki, bu kimin görüşüdür?" diye sorulduğu zaman kızdığı ve "Elbette bilen birinin görüşüdür!.." dediği nakledilmiştir.

---

[1] Mekke'ye benzemeyen güzel, yeşil tabiatıyla Tāif. / ed.

[١٤٤٦] وعن ابن عباس ﵄ أنه قال: كانت الطائف من أرض فلسطين، فلما قال إبراهيم {ربنا إني أسكنت} الآية [إبراهيم: ٣٧]، رفعها الله فوضعها حيث وضعها رزقًا للحرم.

٤٢-﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلاً عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الأَبْصَارُ﴾

٤٣-﴿مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ﴾

[١٤٤٧] فإن قلت: يتعالى الله عن السهو والغفلة، فكيف يحسبه رسول الله ﷺ وهو أعلم الناس به غافلًا حتى قيل {وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلاً}؟ قلت: إن كان خطابا لرسول الله ﷺ ففيه وجهان. أحدهما التثبيت على ما كان عليه من أنه لا يحسب الله غافلًا، كقوله {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤]، {وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ} [الشعراء: ٢١٣]، كما جاء في الأمر {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ} [النساء: ١٣٦] والثاني: أنّ المراد بالنهي عن حسبانه غافلًا، الإيذان بأنه عالم بما يفعل الظالمون، لا يخفى عليه منه شيء، وأنه معاقبهم على قليله وكثيره على سبيل الوعيد والتهديد كقوله {و اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [البقرة: ٢٨٣] يريد الوعيد. ويجوز أن يراد: ولا تحسبنه يعاملهم معاملة الغافل عما يعملون، ولكن معاملة الرقيب عليهم، المحاسب على النقير والقطمير، وإن كان خطابا لغيره ممن يجوز أن يحسبه غافلًا، لجهله بصفاته، فلا سؤال فيه. وعن ابن عيينة: تسلية للمظلوم وتهديد للظالم، فقيل له من قال هذا؟ فغضب وقال: إنما قاله من علمه

[1448] يُؤَخِّرُهُمْ (Onları ertelemektedir.) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi *nu'ahhiruhum* (Onları ertelemekteyiz.) şeklinde Nun ile de okunmuştur. Gözlerin o gün dehşetle belermesinden maksat, gördüklerinin dehşetinden dolayı yerlerinde duramayacak olmasıdır.

[1449] مُهْطِعِينَ yani çağırana doğru hızla giderler. Söylendiğine göre *el-ihtā'* "gözlerini göreceğin şeye doğru çevirmen ve hiç göz kırpmaksızın sürekli ona bakman" demektir. "Başlarını kaldırarak; bakışları kendilerine dönmeyecek şekilde sabit" yani gözleri açık, göz kapakları hiç hareket etmeksizin, gözlerini kırpmaksızın ya da "gözlerini kendilerine çevirip kendi hallerine hiç bakmadan…"

[1450] [وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ (gönülleri bomboş) ifadesindeki] *el-hevâ'* içerisinde cismin yer almadığı boşluk mânasına gelir. Gönülleri bu nitelikle nitelendirilmiştir. Nitekim bir insan korkak olduğu zaman, kalbinde kuvvet ve cesaret olmadığı zaman, *kalbu fulânin hevâ^{un}* (Falancanın kalbi boştur.) denilir. Aynı şekilde ahmak kişi için de *kalbuhû hevâ^{un}* (kalbi boş) ifadesi kullanılır. Şair Züheyr şöyle demiştir:

> İçi boş [korkak] bir devekuşu yavrusundan [bile]

Çünkü devekuşu korkaklık ve ahmaklık konusunda darb-ı mesel olmuştur. Hassan b. Sâbit (r.a.) da (Ebû Süfyan'ı hicvederken) şöyle demiştir:

> Sen, hayırsız, bozuk birisin; ödleğin tekisin!..

[1451] İbn Cüreyc'in [v. 150/767], "gönülleri bomboş" ifadesini, "içinde hayır namına hiçbir şey yok, hayırdan yana bomboş" anlamında olduğunu söylediği nakledilmiştir. Ebû 'Ubeyde de "boşturlar, akılları yoktur." demiştir.

44. Kendilerine azap gelip de zulmedenlerin "Ya Rabbi! Bizi yakın bir müddete kadar tehir etsen de Senin davetine uysak, peygamberlere tâbi olsak!.." diyecekleri güne karşı insanları uyar... Siz daha önce, 'asla sonunuzun gelmeyeceği'ne yemin etmez miydiniz!?

45. Üstelik, kendilerine zulmedenlerin yerlerinde oturmuştunuz,onlara neler yaptığımız da size açıklanmıştı ve size ibretlik örnekler vermiştik.

46. Evet, onlar da tuzaklarını kurmuşlardı... Oysa tuzakları dağları oynatacak güçte bile olsa hep Allah'ın katındaydı!

47. O halde, sakın peygamberlerine ettiği vaatten Allah'ın cayacağını sanmayasın. Allah gerçekten 'mutlak izzet sahibi'dir (Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.

[١٤٤٨] وقرئ «يؤخرهم» بالنون والياء {تَشْخَصُ فِيهِ الأَبْصَارُ} أي أبصارهم لا تقرّ في أماكنها من هول ما ترى.

[١٤٤٩] {مُهْطِعِينَ} مسرعين إلى الداعي. وقيل: الإهطاع أن تقبل ببصرك على المرئي تديم النظر إليه لا تطرف {مُقْنِعِى رُؤُوسِهِمْ} رافعيها {لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ} لا يرجع إليهم أن يطرفوا بعيونهم، أي لا يطرفون، ولكن عيونهم مفتوحة ممدودة من غير تحريك للأجفان. أو لا يرجع إليهم نظرهم فينظروا إلى أنفسهم.

[١٤٥٠] الهواء: الخلاء الذي لم تشغله الأجرام، فوصف به فقيل: قلب فلان هواء إذا كان جبانًا لا قوّة في قلبه ولا جرأة. ويقال للأحمق أيضًا: قلبه هواء. قال زهير:

مِنَ الظُّلْمَانِ جُؤْجُؤُهُ هَوَاءُ

لأنّ النعام مثل في الجبن والحمق. وقال حسان:

فَأَنْتَ مُجَوَّفٌ نَخْبٌ هَوَاءُ

[١٤٥١] وعن ابن جريج {وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَآءٌ} صفر من الخير خاوية منه، وقال أبو عبيدة: جوف لا عقول لهم.

٤٤- ﴿وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ﴾

٤٥- ﴿وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْأَمْثَالَ﴾

٤٦- ﴿وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ﴾

٤٧- ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾

[1452] يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ (Kendilerine azap geldiği gün) ifadesi أَنْذِرْ (uyar) fiilinin ikinci mef‘ûlüdür. Bu gün kıyamet günüdür. “Bizi yakın bir müddete kadar geciktir.” ifadesi, “Bizi dünyaya geri gönder ve yakın bir süreye kadar bize mühlet ver, kaçırdıklarımızı telafi edelim, davetine icabet edip peygamberlerine tâbi olalım.” anlamındadır. Ya da “gün” ifadesi ile dünyada azap ile helâk edildikleri gün veya meleklerin kendilerine müjdesiz (kara haberle) geldikleri ve ölüm sarhoşluğunun acısı içinde kıvranacakları ölüm günleri kastedilmiş de olabilir. Bu durumda Allah’tan kendilerine yakın bir zamana kadar süre tanımasını istemiş olmaktadırlar. Bu mânada ifade “Beni bir süre daha geciktirsen de (alacağım mükâfatı tasdik ederek) tasaddukta bulunsam” [Münâfikûn 63/10] âyetine benzemektedir.

[1453] “Yemin etmez miydiniz!?” ifadesinin başında takdiri bir “denilir ki” ifadesi vardır. Onların böyle yemin etmiş olmaları iki türlü değerlendirilebilir. İlkine göre onlar şımarıklık ve küstahlıkla, kendilerini kaplamış olan cehalet ve beyinsizlik hali içerisinde bunu söylemişlerdir. İkincisine göre ise çok sağlam binalar yapıp hiç ölmeyecekmiş gibi uzun vadeli planlar yaptıkları için, lisan-ı hal ile âdeta böyle söylemişlerdir. مَا لَكُمْ (Sizin için asla [son/zeval] yoktur.) ifadesi kasemin/yeminin cevabıdır. Cevabın, [“kendileri için” şeklinde değil de “sizin için” şeklinde] muhatap kipinde gelmiş olması, “yemin etmez miydiniz’?” ifadesinin bu kipte kullanılmış olmasından dolayıdır. Eğer yemin eden kimselerin ifadeleri doğrudan nakledilecek olsaydı o zaman “Bizim için zeval yoktur.” denilirdi. Anlam, “Dünyada bâkî kalacağınıza, asla ölmeyeceğinize, fânî olmadığınıza dair yemin etmiştiniz.” şeklindedir. Anlamın, “Bir başka diyara intikal etmeyeceğinize dair yemin etmiştiniz.” şeklinde olduğu da söylenmiştir, yani kastedilen, onların dirilişi inkâr etmeleridir. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta “‘Ölen birini Allah asla diriltmez!’ diye olanca güçleriyle and içtiler.” [Nahl 16/38] buyurmuştur.

[1454] Bir yere yerleşmek, orayı mesken tutmak anlamında *sekene’d-dâr*^{a} ve *sekene fî-hâ* ifadeleri kullanılır. وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ (Kendilerine zulmedenlerin yerlerinde oturmuştunuz.) ifadesi de buna örnektir. Zira *es-süknâ* (yerleşmek) kelimesi, -beklemek ve kalmak anlamındaki- *sükûn* kökünden türemiştir. Bu kelimede aslolan da, nesnesini fî harf-i ceri ile almasıdır. Sözgelimi *karra fi’d-dâr*^{i} (Yurda yerleşti.), *ğaniye fî-hâ* (Orada zenginleşti.) ve *ekāme fî-hâ* (Orada ikamet etti.) denilir. Ancak bu kelime, tasarrufta bulunulan özel bir kalma anlamına intikal edince değişikliğe uğramış ve tıpkı (“O beldeyi yurt edindi.” anlamındaki) *tebevve’e’d-dâr*^{a} ve *ûtıne’d-dâr*^{a} ifadelerinde olduğu gibi [harf-i cersiz] *sekene’d-dâr*^{a} denilmiştir.

[١٤٥٢] {يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ} مفعول ثان لأنذر وهو يوم القيامة. ومعنى {أَخِّرْنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ} ردّنا إلى الدنيا وأمهلنا إلى أمد وحدّ من الزمان قريب، نتدارك ما فرطنا فيه من إجابة دعوتك واتباع رسلك. أو أريد باليوم: يوم هلاكهم بالعذاب العاجل، أو يوم موتهم معذبين بشدّة السكرات ولقاء الملائكة بلا بشرى، وأنهم يسألون يومئذ أن يؤخرهم ربهم إلى أجل قريب، كقوله {لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ} [المنافقون: ١٠]

[١٤٥٣] {أَوَ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ} على إرادة القول، وفيه وجهان: أن يقولوا ذلك بطرا وأشرًا، ولما استولى عليهم من عادة الجهل والسفه، وأن يقولوه بلسان الحال حيث بنووا شديدًا وأمّلوا بعيدًا و{مَا لَكُمْ} جواب القسم، وإنما جاء بلفظ الخطاب لقوله {أَقْسَمْتُمْ} ولو حكى لفظ المقسمين لقيل: ما لنا {مِنْ زَوَالٍ} والمعنى أقسمتم أنكم باقون في الدنيا لا تزالون بالموت والفناء. وقيل: لا تنتقلون إلى دار أخرى يعني كفرهم بالبعث، كقوله {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَن يَمُوتُ} [النحل: ٣٨].

[١٤٥٤] يقال: سكن الدار وسكن فيها. ومنه قوله تعالى {وَسَكَنتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ} لأنّ السكنى من السكون الذي هو اللبث، والأصل تعدّيه بفي، كقولك: قرّ في الدار وغنى فيها وأقام فيها، ولكنه لما نقل إلى سكون خاص تصرف فيه فقيل: سكن الدار كما قيل: تبوأها وأوطنها.

[1455] سَكَنْتُمْ ifadesinin [huzur ve sekinet anlamındaki] *sükûn* kökünden türemiş olması da mümkündür. Bu durumda anlam şöyle olur: Kendilerinden öncekilerin zalim ve fasit gidişatlarını sürdürerek iyice yerleştiler, içleri rahat bir şekilde mutmain oldular. Öncekilerin mâruz kaldığı ilahi azaplardan, onların zulümlerinin akıbetinin nice olduğundan hiç söz etmez oldular; onlardan ibret alıp da yaptıklarından vazgeçmediler.

[1456] "Onlara neler yaptığımız" onları nasıl helâk ettiğimiz, kendilerini nasıl cezalandırdığımız, haberlerle ve müşahede ile "size açıklanmıştı." *Tebeyyene* fiili Nun ile *ve nubeyyinu le-küm* (ve size açıklamıştık) şeklinde de okunmuştur.

[1457] "Size ibretlik örnekler vermiştik" yani onların yaptıklarını ve onlara yapılanları size anlatmıştık. Bunlar öylesine sıra dışı örneklerdi ki, her zalim için kullanılacak darb-ı meseller gibi idi.

[1458] "Onlar da tuzaklarını kurmuşlardı" yani bütün gayretlerini sarf ederek hazırladıkları büyük tuzaklarını kurmuşlardı. وَعِنْدَ اللّٰهِ مَكْرُهُمْ (Oysa tuzakları Allah'ın katındaydı.) ifadesi ya ilki (مَكْرُهُمْ) gibi fâ'ile muzâftır ve "Allah katında tuzakları yazılıdır, Allah tuzaklarına karşılık onları daha büyük bir tuzak ile cezalandıracaktır!" anlamındadır ya da mef'ûle muzâftır ve "Kurdukları tuzak, yani müstahak oldukları ve kendilerine hiç beklemedikleri, farkında olmadıkları bir anda gelecek olan azap Allah katındadır." anlamındadır. "Tuzakları, dağları oynatacak güçte bile olsa" yani çok büyük, çok şiddetli dahi olsa. Burada dağların yerinden oynaması, büyüklük ve zorluğu sebebiyle benzetme olarak kullanılmıştır; yani "tuzakları dağları yerinden oynatmaya yetecek kadar güçlü bile olsa" anlamındadır. وَإِنْ كَانَ'deki *in* olumsuzlama edatı, لِتَزُولَ'deki Lâm da bu olumsuzlamanın tekidi olabilir. Bu durumda ifade وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ ("Allah, elbette imanınızı zayi edecek değildir." [Bakara 2/143]) ifadesi gibi olur; yani dağların onların tuzakları ile yerinden oynaması imkânsızdır. Yine bu ihtimal çerçevesinde, "dağlar" Allah'ın âyetlerinin ve şeriatının temsilî anlatımı olan bir benzetme de olabilir; çünkü Allah'ın âyetleri ve şeriatı sebat ve sağlamlık konusunda tıpkı devasa kazıklar gibi dikili duran uludağlara benzer. İbn Mes'ûd'un bu ifadeyi *ve mâ kâne mekruhum* şeklinde okuması da bu yorumu teyit etmektedir. لَتَزُولُ ifadesi ibtidâ Lâm'ı ile *le-tezûlü* (kesin, zâil olur) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam, "Onların tuzakları dağları yok edecek, yerinden söküp çıkaracak kadar şiddetlidir." şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.) ve Hazret-i Ömer (r.a.) *ve in kâde mekruhum* (Tuzakları neredeyse...) şeklinde okumuşlardır.

[١٤٥٥] ويجوز أن يكون: سكنوا من السكون، أي قرّوا فيها واطمأنوا طيبي النفوس، سائرين سيرة من قبلهم في الظلم والفساد، لا يحدّثونها بما لقي الأوّلون من أيام الله وكيف كان عاقبة ظلمهم، فيعتبروا ويرتدعوا.

[١٤٥٦] {وَتَبَيَّنَ لَكُمْ} بالإخبار والمشاهدة {كَيْفَ} أهلكناهم وانتقمنا منهم. وقرئ «ونبين لكم»، بالنون.

[١٤٥٧] {وَضَرَبْنَا لَكُمُ الأمثال} أي صفات ما فعلوا وما فعل بهم، وهي في الغرابة كالأمثال المضروبة لكل ظالم.

[١٤٥٨] {وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ} أي مكرهم العظيم الذي استفرغوا فيه جهدهم {وَعِندَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ} لا يخلو إمّا أن يكون مضافًا إلى الفاعل كالأوّل، على معنى: ومكتوب عند الله مكرهم، فهو مجازيهم عليه بمكر هو أعظم منه، أو يكون مضافًا إلى المفعول على معنى: {وَعِندَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ} الذي يمكرهم به، وهو عذابهم الذي يستحقونه يأتيهم به من حيث لا يشعرون ولا يحتسبون {وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ} وإن عظم مكرهم وتبالغ في الشدة، فضرب زوال الجبال منه مثلًا لتفاقمه وشدته، أي وإن كان مكرهم مسوى لإزالة الجبال، معدًا لذلك، وقد جعلت إن نافية واللام مؤكدة لها، كقوله تعالى {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣] والمعنى: ومحال أن تزول الجبال بمكرهم، على أنّ الجبال مثل لآيات الله وشرائعه، لأنها بمنزلة الجبال الراسية ثباتًا وتمكنًا. وتنصره قراءة ابن مسعود: «وما كان مكرهم». وقرئ «لتزول»، بلام الابتداء، على: {وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ} من الشدّة بحيث تزول منه الجبال وتنقلع من أماكنها. وقرأ علي وعمر رضي الله عنهما: «وإن كاد مكرهم.»

[1459] “Peygamberlerine ettiği vaatten cayacağını…” Bu vaat ile “Peygamberlerimize elbette yardım ederiz.” [Ğâfir 40/51] ve “Allah ‘Ben ve peygamberlerim mutlaka galip geliriz!’ diye hükme bağlamıştır.” [Mücâdile 58/21] ifadeleri kastedilmiştir.

[1460] **Şayet** “Burada *muhlife rusulihî va‘dehû* (peygamberlerine vaadini bozacak) ifadesi kullanılsaydı ya! Neden ikinci mef‘ûl ilkinin önüne geçirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Vaat ifadesi öne geçirilmiştir ki Allah’ın vaat ettiği şeyden caymayacağının bir ilke olduğu bilinsin. Nitekim bu ifade, “Allah asla vaadinden caymaz.” [Âl-i ‘İmrân 3/9] ifadesi gibidir. Bunun ardından *rusulehû* (peygamberlerine) ifadesini kullanmıştır ki herhangi bir kimseye ettiği vaadinden bile asla caymayacağına, vaatten caymak gibi bir şey onun şanından olmadığına göre, en hayırlı ve seçkin kulları olan peygamberlerine vaadinden cayması nasıl mümkün olabileceği, yani asla mümkün olmayacağı bilinsin. İfade *rusul*un cer, *va‘d*in de naspedilmesiyle *muhlife va‘dehû rusulihî* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuş (İbn ‘Âmir’in) *katlu evlâ**de**hum şürakâ**’i**him* [En‘âm 6/138] okuyuşu gibi zayıftır.

[1461] “Mutlak izzet sahibidir” kendisine karşı tuzak kurulamayacak mutlak galiptir; “hak edenin cezasını mutlaka verir,” velîleri için düşmanlarını cezalandırır.

48. Yerin başka bir yerle -göklerin de (başka göklerle)- değiştirileceği ve tüm mükelleflerin ‘mutlak güce sahip’ ‘tek’ (Vâhid, Kahhâr) Allah’ın huzuruna çıkacağı gün...

49. İşte o gün, göreceksin ki mücrimler zincirlere vurulmuş!

50. Gömlekleri katrandan, yüzlerini ise Ateş kaplamış!

51. Böylece, Allah herkese kendi yaptığının karşılığını verir. Allah son derece hızlı hesap görür.

[1462] “Yer’in değiştirildiği gün” ifadesinin mansup oluşu [44. âyetteki] “diyecekleri güne karşı” ifadesinden bedel ya da *intikām*ın zarfı (yani cezalandırmanın yerini bildiriyor) olmasına binaendir. Anlam, “O gün şu bildiğiniz yeryüzü bilmediğiniz başka bir yeryüzü ile değiştirilecek; gökler de aynı şekilde değiştirilecektir.” şeklindedir. *Tebdîl* değiştirme demek olup bu değişim varlıkların bizzat kendisinde olabileceği gibi niteliklerinde de olabilir. Kendilerindeki değişime örnek olarak; *beddeltü’d-derâhim*^{e} *denânîr*^{a} (Dirhemleri dinarlarla değiştirdim.) ifadesi ve “Derileri piştikçe -azabı tadabilsinler diye- başka derilerle değiştireceğiz.” [Nisâ 4/56] ve “Sahip oldukları iki (verimli) bahçeyi iki (çorak) bahçeyle değiştirdik.” [Sebe’ 34/16] ifadeleri verilebilir.

[١٤٥٩] {مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ} يعني قوله {إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا} [غافر: ٥١]، {كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١].

[١٤٦٠] فإن قلت: هلا قيل: مخلف رسله وعده؟ ولم قدم المعفول الثاني على الأول؟ قلت: قدم الوعد ليعلم أنه لا يخلف الوعد أصلًا، كقوله {إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ} [آل عمران: ٩] ثم قال: {رُسُلَهُ} ليؤذن أنه إذا لم يخلف وعده أحدًا - وليس من شأنه إخلاف المواعيد - كيف يخلفه رسله الذين هم خيرته وصفوته؟ وقرئ «مخلف وعدَه رسلِهِ»، بجرّ الرسل ونصب الوعد. وهذه في الضعف كمن قرأ «قَتْلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ» [الأنعام: ١٣٧]

[١٤٦١] {العزيز} غالب لا يماكر {ذو انتقام} لأوليائه من أعدائه.

٤٨- ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الأَرْضُ غَيْرَ الأَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾

٤٩- ﴿وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الأَصْفَادِ﴾

٥٠- ﴿سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ﴾

٥١- ﴿لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٤٦٢] {يَوْمَ تُبَدَّلُ الأَرْضُ} انتصابه على البدل من يوم يأتيهم. أو على الظرف للانتقام. والمعنى: يوم تبدّل هذه الأرض التي تعرفونها أرضًا أخرى غير هذه المعروفة، وكذلك السموات. والتبديل: التغيير، وقد يكون في الذوات كقولك: بدّلت الدراهم دنانير ومنه {بدلناهم جُلُودًا غَيْرَهَا} [النساء: ٥٦] و{بدّلناهم بجنتيهم جنتين} [سبأ: ١٦]

Niteliklerdeki değişime örnek olarak da *beddeltü'l-halkat*^{e} *hâtim*^{en} (Küpeyi yüzüğe çevirdim.) ifadesini verebiliriz. Küpeyi erittiğin ve yüzüğe dönüştürdüğün, yani bir şekilden bir başka şekle soktuğun zaman böyle dersin. Yine "İşte bunların kötülüklerini Allah iyiliğe tebdil edecektir." [Furkān 25/70] âyeti de buna örnektir.

[1463] Göklerin ve yerin tebdili konusunda ihtilâf edilmiştir. Bunların niteliklerinin değiştirileceği, Yer'in dağları düzlenip, denizleri kaynatılarak dümdüz olacağı, böylece artık onda hiçbir tümsek ya da eğrilik görülmeyeceği söylenmiştir. Rivayete göre İbn Abbâs, "O işte bu Arz'dır, ama değiştirilmiş olacaktır." demiş ve şu beyti okumuştur:

Ne insanlar, tanıdığın insanlar; ne de yurt, o bildiğin yurt.

"Gök ise, yıldızları dökülerek, Güneş'i sönerek, Ay'ı batarak ve kendisi yarılıp kapı kapı olarak değişecektir." Bunların yerine başka yer ve gökler yaratılacağı da söylenmiştir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] ve Enes b. Mâlik'ten [v. 93/712], "İnsanlar üzerinde hiç kimsenin hiçbir günah işlemediği bembeyaz bir yeryüzünde haşredileceklerdir." görüşü nakledilmiştir. Hazret-i Ali (r.a.)'dan "Yer gümüşten bir yer ile, gökler ise altından gökler ile değiştirilecektir." görüşü; Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] de "Varaklar gibi bembeyaz gümüşten bir yer ile değişecektir." görüşü nakledilmiştir. İfade Nun ile *yevme nübeddilü'l-ard*^{a} (Yer'i değiştireceğimiz gün) şeklinde de okunmuştur.

[1464] **Şayet** "Ayette nasıl 'mutlak güce sahip' '**tek**' denilmiştir [Yani "Hepsi Allah'ın huzurunda toplanır." denilirken nasıl Allah'ın bu isimlerine yer verilmiştir]?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı "Kimin, bugün hükümdarlık?' 'Mutlak güce sahip' 'tek' Allah'ın!.." [Ğâfir 40/16] ifadesi gibidir; çünkü mülk her şeye galip gelen ve kendisine galip gelinemeyen tek bir gücün elinde olduğunda, artık hiç kimsenin ondan başka yardım dileyecek, sığınacak bir kapısı yoktur; bu da demektir ki durum olabilecek en zor ve şiddetli halini almıştır.

[1465] "Zincirlere vurulmuş" birbirlerine bağlanmış ya da şeytanlarla bağlanmış halde ya da elleri ve ayakları zincirlerle bağlanmış halde. فِي الْأَصْفَادِ (zincirlere) ifadesi ya مُقَرَّنِينَ (bağlanmış halde) ifadesi ile ilişkilidir, yani "zincirlere bağlanırlar" anlamındadır ya da bu ifade ile ilişkili değildir ve anlam, "Birbirlerine bağlanmış ve zincirlenmiş haldedirler." şeklindedir. الْأَصْفَاد bağlar, ipler demektir; zincirler anlamına geldiği de söylenmiştir. Selâme b. Cendel'in şöyle bir beyti vardır:

وفي الأوصاف، كقولك: بذلت الحلقة خاتمًا، إذا أذبتها وسويتها خاتمًا، فنقلتها من شكل إلى شكل، ومنه قوله تعالى {فَأُوْلَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ} [الفرقان: ٧٠]

[١٤٦٣] واختلف في تبديل الأرض والسموات، فقيل: تبدّل أوصافها فتسير عن الأرض جبالها وتفجر بحارها. وتسوّى فلا يرى فيها عوج ولا أمت وعن ابن عباس: هي تلك الأرض وإنما تغير، وأنشد:

وَمَا النَّاسُ بِالنَّاسِ عَهِدْتَهُم وَلَا الدَّارُ بِالدَّارِ الّتِي كُنْتَ تَعْلَم

وتبدّل السماء بانتثار كواكبها، وكسوف شمسها، وخسوف قمرها، وانشقاقها، وكونها أبوابًا. وقيل: يخلق بدلها أرض وسموات أخر. وعن ابن مسعود وأنس: يحشر الناس على أرض بيضاء لم يخطئ عليها أحد خطيئة. وعن علي ﵁ تبدّل أرضًا من فضة، وسموات من ذهب. وعن الضحاك: أرضًا من فضة بيضاء كالصحائف. وقرئ «يوم نبدّل الأرض»، بالنون.

[١٤٦٤] فإن قلت: كيف قال {الواحد القهار}؟ قلت: هو كقوله {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} [غافر: ١٦] لأنّ الملك إذا كان لواحد غلاب لا يغالب ولا يعازّ فلا مستغاث لأحد إلى غيره ولا مستجار، كان الأمر في غاية الصعوبة والشدّة.

[١٤٦٥] {مُقَرَّنِينَ} قرن بعضهم مع بعض، أو مع الشياطين، أو قرنت أيديهم إلى أرجلهم مغللين. وقوله {فِي الأَصْفَادِ} إمّا أن يتعلق بمقرّنين، أي يقرنون في الأصفاد. وإمّا أن لا يتعلق به، فيكون المعنى: مقرّنين مصفدين. والأصفاد: القيود وقيل الأغلال، وأنشد لسلامة بن جندل:

> [Biniciliği ile meşhur] Zeydü'l-Hayl da tanıştı zincirle;
> kolundan incik kemiğine kadar… Acı verecek şekilde.

[1466] الْقَطِرَان (katran) kelimesinde üç farklı lehçe söz konusudur: Kāf'ın fethası ve Tā'nın kesresi ile *katırân*, Kāf'ın kesresi ile ve Tā'nın sükûnu ile *kıtrân* ve Kāf'ın fethası ve Tā'nın sükûnu ile *katrân*. Bu, ebhel ağacından sıkılıp elde edilen ve sonra da pişirilip uyuz hastalığı olan yaralı develere merhem olarak kullanılan bir sıvıdır. Bunun sıcaklığı ve keskinliği ile uyuz hastalığı deriyle birlikte yanar; hatta sıcaklığı karnın içine kadar bile işleyebilir. Ateşi çabucak tutuşturmak ve harlandırmak gibi bir özelliği de vardır. Kandil yağı olarak da kullanılabilir. Simsiyah renktedir ve kötü bir kokusu vardır. Cehennemliklerin derileri bununla sıvanacak, adeta üzerlerine giydirilmiş bir gömlek gibi üzerleri bununla kaplanacaktır. Böylece cehennemlikler için dört acı birden söz konusu olacaktır. İlk olarak katranın sıcaklığı ve ısırışı, ikinci olarak derilerinin çabucak ateşte tutuşması, üçüncü olarak renklerinin çok yabani olması, dördüncü olarak da iğrenç bir koku. Üstelik iki katran (dünya katranı ile ahiret katranı) arasındaki farklılık, dünya ateşi ile cehennem ateşi arasındaki farklılık gibidir. Yüce Allah'ın ahirete ilişkin vaat ettiği bütün nimetler ve tehdit ettiği bütün azaplar, dünyadaki benzerlerinden akıl almaz derecede farklıdır, hatta adeta dünyadakilerin sadece isimler olduğu, ahirettekilerin ise bunların asılları olduğu bile söylenebilir. *Yüce Allah'ın gazabından yine O'nun engin keremine sığınırız! Bizi azabından kurtaracak olan şeylere bizleri muvaffak kılmasını niyaz ederiz.*

[1467] Bu kelime *min kıtri*^{n} *ân*^{in} şeklinde de okunmuştur. *Kıtr*, bakır ya da erimiş tunç demektir. *Ân* (yani *el-ânî*) ise sıcaklığı sonsuz olan demektir.

[1468] "Yüzlerini ise Ateş kaplamış" ifadesi tıpkı "Kıyamet günü o berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri [hiç, oraya güvenli bir şekilde gelenler gibi olabilir] mi?" [Zümer 39/24] ve "Ateş'te yüz üstü yüzdürüldükleri gün…" [Kamer 54/48] ifadeleri gibidir; çünkü insan bedeninin dış kısmındaki en değerli ve kıymetli yer yüzdür. İç kısmında ise kalptir. nitekim Allah Teâlâ "(Allah'ın ateşi) gönüllerinin içine nüfuz etmekte" [Hümeze 104/7] buyurmuştur. وَتَغْشَى وُجُوهَهُمْ ifadesi *ve teğaşşâ vücûhehum* (Yüzlerini bürüdükçe bürür.) şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta *teğaşşâ*, *teteğaşşâ* [muzari fiil] anlamındadır. Anlam şöyledir: Mücrimlere bunlar yapılmaktadır ki "Allah herkese" her mücrim nefse "kendi yaptığının karşılığını" vermiş olsun. Ya da mücrim veya itaatkâr herkese yaptığının karşılığını vermiş olsun; çünkü mücrimleri cürümleri sebebiyle cezalandırdığı zaman, itaatkârları da itaatleri sebebiyle ödüllendireceği bilinir.

وَزَيْدُ الْخَيْلِ قَدْ لاَقَى صِفَادا   يَعَضُّ بِسَاعِدٍ وَبِعَظْمِ سَاقِ

[١٤٦٦] القطران: فيه ثلاث لغات: قَطِرَان، وقِطْرَان وقَطْرَان: بفتح القاف وكسرها مع سكون الطاء، وهو ما يتحلب من شجر يسمى الأبهل فيطبخ، فتهنأ به الإبل الجربى، فيحرق الجرب بحرّه وحدّته، والجلد، وقد تبلغ حرارته الجوف، ومن شأنه أن يسرع في اشتغال النار، وقد يستسرج به، وهو أسود اللون منتن الريح، فتطلى به جلود أهل النار حتى يعود طلاؤه لهم كالسرابيل وهي القمص، لتجتمع عليهم الأربع: لذع القطران. وحرقته، وإسراع النار في جلودهم، واللون الوحش، ونتن الريح. على أن التفاوت بين القطرانَين كالتفاوت بين النارين، وكل ما وعده الله أو وعد به في الآخرة، فبينه وبين ما نشاهد من جنسه ما لا يقادر قدره، وكأنه ما عندنا منه إلا الأسامي والمسميات ثمة، فبكرمه الواسع نعوذ من سخطه، ونسأله التوفيق فيما ينجينا من عذابه.

[١٤٦٧] وقرئ «من قِطْرٍ آنٍ» والقِطر: النحاس أو الصفر المذاب. والآني: المتناهي حرّه.

[١٤٦٨] {وتغشى وُجُوهَهُمْ النار} كقوله تعالى {أَفَمَن يَتَّقِى بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ} [الزمر: ٢٤]، {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ} [القمر: ٤٨] لأن الوجه أعز موضع في ظاهر البدن وأشرفه، كالقلب في باطنه، ولذلك قال: {تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ} [الهمزة: ٧] وقرئ «وتغشى وجوههم»، بمعنى تتغشى، أي يفعل بالمجرمين ما يفعل. {لِيَجْزِىَ اللهُ كُلَّ نَفْسٍ} مجرمة {مَا كَسَبَتْ} أو كل نفس من مجرمة ومطيعة لأنه إذا عاقب المجرمين لإجرامهم علم أنه يثيب المطيعين لطاعتهم.

52. Bu, insanlara bir tebliğattır; tâ ki uyarılmış olsunlar, bir tek tanrı olduğunu bilsinler ve vicdan sahipleri düşünüp ders çıkarsın...

[1469] “Bu, insanlara bir tebliğattır” uyarı ve öğüt konusunda yeterlidir. “Bu”nunla “Sakın, Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayasın!..” [Âl-i ‘İmrân 3/169] âyetinden “Allah son derece hızlı hesap görür.” [Âl-i ‘İmrân 3/199] âyetine kadarki bölümde ifade edilmiş olan hususlar kastedilmektedir.[1] “Uyarılmış olsunlar” ifadesi ise hazfedilmiş bir ifadeye atıftır, yani “öğüt alsınlar ve uyarılmış olsunlar” şeklindedir. بِهِ “bu tebliğat ile” anlamındadır. وَلِيُنْذَرُوا (ta ki uyarılsınlar) ifadesi Yâ’nın fethası ile *ve li-yenzerû* (bilsinler, hazırlansınlar) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime bildi, hazırlandı anlamındaki *nezira bi-hî*den türemiş olur. “Bir tek tanrı olduğunu bilsinler.” Çünkü onlar kendilerine yapılan uyarıdan korktukları zaman, bu korku onları gözlemleyip düşünmeye ve dolayısıyla tevhit inancına ulaşmaya sevk edecektir. Hem *korku, bütün hayırların anasıdır.*

[1470] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in, “Her kim İbrâhim sûresini okursa ona putlara tapanların ve tapmayanların sayısının on katı kadar sevap verilir.” buyurduğu nakledilmiştir.

---

[1] “Bu” ism-i işaretin, daha sonra Medine’de nazil olacak birtakım ayetlere işaret etmesi söz konusu değildir. “Bu” aslında İbrâhim suresindeki uyarıları ifade etmekle birlikte, daha genel olarak o zamana kadar inzal edilmiş bulunan Kur’ân’a işaret ettiği de söylenebilir. / ed.

٥٢- ﴿هَذَا بَلاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[١٤٦٩] {هذا بلاغ لّلنَّاسِ} كفاية في التذكير والموعظة، يعني بهذا ما وصفه من قوله {وَلَا تَحْسَبَنَّ} إلى قوله {سَرِيعُ الْحِسابِ} [آل عمران: ١٦٩]. {وَلِيُنذَرُوا} معطوف على محذوف، أي لينصحوا ولينذروا {بِهِ} بهذا البلاغ. وقرئ «ولينذروا» بفتح الياء من نذر به إذا علمه واستعدّ له {وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إله وَاحِدٌ} لأنهم إذا خافوا ما أنذروا به، دعتهم المخافة إلى النظر حتى يتوصلوا إلى التوحيد، لأنّ الخشية أمّ الخير كله.

[١٤٧٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة إبراهيم أُعطى من الأجر عشر حسنات بعدد كل من عبد الأصنام وعدد من لم يعبد.

HİCR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 99 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. Bunlar, kitabın ve Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleridir.

[1471] "Bunlar" ifadesi sûrenin ihtiva ettiği âyetlere işarettir. *Kitâb* ve *kur'ân-ı mübîn* ifadeleri sûre anlamına gelir. *Kur'ân* kelimesinin nekire olarak kullanılması, azametini göstermek içindir. Anlam, "Bunlar kitaplık noktasında eksiksiz olan kitabın ve Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleridir." şeklindedir. Sanki "mükemmellik ve beyanda sıradışılık özelliklerini kendisinde toplamış olan kitap" denilmiş olmaktadır.

2. Nankörce inkâr edenler, zaman gelecek "Keşke Müslüman olsaydık!" diyecekler.

3. Bırak onları, yesinler, eğlensinler, kendilerini oyalayadursun emelleri!.. Yakında öğrenecekler!

[1472] رُبَمَا ifadesi şedde ile *rubbemâ* ve *rubbetemâ* ve şeddesiz olarak zamme ve fetha ile *rubemâ* ve *rabemâ* şeklinde okunmuştur. **Şayet** "Bu ifade neden muzari fiilin başına gelmiştir? Oysa [Arap dilcileri] bu ifadenin maziden başkasının başına gelmesini asla istemezler." **dersen şöyle derim:** Çünkü burada Allah'ın haber verdiği ve geleceği beklenen şey, tahakkuku kesinleşmiş olan mazideki bir şey hükmündedir; sanki *rubemâ vedde* ("Keşke!" demişlerdir) buyrulmuştur. "Peki, bu istekleri ne zaman olacak?" **dersen şöyle derim:** Ölüm ya da kıyamet anında, kendi hallerini ve müslümanların hallerini gördükleri zaman olacaktır. Müminlerin ateşten çıktıklarını gördükleri zaman bunu isteyecekleri de söylenmiştir ki bu da mezkûr istek kabilinden (bâtıl) bir görüştür!

[1473] **Şayet** "Peki, buradaki azaltma ifadesinin [yani *rubemâ*nın kattığı 'belki' vurgusunun] mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu Arapların bir kişinin pişman olduğu konusunda hiçbir kuşku taşımadıkları, bunu ifade etmede herhangi bir azaltmayı kastetmedikleri halde yine de "Belki de yaptığına pişman olacaksın.", "İnsan belki de yaptığına pişman olur." şeklinde ifadeler kullanmalarına benzer. Fakat onlar bu şekilde ifadeler kullanırken şu mânayı kastederler: Eğer pişmanlık şüpheli bir şey olsaydı ya da az olsaydı, o zaman senin bu fiili işlememen gerekirdi, çünkü akıl sahibi insanlar, bulanık olduğu kesin olay şeylerden olduğu gibi bulanıklık şaibesi taşıyan şeylere atılmaktan da bu tür şeylerin azından da çoğundan da geri dururlar.

سورة الحجر

مكية؛ وهي تسع وتسعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ﴾

[١٤٧١] {تِلْكَ} إشارة إلى ما تضمنته السورة من الآيات. والكتاب، والقرآن المبين: السورة وتنكير القرآن للتفخيم. والمعنى: تلك آيات الكتاب الكامل في كونه كتابًا وآي قرآن مبين. كأنه قيل: الكتاب الجامع للكمال والغرابة في البيان.

٢-﴿رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾

٣-﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٤٧٢] قرئ «رُبَّما» و«رُبَّتَما» بالتشديد. و«رُبَمَا»، «ورَبَمَا» بالضم والفتح مع التخفيف. فإن قلت: لم دخلت على المضارع وقد أبوا دخولها إلا على الماضي؟ قلت: لأن المترقب في إخبار الله تعالى بمنزلة الماضي المقطوع به في تحققه، فكأنه قيل: ربما ودّ. فإن قلت: متى تكون ودادتهم؟ قلت: عند الموت، أو يوم القيامة إذا عاينوا حالهم وحال المسلمين. وقيل: إذا رأوا المسلمين يخرجون من النار، وهذا أيضًا باب من الودادة.

[١٤٧٣] فإن قلت: فما معنى التقليل؟ قلت: هو وارد على مذهب العرب في قولهم: لعلك ستندم على فعلك، وربما ندم الإنسان على ما فعل، ولا يشكون في تندمه، ولا يقصدون تقليله، ولكنهم أرادوا: ولو كان الندم مشكوكًا فيه أو كان قليلًا لحق عليك أن لاتفعل هذا الفعل، لأنّ العقلاء يتحرّزون من التعرّض للغم المظنون، كما يتحرّزون من المتيقن ومن القليل منه، كما من الكثير،

İşte, âyetteki mâna da; “Eğer onlar tek bir kez olsun Müslüman olmayı dilemiş olsalardı, koşa koşa ona gelmeleri gerekirdi. Bir de, her an onu dilemiş olduklarını düşünün!” şeklindedir.

[1474] لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ ifadesi onların isteme hallerinin anlatımıdır. Üçüncü şahıs kipi ile ifade edilmesinin sebebi ise, onlardan aktarılan bir haber olmasıdır. Bu tıpkı “Yapacağı***n***a dair Allah’a yemin etti.” ifadesi gibidir. Bunun yerine “Yapacağım diye Allah’a yemin etti.” denilseydi ya da âyette “Keşke Müslüman olsaydık” denilseydi, bu da güzel ve doğru olurdu. Şu da söylenmiştir: O günün dehşeti onları öylesine korkutmuştur ki, şaşkın ve donakalmış vaziyette öylece kalakalmışlar, ara sıra bu sarhoşluk halinden ayılıp kendilerine geldiklerinde de bu temennide bulunmuşlardır; bu temenni halleri işte bu yüzden azaltma ifadesi ile nakledilmiştir.

[1475] “Bırak onları” yani bu kötülüklerden uzaklaşacaklarına dair ümit besleme; onları bulundukları halden alıkoymayı, davranışlarından nehyetmeyi, onlara nasihatte bulunmayı ve hatırlatmayı bırak, “yesinler,” bu dünyalarıyla şehvetlerinin peşinde eğlensinler; uzun uzun ve konfor üzere yaşama ve sonuçta da sadece hayır ile karşılaşma beklentisi, ümidi onları oyalayıp dursun. Yaptıklarının kötü olduğunu “yakında öğrenecekler!” Maksat, mahrumiyet ehli kimseler olduklarını, onlardan ancak bu tür davranışlar beklenebileceğini, başka bir davranışın sādır olmayacağını, onlara nasihat edip öğüt vermenin (şu an itibariyle) bir faydası olmadığını, onları bu davranışlardan ancak uyarıldıkları akıbeti müşahede etmenin vazgeçirebileceğini, bundan önce öğüt almalarının hiçbir yolu olmadığını ifade etmektir. İşbu sebeple, Allah Teâlâ peygamberine onları kendi hallerine bırakmasını, sonunda hiçbir şeye varmayacak olan bir çaba ile meşgul olmamasını emretmiş, hatta onları kendi halleri ile başbaşa bırakma tavrını iyice ileri götürmüş ve akıbette pişmanlıklarını artıracak şeyleri onlara emretmemesini söylemiştir.

[1476] Bu ifadede onlara karşı hüccetin artık bağlayıcılık noktasında olduğu, mazeretlerinin kalmadığı anlamı ve mübalağalı bir uyarı tonu bulunmaktadır. Yine, bu ifadede lezzetleri, nimetleri ve *tūl-i emel*i (yani istikbale yönelik büyük beklentileri) tercih etme konusunda bir sakındırma söz konusudur ki bunlar müminlerin ahlâk özelliklerinden değil, insanların çoğunda bulunan kötü hasletlerdendir. Bazı âlimlerin “Dünyaya dalıp [otlaktan ayrılamayan bir] hayvan gibi bir türlü doymak bilmemek, helâk olan kimselerin ahlâkındandır.” dedikleri nakledilmiştir.

4. Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik.

وكذلك المعنى في الآية: لو كانوا يودّون الإسلام مرة واحدة، فبالحري أن يسارعوا إليه، فكيف وهم يودّونه في كل ساعة.

[١٤٧٤] {لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ} حكاية ودادتهم، وإنما جيء بها على لفظ الغيبة لأنهم مخبر عنهم، كقولك: حلف بالله ليفعلنّ. ولو قيل: حلف بالله لأفعلن ولو كنا مسلمين لكان حسنًا سديدًا وقيل: تدهشهم أهوال ذلك اليوم فيبقون مبهوتين، فإن حانت منهم إفاقة في بعض الأوقات من سكرتهم تمنوا، فلذلك قلل.

[١٤٧٥] {ذَرْهُمْ} يعني اقطع طمعك من ارعوائهم، ودعهم عن النهي عما هم عليه والصدّ عنه بالتذكرة والنصيحة، وخلهم {يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا} بدنياهم وتنفيذ شهواتهم، ويشغلهم أملهم وتوقعهم لطول الأعمار واستقامة الأحوال، وأن لا يلقوا في العاقبة إلا خيرًا {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} سوء صنيعهم. والغرض الإيذان بأنهم من أهل الخذلان، وأنهم لا يجيء منهم إلا ما هم فيه، وأنه لا زاجر لهم ولا واعظ إلا معاينة ما ينذرون به حين لا ينفعهم الوعظ، ولا سبيل إلى اتعاظهم قبل ذلك فأمر رسوله بأن يخليهم وشأنهم ولا يشتغل بما لا طائل تحته، وأن يبالغ في تخليتهم حتى يأمرهم بما لا يزيدهم إلا ندمًا في العاقبة.

[١٤٧٦] وفيه إلزام للحجة ومبالغة في الإنذار وإعذار فيه. وفيه تنبيه على أن إيثار التلذذ والتنعم هوما يؤدّي إليه طول الأمل، وهذه هجيرى أكثر الناس، ليس من أخلاق المؤمنين. وعن بعضهم: التمرغ في الدنيا من أخلاق الهالكين.

٤- ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ﴾

5. Hiçbir ümmet, kendi süresinin ne önüne geçebiliyor ne de geri kalabiliyordu.

[1477] وَلَهَا كِتَابٌ (bir yazgısı vardır) ifadesi *karyet^{in}* (şehir) kelimesinin sıfatı olarak gelmiş bir cümledir. Kıyas (kural), sıfat ile mevsūfun arasına Vav girmemesi şeklindedir; nitekim وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ (Biz, öğüt veren bir uyarıcısı olmaksızın hiçbir şehri helâk etmemişizdir! [Şu'arâ 26/208]) âyetinde böyle kullanılmıştır. Burada araya Vav girmesinin sebebi ise, sıfat ile mevsūfun birlikteliğini vurgulamaktır. Aynı durum, hal ve zilhâl arasında giren Vav'da da söz konusudur; nitekim ["Zeyd bana, üzerinde elbise olduğu halde geldi." anlamında] *câ'enî Zeyd^{ün} 'aleyhi sevb^{un}* denildiği gibi *câ'enî Zeyd^{ün}* ***ve*** *'aleyhi sevb^{un}* da denilir.

[1478] "Bilinen" yazılı ve malum olan bir "yazgı" ki, Levh-i Mahfuz'a yazılmış ve beyan edilmiş olan ecelidir. Nitekim "Hiçbir ümmet, kendi süresinin ne önüne geçebiliyor ne de geri kalabiliyordu." ifadesinde *kitâb* (yazgı) yerine *ecel* kelimesi kullanılmıştır. أُمَّةٍ kelimesinin fiili ilkinde müennes olarak gelirken ikincisinde müzekker gelmiştir. Bunun sebebi ise ilkinde fiilin lafza, ikincisinde ise anlama atfedilmesidir. "Ne de geri kalabiliyordu" ifadesinde "ondan" ifadesi hazfedilmiştir, çünkü kastedilenin bu olduğu malumdur.

6. Dediler ki: "Sen ey kendisine kitap indirilen! Cinlinin tekisin sen!.."

[1479] A'meş [v. 148/765] *yâ eyyühe'llezî ulkıye 'aleyhi'z-zikr^{u}* (Ey kendisine kitap ilkā edilen) şeklinde okumuştur. Onların bu seslenmeleri adeta alay gibidir. Benzer şekilde Firavun da "Size gönderilen peygamberiniz! cinlinin teki!" [Şu'arâ 26/27] demiştir. Yoksa nasıl hem ona kitap indirildiğini kabul edip hem de onu cinli olarak nitelemiş olabilirler ki?! Arapların sözlerinde alay ve eğlence maksadıyla sözü tam tersi şekilde söylemek oldukça yaygındır. Aynı kullanım Allah'ın kitabında da çeşitli yerlerde mevcuttur. Sözgelimi "Can yakıcı bir azapla müjdele bunları." [Âl-i 'İmrân 3/21], "Sen, aklı başında, ağırbaşlı birisindir!" [Hûd 11/87] âyetlerindeki kullanım böyledir. Aynı kullanım Arapça dışındaki dillerde de sık sık görülür. Âyette mâna, "Sen cinlenmiş kimselerin sözlerini söylüyor, hem de Allah'ın sana kitap indirdiğini iddia ediyorsun!" şeklindedir.

7. "Getirsene bize melekleri, doğru söyleyenlerdensen!"

[1480] لَوْ (eğer) ifadesi Lâ ve Mâ ifadesiyle birleştiği zaman iki mâna ifade eder. Bunlardan biri, bir şeyin varlığı sebebiyle diğer bir şeyin yokluğu, ikincisi ise tahsis mânasıdır. *Hel* (mi?) soru edatı ise sadece Lâ ile birleşir ve tahsis mânası ifade eder. Şair İbn Mukbil şöyle demiştir:

٥-﴿مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ﴾

[١٤٧٧] {وَلَهَا كِتَابٌ} جملة واقعة صفة لقرية، والقياس أن لا يتوسط الواو بينهما كما في قوله تعالى {وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنذِرِينَ} [الشعراء: ٢٠٨] وإنما توسطت لتأكيد لصوق الصفة بالموصوف، كما يقال في الحال: جاءني زيد عليه ثوب، وجاءني وعليه ثوب.

[١٤٧٨] كتاب {مَعْلُومٌ} مكتوب معلوم، وهو أجلها الذي كتب في اللوح وبين. ألا ترى إلى قوله {مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا} في موضع كتابها، وأنث الأمة أوّلا ثم ذكرها آخرًا حملا على اللفظ والمعنى وقال: {وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ} بحذف «عنه» لأنه معلوم.

٦-﴿وَقَالُوا يَأَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ﴾

[١٤٧٩] قرأ الأعمش: «يا أيها الذي ألقي عليه الذكر»، وكأن هذا النداء منهم على وجه الاستهزاء، كما قال فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِى أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧] وكيف يقرّون بنزول الذكر عليه وينسبونه إلى الجنون. والتعكيس في كلامهم للاستهزاء والتهكم مذهب واسع. وقد جاء في كتاب الله في مواضع، منها {فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١]، {إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ} [هود: ٨٧] وقد يوجد كثيرًا في كلام العجم، والمعنى: إنك لتقول قول المجانين حين تدعي أنّ الله نزل عليك الذكر.

٧-﴿لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٤٨٠] {لَوْ} ركبت مع «ما» و«لا» لمعنيين؛ معنى امتناع الشيء لوجود غيره، ومعنى التحضيض، وأما «هل» فلم تركب إلا مع «لا»، وحدها للتحضيض. قال ابن مقبل:

> Din olmasaydı şayet, hayâ olmasaydı… ben de ayıplardım elbet ikinizi
> taşıdığınız bazı kusurlarla… Beni şaşı diye ayıpladığınız için!

[1481] Anlam, “Bize melekleri getirseydin de senin doğruluğuna şehadet etselerdi, uyarılarını destekleselerdi ya!” şeklinde olup, tıpkı “Ona bir melek indirilse de onunla birlikte bizi uyarsa ya?!” [Furkān 25/7] ifadesi gibidir. Ya da “Madem gerçek bir peygambersin, o zaman geçmişte peygamberleri yalanlayan toplumlara geldiği gibi sen de bize, senin yalanlamamız karşılığında ceza vermeleri için melekleri getirsene!..”

8. Biz melekleri ancak gerçek bir gaye için indiririz. O zaman da kendilerine göz açtırılmaz.

[1482] نُنَزِّلُ (indiririz) ifadesi *tetenezzelü* (aşama aşama inerler) anlamında *tenezzelü* şeklinde ve *nüzzile* (indirilir) fiilinden üretilerek meçhul formda *tünezzelü* şeklinde de okunmuştur. Yine *nünzilü’l-melâikete* (melekleri indiririz) şeklinde Nun ile ve *melâike* kelimesini nasp ederek de okunmuştur.

[1483] إِلاَّ بِالْحَقِّ yani ancak hikmet ve maslahata uygun olarak indiririz. Oysa meleklerin, kendilerini gözlerinizin önünde müşahede edebileceğiniz şekilde inip Hazret-i Peygamber (s.a.)’in doğruluğuna şahitlik etmesinde bir hikmet yoktur; çünkü bu durumda, onu *mecburen* tasdik etmiş olursunuz. Bunun bir benzeri “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri tamamen gerçek bir gaye ile yarattık.” [Hicr 15/85] ifadesinde söz konusudur. *el-Hakk*^u kelimesinin vahiy ya da azap mânasına geldiği de söylenmiştir. إِذًا (işte o zaman) ifadesi hem cevap hem de şart cümlesinin karşılığıdır, çünkü hem onlara cevap mahiyetindedir hem de farazi bir şartın cevabı gibidir ki, bu şartın takdir edilmesi durumunda cümle, “Melekleri indirecek olsak o zaman onlara göz açtırılmaz ve azapları ertelenmez.” şeklinde olur.

9. Gerçek şu ki ilahi mesajı Biz indirmişizdir böyle peyderpey (tarih boyu). Onun koruyucusu elbet Bizizdir.

[1484] “Gerçek şu ki bu öğüdü kesinlikle Biz indirdik.” ifadesi onların [6. âyetteki] “Sen ey kendisine kitap indirilen! şeklindeki ifadelerinde söz konusu olan inkâr ve alaylarına cevap mahiyetindedir. Bu sebeple de cümlenin başında, vurgu ifadesi olan “gerçek şu ki kesinlikle biz” ifadesine yer verilmiş ve Kur’ân’ın kesinlikle Allah tarafından indirilmiş olduğunu,

لَوْمَا الْحَيَاءُ وَلَوْمَا الدِّينُ عِبْتُكُمَا   بِبَعْضِ مَا فِيكُمَا إِذْ عِبْتُمَا عَوَرِى

[١٤٨١] والمعنى: هلا تأتينا بالملائكة يشهدون بصدقك ويعضدونك على إنذارك، كقوله تعالى {لَوْلا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا} [الفرقان: ٧] أو: هلا تأتينا بالملائكة للعقاب على تكذيبنا لك إن كنت صادقًا كما كانت تاتي الأمم المكذبة برسلها؟

٨-﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا مُنْظَرِينَ﴾

[١٤٨٢] قرئ «تَنَزَّلُ»، بمعنى تتنزل، «وتُنَزَّلُ» على البناء للمفعول من نزل، و{نُنزِل الملائكة}، بالنون ونصب الملائكة.

[١٤٨٣] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا تنزلا ملتبسا بالحكمة والمصلحة، ولا حكمة في أن تأتيكم عيانًا تشاهدونهم ويشهدون لكم بصدق النبي ﷺ، لأنكم حينئذ مصدّقون عن اضطرار ومثله قوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ} [الحجر: ٨٥] وقيل: الحق الوحي أو العذاب. و{إِذًا} جواب وجزاء، لأنه جواب لهم وجزاء لشرط مقدر تقديره: ولو نزلنا الملائكة ما كانوا منظرين وما أخر عذابهم.

٩-﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[١٤٨٤] {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ} رد لإنكارهم واستهزائهم في قولهم: {يَأَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ} [الحجر: ٦] ولذلك قال: إنا نحن، فأكد عليهم أنه هو المنزل على القطع والبتات،

Cebrail'in önünde ve ardında gözcüler bulunduğu halde Muhammed *Aleyhisselâm*'a getirdiği vahyin bu olduğunu, böylece onun şeytanlardan korunmuş bir şekilde indirilmiş ve tebliğ edilmiş olduğunu, yine Yüce Allah'ın -önceki kitapların aksine- onu her türlü ziyade ve noksandan, tahrif ve tebdilden daima koruyacağını vurgulamıştır. Zira önceki kitapların muhafazasını Allah Teâlâ değil, rabbanî âlimler ve din adamları üstlenmiş, ama onlar da haset yüzünden aralarında ihtilâfa düşmüşler ve böylece o kitaplar tahrif edilmiştir. Kur'ân ise Yüce Allah'ın muhafazası dışında bir şeye emanet edilmemiştir. **Şayet** "Mademki 'Gerçek şu ki bu öğüdü kesinlikle Biz indirdik.' ifadesi onların alay ve inkârlarına cevap mahiyetindedir, o halde bu ifade ile 'Onun koruyucusu da elbet Biziz.' ifadesi arasında nasıl ilişki kurulabilir? Bu ifade nasıl olmuş da diğerinin devamında gelmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade Kur'ân'ın Allah katından bir mucize olarak inzâl edilmiş olduğuna dair bir delildir; çünkü eğer beşer sözü olsaydı ya da mucize olmasaydı, o zaman diğer bütün sözlerin başına geldiği gibi onun başına da ziyade ve noksan gibi şeyler gelebilirdi. "Onu" ifadesindeki zamirin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e işaret ettiği de söylenmiştir. Bu durumda; "Allah seni insanlardan korur." [Mâide 5/67] âyeti gibi olur.[1]

10. Gerçek şu ki senden önce de evvelki milletlerin içinde peygamberler göndermiştik.

11. Kendilerine gelen her peygamberle mutlaka alay ediyorlardı.

---

[1] Bu meşhur ayette; Yüce Allah'ın, Adem'den beri insanlığa gönderdiği mesajını (ez-zikr) sürekli 'yenileyerek koruması'ndan söz edilmektedir. Yahudilikte olduğu gibi, "dinî sistemlerin asıl anlam ve ruhundan kopartılıp, salt zahirleriyle, yani o dinin ana dilindeki statik lâfız ve kalıplarla, ayrıca bunların siyaseten makbul heteredoks yorumlarıyla dondurulup, insanlığın ihtiyaçları ve kolektif akıl ve bilim doğrultusunda yorumlanamaması, hayatın gerçekleri karşısında gözden geçirilmemesi, insanları emîn ve mutlu yaşatma idealine sahip dinlerin "insanı adeta olduğu yere mıhlayan ağır bir yük"e (el-ısr) dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Hicr 9'da açıklandığı üzere, Hak Teâla da evrensel öğüdünü (ez-zikr) insanlar bozdukça yenilemiş; Âl-i 'İmrân 50'de nakledildiği gibi, Îsâ Mesih'i göndererek Yahudilikteki bazı yasakları hafifletmiş, Îsâ adına kurulan dinî sistemin çığırından çıkmasıyla da Hazret-i Muhammed'i göndererek mevcut dinî sistemlerin insana vurduğu prangaları kırıp atarak, zamanla sistemde açılan bütün eksik ve gedikleri kapatacak hak dini, yani İslâmiyeti -yani Hakk'a teslimiyeti- tekrar ve gerçek haliyle göndermiştir. Kur'ān-ı Kerim evrensel ilahî mesajın (emr ve zikr) Hazret-i Muhammed ve çevresinin kültür süzgecinden geçirilerek sadece Arapların değil, onlar vasıtası ile bütün insanlığın idrak seviyesine indirilmiş en mükemmel ve nihaî versiyonudur. Kadim kitapların ilkelerini onaylamakla kalmamış, bu ilkeleri, sağlam aklî ve hissî delillerle, son derece anlaşılır bir üslûpla değerlendirip temellendirerek din mensuplarının sapmış oldukları noktaları düzeltmiş, eski kutsal metinleri beyan etmiştir. Nitekim Nahl 44'te, "çeşitli zamanlarda insanlara indirilip de onlar tarafından bozulan, statikleştirilen, tahrif edilen kutsal kitapların Kur'ân-ı Kerim tarafından açıklanması konu edilmektedir; yani Kur'ân hem müfessir hem de müheymindir. Hâsılı, burada Kur'ân'ın korunması değil, kadim ilahi mesajın Kur'ân ile korunması anlatılmaktadır. / ed.

وأنه هو الذي بعث به جبريل إلى محمد ﷺ وبين يديه ومن خلفه رصد، حتى نزل وبلغ محفوظًا من الشياطين وهو حافظه في كل وقت من كل زيادة ونقصان وتحريف وتبديل بخلاف الكتب المتقدمة؛ فإنه لم يتول حفظها. وإنما استحفظها الربانيين والأحبار فاختلفوا فيما بينهم بغيا فكان التحريف ولم يكل القرآن إلى غيره حفظه. فإن قلت: فحين كان قوله {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ} ردًا لإنكارهم واستهزائهم، فكيف اتصل به قوله {وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ}؟ قلت: قد جعل ذلك دليلًا على أنه منزل من عنده آية؛ لأنه لو كان من قول البشر أو غير آية لتطرق عليه الزيادة والنقصان كما يتطرق على كل كلام سواه. وقيل: الضمير في {لَهُ} لرسول الله ﷺ كقوله تعالى {واللَّهُ يَعْصِمُكَ} [المائدة: ٦٧].

١٠- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شِيَعِ الأَوَّلِينَ﴾

١١- ﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[1485] “de evvelki milletlerin içinde” onların fırka ve taifeleri içinde. *eş-Şî‘at*^{ü} fırka, yani belli bir görüş ve yol üzerinde ittifak eden kimseler topluluğu demektir. “Evvelki milletlerin içinde peygamberler göndermiştik.” ifadesinin mânası, “Peygamberleri onlar içerisinde gönderdik, onları bizzat o toplumların kendi aralarından seçilmiş peygamberler kıldık.” şeklindedir. وَما يَأْتِيهِمْ ifadesi geçmiş zamana dair halin hikâyesidir [“Onlara bir peygamber *gelmiyordu* ki, onunla mutlaka alay etmesinler!” mealinde]; çünkü Mâ, muzari fiilin başına ancak mâzi anlamında olduğu zaman gelir. Ayrıca sadece şimdiki zamana yakın geçmişi ifade eden mâzi fiilin başına gelir.

12. Biz, onu mücrimlerın kalbine işte böyle sokarız.

13. Ve öncekilere uygulanan ilahi kanun ortada iken, ona iman etmezler.

[1486] *Selektü'l-hayt*^{a} *fi'l-ibrât*^{i} (İpi iğnenin deliğinden geçirdim.)denildiği gibi *eslektühû* da denilir. نَسْلُكُهُ (sokarız) ifadesi *nuslikuhû* şeklinde de okunmuştur. Zamir *zikr*e gider; anlam ise, “O zikri ‘mücrimlerin kalbine’ işte bu şekilde sokarız.” şeklindedir; yani Allah onu onların kalbine yalanlanmış, alaya alınmış, kabul görmemiş bir şekilde ilkā eder. Bu tıpkı alçak birine bir ihtiyacını açman ve sana icabet etmemesi üzerine *kezâlike unziluhâ bi'l-li'âm*^{i} demen gibidir ki bu sözle, “Ben ihtiyacımı alçaklara işbu arz şekliyle -yani onlar tarafından reddedilmiş, yerine getirilmemiş halde- açarım!” demiş olursun. لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ (Ona iman etmezler.) ifadesi hal olarak mansuptur, yani “Bu zikri, kendisine iman edilmemiş olduğu halde…” anlamındadır. Ya da bu ifade “İşte onu böyle sokarız.” ifadesinin beyanıdır.[1]

[1487] سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ (öncekilere uygulanan ilahi kanun), yani onlar Allah'ın peygamberlerini ve kendilerine inzal edilen zikri yalanladıkları vakit Allah'ın onları helâk etme konusunda izlediği yol. Bu ifade Mekke halkına, yalanlamalarına karşılık bir tehdittir.

14. Kendilerine gökten bir kapı açsak da ondan göz göre göre yukarı çıkıyor olsalardı,

15. Mutlaka “Herhalde gözlerimiz döndürüldü! Biz kesin büyülenmiş bir toplumuz!” derlerdi.

---

[1] Ayette; önünü ardını düşünmeden, hemen red ve istihza ile karşıladıkları bir güzellikten bir daha da nasip alamamaları anlatılmaktadır; çünkü pozisyonlarını belirlemekte; insanlar nezdinde kâfir olarak tanınmakta; başkalarını da inkâra sürüklemekte olunca geri adım atmaları neredeyse imkansızlaşmaktadır. / ed.

[١٤٨٥] {فِى شِيَعِ الأَوَّلِينَ} في فرقهم وطوائفهم. والشيعة: الفرقة إذا اتفقوا على مذهب وطريقة. ومعنى أرسلناه فيهم: نبأناه فيهم وجعلناه رسولًا فيما بينهم. {وَمَا يَأْتِيهِمْ} حكاية حال ماضية، لأنّ «ما» لا تدخل على مضارع إلا وهو في معنى الحال، ولا على ماض إلا وهو قريب من الحال.

١٢-﴿كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٣-﴿لا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الأَوَّلِينَ﴾

[١٤٨٦] يقال: سلكت الخيط في الإبرة، وأسلكته إذا أدخلته فيها ونظمته. وقرئ «نسلكه»، [والضمير] للذكر، أي مثل ذلك السلك، ونحوه: نسلك الذكر في {قُلُوبِ المجرمين} على معنى أنه يلقيه في قلوبهم مكذبًا مستهزئا به غير مقبول، كما لو أنزلت بلئيم حاجة فلم يجبك إليها فقلت: كذلك أنزلها باللئام، تعني مثل هذا الإنزال أنزلناها بهم مردودة غير مقضية. ومحل قوله {لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ} النصب على الحال، أي غير مؤمن به، أو هو بيان لقوله {كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ}.

[١٤٨٧] {سُنَّةُ الأوّلِينَ} طريقتهم التي سنها الله في إهلاكهم حين كذبوا برسلهم وبالذكر المنزل عليهم، وهو وعيد لأهل مكة على تكذيبهم.

١٤-﴿وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ﴾

١٥-﴿لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ﴾

[1488] يَعْرُجُونَ (yükseliyor, yukarı çıkıyorlar) ifadesi bu şekilde zamme ile okunduğu gibi *ya'ricûn* şeklinde kesre ile de okunmuştur. سُكِّرَتْ “büyülendi, hayret içinde bırakıldı” ya da “görmekten alıkonuldu”” anlamında olup *es-sükr* veya *es-sekr* kökünden türemiştir. Bu ifade *sukirat* şeklinde tahfif ile de okunmuştur ki “Nehrin akmaktan alıkonulması, tutulması gibi alıkonuldu.” mânasına gelir. Yine *es-sükr* kökünden *sekirat* şeklinde okunmuştur ki bu durumda “Tıpkı sarhoşun şaşkınlığı gibi şaşkın duruma düştü.” anlamındadır. Anlam şöyledir: Bu müşriklerin inattaki aşırılıkları öylesine abartılıdır ki kendilerine göğün kapılarından biri açılsa ve oraya yükselecekleri bir yükselme aracına sahip olsalar, böylece görecekleri şeyleri ayan beyan görseler, yine de “Bu gerçek değil, bizim hayal olarak gördüğümüz bir şeydir, Muhammed bununla bizi büyülemiştir!” derler.

[1489] [عَلَيْهِمْ (kendilerine) ifadesindeki] zamirin meleklere gittiği de söylenmiştir; yani anlam, “Onlara melekleri göğe yükselir vaziyette ayan beyan gösterecek olsak, yine böyle derler.” şeklindedir. ظَلُّوا onların çıkışının gündüz vakti olduğunu ifade etmek için zikredilmiştir ki böylece onlar gördükleri şeyleri açıkça anlayacak durumda olacaklardır. إِنَّمَا ise onların, bütün bunların gözlerinin büyülenmiş olmasından kaynaklandığını çok kesin bir şekilde söylemeleri anlamını verir.

16. Gerçek şu ki Biz, gökte birtakım burçlar meydana getirdik; bakanlar için gökyüzünü süsledik.

17. Ve onu bütün kovulmuş ‘şeytan’lardan koruduk.

18. Ancak kulak hırsızlığı yapan olabilir... ki onun peşine de açıkça görülen bir ateş topu düşer.

19. Arz’ı da uzatıp oraya sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülü her şeyden yetiştirdik.

20. Ve orada hem sizin için, hem de rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler için geçimlikler meydana getirdik.

[1490] “Kulak hırsızlığı yapan” ifadesi istisna olarak nasp mahallindedir. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre önceleri gökler onlara perdelenmiş değildi. Îsâ *Aleyhisselâm* doğunca üç gök engellendi. Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm* doğduğu zaman ise bütün gökler onlara perdelendi.

[1491] “Açıkça görülen bir ateş topu” bakanların açıkça göreceği bir ateş topu.

[١٤٨٨] قرئ «يعرجون» بالضم والكسر. و{سُكِّرَتْ} حيرت أو حبست من الإبصار، من السُّكْر أو السَّكْر. وقرئ «سُكِرَت» بالتخفيف أي حبست كما يحبس النهر من الجري. وقرئ «سَكِرَت» من السُّكْر، أي حارت كما يحار السكران. والمعنى أنّ هؤلاء المشركين بلغ من غلوهم في العناد: أن لو فتح لهم باب من أبواب السماء، ويسر لهم معراج يصعدون فيه إليها، ورأوا من العيان ما رأوا، لقالوا: هو شيء نتخايله لا حقيقة له، ولقالوا قد سحرنا محمد بذلك.

[١٤٨٩] وقيل: الضمير للملائكة، أي لو أريناهم الملائكة يصعدون في السماء عيانًا لقالوا ذلك. وذكر الظلول ليجعل عروجهم بالنهار ليكونوا مستوضحين لما يرون. وقال: إنما، ليدل على أنهم يبتون القول بأنّ ذلك ليس إلا تسكيرًا للأبصار.

١٦- ﴿ وَلَقَدْ جَعَلْنا فِي السَّماءِ بُرُوجًا وَزَيَّنّاها لِلنّاظِرِينَ﴾

١٧- ﴿ وَحَفِظْناها مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ رَجِيمٍ﴾

١٨- ﴿إِلا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ مُبِينٌ﴾

١٩- ﴿وَالأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ﴾

٢٠- ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾

[١٤٩٠] {مَنِ اسْتَرَقَ} في محل النصب على الاستثناء. وعن ابن عباس: أنهم كانوا لا يحجبون عن السموات، فلما ولد عيسى منعوا من ثلاث سموات، فلما ولد محمد منعوا من السموات كلها.

[١٤٩١] {شِهَابٌ مُّبِينٌ} ظاهر للمبصرين.

[1492] “Ölçülü” hikmet terazisi ile tartılıp ölçülmüş, hikmetin gereğince takdir edilmiş, herhangi bir eksiklik ya da fazlalığı olmayandır. Ya da “nimet ve menfaat olması itibariyle bir değeri ve ağırlığı, kıymeti olan” anlamındadır. Altın, gümüş, bakır, demir ve benzeri tartılabilen şeyler olduğu da söylenmiştir.

[1493] مَعَايِشَ (geçimlikler) kelimesi شمائل، خبائث ve benzeri kelimelerin aksine, açık bir Yâ ile yazılır. شمائل، خبائث ve benzeri kelimelerde ise Yâ’yı açıkça belirtmek hatadır. Doğru olan Hemze ile ifade etmek ya da Yâ’yı belli belirsiz (*beyne beyne*) çıkartmaktır. Kelime (*şemâ’il* ve diğerlerine) benzetilerek مَعَائِشَ şeklinde Hemze ile de okunmuştur.

[1494] وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ (Rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler) ifadesi مَعَايِشَ (geçimlikler) kelimesine ya da لَكُمْ (sizin için) ifadesinin mahalline atıftır. Sanki “Orada sizin için geçimlikler meydana getirdik, rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseleri sizin için var ettik.” denilmiştir. Ya da “Orada sizin için ve rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler için geçimlikler meydana getirdik.” şeklindedir. Bununla kişinin bakmakla yükümlü olduğu ve kendilerine rızık sağladığını düşündüğü ailesi, köleleri, hizmetçileri kastedilmiştir ki, insanın bu kimselere rızık sağladığını düşünmesi hatadır; çünkü rızkı veren sadece Yüce Allah’tır, onları da bakmakla yükümlü oldukları kimseleri de Allah rızıklandırmaktadır. Hayvanlar, binekler ve bu konumdaki diğer her şey bu kapsama dâhildir ki bunların tümünün rızkını veren Allah’tır. Oysa insanlar bunların rızıklarını kendilerinin verdiğini zannederler. وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ ifadesinin لَكُمْ’deki mecrur zamire atıf olarak mecrur olması caiz değildir, çünkü mecrur zamire atıf yapılmaz.

21. Hiçbir şey yoktur ki hazineleri Bizim katımızda olmasın. Ama Biz onu ancak belli bir ölçüye göre indiririz.

[1495] Hazinelerden söz edilmesi temsilî bir anlatımdır. Anlam, “Kulların faydalandığı hiçbir şey yoktur ki, Biz onu var edip oluşturmaya ve nimet olarak sunmaya kadir olmayalım. Ancak Biz onu maslahata uygun olduğunu bildiğimiz belli bir ölçüye göre ihsan ederiz.” şeklindedir. “Hazineler” ifadesi Yüce Allah’ın kudret kapsamına girebilecek her şeye kadir olduğunu anlatan bir benzetmedir.

22. Rüzgârları da aşılayıcı olarak gönderdik, gökten su indirip onunla susuzluğunuzu giderdik. Yoksa onun hazinesine siz sahip değilsiniz.

[١٤٩٢] {مَوْزُونٍ} وزن بميزان الحكمة، وقدّر بمقدار تقتضيه، لا يصلح فيه زيادة ولا نقصان، أو له وزن وقدر في أبواب النعمة والمنفعة، وقيل: ما يوزن من نحو الذهب والفضة والنحاس والحديد وغيرها.

[١٤٩٣] {مَعَايِشَ} بياء صريحة، بخلاف الشمائل والخبائث ونحوهما، فإن تصريح الياء فيها خطأ، والصواب الهمزة، أو إخراج الياء بين بين. وقد قرئ «معائش» بالهمزة على التشبيه.

[١٤٩٤] {وَمَن لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ} عطف على معايش، أو على محل لكم، كأنه قيل: وجعلنا لكم فيها معايش، وجعلنا لكم من لستم له برازقين، أو: وجعلنا لكم معايش ولمن لستم له برازقين. وأراد بهم العيال والمماليك والخدم الذين يحسبون أنهم يرزقونهم ويخطئون، فإنّ الله هو الرزاق، يرزقهم وإياهم، ويدخل فيه الأنعام والدواب وكل ما بتلك المثابة، مما الله رازقه، وقد سبق إلى ظنهم أنهم هم الرزاقون. ولا يجوز أن يكون مجرورًا عطفًا على الضمير المجرور في {لَكُمْ} لأنه لا يعطف على الضمير المجرور.

٢١-﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾

[١٤٩٥] ذكر الخزائن تمثيل. والمعنى: وما من شيء ينتفع به العباد إلا ونحن قادرون على إيجاده وتكوينه والإنعام به، وما نعطيه إلا بمقدار معلوم نعلم أنه مصلحة له، فضرب الخزائن مثلًا لاقتداره على كل مقدور.

٢٢-﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ﴾

[1496] لَوَاقِحَ (aşılayıcı) kelimesinde iki yorum vardır. İlkine göre rüzgârın bizzat kendisi aşılayıcıdır, zira yağmur yüklü bulutları ve hayırları getirmektedir. Nitekim yağmur getirmeyen rüzgâra *rîh*^{un} *'akīm*^{un} (kısır rüzgâr) denilmiştir. İkincisine göre ise لَوَاقِح *melâkıh* (dölleyen) anlamındadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Ve feleğin başına açtığı işlerden dolayı gariban düşen…

Şair *tavâ'ih* (kaderin cilveleri) kelimesi ile *mutīha*nın çoğulu olan *matāvih*i (yani insanı düşüren, helâke götüren şeyleri) kastetmiştir.

[1497] (وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ ifadesi) *ve erselne'r-rîh*^{a} (Rüzgârı gönderdik.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *rîh* ile 'rüzgâr' cinsi kastedilmiştir.

[1498] "Onunla susuzluğunuzu giderdik" onu sizin için içimlik su kıldık. "Yoksa onun hazinesine siz sahip değilsiniz." Bu ifade ile Yüce Allah, "Hiçbir şey yoktur ki hazineleri Bizim katımızda olmasın." ifadesinde kendisi hakkında olumladığı şeyi, insanlar hakkında olumsuzlamıştır. Sanki, O'nun kudretinin büyüklüğünü göstermek ve kulların âcizliğini ortaya koymak için "Su hazinelerinin sahibi Biziz, yani onu yaratmaya ve gökten indirmeye Biz kadiriz; siz ise kadir değilsiniz" buyrulmuştur.

23. Doğrusu Biz, hem diriltir hem de öldürürüz; nihaî vâris de Biziz.

24. Gerçek şu ki Biz, sizden önce geçenleri de bilmekteyiz, geride kalanları da bilmekteyiz.

25. Şüphesiz, senin Rabbin onları (mahşer günü) bir araya getirecek... O'dur 'mutlak hikmet ve ilim sahibi' (Hakîm, Alîm).

[1499] "Nihaî vâris de Biziz" yani bütün mahlukat helâk olduktan sonra bâkî kalacak olan biziz. Bâkî olana *vâris* denilir ki bu kullanım, ölen kimsenin vârisi ifadesinden isti'âre olarak üretilmiştir. Zira ölen kimsenin ölüp girmesinin ardından vâris bâki kalır. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in duasında "Onu[1] bize vâris kıl." şeklindeki ifadesi de buna örnektir [*Tirmizî*, "De'avât", 38].

[1500] Öncekiler ve sonrakiler içerisinde kimin önce doğduğunu ve kimin sonra doğduğunu ya da erkeklerin sulbünden çıkmış olanları ve henüz çıkmamış olanları veya İslâm'a daha önce giren ve itaat/ibadet konusunda önde olanları ve geride kalanları "bilmekteyiz."

---

[1] Yani görme ve işitme gücümüzden sonuna kadar yararlanalım ya Rabbi! Duanın başı şöyledir: "Allah'ım! Hayatta kaldığımız sürece bizleri, kulaklarımızdan, gözlerimizden ve gücümüzden yararlandır…" (Tıybî'den) / ed.

[١٤٩٦] {لَوَاقِحَ} فيه قولان، أحدهما: أنّ الريح لاقح إذا جاءت بخير، من إنشاء سحاب ماطر كما قيل للتي لا تأتي بخير: ريح عقيم. والثاني: أن اللواقح بمعنى الملاقح، كما قال:

وَمُخْتَبِطٌ مِمَّا تُطِيحُ الطَّوَائِحُ وتبدبل

يريد المطاوح جمع مطيحة.

[١٤٩٧] وقرئ «وأرسلنا الريح»، على تأويل الجنس.

[١٤٩٨] {فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ} فجعلناه لكم سقيا {وَمَآ أَنْتُمْ لَهُ بخازنين} نفى عنهم ما أثبته لنفسه في قوله {وَإِنْ مِنْ شَىْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ} كأنه قال: نحن الخازنون للماء، على معنى نحن القادرون على خلقه في السماء وإنزاله منها، وما أنتم عليه بقادرين: دلالة على عظيم قدرته وإظهارًا لعجزهم.

٢٣-﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ﴾

٢٤-﴿وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ﴾

٢٥-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١٤٩٩] {وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ} أي الباقون بعد هلاك الخلق كله. وقيل للباقي «وارث» استعارة من وارث الميت، لأنه يبقى بعد فنائه. ومنه قوله ﷺ في دعائه: «اجعله الوارث منا».

[١٥٠٠] {وَلَقَدْ عَلِمْنَا} من استقدم ولادة وموتًا، ومن تأخر من الأوّلين والآخرين. أو من خرج من أصلاب الرجال ومن لم يخرج بعد. أو من تقدم في الإسلام وسبق إلى الطاعة ومن تأخر.

[1501] Şu da söylenmiştir: Cemaatte ön safta yer alanları ve arka safta yer alanları bilmekteyiz. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.)’in arkasında namaz kılan kadınlar içerisinde güzel bir kadın varmış. Bazı kimseler ona bakmamak için ön saflara ilerliyorlar, bazıları da onu görebilmek için arka saflarda kalıyorlarmış [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 237]. Âyet bunun üzerine inzâl edilmiş.

[1502] “Onları (mahşer günü) O bir araya getirecek” yani onları haşretmeye kadir olan sadece O’dur; sayıları çok fazla olmasına rağmen onları tek tek bilen sadece O’dur. “O’dur mutlak hikmet ve ilim sahibi,” hikmeti keskin ve güçlü, ilmi geniş olan. O her yaptığını hikmet gereği ve doğru olarak yapar, ilim itibariyle de her şeyi kuşatmıştır.

26. Gerçek şu ki Biz, insanı, çınlayan bir balçığın şekil alan çamurundan yarattık.

27. (Cinlerin atası olan) Cânn’ı ise daha önce öldürücü zehir ateşinden yaratmıştık.

[1503] صَلْصَالٍ, çınlayan, ses çıkaran kuru çamur demektir. Bu, pişirilmemiş çamurdur. Pişirildiği zaman ona فَخَّار denilir. Söylediklerine göre çamurdan çıkan sesin uzunca bir ses olduğunu sanıyorsan ona *salîl* dersin, eğer sesin titreşimli olduğunu sanıyorsan, o zaman ona *salsala* dersin. *Salsāl*in, *salle* (kötü koktu) kelimesinin tekrarlanmış hali olduğu da söylenmiştir. حمأ başkalaşmış kara çamur demektir. مَسْنُونٌ ise yüz şeklinde şekillendirilmiş demektir. ‘Kalıba dökülüp şekil verilmiş’ -yani eritilen madenler nasıl heykel şekline getiriliyorsa, o şekilde bir insan sureti olarak çıkarılmış çamur- anlamına geldiği de, iğrenç kokulu anlamına geldiği de söylenmiştir. Kökü *senentü’l-hacer*^{a} *‘ale’-hacer* (Taşı taşa sürttüm.) ifadesinden gelir. İki taş sürtüldüğü zaman aralarından akan şeye *senîn* denilir ki bu da illâ pis kokulu olur.

[1504] مِنْ حَمَإٍ ifadesi صَلْصَالٍ’in sıfatı olup anlam, “onu başkalaşmış kara çamurdan elde edilmiş kuru ve ses çıkaran bir balçıktan yarattı.” şeklindedir. Suret verilmiş, şekillendirilmiş anlamındaki مَسْنُونٌ’un hakkı da صَلْصَالٍ’in sıfatı olmaktır. Sanki önce kara çamurdan kalıp yapılmış ondan da içi boş bir insan sureti yapmış, o suret kuruyup da içine üflendiğinde ses çıkarmış; sonra da onu değiştirip başka bir cevhere dönüştürmüştür.

[1505] “Cânn’ı ise…” İnsanlar için *Âdem* neyse *Cânn* da cinler için odur. Bunun İblis olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve ‘Amr b. ‘Ubeyd [v. 144/761] *ve’l-ce’enn*^{e} şeklinde Hemze ile okumuşlardır. “Öldürücü zehir ateşinden” yani derinin gözeneklerinden içeri işleyen şiddetli harlı ateşten. Söylendiğine göre dünyadaki zehir, Yüce Allah’ın kendisinden cinleri yarattığı ateşin zehrinin yetmiş bölümünden sadece biriymiş.

[١٥٠١] وقيل: المستقدمين في صفوف الجماعة والمتسأخرين. وروي أن امرأة حسناء كانت في المصليات خلف رسول الله ﷺ، فكان بعض القوم يستقدم لئلا ينظر إليها، وبعض يستأخر ليبصرها فنزلت.

[١٥٠٢] {هُوَ يَحْشُرُهُمْ} أي هو وحده القادر على حشرهم، والعالم بحصرهم مع إفراط كثرتهم وتباعد أطراف عددهم {إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ} باهر الحكمة واسع العلم، يفعل كل ما يفعل على مقتضى الحكمة والصواب، وقد أحاط علمًا بكل شيء.

٢٦-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٢٧-﴿وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ﴾

[١٥٠٣] الصلصال: الطين اليابس الذي يصلصل وهو غير مطبوخ، وإذا طبخ فهو فخار. قالوا: إذا توهمت في صوته مدًّا فهو صليل، وإن توهمت فيه ترجيعًا فهو صلصلة. وقيل: هو تضعيف «صل» إذا أنتن. والحمأ: الطين الأسود المتغير. والمسنون: المصوّر، من سنة الوجه، وقيل: المصبوب المفرغ، أي أفرغ صورة إنسان كما تفرغ الصور من الجواهر المذوبة في أمثلتها. وقيل: المنتن، من سننت الحجر على الحجر إذا حككته به، فالذي يسيل بينهما سنين، ولا يكون إلا منتنا.

[١٥٠٤] {مِنْ حَمَإٍ} صفة لصلصال، أي خلقه من صلصال كائن من حمأ وحق {مَسْنُونٍ} بمعنى مصور، أن يكون صفة لصلصال، كأنه أفرغ الحمأ فصور منها تمثال إنسان أجوف، فيبس حتى إذا نقر صلصل، ثم غيره بعد ذلك إلى جوهر آخر.

[١٥٠٥] {والجان} للجن كآدم للناس. وقيل: هو إبليس. وقرأ الحسن وعمرو بن عبيد: «والجأن»، بالهمزة {مِنْ نَارِ السَّمُومِ} من نار الحرّ الشديد النافذ في المسام. قيل: هذه السموم جزء من سبعين جزأ من سموم النار التي خلق الله منها الجانّ.

28. Hani, Rabbin meleklere demişti ki “Ben çınlayan bir balçığın şekil alan çamurundan bir beşer yaratmaktayım.”

29. “Onu ‘düzen’leyip ruhumdan kendisine üflediğimde, derhal ona secde edin.”

30. Bunun üzerine, meleklerin tamamı secde etti.

31. İblis hariç... O, secde edenlerle beraber olmaktan şiddetle kaçındı.

32. “Ey İblis! Senin neyin var ki secde edenlerle beraber değilsin?!” dedi.

33. “Senin, pürüzsüz, akışkan bir balçığın iğrenç kokulu çamurundan yarattığın narin derili bir varlığa secde etmem ben!” dedi.

34. Dedi ki “Öyleyse çık oradan! Artık kovulmuş birisin!”

35. “Şüphesiz yargılanma gününe kadar lânet(im) üzerindedir!”

36. Dedi ki: “Ya Rabbi! Diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver öyleyse.”

37-38. “Şüphesiz sen, vakti malum bir güne kadar mühlet verilenlerdensin.” dedi.

39. Dedi ki: “Ya Rabbi! Benin azmama sebep olduğun için, ben de yeryüzünde(ki bütün fenalıkları) onlara cazip göstereceğime ve tamamını azdıracağıma and içerim!”

40. “Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna.”

41. Dedi ki: Bana varan dosdoğru yol işte budur (yani, ihlâs).

42. Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir otoriten olamaz. Sana uyan azgınlar hariç...

43. Onların tamamına vaat edilen yer de şüphesiz Cehennem’dir.

44. Onun yedi kapısı vardır ve onlardan her bir gruba ayrı bir kapı tahsis edilmiştir.

[1506] Hani Rabbin demişti ki” yani Yüce Allah’ın “Onu düzenlediğimde” -yani yaratılışını tastamam, mükemmel bir şekilde tamamladığımda, kendisine ruh üflenmeye hazır hale getirdiğimde- dediği zamanı hatırla. “Ruhumdan kendisine üflediğimde” ifadesi ona hayat verdiğimde demektir, yoksa ortada ne üfleme vardır ne de üflenen. Aksine bu ifade, Allah’ın onun içerisinde canlandırdığı şeyi anlatan bir temsildir.

٢٨-﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٢٩-﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾

٣٠-﴿فَسَجَدَ الْمَلائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾

٣١-﴿إِلا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾

٣٢-﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾

٣٣-﴿قَالَ لَمْ أَكُنْ لأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٣٤-﴿قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ﴾

٣٥-﴿وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ﴾

٣٦-﴿قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

٣٧-﴿ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾

٣٨-﴿إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ﴾

٣٩-﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الأَرْضِ وَلأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٤٠-﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ﴾

٤١-﴿قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ﴾

٤٢-﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾

٤٣-﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٤٤-﴿لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ﴾

[١٥٠٦] {وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ} واذكر وقت قوله {سَوَّيْتُهُ}، عدلت خلقته وأكملتها وهيأتها لنفخ الروح فيها. ومعنى {وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِى} وأحييته، وليس ثمة نفخ ولا منفوخ، وإنما هو تمثيل لتحصيل ما يحيا به فيه.

[1507] İblis'i meleklerden istisna etmiştir, çünkü İblis de onların arasındaydı, onlarla birlikte secde emrine muhatap idi. Bu yüzden ["meleklere demişti ki" ifadesinde] tağlib gereği [yani muhatapların çoğunluğu melek olduğu için] 'melekler' ismi kullanıldı; daha sonra İblis ondan istisna edildi. Bu tıpkı *ra'eytü**hum** illâ Hind*^{en} (Onları gördüm, bir tek Hind hariç.) ifadesi gibidir.[1]

[1508] "Şiddetle kaçındı." ifadesi yeni bir cümle başlangıcıdır, sanki "Peki, secde etti mi?" diye bir soru sorulmuş, buna cevaben de "Şiddetle kaçındı ve secde etme konusunda kibirlendi." denilmiştir. Mânanın, "Fakat İblis kaçındı." şeklinde olduğu da söylenmiştir.[2]

[1509] مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ (Senin neyin var ki, secde edenlerle beraber değilsin?!) ifadesinde *fî* harf-i ceri hazfedilmiştir. Cümlenin takdiri *mâ le-ke **fî** ellâ tekûne ma'a's-sâcidîn* şeklinde olup anlam, "Secdeden kaçınmaktaki amacın nedir, seni buna sevk eden ne?" şeklindedir. لِأَسْجُدَ ifadesindeki Lâm, olumsuzlamayı pekiştirmek içindir. Anlam, "Benim secde etmem doğru olmaz; bu benim halime aykırı! Bir beşere secde etmem olacak şey değil!" şeklindedir.

[1510] *Racîm* (Taşlanan), "ateş topu ile kovulanlardan bir *şeytan*" ya da "Allah'ın rahmetinden *kovulup* uzaklaştırılanlardan" anlamındadır; çünkü *kovulup* uzaklaştırılan kimse, taşlanır; melûn / lânetlenmiş anlamındadır; çünkü lânet, rahmetten uzaklaştırılmak demektir. مِنْهَا'daki zamir cennete, semâya ya da melekler topluluğuna gider.

[1511] Yüce Allah lânetin sınırı olarak din gününü belirlemiştir. Bunun sebebi ya insanların sözlerinde kullandıkları en uzak sürenin bu olmasıdır ki "Gökler ve yer durdukça..." [Hûd 11/107] ifadesi de buna benzer şekilde ebedilik anlamında kullanılmıştır ya da anlam, "Sen azaba uğramaksızın yerde ve göklerde yargılanma gününe kadar kınanmış, lânetlenmiş durumdasın; ama yargılanma günü geldiği zaman lânetlenmenin acısını bile unutturacak bir azaba mâruz kalacaksın!" şeklindedir. Kur'ân'da: "Yargılanma günü" [Hicr 15/35], "Diriltilecekleri gün" [Hicr 15/36] ve "Vakti malum gün" [Hicr 15/38] ifadeleri aynı mânadadır. Ancak sözün belâgat üslubunca ifade edilmesi için aynı anlam farklı ifadelerle dile getirilmiştir (*tefennün*). Şu da söylenmiştir: Şeytanın insanların diriltileceği güne kadar yaşamak istemiş olmasının sebebi, ölmemektir; çünkü o gün artık hiç kimse ölmeyecektir. Ancak bu isteği kabul edilmemiş; buna karşılık kendisine mükellefiyet günlerinin sonuna kadar süre verilmiştir.

---

[1] "Onları..." ifadesindeki zamir erkekler için kullanılan zamirdir, oysa Hind kadındır. Dolayısıyla "onlar" derken, içerisinde kadınların bulunduğu, fakat çoğunluğu erkekler olan bir topluluğa işaret edilmiş, erkekler çoğunlukta olduğu için de sadece müzekker zamir kullanılmış, sonra Hind bu ifadeden istisna edilmiştir. Buradan Hind'in erkek olduğu sonucu çıkmayacağı gibi, İblis'in meleklerden istisna edilmesinden de 'onun melek olduğu' sonucu çıkmaz. / çev.

[2] Bu durumda, إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى ifadesi yeni cümle değil, ve lâkinne İblîse ebâ anlamında olmaktadır. / ed.

[١٥٠٧] واستثنى إبليس من الملائكة؛ لأنه كان بينهم مأمورًا معهم بالسجود، فغلب اسم الملائكة، ثم استثنى بعد التغليب كقولك: رأيتهم إلا هندًا.

[١٥٠٨] و{أبى} استئناف على تقدير قول قائل بقول: هلا سجد؟ فقيل: أبى ذلك واستكبر عنه. وقيل: معناه ولكن إبليس أبى.

[١٥٠٩] حرف الجر مع أن محذوف، وتقديره {مَا لَكَ} في {أَلَّا تَكُونَ مَعَ الساجدين} بمعنى أيّ غرض لك في إبائك السجود، وأي داع لك إليه؟ اللام في {لِأَسْجُدَ} لتأكيد النفي، ومعناه: لا يصحّ مني وينافي حالي، ويستحيل أن أسجد لبشر.

[١٥١٠] {رَجِيمٍ} شيطان من الذين يرجمون بالشهب، أو مطرود من رحمة الله؛ لأن من يطرد يرجم بالحجارة. ومعناه: ملعون؛ لأن اللعن هو الطرد من الرحمة والإبعاد منها. والضمير في {مِنْهَا} راجع إلى الجنة أو السماء، أو إلى جملة الملائكة.

[١٥١١] وضرب يوم الدين حدًا للعنة، إما لأنه [أبعد] غاية يضربها الناس في كلامهم، كقوله {مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ} [هود: ١٠٧] في التأبيد. وإما أن يراد أنك مذموم مدعوّ عليك باللعن في السموات والأرض إلى يوم الدين، من غير أن تعذب، فإذا جاء ذلك اليوم عذبت بما يُنسى اللعن معه. و{يَوْمِ الدِّينِ} و{يَوْمِ يُبْعَثُونَ} و{يَوْمِ الوَقْت الْمَعْلُوم} [الحجر: ٣٨] في معنى واحد، ولكن خولف بين العبارات سلوكًا بالكلام طريقة البلاغة. وقيل: إنما سأل الإنظار إلى اليوم الذي فيه يبعثون لئلا يموت؛ لأنه لا يموت يوم البعث أحد، فلم يجب إلى ذلك، وأُنظر إلى آخر أيام التكليف.

[1512] بِمَا أَغْوَيْتَنِي (Benin azmama sebep olduğun için) ifadesindeki Bâ kasem ifade eder, Mâ ise mastariyyedir. Kasemin cevabı "onlara cazip göstereceğim" ifadesidir. Anlam, "Azmama sebep olmuş olmana yemin ederim ki ben de onlara cazip göstereceğim." şeklindedir. Allah'ın onu azdırmasının anlamı, kendisine 'Âdem *Aleyhisselâm*'a secde etmesini emretmesi ve böylece onun azmasına yol açmış, sebep olmuş olmasıdır. Ona verilen secde emri aslında güzel bir fiildir ve onun tevazu ve huşu içerisinde Allah'ın emrine boyun eğip sevaba nail olması için bir fırsattır. Ama İblis secde etmekten kaçınıp kibirlenmeyi tercih etmiş ve helâk olmuştur. Allah Teâlâ onu saptırmaktan, onu saptırmayı irade etmekten ve onun sapmasına rıza göstermekten berîdir, münezzehtir. Bu ifadenin bir benzeri "Senin izzetin üzerine yemin ederim ki, onların tamamını azdıracağım!" [Sâd 38/82] ifadesinde vardır. Burada da yemin söz konusudur, ancak bunların birinde Yüce Allah'ın bir sıfatına, diğerinde ise fiiline yemin edilmiştir ki fakihler bu ikisi arasında ayrım yapmaktadırlar.

[1513] بِمَا أَغْوَيْتَنِي'nin yemin ifadesi olmaması da mümkündür. Bu durumda hazfedilmiş bir yemin takdir edilir ve anlam, "Senin benim azmama sebebiyet vermenden ötürü yemin ederim ki senin benim azmama sebebiyet verdiğin şeyin aynısını ben de kulları azdırmak için yapacağım! Onlara günahları cazip göstereceğim, helâk olmalarına sebep olacak şeyleri onlara vesvese yoluyla fısıldayacağım!" şeklinde olur.

[1514] فِي الْأَرْضِ (Yeryüzünde) yani aldanma diyarı olan "dünyada" demektir. Tıpkı "fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı." [A'râf 7/176] âyetindeki gibi. Ya da "Ben Âdem 'gök'te iken aldatabiliyor, yasak ağaçtan yemeyi ona cazip gösterebiliyorsam, yeryüzünde onun evlatlarına haydi haydi cazip gösterebilirim (böyle şeyleri)!" anlamı kastetmiş olabileceği gibi, "Onlara cazip gösterme mekânı olarak dünyayı seçeceğim, cazip gösterme fiilimi dünya için icra edeceğim, yani dünyayı onların gözünde cazip göstereceğim, cazipliğin sadece dünyada olduğu düşüncesini onlara fısıldayacağım. Böylece dünyayı ahirete tercih edecekler, sadece dünyaya mutmain olup ahireti unutacaklar" anlamını kastetmiş de olabilir. Bunun bir benzeri, (yani Fî'nin bu mânada kullanımı) şairin şu ifadesinde de vardır:

Ökçelerini kanatır keskin kılıcım!

[1515] İblis halis kulları istisna etmiştir, çünkü tuzağının onlara işlemeyeceğini, onların bunu kabul etmeyeceklerini bilmektedir.

[١٥١٢] {بِمَا أَغْوَيْتَنِي} الباء للقسم. و ما مصدرية وجواب القسم {لأُزَيِّنَنَّ} المعنى: أقسم بإغوائك إياي لأزينن لهم. ومعنى إغوائه إياه: تسبيبه لغيه، بأن أمره بالسجود لآدم عليه السلام، فأفضى ذلك إلى غيه. وما الأمر بالسجود إلا حسن وتعريض للثواب بالتواضع والخضوع لأمر الله، ولكن إبليس اختار الإباء والاستكبار فهلك، والله تعالى بريء من غيه ومن إرادته والرضا به، ونحو قوله {بِمَآ أَغْوَيْتَنِى لأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ} قوله {فَبِعِزَّتِكَ لأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ} [ص: ٨٢] في أنه إقسام، إلا أن أحدهما إقسام بصفته والثاني إقسام بفعله، وقد فرق الفقهاء بينهما.

[١٥١٣] ويجوز أن لا يكون قسماً، ويقدر قسم محذوف، ويكون المعنى: بسبب تسبيبك لإغوائي أقسم لأفعلنّ بهم نحو ما فعلت بي من التسبيب لإغوائهم، بأن أزين لهم المعاصي وأوسوس إليهم ما يكون سبب هلاكهم.

[١٥١٤] {فِى الأَرْضِ} في الدنيا التي هي دار الغرور، كقوله تعالى {أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ} [الأعراف: ١٧٦] أو أراد أني أقدر على الاحتيال لآدم والتزيين له الأكل من الشجرة وهو في السماء، فأنا على التزيين لأولاده في الأرض أقدر. أو أراد: لأجعلنّ مكان التزيين عندهم الأرض، ولأوقعن تزييني فيها، أي لأزيننها في أعينهم ولأحدّثنهم بأنّ الزينة في الدنيا وحدها، حتى يستحبوها على الآخرة ويطمئنوا إليها دونها. ونحوه:

يَجْرَحْ فِي عَرَاقِيبِهَا نَصْلِي

[١٥١٥] استثنى المخلصين؛ لأنه علم أنّ كيده لا يعمل فيهم ولا يقبلون منه.

[1516] “İşte “Bana varan” benim gözetmem gereken hak yol “budur.” Yani “*Benim* kullarım üzerinde senin hiçbir gücün yoktur, sadece onları içerisinde sana tâbi olanlar, senin azdırmana uyanlar üzerinde gücün vardır.” anlamındadır. عَلَيَّ ifadesi *ʿaliyy*^{ün} şeklinde de okunmuştur ki “yüce, şerefli” mânasına gelir. “Onların” yani azgınlaşan kimselerin “tamamına vaat edilen yer de şüphesiz [cehennemdir.]”

[1517] Söylendiğine göre “Cehennemin kapıları” onun tabakaları ve katları anlamındadır. Bunların en üstte olanı tevhit ehli için, ikincisi Yahudiler için, üçüncüsü Hıristiyanlar için, dördüncüsü Sābiîler için, beşincisi Mecusîler için, altıncısı müşrikler için, yedincisi ise münafıklar içindir. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “*Cehennem* rablık iddiasında bulunanlar için, *Lezā* ateşe tapanlar için, *Hutame* putperestler için, *Sekar* Yahudiler için, *Saʿîr* Hıristiyanlar için, *Cahîm* Sābiîler için, *Hâviye* ise tevhid ehli içindir.” dediği nakledilmiştir.[1]

Türkiye

[1518] جُزْؤٌ ifadesi *cüz*^{ʾün} şeklinde okunduğu gibi ***cüzü***^{ʾün} şeklinde de okunmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742], şedde ile ***cüzz***^{ün} okumuştur. Zührî sanki bu okuyuşta Hemze’yi hazfedip harekesini Ze’ye nakletmiştir. Tıpkı *hab*^{ʾün} kelimesinden *habb*^{ün} kelimesinin üretilmesi gibi. Sonra da tıpkı *er-racü**ll*** ifadesinde olduğu gibi son harfinde şedde ile vakıf yapmıştır. Ardında da vasıl halini vakıf hali yerine koymuştur.

45. Müttakîler ise şüphesiz cennetlerde, pınar başlarındadır.

46. “Selâmetle, güvenlik içinde girin oraya.” (buyrulmuştur.)

47. Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışızdır... Sedirler üzerinde karşılıklı, kardeş kardeş otururlar.

48. Orada kendilerine hiç yorgunluk gelmez (meşakkat ve eziyet çekmezler); oradan çıkarılacak da değillerdir.

[1519] *Müttakî* genel anlamda, “kendisine yasaklanan ve sakınması gereken şeylerden sakınan kimse” anlamına gelir. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Müttakîler küfür ve fuhşiyattan sakınmışlardır. Başka günahları vardır, fakat namazları ve diğer ibadetler o günahlar için kefaret olmuştur.” dediği nakledilmiştir.

---

[1] Bunlar uhrevî azabı ifade eden Kur’ân kavramları olup, *Cehennem* “uçsuz bucaksız azap vadisi”, *Lezā* “halis alev”, *Hutame* “kırıp geçiren”, *Sekar* “kavurucu ateş”, *Saʿîr* “çılgın ateş”, *Cahîm* “yakıcı ateş”, *Hâviye* “uçurum” anlamındadır. / ed.

[١٥١٦] أي {هَذَا} طريق حق {عَلَيَّ} أن أراعيه. وهو أن لا يكون لك سلطان على عبادي، إلا من اختار اتباعك منهم لغوايته: وقرئ «عليّ» وهو من علو الشرف والفضل. {لَمَوْعِدُهُمْ} الضمير للغاوين.

[١٥١٧] وقيل: أبواب النار أطباقها وأدراكها، فأعلاها للموحدين، والثاني لليهود، والثالث للنصارى، والرابع للصابئين، والخامس للمجوس، والسادس للمشركين، والسابع للمنافقين، وعن ابن عباس ﵁: إن جهنم لمن ادعى الربوبية، ولظى لعبدة النار، والحطمة لعبدة الأصنام وسقر لليهود، والسعير للنصارى، والجحيم للصابئين، والهاوية للموحدين.

[١٥١٨] وقرئ «جزء»، بالتخفيف والتثقيل. وقرأ الزهري: «جزّ»، بالتشديد؛ كأنه حذف الهمزة وألقى حركتها على الزاي، كقولك: خبّ في خبء، ثم وقف عليه بالتشديد، كقولهم: الرجلّ، ثم أجرى الوصل مجرى الوقف.

٤٥-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٤٦-﴿اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ﴾

٤٧-﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ﴾

٤٨-﴿ لا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَما هُمْ مِنْها بِمُخْرَجِينَ﴾

[١٥١٩] المتقي على الإطلاق من يتقي ما يجب اتقاؤه مما نهى عنه. وعن ابن عباس ﵄: اتقوا الكفر والفواحش، ولهم ذنوب تكفرها الصلوات وغيرها.

[1520] “Selâmetle” salim bir şekilde ya da selâmlanarak; meleklerin selâmına muhatap olarak “girin oraya.” Bu ifadenin başında “onlara denilir ki:” cümlesi anlam olarak yer alır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *üdhilûhâ* (oraya girdirilirler) şeklinde okumuştur.

[1521] *el-Ğill*^{u} kalpte gizli olan kin, nefret vb. her tür kötü düşünce demektir ve [“İçine işledi” anlamındaki] *inğalle fî cevfihî* ve *teğalğale* ifadelerinden türemiştir. Anlam, “Eğer içlerinden birinin içinde dünya hayatında diğer birine karşı bir *gıllugış* varsa, Allah bunu onların kalplerinden çekip çıkarır ve nefislerini tertemiz kılar.” şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.)’ın , “Ümit ediyorum ki ben, Osman, Talha ve Zübeyr de bu kimselerden oluruz.” dediği nakledilmiştir. Hâris el-A‘ver şöyle anlatmıştır: Bir defasında Hazret-i Ali (r.a.)’ın yanında oturuyordum. O sırada Talha’nın oğlu oraya geldi. Ali ona “Merhaba, ey kardeşimin oğlu! Vallahi, baban Talha ile birlikte benim, Yüce Allah’ın ‘Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışızdır.’ buyurduğu kimselerden olacağımızı ümit ediyorum.” dedi. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri, “Asla! Allah seni ve Talha’yı aynı mekânda buluşturmayacak kadar âdildir!” dedi. Hazret-i Ali (r.a.) de, “Peki o zaman bu âyet kimden söz etmektedir seni anasız kalasıca!” dedi. Bunun mânasının, “Allah onların kalplerini cennette birbirlerinin derecelerini kıskanmaktan temizlemiş, kalplerindeki bütün *gıllugışı* (kin, nefret vb. her tür kötü düşünceyi) çıkarmış ve kalplerine karşılıklı sevgiyi ilkā etmiştir.” şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[1522] إِخْوَانًا (Kardeş kardeş) ifadesi hal olarak mansuptur. “Sedirler üzerinde karşılıklı” ifadesi de öyledir. Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Onlar döndükçe sedirleri de döner, böylece her hâlükârda karşılıklı oturmaya devam ederler.” dediği nakledilmiştir.

49. Kullarıma haber ver ki Ben, şüphesiz bağışlayıcıyımdır, merhametliyimdir (Gafûr, Rahîm).

50. Ama can yakıcı azap da şüphesiz Benim azabımdır!

51. Evet, onlara İbrâhim’in konuklarından haber ver.

52. Hani, onun yanına gelip “Selâm!” demişlerdi de o, “Doğrusu biz sizden çekinmekteyiz!” demişti.

53. “Çekinme! Biz seni bilgili bir oğlan çocuğuyla müjdeliyoruz.” dediler.

54. “Bana ihtiyarlık gelip çatmışken mi beni müjdeliyorsunuz?! O halde, neye dayanarak müjdeliyorsunuz?” dedi.

55. “Seni gerçek bir bilgiye dayanarak müjdeliyoruz. Öyleyse, ümit kesenlerden olma.” dediler.

[١٥٢٠] { ٱدْخُلُوهَا} على إرادة القول. وقرأ الحسن: «أُدْخِلوها» {بِسَلامٍ} سالمين أو مسلمًا عليكم: تسلم عليكم الملائكة.

[١٥٢١] الغل: الحقد الكامن في القلب، من انغل في جوفه وتغلغل، أي إن كان لأحدهم في الدنيا غلّ على آخر. نزع الله ذلك من قلوبهم وطيب نفوسهم. وعن عليّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أرجو أن أكون أنا وعثمان وطلحة والزبير منهم. وعن الحارث الأعور: كنت جالسًا عنده إذ جاء ابن طلحة فقال له عليّ: مرحبًا بك يا ابن أخي. أما والله إني لأرجو أن أكون أنا وأبوك ممن قال الله تعالى {وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلّ}. فقال له قائل: كلا، الله أعدل من أن يجمعك وطلحة في مكان واحد، فقال: فلمن هذه الآية لا أمّ لك؟! وقيل: معناه طهر الله قلوبهم من أن يتحاسدوا على الدرجات في الجنة، ونزع منها كل غل، وألقى فيها التوادّ والتحاب.

[١٥٢٢] و{إِخْوَانًا} نصب على الحال. و{عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ} كذلك. وعن مجاهد: تدور بهم الأسرة حيثما داروا، فيكونون في جميع أحوالهم متقابلين.

٤٩-﴿نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

٥٠-﴿وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الأَلِيمُ﴾

٥١-﴿وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْراهِيمَ﴾

٥٢-﴿إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلامًا قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ﴾

٥٣-﴿قَالُوا لا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ عَلِيمٍ﴾

٥٤-﴿قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ﴾

٥٥-﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ﴾

56. “Yoldan çıkanlar dışında Rabbinin rahmetinden kim ümit keser ki?!” dedi.

[1523] Yüce Allah vaat ve tehditlerini tamamladıktan sonra, bildirdiklerini onaylama ve gönüllerde iyice yerleştirme babında “Kullarıma haber ver.” buyurmuştur. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Allah tövbe eden kimse için bağışlayıcıdır, azabı ise tövbe etmeyen içindir.” dediği nakledilmiştir. وَنَبِّئْهُمْ (onlara haber ver) ifadesini نَبِّئْ عبادي (Kullarıma haber ver) ifadesine atfetmek suretiyle, Lût kavminin başına gönderdiği azabın, Allah’ın mücrimlere olan öfkesi ve onlardan intikamı konusunda insanlar için bir ibret olmasını, böylece insanların Allah’ın azabının gerçekten can yakıcı bir azap olduğunu iyice anlamalarını murat etmiştir.

[1524] سَلامًا ifadesi *nusellimu ‘aleyke selâm*^{en} (Sana *selâm* eder, bizden yana her tür tehlikeden emin olduğunu bildiririz.) ya da *selimte selâm*^{en} (Selâmette olasın.) anlamındadır.

[1525] “Çekinmekteyiz” ifadesi “korkmaktayız” anlamındadır. İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın korkusu, onların yemekten uzak durmalarından kaynaklanmıştı. İzinsiz ve zamansız bir şekilde yanına geldikleri için korktuğu da söylenmiştir. لا تَوْجَلْ ifadesini Hasan-ı Basrî [v. 110/728], “biri ötekini korkuttuğunda” kullanılan *evcelehû - yûcilühû* fiilinden *lâ tûcil* şeklinde Tâ’nın zammesiyle okumuştur. Yine *lâ tâcel,* ayrıca *evcelehû* anlamındaki *vâcelehû*-dan *lâ tuvâcel* şeklinde de okunmuştur.

[1526] نُبَشِّرُكَ (Seni müjdeliyoruz.) ifadesi Nun’un fethasıyla, Bâ hafifletilerek *nebşüruke* şeklinde de okunmuştur. “Seni müjdeliyoruz” ifadesi onun korkmaması yönündeki ifadelerinin gerekçesi olup yeni bir cümledir. Bununla, “Sen güvende olma hususunda, müjdelenmiş bir kimse konumundasın, bu yüzden korkma!” demek istemişlerdir. “Beni müjdeliyor musunuz?!” ifadesi, “Yaşlılığıma rağmen çocuk sahibi olmakla mı beni müjdeliyorsunuz?” anlamındadır, yani yaşlı bir insanın çocuk sahibi olması *norm*al olarak çok sıra dışı bir durumdur.

[1527] فَبِمَ تُبَشِّرُونَ ifadesindeki Me, soru Mâ’sı olup hayret mânası da buna dâhil olmuştur. Sanki, “Beni nasıl bir hayret edilecek şeyle müjdeliyorsunuz?” demiştir. Ya da “sizler beni normal olarak tasavvur edilmeyecek bir şeyle müjdeliyorsunuz, peki beni neyle müjdeliyorsunuz?!” demiş, böylece, “Beni gerçekte hiçbir şeyle müjdelemiyorsunuz! Çünkü böyle bir şeyle müjdelemek, hiçbir şeyle müjdelememek demektir.” demek istemiştir.

٥٦- ﴿قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾

[١٥٢٣] لما أتم ذكر الوعد والوعيد أتبعه {فِى عِبَادِى} تقريرًا لما ذكر وتمكينًا له في النفوس. وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: غفور لمن تاب، وعذابه لمن لم يتب. وعطف {وَنَبِّئْهُمْ} على {نَبِّئْ عِبَادي} [الحجر: ٤٩] ليتخذوا ما أحل من العذاب يوم لوط عبرة يعتبرون بها سخط الله وانتقامه من المجرمين، ويتحققوا عنده أنّ عذابه هو العذاب الأليم.

[١٥٢٤] {سَلاَمًا} أي نسلم عليك سلامًا، أو سلمت سلامًا.

[١٥٢٥] {وَجِلُونَ} خائفون، وكان خوفه لامتناعهم من الأكل. وقيل: لأنهم دخلوا بغير إذن وبغير وقت. وقرأ الحسن: «لا توجل» بضم التاء من أوجله يوجله إذا أخافه. وقرئ «لا تاجل»، «ولا تواجل»، من واجله، بمعنى أوجله.

[١٥٢٦] وقرئ «نبشرك»، بفتح النون والتخفيف. {إِنَّا نُبَشِّرُكَ} استئناف في معنى التعليل للنهي عن الوجل، أرادوا أنك بمثابة الآمن المبشر فلا توجل. يعني {أَبَشَّرْتُمُونِى} مع مس الكبر، بأن يولد لي. أي أن الولادة أمر عجيب مستنكر في العادة مع الكبر.

[١٥٢٧] {فَبِمَ تُبَشِّرُونَ} هي ما الاستفهامية دخلها معنى التعجب، كأنه قال: فبأي أعجوبة تبشرونني أو أراد أنكم تبشرونني بما هو غير مقصور في العادة فبأي شيء تبشرون يعني لا تبشرونني في الحقيقة بشيء؛ لأنّ البشارة بمثل هذا بشارة بغير شيء.

Ayrıca bu ifadenin *beşşera* (müjdeledi) ifadesi ile ilgili olmaması ve müjdelenen şeyin tam olarak ne olduğuna ve nasıl olacağına dair bir soru olması da mümkündür ki bu durumda anlam, “Peki beni evlat sahibi olmakla hangi yolla müjdeliyorsunuz, zira böyle bir şeyle müjdelemenin alışıldık şekilde, normal bir yolu yoktur.” şeklinde olmaktadır.

[1528] بَشَّرْناكَ بِالْحَقِّ (Seni gerçek bir bilgiye dayanarak müjdeliyoruz) ifadesinde geçen بِالْحَقِّ kelimesindeki Bâ, müjde kelimesinin sılası olabilir; yani “Seni hiçbir kuşku taşımayan kesin bir haberle müjdeliyoruz.” ya da “Seni hak olan bir yolla müjdeliyoruz ki bu da Allah’ın sözü ve vaadidir, o değil yaşlı bir adam ile kısır bir kadından çocuk var etmek, ebeveynin hiçbiri olmaksızın bile çocuk var etmeye kadirdir.” şeklinde olabilir.

[1529] تُبَشِّرُون (müjdeliyorsunuz) ifadesi çoğul Nun’unun hazfi ile (*tubeşşirûne*) ve Nun’un fetha ve kesresi ile (*tubeşşirûni*) şeklinde okunmuştur ki aslı *tübeşşirûneni*dir. Yine çoğul Nun’unun *Nûn-i ‘imâd*’a[1] idğam edilmesiyle *tübeşşirûnni* şeklinde de okunmuştur.

[1530] مِنَ الْقانِطِين (ümit kesenlerden) ifadesi *kanita-yeknatu* kökünden مِنَ الْقَنِطِين şeklinde de okunmuştur. وَمَنْ يَقْنَطُ (kim ümit keser ki) ifadesi ise Nun’un üç harekesiyle de okunmuştur. Bu ifade ile “Doğru yoldan ayrılıp hata edenlerden” ya da “kâfirlerden başka kim Rabbinin rahmetinden ümidini keser ki?!” denilmek istenmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “İnkârcı nankör bir kavimden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.” [Yûsuf 12/87] buyurmuştur. Burada İbrâhim (a.s) “Bunu Allah’ın rahmetinden ümit kesmiş olduğum için yadırgamıyorum, fakat Allah’ın icra etmekte olduğu âdet içerisinde bunu sıradışı buluyorum.” demek istemektedir.

57. “Ey elçiler! Peki, asıl derdiniz nedir?” dedi.

58. Dediler ki: “Biz mücrim bir kavme gönderildik.”

59. “Lût’un ehli hariç... Onların tamamını kurtaracağız elbet.”

60. “Karısı müstesna...” Onun hakkında ‘O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak.’ diye takdir etmiştik.

[1531] **Şayet** “Yüce Allah’ın إِلاَّ آلَ لُوطٍ ifadesi muttasıl istisna mıdır yoksa münkatı istisna mıdır?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade ya قَوْمٍ (kavim)den istisnadır, ki bu durumda munkatı istisna olur; çünkü sözü edilen kavim mücrim olmakla nitelenmiştir; [Lût’un ehli ise mücrim değildir] bu yüzden iki farklı cins söz konusudur ya da “mücrimler” ifadesindeki zamirden istisnadır, bu durumda ise muttasıl istisna olur.

---

[1] Nûn-i ‘imâd -diğer adıyla nûn-i vikâye- mütekellim Yâ’sından önce gelen Nun’dur. / çev.

ويجوز أن لا يكون صلة لبشر، ويكون سؤالًا عن الوجه والطريقة يعني بأي طريقة تبشرونني بالولد، والبشارة لا طريقة لها في العادة.

[١٥٢٨] وقوله {بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ} يحتمل أن تكون الباء فيه صلة، أي بشرناك باليقين الذي لا لبس فيه، أو بشرناك بطريقة هي حق وهي قول الله ووعده، وأنه قادر على أن يوجد ولدًا من غير أبوين، فكيف من شيخ فان وعجوز عاقر.

[١٥٢٩] وقرئ «تبشرونَ»، بفتح النون وبكسرها على حذف نون الجمع، والأصل تبشرونن، «وتبشرونِّ» بإدغام نون الجمع في نون العماد.

[١٥٣٠] وقرئ «من القَنِطين»، من قنط يقنط، وقرئ و«من يقنط»، بالحركات الثلاث في النون، أراد ومن يقنط من رحمة ربه إلا المخطئون طريق الصواب، أو إلا الكافرون. كقوله {لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧] يعني لم أستنكر ذلك قنوطًا من رحمته، ولكن استبعادًا له في العادة التي أجراها الله.

٥٧- ﴿قالَ فَما خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ﴾

٥٨- ﴿قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ﴾

٥٩- ﴿إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٦٠- ﴿إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ﴾

[١٥٣١] فإن قلت قوله تعالى {إِلَّا آلَ لُوطٍ} استثناء متصل أو منقطع؟ قلت، لا يخلو من أن يكون استثناء من قوم، فيكون منقطعًا؛ لأنّ القوم موصوفون بالإجرام، فاختلف لذلك الجنسان وأن يكون استثناء من الضمير في مجرمين، فيكون متصلًا،

Sanki “Bir tek Lût ailesi dışında tümü suç işlemiş, mücrim olmuş bir topluluğa…” denilmiş olmaktadır. Bu durumda ifade, فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (“Orada bir evden ***başka*** (emrimize) teslimiyet gösteren bulamamıştık.” [Zâriyât 51/36]) ifadesi gibi olur. “Peki, bu iki farklı istisna ihtimalinde anlam da farklılaşır mı?” **dersen şöyle derim:** Evet. Zira buradaki istisnanın munkatı kabul edilmesi durumunda Lût ailesi, kendilerine (azap) gönderilenler hükmünün dışında kalmakta; melekler hususi olarak mücrim kavme gönderilmiş, Lût ailesine hiçbir şekilde gönderilmemiş olmaktadır. Bu durumda ‘mücrim kavme gönderme’nin mânası, tıpkı taş ya da oku hedefe göndermek gibi olup onlara azap göndermek ya da onları helâk etmek kastedilmiş, sanki “Biz mücrim bir kavmi helâk ettik, fakat Lût ailesinin kurtardık.” denilmiş olur. Buradaki istisnanın muttasıl istisna kabul edilmesi durumunda ise gönderme hükmünün kapsamına Lût ailesi de dâhil olur ve melekler hepsine birlikte gönderilmiş, fakat mücrimleri helâk etmek; Lût ailesini ise kurtarmak üzere gönderilmiş olur. Bu durumda, gönderme fiili ilk ihtimaldeki gibi helâk ve azaba mahsus olmaz. “Peki, ‘Onları kurtaracağız elbet.’ ifadesi bu iki farklı ihtimale göre neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Eğer istisna munkatı kabul edilirse, o zaman bu ifade Lût ailesi ile ilişkili olma konusunda *lâkinne* (fakat) ifadesi gibi kullanılmış olur. Zira bu durumda anlam, “Fakat Lût ailesi kurtarılmıştır.” şeklinde olur. Eğer istisna muttasıl olursa, o zaman bu ifade yeni bir cümle olur. Sanki İbrâhim *Aleyhisselâm* onlara, “Peki, Lût ailesinin hali ne olacak?” diye sormuş, onlar da “Onları kurtaracağız elbet.” demiş olurlar.

[1532] **Şayet** “Karısı müstesna” ifadesi neden istisnadır; yoksa bu, istisna edilen şeyden ikinci bir kez yapılan bir istisna mıdır?” **dersen şöyle derim:** Bu, إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ (Onları kurtaracağız elbet) ifadesindeki mecrur zamirden istisnadır, önceki istisna ile alakası yoktur; çünkü istisna edilen şeyden ikinci kez istisnada bulunmak, ancak her iki şey arasında hüküm ortaklığı söz konusu olduğunda mümkün olur. Sözgelimi *ehleknâhum illâ âle Lût illemraetehû* (onları helâk ettik, ama Lût ailesi müstesna, ama karısı müstesna) denilmiş olsaydı böyle olurdu. Mesela karısını boşayan kimse *enti tâlik*^{un} *selâs*^{en} *illesneteyni illâ vâhidet*^{en} (“Sen üç talâkla boşsun; ikisi hariç, ondan da biri hariç.” derse ya da borcunu ikrar eden kimse *li-fülân*^{in} *‘aleyye ‘aşratü derâhim*^{e} *illâ selâset*^{en} *illâ dirhem*^{en} (Falancanın bende on dirhem alacağı var; üç dirhem istisna, ondan da bir dirhem istisna.) derse bu mümkün olur. Oysa âyette iki şey hakkında farklı hükümler söz konusudur; çünkü “Lût ailesi müstesna” ifadesi ya “gönderdik” ifadesiyle ya da “mücrimler” ifadesiyle ilişkilidir. “Karısı müstesna” ifadesi ise “Şüphesiz, onları kurtaracağız” ifadesi ile ilişkilidir. Durum bu iken bu ifade nasıl istisnadan istisna sayılabilir ki?!

كأنه قيل: إلى قوم قد أجرموا كلهم إلا آل لوط وحدهم، كما قال {فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} [الذاريات: ٣٦]. فإن قلت: فهل يختلف المعنى لاختلاف الاستثناءين؟ قلت: نعم، وذلك أنّ آل لوط مخرجون في المنقطع من حكم الإرسال، وعلى أنهم أرسلوا إلى القوم المجرمين خاصة، ولم يرسلوا إلى آل لوط أصلًا. ومعنى إرسالهم إلى القوم المجرمين، كإرسال الحجر أو السهم إلى المرميّ. في أنه في معنى التعذيب والإهلاك، كأنه قيل: إنا أهلكنا قومًا مجرمين، ولكن آل لوط أنجيناهم. وأمّا في المتصل فهم داخلون في حكم الإرسال، وعلى أن الملائكة أرسلوا إليهم جميعًا ليهلكوا هؤلاء وينجوا هؤلاء، فلا يكون الإرسال مخلصًا بمعنى الإهلاك والتعذيب كما في الوجه الأوّل. فإن قلت: فقوله {إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ} بم يتعلق على الوجهين؟ قلت: إذا انقطع الاستثناء جرى مجرى خبر «لكنّ» في الاتصال بآل لوط، لأنّ المعنى. لكن آل لوط منجون، وإذا اتصل كان كلامًا مستأنفًا، كأنّ إبراهيم عليه السلام قال لهم فما حال آل لوط، فقالوا: إنا لمنجوهم.

[١٥٣٢] فإن قلت: فقوله {إِلَّا امْرَأَتَهُ} ممّ استثني؛ وهل هو استثناء من استثناء؟ قلت: استثنى من الضمير المجرور في قوله {لَمُنَجُّوهُمْ} وليس من الاستثناء في شيء؛ لأنّ الاستثناء من الاستثناء إنما يكون فيما اتحد الحكم فيه، وأن يقال: أهلكناهم إلا آل لوط، إلا امرأته، كما اتحد الحكم في قول المطلق: أنت طالق ثلاثًا، إلا اثنتين، إلا واحدة. وفي قول المقرّ: لفلان عليّ عشرة دراهم، إلا ثلاثة، إلا درهما. فأمّا في الآية فقد اختلف الحكمان، لأنّ {إِلا آلَ لُوطٍ} متعلق بأرسلنا، أو بمجرمين، و{إِلَا امرأته} قد تعلق بمنجوهم، فأنى يكون استثناء من استثناء.

[1533] لَمُنَجُّوهُمْ (Onları kurtaracağız elbet) ifadesi hafifletilerek de ağırlaştırılarak da okunmuştur (*le-müncûhum / le-müneccûhum*).

[1534] **Şayet** "قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ (Onun hakkında 'O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak.' diye takdir etmiştik.) ifadesinde yer alan takdir etme fiili neden amelsiz bırakılmıştır.[1] Oysa muallakta bırakılmak sadece *ef'âl-i kulûb*[2] denilen fiillere özgüdür?" **dersen şöyle derim:** Buradaki *takdîr* bilme mânası ihtiva ettiği için böyle kullanılmıştır. Bu sebeple, âlimler Allah'ın kulların amellerini takdir etmesini, onları bilmesi olarak tefsir etmişlerdir. "Peki, neden melekler *takdîr* fiilini -ki bu fiil sadece Allah'a aittir- kendilerine atfetmişlerdir, neden 'Allah takdir etti.' dememişlerdir?" **dersen şöyle derim:** Bunun sebebi onların başka hiç kimsenin sahip olmadığı ölçüde Allah nezdinde yakınlık ve hususiyete sahip olmalarıdır. Nitekim kralın çok hususi yakınları "Şöyle şöyle düzenleme yaptık, şunu emrettik." gibi ifadeler kullanırlar, oysa düzenlemeyi yapan ve emirleri veren onlar değil, kraldır. Onlar ise böyle söyleyerek kralın yanındaki hususi konumlarını göstermek, kraldan ayrı olmadıklarını ifade etmek isterler. Bu ifade tahfif ile *kadernâ* şeklinde de okunmuştur.

61. Elçiler Lût'un ehlinin yanına gelince;

62. Lût: "Doğrusu siz, insanı yadırgatan acayip bir topluluksunuz!" dedi.

63. Dediler ki: "Biz asıl, onların şüphe edip durdukları şeyi getirdik;"

64. "Sana kesin bir bilgi ile geldik. Şüphesiz biz doğru kimseleriz."

65. "Dolayısıyla, gecenin bir diliminde ehlini yola çıkar, sen de arkalarından onları izle. Hiçbiriniz geriye bakmasın. Doğruca size emredilen yere gidin!"

66. Ve ona şu durumu, yani 'sabaha karşı bunların kökünün kazınacağı'nı bildirdik.

[1535] "İnsanı yadırgatan, acayip bir topluluk" yani gönlüm, içim sizi yadırgadı, sizden hoşlanmadı; başıma kötü bir iş açmanızdan korkuyorum. Nitekim "Biz asıl, onların şüphe edip durdukları şeyi getirdik." ifadesi buna delâlet etmektedir, yani "Biz sana yadırgamana sebep olan şeyi değil, aksine seni sevindirecek, düşmanlarına karşı sadrına şifa olacak olan şeyi, yani inişini haber verip kavmini uyardığın,

---

[1] Yani neden *ennehâ* yerine *innehâ* buyrulmuştur. / ed.

[2] Ef'âl-i Kulûb adı verilen fiiller; bilmek, şüphe duymak, emin olmak, bulmak, zannetmek gibi bilgi ile ilgili olan, anlamları kalpte (zihinde) kaim olan fiiller olup, bunların özelliği mübteda ve haberden müteşekkil bir cümlenin başına gelip, hem mübtedayı hem haberi nasp etmeleri, yani anlam olarak ikisini de mef'ûl edinmeleri, fakat lafzan mef'ûl almamalarıdır. / çev.

[١٥٣٣] وقرئ «لمنجوهم»، بالتخفيف والتثقيل.

[١٥٣٤] فإن قلت: لم جاز تعليق فعل التقدير في قوله {قَدَّرْنَآ إِنَّهَا لَمِنَ الغابرين} والتعليق من خصائص أفعال القلوب؟ قلت: لتضمن فعل التقدير معنى العلم، ولذلك فسر العلماء تقدير الله أعمال العباد بالعلم. فإن قلت: فلم أسند الملائكة فعل التقدير- وهو لله وحده - إلى أنفسهم، ولم يقولوا: قدّر الله؟ قلت: لما لهم من القرب والاختصاص بالله الذي ليس لأحد غيرهم، كما يقول خاصة الملك: دبرنا كذا وأمرنا بكذا، والمدبر والآمر هو الملك لا هم، وإنما يظهرون بذلك اختصاصهم وأنهم لا يتميزون عنه. وقرئ «قدرنا»، بالتخفيف.

٦١- ﴿فَلَمَّا جاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ﴾

٦٢- ﴿قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾

٦٣- ﴿قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فيهِ يَمْتَرُونَ﴾

٦٤- ﴿وَأَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

٦٥- ﴿فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ﴾

٦٦- ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ﴾

[١٥٣٥] {مُنكِرُونَ} أي تنكركم نفسي وتنفر منكم، فأخاف أن تطرقوني بشرّ، بدليل قوله {بَلْ جئناك بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ}، أي ما جئناك بما تنكرنا لأجله، بل جئناك بما فيه فرحك وسرورك وتشفيك من عدوّك، وهو العذاب الذي كنت تتوعدهم بنزوله،

fakat onların senden şüphe edip yalanlamalarına sebep olan azabı getirdik." demişlerdir. "Kesin bir bilgi ile" yani onlara azap edileceğine dair kesin bir bilgi ile geldik. "Şüphesiz biz" onlara azap geleceğine dair haber konusunda "doğru söylüyoruz."

[1536] فَأَسْرِ (Geceleyin yola çıkar.) ifadesi Hemze'nin bitiştirilmesi ile (*fe'sri* şeklinde) okunduğu gibi, ayrıştırılması ile (*fe-esri* şeklinde) de okunmuştur ki ilki [sülâsî] *serâ*dan, ikincisi [if'âl] *esrâ*dan türemiştir. *el-İklîd* müellifi [Ebu'l-Feth el-Hemedânî] bu kelimenin *es-seyr* kökünden *fe-sir* (yürü, git) şeklindeki bir okunuşunu rivayet etmiştir.

[1537] *el-Kıt'u* "gecenin son vaktinde" anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

> Hatun! Kapıyı aç da yıldızlara bak, düşün;
> üzerimizden zifiri karanlık kaç gece vakti geçti?!

Bu ifade ile "gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra" mânasının kastedildiği de söylenmiştir.

[1538] **Şayet** "Ona 'arkalarından onları izlemesinin'; onlara da 'geri dönüp bakmamalarının' emredilmesinin mânası nedir?[1]" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ onun kavmi aleyhine ettiği bedduaya icabet etmiş, böylece helâki onun kavmine göndermiş, onu ve ailesini kurtarmıştı. Bundan sonra da o kavmini terk edip şehirden ayrılmıştı. Bu durumda bütün çabasını Allah'a şükredip O'nu zikretmeye sarf etmesi, aklının fikrinin bunda olması başka bir şeye aklının takılmaması gerekiyordu. Bu sebeple Allah Teâlâ ona ailesini önceden göndermesini, onlardan ve hallerinden haberdar olmasını emretmiş, böylece kalbinin geride bıraktıklarıyla meşgul olmamasını istemiştir. Onların da bu dehşet ve korku anında dönüp dönüp artlarına bakmamalarını ya da başka bir sebeple ayaklarının sürçmemesini, içlerinden herhangi birinin başka bir maksatla geri dönüp de azaba mâruz kalmamasını emretmiştir. Yine, onun gidişinin, 'ceylan'[a benzeyen kadın]larının önünde giden, onları hızla alıp kaçıran bir kimsenin gidişi gibi olmaması için böyle emretmiş; onlara da kavimlerinin başına gelen azabı görüp de kalpleri şefkat duymasın, gönülleri yurtlarını terk etmeye, vatanlarından ayrılmaya alışsın diye arkalarına bakmamalarını emretmiş; böylece, onların vatanından ayrılmaktan üzüntü duyan, sürekli boynunu çevirip arkalarına bakan kimseler gibi olmadan adımlarını ileri doğru atmalarını istemiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

---

[1] 'Geceleyin oradan uzaklaşın.' demekle yetinilebilirdi / ed.

فيمترون فيه ويكذبونك.{بِالْحَقِّ} باليقين من عذابهم {وإِنَّا لَصَادِقُونَ} في الإخبار بنزوله بهم.

[١٥٣٦] وقرئ «فأسر»، بقطع الهمزة ووصلها، من أسرى وسرى. وروى صاحب الإقليد: فسر، من السير.

[١٥٣٧] والقطع في آخر الليل. قال:

افْتَحِي الْبَابَ وانْظُرِي في النُّجُوم كَمْ عَلَيْنَا من قِطعِ لَيْلٍ بَهِيم

وقيل: هو بعد ما يمضي شيء صالح من الليل.

[١٥٣٨] فإن قلت: ما معنى أمره باتباع أدبارهم ونهيهم عن الالتفات؟ قلت قد بعث الله الهلاك على قومه، ونجاه وأهله إجابة لدعوته عليهم، وخرج مهاجرًا فلم يكن له بدّ من الاجتهاد في شكر الله وإدامة ذكره وتفريغ باله لذلك، فأمر بأن يقدّمهم لئلا يشتغل بمن خلفه قلبه، وليكون مطلعًا عليهم وعلى أحوالهم، فلا تفرط منهم التفاتة احتشامًا منه ولا غيرها من الهفوات في تلك الحال المهولة المحذورة، ولئلا يتخلف منهم أحد لغرض له فيصيبه العذاب، وليكون مسيره مسير الهارب الذي يقدّم سربه ويفوت به، ونهوا عن الالتفات لئلا يروا ما ينزل بقومهم من العذاب فيرقوا لهم، وليوطنوا نفوسهم على المهاجرة ويطيبوها عن مساكنهم، ويمضوا قدمًا غير ملتفتين إلى ما وراءهم كالذي يتحسر على مفارقة وطنه فلا يزال يلوي إليه أخادعه، كما قال:

> [Ardımda bıraktığım] köye doğru ara ara başımı çevirip durdum… Ve sonunda,
>
> oraya kulak kesilmekten boynumun tutulduğunu, damarımın kasıldığını hissettim.

[1539] Arkalarına dönüp bakmalarının nehyedilmesi, ağır hareket etmeden, durmadan ilerlemeye devam etmeleri anlamında kinaye de olabilir; çünkü dönüp ardına bakan kimse az da olsa muhakkak duraksayacaktır.

[1540] "Size emredilen yere." Buranın Mısır olduğu söylenmiştir. وَامْضُوا (Gidin) ifadesinin حَيْثُ (yere) ifadesini nesne alması, müphem bir zarfı nesne alma şeklindedir; çünkü حَيْثُ müphem bir yer anlamındadır. Aynı durum تُؤْمَرُونَ (emredildiğiniz) ifadesindeki zamirde de söz konusudur.[1]

[1541] وَقَضَيْنَا fiili nesnesini İlâ harf-i ceri ile almıştır; çünkü bu fiil *evhaynâ* (vahyettik) anlamı içermektedir. Sanki "Ona kararı verilmiş, kesin bir hüküm olarak vahyettik." denilmiştir. ذٰلِكَ الْأَمْرَ (şu durumu) ifadesi de "sabaha karşı bunların kökünün kazınacağı" ifadesiyle tefsir edilmiştir. Bu hususun önce müphem bir şekilde söylenip ardından tefsir edilmesi, bu durumun vahamet ve azametinin bildirilmesi anlamı ihtiva eder. أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ ifadesini A'meş [v. 148/765] yeni bir cümle başı olarak değerlendirip, ifadedeki *enne*yi kesre ile *inne* okumuştur. Bu durumda sanki biri, "Bize bu durum hakkında haber ver." demiş, bunun üzerine "Bunların kökü kazınacak!" denilmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade *ve kulnâ inne dâbira hâ'ulâ'i* (ve dedik ki bunların kökleri…) şeklindedir. *Dâbir*, onların son neferi anlamına gelir, yani son neferlerine kadar köklerinin kazınacağı, geriye içlerinden hiç kimsenin bırakılmayacağı kastedilmektedir.

67. Bu arada, şehir halkı sevinçle geldiler.

68. (Lût) dedi ki: "Bunlar benim konuklarımdır, (onlara karşı) beni mahçup etmeyin!"

69. "Allah'tan sakının da beni rezil etmeyin!"

70. Dediler ki: "Elâlem(e arka çıkmak)tan men etmemiş miydik biz seni?!"

71. Dedi ki: "yapacaksanız (söz dinleyecekseniz), işte bunlar, benim kızlarımdır (meşru bir şekilde evlenin onlarla)."

72. Hayatın üzerine yemin ederim ki, sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı!..

73. Tanyeri ağarırken o çığlık onları yakalayıverdi!

---

[1] Burada belli, muvakkat bir yer kastedilmiş olsaydı, تُؤْمَرُونَ değil, تُؤْمَرُونَ فيهِ denilirdi. / ed.

لَفَّتُّ نَحْوَ حَيِّ حتى وَجَدتُني وَجِعْتُ مِنَ الإِصْغَاءِ لِيتًا وَأَخْدَعَا

[١٥٣٩] أو جعل النهي عن الالتفات كناية عن مواصلة السير وترك التواني والتوقف، لأنّ من يلتفت لا بدّ له في ذلك من أدنى وقفة.

[١٥٤٠] {حَيْثُ تُؤْمَرُونَ} قيل هو مصر وعدي {وامضوا} الى {حيث} تعديته الى الظرف المبهم لأن {حَيْثُ} مبهم في الأمكنة، وكذلك الضمير في {تُؤْمَرُونَ}.

[١٥٤١] وعدي {قَضَيْنَا} بإلى لأنه ضمن معنى أوحينا، كأنه قيل: وأوحينا إليه مقضيًّا مبتوتًا. وفسر {ذَلِكَ الأَمْرَ} بقوله {أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَآءِ مَقْطُوعٌ} وفي إبهامه وتفسيره تفخيم للأمر وتعظيم له. وقرأ الأعمش: «إن»، بالكسر على الاستئناف كأن قائلًا قال: أخبرنا عن ذلك الأمر، فقال: إنّ دابر هؤلاء. وفي قراءة ابن مسعود: «وقلنا إنّ دابر هؤلاء». ودابرهم: آخرهم، يعني يستأصلون عن آخرهم حتى لا يبقى منهم أحد.

٦٧-﴿وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

٦٨-﴿قَالَ إِنَّ هَؤُلاءِ ضَيْفِي فَلا تَفْضَحُونِ﴾

٦٩-﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلا تُخْزُونِ﴾

٧٠-﴿قَالُوا أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

٧١-﴿قَالَ هَؤُلاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

٧٢-﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

٧٣-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ﴾

74. Ve şehirlerinin altını üstüne getirdik; üzerlerine de topraksı taşlar yağdırdık!

75. Firaset sahipleri için elbette bunda âyetler vardır.

76. Burası, hâla kullanılan bir yol üzerindedir.

77. İman edenler için elbette bunda âyetler vardır.

[1542] “Şehir halkı geldi.” Şehir derken Sodom kastedilmektedir ki Sodom hâkimi, hak yeme konusunda darb-ı mesel olmuştur. Sevinçle gelişleri meleklerin [yani Lût’un misafirlerinin] gelmesi sebebiyledir.

[1543] Misafirlerini mahçup ederek “beni mahçup etmeyin.” Çünkü misafirine veya komşusuna kötü davranılan kişinin kendisine de kötü davranılmış demektir. Aynı şekilde misafirine değer verilen kişinin de kendisine ikramda bulunulmuş sayılır. “Beni rezil etmeyin.” misafirlerimi zillete düşürerek beni zillete düşürmeyin. Bu ifade *el-hızy*^{u} kelimesinden türemiştir ki o da aşağılanma anlamına gelir. Ya da hayâ, utanma anlamındaki *el-hazâye*den türemiş olup *ve lâ tüşevvirû bî* (beni utandırmayın) anlamına gelir.

[1544] “Elâlemden” yani onlardan herhangi birine arka çıkmaktan ya da onları savunmaktan veya bizimle onların arasına girip bizi alıkoymaktan [seni men etmemiş miydik]. Zira Lût kavmi herkese saldırıyordu, Lût *Aleyhisselâm* da münkerden nehyediyor, saldırıya mâruz kalan kimseleri müdafaa ediyordu. Bu yüzden onu tehdit etmiş ve “Ey Lût! Buna bir son vermezsen, kesinlikle [şehirden] çıkarılanlardan olacaksın!” [Şu‘arâ 26/167]) demişlerdi. Bu ifadeyle, “Biz seni insanları konuk edip ağırlamaktan men etmemiş miydik?” demek istedikleri de söylenmiştir; çünkü onlar Lût *Aleyhisselâm*’ın hiç kimseyi misafir etmesini istemiyor, ona bunu yasaklıyorlardı.

[1545] “İşte bunlar kızlarım!” Bu ifade kadınlara işaret mahiyetindedir, çünkü bir ümmetin tamamı, peygamberinin evlatları konumundadır; erkekler oğulları, kadınlar ise kızlarıdır. Burada onlara sanki “İşte bu kadınlar benim kızlarımdır, onlarla nikâhlanın, erkek evlâtlarımı bırakın, onlara musallat olmayın.” demiştir. “Yapacaksanız” Lût *Aleyhisselâm* onların kendi sözünü kabul edeceklerinden kuşku duymuş, sanki “eğer Size söylediğimi yapacaksanız ki yapacağınızı pek sanmıyorum.” demek istemiştir. Bu ifadenin, “Eğer şehvetinizi Allah’ın haram kıldığı şekilde değil de helal kıldığı şekilde gidermek istiyorsanız…” mânasına geldiği de söylenmiştir.

٧٤-﴿فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ﴾

٧٥-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ﴾

٧٦-﴿وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ﴾

٧٧-﴿ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٥٤٢] {أَهْلُ الْمَدِينَةِ} أهل سدوم التي ضرب بقاضيها المثل في الجور، مستبشرين بالملائكة.

[١٥٤٣] {فلا تَفْضَحُونِ} بفضيحة ضيفي، لأنّ من أسيء إلى ضيفه أو جاره فقد أسيء إليه، كما أن من أُكرم من يتصل بِهِ فقد أُكرم. {وَلَا تُخْزُونِ} ولا تذلونِ بإذلال ضيفي، من الخزي وهو الهوان. أو ولا تشوّروا بي، من الخزاية وهي الحياء.

[١٥٤٤] {عَنِ الْعَالَمِينَ} عن أن تجير منهم أحدًا، أو تدفع عنهم، أو تمنع بيننا وبينهم، فإنهم كانوا يتعرّضون لكل أحد، وكان يقوم ﵇ بالنهي عن المنكر، والحجر بينهم وبين المتعرّض له، فأوعدوه وقالوا: لئن لم تنته يا لوط لتكوننّ من المخرجين. وقيل: عن ضيافة الناس وإنزالهم، وكانوا نهوه أن يضيف أحدًا قط.

[١٥٤٥] {هؤلاء بَنَاتِى} إشارة إلى النساء؛ لأنّ كل أمّة أولاد نبيها رجالهم بنوه ونساؤهم بناته، فكأنه قال لهم: هؤلاء بناتي فانكحوهنّ، وخلوا بنيّ فلا تتعرضوا لهم {إِن كُنتُمْ فَاعِلِينَ} شك في قبولهم لقوله، كأنه قال: إن فعلتم ما أقول لكم وما أظنكم تفعلون. وقيل: إن كنتم تريدون قضاء الشهوة فيما أحل الله دون ما حرّم.

[1546] “Hayatın üzerine yemin ederim ki…” Bu ifadenin başında bir “dediler ki:” ifadesi anlam olarak yer alır, yani Melekler Lût *Aleyhisselâm*’a şöyle dediler: Senin hayatın üzerine yemin ederiz ki, “sarhoşlukları içinde” yani gerek aklı gerekse içinde bulundukları yanlışlıkla senin kendilerine göstermekte olduğun doğruyu birbirinden ayırt etme melekelerini alıp götürmüş olan sarhoşlukları içinde “bocalıyorlardı;” şaşkın durumda idiler. O halde iken nasıl senin nasihatine kulak verebilir, söylediğini kabul edebilirlerdi ki!? Hitabın Hazret-i Peygamber (s.a.)’e yönelik olup onun hayatı üzerine yemin ettiği, zaten ondan başka hiç kimsenin hayatı üzerine yemin etmemiş olduğu da söylenmiştir.

[1547] *el-’Umru* ve *el-’amru* kelimeleri aynıdır, ancak yemin ifadelerinde, hafif olanı tercih etme adına, fetha ile olanı tercih ederler; çünkü yemin Arapların dillerinde çok yer etmektedir. Bu sebeple de yemin ifadesinde haberi hazfetmişlerdir. Cümlenin takdiri, *le-’amruke mimmâ uksimu bi-hî* (Senin hayatın, Benim, üzerine yemin ettiğim şeylerdendir) şeklindedir. *Bi’llâhⁱ* yemin ifadesinde de fiili hazfetmişlerdir. (لَفِي سَكْرَتِهِمْ) ifadesi *le-fî sükrihim* ve *le-fî sekerâtihim* şeklinde de okunmuştur. “Çığlık” Cebrail *Aleyhisselâm*’ın sesidir. “Tan yeri ağarırken” yani tan yerinin ağarma vaktine girerlerken. Tan yerinin ağarması, güneşin görünüp yükseldiği andır.

[1548] سجيل’in; üzerinde yazılar bulunan çamurdan taşlar olduğu söylenmiştir. سِجِّيلٍ kelimesi *sicill*den türemiştir. “Üzerlerine öyle topraksı taşlar yağdıralım diye ki, aşırı gidenler için Rabbinin katında tek tek nişanlanmıştır.” [Zâriyât 51/33-34] âyeti de buna delâlet eder. Zira “nişanlanmış” ifadesi yazı ile işaretlenmiş anlamındadır.

[1549] لِلْمُتَوَسِّمِينَ yani düşünen firaset sahipleri için. Bu kelimenin aslı, bakarak inceleyenler, bunda sebat edip sonunda bakarak inceledikleri şeyin hakiki vasfını öğrenenler anlamındadır. Nitekim “Falancanın şu konudaki özelliğini öğrendim.” anlamında *tevessemtü fî fülânⁱⁿ kezâ* ifadesi kullanılır.

[1550] “Altını üstüne (getirdik)” ifadesindeki zamir Lût kavminin beldelerine, şehirlerine râcidir. “Burası” yani bu şehirler, bunların kalıntıları “hâla kullanılan” insanların kullandıkları sabit “bir yol üzerindedir;” henüz kaybolmuş değildir, insanlar bu kalıntıları görürler. Bu ifade Kureyşlilere yönelik bir tembih, dikkat çekme ifadesi olup tıpkı “Doğrusu, siz onlara uğramaktasınız; sabahleyin.” [Sâffât 37/137] ifadesi gibidir.

78. O ormanlık bölgede oturanlar da gerçekten zalimdi.

79. Onları da cezalandırdık! Her ikisi de hâla kullanılan bir güzergâhtadır.

[١٥٤٦] {لَعَمْرُكَ} على إرادة القول، أي قالت الملائكة للوط عليه السلام: لعمرك {إِنَّهُمْ لَفِى سَكْرَتِهِمْ} أي غوايتهم التي أذهبت عقولهم وتمييزهم بين الخطأ الذي هم عليه وبين الصواب الذي تشير به عليهم، من ترك البنين إلى البنات {يَعْمَهُونَ} يتحيرون، فكيف يقبلون قولك ويصغون إلى نصيحتك، وقيل: الخطاب لرسول الله ﷺ، وأنه أقسم بحياته وما أقسم بحياة أحد قط كرامة له.

[١٥٤٧] والعُمر والعَمر واحد، إلا أنهم خصوا القسم بالمفتوح لإيثار الأخف فيه، وذلك لأن الحلف كثير الدور على ألسنتهم، ولذلك حذفوا الخبر، وتقديره: لعمرك مما أقسم به، كما حذفوا الفعل في قولك: بالله. وقرئ «في سكرهم وفي سكراتهم». {الصَّيْحَةُ} صيحة جبريل عليه السلام {مُشْرِقِينَ} داخلين في الشروق وهو بزوغ الشمس.

[١٥٤٨] {مِنْ سِجِّيلٍ} قيل: من طين عليه كتاب من السجل، ودليله قوله تعالى {حِجَارَةً مِّن طِينٍ مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ} [الذاريات: ٣٣ - ٣٤]، أي معلمة بكتاب.

[١٥٤٩] {لِلْمُتَوَسِّمِينَ} للمتفرّسين المتأملين. وحقيقة المتوسمين النظار المتثبتون في نظرهم حتى يعرفوا حقيقة سمة الشيء. يقال: توسمت في فلان كذا، أي عرفت وسمه فيه.

[١٥٥٠] والضمير في {عَالِيَهَا سَافِلَهَا} لقرى قوم لوط. {وَإِنَّهَا} وإنّ هذه القرى يعني آثارها {لَبِسَبِيلٍ مُّقِيمٍ} ثابت يسلكه الناس لم يندرس بعد، وهم يبصرون تلك الآثار، وهو تنبيه لقريش كقوله {وَإِنَّكُمْ لَّتَمُرُّونَ عَلَيْهِم مُّصْبِحِينَ} [الصافات: ١٣٧].

٧٨- ﴿وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ﴾

٧٩- ﴿فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ﴾

[1551] أَصْحابُ الْأَيْكَةِ (ormanlık bölgede oturanlar) Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın kavmidir. "Her ikisi de" ifadesinden maksat Lût kavminin şehirleri ve ormanlık bölgedir. Bu ikil zamirin, Eyke halkına ve Medyen halkına işaret ettiği, çünkü Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın bu iki topluma gönderildiği de söylenmiştir. Âyette Eykelilerden söz edince, bu durum buradaki zamir ile kastedilen diğer halkın Medyenliler olduğuna delâlet etmiştir. Bu yüzden, "her ikisi" şeklinde zamir ile ifade edilmiştir.

[1552] لَبِإِمامٍ مُبِينٍ (hâla kullanılan bir güzergâhtadır), yani açıkça bilinen bir yol üzerindedir. *İmâm*, uyulan, izlenen şey anlamındadır. Yol, inşaat ustasının şâkülü ve üzerinde yazı yazılan [kâğıdın altına konulan ve satırların düzgün yazılmasını sağlayan] levha da *imâm* olarak isimlendirilir; çünkü bunlar da kendilerine uyulan şeylerdir.

80. Gerçek şu ki Hicr ahalisi (yani, Semud kavmi) de peygamberleri yalanlamışlardı.

81. Onlara âyetlerimizi vermiştik de onlardan yüz çevirip durmuşlardı!

82. Dağları oyarak onlardan güvenli, sağlam evler yapıyorlardı.

83. Ama o sarsıntı onları da yakalayıverdi sabaha karşı!

84. Hâsılı, o yapıp durdukları kendilerine bir fayda sağlamadı...

[1553] "Hicr Ahalisi" Semûd kavmidir. Hicr bunların yaşadığı vadi olup Medine ile Şam arasındadır. "Peygamberleri yalanlamışlardı" ifadesi ile onların Sâlih Peygamber'i yalanlamış olması kastedilmektedir; çünkü peygamberlerden birini yalanlayan kimse onların hepsini yalanlamış gibi olur. Ya da burada "Sâlih ve beraberindeki müminleri yalanlamışlardı." mânası da kastedilmiş olabilir. Nitekim [Künyesi Ebû Hubeyb olan] Abdullah İbnü'z-Zübeyr ve arkadaşlarına *el-Hubeybûn* (Hubeybler) denilmesi de buna benzemektedir.

[1554] Câbir b. Abdullah'tan şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) ile birlikte Hicr bölgesinden geçtik. Bize, "Kendilerine zulmeden (şu kimselerin) meskenlerine ancak ağlayarak, onların başına gelen şeyin sizin de başınıza gelmesinden korkup endişe ederek girin." buyurdu. Sonra bineğini hızlandırdı ve hızlıca oradan ilerleyip orayı ardında bıraktı. [*Buhārî,* "Megâzî, 74. Benzer lâfızlarla]

[١٥٥١] {أصحاب الأيكة} قوم شعيب. {وَإِنَّهُمَا} يعني قرى قوم لوط والأيكة. وقيل: الضمير للأيكة ومدين، لأنّ شعيبًا كان مبعوثًا إليهما فلما ذكر الأيكة دل بذكرها على مدين فجاء بضميرهما.

[١٥٥٢] {لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ} لبطريق واضح، والإمام اسم لما يؤتم به، فسمي به الطريق ومطمر البناء واللوح الذي يكتب فيه، لأنها مما يؤتم به.

٨٠-﴿وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ﴾

٨١-﴿ وَآتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

٨٢-﴿وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ﴾

٨٣-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ﴾

٨٤-﴿فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[١٥٥٣] {أَصْحَابُ الْحِجْرِ} ثمود، والحجر واديهم، وهو بين المدينة والشأم {الْمُرْسَلِينَ} يعني بتكذيبهم صالحًا، لأنّ من كذب واحدًا منهم فكأنما كذبهم جميعًا، أو أراد صالحًا ومن معه من المؤمنين كما قيل: الخبيبون في ابن الزبير وأصحابه.

[١٥٥٤] وعن جابر: مررنا مع النبي ﷺ على الحجر فقال لنا «لا تدخلوا مساكن الذين ظلموا أنفسهم إلا أن تكونوا باكين، حذرًا أن يصيبكم مثل ما أصاب هؤلاء ثم زجر النبي ﷺ راحلته فأسرع حتى خلفها.

[1555] “Güvenli” yani evleri yıkılmayacak, yapıları sarsılmayacak, hırsızın, düşmanın giremeyeceği, zaman içerisinde yaşananlardan etkilenmeyecek kadar muhkem ve güvenli. Ya da Allah’ın azabından emin bir haldeydiler, dağların; “o yapıp durdukları şeyler”in, yani sağlam evlerin, mal ve hazırlıkların kendilerini bu azaptan koruyacağını sanıyorlardı.

85. Biz, gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri tamamen gerçek bir gaye ile yarattık. O (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecektir. Dolayısıyla, sen (müsterih ol) engin bir hoşgörüyle hareket et.

[1556] “Tamamen gerçek bir gaye ile” yani hak ve hikmete bürünmüş bir şekilde, yoksa bâtıl ve abes olarak değil. Ya da -amellerin karşılığının verileceği gün- adalet ve insaf ile.

[1557] “O (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecektir.” Allah bu konuda senin düşmanlarından intikamını alacak; sana iyiliklerinin karşılığını, onlara da kötülüklerinin karşılığını verecektir; çünkü O, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri ancak bunun için yaratmıştır. “Sen (müsterih ol) engin bir hoşgörüyle hareket et,” onlardan yüz çevir, onların yaptıklarını görmezden gel, olgunlukla ve ağırbaşlılıkla karşılayarak bunlara tahammül et. Bu âyetin kılıç âyetiyle[1] neshedildiği de söylenmiştir. Bu ifade ile onlara karşı güzel ahlâk esasına dayalı olarak mücadele etmek de kastedilmiş olabilir ki bu durumda âyet mensuh sayılmaz.

86. Şüphesiz senin Rabbin, her türlü yaratabilir, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Hallâk, Alîm).

[1558] “Şüphesiz senin Rabbin, her türlü yaratabilir.” Seni ve onları yaratan O’dur ve O “mutlak ilim sahibi’dir;” senin halini de onların halini de bilir. Aranızda geçen hiçbir şey ona gizli kalmaz ve aranızda hükmünü de verecektir. Ya da anlam “Senin Rabbin onları yaratan ve onlar için en uygun olanı bilendir; kılıcın daha uygun olacağı dönem gelinceye kadar onlardan yüz çevirip hoşgörüyle hareket etmenin daha uygun olduğunu bilir.” şeklindedir.

[1559] Übeyy b. Ka’b ve Hazret-i Osman’ın mushafında *inne rabbeke huve’l-hālik*^{u} şeklinde yer alır ki *hālık* az veya çok yaratmayı ifade ederken *hallâk* sadece çok yaratma anlamını ifade eder. Benzer şekilde *katta‘a’s-siyâb*^{e} (Elbiseyi paramparça etti.) ifadesi çok kesme anlamını ifade ederken *kata‘a’s-sevb*^{e} *ve’s-siyâb*^{e} (Elbiseyi/giysileri kesti, kopardı.) ifadesi az veya çok kesme anlamına gelir.

---

[1] Yani müminlerle yaptıkları antlaşmayı bozan Müşriklerin, kendilerine tanınan mühletin bitiminde “rastlandıkları yerde katledilmesi”ni buyuran Kılıç ayeti ile ki bu ayet Tevbe 5’tir. / ed.

[١٥٥٥] {آمِنِينَ} لوثاقة البيوت واستحكامها من أن تتهدم ويتداعى بنيانها، ومن نقب اللصوص ومن الأعداء وحوادث الدهر. أو آمنين من عذاب الله يحسبون أنّ الجبال تحميهم منه.{مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} من بناء البيوت الوثيقة والأموال والعدد.

٨٥-﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ﴾

[١٥٥٦] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا خلقًا ملتبسًا بالحق والحكمة، لا باطلا وعبثًا. أو بسبب العدل والإنصاف يوم الجزاء على الأعمال.

[١٥٥٧] {وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ} وإنّ الله ينتقم لك فيها من أعدائك، ويجازيك وإياهم على حسناتك وسيآتهم؛ فإنه ما خلق السموات والأرض وما بينهما إلا لذلك {فَاصْفَحِ} فأعرض عنهم واحتمل ما تلقى منهم إعراضًا جميلًا بحلم وإغضاء. وقيل: هو منسوخ بآية السيف. ويجوز أن يراد به المخالقة فلا يكون منسوخًا.

٨٦-﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلاَّقُ الْعَلِيمُ﴾

[١٥٥٨] {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ} الذي خلقك وخلقهم، وهو {العليم} بحالك وحالهم، فلا يخفى عليه ما يجري بينكم وهو يحكم بينكم. أو إن ربك هو الذي خلقكم وعلم ما هو الأصلح لكم، وقد علم أنَّ الصفح اليوم أصلح إلى أن يكون السيف أصلح.

[١٥٥٩] وفي مصحف أُبيّ وعثمان: إن ربك هو الخالق وهو يصلح للقليل والكثير، والخلاق للكثير لا غير، كقولك: قطع الثياب. وقطع الثوب والثياب.

87. Gerçek şu ki Biz sana ‘tekrarlanan yedi’yi; muazzam Kur’ân’ı verdik.

[1560] “Yediyi” yani “yedi âyeti” ki bundan maksat Fatiha suresi veya yedi uzun suredir. Bu yedi uzun surenin yedincisinin hangisi olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. ‘Enfâl + Tevbe sureleri’ olduğu; çünkü bu ikisinin tek bir sure hükmünde olduğu, bu sebeple de aralarında *besmele* yazılmadığı söylenmiştir. Bunun [7. surenin] Yûnus suresi olduğu da söylenmiştir. “Yedi”nin, HâMîm sureleri olduğu da söylenmiştir. Veya “Kur’ân’ın yedi bölümünden her biri” anlamında *seb‘a sahâ’if* demektir.

[1561] *el-Mesânî* kelimesi tekrarlama anlamındaki *tesniye*den türemiştir; çünkü Fatiha suresi namazda ve namaz dışında tekrarlanan surelerdendir. Ya da (övgü anlamındaki) *senâ*dan türemiştir, çünkü Allah’a *senâ* ihtiva etmektedir. Bu kelimenin tekili *mesnât*ün ya da *müsniyet*ün olup *âyet*in sıfatıdır. Diğer sureler ve Kur’ân’ın yedi bölümünden her biri (*esbâ‘*) ise bu sıfatı, kıssaların, öğütlerin, vaat ve uyarıların ve bundan başka hususların içerisinde tekrar edilmiş olması ve Allah’a *senâ* ifadelerini ihtiva ediyor olması sebebiyle almıştır. Adeta bunlar Yüce Allah’a, muazzam fiilleri ve güzel sıfatları ile *senâ* etmektedirler.

[1562] [مِنَ الْمَثَانِي’deki] Min ya beyan ya da kısmîlik ifade eder. Eğer “yedi” ile Fatiha suresi ya da uzun sureler kastedilirse, o zaman Min’in beyan ifade etmesi de kısmîlik ifade etmesi de mümkündür. Fakat “yedi” Kur’ân’ın yedide birini kastediyorsa o zaman Min beyan ifade eder. -Allah’ın bütün kitaplarının *mesânî* olması da mümkündür, çünkü bunlar hem Allah’a *senâ* ihtiva ederler hem de içlerinde *tekrarlanan* öğütler bulunur. Bu durumda Kur’ân da bunun bir kısmı olur.- “Peki *Kur’ân-ı ‘Azîm* ifadesinin ‘yedi’ye atfedilmesi nasıl doğru olur? Zira bu, bir şeyin yine kendisine atfedilmesi sayılmaz mı?” **dersen şöyle derim:** Eğer “yedi” ile Fatiha veya uzun sureler kastedilirse, o zaman *kur’ân* ile onların dışında kalan sureler kastedilmiş olur; çünkü *kur’ân* kelimesi onun tümüne isim olarak verildiği gibi bir kısmına da verilir. Nitekim “Bu *kur’ân*’ı sana vahyetmekle” [Yûsuf 12/3] âyetinde *kur’ân* kelimesi ile “Yûsuf sûresi” kastedilmiştir. Fakat “yedi” kelimesi ile Kur’ân’ın yedide biri kastediliyorsa, o zaman anlam, “Biz sana ‘tekrarlanan yedi’ ve ‘Kur’ân-ı ‘Azim’ denilen şeyi verdik.” yani “Bu iki kavramı, *senâ* / *tekrarlanma* ve muazzamlık kavramlarını kendisinde toplayan şeyi verdik.” şeklinde olur.

88. O halde, sakın onlardan bazı sınıfları yararlandırdığımız şeylere göz dikme ve onlar yüzünden hüzünlenme! İnananlara kol kanat ger!

٨٧- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾

[١٥٦٠] {سَبْعًا} سبع آيات وهي الفاتحة. أو سبع سور وهي الطوال، واختلف في السابعة فقيل: الأنفال وبراءة، لأنهما في حكم سورة واحدة، ولذلك لم يفصل بينهما بآية التسمية. وقيل سورة يونس. وقيل: هي آل حم، أو سبع صحائف وهي الأسباع.

[١٥٦١] و{الْمَثَانِي} من التثنية وهي التكرير؛ لأن الفاتحة مما تكرر قراءتها في الصلاة وغيرها، أو من الثناء لاشتمالها على ما هو ثناء على الله، الواحدة مثناة أو مثنية صفة للآية. وأمّا السور أو الأسباع فلما وقع فيها من تكرير القصص والمواعظ والوعد والوعيد وغير ذلك، ولما فيها من الثناء، كأنها تثني على الله تعالى بأفعاله العظمى وصفاته الحسنى.

[١٥٦٢] و «من» إما للبيان أو للتبعيض إذا أردت بالسبع الفاتحة أو الطوال، وللبيان إذا أردت الأسباع. ويجوز أن يكون كتب الله كلها مثاني، لأنها تثني عليه، ولما فيها من المواعظ المكررة، ويكون القرآن بعضها، فإن قلت: كيف صح عطف القرآن العظيم على السبع، وهل هو إلا عطف الشيء على نفسه؟ قلت: إذا عنى بالسبع الفاتحة أو الطوال، فما وراءهنّ ينطلق عليه اسم القرآن، لأنه اسم يقع على البعض كما يقع على الكل. ألا ترى إلى قوله {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ} يعني سورة يوسف: وإذا عنيت الأسباع فالمعنى: ولقد آتيناك ما يقال له السبع المثاني والقرآن العظيم، أي الجامع لهذين النعتين، وهو الثناء أو التثنية والعظم.

٨٨- ﴿لا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

89. Ve “Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım.” de.

[1563] Yani gözünü arzulu, istekli bir şekilde çevirme, “onlardan bazı” kâfir “sınıfları yararlandırdığımız şeylere” göz dikme. **Şayet** “Bu âyet ile önceki âyetin irtibatı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ peygamberine, “Büyük de olsa her türlü nimetin kendisine kıyasla hakir ve cılız kalacağı en muazzam nimet, yani muazzam Kur’ân nimeti sana verilmiş bulunuyor. Bu durumda sana düşen, Kur’ân ile müstağni olmaktır; sakın hâ gözünü dünya metâına dikmeyesin!..” buyurmuş olmaktadır. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Kur’ân ile müstağnî olmayan bizden değildir.”[1] [*Buhârî,* “Fedâ’ilü’l-Kur’ân”, 18] şeklindeki sözü de bu mânadadır. “Her kime Kur’ân nimeti verilir de, bir başkasına verilen nimeti kendisine verilenden daha üstün görürse, muazzam olanı küçümsemiş; küçük olanı da yüceltmiş olur!” şeklindeki Ebû Bekr hadisi de bu mânadadır.

[1564] Söylendiğine göre Kurayza ve Nadîr oğullarına ait yedi kafilelik bir kervan, Busra ve Ezri‘ât bölgesinden türlü güzel kokular, madenler, kumaşlar ve sair mallarla dolu yükler getirmiş; bunu gören Müslümanlar da “Şu mallar bizim olsaydı çok güçlü olur ve Allah yolunda infak ederdik!” demişler. Bunun üzerine Allah Teâlâ da onlara “Ben size bu yedi kafileden çok daha hayırlı yedi âyet bahşettim.” buyurmuştur.

[1565] “Ve onlar yüzünden hüzünlenme” yani onların mallarını temenni etme; iman etmedikleri için İslâm onların katılımları ile kuvvetlenmiyor, Müslümanlar onlarla canlanıp güçlenmiyor diye üzülme; beraberindeki fakir ve zayıf müminlere karşı mütevazı ol, zengin ve güçlü kimselerin iman etmemelerinden yana da gönlünü hoş tut ve onlara “şunu söyle: Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım,” yani sizi açık bir kanıt ve beyan ile uyarıyorum ki Allah’ın azabı üzerinize inecektir.

90. Tıpkı o parçalayanlara indirdiğimiz gibi...

91. Onlar ki Kur’ân’ı parçalara ayır(arak bir kısmını kabul bir kısmını reddet)tiler.

[1566] **Şayet** “كَمَا أَنْزَلْنَا (indirdiğimiz gibi) ifadesi hangi ifade ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki yorum vardır. İlkine göre bu ifade (87. Âyetteki) “Gerçek şu ki sana verdik” ifadesi ile ilişkili olup anlam, “Ehl-i Kitab’a indirdiklerimizin benzerini sana da indirdik.” şeklindedir. Bunlar, ‘Kur’ân’ı parçalara ayıran’ parçalayıcılardır; zira düşmanlık ve inatlarından dolayı Kur’ân hakkında “Bir kısmı haktır, Tevrat’a ve İncil’e uygundur; bir kısmı da bâtıldır, bu iki kitaba muhaliftir.” demişler;

---

[1] *Buhârî*, “Tevhid”, 44’teki *men lem yeteğanne bi’l-Kur’ân*… ifadesi konuyla ilgili değildir. / çev.

٨٩- ﴿وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ﴾

[١٥٦٣] أي: لا تطمح ببصرك طموح راغب فيه متمنّ له {إلى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ} أصنافًا من الكفار. فإن قلت: كيف وصل هذا بما قبله؟ قلت: يقول لرسوله ﷺ: قد أوتيت النعمة العظمى التي كل نعمة وإن عظمت فهي إليها حقيرة ضئيلة، وهي القرآن العظيم؛ فعليك أن تستغني به، ولا تمدن عينيك إلى متاع الدنيا. ومنه الحديث: «ليس منا من لم يتغنّ بالقرآن»، وحديث أبي بكر «من أوتي القرآن فرأى أن أحدًا أوتي من الدنيا أفضل مما أوتي، فقد صغر عظيمًا وعظم صغيرًا.»

[١٥٦٤] وقيل: وافت من بصرى وأذرعات: سبع قوافل ليهود بني قريظة والنضير، فيها أنواع البز والطيب والجوهر وسائر الأمتعة، فقال المسلمون: لو كانت هذه الأموال لنا لتقوّينا بها، ولأنفقناها في سبيل الله، فقال لهم الله عز وعلا: لقد أعطيتكم سبع آيات هي خير من هذه القوافل السبع.

[١٥٦٥] {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} أي لا تتمنّ أموالهم ولا تحزن عليهم أنهم لم يؤمنوا فيتقوّى بمكانهم الإسلام وينتعش بهم المؤمنون، وتواضع لمن معك من فقراء المؤمنين وضعفائهم، وطب نفسًا عن إيمان الأغنياء والأقوياء. {وَقُلْ} لهم {إِنِّي أَنَا النذير المبين} أنذركم ببيان وبرهان أنّ عذاب الله نازل بكم.

٩٠- ﴿كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ﴾

٩١- ﴿الَّذِينَ جَعَلُوا القرآن عِضِينَ﴾

[١٥٦٦] فإن قلت: بم تعلق قوله {كَمَآ أَنْزَلْنَا}؟ قلت: فيه وجهان، أحدهما أن يتعلق بقوله {وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ} [الحجر: ٨٧]، أي أنزلنا عليك مثل ما أنزلنا على أهل الكتاب، وهم المقتسمون {الذين جَعَلُوا القرآن عِضِينَ} حيث قالوا بعنادهم وعدوانهم بعضه حق موافق للتوراة والإنجيل، وبعضه باطل مخالف لهما،

böylece onu hak ve bâtıl diye kısımlara ayırmışlar, onu parçalamışlardır. Onların Kur'ân ile alay ettikleri ve içlerinden kiminin "Bakara sûresi benimdir." dediği, bir başkasının "Âl-i İmrân sûresi benimdir." dediği de söylenmiştir. Ayrıca buradaki *kur'ân* kelimesi ile *okudukları* kendi kitaplarının kastedilmiş olması da mümkündür.[1] Zira onlar kendi kitaplarını tahrif ederek kısımlara ayırmışlardır. Yahudiler Tevrat'ın bir kısmını kabul ederken bir kısmını yalanlamakta; Hıristiyanlar da İncillerin bazılarını kabul edip bazılarını yalanlamaktadır. Bu durumda âyet kavminin Kur'ân karşısında yaptıklarından, onu yalanlamalarından, onun için "sihir, şiir, masal" demelerinden ve diğer kâfirlerin de kendilerine gönderilen ilahî kitaplara buna benzer muamelede bulunmalarından dolayı, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e bir teselli manevi destek ifade etmektedir. İkinci yoruma göre ise ifade [89. Âyetteki] "'Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım.' de!" ifadesi ile ilişkili olup anlam, "Kureyş'i, parçalara ayıranların, yani Yahudilerin başına *indirdiğimiz azap* ile uyar." şeklindedir ki Yahudilerin başına inen azap da Kurayza ve Nadīr oğulları Yahudilerinin başına gelenlerdir. Bu ifadede, olması beklenen şey olmuş gibi değerlendirilmiştir ki bu da Kur'ân i'câzının bir parçasıdır; çünkü olacak olanın haber verilmesidir ve tam da haber verildiği gibi olmuştur.

[1567] Ayrıca "Kur'ân'ı parçalara ayıranlar" ifadesinin (89. âyetteki) "Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım." ifadesindeki "uyarıcı" kelimesi ile mansup olması, yani anlamın "Kur'ân'ı sihir, şiir, masal gibi parçalara ayrılan kimseleri, daha önce o parçalayıcılara indirmiş olduğumuz azabın bir benzeri ile uyar." şeklinde olması da mümkündür. Bu parçalara ayrılanlardan maksat, Hac mevsiminde gruplara ayrılıp Mekke'nin girişlerini tutan ve gelenlerin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e inanmamaları için çalışan, onları imandan nefret ettiren 12 kişidir. Onlardan kimi, "Aramızdan ayrılan / inancımızı terkeden kişiye aldanmayın, çünkü o büyücüdür!" derken kimi "O yalancıdır.", bir başkası ise "O şairdir." demekte idi. Allah Teâlâ da bu kimselerden olan Velîd b. Muğîre, 'Âs b. Vâ'il ve es-Esved b. el-Muttalib ve diğerlerini Bedir gününde ve öncesindeki afetlerle helâk etmiştir.

[1568] Anlam, "Bir gece baskını ile Sâlih *Aleyhisselâm*'a kıymayı planlayarak *yeminleşmiş* olan o [9 kişilik] çeteye indirdiğimiz azabın benzeri ile uyar." şeklinde de olabilir. Bu durumda âyetteki *iktisâm* kelimesi *tekāsüm* (yeminleşme/antlaşma) anlamında olur.

---

[1] Nitekim hadiste şöyle varit olmuştur: "Yüce Allah Dâvûd'a indirdiği kur'ânı hafif tutmuştur." [*Buhârî*, 17. surenin tefsiri, 6; *İbn Hanbel* I, 314] / ed.

فاقتسموه إلى حق وباطل، وعضوه. وقيل: كانوا يستهزؤن به فيقول بعضهم: سورة البقرة لي، ويقول الآخر: سورة آل عمران لي، ويجوز أن يراد بالقرآن ما يقرؤنه من كتبهم، وقد اقتسموه بتحريفهم، وبأنّ اليهود أقرّت ببعض التوراة وكذبت ببعض، والنصارى أقرت ببعض الإنجيل وكذبت ببعض، وهذه تسلية لرسول الله ﷺ عن صنيع قومه بالقرآن وتكذيبهم، وقولهم سحر وشعر وأساطير، بأن غيرهم من الكفرة فعلوا بغيره من الكتب نحو فعلهم. والثاني أن يتعلق بقوله {وَقُلْ إِنِّى أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ} [الحجر: ٨٩] أي وأنذر قريشًا مثل ما أنزلنا من العذاب على المقتسمين، يعني اليهود، وهو ما جرى على قريظة والنضير، جعل المتوقع بمنزلة الواقع، وهو من الإعجاز؛ لأنه إخبار بما سيكون وقد كان.

[١٥٦٧] ويجوز أن يكون الذين جعلوا القرآن عضين منصوبًا بالنذير، أي أنذر المعضين الذين يجزئون القرآن إلى سحر وشعر وأساطير، مثل ما أنزلنا على المقتسمين وهم الاثنا عشر الذين اقتسموا مداخل مكة أيام الموسم، فقعدوا في كل مدخل متفرّقين لينفروا الناس عن الإيمان برسول الله ﷺ، يقول بعضهم: لا تغتروا بالخارج منا فإنه ساحر. ويقول الآخر: كذاب، والآخر: شاعر، فأهلكهم الله يوم بدر وقبله بآفات، كالوليد بن المغيرة، والعاص بن وائل، والأسود بن المطلب وغيرهم.

[١٥٦٨] أو مثل ما أنزلنا على الرهط الذين تقاسموا على أن يبيتوا صالحًا عليه السلام، والاقتسام بمعنى التقاسم.

[1569] **Şayet** “كَما أَنْزَلْنا (indirdiğimiz gibi) ifadesinin (87. Âyetteki) ‘Gerçek şu ki sana verdik.’ ifadesi ile ilişkili olduğunu düşünürsen, o zaman bu iki ifade arasına ‘O halde, sakın onlardan bazı sınıfları yararlandırdığımız şeylere göz dikme!’ [Hicr 15/88] ifadesinin girmiş olmasının mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade kavminin düşmanlık ve yalanlaması karşısında Hazret-i Peygamber (s.a.)’e bir teselli olduğu için, bu teselli mânasını destekleyecek olan bir ifade, yani onların dünyalıklarına göz dikmeyi ve inkârcılıklarına hüzünlenmeyi yasaklayan, her şeyiyle müminlere yönelmesini emreden ifade araya girmiştir.

[1570] Âyetteki عِضِينَ kelimesi *ʿıdda*nın çoğulu olup parçalar mânasına gelir. Kelimenin aslı *fiʿle* vezninde *ʿıdvet*^{ün} olup *ʿaddaʾş-şât*^{e} (Koyunu parçalara ayırdı.) ifadesinden türemiştir. Şair Ru’be b. el-Accâc [v. 145/762] şöyle demiştir:

> Allah’ın dini bölük pörçük değildir.

[1571] Bu kelimenin iftira etmek anlamındaki *ʿadahtuhû* ifadesinin *fiʿle* vezni olduğu da söylenmiştir. İkrime’nin [v. 105/723] “*el-ʿıda* kelimesi Kureyş lehçesinde büyü mânasına gelir, Kureyşliler sihirbaz kadına *ʿâdıhet*^{un} derler.” dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.) büyü yapana da yaptırana da lânet etmiştir. İlk görüşe göre kelimedeki Vav düşmüş, ikinci görüşe göre ise He düşmüştür.

92-93. Senin Rabbine yemin ederim ki; onların tamamına soracağız yapmakta oldukları şeyleri!

[1572] “Onların tamamına soracağız!” ifadesi bir tehdittir. Allah’ın onlara kınama maksadıyla soracağı da söylenmiştir. Ebü’l-Âliye er-Riyâhî’nin [v. 90/709] “Yüce Allah onlara iki hususu soracaktır; biri neye kulluk ettikleri, ikincisi ise peygamberlere ne cevap verdikleridir.” dediği nakledilmiştir.

94. Sen; müşriklere aldırış etme de memur olduğun şeyi onların yüzüne haykır.

[1573] “Memur olduğun şeyi onların yüzüne haykır;” onu açıkça söyle, ızhar et. Bir kişi delili açıkça söylediği zaman *sadeʿa bi’l-hüccet*^{i} denilir. Bu ifade tıpkı *sarraha bi-hâ* (Onu sarahaten söyledi.) ifadesi gibidir. *es-Sadîʿ* kökünden gelmektedir ki bu da *fecr* (tan yeri) demektir. *es-Sad*^{ʿu} *fi’z-züccâce* şişedeki kırık, açıklık demektir. Bir görüşe göre فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ “Memur olduğun üzere hak ile bâtılı tefrik et.” anlamında olup mâna, “Sana emredilen şeriatı haykır!” şeklindedir. Ancak şairin şu ifadesinde olduğu gibi, âyette de harf-i cer hazfedilmiştir:

> Hayrı emrettim -sana- ne emredildiyse yap!

[١٥٦٩] فإن قلت: إذا علقت قوله {كَمَآ أَنْزَلْنَا} بقوله {وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ} [الحجر: ٨٧] فما معنى توسط {لَا تَمُدَّنَّ} [الحجر: ٨٨] إلى آخره بينهما؟ قلت: لما كان ذلك تسلية لرسول الله ﷺ عن تكذيبهم وعداوتهم، اعترض بما هو مدد لمعنى التسلية من النهي عن الالتفات إلى دنياهم والتأسف على كفرهم، ومن الأمر بأن يقبل بمجامعه على المؤمنين.

[١٥٧٠] {عِضِينَ} أجزاء، جمع عضة، وأصلها عضوة فعلة من عضى الشاة إذا جعلها أعضاء. قال رؤبة:

وَلَيْسَ دينُ اللَّهِ بِالْمَعْضِيّ

[١٥٧١] وقيل: هي فعلة، من عضهته إذا بهته. وعن عكرمة: العضة السحر، بلغة قريش، يقولون للساحر عاضهة. ولعن النبي ﷺ العاضهة والمستعضهة، نقصانها على الأوّل واو، وعلى الثاني هاء.

٩٢- ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٩٣- ﴿عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٥٧٢] {لَنَسْئَلَنَّهُمْ} عبارة عن الوعيد. وقيل يسألهم سؤال تقريع. وعن أبي العالية: يسأل العباد عن خلتين: عما كانوا يعبدون وماذا أجابوا المرسلين.

٩٤- ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٥٧٣] {فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ} فاجهر به وأظهره. يقال: صدع بالحجة إذا تكلم بها جهارًا، كقولك: صرح بها، من الصديع وهو الفجر، والصدع في الزجاجة: الإبانة. وقيل: {فاصدع} فافرق بين الحق والباطل بما تؤمر، والمعنى بما تؤمر به من الشرائع فحذف الجارّ، كقوله:

أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أُمِرْتَ بِهِ

[1574] Ayrıca بِما تُؤْمَرُ (memur olduğun şey) ifadesindeki Mâ'nın mastariyye olması, anlamın *bi-emrike* şeklinde olması da mümkündür. Bu durumda ifade, ["memuriyetinle" anlamında] meçhul fiilden mastar olmaktadır.

95-96. Allah'la beraber bir başka tanrı edinen bu alaycılara karşı sana elbette Biz yeteriz. Yakında öğrenecekler!

[1575] 'Urve b. ez-Zübeyr'in [v. 94/713] الْمُسْتَهْزِئِينَ (alaycılar) hakkında şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar ileri gelenlerden beş kişiydiler; Velîd b. Muğîre, 'Âs b. Vâ'il, el-Esved b. Abdiyeğûs, el-Esved b. el-Muttalib, el-Hâris b. et-Tulâtıle. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da şöyle dediği nakledilmiştir: Bunların hepsi Bedir'den önce ölmüştür. Cebrail Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Senin için onların hakkından gelme emri aldım." demiş ve Velîd'in bacağına işaret etmiş; derken Velîd ok imal eden birinin yanından geçerken bir ok elbisesine takılmış, o ise eğilip oku çıkarmaya tenezzül etmemiş; daha sonra ok bacağının arka tarafında bir damara isabet etmiş ve onu kesmiş; böylece ölüp gitmiştir. Cebrail daha sonra 'Âs b. Vâ'il'in midesine işaret etmiş; bunun üzerine midesine bir diken girmiş; "Zehirli bir hayvan tarafından sokuldum!" diye feryat emiş, daha sonra ayağı şişmiş; adeta değirmen taşı gibi olmuş ve ölüp gitmiştir. Sonra, el-Esved b. el-Muttalib'in gözlerine işaret etmiş, onun da gözleri kör olmuştur. Sonra Hâris b. Kays'ın burnuna işaret etmiş, onun da burnundan cerahat sümüğü gelmiş ve ölmüştür. Ardından bir ağacın dibinde oturan el-Esved b. Abdiyeğûs'a işaret etmiş, bunun üzerine o başını ağaca toslamaya, yüzüne dikenlerle vurmaya başlamış ve böylece ölüp gitmiştir.

97. Onların söylediklerinden dolayı gönlünün daraldığını elbette biliyoruz.

98. Dolayısıyla, Rabbine hamdederek O'nu tenzih ve takdis et; secde edenlerden ol.

99. O kesin gerçek (yani, ölüm) sana gelinceye kadar Rabbine kulluk et.

[1576] "Söylediklerinden dolayı" sana ve Kur'ân'a taan edenlerin söylentilerinden dolayı. "O'nu tenzih et!" yani başına gelen sıkıntılardan Allah'a iltica et. Allah'a iltica etmek sürekli zikretmek ve çokça secde etmek demektir. Böyle yapmak sana yeter, gam ve kederini giderir.

[١٥٧٤] ويجوز أن تكون ما مصدرية، أي بأمرك مصدر من المبني للمفعول.

٩٥-﴿إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ﴾

٩٦-﴿الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٥٧٥] عن عروة بن الزبير في المستهزئين: هم خمسة نفر ذوو أسنان وشرف: الوليد بن المغيرة، والعاص بن وائل، والأسود بن عبد يغوث، والأسود بن المطلب، والحرث بن الطلاطلة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ماتوا كلهم قبل بدر قال جبريل عليه السلام للنبي ﷺ: أمرت أن أكفيكهم، فأومأ إلى ساق الوليد فمرّ بنبال فتعلق بثوبه سهم، فلم ينعطف تعظّمًا لأخذه، فأصاب عرقًا في عقبه فقطعه فمات، وأومأ إلى أخمص العاص بن وائل، فدخلت فيها شوكة، فقال: لدغت لدغت وانتفخت رجله، حتى صارت كالرحى ومات، وأشار إلى عيني الأسود بن المطلب، فعمى وأشار إلى أنف الحرث بن قيس، فامتخط قيحًا فمات، وإلى الأسود بن عبد يغوث وهو قاعد في أصل شجرة، فجعل ينطح رأسه بالشجرة ويضرب وجهه بالشوك حتى مات.

٩٧-﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ﴾

٩٨-﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ﴾

٩٩-﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾

[١٥٧٦] {بِمَا يَقُولُونَ} من أقاويل الطاعنين فيك وفي القرآن. {فَسَبِّحْ} فافزع فيما نابك إلى الله، والفزع إلى الله: هو الذكر الدائم وكثرة السجود، يكفك ويكشف عنك الغم.

“Kesin gerçek” yani ölüm “sana gelinceye kadar” Rabbine kulluğa devam et. Anlam, “Hayatta olduğun sürece Allah’a kulluğu terk etme!” şeklindedir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in herhangi bir sıkıntıya düştüğü zaman namaza koştuğu nakledilmiştir.

[1577] Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)’in, “Kim Hicr sûresini okursa muhacirlerin, Ensar’ın ve Muhammed’le alay edenlerin sayısının on katı kadar sevap alır.” buyurduğu nakledilmiştir.

ودم على عبادة ربك {حتى يَأْتِيَكَ اليقين} أي الموت، أي ما دمت حيًا فلا تخل بالعبادة. وعن النبي ﷺ: «أنه كان إذا حزبه أمر فزع إلى الصلاة.»

[١٥٧٧] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الحجر كان له من الأجر عشر حسنات بعدد المهاجرين والأنصار، والمستهزئين بمحمد ﷺ.»

NAHL SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 128 âyettir

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1.Allah'ın emri geldi-gelecek, acele etmeyin! O, koştukları ortaklardan münezzehtir, aşkındır.

[1578] Müşrikler ilahi vaadi yalanlayıp alay ederek, kendilerine vaat edilen şeylerin bir an önce gerçekleşmesini istiyorlardı -ki bu vaat Kıyamet'in kopması veya Bedir günü başlarına azap gelmesi idi.- Bunun üzerine şöyle denildi: "Allah'ın" -beklenen bir şey olsa da gerçekleşmesi yakın olduğundan 'gelmiş' ve 'gerçekleşmiş' diye nitelenebilecek olan- "buyruğu geldi, acele etmeyin."

[1579] Rivayete göre "O (Kıyamet) saat(i) yaklaştı." [Kamer 54/1] âyeti nazil olunca kâfirler birbirlerine "Bu, Kıyametin yaklaştığını iddia edip duruyor, yaptıklarınızın bazılarından vazgeçin de neler olup biteceğini bir görelim!" demişler. Ancak Kıyamet gecikince, "Bir şey(in koptuğunu) görmüyoruz!" demişler. Bunun üzerine "İnsanların hesap vakti yaklaştı." [Enbiyâ 21/1] âyeti nazil olmuş. Yine korkup endişe etmişler ve yaklaşmasını beklemişler. Günler uzayıp gidince "Ey Muhammed! Bizi korkuttuğun şeylerden hiçbirini görmüyoruz!" demişler. İşte bunun üzerine, "Allah'ın emri geldi." ifadesi nazil olmuş. Hazret-i Peygamber yerinden sıçramış, insanlar da başlarını yukarı kaldırmışlar. "Acele etmeyin!" ifadesi gelince, rahatlamışlar.

[1580] تستعجلوه ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [acele etmeyin / acele etmesinler] okunmuştur.

[1581] "O, koştukları ortaklardan münezzehtir, aşkındır." [عما يشركون ifadesindeki] Mâ'nın, mevsûle ya da masdariyye olmasına göre Allah Teâlâ bir ortağı olmaktan, Müşrik tanrılarının kendisinin ortağı olmasından veya onları ortak koşmalarından uzaktır.

[1582] **Şayet** "Bu ifade, 'acele etmeleri'ne nasıl bağlanabilir?" **dersen şöyle derim:** "Zira acele etmek, [O'nun vaatleriyle] alay edip, bunları yalanlamak anlamındadır. Bu da şirkten ileri gelmektedir.

[1583] تشركون ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [ortak koştuğunuz şeylerden / ortak koştukları şeylerden] okunmuştur.

سورة النحل

مكية؛ وهي مائة وثمان وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١ -﴿أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٥٧٨] كانوا يستعجلون ما وعدوا من قيام الساعة أو نزول العذاب بهم يوم بدر، استهزاء وتكذيبًا بالوعد، فقيل لهم {أتى أَمْرُ اللَّهِ} الذي هو بمنزلة الآتي الواقع وإن كان منتظرًا لقرب وقوعه {فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ}

[١٥٧٩] روي أنه لما نزلت {اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} [القمر: ١] قال الكفار فيما بينهم إن هذا يزعم أن القيامة قد قربت، فأمسكوا عن بعض ما تعملون حتى ننظر ما هو كائن، فلما تأخرت قالوا: ما نرى شيئًا، فنزلت {اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ} [الأنبياء: ١] فأشفقوا وانتظروا قربها، فلما امتدت الأيام قالوا: يا محمد، ما نرى شيئًا مما تخوفنا به، فنزلت {أَتَى أَمْرُ اللَّهِ} فوثب رسول الله ﷺ ورفع الناس رؤوسهم، فنزلت {فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ} فاطمأنوا.

[١٥٨٠] وقرئ «تستعجلوه» بالتاء والياء.

[١٥٨١] {سُبْحَانَهُ وتعالى عَمَّا يُشْرِكُونَ} تبرأ عز وجل عن أن يكون له شريك، وأن تكون آلهتهم له شركاء، أو عن إشراكهم. على أنّ «ما» موصولة أو مصدرية.

[١٥٨٢] فإن قلت: كيف اتصل هذا باستعجالهم؟ قلت: لأنّ استعجالهم استهزاء وتكذيب وذلك من الشرك.

[١٥٨٣] وقرئ «تشركون»، بالتاء والياء.

2. O, melekleri emrinin ruhu ile kullarından dilediğine peyderpey indirir ki “Ben’den başka tanrı yok! o halde Benden sakının!” diye uyarsınlar.

[1584] ينزل kelimesi şeddeli ve şeddesiz olarak *yunzilu* (indirir) ve *yunezzilu* (peyderpey indirir) şeklinde okunmuştur. *Tenezzelu’l-melâiket*^{u} şeklinde de okunmuştur ki o zaman “Melekler, ‘Allah’ın ‘emr’inin ruhu ile’, yani cehaleti sebebiyle ölü olan kalpleri diriltecek şeyle ya da bedendeki ruh neyse dinde o ruha tekabül eden şeyle iner dururlar.” anlamında olur. أن أنذروا (Uyarsınlar diye…) ifadesi, bu ‘ruh’tan bedeldir. İbare, “Onları uyarsınlar diye indirir.” anlamında olup أن *ennehû* takdirindedir, yani “Durum şudur ki size uyarmanızı söylüyorum.” mealindedir. Ya da أن tefsir edici olur. [Bu tür أن’ler ise ‘söylemek’ fiilinden sonra gelir.] Nitekim meleklerin vahiyle indirilmelerinde de ‘söyleme’ anlamı mevcuttur. “Ben’den başka tanrı yok’ diye uyarın, yani durumun bu olduğunu bildirin. أنذروا fiili, bir şeyi bildiğin zaman kullandığın نَذَرْتُ بكذا ifadesinden gelmektedir. mâna şöyledir: “Benim ‘Benden başka tanrı yok, o halde benden sakının!’ şeklindeki sözümü insanlara bildirin.” diyerek [melekleri indirir].

3. Gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır, koştukları ortaklardan yücedir, aşkındır.

4. İnsanı, bir nutfeden yaratmıştır. Ama o, ağzı lâf yapan bir hasım kesilmiştir!

[1585] Sonra *vahdaniyet*ini ve kendisinden başka tanrı olmadığını, kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı şu hususlarla gösterdi: Göklerin ve yerin yaratılması, insanoğlunun, [hayatiyetini sürdürmekte] işine yarayacak şeylerle birlikte yaratılması; yemesi, binmesi, ağırlıklarını taşıması vd. ihtiyaçlarını karşılamak bakımından son derece gerekli olan hayvanların yaratılması, yine O’nun yaratıklarından -kendilerinin bilmediği- şeylerin yaratılması. Böyle bir Zat, başkası kendisine ortak kılınamayacak kadar yücedir, aşkındır.

[1586] تُشْرِكُونَ (koştuğunuz)[1] ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [ortak koştuğunuz şeylerden / ortak koştukları şeylerden] okunmuştur.

[1587] فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ ifadesinin iki anlamı vardır. (i) Ama o, ağzı lâf yapan, kendini savunan, hasımlarını bertaraf eden, parlak deliller getiren bir hasım kesilmiştir! Bunu da daha evvel bir meninin içindeki bir sperma olarak hareket ve duygudan yoksun cansız bir şeyken yapmaktadır ki

---

[1] Genel kıraat gâip (يشركون) ise de, müfessirin muhatap zamirini tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed

٢-﴿يُنَزِّلُ الْمَلائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلا أَنَا فَاتَّقُونِ﴾

[١٥٨٤] قرئ «ينزل»، بالتخفيف والتشديد. وقرئ «تَنَزَّل الملائكة»، أي تتنزل {بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ} بما يحيي القلوب الميتة بالجهل من وحيه، أو بما يقوم في الدين مقام الروح في الجسد. و{أَنْ أَنْذِرُوا} بدل من الروح، أي ينزلهم بأن أنذروا. وتقديره: بأنه أنذروا، أي بأن الشأن أقول لكم أنذروا. أو تكون «أن» مفسرة؛ لأنّ تنزيل الملائكة بالوحي فيه معنى القول. ومعنى أنذروا {أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلا أَنَا} أعلموا بأنّ الأمر ذلك، من نذرت بكذا إذا علمته. والمعنى: يقول لهم أعلموا الناس قولي لا إله إلا أنا {فاتقون}.

٣-﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

٤-﴿خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ﴾

[١٥٨٥] ثم دلّ على وحدانيته وأنه لا إله إلا هو بما ذكر، مما لا يقدر عليه غيره من خلق السموات والأرض وخلق الإنسان وما يصلحه، ومالا بدّ له من خلق البهائم لأكله وركوبه وجرّ أثقاله وسائر حاجاته، وخلق ما لا يعلمون من أصناف خلائقه، ومثله متعال عن أن يشرك به غيره.

[١٥٨٦] وقرئ «تشركون»، بالتاء والياء.

[١٥٨٧] {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ} فيه معنيان، أحدهما: فإذا هو منطيق مجادل عن نفسه مكافح للخصوم مبين للحجة، بعد ما كان نطفة من منيّ جمادًا لا حس به ولا حركة،

bu O'nun kudretinin bir göstergesi olmaktadır. (ii) Ama o, Rabbine düşman kesilmiştir. Yaratıcısını inkâr etmekte "Şu çürüyüp un ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir!?" [YâSîn 36/78] demektedir. Bu anlamda ise insanoğlu cehalet ve küstahlıkta ileri giden, mütemadiyen nankörlük eden bir varlık olarak anlatılmaktadır.

[1588] Ayetin, çürüyüp un ufak olmuş bir kemikle Peygamber *'Aleyhisselâm*'a gelerek "Ey Muhammed! Sen şimdi Allah'ın, şu çürüyüp un ufak olmuş şeye hayat vereceğini mi söylüyorsun!?" diyen Ümeyye bin Halef el-Cumahî hakkında nâzil olduğu söylenmektedir.

5. Hayvanları da yaratmıştır. Sizin için onlarda (yün ve derileri sayesinde) bir ısıtıcılık ve daha pek çok faydalar vardır. Ayrıca, onlardan yersiniz.

[1589] *En'âm* sekiz eş hayvandır [koyun, keçi, sığır, deve], ancak daha ziyade deve için kullanılır. والأنعامَ kelimesi, وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ ifadesinde olduğu gibi, zâhir fiilin [خلق] tefsir ettiği gizli bir fiilden dolayı mansup olmuştur. الإنسانَ kelimesine atfedilmiş olması da caizdir. Buna göre خلق الإنسانَ والأنعامَ (İnsanı ve hayvanları yarattı.) demiş, daha sonra, "[Ey insan cinsi!] 'Hayvanları sizler için' yani tamamen siz ve sizin çıkarlarınız için 'yarattı.'" (خَلَقَهَا لَكُمْ) buyurmuştur.

[1590] الدفء kendisiyle ısınılan şeyin adıdır. Nitekim *mil'* de kendisiyle doldurulan şeydir; yani *dif'* yünden, deriden ve kıldan mamul ısıtıcı giysi demektir. Hemze atılıp harekesi Fâ'ya verilmek suretiyle *diff*^{un} şeklinde de okunmuştur.

[1591] "Pek çok faydalar"dan maksat, yavrulamaları, sağılmaları vb. şeylerdir.

[1592] **Şayet** "وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ifadesinde zarfın öne alınması ihtisas bildirmekte, insanoğlunun *sadece* bu hayvanları yediğini vehmettirmektedir; oysa diğerlerinden de yenilmektedir." **dersen şöyle derim:** Bu hayvanlardan yemek, insanların geçimlerinde temel [gıda]dır. Tavuk, kaz, kara ve deniz avları gibi diğer hayvanlardan yemek ise hemen hemen itibar edilecek bir şey değildir ve zevk için yemek kabilindendir. Bu ifadenin anlamı, "Yedikleriniz de bunlardandır." şeklinde de olabilir; çünkü sığırlarla ziraat yapıyorsunuz, yediğiniz hububat ve meyveler bunlar sayesinde yetiştirilmekte; yine, develeri kiralayarak; yavrularını, sütlerini ve yünlerini satarak para kazanmaktasınız.

دلالة على قدرته. والثاني: فإذا هو خصيم لربه، منكر على خالقه، قائل: من يحيي العظام وهي رميم، وصفًا للإنسان بالإفراط في الوقاحة والجهل، والتمادي في كفران النعمة.

[١٥٨٨] وقيل نزلت في أبيّ بن خلف الجمحي حين جاء بالعظم الرميم إلى النبي ﷺ فقال: يا محمد، أترى الله يحيي هذا بعدما قد رمّ؟

٥- ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

[١٥٨٩] {الأنعام} الأزواج الثمانية، وأكثر ما تقع على الإبل، وانتصابها بمضمر يفسره الظاهر، كقوله {وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ} [يس: ٣٩] ويجوز أن يعطف على الإنسان، أي خلق الإنسان والأنعام، ثم قال: {خَلَقَهَا لَكُمْ} أي ما خلقها إلا لكم ولمصالحكم يا جنس الإنسان.

[١٥٩٠] والدفء: اسم ما يدفأ به، كما أنّ الملء اسم ما يملأ به، وهو الدفاء من لباس معمول من صوف أو وبر أو شعر. وقرئ «دفّ»، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على الفاء.

[١٥٩١] {وَمَنَافِعُ} هي نسلها ودرّها وغير ذلك.

[١٥٩٢] فإن قلت: تقديم الظرف في قوله {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} مؤذن بالاختصاص، وقد يؤكل من غيرها. قلت: الأكل منها هو الأصل الذي يعتمده الناس في معايشهم. وأما الأكل من غيرها من الدجاج والبط وصيد البر والبحر فكغير المعتدّ به وكالجاري مجرى التفكه، ويحتمل أن طعمتكم منها، لأنكم تحرثون بالبقر فالحبّ والثمار التي تأكلونها منها وتكتسبون بإكراء الإبل وتبيعون نتاجها وألبانها وجلودها.

6. Akşamleyin (otlaktan) getirirken ve sabahleyin yayarken oluşturdukları manzarada da sizin için bir güzellik vardır.

[1593] Burada Allah, 'hayvanlardan yararlanma' imkânını kendisinin verdiğini hatırlattığı gibi, onların güzelliklerinden zevk almayı da kendisinin verdiği bir nimet olarak zikretmiştir; çünkü bu, sürü sahiplerinin hedeflerinden, hatta büyük gayelerinden biridir. Çobanlar sürüyü akşamleyin topladıklarında ve sabahleyin saldıklarında, bunların salınması ve yayılması ile yerleşim birimlerinin çevresi ziynetlenmekte, bunların birbirine karışan meleşme ve böğürme sesleri ile etraf şenlenmekte, sürü sahipleri rahatlamakta, içlerini bir sevinç kaplamakta, sürüler sahiplerini bakanların gözünde yüceltmekte, insanların nezdinde onlara makam ve saygınlık kazandırmaktadır. لِتَرْكَبُوها وَزِينَةً (Binesiniz diye ve ziynet olarak… [Nahl 16/8]) ve يُوارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا (Çirkin yerlerinizi örtecek, bir de süslenme amaçlı…" [A'râf 7/26]) ifadeleri de buna benzer.

[1594] **Şayet** "Akşam getirme' fiili neden 'sabah salma' fiilinden önce getirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü hayvanlar karnı dolu ve memeleri yüklü bir şekilde dönüp de sahiplerine amade olarak ağıllarına sığındıklarından, akşam getirmedeki güzellik daha belirgindir.

[1595] 'İkrime bu ifadeyi, getirme ve salma fiilleri *hîn* (vakit) kelimesinin vasfı olmak üzere "getirdiğiniz vakit ve saldığınız vakit" anlamında حِينًا تُريحون وحِينًا تَسْرَحون şeklinde okumuştur; mâna واخشوا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ (Bir babanın fayda sağlayamayacağı gün… [Lokman 31/33]) ifadesindeki gibidir.

7. Yine, kendinizi zorlamadan ulaşamayacağınız bir beldeye yüklerinizi taşırlar. Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

[1596] بشق الأنفس ifadesi Şın'ın fethasıyla da kesresiyle de okunmuştur. Bunların zorlanma anlamında iki kullanım olduğu söylenmiştir. Ancak ikisi arasında fark vardır. Fethalı olan, "iş zor oldu / ağır geldi" anlamındaki *şakka'l-emr*^{u} *'aleyhi şakk*^{an} kullanımının masdarıdır; bunun hakikati "ikiye ayrılma" anlamındaki *şakk* köküne dönmektedir. *Şıkk* ise "yarım" demektir. Sarfettiği ceht yüzünden adeta gücünün 'yarı'sı gitmektedir.

[1597] **Şayet** "لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ (ulaşıcı olmadığınız) ifadesi, 'Sanki bir zamanlar, gidecekleri yere ulaşırken meşakkatlere tahammül edebiliyorlarmış da develer yüklerini daha sonra taşımışlarmış.' gibi bir anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Bu, 'bir zamanlar oralara gerçekten ulaşamadıkları' anlamında değil, "*Farazâ,* develer yaratılmamış olsaydı kendinizi zorlamadan ulaşamayacağınız bir beldeye yüklerinizi taşırlar." anlamındadır.

٦-﴿وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ﴾

[١٥٩٣] منّ الله بالتجمل بها كما منّ بالانتفاع بها، لأنه من أغراض أصحاب المواشي، بل هو من معاظمها؛ لأنّ الرعيان إذا روّحوها بالعشي وسرحوها بالغداة - فزينت بإراحتها وتسريحها الأفنية وتجاوب فيها الثغاء والرغاء - أنست أهلها وفرحت أربابها، وأجلتهم في عيون الناظرين إليها، وكسبتهم الجاه والحرمة عند الناس. ونحوه {لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً} [النحل: ٨]، {يُوارِي سَوآتِكُمْ وَرِيشًا} [الأعراف: ٢٦].

[١٥٩٤] فإن قلت: لم قدّمت الإراحة على التسريح؟ قلت: لأنّ الجمال في الإراحة أظهر، إذا أقبلت ملأى البطون حافلة الضروع، ثم أوت إلى الحظائر حاضرة لأهلها.

[١٥٩٥] وقرأ عكرمة: «حينا تريحون وحينا تسرحون» على أن {تُرِيحُونَ وتسرحون} وصف للحين. والمعنى: تريحون فيه وتسرحون فيه، كقوله تعالى {واخشوا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ} [لقمان: ٣٣].

٧-﴿وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[١٥٩٦] قرئ «بشق الأنفس»، بكسر الشين وفتحها. وقيل: هما لغتان في معنى المشقة، وبينهما فرق: وهي أن المفتوح مصدر شق الأمر عليه شقا، وحقيقته راجعة إلى الشق الذي هو الصدع. وأما الشق فالنصف، كأنه يذهب نصف قوته لما يناله من الجهد.

[١٥٩٧] فإن قلت: ما معنى قوله {لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ} كأنهم كانوا زمانًا يتحملون المشاق في بلوغه حتى حملت الإبل أثقالهم. قلت: معناه وتحمل أثقالكم إلى بلد لم تكونوا بالغيه في التقدير لو لم تخلق الإبل إلا بجهد أنفسكم، لا أنهم لم يكونوا بالغيه في الحقيقة.

[1598] **Şayet** “لَمْ تَكُونُوا بالِغِيه (ulaşamadığınız) ifadesi nasıl وَتَحْمِلُ أَثْقالَكُمْ (Yüklerinizi *taşırlar.*) ifadesine uymaktadır? Böyle değil de لَمْ تَكُونُوا حامليها (taşıyamadığınız) denmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Uyum mânanın şöyle olması yönüyledir: “Sırtlarına yük vurup *taşıtmayı* bırakın, -kendi kendinize- zorlanıp gayret etmeden *ulaşamayacağınızı* kesin olarak bildiğiniz uzak bölgelere yüklerinizi taşırlar.” Mâna “yüklerinizi kendinizi zorlamadan ulaştıramayacağınız…” şeklinde de olabilir.

[1599] أثقالكم (yükleriniz)in ‘eşyanız’ anlamında olduğu da söylenmiştir. ‘İkrime’den “belde”nin Mekke olduğu nakledilmiştir.

[1600] Bu taşıyıcıları yaratıp yararınıza olan şeyleri kolaylaştırarak size merhamet etmesi bakımından “Gerçekten şefkatlidir, merhametlidir.”

8. Atları, katırları ve merkepleri de binesiniz diye ve ziynet olarak (yaratmıştır). Ve bilmediğiniz daha nicelerini yaratacaktır.

[1601] وَالْخَيْلَ وَالْبِغالَ وَالْحَمِيرَ (Atları, katırları ve merkepleri), الأنعامَ (hayvanları) ifadesine ma‘tûftur, yani bunları da binesiniz ve ziynet olsunlar diye yaratmıştır. Bunların yaratılma sebebinin binme ve ziynet olarak gösterilip, [5. âyette geçen]-*hayvanlar*da olduğu gibi- peşinden yeme fiilinin zikredilmemesi, binek hayvanlarını yemenin haram olduğuna delil getirilmiştir.

[1602] **Şayet** “وَزِينَةً kelimesi neden mansup olmuştur?” **dersen şöyle derim:** çünkü لتركبوها (binesiniz diye) ifadesine ma‘tûf olarak *mef‘ûlun leh*tir.

[1603] Peki, “matuf ile ma‘tûf*un ‘aleyh*in aynı şekilde gelmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Böyle getirilmedi, çünkü fâ’iller farklıdır. Binmek muhatapların fiili iken, *ziynet*^{en}, bu süsü meydana getiren zatın, yani Yaratıcının fiilidir.

[1604] Bu ifade, Vav’sız لِتَرْكَبُوهَا زِينَةً şeklinde de okunmuştur ki ya “Bunları ziynet olarak binesiniz diye yaratmıştır.” anlamındadır ya da *ziynet*^{en} ifadesini onlardan hal yaparak, “Bunları bir süs ve güzellik olarak siz binesiniz diye yaratmıştır.” anlamındadır.

[1605] “Ve bilmediğiniz daha nicelerini yaratacaktır.” Bununla; bizim uğrumuzda veya bizim için yaratacağı gerçek mahiyetini ve ayrıntısını kavrayamayacağımız şeyleri kastediyor olabilir; böylece, malum nimetleri karşılıksız verdiğini belirttiği gibi bunu da bir nimet olarak hatırlatmış, bir yandan da kudretini göstermiş olmaktadır. Bilmediğimiz nice yaratıklarının bulunduğunu bize haber veriyor da olabilir ki –bunlar, kendi bildiği bir hikmete bağlı olarak bizim bilgi alanımıza girmiyorsa da- bunu haber vermekle nelere kadir olduğunu bize net biçimde göstermiş olmaktadır. Bu ifade, “Cennet ve Cehennem’de yaratacağı, insan zihninin ulaşamadığı, hiç kimsenin aklına gelmeyen şeyler” olarak da anlaşılmıştır.

[١٥٩٨] فإن قلت: كيف طابق قوله {لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ} قوله {وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ} وهلا قيل: لم تكونوا حامليها إليه؟ قلت: طباقه من حيث أن معناه: وتحمل أثقالكم إلى بلد بعيد قد علمتم أنكم لا تبلغونه بأنفسكم إلا بجهد ومشقة، فضلًا أن تحملوا على ظهوركم أثقالكم. ويجوز أن يكون المعنى: لم تكونوا بالغيه بها إلا بشق الأنفس.

[١٥٩٩] وقيل: أثقالكم أجرامكم. وعن عكرمة البلد مكة.

[١٦٠٠] {لَرَؤُوفٌ رَّحِيمٌ} حيث رحمكم بخلق هذه الحوامل وتيسير هذه المصالح.

٨-﴿وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٠١] {وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ} عطف على الأنعام، أي وخلق هؤلاء للركوب والزينة، وقد احتج على حرمة أكل لحومهن بأن علل خلقها بالركوب والزينة، ولم يذكر الأكل بعد ما ذكره في الأنعام.

[١٦٠٢] فإن قلت: لم انتصب {وَزِينَةً}؟ قلت: لأنه مفعول له، وهو معطوف على محل لتركبوها.

[١٦٠٣] فإن قلت: فهلا ورد المعطوف والمعطوف عليه على سنن واحد؟ قلت: لأنّ الركوب فعل المخاطبين، وأما الزينة ففعل الزائن وهو الخالق.

[١٦٠٤] وقرئ «لتركبوها زينة»، بغير واو، أي وخلقها زينة لتركبوها. أو تجعل زينة حالا منها، أي وخلقها لتركبوها وهي زينة وجمال.

[١٦٠٥] {وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} يجوز أن يريد به: ما يخلق فينا ولنا مما لا نعلم كنهه وتفاصيله ويمنّ علينا بذكره كما منّ بالأشياء المعلومة مع الدلالة على قدرته. ويجوز أن يخبرنا بأن له من الخلائق ما لا علم لنا به، ليزيدنا دلالة على اقتداره بالإخبار بذلك، وإن طوى عنا علمه لحكمة له في طيه، وقد حمل على ما خلق في الجنة والنار، مما لم يبلغه وهم أحد، ولا خطر على قلبه.

9. Doğru yol(u göstermek) Allah'a düşer, ama yanlış yol da var. O, dileseydi, hepinizi birden doğru yola getirirdi.

[1606] "Yol"dan maksat herhangi bir yoldur; *kasd* (doğru) masdarını bu sebeple yola izafe edip "Ama yanlış yol da var." buyurmuştur. *el-Kasd* fâ'il anlamında bir masdar olup *sebîl*^{un} *kasd*^{un} *ve kāsıd*^{un} ifadesi 'dosdoğru yol' demektir. Yol –adeta- içine girenin yöneldiği yönü hedeflemekte ondan başka tarafa dönmemektedir [نهرٌ جارٍ ifadesinde olduğu gibi ki, aslında akan, nehir değil sudur; burada da dosdoğru giden, yol değil yoldakidir].

[1607] وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ ifadesinin anlamı, "Gerçeğe götüren yolu göstermek Allah'a düşer." şeklindedir. Tıpkı إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى (Bize düşen, yolu göstermekten ibaret. [Leyl 92/12]) âyeti gibi.

[1608] **Şayet** "وَمِنْهَا جَائِرٌ derken anlatım tarzı neden değiştirildi?" **dersen şöyle derim:** İki yoldan Allah'a izafe edilmesi caiz olanla olmayan bilinsin diye. Durum Cebriyye'nin iddia ettiği gibi olsaydı, elbette وعلى الله قصد السبيل وعليه جائرها (Doğru yol da Allah'a düşer, yanlış yol da.) denirdi!

[9061] İbn Mes'ûd ومنكم جائر (Ama içinizde ondan sapan var.) şekinde okumuştur, yani kendi kötü tercihi yüzünden doğrudan sapan sapkınlar da var, Allah ondan berîdir. "O, dileseydi," zor kullanarak ve mecbur tutarak "hepinizi birden doğru yola getirirdi."

10-11. Size gökten su indiren O'dur. İçeceğiniz ondandır, hayvan otlattığınız bitkiler de onun sayesinde biter. O, bununla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler, hâsılı her tür üründen bitirir. Tefekkür eden bir toplum için bunda elbet bir âyet vardır.

[1610] لَكُمْ (Size) ifadesi; أَنْزَلَ (indirdi) veya شراب (içecek) kelimesine müteallıktır. *Şarâb*, içilen şey demektir. شَجَرٌ davarların yediği otlardır. 'İkrime hadisinde "Otların parasını yemeyin, haramdır." şeklinde geçmekte olup *şecer* ot demektir. تُسِيمُونَ ifadesi, sürü yayılıp otladığında kullanılan *sâmeti'l-mâşiyet*^{u} ifadesinden gelmektedir. Otlayan hayvana *sâ'imet*^{un} denir; *esâmehâ sāhibuhâ* ise "Sürüyü sahibi yayıp otlattı." anlamındadır. Kelime alâmet anlamındaki *sevmet*^{un} kökünden gelmektedir, çünkü hayvanlar otladıklarında, yerde izler bırakmaktadır.

[1611] ينبت kelimesi Yâ ile de Nûn ile de [bitirir / bitiririz] okunmuştur.

٩-﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٦٠٦] المراد بالسبيل: الجنس، ولذلك أضاف إليها القصد وقال {وَمِنْهَا جَائِرٌ} والقصد مصدر بمعنى الفاعل وهو القاصد. يقال: سبيل قصد وقاصد، أي مستقيم، كأنه يقصد الوجه الذي يؤمه السالك لا يعدل عنه.

[١٦٠٧] ومعنى قوله {وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ} أن هداية الطريق الموصل إلى الحق واجبة عليه، كقوله {إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى} [الليل: ١٢].

[١٦٠٨] فإن قلت: لم غير أسلوب الكلام في قوله {وَمِنْهَا جَائِرٌ}؟ قلت: ليعلم ما يجوز إضافته إليه من السبيلين وما لا يجوز، ولو كان الأمر كما تزعم المجبرة لقيل: وعلى الله قصد السبيل وعليه جائرها أو وعليه الجائر.

[١٦٠٩] وقرأ عبد الله: «ومنكم جائر» يعني ومنكم جائر جار عن القصد بسوء اختياره، والله بريء منه {وَلَوْ شَآءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ} قسرًا وإلجاء.

١٠-﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ﴾

١١-﴿يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٦١٠] {لَكُمْ} متعلق بأنزل، أو بشراب، خبرًا له. والشراب ما يشرب {شَجَرٌ} يعني الشجر الذي ترعاه المواشي. وفي حديث عكرمة: لا تأكلوا ثمن الشجر فإنه سحت. يعني الكلأ {تُسِيمُونَ} من سامت الماشية إذا رعت، فهي سائمة، وأسامها صاحبها، وهو من السومة وهي العلامة، لأنها تؤثر بالرعي علامات في الأرض.

[١٦١١] وقرئ «(ينبت)»، بالياء والنون.

[1612] **Şayet** “Neden ‘her tür ürün***den***’ buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Çünkü her tür ürünün tamamı ancak Cennette olur; Allah yeryüzünde bunların ancak bir kısmını -onları hatırlatıcı olarak- bitirmiştir.

[1613] “Tefekkür eden” yani gözlem ve tefekkürle inceleyerek O’na ve O’nun kudret ve hikmetine deliller bulan.

[1614] “Âyet” açık, net delâlet demektir.

[1615] Bazılarının kelimeyi يُنَبِّتُ (bitirir de bitirir) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Übeyy b. Kâ‘b da يَنْبُتُ لكم به الزرعُ والزيتونُ والنخيلُ والأعنابُ (Bununla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler *biter.*) şeklinde merfû‘ okumuştur.

12. Geceyi, gündüzü, Güneş’i ve Ay’ı emrinize vermiştir, yıldızlar O’nun emriyle müsahhar kılınmıştır. Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.

[1616] Mef‘ûllerin tamamı [النجوم dâhil] mansup okunmuştur; *nücûm* ya başına جعل takdiriyle (*ce‘ale*nin ilk mef‘ûlü olarak) ya da bunların insanlara müsahhar kılınması onlara faydalı olacak hâle getirilmesi demek olduğundandır.[1] Çünkü insanlar gece dinlenmekte, gündüz çalışıp Allah’ın lütfunu aramakta, Ay’ın ve Güneş’in hareketlerinden yılların sayı ve hesabını öğrenmekte, yön tayininde yıldızlardan yararlanmaktadır. Dolayısıyla, adeta şöyle buyrulmuş olmaktadır: Bunlar Allah’ın emriyle her ne için yaratılmışlarsa o işe amade / *müsahhar* oldukları halde, Allah bunları size faydalı kılmıştır. İfadenin “Allah bunları envâ-‘i çeşit teshīr ile müsahhar kıldı.” anlamında olması da caizdir. ancak مسخراتٍ kelimesi, masdar anlamındaki *müsahhar*ın çoğuludur; nitekim سَخَّره الله مُسَخَّرًا (Onu teshīr ederek müsahhar kıldı.) ve *serrahahû müserrah*^{an} (Onu özgür kılarak salıverdi.) ifadesi de böyledir. Adeta şöyle denmiş olmaktadır: Bunları size, emriyle, çeşitli teshīrlerle müsahhar kıldı.

[1617] Ayette sadece *leyl* ve *nehâr* mansup, devamındakiler ise mübteda-haber olmak üzere, merfû‘ okunmuş; ayrıca, öncesindeki mansup olsa da والنجومُ مسخراتٌ merfû‘ okunmuştur. “Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.” ifadesinde *âyet*i çoğul yapmış ve *‘akl* masdarını zikretmiştir, çünkü yüce eserler müthiş kudrete daha belirgin biçimde delâlet eder, büyüklük ve ululuğu daha net biçimde gösterir.

---

[1] Yani tek mef‘ûl alan *sehhara* fiili, iki mef‘ûl alan *sayyera* anlamında kullanılmıştır.

[١٦١٢] فإن قلت: لم قيل {ومِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ}؟ قلت: لأنّ كل الثمرات لا تكون إلا في الجنة، وإنما أنبت في الأرض بعض من كلها للتذكرة.

[١٦١٣] {يَتَفَكَّرُونَ} ينظرون فيستدلون بها عليه وعلى قدرته وحكمته.

[١٦١٤] والآية: الدلالة الواضحة.

[١٦١٥] وعن بعضهم: ينبت بالتشديد. وقرأ أبيّ بن كعب: «ينبت لكم به الزرع والزيتون والنخيل والأعناب»، بالرفع.

١٢- ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١٦١٦] قرئت كلها بالنصب على وجعل النجوم مسخرات أو على أن معنى تسخيرها للناس: تصييرها نافعة لهم، حيث يسكنون بالليل، ويبتغون من فضله بالنهار، ويعلمون عدد السنين والحساب بمسير الشمس والقمر، ويهتدون بالنجوم. فكأنه قيل: ونفعكم بها في حال كونها مسخرات لما خلقن له بأمره. ويجوز أن يكون المعنى: أنه سخرها أنواعًا من التسخير جمع مسخر، بمعنى تسخير، من قولك: سخره الله مسخرًا، كقولك: سرحه مسرحًا، كأنه قيل: وسخرها لكم تسخيرات بأمره.

[١٦١٧] وقرئ بنصب «الليل والنهار» وحدهما، ورفع ما بعدهما على الابتداء والخبر. وقرئ «والنجوم مسخرات»، بالرفع، وما قبله بالنصب، وقال {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} فجمع الآية. وذكر العقل؛ لأنّ الآثار العلوية أظهر دلالة على القدرة الباهرة، وأبين شهادة للكبرياء والعظمة.

13. Yeryüzünde sizin için yaratıp yaydığı farklı renkte nice şeyler vardır. Düşünüp ders çıkaran bir toplum için bunda elbet bir âyet vardır.

[1618] وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ ifadesi الليلَ والنهارَ kelimelerine ma'tûf olup, yeryüzünde *yarattığı* farklı şekil ve görünümlerdeki canlı, bitki, meyve ve diğerlerini kasdetmektedir.

14. Taze et yiyesiniz ve takınacağınız süs eşyaları çıkarasınız diye denizi emrinize veren O'dur. Gemilerin de denizde suyu yara yara gittiğini görürsün; böylece (denizcilik yaparak) O'nun lütfundan ararsınız ve belki şükredersiniz.

[1619] "Taze et" balıktır, balığın tazelikle tavsif edilmesi, çok çabuk bozulabildiği içindir. Bu sebeple, bozulacağından endişe edilerek hızla yemeye çalışılır. **Şayet** "'Et yemeyeceğine yemin eden bir kişi balık yese yeminini bozmuş olmaz.' diyen fakihlerin gerekçesi nedir? Oysa gördüğünüz gibi Allah Teâlâ balığı et diye nitelemiş." **dersen şöyle derim:** Yeminler alışkanlıklara bağlıdır. İnsanlar da mutlak anlamda et dediklerinde bundan balığı anlamazlar. Mesela adam oğluna "Şu parayla et satın al." dese ve balık alıp gelse, yadırganmayı hak etmiş olur. Benzeri: Allah Teâlâ, "Allah katında canlıların en kötüsü nankörce inkâr edenlerdir." [Enfâl 8/55] âyetinde kâfiri canlı (*dâbbe*) diye nitelemiştir. Şimdi biri, 'Ben hiçbir canlıya binmeyeceğim.' dese ve bir kâfirin sırtına binse yeminini bozmuş olmaz.

[1620] حِلْيَةً (Süs eşyaları) inci ve mercandır. İnsanların bunları takınmasından maksat da kadınların takınmasıdır, çünkü onlar da insanlara dâhildir ve erkekler için süslenip püslenmektedirler. Bu sebeple, kadın süsü diğerlerinin de süsü olmaktadır.

[1621] *Mahr* (مخر), geminin, pruvasıyla [yani ön ve baş tarafıyla] suyu ikiye ayırmasıdır. Ferrâ'dan "*Mahr*, gemilerin rüzgârda giderken çıkarttıkları sestir." görüşü nakledilmiştir.

[1622] "Lütuf arama" ticaretle iştigal etmek demektir.

15-16. Sizi sarsar diye Arz'a çakılı dağları yerleştirmiştir; gideceğiniz yolu sayesinde bulasınız diye de nehirler ve yollar... Bir de alametler... Yıldız(lar)la da yine kendileri yol bulmaktadır.

[1623] أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ ifadesi, "Arz'ın sizi sağa sola meylettirip çalkalamasını istemediği için" demektir. *Mâ'id* de gemiye bindiği zaman başı dönen kimse demektir.

١٣- ﴿وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾

[١٦١٨] {وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ} معطوف على الليل والنهار يعني ما خلق فيها من حيوان وشجر وثمر وغير ذلك مختلف الهيآت والمناظر.

١٤- ﴿وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[١٦١٩] {لَحْمًا طَرِيًّا} هو السمك، ووصفه بالطراوة؛ لأنّ الفساد يسرع إليه، فيسارع إلى أكله خيفة للفساد عليه. فإن قلت: ما بال الفقهاء قالوا: إذا حلف الرجل لا يأكل لحمًا، فأكل سمكًا، لم يحنث. والله تعالى سماه لحمًا كما ترى؟ قلت: مبنى الأيمان على العادة، وعادة الناس إذا ذكر اللحم على الإطلاق أن لا يفهم منه السمك، وإذا قال الرجل لغلامه: اشتر بهذه الدراهم لحمًا فجاء بالسمك، كان حقيقًا بالإنكار. ومثاله أن الله تعالى سمى الكافر دابة في قوله: إنّ شرّ الدواب عند الله الذين كفروا، فلو حلف حالف لا يركب دابة فركب كافرًا لم يحنث.

[١٦٢٠] {حِلْيَةً} هي اللؤلؤ والمرجان. والمراد بلبسهم: لبس نسائهم، لأنهنّ من جملتهم، ولأنهنّ إنما يتزينّ بها من أجلهم، فكأنها زينتهم ولباسهم.

[١٦٢١] المخر: شق الماء بحيزومها. وعن الفراء: هو صوت جري الفلك بالرياح.

[١٦٢٢] وابتغاء الفضل: التجارة.

١٥- ﴿وَأَلْقَى فِي الأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

١٦- ﴿وَعَلامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[١٦٢٣] {أَن تَمِيدَ بِكُمْ} كراهة أن يميل بكم وتضطرب والمائد: الذي يدار به إذا ركب البحر.

[1624] Söylendiğine göre Allah Teâlâ Arz'ı yarattığında Arz gidip gelmeye başlamış. Melâike de 'Bu, herhangi birinin üzerinde yerleşebileceği bir şey değil.' deyince dağlarla öyle sağlamlaştırılmış ki melekler bunların neden yaratıldığını anlayamamış.

[1625] وَأَنْهارًا ifadesi "Arz'da nehirler meydana getirdi." demektir; çünkü ألقى fiilinde جعل anlamı vardır. أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهادًا وَالْجِبالَ أَوْتادًا (Arz'ı [hayata elverişli] bir 'yatak' hâline getirmedik mi? Dağları ise (Arz'ın sarsılmasını önleyen) birer 'kazık'... [Nebe' 78/6-7]) ifadesine bakılırsa, burada aynı eylem için ألقى yerine جعل kullanıldığı görülür. "Alâmetler", yolcuların kılavuzluğuna başvurdukları dağ, su kaynağı vb. büyük işaretlerdir. "Yıldız"dan maksat yıldız cinsidir. Tıpkı "insanların elinde *para* çoğaldı." şeklindeki ifaden gibi. Bu yıldızın Ülker, İkizler, Kutupyıldızı ve Oğlak olduğu Süddî'den nakledilmiştir.

[1626] وبالنَّجْم kelimesini Hasan-ı Basrî *necm*in çoğulu olarak وبالنُّجُم ve وبالنُّجْم şeklinde okumuştur; *ruhn* ve *ruhun* kelimeleri[nin *rehn*in çoğulu olması] gibi. Cim'in harekesiz okunması [peşpeşe gelen iki zammeden doğan ağırlığı] hafifletmek içindir. نُجُم kelimesinin نُجُوم'dan Vav'ın hafiflik için hazfedilmesiyle meydana geldiği de söylenmiştir.

[1627] **Şayet** "Yıldız(lar)la da yine kendileri yol bulmaktadır.' [gâib] ifadesi ile hitap üslubundan çıkılmış, araya هُمْ zamiri getirilerek بِالنَّجْمِ kelimesi fiilinin önüne alınmıştır. Burada adeta şöyle denmektedir: 'Özellikle yıldız ile bilhassa bunlar yol bulmaktalar.' O halde, 'bunlar'dan maksat kimdir?" **dersen şöyle derim:** Sanki Kureyş'i kastediyor. Nitekim bunlar seyrüseferlerinde yollarını yıldızlarla bulurlardı, bu hususta başkalarının sahip olmadığı bir bilgiye sahiptiler. Dolayısıyla, bunların şükretmesi daha çok gerekmektedir, bundan ders ve ibret çıkartmak bunlar için daha elzemdir, bu sebeple "bilhassa bunlar" denilmiştir.

17. Yaratan yaratmayan gibi olur mu hiç?! Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

[1628] **Şayet** "*Yaratmayan*dan maksat putlardır, o halde, bunlardan niçin akıl sahipleri için kullanılan من kelimesi ile bahsedildi?" **dersen şöyle derim:** Bu birkaç şekilde açıklanabilir. (i) Müşrikler bunlara tanrı demekte ve tapınmaktaydı. Bu sebeple, kendilerine ilim sahibi muamelesi yapıldı. Devamındaki "Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir şey yaratamaz*lar*." [Nahl 16/20] ifadesine dikkat ediniz. (ii) "Yaratan" kelimesi ile "yaratamayan" kelimesi arasında şeklî benzerlik (*müşâkele*) söz konusudur.

[١٦٢٤] قيل: خلق الله الأرض فجعلت تمور، فقالت الملائكة: ما هي بمقرّ أحد على ظهرها، فأصبحت وقد أرسيت بالجبال، لم تدر الملائكة ممّ خلقت.

[١٦٢٥] {وَأَنْهَارًا} وجعل فيها أنهارًا، لأن {وألقى} فيه معنى جعل. ألا ترى إلى قوله {أَلَمْ نَجْعَلِ لْأَرْضَ مِهادًا وَالْجِبالَ أَوْتَادًا} [النبأ: ٦]. {وَعَلامَاتٍ} هي معالم الطرق وكل ما تستدل به السابلة من جبل ومنهل وغير ذلك. والمراد بالنجم: الجنس، كقولك: كثر الدرهم في أيدي الناس. وعن السديّ: هو الثريا، والفرقدان؛ وبنات نعش، والجدي.

[١٦٢٦] وقرأ الحسن: «وبالنجم»، بضمتين، وبضمة وسكون، وهو جمع نجم، كرهن ورهن، والسكون تخفيف. وقيل حذف الواو من النجوم تخفيفًا.

[١٦٢٧] فإن قلت: قوله {وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ} مخرج عن سنن الخطاب، مقدم فيه «النجم»، مقحم فيه «هم»، كأنه قيل: وبالنجم خصوصًا هؤلاء خصوصًا يهتدون، فمن المراد ب {هُمْ}؟ قلت: كأنه أراد قريشًا: كان لهم اهتداء بالنجوم في مسايرهم، وكان لهم بذلك علم لم يكن مثله لغيرهم، فكان الشكر أوجب عليهم، والاعتبار ألزم لهم، فخصصوا.

١٧- ﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لا يَخْلُقُ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٦٢٨] فإن قلت: {مَنْ لَا يَخْلُقُ} أريد به الأصنام، فلم جيء بمن الذي هو لأولي العلم؟ قلت: فيه أوجه، أحدها: أنهم سموها آلهة وعبدوها، فأجروها مجرى أولي العلم. ألا ترى إلى قوله على أثره {وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ} [النحل: ٢٠] والثاني: المشاكلة بينه وبين من يخلق.

(iii) Mâna, “yaratan, yaratamayan ilim sahiplerine bile benzemez; o halde, ilim namına hiçbir şeye sahip olmayan bir şeye nasıl benzeyecek?!” şeklindedir. Tıpkı “Ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler.” [A‘râf 7/195] ifadesi gibi, yani bu ‘tanrı’ların durumu eli, ayağı, kalbi, kulağı olanlardan daha düşüktür, çünkü bunlar hayat sahibi, kendileri ise ‘ölü’dür. O halde, bunlara tapmak nasıl doğru olabilir?! Tabiî bu, “Söz konusu organlara sahip olsalar, tapılabilirdi.” anlamına gelmez.

[1629] **Şayet** “Bu ifade, putlara tapıp onları Allah’a benzeterek ‘tanrı’ diyen ve böylece, yaratıcı olmayanı yaratıcı haline getiren kimseleri susturmaktadır; bu durumda, onları hakkıyla susturmak için ‘Yaratamayan, *yaratan gibi* olur mu hiç?!’ denmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Allah’tan başkasını, tanrı diyerek ve tapınarak Allah’ın benzeri haline getirip, O’nunla bunları eşitleyince, Allah’ı yaratılmışlar cinsinden, yaratıklara benzeyen bir varlığa dönüştürmüş oldular. Allah da “Yaratan, yaratmayan gibi olur mu hiç?!” ifadesiyle bunu yadırgayıp reddetmiş oldu.

18. Allah’ın nimetlerini saymaya kalksanız, bitiremezsiniz. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

19. Allah gizlediklerinizi de bilir, açığa vurduklarınızı da...

[1630] لا تُحْصُوها ifadesi, “Bırakın nimetlerin şükrünü hakkıyla eda etmeyi, sayısını bile tam olarak tespit edemezsiniz, buna tâkatiniz yetmez.” demektir. Bu ifadeyi, tâdat ettiği nimetlerin peşinden getirerek bu sayılanların ötesinde hadde hesaba gelmeyen nice nimetler bulunduğuna dikkat çekmiştir.

[1631] “Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Çünkü nimetin şükrünü eda etmekteki kusurlarınızı görmezden gelmekte, gösterdiğiniz tefritten dolayı nimeti kesmemekte ve nankörlük ettiğiniz için de hemen cezalandırmamaktadır.

[1632] “Allah” amellerinizden “gizlediklerinizi de bilir, açığa vurduklarınızı da!” Bu ifade, tehdittir.

20. Allah’tan başka taptıkları ise hiçbir şey yaratamazlar. Kendileri yaratılmışlardır, çünkü...

21. Diri değil, ölüdürler. Ne zaman diriltileceklerinin de farkında değillerdir!

والثالث: أن يكون المعنى أنّ من يخلق ليس كمن لا يخلق من أولي العلم، فكيف بما لا علم عنده كقوله {أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا} [الأعراف: ١٩٥] يعني أنّ الآلهة حالهم منحطة عن حال من لهم أرجل وأيد وآذان وقلوب، لأنّ هؤلاء أَحياء وهم أموات، فكيف تصح لهم العبادة؟ لا أنها لو صحت لهم هذه الأعضاء لصحّ أن يعبدوا.

[١٦٢٩] فإن قلت: هو إلزام للذين عبدوا الأوثان وسموها آلهة تشبيهًا بالله، فقد جعلوا غير الخالق مثل الخالق، فكان حق الإلزام أن يقال لهم: أفمن لا يخلق كمن يخلق؟ قلت: حين جعلوا غير الله مثل الله في تسميته باسمه والعبادة له وسوّوا بينه وبينه، فقد جعلوا الله تعالى من جنس المخلوقات وشبيهًا بها، فأنكر عليهم ذلك بقوله {أَفَمَن يَخْلُقُ كَمَن لَا يَخْلُقُ}.

١٨- ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللّٰهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٩- ﴿وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾

[١٦٣٠] {لَا تُحْصُوهَا} لا تضبطوا عددها ولا تبلغه طاقتكم، فضلًا أن تطيقوا القيام بحقها من أداء الشكر، أتبع ذلك ما عدّد من نعمه تنبيهًا على أنّ وراءها ما لا ينحصر ولا ينعدّ.

[١٦٣١] {إِنَّ اللّٰهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ} حيث يتجاوز عن تقصيركم في أداء شكر النعمة، ولا يقطعها عنكم لتفريطكم، ولا يعاجلكم بالعقوبة على كفرانها.

[١٦٣٢] {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ} من أعمالكم، وهو وعيد.

٢٠- ﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾

٢١- ﴿أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾

[1633] وَالَّذِينَ يَدْعُونَ, kâfir(leri değil, on)ların “Allah’tan başka” dua ettikleri ‘tanrı’ları ifade etmektedir. [“Dua ettiğiniz…” anlamında] Tâ ile ve [“kendisine dua edilenler” anlamında] يُدْعَوْنَ şeklinde meçhul olarak da okunmuştur.

[1634] Bu ‘tanrı’ların; ‘yaratıcı’, ‘hayat sahibi’ ve ‘diriliş vaktini bilen’ olma özelliklerini taşımadıkları, aksine ‘yaratılmış’, ‘ölü’ ve ‘gaybı bilmeyen’ şeyler olarak, yaratılmışların özelliklerini taşıdıkları gösterilerek kendilerinde tanrılık hususiyetlerinin de bulunmadığı ifade edilmiştir.

[1635] “Diri değil, ölüdürler.” ifadesinin anlamı şudur: Gerçekten tanrı olsalardı, ölü değil, diri olurlardı; yani ölmek nedir bilmeyen Zat gibi, kendileri hakkında da *ölme* fiili düşünülemezdi. Oysa durum bunun tam tersidir.

[1636] “Ne zaman diriltileceklerini” ifadesindeki zamir, dua edenlere aittir, yani bu ‘tanrı’lar, ‘kul’larının ne zaman diriltileceğinin de farkında değildir! Burada Müşriklerle dalga geçilmekte, ‘tanrı’larının ne zaman diriltileceklerini bilmedikleri, dolayısıyla onlara ettikleri kulluğun karşılığını verme imkânlarının da bulunmadığı belirtilmektedir. Burada, yeniden dirilişin mutlaka gerçekleşeceği ve bunun insanları yükümlü kılmanın kesin bir gereği olduğu gösterilmektedir.

[1637] Bir açıklama da mânanın şöyle olmasıdır: Yontarak ve suret vererek putları asıl insanlar yaratmakta, putların ise böyle bir güçleri bulunmamaktadır, yani ‘kul’larından daha âcizdirler ve ‘ölü’dürler; hayat diye bir şeyin olmadığı donuk şeylerdir. “Diri değildirler” yani öyle ölüler vardır ki, öldükten sonra dirilir; Allah’ın canlı bir varlık haline getirdiği nutfeler gibi, ölümünden sonra diriltilecek olan canlı bedenler gibi… [Putların ana maddesi olan] taş ise, ölü halinin peşinden hayatın gelmeyeceği bir ‘ölü’dür. Bu, ölümünün çok daha derin / katmerli olduğunu göstermektedir. “Ne zaman diriltileceklerinin de farkında değiller!” ifadesiyle putların haliyle dalga geçilmektedir, yani bu ‘tanrı’lar hayat sahiplerinin ne zaman diriltileceklerini de bilmezler! Çünkü cansız donuk bir şeyin herhangi bir şeyi bile ‘fark etme’si imkânsız iken, şu evreni ayakta tutan mutlak hayat sahibinden, yani Yüce Allah’tan başka hiçbir canlının bilmediği bir şeyi mi fark edecek!?

[1638] Üçüncü bir açıklama da şudur: “Dua ettikleri”nden maksat melekler olabilir. Bir kısım Araplar bunlara taparlardı; oysa bunlar “ölüdürler”, yani mutlaka öleceklerdir; “diri değildirler” yani hayatları ebedi değildir. “… farkında değiller”, yani ne zaman diriltileceklerine dair bir bilgileri yoktur.

[١٦٣٣] {وَالَّذِينَ يَدْعُونَ} والآلهة الذين يدعوهم الكفار {مِنْ دُونِ اللَّهِ} وقرئ بالتاء. وقرئ «يُدْعَون»، على البناء للمفعول.

[١٦٣٤] نفى عنهم خصائص الإلهية بنفي كونهم خالقين وأحياء لا يموتون وعالمين بوقت البعث، وأثبت لهم صفات الخلق بأنهم مخلوقون وأنهم أموات وأنهم جاهلون بالغيب.

[١٦٣٥] ومعنى: {أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ} أنهم لو كانوا آلهة على الحقيقة لكانوا أحياء غير أموات، أي غير جائز عليها الموت كالحيّ الذي لا يموت وأمرهم على العكس من ذلك.

[١٦٣٦] والضمير في {يُبْعَثُونَ} للداعين، أيّ لا يشعرون متى تبعث عبدتهم. وفيه تهكم بالمشركين وأنّ آلهتهم لا يعلمون وقت بعثهم، فكيف يكون لهم وقت جزاء منهم على عبادتهم. وفيه دلالة على أنه لا بدّ من البعث وأنه من لوازم التكليف.

[١٦٣٧] ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى أن الناس يخلقونهم بالنحت والتصوير، وهم لا يقدرون على نحو ذلك، فهم أعجز من عبدتهم أموات جمادات لا حياة فيها، غير أحياء يعني أنَّ من الأموات ما يعقب موته حياة، كالنطف التي ينشئها الله حيوانًا وأجساد الحيوان التي تبعث بعد موتها. وأمّا الحجارة فأموات لا يعقب موتها حياة، وذلك أعرق في موتها {وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ} أي وما يعلم هؤلاء الآلهة متى تبعث الأحياء تهكم بحالها، لأنّ شعور الجماد محال، فكيف بشعور ما لا يعلمه حي إلا الحيّ القيوم سبحانه.

[١٦٣٨] ووجه ثالث: وهو أن يراد بالذين يدعون الملائكة، وكان ناس منهم يعبدونهم، وأنهم أموات، أي لا بدّ لهم من الموت، غير أحياء: غير باقية حياتهم. وما يشعرون: ولا علم لهم بوقت بعثهم.

[1639] (Ne zaman anlamındaki) *eyyâne* kelimesi, *iyyâne* şeklinde de okunmuştur.

22. Tanrınız tek bir tanrıdır. Âhirete iman etmeyenlerin kalpleri bunu (yani, sevip bağlandıkları putları yıkan tevhit ilkesini) yadırgamakta, kendileri de büyüklük taslâmaktadır.

23. Şüphe yok ki Allah, onların gizlediklerini de bilmektedir açığa vurduklarını da... Büyüklük taslayanları O elbette sevmez.

[1640] "Tanrınız tek bir tanrıdır." Yani yukarıda anlatılanlardan şu açıkça ortaya çıktı ki; Allah'tan başkasına tanrılık izafe etmek bâtıl bir iddiadır ve tanrılık, herhangi bir ortağı bulunmaksızın sadece O'na aittir. İşte, vahdaniyetin kesinleşmesinin ve delilinin netleşmesinin bir neticesi de, bunların şirklerinde devam etmeleri ve kalplerinin tek tanrı inancını yadırgayıp bunu bir türlü benimseyememesi, kabul ve ikrar edemeyecek kadar kendilerini büyük görmeleri olmaktadır.

[1641] "Şüphe yok ki Allah, onların gizlediklerini de bilmektedir açığa vurduklarını da..." Dolayısıyla, bunların karşılığını kendilerine verecektir. Bu bir tehdittir. "Büyüklük taslayanları O elbette sevmez." Burada tevhide karşı büyüklük taslayanlar, yani Müşrikler kastedilmiş olabileceği gibi, herhangi bir konuda büyüklük taslayan herhangi bir kişi de kastedilmiş olabilir ki Müşrikler de onun kapsamına girerler.

24. Onlara; "Rabbiniz ne indirmiş?" denildiği zaman, "Evvelkilerin masallarını!.." derler.

25. Böylece, Kıyamet günü kendilerinin bütün yüklerini taşımakla kalmayıp, bilgisiz olarak saptırdıkları kişilerin yüklerinin bir kısmını da yüklenirler. Bakınız; ne kötü bir yük yükleniyorlar!

[1642] ماذا kelimesi "Rabbiniz hangi şeyi indirmiş?" anlamında أنزل (indirdi) fiilinin mef 'ûlü olarak mansuptur. Ya da "Rabbinizin indirdiği şey ne imiş?" anlamında mübteda olarak merfû'dur. Mansup kabul ettiğinde, أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ ifadesi, "İndiğini *iddia ettiğiniz* şeyler evvelkilerin masallarıdır." anlamına gelir. Merfû' kabul ettiğinde ise mâna, "İndirilenler, evvelkilerin masallarıdır." şeklinde olur. ماذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوُ (Ne infak edeceklerini [soruyorlar]; de ki: İhtiyaç fazlası. [Bakara 2/219]) âyetinde olduğu gibi. Ancak bu durum الْعَفْوَ kelimesini merfû' okuyanlara göredir. **Şayet** "Bu çelişkili bir sözdür; zira 'Rabbin inzal ettiği' şey *masal* olamaz." **dersen şöyle derim:** Bu, ["Şu size gönderilen peygamberiniz, cinlinin teki!.." [Şu'arâ 26/27] âyetinde geçen] "peygamberiniz" ifadesi gibi alaylı bir ifadedir.

[١٦٣٩] وقرئ «إيان»، بكسر الهمزة.

٢٢-﴿إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ﴾

٢٣-﴿لا جَرَمَ أَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ﴾

[١٦٤٠] {إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ} يعني أنه قد ثبت بما تقدّم من إبطال أن تكون الإلهية لغيره، وأنها له وحده لا شريك له فيها، فكان من نتيجة ثبات الوحدانية ووضوح دليلها: استمرارهم على شركهم، وأنّ قلوبهم منكرة للوحدانية، وهم مستكبرون عنها وعن الإقرار بها.

[١٦٤١] {لَا جَرَمَ} حقًا {أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ} سرّهم وعلانيتهم فيجازيهم، وهو وعيد {أَنَّهُ لَا يُحِبُّ لْمُسْتَكْبِرِينَ} يجوز أن يريد المستكبرين عن التوحيد، يعني المشركين. ويجوز أن يعمّ كل مستكبر، ويدخل هؤلاء تحت عمومه.

٢٤-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

٢٥-﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلا سَاءَ مَا يَزِرُونَ﴾

[١٦٤٢] {مَاذَا} منصوب بأنزل، بمعنى: أي شيء {أَنزَلَ رَبُّكُمْ} أو مرفوع بالابتداء بمعنى: أي شيء أنزله ربكم، فإذا نصبت فمعنى {أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ} ما يدّعون نزوله أساطير الأوّلين، وإذا رفعته فالمعنى: المنزل أساطير الأوّلين، كقوله {مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ} [البقرة: ٢١٩] فيمن رفع. فإن قلت: هو كلام متناقض، لأنه لا يكون منزل ربهم وأساطير؟ قلت: هو على السخرية كقوله {إِنَّ رَسُولَكُمُ} [الشعراء: ٢٧]

[1643] Bu, ya Müşriklerin birbirlerine söylediği ya da Müslümanların onlara söylediği bir sözdür. Bunun, Mekke'nin girişlerine dağılıp insanları Peygamber (s.a.)'den uzaklaştırmaya çalışan propagandistlerin sözü olduğu da söylenmiştir. Hacı kafileleri, Peygamber (s.a.)'e ne indirildiğini sorduklarında, bunlar "evvelkilerin anlattıkları, eskilerin boş iddiaları" derlermiş.

[1644] لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ yani bunu, insanları saptırıp Peygamber (s.a.)'den uzaklaştırmak için söylerler ve böylece kendi sapmalarının bütün yükünü yüklendikleri gibi, onların saptırmasıyla sapan kimselerin yüklerinin bir kısmını da -ki saptırma günahıdır- yüklenmiş olurlar; çünkü saptıran ile sapan ortaktır. Biri saptırmakta, diğeri de kendisini saptırana boyun eğmektedir, dolayısıyla günahı ikisi de yüklenecektir. لِيَحْمِلُوا'daki Lâm bir amaç ifade etmeksizin illet beyan eder. [Yani "vebal yüklenelim." diye saptırıyor değiller. Ama sonuçta vebal yüklenmekteler.] "Şer korkusuyla kentten ayrıldım." ifaden gibi.

[1645] بِغَيْرِ عِلْمٍ (Bilgisiz olarak) ifadesi, mef'ûlün hâlini anlatmaktadır; yani kendilerinin saptırıcı olduğunu bilmeyen kimseleri saptırmaktalar. Bunların saptırdığı kişilerin de -bilgisiz olmalarına rağmen- "dalâlette oldukları" ve "vebal yüklendikleri" söylenmiştir, çünkü akıllarını kullanıp hak ile bâtılı ayırt edene kadar araştırıp incelemeleri gerekiyordu.

26. Kendilerinden öncekiler de (gerçekleri çarpıtarak) tuzak kurmuşlardı. Ama sonuçta Allah (azabı ile) gelerek binalarını temellerinden çökertmiş, üstlerindeki tavanlar başlarına yıkılmıştı! Ve bu azap onlara hiç farketmedikleri bir yer ve zamanda gelmişti.

27. Sonra, "Haklarında cepheleştiğiniz o ortaklarım(!) nerede hani?!" diyerek onları Kıyamet günü de rezil edecektir. Kendilerine bilgi verilmiş olanlar, "Bugün rezillik ve kötülük inkârcı nankörler üzerinedir şüphesiz!" derler.

28. Onlar ki melekler bunların canını kendi kendilerine zulmederlerken alır da "Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk." diyerek boyun bükerler. Hayır! Allah sizin yaptıklarınızı bilmektedir!

29. O halde temelli kalmak üzere Cehennem'in kapılarından girin! Ne kötüdür büyüklük taslayanların varacağı yer!

[١٦٤٣] وهو كلام بعضهم لبعض، أو قول المسلمين لهم، وقيل: هو قول المقتسمين: الذين اقتسموا مداخل مكة ينفرون عن رسول الله ﷺ، إذا سألهم وفود الحاج عما أنزل على رسول الله ﷺ، قالوا أحاديث الأوّلين وأباطيلهم.

[١٦٤٤] {لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ} أي قالوا ذلك إضلالا للناس وصدًّا عن رسول الله ﷺ، فحملوا أو زاد ضلالهم {كَامِلَةً} وبعض أوزار من ضلّ بضلالهم، وهو وزر الإضلال، لأن المضلّ والضال شريكان: هذا يضله، وهذا يطاوعه على إضلاله، فيتحاملان الوزر، ومعنى اللام التعليل من غير أن يكون غرضًا، كقولك: خرجت من البلد مخافة الشر.

[١٦٤٥] {بِغَيْرِ عِلْمٍ} حال من المفعول أي يضلون من لا يعلم أنهم ضلال وإنما وصف بالضلال واحتمال الوزر من أضلوه وإن لم يعلم لأنه كان عليه أن يبحث وينظر بعقله حتى يميز المحق والمبطل.

٢٦- ﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لا يَشْعُرُونَ﴾

٢٧- ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

٢٨- ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٢٩- ﴿فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[1646] القواعد binaların dayandığı sütunlar demektir. Temel anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu temsilî bir ifadedir: Müşrikler Allah ve Resulüne tuzak kurmak için ortaya birtakım dikili şeyler koydular, Allah da bunları o diktikleri şeylerin içinde helâk etti. Öyle bir toplum gibi ki onlar bir bina dikip onu sütunlarla desteklemişler, daha sonra, sarsılan sütunlarından binaya [bir afet] gelip tavan üzerlerine çökmüş ve helâk olmuşlardır. "Kim kardeşi için kuyu kazarsa, oraya yüzükoyun kendisi düşer!" [Kendi kazdığı kuyuya düşmek] deyimi de bunu anlatmaktadır. Söylendiğine göre bu kişi, Babil'de beş bin zirâ / kol -bir görüşe göre ise 2 fersah- uzunluğunda bir kule inşa eden Ken'ân oğlu Nemrut imiş. Allah öyle bir rüzgâr estirmiş ki kule, Nemrut ve kavminin üzerine çökmüş ve helâk olmuşlar.

[1647] "Allah'ın gelmesi"nden maksat, "hiç farketmedikleri" hesap etmedikleri, beklemedikleri "bir yer ve zamanda, temellerinden" yani temellerinin olduğu kısımdan *emrinin* gelmesidir.

[1648] بنيانهم (binalarını) ifadesi, بيتهم (evlerini) şeklinde; السَّقْف (çatı) kelimesi de iki zamme ile السُّقُف (çatıları) şeklinde de okunmuştur.

[1649] يُخْزِيهِمْ insanı rezil edecek bir azapla onları zelil eder demektir. "*Ya Rabbi! Sen kimi Ateş'e sokarsan onu perişan etmişsin demektir.*" [Âl-i 'İmrân 3/192]

[1650] Bunun dünyadaki azapları olduğunu belirtip, "sonra" ahirette de azap olduğunu kastediyor.

[1651] شُرَكائِيَ (ortaklarım) ifadesinde Allah Teâlâ, Müşriklerin, tanrıları kendisine izafe edişlerini hikâye ederek ortakları kendisine izafe etmekte ve böylece onlarla alay ederek kendilerini kınamaktadır.

[1652] تُشَاقُّونَ فِيهِمْ ifadesi, "kendileri ve 'anlamları' hakkında müminlere düşmanlık edip, dâvalaştığınız" demektir. Nun'un kesresi ile تُشَاقُّونِ şeklinde de okunmuştur; "Benimle cepheleştiğiniz" anlamındadır; çünkü müminlerle cepheleşmek, bir nev-'i Allah'la cepheleşmektir.

[1653] "Kendilerine bilgi verilmiş olanlar" peygamberler ile ümmetlerini imana davet edip öğüt veren âlimlerdir. Ancak bunlar, onların karşısında büyüklük taslayarak onlara yönelmemekte, onlarla cepheleşmektedir. Bunu, [yani "Bugün rezillik ve kötülük inkârcı nankörler üzerinedir şüphesiz!" sözünü] işbu kimselerle şamata yapmak için "Oh olsun!" kabilinden söyleyeceklerdir. Allah bu ifadeyi, bunu işitenlere bir lütuf olsun diye bu zevatın dilinden aktarmaktadır. Bunların melekler olduğu da söylenmiştir.

[١٦٤٦] القواعد: أساطين البناء التي تعمده. وقيل: الأساس وهذا تمثيل، يعني أنهم سووا منصوبات ليمكروا بها الله ورسوله، فجعل الله هلاكهم في تلك المنصوبات، كحال قوم بنوا بنيانًا وعمدوه بالأساطين فأتى البنيان من الأساطين بأن ضعضعت فسقط عليهم السقف وهلكوا. ونحوه: من حفر لأخيه جبًا وقع فيه منكبًا. وقيل: هو نمرود بن كنعان حين بنى الصرح ببابل طوله خمسة آلاف ذراع. وقيل فرسخان، فأهب الله الريح فخر عليه وعلى قومه فهلكوا.

[١٦٤٧] ومعنى إتيان الله: إتيان أمره {مِنَ الْقَوَاعِدِ} من جهة القواعد {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} من حيث لا يحتسبون ولا يتوقعون.

[١٦٤٨] وقرئ «فأتى الله بيتهم». «فخرّ عليهم السقُفُ»، بضمتين.

[١٦٤٩] {يُخْزِيهِمْ} يذلهم بعذاب الخزي {رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ} [آل عمران: ١٩٢]

[١٦٥٠] يعني هذا لهم في الدنيا، ثم العذاب في الآخرة.

[١٦٥١] {شُرَكَائِيَ} على الإضافة إلى نفسه حكاية لإضافتهم، ليوبخهم بها على طريق الاستهزاء بهم.

[١٦٥٢] {تُشَاقُّونَ فِيهِمْ} تعادون وتخاصمون المؤمنين في شأنهم ومعناهم. وقرئ «تشاقونِ»، بكسر النون، بمعنى: تشاقونني؛ لأنّ مشاقة المؤمنين كأنها مشاقة الله.

[١٦٥٣] {قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ} هم الأنبياء والعلماء من أممهم الذين كانوا يدعونهم إلى الإيمان ويعظونهم، فلا يلتفتون إليهم ويتكبرون عليهم ويشاقونهم، يقولون ذلك شماتة بهم وحكى الله ذلك من قولهم ليكون لطفًا لمن سمعه. وقيل: هم الملائكة.

[1654] تتوفاهم ifadesi Yâ ile de Tâ ile de okunmuş; ayrıca Tâ, Tâ'ya idğam edilerek الذينَ تَّوفاهم şeklinde de okunmuştur.

[1655] فَأَلْقَوُا السَّلَمَ şu demektir: Barışmaya çalışırlar, alçakgönüllülük gösterirler, dünyadaki cepheleşme ve kibirlerinin aksi tutumlar sergilerler ve "Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk!' derler. Kendilerinden sâdır olan inkâr ve düşmanlığı kabul etmezler. O ilim sahipleri de bunun üzerine "Hayır! Allah sizin yaptıklarınızı bilmektedir ve yaptıklarınızın karşılığını verecek." derler. Bu da bir şamatadır, "O halde Cehennem'in kapılarından girin!" ifadesi de…

30. Müttakîlere "Rabbiniz ne indirmiş?" denildiği vakit ise "Hayır (indirmiştir.)" derler. Bu dünyada ihsan üzere hareket edenlere muazzam bir iyilik vardır; Âhiret yurdu elbette daha hayırlıdır. Ne güzeldir müttakîlerin yurdu!

31. Yani, girecekleri o Adn Cennetleri ki, altlarından ırmaklar akar; orada diledikleri her şey kendilerinindir. Müttakîleri Allah işte böyle mükâfatlandırır.

32. Onlar ki melekler, bunların canını güzel güzel alacak ve "Selâm olsun size! Haydi girin Cennet'e, kendi yaptıklarınızın karşılığı olarak!" diyeceklerdir.

[1656] خَيْرًا "Hayır indirdi." demektir. "Peki, birincisi [أساطيرُ الأولين] merfû' okundu da bu neden mansup okundu?" **dersen şöyle derim:** İkrar edenin verdiği cevap ile reddedeninkini birbirinden ayırmak için. Yani, aynı soru müminlere sorulduğunda, kem küm etmeksizin [mansup olan ماذا şeklindeki] soruya uygun biçimde cevap vermiş; indirme fiilinin mef'ûlü olarak, yani indirilmiş olduğunu açık, net biçimde kabul ettiklerini gösterecek şekilde cevap vermişler ve خَيْرًا yani "Hayr*ı* indirdi." demişlerdir. Ötekiler ise soruya cevap verirken cevabı soru gibi mansup kılmadan, "evvelkilerin masallar*ı*" demiş ve bunların "indirilmekle alâkası olmadığını" göstermeye çalışmışlardır.

[1657] Rivayete göre Arap kabileleri hac mevsiminde (Mekke'ye) Peygamber (s.a.)'e dair haber getirecek kişiler gönderirmiş. Ancak, elçi geldiğinde, propagandistler "Muhammed'den uzak durmasını" isteyeyerek ona engel çıkartırlar ve "Onunla karşılaşmasan daha iyi." derlermiş. Bunun üzerine elçi, "Muhammed'in ne idüğüne dair malumat toplamadan ve onu görmeden geri dönersem, ben berbat bir elçiyim demektir." dermiş. Peygamber (s.a.)'in sahabilerinden biriyle karşılaştığında, onlar onun doğru söylediğine, gerçekten peygamber olarak gönderildiğine tanıklık ederlermiş ki "Hayrı indirdi." diyenler bunlardır.

[١٦٥٤] قرئ «تتوفاهم»، بالتاء والياء. وقرئ «الذينَ تَّوفاهم»، بإدغام التاء في التاء.

[١٦٥٥] {فَأَلْقَوُا السَّلَمَ} فسالموا وأخبتوا، وجاءوا بخلاف ما كانوا عليه في الدنيا من الشقاق والكبر، وقالوا: {مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ} وجحدوا ما وجد منهم من الكفر والعدوان، فردّ عليهم أولو العلم {إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ} فهو يجازيكم عليه، وهذا أيضًا من الشماتة وكذلك {فادخلوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ}.

٣٠-﴿وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ﴾

٣١-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ﴾

٣٢-﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٦٥٦] {خَيْرًا} أنزل خيرًا. فإن قلت: لم نصب هذا ورفع الأول؟ قلت: فصلا بين جواب المقرّ وجواب الجاحد، يعني أن هؤلاء لما سئلوا لم يتلعثموا، وأطبقوا الجواب على السؤال بينا مكشوفًا مفعولًا للإنزال، فقالوا خيرًا، أي أنزل خيرًا، وأولئك عدلوا بالجواب عن السؤال فقالوا: هو أساطير الأوّلين، وليس من الإنزال في شيء.

[١٦٥٧] وروي أن أحياء العرب كانوا يبعثون أيام الموسم من يأتيهم بخبر النبي ﷺ، فإذا جاء الوافد كفه المقتسمون وأمروه بالانصراف وقالوا: إن لم تلقه كان خيرًا لك، فيقول: أنا شرّ وافد إن رجعت إلى قومي دون أن أستطلع أمر محمد وأراه، فيلقى أصحاب رسول الله ﷺ فيخبرونه بصدقه، وأنه نبيّ مبعوث، فهم الذين قالوا خيرًا.

[1658] لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا (ihsan üzere hareket edenler için) ve devamındaki cümle, “hayır”dan bedeldir, “müttakiler için” ifadesinin aktarımı olup “Onlar bu sözü söyledi.” demektir. Buna göre, [خيرا kelimesi, أنزل değil, قالوا fiilinin mef‘ûlü olmakta ve] muhsinlere verilecek şey, önce “hayır” diye adlandırılmış, sonra aktarılmış olmaktadır. لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا ifadesinin, ihsan sahiplerine bir vaat olarak yeni başlamış bir söz olması da caizdir. Bu durumda, mezkûr ‘söz’leri, sergiledikleri güzel tutumlar cümlesinden olmakta ve bu sebeple methedilmektedirler.

[1659] حَسَنَةٌ sergiledikleri güzel tutum sebebiyle, dünyada alacakları mükâfat demektir. Âhirette ise kendileri için bundan daha hayırlısı mevcuttur. فَآتَاهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ (Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir. [Âl-i ‘İmrân 3/148]) âyetinde belirtildiği gibi.

[1660] “Ne güzeldir müttakîlerin yurdu” olarak ahiret yurdu! Yani burada medhe konu olan husus -geride geçtiğinden- ayrıca zikredilmemiştir. جَنَّاتُ عَدْنٍ (Adn cennetleri) ifadesi, [“*Bu* da Adn cennetleridir.” şeklinde]mahzuf bir mübtedanın haberidir, ancak [“Ne güzeldir müttakîlerin yurdu olarak Adn cennetleri!” anlamında] medhe konu olan şey de olabilir.

[1661] طَيِّبِينَ ifadesi, inkâr ve masiyetler yüzünden kendi kendine haksızlık etme durumundan uzak, tertemiz biçimde demektir; çünkü ظالمي أنفسهم (kendi kendilerine zulmederlerken) ifadesinin karşıtı olarak gelmiştir.

[1662] يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ Söylendiğine göre mümin kulun ölmesine ramak kaldığında, kendisine bir melek gelerek, “Selâm senin üzerine olsun ey Allah’ın velîsi! Allah sana *selâm* söylüyor, her tür tehlikeden uzak, esen olduğunu bildiriyor.” der ve onu cennetle müjdelermiş.

33. Galiba, (bu müşrikler) kendilerine bizzat meleklerin ya da Rabbinin emrinin gelmesini bekliyorlar?! Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. (Onlara bu yüzden azap etmekle) onlara Allah zulmetmiş değildi; kendi kendilerine zulmediyorlardı!

34. Bunun sonucu olarak da kendi yaptıkları şeylerin yol açtığı kötülükler başlarına geliverdi. Çepeçevre kuşattı onları alay edip durdukları şey!

[1663] تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ (meleklerin gelmesini) ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur; “ruhlarını kabzetmek üzere gelmelerini” anlamındadır. “Rabbinin emri” köklerini kurutacak azap ya da Kıyamettir.

[١٦٥٨] وقوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} وما بعده بدل من خيرًا، حكاية لقوله {لِلَّذِينَ اتَّقَوْا} أي قالوا هذا القول، فقدّم عليه تسميته خيرًا ثم حكاه. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ عدة للقائلين، ويجعل قولهم من جملة إحسانهم ويحمدوه عليه.

[١٦٥٩] {حَسَنَةٌ} مكافأة في الدنيا بإحسانهم، ولهم في الآخرة ما هو خير منها، كقوله {فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْيا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ} [آل عمران: ١٤٨]

[١٦٦٠] {وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ} دار الآخرة، فحذف المخصوص بالمدح لتقدّم ذكره. و{جَنَّاتُ عَدْنٍ} خبر مبتدأ محذوف ويجوز أن يكون المخصوص بالمدح.

[١٦٦١] {طَيِّبِينَ} طاهرين من ظلم أنفسهم بالكفر والمعاصي. لأنه في مقابلة ظالمي أنفسهم.

[١٦٦٢] {يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيْكُمْ} قيل: إذا أشرف العبد المؤمن على الموت جاءه ملك فقال: السلام عليك يا وليّ الله، الله يقرأ عليك السلام، وبشره بالجنة.

٣٣-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

٣٤-﴿فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[١٦٦٣] {تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ} قرئ بالتاء والياء، يعني أن تأتيهم لقبض الأرواح. و{أَمْرُ رَبِّكَ} العذاب المستأصل أو القيامة.

[1664] “Kendilerinden öncekiler de böyle” yani bunu benzerini “yapmışlar”, şirk koşup yalanlamışlardı. Onları yerle bir ederken, “onlara Allah zulmetmiş değildi; kendi kendilerine zulmediyorlardı!” Zira yerle bir edilmeyi hak ettikleri şeyler yapıyorlardı.

[1665] سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا ifadesi, “kötü amellerinin karşılığı” demektir ya da “Kötülüğün karşılığı dengi bir kötülüktür.” [Şûrâ 42/04] ifadesi gibidir.

35. Müşrikler, “Allah dileseydi, O’ndan başka bir şeye ne biz tapardık ne de atalarımız; O’nunki dışında hiçbir şeyi de haram kılmazdık.” demekteler. Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Açık-seçik iletmekten başka bir şey düşer mi ‘elçi’lere?!

[1666] Müşriklerin tâdat edilen inkâr ve inat türlerinden biri de budur: Deliller ortaya konduğu halde Allah’a şirk koşmaları, O’nun vahdaniyetini yadırgayıp reddetmeleri, yeniden dirilişi yadırgayıp reddetmeleri ve “Gelecekse gelsin haydi!” diyerek dalga geçmeleri, Peygamber (s.a.)’i yalanlayıp, onunla cepheleşmeleri, kendilerini hakkı kabul edemeyecek kadar büyük görmeleri… Yani bunlar, Allah’a ortak koşmuş; O’nun helal dediği *bahîra, sâ’ibe* vb. şeylere haram demiş; sonra da bu fiillerini Allah’a isnat ederek “O dileseydi, yapmazdık!” demişlerdir ki Cebriyye’nin söylediği de aynen budur. “Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı.” yani şirk koşmuş ve Allah’ın ‘helâl’ini ‘haram’laştırmışlardı. Bu yaptıklarının çirkinliği konusunda uyarıldıklarında da bunu Rablerine yamamaya çalıştılar!.. “Bu durumda” hakkı; Allah’ın şirki ve masiyetleri ‘dileme’yeceğini kanıtlarıyla “açık-seçik iletmekten” ve şirkin ne kadar çirkin ve bâtıl bir şey olduğunu, kulların fiilinden Allah’ın berî olduğunu, o fiilleri yapanın, kendi kasıtlarıyla, irade ve tercihleriyle bizzat kullar olduğunu; Allah’ın ise onları güzel işlere teşvik edip muvaffak kıldığını, çirkin işlerden men edip bu konuda tehdit ettiğini bildirmekten “başka bir şey düşer mi elçilere?!”

36. Gerçek şu ki Biz, her ümmetin içinde “Allah’a kulluk edin ve ‘tâgut’tan uzak durun!” diye bir elçi göndermişizdir. Ama Allah, içlerinden kimini (kendi yaptıkları sayesinde) hidayete erdirmiş; kimi de (tamamen kendi yaptıkları yüzünden) dalâlete müstehak olmuştur. Şimdi yeryüzünde gezin de elçileri yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu görün!

[١٦٦٤] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك الفعل من الشرك والتكذيب {فَعَلَ الذين مِن قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللهُ} بتدميرهم {ولكن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} لأنهم فعلوا ما استوجبوا به التدمير.

[١٦٦٥] {سَيِّئَاتُ مَا عَمِلوا} جزاء سيئات أعمالهم. أو هم كقوله {وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا} [الشورى: ٤٠].

٣٥-﴿وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

[١٦٦٦] هذا من جملة ما عدّد من أصناف كفرهم وعنادهم، من شركهم بالله وإنكار وحدانيته بعد قيام الحجج وإنكار البعث واستعجاله، استهزاء منهم به وتكذيبهم الرسول، وشقاقهم، واستكبارهم عن قبول الحق، يعني أنهم أشركوا بالله وحرّموا ما أحل الله، من البحيرة والسائبة وغيرهما، ثم نسبوا فعلهم إلى الله وقالوا: لو شاء لم نفعل، وهذا مذهب المجبرة بعينه {كَذَلِكَ فَعَلَ الذين مِن قَبْلِهِمْ} أي أشركوا وحرموا حلال الله فلما نبهوا على قبح فعلهم وركّوه على ربهم {فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ} إلا أن يبلغوا الحق، وأن الله لا يشاء الشرك والمعاصي بالبيان والبرهان، ويطلعوا على بطلان الشرك وقبحه وبراءة الله تعالى من أفعال العباد، وأنهم فاعلوها بقصدهم وإرادتهم واختيارهم والله تعالى باعثهم على جميلها وموفقهم له، وزاجرهم عن قبيحها وموعدهم عليه.

٣٦-﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

[1667] Gerçek şu ki; “Allah’ın kötüyü planlayıp şerri dilediği” fikrinin bâtıl olduğunu gösterirken, işi şuraya getirdi: Hiçbir toplum yoktur ki onlara *hayrı*, yani Allah’a iman edip O’na kulluk etmeyi ve şerden, yani tâğuta itaatten kaçınmayı emreden bir elçiyi Allah içlerinde görevlendirmiş olmasın. “Ama Allah, içlerinden kimini hidayete erdirmiş” yani lütfa lâyık olduğunu bildiği için ona lütfetmiş; “kimi de dalâlete müstehak olmuştur.” Yani kendi haline ve yüzüstü bırakılması (خذلان) kesinleşmiştir; çünkü Allah onun inkâra kararlı olduğunu, kendisinden hayır gelmeyeceğini bilmekte idi. “Şimdi yeryüzünde gezin de” yalanlayanlara ne yaptığımı “görün” ki, şerlilere ‘yaptığım şey’i yaptığıma göre, şerri Benim plânlamadığım ve dilemediğim hususunda hiçbir şüpheniz kalmasın.

37. Sen bunların doğru yola gelmelerini ne kadar istersen iste, Allah, saptırdığı birini elbette doğru yola getirmez! Bir yardımcıları da olmayacaktır!

[1668] Allah burada Kureyşlilerin Peygamber (s.a.) karşısındaki inatlarını ve Peygamber (s.a.)’in de onların iman etmelerini çok arzu ettiğini zikretmekte ve onların ‘dalâlete müstahak olan’ gruptan olduklarını ona bildirmekte, kendisinin “saptırdığı birini doğru yola getirmeyeceğini” yani kendi haline bıraktığı birine lütufta bulunmayacağını bildirmektedir; çünkü böyle bir şey abestir. Allah ise abes iş yapmaktan münezzehtir. Zira abes iş yapmak, Allah hakkında caiz olmayan çirkin şeyler kabilindendir.

[1669] لا يهدي (ifadesi) *lâ yuhdâ* (hidayete erdirilmez) şeklinde de okunmuş olup, “Ne sen ne de başka herhangi bir kişi onu doğru yola getirebilir. Allah onu kendi haline terk etmiştir.” anlamındadır. “Bir yardımcıları da olmayacaktır!” ifadesi, ‘saptırma’ ile, yardımın zıttı olan kendi haline terk etme anlamının kast edildiğine delildir. لا يهدي ifadesi *lâ yehtedî* (hidayete gelmez) anlamında da olabilir. *Hedâhu’llâhu fe-hedâ* (Allah ona hidayet etti, o da hidayete geldi.) denir. Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] *fe-inna’llâhe lâ hâdiye li-men yudıllu* ve *li-men edalle* (Allah’ın saptırdığını - saptıracağını doğru yola getirecek yoktur.) şeklinde okumuştur ki, *lâ yuhdâ* okuyanın kıraatini desteklemektedir. İbn Mes‘ûd [v. 327652] يهتدي’deki Tâ’yı Dal’a idgam ederek *lâ yehiddî* okumuştur. Bu ise birinci okuyuşu destekler. Ayrıca, [يُضِل (saptırdığı) yerine] fetha ile يَضِل (sapan) şeklinde de okunmuştur. Naha‘î de [v. 96/714] إن تحرِص kelimesini Râ’nın fethasıyla *in tahras* okumuştur ki zayıf bir lehçedir.

38. “Ölen birini Allah asla diriltmez!” diye olanca güçleriyle and içtiler. Elbette diriltir! Bu, O’nun kesin gerçekleşecek bir vaadidir, ama insanların çoğu bilmez.

[١٦٦٧] ولقد أمدّ إبطال قدر السوء ومشيئة الشر بأنه ما من أمة إلا وقد بعث فيهم رسولًا يأمرهم بالخير الذي هو الإيمان وعبادة الله، وباجتناب الشر الذي هو طاعة الطاغوت { فَمِنْهُم مَنْ هَدَى اللَّهُ} أي لطف به لأنه عرفه من أهل اللطف {وَمِنْهُم مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضلالة} أي ثبت عليه الخذلان والترك من اللطف، لأنه عرفه مصمما على الكفر لا يأتي منه خير {فَسِيرُوا فِي الأرض فانظروا} ما فعلت بالمكذبين حتى لا يبقى لكم شبهة في أني لا أقدّر الشر ولا أشاؤه، حيث أفعل ما أفعل بالأشرار.

٣٧-﴿إِنْ تَحْرِصْ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[١٦٦٨] ثم ذكر عناد قريش وحرص رسول الله ﷺ على إيمانهم، وعرّفه أنهم من قسم من حقت عليه الضلالة، وأنه {لَا يَهْدِى مَن يُضِلُّ} أي لا يلطف بمن يخذل، لأنه عبث، والله تعالى متعال عن العبث؛ لأنه من قبيل القبائح التي لا تجوز عليه.

[١٦٦٩] وقرئ «لا يُهدَى» أي لا تقدر أنت ولا أحد على هدايته وقد خذله الله. وقوله {وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ} دليل على أنّ المراد بالإضلال الخذلان الذي هو نقيض النصرة. ويجوز أن يكون {لَا يَهدِي} بمعنى لا يهتدي. يقال: هداه الله فهدى. وفي قراءة أبيّ «فإنّ الله لا هادي لمن يضل، ولمن أضلّ»، وهي معاضدة لمن قرأ «لا يهدى»، على البناء للمفعول. وفي قراءة عبد الله: «يَهِدّي»، بإدغام تاء يهتدي، وهي معاضدة للأولى. وقرئ «يضل» بالفتح. وقرأ النخعي: «إن تحرص»، بفتح الراء، وهي لغية

٣٨-﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَى وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

39. (Diriltecektir) ki, anlaşmazlığa düştükleri şeyleri onlara açıklasın ve nankörce inkâr edenler, kendilerinin yalancı olduğunu öğrensin.

[1670] "And içtiler" ifadesi "müşrikler demekteler" [Nahl 16/35] ifadesine ma'tûftur ve her iki ifadenin de [yani Allah'a and içerek günahlarını O'nun dilemesine bağlamaları ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmeleri] insanlara anlatılıp kayda geçirilmeye değer iki büyük inkâr olduğuna işaret etmektedir. بلى lafzı olumsuzluk ifadesinden sonrasını olumlama ifade eder; yani 'Aksine, Allah onları diriltir.' demektir. "Allah'ın vaadi" [yani وعدًا عليه ifadesi] بلى'nın delalet ettiği mânayı tekit eden bir masdardır; çünkü 'diriltir' fiili, Allah'ın bir vaadi olup bu vaadi yerine getirmenin hikmet açısından O'nun için *hak* olduğunu, gerekli olduğunu açıklamaktadır. "Ama insanların çoğu" kendilerinin diriltileceğini veya bunun Allah'a düşen zorunlu bir vaat olduğunu "bilmez." Çünkü şöyle demektedirler: Allah için hiçbir şey gerekli görülemez, iyi amel işleyene sevap vermek de, başka herhangi bir şey de hikmetin gereği değildir!..[1]

[1671] "Ki onlara açıklasın" ifadesi, "aksine" lafzının delalet ettiği şeye meteallık olup "Onları kendilerine açıklamak için diriltir." anlamındadır. "Onları" zamiri ölen kimseye râci olup mümin - kâfir herkesi içine alır. "Anlaşmazlığa düştükleri şey" haktır. "(Diriltecektir) ki, nankörce inkâr edenler, kendilerinin" 'Allah dileseydi, O'ndan başka bir şeye ne biz tapardık...' [Nahl 16/35] ve 'Ölen birini Allah asla diriltmez.' derken "yalancı olduğunu öğrensinler." [ليبين (Ki onlara açıklasın) ifadesindeki Lâm'ın] "Gerçek şu ki Biz, her ümmetin içinde bir elçi göndermişizdir." [Nahl 16/36] cümlesine müteallık olduğu da söylenmiştir. Buna göre ifadenin anlamı şudur: (... göndermişizdir) ki, anlaşmazlığa düştükleri şeyleri ve daha evvel Allah'a iftira eden sapıklık içindeki kimseler olduklarını kendilerine açıklasın.

40. Bizim bir şey dilediğimiz zamanki sözümüz, ona "Ol" demekten ibarettir; anında olmaya başlar.

[1672] قولنا (sözümüz) mübteda, أن نقول (demekten ibarettir) ise onun haberidir. كُنْ فَيَكُونُ ifadesindeki *kâne,* meydana gelme ve var olma anlamına gelen ve tam fiil olan *kâne*dir; yani biz bir şeyin varlığını murat ettiğimiz zaman ona sadece 'ol' deriz ve o şey ardından hiçbir duraksama olmadan oluşum sürecine girer. Bu, bir deyimdir, çünkü murat ettiği hiçbir şey O'nun için imkânsız değildir ve Allah Teâlâ bir şeyin mevcudiyetini murat ettiğinde onun varlığı asla duraksamaz. Tıpkı itaat edilen bir âmirin itaatkâr bir memura emri söz konusu olduğunda, orada sözlü bir ifade olmadığı halde, emredilen şeyin mevcut olması gibi.

---

[1] Bu aslında Müslümanlar arasında hâkim olan mezhebin görüşüdür. / ed.

٣٩-﴿لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ﴾

[١٦٧٠] {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ} معطوف على {وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} [النحل: ٣٥] إيذانًا بأنهما كفرتان عظيمتان موصوفتان، حقيقتان بأن تحكيا وتدوّنا: توريك ذنوبهم على مشيئة الله، وإنكارهم البعث مقسمين عليه. و{بَلَى} إثبات لما بعد النفي، أي بلى يبعثهم. ووعد الله: مصدر مؤكد لما دلّ عليه بلى، لأن يبعث موعد من الله، وبين أنّ الوفاء بهذا الموعد حق واجب عليه في الحكمة {وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} أنهم يبعثون أو أنه وعد واجب على الله؛ لأنهم يقولون: لا يجب على الله شيء، لا ثواب عامل ولا غيره من مواجب الحكمة.

[١٦٧١] {لِيُبَيِّنَ لَهُمُ} متعلق بما دل عليه «بلى» أي يبعثهم ليبين لهم. والضمير لمن يموت، وهو عام للمؤمنين والكافرين، والذين اختلفوا فيه هو الحق {وَلِيَعْلَمَ الذين كَفَرُوا أَنَّهُمْ} كذبوا في قولهم: لو شاء الله ما عبدنا من دونه من شيء، وفي قولهم: لا يبعث الله من يموت. وقيل: يجوز أن يتعلق بقوله {وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِى كُلّ أُمَّةٍ رَسُولًا} [النحل: ٣٦] أي بعثناه ليبين لهم ما اختلفوا فيه، وأنهم كانوا على الضلالة قبله، مفترين على الله الكذب.

٤٠-﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[١٦٧٢] {قَوْلُنَا} مبتدأ، و{أن نَقُولَ} خبره. {كُنْ فَيَكُونُ} من كان التامة التي بمعنى الحدوث والوجود، أي إذا أردنا وجود شيء فليس إلا أن نقول له: احدث، فهو يحدث عقيب ذلك لا يتوقف. وهذا مثل لأنّ مرادًا لا يمتنع عليه، وأنّ وجوده عند إرادته تعالى غير متوقف، كوجود المأمور به عند أمر الآمر المطاع إذا ورد على المأمور المطيع الممتثل، ولا قول ثم.

Mâna şöyledir: *Mümkin* olan herhangi bir şeyi var etmek Allah için işte bu derece kolaydır. O halde, *mümkinât*tan olan ‘ölüleri diriltme’ O’nun hakkında nasıl imkânsız olabilir!?

[1673] فيكونُ kelimesi نقولَ kelimesine atıfla فيكونَ şeklinde de okunmuştur.[1]

41. Zulme uğratıldıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri, dünyada kesinlikle güzel bir yere yerleştireceğiz! Âhiret mükâfatı elbette daha büyüktür. Keşke bilmiş olsalardı!

42. Onlar ki sabrederler ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar.

[1674] “Hicret edenler” Peygamber (s.a.) ve ashabıdır. Mekkeliler onlara zulmetmiş, onlar da dinleri uğrunda Allah’a sığınmışlardır. Bazıları önce Habeşistan’a; ardından da Medine’ye hicret etmişler ve iki hicrette bulunmuşlardır. Bazıları ise yalnızca Medine’ye hicret etmişlerdir. Bunların, Peygamber (s.a.)’in hicret etmesinden sonra [Mekkeliler tarafından Mekke’de] alıkonulup, orada kendilerine işkence edilen ve [Mekke’den] her çıkışlarında peşlerinden gidilerek geri döndürülen kimseler oldukları da söylenmiştir ki bunlar, Bilâl-i Habeşî [v. 20/641], Suheyb-i Rûmî [v. 38/659], Habbâb b. Eret [v. 37/657] ve Ammâr b. Yâsir’in [v. 37/657] de aralarında bulunduğu kişilerdir. Rivayete göre Suheyb, kendisini takip edip hicret etmesine mani olmak isteyenlere ‘Ben yaşlı bir adamım. Yanınızda olsam size bir faydam olmayacağı gibi karşınızda olsam da size bir zarar veremem.” diyerek onlara malını mülkünü vermiş ve böylece hicret etmiştir. Ebû Bekr (r.a.) onu görünce ‘Suheyb, kârlı bir alış veriş olmuş.’ demiş; Hazret-i Ömer ise ‘Şu Suheyb ne iyi bir adam! Allah’tan korkmasaydı bile O’na isyan etmezdi.” yani, “Allah cehennemi yaratmasaydı o, O’na yine itaat ederdi. Kaldı ki Allah cehennemi yaratmıştır.” demiştir. Ki bu, büyük bir medihtir.

[1675] فِى اللّٰهِ ifadesi Allah yolunda ve O’nun rızası için demektir. حَسَنَةً (güzel) masdar sıfatı olup “Onlara güzel bir hazırlık yaparız.” anlamındadır. Hazret-i Ali (r.a.) لنبوئنهم kelimesini لنثوينهم şeklinde okumuştur. “Onları güzel bir yere yerleştireceğiz.” demektir. Ayrıca, “Onları dünyada güzel bir yere yerleştireceğiz.” anlamında olduğu ve bunun, kendilerine zulmeden Mekkelilere, bütün Araplara ve doğulu-bâtılı herkese galip gelme olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Ömer (r.a.)’ın muhacirlerden birine hazineden bir ödeme yaptığı zaman ona “Bunu al! Allah onu senin için bereketli eylesin. Bu, Allah’ın sana dünyada vermeyi vaat ettiği şey olup, O’nun senin için ahirete sakladıkları ise daha fazladır.” dediği rivayet edilir. Yine, bu ifadenin “Onlara güzel bir yer hazırlarız.” anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre hazırlanan yer, halkının kendilerini aralarına alıp yardım ettiği Medine’dir.

---

[1] “… ‘ol’ dememiz, onun da ânında olmaya başlamasıdır.” mealinde. / ed.

والمعنى: أنّ إيجاد كل مقدور على الله تعالى بهذه السهولة، فكيف يمتنع عليه البعث الذي هو من شق المقدورات.

[١٦٧٣] وقرئ «فيكون»، عطفًا على {نَقُولَ}.

٤١-﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

٤٢-﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

[١٦٧٤] {وَالَّذِينَ هَاجَرُوا} هم رسول الله ﷺ وأصحابه، ظلمهم أهل مكة ففرّوا بدينهم إلى الله، منهم من هاجر إلى الحبشة ثم إلى المدينة فجمع بين الهجرتين. ومنهم من هاجر إلى المدينة. وقيل: هم الذين كانوا محبوسين معذبين بعد هجرة رسول الله ﷺ، وكلما خرجوا تبعوهم فردّوهم: منهم بلال، وصهيب، وخباب، وعمار. وعن صهيب أنه قال لهم: أنا رجل كبير، إن كنت معكم لم أنفعكم، وإن كنت عليكم لم أضرّكم، فافتدى منهم بماله وهاجر، فلما رآه أبو بكر رضي الله عنه قال له: ربح البيع يا صهيب. وقال له عمر: نعم الرجل صهيب، لو لم يخف الله لم يعصه، وهو ثناء عظيم: يريد لو لم يخلق الله نارًا لأطاعه، فكيف.

[١٦٧٥] {فِي اللَّهِ} في حقه ولوجهه {حَسَنَةً} صفة للمصدر، أي لنبوأنهم تبوئة حسنة. وفي قراءة علي رضي الله عنه «لنثوّينهم» ومعناه: أثوأة حسنة. وقيل: لننزلهم في الدنيا منزلة حسنة، وهي الغلبة على أهل مكة الذين ظلموهم، وعلى العرب قاطبة، وعلى أهل المشرق والمغرب. وعن عمر رضي الله عنه أنه كان إذا أعطى رجلًا من المهاجرين عطاء قال: خذ بارك الله لك فيه، هذا ما وعدك ربك في الدنيا. وما ذخر لك في الآخرة أكثر وقيل: لنبوّأنهم مباءة حسنة وهي المدينة، حيث آواهم أهلها ونصروهم.

[1676] “Keşke bilmiş olsalardı.” cümlesindeki zamir kâfirlere râcidir; yani “Bunlar, o zayıf ve kimsesiz insanlara yaptıkları sebebiyle Allah’ın dünyada ve ahirette onlar için neler hazırladığını bilselerdi, mutlaka onların dinlerine girmeyi arzu ederlerdi.” anlamındadır. Buradaki zamirin muhacirlere râci olması da mümkündür; yani “Bunu bilselerdi daha çok gayret gösterir, daha fazla sabrederlerdi.” demektir.

[1677] الَّذِينَ صَبَرُوا ifadesi “Sabredenler bunlardır.” ya da ‘İşbu sabredenleri kastediyorum.” anlamındadır ve her iki ifade de medih bildirmektedir. Yani, işkenceye ve vatanlarından ayrılmaya -ki Allah’ın Harem’i her kalbin, özellikle de orada doğup büyüyenlerin sevdiği bir yerdir- ve Allah yolunda uğraşıp didinme ve bu uğurda canını feda etme hususunda sabredenler...

43. (Resulüm!) Biz senden önce, kendilerine vahyettiğimiz ‘er’lerden başkasını (yani melekleri peygamber olarak) göndermemişizdir. (Ey müşrikler!) Bilmiyorsanız, ‘ilahî mesaj’ uzmanlarına sorun.

44. (Bu erler) apaçık delillerle ve kitaplarla (gönderilmiştir). İşte insanlara daha önce indirilenleri kendilerine açıklayasın diye sana da bu mesajı indirdik, belki düşünürler.

[1678] Kureyşliler “Allah bir insanı peygamber göndermez.” diyorlardı. Bunun üzerine “(Resulüm!) Biz senden önce, melekler aracılığıyla kendilerine vahyettiğimiz ‘er’lerden başkasını göndermemişizdir.” buyruldu. Allah’ın geçmiş ümmetlere insandan başka birini peygamber olarak göndermediğini size öğretmeleri için Ehl-i Kitap olan “ilahi mesaj uzmanlarına sorun.”

[1679] **Şayet** “بالبينات (apaçık delillerle) ifadesi neye müteallıktır?” **dersen şöyle derim:** “Bu kelimenin birkaç müteallakı olabilir: (i) Ya رجالا kelimesi ile birlikte istisna hükmüne girmek suretiyle ما أرسلنا’ya müteallıktır ve mâna “Biz erleri *ancak apaçık delillerle* elçi gönderdik.” şeklinde olur. “Kırbaçla sadece Zeyd’e vurdum.” demen gibi ki “Zeyd’e kırbaçla vurdum.” anlamındadır. (ii) Yahut بالبينات ifadesinin sıfatı olarak رجالا’e müteallıktır ve “apaçık delillerle birlikte olan erler olarak” demektir. (iii) Yahut bir *izmar* ile أرسلنا’ya müteallıktır. Sanki “Onlar ne ile gönderildiler?” diye sorulmuş ve “apaçık delillerle” diye cevap verilmiştir. Buna göre burada iki kelime, birinci ihtimalde ise bir kelime gizlenmiş olmaktadır. (iv) Veya يوحى fiiline müteallıktır ve “kendilerine apaçık deliller vahyedilen” anlamındadır. (v) Yahut da şartın kesinlik ve ilzam ifade etmesiyle لا تعلمون’ye müteallıktır; bir işçinin “Eğer senin işini yaptımsa bana hakkımı ver.” demesi gibi.

[١٦٧٦] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} الضمير للكفار، أي لو علموا أنّ الله يجمع لهؤلاء المستضعفين في أيديهم الدنيا والآخرة، لرغبوا في دينهم. ويجوز أن يرجع الضمير إلى المهاجرين، أي لو كانوا يعلمون ذلك لزادوا في اجتهادهم وصبرهم.

[١٦٧٧] {الَّذِينَ صَبَرُوا} على هم الذين صبروا. أو أعني الذين صبروا، وكلاهما مدح، أي صبروا على العذاب وعلى مفارقة الوطن الذي هو حرم الله المحبوب في كل قلب، فكيف بقلوب قوم هو مسقط رؤسهم، وعلى المجاهدة وبذل الأرواح في سبيل الله.

٤٣-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

٤٤-﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٦٧٨] قالت قريش: الله أعظم من أن يكون رسوله بشرًا، فقيل {وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلّا رِجَالًا نُّوحِى إِلَيهِمْ} على ألسنة الملائكة {فَاسْئَلُوا أَهْلَ الذكر} وهم أهل الكتاب، ليعلموكم أن الله لم يبعث إلى الأمم السالفة إلا بشرًا.

[١٦٧٩] فإن قلت: بم تعلق قوله {بِالْبَيِّنَاتِ}؟ قلت: له متعلقات شتى، فإما أن يتعلق بـ{ما أرسلنا} داخلًا تحت حكم الاستثناء مع {رجالًا}، أي وما أرسلنا إلا رجالًا بالبينات، كقولك: ما ضربت إلا زيدًا بالسوط؛ لأن أصله: ضربت زيدًا بالسوط؛ وإما بـ{رجالا} صفة له، أي رجالًا ملتبسين {بالبينات}. وإما بـ{أرسلنا} مضمرًا، كأنما قيل: بما أرسلوا؟ فقلت: {بالبينات}، فهو على كلامين، والأوّل على كلام واحد؛ وإما بـ{يوحي}، أي يوحي إليهم {بالبينات}؛ وإما بـ{لا تعلمون}، على أن الشرط في معنى التبكيت والإلزام، كقول الأجير: إن كنت عملت لك فأعطني حقي.

[1680] “İlahi mesaj uzmanlarına sorun.” ifadesi ise yukarıdaki vecihlerin arasında bir ara cümledir. “İlahi mesaj uzmanları” (أهل الذكر) da Ehl-i Kitap’tır. Kitaba *zikr* (“ilahi mesaj” anlamında hatırlatıcı) denmesi onun gaflete düşmüş kimseler için bir nasihat ve uyarı olmasından dolayıdır.

[1681] “Daha önce kendilerine indirilenleri” yani emir ve yasaklara, vaat ve tehditlere dair ilahi mesajda Allah’ın inzal ettiği şeyleri.

[1682] “Belki düşünürler” yani uyarı ve tenbihlerine kulak vermek suretiyle uyanıp düşünmelerini murat ederek.

45. Kötü tertipler peşinde koşanlar, Allah’ın kendilerini yere batırmayacağından, ya da haberleri yokken ansızın azabın üzerlerine gelmeyeceğinden emin mi bulunuyorlar?

46. Yahut (diyar diyar) gezip dolaşırlarken kendilerini yakalamayacağından?! Çünkü Allah’ı âciz bırakacak değiller!

47. Yahut da kötü sona adım adım sürükleyerek yakalamayacağından?! (Peki, neden gelmiyor azap?) Çünkü sizin Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

[1683] مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ (kötülükleri kuranlar) ifadesi *mekerû el-mekerâti’s-seyyiât* (kötü tuzaklar kuranlar) anlamında olup, Mekkelileri ve Peygamber (s.a.)’e karşı kurdukları tuzakları kasdetmektedir. “Diyar diyar gezip dolaşırken” yani seyruseferleri, ticarî işleri ve diğer dünyalıklarını kazandıkları diğer meşgaleleri için dolaşırlarken. على تَخَوُّفٍ korku içinde demek olup Allah’ın bir kavmi daha önce helak etmesi daha sonrakilerin bunun üzerine korkuya kapılmaları ve korku ve beklenti içindeyken onları helak etmesinden ibarettir. Bu, “haberleri yokken, ansızın” ifadesinin zıttıdır. Bir şeyi azar azar eksilttiğin zaman söylediğin *tehavveftuhû* ve *tehavventuhû* ifadesi gibi. Züheyr şöyle demiştir:

> İyice bağlanmış yüksekteki keçeleşmiş hörgücü yavaş yavaş eksiltti
> yolculuk
> törpünün akça ağacı azar azar eksiltmesi gibi

[1684] Dolayısıyla, *tehavvuf* canlarını ve mallarını Allah’ın azar azar eksiltmesiyle sonunda helak olmalarını ifade etmektedir. Rivayete göre Hazret-i Ömer (r.a.) minberde iken cemaate “Bu kelime hakkında ne diyorsunuz?” diye sormuş. Kimse cevap vermemiş. O arada Hüzeyl kabilesinden yaşlı bir adam ayağa kalkmış ve “Bu bizim dilimizdendir. *Tehavvuf* ‘azar azar eksilme’ demektir.” demiş. Hazret-i Ömer “Araplar bu kelimeyi şiirlerinde kullanmışlar mıdır?” diye sormuş.

[١٦٨٠] وقوله {فَاسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ} اعتراض على الوجوه المتقدّمة، وأهل الذكر: أهل الكتاب. وقيل للكتاب الذكر؛ لأنه موعظة وتنبيه للغافلين.

[١٦٨١] {مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ} يعني ما نزل الله إليهم في الذكر مما أمروا به ونهوا عنه ووعدوا وأوعدوا.

[١٦٨٢] {وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} وإرادة أن يصغوا إلى تنبيهاته فيتنبهوا ويتأملوا.

٤٥-﴿أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لا يَشْعُرُونَ﴾

٤٦-﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِي تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٤٧-﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[١٦٨٣] {مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ} أي المكرات السيئات، وهم أهل مكة، وما مكروا به رسول الله ﷺ. {فِى تَقَلُّبِهِمْ} متقلبين في مسايرهم ومتاجرهم وأسباب دنياهم. {على تَخَوُّفٍ} متخوفين، وهو أن يهلك قومًا قبلهم فيتخوّفوا فيأخذهم بالعذاب وهم متخوفون متوقعون، وهو خلاف قوله {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} وقيل: هو من قولك: تخوفته وتخونته، إذا تنقصته قال زهير:

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرِدا   كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبْعةِ السَّفَنُ

[١٦٨٤] أي يأخذهم على أن يتنقصهم شيئًا بعد شيء في أنفسهم وأموالهم حتى يهلكوا. وعن عمر رضي الله عنه. أنه قال على المنبر: ما تقولون فيها؟ فسكتوا فقام شيخ من هذيل فقال: هذه لغتنا: التخوّف التنقص. قال: فهل تعرف العرب ذلك في أشعارها؟

İhtiyar “Evet, bizim bir şairimiz şöyle der.” diyerek bu beyti okumuş. Bunun üzerine Hazret-i Ömer “Ey insanlar! Aman divanınıza dikkat edin! O yanılmaz…” demiş. Cemaatin “Divanımızla neyi kastediyorsun?” diye sormaları üzerine de “Cahiliye şiirini… Zira kitabınızın tefsiri oradadır.” demiş.

[1685] “Sizin Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir.” Size karşı ağırbaşlıdır; cezaya müstahak olduğunuz halde sizi hemen cezalandırmaz.

48. Görmüyorlar mı ki Allah’ın yarattığı şeylerin gölgeleri sağa sola vurup zelil bir şekilde Allah’a secde etmekte?!

[1686] أولم يروا ve يتفيؤا kelimeleri Yâ ile okunduğu gibi وأولم تروا ve تتفيؤا şeklinde Tâ ile de okunmuştur. مَا harfi, خَلَقَ اللّٰهُ ile mevsūle olup mubhemdir ve “gölgesi vuran şeyler” onu açıklamaktadır. اليمين (sağ) kelimesi *eymân* (sağlar) anlamındadır. سُجَّدًا kelimesi gölgelerin halini beyan etmektedir. وهم داخرون ise ظِلاله’daki zamirden haldir. Zira bu zamir çoğul hükmündedir ve Allah’ın yarattığı, gölgesi olan her şeyi ifade eder. [داخرون (Secde eder*ler*) kelimesi insanlara mahsus] Vav ile cemi yapılmıştır, çünkü secde akıllıların vasıflarındandır. Veya secde edenler içinde akıllı varlıklar da bulunduğu için çoğunluk dikkate alınmıştır. Mâna şöyledir: “Allah’ın yarattığı, gölgesi olan cisimlerin sağlarından sollarından, yani hepsinin her iki yanından yere vurarak secde ettiğini görmüyorlar mı?” Burada insanın sağı ve solu eşyanın iki yanı için isti‘âredir. Yani, gölgeler bir yandan öbür yana Allah’a itaat ederek ve kendisini müsahhar kıldığı yere vurmaktan imtina etmeksizin dönüyor demektir. (Gölgeleri gibi) bizzat cisimler de secde ederler ve O’nun kendileri üzerindeki fiil ve tasarruflarına boyun eğerler, imtina etmezler.

49. Göklerde ve yerde ne kadar canlı varsa hepsi -melekler dâhil- hiç büyüklük taslamadan Allah’a ‘secde’ ediyor.

50. ‘Üst’lerindeki Rablerinden korkuyorlar ve kendilerine ne emrediliyorsa onu yapıyorlar.

[1687] مِن دَابَّةٍ (canlı) ifadesi, -Allah’ın insanların yerde ‘dolaştığı’ gibi göklerde dolaşan yaratıkları olduğu düşüncesine binaen- hem yerde hem de göklerde bulunan canlıları beyan ediyor olabileceği gibi sadece yerdeki canlıları beyan ediyor da olabilir -ki o zaman “göklerdeki canlılar” ile *ruh* denen mahlûklar kastedilmiş olur.- Ayrıca, sadece ‘yerdekileri’ beyan ediyor olması ve ‘göktekiler’le meleklerin kastedilmesi de mümkündür. Bu durumda, meleklerin tekrar zikredilmesi, mahlûkat içinde en itaatkâr ve en âbit varlıklar olmaları sebebiyle secde edenler arasında olduklarını özellikle ifade etmek içindir. Ayrıca ‘göklerdekiler’ ile gök melekleri, “melekler dâhil” ifadesiyle de yerdeki *Hafaza* melekleri ve diğer yer melekleri kastedilmiş de olabilir.

قال: نعم، قال شاعرنا. وأنشد البيت. فقال عمر: أيها الناس، عليكم بديوانكم لا يضل. قالوا: وما ديواننا؟ قال: شعر الجاهلية فإن فيه تفسير كتابكم.

[١٦٨٥] {فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءوفٌ رَحِيمٌ} حيث يحلم عنكم، ولا يعاجلكم مع استحقاقكم.

٤٨-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ﴾

[١٦٨٦] قرئ «أو لم يروا»، و«يتفيؤا» بالياء والتاء. و{مَا} موصولة بخلق الله، وهو مبهم بيانه {مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلالُهُ} واليمين، بمعنى الأيمان. و{سُجَّدًا} حال من الظلال. {وَهُمْ دَاخِرُونَ} حال من الضمير في ظلاله، لأنه في معنى الجمع وهو ما خلق الله من كل شيء له ظل، وجمع بالواو، لأن الدخور من أوصاف العقلاء، أو لأن في جملة ذلك من يعقل فغلب. والمعنى: أو لم يروا إلى ما خلق الله من الأجرام التي لها ظلال متفيئة عن إيمانها وشمائلها، أي عن جانبي كل واحد منها. وشقيه استعارة من يمين الإنسان وشماله لجانبي الشيء، أي ترجع الظلال من جانب إلى جانب منقادة لله، غير ممتنعة عليه فيما سخرها له من التفيؤ، والأجرام في أنفسها داخرة أيضًا، صاغرة منقادة لأفعال الله فيها، لا تمتنع.

٤٩-﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلائِكَةُ وَهُمْ لا يَسْتَكْبِرُونَ﴾

٥٠-﴿يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾

[١٦٨٧] {مِن دَابَّةٍ} يجوز أن يكون بيانًا لما في السموات وما في الأرض جميعًا، على أنّ في السموات خلقًا لله يدبون فيها كما يدب الأناسي في الأرض، وأن يكون بيانًا لما في الأرض وحده، ويراد بما في السموات: الخلق الذي يقال له الروح، وأن يكون بيانًا لما في الأرض وحده، ويراد بما في السموات: الملائكة وكرّر ذكرهم على معنى: والملائكة خصوصًا من بين الساجدين؛ لأنهم أطوع الخلق وأعبدهم. ويجوز أن يراد بما في السموات: ملائكتهنّ. وبقوله والملائكة: ملائكة الأرض من الحفظة وغيرهم،

[1688] **Şayet** “Mükelleflerin âyette ifade edilen secdesi ile diğer varlıkların secdeleri farklıdır. Buna rağmen, her iki secde de aynı kelime ile nasıl ifade edilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Mükelleflerin secdesiyle, bunların itaat ve ibadetleri; diğer varlıkların secdesi ile ise Allah’ın iradesine boyun eğmeleri ve bunun onlar açısından imkânsız bir şey olmadığı murat edilmiştir. Her iki secdenin ortak mânası boyun eğmedir ve dolayısıyla biri diğerinden farklı değildir. Bu sebeple de onları aynı kelime ile ifade etmek mümkün olmuştur. “O halde, akıllı canlıların diğerlerinden fazla olmaları hasebiyle Mâ yerine Men’e yer verilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Men’e yer verilseydi bu, çoğunluk olanın dikkate alındığını göstermezdi ve sadece akıl sahiplerini içine almış olurdu. Bundan dolayı, umum ifade etmesi için, hem akıllı olanlar hem de diğerleri için uygun olan bir kelime ile ifade edildi.

[1689] يَخَافُونَ kelimesi “Korkarak büyüklük taslamazlar.” anlamında olmak üzere لَا يَسْتَكْبِرُونَ ifadesindeki zamirden hal olabileceği gibi, büyüklük taslama**ma**yı beyan ve tekit etmek için de olabilir; çünkü Allah’tan korkan bir kimse O’na kulluk etme hususunda büyüklük taslamamış olur. مِنْ فَوْقِهِمْ (Üstlerindeki) ifadesini يَخَافُونَ fiiline tealluk ettirirsen mâna: “Allah’ın, onların üstlerinden kendilerine bir azap göndermesinden korkarak” şeklinde olur; ama ondan hal yaparak رَبَّهُمْ kelimesine tealluk ettirirsen o zaman “üzerlerinde egemen bulunan Rablerinden korkarak” şeklinde olur. “Kullarının üstünde yegane yetki sahibi O’dur.” [En‘âm 6/18, 61] ve “Şüphesiz Biz onların üzerinde ezici bir güce sahibiz” [A‘râf 7/127] âyetlerinde olduğu gibi. Bu takdirde âyet, meleklerin de diğer mükellef varlıklar gibi mükellef olduğuna ve emir-nehiy, vaat ve tehdidin onlar için de söz konusu olduğuna ve onların da *havf ve recâ* arasında bulunduklarına[1] delalet eder.

51; çünkü Allah, “İki tanrı edinmeyin. O ancak bir tek tanrıdır. O halde sadece Benden korkun!” buyurmuştur.

[1690] **Şayet** “Araplar sayı ve sayılan şeyi bir arada ancak 1 ve 2 sayılarının dışında zikrederler. Mesela ‘Yanımda üç adam ve dört at var.’ derler; çünkü burada sayılan şeyler özel bir sayıya delalet etmez. *Racul, raculân, feras ve ferasân* kelimelerinde ise sayılanlar bir sayıyı ifade ederler. Dolayısıyla, burada bir sayı ifade edilmektedir ve *raculün vâhid, raculâni’snâni* demeye gerek yoktur. Hal böyle iken, âyette neden *ilâheyni’sneyni* (iki [iki] ilâh) ifadesi kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:**

---

[1] Yani nihaî akıbetlerinin ve ebedî necatlarının garantide olmadığına, tıpkı insanlar gibi daima korku ile ümit arasında olmaları gerektiğine / ed

[١٦٨٨] فإن قلت: سجود المكلفين مما انتظمه هذا الكلام خلاف سجود غيرهم، فكيف عبر عن النوعين بلفظ واحد؟ قلت: المراد بسجود المكلفين: طاعتهم وعبادتهم، وبسجود غيرهم: انقياده لإرادة الله وأنها غير ممتنعة عليها، وكلا السجودين يجمعها معنى الانقياد فلم يختلفا، فلذلك جاز أن يعبر عنهما بلفظ واحد. فإن قلت: فهلا جيء بمن دون «ما» تغليبا للعقلاء من الدواب على غيرهم؟ قلت: لأنه لو جيء بمن لم يكن فيه دليل على التغليب، فكان متناولًا للعقلاء خاصة، فجيء بما هو صالح للعقلاء وغيرهم، إرادة العموم.

[١٦٨٩] {يَخَافُونَ} يجوز أن يكون حالًا من الضمير في {لَا يَسْتَكْبِرُونَ} أي لا يستكبرون خائفين، وأن يكون بيانًا لنفي الاستكبار وتأكيدًا له، لأنّ من خاف الله لم يستكبر عن عبادته {مِنْ فَوْقِهِمْ} إن علقته بيخافون، فمعناه: يخافونه أن يرسل عليهم عذابًا من فوقهم، وإن علقته بربهم حالا منه فمعناه: يخافون ربهم عاليًا لهم قاهرًا، كقوله {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} [الأنعام: ١٨، ٦١]، {وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ} [الأعراف: ١٢٧] وفيه دليل على أنّ الملائكة مكلفون مدارون على الأمر والنهي والوعد والوعيد كسائر المكلفين، وأنهم بين الخوف والرجاء.

٥١-﴿وَقَالَ اللَّهُ لا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾

[١٦٩٠] فإن قلت: إنما جمعوا بين العدد والمعدود فيما وراء الواحد والاثنين، فقالوا: عندي رجال ثلاثة وأفراس أربعة؛ لأن المعدود عار عن الدلالة على العدد الخاص. وأما رجل ورجلان وفرس وفرسان، فمعدودان فيهما دلالة على العدد، فلا حاجة إلى أن يقال: رجل واحد ورجلان اثنان، فما وجه قوله إلهين اثنين؟ قلت:

1 ve 2 mânasını ifade eden kelime cinsiyet ve malum sayı olmak üzere iki şeye delalet eder. Bu kelimeler kullanıldığında, kastedilen mânanın sayı olduğuna delalet etmesi istendiğinde, yanında onu tekit edecek bir ifade getirilir ve böylece bu ifade ile sayının kastedildiği ve onun önemsendiği gösterilmiş olur. Nitekim (“Allah; *tek* ilâhtır” mealinde) إنما هو إلهٌ desen ve bu ifadeyi واحد ile desteklemesen, bu güzel olmaz ve senin O’nun birliğini değil de ilâhlığını ifade ettiğin zannedilir.

[1691] “O halde sadece Benden korkun!” Bu ifade, üçüncü şahıstan birinci şahsa geçiştir. Âyette konuşanın zaten birinci şahıs olması sebebiyle bu üslup caiz olmuştur. İltifat denen bu yöntem uyarıp korkutma açısından إنما هو إله واحدٌ وإياه فارهبوه (… Sadece O’ndan korkun)[1] şeklinde ifade edilmesinden ve baştan beri birinci tekil şahıs (*innemâ ene ilâh*^{un} *vâhid ve iyyâye fe’rhebûn*^{i}) kullanılmasından daha edebîdir.

52. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur; din de tamamen O’na aittir. Yoksa siz Allah’tan başkasından mı çekinip sakınıyorsunuz?!

[1692] “Din” itaat demektir. واصبًا ise hal olup kendisinde zarf amel etmiştir; “vacip ve mevcuttur” anlamındadır; çünkü her nimet Allah’tandır ve ona mazhar olan herkesin buna karşı Allah’a itaat etmesi zorunludur. *Vâsıb* kelimesi *vasab*dan geliyor da olabilir. Bu takdirde (ولَهُ الدِّينُ وَاصبًا) “Bir külfet ve meşakkat içeren din O’nundur.” anlamında olur ki dine bu sebeple *teklîf* (yükümlülük) denmiştir. Yahut da “Ceza, yani sevap ve ceza gelecekte ebediyyen O’nundur.” demektir.

53. Elinizdeki her nimet Allah’tandır. Sonra, bir sıkıntıya uğradığınızda da yalnızca O’na sığınırsınız.

54. Sonra O, sıkıntınızı giderince, içinizden bir grup hemen Rablerine şirk koşmaya başlar!

55. Böylece, kendilerine verdiklerimizi nankörce inkâr ederler. O halde, yaşayın yaşayın!.. Yakında öğreneceksiniz!

[1693] “Elinizdeki her nimet” ve karşılaştığınız veya önünüze çıkan her nimet Allah’tandır. “Yalnızca O’na sığınırsınız.” Yalnızca O’na yakarırsınız. *Cu’âr* kelimesi dua esnasında sesi yükseltmek ve yardım istemek demektir. Nitekim A‘şâ bir rahibi şöyle tavsif etmiştir:

> Kâh secde ederek kâh yanıp yakılarak dua eder Mutlak Hükümdar’a
> [yani Allah’a]

---

[1] وإياه فارهبوه şeklinde verdiğimiz ifade, metinde, وإياه فارهبون şeklinde geçmekte idi. / ed.

الاسم الحامل لمعنى الإفراد والتثنية دال على شيئين: على الجنسية والعدد المخصوص، فإذا أريدت الدلالة على أنّ المعنى به منهما، والذي يساق إليه الحديث هو العدد شفع بما يؤكده، فدل به على القصد إليه والعناية به. ألا ترى أنك لو قلت: إنما هو إله، ولم تؤكده بواحد: لم يحسن، وخيل أنك تثبت الإلهية لا الوحدانية.

[١٦٩١] {فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ} نقل للكلام عن الغيبة إلى التكلم، وجاز لأنّ الغالب هو المتكلم، وهو من طريقة الالتفات، وهو أبلغ في الترهيب من قوله: وإياه فارهبوه، ومن أن يجيء ما قبله على لفظ المتكلم.

٥٢-﴿وَلَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ﴾

[١٦٩٢] {الدين} الطاعة {وَاصِبًا} حال عمل فيه الظرف. والواصب: الواجب الثابت؛ لأنّ كل نعمة منه فالطاعة واجبة له على كل منعم عليه. ويجوز أن يكون من الوصب، أي وله الدين ذا كلفة ومشقة، ولذلك سمي تكليفًا. أو: وله الجزاء ثابتًا دائمًا سرمدًا لا يزول، يعني الثواب والعقاب.

٥٣-﴿وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْأَرُونَ﴾

٥٤-﴿ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾

٥٥-﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٩٣] {وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ} وأيّ شيء حل بكم، أو اتصل بكم من نعمة، فهو من الله. {فَإِلَيْهِ تَجْئَرُونَ} فما تتضرعون إلا إليه، والجؤار: رفع الصوت بالدعاء والاستغاثة. قال الأعشى يصف راهبا:

يُرَاوِحُ مِنْ صَلَوَاتِ الْمَلِي ... كِ طَوْرًا سُجُودًا وَطَوْرًا جُؤَارًا

[1694] تَجْأَرُونَ kelimesi Hemze’nin atılıp harekesinin Cim’e aktarılmasıyla تجَرون şeklinde de okunmuştur.

[1695] Katade [v. 117/735] كشف الضر ifadesini *fa‘ale* anlamında olmakla beraber *fâ‘ale* babında olmak üzere *kâşefe’d-durra* şeklinde okumuştur ki *keşefe*den daha kuvvetlidir; çünkü muğâlebe binası mübalağaya delalet eder.

[1696] **Şayet** “İçinizden bir grup hemen Rablerine şirk koşmaya başlar!’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** “Elinizdeki her nimet Allah’tandır.” ifadesindeki hitap umumi olup “bir grup” ile de kâfirler kastedilmiş olabileceği gibi tamamen müşriklere hitap ediliyor da olabilir. منكم kelimesindeki Min teb‘iz için değil, beyan içindir. Sanki “bir de kâfir bir grup” denilmiştir. Onların içinde ibret alanların bulunması da mümkündür. “Onları sağ-salim karaya çıkardığında ise içlerinden yalnızca bir kısmı orta yolda sebat eder.” [Lokman 31/32] âyetinde olduğu gibi. “Böylece, kendilerine verdiklerimizi” yani sıkıntılarını giderme gibi nimetleri “nankörce inkâr ederler”. Sanki bir nevi nimete karşı nankörlük etmek için Allah’a ortak koşmuşlardır.

[1697] “O halde yaşayın yaşayın!... Yakında göreceksiniz!” Bu, bir kendi haline terk etme ve tehdit ifadesidir. Ayrıca فتمتعوا kelimesi mechul olarak ve لِيَكْفُرُوا kelimesine atıfla, Yâ harfiyle *fe-yumette‘û* şeklinde de okunmuştur ki “Nankörlük etsinler ve yaşatılsınlar.” şeklinde düşünülebilir. Ayrıca, aradan çekilip kendi haline bırakma *(hizlân ve tahliye)* anlamında bir emir de söz konusu olabilir; yani (ليكفروا’daki) Lâm (*böylece* anlamında değil) emir Lâm’ıdır.

56. Kendilerine Bizim verdiğimiz rızıktan, bilgilerine konu olmayan (asılsız) şeylere pay ayırırlar. Vallahi, uydurup durduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz!

[1698] “Bilgilerine konu olmayan (asılsız) şeylere” yani ilahlarına. “Bilgilerine konu olmayan” ifadesi “kendilerinin ilah adını verdikleri ve insanlara fayda ve zarar verdiklerine ve Allah nezdinde şefaat edeceklerine inandıkları fakat aslında öyle olmayan” demektir. Aslında onlar cansız varlıklar olup, ne zarar verir ve ne de fayda sağlarlar. Dolayısıyla, onları ‘bilmemektedirler’. “Bilgilerine konu olmayan” ifadesindeki zamirin ilahlara râci olduğu da söylenmiştir ki “biliş ile mevsūf olmayan ve kendilerine hayvanlardan ve ekinlerden bir pay ayrılıp ayrılmadığını bilmeyen şeylere” demektir. Müşrikler ilahlarına yakınlaşmak için hayvan ve mahsullerinden onlara pay ayırıyorlardı.

[١٦٩٤] وقرئ «تجرون»، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على الجيم.

[١٦٩٥] وقرأ قتادة «كاشف الضر» على: فاعل بمعنى فعل، وهو أقوى من كشف؛ لأن بناء المغالبة يدل على المبالغة.

[١٦٩٦] فإن قلت: فما معنى قوله {إِذَا فَرِيقٌ مِّنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ}؟ قلت: يجوز أن يكون الخطاب في قوله {وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ} عامًا، ويريد بالفريق: فريق الكفرة، وأن يكون الخطاب للمشركين. و «منكم» للبيان، لا للتبعيض، كأنه قال فإذا فريق كافر، وهم أنتم. ويجوز أن يكون فيهم من اعتبر، كقوله {فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ} [لقمان: ٣٢]. {لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ}، من نعمة الكشف عنهم، كأنهم جعلوا غرضهم في الشرك كفران النعمة.

[١٦٩٧] {فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ}، تخلية ووعيد. وقرئ «فيُمَتَّعوا»، بالياء مبنيا للمفعول، عطفا على {لِيَكْفُرُوا}، ويجوز أن يكون: ليكفروا فيمتعوا، من الأمر الوارد في معنى الخذلان والتخلية، واللام لام الأمر.

٥٦-﴿وَيَجْعَلُونَ لِمَا لا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ﴾

[١٦٩٨] {لِمَا لَا يَعْلَمُونَ} أي لآلهتهم. ومعنى لا يعلمونها: أنه يسمونها آلهة، ويعتقدون فيها أنها تضر وتنفع وتشفع عند الله، وليس كذلك. وحقيقتها أنها جماد لا يضر ولا ينفع، فهم إذًا جاهلون بها، وقيل: الضمير في {لَا يَعْلَمُونَ} للآلهة، أي لأشياء غير موصوفة بالعلم، ولا تشعر، أجعلوا لها نصيبًا في أنعامهم وزروعهم أم لا؟ وكانوا يجعلون لهم ذلك تقربًا إليهم.

[1699] “Uydurup durduğunuz şeylerden” yani onların ilah olduğunu ve kulluk edilmeye layık olduklarını iddia etmek şeklindeki iftiralarınızdan “mutlaka sorguya çekileceksiniz!” Bu ifade, bir tehdittir.

57. Allah’a kız çocuğu isnat ederler! Hâşa!.. Ama işlerine gelen (oğlan çocukları) onlarındır...

58. İçlerinden birine bir kızı olduğu müjdelendiğinde, yüzü simsiyah kesilmekte ve yutkunup durmaktadır.

59. Müjdelendiği şeyin kötülüğünden! dolayı halktan gizlenmeye çalışır. “Şimdi, onu, rezil olmak pahasına hayatta mı tutsun, yoksa (diri diri) toprağa mı gömsün?” (karar veremez!) Bakınız, ne kötü hükmediyorlar!

[1700] Huzāʿa ve Kinane kabileleri “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyorlardı. “Hâşa!” Bu kelime Allah’ın zatını kendisine evlat nispet edilmesinden tenzih veya onların bu tip konuşmalarından taaccüp ifade eder. “Ama işlerine gelen” yani oğlan çocukları “onlarındır.” مايشتهون kelimesinin mübteda olarak (mahallen) merfûʿ olması ve البنات kelimesine maʿtûf olarak mansup olması da caizdir, yani “İşlerine gelen oğlan çocuklarını kendilerine ayırdılar.” demektir.

[1701] ظَلَّ kelimesi صار (dönüştü) anlamındadır. Nitekim *bâte, asbaha* ve *emsâ* kelimeleri de sayrûret (dönüşüm) mânası taşır. ظل’nin “geceledi, geceleyin yaptı” anlamında olması da caizdir; çünkü kelimenin en çok kullanımı gece ile örtüşmektedir. Zira [kız çocuğunun dünyaya geldiğini öğrenen baba] öfke içinde, üzüntü ve insanlardan utancından dolayı beti benzi atmış bir halde gündüzünü geceye çevirirdi.

[1702] Kadına karşı öfke dolu olarak “yutkunup durmaktadır…”

[1703] Müjdelendiği şeyin “kötülüğü!” yüzünden ve kendisini ayıplayacakları için, “halktan gizlenmeye çalışır,” onlardan gizlenip kendi kendine konuşmaya başlar; şimdi, müjdelendiği şeyi “rezil olma” yani aşağılanma ve zillete maruz kalma “pahasına” hayatta mı tutsun “yoksa (diri diri) toprağa mı gömsün,” yani diri diri toprağa gömerek öldürsün mü, bir türlü karar veremez. İfade, *e-yumsiku**hâ** ʿalâ hûn*^{in} *em yedusssu**hâ*** şeklinde müennes okunduğu gibi, [على هُونٍ yerine] *ʿalâ hevân*^{in} şeklinde de okunmuştur. “Bakınız,” kendi nazarlarında bu derecede olan kız çocuğunu Allah’a isnat edip,[1] bunun tam aksi değerde olanı kendilerine ayırmak suretiyle “ne kötü hükmediyorlar!”

---

[1] Yani “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” iddialarıyla. / ed.

[١٦٩٩] {لَتُسْئَلُنَّ}، وعيد، {عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ} من الإفك في زعمكم أنها آلهة، وأنها أهل للتقرب إليها.

٥٧-﴿وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾

٥٨-﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾

٥٩-﴿يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

[١٧٠٠] كانت خزاعة وكنانة تقول: الملائكة بنات الله، {سبحانه}، تنزيه لذاته من نسبة الولد إليه. أو تعجب من قولهم: {وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ}، يعني البنين. ويجوز في {مَا يَشْتَهُونَ} الرفع على الابتداء، والنصب على أن يكون معطوفًا على البنات، أي وجعلوا لأنفسهم ما يشتهون من الذكور.

[١٧٠١] و{ظَلَّ} بمعنى صار، كما يستعمل بات وأصبح وأمسى بمعنى الصيرورة. ويجوز أن يجيء ظل؛ لأن أكثر الوضع يتفق بالليل، فيظل نهاره مغتما مربد الوجه من الكآبة والحياء من الناس.

[١٧٠٢] {وَهُوَ كَظِيمٌ}، مملوء حنقًا على المرأة.

[١٧٠٣] {يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ}، يستخفي منهم، {مِنْ} أجل، {سُوءِ} المبشر به، ومن أجل تعييرهم، ويحدث نفسه وينظر، أيمسك ما بشر به {على هُونٍ}، على هوان وذل، {أَمْ يَدُسُّهُ فِي التراب}، أم يئده. وقرئ «أيمسكها على هون أم يدسها»، على التأنيث. وقرئ «على هوان»، {أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ}، حيث يجعلون الولد الذي هذا محله عندهم لله، ويجعلون لأنفسهم من هو على عكس هذا الوصف.

60. Âhirete iman etmeyenlerin ‘kötülükte mesel hâline gelmiş’ bu tür işleri vardır. En yüce örnek ise Allah’ındır. O ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (Azîz, Hakîm).

[1704] مثلُ السَّوء kötülük sıfatı demek olup, erkek evlat tutkusu, kız çocuklarından hoşlanmama ve açlık endişesiyle onları diri diri toprağa gömüp katletmeleri ve son derece bencil olduklarını ikrar etmeleridir. “En yüce örnek ise Allah’ındır.” O, hiçbir şeye muhtaç değildir, mahlûkların sıfatlarından münezzehtir. O, cömerttir, yücedir.

61. Allah, zulümlerinden dolayı insanları yakalayıverecek olsaydı, orada bir tek canlı bırakmazdı; fakat onları belli bir ecele kadar geciktirir. Ecelleri geldiğinde ise ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne alabilirler.

[1705] “Zulümlerinden dolayı” ifadesi küfür ve günahları sebebiyle demektir. “Orada” yani yeryüzünde “hiçbir canlı bırakmazdı” ve zalimlerin zulmünün uğursuzluğu yüzünden hepsini helak ederdi. Rivayete göre Ebû Hüreyre bir adamın “Zalim sadece kendine zarar verir.” dediğini duymuş ve “Vallahi, doğru değil! Yuvasında toy kuşu bile zalimin zulmünden dolayı ölür.” demiş. İbn Mes‘ûd’un “Pislik böceği bile yuvasında, neredeyse Ademoğlunun günahından dolayı ölecek.” dediği rivayet edilmiştir. من دابة (hiçbir canlı) ifadesi “hiçbir zalim canlı” anlamında da olabilir. İbn Abbâs’ın “*hiçbir canlı”* ifadesi için “yeryüzünde dolaşan hiçbir müşrik” dediği rivayet edilir. “Atalar küfürlerinden dolayı helak edilselerdi oğulları olmazdı.” da denilmiştir.

62. Evet, dilleri ‘en güzel’in kendilerinin olacağı yalanını söyleyip dururken, kendi işlerine gelmeyen şeyleri Allah’a reva görüyorlar! Oysa onların olan sadece Ateş’tir; orada nisyana terk edilirler!

[1706] Kız çocukları, ‘liderliklerinde ortakları olması’, peygamberlerini hafife almak ve getirdikleri mesajları alay konusu etmek gibi “kendi işlerine gelmeyen şeyleri Allah’a reva görüyorlar!” Mallarının en adilerini Allah’a, en kıymetlilerini ise putlarına sunuyorlar. Bununla birlikte “dilleri” Allah katında “en güzelin kendilerinin olacağını söyleyip duruyor!” Tıpkı “Olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O’nun nezdinde en güzeli yine benimdir!” [Fussilet 41/50] âyetinde buyurduğu gibi.

٦٠-﴿لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الأَعْلَى وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٧٠٤] {مَثَلُ السَّوْءِ}، صفة السوء: وهي الحاجة إلى الأولاد الذكور، وكرهة الإناث، ووأدهن خشية الإملاق، وإقرارهم على أنفسهم بالشح البالغ. وَلِلَّهِ {الْمَثَلُ الأَعْلَى}، وهو الغني عن العالمين، والنزاهة عن صفات المخلوقين، وهو الجواد الكريم.

٦١-﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

[١٧٠٥] {بِظُلْمِهِمْ}، بكفرهم ومعاصيهم. {مَا تَرَكَ عَلَيْهَا}، أي على الأرض. {مِن دَابَّةٍ} قط، ولأهلكها كلها بشؤم ظلم الظالمين. وعن أبي هريرة: أنه سمع رجلًا يقول: إن الظالم لا يضرّ إلا نفسه، فقال: بلى والله، حتى أنّ الحباري لتموت في وكرها بظلم الظالم. وعن ابن مسعود: كاد الجعل يهلك في جحره بذنب ابن آدم. أو من دابة ظالمة. وعن ابن عباس: {مِن دَابَّةٍ}، من مشرك يدب عليها. وقيل: لو أهلك الآباء بكفرهم لم تكن الأبناء.

٦٢-﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى لا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ﴾

[١٧٠٦] {وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ}، لأنفسهم من البنات، ومن شركاء في رياستهم، ومن الاستخفاف برسلهم والتهاون برسالاتهم، ويجعلون له أرذل أموالهم، ولأصنامهم أكرمها، {وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ}، مع ذلك، {أَنَّ لَهُمُ الحسنى} عند الله، كقوله {وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠].

[1707] Rivayete göre adamın biri, varlıklı birine "Allah Teâlâ'nın kıyamet günü 'Sultanlara ve adamlarına verdiğiniz malları getirin.' buyurduğu ve kıymetli hayvanlar, elbiseler ve çeşit çeşit değerli eşyanın getirildiği; 'Şimdi de bana verdiklerinizi getirin.' buyurduğunda ise kırık dökük şeyler, bez parçaları ve anılmaya değmez şeylerin ortaya konduğu kıyamet günü ne yapacaksın!? Öyle bir durumda olduğun için utanmayacak mısın?" demiş ve ardından da bu âyeti okumuş.

[1708] Mücâhid'den "en güzelinin kendilerinin olacağı" sözünün Kureyşlilerin "oğlan çocukları bizimdir." şeklindeki sözleri olduğu nakledilmiştir. أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى ifadesi الكَذِبَ'den bedeldir. Bu kelime *kezûb* kelimesinin çoğulu ve *elsine*nin de sıfatı olarak *el-küzüb*^{e} şeklinde de okunmuştur. مُفْرَطُون kelimesi ise meftuh ve meksur olarak şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. Şeddeli ve şeddesiz meftuh okunuş (*mufratūne - muferratūne*), birini suya götürdüğün zaman *efrattu fülân*^{en} *ve ferrattuhû fi talebi'l-mâ'i* (Falanı aceleyle suya götürdüm.) sözünden olup, 'Apar topar ateşe atılırlar.' veya birisi arkada bırakılıp unutulduğu zaman *efrattu fülân*^{en} *halfî* (Falancayı arkamda unuttum.) sözünden olmak üzere 'Unutulup terk edilirler.' anlamında olur. Şeddesiz meksur okunuş (*mufritūne*) 'günahta aşırıya gidenler', şeddeli meksur okunuş (*muferritūne*) 'itaatler ve yapmaları gereken şeyler hususunda son derece kusurlu olanlar' anlamındadır.

63. Vallahi, gerçek şu ki senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ama yaptıklarını şeytan onlara güzel gösterdi. Dolayısıyla, bu gün de velîleri o olacaktır, can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

[1709] "Dolayısıyla, *bu* gün de velîleri o olacaktır" ifadesi, şeytanın amellerini onlara güzel gösterdiği geçmiş halin hikâyesidir. Veya şeytan dünyada iken onların velîsi olduğu için, "*bu* gün" kelimesi [ömür boyu yaşanan] dünya (hayatı) dönemi anlamındadır. "Velîleri" dostları demektir ki ne kötü bir dosttur bunlar!.. Ayrıca, "Dolayısıyla, bu gün de velîleri o olacaktır." ifadesi gelecekteki halin, yani cehennemde azap gördükleri halin hikâyesi de olabilir. Buna göre cümle, orada onlar için herhangi bir yardımcı olmayacağını en etkili bir şekilde ifade etmek üzere, 'Bu gün yardımcıları O'dur, O'ndan başka hiçbir yardımcıları yoktur.' anlamında olmaktadır. "Velîleri" ifadesindeki zamir Kureyş müşriklerine ait de olabilir. Zira şeytan bunlardan önceki kâfirlere de yaptıklarını güzel göstermişti. Dolayısıyla, [atalarının olduğu gibi] bunların da velisi olmaktadır, çünkü bunlar onların devamıdır. Ayrıca kelimede muzāf hazfedilmiş de olabilir ve ifade, 'Dolayısıyla, bu gün o, onlar gibilerin velîsidir.' şeklinde düşünülebilir.

[١٧٠٧] وعن بعضهم أنه قال لرجل من ذوي اليسار: كيف تكون يوم القيامة إذا قال الله تعالى: هاتوا ما دفع إلى السلاطين وأعوانهم، فيؤتى بالدواب والثياب وأنواع الأموال الفاخرة. وإذا قال: هاتوا ما دفع إليّ فيؤتى بالكسر والخرق وما لا يؤبه له، أما تستحي من ذلك الموقف؟ وقرأ هذه الآية.

[١٧٠٨] وعن مجاهد: «أنّ لهم الحسنى»، هو قول قريش: لنا البنون، وأن لهم الحسنى: بدل من الكذب. وقرئ «الكذب» جمع كذوب، صفة للألسنة، {مُفْرَطُونَ}، قرئ مفتوح الراء ومكسورها مخففًا ومشدّدًا، فالمفتوح بمعنى: مقدّمون إلى النار معجلون إليها، من أفرطت فلانًا، وفرّطته في طلب الماء، إذا قدمته. وقيل: منسيون، متروكون، من أفرطت فلانًا خلفي، إذا خلفته ونسيته. والمكسور المخفف، من الإفراط في المعاصي. والمشدّد، من التفريط في الطاعات وما يلزمهم.

٦٣- ﴿تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٧٠٩] {فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ}، حكاية الحال الماضية التي كان يزين لهم الشيطان أعمالهم فيها. أو فهو وليهم في الدنيا، فجعل اليوم عبارة عن زمان الدنيا. ومعنى: {وَلِيُّهُمُ}: قرينهم وبئس القرين. أو يجعل {فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ}، حكاية للحال الآتية، وهي حال كونهم معذبين في النار، أي فهو ناصرهم اليوم، لا ناصر لهم غيره، نفيًا للناصر لهم على أبلغ الوجوه. ويجوز أن يرجع الضمير إلى مشركي قريش، [و] أنه زين للكفار قبلهم أعمالهم، فهو ولي وهؤلاء؛ لأنهم منهم. ويجوز أن يكون على حذف المضاف، أي فهو ولي أمثالهم اليوم.

64. Biz sana kitabı, sırf anlaşmazlığa düştükleri şeyleri onlara açıklayasın diye; ayrıca, iman eden bir topluma kılavuz ve rahmet olarak indirdik.

65. Allah gökten su indirir ve ölü vaziyetteki yeryüzünü onunla diriltir. Kulak veren bir toplum için, elbette bunda bir âyet vardır.

[1710] هُدًى وَرَحْمَةً (kılavuz ve rahmet olarak) kelimeleri, لِتُبَيِّنَ ifadesinin mahalline ma'tūf olmakla birlikte kitabı inzal edenin fiilleri oldukları için mef'ûlün leh olarak mansupturlar. لِتُبَيِّنَ'ye Lâm, açıklama işi inzâl edenin değil, muhatabın fiili olduğu için girmiştir. -Bir kelime mef'ûlün leh olarak, ancak illeti belirtilen fiilin failinin fiili olduğunda mansūb olabilir.- "Anlaşmazlığa düştükleri şey" öldükten sonra diriltilmedir –ki aralarında Abdülmuttalib gibi âhiret hayatına iman edenler de vardı- haram - helâl, inkâr - ikrar gibi hususlardır. "Kulak veren bir toplum için" yani, objektif bir şekilde ve aklını kullanarak dinleyenler için. Zira bir şeyi kalbiyle dinlemeyen kişi, işitemeyen bir sağırdan farksızdır.

66. Sizin için hayvanlarda da ibret vardır şüphesiz. Onların karınlarındakinden, yani sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından, size, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içiririz.

[1711] *En'âm* kelimesini Sîbeveyhi [v. 180/796], gayr-i munsariflerden bahsederken *sevb*^{un} *ekyâs* (çift örme elbise) ifadesi gibi, çoğul mânası da içeren müfred lafızlara örnek olarak zikretmektedir. Müfred olduğu içindir ki tekil zamir almıştır. Mü'minun suresindeki فِي بُطُونِهَا (Karınlarındaki… [Mü'minûn 23/21]) ifadesinde zamirin çoğula ait olmak üzere müennes olarak zikredilmesi ise kelimenin taşıdığı çoğul anlamından dolayıdır. *En'âm* kelimesi hakkında iki açıklama yapılabilir: Birincisi *cebel*in çoğulunun *ecbâl* olması gibi, onun *ne'am* kelimesinin kırık cem'i olması; ikincisi de *ne'am* kelimesi gibi, çoğul mânasını iktiza eden müfred bir kelime olması. Dolayısıyla, zamir müzekker kullanıldığında aşağıdaki şiirde *ne'am*ın müzekker kullanılmış olması gibidir:

> Her sene bir hayvanı ele geçiriyorsunuz;
> bir topluluk onu döllüyor, siz de doğurtuyorsunuz.

[1712] Zamir müennes kullandığında ise iki ihtimal söz konusudur: [Birincisi] kelimenin, *ne'am*ın mükesser cem'i, [ikincisi de] bizzat kendisinin cem' anlamında olmasıdır.

٦٤-﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

٦٥-﴿وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

[١٧١٠] {وَهَدىً و رَحْمَةً}، معطوفان على محل {لِتُبَيِّنَ}، إلا أنهما انتصبا على أنهما مفعول لهما؛ لأنهما فعلا الذي أنزل الكتاب. ودخل اللام على {لِتُبَيِّنَ}؛ لأنه فعل المخاطب لا فعل المنزل. وإنما ينتصب مفعولًا له ما كان فعل فاعل الفعل المعلل. والذي اختلفوا فيه: البعث؛ لأنه كان فيهم من يؤمن به، ومنهم عبد المطلب، وأشياء من التحريم والإنكار والإقرار. {لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ}، سماع إنصاف وتدبر؛ لأنّ من لم يسمع بقلبه، فكأنه أصم لا يسمع.

٦٦-﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ﴾

[١٧١١] ذكر سيبويه: ''الأنعام''، في باب ما لا ينصرف في الأسماء المفردة الواردة على ''أفعال''، كقولهم: ثوب أكياش؛ ولذلك رجع الضمير إليه مفردًا. وأمّا {فِى بُطُونِهَا} [المؤمنون: ٢١]، في سورة المؤمنين فلأنّ معناه الجمع. ويجوز أن يقال في الأنعام وجهان؛ أحدهما أن يكون تكسير نعم كأجبال في جبل، وأن يكون اسمًا مفردًا مقتضيًا لمعنى الجمع كنعم، فإذا ذكر فكما يذكر «نعم» في قوله:

فِي كُلِّ عَامٍ نَعَمٌ تَحْوُونَه يُلْقِحُهُ قَوْمٌ وَتَنْتِجُونَهْ

[١٧١٢] وإذا أنث، ففيه وجهان: أنه تكسير ''نعم''. وأنه في معنى الجمع.

[1713] نُسْقِيكُمْ kelimesi, Nûn'un fethası ve zammesi ile okunmuş olup yeni bir cümle başıdır. Sanki "Burada nasıl ibret alınacak?" diye sorulmuş ve bunun üzerine şöyle denilmiştir: "Sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından size içiririz." Yani, Allah sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından onların kendisini kuşattığı, aralarında Allah'ın kudretinden bir perde bulunan, hiçbirinin renk, tat ve kokusunu ona taşırmadığı, bunların hepsinden korunmuş ılıman bir süt yaratır.

[1714] Söylendiğine göre hayvan, yemi yiyip de işkembesine yerleştiği zaman onu orada pişirir. İşkembenin en altında sindirilmekte olan gıda, ortasında süt ve en üstte de kan yer alır. Ciğer bu üç şeyi işleyip ayrıştırır. Sonunda kanı damarlara, sütü memeye gönderir ve posayı da işkembede bırakır. *Allah ne kadar yücedir! O'nun kudreti ne kadar muazzam ve tefekkür edenler için hikmeti ne kadar derindir!*

[1715] Şakīk-ı Belhî'ye "İhlas nedir?" diye sormuşlar. O da "Sütü posa ve kandan ayırma gibi ameli kusurlardan ayırıp temizlemedir." demiş.

[1716] سَائِغًا boğazdan kolaylıkla geçen demektir. "Süt asla bir kimsenin boğazına takılmaz" denilmiştir. Kelime şeddeli olarak *seyyiğ*^{an} ve şeddesiz *seyğ*^{an} şeklinde okunmuştur. *Heyyin*^{un} ve *leyyin*^{un} kelimeleri[nin *heyn*^{un} ve *leyn*^{un} şeklinde de telaffuz edilmesi] gibi.

[1717] **Şayet** "[مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ ifadesindeki] iki *Min* arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birinci Min kısmîlik bildirir; çünkü süt hayvanın karnındaki şeylerin bir kısmıdır. *Ehaztü min mâli Zeyd*^{in} *sevb*^{en} (Zeyd'in malından bir elbise aldım.) sözün gibi. İkinci Min ise "…den – …dan başlama" anlamındadır; çünkü posa ile kan arasında –içirmeye kendisinden başlanan- bir yer vardır ve bu, "Size içiririz." ifadesinin sılasıdır. *Sekaytühû mine'l-havd*^{i} (Ona havuzdan içirdim.) sözün gibi.

[1718] سَائِغًا kelimesi kendisinden önce geldiği لَبَنًا kelimesinden hal de olabilir ve o zaman ve bir mahzufa taalluk eder, "posa ve kan arasından *olarak*" anlamında olur. Dikkat edersen ifade ters çevrilerek, *leben*^{en} *min beyni fers*^{in} *ve dem*^{in} denilmiş olsaydı, o zaman سَائِغًا kelimesi لَبَنًا'in sıfatı olurdu. Öne alınması, ibret alınacak noktanın bu olmasından dolayıdır. Bu yüzden, öne alınmaya değer. İdrar yolundan aktığı için menînin pis olduğunu iddia edenlere karşı, onun temiz olduğunu iddia eden bazıları, işbu âyetle ve idrar yolundan gelmesine rağmen onun temiz olmasının yadırganacak bir şey olmaması ile istidlal etmiş ve posa ile kan arasından çıkan sütün de temiz olduğunu söylemişlerdir.

[١٧١٣] وقرئ «نُسْقِيكُمْ»، بالفتح والضم، وهو استئناف، كأنه قيل: كيف العبرة، فقيل: نسقيكم {مِن بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ}، أي يخلق الله اللبن وسيطًا بين الفرث والدم، يكتنفانه، وبينه وبينهما برزخ من قدرة الله، لا يبغي أحدهما عليه بلون ولا طعم ولا رائحة، بل هو خالص من ذلك كله.

[١٧١٤] قيل: إذا أكلت البهيمة العلف فاستقرّ في كرشها، طبخته، فكان أسفله فرثًا، وأوسطه لبنًا، وأعلاه دمًا. والكبد مسلطة على هذه الأصناف الثلاثة تقسمها، فتجري الدم في العروق، واللبن في الضرع، وتبقي الفرث في الكرش. فسبحان الله، ما أعظم قدرته، وألطف حكمته، لمن تفكر وتأمّل.

[١٧١٥] وسئل شقيق عن الإخلاص، فقال: تمييز العمل من العيوب، كتمييز اللبن من بين فرث ودم.

[١٧١٦] {سَائِغًا}، سهل المرور في الحلق، ويقال: لم يغص أحد باللبن قط. وقرئ «سيغًا»، بالتشديد. و«سيغًا»، بالتخفيف. كهين ولين.

[١٧١٧] فإن قلت: أي فرق بين «من» الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعيض؛ لأن اللبن بعض ما في بطونها، كقولك: أخذت من مال زيد ثوبًا. والثانية: لابتداء الغاية؛ لأنّ بين الفرث والدم مكان الإسقاء الذي منه يبتدأ، فهو صلة لنسقيكم، كقولك: سقيته من الحوض.

[١٧١٨] ويجوز أن يكون حالا من قوله {لَبَنًا} مقدمًا عليه، فيتعلق بمحذوف، أي كائنًا من بين فرث ودم. ألا ترى أنه لو تأخر فقيل: لبنًا من بين فرث ودم، كان صفة له، وإنما قدم؛ لأنه موضع العبرة، فهو قمن بالتقديم. وقد احتج بعض من يرى أن المني طاهر، على من جعله نجسًا؛ لجريه في مسلك البول بهذه الآية، وأنه ليس بمستنكر أن يسلك مسلك البول وهو طاهر، كما خرج اللبن، من بين فرث ودم طاهرًا.

67. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık elde edersiniz. Akleden bir toplum için, elbette bunda bir âyet vardır.

[1719] **Şayet** “وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ (Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden)’ ifadesi neye müteallıktır?” **dersen şöyle derim:** Mahzuf bir şeye müteallıktır. Cümlenin takdiri; *ve nuskīküm min semerâti’n-nahîli ve’l-a‘nâb*^{i} şeklindedir; “bunların sularından…” demektir. Burada fiil, daha önce [66. âyette] zikredilen نُسْقِيكُمْ kelimesi ona delalet ettiği için hazfedilmiştir. Bu durumda, “Ondan sarhoş edici bir içki elde edersiniz.” ifadesi içirmenin mahiyetini açıklamış olur. Bu ifade, تَتَّخِذُونَ kelimesine müteallık da olabilir. Bu durumda منه te’kit için zarfın tekrar edilmesinden ibarettir. *Zeyd*^{ün} *fi’d-dâr*^{i} *fî-hâ* (Zeyd evdedir; oradadır.) sözün gibi. Ayrıca, تَتَّخِذُونَ kelimesi mahzuf bir mevsūfun sıfatı da olabilir. Şairin;

> En iyi ok atan adamın ellerindeki gibi iyi oldu.

mısraında olduğu gibi.[1] Buna göre cümle “Hurma ve üzüm meyvelerinden, kendisinden içki ve güzel bir rızık elde ettiğiniz bir *ürün* vardır.” şeklinde takdir edilir; çünkü bunların bir kısmını yiyor, diğer kısmından ise içki yapıyorlardı.

[1720] **Şayet** “Mükerrer bir zarf yaparsan, منه’daki zamir nereye râci olur?” **dersen şöyle derim:** Mahzuf muzâf olan *asīr*e (“meyve suyu”na) râcidir. أَوْ هُمْ قَائِلُونَ (Ya da öğleyin dinlenirken [A‘râf 7/4]) âyetinde mahzuf *ehil* kelimesine râci olduğu gibi.[2]

[1721] *Seker*^{an} içki demektir. *Raşide ruşd*^{en} ve *raşed*^{en} örneğindeki gibi *sekira sükr*^{an} ve *seker*^{an} babından masdar kelime ile ifade edilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> “Onları bize olan öfkeleri salmıştı üzerimize!”
> Gün ışıdığında ise, ayıldı ‘sarhoş’lar [kızgınlıkları gitti]

[1722] Bu âyette iki vecih vardır: Biri onun mensuh olmasıdır ki, Şa‘bî [v. 104/722] ve Naha‘î mensuh olduğunu söyleyenlerdendir. Diğeri ise, âyette tenkit ve minnetin bir arada zikredilmiş olmasıdır.

---

[1] İbarenin takdiri *bi-keffey racul*^{in} *kâne*… şeklindedir. / ed.

[2] Yani *ve min ‘asīri semerâti’n-nahli*… A‘râf 7/4’te (وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ) *hum* zamirinin mercii olmamakla birlikte, *karyetin* ifadesi, *ehli karyetin* anlamında olduğundan, yani mahzuf bir muzāf söz konusu olduğundan zamir bu mahzûfa râci olmaktadır. / ed.

٦٧-﴿وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١٧١٩] فإن قلت: بم تعلق قوله {وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ونسقيكم من ثمرات النخيل والأعناب، أي من عصيرها، وحذف لدلالة نسقيكم قبله عليه، وقوله {تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا}، بيان وكشف عن كنه الإسقاء. أو يتعلق بـ{تتخذون}، و{منه} من تكرير الظرف للتوكيد، كقولك: زيد في الدار فيها، ويجوز أن يكون: {تَتَّخِذُونَ}، صفة موصوف محذوف، كقوله:

جادت بِكَفّي كَانَ مِنْ أَرْمَى الْبَشَرْ

تقديره: ومن ثمرات النخيل والأعناب ثمر تتخذون منه سكرًا ورزقًا حسنًا؛ لأنهم يأكلون بعضها، ويتخذون من بعضها السكر.

[١٧٢٠] فإن قلت: فالإم يرجع الضمير في "منه"، إذا جعلته ظرفًا مكرّرًا؟ قلت: إلى المضاف المحذوف، الذي هو: العصير، كما رجع في قوله تعالى {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤] إلى: الأهل، المحذوف.

[١٧٢١] والسكر: الخمر، سميت بالمصدر من سكر سكرًا وسكرًا. نحو رشد رشدًا ورشدًا. قال:

وَجَاؤُنَا بِهِمْ سَكَرٌ عَلَيْنَا فَأَجْلَى اليَوْمُ والسَّكْرَانُ صَاحِي

[١٧٢٢] وفيه وجهان؛ أحدهما أن تكون منسوخة. وممن قال بنسخها: الشعبي والنخعي. والثاني: أن يجمع بين العتاب والمنة.

[1723] *Seker*in *nebiz* olduğu da söylenmiştir. Nebiz yaş ve kuru üzüm ile hurma suyunun üçte ikisi buharlaşıncaya kadar pişirildikten sonra sertleşinceye kadar bekletilmiş halidir. Nebiz Ebû Hanife'ye göre sarhoşluk sınırına varılmadığı sürece helaldir. Kendisi bu âyetle, "Şarap *li-aynihî* haram olup her içkinin sarhoş edeni haramdır." [*Buhârî*, "Eşribe", 4, 10] hadisiyle ve daha pek çok rivayetle istidlal etmiştir. Üstadımız Ebû 'Ali el-Cübbâî [v. 303/916] *Rahmetullâhi 'Aleyh* de nebizin helal olduğuna dair çok sayıda yazı yazmıştır. İhtiyarlayıp, yaşı iyice ilerleyince "Size kuvvet olması için biraz nebiz içseniz." denildiğinde bunu kabul etmemiş; "Bunun helal olduğuna dair kitap yazmıştınız." denilmesi üzerine; "Şimdi onu günahkârlar içer oldular. Vakarı koruma açısından onlara benzemek doğru değildir" demiştir.

[1724] *Seker*in yiyecek katık anlamına olduğu da söylenmiştir. Nitekim şair:

> Şerefli insanların mallarını[1] meze yaptım kendime!

demiştir. Yani, *seker* kelimesini meze anlamında kullanmıştır (*tenakkaltu bi-a'râdıhım*). "Bu kelime şaraptan kinayedir. Kişi insanların malını meze yaptığında, bundan (büyük keyif almakta; adeta) onunla demlenmiş olmaktadır." diyenler de olmuştur. *er-Rizku'l-hasen* (güzel rızık) sirke, kuru hurma, kuru üzüm vs.dir. Ayrıca *sekere* güzel rızık mânası vermek de mümkündür. Sanki "Ondan sarhoş edici bir içki ve güzel bir rızık elde edersiniz." denilmiştir.

68. Senin Rabbin, balarısına şöyle vahyetmiştir: "Dağlarda, ağaçlarda ve kurdukları çardaklarda kendine evler edin.

69. Sonra bütün ürünlerden ye ve Rabbinin kolaylaştırarak senin emrine tahsis ettiği yollara gir." Karınlarından, insanlara şifa olan farklı renklerde bir içecek çıkar. Düşünen bir toplum için elbette bunda bir âyet vardır.

[1725] "Arıya vahyetme" ona ilham etme, kalbine düşürme ve Allah'tan başka kimsenin vâkıf olamayacağı, ancak O'nun bildiği bir şekilde ona öğretmesi demektir. Aksi halde, arının petekleri en sanatkârane bir şekilde örmesi, işlerini ince bir çizgide yürütmesi ve en güzel sonuçlar doğuracak şekilde davranması, Allah'ın akıl sahiplerine akıllarını lütfettiği gibi, arıya da bu işleri yapmanın bilgi ve zekâsını verdiğinin açık delilleridir. Yahya b. Vessab نحل kelimesini Nun ve Hâ harfleri meftuh olarak *nahal* şeklinde okumuştur ki, *nahl* gibi bu da müzekkerdir. Âyette müennes oluşu ise mâna cihetindendir.

---

[1] Şair, nice büyük insanın manevî şahsiyetini paymal ettiğini söylüyor; bununla övünüyor da olabilir. Ancak *a'râd* kelimesinde mallar anlamı olduğu düşünülürse, şairin yukarıdaki gibi, cömert insanların malvarlığından yararlanması ile övündüğü de düşünülebilir. / ed.

[١٧٢٣] وقيل: السكر، النبيذ. وهو: عصير العنب، والزبيب، والتمر، إذا طبخ حتى يذهب ثلثاه، ثم يترك حتى يشتدّ، وهو حلال عند أبي حنيفة إلى حدّ السكر، ويحتج بهذه الآية، وبقوله ﷺ: «الخمر حرام لعينها، والسكر من كل شراب» وبأخبار جمة. ولقد صنف شيخنا أبو علي الجبائي قدّس الله روحه غير كتاب في تحليل النبيذ، فلما شيخ وأخذت منه السنّ العالية قيل له: لو شربت منه ما تتقوى به، فأبى. فقيل له: فقد صنفت في تحليله؟ فقال: تناولته الدعارة، فسمج في المروءة.

[١٧٢٤] وقيل: السكر: الطُعم، وأنشد:

جَعَلْتُ أَعْرَاضَ الكِرَامِ سَكَرًا

أي تنقلت بأعراضهم. وقيل: هو من الخمر، وإنه إذا ابترك في أعراض الناس، فكأنه تخمر بها. والرزق الحسن: الخل، والرب، والتمر، والزبيب، وغير ذلك. ويجوز أن يجعل السكر، رزقًا حسنًا، كأنه قيل: تتخذون منه، ما هو سكر، ورزق حسن.

٦٨- ﴿وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ﴾

٦٩- ﴿ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٧٢٥] الإيحاء إلى النحل: إلهامها، والقذف في قلوبها وتعليمها، على وجه هو أعلم به، لا سبيل لأحد إلى الوقوف عليه، وإلا فنيّقتها في صنعتها، ولطفها في تدبير أمرها، وإصابتها فيما يصلحها، دلائل بينة شاهدة على أنّ الله أودعها علمًا بذلك وفطنها، كما أولى أولي العقول عقولهم. وقرأ يحيى بن وثاب: {إِلَى النَّحَلِ}، بفتحتين. وهو مذكر كالنحل، وتأنيثه على المعنى.

[1726] أن اتخذي (Evler edin *diye*) ifadesindeki أن tefsir içindir; çünkü vahyetmede söyleme mânası vardır. بيوتا kelimesinde Bâ, kendinden sonraki Yâ sebebiyle meksur olarak (*biyûten* şeklinde) de okunmuştur. "Kurdukları" anlamına gelen يعرشون kelimesi, Râ merfû' olarak *ya'ruşûne* şeklinde de okunmuştur ve "evlerin damlarına kurdukları" demektir. Bunun "Dağlarda ve ağaçların, evlerin üstünde arıların bal yapması için oluşturdukları yerler" olduğu da söylenmiştir. "Kurdukları" kelimesindeki zamir insanlara râcidir.

[1727] **Şayet** "Dağlar*dan*, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan kendine evler edin." ifadesindeki Min'in mânası nedir? Onun yerine 'dağlar*da* ve ağaçlar*da*' denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Burada Min kullanılmakla 'bir kısmında' denilmek ve arıların evlerini dağ, ağaç ve çatıların tamamında yapmadıkları ve onların her yerini kullanmadıkları murat edilmiştir. "Bütün ürünlerden" ifadesi arının malzeme alıp topladığı ve yemeyi âdet ettiği her meyveyi içine alır; yani evler yap, sonra sevdiğin bütün ürünlerden ye. Yedikten sonra da Rabbinin yollarına yani balı nasıl yapacağını sana ilham edip öğrettiği yollara gir. Veya Rabbinin yollarında, yani ağzından ve içinden geçtiği süreçte acı çiçeği kudretiyle bala dönüştürdüğü yollarında gir. Ya da çiçekleri evinden uzak yerlerden yediğinde Rabbinin yollarından dönerek evinin yolunu tut, yolunu şaşırma, yorucu yollara sapma. -Zira işittiğime göre, bazen yakın çevrede ürün az olduğunda arılar rızıklarını temin etmek için uzaklara giderlermiş.- Ayrıca, "sonra ye" ifadesi "Sonra meyvelerden yemeye yönel ve onlara ulaşmak için Rabbinin yollarını tut." anlamında da olabilir.

[1728] ذُلُلًا (kolaylaştırarak) kelimesi *zelûl*un çoğulu olup *sübül* (yollar) kelimesinden haldir; çünkü Allah o yolları onlara kolaylaştırmış ve hazırlamıştır. "O'dur yeryüzüne size boyun eğdiren." [Mülk 67/15] âyetinde ifade edildiği gibi. Veya ifade, فاسلكي (Yoluna gir.) ifadesindeki zamirden haldir ve "Sen de emrolunduğun şeye boyun eğerek ve ondan imtina etmeyerek…" demektir.

[1729] "İçecek" derken balı kasdetmektedir, çünkü bal da içilen bir şeydir. "Farklı renklerde" balın beyaz, siyah, sarı ve kırmızı olanı vardır. "İnsanlara şifa olan" çünkü bal şifa ve faydalı meşhur ilaçlardandır. Doktorların önerdiği, içinde bal olmayan ilaç sayısı çok azdır. Ancak bununla onun her hastalığa şifa olduğu da kastedilmemektedir. Nitekim her ilaç böyledir. شِفَاءٌ şeklinde nekre olarak kullanılmış olması ya baldaki şifanın önemini veya bazı şifalar olduğunu ifade etmek içindir; her ikisi de muhtemeldir.

[١٧٢٦] { أَنِ اتَّخِذِي}، هي أن المفسرة؛ لأنّ الإيحاء فيه معنى القول. وقرئ «بيوتًا»، بكسر الباء لأجل الياء. و{يَعْرِشُونَ}، بكسر الراء وضمها؛ يرفعون من سقوف البيوت. وقيل: ما يبنون للنحل في الجبال، والشجر، والبيوت، من الأماكن التي تتعسل فيها. والضمير في {يعرشون} للناس.

[١٧٢٧] فإن قلت: ما معنى: «من» في قوله {أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ}؟ وهلا قيل في الجبال وفي الشجر؟ قلت: أريد: معنى البعضية، وأن لا تبني بيوتها في كل جبل، وكل شجر، وكل ما يعرش، ولا في كل مكان منها. {مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ}، إحاطة بالثمرات التي تجرسها النحل وتعتاد أكلها، أي ابني البيوت، ثم كلي من كل ثمرة تشتهينها، فإذا أكلتها، {فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ}، أي الطرق التي ألهمك وأفهمك في عمل العسل. أو فاسلكي ما أكلت في سبل ربك، أي في مسالكه التي يحيل فيها بقدرته النور المرّ عسلا، من أجوافك ومنافذ مآكلك. أو إذا أكلت الثمار في المواضع البعيدة من بيوتك، فاسلكي إلى بيوتك راجعة سبل ربك، لا تتوعر عليك ولا تضلين فيها، فقد بلغني أنها ربما أجدب عليها ما حولها فتسافر إلى البلد البعيد في طلب النجعة. أو أراد بقوله {ثُمَّ كُلِي}: ثم اقصدي أكل الثمرات، فاسلكي في طلبها في مظانها سبل ربك

[١٧٢٨] {ذُلُلًا}، جمع ذلول، وهي حال من السبل؛ لأنّ الله ذلّلها لها ووطأها وسهلها، كقوله {هُوَ الذي جَعَلَ لَكُمُ الأرض ذَلُولًا} [الملك: ١٥]، أو من الضمير في {فاسلكي}، أي وأنت ذلل منقادة لما أمرت به غير ممتنعة.

[١٧٢٩] {شَرَابٌ}، يريد العسل؛ لأنه مما يشرب. {مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ}، منه أبيض وأسود وأصفر وأحمر. {فِيهِ شِفَآء لِلنَّاسِ}؛ لأنه من جملة الأشفية والأدوية المشهورة النافعة، وقل معجون من المعاجين لم يذكر الأطباء فيه العسل، وليس الغرض أنه شفاء لكل مريض، كما أن كل دواء كذلك. وتنكيره إمّا لتعظيم الشفاء الذي فيه، أو لأن فيه بعض الشفاء، وكلاهما محتمل.

Rivayete göre birgün adamın biri Peygamber (s.a.)'e gelerek kardeşinin karnından rahatsız olduğunu söyler. Efendimiz "Git, ona bal içir." buyurur. Adam gider ve bir zaman sonra geri gelir ve "İçirdim ama bir faydası olmadı." der. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Sen git, ona bal içir. Şüphesiz Allah doğru söylemiştir. Kardeşinin karnı yalan söylüyor!" buyurur. Adam gider, kardeşine bal içirir ve sonunda Allah ona şifa verir ve hasta iyileşir, yularından kurtulmuş gibi olur. [*Buhārî*, "Tıb", 4]

[1730] İbn Mes'ûd ise şöyle demiştir: "Bal her hastalığa devadır. Kur'ân ise kalplerdekilere şifadır. Aman bu iki şifadan, Kur'ân ve baldan ayrılmayın."

[1731] Râfızîlerin tevil bid'atlerinden biri de âyette geçen *nahl* (arı) kelimesi ile Hazret-i Ali ve evladının kastedilmiş olduğunu söylemeleridir. Rivayete göre bir adam (Abbasi halifelerinden) Mehdî'nin [v. 775-76] huzurunda "Buradaki *nahl*den murat Haşimoğullarıdır. Zira onların karınlarından ilim çıkar." demiş. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri "Allah senin yiyecek ve içeceğini onların karınlarından çıkan şeyden eylesin!" diyerek lafa girmiş. Mehdî gülmüş ve bu olayı Mansûr'a [v. 754-775] anlatmış. Daha sonra bu olayı anlatıp anlatıp gülmüşler.

70. Allah sizi yaratmıştır, sonra da vefat ettirecektir... İçinizden bazıları ömrünün en rezil çağına ulaştırılır da bilirken bir şey bilmez olur. Şüphesiz Allah 'mutlak ilim sahibi'dir, kudretlidir (Alîm, Kadîr).

[1732] "Ömrünün en rezil çağına" en istenmeyen ve en zor çağına ki Hazret-i Ali'ye göre 75, Katâde'ye göre 90 yaştır. Çünkü ihtiyarlık çağından daha kötü bir çağ yoktur. "Bilirken bir şey bilmez olur." Unutma bakımından çocukluk haline benzer ve öğrendiği bir şeyi süratle unutan ve o konuda kendisine sorulduğunda onu bilmeyen bir duruma gelmiş olur. Bunun, o yaştaki kişinin, daha önceki akletmelerine ilave bir aklediş yapamaması, daha önceki bilgilerine yeni bir bilgi katamaması hali olduğu da söylenmiştir.

71. Allah, rızık hususunda sizi birbirinizden üstün kılmıştır. Üstün kılınanlar rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki hepsi eşit olsun. Yoksa Allah'ın nimetini bile bile mi reddediyorlar?!

وعن النبي ﷺ: أن رجلًا جاء إليه فقال: إن أخي يشتكي بطنه، فقال: ''اذهب واسقه العسل'' فذهب ثم رجع فقال: قد سقيته فما نفع، فقال: ''اذهب واسقه عسلًا''، فقد صدق الله وكذب بطن أخيك، فسقاه فشفاه الله فبرأ، كأنما أنشط من عقال.

[١٧٣٠] وعن عبد الله بن مسعود: العسل شفاء من كل داء، والقرآن شفاء لما في الصدور، فعليكم بالشفاءين: القرآن والعسل.

[١٧٣١] ومن بدع التأويلات للرافضة: أن المراد بالنحل علي وقومه. وعن بعضهم أنه قال عند المهدي: إنما النحل بنو هاشم، يخرج من بطونهم العلم، فقال له رجل: جعل الله طعامك وشرابك مما يخرج من بطونهم، فضحك المهدي، وحدث به المنصور، فاتخذوه أضحوكة من أضاحيكهم.

٧٠- ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾

[١٧٣٢] {إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ}، إلى أخسه وأحقره، وهو خمس وسبعون سنة عن عليّ ﵁، وتسعون سنة عن قتادة؛ لأنه لا عمر أسوأ حالا من عمر الهرم. {لِكَيْلَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا}، ليصير إلى حالة شبيهة بحال الطفولة في النسيان، وأن يعلم شيئًا، ثم يسرع في نسيانه، فلا يعلمه إن سئل عنه. وقيل: لئلا يعقل من بعد عقله الأوّل شيئًا: وقيل: لئلا يعلم زيادة علم على علمه.

٧١- ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾

[1733] Yani sizi rızık bakımından farklı farklı kılmıştır. Size, kölelerinize verdiği rızıktan daha fazla vermiştir. Oysa onlar da sizin gibi insandır ve sizin hemcinslerinizdir. Buna göre size verilen rızkın fazla kısmını onlara vermeniz ve böylece giyim kuşam ve yeme içme bakımından eşit hale gelmeniz icap ederdi. Nitekim anlatıldığına göre Ebû Zer el-Gıfârî, [v. 32/653] “Onlar sizin kardeşlerinizdir; onlara kendi giydiğinizden giydirin ve kendi yediğinizden yedirin.” şeklindeki sözü Hazret-i Peygamber’den işittikten sonra, üstünde rida ve izar (alt ve üst giysi) olarak ne görüldüyse kölesinin üstünde de aynısı görülmüştür [*Müslim,* “İman”, 38].

[1734] “Yoksa Allah’ın nimetini bile bile mi reddediyorlar?!” Allah Teâlâ burada bu eşitsizliği ‘nimeti bile bile inkâr etme’ sebepleri arasında zikretmiştir. Bu ifadenin, Allah’ın kendisine ortak koşan müşrikler için zikrettiği bir darb-ı mesel olduğu da söylenmiştir. Buna göre Allah, “Kendiniz, size lütfettiğim rızık konusunda kendinizle kölelerinizi eşit görmüyor, onları kendinize ortak kabul etmiyorsunuz ve bunu kendinize yakıştırmıyorsunuz. O halde, kullarımı bana nasıl ortak edebiliyorsunuz!?” buyurmuştur. Bazılarına göre de mâna şöyledir: “Efendilere de kölelere de, hepsine ben rızık veriyorum; hepsi istisnasız benim vereceğim rızka tâbidir. Dolayısıyla, efendi olanlar kölelerine asla ‘kendi rızıklarından’ verdiklerini zannetmesinler. Zira onların rızkını diğerleri vasıtasıyla tamamen ben veriyorum.

[1735] يجحدون kelimesi Tâ ve Yâ ile okunmuştur (bile bile mi reddediyorsunuz / bile bile mi reddediyorlar).

72. Allah sizin için kendi (cinsi)nizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve uşaklar var etti, sizi tertemiz-hoş şeylerden nasiplendirdi. Böyleyken, bâtıla iman edip Allah’ın nimetini inkâr mı ediyorlar nankörce?!

[1736] “Kendi nefsinizden” cinsinizden demektir. Bunun Hazret-i Havva’nın Hazret-i Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılması demek olduğu da söylenmiştir. حَفَدَةً (uşaklar) kelimesi *hâfid*in çoğulu olup koşan, yani tâat ve hizmete koşan anlamındadır. Kunut duası okuyan kimsenin söylediği *ileyke nes‘â ve nahfidü* (Sana koşar; itaat ederiz) ifadesi bu kabildendir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Cariyeler aralarında yarıştılar ve teslim edildi develerin yularları
ellerine

[١٧٣٣] أي: جعلكم متفاوتين في الرزق، فرزقكم أفضل مما رزق مماليككم وهم بشر مثلكم وإخوانكم، فكان ينبغي أن تردوا فضل ما رزقتموه عليهم، حتى تتساووا في الملبس والمطعم، كما يحكي عن أبي ذرّ أنه سمع النبي ﷺ يقول: "إنما هم إخوانكم فاكسوهم مما تلبسون، وأطعموهم مما تطعمون"، فما رؤي عبده بعد ذلك إلا ورداؤه رداؤه، وإزاره إزاره، من غير تفاوت.

[١٧٣٤] {أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ}، فجعل ذلك من جملة جحود النعمة. وقيل: هو مثل ضربه الله للذين جعلوا له شركاء، فقال لهم: أنتم لا تسوّون بينكم وبين عبيدكم فيما أنعمت به عليكم، ولا تجعلونهم فيه شركاء، ولا ترضون ذلك لأنفسكم، فكيف رضيتم أن تجعلوا عبيدي لي شركاء؟. وقيل، المعنى: أنّ الموالي والمماليك أنا رازقهم جميعًا، فهم في رزقي سواء، فلا تحسبن الموالي أنهم يردون على مماليكهم من عندهم شيئًا من الرزق. فإنما ذلك رزقي أجريه إليهم على أيديهم.

[١٧٣٥] وقرئ «يجحدون»، بالتاء والياء.

٧٢-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ﴾

[١٧٣٦] {مِنْ أَنفُسِكُمْ} من جنسكم. وقيل: هو خلق حواء من ضلع آدم. والحفدة: جمع حافد، وهو الذي يحفد، أي يسرع في الطاعة والخدمة. ومنه قول القانت: وإليك نسعى ونحفد، وقال:

حَفَدُ الْوَلَائِدَ بَيْنَهُنَّ وَأُسْلِمَت ... بِأَكُفِّهِنَّ أَزِمَّةُ الأَجْمَالِ

[1737] *Uşak*ların kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiş; “kız çocukları vasıtasıyla kazanılan hısımlar”, “torunlar” ve “erkeğin, karısının bir önceki kocasından olan çocukları” oldukları söylenmiştir. Ayrıca şu da söylenmiştir: İfade, “Allah sizin için *uşak*lar, yani sizin için hizmet edip, size yardım edecek hizmetçiler var etti.” anlamındadır. *Uşak*larla bizzat oğullar murat edilmiş de olabilir. “Hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık...” [Nahl 16/67] âyetinde olduğu gibi. Adeta şöyle denmiştir: Eşlerinizden sizin için evlatlar var etmiştir ki onlar, hem oğullarıdır hem de hizmet etmektedirler; yani iki şeyi bir arada yapmaktadırlar.

[1738] “Tertemiz - hoş şeyler*den*” ifadesiyle temiz ve hoş şeylerin bir kısmı murat edilmektedir; çünkü temiz ve hoş şeylerin tamamı cennettedir ve dünyadaki temiz ve hoş şeyler onların bir örneğinden ibarettir.

[1739] “Böyleyken, bâtıla mı iman ediyorlar?!” Bu, putların kendilerine tapanlara yarar ve uğur sağlayacağı ve şefaat edeceğine dair inançlarıdır ki boş bir vehimden ibaret olup, bu inanca herhangi bir delil ve kanaatle ulaşmış değillerdir. Kendilerinin buna *iman*ı yoktur. Onlar için bu, ‘kesin olarak inanılan bir şey gibi’dir sadece. Akıl ve temyiz sahiplerinin asla şüphe etmediği, herkesin görüp müşahede ettiği şeyleri, aklın, tasavvur edemediği muhal şeyleri inkâr edercesine inkâr etmektedirler. Burada sözü edilen bâtılın, şeytanın onlara telkin ettiği *bahîra, sâibe* vb. şeyler[1] olduğu, “Allah’ın nimeti”nin de kendilerine helal kıldığı şeyler olduğu da söylenmiştir.

73. Allah’tan başka, göklerden ve yerden kendilerine verecek rızkı olmayan, olsa bile veremeyen şeylere dua ediyorlar!

[1740] رزقًا kelimesi rızık vermek anlamında masdar veya rızık olarak verilen şeydir. Masdar kabul edersen رزقًا kelimesini أَوْ إِطْعَامٌ فِي يومٍ ذِي مسغبة يَتِيمًا (Ya da -kendisi aç olduğu halde- *yetimi* doyurmaktır. [Beled 90/14]) âyetinde olduğu gibi, *lâ yemliku en yarzuka şey’en* (hiçbir rızık verme gücüne malik olamayan) anlamında olmak üzere شيئًا kelimesini mansup okursun. “Rızık olarak verilen şey”i murat ettiğinde ise شيئًا kelimesi *kalîlen* (az) anlamında *rızık*tan bedel olur. Bu takdirde شيئًا kelimesi لا يملك fiili için “mâlikiyet nâmına *hiçbir şeye* malik olmayan” anlamında te’kit de olabilir. مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ ifadesi, -masdar olursa- رزقًا için “Ne göklerden yağmur gönderen ve ne de yerden bitki bitiren” anlamında sıla olabileceği gibi,

---

[1] Yani şirk dinî sisteminde dokunulmazlığı bulunan çeşitli hayvan kategorileri. Geniş bilgi için bkz. Mâide 5/103’ün tefsiri. / ed.

[١٧٣٧] واختلف فيهم فقيل: هم: الأختان على البنات، وقيل: أولاد الأولاد، وقيل: أولاد المرأة من الزوج الأوّل، وقيل: المعنى: وجعل لكم حفدة، أي خدما يحفدون في مصالحكم ويعينونكم، ويجوز أن يراد بالحفدة: البنون أنفسهم؛ كقوله {سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا} [النحل: ٦٧]، كأنه قيل: وجعل لكم منهنّ أولادًا هم بنون وهم حافدون، أي جامعون بين الأمرين.

[١٧٣٨] {مِنَ الطَّيِّبَاتِ}، يريد بعضها؛ لأنّ كل الطيبات في الجنة، وما طيبات الدنيا إلا أنموذج منها.

[١٧٣٩] {أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ} وهو: ما يعتقدون من منفعة الأصنام، وبركتها وشفاعتها. وما هو إلا وهم باطل، لم يتوصلوا إليه بدليل ولا أمارة، فليس لهم إيمان إلا به، كأنه شيء معلوم مستيقن. ونعمة الله المشاهدة المعاينة التي لا شبهة فيها لذي عقل وتمييز: هم كافرون بها منكرون لها، كما ينكر المحال الذي لا يتصوره العقول. وقيل: الباطل: يسوّل لهم الشيطان من تحريم البحيرة والسائبة وغيرهما. ونعمة الله: ما أحل لهم.

٧٣-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ شَيْئًا وَلا يَسْتَطِيعُونَ﴾

[١٧٤٠] الرزق يكون بمعنى المصدر، وبمعنى ما يرزق، فإن أردت المصدر نصبت به {شَيْئًا}، كقوله {أَوْ إِطْعَامٌ ... يَتِيمًا} [البلد: ١٤]، على لا يملك أن يرزق شيئًا. وإن أردت المرزوق، كان شيئًا بدلًا منه، بمعنى: قليلًا، ويجوز أن يكون تأكيدًا ل " لا يملك"، أي لا يملك شيئًا من الملك. و{مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}، صلة للرزق إن كان مصدرًا، بمعنى: لا يرزق من السموات مطرًا، ولا من الأرض نباتًا.

rızık olarak verilen şeyin adı olursa onun sıfatı da olabilir. لا يستطيعون (güç yetiremez*ler*) fiilindeki zamir ما'ya aittir; çünkü -lafzan- müfred olarak لا يملك denilmiş olsa da çoğul ilah*lar* anlamındadır. Ayrıca, zamir kâfirlere ait de olabilir. Buna göre mâna "Bunlar canlı, iş yapan ve akıllı varlıklar olmalarına rağmen, asla böyle bir şey yapamazlar. Hal böyle iken, hiçbir duyusu bulunmayan cansız putlar böyle bir şeyi nasıl yapabilsinler?!" şeklinde olacaktır.

[1741] **Şayet** "لا يملك (Mâlik değildir.) dendikten sonra ولا يستطيعون (Güçleri yetmez.) denilmesinin anlamı nedir? Bunların ikisi de aynı şey değil midir?" **dersen şöyle derim:** ولا يستطيعون ifadesinde zamir takdir edilmesi söz konusu değildir ve mâna sadece; *lâ yemlikûne en yerzukū* (Rızık verme imkânına mâlik değillerdir.) şeklinde olup, cansız oldukları için 'hiçbir şeye hiçbir şekilde güçlerinin yetmeyeceği' beyan edilmektedir. Ancak bir zamir takdir edilerek, iki şeyin de -yani mâlik olmanın da güç yetirmenin de- söz konusu olmadığı zikredilmek suretiyle te'kit olursa başka… Veya "Bunlar rızık verme imkânına mâlik değillerdir; mâlik olmalarına da imkân yoktur; bunu yapamazlar, yapmaları da sahih/doğru değildir." mânası murat edilmiş olursa...

74. Allah için asla (put, timsal vb.) semboller ihdas etmeyin! Elbette Allah bilir; siz bilmezsiniz!

[1742] "Allah için asla semboller ihdas etmeyin!" Bu ifade, Allah'a şirk koşmanın ve O'nu herhangi bir şeye benzetmenin *temsil*idir; çünkü bir şeyi temsil ile anlatan kişi, ya bir hali başka bir hale veya bir durumu başka bir duruma benzetmektedir.

[1743] Yaptığınız şeyin mahiyetini ve vahametini "elbette Allah bilir" ve O, onun büyüklüğüne denk bir şekilde sizi cezalandıracaktır, çünkü ceza günahın miktarına göredir. Bunun ve cezasının mahiyetini "siz bilmezsiniz!" Sizi buna [yani Allah'ı sembollerle anlatmaya] çeken ve cür'etlendiren, işbu cehalettir. Dolayısıyla, bu âyet şirkin yasaklanmasın illet ve gerekçesini açıklamaktadır. Burada, "Allah için asla semboller ihdas etmeyin! Çünkü nasıl sembol kullanacağını Allah bilir, siz bilmezsiniz." mânası murat edilmiş de olabilir.

75. Allah size bir misal vermekte: Hiçbir şeye gücü yetmeyen sahipli bir köle ile tarafımızdan kendisini güzel bir nasiple nasiplendirdiğimiz için gizli-aşikâr infak eden bir zat... Bir olurlar mı bunlar? -Elhamdülillâh!- Fakat çoğu bilmez.

أو صفة؛ إن كان اسمًا لما يرزق. والضمير في: {وَلَا يَسْتَطِيعُونَ} لما؛ لأنه في معنى الآلهة، بعد ما قيل: {لَا يَمْلِكُ} على اللفظ. ويجوز أن يكون للكفار، يعني ولا يستطيع هؤلاء - مع أنهم أحياء متصرفون أولو ألباب - من ذلك شيئًا، فكيف بالجماد الذي لا حس به؟.

[١٧٤١] فإن قلت: ما معنى قوله: (ولا يستطيعون)، بعد قوله {لَا يَمْلِكُ}؟ وهل هما إلا شيء واحد؟ قلت: ليس في: {لَا يَسْتَطِيعُونَ}، تقدير راجع، وإنما المعنى: لا يملكون أن يرزقوا، والاستطاعة منفية عنهم أصلا؛ لأنهم موات، إلا أن يقدر الراجع، ويراد بالجمع بين نفي الملك والاستطاعة؛ للتوكيد، أو يراد: أنهم لا يملكون الرزق، ولا يمكنهم أن يملكوه، ولا يتأتى ذلك منهم ولا يستقيم.

٧٤-﴿فَلا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الأَمْثَالَ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٧٤٢] {فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الأَمْثَالَ}، تمثيل للإشراك بالله والتشبيه به؛ لأنّ من يضرب الأمثال، مشبه حالا بحال، وقصة بقصة.

[١٧٤٣] {إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ}: كنه ما تفعلون وعظمه، وهو: معاقبكم عليه بما يوازيه في العظم؛ لأنّ العقاب على مقدار الإثم، {وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}، كنهه وكنه عقابه، فذاك هو الذي جرّكم إليه وجرأكم عليه، فهو تعليل للنهي عن الشرك. ويجوز أن يراد: فلا تضربوا لله الأمثال، إنّ الله يعلم كيف يضرب الأمثال، وأنتم لا تعلمون.

٧٥-﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا عَبْدًا مَمْلُوكًا لا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[1744] Allah Teâlâ sonra nasıl misal verileceğini onlara öğretmekte ve "Sizin putları Allah'a ortak koşmanızın durumu, tasarrufta bulunmaktan âciz sahipli bir köle ile Allah'ın kendisine mal verdiği ve onda tasarrufta bulunup istediği gibi harcayabilen hür ve mal sahibi bir kimseyi aynı gören kişinin durumudur." buyurmaktadır. **Şayet** "Bütün köleler zaten 'tasarrufta bulunamaz' ve 'sahipli' oldukları halde, neden Allah Teâlâ köleyi 'hiçbir şeye gücü yetmeyen sahipli bir köle' diye tavsif etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Memlûk ifadesinin kullanılması köleyi hürden ayırmak içindir. Zira 'abd kelimesi hem hür hem de köle için kullanılır; çünkü ikisi de Allah'ın kuludur. "Hiçbir şeye gücü yetmeyen" ifadesi ise *mükâtep*[1] ve izinli bir köle olmadığını ifade etmek içindir. Zira bu tür köleler tasarrufta bulunabilmektedir. Öte yandan, ulema kölenin bir mala sahip olup olamayacağı hususunda ihtilaf etmiştir. Öne çıkan görüş ise bunun dinen söz konusu olmadığı tarzındadır.

[1745] **Şayet** "وَمَنْ رَزَقْنَاهُ (kendisini nasiplendirdiğimiz) ifadesindeki من nedir?" **dersen şöyle derim:** Açıkça anlaşılan, bunun mevsûf bir kelime olduğudur. Sanki عبدًا (köle) kelimesine uygun düşmesi için *ve hurr*^{an} *razeknâhu* (kendisini nasiplendirdiğimiz *özgür* bir kişi) denilmiştir. Ayrıca, mevsûle olması da imkânsız değildir. "Peki, neden cem' sıygasıyla يَسْتَوُونَ (bir olurlar) şeklinde bir ifade kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** يَسْتَوُونَ ifadesi "Özgür insanlarla köleler bir olur mu?" anlamındadır.

76. Allah iki kişiyi daha misal vermekte: Biri, hiçbir şeye gücü yetmeyen öyle bir dilsiz ki efendisine yük, onu gönderdiği hiçbir yerden bir hayır getirmez. Bunula, dosdoğru bir yol üzere gidip de adaleti emreden, bir olur mu hiç?!

[1746] أبكم, "dilsiz" olarak doğmuş olup bir şey anlamayan ve anlatamayan kimsedir. "Efendisine yük" yani kendisiyle ilgilenen, onu idare eden kimseye ağırlık olan. "Onu gönderdiği hiçbir yerden" ne zaman onu bir ihtiyacı giderme ve bir görevi yerine getirmesi için bir yere gönderse bir işe yaramaz ve bir başarıyla dönmez. "Bununla," duyuları tam, yararlı, yeterli, akıllı ve dindar olan; insanlara "adalet" ve hayrı "emreden ve" şahsen "dosdoğru bir yol üzere giden" yani yararlı bir yaşayış ve sağlam bir din üzere olan "kimse bir olur mu hiç?!"

---

[1] Belli bir miktar ödeme yaptığında azat olmak üzere sahibiyle antlaşma imzalayan köle. / ed.

[١٧٤٤] ثم علمهم كيف تضرب، فقال: مثلكم في إشراككم بالله الأوثان، مثل من سوّى بين عبد مملوك عاجز عن التصرف، وبين حرّ مالك قد رزقه الله مالًا، فهو يتصرف فيه، وينفق منه كيف شاء.فإن قلت: لم قال: {مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ} وكل عبد مملوك وغير قادر على التصرف؟ قلت: أما ذكر المملوك، فليميز من الحرّ؛ لأن اسم العبد يقع عليهما جميعًا؛ لأنهما من عباد الله. وأما: {لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ}، فليجعل غير مكاتب ولا مأذون له؛ لأنهما يقدران على التصرف. واختلفوا في العبد هل يصح له ملك؟ والمذهب الظاهر أنه لا يصحّ له.

[١٧٤٥] فإن قلت: {مَنْ}، في قوله {وَمَنْ رَزَقْنَاهُ} ما هي؟ قلت: الظاهر أنها موصوفة، كأنه قيل: وحرًا رزقناه؛ ليطابق عبدًا. ولا يمتنع أن تكون موصولة. فإن قلت: لم قيل: {يَسْتَوُونَ} على الجمع؟ قلت: معناه: هل يستوي الأحرار والعبيد؟

٧٦-﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٧٤٦] الأبكم الذي ولد أخرس، فلا يَفهم ولا يُفهم، {وَهُوَ كَلٌّ على مَوْلاهُ}، أي ثقل، وعيال على من يلي أمره ويعوله، {أَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ}، حيثما يرسله ويصرفه في مطلب حاجة أو كفاية مهم، لم ينفع ولم يأت بنجح، {هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَن}، هو سليم الحواس نفاعًا ذو كفايات، مع رشد وديانة، فهو {يَأْمُرُ} الناس{بالعدل} والخير، {وَهُوَ} في نفسه {على صراط مُسْتَقِيمٍ}، على سيرة صالحة ودين قويم.

[1747] Bu, Allah Teâlâ'nın; kullarına bahşettiği kuşatıcı rahmeti ve lütfuyla, dinî ve dünyevî nimetleriyle ‘kendi’sini, zarar ve fayda veremeyen ‘cansız putlar’la karşılaştırdığı ikinci bir temsildir. أينما يوجهه ifadesi; *Eynemâ uveccih elka Sa‘d*^{en} (Nereye gitsem Sa‘d ile karşılaşıyorum) sözünden ve *eynemâ yetevecceh* (nereye yönelse) anlamında olmak üzere, *eynemâ yuveccih* şeklinde de okunmuştur.[1] İbn Mes‘ûd ise mechul olarak *eynemâ yuve**cc**eh* (her nereye yönlendirilse) şeklinde okumuştur.

77. Göklerin ve yerin gaybı Allah'ındır. O (Kıyamet) saat(in)e yönelik emir ise bir göz kırpma kadar, hatta daha da yakındır. Allah gerçekten her şeye kadirdir.

[1748] “Göklerin ve yerin gaybı Allah'ındır.” Yani onlarda kullar için *gayb* olan ve ilmi gizlenen şeyleri bilmek Allah'a mahsustur. “Göklerin ve yerin gaybı” ifadesi ile Kıyamet günü de murat edilmiş olabilir. Zira ona dair bilgi gök ve yer ehlinden saklanmış olup, onlardan hiçbiri buna muttali değildir.

[1749] “Ancak bir göz kırpma kadar, hatta daha da yakındır.” Yani kopması gecikse de Allah katındadır. Yakında olmasını beklediğiniz bir şey hakkında iyice yaklaşmışsa ‘bir göz kırpma kadar hatta daha da yakın’ demeniz gibidir. Bu ifade “Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.” [Hac 22/47] âyetindeki kullanım kabilindendir. Yani, Allah nezdinde yakın, size göre ise uzaktır. İfadenin, “Kıyametin kopması ve bütün hayat sahiplerinin öldürülüp, önceki ve sonraki bütün ölülerin diriltilmesi en yakın bir zamanda ve en hızlı bir şekilde olacaktır.” anlamında olduğu da söylenmiştir. “Allah gerçekten her şeye kadirdir.” Dolayısıyla o, Kıyameti koparıp insanları tekrar diriltmeye de kadirdir. Zira bu, kadir olunabilecek[2] şeylerdendir.

[1750] Allah Teâlâ bundan sonra kudretini şöyle delillendirmiştir:

78. Allah sizleri analarınızın karnından hiçbir şey bilmez halde çıkardı ve size kulaklar, gözler ve gönüller verdi ki şükredesiniz.

---

[1] Bu kıraatte fiil, tef‘îl babından olmakla birlikte tefe‘ul anlamındadır, yani “nereye yöneltse” değil de “nereye yönelse” anlamında. / ed.

[2] Kudret kavramının taalluk etmediği “imkânsız / muhâl” şeyler kabilinden değildir; imkân dâhilindedir. / ed

[١٧٤٧] وهذا مثل ثان ضربه الله لنفسه، ولما يفيض على عباده ويشملهم من آثار رحمته وألطافه، ونعمه الدينية والدنيوية، وللأصنام التي هي أموات لا تضر ولا تنفع، وقرئ «أينما يوجه»، بمعنى: أينما يتوجه، من قولهم: أينما أوجه ألق سعدًا: وقرأ ابن مسعود: «أينما يُوَجَّهْ»، على البناء للمفعول.

٧٧- ﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٧٤٨] {وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}، أي يختصّ به علم ما غاب فيهما عن العباد وخفي عليهم علمه. أو أراد بغيب السموات والأرض: يوم القيامة، على أن علمه غائب عن أهل السموات والأرض، لم يطلع عليه أحد منهم.

[١٧٤٩] {إِلَا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ}، أي هو عند الله وإن تراخى، كما تقولون أنتم في الشيء الذي تستقربونه: هو كلمح البصر أو هو أقرب، إذا بالغتم في استقرابه. ونحوه قوله {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧]، أي هو عنده دان، وهو عندكم بعيد. وقيل: المعنى أن إقامة الساعة، وإماتة الأحياء وإحياء الأموات من الأولين والآخرين، يكون في أقرب وقت وأوحاه، {إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ}، فهو يقدر على أن يقيم الساعة ويبعث الخلق؛ لأنه بعض المقدورات.

[١٧٥٠] ثم دل على قدرته بما بعده:

٧٨- ﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَالأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[1751] أمهاتكم kelimesi; Hemze merfû‘ ve meksur olarak okunmuştur. *Ümmehât* kelimesindeki Hâ, أراق kelimesinde ziyade edilip أهراق dendiği gibi, zait bir harftir (yani aslında *ümm**â**t*tır). Bu ziyade, kelimenin müfredinde de -şaz olarak- söz konusu olmuştur. [Kusayy b. Kilâb'a ait] şu mısrada da böyledir:

Annem Hındif'tir benim; İlyas babam.

[1752] لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا (hiçbir şey bilmez halde) ifadesi, hal makamında olup, "annelerinizin karnında sizi yaratıp düzgün ve dengeli kılan; uzuvlar verip sonra da sizi o darlıktan genişliğe çıkartan Allah'ın, üzerinizdeki hakkına dair hiçbir şey bilmez bir halde" anlamındadır. وَجَعَلَ لَكُمُ yani bunları size sadece doğarken içinde bulunduğunuz 'cehalet'i ortadan kaldırmak, 'bilme'ye ve bilgisiyle amel etmeye gelesiniz diye -yani nimeti verene şükredesiniz, O'na kulluk edesiniz, O'nun hakkını veresiniz ve sizi mutlu edecek derecelere yükselesiniz diye- verdi.

[1753] فؤاد kelimesinin çoğulu olan أفئدة (gönüller) kelimesi, *ğurâb* (karga) kelimesinin çoğulunun *ağribe* (kargalar) şeklinde gelmesi gibi olup, *cem-'i kesret* anlamı ifade eden *cem-'i kılletlerdendir.*[1] Kendisinden başka bir kalıp vârit olmadığında azlık ifade eden cem‘ kalıpları böyle çokluk ifade ederler. Tıpkı *şis*$^{‘un}$ kelimesinin çoğulunun sadece *şüsû*$^{‘un}$ gelmesi örneğinde olduğu gibi.

79. Gök boşluğunda (Allah'ın buyruğuna) boyun eğerek uçan kuşlara bakmıyorlar mı? Onları Allah'tan başkası tutmuyor. İnanan bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1754] ألم يروا kelimesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. "Boyun eğerek" yani uçmak için Allah'ın kendisi için yarattığı kanat ve uçmayı mümkün kılan sebeplere[2] boyun eğerek.

[1755] الجوّ yerden yukarıya doğru uzayıp giden hava demektir. *Sükâk* (stratosfer) onun daha yukarısı, Levh-i Mahfuz ise ondan da sonrasıdır.

[1756] Kanatlarını açıp kapatırlarken de, havada dururlarken de "onları" kudretiyle "Allah'dan başkası" tutmuyor.

80. Allah evlerinizden size bir huzur ve sükûnet yeri yapmış ve size hayvan derilerinden gerek göçtüğünüz gün gerekse konduğunuz gün kolayca taşıyacağınız evler ve yünlerinden, yapağılarından, tüylerinden belli süreliğine yararlanacağınız ev eşyası meydana getirmiştir.

---

[1] Yani azlık ifade eden bir çoğul kalıbı olsa da çokluğa delalet etmektedir. / ed.

[2] Aerodinamik yasalar vb. sebeplere. / ed.

[١٧٥١] قرئ «أمهاتكم» بضم الهمزة وكسرها، والهاء مزيدة في أمات، كما زيدت في أراق، فقيل: أهراق. وشذت زيادتها في الواحدة قال:

أُمَّهَتِي خِنْدِفُ وَإِلْيَاسُ أبي

[١٧٥٢] {لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا}، في موضع الحال. ومعناه: غير عالمين شيئًا من حق المنعم الذي خلقكم في البطون، وسوّاكم وصوّركم، ثم أخرجكم من الضيق إلى السعة. وقوله {وَجَعَلَ لَكُمُ}، معناه: وما ركب فيكم هذه الأشياء إلا آلات لإزالة الجهل الذي ولدتم عليه، واجتلاب العلم والعمل به، من شكر المنعم، وعبادته، والقيام بحقوقه، والترقي إلى ما يسعدكم.

[١٧٥٣] والأفئدة في فؤاد، كالأغربة في غراب، وهو من جموع القلة التي جرت مجرى جموع الكثرة، والقلة إذا لم يرد في السماع غيرها، كما جاء شسوع في جمع شسع لا غير، فجرت ذلك المجرى.

٧٩-﴿أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٥٤] قرئ «ألم يروا»، بالتاء والياء، {مسخرات}، مذللات للطيران بما خلق لها من الأجنحة والأسباب المواتية لذلك.

[١٧٥٥] والجوّ: الهواء المتباعد من الأرض في سمت العلوّ، والسكاك أبعد منه، واللوح مثله.

[١٧٥٦] {مَا يُمْسِكُهُنَّ} في قبضهن وبسطهن ووقوفهن، {إِلَا اللهُ} بقدرته.

٨٠-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَافِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ﴾

[1757] İçinde oturduğunuz taştan, kerpiçten, küp vb. şeylerden mamul “evlerinizden”. سكن kelimesi *fe‘al* vezninde ama *mef‘ûl* yani مسكون (sükûnete erilen) anlamında olup, kendisine sığınılan ve bağlanılan ev, dost ve aile gibi şeylerdir. “Evler” anlamına gelen بيوتا çadır veya deri ve sahtiyandan mamul şeylerdir. “Kolayca taşıyacağınız” yani kurma, bozma ve taşıma bakımından hafif bulduğunuz. “Gerek göçtüğünüz gün ve gerekse konduğunuz gün” yani göçtüğünüz gün yükleme ve taşıması size kolay gelen; bir mekânda konakladığınızda ise kurmakta zorlanmadığınız. Veya hem göçtüğünüz hem de yerleşik olduğunuz zamanlarda sizin için kolay olan. “Gün” kelimesi ise vakit anlamındadır. “Ev eşyası” kendisinden yararlanılan şeylerdir. “Belli süreliğine” yani onunla ihtiyaçlarını giderinceye kadar veya çürüyüp yok oluncaya kadar ya da siz ölünceye kadar. يَوْمَ ظَعْنِكُمْ kelimesi ‘Ayın meftuh olarak da, sâkin olarak da okunmuştur (*za‘aniküm / za‘niküm*).

81. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yapmış, dağlarda sığınacağınız barınaklar var etmiş, sizi sıcaktan (ve soğuktan) koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar meydana getirmiştir. Böylece, size olan nimetini tamamlamıştır ki teslimiyet(i sadece O’na) gösteresiniz.

[1758] “Yarattıklarından” yani ağaç ve altında gölgelendiğiniz diğer şeylerden. “Barınaklar” anlamına gelen أكنان *kinn* kelimesinin çoğulu olup, dağlarda yontulan mağara, oyuk ve sığınak gibi kendisine sığınılan yerlerdir. “Elbiseler” yün, keten, pamuk ve benzerlerinden yapılan gömlek ve giyeceklerdir.

[1759] “Sizi sıcaktan koruyacak…” Bu ifadede soğuk zikredilmemiştir; çünkü Araplar açısından sıcaktan korunma daha önemliydi; az ve küçük bir ihtimal olduğu için soğuk onları nadiren ilgilendirirdi. Ayrıca, “Sıcaktan koruyan şey, soğuktan da korur. Dolayısıyla, sıcak zikredilmek suretiyle soğuk da ifade edilmiş olmaktadır.” da denilmiştir. “Ve savaşta sizi koruyacak giysiler” ile zırh murat edilmektedir. *Sirbâl* demir vb. maddelerden yapılmış her türlü giysiyi içine alan genel bir kavramdır.

[1760] “Ki teslimiyet gösteresiniz” yani O’nun size lütfettiği nimetleri görüp, O’na iman edip teslimiyet gösteresiniz. تُسلِمون ifadesi, *selâmet* kökünden olmak üzere, Tâ ve Lâm meftuh olarak *teslemûne* şeklinde de okunmuştur. Buna göre; “Ki şükrederek azaptan kurtulasınız.” veya “Ki kalpleriniz şirkten kurtulsun.” anlamında olur. “Ki o zırhları giyerek yaralanmaktan kurtulasınız.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٧٥٧] {مِن بُيُوتِكُمْ} التي تسكنونها من الحجر والمدر والأخبية وغيرها. والسكن: فعل بمعنى مفعول، وهو ما يسكن إليه وينقطع إليه من بيت أو إلف. {بُيُوتًا}، هي القباب والأبنية من الأدم والأنطاع. {تَسْتَخِفُّونَهَا}، ترونها خفيفة المحمل في الضرب والنقض والنقل. {يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ}، أي يوم ترحلون، خف عليكم حملها وثقلها، ويوم تنزلون وتقيمون في مكان لم يثقل عليكم ضربها. أو هي خفيفة عليكم في أوقات السفر والحضر جميعًا، على أنّ اليوم بمعنى الوقت. {وَمَتَاعًا}، وشيئًا ينتفع به، {إِلَى حِينٍ}، إلى أن تقضوا منه أوطاركم. أو إلى أن يبلى ويفنى، أو إلى أن تموتوا. وقرئ «يوم ظعنكم»، بالسكون.

٨١-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ كَذَلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ﴾

[١٧٥٨] {ممَّا خَلَقَ}، من الشجر وسائر المستظلات، {أكنانا}، جمع كنّ، وهو: ما يستكنّ به من البيوت المنحوتة في الجبال والغيران والكهوف، {سَرَابِيلَ}، هي القمصان والثياب من الصوف والكتان والقطن وغيرها.

[١٧٥٩] {تَقِيكُمُ الْحَرَّ}، لم يذكر البرد؛ لأنّ الوقاية من الحرّ أهمّ عندهم، وقلما يهمهم البرد لكونه يسيرًا محتملًا. وقيل: ما يقي من الحرّ يقي من البرد؛ فدل ذكر الحرّ على البرد، {وَسَرَابِيلَ تَقِيكُم بَأْسَكُمْ}، يريد الدروع والجواشن، والسربال عامّ يقع على كل ما كان من حديد وغيره.

[١٧٦٠] {لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ}، أي تنظرون في نعمه الفائضة فتؤمنون به وتنقادون له. وقرئ «تسلمون»، من السلامة، أي تشكرون فتسلمون من العذاب. أو تسلم قلوبكم من الشرك. وقيل: تسلمون من الجراح بلبس الدروع.

82. (Resulüm!) Yüz çevirirlerse, sana düşen, açık seçik iletmekten ibarettir.

83. Allah'ın nimetini pekâlâ tanıyorlar, sonra da onu tanımazlıktan geliyorlar. Bunların çoğu nankör birer inkârcıdır!

[1761] "Yüz çevirir;" senin davetini kabul etmez"lerse," sen üstüne düşen tebliğ görevini yerine getirdikten sonra mâzursun; sorumlu değilsin. Burada mâzur görülme sebebi olan *tebliğ*i zikretmiştir ki *müsebbebe*[1] delâlet etsin.

[1762] "Allah'ın nimetini" yani daha önce zikrettiğimiz Allah tarafından kendilerine verildiğini kabul ettikleri nimetleri "pekâlâ tanıyorlar. Sonra da nankörce inkâr ederek" yani 'Tamam bu nimetler Allah tarafında verilmiştir, ama ilahlarımızın şefaatleri sayesinde' demek suretiyle, onları verenden başkasına kulluk ediyorlar. Bunların inkârının, "Biz onları babalarımızdan miras aldık (yani Allah vermiş değil)!" demeleri olduğu da söylenmiştir. Yine, Allah'ın bazı nimetleri hakkında "Falanca olmasaydı, ben bunu elde edemezdim" demeleri olduğu da söylenmiştir. Bu nimetin Allah'tan geldiğine, Allah'ın bu nimeti falancanın eliyle verdiğine ve o kişiyi bu nimete ulaşmada sebep kıldığına inanılmadığı takdirde bu şekilde konuşmak caiz değildir. "Bunların çoğu inkârcı nankörlerdir!" Yani Allah'ın nimetini bile bile reddeden ve itiraf etmeyen kişilerdir.

[1763] "Allah'ın nimeti" tabiriyle Peygamber (s.a.)'in peygamberliğinin kastedildiği de söylenmiştir. Zira onlar bunu biliyor, fakat inatlarından dolayı inkâr ediyorlardı ve onların çoğu onu kalpleriyle inkâr eden nankörlerdi.

[1764] **Şayet** "ثم (sonra) demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** (Nimeti) tanıdıkları halde inkâr etmelerinin beklenmeyen bir şey olduğunu göstermektir.[2] Zira nimeti tanıyan birinden beklenen, onu inkâr etmesi değil, itiraf etmesidir.

84. Her ümmetten birer şahit göndereceğimiz, sonra, nankörce inkâr edenlere itiraz izni verilmeyeceği, bir başka şans daha tanınmayacağı gün...

85. (O gün ki,) zulmedenler, azabı gördüklerinde, artık üzerlerinden ne hafifletilir ne de kendilerine süre tanınır...

---

[1] Yani Peygamber (s.a.)'in mâzur görüldüğüne. / ed.

[2] Yani ifade, "sonra da kalkıp bilmezlikten geliyorlar!" anlamındadır. / ed.

٨٢-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ الْمُبِينُ﴾

٨٣-﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ﴾

[١٧٦١] {فَإِن تَوَلَّوا}، فلم يقبلوا منك، فقد تمهد عذرك بعدما أدّيت ما وجب عليك من التبليغ، فذكر سبب العذر، وهو البلاغ؛ ليدل على المسبب.

[١٧٦٢] {يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ}، التي عددناها حيث يعترفون بها وأنها من الله، {ثُمَّ يُنكِرُونَهَا}، بعبادتهم غير المنعم بها وقولهم: هي من الله ولكنها بشفاعة آلهتنا. وقيل: إنكارهم قولهم ورثناها من آبائنا. وقيل: قولهم لولا فلان ما أصبت كذا، لبعض نعم الله. وإنما لا يجوز التكلم بنحو هذا إذا لم يعتقد أنها من الله وأنه أجراها على يد فلان وجعله سببًا في نيلها. {وَأَكْثَرُهُمُ الكافِرون}، أي الجاحدون غير المعترفين.

[١٧٦٣] وقيل: «نعمة الله»، نبوّة محمد عليه الصلاة والسلام، كانوا يعرفونها ثم ينكرونها عنادًا، وأكثرهم الجاحدون المنكرون بقلوبهم.

[١٧٦٤] فإن قلت: ما معنى: "ثم"؟ قلت: الدلالة على أن إنكارهم أمر مستبعد بعد حصول المعرفة؛ لأنّ حق من عرف النعمة أن يعترف لا أن ينكر.

٨٤-﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾

٨٥-﴿وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[1765] “Bir şahit” leh ve aleyhlerinde iman ve tasdik, inkâr ve tekzip ile şahitlik edecek bir peygamber. “Sonra, nankörce inkâr edenlere itiraz izni verilmeyeceği” yani mazeret izni. Zira onların hiçbir gerekçesi olamaz. Burada “izin verilmez” demek suretiyle onların hiçbir gerekçe ve özürlerinin olmadığına işaret edilmektedir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] de bu görüşte olduğu nakledilmiştir. “Onlara bir başka şans daha tanınmayacağı…” Yani [Allah’ı] hoşnut etme fırsatının verilmeyeceği, kendilerine “Rabbinizi razı edin” denilmeyeceği..; çünkü âhiret amel yeri değildir.

[1766] **Şayet** “Bu ثُمَّ (sonra)’nın mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** ثُمَّ peygamberlerin, aleyhlerinde tanıklık etmesinden sonra daha çetin bir duruma düşeceklerini, konuşamaz hale geleceklerini ve böylece bir özür beyan etmelerine, ortaya bir gerekçe koymalarına izin verilmeyeceğini ifade etmektedir.

[1767] يوم mahzuf bir kelime ile mansup olup ifade, *ve’zkür yevme neb‘asü* (Dirilteceğimiz günü hatırla!) veya *yevme neb‘asü veka‘û fî-mâ vaka‘û fîhi* (Dirilteceğimiz gün, düşecekleri duruma düşeceklerdir.) şeklinde takdir edilebilir. Yine, إِذَا رأوا العذاب (azabı gördüklerinde) ifadesi de (mahzuf bir kelime ile mansup olup) “azabı gördükleri zaman *dehşet içinde kalırlar ve bu onlara çok ağır gelir*” şeklinde düşünülebilir.

[1768] “Artık (azap) üzerlerinden ne hafifletilir ne de kendilerine süre tanınır…” Tıpkı “Aksine o, (göz göre göre değil) aniden gelecek ve onları şaşkına çevirecektir.” [Enbiyâ 21/40] âyetindeki gibi.

86. (O gün ki,) şirk koşanlar, ortaklarını gördüklerinde “Ya Rabbi! Bunlar, Senden başka yalvardığımız ortaklarımızdır.” derler. Ama onlar, “Siz kat‘iyyen yalancısınız!” diyerek sözü onlar(ın suratın)a çarparlar...

87. (O gün ki,) yalnızca Allah’a arz-ı teslimiyet ederler; çünkü uydurdukları şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiştir.

[1769] Eğer müşrikler “ortaklar” derken ilahlarını kasdetmişlerse “ortaklarımız” ifadesi “ortak olduğunu iddia ettiğimiz ilahlarımız” anlamında olur. Eğer şeytanları kasdetmişlerse bu da şeytanların onların küfürde ortakları ve sapıklıkta yoldaşları olmasından dolayıdır. “Yalvardığımız” ifadesi ise “kulluk ve ibadet ettiğimiz” anlamındadır. **Şayet** “Bunlar putlara gerçekten yalvardıkları halde, putlar bunlara neden ‘Siz kat‘iyyen yalancısınız!’ diyecekler?” **dersen şöyle derim:** Allah’a ortak koştukları şeyler onların kendilerine ibadet etmelerine razı olmadıkları için böyle demişlerdir; adeta bu ibadetleri ibadet olarak görülmemiştir.

[١٧٦٥] {شَهِيدًا}، نبيًّا يشهد لهم وعليهم بالإيمان والتصديق، والكفر والتكذيب، {ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا} في الاعتذار. والمعنى: لا حجة لهم، فدل بترك الإذن على أن لا حجة لهم ولا عذر، وكذا عن الحسن. {وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ}، ولا هم يسترضون، أي لا يقال لهم أرضوا ربكم؛ لأن الآخرة ليست بدار عمل.

[١٧٦٦] فإن قلت: فما معنى ثم هذه؟ قلت: معناها أنهم يمنون بعد شهادة الأنبياء بما هو أطم منها، وهو أنهم يمنعون الكلام، فلا يؤذن لهم في إلقاء معذرة ولا إدلاء بحجة.

[١٧٦٧] وانتصاب اليوم بمحذوف تقديره: واذكر يوم نبعث، أو يوم نبعث وقعوا فيما وقعوا فيه، وكذلك إذا رأوا العذاب بغتهم وثقل عليهم.

[١٧٦٨] {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ}، كقوله {بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ} [الأنبياء: ٤٠] الآية.

٨٦- ﴿وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُو مِنْ دُونِكَ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٨٧- ﴿وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٧٦٩] إن أرادوا بالشركاء آلهتهم، فمعنى {شُرَكَآؤُنَا}: آلهتنا التي دعوناها شركاء. وإن أرادوا الشياطين، فلأنهم شركاؤهم في الكفر وقرناؤهم في الغيّ: و{ندعو}، بمعنى: نعبد. فإن قلت: لم قالوا: {إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ}، وكانوا يعبدونهم على الصحة؟ قلت: لما كانوا غير راضين بعبادتهم، فكأن عبادتهم لم تكن عبادة.

Meleklerin “Aksine, bunlar cinlere ibadet ediyorlardı!” [Sebe’ 34/41] sözü de buna delildir; yani melekler “Cinler bunların kendilerine ibadet etmesine razı idiler; ama biz razı değildik. Dolayısıyla ‘ilâh’ onlardı, biz değil…” demektedirler. Yahut da Allah’a ortak koşulan ‘varlık’lar, Allah’ı ortaktan tenzih etmek için, onların kendilerine ortaklık ve ilahlık isnat etmelerini tekzip edeceklerdir. Şayet ortaklar ile şeytanlar kasdediliyorsa, “Siz kat‘iyyen yalancısınız!” sözlerinde yalancı olmaları mümkündür. Nitekim şeytanın “Sizlerin daha önce beni Allah’a ortak koşmanızı da reddediyorum.” [İbrâhim 14/22] diyeceği bildirilmiştir.

[1770] “Onlar” yani zulmedenler “Allah’a arz-ı teslimiyet ederler.” Arz-ı teslimiyet etmek ise dünyada büyüklenip Allah’ın emir ve hükmüne boyun eğmekten imtina ettikten sonra teslimiyeti âhirette göstermek demektir. “Uydurdukları şeyler” yani Allah’a ortak olduklarını ve kendilerine yardım ve şefaat edeceklerini uydurdukları *şey*ler, kendilerinin yalan söylediğini ilan edip onlardan teberrî ettikleri zaman “zihinlerinden kaybolup gider” yani bâtıl oldukları ortaya çıkar.

88. İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaş(tır)anların, azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!

[1771] “İnkâr edenler” yani şahsi olarak inkâr edip başkalarını da inkâra sevk edenlerin, katmerli inkârlarından dolayı azapları da kat kat olacaktır. Bunların azabına azap katılması, “Horasan devesi büyüklüğündeki yılanların ve katır büyüklüğündeki akreplerin onları bir kez sokacağı ve bu zehrin etkisini kırk yıl hissedecekleri” şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca, “Ateşten zemherire çıkarlar ve onun soğuğunun şiddetinden derhal ateşe koşarlar.” da denilmiştir. “Bozuculuk edip durduklarından” yani insanları Allah’tan uzaklaştıran kimseler olmalarından “dolayı.”

89. Evet, her ümmete kendilerinden birini şahit gönderdiğimiz gün... (Vay hâline bu inkârcı nankörlerin!) Ki sana da bu kitabı, her şeyi açıklayıcı olarak ve teslimiyet(i yalnızca O’na) gösterenler için hidayet, rahmet ve müjde olarak indirip, seni de bunların aleyhine şahit getirdik.

[1772] “Her ümmete kendilerinden birini şahit gönderdiğimiz gün.” İfadesinde şahitten maksat peygamberlerdir. Allah Teâlâ ümmetlere peygamber olarak içlerinden birini gönderiyordu. Ya Muhammed! İşte “seni de bunların” yani ümmetinin “aleyhine şahit getirdik.”

والدليل عليه قول الملائكة: {كَانُوا يَعْبُدُونَ الجِنَّ} [سبأ: ٤١]، يعنون: أن الجن كانوا راضين بعبادتهم لا نحن، فهم المعبودون دوننا. أو كذبوهم في تسميتهم شركاء وآلهة، تنزيها لله من الشريك. وإن أريد بالشركاء الشياطين، جاز أن يكون «كاذبين» في قولهم: {إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ}، كما يقول الشيطان: إني كفرت بما أشركتموني من قبل.

[١٧٧٠] {وَأَلْقَوا}، يعني الذين ظلموا. وإلقاء السلم: الاستسلام لأمر الله وحكمه بعد الإباء والاستكبار في الدنيا. {وَضَلَّ عَنْهُم}، وبطل عنهم، {مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، من أن لله شركاء، وأنهم ينصرونهم ويشفعون لهم حين كذبوهم وتبرؤا منهم.

٨٨-﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ﴾

[١٧٧١] {الَّذِينَ كَفَرُوا} في أنفسهم، وحملوا غيرهم على الكفر: يضاعف الله عقابهم كما ضاعفوا كفرهم. وقيل: في زيادة عذابهم حيات أمثال البخت، وعقارب أمثال البغال، تلسع إحداهن اللسعة فيجد صاحبها حمتها أربعين خريفًا. وقيل: يخرجون من النار إلى الزمهرير، فيبادرون من شدة برده إلى النار. {بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ}، بكونهم مفسدين الناس، بصدّهم عن سبيل الله.

٨٩-﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِم مِّنْ أَنفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾

[١٧٧٢] {شَهِيدًا عَلَيْهِم مِّنْ أَنفُسِهِمْ}، يعني نبيهم؛ لأنه كان يبعث أنبياء الأمم فيهم منهم، {وَجِئْنَا بِكَ} يا محمد {شَهِيدًا على هَؤُلَآء}، على أمتك.

[1773] “Açıklayıcı olarak” yani en ileri derecede bir açıklayıcı olarak. Tâ’sının meksur olması bakımından تبيان lâfzı *tilkā’* kelimesine benzemektedir. Zeccâc [v. 311/923], Kur’ân dışında bu kelimenin Tâ’sının meftuh olabileceğini söylemiştir. **Şayet** “Kur’ân’ın her şeyi açıklayan bir kitap olması ne demektir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası “Kur’ân dine dair her şeyi açıklamıştır. Bazı şeyleri bizzat, bazılarını Sünnete havale ederek açıklamaktadır. Zira Allah, elçisine tâbi olmayı ve ona itaat etmeyi emretmiş, “O, kendi arzu ve ihtirasıyla konuşmuyor.” [Necm 53/3] ve bazı konularda da icmâyı teşvik ederek “Kim müminlerin yolu dışında bir yol tutarsa…” [Nisâ 4/54] buyurmuştur. Nitekim Hazret-i Peygamber de “Ashabım yıldızlar gibidir. Onların hangisinin peşinden giderseniz hidayette olursunuz.” hadisiyle ümmetinin, ashabına tâbi olmasından ve onların sözlerini dikkate almasından razı olmuştur; ulema da içtihat etmiş, kıyasta bulunmuş, kıyas ve içtihat yollarını ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla *Sünnet, icmâ, kıyas* ve *içtihat* Allah’ın kitabı olan Kur’ân’a dayanmaktadır ve bundan dolayı da Kitap ‘her şeyi açıklayan bir kaynak’ olmaktadır.

90. Allah, elbette adaleti, ihsan üzere hareket etmeyi ve yakınlara vermeyi emreder; yüz kızartıcı suçları, yadırgatıcı davranışları ve azgınlığı ise yasaklar. Size öğüt veriyor ki düşünüp ders çıkarasınız.

[1774] “Adalet” zorunlu (farz) olandır; çünkü Allah Teâlâ kulllarına farz kıldığı şeylerde adaletle hareket etmiş ve onlara güçlerinin yettiği şeyleri farz kılmıştır. *İhsan* ise müstehap olandır. Allah Teâlâ bunların her ikisini de emretmiştir; çünkü farz olan ibadetlerde mutlaka birtakım kusurlar söz konusu olacak; bu durumda da müstehap, oradaki eksiği tamamlayacaktır. Bunun içindir ki kendisine farz ibadetleri öğrettiği ve “Vallahi bunlarda bir eksiltmede bulunmam ama fazla olarak da bir şey yapmam!” diyen birine “Eğer doğruysa kurtulur.” [*Buhārî*, “Savm”, 1] buyurmuş ve kurtuluşu doğruluk ve eksikliğin olmaması şartlarına bağlamıştır. Ayrıca Peygamber (s.a.) “Dosdoğru gidiniz; ancak bunu asla başaramazsınız.” [*İbn Mâce*, “Tahâret”, 4] buyurmuştur. Dolayısıyla, farzlardaki eksiği telafi edecek nafilelerin ihmal edilmemesi gerekir.

[1775] الفحشاء Allah’ın koyduğu sınırları aşan davranışlardır; المنكر aklın reddettiği şeyler; البغي ise zulümle üstünlük kurmak istemektir. [Zalim emevî iktidarında] hutbelerde Hazret-i Ali’ye okunmakta olan lânete [farklı bir emevî olan Ömer b. Abdul’azîz devrinde] son verilince, onun yerine bu âyeti okuma âdeti getirilmiştir. Hayatım üzerine yemin ediyorum; Hazret-i Ali ve evladına lânet okuma âdeti hem yüz kızartıcı bir suçtu, hem aklın reddettiği bir davranıştı hem de bir azgınlıktı!

[١٧٧٣] {تِبْيَانًا}، بيانًا بليغًا ونظير «تبيان»، «تلقاء» في كسر أوله، وقد جوز الزجاج فتحه في غير القرآن. فإن قلت: كيف كان القرآن تبيانًا {لِّكُلِّ شَيءٍ}؟ قلت: المعنى: أنه بين كل شيء من أمور الدين، حيث كان نصًا على بعضها، وإحالة على السنة، حيث أمر فيه باتباع رسول الله ﷺ وطاعته. وقيل: وما ينطق عن الهوى. وحثًا على الإجماع في قوله {وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ المؤمنين} [النساء: ١١٥]، وقد رضي رسول الله ﷺ لأمته اتباع أصحابه والاقتداء بآثارهم في قوله ﷺ: ''أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهديتم''، وقد اجتهدوا وقاسوا ووطؤا طرق القياس والاجتهاد، فكانت السنة والإجماع والقياس والاجتهاد، مستندة إلى تبيان الكتاب، فمن ثمّ كان تبيانًا لكل شيء.

٩٠-﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٧٧٤] العدل: هو الواجب؛ لأن الله تعالى عدل فيه على عباده، فجعل ما فرضه عليهم واقعًا تحت طاقتهم. {والإحسان}: الندب؛ وإنما علق أمره بهما جميعًا؛ لأنّ الفرض لا بدّ من أن يقع فيه تفريط فيجبره الندب، ولذلك قال رسول الله ﷺ - لمن علمه الفرائض فقال: والله لازدت فيها ولا نقصت -: ''أفلح إن صدق''، فعقد الفلاح بشرط الصدق والسلامة من التفريط، وقال ﷺ: ''استقيموا ولن تحصوا''، فما ينبغي أن يترك ما يجبر كسر التفريط من النوافل.

[١٧٧٥] والفواحش: ما جاوز حدود الله، {والمنكر}: ما تنكره العقول، {والبغي}: طلب التطاول بالظلم، وحين أسقطت من الخطب لعنة الملاعين على أمير المؤمنين عليّ ﵁، أقيمت هذه الآية مقامها. ولعمري إنها كانت فاحشة ومنكرًا وبغيًا،

Allah, Peygamber (s.a.)'in "Allah'ım! Ona düşmanlık edene sen de düşmanlık et." [*İbn Mâce*, "Mukaddime", 11] şeklindeki duasına icabet ederek, bu âdeti koyana kat kat gazap etsin, onun belasını versin, onu rezil rüsvâ eylesin!

[1776] Osman b. Maz'ûn'un Müslüman olmasına bu âyet vesile olmuştur.

91. Antlaşma yaptığınızda, Allah'ın ahdini yerine getirin. Allah'ı kefil kılarak sapasağlam yapmış olduğunuz yeminleri bozmayın. Yaptıklarınızı Allah elbette bilir!

92. Bir topluluğun (güç ve nüfusça) diğerinden daha ileri olmasından ötürü yeminlerinizi aranızda aldatma vasıtası yaparak "ipliğini iyice eğirip katladıktan sonra, (her seferinde tekrar) söküp bozan o kadın" gibi olmayın. Allah, onunla sizi sadece imtihan ediyor. Anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri O size elbette Kıyamet günü açıklayacak.

[1777] "Allah'ın ahdi" Müslüman olarak Peygamber (s.a.)'e biat etmektir. Zira "(Rıdvan ağacının altında) sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmişlerdir." [Fetih 48/10] âyetinde Hazret-i Peygamber'e biat etmenin aslında Allah'a biat etmek olduğu ifade edilmektedir. Biat yeminlerini Allah'ın adını anarak sağlamlaştırmak suretiyle "sapasağlam yaptıktan sonra bozmayın." Burada *tevkîd* kelimesi ile ilgili olarak *ekkede* ve *vekkede* şeklinde iki fasih lügat söz konusudur. Kelimenin aslı Vav'lı olup Hemze ondan bedel olarak yer almıştır.

[1778] "Kefil olarak" şahit ve denetçi olarak demektir; çünkü kefil, kefil olunan kişinin halini gözetir ve onu denetler.

[1779] Yeminleri bozma hususunda iyice eğirdikten sonra "ipliğini söküp bozan" kadın gibi "olmayın." أنكاثا kelimesi *neks*in çoğulu olup düğümünü çözme anlamındadır. Burada sözü edilen kadının Reyta bint Sa'd olduğu söylenmiştir. Rivayete göre son derece cahil bir kadın olan Reyta'nın bir arşın uzunluğunda bir kirmeni, parmak kadar bir uç ve kocaman bir iği varmış. Öğleye kadar kızlarıyla birlikte ip eğirirler, sonra onlardan ördükleri ipleri sökmelerini istermiş. تَتَّخِذُونَ hal, دَخَلًا ise *ittehaze*nin iki mef'ûlünden biridir, yani "Yeminlerinizi 'aranızda aldatma' ve fesat vasıtası yaparak bozmayın." demektir.

[1780] "Bir topluluğun" yani Kureyş topluluğunun "diğer topluluktan" yani müminler topluluğundan sayıca "daha fazla" ve malca daha zengin "olması" sebebiyle. "Allah onunla sizi imtihan ediyor." Buradaki zamir أَن تَكُونَ أُمَّةٌ ifadesine râcidir; çünkü bu ifade masdar anlamında olup,

ضاعف الله لمن سنها غضبًا ونكالًا وخزيًا، إجابة لدعوة نبيه: «وعاد من عاداه».

[١٧٧٦] وكانت سبب إسلام عثمان بن مظعون.

٩١-﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلا تَنْقُضُوا الأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾

٩٢-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

[١٧٧٧] عهد الله: هي البيعة لرسول الله ﷺ على الإسلام. {إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهَ} [الفتح: ١٠]. {وَلَا تَنقُضُوا}، أيمان البيعة، {بَعْدَ تَوْكِيدِهَا}، أي بعد توثيقها باسم الله. وأكد ووكد: لغتان فصيحتان، والأصل الواو، والهمزة بدل.

[١٧٧٨] {كَفِيلًا}، شاهدًا ورقيبًا؛ لأن الكفيل مراع لحال المكفول به مهيمن عليه.

[١٧٧٩] {وَلَا تَكُونُوا}، في نقض الأيمان كالمرأة التي أنحت على غزلها بعد أن أحكمته وأبرمته فجعلته {أَنكَاثًا}، جمع نكث، وهو ما ينكث فتله. قيل: هي ريطة بنت سعد بن تيم وكانت خرقاء، اتخذت مغزلًا قدر ذراع، وصنارة مثل أصبع، وفلكة عظيمة على قدرها، فكانت تغزل هي وجواريها من الغداة إلى الظهر، ثم تأمرهنّ فينقضن ما غزلن. {تَتَّخِذُونَ}، حال و{دَخَلًا}، أحد مفعولي اتخذ. يعني ولا تنقضوا أيمانكم متخذيها دخلًا {بَيْنَكُمْ}، أي مفسدة ودغلا.

[١٧٨٠] {أَن تَكُونَ أُمَّةٌ} بسبب أن تكون أمة، يعني جماعة قريش، {هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ}، هي أزيد عددًا وأوفر مالًا. من أمة، من جماعة المؤمنين. {إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللهُ بِهِ}، الضمير لقوله: أن تكون أمة؛ لأنه في معنى المصدر،

cümle “Allah sizi onların daha fazla olmalarıyla, bakalım Allah’a ettiğiniz yemine ve Peygamber (s.a.)’e ettiğiniz ve kendinizi bağladığınız o sapasağlam *biate vefa* ipine mi tutunacaksınız yoksa Kureyş’in sayı, kuvvet ve servetçe çokluğuna, müminlerin az, fakir ve güçsüz olmalarına mı aldanacaksınız diye imtihan ediyor.” demektir.

[1781] “O, size elbette açıklayacak” ifadesi Müslümanlara muhalefet etmekten sakındırma ve bu konuda bir uyarıdır.

93. Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı. Ama O dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor. (Ama bunu sizin yaptıklarınız intaç etmekte;) elbette kendi işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız!

[1782] “Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı.” Yani sizi zorlayarak, mecburen hanîf ve Müslüman yapardı ve O, buna kadirdir. “Ancak” hikmet, “dilediğini saptırmasını” yani küfrü tercih edip onda ısrar edeceğini bildiği kimseyi kendi haline bırakmasını “ve dilediğini doğru yola getirmesini” yani imanı tercih edeceğini bildiği kimseye lütfetmesini gerektirmiştir; yani O, meseleyi tercih üzerinden, lütuf, hızlan, sevap ve ikābın kendisiyle hak edildiği durum üzerinden yürütmektedir; bunların hiçbirinin hak edilmediği zorlama üzerinden değil. “Elbette kendi işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız!” ifadesiyle bu husus dile getirilmektedir. Zira yoldan çıkmayı ve doğru yolu seçmeyi Allah *mecbur* ediyor olsaydı, bu âyette insanlara sorumlu tutulacakları bir amel nispet etmezdi.[1]

94. Yeminlerinizi aranızda aldatma vesilesi yapmayın! Çünkü sağlamca yere basmakta olan bir ayak bu yüzden kayabilir, Allah yolundan uzaklaştığınız için kötü bir azap tadarsınız! Sizin için büyük bir azap daha olur.

[1783] Sonra, Allah Teâlâ tekit etmek ve kendisinden doğacak olumsuz sonuçların vahim olacağını ifade etmek için yeminlerin insanlar arasında bir aldatma vesilesi yapılmasına dair yasaklamayı tekrar etmiştir. “Çünkü sağlamca yere basmakta olan bir ayak bu yüzden kayabilir.” Yani ayaklarınız İslam zemini üzerinde sağlam bir şekilde duruyorken oradan kayabilir. “Ve Allah’ın yolundan” sapmanız, yani dinden çıkmanız, veya başkalarını saptırmanız sebebiyle dünyada “kötü bir azap tadarsınız.” Çünkü *biat yeminlerini* bozup dinden çıkacak olsalardı başkalarının da aynı şeyi yapmaları için bunu gelenek haline getirmiş olurlardı. “Sizin için” ahirette “büyük bir azap daha söz konusu olur.”

---

[1] Mademki sorumlu tutulacaklardır, demek ki her şeyi kendileri yapmaktadır. / ed.

أي إنما يختبركم بكونهم أربى، لينظر أتتمسكون بحبل الوفاء بعهد الله وما عقدتم على أنفسكم ووكدتم من أيمان البيعة لرسول الله ﷺ، أم تغترون بكثرة قريش وثروتهم وقوّتهم وقلة المؤمنين وفقرهم وضعفهم؟

[١٧٨١] {وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ}، إنذار وتحذير من مخالفة ملة الإسلام.

٩٣- ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٢] {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً}، حنيفة مسلمة على طريق الإلجاء والاضطرار، وهو قادر على ذلك. {ولكن} الحكمة اقتضت أن يضلّ {مَن يَشَآء}، وهو أن يخذل من علم أنه يختار الكفر ويصمم عليه، {وَيَهْدِى مَن يَشَاء}، وهو أن يلطف بمن علم أنه يختار الإيمان. يعني أنه بنى الأمر على الاختيار، وعلى ما يستحق به اللطف والخذلان والثواب والعقاب، ولم يبنه على الإجبار الذي لا يستحق به شيء من ذلك، وحققه بقوله {وَلَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ}، ولو كان هو المضطرّ إلى الضلال والاهتداء، لما أثبت لهم عملا يسئلون عنه.

٩٤- ﴿وَلَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السُّوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٧٨٣] ثم كرر النهي عن اتخاذ الأيمان دخلا بينهم، تأكيدًا عليهم وإظهارًا لعظم ما يركب منه، {فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا}، فتزلّ أقدامكم عن محجة الإسلام بعد ثبوتها عليها. {وَتَذُوقُوا السُّوءَ}، في الدنيا بصدودكم {عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ} وخروجكم من الدين. أو بصدّكم غيركم؛ لأنهم لو نقضوا أيمان البيعة وارتدّوا، لا تخذوا نقضها سنة لغيرهم يستنون بها. {وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ}، في الآخرة.

95. Allah'a verdiğiniz sözü az bir pahaya değişmeyin. Bilirseniz, Allah katındakiler, sizin için kesinlikle daha hayırlıdır.

[1784] Öyle anlaşılıyor ki, Mekke'de Müslüman olan bazı kimseleri şeytan, -Kureyşlilerden baskı görmeleri, zayıflıklarından bil'istifade kendilerine eziyet edilmesi ve böylece dinden dönmeleri halinde birtakım güzelliklere nail olacakları konusundaki vaatleri yüzünden- Peygamber (s.a.)'e verdikleri sözden dönme yolunda heveselendirmiş; ancak Allah da bunun üzerine onlara sebat etme gücü vermiştir.

[1785] "Allah'a verdiğiniz sözü" ve Peygamber'e ettiğiniz biati "az bir pahaya" yani az bir dünya malına -ki, Kureyş'in, irtidat etmeleri halinde vereceklerini vaat edip kendilerinde bir beklenti oluşturdukları şeylerdir- "değişmeyin. Allah katındakiler" yani sizi üstün kılması, size nasip edeceği ganimetler ve vereceği ahiret sevabı "sizin için kesinlikle daha hayırlıdır."

96. Sizin elinizdekiler tükenir, Allah'ın katındakiler ise sonsuzdur. Sabredenlerin mükâfatını elbette yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz.

[1786] "Sizin elinizdekiler" yani dünya nimetleri "tükenir, Allah katındaki" rahmet hazinelerinden olan şey"ler ise sonsuzdur" tükenmez. لنجزين kelimesi Nun ile okunduğu gibi Yâ ile de [Biz ödeyeceğiz / Allah ödeyecek] okunmuştur.

[1787] Müşriklerin ezalarına ve İslamiyet'in getirdiği meşakkatlere "sabredenlerin..."

[1788] **Şayet** "[94. Âyetteki] قدم neden müfret ve nekre olarak zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bir tek ayağın bile hak yolda iken kaymasının önemli olduğunu, çok sayıda ayağın kayması halinde ise bunun büyük bir önemi haiz olduğunu ifade etmek için.

97. Kadın olsun erkek olsun, her kim mümin olarak sâlih amel işlerse ona hoş bir hayat yaşatırız, mükâfatlarını da yapıp ettiklerinden daha güzeli ile veririz.

[1789] **Şayet** "مَنْ kelimesi mâna bakımından her ikisini de kapsadığı halde neden ayrıca kadın ve erkek şeklinde bir açıklama yapılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime her iki tür için kullanıma uygun müphem bir lafız olmakla birlikte, zikrolunduğu zaman zahir mânası erkeklere mahsus olur. Bundan dolayı, açık bir şekilde "erkek olsun, kadın olsun" denmek suretiyle vaadin her iki türü de içine alması istenmiştir.

٩٥-﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٧٨٤] كان قومًا ممن أسلم بمكة زين لهم الشيطان - لجزعهم مما رأوا من غلبة قريش واستضعافهم المسلمين، وإيذائهم لهم، ولما كانوا يعدونهم إن رجعوا من المواعيد - أن ينقضوا ما بايعوا عليه رسول الله ﷺ فثبتهم الله.

[١٧٨٥] {وَلَا تَشْتَرُوا}، ولا تستبدلوا {بِعَهْدِ اللَّهِ} وبيعة رسول الله ﷺ {ثَمَنًا قَلِيلًا}، عرضًا من الدنيا يسيرًا، وهو ما كانت قريش يعدونهم ويمنونهم إن رجعوا. {إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ} من إظهاركم وتغنيمكم، ومن ثواب الآخرة {خَيْرٌ لَكُمْ}.

٩٦-﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٦] {مَا عِندَكُمْ}، من أعراض الدنيا {يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ} من خزائن رحمته {بَاقٍ} لا ينفد. وقرئ «لنجزين»، بالنون والياء.

[١٧٨٧] {الَّذِينَ صَبَرُوا} على أذى المشركين ومشاقّ الإسلام.

[١٧٨٨] فإن قلت: لم وحدت القدم ونكرت؟ قلت: لاستعظام أن تزلّ قدم واحدة عن طريق الحق بعد أن ثبتت عليه، فكيف بأقدام كثيرة؟

٩٧-﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٩] فإن قلت: {مَنْ}، متناول في نفسه للذكر والأنثى، فما معنى تبيينه بهما؟ قلت: هو مبهم صالح على الإطلاق للنوعين، إلا أنه إذا ذكر كان الظاهر تناوله للذكور، فقيل: {مّن ذَكَرٍ أَوْ أنثى}، على التبيين، ليعمّ الموعد النوعين جميعًا.

[1790] "Daha güzel bir hayat"tan maksat dünyada olandır ki, açık mâna budur. Nitekim devamında "mükâfatlarını veririz" buyurmakta ve onlara dünya ve âhiret sevabı vaat etmektedir. "Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir." [Âl-iİmran 3/148] âyetinde ifade edildiği gibi. Şöyle ki: Sâlih ameli olan bir mümin, zengin de olsa, fakir de olsa iyi bir hayat yaşar. Zenginse bu zaten açıktır. Fakir olması halinde ise Allah'ın verdiği rızka karşı bir kanaat ve rızası söz konusudur. Azgın kimseye gelince o, fakir olması halinde zaten mutsuz olacağı gibi, zengin olduğunda da hırsı onu bırakmaz ki mutlu olsun.

[1791] İbn Abbâs'dan "iyi hayat"ın helal rızık demek olduğu, Hasan-ı Basrî'den kanaat olduğu; Katâde'den ise Allah'ın burada cenneti kasdettiği bilgisi nakledilmiştir. "İyi hayat"ın, kişinin kalbindeki taat ve tevfik zevki olduğu da söylenmiştir.

98. (Resulüm!) Kur'ân'ı okurken, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.

99. Doğrusu, iman edenler ve sadece Rablerine güvenenler üzerinde onun hiçbir nüfuzu ve otoritesi yoktur.

100. Onun nüfuzu, sadece onu velî edinenler ve Allah'a şirk koşanlar üzerindedir.

[1792] Bir önceki âyette sâlih amel ve ona karşı vaatte bulunduktan sonra, burada Allah'a sığınmanın O'nun karşılığını bol bol vereceği sâlih ameller cümlesinden olduğuna işaret olarak "(Resulüm!) Kur'ân okurken, Allah'a sığın" buyurmuştur. Mâna, "Kur'ân okumak *istediğin* zaman… sığın." şeklindedir. "Ey iman edenler! Namaza *kalk(mak iste)diğiniz* zaman yüzlerinizi yıkayın." [Mâide 5/6] âyetinde ve "Yemek ye[mek isted]iğinde Allah'ın adını an." sözünde olduğu gibi. **Şayet** "Fiili istemek neden bizzat fiilin lafzıyla zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü fiil ona dair irade ve kastın akabinde ve herhangi bir ara olmaksızın ona göre meydana gelmektedir. Dolayısıyla, fiili istemekle o fiilin kendisi arasında kuvvetli bir sebep ve açık bir beraberlik söz konusudur.

[1793] İbn Mes'ûd'dan şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)'e Kur'ân okuyacaktım. *E'ûzü bi's-semî'i'l-'alîmi mine'ş-şeytâni'r-racîm* (Kovulmuş şeytandan İşiten - Gören'e sığınırım.) dedim. Bunun üzerine Efendimiz "Ey Ümmü 'Abd'ın oğlu! *E'ûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm* (Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım.) de! Çünkü Cebrail *Aleyhisselâm* Kalem ve Levh-i Mahfuz'dan getirip bana böyle okutmuştur." buyurdu.

[١٧٩٠] {حَيَاةً طَيِّبَةً}، يعني في الدنيا وهو الظاهر، لقوله {وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ}، وعده الله ثواب الدنيا والآخرة، كقوله {فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْأَخِرَةِ} [آل عمران: ١٤٨]، وذلك أنّ المؤمن مع العمل الصالح موسرًا كان أو معسرًا، يعيش عيشًا طيبًا إن كان موسرًا، فلا مقال فيه. وإن كان معسرًا، فمعه ما يطيب عيشه، وهو القناعة والرضا بقسمة الله. وأمّا الفاجر فأمره على العكس: إن كان معسرًا فلا إشكال في أمره، وإن كان موسرًا فالحرص لا يدعه أن يتهنأ بعيشه.

[١٧٩١] وعن ابن عباس ﵁: الحياة الطيبة: الرزق الحلال. وعن الحسن: القناعة. وعن قتادة: يعني في الجنة. وقيل: هي حلاوة الطاعة والتوفيق في قلبه.

٩٨- ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾

٩٩- ﴿إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

١٠٠- ﴿إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ﴾

[١٧٩٢] لما ذكر العمل الصالح ووعد عليه، وصل به قوله {فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} إيذانًا بأن الاستعاذة من جملة الأعمال الصالحة التي يجزل الله عليها الثواب. والمعنى: فإذا أردت قراءة القرآن فاستعذ كقوله {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ} [المائدة: ٦]، وكقولك: إذا أكلت فسمّ الله. فإن قلت: لم عبر عن إرادة الفعل بلفظ الفعل؟ قلت: لأن الفعل يوجد عند القصد، والإرادة بغير فاصل وعلى حسبه، فكان منه بسبب قويّ وملابسة ظاهرة.

[١٧٩٣] وعن عبد الله بن مسعود ﵁: قرأت على رسول الله ﷺ فقلت: أعوذ بالسميع العليم من الشيطان الرجيم، فقال لي: «يا ابن أمّ عبد، قل: أعوذ بالله من الشيطان الرجيم، هكذا أقرأنيه جبريل عليه السلام عن القلم عن اللوح المحفوظ».

[1794] “Onun hiçbir nüfuzu yoktur.” yani sadece Allah’ı velî bilenlerin üzerinde şeytanın hiçbir otorite ve egemenliği yoktur; yani bunlar onun telkinlerini kabul etmez, onun kendilerinden istediği peşinden gitme isteğine itaat etmezler. “Onun nüfuzu” ancak onu velî edinen ve ona itaat edenler üzerinde söz konusudur. بِهِ مُشْرِكُونَ (O’na şirk koşanlar) ifadesindeki zamir رَبِّهِمْ ifadesine râcidir. *Şeytan*a râci de olabilir; yani onun yüzünden, onun aldatması ve vesvesesiyle.

101. Biz, bir âyetin yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman, -Allah ne indirdiğini iyi bildiği halde- “Sen müfterîsin!” diyorlar. Hayır!.. Onların çoğu bilmez.

[1795] Bir âyeti başka bir âyetle değiştirmek *nesih*tir. Allah Teâlâ dinî hükümleri başka hükümlerle değiştirir; çünkü hükümler maslahat esasına dayanır ve dün yararlı olan bir hüküm bugün zararlı; zıttı ise yararlı olabilir. Allah Teâlâ neyin yararlı, neyin zararlı olduğunu bilir ve hikmeti ile dilediğini tutar, dilediğini kaldırır. “Allah ne indirdiğini iyi bildiği halde” ifadesi de bunu ortaya koymaktadır. “Sen müfterîsin!’ dediler.” Onu suçlamak için bir bahane buldular ve suçladılar. Zira nâsih - mensuh konusunu bilmiyor ve ondan çok uzakta bulunuyorlardı. Mekkeliler “Muhammed ashabıyla alay ediyor. Onlara bugün bir şey emrediyor, yarın aynı şeyi yasaklıyor; daha hafif olan bir hüküm veriyor.” diyorlardı. Aslında, iftira ediyorlardı. Zira Hazret-i Peygamber’in ağırı hafifle, hafifi ağırla, hafifi hafifle ve ağırı ağırla değiştirdiği oluyordu; çünkü maksat *maslahat*tı; hafiflik-ağırlık değil.

[1796] **Şayet** “Bir âyetin yerine başka bir âyet getirme’ ifadesi âyetin ancak âyetle neshedilebileceğini, onun dışında Sünnet, icmâ‘ ve kıyas ile neshedilemeyeceğini gösterir mi?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, âyetin âyetle neshedildiğini gösterir, fakat âyetin âyetten başka bir şeyle neshedilemeyeceğini göstermez. Zira mütevatir ve *delâleti açık bir sünnet* bilgi ifade etmek bakımından Kur’ân gibidir ve âyetin böyle bir sünnetle neshedilmesi benzeri bir âyetle neshedilmesi gibidir. İcmâ‘, kıyas ve hakkında kesin olarak hüküm verilmeyen sünnete gelince, bunlarla âyetin neshi söz konusu değildir.

102. De ki: Onu, senin Rabbinin katından gerçeğin ta kendisi olarak Rûhulkudüs indirmektedir; iman edenlerin imanını pekiştirsin, teslimiyet(i sadece O’na) gösteren kimselere de hidayet ve müjde olsun diye...

[١٧٩٤] {لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ}، أي تسلط وولاية على أولياء الله، يعني أنهم لا يقبلون منه ولا يطيعونه فيما يريد منهم من اتباع خطواته. {إِنَّمَا سُلْطَانُهُ}، على من يتولاه ويطيعه، {بِهِ مُشْرِكُونَ}، الضمير يرجع إلى ربهم. ويجوز أن يرجع إلى الشيطان، على معنى: بسببه وغروره ووسوسته.

١٠١- ﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٧٩٥] تبديل الآية مكان الآية: هو النسخ، والله تعالى ينسخ الشرائع بالشرائع؛ لأنها مصالح، وما كان مصلحة أمس يجوز أن يكون مفسدة اليوم، وخلافه مصلحة. والله تعالى عالم بالمصالح والمفاسد، فيثبت ما يشاء وينسخ ما يشاء بحكمته. وهذا معنى قوله {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ}، وجدوا مدخلًا للطعن فطعنوا، وذلك لجهلهم وبعدهم عن العلم بالناسخ والمنسوخ، وكانوا يقولون: إن محمدًا يسخر من أصحابه: يأمرهم اليوم بأمر وينهاهم عنه غدًا، فيأتيهم بما هو أهون؛ ولقد افتروا، فقد كان ينسخ الأشق بالأهون، والأهون بالأشق، والأهون بالأهون، والأشق بالأشق؛ لأنّ الغرض المصلحة، لا الهوان والمشقة.

[١٧٩٦] فإن قلت: هل في ذكر تبديل الآية بالآية دليل على أن القرآن إنما ينسخ بمثله، ولا يصح بغيره من السنة والإجماع والقياس؟ قلت: فيه أن قرآنا ينسخ بمثله وليس فيه نفي نسخه بغيره، على أن السنة المكشوفة المتواترة مثل القرآن في إيجاب العلم، فنسخه بها كنسخه بمثله، وأمّا الإجماع والقياس والسنة غير المقطوع بها فلا يصح نسخ القرآن بها.

١٠٢- ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾

[1797] Olaylar ve maslahat uyarınca peyderpey indirme anlamına gelen يُنَزِّلُ ve نَزَّلَهُ kelimelerinde, âyetleri peyderpey indirme gibi, bir hükmün yerine başka bir hüküm koymanın da maslahat gereği olduğuna ve neshin olmamasının, hikmete aykırılık bakımından Kur'ân'ın tamamının bir defada indirilmesi mesabesinde olduğuna işaret vardır. *Rûhu'l-kudüs*, Cebrail *Aleyhisselâm*'dır. Burada *rûh*un temizlik anlamına gelen *kudüs*e nispet edilmesi, *Hâtimü'l-cûd*^{i} ve *Zeydü'l-hayr*^{i} ifadeleri gibidir. Murat edilen ise *er-Rûhu'l-mukaddes*^{u}*, Hâtim*^{un} *el-Cevâd*^{u} *ve Zeyd*^{un} *el-Hayr*^{u} (Kutsal Ruh, Cömert Hâtim ve Hayırlı Zeyd)dir. *Mukaddes*, günahtan uzak anlamındadır. قدس kelimesi ayrıca Dâl'ın sükûniyle *kuds* şeklinde de okunmuştur.

[1798] بِالْحَقِّ ifadesi hal konumunda olup, "Onu hikmete uygun olarak indirdi." anlamındadır. Yani, nesih hak olan şeylerdendir. "İman edenlerin imanlarını pekiştirsin diye" yani nesihle onları imtihan etsin de "O, Rabbimiz katından gelen bir hak ve hikmettir." dediklerinde onların, Allah'ın hakîm olduğu ve hikmet ve doğru olanın dışında hiçbir şey yapmadığı hususunda kalpleri mutmain olsun, sâbit-kadem ve yakîn üzere olsunlar. "Hidayet ve müjde" anlamına gelen هُدًى ve بُشْرَى kelimeleri لِيُثَبِّتَ kelimesinin mahalline ma'tûf ve mef'ûlün lehtirler. Cümle ise *tesbît*^{en} *le-hum ve irşâd*^{en} *ve bişârat*^{en} (onları pekiştirmek, doğru yola iletmek ve müjdelemek için) şeklinde düşünülebilir. Bu ifade ayrıca, mümin olmayanlar için bu hasletlerin zıtlarının hâsıl olacağına işaret etmektedir. Kelime şeddesiz olarak *li-yusbite* şeklinde de okunmuştur.

103. Gerçek şu ki "Ona (Kur'ân'ı) mutlaka bir insan öğretiyor." dediklerini biliyoruz! Oysa gerçeği saptırarak nispet ettikleri kişinin dili yabancı, bu (Kur'ân) ise apaçık bir Arapçadır.

[1799] "Bir insan" ifadesi ile Huveytıb b. 'Abdüluzzâ'nın bir kölesi kastedilmiştir. 'Â'iş veya Ya'iş adındaki bu köle, dinî kitapları olan, İslamiyete girmiş ve iyi Müslüman olmuş bir kimseydi. Bu kişinin 'Âmir b. Hadramî'nin Rum asıllı -Cebr adlı- bir kölesi olduğu, ayrıca Mekke'de kılıç ustalığı yapan, Tevrat ve İncil okuyan Cebr ve Yesar adında iki köle olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber bunların işyerine uğradığında yanlarında bir süre durur ve onların okuduklarını dinlermiş. Mekkeliler bunu görünce "Muhammed'e bunlar öğretiyor!" diye uydurmuşlar. Bunun üzerine o iki köleden birine bu durum sorulmuş. O da "Aksine, o bana öğretiyor." diye cevap vermiş. O şahsın Selmân-ı Farsî olduğu da söylenmiştir.

[١٧٩٧] في {يُنَزِّلُ} و{نَزَّلَهُ}، وما فيهما من التنزيل شيئًا على حسب الحوادث والمصالح: إشارة إلى أن التبديل من باب المصالح، كالتنزيل، وأن ترك النسخ بمنزلة إنزاله دفعة واحدة في خروجه عن الحكمة. و{رُوحُ الْقُدُسِ}: جبريل عليه السلام، أضيف إلى القدس: وهو الطهر، كما يقال: حاتم الجود، وزيد الخير، والمراد: الروح المقدّس، وحاتم الجواد، وزيد الخير. والمقدّس: المطهر من المآثم. وقرئ بضم الدال وسكونها.

[١٧٩٨] {بِالْحَقِّ}، في موضع الحال، أي نزله ملتبسًا بالحكمة، يعني أن النسخ من جملة الحق. {لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا}، ليبلوهم بالنسخ، حتى إذا قالوا فيه: هو الحق من ربنا والحكمة، حكم لهم بثبات القدم وصحة اليقين وطمأنينة القلوب، على أن الله حكيم، فلا يفعل إلا ما هو حكمة وصواب. {وَهُدًى وَبُشْرَى}، مفعول لهما معطوفان على محل "ليثبت". والتقدير: تثبيتًا لهم وإرشادًا وبشارة، وفيه تعريض بحصول أضداد هذه الخصال لغيرهم. وقرئ «ليثبت»، بالتخفيف.

Türkiye Yazma Eserleri Kurumu

١٠٣-﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾

[١٧٩٩] أرادوا بالبشر: غلامًا كان لحويطب بن عبد العزى، قد أسلم وحسن إسلامه، اسمه: عائش أو يعيش، وكان صاحب كتب. وقيل: هو جبر، غلام رومي كان لعامر بن الحضرمي. وقيل: عبدان: جبر ويسار، كانا يصنعان السيوف بمكة ويقرءان التوراة والإنجيل، فكان رسول الله ﷺ إذا مرّ وقف عليهما يسمع ما يقرءان، فقالوا: يعلمانه، فقيل لأحدهما، فقال: بل هو يعلمني. وقيل: هو سلمان الفارسي.

[1800] لسان dil demektir. Kişi mezar kazarken onun dikliğini bozup bir yanını meyilli bir şekilde kazdığı zaman *elhade’l-kabr*^{a} ve *lehadehû ve huve mulhad*^{un} *ve melhûd*^{ün} denir. Kelime daha sonra her türlü doğruluktan ayrılma için isti‘âre olarak kullanılmış ve *elhade fulân*^{ün} *fî kavlihî* (Falanca sözünde yamuk yaptı.) ve *elhade fî dînihî* (Dininde *mülhit* oldu.) denilmiştir. *Mülhid* (dinden sapan) tabiri de bu kullanıma girer; çünkü mülhit bir dinden bir başkasına geçmemiş, bütün dinlerin dışında bir düşünceye sapmıştır; yani ifadelerini istikametten kendisine doğru yamulttukları adamın “dili yabancı” yani belirsiz, “bu” Kur’ân “ise apaçık bir Arapçadır.” fesahatlidir; son derece açık ve nettir. Bu ifade Müşriklerin iddia ve iftiralarını reddetmek için zikredilmiştir.

[1801] يُلحدون kelimesi Yâ ve Hâ meftuh olarak *yelhadûne* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, لسان الذي يلحدون إليه ibaresi اللسان الذى يلحدون إليه (Gerçeği saptırarak Kur’ân’ı nispet ettikleri dil yabancıdır.) şeklinde ma‘rife olarak okunmuştur.

[1802] **Şayet** “لسان الذى يلحدون إليه أعجمي cümlesinin i‘râbda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun bir mahalli yoktur; çünkü Müşriklerin iddialarına cevap mahiyetinde yeni bir cümledir. “Kendilerine bir âyet geldiği zaman ‘Allah’ın peygamberlerine verilen (o büyük mucizeler) bize verilmedikçe, asla iman etmeyiz!’ derler.” buyurduktan sonra اللّٰهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ (Allah, peygamberlik görevini kime vereceğini daha iyi bilir. [En‘âm 6/124]) buyurması gibi.

104. Allah’ın âyetlerine iman etmeyenleri, şüphesiz, Allah (kolundan tutup) doğru yola getirmez. Onlara can yakıcı bir azap vardır.

105. Yalanı, asıl, Allah’ın âyetlerine iman etmeyenler uydurmaktadır! Bunlardır işte yalancılar!

[1803] “Allah’ın âyetlerine iman etmeyenleri” yani, Allah’ın bunlar arasında iman etmeyeceklerini bildiği kimseleri, “Allah doğru yola getirmez,” onlara lütfetmez; çünkü onlar dünyada *hızlân*a, âhirette de azaba uğrayan kimselerdir, lütuf ve mükâfata mazhar olacaklardan değildirler. “Yalanı, asıl, Allah’ın âyetlerine iman etmeyenler uydurmaktadır!” ifadesi inkârcıların “Sen müfterîsin.” [Nahl 16/101] şeklindeki ithamlarına bir cevap olup, “Asılsız iftiralar atmak ancak iman etmeyenlerin yapabileceği bir şeydir; çünkü iman etmeyen bir insan bu davranışından dolayı bir cezalandırılma beklememektedir.” anlamındadır.

[١٨٠٠] واللسان: اللغة. ويقال: ألحد القبر ولحده، وهو ملحد وملحود، إذا أمال حفره عن الاستقامة، فحفر في شق منه ثم استعير لكل إمالة عن استقامة، فقالوا: ألحد فلان في قوله، وألحد في دينه. ومنه الملحد؛ لأنه أمال مذهبه عن الأديان كلها، لم يمله عن دين إلى دين. والمعنى: لسان الرجل الذي يميلون قولهم عن الاستقامة إليه لسان {أَعْجَمِي}، غير بين، {وهذا}، القرآن، {لِسَانٌ عَرَبِي مُّبِينٌ}، ذو بيان وفصاحة، ردًّا لقولهم وإبطالًا لطعنهم،

[١٨٠١] وقرئ «يلحدون»، بفتح الياء والحاء. وفي قراءة الحسن: «اللسان الذي يلحدون إليه»، بتعريف اللسان.

[١٨٠٢] فإن قلت: الجملة التي هي قوله {لِسَانُ الذي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِي}، ما محلها؟ قلت: لا محل لها؛ لأنها مستأنفة جواب لقولهم. ومثله قوله {اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ} [الأنعام: ١٢٤]، بعد قوله {وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِي رُسُلُ اللَّهِ} [الأنعام: ١٢٤].

١٠٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

١٠٥-﴿إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾

[١٨٠٣] {إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ}، أي يعلم الله منهم أنهم لا يؤمنون، {لَا يهابهم الله}، لا يلطف بهم؛ لأنهم من أهل الخذلان في الدنيا والعذاب في الآخرة، لا من أهل اللطف والثواب. {إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ}، ردّ لقولهم: {إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ} [النحل: ١٠١]، يعني إنما يليق افتراء الكذب بمن لا يؤمن؛ لأنه لا يترقب عقابًا عليه.

[1804] “Bunlardır işte yalancılar!” Yani iman etmeyenler Kureyşlilerdir, iman etmedikleri için, *yalancı* olmaktadırlar. İman etmeyenlere işaret de olabilir ve ifade, “Gerçek yalancılar ve yalanda en ileri noktada olanlar bunlardır.” demektir, çünkü Allah’ın âyetlerini yalanlamak en büyük yalancılıktır. Ya da “Onlar âdeti yalan söylemek olan, herhangi bir konuda çekinmeden yalan söyleyebilen, bu konuda kendilerine ne insanlığın ne de dinin mani olabildiği kimselerdir.” anlamındadır. Yahut “Bunlardır işte ‘Sen müfterîsin!’ [Nahl 6/101] şeklindeki suçlamalarında yalancı olanlar.” anlamındadır.

106. Kalbi imanla dopdolu olduğu halde mecbur bırakılanlar dışında her kim, iman ettikten sonra Allah’ı tanımayıp göğsünü - gönlünü inkâra açarsa, işte Allah’ın gazabı bunların üzerinedir. Büyük bir azaptır bunların hakkı!

107. Bunun sebebi, onların dünya hayatını Âhirete tercih etmeleri ve inkârcı nankör bir kavmi Allah’ın (kollarından tutup) doğru yola getirmemesidir.

108. Bunlar, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini Allah’ın mühürlediği kimselerdir. Bunlardır işte gafiller!

109. Şüphe yok ki ‘Son Gün’de hüsrana uğrayacaklar da bunlardır.

[1805] مَن كَفَرَ ifadesi, وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ [Nahl 16/105] cümlesi bedel ile mübdelün minh arasında bir itirazi cümle olarak kabul edilmek suretiyle, الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ (Allah’ın âyetlerine iman etmeyenler) ifadesinden bedeldir. Mâna da “İftirayı ancak *iman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler* yapmış olurlar.” şeklindedir. Bunun ardından, bu şeye zorlanan kimseler istisna edilmiş; bu durumda olanlar iftiracı hükmünün altına girmemişlerdir. Sonra şöyle buyurmuştur: “Göğsünü-gönlünü inkâra açarsa” yani bunu gönül rızasıyla yapar ve (inkâra) basbayağı itikat ederse, “işte Allah’ın gazabı bunların üzerinedir!” مَن كَفَرَ ifadesinin [105. âyetteki] أُولَئِكَ mübtedasından bedel olması ve mânanın; “İman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler, bunlardır işte yalancılar!” anlamında olması da caizdir. Veya الْكَاذِبُونَ haberinden bedel olup mâna; “Bunlardır işte, iman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler!” şeklinde olabilir. مَن كَفَرَ ifadesinin, zem için olmak üzere, mansup olması da caizdir. Yine, müfessirler مَنْ كَفَرَ بِاللهِ cümlesinin, cevap cümlesi hazfedilmiş bir şart -ve mübteda- olmasını da caiz görmüşler; من شرح ifadesinin cevabının bu hazfedilmiş cevaba delalet ettiğini söylemişlerdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Kim Allah’ı inkâr ederse gazap onun üzerinedir! Mecbur bırakılanlar dışında, kim gönül rızasıyla, bilerek - isteyerek inkâr ederse gazap bunların üzerinedir!

[١٨٠٤] {وَأُوْلَئِكَ}، إشارة إلى قريش، {هُمُ الكاذبون}، أي هم الذين لا يؤمنون فهم الكاذبون، أو إلى الذين لا يؤمنون. أي أولئك هم الكاذبون على الحقيقة الكاملون في الكذب؛ لأنّ تكذيب آيات الله أعظم الكذب: أو أولئك هم الذين عادتهم الكذب لا يبالون به في كل شيء، لا تحجبهم عنه مروءة ولا دين. أو أولئك هم الكاذبون في قولهم: {إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ} [النحل: ١٠١].

١٠٦- ﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٠٧- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

١٠٨- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾

١٠٩- ﴿لا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٨٠٥] {مَن كَفَرَ}، بدل من {الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ}، على أن يجعل: {وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ} [النحل: ١٠٥]، اعتراضًا بين البدل والمبدل منه. والمعنى: إنما يفتري الكذب من كفر بالله من بعد إيمانه، واستثنى منهم المكره فلم يدخل تحت حكم الافتراء، ثم قال: {وَلَكِن مَّن شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا}، أي طاب به نفسًا واعتقده، {فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللهِ}، ويجوز أن يكون بدلًا من المبتدأ الذي هو: {أُولَئِكَ}، على: ومن كفر بالله من بعد إيمانه هم الكاذبون. أو من الخبر الذي هو الكاذبون، على: وأولئك هم من كفر بالله من بعد إيمانه. ويجوز أن ينتصب على الذمّ. وقد جوّزوا أن يكون: {مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ}، شرطًا مبتدأ، ويحذف جوابه؛ لأن جواب: {مَنْ شَرَحَ} دال عليه، كأنه قيل: من كفر بالله فعليهم غضب، إلا من أكره، ولكن من شرح بالكفر صدرًا فعليهم غضب.

[1806] Rivayete göre bazı Mekkeliler Müslüman olduktan sonra kendilerine yapılan zulüm ve işkencelere daha fazla dayanamayarak dinden çıkmışlardı. Bunlar arasında kendisine yapılan işkencelere dayanamayarak, kalbinde imanını muhafaza etmekle birlikte –diliyle- inkâr edenler de vardı. ʻAmmâr [v. 37/657], babası Yâsir ve annesi Sümeyye [v. 615], Suheyb, Bilâl-i Habeşî, Habbâb ve Sâlim işkenceye maruz kalan bu durumdaki kimselerden bazılarıydı. Sümeyye iki ayağından iki deveye bağlanmış, apış arasına mızrakla vuruş yapılmış ve "Sen erkeklere olan zaafından dolayı Müslüman oldun." diye iftiraya maruz bırakılarak öldürülmüştü. Onunla birlikte Yâsir de öldürülmüştü. Onlar İslâm'ın ilk şehitleridir. ʻAmmâr ise, istemeye istemeye onlara istedikleri şeyi diliyle söyleyerek verdi. Bazıları gidip "Ya Rasûlâllah! ʻAmmâr inkârcı olmuş!" dediler. Peygamber (s.a.) ise, "Asla! Şüphesiz ʻAmmâr tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine ve kanına karışmıştır." buyurdu. Daha sonra ʻAmmâr ağlayarak Hazret-i Peygamber'in yanına geldi. Peygamber (s.a.) ise, onun gözünden akan yaşları sildi ve "Hiç üzülme! Eğer sana tekrar aynı şekilde davranırlarsa onlara aynı sözü söyle." dedi. Onlardan biri de Hadramî'nin kölesi Cebr idi. Efendisi ona baskı yaptı ve o da onun dediğini yaparak inkâr etti. Fakat daha sonra efendisi Müslüman olunca o da Müslüman oldu. Zamanla ikisi de iyi birer Müslüman oldular ve hicret ettiler. [*Nesâî*, "İman", 17]

[1807] **Şayet** "İki davranıştan hangisi daha doğrudur; ʻAmmâr'ınki mi, anne-babasınınki mi?" **dersen şöyle derim:** Anne-babasının yaptığı daha doğrudur; çünkü *takiyye* yapmayıp ölüm pahasına sabır göstermek dini yüceltme bakımından daha uygundur. Rivayete göre; Müseylime iki adamı karşısına almış ve birine; "Muhammed hakkında ne dersin?" diye sormuş. Adam "Allah'ın elçisidir." diye cevap vermiş. "Peki, benim için ne dersin?" diye sorar?" Adam "Sen de öylesin." deyince adamı serbest bırakmış. Daha sonra öbürüne dönerek "Muhammed hakkında sen dersin?" diye sormuş. Adam "Allah'ın elçisidir." demiş. "Peki, benim hakkımda ne dersin?" diye sormuş. Adam "Duymuyorum" diye cevap vermiş. Müseylime, bu adama üç defa aynı soruyu sorup ondan aynı cevabı alınca, onu öldürtmüş. Bu olay Peygamber (s.a.)'e iletilince Efendimiz "Birinci şahıs Allah'ın ona verdiği izni kullanmış. İkinci adam ise hakkı haykırmıştır. Ne mutlu ona!" buyurmuştur.

[1808] ذَلِكَ (Bunun sebebi) ifadesi, ilahî tehdide, dünyayı âhirete tercih etmeleri ve inkârları yüzünden Allah tarafından yüz üstü bırakılmayı (*hızlân*) hak etmeleri sebebiyle gazaba ve azaba düçar olduklarına işarettir. "Bunlardır işte gafiller!" Yani kendilerinden daha gafil kimsenin olamayacağı ileri derecede gafiller; çünkü sonunu düşünmekten gafil olmak, gafletin nihai noktasıdır.

[١٨٠٦] روي أنّ ناسًا من أهل مكة فتنوا فارتدوا عن الإسلام بعد دخولهم فيه، وكان فيهم من أكره فأجرى كلمة الكفر على لسانه وهو معتقد للإيمان، منهم عمار، وأبواه - ياسر وسمية - وصهيب، وبلال، وخباب، وسالم: عذبوا، فأمّا سمية فقد ربطت بين بعيرين ووجيء في قبلها بحربة، وقالوا: إنك أسلمت من أجل الرجال فقتلت، وقتل ياسر، وهما أول قتيلين في الإسلام، وأما عمار فقد أعطاهم ما أرادوا بلسانه مُكرهًا. فقيل يا رسول الله، إن عمارًا كفر، فقال: «كلا، إنّ عمارًا مليء إيمانًا من قرنه إلى قدمه، واختلط الإيمان بلحمه ودمه» فأتى عمار رسول الله ﷺ وهو يبكي، فجعل النبي ﷺ يمسح عينيه وقال: «مالك ! إن عادوا لك فعد لهم بما قلت» ومنهم جبر مولى الحضرمي. أكرهه سيده فكفر، ثم أسلم مولاه وأسلم، وحسن إسلامهما، وهاجرا.

[١٨٠٧] فإن قلت: أي الأمرين أفضل، أفعل عمار أم فعل أبويه؟ قلت: بل فعل أبويه؛ لأنّ في ترك التقية والصبر على القتل إعزازًا للإسلام. وقد روي أنّ مسيلمة أخذ رجلين فقال لأحدهما: ما تقول في محمد؟ قال: رسول الله. قال: فما تقول فيّ؟ قال أنت أيضًا، فخلاه. وقال للآخر: ما تقول في محمد؟ قال: رسول الله. قال: فما تقول فيّ؟ قال أنا أصمّ. فأعاد عليه ثلاثًا، فأعاد جوابه، فقتله، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فقال: "أما الأوّل فقد أخذ برخصة الله. وأمّا الثاني فقد صدع بالحق فهنيئًا له".

[١٨٠٨] {ذَلِكَ}، إشارة إلى الوعيد، وأنّ الغضب والعذاب يلحقانهم بسبب استحبابهم الدنيا على الآخرة، واستحقاقهم خذلان الله بكفرهم.{وَأُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ}، الكاملون في الغفلة، الذين لا أحد أغفل منهم؛ لأنّ الغفلة عن تدبر العواقب هي غاية الغفلة ومنتهاها.

110. Sonra senin Rabbin; baskı ve işkenceye uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra sabrederek Allah yolunda cihad eden kimselerle birliktedir. Şüphesiz, senin Rabbin, bundan sonra da bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

111. (Ne zaman?) Herkesin kendisi için cedelleşeceği ve herkese, ne yaptıysa eksiksiz olarak verileceği; asla haksızlığa uğratılmayacağı gün...

[1809] "Sonra senin Rabbin" ifadesi bunların, yani 'Ammâr ve arkadaşlarının onlardan çok farklı bir durumda olduklarına delalet etmektedir; yani şüphesiz senin Rabbin onların karşısında değil, yanlarındadır; düşmanları da değildir, onları kendi hallerine terk etmiş de değildir, velîleridir, yardımcılarıdır. Hükümdarın bir adamın karşısında değil, yanında olması ve böylece o kişinin onun tarafından korunması ve ona yarar sağlanması, bir zarara uğratılmaması gibi.

[1810] "Baskı ve işkenceye uğratıldıktan sonra" yani inkâr etmeleri için baskı ve işkence yapmak suretiyle. فُتِنُوا (işkence edildikten…) kelimesi *fetenû* (işkence ettikten…) şeklinde malum olarak da okunmuş olup, "Hadramî ve benzerleri, müminlere işkence ettikten sonra" demektir. "Bundan sonra" yani hicret, cihat ve sabırdan ibaret olan bu fiillerden sonra.

[1811] يَوْمَ تَأْتِي ifadesi رحيم ile veya muzmer bir أذكر ile mansupdur. **Şayet** "[كل نفس عن نفسها (Herkesin kendisi için) ifadesinde] nefsin nefse muzāf kılınmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir şeyin kendisi ve zatı için onun 'nefs'i, onun karşıtı için de 'gayr'ı denir. *Nefs*, olduğu şekliyle 'bütün'ü ifade eder. Dolayısıyla, birinci *nefis* bu bütün, ikinci ise o bütünün kendisi ve zatıdır. Bir nevi "Öyle bir gün gelir ki, her insan yalnızca kendisi için uğraşır, başkasının hali onu ilgilendirmez. Herkes 'Kendim! Kendim!' der." denilmektedir. Kişinin kendisi için cedelleşmesi ise, kendisini savunması anlamındadır. "Bizi şunlar saptırdı." [A'râf 7/38] ve "Biz müşrik değildik." [En'âm 5/23] vb. âyetlerde ifade edildiği gibi.

112. Allah, (Mekkelilerin durumunu) huzur ve güven içindeki öyle bir şehir örneği ile anlatmaktadır ki rızkı kendisine dört bir yandan bol bol gelirken, Allah'ın nimetini nankörce inkâr ettikleri için Allah da -o ustaca yapıp ettiklerinden dolayı- onlara açlık ve korku belasını tattırmıştı!

113. Gerçek şu ki onlara, kendilerinden bir peygamber gelmiş, fakat onu yalanlamışlardı. Zulmedip dururken azap da kendilerini yakalayıvermişti!

١١٠-﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١١١-﴿يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١٨٠٩] {ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ}، دلالة على تباعد حال هؤلاء من حال أولئك، وهم عمار وأصحابه. ومعنى: إنّ ربك لهم، أنه لهم لا عليهم، بمعنى: أنه وليهم وناصرهم لا عدوّهم وخاذلهم، كما يكون الملك للرجل لا عليه، فيكون محميًا منفوعًا غير مضرور.

[١٨١٠] {مِن بَعْدِ مَا فُتِنُوا}، بالعذاب والإكراه على الكفر. وقرئ «فتنوا» على البناء للفاعل، أي بعد ما عذبوا المؤمنين كالحضرمي وأشباهه، {مِن بَعْدِهَا}، من بعد هذه الأفعال، وهي الهجرة والجهاد والصبر.

[١٨١١] {يَوْمَ تَأْتِي}، منصوب برحيم. أو بإضمار اذكر. فإن قلت: ما معنى النفس المضافة إلى النفس؟ قلت: يقال لعين الشيء وذاته نفسه، وفي نقيضه غيره، والنفس الجملة كما هي، فالنفس الأولى هي الجملة، والثانية عينها وذاتها، فكأنه قيل: يوم يأتي كل إنسان يجادل عن ذاته لا يهمه شأن غيره، كل يقول: نفسي نفسي. ومعنى المجادلة عنها: الاعتذار عنها كقوله {هَؤُلاء أَضَلُّونَا} [الأعراف: ٣٨]، {مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣] ونحو ذلك.

١١٢-﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾

١١٣-﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾

[1812] "Allah, öyle bir şehir örneği ile anlatmaktadır ki..." Yani durumu bu olan bir şehri, Allah'ın kendilerine nimetler verdiği ve nimetlerin şımarttığı, nankörlük edip Allah'a sırt çevirdikleri ve sonunda O'nun da musibet gönderdiği bütün toplumlara örnek yapmaktadır. Bu ayette geçen şehrin, bu sıfatları taşıyan zihinde mukadder bir şehir olması da, eski çağlarda bu durumdaki bir şehrin bulunması da mümkündür; Allah Teâlâ aynı âkıbete uğramamaları için uyarı kabilinden Mekkelilere onu bir örnek olarak zikretmiştir.

[1813] "Güven içinde" ifadesi hiçbir endişenin kendisini rahatsız etmediği manasındadır; çünkü huzur güvenle, rahatsızlık ve korku da endişe ile birlikte olmaktadır. رغدا bol bol demektir. أنعُم kelimesi Tâ hesaba katılmayarak نِعْمَة kelimesinin çoğuludur; tıpkı *dir*ʿ^{un} (zırh) kelimesinin *edru*ʿ^{un} (zırhlar) şeklinde çoğul yapılması gibi. Ya da نُعْم kelimesinin çoğuludur; tıpkı *bü's*^{un} (sıkıntı) kelimesinin *eb'üs*^{un} (sıkıntılar) şeklinde çoğul yapılması gibi. Nitekim hac mevsiminde Hazret-i Peygamber'in dellalının; "Bu günler *tu*ʿ*m* ve *nu*ʿ*m* (yeme-içme ve konfor) günleridir; kimse oruç tutmasın." diye seslendiği rivayet edilmiştir.

[1814] **Şayet** "Tattırma ve elbise kelimelerinin ikisi de isti'âredir; bu iki kelime nasıl birlikte kullanılabilmiş? Yani müste'âr olan tattırma, yine müste'âr olan elbiseye nasıl îkā edilmiş?" **dersen şöyle derim:** Tattırma (أذاق) kelimesi, genellikle bela ve sıkıntıları ve bunlardan insanlara dokunan can sıkıcı şeyleri içerdiği için Araplar açısından *hakikat* yerine geçmektedir [yani mecaz değildir], bu sebeple, "Falanca sıkıntı ve meşakkati *tattı*." ve "Ona azap *tattırdı*." derler. Böylece, zarar ve elemin tesiri dolayısıyla algılanan şey, acı ve iğrenç bir şeyi tadmaktan hâsıl olan şeye benzetilmektedir. Elbiseye (لباس) gelince, elbise de onu giyen kişiyi kuşattığı için, insanı kuşatan ve onun etrafında cereyan eden olaylar elbiseye benzetilmektedir. "Açlık ve korku *elbise*sini *giydirme*" işine *tattırma* denilmesi ise bu, insanı kuşatan açlık ve korkudan ibaret olarak meydana geldiği için, "Onlara kendilerini kuşatan bir korku ve açlık tattırdı." denilmiş gibi olmuştur. Arapların bu gibi durumlarda girdikleri iki yolu çok iyi bilmek gerekmektedir; zira bu tür kullanımları yadırgama tamamen bu iki yolu bilmemekten kaynaklanmaktadır. **(i)** İlki, Arapların konuşurken 'kendisi için isti'âre yapılan şey'e (yani *müste'ârun leh*e) bakmalarıdır. Nitekim bu âyette buna bakılmıştır. Küseyyir'in şu sözü de bu kabildendir:

İhsana gark eder o, gülerek tebessüm ettiğinde
bir gülüşüyle açılır kesenin düğümleri[1]

---

[1] Yani, tıpkı açık artırmalarda bir zenginin "aldım" anlamındaki bir işaretinin kâfi gelerek, malın el değiştirmesi gibi, bu zatın malı da, bir gülümseyişiyle ilgili kişiye iade edilir. / ed.

[١٨١٢] {وَضَرَبَ الله مَثَلًا قَرْيَةً}، أي جعل القرية التي هذه حالها مثلا لكل قوم أنعم الله عليهم فأبطرتهم النعمة، فكفروا وتولوا، فأنزل الله بهم نقمته. فيجوز أن تراد قرية مقدرة على هذه الصفة، وأن تكون في قرى الأوّلين قرية كانت هذه حالها، فضربها الله مثلا لمكة إنذارًا من مثل عاقبتها.

[١٨١٣] {مُّطْمَئِنَّةً} لا يزعجها خوف، لأن الطمأنينة مع الأمن، والانزعاج والقلق مع الخوف. {رَغَدًا}: واسعًا. والأنعم: جمع نعمة، على ترك الاعتداد بالتاء، كدرع وأدرع. أو جمع نعم، كبؤس وأبؤس. وفي الحديث: نادى منادي النبي ﷺ بالموسم بمنى: ”إنها أيام طعم ونعم، فلا تصوموا“.

[١٨١٤] فإن قلت: الإذاقة واللباس استعارتان، فما وجه صحتهما؟ والإذاقة المستعارة موقعة على اللباس المستعار، فما وجه صحة إيقاعها عليه؟ قلت: أما الإذاقة فقد جرت عندهم مجرى الحقيقة؛ لشيوعها في البلايا والشدائد وما يمسّ الناس منها، فيقولون: ذاق فلان البؤس والضر، وأذاقه العذاب: شبه ما يدرك من أثر الضرر والألم بما يدرك من طعم المرّ والبشع. وأما اللباس فقد شبه به؛ لاشتماله على اللابس: ما غشي الإنسان والتبس به من بعض الحوادث. وأما إيقاع الإذاقة على لباس الجوع والخوف؛ فلأنه لما وقع عبارة عما يغشى منهما ويلابس، فكأنه قيل: فأذاقه ما غشيهم من الجوع والخوف، ولهم في نحو هذا طريقان لا بد من الإحاطة بهما، فإن الاستنكار لا يقع إلا لمن فقدهما، أحدهما: أن ينظروا فيه إلى المستعار له، كما نظر إليه ههنا. ونحوه قول كثير:

غَمْرُ الرِّدَاءِ إذَا تَبَسَّمَ ضَاحِكا   غَلِقَتْ لِضِحْكَتِهِ رِقَابُ المَالِ

[1815] Şair bu beytinde elbise anlamına gelen *ridâ* kelimesini iyilik için isti'âre olarak kullanmıştır; çünkü elbise, üzerine giyilen kişiyi koruduğu gibi, iyilik de sahibinin şerefini korumaktadır. Şair burada, kendisi için isti'âre yapılanı dikkate alarak, muhatabını iyilik ve ihsanın sıfatı olan *gamr* (gark etme) ile tavsif etmiştir, elbisenin sıfatı (olan bolluk/genişlik) ile değil.

[1816] **(ii)** İkincisi ise, Arapların 'isti'âre yapılan şey'e (yani *müste'âr*a) bakmalarıdır. Şairin şu şiirinde olduğu gibi:

> Kılıcımı almaya çalışıyor benim Abdüamr!
> Yavaş ol be hey 'Amr b. Bekr'in kardeşi!..
> Elimin altındaki şeyin yarısı benimdir.
> Öbür yarısını da al sen, başına sar.

[1817] Burada şair elbise ile kılıcını kasdetmiş ve "sarık yap" (*fa'tecir*) kelimesindeki müste'ârı dikkate almıştır. Eğer asıl konumuzda (ayette), müste'âr dikkate alınsaydı "Allah onlara açlık ve korku elbisesini giydirdi." denir, Küseyyir de "Gülerek tebessüm ettiğinde elbisesi bol olan" (ضافي الرداء) derdi.

[1818] "Zulmedip dururken" ifadesi "zulme iyice bulaşmış oldukları halde" demektir. "Melekler bunların canlarını kendi kendilerine zulmederken alır." [Nahl 16/28] âyetinde ifade edildiği gibi. *Ansızın gelecek olan azaptan ve gaflet anında ölüvermekten Allah'a sığınırız!*

[1819] والخوفِ kelimesi *libâs*a ma'tûf olarak veya muzâfın hazfedilip muzâf ileyhin onun yerine konduğu ve kelimenin aslının ولباسَ الخوف olduğu düşüncesiyle والخوفَ şeklinde de okunmuştur; ayrıca [havf ve cû' yer değiştirerek] لباس الخوف والجوع şeklinde de okunmuştur.

114. O halde, (ey birtakım hayvanların etini haram kılan müşrikler!) Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden helâl ve tertemiz-hoş olmak şartıyla yiyin ve -Allah'a kulluk ediyorsanız- O'nun nimetine şükredin.

115. O size sadece ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Azıtmamak ve haddi aşmamak şartıyla çaresiz kalırsa (bunlardan bile yiyebilir); Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[١٨١٥] استعارة الرداء للمعروف؛ لأنه يصون عرض صاحبه صون الرداء لما يلقى عليه. ووصفه بالغمر الذي هو وصف المعروف والنوال، لا صفة الرداء، نظر إلى المستعار له.

[١٨١٦] والثاني: أن ينظروا فيه إلى المستعار، كقوله:

يُنَازِعُنِي رِدَائِي عَبْدُ عَمْرو رُوَيْدَكَ يَا أَخَا عَمْرو بْنِ بَكْر
لِيَ الشطْرُ الَّذِي مَلَكَتْ يَمِينِي وَدُونَكَ فَاعْتَجِرْ مِنْهُ بِشَطْرِ

[١٨١٧] أراد بردائه سيفه، ثم قال: فاعتجر منه بشطر، فنظر إلى المستعار في لفظ الاعتجار، ولو نظر إليه فيما نحن فيه لقيل: فكساهم لباس الجوع والخوف، ولقال كثير: ضافي الرداء إذا تبسم ضاحكًا.

[١٨١٨] {وَهُمْ ظَالِمُونَ}، في حال التباسهم بالظلم، كقوله: ﴿ الذين تتوفاهم الملائكة ظالمي أنفسهم ﴾، نعوذ بالله من مفاجأة النقمة والموت على الغفلة.

[١٨١٩] وقرئ «والخوف» عطفًا على اللباس، أو على تقدير حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه. أصله: ولباس الخوف. وقرئ «لباس الخوف والجوع».

١١٤-﴿فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلالا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

١١٥-﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1820] Allah Teâlâ bu şehrin durumunu ve işledikleri kötülüğü, ayrıca, inkâr ve yanlışları yüzünden başlarına gelenleri hatırlatarak Mekkelileri uyardıktan sonra, Fâ kullanarak [فكلوا buyurarak], helal ü hoş olarak kendilerine verdiği rızıklardan yemelerini[1] ve verdiği nimete şükretmelerini emretmek suretiyle, Cahiliye davranışlarından ve sahip oldukları sapık inançlardan vazgeçirmeyi buna ekledi ve şöyle buyurdu: "Allah'a kulluk" yani "itaat ediyorsanız…" Veya "Allah katında şefaatçiniz olacakları düşüncesiyle putlara taparken aslında Allah'a ibadet ettiğiniz şeklindeki iddianız doğru ise…"

[1821] Allah Teâlâ sonra onlara haram kıldığı şeyleri açıklamakta ve Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla farz, haram ve helal kıldığı şeyleri esas almak yerine, kendi arzularına göre bir şeyleri haram ve helal olarak kabul etmekten ve yaptıkları bazı cahilliklerden onları nehyetmektedir.

116. (Aslı-astarı olmadığı halde) dillerinizin yalan yere nitelendiregeldiği şeyler için "Şu helâldir, bu haramdır." demeyin; Allah adına yalan uydurmuş olursunuz. Allah adına yalan uyduranlar ise asla iflâh olmaz!

117. Sadece az bir zevk... Oysa can yakıcı bir azapları var!

[1822] الْكَذِبَ kelimesi; لَا تَقُولُوا fiili ile mansub olup şu mânadadır: "Şu hayvanların karnında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir, eşlerimize haramdır." [En'âm 6/139] sözünüzde *-vahye* veya vahye istinat eden bir *kıyas*a dayanmaksızın- hayvanları dillerinizle[2] haram-helal diye niteleyerek yalan söyleyin! (لِمَا تَصِفُ'daki) Lâm, *ve la tekūlû li-mâ ehallâllāh^{u} huve harâm^{un}* (Allah'ın helal kıldığı şeyler için 'Haramdır.' demeyin." sözündeki Lâm gibidir. هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ (Şu helaldir, bu haramdır.) ifadesi ["Şöyle söylemektedirler." Mealinde] الْكَذِبَ kelimesinden bedeldir. Bir *kavl* fiili murat edilerek تَصِفُ fiiline de müteallık olabilir, yani "Kendi dillerinizin yalan yere niteleyip 'Şu helaldir, bu haramdır.' *dediği* şeyleri söylemeyin." anlamında. Ayrıca, الْكَذِبَ kelimesini تَصِفُ ile mansup kılıp, Mâ'yı masdariye kabul ederek, "Şu helaldir, bu haramdır." ifadesini de "Söylemeyin." ifadesine tealluk ettirebilirsin. O zaman mâna şöyle olur: Dilinizin söylediği yalan sebebiyle (*Li-vasfi elsinetikumu'l-kezib^{e}…*) "Şu helaldir, bu haramdır." demeyin; yani "dillerinizin söylediği, ağızlarınızda dolaştırıp durduğunuz, hiçbir delile dayanmayan boş iddialar ve cahilâne sözler yüzünden, helal de görmeyin, haram da kılmayın!

---

[1] Yani yemekten imtina etmemelerini. / ed.

[2] Yani aslı olmaksızın. Niteleme zaten dil ile olan bir şeydir; bu kaıt konularak bunun hiçbir gerçekliğinin bulunmadığı anlatılmaktadır. / ed.

[١٨٢٠] لما وعظهم بما ذكر من حال القرية وما أوتيت به من كفرها وسوء صنيعها، وصل بذلك بالفاء في قوله {فَكُلُوا}، صدّهم عن أفعال الجاهلية ومذاهبهم الفاسدة التي كانوا عليها، بأن أمرهم بأكل ما رزقهم الله من الحلال الطيب، وشكر إنعامه بذلك، وقال: {إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ}، يعني تطيعون. أو إن صحّ زعمكم أنكم تعبدون الله بعبادة الآلهة، لأنها شفعاؤكم عنده.

[١٨٢١] ثم عدد عليهم محرمات الله، ونهاهم عن تحريمهم وتحليلهم بأهوائهم وجهالاتهم، دون اتباع ما شرع الله على لسان أنبيائه.

١١٦-﴿وَلا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لا يُفْلِحُونَ﴾

١١٧-﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٨٢٢] وانتصاب {الْكَذِبَ} بلا تقولوا، على: ولا تقولوا الكذب لما تصفه ألسنتكم من البهائم بالحل والحرمة في قولكم: {مَا فِي بُطُونِ هذه الأنعام خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ على أزواجنا} [الأنعام: ١٣٩]، من غير استناد ذلك الوصف إلى وحي من الله أو إلى قياس مستند إليه، واللام مثلها في قولك: ولا تقولوا لما أحل الله هو حرام. وقوله {هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} بدل من الكذب. ويجوز أن يتعلق بتصف على إرادة القول، أي ولا تقولوا الكذب لما تصفه ألسنتكم، فتقول هذا حلال وهذا حرام. ولك أن تنصب الكذب بتصف، وتجعل «ما» مصدرية، وتعلق {هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} بلا تقولوا: على ولا تقولوا هذا حلال وهذا حرام لوصف ألسنتكم الكذب، أي لا تحرموا ولا تحللوا لأجل قول تنطق به ألسنتكم ويجول في أفواهكم، لا لأجل حجة وبينة، ولكن قول ساذج ودعوى فارغة.

[1823] **Şayet** “Dillerinizin yalan yere nitelendirmesi’ ne demektir?” **dersen şöyle derim:** Bu, sözün fesahat ve belâgatli söylenişi kabilindendir. Onların sözlerini adeta yalanın ta kendisi ve katıksız olanı şeklinde takdim etmiş olmaktadır. Dilleri bu yalanı söyleyince, diller yalanı ‘yalan’ın şekil ve suretine sokmuş olmaktadır. Tıpkı *vechuhâ yasifü’l-cemâle ve ‘aynuhâ tasifü’s-sihr*ᵃ (Hatunun yüzü güzelliği anlatmakta; gözü ise büyüleyiciliği anlatmakta.) ifadesi gibi.

[1824] الْكَذِبَ kelimesi, masdariyye Mâ’sının sıfatı olmak üzere, الكاذب (yalancı) anlamında الْكَذِبِ şeklinde mecrur olarak da okunmuştur; adeta لوصفها الكذبِ (yalancı nitelemesinden dolayı) buyrulmaktadır. Tıpkı بدَمٍ كَذِبٍ (Yalan*cı* bir kanla… [Yûsuf 13/18]) âyetinde olduğu gibi.

[1825] Dilin nitelemesinden murat hayvanları helal ve haram diye nitelemesidir. Kelime ayrıca *kezûb*un çoğulu ve *elsine*nin sıfatı olarak merfû‘ ve الكُذُبُ şeklinde ve kınamak üzere *el-kelime’l-kevâzibe* (yalancı sözler) anlamında yahut da İbn Cinnî’nin zikrettiği üzere, *kezebe kizâb*ᵉⁿden gelen *kizâb* kelimesinin çoğulu olmak üzere الكُذُبَ şeklinde meftuh da okunmuştur.لِتَفْتَرُوا ‘daki Lâm amaç mânası içermeyen bir ta‘lil Lâm’ıdır.

[1826] مَتاعٌ قَلِيلٌ ifadesi mahzuf bir mübtedanın haberi olup “Yapıp durdukları cahiliye amellerinden elde edecekleri menfaat cezası büyük, az bir menfaattir.” anlamındadır.

118. Sana daha evvel anlattıklarımızı, evet, Yahudilere haram kılmıştık... Ama onlara Biz zulmetmemiştik, onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.

[1827] “Sana” En‘âm suresinde[1] “anlattıklarımızı…”

119. Hem senin Rabbin; kötülüğü, bilmeyerek işleyip de bundan sonra dönüş yaparak kendini ıslah edenlerle birliktedir. Senin Rabbin, bundan sonra da gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1828] بِجَهَالَةٍ (bilmeyerek) ifadesi, “Allah’ı ve cezasını bilmedikleri halde” veya “şehvetleri baskın geldiği için sonunu düşünmeksizin” anlamında hâl konumundadır. “Bundan sonra” ifadesi de tevbe ettikten sonra anlamındadır.

120. Şüphesiz, İbrâhim tek başına bir ümmetti, Allah’a gönülden itaat eden, samimi bir muvahhit idi. Müşriklerden de değildi...

---

[1] 146. âyette. / ed.

[١٨٢٣] فإن قلت: ما معنى وصف ألسنتهم الكذب؟ قلت: هو من فصيح الكلام وبليغه، جعل قولهم كأنه عين الكذب ومحضه، فإذا نطقت به ألسنتهم فقد حلت الكذب بحليته وصوّرته بصورته، كقولهم: وجهها يصف الجمال. وعينها تصف السحر.

[١٨٢٤] وقرئ «الكذب» بالجرّ صفة لما المصدرية، كأنه قيل: لوصفها الكذب، بمعنى الكاذب، كقوله تعالى {بِدَمٍ كَذِبٍ} [يوسف: ١٨]

[١٨٢٥] والمراد بالوصف: وصفها البهائم بالحل والحرمة. وقرئ «الكُذُب»، جمع كذوب بالرفع، صفة للألسنة، وبالنصب على الشتم. أو بمعنى: الكلم الكواذب، أو هو جمع الكذاب من قولك: كَذَب كذابًا، ذكره ابن جني. واللام في {لِتَفْتَرُوا} من التعليل الذي لا يتضمن معنى الغرض.

[١٨٢٦] {مَتَاعٌ قَلِيلٌ}، خبر مبتدأ محذوف، أي منفعتهم فيما هم عليه من أفعال الجاهلية منفعة قليلة وعقابها عظيم.

١١٨-﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٨٢٧] {مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ}، يعني في سورة الأنعام.

١١٩-﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٨٢٨] {بِجَهَالَةٍ}، في موضع الحال، أي عملوا السوء جاهلين غير عارفين بالله وبعقابه، أو غير متدبرين للعاقبة لغلبة الشهوة عليهم، {مِن بَعْدِهَا}، من بعد التوبة.

١٢٠-﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

121. O’nun nimetlerine şükrederdi; çünkü O, onu seçip kendine ait kılmış ve dosdoğru bir yola iletmişti.

122. Biz ona dünyada iyilik verdik; ama o Âhirette de sâlihlerdendir elbette.

[1829] “Tek başına bir ümmetti” ifadesi iki anlama gelir: Birincisi; O, bütün güzel hasletlerde en ileri düzeyde olduğu için, tek başına ümmetlerden bir ümmet idi. (Ebû Nüvâs’ın) şu beytinde olduğu gibi:

> Yadırganacak bir şey değildir O’nun tüm âlemi bir tek kişide toplaması

[1830] Mücâhid “O, tek başına bir ümmetti; onun dışındaki herkes inkârcı idi.” demiştir. İkincisi ise, *ümmet* kelimesinin *me’mûm* -yani insanların hayra nail olma adına kendisine uydukları kişi- veya *fu‘le* kalıbında ve mef‘ûl anlamında olan *ruhle*, *nuhbe* vb. kelimeler gibi olup, *mu’temm*^{un} *bih* (kendisine uyulan) anlamında olmasıdır. Bu durumda, قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا (‘Seni insanlara önder kılacağım,’ buyurmuş. [Bakara 2/124]) âyetindeki kullanıma benzer.

[1831] Şa‘bî’nin Ferve b. Nevfel el-Eşca‘î’den rivayet ettiğine göre İbn Mes‘ûd; “Mu‘âz tek başına Allah’a ibadet eden bir ümmet idi.” demişti. Ben[1] “Yanılıyorsun; o, Hazret-i İbrâhim idi.” dedim. Bunun üzerine “*Ümmet* hayrı öğreten, *kânit* ise Allah ve Resulüne itaat eden demektir. Mu‘âz da böyle biriydi.” dedi. Hazret-i Ömer de kendisine “Yerine birini (halife) bırakmayacak mısın?” diye sorulması üzerine “Şimdi Ebû ‘Ubeyde hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım. Mu‘âz hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım. Salim hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım; çünkü ben Peygamber (s.a.)’i ‘Ebû ‘Ubeyde bu ümmetin güvenilir adamıdır. Mu‘âz tek başına bir ümmet, Allah’a itaat eden bir adamdır. Onunla Allah arasında kıyamet günü sadece peygamberler bulunur. Salim Allah’ı çok sever. O, Allah’tan korkmasaydı -bile- O’na isyan etmezdi.’ buyururken işittim.” demiştir. Dolayısıyla, kelime bu mânada, yani “dinde önder” anlamındadır; çünkü imamlar insanlara hayrı öğreten kimselerdir. *Kânit* Allah’ın emrini yerine getiren, *hanîf* ise İslam milletine meyleden ve ondan sapmayan demektir. Allah Teâlâ, Kureş inkârcılarının kendilerinin ataları olan Hazret-i İbrâhim’in dinine tâbi kimseler oldukları tarzındaki iddialarını yalanlamak için onun müşrik olmadığını ifade etmiştir.

---

[1] “Ben” diyen, olayı anlatan Ferve olmalıdır. / ed.

١٢١-﴿شَاكِرًا لأَنْعُمِهِ اجْتَبَاهُ وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

١٢٢-﴿وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٨٢٩] {كَانَ أُمَّةً}، فيه وجهان؛ أحدهما أنه كان وحده أمّة من الأمم لكماله في جميع صفات الخير كقوله:

وَلَيْسَ عَلَى اللَّهِ بِمُسْتَنْكَرٍ ... أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ في وَاحِدِ

[١٨٣٠] وعن مجاهد: كان مؤمنًا وحده والناس كلهم كفار. والثاني: أن يكون أمّة بمعنى مأموم، أي يؤمّه الناس ليأخذوا منه الخير، أو بمعنى مؤتم به كالرحلة والنخبة، وما أشبه ذلك مما جاء من فعلة بمعنى مفعول، فيكون مثل قوله {قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا} [البقرة: ١٢٤].

[١٨٣١] وروى الشعبي عن فروة بن نوفل الأشجعي عن ابن مسعود أنه قال: إنّ معاذًا كان أمّة قانتًا لله، فقلت: غلطت، إنما هو إبراهيم. فقال: الأمّة: الذي يعلم الخير. والقانت: المطيع لله ورسوله، وكان معاذ كذلك. وعن عمر رضي الله عنه أنه قال - حين قيل له: ألا تستخلف؟-: لو كان أبو عبيدة حيًا لاستخلفته: ولو كان معاذ حيًا لاستخلفته. ولو كان سالم حيًا لاستخلفته، فإني سمعت رسول الله ﷺ يقول: «أبو عبيدة أمين هذه الأمّة، ومعاذ أمّة قانت لله، ليس بينه وبين الله يوم القيامة إلا المرسلون، وسالم شديد الحب لله، لو كان لا يخاف الله لم يعصه»، وهو ذلك المعنى، أي كان إمامًا في الدين؛ لأنّ الأئمة معلموا الخير. والقانت: القائم بما أمره الله. والحنيف: المائل إلى ملة الإسلام غير الزائل عنه. ونفى عنه الشرك تكذيبًا لكفار قريش في زعمهم أنهم على ملة أبيهم إبراهيم.

[1832] “O’nun nimetlerine şükrederdi.” Rivayete göre Hazret-i İbrâhim, misafirsiz yemek yemezmiş. Bir gün evinde misafir bulunmadığı için yemeğini ertelemiş. Bunun üzerine melekler insan suretine girerek gruplar halinde gelip ona misafir olmuşlar. Yemeğe davet edince melekler ona cüzamlı olduklarını ifade etmişler. Bunun üzerine “Şimdi, Allah beni sağlıklı kılıp sizi müptela ettiği için O’na şükretmek üzere sizinle birlikte yemek yemem gerekir.” diye vevap vermiş.

[1833] اجْتَبَاهُ “Peygamberlik için onu seçti, onu kendine ait kıldı.” anlamındadır. “Onu dosdoğru bir yola” yani İslam dinine “iletmişti.”

[1834] “İyilik” Katade bunun Allah’ın onu zikredip yüceltmesi demek olduğunu, nitekim bütün din sahiplerinin onu önder kabul ettiklerini söylemiştir. Bunun mal ve evlat olduğu; namaz kılanların “İbrâhim’i desteklediğin gibi” (*ke-mâ salleyte ʿalâ İbrâhîme*) demesi anlamında olduğu da söylenmiştir. “Sâlihlerdendir elbette.” ifadesi “Cennet ehlindendir.” anlamındadır.

123. Sonra sana “Samimi bir muvahhit olan, müşriklerden olmayan İbrâhim’in dinine uy.” diye vahyettik.

[1835] “Sonra sana vahyettik.” Bu “sonra” ifadesi, Hazret-i Peygamber’in makamının yüceliğini, onun Allah katındaki yüksek konumunu beyan etmekte, “Hazret-i Peygamber’in kendisine ve dinine tâbi olması”nın Allah Dostu İbrâhim’e verilen en büyük değer ve en değerli nimet olduğu gösterilmektedir. Zira bu ifade, bu sıfatın Allah Teâlâ’nın kendisini övdüğü diğer sıfatlardan ne kadar yüksek olduğuna delalet etmektedir.

124. (Yine haram yiyecek bağlamındaki o) Cumartesi yasağı da sadece; o gün hakkında anlaşmazlığa düşenlere konulmuştur. Senin Rabbin, ihtilâf edegeldikleri şeyler hakkında Kıyamet günü aralarında mutlaka hükmünü verecektir.

[1836] السَّبْتُ kelimesi, *sebeteti’l-Yehûd* (Yahudiler cumartesiyi kutsallaştırdı.) ifadesinden türemiş bir masdar olup mâna “*Sebt*in vebali -yani [maymuna ve domuza] dönüştürülme- de, bu gün hakkında anlaşmazlığa düşenlere konulmuştur.”[1] anlamındadır. Yahudilerin o gün hakkında düştükleri ihtilâf, o gün avlanmayı bazen helal, bazen haram saymalarıdır. Oysa Allah o gün balık avlamamalarına ve o güne karşı saygılı olmalarına hükmettikten sonra yapmaları gereken, hepsinin onun haramlığı hususunda ittifak etmeleriydi.

---

[1] Mealde -ve aşağıda diğer görüşte- belirtildiği üzere ayette Müşriklere hitapla “cumartesi yasağının neden konulduğu, yani bu günde balık avlamamanın -yani normalde helal olan bir etin- neden haram kılındığı” anlatılmaktadır. Konu maymuna ve domuza dönüştürme ile ilgili değildir. / ed.

[١٨٣٢] {شَاكِرًا لأنْعُمِهِ}، روي أنه كان لا يتغدّى إلا مع ضيف، فلم يجد ذات يوم ضيفًا، فأخر غداءه، فإذا هو بفوج من الملائكة في صورة البشر، فدعاهم إلى الطعام فخيلوا له أنّ بهم جذامًا؟ فقال: الآن وجبت مواكلتكم شكرًا لله على أنه عافاني وابتلاكم.

[١٨٣٣] {اجْتَبَاهُ}، اختصه واصطفاه للنبوّة، {وَهَدَاهُ إلى صراط مُّسْتَقِيمٍ}، إلى ملة الإسلام.

[١٨٣٤] {حَسَنَةٌ}، عن قتادة: هي تنويه الله بذكره، حتى ليس من أهل دين إلا وهم يتولونه. وقيل: الأموال والأولاد، وقيل: قول المصلي منا: كما صليت على إبراهيم. {لَمِنَ الصَّالِحِينَ}، لمن أهل الجنة.

١٢٣-﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٨٣٥] {ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ}، في «ثم» هذه ما فيها من تعظيم منزلة رسول الله ﷺ، وإجلال محله، والإيذان بأنّ أشرف ما أوتي خليل الله إبراهيم من الكرامة، وأجلّ ما أولي من النعمة: اتباع رسول الله ﷺ ملته. من قبل أنها دلت على تباعد هذا النعت في المرتبة من بين سائر النعوت التي أثنى الله عليه بها.

١٢٤-﴿إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[١٨٣٦] {السَّبْتُ}، مصدر سبتت اليهود إذا عظمت سبتها. إنما جعل وبال السبت وهو المسخ {عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ}، واختلافهم فيه أنهم أحلوا الصيد فيه تارة وحرّموه تارة، وكان الواجب عليهم أن يتفقوا في تحريمه على كلمة واحدة بعد ما حتم الله عليهم الصبر عن الصيد فيه وتعظيمه.

[1837] Bu olayın zikredilmesinin anlamı, Allah'ın nimetlerine nankörlük eden şehir halkı vb. darb-ı mesellerin verilişindeki hikmetle aynıdır. O da isyan edip, Allah'ın emirlerine aykırı hareket edenleri, O'nunla olan itaat bağını koparanları O'nun gazabına düçar olmaktan sakındırmaktır.

[1838] **Şayet** "Yahudilerin tamamı helal kıldıklarına ya da tammaı haram kabul ettiklerine göre 'aralarında hükmetme'nin anlamı nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, 'Onların bazen helal bazen haram sayma şeklindeki farklı tavırlarının cezasını onlara verir.' şeklindedir. Bir açıklama da şudur: Hazret-i Mûsâ onlara haftada bir günü ibadete ayırmalarını ve bunun da Cuma günü olmasını emretmişti. Onlar ise bunu kabul etmediler ve "Biz bunun için 'Allah'ın gökleri ve yeri yaratmayı bitirdiği gün'ü istiyoruz. O gün de cumartesidir." dediler. İçlerinden az bir grup ise cumayı kabul etti. İşte cumartesi hakkındaki ihtilafları budur. Zira bazıları cumartesiyi, bazıları da cumayı tercih ettiler. Bunun üzerine, Allah cumartesi gününe izin verdi ve o gün avlanmalarını haram kıldı. Cuma gününe razı olanlar Allah'ın emrine itaat ettiler ve o gün avlanmadılar. Diğerleri ise, o gün avlanmamaya karşı sabır gösteremediler. Sonunda Allah da diğerlerini değil, onları dönüştürdü. Allah "Kıyamet günü aralarında" hükmünü verecek ve her grubu hak ettiği ceza ile cezalandıracaktır. Buna göre, إنما جُعِلَ السبتُ (Cumartesi yasağı da sadece… konulmuştur.) ifadesi, "Bu güne hürmet etmek ve o gün avlanmayı bırakmak onlara farz kılınmıştır." anlamındadır. İfade, *innemâ ce'ale's-sebte* (Cumartesi yasağını da sadece… [Allah] koymuştur.) şeklinde malum okunduğu gibi, İbn Mes'ûd da *innemâ enzelne's-sebte* (Cumartesi yasağını da sırf… indirdik.) şeklinde okumuştur.

125. Sen, Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış. Şüphesiz senin Rabbin, (Yahudiler ve Müslümanlar olarak) kendisinin yolundan kimin saptığını daha iyi bilir. Doğru yolda olanları da en iyi O bilmektedir.

[1839] "Rabbinin yolu" olan İslâm'a "hikmet" -doğru ve sağlam bir söz- "ile" yani hakkı açıklayan ve şüpheyi gideren delille, "güzel öğütle" yani onların iyiliğini istediğini ve menfaatlerini gözettiğini açıkça görecekleri şekilde [davet et] ki bu iki ifadeyle, "Hikmet ve güzel öğüt olan kitapla onları davet et." anlamında Kur'ân murat edilmiş de olabilir. "Onlarla en güzel şekilde tartış." Yani tartışma yollarının en güzeli olan tatlı dil ve yumuşaklık yoluyla, şiddet ve kabalık olmaksızın. "Şüphesiz senin Rabbin" onları "daha iyi bilir." Dolayısıyla, içinde hayır olana az bir öğüt, küçük bir nasihat yeter. Hayır olmayana ise, hiçbir tedbir kâr etmez; sanki soğuk demiri dövüyormuşsun gibidir.

---

[1] Yani bir kısmı helal diğer kısmı haram kılsaydı bu o zaman söz konusu olabilirdi. / ed.

[١٨٣٧] والمعنى في ذكر ذلك، نحو المعنى في ضرب القرية التي كفرت بأنعم الله مثلًا، وغير ما ذكر، وهو الإنذار من سخط الله على العصاة والمخالفين لأوامره والخالعين ربقة طاعته.

[١٨٣٨] فإن قلت: ما معنى الحكم بينهم إذا كانوا جميعًا محلين أو محرّمين؟ قلت: معناه أنه يجازيهم جزاء اختلاف فعلهم في كونهم محلين تارة ومحرّمين أخرى ووجه آخر: وهو أنّ موسى عليه السلام أمرهم أن يجعلوا في الأسبوع يومًا للعبادة وأن يكون يوم الجمعة، فأبوا عليه وقالوا: نريد اليوم الذي فرغ الله فيه من خلق السموات والأرض وهو السبت، إلا شرذمة منهم قد رضوا بالجمعة، فهذا اختلافهم في السبت؛ لأن بعضهم اختاره وبعضهم اختار عليه الجمعة، فأذن الله لهم في السبت وابتلاهم بتحريم الصيد فيه، فأطاع أمر الله الراضون بالجمعة، فكانوا لا يصيدون فيه، وأعقابهم لم يصبروا عن الصيد فمسخهم الله دون أولئك، وهو يحكم {بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ}، فيجازي كل واحد من الفريقين بما يستوجبه. ومعنى جعل السبت: فرض عليهم تعظيمه وترك الاصطياد فيه. وقرئ «إنما جعل السبت»، على البناء للفاعل، وقرأ عبد الله: «إنا أنزلنا السبت».

١٢٥-﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٨٣٩] {إلى سَبِيلِ رَبّكَ}، إلى الإسلام، {بالحكمة}، بالمقالة المحكمة الصحيحة، وهي الدليل الموضح للحق المزيل للشبهة، {وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ}، وهي التي لا يخفى عليهم أنك تناصحهم بها وتقصد ما ينفعهم فيها. ويجوزأن يريد القرآن، أي ادعهم بالكتاب الذي هو حكمة وموعظة حسنة، {وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ}، بالطريقة التي هي أحسن طرق المجادلة من الرفق واللين، من غير فظاظة ولا تعنيف، {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ} بهم، فمن كان فيه خير كفاه الوعظ القليل والنصيحة اليسيرة، ومن لا خير فيه عجزت عنه الحيل، وكأنك تضرب منه في حديد بارد.

126. Cezalandıracak olursanız, sadece cezalandırıldığınız kadarı ile cezalandırın. Ama sabrederseniz, sabredenler için elbette bu daha hayırlıdır.

127. Sabret! Senin sabrın tamamen Allah'ın sayesindedir. Onlar(ın yaptıkların)a üzülme... Kurdukları 'tuzak'lardan dolayı için daralmasın.

128. Allah elbette müttakîlerle ve ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir.

[1840] Burada eşleştirme yapmak üzere, birinci fiil (عَاقَبْتُمْ فعاقِبُوا), ikinci fiil (ما عُوقِبْتُم به) ile isimlendirilmiştir.[1] Cümle "Eğer size öldürme vb. bir kötülük yapılırsa, misliyle mukabelede bulunun, fazladan bir şey yapmayın." anlamındadır. İfade ayrıca فإنْ عُقِّبتم فعقِّبوا şeklinde okunmuş olup "Eğer onların bir galibiyetinin ardından onlara galip gelirseniz, size yapılanları yapınız." anlamındadır. Rivayete göre Uhud savaşında Müşrikler, Müslümanlara *müsle* yapmış; karınlarını deşmiş, organlarını kesmişlerdi; Râhib'in oğlu Hanzala dışında *müsle* yapılmadık kimse bırakmamışlardı. Peygamber (s.a.) [amcası] Hamza'nın başucunda durdu. Ona da müsle yapılmıştı. -Bir rivayete göre- karnının deşilmiş olduğunu görünce "Allah'a yemin ederim ki Allah bana onlara karşı bir zafer verirse senin yerine onlardan yetmiş kişiye *müsle* yapacağım!" [*Buhārî*, "Cihâd", 12, 20] dedi. Bunun üzerine -daha sonra- işte bu âyet nazil oldu. Peygamber (s.a.) de yemininden ötürü kefaret verdi ve müsle yapmaktan vazgeçti. Dinimizde *müsle*nin haram olduğunda hiçbir ihtilaf yoktur. Azgın bir köpeğe bile müsle yapılamayacağına dair rivayetler vardır. [*Buhārî*, "Zebâih", 25]

[1841] لَهُوَ'deki zamir *sabrihim* (sabırları) ifadesine -ki صبرتم fiilinin masdarıdır- râcidir ve sabredenlerle muhataplar kastedilmiştir, yani "Sabrederseniz sabrınız sizin için daha hayırlıdır." denilmek istenmiş ve -zorluklara sabretmelerine karşı Allah'ın bir övgüsü olmak üzere- zamir yerine الصابرون (sabredenler) ifadesi konulmuştur.[2] Veya Allah bu ifadeyle onları; *müsle*ye sabredip müsle yapmadıkları takdirde kazanacakları sıfatla tavsif etmiştir. Yahut da zamir صبرتم kelimesinin delalet ettiği sabır cinsine râcidir ve "sabredenler"le onların cinsleri murat edilmiştir (muhataplar değil). Sanki "Sabredenler için sabır daha hayırlıdır." denilmiştir. "Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer." [Şûrâ 42/40] ve "Ki, bağışlamanız takvaya daha yakındır." [Bakara 2/237] âyetlerinde olduğu gibi.

---

[1] Yani sizlerin güç ve iktidarı ellerinde tutanlara vereceğiniz karşılık cezalandırma ('ikāb) masdarı ile anlatılamaz, ama onların eylemine uygun düşsün diye sizinkine de 'ikāb denilmiştir. / ed.

[2] Yani "Bu sizin için elbette daha hayırlıdır." buyurabilecekken, "Bu sabredenler için elbette daha hayırlıdır." buyrularak, muhataplar sabra terğib edilmiş; sabır sahibi olmakla taltif edilmişlerdir. / ed.

١٢٦-﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ﴾

١٢٧-﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلا بِاللَّهِ وَلا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ﴾

١٢٨-﴿إِنَّ اللهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ﴾

[١٨٤٠] سمي الفعل الأول باسم الثاني للمزاوجة. والمعنى: إن صنع بكم صنيع سوء من قتل أو نحوه، فقابلوه بمثله ولا تزيدوا عليه. وقرئ «وإن عُقِّبْتم فعَقِّبوا»، أي وإن قفيتم بالانتصار فقفوا بمثل ما فعل بكم. روي أن المشركين مثلوا بالمسلمين يوم أحد: بقروا بطونهم وقطعوا مذاكيرهم، ما تركوا أحدًا غير ممثول به إلا حنظلة بن الراهب، فوقف رسول الله ﷺ على حمزة وقد مثل به، وروي: فرآه مبقور البطن فقال: «أما والذي أحلف به لئن أظفرني الله بهم لأمثلن بسبعين مكانك» فنزلت، فكفر عن يمينه وكفّ عما أراده، ولا خلاف في تحريم المثلة. وقد وردت الأخبار بالنهي عنها حتى بالكلب العقور.

[١٨٤١] إما أن يرجع الضمير في {لَهُوَ} إلى صبرهم وهو مصدر صبرتم. ويراد بالصابرين: المخاطبون، أي ولئن صبرتم لصبركم خير لكم، فوضع الصابرون موضع الضمير ثناء من الله عليهم بأنهم صابرون على الشدائد. أو وصفهم بالصفة التي تحصل لهم إذا صبروا عن المعاقبة. وإما أن يرجع إلى جنس الصبر - وقد دل عليه صبرتم - ويراد بالصابرين جنسهم، كأنه قيل: وللصبر خير وللصابرين ونحوه قوله تعالى {فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ} [الشورى: ٤٠]. {وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧].

[1842] [Allah daha sonra Resulüne hitap ederek] sen de “sabret” demek suretiyle ona sabrı emretmektedir. “Senin sabrın tamamen Allah’ın sayesindedir” yani O’nun muvaffak kılması, tutması ve kalbine koyması iledir. “Onlara” yani inkârcıların yaptıklarına “üzülme.” Tıpkı “Öyleyse, bu inkârcı nankör kavim için gam yeme.” [Mâide 5/68] âyetinde olduğu gibi. Veya müminler için, kâfirlerin onlara yaptıklarına üzülme. “İçin daralmasın” İfade ***ve lâ tekun fî dayk**ın* şeklinde de okunmuş olup “Onların tuzaklarından dolayı göğsün daralmasın.” anlamındadır. *Dayk* kelimesi *dayyık*ın şeddesiz hali olup “dar bir durumda” demektir. Ayrıca, *dayk* ve *dıyk* kelimeleri *kavl* ve *kıyl* gibi masdar da olabilirler.

[1843] “Allah elbette müttakilerle beraberdir.” Yani, günahlardan kaçınanların ve amellerinde “ihsan üzere olanların” velîsidir.

[1844] Rivayete göre Herim b. Hayyan [v. 70/690] ölmek üzere iken kendisine “Bir vasiyette bulunsanız.” demişler; o da “Vasiyet maldan yapılır. Benim ise hiç malım yok. Ben size Nahl suresinin son âyetlerini vasiyet ediyorum.” demiş. Hazret-i Peygamber’in de “Kim Nahl suresini okursa Allah dünyada ona verdiği nimetlerden dolayı kendisini hesaba çekmez. Bir kimse onu okuduğu gün veya gece ölürse, güzel bir vasiyette bulunarak ölmüş bir insan gibi mükâfat alır.” buyurduğu rivayet edilmiştir.

[١٨٤٢] ثم قال لرسوله ﷺ: {وَاصْبِرْ} أنت، فعزم عليه بالصبر، {وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ}، أي بتوفيقه وتثبيته وربطه على قلبك، {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ}، أي على الكافرين، كقوله {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ} [المائدة: ٦٨]، أو على المؤمنين وما فعل بهم الكافرون. {وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ}، وقرئ «ولا تكن في ضيق»، أي ولا يضيقن صدرك من مكرهم، والضيق: تخفيف الضيق، أي في أمر ضيق. ويجوز أن يكون الضيق والضيق مصدرين، كالقيل والقول.

[١٨٤٣] {إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا}، أي هو وليّ الذين اجتنبوا المعاصي، {و} ولي {الَّذِينَ هُمْ مُّحْسِنُونَ} في أعمالهم.

[١٨٤٤] وعن هرم ابن حيان أنه قيل له حين احتضر: أوص. فقال: إنما الوصية من المال ولا مال لي، وأوصيكم بخواتم سورة النحل.عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة النحل لم يحاسبه الله بما أنعم عليه في دار الدنيا وإن مات في يوم تلاها أو ليلته، كان له من الأجر كالذي مات وأحسن الوصية.

İSRÂ SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, 111 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

1. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir o Zat ki; -kendisine birtakım âyetlerimizi gösterelim diye- kulunu geceleyin Mescid-i Haram’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya götürmüştür. O’dur gerçekten işiten, gören (Semî’, Basîr).

[1845] سُبْحانَ (münezzehtir) kelimesi, tıpkı *‘usmâne* (Osman) kelimesinin bir erkek özel ismi olması gibi tesbih anlamını ifade eden özel isimdir. Açıkça ifade edilmemiş olan gizli bir fiil tarafından nasp edilmiştir. Bu fiil takdir edildiğine cümle, *üsebbihullāhe sübhâne* (Allah’ı tenzih ederim tenzih!) şeklinde olur. Ardından *sübhâne* ifadesi fiil yerine kullanılmış, onun yerini almıştır. Bu ifade, Allah düşmanlarının Allah’a izafe ettikleri bütün çirkinliklerden Allah’ın tam anlamıyla tenzih edilmesi mânasına delâlet eder.

[1846] أَسْرى ve *serâ*, aynı fiilin iki farklı lehçedeki telaffuzudur. لَيْلًا (geceleyin) ifadesi zarf olarak mansuptur. **Şayet** “*İsrâ* (gece yürüyüşü) zaten ancak geceleyin olur. Bu durumda ‘geceleyin’ ifadesinin kullanılmasının mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** “Geceleyin” ifadesi nekire olarak kullanılmış; böylece gece yürüyüşünün süresinin çok kısa olduğu, Mekke’den Şam’a kırk gecede gidilebilecek olan yolun sadece gecenin bir kısmında götürüldüğü anlatılmak istenmiştir. Zira kelimenin nekire olarak kullanılmış olması kısmîlik mânasına işaret eder. İbn Mesûd ve Huzeyfe b. el-Yemân’ın bu ifadeyi *mine’l-leyl*^{i} (gecenin bir kısmında) şeklinde okumuş olmaları da bunu teyit eder. Bu husus “Geceleyin de -sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere- onunla (yani Kur’ân ve namazla) uykunu böl.” [İsrâ 17/79]) ifadesinde de söz konusudur; yani bu âyette gecenin bir kısmında ayağa kalkmak emredilmiştir.

[1847] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in İsrâ yolculuğuna nereden çıktığı konusunda ihtilâf edilmiş; (i) bizzat Mescid-i Haram’dan çıktığı söylenmiştir ki âyetin zahiri de buna delâlet eder. Hazret-i Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: Mescid-i Haram’da, Hicr’in yanı başında uyku ile uyanıklık arasında bir halde idim. O esnada Cebrail *Aleyhisselâm* Burak ile yanıma geldi [*Buhārî,* “Menâkıbu’l-Ensār”, 42]. (ii) Hazret-i Peygamber (s.a.)’in İsra yolculuğuna Ebû Tālib’in kızı Ümmü Hânî’nin evinden çıktığı da söylenmiştir. Bu durumda “Mescid-i Haram”dan maksat, bütünüyle harem bölgesidir; çünkü Mescid de bu bölgenin içerisinde yer alır. Bu ilişki sebebiyle Mescid-i Haram ifadesi kullanılmıştır.

سورة الإسراء

مكية. وهي مأة و أحد عشر آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[١٨٤٥] {سُبْحَانَ} علم للتسبيح كعثمان للرجل، وانتصابه بفعل مضمر متروك إظهاره، تقديره: أسبح الله سبحان، ثم نزل سبحان منزلة الفعل فسد مسدّه، ودل على التنزيه البليغ من جميع القبائح التي يضيفها إليه أعداء الله.

[١٨٤٦] و{أسرى} وسرى لغتان. و{لَيْلًا} نصب على الظرف. فإن قلت: الإسراء لا يكون إلا بالليل، فما معنى ذكر الليل؟ قلت: أراد بقوله {لَيْلًا} بلفظ التنكير: تقليل مدّة الإسراء، وأنه أسرى به في بعض الليل من مكة إلى الشأم مسيرة أربعين ليلة، وذلك أنّ التنكير فيه قد دلّ على معنى البعضية. ويشهد لذلك قراءة عبد الله وحذيفة: «من الليل»، أي بعض الليل، كقوله {وَمِنَ اليل فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً} [الإسراء: ٧٩] يعني الأمر بالقيام في بعض الليل.

[١٨٤٧] واختلف في المكان الذي أسرى منه فقيل: هو المسجد الحرام بعينه، وهو الظاهر. وروي عن النبي ﷺ. "بينا أنا في المسجد الحرام في الحجر عند البيت بين النائم واليقظان إذ أتاني جبريل عليه السلام بالبراق" وقيل: أسري به من دار أم هانىء بنت أبي طالب والمراد بالمسجد الحرام: الحرم، لإحاطته بالمسجد والتباسه به.

İbn Abbâs'ın [v. 68/688] , "Harem bölgesinin tamamı mescittir." dediği nakledilmiştir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) Ümmü Hânî'nin evinde yatsı namazından sonra uyurken İsra yolculuğuna çıkarılmış ve aynı gece geri dönmüş, yaşadıklarını Ümmü Hânî'ye anlatmış, "Bütün peygamberler benim için canlandırıldı (*mussile lî*) ve onlara namaz kıldırdım." demiş, sonra Mescid'e gitmek üzere ayağa kalkmış. Ümmü Hânî ise onun elbisesine yapışmış ve engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Hayırdır, neden böyle yapıyorsun?" demiş, o da "Eğer bu haberi onlara verirsen kavminin seni yalanlamasından korkuyorum." demiştir. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Yalanlasalar dahi [çıkıp anlatacağım]!" demiş ve çıkmıştır. Derken Ebû Cehil gelip yanına oturmuş, Peygamber (s.a.) da ona İsra olayını anlatmıştır. Bunu duyan Ebû Cehil, "Ey Lüey b. Kâ'b oğulları! Toplanın hele!.." diye bağırmış, toplandıklarında Peygamber (s.a.) kendilerine olayı anlatmış, içlerinden kimi hayret ve inkâr maksadıyla alkış tutmuş kimi de nalinini başına vurmaya başlamış, daha önce iman etmiş olan bazı kimseler dinden çıkmışlar, bir kısım insanlar ise Hazret-i Ebû Bekr'in yanına koşup durumu anlatmışlar. O ise "Eğer bunu o söylediyse doğrudur!" demiş. Onlar, "Bu anlattığına rağmen onu yine de tasdik mi ediyorsun?" demişler. O da "Ben onu bundan daha öte konularda bile tasdik ediyorum!" demiş. Bu sebeple de *es-Sıddîk* olarak isimlendirilmiştir.

[1848] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in kendilerine bu olayı anlattığı kimseler içerisinde Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu bölgelere yolculuk yapmış, oraları görmüş kimseler de bulunuyordu. Bunlar Hazret-i Peygamber (s.a.)'den Mescid-i Aksâ'yı kendilerine tarif etmesini istediler. Bunun üzerine Beyt-i Makdis Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gözünün önünde tecelli ettirilmiş, o da ona bakarak insanlara Mescid'i tarif etmeye başlamıştır. Bunu duyanlar, "Doğru tarif etti." demişlerdir. Bunun üzerine Kureyşliler, "O zaman bizim kafileden haber ver." demişler; Peygamber (s.a.) da kafiledeki develerin sayısından durumlarına kadar haber vermiş ve "Falanca gün Güneş'in doğuşuyla birlikte kafile buraya ulaşır, en önünde de alaca bir deve bulunacaktır." demiş. Bunun üzerine insanlar o gün erken vakitte (Şam istikametine bakan) tepelere doğru çıkıp gözetlemeye başlamışlar. Derken içlerinden biri, "İşte vallahi Güneş doğuyor." diye bağırmış. Bir diğeri, "İşte, vallâhi kafile geliyor, en önde de tıpkı Muhammed'in dediği gibi alaca bir deve var!" diye bağırmış. Fakat buna rağmen inanmamışlar ve "Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir." demişlerdir.

وعن ابن عباس: الحرم كله مسجد وروي: (أنه كان نائمًا في بيت أم هانىء بعد صلاة العشاء فأسرى به ورجع من ليلته، وقص القصة على أم هانيء. وقال: مثل لي النبيون فصليت بهم وقام ليخرج إلى المسجد فتشبثت أم هانىء بثوبه فقال: مالك؟ قالت: أخشى أن يكذبك قومك إن أخبرتهم، قال: وإن كذبوني، فخرج فجلس إليه أبو جهل فأخبره رسول الله ﷺ بحديث الإسراء، فقال أبو جهل: يا معشر بني كعب بن لؤي، هلم فحدّثهم، فمن بين مصفق وواضع يده على رأسه تعجبًا وإنكارًا. وارتد ناس ممن كان قد آمن به، وسعى رجال إلى أبي بكر ﷺ فقال: إن كان قال ذلك لقد صدق. قالوا: أتصدقه على ذلك؟ قال: إني لأصدقه على أبعد من ذلك، فسمي الصدّيق.

[١٨٤٨] وفيهم من سافر إلى ماثم، فاستنعتوه المسجد فجلي له بيت المقدس، فطفق ينظر إليه وينعته لهم، فقالوا: أما النعت فقد أصاب، فقالوا: أخبرنا عن عيرنا، فأخبرهم بعدد جمالها وأحوالها، وقال: تقدم يوم كذا مع طلوع الشمس، يقدمها جمل أورق، فخرجوا يشتدون ذلك اليوم نحو الثنية، فقال قائل منهم: هذه والله الشمس قد شرقت، فقال آخر: وهذه والله العير قد أقبلت يقدمها جمل أورق كما قال محمد). ثم لم يؤمنوا وقالوا: ما هذا إلا سحر مبين.

[1849] Peygamber (s.a.) aynı gece semâya da yükselmiştir [yani miraca çıkmıştır]. Mirac Beyt-i Makdis'ten başlamıştır. Yine Kureyşlilere semâda gördüğü sıra dışı halleri anlatmış, peygamberlerle karşılaştığını, Beyt-i Ma'mûr'a ve Sidre-i Münteha'ya kadar gittiğini söylemiştir.

[1850] İsra olayının ne zaman gerçekleştiği konusunda ihtilâf edilmiş; hadisenin Hicretten bir sene önce yaşandığı söylenmiştir. Enes b. Mâlik [v. 93/712] ve Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] bu hadisenin peygamberlikten önce gerçekleştiği şeklinde bir görüş de nakledilmiştir.

[1851] Bu hadisenin uykuda mı yoksa uyanık halde mi yaşandığı konusunda da ihtilâf edilmiştir. Hazret-i Âişe'nin, "Vallahi, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bedeni göz önünden kaybolmuş değildir. O, ruhu ile miraca çıkmıştır." dediği nakledilmiştir.[1] Mu'âviye'nin de "Peygamber (s.a.) ruhu ile miraca çıkmıştır." dediği, Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] ise, "Bu olay Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gördüğü bir rüyada yaşanmıştır." dediği nakledilmiştir. Ama görüşlerin çoğunluğu bunun aksi istikamettedir.

[1852] *Mescid-i Aksā* (en uzak Mescid) ifadesi Beyt-i Makdis anlamına gelir; çünkü o dönemde Beyt-i Makdis'ten daha uzak bir mescit yoktu.

[1853] "Çevresini mübarek kıldığımız" yani din ve dünya bereketi ihsan ettiğimiz. Zira o bölge Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan beri peygamberlerin ibadet mekânı ve vahyin iniş yeridir. Çevresi akarsularla, meyveli ağaçlarla kaplıdır. (لِنُرِيَهُ [ona göstersin diye] ifadesini) Hasan-ı Basrî, Yâ ile *li-yuriyehû* (ona göstermek için) şeklinde okumuştur.

[1854] Âyetin diziminde gaip sıygasından mütekellim sıygasına geçiş yapma şeklinde bir tasarrufta bulunulmuş; önce أَسْرَى (yürüttü) fiili, sonra بَارَكْنَا (mübarek kıldık) fili, sonra da -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] kıraatine göre- *li-yuriyehû* (ona göstermek için) fiili kullanılmış; bunun ardından مِنْ آيَاتِنَا (ayetlerimizden) ifadesi, onun ardından ise إِنَّهُ هُوَ (O'dur) ifadesi kullanılmıştır. Bu şekilde aynı cümle içerisinde farklı sıygalar arasında geçiş yapmak, Belâgat ilmindeki üsluplardan biri olan iltifat üslubudur.

[1855] "O'dur gerçekten" Muhammed'in sözlerini "işiten ve" onun fiillerini "gören." O, onun güzel ahlâkını ve ihlâsını bilmektedir; görmekte ve buna göre ona değer vermekte; onu kendisine yaklaştırmaktadır.

2. Mûsâ'ya kitabı verdik ve onu İsrailoğulları için kılavuz kıldık ki "Beni bırakıp başkasını vekil edinmeyin."

3. "Ey Nûh ile beraber taşıdığımız kimselerin zürriyeti!" diyerek... ki o gerçekten, çok şükreden bir kul idi.

---

[1] Hazret-i Âişe'nin sözü hadis kaynaklarında geçmemekle birlikte, Peygamber (s.a.)'in miraca ruhen çıktığını haber veren rivâyetler vardır. Örneği: *Dârimî*, Sünen, I, 220. / ed.

[١٨٤٩] وقد عرج به إلى السماء في تلك الليلة، وكان العروج به من بيت المقدس وأخبر قريشًا أيضًا بما رأى في السماء من العجائب وأنه لقي الأنبياء وبلغ البيت المعمور وسدرة المنتهى.

[١٨٥٠] واختلفوا في وقت الإسراء فقيل كان قبل الهجرة بسنة. وعن أنس والحسن أنه كان قبل البعث.

[١٨٥١] واختلف في أنه كان في اليقظة أم في المنام فعن عائشة ﵂ أنها قالت «والله ما فقد جسد رسول الله ﷺ ولكن عرج بروحه» وعن معاوية: إنما عرج بروحه. وعن الحسن. كان في المنام رؤيا رآها. وأكثر الأقاويل بخلاف ذلك.

[١٨٥٢] والمسجد الأقصى: بيت المقدس، لأنه لم يكن حينئذ وراءه مسجد.

[١٨٥٣] {بَارَكْنَا حَوْلَهُ} يريد بركات الدين والدنيا، لأنه متعبد الأنبياء من وقت موسى ومهبط الوحي، وهو محفوف بالأنهار الجارية والأشجار المثمرة. وقرأ الحسن: «ليريه» بالياء.

[١٨٥٤] ولقد تصرف الكلام على لفظ الغائب والمتكلم فقيل: أسرى به ثم باركنا ليريه، على قراءة الحسن، ثم من آياتنا، ثم إنه هو، وهي طريقة الالتفات التي هي من طرق البلاغة.

[١٨٥٥] {إِنَّهُ هُوَ السميع} لأقوال محمد {البصير} بأفعاله، العالم بتهذبها وخلوصها، فيكرمه ويقرّبه على حسب ذلك.

٢- ﴿وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا﴾

٣- ﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾

[1856] أَلَّا تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) ifadesi bu şekilde Tâ ile okunduğu gibi Yâ ile *ellâ yettehizû* şeklinde de okunmuştur ki, bu durumda mâna, “edinmemeleri için” şeklinde olur. أَلَّا تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) şeklindeki okuyuşta ise bu ifade, *ketebtü ileyhi en if‘al kezâ* (ona şöyle şöyle yap diye yazdım) ifadesi gibidir.

[1857] “Vekil” yani işlerinizi kendisine tevdi ettiğiniz, dayandığınız Rab.

[1858] ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا ifadesi ihtisas olarak [“Özellikle, (…) taşıdığımız kimselerin zürriyeti” anlamında] mansuptur. Tâ ile ve nehiy anlamında أَلَّا تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) şeklindeki okuyuşta, (ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا’nın) nida olarak mansup olduğu da söylenmiştir. Yani, “Onlara ‘Ey Nûh ile birlikte taşıdığımız kimselerin zürriyeti!’ Benden başka vekil edinmeyin dedik.” anlamındadır. Ayrıca “vekil” kelimesi ile “taşıdığımız kimselerin zürriyeti” ifadesi, تَتَّخِذُوا fiilinin iki mef‘ûlü olabilir, yani “Onları efendi edinmeyin!” Bu durumda ifade, “Size ‘melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi’ de olacak şey değildir!” [Âl-i ‘İmrân 3/80] âyeti gibi olur. Nitekim Nûh *Aleyhisselâm* ile birlikte taşınanların zürriyeti içerisinde (tanrılaştırılan) Îsâ *Aleyhisselâm* ve Üzeyir *Aleyhisselâm* da bulunmaktadır. Bu ifade تَتَّخِذُوا fiilindeki Vav’dan bedel olarak *zürriyetü men hamelnâ* şeklinde merfû‘ da okunmuştur. Zeyd b. Sâbit ise Zel’in kesresi ile *zirriyyete* şeklinde okumuştur ki bu ifadeyi “torun” olarak tefsir ettiği nakledilmektedir. Buna göre Allah Teâlâ onlara, atalarının boğulmaktan kurtarılması nimetini hatırlatmış olmaktadır.

[1859] “Ki o” yani Nûh *Aleyhisselâm* “gerçekten, çok şükreden bir kul idi.” Söylendiğine göre Nûh *Aleyhisselâm* yemek yediği zaman, “Beni doyuran Allah’a hamdolsun! Dileseydi beni aç bırakabilirdi.”; içtiği zaman, “Susuzluğumu gideren Allah’a hamdolsun! Dileseydi beni susuz bırakabilirdi”; giyindiği zaman, “Beni giydiren Allah’a hamdolsun! Dileseydi beni çıplak bırakabilirdi.”; ayağına çarık giydiği zaman, “Bunu bana giydiren Allah’a hamdolsun! Dileseydi beni yalın ayak bırakabilirdi.”; *kazā-i hâcet* ettiği zaman, “Bunu benden sağ salim çıkartıp onun eziyetini benden gideren Allah’a hamdolsun! Dileseydi onu içimde tutabilirdi.” dermiş. Rivayete göre yemek yemek istediği zaman yiyeceğini kendisine iman eden müminlere takdim eder, onların içinde muhtaç durumda olan birini bulacak olursa onu kendisine tercih edermiş.

[1860] **Şayet** “Gerçekten, çok şükreden bir kul idi.’ ifadesinin kendisinden önceki ifade ile uyum yönü nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada sanki “Benden başkasını vekil edinmeyin, bana ortak koşmayın; çünkü Nûh *Aleyhisselâm* çok şükreden bir kul idi.

[١٨٥٦] {أَلَا تَتَّخِذُوا} قرئ بالياء على: «لئلا يتخذوا»، وبالتاء على: أي «لا تتخذوا» كقولك: كتبت إليه أن أفعل كذا.

[١٨٥٧] {وَكِيلًا} ربا تكلون إليه أموركم.

[١٨٥٨] {ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا} نصب على الاختصاص. وقيل: على النداء فيمن قرأ «لا تتخذوا» بالتاء على النهي، يعني قلنا لهم لا تتخذوا من دوني وكيلا يا ذرية من حملنا {مَعَ نُوحٍ} وقد يجعل {وَكِيلًا ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا} مفعولي تتخذوا، أي لا تجعلوهم أربابًا كقوله {وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الملائكة والنبيين أَرْبَابًا} ومن ذرية المحمولين مع نوح عيسى وعزير عليهم السلام وقرئ «ذرية من حملنا» بالرفع بدلا من واو{تَتَّخِذُوا} وقرأ زيد بن ثابت: «ذِرية»، بكسر الذال. وروي عنه أنه قد فسرها بولد الولد، ذكرهم الله النعمة في إنجاء آبائهم من الغرق.

[١٨٥٩] {إِنَّهُ} إن نوحًا {كَانَ عَبْدًا شَكُورًا} قيل: كان إذا أكل قال: الحمد لله الذي أطعمني، ولو شاء أجاعني. وإذا شرب قال: الحمد لله الذي سقاني، ولو شاء أظمأني. وإذا اكتسى قال: الحمد لله الذي كساني، ولو شاء أعراني. وإذا احتذى قال: الحمد لله الذي حذاني، ولو شاء أحفاني. وإذا قضى حاجته قال: الحمد لله الذي أخرج عني أذاه في عافية، ولو شاء حبسه. وروي أنه كان إذا أراد الإفطار عرض طعامه على من آمن به، فإن وجده محتاجًا آثره به.

[١٨٦٠] فإن قلت: قوله إنه كان عبدًا شكورًا ما وجه ملاءمته لما قبله؟ قلت: كأنه قيل: لا تتخذوا من دوني وكيلًا، ولا تشركوا بي، لأنّ نوحًا عليه السلام كان عبدًا شكورًا،

Siz de ona iman edip, onunla birlikte taşınan kimselerin zürriyetindensiniz. O halde siz de tıpkı atalarınız gibi Nûh'u örnek alın." denilmiştir. Ayrıca bu ifadenin onların Nûh *Aleyhisselâm* ile birlikte taşınan kimselerin evlatları olmalarını, onunla irtibatlı olmalarını 'hususen seçilmiş olmalarının' gerekçesi olarak ifade etmiş olması da mümkündür. Yine, ifadenin gerekçelendirme değil, değerlendirme ifadesi olarak zikredilmiş olması da mümkündür.

4. Ve kitapta İsrailoğullarına "Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıkça azacaksınız!" diye hükmettik.

5. Bu ikisinden ilkinin vadesi gelince, üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı gönderdik. Evlerin arasına kadar girip köşe-bucak (Yahudi) aradılar!.. Bu, gerçekleşmiş bir vaattir.

6. Bundan sonra sizi, tekrar onlara galip getirdik, mallar ve oğullarla size yardım ederek sayınızı artırdık.

[1861] "Ve kitapta" yani Tevrat'ta "İsrailoğullarına hükmettik." Onlara kesin hüküm şeklinde, yani kati olarak yeryüzünde fesat çıkaracaklarına ve üstünlük taslayıp yoldan çıkacaklarına, bunun kaçınılmaz olduğuna dair vahyettik.

[1862] لَتُفْسِدُنَّ (Bozuculuk yapacaksınız) ifadesi, hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. Kesin hükmün kasem yerine kullanılmış olması da mümkündür; bu durumda "bozuculuk yapacaksınız" ifadesi onun cevabı olur ve sanki "Bozuculuk yapacaksınız diye yemin ettik." denilmiş olur. Bu ifade meçhul fiil formunda *le-tüfsedünne* (bozuculuğa mâruz kalacaksınız) şeklinde ve Tâ'nın fethası ile, *fesede* fiilinden *le-tefsüdünne* (bozulacaksınız) şeklinde okunmuştur.

[1863] "İki kez." Bunlardan ilki Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın katledilmesi ve kendilerine Allah'ın gazabı konusunda uyarı yaptığı vakit Yeremya'nın hapsedilmesi; ikincisi ise Zekeriya oğlu Yahya *Aleyhisselâm*'ın öldürülmesi ve Meryem oğlu Îsâ *Aleyhisselâm*'ı öldürme teşebbüsüdür.

[1864] عِبَادًا لَنَا (kullarımız) ifadesi *'abîd*^{en} *le-nâ* şeklinde de okunmuştur. Daha ziyade *'ibâdullah* (Allah'ın kulları) ve *'abîdü'n-nâs* (insanların köleleri) ifadesi kullanılır. Bunlar Senhârîb[1] ve ordularıdır. Buhtunnasr olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre ise Câlût'tur [Golyat]. Bunlar İsrailoğullarının âlimlerini öldürmüş, Tevrat'ı yakmış, Mescid'i tahrip etmişler ve yetmiş bin kişiyi esir etmişlerdir.

---

[1] M.Ö. 705-681 yılları arasında hüküm süren ve Yahudiler ile Babilliler üzerine askerî harekatlarıyla tanınan Asur kralı Sennacherib. (https://en.wikipedia.org/wiki/Sennacherib) / ed.

وأنتم ذرية من آمن به وحمل معه، فاجعلوه أسوتكم كما جعله آباؤكم أسوتهم. ويجوز أن يكون تعليلًا لاختصاصهم والثناء عليهم بأنهم أولاد المحمولين مع نوح، فهم متصلون به، فاستأهلوا لذلك الاختصاص. ويجوز أن يقال ذلك عند ذكره على سبيل الاستطراد.

٤-﴿وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾

٥-﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولا﴾

٦-﴿ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا﴾

[١٨٦١] {وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ} وأوحينا إليهم وحيًا مقضيا، أي مقطوعًا مبتوتًا بأنهم يفسدون في الأرض لا محالة، ويعلون، أي يتعظمون ويبغون {فِى الكتاب} في التوراة.

[١٨٦٢] و{لَتُفْسِدُنَّ} جواب قسم محذوف. ويجوز أن يجري القضاء المبتوت مجرى القسم، فيكون {لَتُفْسِدُنَّ} جوابًا له، كأنه قال: وأقسمنا لتفسدن. وقرئ «لتفسدّن»، على البناء للمفعول. «ولتفسدن» بفتح التاء من فسد.

[١٨٦٣] {مَّرَّتَيْنِ} أولاهما: قتل زكريا وحبس أرميا حين أنذرهم سخط الله، والآخرة: قتل يحيى بن زكريا وقصد قتل عيسى ابن مريم.

[١٨٦٤] {عِبَادًا لَنَا} وقرئ «عبيدًا لنا» وأكثر ما يقال: عباد الله وعبيد الناس: سنحاريب وجنوده وقيل بختنصر. وعن ابن عباس: جالوت. قتلوا علماءهم وأحرقوا التوراة، وخربوا المسجد، وسبوا منهم سبعين ألفًا.

[1865] **Şayet** “Allah’ın kâfirleri bu şekilde onların üzerine göndermesi ve başlarına musallat kılması nasıl caiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Onları engelemeyerek, yaptıkları fiillerle bunları baş başa bıraktık.” şeklindedir. Ancak burada Allah Teâlâ onların üzerine kâfirleri göndermiş olmasını kendi nefsine izafe etmiştir ki bu ifade tıpkı “İşledikleri yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!.” [En‘âm 6/129] ifadesi ve dua edenin, “Onların birliğini boz.” diye dua etmesi gibidir. Allah Teâlâ burada -onların ülkenin içine dalıp altını üstüne getirmeleri anlamındaki- *cevs*i onlara izafe etmiştir ki Tevrat’ın yakılması ve Mescid’in tahrip edilmesi bunlara isnat edilen *cevs* fiilinin kapsamına dâhildir. Talha b. Musarrıf [v. 112/730] ise bu ifadeyi Hâ ile فَحَاسُوا şeklinde okumuştur. Yine bu ifade فَحَوَّسُوا şeklinde de okunmuştur. *Hilâle’d-diyâr* da *halele’d-diyâr* şeklinde de okunmuştur.

[1866] **Şayet** “‘İlkinin vadesi’ ifadesi ne mânaya gelir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “İlkinin cezasının zamanı gelince” şeklindedir.

[1867] “Bu” ceza vaadi “gerçekleşmiş” yani yerine getirileceği kesin olan kaçınılmaz “bir vaattir. Bundan sonra sizi, tekrar onlara galip getirdik” yani tövbe edip bozuculuk ve azgınlıktan döndüğünüz zaman üzerinize gönderilenlere karşılık devlet ve galibiyeti sizlere verdik. Söylendiğine göre bu, Nabukadnezar’ın öldürülüp İsrailoğullarının, esirlerini kurtarmaları ve tekrar bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Bu ifade ile, Dâvûd *Aleyhisselâm*’ın Câlût’u öldürmesinin kastedildiği de söylenmiştir.

[1868] “Sayınızı” önceki sayınıza göre “artırdık.” *Nefîr* kişi ile birlikte hareket eden kendi kavminden kimseler demektir. Tıpkı *el-’abîd* ve *el-ma‘îz* kelimeleri (çoğul oldukları) gibi, *nefîr*in de *nefr*in çoğulu olduğu da söylenmiştir.

7. İhsan üzere hareket ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yok, kötülük ederseniz, o da kendinizedir; çünkü (o iki bozuculuktan) sonuncusunun vadesi gelince, yüzünüzü karartsınlar, ilk defa girdikleri gibi yine Mescid’e girip ele geçirdikleri her yeri harabeye çevirsinler diye (yine üzerinize güçlü ve acımasız kullar göndeririz)!..

[1869] Yani iyilik ve kötülüğün her ikisi de size mahsustur, fayda ve zararı sizden başkasına sirayet etmez. Hazret-i Ali (r.a.)’ın “Kimseye ne iyilik ettim ne de kötülük.” [Yani ettiğim iyilik de kötülük de aslında kendimedir.] dediği ve bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[١٨٦٥] فإن قلت: كيف جاز أن يبعث الله الكفرة على ذلك ويسلطهم عليه، قلت: معناه خلينا بينهم وبين ما فعلوا ولم نمنعهم، على أنّ الله عزّ وعلا أسند بعث الكفرة عليهم إلى نفسه، فهو كقوله تعالى {وَكَذَلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} [الأنعام: ١٢٩] وكقول الداعي. وخالف بين كلمهم. وأسند الجوس وهو التردّد خلال الديار بالفساد إليهم، فتخريب المسجد وإحراق التوراة من جملة الجوس المسند إليهم. وقرأ طلحة «فحاسوا» بالحاء. وقرئ «فحوّسوا»، و «خلل الديار».

[١٨٦٦] فإن قلت: ما معنى {وَعْدُ أُولاهُمَا}؟ قلت: معناه وعد عقاب أولاهما.

[١٨٦٧] {وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا} يعني وكان وعد العقاب وعدا لا بد أن يفعل. {ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ} أي الدولة والغلبة على الذين بعثوا عليكم حين تبتم ورجعتم عن الفساد والعلو. قيل: هي قتل بختنصر واستنقاذ بني إسرائيل أسراهم وأموالهم ورجوع الملك إليهم، وقيل: هي قتل داود جالوت.

[١٨٦٨] {أَكْثَرَ نَفِيرًا} مما كنتم. والنفير، من ينفر مع الرجل من قومه، وقيل: جمع نفر كالعبيد والمعيز.

٧-﴿إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا﴾

[١٨٦٩] أي الإحسان والإساءة: كلاهما مختص بأنفسكم، لا يتعدى النفع والضرر إلى غيركم. وعن عليّ رضي الله عنه: ما أحسنت إلى أحد ولا أسأت إليه، وتلاها.

[1870] “Sonuncusunun vadesi gelince” kullarımızı göndeririz ki “yüzünüzü karartsınlar.” Burada “göndeririz” ifadesi hazfedilmiştir, çünkü daha önce zikredilmiş olması anlama yeterince delâlet etmektedir. “Yüzünüzü karartsınlar.” ifadesinin anlamı, “Kötü duruma düşmenin ve perişanlığın izleri yüzünüzde açıkça görünür hale getirsinler.” şeklindedir. Bu yönüyle ifade tıpkı “Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur.” [Mülk 67/27] ifadesi gibidir. لِيَسُوؤُا ifadesi *li-yesûʾe* (O karartsın.) şeklinde de okunmuş olup, zamir Yüce Allah’a ya da vaade veya gönderme fiiline işaret eder. Yine Nun ile *li-nesûʾe* (Biz karartalım.) şeklinde de okunmuştur. Hazret-i Ali (r.a.)’dan *le-nesûʾenne* (Mutlaka karartırız.) ve *le-yesûʾenne* (Mutlaka karartır.) şeklinde okuyuşlar rivayet edilmiştir. Bundan başka, hafifletilmiş Nun ile *le-nesûʾen* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşa göre *li-yedhulû* ifadesindeki Lâm hazfedilmiş bir ifadeye, yani “gönderdik ki” ifadesine taalluk eder ve anlam, “gönderdik ki girsinler” şeklinde olur. Bu durumda *le-nesûʾenne* ifadesi “geldiği zaman” ifadesinin cevabı olmaktadır. ما عَلَوْا (Ele geçirdikleri her yeri) ifadesi لِيُتَبِّرُوا (Harabeye çevirsinler.) ifadesinin mefʿûlüdür, yani hâkim oldukları, ele geçirdikleri her şeyi yok etsinler diye ya da hâkim oldukları süre içinde.

8. Rabbiniz belki size merhamet eder; ama siz dönerseniz, Biz de döneriz! Biz Cehennem’i inkârcı nankörlere zindan kılmışızdır.

[1871] İkincisinden sonra eğer bir defa daha tövbe eder ve günahlardan uzak durursanız, “Rabbiniz belki size merhamet eder. Ama” üçüncü bir kez “dönerseniz, Biz de” size ceza vermeye “döneriz!” Nitekim onlar dönmüşler, Allah Teâlâ da onlara kisraları musallat ederek, kendilerini haraca bağlatarak onlardan tekrar intikam almıştır. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] “Onlar döndüler, Allah Teâlâ da Hazret-i Muhammed (s.a.)’i gönderdi. Böylece, küçülmüş vaziyette bizzat kendi elleriyle cizye öder duruma düştüler.” dediği nakledilmiştir. Katâde b. Diʿâme es-Sedûsî’nin [v. 117/735] de “Sonra bunların en nihayeti Yüce Allah’ın Araplardan şu kavmi onların üzerine göndermesi olmuştur. Bu sebeple, İsrailoğulları Arapların bu kavminin elinden kıyamet gününe kadar azap görecektir.” dediği nakledilmiştir.

[1872] حَصِيرًا zindan. Nitekim hapishaneye [“kişinin tutuklandığı”, “serbest olamadığı yer” anlamında] *mahsar* ve *hasīr* denilir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] ise [حَصِيرًا’ın tefsirinde] “dokuma hasırın yayıldığı gibi bir yaygı” dediği nakledilmiştir.

9. Şüphesiz bu Kur’ân, en doğru olana götürür ve sâlih amellerde bulunan müminlere büyük bir mükâfat olduğunu kendilerine müjdeler.

[١٨٧٠] {فَإِذَا جَآء وَعْدُ} المرّة {الآخِرَةِ} بعثناهم {لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ} حذف لدلالة ذكره أوّلا عليه. ومعنى {لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ} ليجعلوها بادية آثار المساءة والكآبة فيها، كقوله {سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧] وقرئ «ليسوء»، والضمير لله تعالى، أو للوعد، أو للبعث «ولنسوء» بالنون. وفي قراءة عليّ: «لنسوأنّ» «وليسوأنّ» وقرئ «لنسوأن»، بالنون الخفيفة. واللام في {ليدخلوا} على هذا متعلق بمحذوف وهو: وبعثناهم ليدخلوا ولنسوأن: جواب إذا جاء {مَا عَلَوا} مفعول ليتبروا، أي ليهلكوا كل شيء غلبوه واستولوا عليه. أو بمعنى: مدة علوّهم.

٨-﴿عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾

[١٨٧١] {عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ} بعد المرة الثانية إن تبتم توبة أخرى وانزجرتم عن المعاصي {وَإِنْ عُدتُّمْ} مرة ثالثة {عُدْنَا} إلى عقوبتكم وقد عادوا، فأعاد الله إليهم النقمة بتسليط الأكاسرة وضرب الأتاوة عليهم وعن الحسن: عادوا فبعث الله محمدًا، فهم يعطون الجزية عن يد وهم صاغرون وعن قتادة: ثم كان آخر ذلك أن بعث الله عليهم هذا الحيّ من العرب، فهم منهم في عذاب إلى يوم القيامة.

[١٨٧٢] {حَصِيرًا} محبسًا يقال للسجن محصر وحصير. وعن الحسن: بساطًا كما يبسط الحصير المرمول.

٩-﴿إِنَّ هَذَا القرآن يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا﴾

10. Şunu da bildirir ki Biz, Âhirete iman etmeyenlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır.

[1873] “En doğru olana” yani en sağlam ve doğru olan hale ya da dine veya yola. Bunlardan hangisi takdir edilirse edilsin, hiçbirinin takdir edilmediği hazif halindeki edebi zevki almak mümkün değildir; çünkü hazif durumunda nitelenen şey müphem kalmakta ve bu yüzden bir ihtişam hissi uyandırmakta, ancak açıkça ifade edildiğine bu durum söz konusu olmamaktadır. يُبَشِّرُ (müjdeler) ifadesi tahfif ile *yebşuru* şeklinde de okunmuştur.

[1874] **Şayet** “Ayette müttaki müminleri ve kâfirleri zikrettiği halde, nasıl olmuştur da fâsıkları zikretmemiştir?” **dersen şöyle derim:** O dönemde insanlar ya takva sahibi mümin ya da müşrik idi. (*el-menzile beyne’l-menzileteyn* sahipleri, yani) bu iki durum arasında kalanlar ise daha sonra ortaya çıkmıştır.

[1875] **Şayet** “وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyenlere) ifadesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا (onlara büyük bir mükâfat olduğunu) ifadesine atıftır ve anlam, “Kur’ân müminlere iki müjde vermiştir: İlki onlara verilen sevap, ikincisi ise düşmanlarına verilen cezadır.” şeklindedir. Ayrıca, “iman etmeyenlerin azaba mâruz kalacaklarını haber verir” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür.

11. İnsanoğlu, şer için -hayrı istercesine- dua eder. Çok acelecidir insanoğlu!

[1876] Yani kızdığı zaman kendisi, ailesi veya malı aleyhine, tıpkı dua edermiş gibi beddua eder. Bu tıpkı “Allah insanlara hayrı çarçabuk istedikleri gibi, şerri de hemen veriverseydi, kendilerine tanınan müddet anında bitirilirdi!” [Yûnus 10/11] ifadesi gibidir. “Çok acelecidir insanoğlu!” Aklına düşen, kalbine gelen her şeyi derhal ister; basiret sahipleri gibi teenni ile hareket etmez. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir defasında Sevde binti Zem‘a’ya bir esir göndermiş. Esir geceleyin inlemeye başlamış. Hazret-i Sevde ona, “Neyin var, niye inliyorsun?” diye sorunca bağlı olduğu deri kemerin canını acıtmasından şikâyet etmiş. Bunun üzerine Hazret-i Sevde onun bağlı olduğu kemeri omzundan çözmüş… Fakat uyuduğu sırada esir elini çözüp kaçmış. Sabah olduğunda Peygamber (s.a.) esirin getirilmesini istemiş. Durum kendisine haber verilince “Allah’ım! Sevde’nin ellerini kes.” diye dua etmiş, Hazret-i Sevde de elini açmış ve duaya icabet edilmesi, Allah’ın elini kesmesi için ‘Âmin!’ demeye başlamış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), “Ben herhangi bir beşerin kızdığı gibi kızmış olduğum için, Allah Teâlâ’ya ailemden hak etmeyen birine lânet okuyup beddua ettim. Sevde elini indirsin.” buyurmuştur [Vâkıdî, *Megâzî*, II, 554].

١٠-﴿وَأَنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[١٨٧٣] {لِلَّتِى هِىَ أَقْوَمُ} للحالة التي هي أقوم الحالات وأسدّها. أو للملة. أو للطريقة. وأينما قدرت لم تجد مع الإثبات ذوق البلاغة الذي تجده مع الحذف، لما في إبهام الموصوف بحذفه من فخامة تفقد مع إيضاحه. وقرئ «ويبشر»، بالتخفيف.

[١٨٧٤] فإن قلت: كيف ذكر المؤمنين الأبرار والكفار ولم يذكر الفسقة؟ قلت: كان الناس حينئذ إما مؤمن تقي، وإما مشرك، وإنما حدث أصحاب المنزلة بين المنزلتين بعد ذلك.

[١٨٧٥] فإن قلت: علام عطف {وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: على {أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا} على معنى: أنه بشر المؤمنين ببشارتين اثنتين: بثوابهم، وبعقاب أعدائهم ويجوز أن يراد: ويخبر بأن الذين لا يؤمنون معذبون.

١١-﴿وَيَدْعُ الإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الإِنْسَانُ عَجُولا﴾

[١٨٧٦] أي: ويدعو الله عند غضبه بالشر على نفسه وأهله وماله، كما يدعوه لهم بالخير، كقوله {وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ} [يونس: ١١]. {وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا} يتسرع إلى طلب كل ما يقع في قلبه ويخطر بباله، لا يتأنى فيه تأني المتبصر. وعن النبي ﷺ. أنه دفع إلى سودة بنت زمعة أسيرًا، فأقبل يئن بالليل، فقالت له: مالك تئن؟ فشكا ألم القدّ، فأرخت من كتافه، فلما نامت أخرج يده وهرب، فلما أصبح النبي ﷺ دعا به فأعلم بشأنه، فقال ﷺ «اللهم اقطع يديها» فرفعت سودة يديها تتوقع الإجابة، وأن يقطع الله يديها، فقال النبي ﷺ: «إني سألت الله أن يجعل لعنتي ودعائي على من لا يستحق من أهلي رحمة لأني بشر أغضب كما يغضب البشر فلتردّ سودة يديها.»

[1877] Ayrıca burada “insan” kelimesi ile kâfirin kastedilmiş olması ve kâfir kimsenin alelacele ve alay maksadıyla, tıpkı başına bir zorluk geldiği zaman dua etmesine benzer şekilde azap için dua etmesinin kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda “Çok acelecidir insanoğlu!” ifadesi, “Azap kesinlikle gelecek. Öyleyse bu acele niye!?” anlamına gelmektedir. İbn Abbâs [v. 68/688] bu kişinin “Allah’ım! Bu (Kur’ân) gerçekten Senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir.” [Enfâl 8/32] diye dua eden Nadr b. Hâris olduğunu, bu duasına icabet edilerek boynunun kesilmiş olduğunu söylemiştir.

12. Biz gece ile gündüzü iki âyet kıldık ve gerek (çalışıp kazanarak) Rabbinizin lütfundan isteyesiniz gerekse yılların sayısını ve hesabı bilesiniz diye gece âyetini silip, gündüz âyetini aydınlatıcı kıldık. Biz her şeyi uzun uzadıya açıklamışızdır.

[1878] Bu âyetin yorumunda iki ihtimal söz konusudur. İlkine göre gece ile gündüzün bizatihi birer âyet / delil oldukları kastedilmiştir. Bu durumda “gündüz âyeti” ve “gece âyeti” şeklindeki tamlamalar tıpkı sayı ifadesinin sayılan şeye izafe edilmesiyle yapılan tamlamalarda olduğu gibi beyan ifade eden türden tamlamalar olur. Anlam da, “Bir âyet olan geceyi silip, yine bir âyet olan gündüzü aydınlatıcı kıldık” şeklinde olur. İkinci ihtimale göre burada, “Gecenin ve gündüzün aydınlatıcısı olan şeyi, yani Güneş’i ve Ay’ı birer âyet kıldık.” mânası kastedilmiştir. “Gece âyetini silip” yani geceyi ışığı silinmiş, söndürülmüş, karanlık kıldık. Tıpkı silinmiş bir levhada olan şey görülüp anlaşılamadığı gibi gece vaktinde de hiçbir şey görünüp anlaşılamaz. “Gündüzü ise aydınlatıcı kıldık.” yani onda nesneler ayan beyan görülür, anlaşılır. Ya da “Gecenin âyeti olan Ay’ı sildik, bu yüzden onun kendisiyle eşyanın açık seçik görüldüğü Güneş’in ışınları gibi ışınları yoktur. Güneş’i ise ışınlı, aydınlatıcı kıldık; onun ışığında her şey görülür.” şeklindedir.

[1879] “Rabbinizin lütfundan isteyesiniz diye” gündüzün aydınlığı ile işlerinizi kolaylıkla yapabilme ve geçimizi sağlayacak işleri yerine getirebilme imkânına sahip olasınız “ve” sürekli yenilenen gece ve gündüzün farklılığı sayesinde “yılların sayısını ve hesabı” ve ihtiyaç duyduğunuz şeyleri “bilesiniz diye.” Eğer bu durum olmasaydı hiç kimse vakit hesaplamasını bilmezdi ve bütün işler aksardı. Dininize ve dünyanıza dair ihtiyaç duyduğunuz “her şeyi Biz uzun uzadıya açıklamışızdır.” Hiçbir karmaşa içermeyecek açıklıkta beyan etmiş, bahanelerinizi tüketip ortadan kaldırmış ve elinizde bize karşı delil olacak hiçbir şey bırakmamışızdır.

[١٨٧٧] ويجوز أن يريد بالإنسان الكافر، وأنه يدعو بالعذاب استهزاء ويستعجل به، كما يدعو بالخير إذا مسته الشدّة. {وَكَانَ الإِنْسَانُ عَجُولا}: يعني أن العذاب آتيه لا محالة، فما هذا الاستعجال، وعن ابن عباس ﵄: هو النضر بن الحرث قال: اللهم إن كان هذا هو الحق من عندك الآية، فأجيب له، فضربت عنقه صبرًا.

١٢-﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلا﴾

[١٨٧٨] فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد أن الليل والنهار آيتان في أنفسهما، فتكون الإضافة في آية الليل وآية النهار للتبيين، كإضافة العدد إلى المعدود، أي فمحونا الآية التي هي الليل وجعلنا الآية التي هي النهار مبصرة. والثاني: أن يراد: وجعلنا نيري الليل والنهار آيتين، يريد الشمس والقمر. {فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ}، أي جعلنا الليل ممحوّ الضوء مطموسه مظلمًا، لا يستبان فيه شيء كما لا يستبان ما في اللوح الممحوّ، وجعلنا النهار مبصرًا أي تبصر فيه الأشياء وتستبان. أو فمحونا آية الليل التي هي القمر حيث لم يخلق لها شعاعًا كشعاع الشمس، فترى به الأشياء رؤية بينة، وجعلنا الشمس ذات شعاع يبصر في ضوئها كل شيء.

[١٨٧٩] {لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ} لتتوصلوا ببياض النهار إلى استبانة أعمالكم والتصرف في معايشكم {وَلِتَعْلَمُوا} باختلاف الجديدين {عَدَدَ السِّنِينَ وَ} جنس {الْحِسَابَ} وما يحتاجون إليه منه ولولا ذلك لما علم أحد حسبان الأوقات، ولتعطلت الأمور {وَكُلَّ شيْءٍ} مما تفتقرون إليه في دينكم ودنياكم {فَصَّلْنَاهُ} بيناه بيانًا غير ملتبس، فأزحنا عللكم، وما تركنا لكم حجة علينا.

13. Her insanın kuşunu kendi boynuna dolamışızdır. Kıyamet günü, karşısına açılmış bir kitap çıkarırız

14. (ve deriz ki:) "Oku kitabını! Bugün, hesaba çekici olarak sen kendi kendine yetersin!"

[1880] طَائِرَهُ (kuşunu) yani amelini. -Bu konuda söylenecek olan şeyleri Neml sûresinde (47. âyetin tefsirinde) söyledik.- Süfyân b. ʿUyeyne'den [v. 198/814] bu ifadenin tıpkı *tāra le-hû sehm*^{ün} (Oku çıkıp gitti.) ifadesi gibi bir kullanım olduğu rivayet edilmiştir. Bu durumda mâna, "Uçup giden amellerini ona bağladık, ilzam ettik." şeklinde olup, "Kişinin ameli tıpkı bir kolyenin ya da zincirin boyna bağlanıp oradan ayrılmaz olduğu gibi, kendisine bağlıdır." anlamı kastedilmiştir. Arapların *tekalledehâ tavka'l-hamâmet*^{i} (Güvercin gerdanlığı gibi onu boynuna bağladı.) deyişleri ve *el-mevt*^{ü} *fi'r-rikāb* (Ölüm boyunda asılıdır.) deyişleri ve *ve hâzâ ribkat*^{ün} *fî rakabetihî* (Bu onun boynunda bir boyun bağıdır.) deyişleri gibidir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728], "Ey Ademoğlu! Önüne bir sayfa açtım, diriltildiğin zaman onu senin boynuna asacağım." dediği nakledilmiştir. Bu ifade *fî ʿunkihî* şeklinde Nun'un sükûnu ile de okunmuştur. نُخْرِجُ (çıkarırız) ifadesi bu şekilde Nun ile okunduğu gibi Yâ ile *yuhricu* (çıkarır) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda zamir Yüce Allah'a işaret eder. Yine bu ifade meçhul fiil formunda *yuhracu* (çıkarılır) şeklinde ve *harace* fiilinin muzarisi olarak *yahrucu* (çıkar) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda zamir "kuş"a gider, yani "Kuş bir kitap olarak çıkar." şeklinde olur. Yine bu durumda *kitâb*^{en} kelimesi hal olarak mansuptur. يَلْقَاهُ (karşısına çıkar) ifadesi meçhul fiil formunda ve şeddeli olarak *yulekkāhu* (karşısına çıkartılır; ona verilir) şeklinde de okunmuştur. يَلْقَاهُ مَنْشُورًا (karşısına açılmış) ifadeleri *kitâb*ın iki sıfatıdır ya da "karşısına" ifadesi sıfat, "açılmış" ifadesi ise bu sıfatın halidir.

[1881] "Oku" ifadesinin başında bir "denilir ki" ifadesi yer alır. Katâde'nin [v. 117/735] "O gün dünyada iken okuma bilmeyen kimse bile okur." dediği nakledilmiştir. بِنَفْسِكَ (kendi kendine) ifadesi كَفَى (yeter) fiilinin fâʿilidir. حَسِيبًا ifadesi ise temyiz olup "hesaba çekici" anlamındadır. Bu ifade tıpkı *darîbu'l-kıdâh* (ok kırıcı) ifadesinde *darîb*in *dārib* anlamında, *sarîm*in *sārim* anlamında kullanılması gibidir. Bu görüşü Sîbeveyhi [v. 180/796] zikretmiştir. İfadede yer alan ʿAlâ harf-i ceri, tıpkı *hasibe ʿaleyhi kezâ* (Onun aleyhine şu şu hesabı yaptı.) ifadesindeki gibi [aleyhinde anlamında] kullanılmıştır. Ayrıca *hasîb* ifadesinin *kâfî* (yeterli) anlamında kullanılmış olması da mümkündür. Bu durumda kelime *şehîd* (tanık) anlamında kullanılmış ve mefʿûlünü ʿAlâ harf-i ceri ile almıştır; çünkü *şâhit*, iddia sahibinin maksadının yerine gelmesi için yeterli olur.[1]

---

[1] Ve ʿAlâ'daki istiʿlâ / tamamen kaplama anlamı gerçekleşmiş olur. / ed

١٣-﴿وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا﴾

١٤-﴿اقْرَا كِتَابَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾

[١٨٨٠] {طَائِرَهُ} عمله وقد حققنا القول فيه في سورة النمل. وعن ابن عيينة: هو من قولك: طار له سهم، إذا خرج، يعني ألزمناه ما طار من عمله. والمعنى أنّ عمله لازم له لزوم القلادة أو الغل لا يفك عنه، ومنه مثل العرب: تقلدها طوق الحمامة. وقولهم: الموت في الرقاب. وهذا ربقة في رقبته. عن الحسن: يا ابن آدم بسطت لك صحيفة إذا بعثت قلدتها في عنقك. وقرئ «في عنقه» بسكون النون. وقرئ «نخرج» بالنون. «ويخرج» بالياء، والضمير لله عز وجل «ويخرج»، على البناء للمفعول. ويخرج من خرج، والضمير للطائر. أي يخرج الطائر كتابًا، وانتصاب {كِتَابًا} على الحال. وقرئ «يلقّاه»، بالتشديد مبنيا للمفعول. و{يَلْقَاهُ مَنْشُورًا} صفتان للكتاب. أو{يلقاه} صفة و{مَنْشُورًا} حالٌ من يلقاه.

[١٨٨١] {اقرأ} على إرادة القول. وعن قتادة: يقرأ ذلك اليوم من لم يكن في الدنيا قارئًا. و{بِنَفْسِكَ} فاعل كفى. و{حَسِيبًا} تمييز وهو بمعنى حاسب كضريب القداح بمعنى ضاربها وصريم بمعنى صارم ذكرهما سيبويه. وعلى متعلق به من قولك حسب عليه كذا. ويجوز أن يكون بمعنى الكافي وضع موضع الشهيد فعدّي بعلى لأنّ الشاهد يكفي المدعي ما أهمه.

[1882] **Şayet** “[*Nefs* müennes olduğu halde] âyette neden *hasîb*^{en} kelimesi müzekker olarak kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ifade *şehîd* (şahit), *kādî* (kadı) ve *emîr* kelimeleri ile aynı konum ve mânada kullanılmıştır. Zira bu görevleri çoğunlukla erkekler üstlenir. Burada sanki “Seni hesaba çekecek bir erkek olarak nefsin yeter.” denilmiş olmaktadır. Ayrıca *nefs*in tıpkı *selâsetü enfüs*^{in} (üç şahıs) kullanımında olduğu gibi, *şahıs* anlamında kullanılmış olması da mümkündür. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bu âyeti okuduğu zaman, “Ey Âdemoğlu! Allah’a and olsun ki seni kendine hesaba çekici tayin eden kudret, sana insaf etmiştir.” demiştir.

15. Kim doğru yola gelirse, kendisi için gelmiş olur; kim de saparsa, kendisi aleyhine sapmış olur. Üzerinde yük bulunan hiç kimse başkasının yükünü çekemez. Peygamber göndermedikçe azap etmiş değilizdir Biz.

[1883] Yani her nefis yük taşır, ama başkasının yükünü değil, sadece kendi yükünü. “Azap etmiş değilizdir Biz.” Kendilerine peygamber gönderip de bize karşı bahanelerini, delillerini tüketmeden bir topluma azap etmek, bizim için hikmetin gerektirdiği bir doğru değildir. **Şayet** “Peygamber gönderilmeden önce de onlar hakkında delil kesinleşmiştir; çünkü Allah’ın tanınacağı aklî deliller kendilerinde bulunmaktadır. Oysa onlar aklî gözlem ve tefekkür imkânına sahip oldukları halde bu konuda gaflete düşmüşlerdir. Azaba mâruz kalmalarının sebebi, akıllarını kullanarak gözlem ve tefekkür etmemeleri ve bu yüzden küfre düşmeleridir. Yoksa ancak vahiyle bilinecek olan ilahî yasaları bilmemeleri ve ancak iman ettikten sonra yapılabilecek dinî amelleri yerine getirmemiş olmaları değildir?” **dersen şöyle derim:** Peygamberlerin gönderilmesi insanları gaflet uykusundan uyandırıp gözlem ve tefekküre dikkatlerini çekme cümlesindendir. Böylece, onların artık “Biz gafildik! Bize aklın delilleri üzerinde düşünmemiz için dikkatimizi çekecek olan bir peygamber gönderilmiş olsaydı ya!” deme imkânları kalmamıştır.

16. Bir şehri helâk etmek istediğimiz zaman, oranın iler gelenlerine emrederiz, orada fâsıklık ederler! Bunun üzerine, haklarında azap sözü kesinleşir. Biz de orayı yerle bir ederiz.

[1884] “İstediğimiz zaman” yani bir kavmin helâk vakti yaklaştığı zaman artık kendilerine verilecek çok az bir süre kaldığı zaman “onlara emrederiz, onlar da fâsıklık ederler.” Yani biz onlara fâsıklığı emrederiz, onlar da yaparlar. Buradaki emir, mecazî anlamdadır.

[١٨٨٢] فإن قلت: لم ذكر حسيبًا؟ قلت: لأنه بمنزلة الشهيد والقاضي والأمير؛ لأنّ الغالب أنّ هذه الأمور يتولاها الرجال، فكأنه قيل: كفى بنفسك رجلًا حسيبًا. ويجوز أن يتأوّل النفس بالشخص، كما يقال: ثلاثة أنفس. وكان الحسن إذا قرأها قال: يا ابن آدم، أنصفك والله من جعلك حسيب نفسك.

١٥- ﴿مَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولا﴾

[١٨٨٣] أي: كل نفس حاملة وزرًا، فإنما تحمل وزرها لا وزر نفس أخرى {وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ} وما صحّ منا صحة تدعو إليها الحكمة أن نعذب قومًا إلا بعد أن {نَبْعَثَ} إليهم {رَسُولًا} فتلزمهم الحجة. فإن قلت: الحجة لازمة لهم قبل بعثة الرسل، لأنّ معهم أدلة العقل التي بها يعرف الله، وقد أغفلوا النظر وهم متمكنون منه، واستيجابهم العذاب لإغفالهم النظر فيما معهم، وكفرهم لذلك، لا لإغفال الشرائع التي لا سبيل إليها إلا بالتوقيف، والعمل بها لا يصح إلا بعد الإيمان. قلت: بعثة الرسل من جملة التنبيه على النظر والإيقاظ من رقدة الغفلة، لئلا يقولوا: كنا غافلين فلو لا بعث إلينا رسولًا ينبهنا على النظر في أدلة العقل.

١٦- ﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا﴾

[١٨٨٤] {وَإِذَا أَرَدْنَا} وإذا دنا وقت إهلاك قوم ولم يبق من زمان إمهالهم إلا قليل، أمرناهم {فَفَسَقُوا} أي أمرناهم بالفسق ففعلوا، والأمر مجاز:

Zira onlara gerçek anlamda fâsıklığı emretmek, “Fâsıklık edin!” demek şeklinde olur ki böyle bir şey söz konusu değildir. Geriye sadece bu ifadenin mecazî olması kalmaktadır. Bu mecazın anlamı ise şöyledir: Allah onlara nimetlerini ihsan ettikçe etmiş, onlar ise bu nimetleri günahlara ve şehvetleri takip etmeye bahane kılmışlar; sanki “bu kendilerine emredilmiş gibi” gibi davranmışlardır. Kendilerine nimetlerin verilmiş olması buna sebep olduğu için böyle denilmiştir. Oysa Allah Teâlâ onlara bu nimetleri, şükretsinler ve hayırlarda kullansınlar, iyilik ve ihsan sahibi olsunlar diye vermiştir. Nitekim onları sıhhatli ve güçlü-kuvvetli olarak yaratmış, kendilerine hayır ve şer işleme kudreti vermiş, onlardan itaati günaha tercih etmelerini istemiş, ama onlar fâsıklığı tercih etmişlerdir. fâsıklık yaptıklarında ise üzerlerine azap sözü hak olmuş ve Allah Teâlâ onları yerle bir etmiştir.

[1885] **Şayet** “Bu ifadenin mânasının, ‘Onlara itaati emrettik, fakat onlar fâsıklık ettiler.’ şeklinde olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** [Olmazdı.] Çünkü hazfedildiğine dair delil bulunmayan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu söylemek caiz değilken, tam aksi istikamette delil bulunan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu söylemek nasıl mümkün olsun!? Zira emre konu olan şeyin hazfedilmiş olmasının sebebi, فَسَقُوا (fâsıklık ettiler) ifadesinin buna delâlet ediyor olmasıdır. Bu, çok yaygın kullanılan bir ifade tarzıdır, sözgelimi *emertuhû fe-kāme* (Ona emrettim, o da kalktı.), *emertuhû fe-kara'e* (Ona emrettim, o da okudu.) denilir. Burada bu ifadelerden, emre konu olan şeyin ayağa kalkmak ve okumak olduğundan başka bir şey anlaşılmaz. Eğer emredilen şey olarak bunlardan başka bir şey takdir edecek olursan, sana hitap edene dair gayb bilgisi kapsamındaki şeyleri bilgisizce iddia etmiş olursun. Arapların *emertuhû fe-'asānî* (Ona emrettim, o da bana karşı geldi.) ya da *fe-lem yemtesil emrî* (Emrime uymadı.) şeklindeki kullanımları da bu görüşe mesnet olmaz; çünkü bu, emre aykırı, emrin zıttı olan bir durumdur. Emre aykırı olan şey aynı zamanda emre konu olamaz. Bu yüzden, bunun kastedilmiş olması ve emre konu olan şeye delâlet etmesi imkânsızdır. Dolayısıyla, bu ifadede emre konu olan şey, ne lafızda kendisine delâlet edilen ne de niyette bulunan bir şey olur; çünkü bu sözü söyleyen kimse verdiği emre konu olan şeyi niyetinde tutup da “Benden emir sādır oldu, ama ondan itaat sādır olmadı.” demez. Bunun gibi “Falan kimse verir ve alıkoyar, emreder ve nehyeder.” diyen kimse herhangi bir mef'ûlü [emre ya da nehye konu olan şeyi] kastetmez.

لأن حقيقة أمرهم بالفسق أن يقول لهم: افسقوا، وهذا لا يكون فبقي أن يكون مجازًا، ووجه المجاز أنه صب عليهم النعمة صبًا، فجعلوها ذريعة إلى المعاصي واتباع الشهوات، فكأنهم مأمورون بذلك لتسبب إيلاء النعمة فيه، وإنما خولهم إياها ليشكروا ويعملوا فيها الخير ويتمكنوا من الإحسان والبرّ، كما خلقهم أصحاء أقوياء، وأقدرهم على الخير والشرّ، وطلب منهم إيثار الطاعة على المعصية فآثروا الفسوق، فلما فسقوا حق عليهم القول وهو كلمة العذاب فدمّرهم.

[١٨٨٥] فإن قلت: هلا زعمت أن معناه أمرناهم بالطاعة ففسقوا؟ قلت: لأن حذف ما لا دليل عليه غير جائز، فكيف يحذف ما الدليل قائم على نقيضه، وذلك أن المأمور به إنما حذف لأن فسقوا يدل عليه، وهو كلام مستفيض، يقال: أمرته فقام؛ وأمرته فقرأ، لا يفهم منه إلا أن المأمور به قيام أو قراءة، ولو ذهبت تقدّر غيره فقد رمت من مخاطبك علم الغيب، ولا يلزم على هذا قولهم: أمرته فعصاني، أو فلم يمتثل أمري. لأنّ ذلك مناف للأمر مناقض له، ولا يكون ما يناقض الأمر مأمورًا به، فكان محالًا أن يقصد أصلًا حتى يجعل دالًا على المأمور به، فكان المأمور به في هذا الكلام غير مدلول عليه ولا منوي؛ لأن من يتكلم بهذا الكلام فإنه لا ينوي لأمره مأمورًا به، وكأنه يقول: كان مني أمر فلم تكن منه طاعة، كما أن من يقول: فلان يعطي ويمنع، ويأمر وينهى، غير قاصد إلى مفعول.

[1886] **Şayet** “Yüce Allah’ın kötü olan bir şeyi emretmeyeceğine ve sadece adalet ve hayrı emredeceğine dair ilim, burada kastedilen şeyin ‘Onlara hayrı emrettik, fakat onlar fâsıklık ettiler.’ şeklinde olduğunun delili değil midir?” **dersen şöyle derim:** Değildir, çünkü “fâsıklık ettiler’ ifadesi bunu bertaraf etmektedir. Bu yorumu yapmakla hem bir şeyin zıttını gizlediğini iddia etmiş hem de o şeyi açıkça yapmış oluyorsun. Dolayısıyla en iyisi, *emr*in mecaza hamledilmesidir. Buradaki *emera* (emretti) fiili, mefʿûlünün çoğunlukla hazfedilmesi konusunda *şâ’e* (diledi) fiili gibidir; çünkü devamındaki ifade mefʿûle delâlet eder. Sözgelimi *lev şâ’e le-ahsene ileyke ve lev şâ’e le-esâ’e ileyke* (Dileseydi sana ihsan ederdi, dileseydi sana kötülük ederdi.) der ve “isteseydi” fiili ile “iyilik isteseydi” ve “kötülük isteseydi” mânalarını kastedersin. Eğer bunun aksi bir mânayı kastetmiş ve “kendisine dileme fiili isnat edilmiş olan kimsenin durumu, onun iyilik ehli ya da kötülük ehli olduğuna delâlet eder, bu yüzden ifadede açıkça zikredilen lafzı bir kenara bırakıp dileme fiilinin sahibinin halinin delâlet ettiği şeyi de gizlerim.” dersen bu doğru bir ifade tarzı olmaz.

[1887] Bazıları أَمَرْنَا (emrettik) ifadesini “çoğalttık” şeklinde tefsir etmişlerdir. Bunlar *emertühû fe-emira* (Onu çoğalttım, o da çoğaldı.) ifadesinin *faʿaltuhû fe-faʿile* (Onu yaptım, o da oldu.) vezninde olduğunu ve *sebbertuhû fe-sebera* (Helâk ettim, o da helâk oldu) gibi olduğunu söylemişlerdir. Hadis-i şerifte, “Malın iyisi, aşılanmış hurma ağacı ve *me’mûr* -yani bereketli nesillere vesile olan- mehirdir.” ifadesi kullanılır. Rivayete göre müşriklerden biri Hazret-i Peygamber (s.a.)’e, “Ben senin bu durumunu ‘yaş’ görüyorum!” demiş; o da *innehû se-ye’muru* yani “Bu iş büyüyüp gelişecek.” buyurmuştur.

[1888] (أَمَرْنَا ifadesi) *emira* ve *âmerahû ğayruhû* kullanımından *âmernâ* (emîr kıldık) ve aynı mânada *emmernâ* şeklinde okunmuştur ki *emmernâ*; *emura umârat*^{en} ve *emmerahu’llâhu* (Allah onu emir kıldı.) ifadesinden türemiş olup “Onları emir kıldık ve sultan eyledik.” anlamındadır.

17. Nûh’tan sonra nice nesilleri helâk ettik! Hiç kimse, senin Rabbin kadar kullarının günahlarından haberdar, onları görmekte değildir.

[1889] كَمْ (nice) ifadesi أَهْلَكْنَا (helâk ettik) fiilinin mefʿûlüdür. مِنَ الْقُرُونِ (nesiller) ise tıpkı sayı ifadelerinin cins ile temyiz edilmeleri gibi كَمْ’in beyan ve temyizidir. Anlam, “‘Âd, Semûd ve bunlar arasındaki nice nesilleri…” şeklindedir.

[١٨٨٦] فإن قلت: هلا كان ثبوت العلم بأن الله لا يأمر بالفحشاء وإنما يأمر بالقصد والخير، دليلًا على أن المراد أمرناهم بالخير ففسقوا؟ قلت: لا يصحّ ذلك؛ لأن قوله {فَفَسَقُوا} يدافعه، فكأنك أظهرت شيئًا وأنت تدعي إضمار خلافه، فكان صرف الأمر إلى المجاز هو الوجه، ونظير أَمَرَ شاء في أن مفعوله استفاض فيه الحذف، لدلالة ما بعده عليه. تقول: لو شاء لأحسن إليك، ولو شاء لأساء إليك. تريد: لو شاء الإحسان ولو شاء الإساءة. فلو ذهبت تضمر خلاف ما أظهرت وقلت: قد دلت حال من أسندت إليه المشيئة أنه من أهل الإحسان أو من أهل الإساءة، فاترك الظاهر المنطوق به وأضمر ما دلت عليه حال صاحب المشيئة لم تكن على سداد.

[١٨٨٧] وقد فسر بعضهم {أَمَرْنا} بكَثَّرْنا، وجعل أمرته فأمر من باب فعلته ففعل. كثبرته فثبر. وفي الحديث: «خير المال سكة مأبورة ومهرة مأمورة»، أي كثيرة النتاج. وروي:أن رجلًا من المشركين قال لرسول الله ﷺ: إني أرى أمرك هذا حقيرًا! فقال ﷺ: إنه سيأمر، أي سيكثر وسيكبر.

[١٨٨٨] وقرئ «آمرنا»، من أمر وأمره غيره. «وأمّرنا» بمعنى أمرنا. أو من أمر إمارة، وأمره الله. أي جعلناهم أمراء وسلطناهم.

١٧-﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[١٨٨٩] {كَمْ} مفعول {أَهْلَكْنَا} و{مِنَ الْقُرُونِ} بيان لكم وتمييز له، كما يميز العدد بالجنس. يعني عادا وثمودًا وقرونا بين ذلك كثيرًا.

[1890] “Hiç kimse, senin Rabbin kadar kullarının günahlarından haberdar, onları görmekte değildir.” ifadesi helâke sebep olan şeyin başka bir şey değil, sadece günahlar olduğuna ve Allah’ın bütün bu günahları bildiğine, onlara gereken cezayı vereceğine dikkat çekmektedir.

18. Kim peşin gelecek olan (dünyalığ)ı istiyorsa, kendisine -yani murat ettiklerimize- dilediğimizi hemen orada veririz. Sonra ona öyle bir Cehennem hazırlarız ki kötülenmiş ve kovulmuş olarak oraya girer.

19. Kim de Âhireti isteyip bir mümin olarak orası için gerekli çabayı gösterirse işte bunların çabası mutlaka değerlendirilir, karşılığı verilir.

[1891] Kimin derdi davası dünya ise ve tıpkı kâfirler ve çoğu fâsık gibi dünyadan başkasını istemiyorsa biz onlardan dilediğimiz kimseye dünyanın menfaatlerinden dilediklerizi lütfederiz. Burada Allah Teâlâ durumu iki şartla kayıt altına almıştır. Bunlardan biri, dünyada verilecek olanın ilahî irade ile kayıt altına alınması, ikincisi ise kendisine dünyalık verilecek olan kimselerin ilahî irade ile tespit edileceğinin kayıt altına alınmasıdır. Haddizatında fiilî durum da böyledir. Nitekim bu tür kimselerin çoğunun pek çok şey temenni ettiklerini, fakat bunlardan sadece bazılarının onlara verildiğini, çoklarının ise sadece bu bir kısmı temenni ettiğini, fakat ondan da mahrum kaldığını, böylece bu kimselerde hem dünya hem ahiret fakirliğinin birleşmiş olduğunu görebilirsin. Allah’tan sakınan takva sahibi mümin ise neyi isteyeceğini seçmiştir ki onun isteği ahiret zenginliğidir. Dolayısıyla dünyadan kendisine pay verilmiş midir verilmemiş midir pek umursamaz. Eğer verilirse ne âlâ; verilmezse fakirliğin, muradı [olan ahiret] için belki de daha hayırlı olduğunu, muradını daha iyi sağlayabileceğini bilir.

[1892] لِمَنْ نُرِيدُ (Murat ettiklerimize) ifadesi لَهُ’dan (‘ona’dan) -parçanın bütünden bedel olması tarzında bir- bedeldir; çünkü zamir “Kim peşin gelecek olan (dünyalığ)ı istiyorsa” ifadesindeki “kim”e gitmektedir. مَنْ (Kim) ise çoğul anlama delâlet eder.

[1893] [“Dilediğimiz” anlamındaki نَشَاءُ] *yeşâ’u* (dilediği) şeklinde de okunmuş olup zamirin Yüce Allah’a gittiği söylenmiştir. Bu durumda bu iki okuyuş arasında bir anlam farkı olmaz, ancak zamirin kula gidiyor olması da mümkündür. Bu durumda mâna “Kula dünyada istediği şey verilir.” şeklindedir ve burada kastedilen, bir gruptur ki Allah’ın onlar hakkında bunu murat ettiği ifade edilmiş olmaktadır. Bunun, “ahiret amelleri işeyerek dünyayı isteyen münafık, riyakâr, dünya için hicret eden, ganimet ve adını duyurmak için cihat eden kimseler gibi insanlar” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٨٩٠] ونبه بقوله {وكفى بِرَبّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا} على أن الذنوب هي أسباب الهلكة لا غير، وأنه عالم بها ومعاقب عليها.

١٨-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا﴾

١٩-﴿وَمَنْ أَرَادَ الآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا﴾

[١٨٩١] من كانت العاجلة همه ولم يرد غيرها كالكفرة وأكثر الفسقة، تفضلنا عليه من منافعها بما نشاء لمن نريد، فقيد الأمر تقييدين، أحدهما: تقييد المعجل بمشيئته. والثاني: تقييد المعجل له بإرادته، وهكذا الحال: ترى كثيرًا من هؤلاء يتمنون ما يتمنون ولا يعطون إلا بعضًا منه وكثيرًا منهم يتمنون ذلك البعض وقد حرموه، فاجتمع عليهم فقر الدنيا وفقر الآخرة، وأمّا المؤمن التقي فقد اختار مراده وهو غنى الآخرة، فما يبالي أوتي حظًا من الدنيا أو لم يؤت فإن أوتي فبها وإلا فربما كان الفقر خيرًا له وأعون على مراده.

[١٨٩٢] وقوله {لِمَنْ نُرِيدُ} بدل من له، وهو بدل البعض من الكل: لأن الضمير يرجع إلى «من» وهو في معنى الكثرة.

[١٨٩٣] وقرئ «يشاء» وقيل: الضمير لله تعالى، فلا فرق إذًا بين القراءتين في المعنى ويجوز أن يكون للعبد، على أنّ للعبد ما يشاء من الدنيا. وأن ذلك لواحد من الدهماء يريد به الله ذلك. وقيل: هو من يريد الدنيا بعمل الآخرة، كالمنافق، والمرائي، والمهاجر للدنيا، والمجاهد للغنيمة والذكر،

Nitekim hadis-i şerifte, “Kimin hicreti Allah ve Resulüne ise hicreti Allah ve Resulünedir. Kimin de hicreti elde edeceği dünyalığa ya da evleneceği bir kadına ise onun hicreti de kendisine hicret etmiş olduğu şeyedir.” buyrulmuştur. [*Buhārî*, “İman” 39]

[1894] مَدْحُورًا Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmış demektir.

[1895] “Gerekli çabayı gösterirse” üzerine düşen çabayı gösterir, sâlih amelleri işlerse. Burada çabanın *meşkûr* (karşılığa değer) olması için üç şart koşulmuştur.

- Birincisi; ahireti isteyerek yapmak, yani bütün gayretini ve düşüncesini ahirete bağlamak ve bu aldanış diyarından el etek çekmek.
- İkincisi; mükellef olduğu fiilleri yapmak ve terk etmekle mükellef olduğu şeyleri terk etmek.
- Üçüncüsü ise sahih -ve sabit- bir iman sahibi olmaktır.

[1896] İlk dönem âlimlerinden birinin “Şu üç şey kimde yoksa ameli ona fayda etmez: Sabit bir iman, sadık bir niyet ve isabetli bir amel.” dediği ve üzerine de bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[1897] Allah’ın, amelleri *meşkûr* kılmasından maksat, itaate karşılık sevap vermesidir.

20. Her birine; bunlara da onlara da Rabbinin ihsanından ulaştırırız; çünkü senin Rabbinin verişi engellenmiş değildir.

[1898] “Her birine” yani bu iki gruptan her birine. كُلًّا’deki tenvin, [hazf edilmiş olan] muzāfun ileyhin telafisi içindir. “Ulaştırırız” yani onlara ihsanımızda ziyadesiyle veririz, ihsanlarımızı ard arda ulaştırır; arasını hiç kesmeyiz. İtaatkâr olanı da isyankâr olanı da lütuf ve ihsan babından rızıklandırırız. “Çünkü senin Rabbinin verişi” ve lütfu “engellenmiş” yasaklı “değildir.” Allah bu verişi, isyanı sebebiyle hiçbir isyankârdan kısmış, ona bunu men etmiş değildir.

21. Bak, onları (dünyada) nasıl birbirine üstün kılmışız. Ama dereceler bakımından da, üstünleştirme bakımından da elbette Âhiret daha büyüktür.

كما قال ﷺ: "فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه"

[١٨٩٤] {مَدْحُورًا} مطرودًا من رحمة الله.

[١٨٩٥] {سَعْيَهَا} حقها من السعي وكفاءها من الأعمال الصالحة. اشترط ثلاث شرائط في كون السعي مشكورًا:

(١) إرادة الآخرة بأن يعقد بها همه ويتجافى عن دار الغرور.

(٢) والسعي فيما كلف من الفعل والترك.

(٣) والإيمان الصحيح الثابت.

[١٨٩٦] وعن بعض المتقدّمين: من لم يكن معه ثلاث لم ينفعه عمله: إيمان ثابت، ونية صادقة، وعمل مصيب. وتلا هذه الآية.

[١٨٩٧] وشكر الله: الثواب على الطاعة.

٢٠-﴿كُلًّا نُمِدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾

[١٨٩٨] {كُلًّا} كل واحد من الفريقين، والتنوين عوض من المضاف إليه {نُّمِدُّ} هم: نزيدهم من عطائنا، ونجعل الآنف منه مددًا للسالف لا نقطعه. فنرزق المطيع والعاصي جميعًا على وجه التفضل {وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ} وفضله {مَحْظُورًا} أي ممنوعًا، لا يمنعه من عاص لعصيانه.

٢١-﴿انْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا﴾

[1899] İbret gözüyle “bak, onları nasıl” üstünlük konusunda farklı kılmışız. Ama aralarındaki fark ahirette daha da büyük olacaktır; çünkü orada sevap, telafi ve ihsan söz konusudur ki bunların hepsi farklılık arz eder. Rivayete göre Hazret-i Ömer (r.a.)’ın kapısında eşraftan bazı kimselerle eşraftan olmayan bazı kimseler toplanmış ve içeri girmek için izin beklemişler. İçlerinden Bilal ve Suheyb’e izin çıkmış ve bu durum Ebû Süfyan’ın ağırına gitmişti. Bunun üzerine Süheyl b. ‘Amr, “Bu durumun böyle olması bizden kaynaklanıyor, çünkü onlar da biz de -İslâm’a- davet edildik, onlar süratle icabet ettiler, biz ise ağırdan aldık. Bu sadece Ömer’in kapısı!.. Varın siz bir de ahiretteki farkı düşünün!.. Eğer onları Ömer’in kapısındaki üstünlüklerinden dolayı kıskanıyorsanız, bilin ki Allah’ın onlara cennette hazırlamış olduğu şey çok daha fazladır.” demiştir.

[1900] أَكْبَرُ تَفْضِيلًا (üstünleştirme bakımından daha büyüktür) ifadesi *ekseru tafdîl*^{en} (üstünleştirme bakımından daha çoktur) şeklinde de okunmuştur.

[1901] [Velîlerden] birinin şöyle dediği nakledilir: “Sen ey dünya meclislerinde kendini yükselterek üstünlük yarışına giren! Kendini Âhiret meclislerinde üstün kılmak istemez misin? Zira ahiret daha büyük ve daha faziletlidir!”

22. Allah’la beraber başka bir tanrı ihdas etme! Yoksa yerilmiş ve terk edilmiş olarak kalakalırsın!

[1902] فَتَقْعُدَ (kalakalırsın) ifadesi, *şehaze’ş-şefrat*^{e} *hatta ka‘adet ke-ennehâ harbet*^{ün} (Ağzını öyle keskinleştirdi ki nihayet mızrak gibi oldu.) ifadesindeki gibi *sāra* (haline geldi) anlamındadır; yani “hem kendin için kınanma ve bunu takiben ilâhından gelen helâke mâruz kalırsın, hem de Allah’a ortak koşmuş olduklarından yardım görme konusunda acziyete ve mahrumiyete düşersin.” denilmiştir.

23. Senin Rabbin şuna da hükmetmiştir ki; kendisinden başkasına kulluk etmeyesiniz, ana-babanıza iyi davranasınız... İkisinden biri veya her ikisi senin yanında yaşlılığa erecek olurlarsa, onlara “Öf!” bile deme, onları azarlama. Ve her ikisine de güzel sözler söyle.

24. Onlara merhametten alçakgönüllülük kanadını ger ve de ki: “Ya Rabbi! Onlar beni küçükken yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et.”

[١٨٩٩] {انْظُرْ} بعين الاعتبار {كَيْفَ} جعلناهم متفاوتين في التفضل. وفي الآخرة التفاوت أكبر، لأنها ثواب وأعواض وتفضل، وكلها متفاوتة. وروي أن قومًا من الأشراف فمن دونهم اجتمعوا بباب عمر ﷺ، فخرج الإذن لبلال وصهيب، فشق على أبي سفيان، فقال سهيل بن عمرو: إنما أتينا من قبلنا أنهم ٥ دعوا ودعينا يعني إلى الإسلام فأسرعوا وأبطأنا وهذا باب عمر فكيف التفاوت في الآخرة. ولئن حسدتموهم على باب عمر لما أعدّ الله لهم في الجنة أكثر.

[١٩٠٠] وقرئ «وأكثر تفضيلًا»،

[١٩٠١] وعن بعضهم: «أيها المباهي» بالرفع منك في مجالس الدنيا «أما ترغب في المباهاة» بالرفع في مجالس الآخرة وهي أكبر وأفضل؟

١٠ ٢٢-﴿لا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولا﴾

[١٩٠٢] {فَتَقْعُدَ} من قولهم شحذ الشفرة حتى قعدت، كأنها حربة بمعنى صارت، يعني فتصير جامعًا على نفسك الذم وما يتبعه من الهلاك من إلهك، والخذلان والعجز عن النصرة ممن جعلته شريكًا له.

٢٣-﴿وَقَضَى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ ١٥ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلاهُمَا فَلا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلا كَرِيمًا﴾

٢٤-﴿وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾

[1903] “Rabbin hükmetmiştir ki…” yani kat’i bir şekilde emretmiştir ki “kendisinden başkasına kulluk etmeyesiniz.” أَنْ müfessiredir; لَا تَعْبُدُوا ise nehiydir. Ya da ifade *bi-en lâ ta‘budû* (kulluk etmemenizi) anlamındadır. “Ana-babanıza iyi davranasınız” yani *ahsinû bi’l-vâlideyni ihsânen* (ana-babanıza mutlaka iyi davranın). Ya da *bi-en tuhsinû bi’l-vâlideyni ihsânen* (ana babanıza ihsanda bulunmanızı emretmiştir). قَضٰى (hükmetti) ifadesi *evsā* (emretti) şeklinde de okunmuştur. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] *ve vassā* okuyuşu nakledilmiştir. Mu‘âz b. Cebel’in çocuklarından birinin bu ifadeyi *ve kadā’u rabbike* (ve Rabbinin hükmü) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. بِالْوَالِدَيْنِ (ana-babaya) ifadesindeki Bâ’nın “ihsan”a taalluk etmesi caiz değildir, çünkü harf-i cer mastardan önce kullanılmaz.[1]

[4091] إِمَّا şart edatı olan İn’e -vurgu için- Mâ ilave edilmesiyle oluşmuştur. Bu sebeple, fiilinin sonuna tekit Nun’u gelir. İn, Mâ ile birleşmeden fiilin başına gelecek olsa, sonuna tekit Nun’u gelmesi doğru olmaz. Sözgelimi *in tukrimenne Zeyden yukrimke* (Zeyde ikramda bulunacak olursan o da sana ikramda bulunur.) denilmez; fakat *immâ tukrimennehû* (Eğer ona ikramda bulunacak olursan…) denilir.

[1905] أَحَدُهُمَا (ikisinden biri) ifadesi يَبْلُغَنَّ (ulaşacak olursa) fiilinin fâ‘ilidir. Ancak *yeblüğânni* okuyanların okuyuşuna göre bu ifade, fiilde bulunan ve ana-baba ifadesine işaret eden Elif zamirinin bedeli olur. “Her ikisi” ifadesi ise “ikisinden biri” ifadesine atıftır; dolayısıyla [yukarıdaki iki ihtimale göre] fâ‘il ya da bedeldir. **Şayet** “*İmmâ yeblüğânni kilâhüma* (her ikisi de ulaşacak olursa) denilseydi, o zaman ‘her ikisi de’ ifadesi bedel değil tekit olurdu, o halde neden burada bu ifadenin bedel olduğunu söyledin?” **dersen şöyle derim:** Çünkü ifade, tesniyenin tekidi olması doğru olmayacak bir ifadeye atıftır. Dolayısıyla, onun hükmüne girer, bu yüzden de onun gibi olması gerekir. “Peki, bu ifadenin kendisini tekit, atfedilmiş olduğu ifadeyi de bedel kabul etseydin bunun ne zararı olurdu?” **dersen şöyle derim:** Tesniye kelimenin tekidi kastedilmiş olsaydı sadece كِلَاهُمَا (her ikisi) denilirdi, fakat أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا (ikisinden biri ya da her ikisi) buyrulmuş olduğu için, burada tekit kastedilmemiş olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla, bu ifade tıpkı ilki gibi bedeldir.

---

[1] Muhtemelen, bi’l-vâlideyniden evvel ahsinû veya bi-en tuhsinû ifadelerini neden takdir ettiğini açıklıyor. / ed.

[١٩٠٣] {وَقَضَى رَبُّكَ} وأمر أمرًا مقطوعًا به {أَلَا تَعْبُدُوا} أن مفسرة ولا تعبدوا نهي. أو بأن لا تعبدوا {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} وأحسنوا بالوالدين إحسانًا. أو بأن تحسنوا بالوالدين إحسانًا وقرئ «وأوصى» وعن ابن عباس رضي الله عنهما: «ووصى». وعن بعض ولد معاذ بن جبل: وقضاء ربك. ولا يجوز أن يتعلق الباء في بالوالدين بالإحسان: لأن المصدر لا يتقدّم عليه صلته.

[١٩٠٤] {إِمَّا} هي «إن» الشرطية زيدت عليها «ما» تأكيدًا لها، ولذلك دخلت النون المؤكدة في الفعل، ولو أفردت «إن» لم يصح دخولها، لا تقول: إن تكرمن زيدًا يكرمك، ولكن إما تكرمنه.

[١٩٠٥] و{أَحَدُهُمَا} فاعل يبلغنّ، وهو فيمن قرأ «يبلغان» بدل من ألف الضمير الراجع إلى الوالدين و{كِلَاهُمَا} عطف على أحدهما فاعلًا وبدلًا. فإن قلت: لو قيل إما يبلغان كلاهما، كان كلاهما توكيدًا لا بدلا، فمالك زعمت أنه بدل؟ قلت: لأنه معطوف على ما لا يصح أن يكون توكيدًا للاثنين، فانتظم في حكمه، فوجب أن يكون مثله. فإن قلت: ما ضرّك لو جعلته توكيدًا مع كون المعطوف عليه بدلًا، وعطفت التوكيد على البدل؟ قلت: لو أريد توكيد التثنية لقيل: كلاهما، فحسب، فلما قيل: أحدهما أو كلاهما، علم أنّ التوكيد غير مراد، فكان بدلًا مثل الأول.

[1906] أُفٍّ (Öf!) can sıkıntısı ve memnuniyetsizliğe delâlet eden bir ses olup, tenvinli ve tenvinsiz olarak her üç hareke ile de okunmuştur. Kesre ile okunuşu asli yapısına göre, fetha ile okunuşu zammeden hafifletilmiş olduğu gerekçesiyle, şedde ile okunuşu *sümme*ye benzetilerek, zamme ile okunuşu da *münzü* gibi itbâʻ (önceki harfin harekesine göre harekeleme) kuralı gereğince olmuştur.

[1907] **Şayet,** "Senin yanında' ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ebeveynin yaşlanıp âciz duruma düşmeleri, evlatlarına yük olmaları, ondan başka kendilerine bakacak kimsenin kalmaması, onun evinde yaşıyor olmalarıdır. Böyle bir durum evlat için en ağır ve tahammülü en zor durumdur, hatta bazen evlat böyle durumda onların, tıpkı onlar çocukken kendisinin bakımını üstlendikleri gibi, bakımlarını üstlenir. İşte bu durumda olan kişi, ebeveynine karşı yumuşak huylu, tahammüllü olmakla memurdur. Hatta onlara bakmak kendisine ağır geldiği ya da onlardan canını sıkacak bir şey gördüğü zaman bile onlara 'Öf!' bile dememeli, bundan ötesini ise hiç söylememelidir.

[1908] Yüce Allah ana-babaya iyilik konusunda çok fazla tavsiyede bulunmuş, hatta onlara iyi davranmayı *tevhid*in hemen ardından ikinci husus olarak zikrederek, bu ikisini aynı kefede, aynı hüküm kapsamında değerlendirmiş; onların haklarını gözetme konusunda işi iyice sıkı tutmuş ve insanın can sıkıntısı halinde ağzından çıkacak en ufak bir kelimeyi onlara karşı kullanma ruhsatı bile vermemiştir ki insanın yaşayacağı bu tür haller içerisinde bazen sabrının ve tahammülünün ötesinde durumlar da olabilmektedir.

[1909] "Onları azarlama" hoşuna gitmeyen davranışları yüzünden onları tenkit etme, onların bu davranışını kendilerine yasaklama. *Nehy*, *nehr* ve *nehm* kelimeleri anlam itibariyle kardeştir. "Ve her ikisine de efendice sözler söyle." Öf demek ya da azarlamak yerine onlara güzel ahlakın, edebin ve olgun karakterin, kişiliğin gerektirdiği güzel sözler söyle. Söylendiğine göre bundan maksat tıpkı İbrâhim *Aleyhisselâm*, kâfir babasına ismiyle hitap etmeyip "Babacığım!" [Meryem 19/42] demiş olduğu gibi, kişinin ana-babasına "babacığım", "anacığım" diye hitap etmesidir; çünkü ana-babaya isimleri ile hitap etmek kabalık ve edepsizliktir, fâsık kimselerin âdetidir. Ana-babanın yüzüne söylenmedikten sonra, onların isimlerini zikretmekte bir sakınca olmadığı söylenmiştir. Nitekim Hazret-i 'Âişe (r.a.) "Ebû Bekir bana şu kadar mal verdi." demiştir.

[١٩٠٦] {أُفٍّ} صوت يدل على تضجر. وقرئ «أف» بالحركات الثلاث منونًا وغير منون: الكسر على أصل البناء، والفتح تخفيف للضمة والتشديد كثم، والضم إتباع كمنذ.

[١٩٠٧] فإن قلت: ما معنى عندك؟ قلت: هو أن يكبرا ويعجزا، وكانا كلا على ولدهما لا كافل لهما غيره، فهما عنده في بيته وكنفه، وذلك أشق عليه وأشدّ احتمالًا وصبرًا، وربما تولى منهما ما كانا يتوليان منه في حال الطفولة، فهو مأمور بأن يستعمل معهما وطأة الخلق ولين الجانب والاحتمال، حتى لا يقول لهما إذا أضجره ما يستقذر منهما أو يستثقل من مؤنهما: أف، فضلًا عما يزيد عليه.

[١٩٠٨] ولقد بالغ سبحانه في التوصية بهما حيث افتتحها بأن شفع الإحسان إليهما بتوحيده، ونظمهما في سلك القضاء بهما معًا، ثم ضيق الأمر في مراعاتهما حتى لم يرخص في أدنى كلمة تنفلت من المتضجر مع موجبات الضجر ومقتضياته، ومع أحوال لا يكاد يدخل صبر الإنسان معها في استطاعة.

[١٩٠٩] {وَلَا تَنْهَرْهُمَا} ولا تزجرهما عما يتعاطيانه مما لا يعجبك. والنهي والنهر والنهم أخوات. {وَقُل لَّهُمَا} بدل التأفيف والنهر {قَوْلًا كَرِيمًا} جميلًا، كما يقتضيه حسن الأدب والنزول على المروءة. وقيل: هو أن يقول: يا أبتاه، يا أماه، كما قال إبراهيم لأبيه: ياأبت، مع كفره، ولا يدعوهما بأسمائهما فإنه من الجفا وسوء الأدب وعادة الدعار. قالوا: ولا بأس به في غير وجهه، كما قالت عائشة ﵂: نحلني أبو بكر كذا.

[1910] جَنَاحَ الذُّلِّ (alçakgönüllülük kanadı) ifadesinde *züll* zamme ile okunduğu gibi kesre ile de okunmuştur. **Şayet** "جَنَاحَ الذِّلِّ ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin anlamı konusunda iki ihtimal vardır. İlkine göre bu ifade "Onlara kanatlarını indir." anlamındadır ve tıpkı "İnananlara kol kanat ger." [Hicr 15/88] ifadesi gibidir. Bu durumda, 'kanat'ın 'alçakgönüllülük'e izafe edilmesi tıpkı *hâtim*in *cûd*a izafe edilmesi gibidir. Yani, onlara alçakgönüllü olan kanatlarını ger. İkinci ihtimale göre alçakgönüllülüğün sanki gerilmiş kanatları varmış gibi ifade edilmiştir. Bu durumda ifade, Lebîd'in mübalağa için Kuzey rüzgârlarına el, fırtınaya ip izafe etmesine[1] benzemektedir; yani [âyette bu izafe etme şekli ile ana-babaya karşı alçakgönüllülük ve tevazu konusunda mübalağa edilmesi istenmiştir.]

[1911] "Merhametten" yani yaşlı olmaları ve daha dün Allah'ın yarattığı en muhtaç varlık olan küçücük bebeklerine bugün kendilerinin muhtaç hale gelmiş olmalarından dolayı onlara duyduğun rahmet ve şefkatinin çokluğundan böyle yap. Ayrıca onlara sadece fani merhametini sunmakla da yetinme ve Allah'ın onlara bâkî rahmeti ile merhamet etmesi için dua et, sen küçükken onların sana karşı merhametli davranmış ve seni büyütmüş olmalarına bu şekilde karşılık ver.

[1912] **Şayet** "Ana-babaya merhametli davranmak ancak Müslüman iseler doğru olur." **dersen şöyle derim:** Kâfir de olsalar insan onlara, iman etmelerini isteme şartıyla merhamet gösterebilir; Allah'ın onlara hidayet etmesi, doğru yolu göstermesi için dua edebilir. Bazıları "Kâfirlere dua etmek önceleri caizdi, sonradan nesh edildi." demişlerdir. Süfyân İbn 'Uyeyne'ye [v. 198/814] ölmüş biri adına sadaka verme konusu sorulmuş; o da, "Bütün bunlar ona ulaşır, onun için istiğfarda bulunmaktan daha faydalı bir şey yoktur. Eğer bundan daha üstün bir şey olsaydı, Allah ebeveyn hakkında size onu emrederdi. Zira Allah kitabında ana-babaya iyi davranmayı defalarca tekrar etmiştir." demiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Allah'ın rızası ana-babanın rızasında; O'nun gazabı ise ana-babanın gazabındadır."[2] buyurduğu nakledilmiştir. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "(Ana-babasına) iyilik yapan kimse dilediğini yapsa da asla ateşe girmez; ana-babasına kötü davranan kimse de dilediğini yapsa asla cennete giremez." buyurduğu nakledilmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb de, "(Ana-babasına) iyilik yapan kimse kötü bir ölümle ölmez." diye rivayet etmiştir.

---

[1] Lebîd'in şöz konusu şiiri şöyledir:
وغداةُ ريحٍ قد كشفتُ و قِرَّةٍ إذ أصبحت بيد الشمال زِمامُها
"Eline fırtına iplerini almış Kuzey rüzgârları gibi" herkesi kasıp kavuran nice kıtlıklar var insanlara çare ol duğum. (Tıybî'den) / çev.

[2] Beyhakî, Şu'abü'l-îmân, thk. Abdülhamid Hâmid, Bombay, 2003, X, 246. / çev.

[١٩١٠] وقرئ «جناح الذل»، الذل: بالضم والكسر. فإن قلت: ما معنى قوله {جَنَاحَ الذُّلِّ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون المعنى: واخفض لهما جناحك كما قال {وَاخْفَضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ} [الحجر: ٨٨] فأضافه إلى الذل أو الذلّ، كما أضيف حاتم إلى الجود على معنى: واخفض لهما جناحك الذليل أو الذلول. والثاني: أن تجعل لذله أو لذله لهما جناحًا خفيضًا، كما جعل لبيد للشمال يدًا، وللقوة زمامًا، مبالغة في التذلل والتواضع لهما.

[١٩١١] {مِنَ الرَّحْمَةِ} من فرط رحمتك لهما وعطفك عليهما، لكبرهما وافتقارهما اليوم إلى من كان أفقر خلق الله إليهما بالأمس، ولا تكتف برحمتك عليهم التي لا بقاء لها وادع الله بأن يرحمهما رحمته الباقية، واجعل ذلك جزاء لرحمتهما عليك في صغرك وتربيتهما لك.

[١٩١٢] فإن قلت: الاسترحام لهما إنما يصح إذا كانا مسلمين. قلت: وإذا كانا كافرين فله أن يسترحم لهما بشرط الإيمان، وأن يدعو الله لهما بالهداية والارشاد، ومن الناس من قال: كان الدعاء للكفار جائزًا ثم نسخ. وسئل ابن عيينة، عن الصدقة عن الميت فقال: كل ذلك واصل إليه، ولا شيء أنفع له من الاستغفار، ولو كان شيء أفضل منه لأمركم به في الأبوين. ولقد كرّر الله سبحانه في كتابه الوصية بالوالدين. وعن النبيّ ﷺ: "رضا الله في رضا الوالدين، وسخطه في سخطهما" وروي: "يفعل البارّ ما يشاء أن يفعل فلن يدخل النار، ويفعل العاق ما يشاء أن يفعل فلن يدخل الجنة" وروي سعيد بن المسيب: إنّ البارّ لا يموت ميتة سوء.

[1913] Adamın biri Hazret-i Peygamber (s.a.)'e "Benim anam-babam yaşlandılar, ben de onlar bana küçükken baktıkları gibi şimdi onlara bakıyorum, bu durumda haklarını yerine getirmiş olur muyum?" diye sormuş, o ise "Hayır, çünkü onlar bunu yaparlarken senin hayatta kalmanı istiyorlardı. Sen ise bunu yaparken onların ölmelerini bekliyorsun." buyurmuştur.

[1914] Yine, biri Hazret-i Peygamber (s.a.)'e babasını, malını aldığını söyleyerek şikâyet etmiş. Peygamber (s.a.) da onu çağırmış ve değnekle yürüyen yaşlı bir adam olduğunu görmüş. Kendisine sorduğu zaman adam şöyle demiş: "Vaktiyle o zayıf, ben kuvvetliydim; o fakir ben zengindim; o zamanlar ona malımdan hiçbir şey esirgememiştim. Bugün ise ben zayıfım o güçlü, ben fakirim o zengin; ama o malını bana harcamakta cimrilik ediyor!" demiş. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gözleri yaşarmış ve "Şu sözleri hangi kaya, hangi toprak duysa dayanamaz ve ağlar." buyurmuş. Sonra da adamın oğluna, "Sen de, malın da babana aitsiniz! Sen de, malın da babana aitsiniz!" demiştir.

[1915] Yine bir başkası Hazret-i Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve annesinin kötü huyundan şikâyet etmiş; o ise,

"-Seni dokuz ay karnında taşırken kötü huylu değildi ama!.." demiş. Bunun üzerine adam,

"-Ama şimdi kötü huylu!" demiş. Peygamber (s.a.);

"-O seni iki yıl boyunca emzirirken kötü huylu değildi ama!" demiş. Adam yine

"-Ama şimdi kötü huylu!" deyince de,

"-Geceleri sabahlara kadar başında beklerken, gün boyu hep seninle meşgul olurken kötü huylu değildi ama!" demiş. Adam;

"-Ben onun hakkını ödedim." deyince Peygamber (s.a.),

"-Ne yaptın da hakkını ödedin?" diye sormuş. O da,

"-Onu sırtıma alıp hac yaptırdım." demiş, Peygamber (s.a.) ise,

"-Hayır, onun seni doğururken çektiği sancının bir zerresinin dahi hakkını ödemiş değilsin!" buyurmuş.

[١٩١٣] وقال رجل لرسول الله ﷺ: إنّ أبويّ بلغا من الكبر أني ألي منهما ماوليًا مني في الصغر، فهل قضيتهما؟ قال: لا، فإنهما كانا يفعلان ذلك وهما يحبان بقاءك، وأنت تفعل ذلك وأنت تريد موتهما.

[١٩١٤] وشكا رجل إلى رسول الله أباه وأنه يأخذ ماله، فدعا به فإذا شيخ يتوكأ على عصا، فسأله فقال: إنه كان ضعيفًا وأنا قوي، وفقيرًا وأنا غنيّ، فكنت لا أمنعه شيئًا من مالي، واليوم أنا ضعيف وهو قوي، وأنا فقير وهو غنيّ، ويبخل علي بماله، فبكى رسول الله ﷺ وقال: ''ما من حجر ولا مدر يسمع هذا إلا بكى، ثم قال للولد: أنت ومالك لأبيك، أنت ومالك لأبيك''.

[١٩١٥] وشكا إليه آخر سوء خلق أمّه فقال:

- لم تكن سيئة الخلق حين حملتك تسعة أشهر؟ قال:

- إنها سيئة الخلق. قال:

- لم تكن كذلك حين أرضعتك حولين؟ قال: - إنها سيئة الخلق. قال:

- لم تكن كذلك حين أسهرت لك ليلها وأظمأت نهارها؟ قال:

- لقد جازيتها. قال:

- ما فعلت؟ قال:

- حججت بها على عاتقي. قال:

- ما جزيتها ولو طلقة.

[١٩١٦] وعن ابن عمر أنه رأى رجلًا في الطواف يحمل أمّه ويقول:

[1916] Rivayete göre İbn Ömer [v. 73/692] adamın birinin tavaf esnasında annesini sırtına almış olduğunu ve şöyle dediğini duymuş:

Anam için binek olurum, hem de hiç usanmadan
Tüm binekler [develer] kaçtığında yerinde duran…
O ki beni karnında taşımış ve bundan daha fazla süre emzirmiştir,
Zira Rabbim Allah'tır benim; Celâl sahibidir O, mutlak büyüktür.[1]

Daha sonra adam İbn Ömer'e, "Ne dersin ey İbn Ömer! Onun hakkını ödemiş miyimdir?" diye sormuş. O ise "Hayır, tek bir zerresini bile ödemiş değilsindir." demiştir.[2]

[1917] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Ananıza-babanıza sakın kötü davranmayın. Zira cennetin kokusu bin yıllık mesafeden alınır, ama anasına-babasına kötü davranan, sıla-i rahmi kesen, evli iken zina eden, kibirle paçalarını yerlere kadar salan kimse onun kokusunu alamaz. Kibriyâ sadece âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur!

[1918] Fakihler şöyle demişlerdir: "İnsanın babası Hıristiyan ise onu kiliseye götürmez, ama babası kiliseden kendisini eve kadar taşıması için haber gönderirse o zaman taşır; ona içki içirmez, içtiği zaman elinden içki kabını alabilir." Ebû Yûsuf'un [v. 182/798] "Babası ona içinde domuz eti bulunan tencerenin altını yakmasını emredecek olsa, yakabilir." dediği nakledilmiştir.

[1919] Huzeyfe (r.a.)'ın Hazret-i Peygamber (s.a.)'den, müşriklerin safında olan babasını öldürmek için izin istediği, fakat Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Bırak başkası yapsın!" dediği nakledilmiştir.

[1920] Fudaly b. 'İyâz'a ana-babaya iyilik etmenin ne anlama geldiği sorulmuş, o da "Onlara hizmet ederken tembelce işe koyulmamandır." demiştir. Aynı soru âlimlerden birine sorulduğunda o da şöyle demiş: "Onlara karşı sesini yükseltmemen, onlara kızgın kızgın bakmaman, içinden ya da dışından olara karşı çıktığını görmemeleri, yaşadıkları sürece onlara merhamet edip, öldüklerinde arkalarından dua etmen, kendilerinden sonra da sevdiklerine hizmet etmendir." demiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "İyiliğin en iyisi, kişinin babasının sevdiği kimselerle irtibatını koparmamasıdır." [*Müslim,* "el-Birr ve's-sıla", 4] dediği nakledilmiştir.

---

[1] Burada "Yani ben O'nun emrine uymuş oluyorum." anlamı olduğu gibi, anamın buyruk ve yasakları Rabbiminkilerle çatıştığında elbette O'nu dinlerim, mânası da vardır. / ed.

[2] Bu rivâyetin birebir aynısı değil, ama muhtasarı için bkz. *Buhârî, el-Edebü'l-müfred,* I, 9.

إِنِّي لَهَا مَطِيَّةٌ لَا تُذْعَر   إِذَا الرِّكَابُ نَفَرَتْ لَا تَنْفِر
مَا حَمَلَتْ وَأَرْضَعَتْنِي أَكْثَر   اللَّهُ رَبِّي ذُو الْجَلَالِ الأَكْبَرُ

ثم قال تظنني جازيتها يا ابن عمر؟ قال: لا ولو زفرة واحدة.

[١٩١٧] وعنه عليه الصلاة والسلام: «إياكم وعقوق الوالدين، فإنّ الجنة توجد ريحها من مسيرة ألف عام، ولا يجد ريحها عاق ولا قاطع رحم ولا شيخ زان ولا جارّ إزاره خيلاء، إنّ الكبرياء لله رب العالمين»

[١٩١٨] وقال الفقهاء: لا يذهب بأبيه إلى البيعة، وإذا بعث إليه منها ليحمله فعل، ولا يناوله الخمر. ويأخذ الإناء منه إذا شربها وعن أبي يوسف: إذا أمره أن يوقد تحت قدره وفيها لحم الخنزير أوقد.

[١٩١٩] وعن حذيفة: أنه استأذن النبي ﷺ في قتل أبيه وهو في صف المشركين، فقال: دعه يليه غيرك.

[١٩٢٠] وسئل الفضيل بن عياض عن برّ الوالدين فقال: أن لا تقوم إلى خدمتهما عن كسل. وسئل بعضهم فقال: أن لا ترفع صوتك عليهما، ولا تنظر شزرًا إليهما، ولا يريا منك مخالفة في ظاهر ولا باطن، وأن تترحم عليهما ما عاشا، وتدعو لهما إذا ماتا، وتقوم بخدمة أودّائهما من بعدهما. فعن النبيّ ﷺ. «إنّ من أبر البرّ أن يصل الرجل أهل ودّ أبيه».

25. Gönlünüzdekileri Rabbiniz daha iyi bilir; sâlihlerden olursanız, O, kendisine dönenleri elbette bağışlayıcıdır.

[1921] “Gönlünüzdekileri” yani ana-babaya iyilik etme ve onlara gösterilmesi gereken saygı ve tazimi gösterme yönünde içinizde olanı. “Sâlihlerden olursanız” iyiliği ve sâlih olmayı hedeflerseniz, sonra da kızgınlık anında ya da insanın elinde olmayan daralma durumlarında bu konuda bir kusur işlerseniz veya da dindarlık kaygısıyla hareket edip onlara eziyet edecek bir şey yaparsanız, ardından da Allah’a tövbe eder bu günahınızdan istiğfarda bulunursanız, Allah “kendisine dönen” tövbekârları elbette bağışlayıcıdır. Sa‘îd b. Cübeyr’den [v. 94/713] “Bu, kişinin ana-babasına sadece hayır amacıyla gösterdiği kızgınlık hakkındadır.” görüşü nakledilmiştir. Sa‘îd b. el-Müseyyeb’in ise, “*Evvâb*, her günah işlediğinde derhal tövbe eden kimsedir.” dediği nakledilmiştir. Bu ifadenin insanın akabinde tövbe ettiği her kusur ve günahını kapsaması da mümkündür. Bu durumda ebeveynine karşı kusur işleyip de hemen tövbe eden kimse de bu kapsama girer; çünkü bu kişi de günahın hemen ardından tövbe etmiş olmaktadır.

26. Yakınlara da hakkını ver, düşküne de, yolda kalmışa da... Ama saçıp savurma.

27; çünkü saçıp savuranlar, ‘şeytan’ların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.

[1922] “Yakınlara da hakkını ver.” Ana babanın hakkını tavsiye ettikten sonra, onlardan başka diğer akrabaların hakkını da tavsiye etmiş, onların haklarının da verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ebû Hanîfe’ye göre kişinin hali vakti yerindeyse ve yakın akrabaları mal kazanmaktan âciz ve fakir iseler, o zaman ana-baba ve evlatları gibi onlara da nafaka sağlar. Şâfi‘î’ye göre nafaka sadece ana-baba ve evlatlara sağlanır. Eğer yakınlar; hali vakti yerinde insanlarsa ya da [nikâh düşmeyen] *mahrem* kimseler değillerse -amca oğulları gibi-, o zaman hakları; kendilerine sıla-i rahimde bulunmak, ziyaret etmek, sevgi göstermek, iyi geçinmek, iyi günde ve kötü günde ülfet ve dayanışma içerisinde olmak gibi şeylerdir.

[1923] “Düşküne de, yolda kalmışa da” *zekât*[1] haklarını ver. Bu ifade, akrabalara verilmesi gereken hakkın, onlara mal vermek olduğunun delilidir. “Akrabalar”la Hazret-i Peygamber (s.a.)’in akrabalarının kastedildiği de söylenmiştir.

---

[1] Zekât terim anlamında olmayıp, arınmak için gerçekleştirdiği her tür verişi kapsar; sadaka, infak, karzıhasen vb; çünkü zekât -bu ayetin nüzûlü itibariyle- henüz farz kılınmış değildir. / ed.

٢٥- ﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا﴾

[١٩٢١] {بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ} بما في ضمائركم من قصد البر إلى الوالدين واعتقاد ما يجب لهما من التوقير {إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ} قاصدين الصلاح والبر، ثم فرطت منكم - في حال الغضب، وعند حرج الصدر وما لا يخلو منه البشر، أو لحمية الإسلام - هنة تؤدّي إلى أذاهما، ثم أنبتم إلى الله واستغفرتم منها، فإن الله غفور {لِلأَوَّابِينَ} للتوّابين. وعن سعيد بن جبير: هي في البادرة تكون من الرجل إلى أبيه لا يريد بذلك إلا الخير. وعن سعيد بن المسيب: الأوّاب الرجل كلما أذنب بادر بالتوبة. ويجوز أن يكون هذا عامًّا لكل من فرطت منه جناية ثم تاب منها، ويندرج تحته الجاني على أبويه التائب من جنايته، لوروده على أثره.

٢٦- ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا﴾

٢٧- ﴿إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾

[١٩٢٢] {وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ} وصى بغير الوالدين من الأقارب بعد التوصية بهما، وأن يؤتوا حقهم: وحقهم إذا كانوا محارم كالأبوين والولد، وفقراء عاجزين عن الكسب، وكان الرجل موسرًا: أن ينفق عليهم عند أبي حنيفة. والشافعي لا يرى النفقة إلا على الولد والوالدين فحسب. وإن كانوا مياسير، أو لم يكونوا محارم كأبناء العمّ، فحقهم صلتهم بالمودّة والزيارة وحسن المعاشرة والمؤالفة على السراء والضراء والمعاضدة ونحو ذلك.

[١٩٢٣] {وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ} يعني وآت هؤلاء حقهم من الزكاة، وهذا دليل على أن المراد بما يؤتي ذوي القرابة من الحق: هو تعهدهم بالمال. وقيل: أراد بذي القربى أقرباء رسول الله ﷺ.

[1924] *Tebzîr* malı gereksiz yere dağıtmak, israf olacak şekilde harcamaktır. Cahiliye döneminde insanlar develeri hiç önemsemeden keserler, mallarını sırf övünmek ve kendilerinden söz ettirmek için harcarlar, bunu bir şan-şeref kabul ederlerdi. Allah Teâlâ ise malları yerli yerince infak etmeyi, Allah’a yaklaştıracak olan şeylerde harcamayı emretti. İbn Mes‘ûd’dan [v. 32/652] “*Tebzîr*, malı hakkı olmayan yerde harcamaktır.” görüşü nakledilmiştir. Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] ise “Kişi bâtıl yolda bir ölçek harcasa saçıp savurma sayılır.” görüşü nakledilmiştir.

[1925] Büyük zatlardan biri hayır yolunda çokça mal harcamış, dostlarından biri kendisine,
“-İsrafta hayır yoktur!” deyince de,
“-Hayırda israf yoktur!” diye cevap vermiştir.

[1926] Abdullah b. Amr’dan nakledildiğine göre Peygamber (s.a.), abdest almakta olan Sa‘d’a uğramış ve ona,
“-Ey Sa‘d! Bu ne israf böyle!” demiş;
“-Abdest’te de israf olur mu?” diye sorunca,
“-Evet, istersen nehir kenarında ol!” diye cevap vermiştir [*İbn Mâce*, “Tahâret”, 48].

[1927] “Şeytanların kardeşleri” yani kötülükte şaytan gibi! Bu ifade kınamanın son raddesidir; çünkü şeytandan daha kötü bir şey yoktur. Ya da bu ifade, “Onlar şeytanların kardeşleri ve dostlarıdırlar, çünkü şeytanların israf etme yönündeki emirlerine uymaktadırlar.” anlamındadır. Veya “Onlar ateşte şeytanların dostu, ayrılmaz ikilisi olacaklardır.” anlamında olup bir tehdit ifadesidir. “Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür!” Dolayısıyla, ona itaat edilmemelidir. O ancak kendi yapmış olduğuna benzer fiillere davet eder. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *ihvâneş-**şeytān*** (Şeytanın kardeşleri) şeklinde okumuştur.

28. Rabbinden beklediğin bir rahmeti elde etmek için onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan, onlara hiç olmazsa gönül alıcı tatlı bir söz söyle.

[1928] İsteyeni geri çevirme davranışından hayâ ettiğin için akrabalardan, düşkünden ve yolcudan “yüz çevirmek durumunda kalırsan, onlara hiç olmazsa gönül alıcı tatlı bir söz söyle.” Senden istedikleri vakit onları cevapsız bırakma. Hazret-i Peygamber (s.a.) kendisinden bir şey istendiği zaman, eğer elinde verecek bir şey yoksa yüzünü çevirir ve hayâsından dolayı susardı.

[١٩٢٤] التبذير تفريق المال فيما لا ينبغي. وإنفاقه على وجه الإسراف. وكانت الجاهلية تنحر إبلها وتتياسر عليها وتبذر أموالها في الفخر والسمعة، وتذكر ذلك في أشعارها، فأمر الله بالنفقة في وجوهها مما يقرّب منه ويزلف. وعن عبد الله: هو إنفاق المال في غير حقه. وعن مجاهد: لو أنفق مدًّا في باطل كان تبذيرًا.

[١٩٢٥] وقد أنفق بعضهم نفقة في خير فأكثر، فقال له صاحبه:

– لا خير في السرف، فقال:

– لاسرف في الخير.

[١٩٢٦] وعن عبد الله بن عمرو: مرّ رسول الله ﷺ بسعد وهو يتوضأ فقال:

– ما هذا السرف يا سعد؟ قال:

– أفي الوضوء سرف؟ قال:

– نعم وإن كنت على نهر جار.

[١٩٢٧] ﴿إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ﴾ أمثالهم في الشرارة وهي غاية المذمّة؛ لأنه لا شرّ من الشيطان. أو هم إخوانهم وأصدقاؤهم لأنهم يطيعونهم فيما يأمرونهم به من الإسراف. أو هم قرناؤهم في النار على سبيل الوعيد ﴿وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾ فما ينبغي أن يطاع، فإنه لا يدعو إلا إلى مثل فعله. وقرأ الحسن «إخوان الشيطان».

٢٨- ﴿وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا﴾

[١٩٢٨] وإن أعرضت عن ذي القربى والمسكين وابن السبيل حياء من الردّ ﴿فَقُل لَّهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا﴾ فلا تتركهم غير مجابين إذا سألوك. وكان النبي ﷺ إذا سئل شيئًا وليس عنده أعرض عن السائل وسكت حياء.

[1929] “Beklediğin bir rahmeti elde etmek için” ifadesi ya daha önce geçen şart ifadesinin cevabı ile ilişkilidir ve mâna, “O zaman onlara yumuşak söz söyle ve güzel vaatte bulun. Böylece onlara rahmet etmiş, gönüllerini hoş tutmuş ol ve onlara ettiğin bu merhamet sebebiyle Allah’ın rahmetini um.” anlamındadır. Ya da doğrudan şart ifadesiyle ilişkilidir ve mâna, “Rabbinden sana gelmesini umduğun bir rızık gelmemiş olduğundan, onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan o zaman onlara güzel bir şekilde karşılık ver.” şeklindedir. Bu durumda rızık rahmet olarak isimlendirilmiş olur. Yine bu ifadede “ummak” ifadesi “sahip olmamak” yerine kullanılmıştır; çünkü bir rızka sahip olmayan kimse onu umar. Dolayısıyla, sahip olmamak ummanın sebebi, ummak da sahip olmamanın sonucudur: İşte bu yüzden burada sonuç sebep yerine kullanılmıştır. Yine burada “onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan” ifadesinin mânasının “gücün yetmediği için onlara faydan olmaz, ihtiyaçlarını gideremezsen” anlamında olması mümkündür. “Yüzünü çevirme” ifadesiyle “istememe anlamındaki yüz çevirme”yi kasdetmemektedir; çünkü ancak vermek istemeyen kimse yüz çevirir.

[1930] *Yüsira’l-emr*^{u} (İş kolaylaştı.) ve *‘usira’l-emr*^{u} (İş zorlaştı.) ifadeleri tıpkı *su‘ide’r-racul*^{ü} (Adam mesut oldu.) ve *nuhise’r-raculü* (Adam sıkıntıya düştü.) ifadeleri gibi kullanılır. مَيْسُورًا (kolay, yani yenir yutulur) kelimesi mef‘ûl olup, “Onlara ‘Allah bizleri de sizleri de ihsanı ile rızıklandırsın.’ de!” anlamında olduğu söylenmiştir. Bu durumda, onlara fakirliklerinin kolay gelmesi için dua ifadesi olmaktadır ve “kolaylaştırıcı söz”, *yüsr*, yani kolaylık duası anlamındadır.

29. Elini ‘boynuna asılı’ hale getirme, onu büsbütün de açma. Yoksa kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette olursun.

[1931] Bu ifade cimrinin eli sıkı davranıp vermemesi ve israfçının bol bol vermesini anlatmak için kullanılmış bir temsil ve israf ile cimrilik arasında iktisatlı davranma emridir. “Kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette” yani Allah katında kınanmış olursun, çünkü müsrif Allah nezdinde de insanlar nezdinde razı olunan biri değildir. Zira muhtaç olan kişi müsrif hakkında, “Falancaya verdi, ama bana vermedi!” der; muhtaç olmayan ise “Geçimlik malını iyi idare edemiyor!” der. Ayrıca kendi nezdinde de kınanmış olursun, zira muhtaç duruma düştüğün zaman yaptığına pişman olursun. مَحْسُورًا (Acınacak duruma düşmüş) elinde avucunda bir şey kalmamış. Bu kelime *haserahu’s-sefer*^{u} (Yolculuk onu perişan etti.) ve *haserahû bi’l-mes’elet*^{i} (İsteyerek onu perişan etti.) kullanımlarına benzemektedir.

[١٩٢٩] قوله {ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ} إمّا أن يتعلق بجواب الشرط مقدّمًا عليه، أي فقل لهم قولًا سهلًا لينًا وعدهم وعدًا جميلًا، رحمة لهم وتطييبًا لقلوبهم، ابتغاء رحمة من ربك، أي ابتغ رحمة الله التي ترجوها برحمتك عليهم. وإما أن يتعلق بالشرط، أي وإن أعرضت عنهم لفقد رزق من ربك ترجو أن يفتح لك، فسمى الرزق رحمة، فردّهم ردًّا جميلًا، فوضع الابتغاء موضع الفقد؛ لأنّ فاقد الرزق مبتغ له، فكان الفقد سبب الابتغاء والابتغاء مسببًا عنه، فوضع المسبب موضع السبب. ويجوز أن يكون معنى {وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ} وإن لم تنفعهم ولم ترفع خصاصتهم لعدم الاستطاعة. ولا يريد الإعراض بالوجه كناية بالإعراض عن ذلك؛ لأن من أبى أن يعطي أعرض بوجهه.

[١٩٣٠] يقال: يسر الأمر وعسر، مثل سعد الرجل ونحس فهو مفعول. وقيل معناه: فقل لهم رزقنا الله وإياكم من فضله، على أنه دعاء لهم ييسر عليهم فقرهم، كأن معناه: قولًا ذا ميسور، وهو اليسر، أي دعاء فيه يسر.

٢٩-﴿وَلا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا﴾

[١٩٣١] هذا تمثيلٌ لمنع الشحيح وإعطاء المسرف، وأمرٌ بالاقتصاد الذي هو بين الاسراف والتقتير {فَتَقْعُدَ مَلُومًا} فتصير ملومًا عند الله، لأنّ المسرف غير مرضي عنده وعند الناس، يقول المحتاج: أعطى فلانًا وحرمني. ويقول المستغني: ما يحسن تدبير أمر المعيشة. وعند نفسك: إذا احتجت فندمت على ما فعلت {مَّحْسُورًا} منقطعًا بك لا شيء عندك، من حسره السفر إذا بلغ منه وحسره بالمسألة.

[1932] Câbir b. Abdullah'dan şöyle nakledilmiştir: Bir defasında Peygamber (s.a.) otururken yanına bir çocuk geldi ve "Annem senden gömlek istiyor." dedi. Peygamber (s.a.) da, "Şimdi elimizde gömlek yok, daha sonra gel, verelim." buyurdu. Çocuk annesine dönünce annesi, "Git de ki: Annem senin üzerindeki gömleği istiyor." dedi. Peygamber (s.a.) evine girdi, gömleğini çıkardı ve çocuğa verdi. Sonra [evinde] çıplak vaziyette oturmaya başladı. Derken, Bilal ezan okudu, insanlar beklediler ama Peygamber (s.a.) namaza çıkamadı.

[1933] Anlatıldığına göre Peygamber (s.a.) [büyük kabile reislerinden] el-Akra' b. Hâbis ve 'Uyeyne b. Hısn'a yüzer deve vermiş, bunun üzerine Abbâs b. Mirdâs onun yanına gelip şu şiiri okumuştur:

> Benim ve kölelerimin yağmasını 'Uyeyne ile Akra' arasında pay ettin ha!
> Oysa [babaları] Hısn ve Hâbis savaşta benim atamdan üstün değildi
> Ben de bu ikisinden aşağı değilim! Ama bugün kıymetini düşürdüğün
> biri, daha da yükselmez!..

Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Ey Ebû Bekr! Şunun bana uzanan dilini kes. Kendisine yüz deve ver [de sussun]!" buyurmuş, ardından bu âyet nâzil olmuştur.[1] [*Müslim*, "Zekat", 137][2]

30. Şüphesiz senin Rabbin, rızkı dilediklerine genişletmekte, dilediklerine daraltmaktadır. O, kullarından gerçekten haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[1934] Ardından Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i, kendisini kaplayan geçim darlığı sebebiyle teselli etmiş; bu durumun onun zayıflığından ya da cimriliğinden kaynaklanmadığını, aksine Allah'ın rızkı dağıtıp takdir etme konusundaki iradesinin bir hikmet ve maslahata bağlı oluşundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Burada genişletme ve daraltmanın bütün hazinelere sahip olan Allah'ın elinde olduğu, kulların ise iktisatlı olmaları gerektiği de kastedilmiş olabilir. Yine burada Yüce Allah'ın kullarına kâh genişlik kâh darlık veren kudret olduğu ve daima bu iki halin ortasını gözettiği, kendisine geniş rızık verilen kimseyi bütün maksadına erişecek hale getirmediği, rızkını daralttığı kimseyi ise bütünüyle biçare duruma düşürmediği kastedilmiş ve "Siz de O'nun bu sünnetini takip edin." denilmiş de olabilir.

---

[1] Bu gibi homurdanmalar (اللمز في الصدقات) zekât mallarının kimlere verilebileceğini anlatan Tevbe 60 çerçevesinde yaşanmıştır. Bu ayet de masārif-i zekâtı anlatmaktadır. Ancak, mekkîdir. Oysa 'Uyeyne ve Akra'ın da aralarında bulunduğu müellefe-i kulûb bir Medine realitesidir. / ed.

[2] Müslim'de nakledilen rivâyette "Ey Ebû Bekr! Şunun bana uzanan dilini kes; kendisine yüz deve ver (de sussun)!" kısmı yoktur.

[١٩٣٢] وعن جابر: بينا رسول الله ﷺ جالس أتاه صبي فقال: إنّ أمي تستكسيك درعًا، فقال من ساعة إلى ساعة يظهر، فعد إلينا، فذهب إلى أمّه فقالت له قل له: إن أمي تستكسيك الدرع الذي عليك، فدخل داره ونزع قميصه وأعطاه وقعد عريانًا، وأذن بلال وانتظروا فلم يخرج للصلاة.

[١٩٣٣] وقيل أعطى الأقرع بن حابس مائة من الإبل وعيينة بن حصن، فجاء عباس بن مرداس، وأنشأ يقول:

أَتَجْعَلُ نَهْبِي وَنَهْبَ العَبِيدِ   بَيْنَ عُيَيْنَةَ وَالأَقْرَعِ
وَمَا كَانَ حِصْنٌ وَلَا حَابِسٌ   يَفُوقَانِ جَدِّيَ فِي مَجْمَعِ
وَمَا كُنْتُ دُونَ امْرِيءٍ مِنْهُمَا   وَمَنْ تَضَعِ الْيَوْمَ لَا يُرْفَعِ

فقال: يا أبا بكر، اقطع لسانه عني، أعطه مائة من الإبل فنزلت.

٣٠- ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[١٩٣٤] ثم سلى رسول الله ﷺ عما كان يرهقه من الإضافة، بأنّ ذلك ليس لهوان منك عليه، ولا لبخل به عليك ولكن لأنّ مشيئته في بسط الأرزاق وقدرها تابعة للحكمة والمصلحة. ويجوز أن يريد أن البسط والقبض إنما هما من أمر الله الذي الخزائن في يده، فأما العبيد فعليهم أن يقتصدوا. ويحتمل أنه عزّ وعلا بسط لعباده أو قبض، فإنه يراعي أوسط الحالين، لا يبلغ بالمبسوط له غاية مراده، ولا بالمقبوض عليه أقصى مكروهه، فاستنوا بسنته.

31. Açlık korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin! Onları da sizi de Biz rızıklandırıyoruz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir yanlıştır.

[1935] “Çocuklarını öldürmeleri” kız çocuklarını diri diri gömmeleridir. Bunlar geçim sıkıntısı korkusuyla kız çocuklarını gömerlerdi ki âyette إِمْلاقٍ diye ifade edilen husus budur. Allah Teâlâ da onlara bunu yasaklamış ve evlatlarının rızkını kendilerine garanti etmiştir. خَشْيَةَ Hā’nın kesresi ile *hışyete* şeklinde de okunmuştur. خطأً kelimesi kesre ile okunmuştur ki bu durumda, *esime ism*^{en} gibi *hatı’e hıt*$^{’en}$ şeklinde gelmiş olur. *Hata*$^{’en}$ şeklinde de okunmuştur ki “doğrunun zıttı” demek olup *ahta’e* fiilinden isimdir. الخطأ kelimesinin *hizr* ve *hazer* gibi olduğu söylenmiştir. Yine kesre ve med ile *hıtā*$^{’en}$, fetha ve med ile *hatā*$^{’en}$, fetha ve sükûn ile *hat*$^{’en}$ şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] fetha ve Hemze’nin hazfi ile tıpkı *el-habb* gibi *hatt*^{an} okuyuşu nakledilmiştir. Ebû Recâ’nın [v. 105/723] da bu kelimeyi Hā’nın kesresi ile ve Hemze’siz (*hıta*^{n}) okuduğu nakledilmiştir.

32. Zinaya yaklaşmayın! Zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da kötüdür.

[1936] فاحِشَةً (Yüz kızartıcı suç) yani çirkinliği sınırını aşan, onun tanımına ilave bir çirkinlik ihtiva eden çirkin fiil. “Yol olarak da kötüdür.” Yol olarak ne kötü bir yoldur! Yani meşru bir yolu bulunduğu halde bir başkasının eşini, kızkardeşini veya kızını gayrimeşru bir şekilde gasb etmektir. Bunun meşru yolu ise Allah’ın meşru kılmış olduğu evliliktir.

33. Allah’ın saygın kıldığı cana kıymayın. Hakka-hukuka dayalı olursa başka... (Buna karşılık, kan dâvası da gütmeyin! Çünkü) kim mazlumen öldürülürse Biz, onun velîsine bir yetki vermişizdir, o halde, öldürmede aşırı gitmesin. Şüphesiz o, yardıma mazhar bulunuyor.

[1937] “Hakka-hukuka dayalı olursa” yani ancak şu üç sebeple olursa “başka.” Birincisi dinden çıkması, ikincisi kasten bir mümini öldürmesi, üçüncüsü de evli iken zina etmesidir. “Kim mazlumen öldürülürse” yani bu üç suçtan birini işlemediği halde öldürülürse “velisine” yani arasında kan hakkını talep etmeyi gerektirecek bir yakınlık, akrabalık bulunan kimseye -böyle biri yoksa o zaman onun velîsi sultandır- “bir yetki” yani kātilden kısas alma hakkı ya da onun aleyhine karşılık göreceği bir delil “vermişizdir. O halde, öldürmede aşırı gitmesin.” Buradaki zamir velîye gider; yani velî, kātil tek kişi olduğu halde kātilden başkasını veya iki kişiyi öldürmesin. Nitekim cahiliyede âdet böyleydi; bir kişi öldürüldüğü zaman onun yerine bir grup insanı öldürürlerdi. Hatta Mühelhil; Büceyr b. el-Hâris b. ‘Abbâd’ı öldürürken “Seni Küleyb’in ayak bağcığına karşılık öldürüyorum!” demiş ve ardından şu beyti söylemiştir:

٣١-﴿وَلا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا﴾

[١٩٣٥] قتلهم أولادهم: هو وأدهم بناتهم، كانوا يئدونهنّ خشية الفاقة وهي الإملاق، فنهاهم الله وضمن لهم أرزاقهم. وقرئ «خشية» بكسر الخاء. وقرئ «خِطْأً» وهو الإثم. يقال: خطيء خطأ، كأثم إثمًا؛ و«خطأ»، وهو ضدّ الصواب، اسم من أخطأ. وقيل: الخطأ كالحذر والحذر، و«خطاءً» بالكسر والمدّ، و«خَطاءً» بالفتح والمد و«خطْأً» بالفتح والسكون. وعن الحسن: خطًّا بالفتح وحذف الهمزة كالخبّ. وعن أبي رجاء: بكسر الخاء غير مهموز.

٣٢-﴿وَلا تَقْرَبُوا الزِّنَى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلا﴾

[١٩٣٦] {فَاحِشَةً} قبيحة زائدة على حد القبح {وَسَاءَ سَبِيلًا} وبئس طريقًا طريقة، وهو أن تغصب على غيرك امرأته أو أخته أو بنته من غير سبب، والسبب ممكن وهو الصهر الذي شرعه الله.

٣٣-﴿وَلا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا﴾

[١٩٣٧] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا بإحدى ثلاث: إلا بأن تكفر، أو تقتل مؤمنًا عمدًا، أو تزني بعد إحصان. {مَظْلُومًا} غير راكب واحدة منهنّ {لِوَلِيِّهِ} الذي بينه وبينه قرابة توجب المطالبة بدمه، فإن لم يكن له ولي فالسلطان وليه {سُلْطَانًا} تسلطا على القاتل في الاقتصاص منه. أو حجة يثب بها عليه {فَلَا يُسْرِفْ} الضمير للولي. أي فلا يقتل غير القاتل، ولا اثنين والقاتل واحد، كعادة الجاهلية: كان إذا قتل منهم واحد قتلوا به جماعة، حتى قال مهلهل حين قتل بجير بن الحارث بن عباد: بؤبشسع نعل كليب وقال:

Küleyb'e karşılık kim öldürülürse öldürülsün ona denk olmaz!
Ancak Mürre oğullarının tamamı öldürülürse belki!..

[1938] Cahiliyede insanlar katili maktüle denk görmedikleri zaman onun yerine bir başkasını öldürüyorlardı. *İsrâf*ın; müsle [yani ibret olsun diye kulak, burun vb. kesme] uygulaması olduğu da söylenmiştir. Ebû Müslim Sâhibü'd-devle [el-Horasânî; 137/755] bu ifadeyi *fe-lâ yüsrifu* şeklinde merfû'okumuştur ki bu durumda ifade emir anlamında bir haber olur ve emir ifadesinde söz konusu olmayan bir mübalağa ihtiva etmiş olur. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Zamir ilk katile gider." dediği nakledilmiştir. Bu ifade velîye ya da mazlumun katiline hitap olarak *fe-lâ tüsrif* (Aşırı gitme!) şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde *fe-lâ tüsrifû* (Aşırı gitmeyin!) şeklinde olup (Öldürmeyin!) ifadesine irca edilmiştir.

[1939] "Şüphesiz o, yardıma mazhar bulunuyor." Zamir velîye gider ve anlam, "Allah'ın kısas hükmünü koyarak ona yardım etmiş olması kendisine yeter, dolayısıyla buna ilave istemesin; yine, hakkını alması için Allah sultanı kendisine yardımcı kılarak, müminleri destekçi yaparak ona yardım etmiştir, artık bundan ötesini istemesin." şeklindedir. Ya da zamir mazluma gider; çünkü Allah onun öldürülmesi ile kısası şart koşmuş olduğu için kendisine bu dünyada yardım etmiştir; ahirette de sevap vererek yardım edecektir. Ya da bu zamir velînin haksız yere öldürdüğü, öldürmede aşırı giderek canına kıydığı kimseye gider ve "Aşırı gidene kısas uygulanacağı için o da yardıma mazhardır." mânasına gelir.

34. Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malına yaklaşmayın! Ancak en güzel şekilde olursa başka... Ahdi yerine getirin. Şüphesiz ahit, sorumluluk doğurur.

[1940] "En güzel şekilde" yani en güzel yol ile ya da en güzel özelliklere sahip olarak ki bu da onun malını muhafaza etmek ve artırmakla olur. "Şüphesiz ahit, sorumluluk doğurur." Yani ahit sahibinden onu zayi etmemesi, ona vefa göstermesi talep edilir. Bu ifadenin "ahde sorulur" şeklinde lafzan anlaşılması durumunda hayalî bir canlandırma (*tahyîl*) olması da mümkündür. Bu durumda sanki ahde, "Senden neden cayıldı bakalım; hakkın yerine getirilemez miydi!?" diye sorulacak ve böylece ahitten dönen kimsenin kınanması murat edilecektir ki bu durumda bu ifade tıpkı diri diri gömülen kız çocuğuna "Hangi suçtan dolayı öldürüldüğü"nün [Tekvîr 81/9] sorulacak olması gibidir. Burada ahit sahibinin mesul tutulacağı da kastedilmiş olabilir.

كُلُّ قَتيلٍ فِي كُلَيْبٍ غُرَّهْ   حَتَّى يَنَالَ الْقَتْلُ آلَ مُرَّهْ

[١٩٣٨] وكانوا يقتلون غير القاتل إذا لم يكن بواء. وقيل: الإسراف المثلة. وقرأ أبو مسلم صاحب الدولة: «فلا يسرف»، بالرفع على أنه خبر في معنى الأمر. وفيه مبالغة ليست في الأمر. وعن مجاهد: أنّ الضمير للقاتل الأوّل. وقرئ «فلا تسرف» على خطاب الولي أو قاتل المظلوم. وفي قراءة أبيّ «فلا تسرفوا» ردّه على: ولا تقتلوا.

[١٩٣٩] {إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا} الضمير إمّا للولي، يعني حسبه أنّ الله قد نصره بأن أوجب له القصاص فلا يستزد على ذلك، وبأنّ الله قد نصره بمعونة السلطان وبإظهار المؤمنين على استيفاء الحق، فلا يبغ ما وراء حقه. وإمّا للمظلوم؛ لأنّ الله ناصره وحيث أوجب القصاص بقتله، وينصره في الآخرة بالثواب. وإما الذي يقتله الولي بغير حق ويسرف في قتله، فإنه منصور بإيجاب القصاص على المسرف.

٣٤-﴿وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولا﴾

[١٩٤٠] {بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} بالخصلة أو الطريقة التي هي أحسن، وهي حفظه عليه وتثميره {إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا} أي مطلوبًا يطلب من المعاهد أن لا يضيعه ويفي به، ويجوز أن يكون تخييلا، كأنه يقال للعهد: لم نكثت؟ وهلا وفي بك؟ تبكيتًا للناكث، كما يقال للموؤدة: بأي ذنب قتلت؟ ويجوز أن يراد أنّ صاحب العهد كان مسئولًا.

35. Ölçtüğünüz zaman, ölçüyü tam tutun ve dosdoğru ölçekle tartın. Bu, daha hayırlı ve neticesi itibariyle daha güzeldir.

[1941] بِالْقِسْطَاسِ kelimesi zamme ve kesre ile [*kustās - kıstās*] okunmuştur; terazi, kantar anlamındadır. Dirhem ve benzeri şeylerle tartı işlemi yapılan küçük büyük her türlü tartı aletine *kıstās* dendiği de söylenmiştir. “Neticesi itibariyle daha güzeldir.” yani akıbeti daha güzeldir. *Te'vîl* kelimesi, (döndü anlamındaki) *âle* fiilinin *tef'îl* veznidir ve bir işin sonunda varacağı nokta mânasına gelir.

36. Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme; çünkü kulak olsun, göz olsun, kalp olsun bütün bunlardan sahibi sorumlu tutulacaktır.

[1942] وَلَا تَقْفُ (Ardına düşme) takipçisi olup peşine düşme. Bu ifade [*kāfe – yekūfu*dan] *ve lâ tekuf* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *kafâ eserehû* (İzini takip etti.) denildiği gibi aynı mânada *kāfehû* da denilir. *el-Kāfetü* (iz sürücüleri) kelimesi de bu köktendir. Mâna, “Bilmediğin bir sözü ya da fiili takip etme konusunda, kendisini amacına ulaştıracağını bilmediği bir yolu takip eden ve sonunda yolunu kaybeden kimse gibi olma!” şeklinde olup, maksat kişinin bilmediği şeyleri konuşmasını, bilmediği şeyleri yapmasını yasaklamaktır ki taklit de buna açık bir şekilde dâhildir; çünkü taklit, kişinin doğru mu yanlış mı olduğunu bilmediği şeye tâbi olması demektir. Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'den “Bu yalancı şahitliktir.” görüşü, Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] ise “Mümin kardeşin senin yanından geçerse peşine düşüp de sonradan “Bu adam şunu şunu yaptı, onu şöyle yaparken gördüm, duydum.” gibi görmediğin ve duymadığın şeyleri uydurma!” dediği nakledilmiştir. Kişinin bilmediği bir şeyin peşine takılmasının, iftiranın bir benzeri olduğu söylenmiştir. Nitekim bu mânada Hazret-i Peygamber (s.a.)'in “Kim bir mümine işlemediği bir şeyle ithamda bulunursa Allah da onu [kan, irin vb. şeylerle dolu] bir çukura hapseder ve cezası bitinceye kadar orada kalır!” buyurduğu rivayet edilmiştir. [*Ebû Dâvûd*, “Akdıye”, 14. Benzer lâfızlarla] Şair de bu mânada şöyle demiştir:

> Burnu yüksekte olan heykeller gibidirler [çirkef değillerdir];
> bu hatunlarda yaşamaktadır hayâ… Birbirlerine çamur atmazlar

Şair burada (*tekfu* kökünden gelen) *et-tekāfî* kelimesi ile iftira atma mânasını kastetmiştir. Şair Kümeyt de şöyle demiştir:

> Suçsuz yere masuma suç isnat etmem
> Biz iftiraya uğrasak da, çamur atmam iffetli kadınlara

٣٥- ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلا﴾

[١٩٤١] وقرئ «بالقسطاس» بالضم والكسر، وهو القرسطون. وقيل: كل ميزان صغر أو كبر من موازين الدراهم وغيرها {وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا} وأحسن عاقبة، وهو تفعيل، من آل إذا رجع، وهو ما يؤول إليه.

٣٦- ﴿وَلا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولا﴾

[١٩٤٢] {وَلَا تَقْفُ} ولا تتبع. وقرئ «ولا تقف». يقال: قفا أثره وقافه، ومنه: القافة، يعني ولا تكن في اتباعك ما لا علم لك به من قول أو فعل، كمن يتبع مسلكًا لا يدري أنه يوصله إلى مقصده فهو ضال. والمراد: النهي عن أن يقول الرجل ما لا يعلم، وأن يعمل بما لا يعلم، ويدخل فيه النهي عن التقليد دخولًا ظاهرًا. لأنه اتباع لما لا يعلم صحته من فساده. وعن ابن الحنفية: شهادة الزور وعن الحسن: لا تقف أخاك المسلم إذا مرّ بك، فتقول: هذا يفعل كذا، ورأيته يفعل، وسمعته، ولم تر ولم تسمع. وقيل: القفو شبيه بالعضيهة ومنه الحديث: ''من قفى مؤمنًا بما ليس فيه حبسه الله في ردغة الخبال حتى يأتي بالمخرج'' وأنشد:

وَمِثْلُ الدُّمَى شم الْعَرَانِينِ سَاكِنٍ ... بِهِنَّ الحَيَاءُ لَا يُشْعِنَ التَّقَافِيَا

أي التقاذف. وقال الكميت:

وَلَا أَرْمِي البَرِيَّ بِغَيْرِ ذَنْب ... وَلَا أَقْفُو الحَوَاصِنَ إِنْ قُفِينَا

[1943] *İçtihadı*[1] kabul etmeyenler bu âyeti delil göstermişlerdir. Ancak bu doğru değildir, çünkü içtihat da bir tür ilimdir. Zira şeriat ‘kesin bilgi derecesinde olmayan zann-ı gâlibi’ ilim konumunda değerlendirmiş ve onunla amel etmeyi emretmiştir.

[1944] أولٰئِكَ (bunlar) terkibi kulak, göz ve kalbe işaret etmektedir.[2] Şu ifade gibi:

Bütün bu günlerden sonraki yaşam…

[1945] عَنْهُ fâ‘il olarak merfû‘ konumunda olup anlam, “Bunlardan her biri, kendilerinden sorulacak olan şeylerdir.” şeklindedir. Bu durumda مَسْؤُولًا kelimesi tıpkı غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ [Fatiha 1/7] ifadesinde olduğu gibi harf-i cer ile mecruruna isnat edilmiştir. Buna göre o gün insana, “Neden işitmen helal olmayan şeyi işittin, neden bakman helal olmayan şeye baktın, neden azmetmenin helal olmadığı şeye azmettin?” diye sorulur. الْفُؤَادَ (kalp) kelimesi Fâ’nın ve Vav’ın fethasıyla ve zammeden sonra gelen Hemze’nin Vav’a dönüştürülmesi ile *el-fevâd* şeklinde de okunmuş; kelimede harf değişikliği olduğundan, Fâ’nın zammesinin fethaya çevrilmesi gerekmiştir.

37. Yeryüzünde kibirlenerek yürüme! Şüphesiz, ne yeri yarabilirsin, ne de boyca dağlara ulaşabilirsin.

38. Bunların tamamı -yani kötü olanları- Rabbinin katında beğenilmeyen şeylerdir.

[1946] مَرَحًا (kibirlenerek) ifadesi “kibir sahibi olarak” anlamında haldir. Ayrıca *merih*^{an} şeklinde de okunmuştur. Ahfeş [v. 215/830] içerdiği tekit anlamından dolayı, bu kelimenin mastar olmasını ism-i fâ‘il olmasına tercih etmiştir. لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ (Ne yeri yarabilirsin.) yani şiddetle basmak ve ezmek suretiyle yerde asla bir delik açamazsın. Bu ifade Râ’nın zammesi ile *len tahruka* (Asla yarılmaz.) şeklinde de okunmuştur. “Ne de” öyle kafanı dikip uzatmaya çalışarak “boyca dağlara ulaşabilirsin!” Bu ifade kibirli ile alay mahiyetindedir. سَيِّئُهُ (kötü olanları) kelimesi *seyyi’et*^{en} (kötülüktür) şeklinde de okunmuştur. سَيِّئُهُ kelimesi *seyyi’* kelimesinin *küllü* (bütün) ifadesindeki zamire muzāf olması ile oluşmuştur. Bazı mushaflarda bu kelime *seyyi’*^{en} ve *seyyi’ât*^{in}; Hazret-i Ebû Bekr’in kıraatinde ise *kâne şe’nuhû* (onun durumu) şeklindedir.

---

[1] Vahye dayalı kesin bilgi olmadığı; ayetten - hadisten hareket etse de bir tür akıl yürütme olduğu gerekçesiyle… / ed.

[2] Yani normalde akıl sahipleri için kullanılsa da… Mısrada da yine akıl taşımayan günlere işaret için kullanılmış. / ed.

[١٩٤٣] وقد استدل به مبطل الاجتهاد ولم يصح؛ لأنّ ذلك نوع من العلم، فقد أقام الشرع غالب الظن مقام العلم، وأمر بالعمل به.

[١٩٤٤] {أُولَئِكَ} إشارة إلى السمع والبصر والفؤاد، كقوله:

وَالْعَيْشَ بَعْدَ أُولَئِكَ الأَيَّامِ

[١٩٤٥] و{عَنْهُ} في موضع الرفع بالفاعلية، أي كل واحد منها كان مسؤلًا عنه، فمسئول: مسند إلى الجار والمجرور، كالمغضوب في قوله {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} [الفاتحة: ٧] يقال للإنسان: لم سمعت ما لم يحل لك سماعه؛ ولم نظرت إلى ما لم يحل لك النظر إليه، ولم عزمت على ما لم يحل لك العزم عليه؟ وقرئ «والفواد»، بفتح الفاء والواو، قلبت الهمزة واوًا بعد الضمة في الفؤاد، ثم استصحب القلب مع الفتح.

٣٧-﴿وَلا تَمْشِ فِي الأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾

٣٨-﴿كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا﴾

[١٩٤٦] {مَرَحًا} حال، أي ذا مرح. وقرئ «مرحا» وفضل الأخفش المصدر على اسم الفاعل لما فيه من التأكيد {لَن تَخْرِقَ الأَرْضَ} لن تجعل فيها خرقًا بدوسك لها وشدّة وطأتك. وقرئ «لن تخرُق»، بضم الراء {وَلَن تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا} بتطاولك. وهو تهكم بالمختال. قرئ «سيئة» و«سيئه» على إضافة سيء إلى ضمير كل، وسيئًا في بعض المصاحف، وسيئات. وفي قراءة أبي بكر الصديق رضي الله عنه. كان شأنه.

[1947] **Şayet** “Nasıl hem müennes olarak *seyyi'et*^{en} ifadesi müzekker olan مَكْرُوهًا (beğenilmeyen şeylerdir) ifadesiyle birlikte kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** *Seyyie* (kötülük) kelimesi tıpkı *zenb* (suç/günah) ve *ism* (günah) kelimeleri gibi sıfat niteliğini kaybetmiş, isim hükmünde olan bir kelimedir. Bu sebeple de müennesliğine itibar edilmez. Nitekim bu kelimenin *seyyie't*^{en} şeklinde okunması ile *seyyi'*^{en} şeklinde [müzekker] okunması arasında bir fark yoktur. Ayrıca, [müzekker bir kelime ile] *ez-zinâ seyyiet*^{ün} (Zina kötüdür.) dediğin gibi *es-serikatü seyyiet*^{ün} de diyebildiğine, yani *seyyi'e*yi müzekkere isnat etmekle müennese isnat etmek arasında bir fark olmadığına dikkat et.

[1948] **Şayet** “Ayette zikredilen hasletlerin bazıları kötü, bazıları ise iyidir. Bu sebeple kelimeyi سَيِّئُهُ (kötü olanları) şeklinde okuyan, kötü olanları diğerlerine izafe ederek okumuştur; peki, *seyyi'et*^{en} (kötüdür) şeklinde okuyanın gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** “Bütün bunlar” ifadesi, sayılan hasletlerin tamamını değil, hususen yasaklanan hasletleri içine alan bir ifadedir.

39. Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Allah'la beraber tanrı ihdas etme! Yoksa kınanmış ve kovulmuş olarak Cehennem'e atılırsın.

[1949] “Bunlar” ifadesi “Allah'la beraber başka bir tanrı ihdas etme.” [İsrâ 17/22] ifadesinden bu âyete kadar zikredilenlere işaret eder. Bunları *hikmet* olarak isimlendirmesinin sebebi, bu sözlerin, içerisinde hiçbir bozukluğa yer olmayacak kadar sağlam, muhkem sözler olmasıdır. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] “Bu on sekiz âyet Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın levhalarında yer alır ki ilki, 'Allah'la birlikte başka tanrı ihdas etme!' ifadesidir.” dediği nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Kendisi için levhalara 'her' şeye dair bir öğüt ve 'her' şeye ait bir açıklama yazmıştık.” [A'râf 7/145] buyurmuştur. Bunlar Tevrat'taki 'on emir'dir. Allah Teâlâ bunların başında da sonunda da şirki yasaklama ifadesine yer vermiştir; çünkü tevhit bütün hikmetlerin başı ve sebatıdır. Kim tevhitten yoksunsa, ilim ve hikmet alanlarında bütün hikmet sahiplerine taş çıkartacak, başı göğe erecek kadar üstün olsa bile yine de bilgisi ve hikmeti kendisine hiçbir fayda sağlamaz. Nitekim *hikmet dolu eserler filozoflara bir fayda sağlamamıştır. Zira Allah'ın dininden uzak olma konusunda hayvanlardan bile şaşkın durumdadırlar.*

[١٩٤٧] فإن قلت: كيف قيل سيئه مع قوله مكروهًا؟ قلت: السيئة في حكم الأسماء بمنزلة الذنب والإثم زال عنه حكم الصفات، فلا اعتبار بتأنيثه. ولا فرق بين من قرأ سيئة وسيئًا. ألا تراك تقول: الزنا سيئة، كما تقول: السرقة سيئة، فلا تفرق بين إسنادها إلى مذكر ومؤنث.

[١٩٤٨] فإن قلت: فما ذكر من الخصال بعضها سيء وبعضها حسن، ولذلك قرأ من قرأ «سيئه» بالإضافة، فما وجه من قرأ سيئة؟ قلت: كل ذلك إحاطة بما نهى عنه خاصة لا بجميع الخصال المعدودة.

٣٩-﴿ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا﴾

[١٩٤٩] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدم من قوله {لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ} [الإسراء: ٢٢] إلى هذه الغاية. وسماه حكمة لأنه كلام محكم لا مدخل فيه للفساد بوجه. وعن ابن عباس: هذه الثماني عشرة آية كانت في ألواح موسى، أوّلها؛ لا تجعل مع الله إلها آخر، قال الله تعالى {وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْأَلْوَاحِ مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْعِظَةً} [الأعراف: ١٤٥] وهي عشر آيات في التوراة، ولقد جعل الله فاتحتها وخاتمتها النهي عن الشرك؛ لأن التوحيد هو رأس كل حكمة وملاكها، ومن عدمه لم تنفعه حكمه وعلومه وإن بذ فيها الحكماء. وحك بيافوخه السماء، وما أغنت عن الفلاسفة أسفار الحكم، وهم عن دين الله أضل من النعم.

40. Demek, Rabbiniz sizi seçkin kılıp oğlan çocuklarını size verdi, kendisi ise meleklerden kız çocukları edindi hâ?! Siz gerçekten, büyük bir söz söylüyorsunuz!

[1950] أَفَأَصْفَاكُمْ ifadesi “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyen kimselere hitap olup Hemze yadırgama mânası taşır. Anlam şöyledir: Rabbiniz evlatların en iyileri olan erkekleri sadece size has ve özel kılıp kendisine hiçbir pay almadı, en düşükleri olan kızları da kendisi mi evlat olarak edindi!? Oysa bu hikmete, sizin makul karşıladığınız anlayışa ve âdete aykırıdır; çünkü en kaliteli ve kusursuz şeyleri (kendiniz gibi) kölelere, en kötü ve adilerini ise efendilere (yani Allah’a) tahsis etmek olmaz. “Siz gerçekten, büyük bir söz söylüyorsunuz!” Evlat sahibi olmak cisimlere mahsus bir özellik olduğu halde Allah’a evlat isnat ederek, sonra kendinizi O’na üstün tutup kendi beğenmediklerinizi O’na atfederek ve O’nun yarattıkları içerisinde en üstün ve en şerefli olan melekleri ‘en aşağı’ varlıklar -yani kızlar- olarak düşünerek vebali ağır bir söz söylüyorsunuz!

41. Gerçek şu ki Biz, bu Kur’ân’da evire çevire anlatmaktayız ki düşünüp ders çıkarsınlar. Fakat bu, onların sadece kaçışını artırıyor!

[1951] “Gerçek şu ki; Biz bu Kur’ân’da evire çevire anlatmaktayız” ifadesinde geçen “bu Kur’ân” kelimesi ile onların kızları Allah’a atfetmelerinin çürütülmesine dair ifadeler kastedilmiş olabilir; çünkü bunlar söz konusu iddiaları evire çevire zikrederek bertaraf etmektedir. Anlam, “Sözü bu bağlamda evirdik çevirdik ve evirip çevirmeyi ona yerleştirdik; bu konuyu bir tekrar mekânı haline getirdik.” şeklindedir. “Bu Kur’ân” ifadesinin Kur’ân-ı Kerîm’in tümüne işaret etmesi de mümkündür ki bu durumda “Biz bu mânayı Kur’ân’ın birçok yerinde evire çevire verdik.” anlamında olur ve anlam malum olduğu için zamir kullanılmamıştır. Bu ifade *sarafnâ* şeklinde hafifletilerek ve صَرَّفْنَا şeklinde şedde ile okunmuştur. Aynı şekilde لِيَذَّكَّرُوا ifadesi de şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur. Anlam, “Öğüt ve ibret alsınlar, kendilerine delil olarak sunulan şeylerle mutmain olsunlar diye evire çevire verdik.” şeklindedir.

[1952] “Fakat bu, onların sadece kaçışını artırıyor” yani haktan kaçışlarını artırıyor, ondan daha az mutmain olmalarına sebep oluyor. Süfyân b. Uyeyne’nin [v. 198/814] bu âyeti okuduğu zaman “Düşmanlarının sana olan düşmanlığını artıran şey, benim sana boyun eğişimi artırdı.” dediği nakledilmiştir.

٤٠-﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا﴾

[١٩٥٠] {أَفَأَصْفَاكُمْ} خطاب للذين قالوا {الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللهِ} والهمزة للإنكار. يعني أفخصكم ربكم على وجه الخلوص والصفاء بأفضل الأولاد وهم البنون، لم يجعل فيهم نصيبًا لنفسه. واتخذ أدونهم وهي البنات؟ وهذا خلاف الحكمة وما عليه معقولكم وعادتكم، فإن العبيد لا يؤثرون بأجود الأشياء وأصفاها من الشوب، ويكون أردؤها وأدونها للسادات {إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا} بإضافتكم إليه الأولاد وهي خاصة بالأجسام، ثم بأنكم تفضلون عليه أنفسكم حيث تجعلون له ما تكرهون، ثم بأن تجعلوا الملائكة وهم أعلى خلق الله وأشرفهم أدون خلق الله وهم الإناث.

٤١-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا﴾

[١٩٥١] {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ} يجوز أن يريد بهذا القرآن إبطال إضافتهم إلى الله البنات؛ لأنه مما صرفه وكرّر ذكره، والمعنى: ولقد صرفنا القول في هذا المعنى. أو أوقعنا التصريف فيه وجعلناه مكانا للتكرير. ويجوز أن يشير بهذا القرآن إلى التنزيل ويريد. ولقد صرفناه. يعني «هذا المعنى في مواضع من التنزيل، فترك الضمير لأنه معلوم. وقرئ «صرفنا» بالتخفيف وكذلك {لِيَذَّكَّرُوا} قرئ «مشدّدًا ومخففًا»، أي كررناه ليتعظوا ويعتبروا ويطمئنوا إلى ما يحتج به عليهم.

[١٩٥٢] {وَمَا يَزِيدُهُمْ إلّا نُفُورًا} عن الحق وقلة طمأنينة إليه. وعن سفيان: كان إذا قرأها قال: زادني لك خضوعًا ما زاد أعداءك نفورًا.

42. De ki: Bunların dediği gibi Allah'la beraber birtakım tanrılar bulunsaydı, o zaman, mutlak hükümranlık tahtının sahibine bir yol ararlar (ve mutlaka, O'nunla çekişecek bir vesile bulurlar)dı.

43. O, bunların söylediklerinden münezzehtir, aşkındır.

[1953] كما يقُولُون (bunların dediği gibi) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi *ke-mâ tekūlûne* (sizin dediğiniz gibi) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. إذًا (o zaman) ifadesi, devamındaki *le'bteğav* (yol ararlardı) fiilinin müşriklerin sözlerine cevap ve لَوْ (eğer) ifadesinin de karşılığı olduğuna delâlet eder.

[1954] "Mutlak hükümranlık tahtının sahibine bir yol ararlardı" ifadesinin anlamı, "tıpkı kralların birbirlerine karşı yaptıkları gibi onlar da mülkün ve rububiyetin sahibi ile çekişecek yollar talep ederlerdi." şeklindedir. Bu açıdan "Gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi(nin düzeni) de kesinlikle bozulup gitmişti." [Enbiyâ 21/22] ifadesine benzer. Bu ifadenin, "O çağırdıkları şeyler, Rablerinin rahmetini umup azabından korkarak 'Hangimiz O'na daha yakın olacağız!' deyip O'na götüren vesileyi ararlar." [İsrâ 17/57] ifadesindeki gibi "O'na yaklaşmaya çalışırlardı." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1955] عُلُوًّا ifadesi, *te'âliyen* (müte'âldir, aşkındır) anlamındadır. Maksat, Allah'ın bu iddialardan berî ve münezzeh olduğunu ifade etmektir. O'nun ulviyetinin büyüklük ile nitelenmesi ise, berî olma anlamında mübalağa ifade etmek, onların atfettiği niteliklerden tamamen uzak olduğunu vurgulamaktır.

44. Yedi gök, Arz ve bunların içinde kim varsa O'nu tenzih ve takdis eder. O'nu hamd ile tenzih ve takdis etmeyen hiçbir şey yoktur. Ama siz onların tenzih ve takdisini anlayamazsınız. Şüphesiz O, Halîm'dir, bağışlayıcıdır.

[1956] Kastedilen, bu varlıkların lisan-ı hâlleri ile tesbih ettikleridir. Zira bütün bunlar yaratıcının varlığına, kudret ve hikmetine delâlet ederler. Dolayısıyla, sanki bunu dilleriyle söylüyor, Allah Teâlâ için yakışık almayacak şirk ve benzeri şeylerden O'nu tenzih ediyor gibidirler. "Peki, 'fakat siz onların tenzih ve takdisini anlayamazsınız' ifadesini ne yapacaksın? Çünkü senin ifade ettiğin tesbih malum ve anlaşılırdır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade müşriklere hitaptır. Onlar her ne kadar, göklerin ve yerin yaratıcısının kim olduğu sorulduğu zaman "Allah" diye cevap veriyor olsalar da O'na ortak koşmuşlardır. Böylece adeta gözlem ve tefekkürde bulunmamış ve ikrar etmemiş olmaktadırlar;

٤٢- ﴿قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلا﴾

٤٣- ﴿سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾

[١٩٥٣] قرئ «كما تقولون» بالتاء والياء. و{إِذًا} دالة على أن ما بعدها وهو {لَّابْتَغَوا} جواب عن مقالة المشركين وجزاء ل (لو).

[١٩٥٤] ومعنى {لَّابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا} لطلبوا إلى من له الملك والربوبية سبيلًا بالمغالبة كما يفعل الملوك بعضهم مع بعض، كقوله {لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا} [الأنبياء: ٢٢] وقيل: لتقرّبوا إليه، كقوله {أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ} [الإسراء: ٥٧].

[١٩٥٥] {عَلَوا} في معنى تعاليًا. والمراد البراءة عن ذلك والنزاهة. ومعنى وصف العلوّ بالكبر: المبالغة في معنى البراءة والبعد مما وصفوه به.

٤٤- ﴿تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا﴾

[١٩٥٦] والمراد أنها تسبح له بلسان الحال، حيث تدل على الصانع وعلى قدرته وحكمته، فكأنها تنطق بذلك، وكأنها تنزه الله عز وجلّ مما لا يجوز عليه من الشركاء وغيرها. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَلَكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ} وهذا التسبيح مفقوه معلوم؟ قلت: الخطاب للمشركين، وهم وإن كانوا إذا سئلوا عن خالق السموات والأرض قالوا: الله؛ إلا أنهم لما جعلوا معه آلهة مع إقرارهم، فكأنهم لم ينظروا ولم يقرّوا؛

çünkü sahih gözlem ve tefekkürün ve sabit bir ikrarın neticesi onların içerisinde bulundukları durumun tam aksidir. Demek ki, onlar varlıkların tesbihini anlamamış, onların yaratıcıya delâlet ettiğini fark edememişlerdir. **Şayet** “Yerlerde ve göklerde hakiki anlamda tesbih eden varlıklar, yani melek, cin ve insanlar da var. Ama bunlar da göklere ve yere atfedilmişler.[1] Bunun sebebi nedir?” **dersen şöyle derim:** Mecazî mânada tesbih hepsi için geçerlidir. Bu yüzden, âyetteki tesbihi mecaza hamletmek gerekmektedir. Aksi takdirde aynı kelime aynı durumda hem hakiki anlamına hem de mecaz anlamına hamledilmiş olur.

[1957] “Şüphesiz O, Halîm’dir, bağışlayıcıdır.” sizleri bu gafletiniz ve kötü düşünceniz, tesbih konusundaki cehaletiniz ve şirkiniz yüzünden derhal cezalandırmamakla çok bağışlayıcı davranmaktadır.

45. Kur’ân’ı okuduğun zaman, seninle Âhirete iman etmeyenlerin arasına gizli bir perde koymaktayız.

46. Evet, onu anlarlar diye kalplerinin üzerine kabuklar, kulaklarına da bir ağırlık koymaktayız. Sen, Kur’ân’da Rabbini tek olarak zikrettiğin zaman, arkalarını dönüp kaçar giderler!

47. Biz onların, seni dinlediklerinde neye kulak verdiklerini çok iyi biliriz! Gizlice fısıldaşırlarken de... Hani “Siz, sadece büyülenmiş bir adamın peşinden gidiyorsunuz!” diyorlardı ya zalimler!

48. Bak, senin için ne tür temsiller getiriyorlar!.. Dalâlete bu yüzden düştüler, bir daha da doğru yolu bulamıyorlar.

[1958] حِجَابًا مَسْتُورًا (Gizli bir perde) yani gizlilik, sütre sahibi (gizleyici). Bu ifade tıpkı *seyl*^{ün} *mufam*^{ün} (taşkın sel) ifadesindeki *mufam*^{ün} ifadesinin “taşkınlık sahibi” anlamında olması gibidir. Bu ifadenin “görünmeyen, gizli perde” anlamına geldiği de söylenmiştir. Ayrıca, ardında bir ya da daha çok başka perdeler bulunan, böylece diğer perdeler tarafından örtülmüş olan perde mânası kastedilmiş de olabilir. Ya da bu ifade; “görmeyi engelleyen bir perde vardır; perdelenmiş olan nasıl görülebilir ki?” anlamında da olabilir. Bu söz onların “Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var; istediğini yap, biz de yapacağız!’ demektedirler” [Fussilet 41/5] ayetindeki sözlerinin aktarımıdır. Sanki burada “Kur’ân’ı okuduğun zaman -onların iddialarına göre- seninle aralarına bir perde koyarız ki anlamasınlar.” denilmiştir. Ya da “Kalplerinin üzerine kabuklar koymaktayız.” ifadesinde onların anlamasına engel olma mânası bulunduğu için sanki “Onları anlamaktan alıkoyduk.” denilmektedir.

---

[1] Sözgelimi Hac 22/18’de. / ed.

لأنّ نتيجة النظر الصحيح والإقرار الثابت خلاف ما كانوا عليه، فإذا لم يفقهوا التسبيح ولم يستوضحوا الدلالة على الخالق. فإن قلت: من فيهنّ يسبحون على الحقيقة وهم الملائكة والثقلان، وقد عطفوا على السموات والأرض، فما وجهه؟ قلت: التسبيح المجازي حاصل في الجميع فوجب الحمل عليه، وإلا كانت الكلمة الواحدة في حالة واحدة محمولة عل الحقيقة والمجاز.

[١٩٥٧] {إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} حين لا يعاجلكم بالعقوبة على غفلتكم وسوء نظركم وجهلكم بالتسبيح وشرككم.

٤٥-﴿وَإِذَا قَرَأْتَ القرآن جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا﴾

٤٦-﴿وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي القرآن وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا﴾

٤٧-﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَى إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلا رَجُلا مَسْحُورًا﴾

٤٨-﴿انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلا﴾

[١٩٥٨] {حِجَابًا مَّسْتُورًا} ذا ستر كقولهم. سيل مفعم ذو إفعام. وقيل: هو حجاب لا يرى فهو مستور. ويجوز أن يراد أنه حجاب من دونه حجاب أو حجب، فهو مستور بغيره. أو حجاب يستر أن يبصر، فكيف يبصر المحتجب به، وهذه حكاية لما كانوا يقولونه {وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِى أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِى آذانِنَا وَقْرٌ وَمِن بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ} [فصلت: ٥] كأنه قال: وإذا قرأت القرآن جعلنا على زعمهم. {أَن يَفْقَهُوهُ} كراهة أن يفقهوه. أو لأنّ قوله {وَجَعَلْنَا على قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً} فيه معنى المنع من الفقه، فكأنه قيل: ومنعناهم أن يفقهوه.

[1959] *Vehade – yehidu - vahd*^{en} ve *hidet*^{en} fiili tıpkı *va‘ade - ya‘idu - va’d*^{en} ve *‘idet*^{en} gibidir. وَحْدَهُ hal yerine kullanılmış mastar olması itibariyle, tıpkı ***‘avdehû** ‘alâ bed’ihî* (başa dönmüş olarak) ifadesine ve *if‘alhu* ***cehdeke** ve tākateke* (Bütün güç ve çabanı ortaya koyarak onu yap!) ifadesine benzer. Aslı *yehidu vahdehû* şeklinde olup *vâhid*^{en} *vahdehû* (tek olarak, yegâne) anlamındadır. *Nüfûr* yüz çevirme anlamında mastardır ya da tıpkı *kā‘id*in çoğulunun *ku‘ûd* şeklinde gelmesi gibi *nâfir*in çoğuludur. Anlam, “Allah’la birlikte kendi ilahlarının da zikredilmesini isterler, çünkü müşriktirler, ama *tevhid*i duyunca uzaklaşırlar.” şeklindedir.

[0691] بما يستمعون به (neye kulak verdiklerini) yani seni ve Kur’ân’ı alay etmek maksadıyla dinlediklerini ve o sırada yaptıkları pislikleri… Nitekim Peygamber (s.a.) Kur’ân okuduğunda Abdüddâr kabilesinden iki kişi sağına, iki kişi de soluna dikilir ve onu alkışlarlar; ıslık çalarlar ve onun okuduğu Kur’ân sesine kendi okudukları şiir seslerini karıştırırlardı. بِهِ ifadesi hal konumundadır; “Alayla dinlerler.”, yani “Alaycı bir şekilde dinlerler.” anlamındadır. إِذْ يَسْتَمِعُونَ ifadesi نَحنُ أعْلَمُ (Çok iyi biliriz.) fiili ile mansuptur, yani biz onların dinlediklerinde neyi dinlediklerini çok iyi biliriz! “Gizlice toplandıklarında” yani onu aralarında fısıldaştıklarında. İz hüm necv ifadesi *iz hum zevû necvâ* anlamındadır. إذ يَقولُ (Hani diyorlardı.) ifadesi de إذ هم (Hani onlar...) ifadesinden bedeldir. مَسحُورًا “sihirlenmiş, cinlenmiş” demektir. Bu kelimenin, nefes almak anlamındaki *sihr*den türemiş olup “O da sizin gibi bir beşerdir.” anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1961] “Senin için ne tür temsiller getiriyorlar!” Seni şaire, sihirbaza ve mecnuna benzetiyorlar! “Dalâlete bu yüzden düştüler.” Bütün bu konularda tıpkı çölde kaybolan ve yolunu arayan, fakat bulamayan kimse gibi şaşkın ve ne yapacağını bilemez duruma düştüler.

49. Ve dediler ki: “Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden mi diriltilecekmişiz?!”

50. De ki: İster taş olun, ister demir...

51. Veya gözünüzde büyüttüğünüz herhangi bir varlık!.. “Bize kim yeniden hayat verecekmiş?!” diyecekler. “Sizi ilk defasında yaratmış olan” de. Sana başlarını sallayarak “Ne zaman olacakmış bu?!” diyecekler. De ki: Muhtemelen, yakındır...

[١٩٥٩] يقال: وحد يحد وحدًا وحدة، نحو وعد يعد وعدًا وعدة، و{وَحْدَهُ} من باب رجع عوده على بدئه، وافعله جهدك وطاقتك في أنه مصدر سادّ مسدّ الحال، أصله: يحد وحده بمعنى واحدًا، وحده. والنفور: مصدر بمعنى التولية. أو جمع نافر كقاعد وقعود، أي يحبون أن تذكر معه آلهتهم لأنهم مشركون، فإذا سمعوا بالتوحيد نفروا.

[١٩٦٠] {بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ} من الهزؤ بك وبالقرآن، ومن اللغو. كان يقوم عن يمينه إذا قرأ رجلان من عبد الدار، ورجلان منهم عن يساره، فيصفقون ويصفرون ويخلطون عليه بالأشعار. و{بِهِ} في موضع الحال كما تقول يستمعون بالهزؤ أي هازئين. و{إِذْ يَسْتَمِعُونَ} نصب بأعلم، أي أعلم وقت استماعهم بما به يستمعون {وَإِذْ هُمْ نَجْوَى} وبما يتناجون به، إذ هم ذوو نجوى {إِذْ يَقُولُ} بدل من إذ هم {مَّسْحُورًا} سحر فجنّ. وقيل: هو من السحر وهو الرئة، أي هو بشر مثلكم.

[١٩٦١] {ضَرَبُوا لَكَ الأَمْثَالَ} مثلوك بالشاعر والساحر والمجنون {فَضَلُّوا} في جميع ذلك ضلال من يطلب في التيه طريقًا يسلكه فلا يقدر عليه، فهو متحير في أمره لا يدري ما يصنع.

٤٩-﴿وَقَالُوا أَئِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾

٥٠-﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾

٥١-﴿أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا﴾

[1962] Onlar “Biz bir kemik yığınına dönüştüğümüzde mi diriltilecekmişiz?” dedikleri zaman kendilerine “İster taş olun, ister demir” denilmiştir. Buradaki “olun” ifadesi onların “olduğumuzda” ifadesine reddiye olup, sanki; “Değil kemik olmak; taş ya da demir de olsanız Allah yine de sizi diriltmeye kadirdir!” denilmiştir. Anlam şöyledir: Allah’ın sizi yeninden yaratabileceğini, tekrar hayata döndürebileceğini, kuru kemikler haline gelmenizin ardından sizi tekrar hayatın rutubet ve canlılığına kavuşturabileceğini imkânsız görüyorsunuz! Oysa kemik canlının bir parçasıdır, hatta onun yaratıldığı şeklin omurgası olup, canlının diğer bütün uzuvları kemiğin üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın, kudreti ile onu ilk haline döndürmesi olmayacak şey değildir. Fakat sizler (değil kemik olmak), hayattan ve canlılığın rutubetinden, insanın kendisinden yaratılıp terkip edildiği maddelerin cinsinden en uzak olan şeyler dahi olsanız, yani cansız taşlar ve katı-sert tabiatlı demirler de olsanız, Allah sizleri yine hayat haline döndürmeye kadirdir.

[1963] “Veya gözünüzde büyüttüğünüz herhangi bir varlık!..” Yani ya da canlılığı kabul etme konusunda size göre en zor, iddianıza göre Allah’ın diriltmesi en çetin olacak şey olun, yine de diriltir. “Gözünüzde büyüttüğünüz” ifadesinin ölüm anlamına geldiği de, gökler ve yer anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1964] “Sana başlarını sallayarak; ‘Ne zaman olacakmış bu?!’ diyecekler” Yani şaşkınlık ifade etmek ve alay maksadıyla başlarını hareket ettireceklerdir.

52. O’nun sizi çağıracağı, sizin de hamdederek O’nun davetine uyacağınız gün… ki (o gün, dünyada) çok az kalmış olduğunuzu zannedersiniz.

[1965] Çağırma ve davete uyma ifadelerinin ikisi de mecaz olup, anlam, “O’nun sizi dirilteceği ve sizin de boyun eğmiş, itaatkâr, karşı çıkmaz halde dirilip haşrolunacağınız gün” şeklindedir.

[1966] بِحَمْدِهِ (Hamdederek) ifadesi haldir ve dirilme konusundaki boyun eğmişliklerinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu ifade eder. Bunun benzeri, bir kimseyi binmek istemediği ve binmekten kaçındığı bir bineğe binme emri verirken, “Hem de hamdederek, şükrederek bineceksin!” demen gibidir. Bununla ona, “Sen bu bineğe bindirilecek, buna öylesine zorlanacaksın ki sanki seve seve, gönüllü biniyormuşsun, hatta bindiğin için hamd ve şükrediyormuşsun gibi yumuşayacaksın.” demiş olursun.

[١٩٦٢] لما قالوا: أئذا كنا عظامًا قيل لهم {كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا}. {كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا} فردّ قوله: كونوا، على قولهم: كنا، كأنه قيل: كونوا حجارة أو حديدًا ولا تكونوا عظامًا، فإنه يقدر على إحيائكم والمعنى: أنكم تستبعدون أن يجدد الله خلقكم، ويردّه إلى حال الحياة وإلى رطوبة الحيّ وغضاضته بعدما كنتم عظامًا يابسة، مع أنّ العظام بعض أجزاء الحي، بل هي عمود خلقه الذي يبني عليه سائره، فليس ببدع أن يردّها الله بقدرته إلى حالتها الأولى، ولكن لو كنتم أبعد شيء من الحياة ورطوبة الحيّ ومن جنس ما ركب منه البشر - وهو أن تكونوا حجارة يابسة أو حديدًا مع أن طباعها الجسارة والصلابة - لكان قادرًا على أن يردّكم إلى حال الحياة.

[١٩٦٣] {أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِى صُدُورِكُمْ} يعني أو خلقًا مما يكبر عندكم عن قبول الحياة ويعظم في زعمكم على الخالق إحياؤه فإنه يحييه. وقيل: ما يكبر في صدورهم الموت. وقيل: السموات والأرض.

[١٩٦٤] {فَسَيُنْغِضُونَ} فسيحرّكونها نحوك تعجبًا واستهزاء.

٥٢- ﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلا قَلِيلا﴾

[١٩٦٥] والدعاء والاستجابة كلاهما مجاز. والمعنى: يوم يبعثكم فتنبعثون مطاوعين منقادين لا تمتنعون.

[١٩٦٦] وقوله {بِحَمْدِهِ} حال منهم، أي حامدين، وهي مبالغة في انقيادهم للبعث، كقولك لمن تأمره بركوب ما يشقّ عليه فيتأبى ويتمنع ستركبه وأنت حامد شاكر، يعني أنك تحمل عليه وتقسر قسرًا حتى أنك تلين لين المسمح الراغب فيه الحامد عليه.

[1967] Sa‘îd b. Cübeyr’in “Başlarından aşağı toprak dökerler ve ‘Allah’ım! Sen her türlü noksanlıktan münezzehsin, sana hamd ediyoruz.’ derler.” dediği nakledilmiştir.

[1968] “Zannedersiniz” o zorluğu görürsünüz, işte o zaman size dünyada kalmış olduğunuz süre çok kısa gelir, hatta o sürenin bir gün veya günün bir kısmı olduğunu zannedersiniz. Katâde’nin [v. 117/735] “Âhireti gördüklerinde dünya gönüllerinde olabildiğinde küçülür.” dediği nakledilmiştir.

53. Kullarıma söyle de en güzel olanı söylesinler; çünkü şeytan aralarına fesat sokar. Şeytan, insan için apaçık bir düşmandır.

54. Rabbiniz sizi daha iyi bilir; dilerse size merhamet eder, dilerse size azap eder. Biz seni onların üzerine vekil göndermedik.

[1969] “Kullarıma” yani müminlere “söyle de,” Müşriklere karşı “en güzel olanı” en yumuşak olan sözü “söylesinler”, onlara karşı haşin davranmasınlar. Bu ifade tıpkı “Onlarla en güzel şekilde tartış.” [Nahl 16/125] ifadesi gibidir. “En güzel olan” ifadesi de “Rabbiniz sizi daha iyi bilir; dilerse size merhamet eder, dilerse size azap eder.” ifadesi ile tefsir edilmiştir; yani müşriklere bu ve benzeri sözleri söylesinler; onlara ‘Siz cehennemliksiniz, azap göreceksiniz.’ ve benzeri onları kızdıracak, tahrik edecek, kötülüğe sevk edecek sözler söylemesinler. “Şeytan aralarına fesat sokar.” ifadesi ise bir ara cümledir, yani aralarına fesat sokar ve kimini kimine karşı kışkırtır; böylece aralarında çatışma ve kötülük çıkmasını ister.

[1970] “Biz seni onların üzerine vekil göndermedik.” Yani sen onlara, işleri üzerine tevdi edilmiş ve onları İslâm’a zorlayacak bir efendi olarak gönderilmedin. Aksine biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. O halde onları idare et, ashabına da söyle, onlar da idare etsinler; tahammül etsinler, tartışmaya girmesinler, onlara karşı görüşlerini açıklamasınlar.

[1971] Bu, kılıç âyetinin [Tevbe 9/5] inzalinden önce geçerli olan bir hükümdür. Bu âyetin Hazret-i Ömer (r.a.) hakkında nâzil olduğu söylenmiştir: Adamın biri ona tokat atmış, Allah da ona affetmesini emretmiştir. Yine söylendiğine göre Müşriklerin Müslümanlar üzerindeki eziyetleri iyice artmış ve onlar da bu durumu Hazret-i Peygamber (s.a.)’e şikâyet etmişler, âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Denilmiştir ki: “En güzel olan söz” onların “Allah sizi hidayete erdirsin, size rahmet etsin.” sözüdür. [يَنْزَغُ fiilini] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] *yenziğu* şeklinde kesre ile okumuştur ki bu iki okuyuş tıpkı *ya‘rişûn* ve *ya‘ruşûn* ifadeleri gibi, aynı kelimenin iki farklı lehçedeki telaffuzudur.

[١٩٦٧] وعن سعيد بن جبير: ينفضون التراب عن رؤوسهم ويقولون: سبحانك اللهم وبحمدك.

[١٩٦٨] {وَتَظُنُّونَ} وترون الهول، فعنده تستقصرون مدّة لبثكم في الدنيا، وتحسبونها يومًا أو بعض يوم. وعن قتادة: تحاقرت الدنيا في أنفسهم حين عاينوا الآخرة.

٥٣- ﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

٥٤- ﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَا يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَا يُعَذِّبْكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلا﴾

[١٩٦٩] {وَقُل لِّعِبَادِى} وقل للمؤمنين {يَقُولُوا} للمشركين الكلمة {الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} وألين ولا يخاشنوهم، كقوله: وجادلهم بالتي هي أحسن. وفسر التي هي أحسن بقوله {رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِن يَشَا يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِن يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ}. يعني يقولوا لهم هذه الكلمة ونحوها، ولا يقولوا لهم: إنكم من أهل النار وإنكم معذبون وما أشبه ذلك مما يغيظهم ويهيجهم على الشر. وقوله {إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنزَغُ بَيْنَهُمْ} اعتراض، يعني يلقي بينهم الفساد ويغري بعضهم على بعض ليقع بينهم المشارّة والمشاقة.

[١٩٧٠] {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا} أي ربًا موكولًا إليك أمرهم تقسرهم على الإسلام وتجبرهم عليه، وإنما أرسلناك بشيرًا ونذيرًا فدارهم ومر أصحابك بالمداراة والاحتمال وترك المحاقة والمكاشفة.

[١٩٧١] وذلك قبل نزول آية السيف. وقيل: نزلت في عمر رضي الله عنه: شتمه رجل فأمره الله بالعفو. وقيل: أفرط إيذاء المشركين للمسلمين فشكوا إلى رسول الله ﷺ فنزلت. وقيل: الكلمة التي هي أحسن: أن يقولوا يهديكم الله، يرحمكم الله. وقرأ طلحة: «ينزغ» بالكسر وهما لغتان، نحو يعرشون ويعرشون.

55. Senin Rabbin göklerde ve yerde olanları daha iyi bilir. Gerçek şu ki Biz, peygamberleri birbirlerine üstün kıldık. Dâvûd'a da Zebûr verdik.

[1972] Bu, Ebû Tālib'in yetiminin peygamber olmasını, ashabının da Mekke'nin ileri gelen elebaşlarından bazıları değil de, yalın-ayak, başı-kabak Suheyb, Bilâl, Habbâb vb. kimselerden oluşmasını yadırgayan Mekkelilere bir reddiyedir; yani "Senin Rabbin yer ve gök ehlini, onların hallerini, kıymetlerini, her birinin neyi hak ettiğini en iyi bilendir!" denilmiştir.

[1973] "Gerçek şu ki Biz, peygamberleri birbirlerine üstün kıldık," ifadesi Hazret-i Muhammed (s.a.)'in üstün kılınmış olduğuna işaret eder. "Dâvûd'a da Zebûr verdik." ifadesi de Hazret-i Peygamber (s.a.)'in hangi açıdan üstün kılındığını açıklar ki bu da onun peygamberlerin sonuncusu olması, ümmetinin de ümmetlerin en hayırlısı olmasıdır. Zira bu ifadeler Dâvûd *Aleyhisselâm*'ın Zebur'unda yazılıdır. Nitekim Allah Teâlâ "Gerçek şu ki Tevrat'tan sonra Zebur'da da şunu yazdık: Yeryüzüne Benim sâlih kullarım vâris olacaktır." [Enbiyâ 21/105] buyurmuştur ki bu sâlih kullar da Muhammed *Aleyhisselâm* ve ümmetidir.

[1974] **Şayet** "وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ" [Enbiyâ 21/105] âyetinde olduğu gibi burada da *zebûr* kelimesi Lâm-ı tarifli olarak gelse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Nasıl Abbâs denildiği gibi el-Abbâs da deniyorsa ve Fadl denildiği gibi el-Fadl da deniliyorsa, aynı şekilde Zebûr denilebileceği gibi ez-Zebûr da denilebilir. Ya da burada "Dâvûd'a *zubur*un bir kısmını verdik." mânası da kastedilmiş olabilir ki *zubur* kitaplar demektir. Veya burada içerisinde Hazret-i Muhammed (s.a.)'in zikredildiği Zebûr bölümleri kastedilmiş ve bunlar Zebûr'un içinden bölümler olduğu için [sanki onun tamamıymış gibi] Zebûr olarak da isimlendirilmiş olabilir. Nitekim buna benzer şekilde Kur'ân'ın bir kısmı için de ***Kur'ân*** ismi kullanılır.

56. De ki: O'ndan başka tanrılık atfettiğiniz şeyleri çağırın... Herhangi bir sıkıntınızı kaldırmaya da değiştirmeye de güçleri yetmez.

57. O çağırdıkları şeyler, Rablerinin rahmetini umup azabından korkarlar, ona en yakın olanları dahi O'na götüren vesileyi ararlar. Zira senin Rabbinin azabı, gerçekten 'sakınılmaya değer'dir.

٥٥-﴿وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾

[١٩٧٢] هو ردّ على أهل مكة في إنكارهم واستبعادهم أن يكون يتيم أبي طالب نبيًا، وأن تكون العراة الجوّع أصحابه، كصهيب وبلال وخباب وغيرهم، دون أن يكون ذلك في بعض أكابرهم وصناديدهم، يعني وربك أعلم بمن في السموات والأرض وبأحوالهم ومقاديرهم وبما يستأهل كل واحد منهم.

[١٩٧٣] وقوله {وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النبيين على بَعْضٍ} إشارة إلى تفضيل رسول الله ﷺ وقوله {وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا} دلالة على وجه تفضيله، وهو أنه خاتم الأنبياء، وأن أمته خير الأمم؛ لأنّ ذلك مكتوب في زبور داود. قال الله تعالى {وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ} [الأنبياء: ١٠٥] وهم محمد وأمته.

[١٩٧٤] فإن قلت: هلا عرّف الزبور كما عرّف في قوله {وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ} [الأنبياء: ١٠٥] قلت: يجوز أن يكون الزبور وزبور كالعباس وعباس، والفضل وفضل، وأن يريد: وآتينا داود بعض الزُبر وهي الكتب، وأن يريد ما ذكر فيه رسول الله ﷺ من الزبور، فسمى ذلك زبورًا، لأنه بعض الزبور كما سمى بعض القرآن قرآنا.

٥٦-﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلا تَحْوِيلا﴾

٥٧-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا﴾

[1975] "De ki: O'ndan başka tanrılık atfettiğiniz şeyleri çağırın." ifadesinde bahsedilenler meleklerdir. Meryem oğlu Îsâ ve Üzeyir *Aleyhisselâm* olduğu da, bazı cinler olduğu da söylenmiştir. Araplardan bazıları bu cinlere tapınmışlar, fakat sonradan bu cinler Müslüman oldukları halde o Araplar bunun farkına bile varmamışlardır. Anlam, "Onları çağırın, fakat onlar sizden hastalık, fakirlik ya da azap gibi herhangi bir zararı def etmeye, bunlardan birini bir başkasına dönüştürmeye güç yetiremezler." şeklindedir.

[1976] "O çağırdıkları şeyler" ifadesindeki أُولَئِكَ (işte onlar) kısmı mübteda, الَّذِينَ يَدْعُونَ (çağırdıkları) kısmı da onun sıfatı, يَبْتَغُونَ (umarlar) ifadesi de bunun haberidir. Anlam, "Onların ilahlarının bizzat kendileri, kendilerini Allah'a yaklaştıracak vesileyi ararlar." şeklindedir. أَيُّهُمْ (hangisi) ifadesi يَبْتَغُونَ (umarlar) kelimesinin fâʻilinden bedeldir. *Eyyü* ism-i mevsūldür, yani "İçlerinden O'na en yakın olanları dahi O'na yaklaşmaya çalışırlar; nerede kaldı yakın olmayanlar!" anlamındadır. Ya da "vesile umarlar" ifadesi "gayret ederler" mânasını ihtiva eder ki bu durumda sanki "Hangisi Allah'a daha yakın olacak diye gayret ederler ki bu da daha fazla ibadet, hayır ve iyilikle olur. Yine onlar tıpkı Allah'ın diğer kulları gibi hem korkar hem de ümit ederler. O halde onların ilah olduğunu nasıl iddia edebiliyorlar!?" denilmiştir. "Senin Rabbinin azabı gerçekten 'sakınılmaya değer'dir!" Değil sıradan insanlar, *melek-i mukarreb* de olsa, *nebiyy-i mürsel* de olsa ondan korkup sakınması gerekir.

58. Hiçbir şehir yoktur ki Kıyamet gününden önce Biz onu helâk edecek veya şiddetli bir azapla azap edecek olmayalım. Bu, kitapta yazılı bulunmaktadır.

[1977] "Biz onu" ölüm ya da kökünü kazımak suretiyle "helâk edecek ya da" öldürmek ve türlü azap çeşitleriyle "azap edecek olmayalım." Helâkin sâlih olanlar için, azabın ise kötü olanlar için olduğu söylenmiştir. Mukātil (b. Süleyman)'ın [v. 150/767] şöyle dediği nakledilmiştir: Dahhâk b. Müzâhim'in [v. 105/723] Tefsir'e dair yazılarında şunları gördüm: Mekke'yi Habeşliler harap edecekler, Medine açlıktan, Basra boğularak, Kûfe Türkler tarafından, Dağlar [Bağdat ile Rey arasındaki bölge] şimşekler ve yıldırımlarla helâk edilecek. Horasan'ın azabı ise türlü türlü olacak. Sonra diğer beldeleri de tek tek sayıyordu.

[1978] "Kitapta" yani Levh-i Mahfuz'da.

59. (İstedikleri) o mucize(vî afet)leri göndermekten Bizi alıkoyan, öncekilerin onları yalanlamış olmasından başka bir şey değildir. Meselâ, o dişi deveyi Semud'a aydınlatıcı olarak vermiştik, fakat ona zulmettiler! Oysa Biz mucizeleri sadece korkutmak için gönderiyoruz.

[١٩٧٥] [{قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُم مِنْ دُونِهِ}] هم الملائكة، وقيل: عيسى ابن مريم، وعزير، وقيل نفر من الجن، عبدهم ناس من العرب ثم أسلم الجن ولم يشعروا، أي ادعوهم فهم لا يستطيعون أن يكشفوا عنكم الضر من مرض أو فقر أو عذاب، ولا أن يحولوه من واحد إلى آخر أو يبدلوه.

[١٩٧٦] و{أولئك} مبتدأ، و{الذين يَدْعُونَ} صفته، و{يَبْتَغُونَ} خبره، يعني أن آلهتهم أولئك يبتغون الوسيلة وهي القربة إلى الله تعالى. و{أَيُّهُم} بدل من واو يبتغون، وأي موصولة، أي يبتغي من هو أقرب منهم وأزلف الوسيلة إلى الله، فكيف بغير الأقرب. أو ضمن يبتغون الوسيلة معنى يحرصون، فكأنه قيل: يحرصون أيهم يكون أقرب إلى الله، وذلك بالطاعة وازدياد الخير والصلاح، ويرجون، ويخافون، كما غيرهم من عباد الله فكيف يزعمون أنهم آلهة؟ {إِنَّ عَذَابَ رَبّكَ كَانَ} حقيقًا بأن يحذره كل أحد من ملك مقرّب ونبيّ مرسل، فضلًا عن غيرهم.

٥٨-﴿وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾

[١٩٧٧] {نَحْنُ مُهْلِكُوهَا} بالموت والاستئصال {أَوْ مُعَذّبُوهَا} بالقتل وأنواع العذاب. وقيل: الهلاك للصالحة، والعذاب للطالحة. وعن مقاتل: وجدت في كتب الضحاك بن مزاحم في تفسيرها: أما مكة فيخربها الحبشة، وتهلك المدينة بالجوع، والبصرة بالغرق، والكوفة بالترك، والجبال بالصواعق والرواجف. وأما خراسان فعذابها ضروب، ثم ذكرها بلدًا بلدًا.

[١٩٧٨] {فِي الْكِتَابِ} في اللوح المحفوظ.

٥٩-﴿وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالآيَاتِ إِلا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الأَوَّلُونَ وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالآيَاتِ إِلا تَخْوِيفًا﴾

[1979] Mucizelerin hikmet bulunmadığı için gönderilmemiş olması, “alıkoyma” kelimesi ile isti‘âre olarak ifade edilmiştir. İlk أَنْ mansup, ikinci أَنْ ise merfû‘ olup cümlenin takdiri, “Bizi mucizeler göndermekten men eden şey ancak öncekilerin yalanlamasıdır.” şeklindedir. Kastedilen, Kureyşlilerin istedikleri Safa tepesini altına çevirme, ölüleri diriltme ve diğer mucizelerdir. Allah’ın toplumlarda geçerli olan âdeti gereği bu tür mucizeler talep edip de bunlar verildiğinde hâla iman etmeyenler derhal azaba uğratılmakta ve kökleri kurutulmaktadır. Dolayısıyla anlam şöyledir: İstedikleri mucizeleri göndermekten bizi alıkoyan tek şey, tıpkı onlar gibi kalpleri mühürlü olan ‘Âd ve Semûd gibi kavimlerin bu tür mucizeleri yalanlamış olmaları ve aynı mucizeler bunlara da verilse onların da yalanlayıp tıpkı diğerleri gibi “Bu apaçık bir sihirdir!” diyerek, köklerini kazıyan bir azaba müstahak olacak olmalarıdır. Bu yüzden, biz senin peygamber olarak gönderildiğin bu kimselerin durumunu kıyamet gününe tehir etmeye karar vermiş bulunuyoruz.

[1980] Bunun ardından Allah Teâlâ öncekilerin istedikleri, sonra da gönderildiği vakit inkâr edip helâke mâruz kaldıkları mucizelerden biri olan Sâlih *Aleyhisselâm*’ın devesini anlatmıştır; çünkü Sâlih kavminin helâk edilişinin kalıntıları Arap memleketlerine yakındır, onların sınırlarındadır. Arap memleketlerine gelip gidenler onları gözleriyle görürler.

[1981] مُبْصِرَةً (aydınlatıcı olarak) kelimesi “delil olarak” anlamındadır. Bu kelime Mim’in fethası ile *mebsırat*^{en} şeklinde de okunmuştur. “Fakat ona zulmettiler!” Onu inkâr ettiler. “Oysa Biz âyetleri sadece korkutmak için gönderiyoruz.” “Ayetler”den maksat öncekilerin istemiş olduğu mucizeler ise, o zaman anlam; “Biz bu mucizeleri, ancak dünyevi azabın bir ön habercisi ve öncüsü olarak korkutmak üzere göndeririz; eğer korkmazlarsa azap başlarına gelir!” şeklindedir. Eğer “ayetler”le başka âyetleri kastediyorsa, o zaman mâna, “Biz Kur’ân ve diğer kitapların âyetlerini ancak ahiret azabından korkutmak maksadıyla göndeririz.” şeklindedir.

60. Hani sana da “Şüphesiz, senin Rabbin insanları kuşatmış bulunmakta!” demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı ve Kur’ân’da lânetlenen ağacı da sırf insanlar için imtihan vesilesi kılmıştık. Biz onları korkutuyoruz ama bu, onlara büyük bir azgınlıktan başka bir şey katmıyor.

[١٩٧٩] استعير المنع لترك إرسال الآيات من أجل صارف الحكمة. و «أن» الأولى منصوبة والثانية مرفوعة، تقديره: وما منعنا إرسال الآيات إلا تكذيب الأولين. والمراد: الآيات التي اقترحتها قريش من قلب الصفا ذهبًا ومن إحياء الموتى وغير ذلك: وعادة الله في الأمم أن من اقترح منهم آية فأجيب إليها ثم لم يؤمن أن يعاجل بعذاب الاستئصال، فالمعنى: وما صرفنا عن إرسال ما يقترحونه من الآيات إلا أن كذب بها الذين هم أمثالهم من المطبوع على قلوبهم كعاد وثمود، وأنها لو أرسلت لكذبوا بها تكذيب أولئك وقالوا هذا سحر مبين كما يقولون في غيرها، واستوجبوا العذاب المستأصل، وقد عزمنا أن نؤخر أمر من بعثت إليهم إلى يوم القيامة.

[١٩٨٠] ثم ذكر من تلك الآيات - التي اقترحها الأولون ثم كذبوا بها لما أرسلت فأهلكوا - واحدة: وهي ناقة صالح؛ لأن آثار هلاكهم في بلاد العرب قريبة من حدودهم يبصرها صادرهم وواردهم.

[١٩٨١] {مُبْصِرَةً} بينة. وقرئ «مبصرة» بفتح الميم {فَظَلَمُوا بِهَا} فكفروا بها {وَمَا نُرْسِلُ بِالآيَاتِ} إن أراد بها الآيات المقترحة فالمعنى لا نرسلها {إِلَا تَخْوِيفًا} من نزول العذاب العاجل كالطليعة والمقدّمة له، فإن لم يخافوا وقع عليهم وإن أراد غيرها فالمعنى: وما نرسل ما نرسل من الآيات كآيات القرآن وغيرها إلا تخويفًا وإنذارًا بعذاب الآخرة.

٦٠-﴿وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي القرآن وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلا طُغْيَانًا كَبِيرًا﴾

[1982] “Hani sana da ‘Şüphesiz, senin Rabbin insanları kuşatmış bulunmakta!’ demiştik.” Yani Rabbinin Kureyş’i ihata etmiş olduğunu sana vahyettiğimizi hatırla. Hani Bedir savaşını ve bu savaşta onları yeneceğini müjdelemiştik. Bu müjde “Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacak!” [Kamer 54/45]; “Nankörce inkâr edenlere de ki: Kesinlikle mağlûp edileceksiniz ve mutlaka Cehennem’e toplanacaksınız! Ne kötü yatak!” [Âl-i ʿİmrân 3/12] ve benzeri âyetlerdir. Burada da sanki bu müjde gerçekleşmiş gibi ifade edilmiş ve Yüce Allah’ın gelecekten haber verme ifadelerindeki âdeti olduğu üzere “Senin Rabbin kuşatmış bulunmakta.” denilmiştir. Bedir günü iki ordu karşılaştıkları zaman, Peygamber (s.a.) Hazret-i Ebû Bekr ile birlikte çadırda iken, “Allah’ım! Senden ahdini, vaadini istiyorum!” diye dua etmiş; sonra üzerinde zırh ile savaş meydanına çıkıp müminleri teşvik etmiş ve “Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacak!” [Kamer 54/45] âyetini okumuştur. Allah Teâlâ kâfirlerin yerle bir oluşunu ona rüyasında da göstermiş olabilir. Nitekim Bedir kuyularının yanına vardıklarında, yere işaret ederek; “Vallahi! Sanki düşmanların çarpılıp serilecekleri yerlere bakar gibiyim!” buyurmuş ve ardından “İşte, şurası falancanın yıkılacağı yer, şurası filancanın yıkılacağı yer.” diye göstermiştir [*Buhârî,* “Cihâd ve Siyer”, 88. Özetle].

[1983] Kureyşliler Hazret-i Peygamber (s.a.)’e Bedir günü hakkında vahyedilen ve rüyasında gösterilen şeyleri alaycı bir eda ile dillerine dolamışlar, alay maksadıyla, azabın derhal gelmesini istediklerini söylemişler ve “O zakkum ağacı ki günahkâr yiyeceğidir.” [Duhân 44/43-44] âyetini işittikleri zaman ise onu da alaya almış ve “Muhammed cehennem ateşinin taşları bile yakacağını iddia ediyor, sonra da o ateşin içinde ağaç biteceğini söylüyor!” demişlerdir. Oysa bu sözü söyleyen kimse Allah’ı hakkıyla takdir edememiştir. Zira Allah’ın bu ağacı ateşin yakmayacağı cinsten bir ağaç olarak yaratmasını inkâr etmelerine ne sebep vardır ki? Nitekim -Moğol Türklerinin memleketinde [Hindistan’da] yaşayan küçük bir hayvan olan- Semender tüyü böyledir; bu tüyden mendil yapılır; mendil kirlendiği zaman ateşe atılır, ateşte kir gider, mendil ise sağ salim kalır; ateş ona işlemez. Yine devekuşu ateşte kızarmış taş ve demir parçalarını yutar da bu ona hiç zarar vermez. Sonra bunlardan daha açık olanı şudur ki: Allah Teâlâ her bir ağacın içinde potansiyel olarak ateşi yaratmıştır. Fakat bu ateş o ağacı yakmaz. Hal böyleyken Allah’ın ateşin içinde ağaç yaratmasını neye dayanarak inkâr ediyorlar acaba!?

[١٩٨٢] {وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ} واذكر إذ أوحينا إليك أن ربك أحاط بقريش، يعني بشرناك بوقعة بدر وبالنصرة عليهم. وذلك قوله {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ} [القمر: ٤٥]، {قُلْ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ} [آل عمران: ١٢] وغير ذلك، فجعله كأن قد كان ووجد، فقال: أحاط بالناس على عادته في إخباره. وحين تزاحف الفريقان يوم بدر والنبي ﷺ في العريش مع أبي بكر رضي الله عنه كان يدعو ويقول: "اللهم إني أسألك عهدك ووعدك" ثم خرج وعليه الدرع يحرض الناس ويقول: {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ}. ولعلّ الله تعالى أراه مصارعهم في منامه. فقد كان يقول حين ورد ماء بدر "والله لكأني أنظر إلى مصارع القوم!" وهو يومىء إلى الأرض ويقول: هذا مصرع فلان، هذا مصرع فلان.

[١٩٨٣] فتسامعت قريش بما أوحي إلى رسول الله ﷺ من أمر يوم بدر وما أري» في منامه من مصارعهم، فكانوا يضحكون ويستسخرون ويستعجلون به استهزاء وحين سمعوا بقوله {إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ} [الدخان: ٤٣]، جعلوها سخرية وقالوا: إن محمدًا يزعم أن الجحيم تحرق الحجارة، ثم يقول ينبت فيها الشجر! وما قدر الله حق قدره من قال ذلك. وما أنكروا أن يجعل الله الشجرة من جنس لا تأكله النار! فهذا وبر السمندل وهو دويبة ببلاد الترك تتخذ منه مناديل، إذا اتسخت طرحت في النار فذهب الوسخ وبقي المنديل سالمًا لا تعمل فيه النار. وترى النعامة تبتلع الجمر وقطع الحديد الحمر كالجمر بإحماء النار فلا تضرها، ثم أقرب من ذلك أنه خلق في كل شجرة نارًا فلا تحرقها، فما أنكروا أن يخلق في النار شجرة لا تحرقها.

[1984] Anlam şöyledir: Mucizeler ancak kulları korkutmak için gönderilir, bu kimseler ise dünya azabı ile korkutulmuşlardır. Bu da Bedir günü öldürülmektir. Bizim sana vahyin ardından rüyanda da göstermiş olduğumuz ve onların alaya aldıkları şey kendileri için bir imtihandan ibarettir. Yine onlar ahiret azabı ile ve zakkum ağacı ile de korkutulmuşlardır. Fakat bunlar kendilerine tesir etmemiştir.

[1985] Daha sonra da onlar hakkında “Biz onları” dünya ve ahirete dair uyarılarla “korkutuyoruz; ama bu” korkutma “onlara büyük bir azgınlıktan başka bir şey katmıyor.” demiştir. Bu durumdaki bir topluluk, istedikleri mucizelerin gönderilmesinden nasıl korkar ki!?

[1986] Ayetteki “rüya”nın, İsra hadisesi olduğu da söylenmiş; İsra hadisesinin uykuda gerçekleştiğini söyleyenler bu yoruma tutunmuşlardır. İsra hadisesinin uyanıklık halinde gerçekleştiğini söyleyenler ise buradaki *rü’yâ*yı *ru’yet* (görmek) olarak tefsir etmişlerdir. Şu da söylenmiştir: Bu olayın rüya olarak isimlendirilmesi, olayı inkârcıların sözünü esas alarak ifade etme kabilindendir. Zira inkârcılar bu olayı imkânsız gördükleri için, ona “Kim bilir, belki de bir rüya ya da hayal görmüşsündür!” demişlerdi. Benzer şekilde bazı şeyler Kur’ân’da kâfirlerin verdikleri isimlerle isimlendirilmiştir. Sözgelimi “Sonra ilahlarına yöneldi.” [Sâffât 37/91], “Hani ortaklarım?!” [Nahl 16/27], “Bak bakalım tadına! Asıl şerefli, asıl güçlü sensin, öyle ya!” [Duhān 44/49] ifadeleri böyledir. Bunun, Mekke’ye gireceğine dair gördüğü rüya olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre Peygamber (s.a.) rüyasında el-Hakem’in [İbnü’l-Âs b. Ümeyye] evlatlarının [yani Emevilerin] kendi minberi ile tıpkı çocukların topla oynadığı gibi oynadıklarını görmüştür.

[1987] **Şayet** “Kur’ân’da zakkum ağacı nerede lânetlenmiştir?” **dersen şöyle derim:** Onu yiyen kâfir ve zalimler lânetlenince o da lânetlenmiş olmuştur. Zira ağacın bir günahı yoktur ki, gerçek anlamda lânetlensin. Ama ondan yiyenler lânetlenmiş olduğu için o da mecazen mel‘ûn ağaç diye nitelenmiştir. Allah’ın onu mel‘ûn diye nitelemesinin sebebi, lânetin rahmetten uzaklık anlamında olması ve bu ağacın da cehennemin dibinde, rahmetten en uzak yerde bulunmasından dolayı olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre Araplar, sevmedikleri ve zararlı yiyeceklerin tümüne mel‘ûn derlermiş. Vaktiyle onlardan birine bunu sormuştum da, “Evet, mel‘ûn yiyecek demek, pis, zehirli ve çürümüş yiyecektir.” demişti. İbn Ababs’tan nakledildiğine göre bu, içkiye katılan ve ağaçtan edinilen keşut isimli yiyecekmiş. Bundan maksadın, şeytan olduğu da, Ebû Cehl olduğu da söylenmiştir. Bu ifade *eş-şeceratu’l-mel‘ûnet^{ü}* şeklinde merfû‘ olarak da okunmuştur ki bu durumda bu ifade haberi hazfedilmiş mübteda olarak kabul edilmiş olmakta ve anlamı da, “Kur’ân’da lânetlenmiş olan mel‘ûn ağaç da böyledir.” şeklinde olmaktadır.

[١٩٨٤] والمعنى: أنّ الآيات إنما يرسل بها تخويفًا للعباد، وهؤلاء قد خوفوا بعذاب الدنيا وهو القتل يوم بدر. فما كان ما {أَرَيْنَاكَ} منه في منامك بعد الوحي إليك {إِلَا فِتْنَةً} لهم حيث اتخذوه سخريا وخوّفوا بعذاب الآخرة وشجرة الزقوم فما أثر فيهم.

[١٩٨٥] ثم قال فيهم: {وَنُخَوِّفُهُمْ} أي نخوفهم بمخاوف الدنيا والآخرة {فَمَا يَزِيدُهُمْ} التخويف {إِلَا طُغْيَانًا كَبِيرًا} فكيف يخاف قوم هذه حالهم بإرسال ما يقترحون من الآيات.

[١٩٨٦] وقيل: الرؤيا هي الإسراء، وبه تعلق من يقول: كان الإسراء في المنام، ومن قال: كان في اليقظة، فسر الرؤيا بالرؤية. وقيل: إنما سماها رؤيا على قول المكذبين حيث قالوا له: لعلها رؤيا رأيتها، وخيال خيل إليك، استبعادًا منهم، كما سمى أشياء بأساميها عند الكفرة، نحو قوله {فَرَاغَ إِلَى آلِهَتِهِمْ} [الصافات: ٩١]، {أَيْنَ شُرَكَائِىَ} [النحل: ٢٧]، {ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ} [الدخان: ٤٩] وقيل: هي رؤياه أنه سيدخل مكة. وقيل: رأى في المنام أن ولد الحكم يتداولون منبره كما يتداول الصبيان الكرة.

[١٩٨٧] فإن قلت: أين لعنت شجرة الزقوم في القرآن؟ قلت: لعنت حيث لعن طاعموها من الكفرة والظلمة؛ لأنّ الشجرة لا ذنب لها حتى تلعن على الحقيقة، وإنما وصفت بلعن أصحابها على المجاز. وقيل: وصفها الله باللعن، لأن اللعن الإبعاد من الرحمة، وهي في أصل الجحيم في أبعد مكان من الرحمة، وقيل تقول العرب لكل طعام مكروه ضار: ملعون، وسألت بعضهم فقال: نعم الطعام الملعون القشب الممحوق. وعن ابن عباس: هي الكشوث التي تتلوى بالشجر يجعل في الشراب. [وقيل: هي الشيطان] وقيل: أبو جهل. وقرئ «والشجرةُ الملعونةُ» بالرفع، على أنها مبتدأ محذوف الخبر، كأنه قيل: والشجرة الملعونة في القرآن كذلك.

61. Hani meleklere "Adem'e secde edin." demiştik, onlar da secde etmişlerdi. İblis müstesna... O demişti ki: "Ben (ki ateşten yaratılmış ulvî bir varlığım), Senin şu çamurdan yarattığın şeye secde eder miyim?!"

62. "Benden değerli kıldığın şeye bak! Beni Kıyamet gününe kadar geciktirirsen, pek azı müstesna, onun neslini tamamen avucumun içine alırım!"

63. Dedi ki: "Haydi git! Onlardan her kim sana uyarsa, sizin cezanız kesinlikle Cehennem'dir, hem de tam bir ceza olarak!.."

64. "Onlardan gücünün yettiğini sesinle yerinden oynat, süvari ve piyadelerinle üzerlerine giderek onları kendine meylettir, onların mallarına ve çocuklarına ortak ol, ve onlara (bol bol asılsız) vaatlerde bulun!" Nitekim Şeytan, onlara, sadece aldatıcı vaatlerde bulunuyor.

65. "Şüphesiz, Benim (halis/muvahhid ve mütevekkil) kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur. Vekil olarak da senin Rabbin yeter."

[1988] طِينًا (Çamur olarak) ifadesi ya ism-i mevsūlün ya da ona bağlı olan sıla cümlesinin halidir. İlk durumda âmil أَأَسْجُدُ (Secde eder miyim?) ifadesidir ve anlam "O çamur olduğu halde, yani aslı çamur olduğu halde ben ona secde eder miyim?" şeklindedir. İkinci durumda ise anlam, "Yaratıldığı esnada çamur olan şeye secde eder miyim?" şeklindedir.

[1989] أَرَأَيْتَكَ'deki Kâf hitap ifade eder ve devamındaki هذَا (bu) ifadesi mef'ûldür. Anlam, "'Benden değerli kıldığın', bana üstün tuttuğun şu şey hakkında haber ver. Ben ondan daha hayırlı olduğum halde neden onu benden üstün tuttun?" şeklindedir. Ancak sözün bu kısmını hazfederek muhtasar hale getirmiş; sonra da "Beni Kıyamet gününe kadar geciktirirsen…" diyerek yeni bir söze başlamıştır. [لَئِنْ أَخَّرْتَنِ'deki] Lâm, hazfedilmiş yeminin Lâm'ıdır.

[1990] "Onun neslini tamamen avucumun içine alırım!" Yani tamamını yoldan çıkarırım. أَحْتَنِكَنَّ fiili, *ihteneke'l-cerâdu el-ard*^{a} (Çekirge araziyi silip süpürdü.) ifadesindeki *ihteneke* fiilinden gelir. Bu fiil de *el-hanek*ten gelir. Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] *ehneke'ş-şâteyni* (Adam iki koyunu yedi bitirdi.) şeklinde Araplardan naklettiği söz de buna örnektir.

٦١-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا﴾

٦٢-﴿قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلا قَلِيلا﴾

٦٣-﴿قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا﴾

٦٤-﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الأَمْوَالِ وَالأَوْلادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلا غُرُورًا﴾

٦٥-﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلا﴾

[١٩٨٨] {طِينًا} حال إما من الموصول والعامل فيه أسجد، على: أأسجد له وهو طين، أي أصله طين. أو من الراجع إليه من الصلة على: أأسجد لمن كان في وقت خلقه طينًا.

[١٩٨٩] {أَرَءيْتَكَ} الكاف للخطاب، و{هذا} مفعول به. والمعنى: أخبرني عن هذا {الَّذِي كَرَّمْتَ} ه {عَلَيَّ} أي فضلته، لم كرمته عليّ وأنا خير منه؟ فاختصر الكلام بحذف ذلك، ثم ابتدأ فقال {لَئِنْ أَخَّرْتَنِى} واللام موطئة للقسم المحذوف.

[١٩٩٠] {لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ} لأستأصلنهم بالإغواء، من احتنك الجراد الأرض إذا جرد ما عليها أكلا، وهو من الحنك. ومنه ما ذكر سيبويه من قولهم: أحنك الشاتين أي أكلهما.

[1991] **Şayet** "Şeytan bu işin kendisi için kolay olacağını nereden bilmektedir. Zira bu gayba dair bir husustur?" **dersen şöyle derim:** Bunu ya meleklerden duymuştur ki -onlara da Allah Teâlâ haber vermiştir- ya da meleklerin "Orada bozuculuk yapacak birini mi yaratacaksın!?" [Bakara 2/30] şeklindeki sözlerinden çıkarmıştır. Yahut 'Âdem'i gözlemleyip taşıdığı özellikler üzerinde düşünmüş ve onun şehvetli bir mahlûk olduğunu anlamıştır. Vesvesesinin Adem *Aleyhisselâm*'a işlediğini görünce böyle dediği de söylenmiştir. Ancak onun bu sözü, Adem *Aleyhisselâm* ağaçtan yemeden önce söylediği açıktır.

[1992] "Haydi git" ifadesindeki gidiş, gelmenin tersi olan gitme değildir, aksine bunun mânası, "Sana bir mahrumiyet ve 'seni kendi haline bırakma' olarak, kendin için seçtiğin yolda yürü!" şeklindedir. Bunu takiben de onun bu kötü seçiminin ortaya çıkaracağı sonuç "Onlardan her kim sana uyarsa, sizin cezanız kesinlikle Cehennem'dir." şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifade tıpkı Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın Sâmirî'ye söylediği "Haydi git! Artık, hayatın boyunca 'Dokunmak yok!' diyeceksin!." [TāHâ 20/97] ifadesine benzemektedir.

[1993] **Şayet** "Şart cümlesinin cevabında yer alan zamirin مَنْ تَبِعَكَ (her kim sana tâbi olursa) ifadesine gitmesi için gaib sıygasında olması gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Evet gerekirdi, fakat burada cümlenin takdiri, "Cehennem onların ve senin cezandır." şeklindedir. Daha sonra, muhatap sıygası tağlib kuralı gereği gaib sıygasına tercih edilmiş ve "sizin cezanız" denilmiştir. Ayrıca bu "sizin cezanız" ifadesinin iltifat yoluyla, şeytana tâbi olanlara hitaben söylenmiş olması da mümkündür. "Hem de tam bir ceza olarak!" ifadesi "Sizin cezanız kesinlikle Cehennem'dir." ifadesindeki "cezalandırılacaksınız" mânası ile ya da gizli bir "cezalandırılacaksınız" fiili ile veya da hal ifadesi olarak mansuptur; çünkü ceza/karşılık kelimesi مَوْفُورًا (tam bir ceza olarak) ifadesi ile nitelenmiştir. *Mevfûr*, *müveffer* (bollaştırılmış) anlamındadır. *Fir li-sāhibike 'ırdahû firat*^{en} (Dostunun şerefini ikmal et!) denilir. *İstefezze*, hafife aldı demektir. *el-Fezz*^{ü}, hafif anlamındadır. *Eclib*, nâra anlamındaki *el-celebe*den gelir. *el-Hayl*, *el-hayyâle* (binici, süvari) anlamındadır. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in *yâ haylâ'llâhi'rkebî* (Ey Allah'ın süvarisi, Bin!) ifadesi [*Ebû Dâvûd*, "Cihad", 53] de buna örnektir. *er-Racl*[1], *râcil* (yaya) kelimesinin topluluk ismidir. Bunun bir benzeri, *er-rakb* ve *es-sahb* kelimeleridir. Bu kelime *fâ'il* anlamında *fe'il* vezninde وَرَجِلِكَ de okunmuştur ki bu durumda, *te'ib* ve *tâ'ib* kelimelerinin yorgun anlamında kullanımına benzer.

---

[1] Müfessir ve raclike kıraatini esas almış görünmektedir ki Hafs dışında tüm kārîler böyle okur. / ed.

[١٩٩١] فإن قلت: من أين علم أن ذلك يتسهل له وهو من الغيب؟ قلت: إما أن سمعه من الملائكة وقد أخبرهم الله به، أو خرجه من قولهم: أتجعل فيها من يفسد فيها، أو نظر إليه فتوسم في مخايله أنه خلق شهواني. وقيل: قال ذلك لما عملت وسوسته في آدم، والظاهر أنه قال ذلك قبل أكل آدم من الشجرة.

[١٩٩٢] {اذْهَبْ} ليس من الذهاب الذي هو نقيض المجيء، إنما معناه: امض لشأنك الذي اخترته خذلانا وتخلية، وعقبه بذكر ما جرّه سوء اختياره في قوله {فَمَن تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ} كما قال موسى عليه السلام للسامري {فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ} [طه: ٩٧].

[١٩٩٣] فإن قلت: أما كان من حق الضمير في الجزاء أن يكون على لفظ الغيبة ليرجع إلى من تبعك؟ قلت: بلى، ولكن التقدير: فإنّ جهنم جزاؤهم وجزاؤك، ثم غلب المخاطب على الغائب فقيل: جزاؤكم. ويجوز أن يكون للتابعين على طريق الالتفات، وانتصب {جَزَاءً مَّوفُورًا} بما في {فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ} من معنى تجازون. أو بإضمار تجازون. أو على الحال؛ لأنّ الجزاء موصوف بالموفور، والموفور الموفر. يقال: فر لصاحبك عرضه فرة. استفزّه: استخفه. والفز: الخفيف {وَأَجْلِبْ} من الجلبة وهي الصياح. والخيل: الخيالة. ومنه قوله ﷺ: "يا خيل الله اركبي" والرجل اسم جمع للراجل. ونظيره: الركب والصحب. وقرئ «ورجلك»، على أن فعلا بمعنى فاعل، نحو: تعب وتاعب.

Racilike, yaya topluluğunla, piyadelerinle anlamındadır. Cim de zamme olabilmektedir, bu durumda *hadis* (hoş sohbet) kelimesinin *hadüs* şeklinde, *nedis* (fetanet sahibi) kelimesinin *nedüs* şeklinde okunmasına benzer. Nitekim *racül*^{ün} *racil*^{ün} (adam gibi adam) ifadesi kullanılır. İfade *ricâlike* ve *ruccâlike* şeklinde de okunmuştur.

[1994] **Şayet** "İblis'in sesiyle onları yerinden oynatması, süvari ve piyadeleri ile onları kendine celbetmesi ne mânaya gelir?" **dersen şöyle derim:** Bu bir benzetme olup, İblis'in yoldan çıkarmış olduğu kimseler üzerinde tasallutu, bir topluluğun başına dikilen ve onları yerlerinden söküp atacak, içlerini korku ve endişe ile dolduracak şekilde nâra atan, süvari ve yaya birlikleri ile onların üzerine saldırıp onları kökünden kazıyıp atan bir savaşçının durumuna benzetilmiştir. "Sesinle" ifadesinin "şerre çağırmanla" anlamında; "süvari ve yaya birlikleri"nin ise "fesat ehlinden olan tüm yaya ve binekliler" anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine, İblis'in atlı ve yaya birliklerinin olması mümkün görülmüştür. Mallara ve çocuklara ortak olmak ise, İblis'in malları ve çocukları vesile ederek onları sürüklediği bütün günahlardır ki faiz, haram kazanç, *bahîre*, *sâibe* gibi (bazı hayvanları haramlaştırmak şeklindeki) uygulamalar, fısk yolunda mal harcama, israf, zekât vermeme, haram yoldan evlat sahibi olma, babası olmadığı halde birinin babası olduğunu iddia etme, çocuklara 'Abdül-'Uzzâ (Uzza'nın kulu) ve Abdü'l-Hâris (Hâris'in kulu) gibi isimler koyma, çocukları Yahudi ve Hıristiyan olarak yetiştirme, onları kötü mesleklere, kınanmış pis işlere yönlendirme ve benzeri hususlardır.

[1995] "Ve onlara" asılsız, yalan "vaatlerde bulun." İlahların şefaatçi olacağı, soylu neseplere sahip olanların Allah nezdinde değerli olacağı şeklindeki vaatlerle tövbeyi ertelemek, tövbe etmeden de günahların affedileceğini düşünmek, Allah'ın merhametine güvenmek, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in büyük günahlar için şefaatçi olacağını düşünmek, cehennemde yanıp kül olduktan sonra ateşten çıkmayı ümit etmek, dünyayı ahirete tercih etmek gibi hususlar bunlar arasında yer alır.

[1996] "Şüphesiz, Benim" sâlih "kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur." Yani onları yoldan çıkarmaya kudretin yoktur. "Vekil olarak da" onlara "senin Rabbin yeter." Onlar senden sığınma konusunda O'na tevekkül ederler. Bunun bir benzeri "Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna." [Hicr 15/40] ifadesidir.

ومعناه: وجمعك الرجل، وتضم جيمه أيضًا فيكون مثل حدِث وحدُث، وندِس وندُس، وأخوات لهما. يقال: رجُلٌ رجِلٌ. وقرئ «رِجَالِك، و«رُجَّالِك».

[١٩٩٤] فإن قلت: ما معنى استفزاز إبليس بصوته وإجلابه بخيله ورجله؟ قلت: هو كلام ورد مورد التمثيل، مثلت حاله في تسلطه على من يغويه بمغوار أوقع على قوم فصوّت بهم صوتًا يستفزهم من أماكنهم ويقلقهم عن مراكزهم، وأجلب عليهم بجنده من خيالة ورجالة حتى استأصلهم. وقيل: بصوته، بدعائه إلى الشر. وخيله ورجله: كلّ راكب وماش من أهل العيث، وقيل: يجوز أن يكون لإبليس خيل ورجال. وأما المشاركة في الأموال والأولاد فكل معصية يحملهم عليها في بابهما، كالربا والمكاسب المحرّمة، والبحيرة والسائبة، والإنفاق في الفسوق، والإسراف. ومنع الزكاة، والتوصل إلى الأولاد بالسبب الحرام، ودعوى ولد بغير سبب، والتسمية بعبد العزى وعبد الحارث، والتهويد والتنصير، والحمل على الحرف الذميمة والأعمال المحظورة وغير ذلك.

[١٩٩٥] {وَعِدْهُمْ} المواعيد الكاذبة. من شفاعة الآلهة والكرامة على الله بالأنساب الشريفة، وتسويف التوبة ومغفرة الذنوب بدونها، والاتكال على الرحمة، وشفاعة الرسول في الكبائر والخروج من النار بعد أن يصيروا حممًا، وإيثار العاجل على الآجل.

[١٩٩٦] {إِنَّ عِبَادِى} يريد الصالحين {لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} أي لا تقدر أن تغويهم. {وَكَفَى بِرَبّكَ وَكِيلًا} لهم يتوكلون به في الاستعاذة منك. ونحوه قوله {إِلَا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ} [الحجر: ٤٠].

[1997] **Şayet** “Allah’ın, kullarına musallat olup onları saptırmasını, yoldan çıkarmasını İblis’e emretmesi, onları şerre davet edip hayırdan alıkoymasını emretmesi nasıl caiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı günahkârlara “Dilediğinizi yapın!” [Fussilet 41/40]) emri gibi, mahrum bırakma ve kişiyi kendi haliyle baş başa bırakma anlamındaki emirlerdendir.

66. Sizin Rabbiniz O’dur ki lûtfundan (rızık) arayasınız diye gemileri sizin için denizde yüzdürür. Size karşı gerçekten merhametlidir (Rahîm).

67. Denizde başınıza bir sıkıntı gelince, yalvardıklarınızın hepsi zihninizden kaybolur, sadece O kalır. Ama O sizi kurtarıp karaya çıkardığında yüz çevirirsiniz! Çok nankördür insanoğlu!..

[1998] يُزْجِي “hareket ettirir, seyr ettirir” anlamındadır. الضُّرُّ (sıkıntı) boğulma korkusudur. “Yalvardıklarınızın hepsi zihninizden kaybolur, sadece O kalır.” Başınıza gelen hadiselerde, kendilerine yalvardıklarınızın tamamı aklınızdan, fikrinizden çıkıp gider, sadece Allah kalır, O’ndan başkasını hatırlamazsınız. Böyle bir vakitte O’ndan başkasına dua etmez, O’ndan başkasının rahmetini ümit etmezsiniz. O’ndan başkasının size yardım etmeye kudretinin yeteceğini aklınıza bile getirmezsiniz. Ya da O’ndan başka dua ettiklerinizden hiçbiri sizi kurtaramaz. Ayrıca burada, “Dua ettiğiniz ilahlarınız size yardıma gelmez, fakat sadece Allah’ın sizi kurtarmasını ümit edersiniz.” şeklinde istisna-i munkatı da söz konusu olabilir.

68. Peki O’nun, sizi kara tarafında yere batırmayacağından ya da taş getiren bir fırtına göndermeyeceğinden emin misiniz?! Sonra bir vekil de bulamazsınız kendinize!

69. Yoksa siz, inkâr etmenizden dolayı O’nun sizi tekrar oraya döndürerek üzerinize kırıp geçiren bir fırtına gönderip, sizi suda boğmayacağından da mı eminsiniz?! Sonra, Bizden öcünüzü alacak birini de bulamazsınız!

[1999] أَفَأَمِنْتُمْ ifadesinde soru Hemze’si yadırgama mânası taşır. Fâ ise bu ifadeyi hazfedilmiş diğer bir ifadeye atfeder. Cümlenin takdiri, “Kurtuldunuz da emin mi oldunuz ve bu durum sizi yüz çevirmeye sevk etti?” şeklindedir.

[١٩٩٧] فإن قلت: كيف جاز أن يأمر الله إبليس بأن يتسلط على عباده مغويًا مضلًا، داعيًا إلى الشر، صادًا عن الخير؟ قلت: هو من الأوامر الواردة على سبيل الخذلان والتخلية، كما قال للعصاة: اعملوا ما شئتم.

٦٦-﴿رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾

٦٧-﴿وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الإِنْسَانُ كَفُورًا﴾

[١٩٩٨] {يُزْجِى} يجري ويسير. والضرّ: خوف الغرق {ضَلَّ مَن تَدْعُونَ إِلا إِيَّاهُ} ذهب عن أوهامكم وخواطركم كلّ من تدعونه في حوادثكم إلا إياه وحده، فإنكم لا تذكرون سواه، ولا تدعونه في ذلك الوقت ولا تعقدون برحمته رجاءكم، ولا تخطرون ببالكم أنّ غيره يقدر على إغاثتكم، أو لم يهتد لإنقاذكم أحد غيره من سائر المدعوّين. ويجوز أن يراد: ضلّ من تدعون من الآلهة عن إغاثتكم، ولكنّ الله وحده هو الذي ترجونه وحده على الاستثناء المنقطع.

٦٨-﴿أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلا﴾

٦٩-﴿أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا﴾

[١٩٩٩] {أَفَأَمِنتُمْ} الهمزة للإنكار، والفاء للعطف على محذوف تقديره: أنجوتم فأمنتم، فحملكم ذلك على الإعراض.

[2000] **Şayet** “جانِبَ الْبَرِّ (kara tarafında) ifadesi ne ile mansuptur?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade أَنْ يَخْسِفَ (batırmayacağından) ifadesinin mef‘ûlüdür ve tıpkı “Nihayet, onu ve sarayını öyle bir yerin dibine geçirdik ki!..” [Kasas 28/81] âyetindeki الأَرْضَ (yerin dibine) ifadesi gibidir. بِكُمْ (sizi) ise haldir. Anlam, “Kara tarafını yerin dibine batırmayacağından, yani siz üzerinde iken ters yüz etmeyeceğinden[emin misiniz?]” şeklindedir. “Peki ‘taraf’ kelimesinin zikredilmesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, bütün yön ve tarafların Allah’ın kudreti açısından eşit konumda olduğunu, kara olsun deniz olsun O’nun helâk kudretinin ve sebeplerinin her tarafta bulunduğunu, boğulmanın sadece deniz tarafına mahsus olmadığını, aksine nasıl ki deniz tarafından boğulma tehlikesi söz konusu ise karada da bunun benzeri olan ‘yerin dibine geçme’ tehlikesinin bulunduğunu, onun da tıpkı suyun altında kalmak gibi toprağın altında kalıp kaybolmak olduğunu, dolayısıyla Allah nezdinde karanın ve denizin eşit olduğunu, denizde kadir olduğu şeye karada da kadir olduğunu, bu sebeple aklı başında olan insanın her yerde aynı ölçüde Allah’tan korkması gerektiğini ifade eder.

[2001] “Ya da taş getiren bir fırtına göndermeyeceğinden...” حاصِبًا *er-rîhu’lletî tahsıbu*, yani “size taş fırlatan fırtına” demektir. Mâna, “Altınızdan sizi yerin dibine batıracak bir helâk gelmese de, Allah’ın üzerinize göndereceği, başınıza taş fırlatan bir rüzgâr ile pekâlâ üzerinizden de azap gelebilir! O zaman bu azap sizin için denizde boğulmaktan daha şiddetli olur.” şeklindedir. “Sonra” bütün bunları başınızdan savabilecek “bir vekil de bulamazsınız kendinize!”

[2002] أَمْ أَمِنْتُمْ Sizin şimdi kurtarmış olduğu denize tekrar dönmenizi, gemilere binmenizi sağlayacak ihtiyaç ve sebeplerinizi artırıp kuvvetlendirmesinden, böylece tekrar denize döndüğünüzde üzerinize bir fırtına göndererek sizi cezalandırmayacağından “emin misiniz?”

[2003] قاصِفًا şiddetli bir gürültüsü olan, adeta kırıp geçiren fırtına demektir. Uğradığı her şeyi kırıp geçiren fırtına olduğu da söylenmiştir. فَيُغْرِقَكُمْ ifadesi Tâ ile *fe-tuğrikaküm* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, “Rüzgârın sizi boğmasından” anlamına gelir. Yine hem bu fiil hem de *yahsifu*, *yursile* ve *yu‘îdeküm* fiilleri Yâ ile okunduğu gibi Nun ile de okunmuştur. *et-Tebî‘* hak talebinde bulunan kimse demektir. Nitekim Yüce Allah’ın *fe’ttibâ‘un bi’l-ma‘rûf* (Örfe uygun bir şekilde talep edilir. [Bakara 2/178]) ifadesinde de böyle kullanılmıştır. Şemmâh da şöyle demiştir:

Borçlunun, alacaklısından kaçtığı gibi

[٢٠٠٠] فإن قلت: بم انتصب {جَانِبَ الْبَرِّ}؟ قلت: بيخسف مفعولًا به، كالأرض في قوله {فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ} [القصص: ٨١]. و{بِكُمْ} حال. والمعنى: أن يخسف جانب البر، أي يقلبه وأنتم عليه. فإن قلت فما معنى ذكر الجانب؟ قلت: معناه أنّ الجوانب والجهات كلها في قدرته سواء، وله في كل جانب برًا كان أو بحرًا سبب مرصد من أسباب الهلكة، ليس جانب البحر وحده مختصًا بذلك، بل إن كان الغرق في جانب البحر، ففي جانب البر ما هو مثله وهو الخسف؛ لأنه تغييب تحت التراب كما أنّ الغرق تغييب تحت الماء، فالبرّ والبحر عنده سيان يقدر في البر على نحو ما يقدر عليه في البحر، فعلى العاقل أن يستوي خوفه من الله في جميع الجوانب وحيث كان.

[٢٠٠١] {أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا} وهي الريح التي تحصب، أي ترمي بالحصباء، يعني أو إن لم يصبكم بالهلاك من تحتكم بالخسف، أصابكم به من فوقكم بريح يرسلها عليكم فيها الحصباء يرجمكم بها، فيكون أشدّ عليكم من الغرق في البحر {وَكِيلًا} من يتوكل بصرف ذلك عنكم.

[٢٠٠٢] {أَمْ أَمِنتُمْ} أن يقوّي دواعيكم ويوفر حوائجكم إلى أن ترجعوا فتركبوا البحر الذي نجاكم منه فأعرضتم، فينتقم منكم بأن يرسل.

[٢٠٠٣] {عَلَيْكُمْ قَاصِفًا} وهي الريح التي لها قصيف وهو الصوت الشديد، كأنها تتقصف أي تتكسر. وقيل: التي لا تمرّ بشيء إلا قصفته {فَيُغْرِقَكُم} وقرئ «بالتاء» أي الريح «وبالنون» وكذلك: نخسف، ونرسل، ونعيدكم، قرئت بالياء والنون. التبيع: المطالب، من قوله {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} [البقرة: ١٧٨] أي مطالبة. قال الشماخ:

كَمَا لاَذَ الْغَرِيمُ مِنَ التَّبِيعِ

[2004] Yine *fülân*^{ün} *ʿalâ fülân*^{in} *tebîʿ*^{ün} *bi-hakkihî* (Falanca filancanın hakkını talep ediyor.) denilir. Anlam, “Biz onlara yapacağımızı yaparız da sonra, yaptığımıza karşılık bizden herhangi bir şey talep edecek, bizden intikam alacak, onların öcünü alacak kimse bulamazlar.” şeklindedir. Bu ifade tıpkı ولا يَخَافُ عُقْبَاهَا (“Orayı cezalandırırken de [kimseden] korkmuyordu!” [Şems 91/15]) ifadesi gibidir.

[2005] “İnkâr etmenizden” yani nimete karşı nankörlüğünüzden “dolayı.” Bununla onların Allah kendilerini kurtardığında yüz çevirmelerini kastetmektedir.

70. Evet, Biz, Ademoğullarına değer verdik, onları karada ve denizde (çeşitli araçlarla) taşıdık, tertemiz nimetlerden rızıklandırdık ve yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.

[2006] ʿÂdemoğlunun değer ve fazileti babında şöyle denilir: Allah Teâlâ onu akıl, nutk (konuşma), temyîz, yazma, güzel sûret, normal boy, dünya ve ahirete dair işleri sevk ve idare etmek gibi özelliklerle değerli kılmıştır. Allah’ın, ʿÂdemoğullarını yeryüzünden olan her şeye hâkim kılarak ve her şeyi emirlerine amade kılarak değerli kıldığı da söylenmiştir. Yine Âdemoğlu dışında bütün canlıların yiyeceklerini direkt ağzıyla yediği de söylenmiştir. Anlatıldığına göre; bir defasında Hârûn er-Reşîd’e yemeği getirilmiş, o da kaşık getirilmesini istemiş. O sırada yanında bulunan Ebû Yûsuf [v. 182/798] ona, “Atan İbn Abbâs [v. 68/688] Yüce Allah’ın “Biz ʿÂdem oğlunu değerli kıldık” âyetini ʿOnlara yemek yiyecekleri parmaklar verdik’ şeklinde tefsir etmiştir” demiş; o sırada kaşıklar getirilmiş, fakat Reşîd kaşıkları geri çevirip, yemeği elleriyle yemiştir.

[2007] “Yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.” Yani melekler dışındakilere üstün kıldık. Allah katındaki yüce konumlarıyla sadece meleklerin, kendilerine üstün kılınmış olması üstünlük olarak insanlara yeter.

[2008] Şu Mücbire’ye şaşarım doğrusu! Nasıl da her şeyi ters yüz edip hakikat karşısında kibirleniyorlar!? Hatta bu kibir âdetleri onları çok büyük bir suça, insanı meleklere üstün tutmaya cür’et ettirmiş, Allah’ın melekleri yücelttiğini, onları tazim ile zikrettiğini bildiren âyetleri işittikleri, Allah’ın melekleri nereye yerleştirmiş; onları kendisine nasıl yakınlaştırmış, peygamberlerin ümmetleri içerisindeki konumları neyse onları da peygamberler içerisinde o konuma yerleştirmiş olduğunu bildikleri halde bunu yapmışlardır.

[٢٠٠٤] يقال: فلان على فلان تبيع بحقه، أي مصيطر عليه مطالب له بحقه. والمعنى: أنا نفعل ما نفعل بهم، ثم لا تجد أحدًا يطالبنا بما فعلنا انتصارًا منا ودركًا للثأر من جهتنا. وهذا نحو قوله {وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا} [الشمس: ١٥].

[٢٠٠٥] {بِمَا كَفَرْتُمْ} بكفرانكم النعمة، يريد: إعراضهم حين نجاهم.

٧٠-﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً﴾

[٢٠٠٦] قيل في تكرمة ابن آدم: كرّمه الله بالعقل، والنطق، والتمييز، والخط، والصورة الحسنة والقامة المعتدلة، وتدبير أمر المعاش والمعاد. وقيل بتسليطهم على ما في الأرض وتسخيره لهم. وقيل: كل شيء يأكل بفيه إلا ابن آدم، وعن الرشيد: أنه أحضر طعامًا فدعا بالملاعق وعنده أبو يوسف، فقال له: ''جاء في تفسير جدك ابن عباس: قوله تعالى {وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ} جعلنا لهم أصابع يأكلون بها''، فأحضِرتِ الملاعق، فردّها وأكل بأصابعه.

[٢٠٠٧] {عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا} هو ما سوى الملائكة وحسب بني آدم تفضيلًا أن ترفع عليهم الملائكة وهم هم ومنزلتهم عند الله منزلتهم.

[٢٠٠٨] والعجب من المجبرة كيف عكسوا في كل شيء وكابروا، حتى جسرتهم عادة المكابرة على العظيمة التي هي تفضيل الإنسان على الملك، وذلك بعد ما سمعوا تفخيم الله أمرهم وتكثيره مع التعظيم ذكرهم، وعلموا أين أسكنهم، وأنى قربهم، وكيف نزلهم من أنبيائه منزلة أنبيائه من أممهم،

Üstelik, aşırı taassupları onları bu konuda birtakım rivayetler, haberler derlemeye kadar sürüklemiştir ki bunlardan birine göre melekler, “Rabbimiz! Sen ‘Âdem oğullarına dünyayı verdin, orada yiyorlar, istifade ediyorlar. Bize ise bunu vermedin, bu yüzden bunu bize ahirette ver.” demişler, Allah Teâlâ da “İzzetim ve celâlim için söylüyorum ki, kendi ellerimle yaratmış olduğum ‘Âdem’in zürriyetini kendisine sadece bir ol emri verdiğim ve hemen olan bir varlık gibi kılmam.” buyurmuştur. Yine Ebû Hüreyre’den Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Allah katında mümin, kendi katındaki meleklerden daha değerlidir.” şeklinde bir hadisini rivayet etmişlerdir [*İbn Mâce*, “Fiten”, 7]. Onların işledikleri hatalardan biri de bu âyetteki *kesîr*^{an} (çoğundan) ifadesini *cemî‘*^{an} (hepsinden) şeklinde tefsir etmeleridir. Bu konuda öyle bir mahrumiyet halindedirler ki dil zevkinden büsbütün yoksun duruma düşmüşler ve “Yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.” ifadesini “Yarattıklarımızın hepsine üstün kıldık.” şeklinde tefsir etmelerinin ne kadar yanlış ve çirkin olduğunu idrak edemez olmuşlardır. Oysa bu ifadeyi “yarattıklarımızın hepsinden” şeklinde tefsir etmek onların boğazlarına daha beter düğüm olacak, gözlerine daha büyük bir çöp olarak batacaktır, fakat onlar bunun farkında bile değillerdir. Onların sanki Cebrail *Aleyhisselâm*’ın Lût kavminin şehirlerini helâk etmiş olmasından öfkelenmiş gibi *mele-i a‘lâ*ya düşmanlık beslemek için ne kadar uzak yorumlar yaptıklarına, ne kadar kurnazca bahaneler ileri sürdüklerine bir baksana! Doğrusu, bu nefret onların kalplerinden hiç ayrılmamaktadır.

71. Bütün insanları önderleri ile birlikte çağıracağımız gün kimin amel defteri sağından verilmişse, onlar defterlerini okuyacak ve kıl kadar zulme uğramayacaklardır.

[2009] نَدْعُوا (çağırırız) ifadesi bu şekilde Nun ile okunduğu gibi Yâ ile *yed‘û* (çağırır) şeklinde de okunmuştur. Yine *yud‘â küllü ünâs*^{in} (Tüm insanlar çağrılır.) şeklinde meçhul fiil olarak da okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *ef‘â* (yılan) kelimesini *ef‘av* şeklinde okuyan lehçeye göre buradaki Elif’i Vav’a dönüştürerek *yud‘av küllü ünâs*^{in} şeklinde okumuştur. Bu durumda zarf (*yevme*), başındaki gizli bir *üzkür* (zikret) ifadesi ile mansuptur. Ancak *yud‘a**v***daki Vav’ın çoğulluk alameti olduğu, tıpkı وأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا (Gizlice fısıldaştılar zalim olanları.” [Enbiyâ 21/3]) ifadesindeki gibi[1] olduğu da söylenebilir. Merfû‘ olması ihtimali ise tıpkı [وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ (Saf 61/7)] âyetindeki *yud‘â*da olduğu gibi takdir iledir. Kelimenin sonundaki Nun[2], zamir olmadığı ve sadece çoğul alameti olduğu için çok da önem arz etmemektedir. Bu yüzden de zikredilmemiştir.

---

[1] Yani وأَسَرُّوا ifadesinde fiil fâ‘ili ile birlikte söylenmişken, الَّذِينَ ظَلَمُوا buyrularak fiile 2. bir fâ‘il isnat edilmesi kabilinden. Hatta bazıları, asıl bunun fâ‘il olduğunu, وأَسَرُّوا kelimesinin وأَسَرَّ olması gerektiğini iddia etmişlerdir. / ed.

[2] Yani yevme yud‘avne olması gerekirken… / ed.

ثم جرّهم فرط التعصب عليهم إلى أن لفقوا أقوالًا وأخبارًا منها: قالت الملائكة: (ربنا إنك أعطيت بني آدم الدنيا يأكلون منها ويتمتعون ولم تعطنا ذلك، فأعطناه في الآخرة. فقال: وعزتي وجلالي، لا أجعل ذرّية من خلقت بيدي كمن قلت له كن فكان). ورووا عن أبي هريرة أنه قال: لمؤمن أكرم على الله من الملائكة الذين عنده. ومن ارتكابهم أنهم فسروا {كثيرًا} بمعنى «جميع» في هذه الآية، وخذلوا حتى سلبوا الذوق فلم يحسوا ببشاعة قولهم: "وفضلناهم على جميع ممن خلقنا"، على أن معنى قولهم "عَلَى جَمِيعٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا" أشجى لحلوقهم وأقذى لعيونهم، ولكنهم لا يشعرون. فانظر إلى تمحلهم وتشبثهم بالتأويلات البعيدة في عداوة الملأ الأعلى، كأنّ جبريل عليه السلام غاظهم حين أهلك مدائن قوم لوط، فتلك السخيمة لا تنحل عن قلوبهم.

٧١- ﴿يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾

[٢٠٠٩] قرئ يدعو، بالياء والنون. و«يدعى كل أناس»، على البناء للمفعول. وقرأ الحسن «يدعوا كل أناس»، على قلب الألف واوًا في لغة من يقول: أفعو. والظرف نصب بإضمار اذكر. ويجوز أن يقال: إنها علامة الجمع، كما في {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣] والرفع مقدّر كما في يدعى، ولم يؤت بالنون قلة مبالاة بها، لأنها غير ضمير، ليست إلا علامة.

[2010] “Önderleri ile” yani önder kabul ettikleri peygamberler veya din büyükleri ile ya da kitap ve dinleri ile. Nitekim *yâ etbâ‘a fülânⁱⁿ, yâ ehle dîni kezâ ve kitâbi kezâ* (Ey falanın takipçileri! Ey falan dinin mensupları! Ey falan kitabın mensupları!) ifadeleri kullanılır. Bu ifadenin, “amel defterleri ile” anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre o gün “Ey hayır defteri sahipleri! Ey şer defteri sahipleri!” şeklinde seslenilecektir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] kıraatinde bu ifade *bi-kitâbihim* (kitapları ile) şeklindedir.

[2011] Tefsire sonradan dâhil edilen bid‘at görüşlerden birine göre ise *imâm* ifadesi *ümm* (anne) kelimesinin çoğulu olup, kıyamet günü insanlar anneleri ile çağrılacaklardır ve babalarıyla değil de anneleriyle çağrılmalarındaki hikmet, Îsâ *Aleyhisselâm*’ın hakkını gözetmek, Hazret-i Hasan [v. 50/670] ve Hüseyin’in [v. 61/680] şereflerini ortaya koymak ve veled-i zina olarak dünyaya gelmiş kimseleri rezil rüsva etmemektir. Bunlardan hangisinin -görüşün kendisinin mi yoksa gerekçesinin mi- daha uyduruk ve bid‘at olduğunu bilemedim doğrusu!..

[2012] Bu çağrılan kimselerden “kimin amel defteri sağından verilmişse, onlar defterlerini okuyacak…” Söylendiğine göre “onlar” ifadesinin kullanılmış olmasının sebebi, مَنْ أُوتِيَ (kime verilmişse) ifadesindeki çoğul mânasıdır. **Şayet** “Defteri soldan verilenler okumayacakmış gibi neden sadece defteri sağdan verilecek olanların okuyacağı söylenmiştir?” **dersen şöyle derim:** Onlar da okuyacaklardır, fakat kitaplarında olanı gördükleri zaman sorguya çekilen kimsenin azarlanmadan ve kendisinden intikam alınmadan önce, utancından işlediği suçlar için eyvah etmesi, kötülüklerini itiraf etmesi gibi bir duruma düşecekler, rezil rüsva olacaklar, dilleri tutulacak, kekeleyecekler, iki kelimeyi bir araya getiremez duruma gelecekler ve böylece, okumaları sanki okumama gibi olacaktır. Oysa defterlerini sağdan alanların durumu bunun tam tersidir. Zira onlar defterlerini en güzel ve açık şekilde okuyacaklar, hatta sadece kendilerinin okuması ile yetinmeyecek, mahşer halkına dönüp “Alın işte, okuyun amel defterimi!” [Hakka 69/19] diyeceklerdir.

[2013] “Kıl kadar zulme uğramayacaklar,” sevaplarından en küçük bir şey eksiltilmeyecektir. Bu ifade tıpkı “Hiçbir haksızlığa uğratılmadan.” [Meryem 19/60] ve “Ne zulme uğrayacağından ne de hakkının yeneceğinden endişe eder.” [TâHâ 20/112] ifadeleri gibidir.

72. Her kim de burada körse âhirette de kördür, yol bakımından da daha sapkındır.

[٢٠١٠] {بِإِمَامِهِمْ} بمن ائتموا به من نبيّ أو مقدّم في الدين، أو كتاب، أو دين، فيقال: يا أتباع فلان، يا أهل دين كذا وكتاب كذا، وقيل: بكتاب أعمالهم، فيقال: يا أصحاب كتاب الخير، ويا أصحاب كتاب الشرّ. وفي قراءة الحسن «بكتابهم».

[٢٠١١] ومن بدع التفاسير: أن الإمام جمع أمّ، وأن الناس يدعون يوم القيامة بأمهاتهم، وأن الحكمة في الدعاء بالأمهات دون الاباء رعاية حق عيسى عليه السلام، وإظهار شرف الحسن والحسين، وأن لا يفتضح أولاد الزنا. وليت شعري أيهما أبدع؟ أصحة لفظه أم بهاء حكمته؟

[٢٠١٢] {فَمَنْ أُوتِىَ} من هؤلاء المدعوّين {كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُوْلَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ} قيل أولئك، لأن من أوتي في معنى الجمع. فإن قلت: لم خص أصحاب اليمين بقراءة كتابهم؟ كأن أصحاب الشمال لا يقرأون كتابهم؟ قلت: بلى، ولكن إذا اطلعوا على ما في كتابهم، أخذهم ما يأخذ المطالب بالنداء على جناياته، والاعتراف بمساويه، أمام التنكيل به والانتقام منه، من الحياء والخجل والانخزال، وحبسة اللسان، والتتعتع، والعجز عن إقامة حروف الكلام، والذهاب عن تسوية القول؛ فكأن قراءتهم كلا قراءة. وأما أصحاب اليمين فأمرهم على عكس ذلك، لا جرم أنهم يقرؤن كتابهم أحسن قراءة وأبينها، ولا يقنعون بقراءتهم وحدهم حتى يقول القارىء لأهل المحشر: {هَاؤُمُ اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ} [الحاقة: ١٩].

[٢٠١٣] {وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا} ولا ينقصون من ثوابهم أدنى شيء، كقوله {وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا} [مريم: ٦٠]، {فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا} [طه: ١١٢].

٧٢-﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلا﴾

[2014] Anlam, “Kim dünyada körse, ahirette de aynı şekilde kör olacaktır, hatta körden daha şaşkın halde olacaktır” şeklindedir. Görme duyusu bozuk olduğu için gözle görülen şeyleri algılayamayan anlamındaki *a‘mâ* (kör) kelimesi ile, isti‘âre olarak, kurtuluş yolunu bulamayan kimse ifade edilmektedir. Böyle biri, dünyada gözlem ve tefekkürde bulunmadığı için hidayet yolunu bulamamıştır, ahirette ise artık o yolu bulmak kendisine fayda vermeyecektir.

[2015] İkinci *a‘mâ* (kör) kelimesinin ism-i tafdil, yani “daha da kör” anlamında olmasını da mümkün görmüşlerdir. Bu yüzden Ebû ‘Amr [v. 154/771] bunlardan ilkini imâle ile, ikincisini ise tefhīm ile okumuştur; çünkü ism-i tafdil kalıbı *men* (her kim) ifadesi ile tamamlanır. Bu yüzden, ikinci *a‘mâ*(nın sonun)daki Elif, tıpkı أعمالُكُمْ kelimesindeki Elif gibi kelime ortasında yer alan Elif hükmündedir. İlk *a‘mâ*ya ise hiçbir şey taalluk etmemektedir; bu yüzden de içerisindeki Elif, sonda yer alan Elif hükmündedir ve imâle ile okunur.

73. (Resûlüm!) Bunlar az daha “Bizim sana vahyettiğimizden başka şeyler uydurup Bize isnat edesin” diye seni ayartacaklardı!.. -Seni ancak o zaman velî edineceklerdi!-

74. Gerçek şu ki şayet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin!

75. Ama o zaman, Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin iki katını tattırırdık! Sonra kendini Bize karşı koruyacak birini de bulamazdın!

[2016] Rivayete göre Sakīf kabilesi, Hazret-i Peygamber (s.a.)’e “Bize Araplara karşı iftihar edeceğimiz birtakım ayrıcalıklar vermedikçe senin emrin altına girmeyiz! Öşür vermeyiz, cihat için toplanmayız, namazda eğilmeyiz, bizim lehimize olan her faizi alırız, aleyhimize olan her faiz ise bizden kaldırılacak! Lât’tan bir sene istifade etmemize izin vereceksin, senenin başında da onu kendi ellerimizle kırmayız! Vadimiz olan Vecc’e gelip ağacını keseni def etme hakkımız olacak. Araplar sana ‘Neden böyle yaptın!?’ diye sorduklarında, onlara ‘Bunu bana Allah emretti!’ diyeceksin.” Demişler ve sonra yazmak için belge getirmişler. Kâtip *Bismillâhirrahmânirrahîm*. Bu, Allah Resulü Muhammed’den Sakīf’e yazılmış olan belgedir: Bunlar öşür vermeyecekler, cihat için toplanmayacaklar…” yazmış; o sırada Sakīfliler “Ve namazda eğilmeyecekler” diye söylemişler;

[٢٠١٤] معناه: ومن كان في الدنيا أعمى، فهو في الآخرة أعمى كذلك {وَأَضَلُّ سَبِيلًا} من الأعمى: والأعمى مستعار ممن لا يدرك المبصرات لفساد حاسته، لمن لا يهتدي إلى طريق النجاة: أما في الدنيا فلفقد النظر. وأما في الآخرة، فلأنه لا ينفعه الاهتداء إليه.

[٢٠١٥] وقد جوزوا أن يكون الثاني بمعنى التفضيل. ومن ثم قرأ أبو عمرو الأوّل ممالا، والثاني مفخمًا، لأن أفعل التفضيل تمامه بمن، فكانت ألفه في حكم الواقعة في وسط الكلام، كقولك: أعمالكم وأما الأوّل فلم يتعلق به شيء، فكانت ألفه واقعة في الطرف معرضة للإمالة.

٧٣-﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ وَإِذًا لَاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا﴾

٧٤-﴿وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا﴾

٧٥-﴿إِذًا لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا﴾

[٢٠١٦] روي أنّ ثقيفًا قالت للنبي ﷺ: لا ندخل في أمرك حتى تعطينا خصالًا نفتخر بها على العرب: لا نعشر؛ ولا نحشر، ولا نجبي في صلاتنا، وكل ربا لنا فهو لنا، وكل ربا علينا فهو موضوع عنا، وأن تمتعنا باللات سنة، ولا نكسرها بأيدينا عند رأس الحول، وأن تمنع من قصد وادينا وجّ فعضد شجره، فإذا سألتك العرب: لم فعلت ذلك؟ فقل: إن الله أمرني به، وجاؤا بكتابهم فكتب: بسم الله الرحمن الرحيم: هذا كتاب من محمد رسول الله لثقيف: لا يعشرون ولا يحشرون، فقالوا: ولا يجبون.

Peygamber (s.a.) susmuş, sonra onlar kâtibe, “Yaz, onlar namazda eğilmeyecekler diye yaz!” demişler. Kâtip ise Peygamber (s.a.)’e bakmış… O sırada Hazret-i Ömer (r.a.) ayağa kalkıp kılıcını çekmiş ve “Ey Sakīfliler! Peygamberimizin kalbini ateşle (esefle) doldurdunuz!.. Allah da sizin kalplerinizi ateşle doldursun!” demiş. “Biz seninle değil, Muhammed’le konuşuyoruz!” demişler… Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.[1]

[2017] Bir diğer rivayete göre ise Kureyşliler Peygamber (s.a.)’e, “Rahmet âyetini azap âyeti, azap âyetini rahmet âyeti olarak değiştir, sana inanalım.” demişler. Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.

[2018] وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ (Az daha seni ayartacaklardı.) ifadesindeki *in*, *inne*nin hafifletilmiş halidir. Lâm da bu *in*in olumsuzlama edatı olan *in*den ayırt edilmesini sağlamaktadır. Anlam, şöyledir: Durum şudur ki onlar seni ayartmaya, fitneciler olarak seni aldatmaya yaklaşmışlardı

[2019] “Bizim sana vahyettiğimizden” yani bizim emir ve nehiylerimizden, vaat ve tehdilerimizden “başka şeyler uydurup Bize isnat edesin diye” yani söylemediklerimizi uydurup bize isnat edesin diye. Burada onların vaatleri tehdit olarak, tehditleri de vaat olarak değiştirme şeklindeki isteklerini ve Sakīf’in Allah’ın indirmediği şeyleri Allah’a atfetme şeklindeki önerilerini kastetmektedir. “Seni ancak o zaman velî edineceklerdi!” Eğer onların isteklerine tâbi olsaydın o zaman seni velî edinirlerdi. Onların velîsi olup, benim velâyetimden çıkmış olacaktın!

[2020] “Şayet sana sebat vermemiş olsaydık” seni sabit kılmamız ve korumamız olmasaydı “sen de az da olsa onlara meyletmiştin;” onların aldatma ve tuzaklarına meyledeyazmıştın! Bu ifade Allah tarafından Hazret-i Peygamber (s.a.)’e verilmiş ziyade bir destek ve motivasyondur ki müminlere yönelik bir lütuf da içermektedir. “Ama o zaman” yani onlara en ufak bir şekilde meyletmiş olsaydın “Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin iki katını tattırırdık!” Yani sana ahiret azabını ve kabir azabını iki kat tattırırdık.

[2021] **Şayet** “Bu sözün[2] aslı nedir?” **dersen şöyle derim:** Aslı, “Sana hayatın azabını ve ölümün azabını tattırırdık.” şeklindedir; çünkü iki türlü azap vardır; ölümdeki azap -yani kabir azabı- ve ahiret hayatındaki azap ki o da cehennem ateşidir. *Dı‘f* (ikiye katlama) ifadesi de bu azabın sıfatı olarak kullanılmış olup “Sen de Ateş’ten bunlara kat kat bir azap ver.” [A‘râf 7/38] ifadesine benzer.

---

[1] Bu rivayette mekkî bir ayetin medenî bir olgu üzerine nazil olduğu söylenmiş olmaktadır. Oysa Sakîflilerin bu teklifleri ve daha sonra İslamiyet’le müşerref olmaları oldukça muahhar / geç bir dönemdir [h. 9 / m. 630]. / ed.

[2] Yani ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ (hayatın katbekatı ve ölümün katbekatı) ifadesinin. / ed.

فسكت رسول الله ﷺ ثم قالوا للكاتب: اكتب: ولا يجبون، والكاتب ينظر إلى رسول الله، فقام عمر بن الخطاب ﵁ فسل سيفه وقال: أسعرتم قلب نبينا يا معشر ثقيف أسعر الله قلوبكم نارًا، فقالوا: لسنا نكلم إياك، إنما نكلم محمدًا. فنزلت.

[٢٠١٧] وروي أنّ قريشًا قالوا له: اجعل آية رحمة آية عذاب، وآية عذاب آية رحمة، حتى نؤمن بك، فنزلت.

[٢٠١٨] {وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ} إن مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والمعنى: أن الشأن قاربوا أن يفتنوك أي يخدعوك فاتنين.

[٢٠١٩] {عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} من أوامرنا ونواهينا ووعدنا ووعيدنا {لِتفْتَرِيَ عَلَيْنَا} لتقول علينا ما لم نقل، يعني ما أرادوه عليه من تبديل الوعد وعيدًا والوعيد وعدًا، وما اقترحته ثقيف من أن يضيف إلى الله ما لم ينزله عليه {وَإِذًا لَاتَّخَذُوكَ} أي ولو اتبعت مرادهم لاتخذوك {خَلِيلًا} ولكنت لهم وليًا وخرجت من ولايتي.

[٢٠٢٠] {وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ} ولولا تثبيتنا لك وعصمتنا {لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ} لقاربت أن تميل إلى خدعهم ومكرهم، وهذا تهييج من الله له وفضل تثبيت، وفي ذلك لطف للمؤمنين. {إِذًا} لو قاربت تركن إليهم أدنى ركنة {لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ} أي لأذقناك عذاب الآخرة وعذاب القبر مضاعفين.

[٢٠٢١] فإن قلت: كيف حقيقة هذا الكلام؟ قلت: أصله لأذقناك عذاب الحياة وعذاب الممات، لأن العذاب عذابان: عذاب في الممات وهو عذاب القبر، وعذاب في الحياة الآخرة وهو عذاب النار. والضعف يوصف به، نحو قوله {فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ} [الأعراف: ٣٨] بمعنى مضاعفًا.

Dolayısıyla ifadenin aslı, “Sana hayatta katbekat azap ve ölümde de katbekat azap tattırırdık.” şeklindedir. Ama daha sonra sıfat ile nitelenen kelime (*azâb*) hazfedilmiş, sıfat yani katbekat (ضِعْف) kelimesi onun yerine kullanılmıştır. Ardından, sıfat olan kelime, nitelediği kelime gibi tamlamaya girmiş ve “hayatın katbekatı ve ölümün katbekatı” denilmiştir. Nitekim “hayatın elemini de, ölümün elemini de sana tattırırdık” denilmiş olsaydı da aynı durum söz konusu olacaktı. Ayrıca hayatın katbekat azabı ifadesiyle dünya hayatının azabının, “ölümün katbekat azabı” ile de ölümden sonra gelen kabir azabının ve cehennem azabının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “O zaman sana günahkârlar için dünya hayatında âcil olarak verilen azabı tattırır, bunu ölümden sonrasına tehir etmezdik.” şeklindedir.

[2022] “Neredeyse” ifadesinin kullanılması ve “az da olsa” ifadesiyle onlara olan meylin azlığının ifade edilmiş olması, buna rağmen devamında çok şiddetli bir tehdit ve her iki cihanda da katbekat azap uyarısı yapılmış olması, çirkin bir fiili işleyen kimsenin değeri ve konumu ne kadar yüksek olursa, o fiili işlemenin o kadar fazla çirkin hale geleceğine dair çok açık bir delildir. -Bu sebepledir ki Ehl-i ‘Adl ve’t-Tevhid (Mu‘tezile) mezhebinin büyük üstatları, Mücbire’nin çirkin fiilleri Allah’a isnat etmelerini çok büyük bir günah olarak değerlendirmişlerdir. -Allah Teâlâ çirkin fiillerden bütünüyle münezzehtir.- Yine bu ifadede, azgınlara karşı gösterilebilecek en ufak bir yakınlığın, müdâna ve gevşekliğin Allah’a karşı çıkmak, onun velâyetinden dışarı çıkmak olduğu, O’nun gazap ve cezasını gerektirdiği konusunda da delil bulunmaktadır. Dolayısıyla mümine düşen, bu âyeti okuduğu zaman durup düşünmektir. Zira bu âyet, üzerinde iyice düşünmeyi gerektirmektedir. Bu âyet hakkında düşünen kimsenin *haşyet* hissetmesi, Allah’ın dinine olan bağlılık ve hamiyetinin artması gerekir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in bu âyet inzâl edildiği zaman, “Allah’ım! Beni bir göz açıp kapayıncaya kadar dahi olsa kendi nefsime bırakma!” diye dua ettiği nakledilmiştir.

76. Bunların seni yerinden-yurdundan koparıp seni oradan çıkarmalarına ramak kaldı! Ama o zaman, kendileri de senin ardından çok az bir süre kalabilirler!

77. Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimizle ilgili (ilahî) kanun üzere... ki Bizim kanunumuzda değişiklik bulamazsın.

فكان أصل الكلام: لأذقناك عذابًا ضعفًا في الحياة، وعذابًا ضعفًا في الممات. ثم حذف الموصوف وأقيمت الصفة مقامه وهو الضعف، ثم أضيفت الصفة إضافة الموصوف فقيل: ضعف الحياة وضعف الممات، كما لو قيل: لأذقناك أليم الحياة وأليم الممات. ويجوز أن يراد بضعف الحياة عذاب الحياة الدنيا، وبضعف الممات ما يعقب الموت من عذاب القبر وعذاب النار، والمعنى: لضاعفنا لك العذاب المعجل للعصاة في الحياة الدنيا، وما نؤخره لما بعد الموت.

[٢٠٢٢] وفي ذكر الكيدودة وتقليلها، مع إتباعها الوعيد الشديد بالعذاب المضاعف في الدارين - دليل بين على أن القبيح يعظم قبحه بمقدار عظم شأن فاعله وارتفاع منزلته، ومن ثم استعظم مشايخ العدل والتوحيد رضوان الله عليهم نسبة المجبرة القبائح إلى الله - تعالى عن ذلك علوًا كبيرًا - وفيه دليل على أن أدنى مداهنة للغواة مضادة لله وخروج عن ولايته، وسبب موجب لغضبه ونكاله. فعلى المؤمن إذا تلا هذه الآية أن يجثو عندها ويتدبرها، فهي جديرة بالتدبر، وبأن يستشعر الناظر فيها الخشية وازدياد التصلب في دين الله. وعن النبي ﷺ أنها لما نزلت كان يقول: «اللهم لا تكلني إلى نفسي طرفة عين».

٧٦-﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلافَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

٧٧-﴿سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا﴾

[2023] Mekkelilerin düşmanlık ve tuzakları ile seni “yurdundan” Mekke toprağından, “çıkarmalarına ramak kaldı. Ama o zaman, kendileri de senin ardından” yani seni çıkardıktan sonra “çok az bir zaman kalabilirler!” Zira Allah onları helâk edecektir. Nitekim Yüce Allah’ın buyurduğu gibi olmuş ve onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)’in çıkarılmasının ardından Bedir’de helâk edilmişlerdir. Bunun mânasının “Eğer seni çıkaracak olurlarsa develerine varıncaya kadar tamamının kökü kazınacaktır!” şeklinde olduğu da söylenmiştir ki Peygamber (s.a.)’i Mekke’den Mekkeliler çıkarmış değildir, aksine o Rabbinin emri ile hicret etmiştir. İfadenin “Seni Arap diyarından çıkaracaklardı.” anlamında olduğu da, “Medine’den çıkaracaklardı.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Zira Peygamber (s.a.) Medine’ye hicret ettiği zaman Yahudiler ona haset etmiş ve onun kendilerine yakın olmasını hoş karşılamamışlar, toplanıp yanına gelmiş ve “Ey Ebu’l-Kāsım! Peygamberler sadece Şam’da gönderilir. Orası kutsal bir topraktır ve İbrâhim’in hicret ettiği yerdir. Eğer sen de Şam’a gidersen sana inanır, tâbi oluruz. Biliyoruz ki seni Şam’a gitmekten alıkoyan tek şey Rumların korkusudur. Eğer gerçekten Allah’ın peygamberi isen o zaman Allah seni onlardan koruyacaktır.” demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) Medine’nin birkaç mil dışına -bir görüşe göre Zülhuleyfe’ye- karargâh kurmuş, bütün ashabı onun yanında toplanmış ve insanlar onun kendilerinin Allah’ın dinine girmesi yönündeki gayreti sebebiyle Şam’a gitme konusunda kararlı olduğunu görmüşler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, o da geri dönmüştür.

[2024] لا يَلْبَثُونَ ifadesi *lâ yelbesûneke* şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] kıraatinde ise *ize*^{n} (o zaman) ifadesinin amel etmesi ile *lâ yelbesû* şeklinde okunmuştur. “Peki bu iki okuyuşun gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** Meşhur olan *lâ yelbesûne* kıraatinde fiil fiile atfedilmiştir ve *kâde*nin haberi olduğu için merfû‘dur. *Kâde*nin haberi olarak gelen fiil, isim konumundadır. Übeyy b. Kâ‘b’ın kıraatinde ise *iz*^{en} *lâ yelbesû* ifadesi başlı başına bir cümle olup, *ve in kâdû le-yestefizzûneke* (Seni çıkarmalarına ramak kalmıştı.) cümlesine atıftır. خلفَكَ ifadesi[1] خِلَافَكَ (senin ardından) şeklinde de okunmuştur. Şair bu ifadeyi şöyle kullanmıştır:

> Beldeleri silinip gitti arkalarından; tıpkı hasır yapan kadınların hurma liflerini sağa sola yayması gibi [bakımsız, karmakarışık]

Buradaki *hılâfehum* da “onlardan sonra” anlamındadır.

---

[1] Müfessir İbn ‘Âmir, Hamza, Kisaî, Şeyh Yakup ve Hafs dışındakilerin halfeke kıraatini esas almaktadır. / ed.

[٢٠٢٣] {وَإِنْ كَادُوا} وإن كاد أهل مكة {لَيَسْتَفِزُّونَكَ} ليزعجونك بعداوتهم ومكرهم {مِنَ الأَرْضِ} من أرض مكة {وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ} لا يبقون بعد إخراجك {إِلَّا} زمانًا {قَلِيلًا} فإن الله مهلكهم وكان كما قال، فقد أهلكوا ببدر بعد إخراجه بقليل. وقيل: معناه ولو أخرجوك لاستؤصلوا عن بكرة أبيهم. ولم يخرجوه، بل هاجر بأمر ربه. وقيل: من أرض العرب. وقيل: من أرض المدينة، وذلك. أن رسول الله ﷺ لما هاجر حسدته اليهود وكرهوا قربه منهم، فاجتمعوا إليه وقالوا: يا أبا القاسم، إن الأنبياء إنما بعثوا بالشام وهي بلاد مقدّسة وكانت مهاجر إبراهيم، فلو خرجت إلى الشام لآمنّا بك واتّبعناك، وقد علمنا أنه لا يمنعك من الخروج إلا خوف الروم، فإن كنت رسول الله فالله مانعك منهم، فعسكر رسول الله ﷺ على أميال من المدينة، وقيل: بذي الحليفة، حتى يجتمع إليه أصحابه ويراه الناس عازمًا على الخروج إلى الشام لحرصه على دخول الناس في دين الله، فنزلت، فرجع.

[٢٠٢٤] وقرئ «لا يلبثون»، وفي قراءة أبيّ «لا يلبثوا» على إعمال «إذا». فإن قلت: ما وجه القراءتين؟ قلت: أما الشائعة فقد عطف فيها الفعل على الفعل. وهو مرفوع لوقوعه خبر كاد، والفعل في خبر كاد واقع موقع الاسم. وأما قراءة أبيّ ففيها الجملة برأسها التي هي إذًا لا يلبثوا، عطف على جملة قوله {وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ} وقرئ «خلافك» قال:

عَفَتِ الدِّيَارُ خِلَافَهُمْ فَكأَنَّمَا بَسَطَ الشَّوَاطِبُ بَيْنَهُنَّ حَصِيرًا

أي بعدهم.

[2025] “Peygamberlerimizle ilgili kanun üzere” yani peygamberlerini aralarından kovup çıkaran her kavme dair Allah’ın kanunu, onları helâk etmektir. سُنَّةً (kanun) kelimesi tekit bildiren mastar olarak mansuptur, yani “Allah işte bu kanunu kanun olarak koymuştur.” anlamındadır.

78. Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl. Özellikle (uzun uzun Kur’ân okuduğun) sabah namazını... Zira sabah namazı şahitlidir.

79. Geceleyin de -sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere- onunla (yani Kur’ân ve namazla) uykunu böl. Bakarsın, Rabbin seni ‘hamd’ etmeye değer bir yere gönderir.

[2026] *Deleket eş-şems*^{ü} ifadesi “Güneş battı.” anlamına gelir; “Zeval buldu, yani tam tepe noktasını geçti.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Cebrail bana güneşin zeval anında (*dülûk*) geldi ve öğle namazını kıldırdı.” buyurduğu rivayet edilmiştir. Ovalamak anlamındaki *delk*ten türemiştir; çünkü insan Güneş’e baktığı zaman gözlerini ovalar. *Dülûk* zeval vakti anlamında ise o zaman âyet, beş vakit namazı ifade eder. Yok güneşin batışı anlamında ise o zaman öğlen ve ikindi hariç diğer namazları ifade eder. *el-Ğasak* karanlık demektir ki akşam namazının vakti anlamına gelir. قُرْآنَ الْفَجْرِ sabah namazı anlamındadır. Bu namaz *kur’ân* olarak isimlendirilmiştir, çünkü Kur’ân okumak namazın bir rüknüdür. Tıpkı diğer rükünleri olan *rükû*, *secde* ve *kunût* kelimeleri ile namazın kastedilmesi de böyledir. Bu âyet kıraatin namazın bir rüknü olmadığı görüşünde olan Ebû Bişr İsmail b. İbrâhim İbn ‘Uleyye [v. 193/808] ve Ebû Bekr el-Esamm [v. 201/816] aleyhine delildir.

[2027] “Şahitlidir” gece ve gündüz melekleri ona şahitlik ederler. Bunlardan bir kısmı o esnada inmekte, diğer bir kısmı da çıkmaktadır. Bu namaz gece divanının sonunda, gündüz divanının ise başındadır. Ya da “Genellikle ona pek çok namaz kılan kimse şahit olur, katılır.” anlamında veya “Onun hakkı çok kalabalık cemaat tarafından şahitlik edilmesi, kılınmasıdır.” anlamındadır. قُرْآنَ الْفَجْرِ ifadesinin sabah namazında uzunca Kur’ân okumaya teşvik olması da mümkündür; çünkü insanlar bu namaza çok katılım gösterirler ve böylece insanların çokça Kur’ân dinlemeleri, sevabın da çoğalması sağlanır. Bu sebeple sabah namazı, namazlar içerisinde, en uzun Kur’ân okunan namazdır.

[٢٠٢٥] {سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا} يعني أن كل قوم أخرجوا رسولهم من بين ظهرانيهم، فسنة الله أن يهلكهم، ونصبت نصب المصدر المؤكد، أي سن الله ذلك سنة.

٧٨-﴿أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾

٧٩-﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾

[٢٠٢٦] دلكت الشمس: غربت. وقيل: زالت. وروي عن النبي ﷺ: «أتاني جبريل عليه السلام لدلوك الشمس حين زالت الشمس. فصلى بي الظهر» واشتقاقه من الدلك، لأن الإنسان يدلك عينه عند النظر إليها، فإن كان الدلوك الزوال فالآية جامعة للصلوات الخمس، وإن كان الغروب فقد خرجت منها الظهر والعصر. والغسق: الظلمة، وهو وقت صلاة العشاء {وَقُرْآنَ الْفَجْرِ} صلاة الفجر، سميت قرآنا وهو القراءة، لأنها ركن، كما سميت ركوعًا وسجودًا وقنوتًا. وهي حجة على ابن علية والأصم في زعمهما أن القراءة ليست بركن.

[٢٠٢٧] {مَشْهُودًا} يشهده ملائكة الليل والنهار، ينزل هؤلاء، ويصعد هؤلاء؛ فهو في آخر ديوان الليل وأول ديوان النهار، أو يشهده الكثير من المصلين في العادة. أو من حقه أن يكون مشهودًا بالجماعة الكثيرة. ويجوز أن يكون {وَقُرْآنَ الْفَجْرِ} حثًا على طول القراءة في صلاة الفجر، لكونها مكثورًا عليها، ليسمع الناس القرآن فيكثر الثواب؛ ولذلك كانت الفجر أطول الصلوات قراءة.

[2028] “Geceleyin de” gecenin bir kısmına sana vazife olarak “onunla uykunu böl.” *Teheccüd* kelimesi, namaz için uykuyu terk etmek demektir. Aynı kalıptaki *te'essüm* günahı terk etmek, *taharruc* da zorluğu terk etmektir. Aynı şekilde uykuya da teheccüd denilir.

[2029] “Sana mahsus bir nafile olarak” yani senin için beş vakit namaza ilave olarak. نَافِلَةً kelimesi *teheccüd*^en^ kelimesi yerine kullanılmıştır, çünkü teheccüd, ilave ibadettir. Dolayısıyla teheccüd ve nafilenin her ikisini de ortak bir anlam bir araya getirir. Mâna, “Teheccüd sana farz olan namazlara ilave olarak, sadece sana mahsus bir farz kılınmıştır.” şeklindedir; çünkü bu namaz diğerleri için nafiledir. مَقامًا مَحْمُودًا ifadesi zarf olarak mansuptur, yani “Umulur ki kıyamet günü Rabbin seni hamd etmeye değer bir yere ulaştırır.” anlamındadır. Ya da “gönderir” ifadesi “ikame eder” anlamını ihtiva eder. Bu ifadenin “Seni hamde değer bir yer sahibi olarak gönderir.” anlamında hal olması da mümkündür. مَقامًا مَحْمُودًا ifadesi, “içerisinde bulunan kimsenin ve onu görüp tanıyan herkesin hamd ettiği makam” demektir. Bu, hamd etmeyi gerektiren bütün değerli nimetleri içine alan mutlak bir ifadedir.

[2030] Bundan maksadın şefaat olduğu da söylenmiştir, ancak bu sadece bu kelimenin anlamına dâhil olan türlerden biridir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] “Evvelkilerin ve sonrakilerin sana hamd edip, seni öveceği ve bütün mahlûkata üstün olacağın bir makamdır ki o makamda sen istersin verilir, şefaat edersin şefaatin kabul edilir, senin sancağının altında olmayan hiç kimse kalmaz.” dediği nakledilmiştir. Ebû Hüreyre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in “O, ümmetime şefaat edeceğim makamdır.” dediğini nakletmiştir [*Buhârî*, “Tevhid”, 23. Özetle]. Huzeyfe b. el-Yemân'ın [v. 36/656] şöyle dediği nakledilmiştir: İnsanlar düz bir mekânda toplanırlar, hiç kimse konuşmaz; ilk çağrılan Muhammed *Aleyhisselâm* olur. O da “Buyur!.. Memnuniyetle!.. Sana şer ulaşamaz. Hidayetteki, senin hidayet ettiğindir. Kulun senin huzurundadır; seninle ve sana yöneliktir. Senden ancak yine sana sığınılır ve kurtulunur. Mübareksin, müteâlsin! Beyt'in Rabbi olan sen, her tür eksikten münezzehsin!” der. İşte, “Bakarsın, Rabbin seni ‘hamd’ etmeye değer bir yere gönderir.” âyeti bunu anlatmaktadır.[1]

80. Ve de ki: Ya Rabbi! Beni gireceğim yere hayırlısıyla sok, çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkar. Ve bana katından güçlü bir yardımcı destek bahşet.

---

[1] Bu ayete dair farklı bir yaklaşım için bkz. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1146/13438.pdf

[٢٠٢٨] {وَمِنَ اللَّيْلِ} وعليك بعض الليل {فَتَهَجَّدْ بِهِ} والتهجد ترك الهجود للصلاة، ونحو التأثم والتحرّج. ويقال أيضًا في النوم: تهجد.

[٢٠٢٩] {نَافِلَةً لَكَ} عبادة زائدة لك على الصلوات الخمس، وضع نافلة موضع تهجدًا؛ لأن التهجد عبادة زائدة فكان التهجد والنافلة يجمعهما معنى واحد. والمعنى أن التهجد زيد لك على الصلوات المفروضة فريضة عليك خاصة دون غيرك، لأنه تطوع لهم {مَقَامًا مَحْمُودًا} نصب على الظرف، أي عسى أن يبعثك يوم القيامة فيقيمك مقامًا محمودًا. أو ضمن يبعثك معنى يقيمك. ويجوز أن يكون حالا بمعنى أن يبعثك ذا مقام محمود. ومعنى المقام المحمود: المقام الذي يحمده القائم فيه، وكل من رآه وعرفه وهو مطلق في كل ما يجب الحمد من أنواع الكرامات.

[٢٠٣٠] وقيل: المراد الشفاعة، وهي نوع واحد مما يتناوله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: مقام يحمدك فيه الأولون والآخرون، وتشرف فيه على جميع الخلائق: تسأل فتعطى، وتشفع فتشفع، ليس أحد إلا تحت لوائك. وعن أبي هريرة عن النبي ﷺ: «هو المقام الذي أشفع فيه لأمّتي» وعن حذيفة يجمع الناس في صعيد واحد، فلا تتكلم نفس، فأوّل مدعوّ محمد ﷺ فيقول: «لبيك وسعديك والشرّ ليس إليك، والمهديّ من هديت، وعبدك بين يديك وبك وإليك، لا ملجأ ولا منجى منك إلا إليك، تباركت وتعاليت، سبحانك رب البيت» قال: فهذا قوله {عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا}.

٨٠- ﴿وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا﴾

[2031] *Medhale* ve *mahrace* kelimeleri zamme ile *mudhale* ve *muhrace* şeklinde de okunmuştur. Zamme ile okunduğuna mastar anlamında, fetha ile okunduğunda ise “Beni sok, ben de hayırlısıyla (sadakat sahibi olarak) gireyim.” şeklindedir. Yani:

- “Beni kabre, kendisinden razı olduğun, tertemiz, kötülüklerden arınmış kimse olarak sok, diriliş anında da oradan kendisinden razı olduğun, saygınlıkla karşılanacak, gazabından emin bir şekilde çıkar.” anlamındadır. Bu ifadenin *diriliş*ten bahseden ifadelerin hemen ardından gelmiş olması buna delâlet eder.
- Âyetin, Hazret-i Peygamber (s.a.)’e hicret etmesi emredildiği zaman nâzil olduğu da söylenmiştir, yani Medine’ye girmesi ve Mekke’den çıkması kastedilmektedir.
- Mekke’den müşriklerden kurtulup emin bir şekilde çıkması ve yine Mekke’ye fetih esnasında muzaffer bir şekilde girmesinin kastedildiği de,
- Mağaraya (Sevr mağarasına) sağ salim girip sağ salim çıkmasının kastedildiği de,
- Çok ağır bir iş olan nübüvvet yükünü yüklenmeye girmesi ve kendisine verilen görevi kusursuz bir şekilde yerine getirmiş olarak bu görevden çıkmasının kastedildiği de,
- İtaatin kastedildiği de,
- Girilen her iş ve yeri kapsayan umumi bir ifade olduğu da söylenmiştir.

[2032] “Destek” “beni muhaliflerime karşı destekleyecek bir delil” ya da “küfre karşı İslâm’a yardım edecek kuvvetli bir mülk ve güç” anlamındadır. Nitekim bu duasına icabet edilmiş ve kendisine “Allah seni insanlardan korur.” [Mâide 5/67]; “Galip gelecekler elbette Allah’ın taraftarlarıdır.” [Mâide 5/56]; “(Resulünü) bütün dinlerin ışığını sönük bırakacak hak din’ ile gönderen O’dur.” [Tevbe 9/33] ve “Allah, onları da mutlaka egemen kılacağını (vaat etmiştir).” [Nûr 24/55] buyurmuştur. Yine ona Fars ve Rum krallıklarına hâkim olacağını vaat etmiş ve bu vaadini de gerçekleştirmiştir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) ‘Attâb b. Esîd’i Mekke’ye vali tayin etmiş ve ona “Git, seni *ehlullah*a[1] vali tayin ettim.” buyurmuştur,

---

[1] Kâbe’ye komşuluk ve hizmetlerinden dolayı ehlullah (Allah’ın ehli) sayılan Mekkelilere. / ed.

[٢٠٣١] قرئ «مدخل ومخرج» بالضم والفتح: بمعنى المصدر. ومعنى الفتح: أدخلني فأدخل مدخل صدق، أي

- أدخلني القبر مدخل صدق: إدخالًا مرضيًا على طهارة وطيب من السيئات، وأخرجني منه عند البعث إخراجًا مرضيًا، ملقى بالكرامة، آمنا من السخط، يدل عليه ذكره على أثر ذكر البعث.

- وقيل: نزلت حين أمر بالهجرة، يريد إدخال المدينة والإخراج من مكة.

- وقيل: إدخاله مكة ظاهرًا عليها بالفتح، وإخراجه منها آمنًا من المشركين،

- وقيل: إدخاله الغار وإخراجه منه سالمًا،

- وقيل إدخاله فيما حمله من عظيم الأمر - وهو النبوة - وإخراجه منه مؤديًا لما كلفه من غير تفريط،

- وقيل: الطاعة،

- وقيل: هو عام في كل ما يدخل فيه ويلابسه من أمر ومكان.

[٢٠٣٢] {سُلْطَانًا} حجة تنصرني على من خالفني. أو ملكًا وعزا قويًا ناصرًا للإسلام على الكفر مظهرًا له عليه، فأجيب دعوته بقوله {وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} [المائدة: ٦٧]. {فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ} [المائدة: ٥٦]، {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} [التوبة: ٣٣]، {لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ} [النور: ٥٥]. ووعده لينزعنّ ملك فارس والروم، فيجعله له. وعنه ﷺ: أنه استعمل عتّاب بن أَسِيد على أهل مكة وقال «انطلق فقد استعملتك على أهل الله!»

ʻAttâb ise münafıklara karşı çok şiddetli, müminlere karşı da çok şefkatli davranmış ve "Allah'a yemin olsun ki cemaatle namazdan geri kalan birini bulursan onun boynunu vururum! Çünkü namazdan ancak münafık geri kalır!" demiştir. Bunun üzerine Mekkeliler "*Ehlullah*a çok katı bir bedevi olan ʻAttâb b. Esîd'i mi vali tayin ettiniz ya Rasûlâllah!" demişler, o da şöyle buyurmuştur: "Ben rüyamda ʻAttâb b. Esîd'in cennetin kapısında olduğunu, kapının tokmağını kavrayıp şiddetle çarptığını ve nihayet kapının kendisine açıldığını ve içeri girdiğini gördüm. Zira Allah ʻAttâb b. Esîd'in, kendilerine zulmetmek isteyenlere karşı müslümanlara verdiği destekle İslâm'ı güçlendirmiştir ki o güçlü, yardımcı destek (*sultān-ı nasīr*) işte budur."

81. De ki: Hak geldi, bâtıl yıkılıp gitti! Çünkü bâtıl yıkılmaya mahkûmdur.

[2033] Kâbe'nin çevresinde üç yüz altmış put vardı, her kavmin kendine ait bir putu vardı. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: Bu putlar Arap kabilelerine aitti, onları ziyaret için hac yapar; onlara kurbanlar keserlerdi. Bunun üzerine Kâbe bu durumu Allah'a şikâyet ederek;

"-Ya Rabbi! Benim çevremde, daha ne zamana kadar sana değil de bu putlara tapılacak!?" dedi. Allah da ona,

"-Senin için yeni bir dönem ihdas edeceğim ve seni secde eden yüzlerle dolduracağım. Kartallar gibi süzülerek sana gelecekler, kuşların yumurtalarına özlem duydukları gibi sana özlem duyacaklar, çevrende *lebbeyk* nidaları ile seslenecekler." buyurdu.

[2034] Fetih günü bu âyet nâzil olduğu zaman (?) Cebrail *Aleyhisselâm* Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Asanı eline al ve onları devir." dedi, Peygamber (s.a.) da tek tek her bir putun karşısına geçip elindeki asası ile putun gözüne vurarak "Hak geldi bâtıl zâil oldu." diyor ve putu yüz üstü deviriyordu. Nihayet bütün putları devirdi. Geriye sadece Huzāʻa kabilesine ait Kâbe'nin üstünde bir put kaldı, bu put sarı renkli ve uzun bir şişe şeklindeydi. Hazret-i Ali'ye, "Ali! At onu aşağı!" dedi ve kendisini kaldırıp Kâbe'nin üzerine çıkmasını sağladı; o da yukarı çıktı ve putu aşağı attı, put kırıldı. Bunun üzerine Mekkeliler şaşırdılar ve "Muhammed'den daha büyüleyici bir adam görmedik!" dediler. -Kâbe'nin şikâyeti ve ona vahyedilmesi, hayalde canlandırma (*tahyîl*) türünde bir anlatımdır.-

فكان شديدًا على المريب، لينًا على المؤمن، وقال: لا، والله لا أعلم متخلفًا يتخلف عن الصلاة في جماعة إلا ضربت عنقه، فإنه لا يتخلف عن الصلاة إلا منافق. فقال أهل مكة: يا رسول الله، لقد استعملت على أهل الله عتاب بن أسيد أعرابيًا جافيًا، فقال ﷺ: «إني رأيت فيما يرى النائم كأنّ عتاب بن أسيد أتى باب الجنة، فأخذ بحلقة الباب فقلقلها قلقالًا شديدًا حتى فتح له فدخلها، فأعز الله به الإسلام لنصرته المسلمين على من يريد ظلمهم، فذلك السلطان النصير».

٨١- ﴿وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾

[٢٠٣٣] كان حول البيت ثلاثمائة وستون صنمًا ضم كل قوم بحيالهم. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانت لقبائل العرب يحجون إليها وينحرون لها، فشكا البيت إلى الله عز وجل فقال:

أي رب، حتى متى تعبد هذه الأصنام حولي دونك، فأوحى الله إلى البيت:

إني سأحدث لك نوبة جديدة، فأملأك خدودًا سجدًا، يدفون إليك دفيف النسور، يحنون إليك حنين الطير إلى بيضها. لهم عجيج حولك بالتلبية..

[٢٠٣٤] ولما نزلت هذه الآية يوم الفتح قال جبريل عليه السلام لرسول الله ﷺ: خذ مخصرتك ثم ألقها، فجعل يأتي صنمًا صنمًا وهو ينكت بالمخصرة في عينه ويقول: جاء الحق وزهق الباطل، فينكب الصنم لوجهه حتى ألقاها جميعًا، وبقي صنم خزاعة فوق الكعبة وكان من قوارير صفر فقال: يا علي، ارم به، فحمله رسول الله ﷺ حتى صعد فرمى به فكسره، فجعل أهل مكة يتعجبون ويقولون: ما رأينا رجلًا أسحر من محمد ﷺ. وشكاية البيت والوحي إليه: تمثيل وتخييل.

[2035] زَهَقَ الْبَاطِلُ “Yok olup gider.” demektir. *Zehekat nefsühû* (Canı çıktı.) ifadesinden gelir. Hak ile İslâm, bâtıl ile de şirk kastedilmektedir. “Bâtıl yıkılmaya mahkûmdur.” Yani ‘her an sabit’ ve daimi değildir; devriktir.

82. Böylece, Kur’ân’dan müminler için (gönüllerdeki endişe ve üzüntüye) şifa verecek, mahza rahmet olan öyle (müjdeli) âyetler indirmiş oluyoruz ki, zalimlerin sadece hüsranını artırır bunlar!

[2036] نُنزِلُ ifadesi şeddesiz (*nunzilu*) okunduğu gibi, şeddeli (*nunezzilu*) da okunmuştur. مِنَ الْقُرْآنِ (Kur’ân’dan) ifadesi مِنَ الْأَوْثَانِ (“putlar” [Hac 21/30]) ifadesi gibi beyan anlamına gelebileceği gibi kısmîlik mânasına da gelebilir. Anlam şöyledir: Kur’ân’dan inzâl edilen her bir şey müminler için şifadır; onunla imanları artar, dinleri ıslah olur. Onlar için Kur’ân’ın yeri, hasta için şifanın yeri neyse odur. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Her kim Kur’ân ile şifa bulmazsa, Allah onu iyileştirmez.” buyurduğu nakledilmiştir. Kâfirlerin ise onunla sadece “hüsranları”, yani eksiklikleri artar, çünkü onlar onu yalanlayıp inkâr ederler. Bu ifade “Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir.)” [Tevbe 9/125] ifadesine benzer.

83. İnsana nimet verdiğimizde, yüz çevirip yanını döner. Başına bir kötülük geldiğinde ise tam bir karamsara dönüşür.

84. De ki: Herkes kendi değer yargılarına göre hareket eder; kimin daha doğru yolda olduğunu en iyi bilen ise sizin Rabbinizdir.

[2037] “İnsana nimet” yani sıhhat ve bolluk “verdiğimizde yüz çevirir.” Allah’ı hatırlamaz; sanki Allah’tan bağımsızmış, kendi başına kaimmiş gibi davranır. نَأَى بِجانِبِهِ (Yanını döner) ifadesi yüz çevirmenin tekidi mahiyetindedir; çünkü bir şeyden yüz çevirmek kişinin yüzünü ondan başka tarafa çevirmesi şeklinde, yan dönmek ise omzunu çevirip arkasını dönmesi şeklindedir. Bu ifade ile kibirlenme anlamı kastedilmiştir; çünkü kibirlilerin âdeti budur. “Başına bir kötülük” fakirlik, hastalık ya da diğer herhangi bir bela “geldiğinde ise karamsara dönüşür.” Allah’ın rahmetinden büsbütün ümidini keser. Oysa “İnkârcı nankör bir kavimden başkası Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.” [Yûsuf 12/87]. نَأَى بِجانِبِهِ ifadesi son harfin ortadaki harfin önüne alınmasıyla *nâ’e bi-cânibihî* şeklinde de okunmuştur ki bu uygulama *ra’â* (gördü) fiilinin *râ’e* şeklinde okunmasına benzer. Ayrıca bu okunuşta fiilin “kalktı” anlamındaki *nâ’e*den türemiş olması da mümkündür.

[٢٠٣٥] {وَزَهَقَ الْبَاطِلُ} ذهب وهلك، من قولهم: زهقت نفسه، إذا خرجت. والحق: الإسلام. والباطل: الشرك {كَانَ زَهُوقًا} كان مضمحلًا غير ثابت في كل وقت.

٨٢-﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا﴾

[٢٠٣٦] {وَنُنَزِّلُ} قرئ «بالتخفيف والتشديد» {مِنَ الْقُرْآنِ} من للتبيين، كقوله {مِنَ الْأَوثانِ} أو للتبعيض، أي كل شيء نزل من القرآن فهو شفاء للمؤمنين، يزدادون به إيمانًا، ويستصلحون به دينهم، فموقعه منهم موقع الشفاء من المرضى. وعن النبي ﷺ: ”من لم يستشف بالقرآن فلا شفاه الله“ ولا يزداد به الكافرون {إِلَّا خَسَارًا} أي نقصانًا لتكذيبهم به وكفرهم، كقوله تعالى {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥].

٨٣-﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا﴾

٨٤-﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا﴾

[٢٠٣٧] {وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ} بالصحة والسعة {أَعْرَضَ} عن ذكر الله، كأنه مستغن عنه مستبدّ بنفسه {وَنَأَى بِجَانِبِهِ} تأكيد للإعراض: لأنّ الإعراض عن الشيء أن يوليه عرض وجهه. والنأي بالجانب: أن يلوي عنه عطفه ويوليه ظهره، وأراد الاستكبار؛ لأنّ ذلك من عادة المستكبرين {وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ} من فقر أو مرض أو نازلة من النوازل {كَانَ يَئُوسًا} شديد اليأس من روح الله {إِنَّهُ لَايَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ}. وقرئ «وناء بجانبه»، بتقديم اللام على العين، كقوله «راء» في «رأى». ويجوز أن يكون من «ناء» بمعنى نهض.

[2038] “De ki: Herkes kendi değer yargılarına göre hareket eder.” Yani kendi görüşüne, hidayet veya dalâlet şeklindeki halini şekillendiren sisteme göre hareket eder. شَاكِلَة kelimesi (“çatallanan yol” anlamına gelen) *tarîk^{ün} zû şevâkil* ifadesinden gelmektedir. “Kimin daha doğru yolda olduğunu en iyi bilen ise sizin Rabbinizdir.” ifadesi de buna delâlet eder. Zira bu ifadede anlam, “hanginizin yol ve gidişinin daha doğru olduğunu” şeklindedir.

85. Sana ruhu soruyorlar. De ki: Ruh, benim Rabbimin emrindendir. Size çok az bilgi verilmiştir.

[2039] Çoğunluğa göre bu *rûh*, canlıdaki ruhtur. Onlar bunun hakikatini Hazret-i Peygamber (s.a.)’e sormuşlar, o da bunun Allah’ın ‘emr’inden olduğunu, yani hakkındaki bilginin sadece Allah katında olduğunu haber vermiştir. Abdullah b. Büreyde’nin [v. 115/733] “Peygamber (s.a.) ruhun ne olduğunu bilmeksizin vefat etmiştir.” dediği nakledilmiştir. *Rûh*un, melekten daha büyük ruhani ve muazzam bir varlık olduğu da, Cebrail olduğu da, Kur’ân olduğu da söylenmiştir.

[2040] “Rabbimin emrindendir.” yani O’nun vahyinden ve kelâmından olup beşer kelâmından değildir. Yahudiler [Muhammed (s.a.) hakkında kendilerinden bilgi isteyen] Kureyşlilere şu cevabı göndermişlerdir: “Muhammed’e Ashâb-ı Kehf hakkında, Zülkarneyn hakkında ve *rûh* hakkında soru sorun. Eğer bunların hepsine cevap verir ya da hiçbirine cevap vermezse peygamber değildir. Eğer bazılarına cevap verip bazılarına vermezse o zaman o peygamberdir.” demişler. Soru sorulunca ise Peygamber (s.a.) onlara ilk iki kıssayı anlatmış, fakat *rûh* konusunu müphem bırakmıştır ki bu konu Tevrat’ta da müphemdir. Bunun üzerine Yahudiler soruyu sorduklarına pişman olmuşlardır.

[2041] “Size çok az bilgi verilmiştir.” ifadesinde hitap umumidir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bunu onlara okuduğu zaman

“-Bu hitap sadece bize mi yöneliktir yoksa sen de buna dâhil misin?” diye sormuşlar;

“-Aksine, bize de size de ancak *çok az* ilim verilmiştir.” demiş;

“-Ne kadar garip bir halin var, kâh ‘Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona *çok hayır* verilmiştir.’ [Bakara 2/269] diyorsun kâh böyle söylüyorsun!” demişlerdir. Bunun üzerine “Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa…” [Lokmân 31/27] âyeti nâzil olmuştur. Yahudilerin bu sözleri Peygamber’i ilzâm etmez; çünkü çokluk ve azlık ancak başka bir şeye izafe edilerek kullanılır. Sözgelimi bir şey kendisinden daha çok olana izafetle az, daha az olana izafetle çok diye nitelenir. Hikmet de kula ne kadar çok verilmiş olursa olsun, Allah’ın ilmine izafe edildiği zaman az olur.

[٢٠٣٨] {قُلْ كُلٌّ} أحد {يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ} أي على مذهبه وطريقته التي تشاكل حاله في الهدى والضلالة، من قولهم: طريق ذو شواكل، وهي الطرق التي تتشعب منه. والدليل عليه قوله {فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا}، أي أسدّ مذهبًا وطريقة.

٨٥-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلا قَلِيلًا﴾

[٢٠٣٩] الأكثر على أنه الروح الذي في الحيوان. سألوه عن حقيقته فأخبر أنه من أمر الله، أي مما استأثر بعلمه. وعن عبد الله بن بريدة. لقد مضى النبي ﷺ وما يعلم الروح. وقيل: هو خلق عظيم روحاني أعظم من الملك. وقيل: جبريل عليه السلام. وقيل: القرآن.

[٢٠٤٠] و{مِنْ أَمْرِ رَبِّى} أي من وحيه وكلامه، ليس من كلام البشر. بعثت اليهود إلى قريش أن سلوه عن أصحاب الكهف، وعن ذي القرنين، وعن الروح، فإن أجاب عنها أو سكت فليس بنبيّ، وإن أجاب عن بعض وسكت عن بعض فهو نبيّ، فبين لهم القصتين وأبهم أمر الروح وهو مبهم في التوراة، فندموا على سؤالهم.

[٢٠٤١] {وَمَا أُوتِيتُمْ} الخطاب عام. وروي أنّ رسول الله ﷺ لما قال لهم ذلك قالوا:

- نحن مختصون بهذا الخطاب أم أنت معنا فيه؟ فقال:

- بل نحن وأنتم لم نؤت من العلم إلا قليلًا،

- فقالوا: ما أعجب شأنك: ساعة تقول {وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] وساعة تقول هذا، فنزلت: {وَلَوْ أَنَّ مَا فِى الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ} [لقمان: ٢٧] وليس ما قالوه بلازم؛ لأنّ القلة والكثرة تدوران مع الإضافة، فيوصف الشيء بالقلة مضافًا إلى ما فوقه، وبالكثرة مضافًا إلى ما تحته، فالحكمة التي أوتيها العبد خير كثير في نفسها؛ إلا أنها إذا أضيفت إلى علم الله فهي قليلة.

[2042] Bu ifadenin hususen Yahudilere hitap olduğu da söylenmiştir; çünkü onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)'e "Bize Tevrat verilmiştir ve onda hikmet vardır. Nitekim sen de 'Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir.' [Bakara 2/269] diyorsun." demişler, bunun üzerine onlara, "Tevrat'ın ilmi Allah'ın ilminin yanında çok azdır." buyrulmuştur.

86. (Resulüm!) Dileseydik, sana vahyettiklerimizi götürürdük. Sonra o hususta Bize karşı kendine bir vekil de bulamazdın.

87. Rabbinden bir rahmet olursa, başka... Şüphesiz O'nun sana karşı lûtfu daima büyük olmuştur.

[2043] لَنَذْهَبَنَّ (götürürdük) ifadesi hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. Ayrıca bu ifade şart cümlesinin cevabı yerine de geçer. لَئِنْ (eğer) ifadesinin başındaki Lâm yemine hazırlık Lâm'ı olup anlam şöyledir: Dileseydik Kur'ân'ı giderir, kalplerden ve mushaflardan silerdik, hiçbir izini bırakmazdık; sen de kitap nedir bilmez halinle kalakalırdın. "Sonra o hususta Bize karşı kendine bir vekil de bulamazdın" Kur'ân'ın giderilmesinin ardından onu tekrar hıfz edilmiş, yazılmış halde geri getirebilmek için bizim nezdimizde vekil olacak birini bulamazdın.

[2044] "Rabbinden bir rahmet olursa, başka." Ancak Rabbinin sana rahmet edip de onu geri vermesi başka. Sanki burada O'nun rahmeti, geri getirilmesi için dayanılacak bir vekilmiş gibi ifade edilmiştir. Ya da bu ifade munkatı istisna olup "Ancak Rabbinin rahmeti sebebiyle onu gidermeden olduğu gibi bıraktım." anlamındadır. Bu ifade Yüce Allah'ın Kur'ân'ı inzâl edip koruma nimetini hatırlatmasının ardından onu korunmuş olarak bırakma nimetini hatırlatması, minnette bulunmasıdır. Buna göre ilim sahibi olan herkese düşen vazife, bu iki büyük nimet hakkında gaflete düşmemek, şükürlerini eda etmektir. Bu iki nimet ise, Allah'ın kendisine ilmi hıfz etme, gönlünde yerleştirme nimeti vermiş olması ve bu ilmin onda mahfuz olarak kalmasını sağlamasıdır. Rivayete göre İbn Mes'ûd;

"-Dininizden ilk kaybedeceğiniz şey emanet, son kaybedeceğiniz şey ise namazdır. Dini (güvenilirliği) olmayan kimseler namaz kılacaklardır. Bir sabah kalkacaksınız ki şu Kur'ân'dan elinizde hiçbir şey kalmamış!" demiş; bunun üzerine birisi ona,

"-Bu nasıl olur, biz onu ezberliyoruz, mushaflarımıza yazıyoruz, çocuklarımıza da öğretiyoruz, onlar da kendi çocuklarına öğretecekler." demiş, o ise,

"-Bir gece Kur'ân yürütülüp götürülür ve insanlar sabahleyin ondan mahrum olarak uyanırlar. Mushaflar kaldırılmış, kalplerdeki de çekilip alınmış olur." demiştir.

[٢٠٤٢] وقيل: هو خطاب لليهود خاصة؛ لأنهم قالوا للنبي ﷺ: قد أوتينا التوراة وفيها الحكمة، وقد تلوت {وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] فقيل لهم: إن علم التوراة قليل في جنب علم الله.

٨٦-﴿وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا﴾

٨٧-﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا﴾

[٢٠٤٣] {لَنَذْهَبَنَّ} جواب قسم محذوف مع نيابته عن جزاء الشرط. واللام الداخلة على إن موطئة للقسم. والمعنى: إن شئنا ذهبنا بالقرآن ومحوناه عن الصدور والمصاحف فلم نترك له أثرًا وبقيت كما كنت لا تدري ما الكتاب {ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ} بعد الذهاب {بِهِ} من يتوكل علينا باسترداده وإعادته محفوظًا مستورًا.

[٢٠٤٤] {إِلَّا رَحْمَةً مِن رَّبِّكَ} إلا أن يرحمك ربك فيرده عليك، كأن رحمته تتوكل عليه بالرد، أو يكون على الاستثناء المنقطع بمعنى: ولكن رحمة من ربك تركته غير مذهوب به، وهذا امتنان من الله تعالى ببقاء القرآن محفوظًا بعد المنة العظيمة في تنزيله وتحفيظه، فعلى كل ذي علم أن لا يغفل عن هاتين المنتين والقيام بشكرهما، وهما منة الله عليه بحفظ العلم ورسوخه في صدره، ومنته عليه في بقاء المحفوظ. وعن ابن مسعود:

- إن أول ما تفقدون من دينكم الأمانة، وآخر ما تفقدون الصلاة، وليصلين قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن تصبحون يومًا وما فيكم منه شيء. فقال رجل:

- كيف ذلك وقد أثبتناه في قلوبنا وأثبتناه في مصاحفنا نعلمه أبناءنا ويعلمه أبناؤنا أبناءهم؟ فقال:

- يسري عليه ليلًا فيصبح الناس منه فقراء ترفع المصاحف وينزع ما في القلوب.

88. De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur’ân’ın benzerini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, onun benzerini ortaya koyamazlar.

[2045] لا يَأْتُونَ (Ortaya koyamazlar) ifadesi hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. (لئن اجتمعت ifadesinin) başındaki yemine hazırlık Lâm’ı olmasaydı, tıpkı şairin şu sözü gibi, şartın cevabı da olabilirdi:

> [Yanına bir dostu gelse, açlık gününde]
> Ne ‘malım kayıp’ der ne de ‘bende de yok!’

[2046] Çünkü şart mazi fiil olarak gelmiştir, yani anlam şöyledir: Eğer belâgati, nazmının ve telifinin güzelliği konusunda bu Kur’ân gibi olan bir şey ortaya koymak için dayanışma içine girseler, içlerinde Beyan erbabı safkan Araplar da bulunsa yine de onun bir benzerini getirmekten âciz kalırlar.

[2047] Doğrusu, şu yeni yetmelere ve onların hem Kur’ân’ın mu‘ciz (âciz bırakıcı) olduğunu itiraf edip hem de kadîm olduğunu iddia etmelerine şaşarım. Oysa acziyet ancak kudretin olabileceği şeylerde söz konusu olur. Sözgelimi “Allah cisimleri yaratmaya kadirdir, kulları ise bundan âcizdirler.” denilir, oysa kudretin kapsamına girmeyen imkân dışı hususlarda acziyete yer yoktur. Sözgelimi kadîm olan Allah Te’âlâ’nın bir ikincisinin olması böyledir. Bu yüzden, herhangi bir fâ‘ilin böyle bir şey yapmaktan âciz olduğu ya da bu durumun onu âciz bıraktığı söylenemez. Böyle bir şey söylenebilseydi, o zaman Allah da âcizlikle nitelenirdi; çünkü imkân dışı olan şeylere kādir olmakla O da nitelenemez. Ancak (muârızlarımız) hakikate karşı kibirlenip “O, imkân dışı olan şeylere de kadirdir!” derlerse, başka; çünkü ellerindeki yegâne sermaye hakikate karşı kibirlenmek ve gerçekleri ters yüz etmektir.

89. Gerçek şu ki Biz, bu Kur’ân’da her türlü temsili sarf ettik. Ama insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir seçeneğe rıza göstermedi!

[2048] “Her türlü temsili” yani sıradışılık ve güzellik itibariyle her biri bir misal olan türlü anlamları *tasrîf* ettik; yani evire çevire tekrarladık. *el-Küfûr*, inkâr etmek demektir. **Şayet** “Nasıl olur da *darabtü illâ Zeyd*^{en} (Zeyd hariç vurdum.) gibi [olumlu cümleyi takiben *illâ*nın kullanıldığı] bir ifade kullanmak caiz değilken فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا (Ama insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir seçenekten kaçındı.) ifadesi kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Çünkü *ebâ* (kaçındı) ifadesi olumsuz bir ifadedir. Burada adeta *fe-lem yardav illâ küfûr*^{an} (Küfürden başkasına rıza göstermediler.) denilmiştir.

٨٨-﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا القرآن لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾

[٢٠٤٥] {لَا يَأْتُونَ} جواب قسم محذوف، ولولا اللام الموطئة، لجاز أن يكون جوابًا للشرط، كقوله:

يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَا لِي وَلَا حَرِمُ

[٢٠٤٦] أن الشرط وقع ماضيًا، أي لو تظاهروا على أن يأتوا بمثل هذا القرآن في بلاغته وحسن نظمه وتأليفه، وفيهم العرب العاربة أرباب البيان لعجزوا عن الإتيان بمثله.

[٢٠٤٧] والعجب من النوابت ومن زعمهم أن القرآن قديم مع اعترافهم بأنه معجز، وإنما يكون العجز حيث تكون القدرة، فيقال: الله قادر على خلق الأجسام والعباد عاجزون عنه. وأما المحال الذي لا مجال فيه للقدرة، ولا مدخل لها فيه كثاني القديم، فلا يقال للفاعل. قد عجز عنه، ولا هو معجز، ولو قيل ذلك لجاز وصف الله بالعجز. لأنه لا يوصف بالقدرة على المحال، إلا أن يكابروا فيقولوا هو قادر على المحال، فإن رأس مالهم المكابرة وقلب الحقائق.

٨٩-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا القرآن مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾

[٢٠٤٨] {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا} ردّدنا وكرّرنا {مِن كُلِّ مَثَلٍ} من كل معنى هو كالمثل في غرابته وحسنه. والكفور: الجحود. فإن قلت: كيف جاز {فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا} ولم يجز ضربت إلا زيدًا؟ قلت: لأن أبى متأوّل بالنفي، كأنه قيل: فلم يرضوا إلا كفورا.

90. Ve dediler ki: “Sen bize yerden bir kaynak fışkırtıncaya kadar sana iman etmeyeceğiz.”

91. “Veya hurmalık ve üzüm bağların olmalı, aralarından da şarıl şarıl ırmaklar akıtmalısın.”

92. “Yahut iddia ettiğin gibi göğü üzerimize parça parça düşürmelisin veya Allah’ı ve melekleri karşımıza şahit olarak getirmelisin.”

93. “Yahut da altından bir evin olmalı veya göğe yükselmelisin... Oradan bize, (elimize alıp) bizzat okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar da senin yükseldiğine iman etmeyiz!..” De ki: Rabbimi tenzih ederim! Ben ‘elçi olarak gönderilmiş bir beşer’den başka bir şey değilim.

[2049] Kur’ân’ın i‘câzı açıkça ortaya çıktığı, diğer mucize ve deliller de ona eklenip, muhataplara karşı bağlayıcı deliller ortaya konunca bu sefer şaşkınlığın pençesine düşmüşler, delillerle susturulmuş bocalayan birine yaraşır şekilde, mucizeler isteyerek bahane üretmeye başlamışlar ve “Şöyle şöyle olmadıkça sana asla inanmayız.” demişlerdir.

[2050] تُفَجِّرَ kelimesi *tüfettiha* (açarsan/çıkarırsan) anlamında olup, tahfifi ile *tefcüra* şeklinde de okunmuştur. “Yerden” ifadesi ile Mekke arazisini kastetmişlerdir. “Kaynak” yani kesintisiz su fışkırtan bol bir kaynak. يَنْبُوع *neba‘a’l-mâ*^{u} (Su kaynadı / topraktan çıktı.) ifadesinden *yef‘ûl* vezninde türemiş olup, tıpkı *‘abbe’l-mâ*^{u} (Su bollaştı.) ifadesinden türeyen *ya‘bûb* gibidir.

[2051] “İddia ettiğin gibi…” İddia derken kastettikleri, Yüce Allah’ın “Dilesek, onları yerin dibine geçirir ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz!” [Sebe’ 34/9] sözüdür. كِسَفًا (parça parça) kelimesi Sin’in sükûnu ile *kisf*^{en} şeklinde de okunmuştur. *Kisf* tıpkı *sidre*nin çoğulunun *sidr* olarak gelmesi gibi, *kisfe*nin çoğuludur. قَبِيلًا “söylediklerinin doğruluğuna şehadet edecek bir kefil ve şahit olarak” anlamındadır. Anlam, “Ya da Allah’ı şahit olarak veya melekleri şahitler olarak getirmelisin.” şeklinde olup, örneği[1] şu sözlerdir:

> … ben de, babam da berîdir ondan
> Ben ve [devem] Kayyâr gariptir orada

[2052] Ya da bu ifade *mukābil*^{en} (karşılıklı olarak) mânasına gelir. Nitekim *el-’aşîr* (işret arkadaşı) kelimesi *el-mu‘âşir* anlamında kullanılır. Bu mânaya göre ifadenin bir benzeri; “Bize de melekler indirilse veya Rabbimizi görsek ya?” dediler” [Furkān 25/21] âyetidir. Bir diğer ihtimal ise bu ifadenin meleklerin hâli olması ve “toplu olarak” anlamında olmasıdır.

---

[1] O zaman neden kabîleyn şeklinde tesniye gelmediğini açıklıyor. Mısralardaki kelimeler mübtedaları tesniye olduğu halde, beriyyeyni ve ğarîbâni olmadığı gibi… / ed.

٩٠-﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الأَرْضِ يَنْبُوعًا﴾

٩١-﴿ أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِيرًا﴾

٩٢-﴿أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَالْمَلائِكَةِ قَبِيلًا﴾

٩٣-﴿أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا﴾

[٢٠٤٩] لما تبين إعجاز القرآن وانضمت إليه المعجزات الأخر والبينات ولزمتهم الحجة وغلبوا، أخذوا يتعللون باقتراح الآيات: فعل المبهوت المحجوج المتعثر في أذيال الحيرة، فقالوا: لن نؤمن لك حتى... وحتى

[٢٠٥٠] {تُفَجِّرَ} تفتح. وقرئ «تفجر» بالتخفيف {مِنَ الأَرْضِ} يعنون أرض مكة {يَنْبُوعًا} عينًا غزيرة من شأنها أن تنبع بالماء لا تقطع: «يفعول» من نبع الماء، كيعبوب من عب الماء.

[٢٠٥١] {كَمَا زَعَمْتَ} يعنون قول الله تعالى {إِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِّنَ السَّمَاءِ} [سبأ: ٩] وقرئ «كسْفًا»، بسكون السين جمع كسفة، كسدرة وسدر، وبفتحة {قَبِيلًا} كفيلًا بما تقول شاهدًا بصحته. والمعنى: أو تأتي بالله قبيلًا، وبالملائكة قبيلًا، كقوله:

...... كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِي بَرِيًّا............

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبُ

[٢٠٥٢] أو مقابلًا، كالعشير بمعنى المعاشر، ونحوه {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا} [الفرقان: ٢١] أو جماعة حالًا من الملائكة.

[2053] مِنْ زُخْرُفٍ altından; فِي السَّمَاءِ gök merdivenlerinde anlamındadır, ancak muzāf [Ma‘âric] hazfedilmiştir. Nitekim *rakiye fi’s-süllem*^{i} (Merdivende yükseldi.) ve *rakiye fi’d-deracet*^{i} (Basamaklarda yükseldi.) denilir.

[2054] “Yükseldiğine de iman etmeyiz” yani gökten seni tasdik eden “Bizzat okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar” yükseldin, çıktın diye sana iman etmeyiz. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: Abdullah b. Ebî Ümeyye Hazret-i Peygamber (s.a.)’e, “Bir merdiven dayayıp göğe çıkmadıkça ve senin oradan çıkışını gözlerimle görmedikçe, sonra da oradan, senin ‘iddia ettiğin gibi’ olduğuna şahitlik edecek dört melek eşliğinde açık bir belge, yazılı bir vesika getirmedikçe sana inanmayız.” dedi.

[2055] Bu teklifleriyle inat ve ayak diremekten başka amaçları yoktu. Peygamber (s.a.) istedikleri her mucizeyi getirmiş olsaydı bile “Bu sihirdir!” diyeceklerdi. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: “Şayet sana kâğıda/deriye yazılı bir kitap indirseydik…” [En’âm 7/7]; “Kendilerine gökten bir kapı açsak da ondan yukarı çıkıyor olsalardı….” [Hicr 15/14-15]. Onlar kalıcı mucize olan Kur’ân’ı ve istediklerinden hiç de aşağı kalmayan, hatta daha büyük olan diğer mucizeleri inkâr etmiş oldukları için, artık yolu görmelerinin imkânı kalmamıştır.

[2056] “De ki: Rabbimi tenzih ederim!” Bu ifade “Rabbimi tenzih ederim dedi.” şeklinde de okunmuştur, yani “Peygamber böyle dedi.” anlamındadır. *Fe-subhânallāh!* ifadesi getirdikleri teklifler karşısında bir hayret ifadesidir. “Ben ‘elçi olarak gönderilmiş bir beşer’den başka bir şey değilim.” Tıpkı diğer peygamberler gibi bir insanım. Peygamberler kavimlerine ancak Allah’ın kendilerine lütfettiği, gösterdiği mucizeleri getirirlerdi. Dolayısıyla, mucize getirme işi bana düşmez, aksine bu iş Allah’a aittir, o halde neden bunu bana teklif ediyorsunuz!?

94. İnsanlara bir hidayet geldiğinde onları iman etmekten alıkoyan; “Allah elçi olarak bir beşer mi göndermiş yani?!” demelerinden başka bir şey değildir.

95. De ki: Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik.

[2057] İlk أنْ edatı مَنَعَ (alıkoydu) fiilinin ikinci mef‘ûlüdür; ikincisi ise bu ifadenin fâ‘ili olarak merfû‘dur. “Hidayet” vahiy demektir, yani “onları Kur’ân’a ve Muhammed’in nübüvvetine iman etmekten alıkoyan yegâne şey, kalplerinde kök salmış bir şüphedir ki bu şüphe de onların Allah’ın bir beşeri peygamber olarak göndermiş olabileceğini inkâr etmeleridir.

[٢٠٥٣] {مِنْ زُخْرُفٍ} من ذهب {فِى السَّمَاءِ} في معارج السماء، فحذف المضاف. يقال: رقى في السلم وفي الدرجة.

[٢٠٥٤] {وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ} ولن نؤمن لأجل رقيك. {حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا} من السماء فيه تصديقك. عن ابن عباس رضي الله عنهما: قال عبد الله بن أبي أمية: لن نؤمن لك حتى تتخذ إلى السماء سلمًا. ثم ترقى فيه وأنا أنظر حتى تأتيها ثم تأتي معك بصك منشور، معه أربعة من الملائكة يشهدون لك أنك كما تقول.

[٢٠٥٥] وما كانوا يقصدون بهذه الاقتراحات إلا العناد واللجاج، ولو جاءتهم كل آية لقالوا: هذا سحر، كما قال عز وجل {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِى قِرْطَاسٍ} [الأنعام: ٧]، {وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ} [الحجر: ١٤]. وحين أنكروا الآية الباقية التي هي القرآن وسائر الآيات وليست بدون ما اقترحوه - بل هي أعظم - لم يكن إلى تبصرتهم سبيل.

[٢٠٥٦] {قُلْ سُبْحَانَ رَبِّى} وقرئ «قال سبحان ربي» أي قال الرسول. و"سبحان ربي" تعجب من اقتراحاتهم عليه. {هَلْ كُنْتُ إِلَّا} رسولًا كسائر الرسل. {بَشَرًا} مثلهم، وكان الرسل لا يأتون قومهم إلا بما يظهره الله عليهم من الآيات، فليس أمر الآيات إليّ، إنما هو إلى الله فما بالكم تتخيرونها عليّ.

٩٤-﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى إِلا أَنْ قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا﴾

٩٥-﴿قُلْ لَوْ كَانَ فِي الأَرْضِ مَلائِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا﴾

[٢٠٥٧] {أَنْ} الأولى نصب مفعول ثان لمنع. والثانية رفع فاعل له. و{الْهُدَى} الوحي. أي وما منعهم الإيمان بالقرآن وبنبوة محمد صلى الله عليه وسلم إلا شبهة تلجلجت في صدورهم، وهي إنكارهم أن يرسل الله البشر.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

[2058] أَبَعَثَ اللّٰهُ ifadesinin başındaki Hemze, yadırgama anlamındadır. Aslında Allah katında yadırganacak, inkâr edilecek olan şey, onların yadırgadığı şeyin tersidir; çünkü Allah hikmeti gereği, vahiy meleğini ancak ya bir diğer meleğe ya da peygamberlere göndermiştir. Daha sonra da "Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik." demiştir; yani orada tıpkı insanlar gibi ayakları üzerinde yürüyen, kanatları ile gökte uçmayan ve gök ehlinden bilinmesi gerekenleri işitmeyen, orada sakin, yerleşmiş bulunan melekler yaşasaydı o zaman onlara hayrı öğretecek, kendilerini doğru yola irşad edecek melek elçiler gönderirdik. Ama insanlar bu konumda değiller. Dolayısıyla, melek ancak onların içerisinden nübüvvet için seçilmiş olan kimseye gönderilir ve o seçilmiş kişi onları hakka davet etme ve yöneltme görevini yerine getirir.

[2059] **Şayet** "بَشَرًا (beşer) ve مَلَكًا (melek) ifadelerinin (her iki) رَسُولًا (elçi) kelimesinin de hali olarak mansup olması mümkün mü?" **dersen şöyle derim:** Bu güzel bir yorumdur, anlam da buna gayet uygundur.

96. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Şüphesiz O,kullarından haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[2060] "Benimle sizin aranızda şahit olarak" yani benim elçi olarak gönderildiğim şeyi sizlere tebliğ ettiğime ve sizlerin de yalanlayıp düşmanlık ettiğinize şahit olarak… "Şüphesiz O, kullarından" uyarıcı olarak gönderilen kullarından da kendilerine uyarıcı gönderilen kullarından da "haberdardır;" hallerini bilir ve onlara buna göre karşılık verecektir.

[2061] Bu ifade Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yönelik bir teselli, kâfirlere yönelik ise bir tehdittir. "Şahit olarak" ifadesi ya temyizdir ya da haldir.

97. Allah kimi doğru yola getirmişse, doğru yola o gelmiş demektir. Kimleri da saptırmışsa, onlar için O'ndan başka velî bulamazsın. Biz onları Kıyamet günü kör, dilsiz ve sağır olarak yüzüstü haşrederiz! Sığınakları da Cehennem'dir… Ne zaman sönmeye yüz tutsa, alevini artırırız.

98. Cezaları budur, çünkü âyetlerimizi nankörce inkâr edip "Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden mi diriltilecekmişiz?!" derlerdi.

[٢٠٥٨] والهمزة في {أَبَعَثَ اللَّهُ} للإنكار، وما أنكروه فخلافه هو المنكر عند الله، لأن قضية حكمته أن لا يرسل ملك الوحي إلا إلى أمثاله، أو إلى الأنبياء، ثم قرر ذلك بأنه. {لَوْ كَانَ فِى الأَرْضِ مَلائِكَةٌ يَمْشُونَ} على أقدامهم كما يمشي الإنس ولا يطيرون بأجنحتهم إلى السماء فيسمعوا من أهلها ويعلموا ما يجب علمه {مُطْمَئِنِّينَ} ساكنين في الأرض قارّين {لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ السماء مَلَكًا رَّسُولًا} يعلمهم الخير ويهديهم المراشد. فأما الإنس فماهم بهذه المثابة، إنما يرسل الملك إلى مختار منهم للنبوة، فيقوم ذلك المختار بدعوتهم وإرشادهم.

[٢٠٥٩] فإن قلت: هل يجوز أن يكون بشرًا وملكًا، منصوبين على الحال من رسولًا؟ قلت: وجه حسن والمعنى له أجوب.

٩٦-﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[٢٠٦٠] {شَهِيدًا بَيْنِى وَبَيْنَكُمْ} على أني بلغت ما أرسلت به إليكم، وأنكم كذبتم وعاندتم {إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ} المنذِرين والمنذَرين {خَبِيرًا} عالمًا بأحوالهم، فهو مجازيهم.

[٢٠٦١] وهذه تسلية لرسول الله ﷺ ووعيد للكفرة. وشهيدًا: تمييز أو حال.

٩٧-﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾

٩٧-﴿ ذلِكَ جَزاؤُهُمْ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآياتِنا وَقالُوا أَإِذا كُنَّا عِظامًا وَرُفاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾

[2062] “Allah kimi doğru yola getirmişse” kimi muvaffak kılmış, kime lütfetmişse “doğru yola o gelmiş demektir.” Çünkü Allah ancak lütfün kendisine yarayacağını bildiği kimselere lütfeder. “Kimleri da saptırmışsa” mahrum bırakmışsa “onlar için O’ndan başka velî” yardımcı “bulamazsın.”

[2063] عَلَى وُجُوهِهِمْ (Yüzüstü) ifadesi tıpkı “Ateş’te yüzüstü yüzdürüldükleri gün…” [Kamer 54/48] ifadesi gibidir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’e, “Nasıl yüz üstü yürüyecekler?” diye sorulmuş, o da “Onları ayakları üzerine yürüten, yüzleri üzerine de yürütmeye kadirdir.” Buyurmuştur. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* VIII, 376]

[2064] Dünyadaki halleri gibi “kör, dilsiz ve sağır olarak.” Zira onlar dünyada hakikati basiretleri ile görmez, hakkı konuşmaz, onu dinleme konusunda sağır kesilirlerdi. Âhirette de böyle olacaklardır; yani gözlerini aydınlık edecek şeyleri göremeyecekler, kulaklarını hoş kılacak şeyleri duyamayacaklar, kendilerinden kabul edilecek makbul sözleri konuşamayacaklardır. “Her kim de burada ‘kör’se, Âhirette de kördür.” [İsrâ 17/72] ifadesi de bu mânadadır. Ayrıca, hesaptan sonra, mahşer alanından cehenneme götürülürken duyu organlarının fesada uğrayacak olması da mümkündür. Zira onların başka yerlerde okuyacakları ve konuşacaklarına dair haber verilmiştir.

[2065] “Ateş ne zaman sönmeye yüz tutsa” ne zaman ateş onların derilerini ve etlerini yakıp bitirir, yok eder ve ateşin alevi dinerse, onlara yenileri verilir ve ateş de tekrar alevlenip kızışır. ‘Yok’ olduktan sonra tekrar dirilmeyi inkâr ettikleri için, Allah da cehennemde onlara ateşi musallat etmiş ve ateş, parçalarını yiyip yok ettikçe yeniden diriltmiş ve böylece sürekli bir yok olma ve yeniden dirilme döngüsü içerisine girmişlerdir. Bu da hem onların dirilişi inkâr etmelerine iyice hayıflanıp eyvah etmeleri için hem de inkârcıyı cezalandırma konusunda daha etkili bir yol olduğu içindir. “Cezaları budur, çünkü âyetlerimizi nankörce inkâr edip ‘Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden mi diriltilecekmişiz?!’ derlerdi.” ifadesi de buna delâlet etmektedir.

99. Hâla öğrenmediler mi ki gökleri ve yeri yaratan Zat, kendilerinin (uhrevi) benzerini yaratmaya da kadirdir?! Ama onlar için, şüpheye mahal bulunmayan bir ecel takdir etmiştir. Buna rağmen, nankörce inkâr etmekten başka bir seçeneğe rıza göstermedi zalimler!

[٢٠٦٢] {وَمَن يَهْدِ اللَّهُ} ومن يوفقه ويلطف به {فَهُوَ الْمُهْتَدِ} لأنه لا يلطف إلا بمن عرف أن اللطف ينفع فيه {وَمَن يُضْلِلِ} ومن يخذل {فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاء} أنصارًا.

[٢٠٦٣] {عَلَى وُجُوهِهِمْ} كقوله {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ} [القمر: ٤٨]. وقيل لرسول الله ﷺ: كيف يمشون على وجوههم قال: «إن الذي أمشاهم على أقدامهم، قادر على أن يمشيهم على وجوههم»

[٢٠٦٤] {عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا} كما كانوا في الدنيا، لا يستبصرون ولا ينطقون بالحق، ويتصامّون عن استماعه، فهم في الآخرة كذلك: لا يبصرون ما يقرّ أعينهم، ولا يسمعون ما يلذ مسامعهم ولا ينطقون بما يقبل منهم. {وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى} [الإسراء: ٧٢]. ويجوز أن يحشروا مؤقي الحواس من الموقف إلى النار بعد الحساب، فقد أخبر عنهم في موضع آخر أنهم يقرؤن ويتكلمون.

[٢٠٦٥] {كُلَّمَا خَبَتْ} كما أكلت جلودهم ولحومهم وأفنتها فسكن لهبها، بدلوا غيرها، فرجعت ملتهبة مستعرة، كأنهم لما كذبوا بالإعادة بعد الإفناء جعل الله جزاءهم أن سلط النار على أجزائهم تأكلها وتفنيها ثم يعيدها، ولا يزالون على الإفناء والإعادة، ليزيد ذلك في تحسرهم على تكذيبهم البعث؛ ولأنه أدخل في الانتقام من الجاحد، وقد دل على ذلك بقوله {ذَلِكَ جَزَاؤُهُم} إلى قوله {أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا}.

٩٩-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلا كُفُورًا﴾

[2066] **Şayet** "'Onlar için, şüpheye mahal bulunmayan bir ecel takdir etmiştir.' ifadesi neye atıftır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "Hâla öğrenmediler mi?" ifadesine atıftır. Anlam, "Aklın delâleti ile öğrenmiş bulunmaktadırlar ki gökleri ve yeri yaratmaya kadir olan, onlar gibi insanları da yaratmaya kadirdir, çünkü onlar gökler ve yerden daha zor yaratılacak varlıklar değillerdir." şeklinde olup tıpkı "Sizin yaratılmanız mı daha zordur yoksa göğün mü?" [Nâzi'ât 79/27] ifadesi gibidir.

[2067] "Şüpheye mahal bulunmayan bir ecel" ölüm ya da kıyamettir. Ama onlar, hakkındaki delil çok açık olmakla beraber, bunu inkârdan başka her seçenekten kaçınmışlardır.

100. De ki: Eğer Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız 'İnfak ederiz de tükenir!' korkusuyla onları sımsıkı elinizde tutardınız. Çok cimridir insanoğlu!

[2068] لَوْ edatı aslında isimlerin değil, fiillerin başına gelir, bu edatın ardından muhakkak bir fiil gelmelidir. Dolayısıyla bu âyetteki لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ (sahip olsaydınız) ifadesinin takdiri *lev temlikûne temlikûne* şeklindedir, fakat *temlikü* kelimesi, izah edilmek koşuluyla gizlenmiş, sonundaki bitişik zamir, yani *Vav* (ve *Nun*) ise ayrı zamire, yani أَنْتُمْ'e dönüştürülmüştür; çünkü birleşik zamirin kendisine birleşeceği ifade düşmüştür. Dolayısıyla أَنْتُمْ ifadesi bu gizli fiilin fâ'ilidir; تَمْلِكُونَ ise bunun izahıdır. İ'rab ilminin gerektirdiği izah ve yorum budur. Beyan ilminin gerektirdiği izaha göre ise أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ (sahip olsaydınız) ifadesinde ihtisasa, yani insanların aşırı derecede cimrilik özelliğine hususi olarak sahip olduklarına delâlet söz konusudur. Bunun bir benzeri, Hâtim'in;

> Hür biri tokatlasaydı bari beni!

ifadesinde ve el-Mütelemmis'in (v. 569/580);

> Bana haksızlık etmeyi keşke dayılarımdan başkası isteseydi!

şeklindeki sözlerinde mevcuttur; çünkü ilk fiilin, sonradan açıklayıcı olarak gelen fiil sebebiyle düşmüş olması sebebiyle ifade mübteda ve haber formunda gelmiştir.

[2069] Allah'ın rahmetinden maksat rızkı ve mahlûkatına verdiği sair nimetleridir. Âyetteki bu niteleme cimrilikte nihai noktayı ifade eder. Şu da söylenmiştir: Bu, Hazret-i Peygamber (s.a.)'den pınarlar fışkırtmasını, nehirler çıkarmasını ve benzeri şeyleri talep eden Mekkelilere yönelik bir hitap olup onların bütün rızık hazinelerine sahip olsalar yine de cimrilik edecekleri ifade edilmektedir.

[٢٠٦٦] فإن قلت: علام عطف قوله {وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا}؟ قلت: على قوله {أَوَ لَمْ يَرَوا} لأن المعنى قد علموا بدليل العقل أنّ من قدر على خلق السموات والأرض فهو قادر على خلق أمثالهم من الإنس، لأنهم ليسوا بأشد خلقًا منهن كما قال: أأنتم أشد خلقًا أم السماء.

[٢٠٦٧] {وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ} وهو الموت أو القيامة، فأبوا مع وضوح الدليل إلا جحودًا.

١٠٠-﴿قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا﴾

[٢٠٦٨] {لَوْ} حقها أن تدخل على الأفعال دون الأسماء، فلا بد من فعل بعدها في {لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ} وتقديره لو تملكون تملكون، فأضمر تملك إضمارًا على شريطة التفسير، وأبدل من الضمير المتصل الذي هو الواو ضمير منفصل، وهو أنتم، لسقوط ما يتصل به من اللفظ، فأنتم: فاعل الفعل المضمر، وتملكون: تفسيره ! وهذا هو الوجه الذي يقتضيه علم الإعراب. فأمّا ما يقتضيه علم البيان، فهو: أنّ أنتم تملكون فيه دلالة على الاختصاص؛ وأنّ الناس هم المختصون بالشح المتبالغ ونحوه قول حاتم:

لَوْ ذَاتُ سِوَارٍ لَطَمَتْنِي

وقول المتلمس:

وَلَوْ غَيْرُ أَخْوَالِي أَرَادُوا نَقِيصَتِي

وذلك لأنّ الفعل الأول لما سقط لأجل المفسر، برز الكلام في صورة المبتدأ والخبر.

[٢٠٦٩] ورحمة الله: رزقه وسائر نعمه على خلقه، ولقد بلغ هذا الوصف بالشح الغاية التي لا يبلغها الوهم. وقيل: هو لأهل مكة الذين اقترحوا ما اقترحوا من الينبوع والأنهار وغيرها، وأنهم لو ملكوا، خزائن الأرزاق لبخلوا بها.

[2070] قَتُورًا kelimesi, (eli) sıkı, cimri demektir. **Şayet** “أَمْسَكْتُمْ (tutardınız) fiili için bir mef‘ûl takdir edilir mi?” **dersen şöyle derim:** Hayır; çünkü bunun mânası, “Cimrilik ederdiniz.” şeklindedir. Nitekim cimriye (*varyemez* anlamında) “elinde tutan” da denilir.

101. Gerçek şu ki Biz, Mûsâ’ya dokuz tane apaçık mucize vermiş ve “İsrailoğullarını (Firavun’dan) iste” demiştik. Hani (Mûsâ) onlara gelmişti de Firavun kendisine, “Ey Mûsâ! Ben, senin gerçekten büyülenmiş olduğun kanaatindeyim.” demişti.

[2071] İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Bunlar asâ, el, çekirge, bit, kurbağa, kan, taş, deniz ve İsrailoğullarının üzerine yerinden koparılıp kaldırılan Tûr’dur.” dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] ise, “Su taşkını, kıtlık yılları, -taş mucizesi yerine- meyvelerin azalması, deniz ve Tûr” şeklinde sıraladığı nakledilir. Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] Muhammed b. Kâ‘b el-Kurazî’ye [v. 118/736] bunu sormuş, o da bu dokuz mucize içerisinde Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın dili ile Mısırlıların mallarının taşa çevrilmesini de saymış. Bunun üzerine Ömer b. Abdül’azîz, “Fakih, bundan başka daha nasıl olur ki?!” diyerek hayret ve beğenisini ifade etmiş ve “Uşağım! Şu mahfazayı çıkar bakalım.” demiş. Uşak mahfazayı çıkarınca onu kırmış ve içinden kırılıp ikiye bölünmüş bir yumurta, kırık bir ceviz, sarımsak, nohut ve mercimek çıkmış. Fakat bunların hepsi taş halindeymiş.

[2072] Safvân b. ‘Assâl’den nakledildiğine göre bazı Yahudiler Hazret-i Peygamber (s.a.)’e bunu sormuşlar, o da şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ Mûsâ’ya, “İsrailoğullarına söyle, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmasınlar, hırsızlık yapmasınlar, zina etmesinler, Allah’ın kutsal saydığı cana haksız - hukuksuz kıymasınlar, sihir yapmasınlar, faiz yemesinler, suçsuz kimseyi öldürmesi için sultana götürüp teslim etmesinler, iffetli kadına zina iftirası atmasınlar, harpten kaçmasınlar ve özellikle siz ey Yahudiler, Cumartesi yasağı konusunda aşırıya gitmeyin!” diye vahyetmiştir.[1] [*Nesâî*, “Tahrîmü’d-dem”, 17]

[2073] فسل بني إسرائيل (İsrailoğullarını iste.) Yani ona dedik ki: “İsrailoğullarını Firavun’dan iste ve ona ‘İsrailoğullarını benimle birlikte gönder’ de. Ya da onlara imanları ve dinlerinin durumu hakkında sor. Veya onlardan seni desteklemelerini, kalplerinin ve ellerinin seninle olmasını iste. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in buradaki فَسَأَلْ ifadesini, Hemze’siz ve mazi fiil formunda *fe-sâle Benî İsrâîle* şeklinde okumuş olması da -ki bu Kureyş lehçesidir- buna delâlet eder.

---

[1] Bu zata göre Mûsâ Peygamber’e verilen تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ dokuz mucize değil, dokuz emir - yasak olmaktadır. Ancak bu, Neml 12 vb. ayetler dolayısıyla Kur’ân bütünlüğüne uygun değildir. / ed.

[٢٠٧٠] {قَتُورًا} ضيقًا بخيلًا. فإن قلت: هل يقدر {لَأَمْسَكْتُمْ} مفعول؟ قلت: لا؛ لأن معناه: لبخلتم، من قولك للبخيل ممسك.

١٠١-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَاسْأَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا﴾

[٢٠٧١] عن ابن عباس ﵄: هي العصا، واليد، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم، والحجر، والبحر، والطور الذي نتقه على بني إسرائيل. وعن الحسن: الطوفان، والسنون، ونقص الثمرات: مكان الحجر، والبحر، والطور. وعن عمر بن عبد العزيز أنه سأل محمد بن كعب فذكر اللسان والطمس، فقال له عمر: كيف يكون الفقيه إلا هكذا، أخرج يا غلام ذلك الجراب، فأخرجه فنفضه، فإذا بيض مكسور بنصفين، وجوز مكسور، وفوم وحمص وعدس، كلها حجارة.

[٢٠٧٢] وعن صفوان بن عسال: أنّ بعض اليهود سأل النبي ﷺ عن ذلك فقال: «أوحى الله إلى موسى: أن قل لبني إسرائيل: لا تشركوا بالله شيئًا، ولا تسرقوا، ولا تزنوا، ولا تقتلوا النفس التي حرّم الله إلا بالحق، ولا تسحروا، ولا تأكلوا الربا، ولا تمشوا ببريء إلى ذي سلطان ليقتله، ولا تقذفوا محصنة، ولا تفرّوا من الزحف، وأنتم يا يهود خاصة لا تعدوا في السبت»

[٢٠٧٣] {فَسْئَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ} فقلنا له: سل بني إسرائيل، أي سلهم من فرعون وقل له: أرسل معي بني إسرائيل. أو سلهم عن إيمانهم وعن حال دينهم. أو سلهم أن يعاضدوك وتكون قلوبهم وأيديهم معك. وتدلّ عليه قراءة رسول الله ﷺ: فسال بني إسرائيل، على لفظ الماضي بغير همز، وهي لغة قريش.

Bu ifadenin anlamının, “Ya Rasûlâllah! İsrailoğullarının müminleri olan Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarına mucizeleri sor ki böylece yakînleri ve kalplerinin mutmainliği artsın, çünkü deliller birbirini destekler hale geldiği zaman daha kuvvetli ve sabit olur.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim İbrâhim *Aleyhisselâm* da, “Fakat kalbim mutmain olsun diye.” [Bakara 2/260] demiştir.

[2074] **Şayet** “إِذْ جاءَهُمْ (Hani onlara gelmişti) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** İlk yoruma göre hazfedilmiş bir söze delâlet eder, yani *fe-kulnâ le-hû selhum hîne câ'ehum* (Onlara geldiği [yani *gittiği*] zaman kendisine ‘Onlardan iste!’ dedik.) şeklindedir. İkinci kıraat esas alındığında ise *sâle* (O da istedi.) fiiline taalluk eder. Son yoruma göre ise bu ifade “verdik” fiiline veya gizli bir “zikret” fiiline veya da “sana haber versinler” şeklinde bir gizli ifadeye taalluk eder. “Hani onlara gelmişti.” ifadesi de “Hani atalarına gelmişti.” anlamında olur. “Büyülenmiş” yani sana sihir yapılmış, böylece aklın karışmış.

102. O da demişti ki: “Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun. Ey Firavun! Ben de senin gerçekten mahvolacağın kanaatindeyim!”

103. Bunun üzerine onları yeryüzünden söküp atmak istedi. Biz de onu ve beraberindekileri hep birlikte suda boğduk!..

104. Onun ardından İsrailoğullarına dedik ki: “Haydi, yerleşin o topraklara! Âhiret vaadi geldiğinde, hepinizi bir araya getireceğiz.”

[2075] “Biliyorsun” ey Firavun “bunları” yani bu mucizeleri “ancak Allah birer gösterge olarak” apaçık deliller olarak “indirmiştir.” Fakat sen inatçı ve kibirlisin. Bunun bir benzeri “Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde, zulmederek ve kibirlenerek bunları reddettiler.” [Neml 27/14] âyetidir. عَلِمْتَ (biliyorsun) ifadesi zamme ile *‘alimtü* (biliyorum) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam “Biliyorum ki ben sizin nitelediğiniz gibi büyülenmiş değilim, aksine durumumun sıhhatini ve bu âyetleri indirenin göklerin ve yerin Rabbi olduğunu gayet iyi biliyorum.” şeklindedir. Bunun ardından da Mûsâ *Aleyhisselâm* Firavun’un kendisi hakkındaki düşüncesine kendisinin onun hakkındaki düşüncesi ile karşılık vermiş ve adeta ona, “Sen benim büyülenmiş olduğumu düşünüyorsan ben de senin helâk olacağını düşünüyorum ki benim düşüncem seninkinden daha sahihtir;

وقيل: فسل يا رسول الله المؤمنين من بني إسرائيل، وهم عبد الله بن سلام وأصحابه عن الآيات ليزدادوا يقينًا وطمأنينة قلب؛ لأن الأدلة إذا تظاهرت كان ذلك أقوى وأثبت، كقول إبراهيم {وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى} [البقرة: ٢٦٠].

[٢٠٧٤] فإن قلت: بم تعلق {إِذْ جاءَهُمْ}؟ قلت: أمّا على الوجه الأول فبالقول المحذوف، أي فقلنا له: سلهم حين جاءهم، أو بسال في القراءة الثانية. وأمّا على الأخير فبـ{آتينا}. أو بإضمار اذكر، أو يخبروك. ومعنى {إِذْ جَاءَهُمْ} إذ جاء آباءهم {مَسْحُورًا} سحرت فخولط عقلك.

١٠٢-﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلاءِ إِلا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ بَصَائِرَ وَإِنِّي لأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا﴾

١٠٣-﴿فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا﴾

١٠٤-﴿وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا﴾

[٢٠٧٥] {لَقَدْ عَلِمْتَ} يا فرعون {مَا أَنزَلَ هَؤُلاءِ} الآيات إلا الله عز وجل {بَصَائِرَ} بينات مكشوفات، ولكنك معاند مكابر. ونحوه {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا} [النمل: ١٤] وقرئ «علمت» بالضم، على معنى: إني لست بمسحور كما وصفتني، بل أنا عالم بصحة الأمر وأنّ هذه الآيات منزلها رب السموات والأرض. ثم قارع ظنه بظنه، كأنه قال: إن ظننتني مسحورًا فأنا أظنك {مَثْبُورًا} هالكًا، وظني أصح من ظنك؛

çünkü açık belirtileri vardır. Bu belirtiler de senin sıhhatini bildiğin şeyi inkâr etmen, açıkça ortaya çıktığı halde Allah'ın âyetleri karşısında büyüklük taslamandır. Senin benim hakkımdaki düşüncen ise salt yalandan ibarettir, çünkü sen benim halimi, söylediklerimin doğruluğunu bildiğin halde yine de benim hakkımda "Ben senin büyülenmiş olduğun kanaatindeyim." diyorsan, bu durumda bu, tamamen yalancı bir kişinin sözüdür.

[2076] Ferrâ [v. 207/822] مَثْبُورًا kelimesinin "kalbi mühürlü, hayırdan alıkonulmuş" anlamında olduğunu ve bu ifadenin "Seni bundan alıkoyan nedir?" anlamındaki *mâ seberake ʿan hâzâ* ifadesinden geldiğini söylemiştir. Übeyy b. Kâʿb [v. 33/654] bu ifadeyi hafifletilmiş *in* ve Lâm-ı fârika ile *ve in ihâluke yâ Fir'avnu le-mesbûr*^{an} (Ey Firavun! Ben senin helâk olacağından endişe ediyorum.) şeklinde okumuştur.

[2077] "Bunun üzerine" Firavun Mûsâ ve kavmini Mısır toprağından söküp çıkarmak, atmak ya da öldürmek veya köklerini kurutmak suretiyle onları silip süpürmek "istedi." Ama tuzağı kendi başına döndü, Allah Teâlâ da onu beraberindeki Kıptilerle birlikte suda boğarak ortadan kaldırdı.

[2078] "Haydi, yerleşin" Firavun'un sizi söküp atmak istediği "o topraklara! Âhiret vaadi" yani kıyamet vakti "geldiğinde, hepinizi bir araya getireceğiz." Sizi ve onları karıştırmış olarak, bir arada toplayacağız. Sonra da Allah aranızda hükmünü verecek; mesut olanlarla bedbaht olanları birbirinden ayırt edecektir. *Lefîf*, farklı kabilelerden müteşekkil topluluklar anlamındadır.

105. Biz onu gerçek olarak indirdik,o da gerçek olarak nazil oldu. Seni de ancak müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik…

[2079] "Biz onu gerçek olarak indirdik, o da gerçek olarak nazil oldu." Biz Kur'ân'ı ancak indirilmesini gerektiren hikmete mebni olarak indirdik, o da ancak hak ve hikmeti kuşanmış olarak indi; çünkü o, her hayra yönlendiren hidayeti ihtiva eder. Ya da "Biz onu semadan tamamen meleklerin gözetiminde, gerçeğin ta kendisi olarak korunmuş vaziyette indirdik. O da, semadan peygambere tamamen melekler tarafından korunarak, şeytanların ona herhangi bir şey karıştırmasından muhafaza edilerek indi. "Seni de ancak" Onları cennetle müjdeleyesin, ateşle uyarasın diye "bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik…" Bundan ötesi, yani insanları dine zorlamak ve benzeri şeyler senin görevin değildir.

106. Ayrıca, Kur'ân'ı insanlara yavaş yavaş okuyasın diye onu 'parça'lara ayırdık ve peyderpey indirdik.

لأن له أمارة ظاهرة وهي إنكارك ما عرفت صحته، ومكابرتك لآيات الله بعد وضوحها. وأما ظنك فكذب بحت؛ لأن قولك مع علمك بصحة أمري، إني لأظنك مسحورًا قول كذاب.

[٢٠٧٦] وقال الفرّاء: {مَثْبُورًا} مصروفًا عن الخير مطبوعًا على قلبك، من قولهم: ما ثبرك عن هذا؟ أي ما منعك وصرفك؟ وقرأ أبيّ بن كعب «وإن إخالك يا فرعون لمثبورًا» على إن المخففة واللام الفارقة.

[٢٠٧٧] {فَأَرَادَ} فرعون أن يستخف موسى وقومه من أرض مصر ويخرجهم منها، أو ينفيهم عن ظهر الأرض بالقتل والاستئصال، فحاق به مكره بأن استفزه الله بإغراقه مع قبطه.

[٢٠٧٨] {اسْكُنُوا الأَرْضَ} التي أراد فرعون أن يستفزكم منها {فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ} يعني قيام الساعة {جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا} جمعًا مختلطين إياكم وإياهم، ثم يحكم بينكم ويميز بين سعدائكم وأشقيائكم. واللفيف: الجماعات من قبائل شتى.

١٠٥-﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

[٢٠٧٩] {وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ} وما أنزلنا القرآن إلا بالحكمة المقتضية لإنزاله وما نزل إلا ملتبسًا بالحق والحكمة لاشتماله على الهداية إلى كل خير، أو ما أنزلناه من السماء إلا بالحق محفوظًا بالرصد من الملائكة، وما نزل على الرسول إلا محفوظًا بهم من تخليط الشياطين {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ} إلا لتبشرهم بالجنة وتنذرهم من النار، ليس إليك وراء ذلك شيء، من إكراه على الدين أو نحو ذلك.

١٠٦-﴿وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلا﴾

[2080] قُرْآنًا ifadesi (parçalara ayırdık) ifadesinin izah ettiği bir fiille mansuptur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] bunu *farraknâhu* şeklinde şeddeli okumuştur, yani onun inişini parça parça, bölüm bölüm kıldık. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da şeddeli okuduğu ve "Kur'ân iki ya da üç günde inmiş değildir, aksine onu başı ile sonu arasında yirmi sene vardır." dediği nakledilmiştir. Bu sözleriyle o, tahfif ile okunan *feraka*nın, birbirine yakın aralıklarla indirmek anlamına geldiğini kastetmiş olmaktadır.

[2081] مُكْثٍ (yavaş yavaş) ifadesi fetha ile ve zamme ile okunmuştur, yani dura dura, sabitleyerek, yavaşça olaylara göre "peyderpey indirdik."

107. De ki: Siz buna ister iman edin, ister iman etmeyin! Bundan önce kendilerine ilim verilenler, o kendilerine okunduğunda, yüz üstü secdeye kapanıyorlar.

108. "Rabbimizi tenzih ederiz. Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti!" diyorlar.

109. Evet, ağlayarak yüz üstü yerlere kapanıyorlar ve huşûlarını artırıyor bu (kitap).

[2082] "De ki: Siz buna ister iman edin, ister iman etmeyin!" Bu ifade, onlardan yüz çevirmeye, onları küçümsemeye ve durumlarını önemsememeye, iman etmeyip yüz çevirmelerinden üzüntü duymamaya yönelik bir emir olup, onların imana girip Kur'ân'ı tasdik etmemeleri, cahiliye ve şirk ehli olarak kalmaları halinde bile onlardan daha üstün ve hayırlı olan kimselerin -ki onlar da ilahî kitapları okumuş, vahyin ve şeriatın ne olduğunu bilen âlimlerdir- ona iman ettiklerini, onu tasdik ettiklerini, Hazret-i Muhammed (s.a.)'in kitaplarında vaat edilen Arap peygamber olduğunu kesin olarak anladıklarını, kendilerine Kur'ân okunduğu zaman yüzüstü kapanarak secde ettiklerini, Allah'ın emrine ve onun ilahî kitaplarda vaat ettiği şeyi gerçekleştirmesine yani Hazret-i Muhammed (s.a.)'i gönderip ona Kur'ân'ı indirmesine tazim olarak tesbihte bulunduklarını ifade etmektedir. Nitekim "Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti." ifadesindeki vaat kelimesinden kastedilen şey budur. "Huşûlarını artırıyor" yani bu Kur'ân onların kalplerinin yumuşaklığını artırıyor, gözlerini daha bir yaşartıyor.

[٢٠٨٠] {وَقُرْآنًا} منصوب بفعل يفسره {فَرَقْنَاهُ} وقرأ أبيّ «فرّقناه» بالتشديد، أي جعلنا نزوله مفرّقًا منجمًا وعن ابن عباس ﵄ أنه قرأ مشدّدًا وقال: لم ينزل في يومين أو ثلاثة، بل كان بين أوّله وآخره عشرون سنة، يعني أن فرق بالتخفيف يدل على فصل متقارب.

[٢٠٨١] {عَلَى مُكْثٍ} بالفتح والضم: على مهل وتؤدة وتثبت {وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا} على حسب الحوادث.

١٠٧-﴿قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾

١٠٨-﴿وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾

١٠٩-﴿وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا﴾

[٢٠٨٢] {قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا} أمر بالإعراض عنهم واحتقارهم والإزدراء بشأنهم، وأن لا يكترث بهم وبإيمانهم وبامتناعهم عنه، وأنهم إن لم يدخلوا في الإيمان ولم يصدّقوا بالقرآن وهم أهل جاهلية وشرك، فإن خيرًا منهم وأفضل - وهم العلماء الذين قرؤا الكتب وعلموا ما الوحي وما الشرائع - قد آمنوا به وصدّقوه، وثبت عندهم أنه النبي العربيّ الموعود في كتبهم، فإذا تلي عليهم خرّوا سجدًا وسبحوا الله تعظيمًا لأمره ولإنجازه ما وعد في الكتب المنزلة وبشر به من بعثه محمد ﷺ وإنزال القرآن عليه، وهو المراد بالوعد في قوله {إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا.... وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا} أي يزيدهم القرآن لين قلب ورطوبة عين

[2083] **Şayet** "'Bundan önce kendilerine ilim verilenler' ifadesi neyin gerekçesidir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "İster iman edin ister iman etmeyin." ifadesinin gerekçesi olabileceği gibi Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yönelik bir teselli ve manevî destek olarak, "de ki" ifadesinin gerekçesi de olabilir. Bu durumda sanki ona "Bu cahillerin iman etmemelerine aldırma, âlimlerin iman etmiş olması gönlünü teselli etsin." denilmiş olmaktadır. İlk yoruma göre ise, "Siz iman etmeseniz de sizden daha hayırlı olanlar ona iman etmiştir." denilmiş olmaktadır.

[2084] **Şayet** "*el-Hurûr li'z-zekan* (yani çenenin üstüne yere kapanmak) ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bu yüzüstü düşmek demektir; çene, yani sakalın toplandığı kısmın zikredilmiş olmasının sebebi, secdeye kapanan kimsenin yüzünün önce bu kısmının yere temas ediyor olmasıdır.

[2085] **Şayet** "*Harra ‘alâ vechihî* (Yüzü üzerine yere kapandı.) ve *harra ‘alâ zekanihî* (Çenesi üzerine kapandı.) dediğin zaman burada isti‘lâ harfinin [yani 'üzerini kaplama' mânası veren *‘Alâ*'nın] mânası açıktır. O halde *harra li-zekanihî ve li-vechihî* şeklinde [Lâm'ın] kullanılmış olmasının mânası nedir? Benzer şekilde şairin şu ifadesinde de bu kullanım vardır:

> Ve elleri ve ağzı üzerine yıkılıp yere kapaklandı.

Bu şiirde de ‘Alâ yerine Lâm kullanılmıştır. Bunun sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Çenesini ve yüzünü yere kapanmaya amade kıldı, özellikle bu uzuvlarını yere koydu." şeklindedir, çünkü Lâm 'ona ait olma' anlamı ifade eder.

[2086] **Şayet** "'Yüz üstü kapanırlar.' ifadesi neden tekrar edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü her iki yerde iki farklı durum söz konusudur. Bunlardan biri onların secde esnasında yüzlerini yere kapatmaları, diğeri ise ağlarken yüzlerini yere kapamalarıdır.

110. De ki: İster Allah deyin, ister Rahman; hangi ismi verirseniz verin, en güzel isimler O'na aittir. Namazda sesini ne çok yükselt ne de iyice kıs, ikisinin arasında bir yol tut.

[2087] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] naklettiğine göre Ebû Cehl, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Yâ Allah! Yâ Rahmân!" şeklinde dua ettiğini duymuş ve "Bu hem bizi iki ilaha ibadet etmekten alıkoyuyor hem de başka bir ilaha dua ediyor!" demiştir. Yine söylendiğine göre Ehl-i Kitaptan bazı kimseler, "Sen Rahman'ı çok az zikrediyorsun. Oysa Allah Tevrat'ta bu ismi çokça zikreder." demişler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.

[٢٠٨٣] فإن قلت: {إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ} تعليل لماذا؟ قلت: يجوز أن يكون تعليلًا لقوله {آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا} وأن يكون تعليلًا لقل على سبيل التسلية لرسول الله ﷺ وتطييب نفسه، كأنه قيل: تسلَّ عن إيمان الجهلة بإيمان العلماء، وعلى الأوّل: إن لم تؤمنوا به لقد آمن به من هو خير منكم.

[٢٠٨٤] فإن قلت: ما معنى الخرور للذقن؟ قلت: السقوط على الوجه، وإنما ذكر الذقن وهو مجتمع اللحيين، لأنّ الساجد أول ما يلقى به الأرض من وجهه الذقن،

[٢٠٨٥] فإن قلت: حرف الاستعلاء ظاهر المعنى إذا قلت خرّ على وجهه وعلى ذقنه، فما معنى اللام في خرّ لذقنه ولوجهه؟ قال:

فخَرَّ صَرِيعًا لِلْيَدَيْنِ وَلِلْفَمِ

قلت: معناه جعل ذقنه ووجهه للخرور واختصه به؛ لأن اللام للاختصاص.

[٢٠٨٦] فإن قلت: لم كرّر يخرون للأذقان؟ قلت: لاختلاف الحالين وهما خرورهم في حال كونهم ساجدين، وخرورهم في حال كونهم باكين.

١١٠-﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾

[٢٠٨٧] عن ابن عباس رضي الله عنهما سمعه أبو جهل يقول: يا أَللّٰه يا رحمن، فقال: إنه ينهانا أن نعبد إلهين وهو يدعو إلهًا آخر. وقيل: إن أهل الكتاب قالوا: إنك لتقل ذكر الرحمن وقد أكثر الله في التوراة هذا الاسم فنزلت.

[2088] *Du'â* burada 'çağırma' anlamında değil, 'isim verme' anlamındadır ve iki mef'ûl alır. Sözgelimi, *de'avtuhû Zeyd*^{en} (Ona Zeyd ismini verdim.) dersin. Daha sonra bu mef'ûllerden biri gereksiz görülüp terk edilir ve *de'avtu Zeyd*^{en} (Zeyd adını verdim.) denilir. Allah ve Rahman kelimelerinden maksat, bu isimlerin müsemmaları değil, isimlerin kendileridir. أو (ister) ifadesi muhayyerlik ifade eder. Dolayısıyla "İster Allah deyin, ister Rahman." ifadesi, "İster bu ismi verin ister onu, ister bu şekilde zikredin ister o şekilde." anlamındadır. أيًّا kelimesindeki tenvin, muzāfun ileyhten ivazdır (onu telafi eder). Bu kelimenin ardından gelen 'Mâ', *eyyü*nün anlamındaki müphemliği tekit eden sıla ifadesidir. Yani, "Bu iki isimden hangisi ile isimlendirirseniz, hangisini zikrederseniz edin, 'en güzel isimler O'na aittir.'" *Lehû* ifadesindeki Zamir zikri geçen isimlerden herhangi birine değil, bu isimlerin müsemmasına, yani Yüce Allah'ın zatına gider; çünkü isim, bir başka isme değil, zata verilir. Anlam, "Hangi ismi verirseniz verin güzel olur." şeklindedir. Burada bu ifade yerine "En güzel isimler O'na aittir." buyrulmuştur; çünkü Allah'ın bütün isimleri güzel olduğuna göre bu iki isim de güzel demektir, zira bu iki isim de Allah'ın isimleri cümlesindendir. Allah'ın bu iki isminin, isimler içerisinde en güzelleri olmalarının mânası, bunları takdis ve övgü mânalarına mahsus olarak kullanılmalarıdır.

[2089] "Namazda" yani namazda okurken. Bu ifadede muzāf hazfedilmiştir, çünkü hazf anlam karışıklığına sebep olmamaktadır, zira açıklık/cehrîlik ve gizlilik/hafîlik sadece sesin sıfatlarıdır, başka bir şeyin sıfatı değildir. Namaz ise birtakım fiillerden ve zikirlerden müteşekkildir. Peygamber (s.a.), namazda okurken sesini yükseltirdi, müşrikler onu duydukları zaman gürültü yapar ve kendisine hakaret ederlerdi. Bu yüzden ona sesini biraz kısması emredildi; yani sesini müşriklerin duyacağı kadar yükseltme ve arkanda namaz kılanların duymayacağı kadar da gizleme; "bu ikisi arasında", yani tamamen açık okuma ve tamamen gizli okuma arasında "orta bir yol tut."

[2090] Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr namazda sesini iyice kısar ve "Ben Rabbime münacatta bulunuyorum, Rabbin de benim ihtiyacımı bilmektedir." dermiş. Hazret-i Ömer ise sesini namazda çok yükseltir ve "Böylece şeytanı kovuyor, uykuda olanı uyandırıyorum!" dermiş. Bu yüzden Hazret-i Ebû Bekr'e sesini biraz yükseltmesi, Hazret-i Ömer'e de biraz kısması emredilmiş olmuştur. Bunun mânasının, "Namazların hepsini sesli ya da hepsini sessiz olarak kılma! Bunlar arasında orta bir yol tut ve gece namazlarını sesli, gündüz namazlarını sessiz kıl." şeklinde olduğu da söylenmiştir. بِصَلَاتِكَ ifadesinin "dua esnasında" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[٢٠٨٨] والدعاء بمعنى التسمية لا بمعنى النداء، وهو يتعدّى إلى مفعولين، تقول: دعوته زيدًا، ثم يترك أحدهما استغناء عنه فيقال: دعوت زيدًا. والله والرحمن، المراد بهما الاسم لا المسمى. وأو للتخيير، فمعنى {ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ} سموا بهذا الاسم أو بهذا، واذكروا إما هذا وإما هذا. والتنوين في {أَيًّا} عوض من المضاف إليه. و{مَا} صلة للإبهام المؤكد لما في أيّ، أي أيّ هذين الاسمين سميتم وذكرتم {فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} والضمير في {فَلَهُ} ليس براجع إلى أحد الاسمين المذكورين، ولكن إلى مسماهما وهو ذاته تعالى؛ لأن التسمية للذات لا للاسم. والمعنى: أياما تدعوا فهو حسن، فوضع موضعه قوله {فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} لأنه إذا حسنت أسماؤه كلها حسن هذان الاسمان: لأنهما منها، ومعنى كونهما أحسن الأسماء. أنها مستقلة بمعاني التحميد والتقديس والتعظيم.

[٢٠٨٩] }بِصَلاتِكَ{ بقراءة صلاتك على حذف المضاف؛ لأنه لا يلبس، من قبل أن الجهر والمخافتة صفتان تعتقبان على الصوت لا غير، والصلاة أفعال وأذكار وكان رسول الله ﷺ يرفع صوته بقراءته، فإذا سمعها المشركون لغوا وسبوا، فأمر بأن يخفض من صوته، والمعنى: ولا تجهر حتى تسمع المشركين {وَلَا تُخَافِتْ} حتى لا تسمع من خلفك {وَابْتَغِ بَيْنَ} الجهر [و] المخافتة {سَبِيلًا} وسطًا.

[٢٠٩٠] وروي أنّ أبا بكر رضي الله عنه كان يخفي صوته بالقراءة في صلاته ويقول: أناجي ربي وقد علم حاجتي، وكان عمر رضي الله عنه يرفع صوته ويقول: أزجر الشيطان وأوقظ الوسنان، فأمر أبا بكر أن يرفع قليلًا وعمر أن يخفض قليلًا. وقيل: معناه ولا تجهر بصلاتك كلها ولا تخافت بها كلها، وابتغ بين ذلك سبيلًا بأن تجهر بصلاة الليل وتخافت بصلاة النهار. وقيل {بِصَلَاتِكَ} بدعائك.

[2091] Bazıları bu âyetin “Rabbinize, yalvarıp yakararak ve gizlice dua edin. Şüphesiz O haddi aşanları sevmez.” [A‘râf 7/55] âyeti ile neshedildiği görüşünü savunmuşlardır.

[2092] “Yol tutma” ifadesi, okuma konusunda dengeli bir tutum takınmayı anlatan temsilî bir ifadedir.

111. “Hamd o Allah’a mahsustur ki çocuk edinmemiştir, hükümranlığında ortağı yoktur, düşkünlükten kaynaklanan bir velîsi de yoktur.” de... Ve tekbir edebildiğin kadar tekbir et O’nu... (Büyüklüğünü haykır...)

[2093] “Düşkünlükten kaynaklanan bir velîsi yoktur.” yani düşkün olduğu için O’na yardım edecek, O’nu koruyacak, böylece kendisinden güç alacağı biri söz konusu değildir. Ya da düşkün olduğundan dolayı kendisini koruyup kollasın diye herhangi bir kimseyi velî edinmiş değildir.

[2094] **Şayet** “Yüce Allah’ın evlat ve ortak sahibi olmamakla ve düşkün olmamakla nitelenmesinin ‘Hamd O’na mahsustur.’ cümlesi ile ifade edilmesi nasıl uygun olabilir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu niteliklere sahip olan varlık, her türlü nimeti vermeye kadirdir. Dolayısıyla cins olarak adına *hamd* denen şeye de lâyıktır O. Peygamber (s.a.), Abdülmuttalib oğullarından bir çocuk büyüyüp dili dönmeye başladığı zaman kendisine hemen bu âyeti öğretirmiş.

[2095] Hazret-i Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Benî İsrâîl sûresini okur da ebeveynden söz eden âyetlere gelince kalbi yumuşarsa, cennette bir *kıntār* sahibi olur. Kıntār, bin ikiyüz okka eder.

Yüce Allah bizleri engin fazlından ve muazzam ihsanından rızıklandırsın.

[٢٠٩١] وذهب قوم إلى أنّ الآية منسوخة بقوله {أُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} [الأعراف: ٥٥]

[٢٠٩٢] وابتغاء السبيل: مثل لانتحاء الوجه الوسط في القراءة.

١١١-﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا﴾

[٢٠٩٣] {وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ} ناصر من الذل ومانع له منه لاعتزازه به، أو لم يوال أحدًا من أجل مذلة به ليدفعها بموالاته.

[٢٠٩٤] فإن قلت: كيف لاق وصفه بنفي الولد والشريك والذل بكلمة التحميد؟ قلت: لأنّ من هذا وصفه هو الذي يقدر على إيلاء كل نعمة، فهو الذي يستحق جنس الحمد. وكان النبي ﷺ إذا أفصح الغلام من بني عبد المطلب علمه هذه الآية.

[٢٠٩٥] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة بني إسرائيل فرقّ قلبه عند ذكر الوالدين كان له قنطار في الجنة، والقنطار ألف أوقية ومائتا أوقية»

رزقنا الله بفضله العميم وإحسانه الجسيم.

DİZİN

A

Abdullah b. Büreyde 1176
Abdullah b. Selâm 378, 770, 1194
Abdullah İbnü'z-Zübeyr 914
Abdurrahman 70, 142, 144, 354
Abdülmuttalib 988, 1204
Âd 102, 132, 420, 424, 426, 430, 432, 478, 790, 796, 1084, 1136
Adiyy 144, 182, 616
Âd kavmi 432
Adnân 796
Adn cennetleri 752, 960
Ahfeş 266, 1116
Âhiret 234, 480, 484, 572, 634, 708, 766, 828, 958, 968, 1088, 1090, 1194, 1196
Ahnes b. Şerīk 362
Â'iş 1032
Âkib 770
akrabalık bağı 302
Âlemlerin Rabbi 236, 276
Allah'ın azabı 288, 460, 814, 920
Allah'ın lütfu 296
Allah'ın velîleri 302
Allah Resulü 764, 1158
Allah Teâlâ 8, 12, 14, 24, 32, 34, 38, 40, 46, 56, 64, 66, 76, 78, 84, 94, 102, 106, 110, 118, 124, 128, 134, 150, 160, 164, 172, 184, 186, 190, 192, 194, 210, 222, 228, 230, 232, 236, 244, 252, 262, 264, 268, 280, 290, 302, 308, 318, 334, 336, 338, 348, 366, 368, 370, 372, 412, 416, 430, 450, 454, 456, 506, 518, 532, 534, 552, 558, 566, 568, 570, 578, 580, 588, 606, 608, 624, 646, 662, 678, 680, 692, 700, 724, 738, 850, 852, 856, 864, 870, 876, 892, 900, 906, 920, 922, 930, 944, 946, 956, 966, 986, 1000, 1006, 1008, 1018, 1020, 1024, 1030, 1042, 1046, 1050, 1052, 1066, 1070, 1072, 1074, 1082, 1086, 1104, 1108, 1110, 1118, 1122, 1132, 1136, 1138, 1144, 1152, 1154, 1162, 1184, 1192, 1196
altın 64, 68, 70, 142, 202, 328, 632, 654, 664, 700, 748
Amâlika 558, 700
A'meş 80, 292, 642, 872, 908
Âmir 72, 136, 138, 158, 182, 184, 214, 438, 486, 736, 738, 860, 1032, 1164
Âmir b. Hadramî 1032
Âmir b. Tufeyl 158, 736
Ammar b. Yasir 968
Amr 16, 20, 86, 146, 180, 190, 312, 334, 390, 392, 452, 492, 498, 504, 510, 588, 822, 834, 886, 1044, 1090, 1104, 1158
Amr b. Âs'ın oğlu Abdullah 492
Amr b. Ma'dîkerib 334
Amr b. 'Ubeyd 822, 886
Amûdân 526
Arap 18, 96, 146, 156, 222, 278, 346, 518, 528, 542, 554, 714, 772, 788, 804, 868, 958, 1136, 1164, 1172, 1198
Arapça 2, 60, 518, 522, 570, 594, 772, 786, 788, 840, 872
Arap dili 156, 278
Araplar 26, 30, 60, 74, 214, 320, 382, 438, 478, 490, 508, 610, 736, 838, 950, 972, 976, 1012, 1042, 1134, 1140, 1158, 1180
Arş 40, 222, 224, 230, 364, 490, 740
Arz 716, 718, 760, 862, 880, 944, 946, 1018, 1122
Âs b. Vâ'il 922, 926
Ashâb 300, 828, 1176
Ashâb-ı Kehf 1176
Âsım 144, 270, 376, 444, 540

Âsım el-Cahderî 540
Âsiler 232
Âsiye 322
A‘şâ 226, 238, 262, 332, 442, 736, 978
Aşer 534
Atā b. Ebû Rebâh 54, 74
Ateş 2, 3, 36, 70, 234, 264, 374, 376, 378, 480, 482, 498, 720, 768, 830, 832, 860, 864, 956, 984, 1160, 1188
ateşe tapanlar 894
Attâb b. Esîd 12, 1170, 1172
Ay 208, 232, 234, 522, 526, 528, 546, 586, 716, 834, 836, 862, 942, 1076
Aziz 558, 560, 570, 572, 574, 576, 580, 582, 584, 592, 594, 624, 626, 628, 632

B

Babil 956
bakıyye 462, 506
Basra 32, 1134
bâtıl 58, 66, 158, 188, 252, 292, 306, 320, 366, 376, 382, 452, 500, 614, 616, 734, 742, 806, 820, 828, 868, 916, 922, 952, 962, 964, 1018, 1104, 1172, 1174
bedel-i iştimal 792
Bedir 38, 48, 84, 140, 152, 168, 354, 366, 830, 922, 926, 930, 1138, 1140, 1164
Belâgat 1064
Benî Kays 720
Benî Temim 720
beşer 222, 518, 580, 588, 590, 768, 778, 876, 888, 1176, 1182, 1184, 1186
beyan 8, 28, 76, 88, 90, 94, 118, 120, 146, 148, 156, 158, 160, 162, 202, 290, 310, 318, 348, 356, 372, 418, 448, 494, 508, 512, 514, 518, 528, 538, 562, 586, 604, 610, 612, 644, 712, 758, 788, 800, 808, 814, 816, 820, 872, 876, 880, 918, 920, 954, 974, 976, 980, 1004, 1016, 1052, 1076, 1084, 1174
Beyt-i Makdis 544, 1062, 1064
Beyt-i Ma‘mûr 1064
Beytullah 238, 838
Beytu re’s 226
bid‘at 698, 734, 1156
Bilâl-i Habeşî 968, 1038
Bilha 534
Buhârî 318
Buhtunnasr 1068
Burak 1060
Busra 920
Büceyr b. el-Hâris b. ‘Abbâd 1110
Bünyamin 534, 536, 634, 640, 642, 650, 658, 662, 666, 672, 684
büyücüler 318

C

Câbir b. Abdullah 914, 1108
Ca‘fer b. Muhammed 730
Ca‘fer-i Sādık 204, 498
Cahiliye 54, 74, 76, 78, 318, 974, 1046, 1104
Câlût 1068, 1070
Cebele b. el-Eyhem 830
Cebr 126, 158, 584, 632, 676, 712, 842, 850, 896, 1032, 1038, 1104, 1112
Cebrail 332, 334, 366, 440, 456, 458, 478, 526, 528, 546, 568, 570, 586, 628, 674, 690, 694, 700, 876, 912, 926, 1028, 1032, 1060, 1154, 1166, 1172, 1176
Cebriyye 940, 962
cehennem 98, 122, 128, 148, 164, 188, 192, 270, 492, 754, 806, 808, 864, 1138, 1160, 1162
Cenah b. Hubeyş 778
Cennet 64, 192, 194, 196, 264, 304, 382, 494, 768, 938, 958, 1052
Cennet ehli 264

Cermî 342
Cinler 1018
Cudi 410, 412
Cu‘fî 510
Cumartesi yasağı 1052, 1054, 1192
Cüreyc 98, 330, 576, 628, 854

D
Dahhâk 24, 356, 402, 726, 788, 862, 1134
Dan 534
darb-ı mesel 688, 854, 910, 1000
Darûh 526
Dârusselâm 262
Dâvûd 110, 570, 848, 922, 1070, 1132
Deve 624, 654
din 18, 28, 30, 46, 56, 58, 66, 74, 110, 142, 222, 336, 338, 348, 414, 452, 500, 512, 600, 602, 604, 682, 692, 714, 772, 778, 828, 860, 876, 890, 978, 1006, 1052, 1064, 1156, 1170
diyâru bekr 438

E
Ebû Bekr 12, 14, 50, 54, 270, 500, 920, 1062, 1108, 1116, 1138, 1166, 1202
Ebû Bekr el-Esamm 1166
Ebû Bişr İsmail b. İbrâhim İbn ‘Uleyye 1166
Ebû Cehil 1062
Ebû Dâvûd 214, 584, 828, 840, 1114, 1144
Ebû Hanîfe 30, 58, 60, 62, 334, 1102
Ebû Hubeyb 914
Ebû Huleyd 770
Ebu’l-Kāsım 2, 1164
Ebû Müslim 1112
Ebû Sa‘îd el-Hudrî 184
Ebu’t-Tayyib el-Mütenebbî 586
Ebû Ümeyye 548
Ebû Zer 206, 1000
Ebü’l-Âliye er-Riyâhî 924
Ebü’s-Semmâl 588
Ecel 488
Ehl-i Adl 380
Ehl-i ‘Adl ve’t-Tevhid 570, 1162
ehl-i hizlân 272
Ehl-i Kitap 56, 58, 64, 338, 408, 706, 770, 772, 778, 970, 972
el-Akra’ b. Hâbis 1108
Elçiler 904
el-Esved b. Abdiyeğûs 926
el-Esved b. el-Muttalib 926
el-Eşheb el-’Ukaylî 616
el-Hakem 1140
el-Hakîm 226
el-Hâris b. et-Tulâtıle 926
el-Kâmil 614
el-Münehhil 538
el-Mütelemmis 1190
Emin 260
Enes 2, 3, 40, 110, 352, 376, 824, 862, 1064
Enes b. Mâlik 40, 110, 376, 824, 862, 1064
Ensar 352, 354, 928
Ensârî Ebü’l-Yeser ‘Amr b. Ğaziyye 504
Erbed 736, 738
es-Selâm 262
Evzâ‘î 502
eyyâmü’l-‘arab 346
Eyyûb 570, 662
Ezri‘ât 920

F
Fadl er-Rakāşî 330
Fâ‘il 488
Fars 842, 1170
fâsıklık 128, 272, 1080, 1082, 1084
Ferğ 526
Ferrâ 248, 762, 944, 1196
Ferve b. Nevfel el-Eşca‘î 1050
Fezâre 470
Filistin 852

Firavun 130, 318, 322, 324, 326, 330, 332, 334, 336, 342, 354, 460, 480, 482, 558, 576, 628, 696, 744, 792, 794, 872, 1192, 1194, 1196
Fustāt 328
Füleyk 526

G
Gad 534
Gayb 252, 702
gayr-i munsarif 48, 440, 522, 578
gayr-i muttarid 348
gümüş 68, 70, 328, 654, 882
Günahkâr 510
Ğayy 480

H
Habbâb 968, 1038, 1132
Habeşistan 328, 968
Habeşistanlı 770
Hâbil 252
Hac 52, 184, 922, 1008, 1124, 1174
Hacer 128, 846
halefler 312, 316
Halil 390, 414, 488, 506
Halîlü'r-Rahmân 446
Hâm 400, 402
Hanzala 1056
Haram 12, 14, 22, 26, 54, 74, 76, 464, 772, 790, 1060
Harem 22, 852, 970, 1062
Harf-i cer 348
Hâris b. Kays 926
Hasan 18, 24, 46, 54, 134, 136, 142, 172, 174, 186, 192, 196, 198, 206, 248, 262, 264, 312, 332, 376, 400, 408, 422, 424, 444, 458, 474, 490, 500, 546, 548, 554, 562, 584, 594, 608, 616, 636, 648, 658, 676, 678, 680, 682, 706, 718, 726, 728, 734, 738, 752, 778, 784, 822, 850, 886, 896, 898, 946, 1016, 1028, 1064, 1072, 1078, 1080, 1104, 1110, 1114, 1154, 1156, 1192
Hasan-ı Basrî 18, 24, 46, 54, 134, 136, 142, 172, 174, 186, 192, 196, 198, 206, 248, 262, 264, 312, 332, 400, 408, 444, 458, 474, 490, 500, 546, 548, 554, 562, 584, 594, 608, 616, 636, 658, 676, 678, 680, 682, 706, 718, 726, 728, 734, 738, 752, 778, 784, 822, 886, 896, 898, 946, 1016, 1028, 1064, 1072, 1078, 1080, 1104, 1110, 1114, 1154, 1156, 1192
Hassan b. Sabit 354
Haşevî 280
Haşvîler 624
Hâtem-i Tāî 466
Havariler 400
Havvâ 530, 850
Hazret-i Âdem 252, 400, 1000
Hazret-i 'Âişe 1094
Hazret-i Ali 12, 42, 44, 142, 198, 264, 308, 408, 422, 492, 536, 730, 734, 762, 768, 850, 858, 862, 896, 968, 998, 1020, 1070, 1072, 1172
Hazret-i Hasan 422, 424, 648, 1156
Hazret-i Hüseyin 48, 648
Hazret-i Lût 450, 452, 454, 456, 458
Hazret-i Muhammed 246, 338, 788, 876, 880, 1072, 1132, 1198
Hazret-i Nûh 314, 316, 330, 360, 398, 400, 402, 404, 406, 408, 412, 414, 416, 418, 424, 426
Hazret-i Osman 8, 140, 214, 916
Hazret-i Ömer 18, 140, 152, 170, 186, 190, 192, 504, 560, 594, 830, 858, 968, 972, 974, 1050, 1090, 1130, 1160, 1202
Hazret-i Peygamber 228, 242, 246, 248, 278, 300, 302, 304, 338, 340, 366, 370, 374, 376, 450, 454, 458, 502, 522, 534, 576,

586, 608, 626, 632, 648, 672, 674, 690, 702, 704, 714, 804, 808, 826, 840, 852, 866, 874, 876, 884, 886, 912, 920, 922, 924, 926, 928, 930, 1000, 1020, 1022, 1030, 1032, 1038, 1042, 1052, 1058, 1060, 1062, 1064, 1084, 1096, 1098, 1100, 1102, 1104, 1114, 1130, 1132, 1138, 1144, 1146, 1154, 1158, 1160, 1162, 1164, 1166, 1168, 1170, 1172, 1174, 1176, 1178, 1184, 1186, 1188, 1190, 1192, 1200, 1204
helâk 82, 88, 90, 98, 122, 150, 174, 212, 240, 242, 246, 254, 256, 258, 314, 316, 324, 330, 342, 346, 394, 396, 406, 410, 412, 414, 430, 432, 436, 438, 440, 444, 448, 450, 456, 460, 470, 472, 478, 482, 484, 510, 512, 544, 606, 676, 694, 704, 706, 734, 772, 784, 790, 800, 802, 804, 806, 816, 830, 832, 856, 858, 870, 872, 878, 884, 892, 900, 902, 904, 922, 956, 1080, 1084, 1134, 1136, 1150, 1154, 1164, 1166, 1194, 1196
Herim b. Hayyan 726, 1058
Hıristiyanlar 894, 922
Hicr Ahalisi 914
Hidayet 1032, 1184
Hind 150, 842, 890
Hindistan 1138
hizlân 272, 318, 980
Horasan 1018, 1134
Hûd 40, 132, 266, 316, 330, 338, 374, 390, 398, 402, 408, 420, 422, 424, 426, 428, 430, 432, 440, 452, 468, 478, 490, 492, 498, 516, 530, 704, 726, 872, 890
Humeyd b. Kays el-A‘rec 584
Huzeyfe b. el-Yemân 8, 1060, 1168
Hübel 250
Hüzeyl 488, 594, 972

I

Irak 218, 262, 462
İblis 328, 822, 886, 888, 890, 892, 1142, 1146, 1148
İbn Cinnî 548, 550, 1048
İbn Cüreyc 98, 330, 628, 854
İbn Ebî İshak 768
İbn Kesîr 170, 248, 470
İbn Mâce 16, 40, 260, 304, 648, 1020, 1022, 1104, 1154
İbn Mervan 452
İbn Mes‘ûd 100, 136, 178, 180, 192, 196, 204, 210, 226, 240, 260, 322, 342, 344, 430, 442, 456, 496, 586, 590, 594, 596, 642, 654, 664, 706, 794, 796, 858, 862, 908, 940, 964, 984, 998, 1008, 1028, 1050, 1054, 1104, 1178
İbn Muhaysın 712
İbn Mukbil 872
İbn Zeyd 420
İfrâîm 700
İkizler 946
İkrime 112, 214, 356, 604, 730, 924, 936, 938, 940
İlyas 1010
İmrân 108, 218, 500, 608, 680, 778, 796, 860, 866, 872, 876, 922, 956, 960, 1066, 1138
İmru’ü’l-Kays 382
İncil 56, 64, 192, 194, 338, 920, 1032
inkâr 16, 24, 38, 48, 52, 60, 66, 76, 80, 84, 86, 106, 124, 132, 136, 138, 144, 146, 150, 154, 156, 160, 180, 182, 218, 220, 230, 232, 250, 252, 274, 284, 286, 290, 292, 298, 310, 316, 318, 328, 334, 358, 364, 366, 376, 378, 380, 384, 394, 424, 430, 432, 434, 462, 496, 516, 598, 600, 602, 648, 656, 680, 704,

720, 722, 724, 734, 740, 748, 756, 758, 760, 762, 764, 766, 768, 774, 776, 778, 794, 796, 800, 802, 810, 812, 820, 822, 856, 868, 874, 934, 944, 958, 960, 962, 966, 978, 980, 988, 1000, 1002, 1014, 1016, 1018, 1036, 1038, 1040, 1046, 1062, 1072, 1136, 1138, 1148, 1174, 1180, 1184, 1186, 1188, 1196
İnsanlar 14, 226, 238, 252, 284, 302, 486, 490, 560, 634, 742, 824, 826, 862, 886, 944, 1168, 1180
İnsanoğlu 1074
İrem 432
İsâf 250
İshak 402, 440, 444, 528, 532, 546, 596, 598, 664, 700, 768, 844, 846, 850
İslâm 2, 18, 24, 28, 30, 50, 58, 86, 110, 112, 114, 122, 152, 190, 200, 222, 254, 296, 314, 378, 512, 558, 692, 702, 768, 770, 774, 776, 828, 884, 920, 1038, 1054, 1090, 1130, 1170, 1172, 1174
İsm-i mef'ûl 484
ism-i mevsūl 308, 322, 670, 704, 822, 836
İsrafil 440
İsrailoğulları 322, 446, 700, 778, 794, 796, 814, 1064, 1072
İssakar 534
İstifham 290, 344
istihza 292, 878

K
Kâ'b 8, 98, 110, 158, 170, 180, 190, 196, 204, 208, 224, 260, 266, 296, 312, 322, 334, 342, 390, 400, 420, 496, 552, 574, 686, 718, 770, 942, 964, 1062, 1112, 1164, 1192, 1196, 1198
Kâ'b b. Eşref 770
Kâ'b b. Hâm 400
Kâbe 14, 20, 38, 50, 186, 326, 412, 688, 838, 1170, 1172
Kābil 252
Kābis 526
Kâ'bu'l-Ahbâr 770
Kābûs b. Mus'ab 558
Kādî Şüreyh 548
Kâfir 152, 198, 236, 1096
Kalem 506, 676, 1028
Katâde 142, 150, 158, 352, 354, 356, 408, 448, 596, 620, 632, 678, 680, 828, 998, 1028, 1072, 1078, 1130
Kehf 460, 464, 672, 726, 1176
Kenan 408, 582, 634, 690
Ken'ân 956
kıraat 32, 156, 292, 306, 458, 470, 522, 590, 932, 1194
Kıtfîr 558, 560, 562, 574, 632
Kıtlık 634
Kıyamet 250, 296, 298, 336, 360, 430, 480, 488, 706, 780, 812, 820, 864, 916, 930, 952, 954, 1008, 1022, 1052, 1054, 1078, 1134, 1142, 1186
Kisâî 342, 530
Kûfe 1134
Kur'ân 2, 24, 28, 32, 36, 60, 96, 136, 146, 156, 168, 190, 192, 194, 224, 228, 238, 244, 246, 248, 250, 252, 276, 278, 280, 282, 292, 300, 338, 360, 366, 370, 372, 374, 378, 382, 396, 454, 492, 496, 498, 506, 508, 518, 520, 532, 570, 590, 594, 628, 712, 714, 716, 736, 746, 756, 758, 760, 762, 764, 768, 770, 774, 778, 786, 788, 830, 840, 848, 866, 868, 874, 876, 890, 894, 918, 920, 922, 926, 998, 1020, 1028, 1030, 1032, 1034, 1054, 1060, 1072, 1074, 1076, 1120, 1124, 1126, 1132, 1136,

1140, 1166, 1174, 1176, 1178, 1180, 1182, 1184, 1192, 1196, 1198
Kurayza 48, 218, 258, 920, 922
Kureyş lehçesi 594
Kureyşli 222, 414
Kureyşliler 20, 924, 970, 1062, 1138, 1160
Kusayy b. Kilâb 762, 1010
Kutrub 642
Kutsal Ruh 1032
Kutupyıldızı 946
küfür 22, 42, 136, 138, 166, 190, 220, 328, 470, 774, 776, 778, 818, 894, 984
Küleyb 1110, 1112
Küseyyir 104, 1042, 1044

L
Lât 250, 1158
Lea 534
Lebîd b. Rebî'a el-'Âmirî 404
Levh 74, 340, 364, 774, 778, 872, 1010, 1028, 1134
Levh-i Mahfuz 74, 340, 774, 778, 872, 1010, 1028, 1134
Levi 534
Lût 132, 316, 416, 420, 440, 442, 444, 446, 448, 450, 452, 454, 456, 458, 466, 468, 470, 516, 898, 900, 902, 904, 908, 910, 912, 914, 1154
Lüey b. Kâ'b 1062

M
ma'dûm 244
mağara 84, 108, 1012
Mahkeme-i Kübra 354
mahşer 268, 286, 490, 828, 884, 886, 1156, 1188
mansūb 376, 378, 404, 406, 438, 444, 452, 454, 456, 488, 494, 502, 508, 988
Mansūr 998
mazlumlar 294
Mecusîler 894
Medine 8, 60, 138, 140, 158, 164, 168, 172, 182, 184, 198, 204, 216, 218, 352, 450, 866, 914, 968, 1108, 1134, 1164, 1170
Medyen 132, 460, 462, 472, 478, 544, 554, 914
Medyenliler 132, 464, 466, 474, 478, 914
Mef'ûlün bih 486
Mehdî 998
Mekke 12, 32, 34, 44, 46, 48, 50, 52, 56, 80, 84, 152, 196, 210, 226, 326, 356, 438, 460, 484, 514, 518, 688, 704, 706, 760, 764, 778, 782, 838, 840, 852, 868, 878, 922, 930, 938, 954, 958, 968, 1026, 1032, 1060, 1132, 1134, 1140, 1164, 1170, 1182
Mekkeliler 238, 242, 246, 250, 348, 808, 968, 1030, 1032, 1038, 1164, 1172
mekkî 1160
Mekvezetü'l-A'râbî 758
Mele' 386
melekler 40, 50, 52, 128, 228, 262, 268, 274, 304, 306, 440, 442, 446, 448, 454, 456, 528, 626, 730, 890, 902, 904, 946, 950, 954, 956, 958, 970, 974, 1018, 1052, 1152, 1154, 1182, 1184, 1186, 1196
mel'ûn 1140
Me'mûn 260
Menat 250
Meryem 64, 102, 132, 134, 200, 236, 412, 500, 668, 850, 1068, 1094, 1134, 1156
Mescid-i Aksa 1060
Mescid-i Haram 26, 54, 772, 1060
mevcut 40, 114, 244, 392, 770, 802, 832, 876, 966
Meymûn b. Mihrân 702

Meysun bnt. Bahdel 454
mezhep 54, 62, 180, 452, 572
Mısır 320, 326, 328, 336, 518, 526, 544, 554, 558, 560, 580, 586, 610, 632, 634, 636, 648, 660, 664, 670, 672, 680, 684, 690, 692, 694, 696, 698, 700, 702, 908, 1196
Mısırlılar 700, 732
Mikail 440, 528
Mîşâ 700
Moğol 1138
mu‘arreb 458
Mu‘âviye 352, 354, 422, 434, 1064
Mu‘âz b. Cebel 208, 1092
mucize 252, 318, 328, 336, 370, 388, 446, 526, 722, 724, 756, 764, 772, 788, 876, 1134, 1182, 1184, 1192
Mucizeler 1140
Muğîre oğulları 830
Muhammed 2, 3, 12, 20, 24, 30, 44, 84, 102, 136, 152, 182, 202, 228, 244, 246, 260, 338, 358, 396, 402, 408, 420, 444, 502, 518, 526, 534, 642, 672, 704, 720, 730, 764, 788, 828, 830, 876, 880, 928, 930, 934, 958, 1018, 1030, 1032, 1038, 1062, 1064, 1072, 1114, 1132, 1138, 1158, 1160, 1168, 1172, 1176, 1184, 1192, 1198
Muhammed b. ‘Ali 408
Muhammed b. el-Müstenîr 642
Muhammed b. İshak 402
Muhammed b. Kâ‘b 260, 420, 1192
Muhammed b. Mesleme 502
Muhammed b. Ziyad el-A‘râbî 444
muhkem 188, 318, 356, 358, 690, 916, 1118
Mukātil 1134
Munfasıl 498
Munsarif 440
Musbih 526
Musul 342, 410
Mu‘tezile 570, 1162
Muvaffak 500
muzāfun ileyh 62, 386, 502
Müberred 614
mübeşşirât 304
Mücâhid 126, 158, 264, 404, 584, 632, 676, 712, 842, 850, 896, 986, 1050, 1104, 1112
Mücbire 264, 380, 492, 1152, 1162
mücrimler 248, 288, 290, 322, 860, 900, 902
müellefe-i kulûb 110, 1108
Müenneslik 522
Mühelhil 1110
Mümin 132, 164, 236, 364, 634, 1114
Müminler 750
Müseylime 1038
Müslim 10, 72, 82, 84, 110, 134, 144, 168, 180, 184, 208, 254, 258, 304, 306, 318, 352, 454, 504, 608, 1000, 1100, 1108, 1112
Müslümanlar 12, 34, 46, 50, 54, 82, 108, 182, 202, 354, 770, 774, 920, 966, 1054, 1130
Müşebbihe 264
Müşrikler 12, 36, 38, 42, 44, 52, 54, 66, 74, 84, 152, 196, 252, 280, 284, 308, 370, 742, 930, 946, 952, 956, 962, 980, 1056
Mütevekkil 500
müttakiler 960

N

Nâbiga ez-Zübyânî 438
Nâbiğa 582
Nadîr oğulları 218
Nadr b. Hâris 250, 1076
Nâfi‘ 118, 470, 770
Naftali 534
Nâile 250
nazım 372
Necid 838
Necranlı 770

nefiy 308, 340, 346, 474
Nemrut 956
Nezzâl b. Sebre 536
Nil 700
Ninova 342
Nûh 132, 310, 314, 316, 330, 360, 384, 386, 388, 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402, 404, 406, 408, 410, 412, 414, 416, 418, 420, 424, 426, 466, 468, 516, 570, 790, 796, 800, 1064, 1066, 1068, 1084
Nun 10, 240, 270, 330, 540, 548, 580, 592, 622, 632, 676, 700, 708, 718, 720, 752, 798, 854, 858, 862, 874, 898, 900, 956, 994, 1026, 1072, 1078, 1092, 1150, 1154, 1190
Nübüvvet 304

O
Oğlak 946
ortaklar 266, 268, 734, 740, 742, 766, 1016, 1018
Osman b. Maz‘ûn 1022
Ömer 2, 3, 16, 18, 68, 88, 112, 140, 152, 170, 184, 186, 190, 192, 218, 298, 302, 408, 504, 560, 594, 702, 826, 830, 858, 968, 972, 974, 1020, 1050, 1090, 1100, 1130, 1160, 1192, 1202
Ömer b. Abdülaziz 112, 702, 1192

P
putperestler 894

R
Rahil 534
Rahman 64, 102, 132, 134, 156, 230, 312, 488, 538, 730, 758, 762, 1200, 1202
Resulullah 338
Reşîd b. Kesîr et-Tā’î 506
Reyyân b. Velîd 558, 610
Ru’be b. el-’Accâc 746, 924
Ruben 534, 668, 672
Ruh 230, 1032, 1176
Rum 98, 182, 256, 842, 1032, 1170
rüya 526, 528, 530, 532, 542, 556, 560, 596, 598, 600, 606, 610, 612, 614, 616, 702, 1140

S
Sābiîler 894
Safvân b. ‘Assâl 1192
Sāhibü’d-devle 1112
sa‘îd 234, 270, 490
Sa‘îd b. Cübeyr 24, 112, 658, 846, 850, 1102, 1130
Sa‘îd b. el-Müseyyeb 86, 1096, 1102
Sakīf kabilesi 1158
Sakīfliler 1158, 1160
salâtü’l-‘aşiyye 502
Salâtü’l-gudve 502
Salâtü’z-zülef 502
Sâlih 316, 416, 420, 432, 434, 468, 516, 538, 914, 922, 1028, 1136
sâlih amel 132, 210, 212, 214, 216, 230, 236, 368, 382, 416, 756, 794, 822, 1026, 1028
Sâm 402
Sâmirî 1144
Sebe 34, 64, 228, 302, 672, 860, 1018, 1182
Sebir dağı 490
Secâh bt. el-Münzir 708
Selâm 10, 60, 236, 238, 262, 378, 440, 696, 754, 770, 822, 824, 896, 958, 960, 1194
Selâme b. Cendel 862
Selül 736
Semherî el-‘Ukelî 370
Semud 132, 432, 434, 472, 478, 914, 1134
Senhârîb 1068
Sevde binti Zem‘a 1074
Seyyid 770

sıla-i rahim 260, 748, 750
Sîbeveyhi 204, 348, 390, 452, 488, 542, 564, 768, 810, 848, 988, 1078, 1142
Sidre-i Müntehâ 1064
Sodom 910
Suheyb 968, 1038, 1090, 1132
Suheym b. Vesîl er-Riyâhî 762
Suriye 218, 336, 636, 700
Süddî 24, 408, 440, 556, 706, 946
Süfyan 354, 434, 502, 690, 854, 1090
Süfyân b. ‘Uyeyne 634, 1078, 1120
Sülemî 106, 478, 654
Süleym 438, 486
Süleyman b. Erkam 496
Sünen 584, 1064
Şa‘bî 168, 444, 548, 598, 992, 1050
Şâfi‘î 30, 54, 60, 112, 176, 214, 726, 1102
şahitler 378, 380, 828, 1182
Şair 26, 48, 66, 96, 130, 240, 396, 470, 538, 540, 550, 564, 582, 584, 586, 616, 624, 668, 672, 676, 698, 784, 794, 798, 806, 854, 872, 884, 906, 924, 994, 1044, 1114, 1164
Şair Cemîl 584
Şair Evs 676
Şakî 490
Şakīk-ı Belhî 990
Şam 124, 182, 218, 518, 634, 760, 914, 1060, 1062, 1164
Şemmâh 490, 1150
Şeytan 46, 220, 528, 606, 608, 818, 820, 1102, 1104, 1130, 1142, 1144
Şimon 534, 538, 638, 668
Şu‘ayb 132, 316, 420, 460, 464, 466, 468, 472, 474, 478, 516, 914

T
Tâbiîn 500
Tāif 50, 82, 852
Ta’ifliler 250
Talha b. Musarrıf 100, 198, 1070, 1130
Tārık 270, 410, 526
Temimliler 498
Tesniye 302, 1092
Tevbe 8, 10, 12, 16, 18, 24, 36, 76, 78, 82, 86, 94, 102, 106, 126, 144, 156, 158, 168, 174, 190, 200, 202, 208, 218, 234, 282, 492, 672, 730, 766, 916, 918, 1108, 1130, 1170, 1174
tevhid ehli 894
Te’vîlü’l-ehâdîs 532
Tevrat 56, 60, 192, 194, 336, 338, 378, 788, 920, 922, 1032, 1068, 1070, 1118, 1132, 1176, 1178, 1200
Tiyâr dağı 490
Tik 400
Tirmizî 8, 64, 68, 264, 304, 498, 504, 626, 676, 734, 884
tufan 316, 406, 410, 840
Tūr-i Sînâ 704
Türk 842
Türkler 1134

U
Urve b. Zübeyr 408
Uyeyne b. Hısn 1108
Uzzâ 250, 1146
Übeyy 8, 98, 110, 138, 144, 150, 152, 158, 164, 170, 190, 196, 224, 228, 266, 296, 312, 322, 342, 390, 496, 552, 686, 718, 850, 916, 942, 964, 1112, 1164, 1196, 1198
Ülker 946
Ümeyye bin Halef el-Cumahî 934
Ümmet 1050
Ümmüdderdâ 256
Ümmü Hânî 1060, 1062
Ümmü Kays 486
Ümmü Seleme 408
Üzeyir 60, 62, 274,1066, 1134

V
Varlık 272
vech 538
Vehb 526, 584, 652
Velîd b. Muğîre 922, 926
Vessâb 526

Y
Yâfes 402
Yahuda 534, 538, 546, 668, 690, 696
Yahudi 62, 64, 68, 376, 518, 526, 1068, 1146
Yahudiler 56, 60, 62, 166, 534, 734, 894, 922, 1052, 1054, 1068, 1164, 1176, 1192
Ya'iş 1032
Yakub 440, 444, 518, 526
yakut 328, 632
Yâm 408
Yemenli 770
Yeryüzü 260
Yesar 1032
Yezid b. Şecere 264
Yûsuf 446, 488, 518, 522, 526, 528, 532, 534, 536, 538, 540, 542, 544, 546, 548, 550, 552, 554, 556, 558, 560, 562, 564, 566, 568, 570, 572, 574, 576, 578, 580, 582, 586, 588, 590, 592, 594, 596, 598, 600, 602, 604, 606, 608, 610, 612, 616, 618, 620, 622, 624, 626, 628, 630, 632, 634, 636, 638, 640, 644, 650, 652, 654, 658, 660, 662, 664, 666, 668, 670, 672, 674, 676, 678, 680, 682, 684, 686, 688, 690, 692, 694, 696, 698, 700, 702, 704, 712, 714, 766, 818, 850, 900, 918, 1048, 1100, 1152, 1174
Yûşâ 700

Z
zâlim 292
Zat 226, 272, 310, 348, 720, 724, 734, 742, 778, 932, 950, 1060, 1188
zebercet 328
Zebûr 1132
Zeccâc 196, 768, 1020
Zekeriya 1068
Zevulun 534
Zeyd 16, 66, 92, 104, 120, 170, 232, 256, 278, 312, 324, 420, 556, 574, 586, 604, 616, 642, 656, 658, 730, 766, 776, 804, 810, 822, 824, 848, 872, 970, 990, 992, 1032, 1066, 1180, 1202
Zeyd b. Ali 730
Zeydü'l-Hayl 864
Zeyyâl 526
Zilpa 534
Ziyade 264
Zü'l-ketifeyn 526

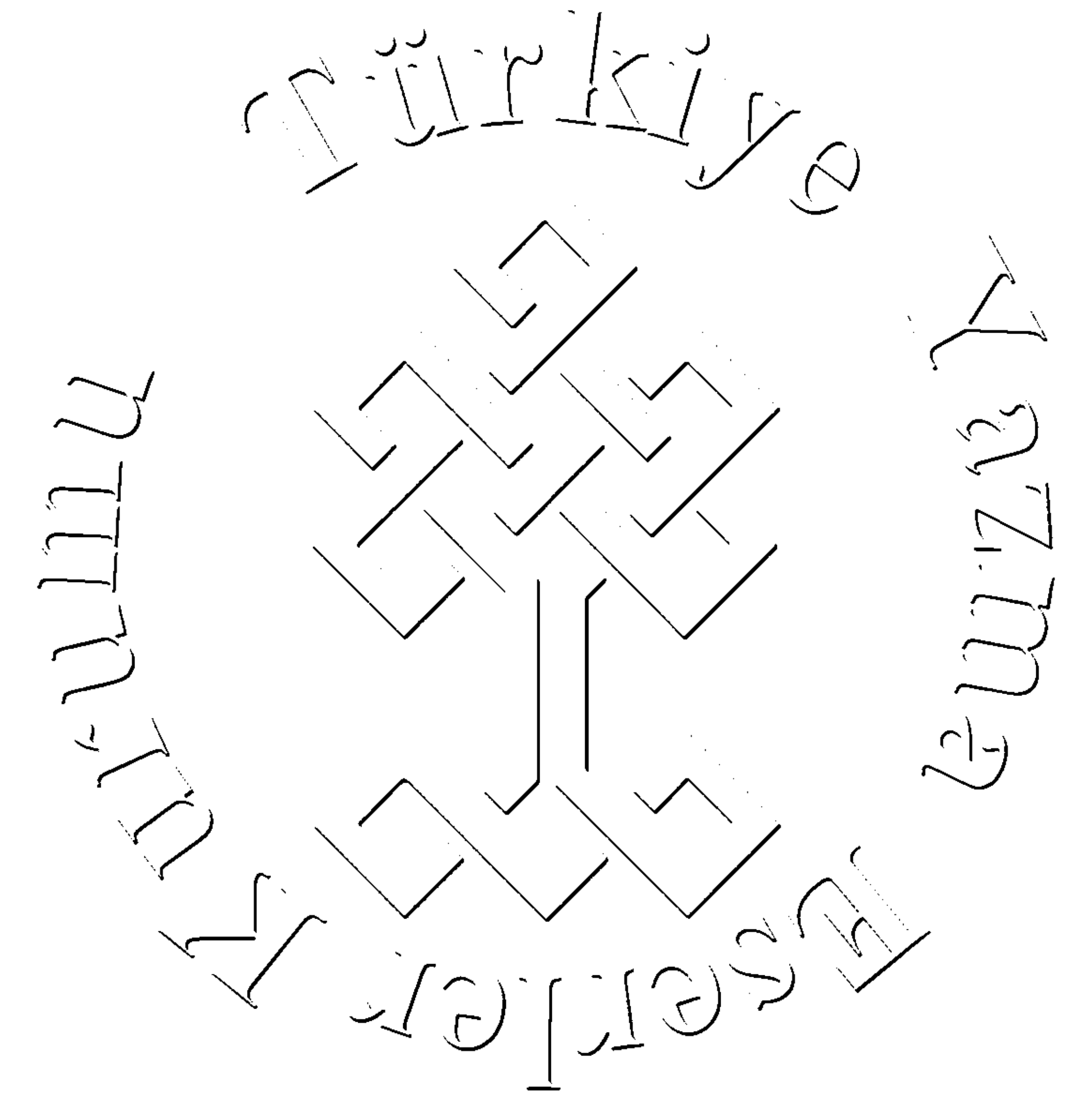

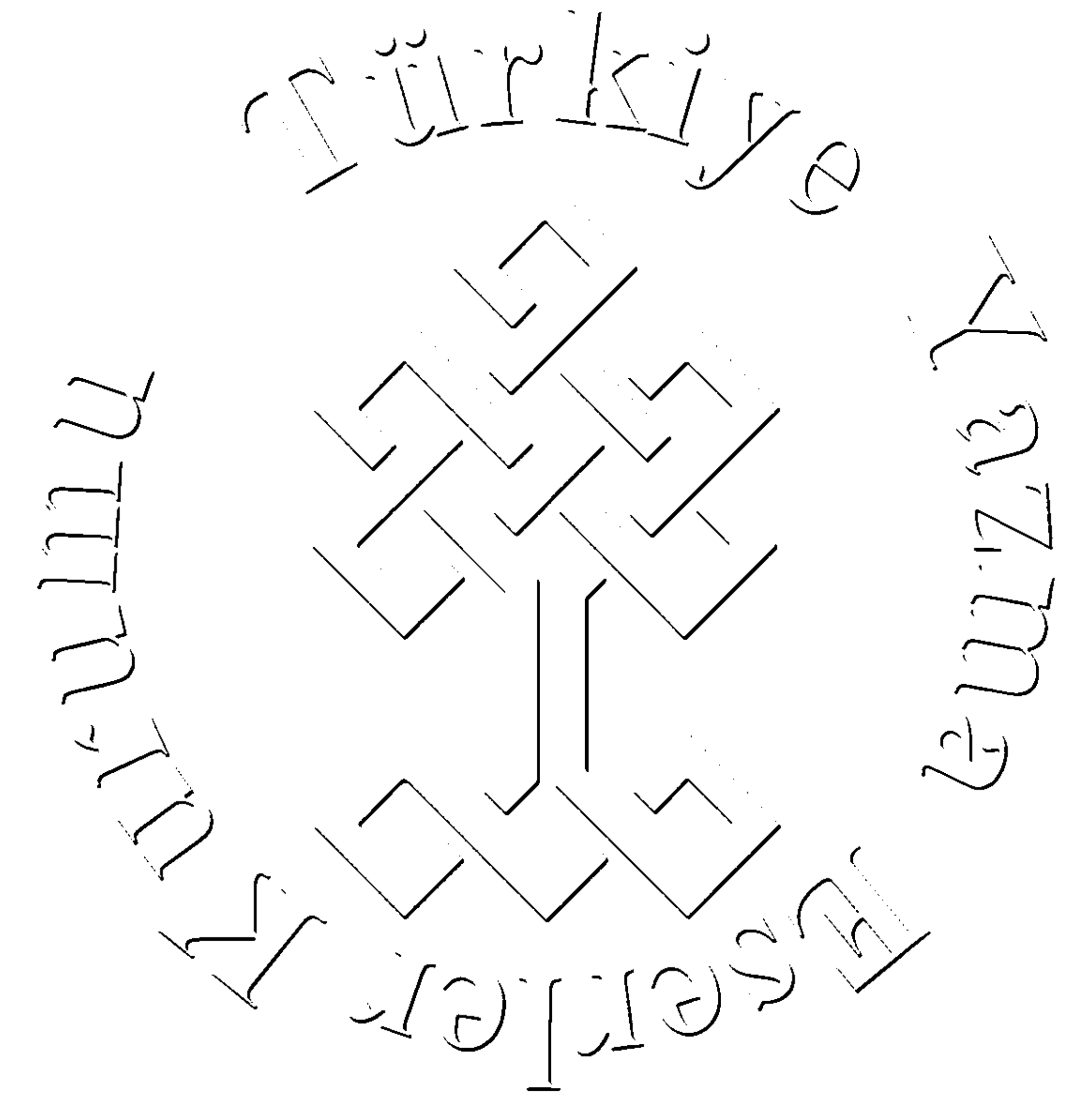

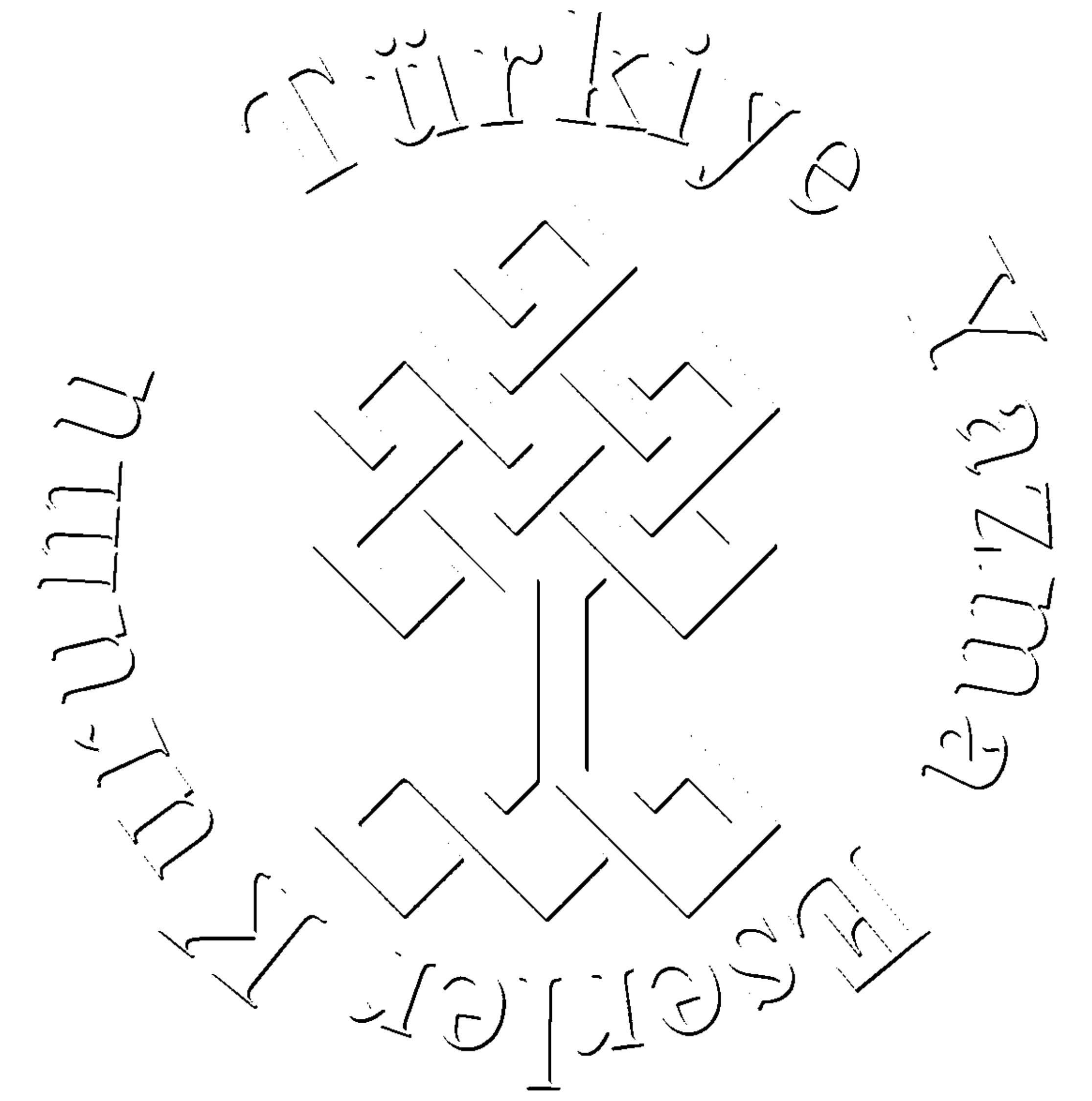
Türkiye Yazma Eserler Kurumu